

Haló - Acimón

SZÁZADOK

1915

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI

DR DOMANOVSKY SÁNDOR

VÁLASZTMÁNYI TAG

XLIX. ÉVFOLYAM

1915.

BUDAPESTEN, 1915.

KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

51593

Budapest, az Athenaeum r.-t. könyvnyomdája.

TARTALOM.

	Lap
CSEKEY ISTVÁN: Az 1741: 11. törvénycikk történetéhez és közjogi jelentéséhez	371
DÉKÁNY ISTVÁN: Történelmi realizmus és fejlődésszemlélet	577
ECKHART FERENCZ: A közös vámterület történetéről	405
GÁRDONYI ALBERT: Javaslat a szövőipar meghonosítására a XVIII. századi Budán	288
GYALOKAY JENŐ: A perlaszi tábor megvétele. 1848 szept. 2.	274
KARÁCSONYI JÁNOS: Kálmán király rokonsága a horvát királyi családdal	133
R. KISS ISTVÁN: Küküllei János munkájának kritikájához	515
MARCZALI HENRIK: A hadsereg élelmezése az 1788—90-iki háborúban	I
MÜLLER FRIGYES: A nagyobb Gellért-legenda keletkezése és forrásai	387
ŠIŠIĆ NÁNDOR: A Nándorfejérvár név jelentéséről	615
SZÁDECZKY KARDOSS LAJOS: Bethlen Gábor és Trencsén vármegye (1619—1629)	353, 479
TARCAZAY ERZSÉBET: Boszorkányüldözés Horvátországban ..	162
THALLÓCZI LAJOS: Évszázad 1814—1914.	113
VERESS ENDRE: A Sennyei fiúk külföldi iskoláztatása	50
ZÁVODSZKY LEVENTE: Szemere Bertalan Magyarország világ- politikai feladatairól	241
ZAYZON SÁNDOR: Károlyi és a szatmári béke	34, 142, 258

Történeti irodalom.

Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia. Vol. I. Collegerunt et digesserunt L. Thallóczy, C. Jireček. E. Šufflay. Ism. <i>Hodinka Antal</i>	642
Barcsa J. és Sümeghy D.: Nemes családok Csanád vár- megyében. Ism. <i>Demkó Kálmán</i>	77
Baumgartner Alán: A kerczi apátság a középkorban. Ism. <i>Patek Ferencz</i>	656
Berzeviczy Albert: Aragoniai Beatrix királyné életére vo- natkozó okiratok. Ism. <i>Csánki Dezső</i>	175
Bíró Venczel: A római katolikusok helyzete és hitélete Erdélyben a jezsuiták első betelepítése idején 1579— 1588. Ism. —k	116
Borcsiczky Béla: A politikai változások befolyása Magyar- ország kereskedelmi útjaira a XIV—XV. században. Ism. —y	659

	Lap
Castelli, I. F. : Memoiren meines Lebens. Ism. <i>Weber Arthur</i>	318
Császár Mihály : Az Academia Istropolitana, Mátyás király pozsonyi egyeteme. Ism. <i>Keller Imre</i>	427
Cserny, Karl von : Deutsch-ungarische Beziehungen. Ism. —y u—	550
Czímeres könyve, I. <i>Magyarország</i> alatt	73
Dabrowski, Jan : Nowsza historyografia wegierska	437
Dézi Lajos : Tinódi Sebestyén. Ism. <i>Gyulai Ágost</i>	180
Drăganu, N. I. <i>Sotropa</i> alatt	
Dziák Sándor : Eperjes város topografiai növekedése és társadalmának átalakulása 1850-től	437
Éble Gábor : A szamosújvári Verzár-család. Ism. <i>yl.</i>	660
Fináczy Ernő : A középkori nevelés története. Ism. <i>Békefi Remig</i>	304
Fraknoi Vilmos : Mátyás törekvései a császári trónra. Ism. <i>Tóth Zoltán</i>	70
Friedreich Endre : A budapesti piarista telek története. Ism. <i>P.</i>	89
Gorzó Gellért : Rádai Ráday Pál. Ism. <i>Vértesy Jenő</i>	657
Gragger, Róbert : Geschichte der deutschen Literatur in Ungarn. Ism. <i>Weber Artur</i>	429
Gregorich Izidor : Társadalom és művelődés Nagy Lajos életrajzaiban	664
Györffy István : A feketekőrös-völgyi magyarság települése. Ism. <i>Gagyi Jenő</i>	546
Györffy István : Dél-Bihar népesedési és nemzetiségi viszo- nyai negyedfélszáz év óta. Ism. <i>Gagyi Jenő</i>	546
Helmolt, Hans F. : Die geheime Vorgeschichte des Welt- krieges. Ism. <i>M. I.</i>	201
Hengelmüller : Franz Rákóczi und sein Kampf für Ungarns Freiheit 1703—1711. I. Ism. <i>Márki Sándor</i>	307
Ivić, Aleksa : Istorija Srba u Ugarskoj od pada Smedereva do seobe pod Carnoievicem. 1459—1690. Ism. <i>Sufflay</i> <i>Milán</i>	544
Jaurès, Jean : Die neue Armee. Ism. <i>Marczali Henrik</i>	151
Jireček, C. I. <i>Acta</i> alatt	
Karácsonyi János : Magyarország egyháztörténete főbb vonásokban 970-től 1900-ig. Ism. <i>Patek Ferencz</i>	540
Kempelen Béla : Magyar nemes családok címerei. I. Ism. <i>Döry Ferencz</i>	184
Kerekes György : A kassai kereskedők életéből harmad- félszázad. Ism. <i>Kemény Lajos</i>	432
Kétszery Lajos : A piaristák Szigeten a XVIII. században. Ism. <i>Gagyi Jenő</i>	90

	Lap
Kogutovicz Károly : Atlasz a magyar történelem tanításához. <i>Ism. Madzsar Imre</i>	83
Kogutovicz Károly : Atlasz a világtörténelem tanításához. <i>Ism. Madzsar Imre</i>	83
K. Kováts Gyula : Ünnepi beszéd. <i>Ism. —y.</i>	88
Kriegsliteratur, Die deutsche — von Kriegsbeginn bis Anfang Dezember 1914.	91
H. Ch. Lea Geschichte der Inquisition im Mittelalter. III. Bd. <i>Ism. Rácz Lajos</i>	86
R. Lubenau, Beschreibung der Reisen des —. <i>Ism. Hlb.</i> ..	80
Lukcsics Pál : Schwartner Márton élete és tudományos jelentősége. <i>Ism. P.</i>	549
Magyarország Czimeres könyve. <i>Ism. Döry Ferencz</i>	73
Márki Sándor : Dózsa György. <i>Ism. Závodszy Levente</i> ..	415
Mohl Adolf : Horvátok bevándorlása 1533-ban. <i>Ism. T. L.</i>	663
Molden, Ernst : Die Orientpolitik des Fürsten Metternich. 1829—1833. <i>Ism. Wertheimer Ede</i>	312
Ortvay Tivadar : Mária, II. Lajos magyar király neje. 1505—1558. <i>Ism. Szabó Dezső</i>	535
Ortvay Tivadar : Temes vármegye és Temesvár város története a legrégebb időktől a jelenkorig. I. <i>Ism. Téglás Gábor</i>	422
Pallmann Péter : A magyar piaristák II. József uralkodása alatt. <i>Ism. P.</i>	190
Párkányi Dezső : Magyar orvosok és orvostudomány a XVII. században. <i>Ism. Ernyey József</i>	651
Payr Sándor : Bocskay hadai Sopronban. 1605. <i>Ism. G. J.</i>	436
Pelz Béla : A Magyar Történelmi Tár és a Történelmi Tár tartalommutatója. <i>Ism. D.</i>	90
Petrik Géza : Magyar könyvészet 1901—1910.	551
Pichler, Caroline : Denkwürdigkeiten aus meinem Leben 1769—1843. <i>Ism. Weber Arthur</i>	318
Purjesz, Ignaz : Beiträge zur Geschichte der Gründung des Sankt Rochusspitals im XVIII. Jahrhundert	191
Roloff, G. : Deutschland und Russland im Widerstreit seit 200 Jahren. <i>Ism. —r. —e.</i>	202
Seemann Gábor : Hazánk középkori várkútjai	325
Sieper, E. : Die wirtschaftliche Rivalität zwischen Deutschland und England. <i>Ism. M. I.</i>	201
Smičiklas T. : Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. VII. <i>Ism. Tarczay Erzsébet</i>	412
Sotropa, V. — Drăganu, N. : Istoria scoalelor nășăudene. <i>Ism. Gagyí Jenő</i>	434
Šufflay Milán, I. <i>Acta</i> alatt.	

Sümeghi D., l. <i>Barcsa</i> alatt.	
Szendrei János és Szentiványi Gyula: Magyar képzőművészek Lexikona. I. Ism. <i>Csánki Dénes</i>	418
Szentiványi Gyula, l. <i>Szendrei</i> alatt.	
Szücsi József: Bajza József. Ism. <i>Császár Elemér</i>	315
Temesváry János: Erdély választott püspökei. (1618—1695.) Második rész	662
Thallóczy Lajos, l. <i>Acta</i> alatt.	
Weiss, Leo: Beiträge zur Geschichte der mittelalterlichen Stadtwirtschaft in Ungarn. Ism. <i>D. S.</i>	188
Zachar, Otakar: Alchymie u dvore Rudolfa. Ism. <i>Ernyey József</i>	320
Zimmermann, Heinrich: Die päpstliche Legation in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts. Ism. <i>H.</i>	324
Zoltiványi Irén: A pannonthalmi főapátsági főiskola év- könyve az 1913-4. tanévre. <i>Patek Ferencz</i>	323
Folyóiratszemele	91, 202, 325, 437, 552, 664
A Cél	91, 202, 325, 437, 552, 665
Adalékok Zemplén Vármegye Történetéhez	202, 326, 665
A Hét	92, 203, 326, 665
A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Év- könyve	203
Akadémiai Értesítő	92, 203, 438, 552, 665
Alkotmány	93, 204, 438, 553, 666
Archaeologiai Értesítő	553
Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde ..	666
Az Est	439
Az Ujság	93, 204, 327, 439, 554, 667
Bereg	94
Biserica și Scoala	667
Budapesti Hirlap	204, 327, 439, 555
Budapesti Szemle	94, 205, 327, 440, 555
Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe sudorien- tale	94, 329, 667
Byzantinische Zeitschrift	329
Cultura Crestina	95, 205, 441, 556
Deutsche Rundschau	206
Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régi- sértárából	330
Dunántúli Protestáns Lap	442
Egyetemes Philologiai Közlöny	206, 330, 442, 556
Egyházi Közlöny	206, 442, 556, 667
Eperjesi Lapok	556
Erdély	206
Erzsébetfalvai Közlöny	442, 556
Ethnographia	556
Fiumei Estilap	557
Földrajzi Közlemények	207, 331, 442
Gazetta Transilvaniei	557
Glasnik zemaljskog muzeja u Bosnu i Hercegovini ..	331, 557
Gömör-Kishont	442, 557

	Lap
Hadtörténelmi Közlemények	96, 667
Historisches Jahrbuch.....	207
Historische Zeitschrift	97, 442, 557
Hrvatska Prosvjeta	207, 443
Huszadik Század	97, 207, 331, 443
Internationale Zeitschr. f. Wissenschaft, Kunst u. Technik	208
Irodalomtörténet.....	444
Katholikus Szemle	97, 208, 331, 444
Keresztény Magvető	445
Komáromi Ujság	97, 332, 445, 558
Korrespondenzbl. d. Vereines f. Siebenbürg. Landeskunde..	97
Könyvtári Szemle.....	208, 332, 445
Közlemények Szepes Vármegye Multjából	208, 558
Közművelődés	670
Levéltárosok Lapja	332
Lielopis Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti	332
Magyar Figyelő.....	98, 209, 333, 445
Magyar Hírlap.....	446, 670
Magyar Könyvszemle	98, 334
Magyar Középiskola	98, 210, 446, 558
Magyar Kultúra	98, 210, 447, 558, 670
Magyar Nyelv.....	99, 210, 334, 447, 559, 670
Magyar Nyelvőr	99, 210, 335, 448, 559, 670
Magyarország	99, 335, 448, 559, 670
Magyar Paedagogia	448, 559
Magyar Társadalomtudományi Szemle	210
Mitteilungen aus der Historischen Literatur	210
Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichts-	
forschung	211, 448, 670
Nagykőrösi Hírlap	559
Népművelés	335, 559, 671
Neues Pester Journal	99, 335, 449, 560, 671
Numizmatikai Közlöny	99, 560
Nyugat	100, 211, 335, 449, 560, 671
Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny	100
Ország-Világ	336, 561
Pester Lloyd	100, 211, 336, 450, 561, 672
Pesti Hírlap	100, 336, 561
Pesti Napló	100, 211, 561, 672
Pressburger Zeitung	672
Protestáns Szemle	101, 211, 450, 562, 672
Religio	101, 450, 562
Revista Catolică	336
Revista Teologica	450
Romanul	562, 672
Sajóvidék	673
Süddeutsche Monatshefte	212
Telegraful Romanul	673
Temesvári Hírlap	450, 563
Theologiai Szaklap	563
Történeti Szemle	212, 337, 450
Transilvania	673
Turul	563
Udvarhelyi Híradó	563

	Lap
Uj Élet	101, 213
Uj Idők	101, 213, 338, 451, 564, 673
Uj Nemzedék	338, 452
Ungarische Rundschau	102, 214, 452
Unirea	564
Uránia	102, 215, 339, 453, 564, 673
Városi Szemle	216, 674
Vasárnapi Ujság	103, 216, 340, 454, 565, 674
Világ	217, 340, 455, 565
Vjesnik hrv. archaeologoškoga društva	674
Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva	340
Von der Heide	455
Westungarischer Grenzbote	565
Zalai Közlöny	455, 675
Zeitschrift für Kirchengeschichte	104, 217

Tárcza.

B. Sz. L.: Forgách Ferencz évkönyveinek pécsi codexe ..	105
Czebe Gyula: Görög kereskedők nyugtái Bornemissza Anna gazdasági naplójában	456
Domanovszky Sándor: Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1914. évi működéséről	218
Eckhart Ferencz: Nyílt levél a szerkesztőhöz	570
Finály Gábor: Nyilatkozat	574
Kemény Lajos: Ráskay Gáspár	343
Madzsar Imre: A Gellért-legenda kérdéséhez	572
Magyar történelmi kutatás Konstantinápolyban	566
Müller Frigyes: A Gellért-legenda kérdéséhez	679
Nyílt levél Steinacker Harold úrhoz	220
Osztwald F. Arisztid: Hunyadi a »fehér lovag«	676
Srs.: Forgách Ferencz kortörténelmének pécsi kézírata ..	222
Srs.: Oláh Miklós győri kanonoksága	678
Bunyitay Vincze †	345
Id. br. Dániel Gábor †	223
Lehoczky Tivadar †	679
Nagy Géza †, írta: k. z.	225
Réthy László †, írta: <i>Harsányi Rál</i>	107
Rónai Horváth Jenő †, írta: <i>Szendrei János</i>	227
A Magy. Tud. Akadémia történeti jutalomtétellei	347
Vegyes közlések	108, 228, 346, 462
Hivatalos értesítő	110, 229, 349, 463, 574
Pályázathirdetés	112, 352

Melléklet:

Hellebrant Árpád: A magyar történeti irodalom 1914-ben ..1—76

A hadsereg élelmezése az 1788—90-iki háborúban.

Leó császár beszéli, hogy a magyar sereget nagyszámú ló és barom követi, részint tej és élelem nyerése céljából, részint hogy többeknek képzeljék őket. A mellett szárított hús, melynek valószínűleg tokány volt a neve, szolgált táplálékkul. Még Nagy Lajos korában is nagy társzekereken vitték a magyar hadak után Olaszországba. Ott azonban, mint Villani Máté megjegyzi, a dús és változatos élelmezés miatt már nem ízlett a magyar vitézeknek. Inkább Kelet felé tartó hosszú hadjárataikban használták tovább is, hol, a nagy pusztaságon, legfőbb élelmük ez volt. Aztán lassankint elveszett nálunk. Úgy látszik, a szarvasmarhának nagy számban való kihajtása Nyugat felé vetette végét ennek a Keletről hozott conservenak. Mert, hogy onnét hozták, azt bizonyítja a törökök példája, kik még a XVI. századbeli háborúkban is éltek vele.

Volt azonban már növénytaplálék is. Hornecki Ottokár elmondja, hogy morva hadjáratukban nagy volt náluk az éhség — mert fokhagymás szekerek nem érkeztek meg. Ebbe az adatba tán belejátszik valamelyes tréfa is, de a vegetabilis táplálkozást mégis csak bizonyossá teszi. Hogy az intendantura akkor sem működött kifogástalanul, kitűnik ugyanazon rímes krónikának elbeszéléséből, mely szerint a magyar táborban 1260-ban, szintén a Morva mezején, oly nagy volt az élelem szűke, hogy IV. Béla két fiával egy csibével volt kénytelen megelégedni.

Mihelyt a királyi igazgatás bomlásnak indult és a »*Victualium administratio*«, melyről még XIV. századi okleveleink is szólnak, megszűnőfélben volt, nagyobb bajt okozott a hadseregnek ellátása. A szükséges terményeket össze kellett vásárolni és máris érezték, hogy, mihelyt megkezdődik a hadbaszállás, felszökik az élelmi czikkek ára. A földnek előhaladottabb művelése sem engedte meg az élelemnek útközben, ingyen való elszedését vagy épen pusztítását. A pénzgazdaság érvényesülésének nevezetes emléke

Zsigmond király 1435. évi törvénye.¹ Megtiltja, hogy a hadbaindulók nyári időben falvakban vagy vetésekben megszálljanak; csak parlagon, tarlón volt szabad. Lovaiknak nem volt szabad a vetést eltaposni, vagy elpusztítani. Csak fű, víz, fa járt ingyen, minden egyebet meg kellett fizetni. Mihelyt a hadbaindulás közeledik, minden megyének meg kellett az árakat állapítani, az évi termés minősége szerint. Az élelem ára pedig, így végzi nagy bölcsen a törvény, ne haladja túl a piaci rendes árat »mint az az emberek kapzsisága miatt meg szokott történni«. Ezt a törvényt meg szokták újítani, de a zsoldosok pusztítása, a föld népének kiélése nem szűnt meg. Még Mátyás idejében is sűrű ellenők a panasz.

A török hódítás és pusztítás következtében az ország nagy részében ismét helyreállott a kezdetleges terménygazdaság. A mezei hadakat ritkán fizették, de még a végvárok őrségének is ritkán jut »pénz és posztó«. Hogy mégis valahogy el legyenek látva, az ország 1542 óta ingyen közmunkáról gondoskodik, 1622-ben pedig terményadót szavaz meg. (XXXVIII. cz.) Adnak pedig a rendek minden kapu után a felső részeken egy kassai köből, dunántúl $2\frac{1}{2}$ nagyszombati mérő, dunáninnen egy kőszegi köből gabonát,² hogy idejében lehessen gondoskodni a végek szükséges élelméről. Ezt a törvényt, noha egyenesen ki van mondva, hogy csak ez egyszer hozzák ezt az áldozatot, azóta rendszeren megújították.

E törvény végrehajtásába azonban, mint gr. Esterházy Miklós emlékirata fejtegeti, sok visszaélés csúszott be. A rendek nem épen pontosan szállították be járulékaikat és megtörtént, hogy a szükséges gabonát, e termékeny országnak kárára és szegyenére, külföldön, Ausztriában vásárolták össze magas áron és úgy szállították ide a vállalkozók. Mikor aztán a harminczéves háború megszűnik és III. Ferdinánd király e nagy teher alól feloldva, szabadabban mozoghat, magára vállalja a végvárok és a többi katonák ellátását. Fizeti pedig őket 6 hónapon át készpénzzel, négy hónapon át posztóval. Csakhogy létszámuk ne legyen nagyobb, mint a mekkora 1609-ben volt, azaz, a lehető legkisebb. Az 1662-ben újra kezdődő török háború már nagyobb császári katonaság

¹ Decretum V. Art. 8.

² Ezt az országgyűlést Sopronban tartották. Ebből ered a kerületek szokatlan elnevezése. Az 1635. II. t.-cz.-ben már a rendes elnevezés található. Ezt az országgyűlést Pozsonyban tartották.

ideküldését teszi szükségessé. A vasvári béke után pedig a főurak összeesküvése miatt állandóan erős idegen hadsereget kellett itt tartani. A nagy várakba is ezt helyezik; a magyar katonáktól lehetőleg szabadulni akarnak: azok részére már nem jut fizetés, sem pénz, sem posztóban.

Az itt állomásozó császári katonaság eltartására czéloztak azok az 1671 óta egyre ismétlődő kísérletek Magyarországot fogyasztási adó alá vetni és a nemességet is megadóztatni. Ezek a kísérletek tartós eredményhez nem vezettek: az elszegényedett ország nem bírta a pénzgazdaságot és az erőszakos végrehajtásnak nagy része volt a bűjosók, Tököly, majd Rákóczi Ferencz forradalmának előidézésében. Nem maradt hátra más, mint a »porciózás«, vagyis az önkényes kivetés és annak erőhatalommal való beszedése. A nagy felszabadító háború alatt, mikor itt kellett állomásozni a császári sereg és szövetségesei legnagyobb részének, ha lehet, még rosszabbakká váltak az állapotok. Úgy jártak el itt, mint meghódított országban. És ez az állapot, melynek csak a harminczéves háború Németországban felelt meg, nálunk jóval tovább tartott. A szatmári megegyezés sem változtathatott azon a tényen, hogy a császári sereg nagy része itt maradt. Különösen a lovasságot helyezték ide, nem is annyira a török miatt, mint azért, hogy itt lehetett legkevesebb költséggel ellátni tisztet, legénységet, lovat egyaránt. A katonai excessusok állandó tényezővé váltak Magyarországon is, Erdélyben is.

Ezeket, a kölcsönös elkeseredést egyre növelő bajokon segíteni volt hivatva az 1715. évi VIII. t.-cz., mely a bel- és külföldiekből álló állandó deréksereget befogadja, tehát többé idegennek nem tekinti és egyúttal ellátására évi, állandó adót szavaz meg. A császári királyi hadsereg tehát zsoldot kap, mi a régi *portalis contributio* helyébe lép, és ellátása is biztosítva van. Kap szállást, gyertyát s húst — mit később pénzül megváltanak — és meghatározott, lehető olcsó áron kap kenyeret, lova részére szénát, zabot, szalmát. Kaszárnya még alig volt és a tisztek elszállásolása és fényűzése még sok kellemetlenséget okozott, de átlag mégis már békésebb lett a katona és az ország lakosai közti viszony. Ha táborba szállt a sereg, szállítókra volt bízva az élelmezés. Harruckerék ezen gazdagodtak meg. Túlságos lelkiismeretesség sohasem bántotta e vállalkozókat. A legnevesebb köztük az 1738—39-iki török háborúban csak a hadvezér elnézésének, vagy másnak köszönte szabadulását az akasztófa alól, mert éhezni hagyta a sereget.

A katonaság és az ország e közös ügyének elintézésére az 1722—23-iki országgyűlés hadibiztosokat rendelt. Ezek közül az igazgató mágnás, vagy kir. tanácsos legyen, a négy kerület »nemzeti« commissariususa pedig nemes. Az 1741. évi 42. t.-cikk szerint ezek fizessék ki a magyar gyalogosok zsoldját a hadi adóból. Ugyanazon decretum 63. cikkelye szerint az általános felkelés gyalogságát a hadi adóból fizetik, ruházzák és minden szükségessel ellátják. Az egész nemesi felkelés az országon belül saját költségen él, de a megyék, melyek területén átkel, kötelesek kellő mennyiségű kenyérről, zabról, szénáról gondoskodni, még pedig az állandó hadsereg javára megszabott regulamentalis, tehát olcsó áron. Ha azonban kimegy az országból, a király gondoskodik ingyenes ellátásáról. Az élelmet és takarmányt részökre vámmentesen szállítják.

Az örökösödési háború tanulságai Mária Teréziát arra bírták, hogy külön szabályzatot adjon ki a hadak átkelése (Transennae) okozta alkalmatlanságok elkerülésére.¹ Először is eltiltja a hadak, vagy egyes katonai személyek utrakelését a haditanács vagy az országos főparancsnok külön rendelkezése és egy élelmezési biztos előzetes útbejárása előtt. Ha azonban csapattestek szabályszerűen vonulnak át, ezeknek jár: szállás, szalma embernek, lónak, tüzelés és forspont. Az élelmet azonban megfizetik. Az ár Magyarországon és Erdélyben: egy font hús és egy kenyér 2 krajczár. Teljes étel itallal 6 kr., egy lónak való porció szintén 6 krajczár. Meg van aztán pontosan állapítva, hány porció jár ki mindenkinek tisztje és rangja szerint, és pedig azon kezdve, hogy a főparancsnoknak vagy vezérnek (Generalislocumtenens) tetszése szerint, ad placitum kell mindent kiszolgáltatni. Egy embernek való porció áll: egy font kenyérből, egy font húsból egy pint sörből, vagy egy itcze borból, egy lónak való portio 6 font zabból, 8 font szénából a szükséges szalmával. A szekereknek, hol nincs ingyen forspont, mérföld és mázsaszám 2 krajczár jár. A hol azonban lehet, különösen a hadigépeket (ágyúkat) víziúton kell szállítani. Az excessusokat akár az ellátásra vonatkoznak, akár haditörvény vagy közjog megsértésére, nyomban orvosolni kell.

E regulamentum azonban újabb bonyodalomra adott okot. Akárhányszor előfordult, terméketlen években, hogy

¹ Regulamentum Militare. Kelt Bécs, 1747. decz. 28-ikán. A Corpus Juris kiadásában is közölve van.

az élelem és a takarmány a regulamentáris árakon nem volt beszerezhető. A megyének be kellett mégis szereznie és a hiányt házipénztárából (domestica) pótolta. Ezt a pótló összeget deperditának nevezték. A deperdita mennyisége Magyarországon II. József korában már félmillió forintra emelkedett. Igen jelentékeny összeg, ha meggondoljuk, hogy az egész évi hadiadó csak 4 és fél millió forintot tett ki és hogy mind a bellicát, mind a domesticát csak az adózó nép fizette. Ezért a császár, ki minden téren a pénzgazdaságot volt hajlandó előmozdítani, a deperditának készpénzben való megváltását követelte a megyéktől, viszont azonban a kincstári kezelést akarta behozni, úgy hogy a katonai igazgatás maga vásárolja össze, mire szüksége van, természetesen piaczi áron. Azok a magazinumok, katonai raktárak, melyek még most is találhatók nálunk, jobbára ezen korban épültek. El volt határozva, hogy a gyalogság ellátását 1787. november 1-én, a lovasságét pedig 1788. május 1-én veszi át az állam.¹ Akkorra azonban kitört a török háború.

Talán soká időztünk az előzményeknél, de hisz ez történetünknek egyik legelhanyagoltabb része.

A mobilisatiót 1787. szeptember 4-én rendelte el a császár, minek rögtöni következése az árak roppant felfszökése volt. Már szeptember 8-án panaszkodik a miatt a haditanács.² Ennek más oka is volt: rossz volt a termés és különösen az északkeleti megyék éhínséggel küzdöttek. Nyomban megkezdődtek a tanácskozások a kancellária és a haditanács közt, az új főhadibiztosnak, Lovász Imre kir. tanácsosnak részvételével; hogyan kellene a körülbelül 250.000-nyi sereg ellátását biztosítani, mely 1788 tavaszán száll majd táborba. Meg voltak győződve arról, hogy maga Magyarország képes lesz előteremteni a szükséges mennyiséget. És pedig: 500.000 mázsa lisztet, 750.000 mérő gabonát, 1,150.000 mázsa szénát és 1,800.000 mérő zabot. Még inkább képes előteremteni a szükséges ökröket, melyek árát 77—88 forintban állapították meg párjával, és a lovakat. Pénz volt bőven, II. József kitiűnő gazda, a hosszú béke évei nagyon megnövelték a monarchia segédforrásait; a bécsi bank jegyeit nemcsak, hogy teljes ezüst értékben fogadták el, hanem nagyobb összegeknél még rá is fizettek, könnyebb szállíthatóságuk miatt. Azon mult tehát minden: megadják-e minden cikknek megfelelő, méltányos árát?³

¹ Kancelláriai levéltár 7625/1786.

² 1787. 12776. kancz. levéltár.

³ 1787. 13501. szám. kancz. levéltár.

Az árakat pedig igen magasra szabják, az 1778—87-iki árak átlagának csaknem kétszeresére. Igaz, hogy egyúttal az ár maximumát is megállapítják. A búza pozsonyi méő-jének ára 2 frt, a rozsé, vagy kétszeresé 1 frt 30, a zabé 40, az árpáé 46 kr.; a széna mázsája 30 krajczár.¹ Igen bölcsen, úgy akarták, hogy senkinek ne legyen oka elrejtteni termését és ezért a túlságos lealkuvást el is tiltották. Először is gondoskodni kellett az 1788-iki táborozás készletének beszerzéséről, de már 1788. októberben, mielőtt az út megromlik, együtt kell lenni mindannak is, mire 1789 tavaszáig lesz szükség.

Az egész szépen kieszelt tervnek csak egy hibája, de aztán szarvashibája volt: *a maximum*. Mert, mihelyt az meg van állapítva, az eladó azt az összeget mégis csak *minimumnak* tekinti, bármily magasra van is megszabva. Mert ha árúja nem volna különben nagyobb értékű, miért kell az államnak mesterségesen megakadályoznia a kereslet és kínálat szabad fejlődését? A történet bizonyítja, hogy a maximumnak csak ott volt némi hatása, hol az állam mindjárt kényszerhez is nyult keresztülvitelére, mint azt a conventio tette 1793-ban. Különben az egyik maximum mindig maga után vont a többit, még magasabbat. Így történt ez 1787-ben is. Az árút nem vitték vásárra; joggal »speculálhattak« még magasabb értékesítésére. A császár be is látja, hogy intézkedései nem vezetnek célhoz. A kanczellária javaslata alapján átlag több mint felével felemeli a bevásárlási árakat, de aztán hozzáteszi, hogy kérelmelhetlenül fog eljárni, ha a nyereszkeedés még ezzel sem elégednék meg.

Német nyelvű rendeletben, melyen azonban fent a magyar címer látható, közlik a megyékkel az új intézkedést.² A lovasságot és a szekereseket a megyének kell ellátnia, a regulamentum értelmében; a gyalogságért készpénzen fizet az állam, de csak a megszabott árákon. Mint-hogy pedig ez kétségtelenül nagy megterheltetése a különben is már kölcsönre szoruló államnak, a császári kanczellária azt javasolja, hogy ezentúl a kincstár a szállítandó gabonának csak a felét fizesse meg; a másik feléért pedig adjon ki nem kamatozó jegyeket, melyeket csak a háború után vált be teljes értékükben. Ezt a javaslatot annál is inkább elfogadja a császár, mert az eddigi módon nem lehet-

¹ Rénes forint, 60 krajczárjával.

² Kancz. levéltár 1787. decz. 16. 16498. sz.

tett még a négy hónapra elégséges részletet sem össze-szerezni. Belátja, hogy nem írni, hanem tenni kell, különben a hadsereget nem lehet a határra küldeni. A készleteket a sereg céljaira tehát le kell foglalni akár polgári, akár katonai executióval, akárhol találják azokat. A ki ebben nem jár el kötelessége szerint, nem kerül el a felelősségrevonást. A helytartótanács és a kanczellária felterjesztésére csak annyiban enyhíti rendelkezését, hogy 1788. április 30-ikáig adó fejében elfogad a kincstár gabonát és zabot, ezen a napon túl azonban csak a felét fizeti készpénzben.¹

Mindez nem használt, még az executió sem. Mindenki rejtegette, a miye volt, úgy hogy a császár jutalmat tűzött ki az ilyen rejtegetők feladói részére, egyenesen felszólítva erre az illetők szomszédjait és cselédségét. Ez azért nem vezethetett célhoz, mert az intézkedés nemcsak a nagybirtokosokat, a papságot és a nemességet sujtotta, hanem a parasztot is és így mindenkinek érdeke követelte a császár terveinek kijátszását. Hogy is ne, mikor a gyorsan váltakozó rendeletek mindegyikére újra felszökött a piaci ár. Keresztesi krónikája szerint a búza ára 6 forintra is felhágott, tehát a maximum kétszeresére. A paraszt pedig, kinek megnyerése volt József politikájának egyik főcélja, most ép oly elégedetlen lett, mint az addig is ellenzéki kiváltságos rendek. Még február elején sem volt együtt több, mint három hónapra való rozs és zab.

József császár teljes meggyőződésből volt a szabad kereskedés híve, úgy is mint államférfiú, úgy is mint jószívú ember. Az 1772. évi nagy éhínség alkalmával a rövidlátó miniszterek és államtanácsosok routineja ellenére keresztülvitte a gabonavám megszüntetését és a szabad forgalom lehető előmozdítását. Még a háború idején is megengedi a búza és rozs kivitelét Magyarországból az örökös tartományokba, azon elvnel fogva, hogy a kereskedés csak szabad forgalom által tartható egyensúlyban.² Most azonban sértett uralkodói önérzete kél harcra physiokrata elveivel. Nem intézkedései tétovaságában és gyors változtatásában látja a hibát, hanem tisztán a magyar daczban és nyereségvágyban. Minthogy az egyes termények repartitioja megyék szerint oly szépen elkészült, végre is kell azt hajtani, minden eszközzel. Ha sem a szabad keres-

¹ 1788. jan. 26-iki rendelet.

² 1788. márcz. 30. Futtakon kelt császári kézirat. Kancz. lev. 4678. sz.

kedés, sem annak vegyítése kényszereszközökkel nem vezet célhoz, az utóbbiakhoz egyedül kell fordulnia. 1788. febr. 14-iki kéziratában kijelenti, hogy tovább nem nézheti ezt a szörnyű gazdálkodást (Unwesen), a mikor csak írnak és alkusznak, hogy a lehető legmagasabb árakat kizsarolják. »Magasabb árakat nem engedek, a hadseregnek pedig ellátva kell lennie.« Ha tehát a helytartótanács és a kir. biztosok nem eszközölhetik a szállítást, minden egyes kerületre vállalkozókat kell találni, kik az arra kirótt terményeket bárhonnét, akár külföldről is, előteremtik. A mennyiben drágábban szállítanak a kincstári áraknál, ezt a különbséget az illető kerületnek meg kell téríteni és azt földbirtokokon és parasztokon egyaránt végre is kell hajtani. »Utasítom a haditanácsot, nézzen utána az ily vállalkozóknak, akár keresztyének, akár zsidók.«

Ez az eljárás is francia. A francia hadsereg részére szolgáló szállításokat vállalkozók, fermierk végezték, kiknek gazdagsága az ancien régime utolsó éveiben közmondásos volt. Annyit mindenesetre elért a fenyegetéssel, hogy a vásárlás ezentúl nagyobb eredménynyel haladt. A szállítás kiírását azonban fenntartja, mert hisz a katonai műveletek megkezdése, az ország védelme, kedvező béke elérése, minden, de minden az ellátás foganatosításától függ.¹ Mint-hogy pedig minden rendbe látszott jönni, a császár szemleútra indult, Fiumetől a lengyel határig felállított seregei megtekintésére.

A hadjárat fényesen kezdődött, Szabács bevételével, melynél a császár is jelen volt és fényes jeleit adta személyes bátorságának. De azután a támadás megszűnt. Belgrádot nem merték ostromolni, mert hiszen Savoyai Eugén vállalata is »igen veszélyes volt s könnyen kudarcot vallhatott volna«. A nagy sereg hosszú, könnyen áttörhető védelmi vonalban volt felállítva, a törököt pedig módszeres scrupulus nem bántotta. Berontott a Bánságba, hol olyan rettegést és zavart idézett elő, hogy maga a császár is majdnem fogságba esett. Az izgatottság és a kudarcz tette beteggé; ezentúl nemcsak a törökkel és magyarral, hanem a halállal is küzdött. De energiája nem hagyta el. Május 12-ikén a kancellária és a haditanács együttesen azt ajánlják, hogy az egész élelmezési ügyet a katonai administratio vegye át és pedig minden kényszer és feladás nélkül, mely csak elégedetlenséget okoz, de célhoz nem vezet,

¹ 1788. febr. 22-ikén. Kancz. lev. 2487. sz.

a császár azt határozza, hogy ezt a terhet igenis az ország viselje, még pedig birtokarány szerint. A paraszt az ő felét készpénzben kapja, de a földesúrnak, ki nem fizet adót, csak kincstári jegyekkel kell beérnie és pedig nem kamatozókkal, noha a főhatóságok a kamatozó jegyeket ajánlották. Ezzel szemben a kancellária kifejti, hogy a nemes-ség megadóztatására nincs kulcs és az egész mennyiséget az ország úgy sem képes előteremteni. Kell tehát, hogy annak egy részét az örökös tartományokra hárítsák. A rendek pedig önként, olcsón fognak szállítani, ha őket meg-hallgatják.

Ez a szempont és az ujonczozás keresztülvitele tették szükségessé az 1786 óia megszüntetett megyei gyűlések újabb összehívását. E változás közjogi és alkotmányos jelentőségéről más helyütt bőven szólottam.¹ Itt csak azt kell megemlítenünk, hogy a gyűlések teljes egyértelműen felajánlják az ujonczokat is, a gabonát és takarmányt is, még pedig sok helyütt meglepő olcsó áron, de viszont ország-gyűlést követelnek. E ténnyel számol már az a tanács-kozás, mely szeptember elején ment végbe Lugoson és melyen gr. Zichy Károly országbíró, az országos kormány elnöke és Lovász főhadibiztos is résztvettek. Számolniok kellett azonban a most befejezett aratással is, mely éppen nem volt kielégítő és az ország egyes részeiben, különösen Horvátországban és az északkeleti felföldön már évek óta pusztító inséggel is.

Ez a tanácskozás valamennyi közt a legbehatóbb és legjobban részletező. Kiterjeszkedik az annyira bonyolódott ügy minden szálára. Kezdi az idei szükségtelen. Ennek beszerzésénél tekintetbe kell venni, hogy az inségeseket is a raktárakból kellett ellátni, tehát ez hiányzik; hogy már előlegezés történt a téli ellátásra is; végre, hogy a kiírt szállításhól még sok hiányzik. Az első hiányon úgy segítenek, hogy a főispánok az inséges segélyt természetben térítsék meg; a másodikon úgy, hogy a téli ellátásból előre elfogyasztottat kivetik az országra. Legnehezebb azonban az egészen segíteni, mert az idei termés igen gyenge. A téli vetés középszerű volna, de a húza egyrésze rozsdás, rozs csak szalmára sok, de nem önt. A tavaszi vetés, különösen a zab, középen alóli; a forráság összeszáritotta a szemet. A magas piaci ár is bizonyítja a hiányt, pedig csak azt szabad vásárolni, mi felesleg marad a lakosság ellá-

¹ Magyarország II. József korában 492—94. l.

tása után. Búzában nincs hátralék, hanem inkább felesleg van. Gabonánál a Magyarország által pótlendő hátralék 750.000 mérő, miből csak a felesleg búza, 24.000 mérő számítandó le.

A mi az árat illeti, Öfelsege 2 frt 20-at állapított meg búzáért, 1.30-at rozsért, de mivel számbajövő a kamarai jószágok termése, a rendek pedig néhol 1.30-ért ajánlot-ták fel termésöket, elsősorban ezeket kell tekintetbe venni. Horvátország és a felvidék nem jöhet számba. Mindössze csak 100.000 mérőt kell a paraszttól beszerezni. A rendek olcsón adják, de készpénzt kérnek. Ha ez nem volna lehet-séges, a felét készpénzben kell fizetni, a másik felét kama-tozó jegyekkel.

Zabból még hiányzik 1,830.000 mérő, melynek fele az alattvalókra van kiróva. De az uradalmak a rossz termés miatt alig szállíthatják a reájuk eső mennyiséget. Maguk-nak is nagyobb a szükségletük a rossz szénatermés miatt. Tehát elég, ha $\frac{1}{3}$ -át szállítják az egésznek, a többit meg a paraszt. A rendek árpát, zabot olcsóbban is készek szállítani a Fel-ség által megszabott árnál (árpa 54 kr., zab 45 kr.), de ter-mészetesen készpénzfizetés mellett, vagy legalább úgy, hogy csak a fele legyen kincstári jegy, de kamatozó.

Szénát, szalmát eddig a szükséghez képest szállítot-tak. Fa is van elegendő.

Sokkal nagyobb gondot okoz a jövő évi szükséglet fedezése. Búza ugyancsak 253.000 mérő kell és ezt az ország könnyen szállíthatja. De rozs 1,157.000 mázsa (1,275.000 mérő kell), ennyit pedig, a helytartótanács meggyőződése szerint az ország nem adhat, különben roppant drágaság és inség állana be. Elég, ha az ország elvállalja a búzát és 1.000.000 mérő rozsot ; a többi Ausztriára hárulna. Zab-ból 4,600.000 mérő a szükséglet, de az ideiből marad 2 mil-liónál több, tehát csak 2,571.000 mérő fedezendő. Ennek harmada Ausztriát terhelné, de mivel onnét már 641.000 mérőt hoztak, csak 210.000 marad a rovásán. Magyar-országban nem jó az aratás, már pedig a hátralékkal, az előleggel és az átkelő lovasság részére szükséges 50.000 mérővel együtt 4,500.000 mérőt kellene előteremteni, mi merő lehetetlenség, még azon esetben is. Ezért Ausztriának a 641.000 mérőn felül még egy harmadot, 1,584.000 mérőt kell elvállalni. Ha ez megtörténik, a hátralevő 3.169.517 mérőt Magyarország, ha a lehető legkedvezőbbek a viszonyok, valahogy szállíthatja. A jövő évi termésből 1.031.000 mérőt kell ide fordítani, minek $\frac{1}{3}$ -át viseljék az uradalmak, $\frac{1}{3}$ -át pedig a paraszt.

A tanácskozás reményli, hogy mindenki hozzájárul ehhez és nem kell erőszakhoz nyúlni, ha csak rossz termés miatt nem lesz merő lehetetlenség a szállítás.

Széna 3,886.000 mázsa kell a jövő évre. Ennyit az idei termés nem nyújt. Az országnak csak az maradjon, mi a marhatenyésztéshez feltétlenül szükséges. Tehát a seregnek is gazdálkodni kell vele. Beszerzéséhez alig van más mód, mint a feles széna összeírása s az alkalmazatosnak a hadsereg céljaira fordítása.

Az idei szénaszállítás roppant teher volt a jobbagyra nézve. Három-négy mázsa széna miatt két hétig is távol kellett lennie otthontól. Ha pedig a széna megázott, még csak fizetést sem kapott. Ennek elkerülésére a Dunán és Tiszán fölfelé Győrig s Szolnokig, ott, hol élelmi raktárak vannak, szénaraktárakat is kellene építeni a főszereg részére. A Horvátország szélén működő sereget Somogy és Zala is segítsék.

Mivel a porciókba kötött széna mindenkinek káros, kötetlenül szállítsák. Ehhez sok hajó is kell. Mivel azonban attól kell tartani, hogy minden elővigyázat mellett sem lesz elegendő, össze kell vásárolni a határőrvidéki, krajnai és stájer szénát is. Hogy pedig kisebb legyen a fogyasztás, lehető nagy lovastartalékokat kellene Magyarországon hagyni.

Szalma lesz elegendő. Legföljebb 200.000 mázsa zsupot kellene követelni a dunamelléki megyéktől, a raktárak szükségletére. Fát is eleget szolgáltatnak a temesvári, aradi, modenai (kisjenői), zombori kamarai erdők. Hoznak még nagy mennyiséget Máramarosból is. Horvátországot a határszéli erdők, Krajna és Stájer lássák el.

A mi az árakat illeti, a Felség által megszabottakat nem jó közzétenni, mert a rendek többnyire olcsóbban ajánlották fel a termést. A búzát ama megyékben kell összevásárolni, hol 2 frtnál olcsóbb és csak szükség esetén drágább helyen is. Szintúgy kell eljárni a rozsot illetőleg is. Épen ott, hol legtöbb terem, kértek legkevesebbet. Ajánlatos, hogy az élelmezési felügyelők (Verpflegs-Inspektor) jobban rostáltassák a gabonát, inkább többet fizessenek. Megtérül a fuvaron. Zabot is a termékeny kerületekben vásároljanak. Ott kérnek sokat (Zágráb, Beszterczebánya, Kassa kerületei), hol nincs fölösleg. A rendek különben, még az október óta annyira kiélt pécsi kerületben is, a piaczi árnál felével, vagy harmadával csekélyebb áron ajánlották fel a szállítást.

A tanácskozás által javasolt gabonaárak körülbelül felét teszik ki az akkori piaczi árnak. Aránylag drágább a széna — mázsája 24—36 kr., Horvátországban még több.

A mi a fizetést illeti, a jobbágy kapja felét készpénzben. Ez nagy teher ugyan, de úgy tekinthető, mint az adó fizetésére adott előleg. Nehezebb a helyzet a földesurakkal szemben, kik úgyis hajlandók olcsón szállítani. Ezeknek legjobb volna készpénzben fizetni az egészet. Eddig is úgy fizették a búzát és a szénát. Legrosszabb esetben $\frac{1}{3}$ készpénzben, a többbit 4%-ot kamatozó jegyekben.

Nem szabad elfeledni, hogy semminő nyomás és kényszer nem hat annyira, mint a készpénzfizetés. Ép oly helyes az a megjegyzés is, hogy új adót csak országgyűlés vehet ki és hogy a túlságos tehernek hátralék a vége.

Ez a kétségtelenül nagyon komoly és lelkiismeretes munka csak abban az eredendő bűnben leledzik, hogy a közéletet keresi az ország érdeke és a császár akarata közt. Nem tudják, vagy akarják szerzői belátni, hogy itt valóban csak a két véletlennek van létjoga. Gazdaságilag: vagy a korlátlan szabad forgalomnak, vagy pedig az állam kényszerítő jogának. Alkotmányos tekintetben: vagy a katonai diktatúrának, mely minden más tekintetet alárendelhet a maga céljainak, vagy pedig az ország szabad rendelkezési jogának, mely lelkesedéssel és önfeláldozással pótolhatja katonai és gazdasági szervezetének hiányait.¹

A munkához mellékelt repartitio megyék és kerületek szerint, azt mutatja, hivatalosan mikép ítélték meg az ország egyes részeinek termékenységet és szállítóképeségét. Legtöbb a pesti kerületnek jutott, 914.000 forint, magára Pestmegyére 414.000 frt., aztán a temesire 888.000 forint, miben Bács, Torontál és Temes körülbelül egyenlően osztoznak, végre a győri kerületre 838.000 frt. Természetesen fontos szerepe jut a közlekedésnek is és ez magyarázza, miért jut a nagyváradi kerületre Biharral és Békés-Csanáddal, ez összegnek csak valamivel több mint fele.

Még folyt a tanácskozás, midőn a császár, közvetlen a karánsebesi majdnem végzetessé váló futás után, szept. 6-ikán összeállítja elveit utasításul ama hatóságok elnökei részére, melyeknek e javaslat fölött dönteniök kellett. Főelv az, hogy mivel a monarchia veszélyes háborúban áll egy pusztító ellenséggel, minden polgárnak kötelessége

¹ 12893. és 13478. számok 1788. Kancz. lev.

tehetsége szerint hozzájárulni polgártársai védelméhez. Nem lehet különbség nemzet és nemzet, tartomány és tartomány közt. A sereg számát, a szükség szerint, az uralkodó állapítja meg és e seregnek mindennel el kell látva lennie, sőt még bizonyos esetekre feleslegről is kell gondoskodni. Ez ellátásnak alapja nem lehet más, mint az utolsó termés és a földmérés alapján készült általános kivetés. Ez az egyetlen módja annak, hogy az önkény elkerültesse és mindenkre tehetsége arányában háruljon a teher. Önkéntes felajánlások nem érnek semmit. Még a szükségeset sem kapjuk meg és a kevésért még köszönetet várnak. Vagy pedig valaki érdemeket és jutalmat akar szerezni és oly javaslatokkal áll elő, melyeket az igazgatása alá rendelt megyék nem teljesíthetnek. Minthogy pedig mindent megfizetnek, ez nem adó, hanem szükséges hozzájárulás saját védelmében.

»A mi az árakat illeti: nem lehet világosabb és méltányosabb szabály azon elvénél, hogy az állam mindenkinek terméceért annyit ad, mennyit valószínűleg a piacon kapott volna, ha nincs háború. Nyereséget csak nem követelhet polgárháborúban, mely mindenkre nézve szerencsétlenség. Elég, ha nem vesz túlságos sokat.«

El kell ismernünk ennek a felfogásnak következetességét s magas erkölcsi szárnyalását. Cincinnatus vagy Cato gondolkozhattak így. Még azt is el kell ismernünk, hogy a császár maga ez elvek szerint cselekedett. Trónraléptekor elégette az atyjától örökölt 23 millió forintnyi értékű állami kötvényt, mert »nem lehet országainak hitelezője«. De sem politikai, sem gazdasági szempontból nem állhat meg okoskodása. Politikailag azért nem, mert azt a teljes önzetlenséget az állammal szemben nem várhatta senki mástól, mint magától. Tudhatta, hogy még leghívebb tanácsosai, barátai sem feledkeznek meg egészen személyes, családi vagy rendi érdekeikről és még kevésbé remélhette ezt rendszerének számos ellenségeitől. Gazdaságilag nem, mert oly fontos gazdasági tényező, minő egy nagy háború hatása, nem semmisíthető meg egyszerű okoskodás vagy eltekintés által. Ahhoz általános lelkesedés, önfeláldozás szükséges, minőre a magyar mindig képesnek mutatta magát. De hát követelhetette, vagy remélhette-e tőle ezt az az uralkodója, ki csak akkor, mikor teherről volt szó, ismerte el Magyarországot egyenlőnek Ausztriával? Vajjon nem épen ő vitte-e végeletekig azt a rendszert, mely hazánkat gazdaságilag Ausztria gyarmatává tette?

Mihelyt Bécsben összeültek a főhatóságok elnökei, gr. Kollowrat, a cseh-osztrák, gr. Pálffy, a magyar kancellár és Hadik a haditanács elnöke, kitűnt, hogy a császárral egyik sem ért egyet, még a katona sem, mert az még többet akar a császárnál is. Minthogy az értekezlet előtt világos lett, hogy a szállítás költsége, ha csak részben is készpénzzel fizetnek, megrendíti az államháztartás egyensúlyát, gr. Chotek, ki az értekezlet jegyzőkönyvét okt. 18-ikán a császár elé terjesztette, egy új hadiadó tervezetével állott elő. Ez a terv annál természetesebb, mert a császár már június 25-ikén felszólította volt Choteket, készítsen javaslatot arról, hogy azok, kik a háború által meggazdagodnak, mikép adóztathatók meg arányosan. Különösen Magyarországra legyen tekintettel, hisz a sereg ellátásában az játssza a főszerepet; az egyre növekedő hadiköltséget legnagyobbbrészt ott költik el.

Chotek valami pótdadófelét javasolt.¹ A parasztnál ez az évi adó 30 százaléka legyen, a földesúrnál kétszer annyi, a többinél 10 százalék; a hivatalnokok fizetésükhöz képest progressive, 5 százaléktól 12-ig. Mivel pedig Magyarország a háború által legtöbbet nyert, az fizesse az egésznek felét. *Ilyen* alakban igenis elismerte a bécsi burokrácia is a dualismust. Ezen felül, francia minta szerint, adjanak a magyar kiváltságosok: papság, főurak, nemesek, városok és a zsidóság négy millió forint »ingyenes ajándékot«.

Nem csuda, hogy midőn a magyar kancellária taglalja ezt a javaslatot, mely a legnagyobb hízélgéssel szól Magyarország áldozatkészségéről, valójában vádiratot szerkeszt az egész rendszer ellen. Pásztory kifejti, hogy még a tisztviselők közül is csak azt lehet megadóztatni, kit a kamarai pénztárból fizetnek. A parasztot kimerítette a fuvar és szállítás, melyért csak felében kap pénzt. A főpapok és főurak igenis adhatnak donum gratuitumot, a városok pedig félmilliónyi kölcsönt. De ha az állam kölcsönt akarna felvenni, helyre kellene állítani a most eltörölt uzsoratórvényeket, különben szívesebben kölcsönöznek magánosoknak magasabb kamatra. Az ajándék dolgában pedig leveleket szokás írni a zászlósuraknak, az érsekeknek és a metropolitának. Ha pénz nem adhatnak, állítsanak lovakat és szabadcsapatokat. Pénz pedig nincs, mert ismeretes, hogy mit a magyar bevesz terményeiért, nyomban kiadja ausztriai

¹ Kancz. elnöki osztály 126. sz. szept. 28-ikán.

cikkekért. Azt sem szabad elfeledni, hogy sok klostrom el van törölve és így már nem járulhat az ajándékhoz. Ha a Felség ezt kevesli, nem marad más hátra, mint az országgyűlés összehívása, mert adót csak az róhat ki.

Ez hadüzenet volt, és a császár annak is vette. Ha lehet, még ridegebben fejti ki álláspontját, mint az előző hónapban. Chotek javaslatát nem fogadja el: nem engedheti, hogy a secretarius annyit fizessen, mint az elnök. Ha van még igaz magyar hazafiság, elvárja, hogy megfelelően támogassa oly háborúban, melyet Magyarország határainak és lakosságának védelmére visel. »Pénzt nem követelek, különösen mivel most oly szemtelen, vakmerő és alaptalan az ország hangulata. De ha nem adnak, kevesebbet költhetek reá és így jobban kell megterhelnem az országokat és egyeseket egyaránt.«

»A papságot soha sem szabad ingyenajándék adására felszólítani, mert ezzel halomra dőlné az a szent és tagadhatatlan elv, hogy csak haszonélvezője javadalmainak s csak tiszte fejében kap tisztességes ellátást. A többi mind a vallásalapot illeti, mely azt lelkipásztorkodásra, tanításra és a szegénység enyhítésére fordítja. Különben is, mint valódi fizetett hivatalnokok (Staatsgagisten), nekik is arányosan kell fizetniök az adót, kivéve természetesen azokat, kik congruájukból élnek.«

»A múlt porosz háború mutatta (1778–1779) mit ért ha huszárokat, lovakat és ökröket állítanak »ajándékba, milyen szemét népet és milyen gebéket kaptak és mégis mennyi czímet, jelvényt, jutalmat, köszönetet kellett nekik olyan dolgokról juttatni, melyek csak az újságban voltak használhatók.«

A császár a kötelességet, a kancellária a kiváltság jogát tartja szem előtt.

Már most megjegyezhetjük, hogy ez a végtelen sok és érdekes elvi fejtegetés, lényegében csak szóbeszéd. Mert a fődolog, a sereg ellátása, biztosítva volt. József bürokratiája, aránylag súlyos viszonyok közt, megfelelt. Abban az országban pedig, mely közlekedés híján zsírjába szokott fúlni, gazdaságilag csakugyan haszonnal járt a háború. Mert jobb fél piaczi áron is eladni a jószágot és gabonát és takarmányt, mint egyáltalában el sem adhatni. Radetzky emlékirataiból látjuk, hogy a hadsereg el volt látva, és ha nem ért el sikert, ennek oka nem táplálék, vagy takarmány hiányában keresendő. Pénzt nem kíméltek tőle: a háború három

éve alatt 220 millió forintot költöttek a seregre, pedig a hadiadó alig hozott évi 6 milliót.

Ezért, mielőtt az elvi kérdést tovább fejtegetnők, nézzük közletről a beszerzés gépezetének működését. Erre nézve rendkívül becses anyagot nyújtanak Farádi Vörös Ignác országos hadibiztosnak kiadatlan emlékiratai.¹

Vörös Ignác Sopron megyéből, honából, fiatalon került Temesbe, hová gróf Niczky Kristóf — szintén sopronmegyei — hívta, mikor a három bánsági megyét szervezte. 1778-ban főbíró lett, 1788-ban »Hadi Provinciális Commissarius«. Neki kellett a várak és kórházak ellátásáról gondoskodni; e célból a szükséges árúkat beszerezni és hajón rendeltetési helyükre vitetni. A kifizetés a péterváradai főparancsnokság hadipénztárából történt. »A Felséges II. József császártól azt a parancsolatot kaptam: Hallja, a pénz az enyém, az árúkat maga vásárolja. Vásároljon jó, használható, tiszta árút, ne kímélje a pénzt, különösen kórházaimtól nem, különben fejével felel.«² Jöttek hát a kereskedők, kiktől hajcszámvette a terményeket. »Több ízben 1000 arany ajándékkal kínáltak, vagy háromszor az ezer aranyakat az asztalomra tették, de Isten kegyelméből az arany csengése lelkiismeretem nyugalmát soha meg nem zavarta.« Egyszer eljött hozzá egy német társaság, kérte, vegye meg egy nagy hajón hozott árút és 1000 aranyat ígért, ha az egészet megveszi. Válasza az volt, hogy megnéz mindent, ha jónak tartja, megalkuszik velök és meg is veszi, de ajándékot el nem fogad. Vásárolt is vagy 65.000 frt. árút. Erre ketten hozzájöttek és elhozták az ezer aranyat. Vörös nem fogadta el ekkor sem és mikor unszolták, fenyegette őket, mire elmentek. Mivel pedig e két kereskedő »qualificatus« ember volt, kit addig soha se látott, a fénylő aranyak meg egészen új veretűek, az a gondolata támadt, hogy a császár azért küldte őket, hogy őt próbára tegyék, »mert József császárnak sok ily furcsaságai voltak.«

Megtörtént aztán, hogy egy újvidéki rácz bort kínált megvételre, de ő nem találván azt jónak, nem vásárolt. A kereskedő boszút akart állani és mindig ott leselkedett a Dunánál. Jöttek tolnai magyarok ötszáz akó borral, a rácz ennek árát lealkudta 3½ forintjára. Vörös pedig, ugyanazt a bort 4½ forintjával vásárolta meg. Nem is késett a fel-

¹ Ezek felhasználását Vörös László úr ő excellentiája volt szíves nekem megengedni, miért e helyütt is hálás köszönetemet fejezem ki.

² Sonsten nehme ich ihnen beim Kopf.

adás. A denuntiatiót a császár Gr. Kálnoky péterváradai parancsnokra bízta, de úgy, hogy arról senki se tudjon, sem a feladó, sem a vádlott. Kálnoky előbb mindenkivel kérdezősködött és hallotta, hogy Vörös meg nem vesztegethető, aztán őt magát is megkérdezte, nincs-e haszna ajándékból, vagy megalkuvásból. Vörös azt felelte: egy krajczárnyi sem. Csak erre állott elő Kálnoky a tolnai borok ügyével. A nagyobb ár magyarázata az volt, hogy az eladóknak Eszékbe kellett vinni a bort, saját koczkázatukkal, ott átadni és áttölteni, úgy hogy ennek költsége, mely különben a kincstárra hárult volna, nagyobb lett volna az árkülönbségnél. Ez az eset teljesen meggyőzte Vöröst arról, hogy a császár őt annak idején csakugyan próbára akarta tenni. Hogy pedig József mennyire bízott benne, kitűnik abból, hogy a temesi kir. biztosnak meghagyta, nevezze ki alispánnak, mit azonban Vörös nem fogadott el. Oka pedig az volt, hogy nem akart törvénytelenül, császári kinevezéssel törvénytelen viczispán lenni.

Még mint főbíró, épen Lovásznak, akkor alispánnak utasítására, kitanulta a commissariusok minden fortélyát »impostorságát«. Ennek a tudományának most nagy hasznát vette. Szegeden egy nagykúnsági szállítmány vezetője panasszal jött hozzá, hogy terhes szekereit le nem rakhatja, nincs, ki átvegye. Vörös kérdezi, adott-e ajándékot a péknek, és a »királyi életet ház tisztjének« (Verpflegsbeamter). »Felele, nem, én tehát a zsebemből kiveszek egy koronás tallért, ollóval vonást teszek a tallérra és egy kapitány előtt odaadom a conductornak, megparancsolva neki, hogy adja a péknek és kérje, hogy a szekéren levő gabonát vegye azonnal által.« Nemsokára visszajő a kocsis, jelentve, hogy minden rendben van, már mérik a gabonát, csak hogy 100 mérőből, »bár főlöslég mértük odahaza« csak 90 mérő telt. Vörös erre írt a város bírójának és a várparancsnoknak, jöjjenek a templomba, hol a mérés folyt. El is mentek, de úgy, hogy senki se tudjon jövetelük céljáról, mintha csak a templomot néznék. Vörös rászól a pékre: rosszul mér és a zsákokat lepecsételtetvén, elkérte tőle a tallért, melyet kapott és bezáratja a templomot. A pék a magazinumba szaladt és ott tanácsot tartott a tisztekkel. Vörös satisfactiot kért a »gaz pék ellen«, ki a kúnságiakat egy hétig váratta. A »Verwalter azt válaszolta, hogy ő meg satisfactiot kért a »gaz conductor ellen, ki a péket, azt a becsületes csász. kir. szolgát csábítani próbálta.« A pék ugyanis mindjárt jelentést tett és elhozta a tallért. Erre megígértém, hogy megkapják a satisfactiót, csak mondják meg, mennyi ideje annak, hogy az a tallér itt van. Mind,

Verwalter, Controllor stb. esküdöztek, hogy 4 órája. »Én pedig azt mondom szemetekbe, hogy ti királyi császári gazemberek vagytok, mert ezen tallér három fertál óra előtt az én zsebemben volt.« A kapitány ezt bizonyítja és a királyi császári gazemberek elszégyenlették magukat.»

Vörös ezek alapján tett jelentést a főcommissariusnak, ellátva azt a szükséges bizonyítékokkal. Megírta még azt is, hogy a sok fölös búzával, liszttel nem tudnak mit tenni, olcsón eladják a szegedi pékeknek — korpa árán. Választ azonban ismételt sürgetés után sem kapott.

1789 tavaszán, miután bejárta Újvidéket, Péterváradot és Zimony mellett Banovczen volt téli szálláson, ismét Szegedre került. Ott ismét összejött a tavalyi csiny elkövetőivel. A raktári tiszttel, a hogy ő írja »Ferfleks Ferwalter«, igen szépen bánt, mert meg akarta tudni, hogyan akadályozhatta meg az ellene készült feljelentés következeit. Viszont az is nagyon kereste kedvét, mert tartott tőle. Esténként egy korcsmában szottak együtt borozni. Heteken át összebarátkoztak, míg végre, mikor a »Ferfleks jól megkötyagosodott, bevalotta titkát. Így szólt : uram ! még ekkoráig senki soha nem nyomozta ki a mi manipulációnkat, mint te és csodálkozom, hol tanultad ? hogy sarkunkra hághass. De az én eszem mégis meghaladta a te tapasztalásodat. Elmondta aztán, hogy mindjárt a gazember jelenet után tanácsot tartottak az ellenőrrel és elhatározták, hogy fölöslegről számolnak be. Mindjárt elment jó barátjához, a postamesterhez és kérte, hogy az ő — még meg nem írott, de két nappal előre keltezett levelét — legalább két órával hamarabb küldje el, mint a commissarius stafétáját. A levélben pedig azt írták, hogy 10.000 pozsonyi mérő feleslegről számolnak be. És a felesleg abból származott, hogy ők osztrák mérővel mértek, mely valamivel kisebb a pozsonyinál. Így történt, hogy nemcsak hogy bajuk nem történt, hanem meg is dicsérték őket. Sietniök kellett, mert az ellenők bizonyító lisztes és gabonaszákak hosszú sorban ott állottak a Vöröstől lepecsételt templomban.

»És azt gondold, hogy mi ezt a sok számadást, írást, csak a csekély fizetésünkért vihetjük ? vagy azért nyeljük a sok port ? vagy gondold-e ? hogy a mi Hofrathunk és az Elsőbbek élélhetnének Budán vagy más nagy városokban a csekély fizetésükből ? ha mi azokat és ők minket nem segítenének ?« Kettőkor hazakísérte a »tántorgó német sógort«, de az már hajnalban ismét nála volt térdelve kegyelmet kérni arról, mit részegségében meggyónt. A kegyelmet megnyerte — és még többet vallott. Hét gyermeke van ; mind úri módon

nevelteti. Négy erős cselh lovat és két kocsist tart, családja étele, lovainak zabja, egy pénzében sem telik. Lovaival örletni viteti a kincstári gabonát; a molnár mindjárt megörli, ily módon egy nap négy lovával 40 forintnyi fuvart is szerez. Ha hozzá nem értő tiszt jó visitatoria, számarfüleket mutatnak háta mögött, még ha generális is. Idegen nem ismeri csinyjaikat, nem vádolhatja őket, ha pedig közülök való a feladó, úgy a feladása alapján elítéltnek, de a feladónak is el kell pusztulnia.

Ez a Maffia bizonyítja, hogy bármennyire sopánkodott József császár, mégis sokan voltak, kik igenis nyertek háború idején is. És ha egyszerű szegedi raktárnokok ily könnyen teremtetek elő tizezer mérőnyi felesleget, elképzelhető, mennyi sikkadt el az »Elsőbbek« kezén és mennyit nyertek a szállítók.

Fent ezalatt folyt a harcz az elvi kérdések fölött. Ott nem vetettek ügyet ily látszólagos csekélységekre, melyek fölött azonban, úgy hiszem, a történetíró szemének elsiklania nem szabad. Egy ideig az az alkotmányos kérdés áll előtérben: lehet-e országgyűlés nélkül egybehívni a nemesi insurrectiót? A magyar hatóságok egyre követelik az országgyűlést, az elégedetlenség az egész országban terjed; nyilvánvaló és a császár is tudja, hogy sokan összeköttetést keresnek a poroszszal, a törökkel és hogy nemcsak vágya, hanem reménye is az elszakadásnak egyre növekedik. Mindez búsítja, de egyúttal felkelti elhatározását, hogy ellenáll és él a még kezében lévő hatalommal. Így csakhamar ismét reátér az élelmezés ügyére. Az események igazolták föltevését: csakugyan az uradalmak, melyek annyit vállaltak, készek legjobban a beszolgáltatással. 1789 januáriusban, mint az aktákból kitűnik, alig szállították a felajánlott gabona egy ötödét.¹ A hiányzó mennyiséget tehát a különben is túlterhelt parasztra kell kiróni. Zichy ismét készít egy igen szép tervet, de mivel a késésnek kétségtelenül nemcsak gazdasági az oka, hanem belejátszik a politikai is, a nemzeti ellenállás, ismét kéri az országgyűlést, ha pedig azt nem lehetne, készpénzfizetést ajánl, vagy legalább kamatozó jegyek kibocsátását.

Tervbe veszik azt is, hogy a felső megyéket is be kellene vonni a szénaszállításba. Oly módon történjék ez, hogy a megyék béreljenek az alföldön réteket és kapáltassák azokat a magok költségén. Zichy a felvetett eszmét helyesli,

¹ Kancz. levéltár Aclusa. 1789. 501. számhoz.

de a bérlést a kamarai administratio által akarná kezelteni. Mert — úgymond — a megyék igazgatása alatt sikkasztástól kellene tartani. Hát a kamarai administratió nál nem? Előző adataink mást mutatnak.

Közben Bécsbe jött Csekonics József alezredes, a mezőhegyesi nagy kamarai uradalom igazgatója, e család gazdagságának és rangjának megalapítója. Február 23-án kelt jelentésében elmondja, hogy őt sok magyar mágnás és bérlő kérte,¹ szállítson helyettök szénát. A mennyiben szeptember 1-én túl a megyéktől nem telik, kész szénát adni, csak hogy a megye köttesse és szállíttassa el. Erőszakos elvételről csak végső esetben lehessen szó. Jót áll az eredményről, csak sok munkást bocsássanak rendelkezésére, fél fuvarnyi napszámmal, a Bánságban, Bácsban és Orosházán. Ez esetben a birtokosok az alsó vidékről a felsőre terelnék marhájukat, úgy hogy több széna marad a hadsereg rendelkezésére. A Pancsova vidékén az utolsó örtök betörés óta elhagyott pusztá maga is ad 200.000 mázsa szénát.² Egy héttel később Csekonics bővebben is kifejti tervét. Hogy a sereget könnyebben és olcsóbban lehessen ellátni szénával, ménésével elfogyasztatja a Pest és Bihar vármegyékben összeírt szénát, a táborhoz közelebb eső készletet pedig annak rendelkezésére bocsátja. A szükséges munkaerőt a felső megyék fizessék. Kell pedig Szabadkán 3000, Szentesen 4000, Becskerekén 2000, Új-Aradon 1000, összesen 10.000 munkás, kiknek 24—30 kr. napszám járna. Széna kötéséhez is kell munkás. Mázsáját 6 krral fizessék. A kezelést katonák végezzék: egy százados, egy hadnagy, két őrmester és 18 káplár. A császár ezt a javaslatot elfogadja és így, ha nem is a legfontosabb, de a legnagyobb mennyiségben szükséges és legtöbb helyet elfoglaló czikk ügye legalább papíron el volt intézve.

A többi azonban függőben maradt. Még az 1789-iki hadjáratához szükséges gabona sem volt együtt és gondoskodni kellett a jövő (katonai) évről is. A tanácskozások az 1788. szeptemberi alapon folytak tovább. Márczius 16-án a császár, ki mégis lehetőleg tartózkodott a végső rendszabályok alkalmazásától, felszólítja a haditanácsot, tartson értekezletet a magyar kancelláriával és az élelmezési hatósággal: hogyan lehetne az egész campagne szükségletét biztosítani kényszer nélkül. Néhány nappal később Zichy

¹ Cavaliers und Armenier.

² Kancz. levéltár 2576. sz. 1789. febr. 23-ikán.

protestál azon intézkedés ellen, hogy az idejében be nem szállított árúk újra kirovassanak az országra. Kötelessége megmondani, hogy ez mit sem használna, csak zavart és bátortalanságot okozna. Új aratás előtt úgysem lehetne behajtani, ha csak a vetőmagot és az élelemre valót el nem veszik. Sok helyütt úgy is már árpakenyérrel él a nép. A táborhoz közel eső megyék már rég kimerültek.

A nyitrai kerületben Nyitramegye fedezi, mit reá róttak. Pozsony csak zabbal van hátralékban, az áradás miatt. Trencsénben és Barsban ellenben a behajtás kenyerét venné el a népek. A munkácsi és besztercebányai kerületekre az ott uralkodó inség miatt alig lehet számítani, de mivel olyan nagy a szükséglet, meghagyják nekik, hogy mégistermentsék elő. A kassaiban Zemplén, Abauj-Torna bírják; Sáros és Szepes nem. Ott nagy kárt okozott a giliszta és a szárazság. A váradiban Arad, Békés, Csanád szállítanak, Bihar és Szabolcs nem. Ott volt ugyanis az ellenzék fészke. A temesiben a többi hátralékban van, Bács egyedül alig pótolhatja a hiányt. A győri eleget tehetne, kivéve Sopront, de a Duna áradása tönkre tette a vermekben őrzött vetőmagot. A pesti kerület megteszi kötelességét, de többet nem tehet. Ott és Bácsban az átkelő katonaság fogyaszt el sokat. A pécsit egészen kiélte a téli szállásba vonult katonaság, annyira, hogy a rak-tárakból kell vetőmagot adni. A zágrábi, Zalát kivéve, maga is inséget szenved.

Mindezekből kitűnik, hogy a császár akarata nem hajtható végre. Ehhez járul még, hogy a katonai igazgatás kétségtelenül túlsokat követel. Zabot télire 2,200.000 zsákot követelt, pedig csaknem ugyanakkora sereg részére tavaly csak 800.000 mérő kellett.

Elég most októberig gondoskodni a szükségletről. A többi az új aratásból kerül ki, új repartitio alapján. Becsületére biztosítja a császárt, a ki mint hallja, elégedetlen a megyékkel, hogy sehol sem talált rosszakaratot, sem hiányt buzgalomban. Az elmúlt borzasztó tél okozta, hogy bármennyire megerőltették az alattvalót fuvarral, mégis csak épen hogy meg lehetett menteni a sereget a nélkülözéstől Most folytonos az esőzés, sok a gát- s hídszakadás, az áradás. Ez annyira tönkre tette az igásmarhát, hogy az alig bírja végezni a tavaszi vetés munkáját.

Ezek alapján a haditanács és a magyar kancellária a készpénzfizetést ajánlják mint egyedüli módot a nehézségek leküzdésére. Az osztrák-cseh kancellária azonban

más véleményen van.¹ A császár erre azt válaszolja, hogy elhatározott szándéka Magyarországon nem vásároltatni semmit. Mert vagy nincs meg ott a kellő mennyiség és akkor a vásárlás csak gyorsítaná az elfogyását, vagy van, de haszonlesésből elrejtik. Ennek a rejtett készletnek előteremtésére pedig van mód és van mód a rejtegetők erős megfenyítésére is. »Mert, mihelyt nélkülözés áll be a seregnél, nem tekintek többé tulajdonjogra, s ha valahol elrejtett gabonát találnak, azt elvételtem, mint az államot megilletőt, minden kárpótlás nélkül. A felfedezés pedig könnyű, csak ösztönözni kell a feladót.«

A hiányt az is okozza, hogy az igásmarha helyett a sok zabot fogyasztó lovat használják a szekereszetnél. A sereg a sok betegség s halálozás miatt alig lesz oly erős, mint tavaly. De azért a szükségeset be kell szerezni és pedig a külföldön és a tenger felől. A császár annyira következetes a magyar földesurak iránti gyűlöletében, hogy inkább juttatja a hasznot idegeneknek, mint saját alattvalóinak.

A táborból ellenkező hírek érkeznek. A haditanács áprilisban úgy értesül, hogy Laudon seregének, Horvátországban, fogytán az élelme. Más seregektől jobb hírek hallatszanak. Nagyon meg vannak elégedve Csekonics szállításával is.² Pedig az egész sereg részére nem kevesebb mint három millió mázsa kellett.³ Gabonában ellenben még május közepén is 346.000 mérő a hátralék, és mi még nagyobb baj, a jövő aratás sem ígérkezik bőségesnek. Már a hús is kezd drágulni. Zichy azért azt ajánlja, hogy csökkenteni kellene a hús-fogyasztást Bécsben és a seregnél. Különben is a katonaságnak egészségesebb volna a liszt- és hüvelyes táplálék a húsnál. Ürményi kir. biztos már azt ajánlja, hogy ne a kincstár lássa el Bécsét vágómarháival, mint eddig, hanem bízza azt magánosokra.⁴ Csekonicsot, kinek kezén vannak a legelők, meg kell szorítani az eladásban. Csak teljesen hízlalt marhát vehessen és adhasson el. Ne vehessen drágábban, mint 5 krjával fontját és csak az alföldi megyékben vegyen. Ne is adhasson el máshová, mint Bécsbe és a táborba. Ha mindez nem történik meg, 1790 tavaszán még sokkal nagyobb lesz a drágaság a széna hiánya és a drágaság miatt.

Látjuk, hogy a sereg élelmezésének kérdése tulajdonkép már az ország megélhetésének kérdésévé nőtt. A gabona

¹ Ertekezlet jegyzőkönyve. Kancz. lev. 3888/89. márcz. 27.

² 6283/89. máj. 18.

³ 6815/89.

⁴ 7492/89.

és széna után való nagy kereslet maga után vonta a hús drágulását is. De mivel háború van, a főszempont a kormány és különösen a császár előtt mégis csak a hadsereg ellátása marad.

Ezzel foglalkozik a jún. 10-ikén tartott értekezlet, melyen a hadsereg is képviselve volt gr. Wallis altábornagy által. Itt először is megállapítják, hogy az idei katonai évre, október végéig pótlendő hiány aránylag csekély: 74.000 mérő gabona és 224.000 mérő zab. A következő évi szükségletet 2,046.000 mérő gabonára és 4,614.000 mérő zabra teszik. A rossz termés miatt Magyarország a mennyiségnek csak felét adhatja. Ott új felosztás szükséges és pedig oly módon, hogy az alattvaló a gabonának harmadát, a zabnak kétharmadát adja, a többit pedig a nemesség. Különben végleges javaslatot csak szeptemberben lehet készíteni, mikor ismeretes lesz a belföldi és külföldi aratás eredménye. Mert a magyar hiányt Ausztriából és a külföldről kell beszerezni.

Zichy a fizetést úgy óhajtaná rendezni, hogy az összeg $\frac{2}{3}$ -át beszámítanak az adóba, a többiért pedig kincstári jegyeket adnának. Az ár igen mérsékelt: valódi kényszerár-folyam. Búza mérője 2 frt., rozsé 1.30, árpáé 1.15, zabé 1 frt. Ezzel szemben a császári kanczellária azt vitatja, hogy akár a készpénzfizetés, akár az adóba való beszámítás megrendítené a financiákat, tehát attól el kell tekinteni. Legfőlebb azt lehetne tenni, hogy a paraszt $3\frac{1}{2}$ százalékos kincstári jegyeket kapjon.

A földhözragadt, a fuvar és adó által tönkre tett magyar paraszt fizessen tehát készpénzben és kapjon papirost! Ez lett a József socialis politikájából. Máris kezd lázadni az az elem, melyre a császár annyira szeretett volna támaszkodni és melyben, joggal, az állam legszilárdabb fundamentumát látta. Somogyban megölik a szállítás conductorát, Szabolcsban pedig megakadályozzák a szállítmányok elvitelét a táborba.¹

Zichynek az az ismételt javaslata, hogy össze kell hívni az országgyűlést, vagy legalább a megyei közgyűléseket, sem igen segíthetett volna e bajokon. Legfőlebb a császár ellenmondását hívta ki.

Mert valóban nagy volt a baj, olyan, melyen értekezletekkel és irka-firkával nem lehetett segíteni. Ha valaha, most kellett a császárnak bebizonyítania, hogy államférfiú, ki

¹ Kancz. lev. 7826/89. sz.

az egészen áttekint, bölcsen határoz és erélyesen, dictatori természetének megfelelően, cselekszik. De József most, kritikára szorítkozik. Kétségtelenül jogos, de meddő eljárás. Azt vágja az elnökök szemébe, hogy a hadseregnek oly fontos élélmezését a véletlennek akarják kiszolgáltatni. Kegyetlenül hozzászól, hogy ez a véletlen a nagybirtokosok kegye, melyet pénzzel kell megszerezni. Magyarországot és Erdélyt pusztító ellenség veszi körül és még drágán kelljen megfizetni, hogy a földesurak odaadják feleslegüket, vagy esetleg kissé megszorítsák életük módját. Pedig azoknak jutna nélkülözhetetlen táplálékul, kik őket, családjukat, vagyonukat védik.

A jövő évre csakis a hadsereg szükséglete szolgálhat zsinórmértékül. E szükségletnek kétharmada Magyarországból, egyharmada az örökös tartományokból fedezendő, a szénát kivéve. Megadja azt az árat, melyet Zichy kíván, pedig az kétszerese annak az árnak, melyre a termelő számíthatott volna, ha nincs háború.

Ezt a kétharmadot, a szénával együtt, ki kell róni Magyarországra, földesurakra és parasztokra, bizonyos kulcs alapján. Ha ez a kulcs meg van állapítva, semminő kifogás nem fogadható el. Akár megvan, akár nincs; akárhol is kelljen vásárolniok, minden megyének, minden földesúrnak szállítania kell a reá eső mennyiséget, hogy az egész biztosítva legyen.

A kincstári jegyek (Lieferschein) a régiék maradnak, csakhogy ezeket és a fuvar és forspont teljesítéséről szóló jegyeket az alattvalóktól kétharmad részben el kell fogadni adóba, és a vám-, harminczad-, kamarai és sóhivataloknál. 1789 november 1-éig a jegyek nem kamatoznak, de mihelyt a békét megkötötték, teljes értékben elfogadják azokat. »November 1-étől fogva megengedem, hogy az uradalmak a szállítandó gabona és zab fejében 3½%-ot kamatozó papírt kapjanak. Mindezekhez nem kell sem országgyűlés, sem megyei congregatio, mert hisz világos dolog a háború és világos minden hazafinak kötelessége. Mihelyt biztosítva lesz a szükséglet, helyreáll a teljes szabadság az elárúsításban, a pálinka- és sörfőzésben, mindaddig, míg azt a közérdek megengedi, azaz, míg a piaci ár túlságosan magasra nem emelkedik.«

Csípős kritika és erős elvi fenntartás mellett, az egész tulajdonkép mutat engedésre mutat. Különösen a kamatozó papírok kibocsátása az uradalmak részére tekinthető az engedékenységgel jelének. Mert ha a császár ezt megadja,

mégis elismeri, hogy nem kötelesség a felesleg beszolgáltatása, hanem hogy a tulajdonnak is megvan a maga joga.

Megtörténik tehát az új kirovás,¹ melyet a helytartótanács dolgoz ki. A szükséglet 1,160.000 mérő gabona és 2,397.000 mérő zab. Legtöbbet mind a két terményből a pesti, győri és temesi kerületek adnak, az utóbbihoz számítjuk a kamarai jóságokat is. Ez a három terület viseli a teher nagyobb felét. De alig hogy a munkálatot elkészítette, már be kell jelentenie, hogy sikert nem remélhet. Az aratás közepén aluli. Minthogy nincs kivetési kulcs, túlsok függ a viczispánoktól és megyei tisztektől: örökös a baj és panasz. Gyökeresen csak országgyűlés, vagy megyei congregatio segíthetne, mely a kivetés kulcsát megállapítaná.

Csekonics jelentése (Mezőhegyes, júl. 21-ikén), különösen pontos statisztikai adatai miatt fontos és érdekes. A háború ideje, másfél év óta, behoztak Moldvából 42.000 darab marhát, Bukovinából most van útban 10.000 darab. Az ökör ára átlag 42 frt., a tehéné 23 frt. A tavalyi fuvarral elfoglalt 12.000 ökör most a pusztán van hízalóban. Az egész idei katonai fuvar moldovai ökrök végzik. Augusztusban olcsóbb árak várhatók. A drágulásnak nem az ő vásárlása volt az oka. Hisz a szalonna mázsájának előbb 10 frt. volt az ára, most meg 28. A sereg és Bécs egy év alatt 117.000 darab ökröt fogyasztottak. Pedig 200 ökörnek 450 hold legelőre van szüksége.

Hiába vádolják őt gr. Balassa és más működő főispánok, hogy drágán vásárol. Hisz mindent készpénzzel fizet, mert így olcsóbb. Ha vizsgálatot indítanak ellene, majd kitűnik: 1. hogy olcsóbban vásárol a tenyésztőktől, mint más; 2. hogy csak a nagy behozatal miatt nem fogyott el a hús Bécsben és a seregnél; 3. csak a regie (a cs. kir. marhaszállítás) okozza, hogy Bécsben oly drága a hús, hogy fontját 22 kr.-ral mérik. Kimutathatja, hogy a győri kereskedők öt tallérral drágábban fizetik darabját nála. Bécsben mindig annyi krajczár a hús ára, a hány dénár Pozsonyban. Ha azonban szabad kereskedést engednének, mindjárt drágaság, szükség támadna. Csak a kincstár előlegezhet milliókat külföldön, pedig most arra vagyunk utalva. Viszont monopolium sem lehet ott, hol az sincs meg, a mi kell. Ezért engedelmet kér arra, hogy ezentúl is csak külföldön vásárolhasson. Hiszen tavaly, mikor az

¹ Kancz. lev. 9064/89.

orosz elől menekültek, az oláh emigránsok 9—10 frt.-jával árulták az ökröt, egy pár birka pedig, mely Győrött 7½ frt., két frt.-jával, vagy 35 garason kelt. Csongrádon 4 kr. Pesten 6 kr. a hús fontja, tehát világos, hogy a mészárosok drágítják.

Előbb a hús volt itt a legolcsóbb czikk, azért fogyasztották annyira. Az uraságok eladták gulyáikat, mert a hízlalt marha után nagyobb a hasznuk. Most nem vezethet célhoz más, mint a fogyasztás csökkentése. Mert a szabad kereskedés olcsóságot teremtt ott, hol bőség van, de a hol hiány van, szigorú policziára van szükség. A mészárosok részére megállapított ár 6—7 kr. legyen az egész országban. De ha valaki csak negyed krajczárral is olcsóbban adja, szabadon vághasson marhát. Hasznából azonban adjon valamit az uraságnak.¹

Ime, már nemcsak a gabona és széna, hanem a hús is drágul és rendszabályozásra vár ebben a tejjel-mézzel folyó Kánaánban, ebben a zsírjába fúló marhatenyésztő országban. Az árak pedig egyre emelkednek. Csekonics nemsokára azt jelenti, hogy néhány kereskedő összevásárolt minden kapható életet, kb. 70.000 mérőt. Ennek következtében a köből ára 3 frt.-ról tíz nap alatt felszökött 5 frt. 42 kr.-ra.

Egy teljesen hiteles tanu, József császár nagy tisztelője, a komoly, tiszteletes és tudós Keresztesi, Szalacs érdemes lelkésze mondja, hogy a haza annyira érezte a háborút, hogy alig tudott mozogni a nagy igának terhe alatt. A megyék készpénzért ajánlottak fel gabonát az 1788-iki őszi gyűléseken, tavasszal pedig »militari brachio exequáltak«, felverték a granariumokat, vermeket, nem törődtek azzal, hogy a tulajdonosnak semmije sem maradt és neki drágábban kellett vásárolni. Pénzt pedig nem adtak, hanem csak quietantiát, hogy a háború után megadják. »Ez az agendi modus micsoda kedvetlen mozdulatokat okozhatott az érzékenyebb szívekben, könnyű azt általlátni.«² Személyválogatás nem igen volt. Boros országos commissarius, Vörös tisztvárosa, még a pesti vicispán ellen is elrendelte a végrehajtást.

Mindezek a tornyosuló bajok nem rendítették meg a császár elhatározását. Már nem is annyira uralkodik, mint bírál és oktat. A tanácskozó hatóságok elnökeit, kik azt

¹ 9330/89. Kancz. lev.

² Krónikája 180. lapján.

ajánlották, hogy a szükséglet felét Ausztriában és a külföldön akarják fedezni, kérde: oly biztosan tudják-e, hogy gazdag lesz az aratás az örökös tartományokban? Tudják-e, hogy nem lesz-e ott is drágaság? Meggondolták-e, mennyibe kerül a termények szállítása onnét, a Dunán lefelé? Meggondolták-e, hogy Bécs, mely eddig Magyarországból élt, most szintén máshonnét várja táplálékát? Számítottak-e a francia inséggel, a belga zavarokkal? Nem tudják-e, hogy esetleg Morvában és Csehországban is kell majd koncentrálni sereget a porosz ellen? Csupa kérdés, melyre csakugyan bajos lett volna válaszolni. De még nehezebb volt annyi írással is segíteni a bajon. Maga a császár sem talál más eszközt, mint a kirovást és annak végrehajtását. Igaz, hogy nincs kulcs. De azt, ha nem is pontosan, de megközelítőleg meg lehet állapítani. »Venni kell a sereg gabona- és zabszükségletének két harmadát és ezt a mennyiséget, az ország azon ismerete alapján, melylyel rendelkezni kell a kormányzásoknak, fel kell osztani a megyék közt. A felvidékre több zabot, az alföldre több gabonát kell kivetni. Vannak portáik, vannak dicáik. Tudom, hogy nem helyesek, de mégis ezek is adnak valami zsinórmértéket, hisz a hadiadót ezek alapján szedték. Ha az egyes megyékre eső mennyiség meg van állapítva, a megyével kell közölni, hogy azt rója ki a földre, tekintet nélkül arra, kié, csak termőképességét nézve, melyet a földmérés már megjelölt. Hiszen a föld nem nemes és birtochosát megvédi az ellenség ellen, tehát kötelessége hozzátartani a védők élelmezéséhez, különösen, ha meg is fizetnek érte.«

»Nem is értem, miképp lehet most, háborús időben országgyűlésre gondolni és miért ne lehetne elvégezni ezt a méltányos és végrehajtható felosztást és kirovást. Csakhogy a megyéknek részrehajlatlanul kellene eljárni és határozottan megkövetelni a szállítást, megengedni, hogy bárhonnét előteremthessék a szükségletet.« Csak ezen a módon lehet biztosítani a hadsereg élelmezését. »Ha azonban, nagyon is erős volna az előítélet az ellen, hogy Én, nemesember, magtáromból valamit szállítsak, úgy lehetne intézni a dolgot, hogy az alattvalók a földesuraknak járó kilenczedet vagy tizedet a kirótt mennyiségben egyenesen a katonai raktárakba szolgáltatassák be.« Ha ezt sem akarják, külön biztosok és katonai végrehajtás majd célhoz vezetnek.

Nem érti, miért veszik oly csekélységnek a hatóságok a kincstári jegyek után javaslatuk szerint fizetendő 60—

70.000 forintot, holott az az összeg $1\frac{1}{2}$ milliónyi kölcsön kamatának felel meg. Miért nem jut eszükbe, hogy ez a »csekélység« az egyetlen összeg, melylyel Magyarország összes mágnásai és birtokosai e háborúhoz járulnak. Ha nem csekélység az, hogy tőkájuknek csak kamatáról mondanak le, akkor minden arányosság megszűnik. Nem is látja a kormánysszékek eljárásának más okát, mint azt, hogy a nemesség kegyét keresik. Hiszen a háború két éve alatt roppant összeg folyt az országba és töltötte meg a különböző zsebeket. Csak a szállítás által, pedig azt is jól megfizetik, folyhatik vissza annak egy része.

Ha ez nem történnék meg, oly helyzet állana elő, minő még nem volt. Mert ha a sereg tulajdon országában szállott meg és ott költött, viszont az illető tartományok is erősebben járultak a hadiköltséghez, mint a többiek; ha pedig ellenséges országban voltak, ott írtak ki hadiadót. Így pedig mindent csak elnyelnek és semmit sem adnak vissza, pedig a birtokosok már a háború által oly magasra emelkedő piaczi árakon is sokat nyertek. Megmarad tehát eddigi határozata mellett; nem is fogad el többé ellene semmi előterjesztést. Magyarországra a teher $\frac{2}{3}$ -a hárul, az örökös tartományokra annak egyharmada.

»Mert habár veszélyes és fájdalmas betegségben sýnlődöm, fejem még bír gondolkodni és következtetni, és lelkemben is megvan a rugékonyság, határozottnak és tántoríthatatlannak lenni ott, hol az állam javáról van szó.«¹

Ez a philippika, tán a legerősebb, melyet valaha a magyar nemesség ellen írtak, teljesen bizonyítja a halálához közeledő szerencsétlen uralkodó szavainak igazságát. Következetes, átgondolt benne minden. Tovább megyek. Nem is tudta, mennyire igaza, sőt joga van, mikor a kilenczedet követeli. Hiszen Nagy Lajos egyenesen kimondta, hogy a kilenczed hadiadó. Ha a nemesség nem hadakozik, mi erkölcsi joga van a kilenczedhez, részben fényes eltartásához? Minthogy pedig a nemesi felkelés katonai értéke már legalább is kétséges volt, itt volt az ideje, ezt a szolgálatot pénzül megváltani. Józsefnek ez a törekvése tehát jogos és Magyarországra nézve is hasznos. De itt is látható a nála oly rendes *ἵστειρον πρότερον* A földmérés még nincs befejezve, az adókulcs még nincs meg, mikor megindítja a török háborút, a nélkül, hogy annak összes következéseit átgondolta volna. Azt is, hogy a lehető kudarcz még előbb ren-

¹ Kancz. lev. elnöki iratok 104/1789. jún. 11-ikén.

díti meg hatalmát az országban, mint kifelé. Ez a határozott, elvi alapon álló ember addig, míg kezében a hatalom, két éven át csupa félszeg- és féllépést tesz. Egyaránt kerüli a végleteket: az országgyűlést és a törvényes állapot helyreállítását egyrészt, a katonai diktaturát másrészt. Most azonban, midőn látnia kellett tekintélye és állása megrendülését, midőn választania kell és mikor már késő, a leghatározottabb ellenállást fejt ki. Azt a benyomást nyercük, hogy ez a nagy doktrínér még a háború borzasztó csapásaiban is csak eszközt lát elméletei igazolására és kedvencz tervének, a magyar nemesség megadóztatásának valamelyes módon való keresztülvitelére.

Ez az eszme uralkodik rajta később is. Nem is akarja, hogy a hatóságok tovább írjanak és vitatkozzanak: kötelességük végrehajtani már egyszer parancsait. Nem engedi, hogy bármit levonjanak a hadsereg követeléséből, mert azok helyben csak jobban tudják, mi és mennyi kell, mint a távollevők. A kancellária azt javasolta, hogy az alapítványi és tanulmányi jószágok egész természetét szállítsák. Ezt nem fogadja el. Ezen jószágokból ép úgy nagyságukhoz és termékenységükhöz képest kell követelni a szállítást, mint bármely magánuradalomból. Hisz ezek jövedelméből tartanak iskolákat, egyházakat, lelkészeket, és nyugdíjazzák az eltörölt rendek volt szerzeteseit és apáczáit. Kell tehát, hogy el is adjanak termésükből, jövedelem szerzése végett.

Az ok helyes, de az igazi elhatározó ok mégis csak az, hogy a császár ennyivel sem akar enyhíteni a földesurakra háruló terheken. Hadiadót akar, akár bárminő formában. Nem engedheti, hogy a magyar nemesség ismét büszkén szeghesse magát örökös jogú uralkodója ellen. »A német örökös tartományokra nem róható ki több egyharmadnál. Országgyűlés és congregatio pedig nem szaporítja az életet és takarmányt, és atyailag szólva, csak kés volna gyermek kezébe, hogy megvágja magát.«¹

Igy vált az alapjában egyszerű élelmezési kérdésből, mihelyt a nemesség megadóztatásának kérdése hozzákapcsolódott, az egész államot megrendítő alkotmányos és gazdasági válság. A császár még mindig győzhetett, ha jó a termés és ha szerencsésen folyik a háború. De már a helytartótanácsnak igen részletes, községenként összeállított kimutatása, melyben nemcsak az élelmezéshez szükséges

¹ 9256/89. Kancz. levéltár.

gabonanemeknek, hanem a kukoriczának, hajdinának, kölesnek, borsónak, lencsének termése is fel van tüntetve »rendkívül inséges év« (ausserordentliches Missjahr) mellett tett tanuságot.¹ Épen a termékeny vidékeken termett kevés és csak Trencsén, Liptó, Turócz és Beregben kielégítő az eredmény. Oly nagy az inség, hogy Biharban éhségtől félnek, a munkácsi kerület biztosa hivatalosan kérdezi: nem kellene-e a búkkmakkot táplálékul felhasználni? Esztergom, Komárom és Veszprém megyékben pedig a nyomor miatt lázadástól kell tartani. A helytartótanács ezek alapján kijelenti, hogy Magyarország nem adhat többet egyharmadnál, annak kihirdetését kéri, hogy paraszt ellen nem lesz végrehajtás s szükségesnek mondja az éhező népnek a katonai raktárakból való táplálását. Annál is inkább, mert köztudomású a búkkmakknak mérges hatása.

A kancellária elmondja, hogy foganatosította tőle telhetőleg a jún. 11-iki rendeletet. Megtörtént a raktárak építése a városokban és a kivetés. De a tények előtt meg kell hajolni. Magyarország csakugyan a hadsereg-szükségletek harmadát is csak nehezen adhatja. Meg kell kérdezni az örökös tartományok kancelláriáját, miután ott is vége már az aratásnak, nem pótolható-e onnét a hiány? Annál is inkább, mert Moldvából sem lehet már várni segítséget. De a császár most sem enged. Mert ha úgy áll a dolog, 1. hogy Magyarország csak egyharmadot adhat, 2. az örökös tartományoktól sem telik több, 3. a pénzügyi kormány sem adhat több pénzt, nem marad más hátra, mint hogy azok a földesurak, kiknek nincs meg az a készletük, melyet reájuk kivettek, azt bevásárolják. Hogyan, mikép? az ő dolguk; az államot csak az érdekli, hogy a sereg eltartása biztosítva legyen. A kancellária és a helytartótanács nézzenek tehát vállalkozók után, kik ezt elvégzik. A parasztra nem szabad új terhet hárítani, a birtokosok pedig elviselhetik, hisz az az egyetlen, mivel az ország védelméhez járulnak.

Oly rideg és könyörtelen ez az elhatározás, hogy Pálffy főkancellár még egyszer felír ellene. Természetes, hogy a kancellária végrehajtja a felség akaratát és kész a haditanácscsal értekezletet tartani a vállalkozók dolgában, kik előteremtik a követelt $\frac{2}{3}$ -ot, mikor az ország csak $\frac{1}{3}$ -ot adhat. De előleget az ország nem adhat. Országos concursus nélkül, minőről az 1715. VIII. rendelkezik, avagy országgyűlés nélkül, gondolni sem lehet hitelre, kölcsönre.

¹ Kancz. lev. 10957. kelt aug. 16-ikán.

Tehát azt javasolja, hogy a haditanács intézze el a vásárlást; az országos concursus, vagy az országgyűlés majd gondoskodnak a vásárlásra költött pénz megtérítéséről. Más mód nem lehetséges és mivel erről meg akarja győzni a császárt, kér szóbeli kihallgatást. A császár ezt a legnagyobb nyájassággal megadja, de előre is kimondja, hogy a tőle megállapított három ponton változtatni nem lehet.¹

A szóbeli kihallgatásnak (szept. 8-ikán) megvolt legalább az a hatása, hogy a császár beleegyezett a megyei gyűlések összehívásába. Valószínű, hogy Pálffy ezt tűntette fel a mindenütt felcsapó ellenzéki tűz lelohasztása egyetlen eszközének. A császár tehát odaért, hol egy év előtt állott, mert az igazán alkotmányellenes kivetést mégis teljes terjedelmében fenn akarta tartani. Fenntartja elvi álláspontját is, a mennyiben, a kancellária javaslata ellenére, tudni sem akar donum gratuitumról. Még tőle »discretio«, ha a külföldi vásárlást az ország helyett elvállalja, bevásároltatja a szükséges mennyiséget a külföldön. Inkább tőle donum gratuitum az, hogy pénzt fogad el termés helyett, mert ez alkalmasabb az országnak. Az egész adó, melyet ily módon behajtana, a haditanács számítása szerint 5 millió forintot tett ki. Országgyűlésről pedig ne legyen szó, mert nem szabad felajánlást kér, hanem csak a termés beszállításának megváltását követeli. Ha ezt be nem szolgáltatnák, executióval hajtatná be.²

A humanus császár megemlékezik az éhségről, a bükk-makkokról is. Miután már három év óta az volt a Beszkid népének főtápláléka, megtiltja annak élvezetét káros hatása miatt. Csak épen arról a csekélyiségről feledkezik meg, hogy más élelmet javasoljon és szerezzen.

Egyelőre vége volt az írásnak; következett a cselekvés. Tudjuk, hogy a megyék egy jelentékeny része egyenesen megtagadta a repartitiót és országgyűlést követelt. Somogy megye loyális is akart lenni, fenn is akarta tartani elveit és ingyen ajánlotta fel a kívánt mennyiséget, csak hogy kivetés ne sértse a nemesi szabadságot. Az ellenkező megyék ellen csak az erőszakos, katonai végrehajtás vezethetett célhoz.

E viszonyok közt történt Belgrád elfoglalása Laudon által, mely nagyrészt a magyar vitézségnek volt köszönhető (1789 okt. 8-ikán). Mit jelentett volna ez az esemény

¹ Kancz. lev. 11598/89. szept. 7-ikén.

² Kancz. lev. 11599/89. szept. 19-ikén.

más viszonyok közt a magyarnak! Most csak a császári hatalom nem kívánt erősödését jelentette. Mivel pedig az ellenzék tovább is tartott, a most már győzelmes császár levonta a végső, részéről már rég fenyegető következtetéseket. A hadjáratot a tél beállta miatt úgy sem lehet folytatni; fel lehet tehát használni a sereget Magyarország ellen. A következtetés oda vitte a humánus és felvilágosodott II. Józsefet, hová tanácsosaik vallásos és politikai vakbuzgósága vitte Rudolfot és Leopoldot: azon nemzet megtörésére, melynek törvényes uralkodói voltak.

Október 24-ikén kelt az a rendelet, gr. Hadikhoz, a haditanács elnökéhez, mely kötelességévé teszi intézkedni, hogy Laudon a szükséges csapatokat Magyarországba küldje a kivetett, de még be nem szolgáltatott naturalék, vagy az azoknak megfelelő pénzösszegnek behajtására. Eljárása okául megjelöli egyrészt a nemesség rosszakarátát, másrészt a szállítás késését, mely azt az aggodalmat kelti, hogy télire a sereg ellátása egészen fennakad. A végrehajtás egészen egyforma legyen akár parasztokról, akár pedig egyházi vagy világi uradalmakról van szó. »Ha pedig, remény ellenére, bárhol ellenállást találna, minden személyre való tekintet nélkül használja erejét.«

Magyarországon ezalatt csakugyan megszűnt a kormány minden tekintélye és hatalma. Még szeptemberben javában folyt a szállítás. Zichy jelenthette, hogy az évi szállításból már csak 87.000 mérő van hátra. Most mindennek vége. Nem szállítanak, adót nem fizetnek, katonát nem állítanak. Nemes és pór egyetért a bukott rendszer elleni gyűlöletben. És József most, mikor volna reá ok és alkalom, még sem használ erőszakot. Enged, nem akarja elveszteni Magyarországot is, mint a hogy Belgiumot elvesztette. Deczember 7-ikén kelt elhatározásával megengedi az országgyűlésnek kilátásba helyezését, 1790 január 28-ikán visszaállítja a törvényes állapotot és visszavonja összes azzal ellenkező intézkedéseit. Elismeri, mi legfőbb, mert elvi értékű, hogy Magyarországon a király csak a nemzettel együtt hozott törvényt.

Mindamellet a hadsereg nem bomlott fel, szükségét nem látott, nem éhezett. A magyar szabadság minden tüntetése az idegen elnyomás, de nem az országot védő sereg ellen irányult. Azt azokban a hónapokban is ellátták, melyekben úgyszólván megszűnt itt minden központi kormányzás.

József császárra nézve legjellemzőbb vonásnak mégis azt látom, hogy önkéntes adományokról, felajánlásokról

nem akart tudni soha. Ő, »az emberek megbecsülője«, csak önzést látott ebben. Ő, ki úgy lelkesedett az államért, nem tudta, minő áldozatra képes a szabad magyar, ha nemzete nagysága, dicsősége forog kockán. Vagy talán azért nem akar ajándékot, mert úgyis minden az államé, övé?

Ha már nem kímélhette a parasztot, azzal nyugtatta meg lelkiismeretét, hogy legalább az úr se bujthasson ki azon teher alól, melyet jogosan kötelességének tartott.

Véglegesen az 1790—91-iki országgyűlés intézte el az élelmezésnek oly sokat vitatott és oly súlyos következzésekkel járó ügyét. A 37. t.-cz. kimondja, hogy az adófizető nép által szállított terményeknek még ki nem fizetett árát beszámítják a hadiadóba. De különben is különös gondja lesz Ő felségének a szegény adózó népre, hogy az a háborút kísérő csapások után magához térhessen. A mi pedig a törvény ellenére a nemességre és szabad kir. városokra kivetett és megszabott árú termények árát illeti, hogy azok kifizetésére a kincstár lehető csekély megterhelésével mehessen végbe, Ő felsége kegyesen fogadta a Karok és Rendek kijelentését, hogy azon kötelezvények után is, melyek nem kamatozók, a portával kötött béke után megfizeti a megfelelő kamatot, mindaddig, míg a tőkét nem törleszti.

Szabad talán ennek az egész fejlődésnek gazdasági és politikai tanulságait röviden összefoglalni.

Gazdaságilag: szembetűnő, minő káros volt a maximum kitűzése. Bőségben egyaránt megterhelése a kincstárnak és a fogyasztónak; inségben hiábavaló. Szabad forgalom kell tehát, de a mellett az állam joga, kisajátítani, mire hadi czélokra és a nép táplálására szüksége van és pedig személyes és osztálytekintetek nélkül.

Politikailag: megtanulta a fejedelem, hogy nem lehet eredményes keleti politikát folytatni a magyar nélkül, a magyar ellenére. Ez az eljárás szülte azt az ellenállást, mely nemcsak a belső kormányrendszernek vetett véget, hanem a háborúban kivívott nagy sikereket is paralysálta. Dynastiánknak és nemzetünknek egyaránt van oka fájdalomni, hogy a belső ellentétek miatt nem lehetett megtartani Belgrádot és teljesen meghódítani és a birodalomhoz csatolni Szerbiát. Az ilyen alkalom csak ritkán ismétlődik.

Marczali Henrik.

Károlyi és a szatmári béke.

I. közlemény.

Hiába folytak a küzdelmek. Hiába biztosították az erdélyi fejedelmek békéi a nemzet szabadságát és régi alkotmányát, az udvar, mihelyt alkalom nyílt rá, mindjárt megkísérelte elvenni azt. Valóban felbátoríthatta erre a Rákóczi fölkelése előtti állapot. Úgy látszott, elérte célját. A kifáradt nemzet meg volt fosztva vezetőitől is. Rákóczi látszólag annyira aulikus, hogy haza merik engedni Bécsből magyarországi birtokaira. Rákócziban azonban élt még a hazaszereget és származásának tudata, s az a már gyermekkorától kezdve mintegy belenevelt érzés, hogy uralkodni és nem engedelmeskedni született. Erős magyar és legitimista, mint elődei, ennek tudatában talán még inkább hivatva érezte magát arra, hogy az ország élére álljon. Lehetetlen, hogy el ne keserítették volna az ország sérelmei, annál is inkább, mivel ezeket Bercsényi tolmácsolta neki, a ki mindvégig a leghevesebb kurucz maradt. Először habozott, csak elfogatása alatt, még inkább pedig onnan való szabadulása után érlelődött meg benne a szándék, hogy élére áll elnyomott nemzetének.

1703-ban is elkeseredéssel az elnyomás miatt és ebből fakadó vágygyal a szabadság után vannak eltelve a lelkek, mikor újból fegyvert fog a kifáradt nemzet. Ez a szellem hatja át Rákóczit is. Ő korának és az neki van mintegy teremtvé. Lelke ép úgy tele van az udvar ellen elkeseredéssel, mint a népé és vágyakozik a folytonos képmutatásra kényszerítő helyzetből szabadulni. Érzés és gondolat közös s ez magyarázza meg azt a rajongó szeretetet és ragaszkodást, mely hozzá kapcsolja a népet. Küzdelmének célja az uralkodó hatalmának korlátozása és visszaállítása a régi alkotmánynak, mely biztosította a nemzet akaratának befolyását az ország ügyeinek intézésére. Az erdélyi fejedelemséget kívánta, mert ebben látta a nemzet jogainak egyedüli biztosítékát. Tragikumának oka egyrészt saját egyénisége, mert nem fogta föl helyesen saját helyzetét; nem látta be, hogy ő csak eszköz, nem pedig befolyással bíró tényező az európai kérdések elintézésében. Ki volt szolgáltatva a népnek, mely csak lelkesedett, de eszméit nem értette; mely vakmerő volt,

de egy pusztta változásra kétségbeesett és hajlandó volt követni azokat, a kik a megalkuvás útját megnyitják előtte ; követni azt, a ki akkor ép közötté van ; feláldozni előbbi vezetőjét, még akkor is, ha szeretete iránta változatlan maradt. A nép szeretete a szatmári békekötés idején is változatlan Rákóczi iránt, mégis követte Károlyit, a ki a fejedelem akaratára ellenére kötötte meg a békét. Mivel a békekötés Károlyi hűségesküjével ellenkezett : úgy az egykorú, mint a későbbi történetíróknál fölmerült az a kérdés, nem volt-e Károlyi áruló ? E kérdés eldöntéséhez ismernünk kell először is magát Károlyit és mindazokat a körülményeket, melyek őt rávették a békekötésre. Ezek a körülmények mutatják meg, vajjon az ő, vagy a Rákóczi álláspontja volt-e helyesebb ? Mint döntő tényezőket kell vizsgálnunk tehát Károlyi jellemén kívül az ország helyzetét és a külpolitikai viszonyokat. Fontos az ítéletnél az is : vajjon helyes-e Rákóczi felfogása, hogy a szatmári béke egyszerű fegyverletétel és megadás volt ? Ezért ismernünk kell a béke történetét. Ha mindezek a viszonyok azt bizonyítják, hogy az országnak feltétlen kellett a béke és hogy a szatmári béke csakugyan béke volt, akkor Károlyit az ország szempontjából az árulás vádjá alól akkor is fel kellene mentenünk, ha még igen nagy jutalmat kapott volna is. Ebben az esetben csak egy kérdés marad fenn, hogy Rákóczival szemben áruló volt-e, mert a béke idejében már a fejedelem személye és a nemzet külön választandó. Rákóczi ekkor már egy oly eszmének képviselője, melynek elérését a nemzet nagy része többé nem reméli. Az idő változott, de Rákóczi nem. Itt az ellentét Károlyi közt és közte. Rákóczi mindvégig híven kitartott a nemzetet a harcz elején vezető eszmék mellett, melyek az ő lelkében talán egy biztosított nemzeti szabadság eszméjévé alakultak, a minék eléréséről többé már lemondani nem tudott. Károlyi képviseli vele szemben a hideg kiábrándulást és reményvesztést, de az ezzel együtt fellépő józanságot is, mely áthatotta a nemzetet, midőn kivihetetlennek látta mindazt, a miért annyi éven át ontotta véré, s a mely arra ösztönözte, hogy a legésszerűbb megoldást keresse . . .

I. Károlyi.

A szatmári béke Károlyi egyéni műve. Minél jobban közeledünk a mozgalom végéhez, annál nagyobb mértékben nyert döntő befolyást Károlyi, míg végre épen az utolsó évben Rákóczi távozása után, mondhatni, egyedüli vezető lett. Életének két legérdekesebb mozzanata összefügg a kuruczság

történetével. E két mozzanat két kérdésben fejezhető ki : miért lett kuruczczá és miért tért vissza megint a király hűségére ?

Károlyi Sándor 1669-ben született előkelő magyar családból. Átélté a nemzeti elnyomást és a Thököly-féle szabadságharcot.

Először 1689-ben nyert nyilvános hivatalt : Szatmár megye főispánja lett.¹ Mint lelkiismeretes vezető, mindent megtett megyéje érdekében, hogy csökkentse terheit. Tántoríthatatlan híve volt az udvarnak, bár el volt keseredve ellene, de a Thököly-kor hatása alatt talán egy ilyen fölkelést még veszélyesebbnek tartott az országra nézve, mint az udvar törekvéseit. Elkeseredésének fokozásához hozzájárult 1691-től kezdve az, hogy rebellisség gyanújába fogták. Nyílt támadás nem történt ellene, de sértette őt még az is, hogy a rebellekkel együtt említették nevét. Támadás érte azonban 1691-ben, midőn Bádeni Lajos egy ebédén² rebellisséggel vádolta a Károlyiakat. Szinte indulatosan tiltakozott ellene, de hiába, Löffelholz hasonló gyanúval illette. Tiltakozva a vádak ellen, megyéjének szentelte életét. Igazán az udvar ellen csak 1696-tól³ kezdve keseredett el, midőn Lipót a Bécsbe hívott uraktól ki akarta erőszakolni a nemesek megadóztatását. Erre az indítványra — mint maga mondja — majd mind kétségbeestek. Nyomon követi ezt, hogy Ausbergh, szatmári commendáns, adóbehajtás címén saját házában zavarta,⁴ és Károlyi az eljárásan felháborodva, Gallenberg megbízottat elfogatta és feljelentette. Ez is az ellene még mindig élő rebellisség gyanúját erősítette, valamint az is, hogy 1697-től kezdve egyes felfogadott hajdui kezdték magukat kuruczoknak nevezni.⁵ A gyanu élt egész 1703-ig, a midőn azonban Nigrellivel együtt küzdött a kuruczok ellen és nyílt csatában is részt vett : végre eloszlott. Újabb megbízásokat kapott, Szabolcs és Máramaros főispánja lett. Azután következett a dolhai csata és Károlyi büszkén jelentette ki, hogy sikerült bebizonyítania, hogy nem rebellis.⁶

Elértünk élete egyik legérdekesebb fordulópontjához. Kuruczczá lesz, a ki küzdött ellenük, a ki erős udvari párti volt. Károlyi eddig hivatalában pontos, higgadt, bár elke-

¹ Károlyi Sándor önéletrajza.

² U. o.

³ U. o.

⁴ U. o.

⁵ U. ott.

⁶ Katona : *Historia Regum* . . . 36. k. 277. o.

seredett a törvényteleniségek és a rajta személyesen elkövetett sérelmek miatt, bár ok volt bőven az elégedetlenség kitörésére. Emlékiratában írta: ¹ »Mert ámbár sok nehézségeket és kisebbségeket követnek el rajtunk és azzal okot adnak az ellenkezésre, mindazonáltal Isten legkisebb ellenkezőt se engedjen még meg is gondolni, nem ő érettök, hanem felkent királyunkért, Istenünkért és a római anyaszentegyházunkért megmutatjuk, hogy voltunk, vagyunk és leszünk is Őfelségének igaz hívei.« Az ország érdekével ellenkezőnek tartott minden mozgalmat s főleg — mint kijelentéséből látjuk — minden ilyen mozgalomban egy, a katholicus egyház ellen intézett újabb támadást látott. Míg egyrészt újabb sérelmeket szenvedett az udvar részéről, ² másrészt vagyona és családja a fölkelők kezében volt. Újból gyanúsítják, a mi annyira bántja, hogy Nigrellihez megy elégtételt kérni, hivatkozván arra, hogy ő tudatta a német parancsnokokkal a készülő mozgalmat. A változás főokának mégis eredménytelen bécsi útja ³ tekinthető, mely átpártolásra bírta. Két levélben kéri először az udvart az adóhátralék elengedésére és a porták számának Szatmárban 115—50; Ugocsában 27—10-re való leszállítására s a szabad sóhasználat engedélyezésére. Ezek útján véli megakadályozhatónak a zendülés továbbterjedését. Kéri a Tiszán innen és túl egy állandó magyar regiment felállítását és végre elpanaszolja, hogy míg ő a megye lakóival a császár ellenségeit üzte, a Montecuccoliezred egy százada erőszakkal akart behajtani 4000 frt.-ot adóhátralék címén. Levelére semmi választ sem kapott. Újból kért, de az eredmény csak annyi volt, hogy Nigrellitől eltiltották az executio ily váratlan módon való végrehajtását és megadták a kért katonaságot. Károlyi az őt jellemző türelemmel és kitartással újabb folyamodványt küldött be a megye fizetéseképtelenségének bizonyítékául, mellékelve Stoika harminczados kimutatását és panaszkodott, hogy az adó miatt megyéjéből már 2000-en vándoroltak ki.

Ezalatt a kurucok kierőszakolták a Tiszán az átkelést és Károlyi birtokai veszélybe jutottak.

Ennyi jogos kérés visszautasítása méltán elkeseríthette Károlyit. Mégis még egyszer próbálkozott. Újabb feliratot küldött s előbbi megokolásai mellett panaszkodott, hogy nincs sehol biztonságban, mert birtoka kuruckezén van.

¹ Károlyi Sándor önéletrajza.

² U. o.

³ Károlyi Sándor emlékiratai a Rákóczi-mozgalom kezdetéről. 1874 évf. 313—330.; 397—413. o.

A válasz rá az volt, hogy ámbár megyéjének semmi engedményt nem tesz, szigorú hűséget parancsol, másfelől pedig rendeletet ad Nigrellinek, hogy gondoskodjék Károlyi részére három ember és négy ló számára szükséges ellátásról.

Károlyi ez után reményt veszve ment Kassára, hogy a kegyelem-szállást igénybe vegye. Ehhez a megszegyenítéshez járult még, hogy a kirendelt szállást nem kapta meg és kénytelen volt Gombos és Klobusiczky vendégszeretétét igénybe venni. Ezek után Károlyiban erős ragaszkodását a király iránt legyőzte a tehetetlenségből és megalázásból fakadó szegény és elkeseredés. Be kellett látnia, hogy igazuk van azoknak, a kik inkább fegyvert fognak, feláldozzák nyugodt életüket, mintsem tűrjék az önkényeskedést. Be kellett látnia, hogy az udvar nem törődik a nép jólétével. Míg egyfelől belátta, hogy azoknak van igazuk, a kik ellen küzdött, másfelől a fölkelés rohamos terjedése és sikerei önkénytelenül azt a gondolatot keltették fel benne, hogy talán sikerülni fog az udvart a törvény megtartására kényszeríteni. Emellett látta azt, hogy a mozgalom nem egyházi színezetű, a mi szintén megkönnyítette átpártolását. Végül igen nagy hatással volt ránézve felesége előzetes átpártolása.

Barkóczy Krisztina már 1703 augusztus végén azon feltétellel, hogy birtokai megmaradnak, a nagykárolyi őrséggel együtt hűséget esküdött Rákóczinak.¹ Károlyi is belátta, hogy az udvar részéről már csak rosszat várhat úgy a maga, mint hazája részére. A Rákóczihoz való pártolás viszont a szabadságnak, az ország jóléte kivívásának, családja és birtokai visszanyerésének reményével kecsegtette. Így határozta el az átpártolást. Pálffytól és Nigrellitől kieszközölte, hogy családja és birtokai ügyében kijöhessen Kassáról. Október elején titokban tárgyalni kezdett egyes kuruczokkal. Október 8-án elhagyta Kassát és 9-én már Bercsényivel együtt Tokajban volt. Rákóczi már egy október 10-én kelt levelében tudatja Sennyei Istvánnal, hogy Károlyi kiszökött.² Búcsúlevele október 8-ról van keltezve.³ Érdekes és jellemző Károlyira e levél tartalma, különösen az utolsó rész: »Meg ne ütközzenek és botránykozzanak cselekedetemen, mert királyom, császárom oly kegyelmes, kiket Istenem után földi isteneimnek tartván, most is érdemem felett való gratiaját tapasztaltam és vettem. Hiszem Istent, Őfelségek abban

¹ Rákóczi emlékiratai. 37. o.

² Archivum Rakóczianum. I. o. 1. k. 130. o.

³ Károlyi-család levéltára. V. k. 33—35. o.

meg is tartanak. Azért míg Isten az világban fentart, hozzájuk való kötelességemet úgy ügyekszem conserválni, hogy az kik mostan balítélettel vannak is felőlem, akkor lelkek megnyugszik rajtam.« A mit ebben a levélben ír, lelkéből fakad.

Klobusiczky előtt, egyik jóbarátja, föltárta őszinte gondolatát s azt a szándékát, melylyel áttért Rákóczihoz.

Kuruczczá lett, de felfogása még mindig nem egyezett teljesen az övékével. Még él benne a király iránti ragaszkodás és a közvetítés gondolata. Talán remélte, hogy még kiegyenlíthetők az ellentétek. Később, a mikor Rákóczival bizalmasabb viszonyba jutott, hatotta csak át a kuruczság szelleme igazán. Azon érzelmekből, melyekkel áttért ahhoz, csak az maradt, hogy higgadtabb felfogása következtében mindvégig a békülésre hajlandóbbak közt találjuk. Hogy az ország helyzetéről való felfogása mennyire megváltozott, kitűnik, ha összehasonlítjuk búcsúlevelét az 1706 január 22.-iki,¹ az ország politikai állapotáról írt értekezésével. Míg a levélben a király mindenható jogát elismeri, addig értekezésében már azt fejtegeti, hogy a nemzetnek joga van szembehelyezkedni az uralkodóval, ha az alkotmányellenesen kormányoz. E két felfogásban tükröződik Károlyi gondolkodásának változása. Rákóczi oldalán már úgy vélekedik, hogy az Aranybulla záradéka, bár eltöröltetett, mégis de lege naturae érvényes, mert mindenkinek s így a nemzetnek is joga a védekezés a sérelem és jogtalanság ellen. E felfogás szerint sérelem, ha az uralkodó az országot, mint örökös tartományt kormányozza, tehát a nemzet, ha kell, fegyverrel is jogosan ellenállhat, míg e sérelem tart. De nem zárja ki ez az álláspont a békülést sem, mihelyt megszűnik a jogtalan állapot. Ez a felfogás jutott ellentétbe a mozgalom végén a Rákócziéval. A fejedelem akkor is lehetetlennek tartott bármily formájú békülést az erdélyi fejedelemség és a külföldi garancia elfogadása nélkül. Károlynak békeföltétele csak a jogtalanság megszűnése, minden biztosíték nélkül, hogy ne ismétlődhessék; Rákóczi célja: a jogtalanság oly végérvényes megszüntetése, hogy többé ne ismétlődhessék. Rákóczi célja idealisabb és nagyobb, de a körülmények következtében a Károlyié lett hasznosabb az országra nézve, mert utat mutatott a fegyveres leveretés elkerülésére.

Károlyit mint kuruczot is ugyanaz a higgadt nyugodtság, pontos számítás és kötelességeinek pontos teljesí-

¹ Károlyi-család levéltára. V. k. 364—374. o.

tése jellemzi, a mi azelőtt. Rákóczi először nem rokonszenvez vele, de később mind jobban megszereti, mert látja, hogy úgy nyílt csatában, mint a belügyek intézésében egyik leghasználhatóbb támasza. Ezt bizonyítja a róla önéletrajzába adott jellemzés, melyet valóban találónak mondhatunk.¹ »Oly embernek, mint Károlyi, nem sok oktatás kellett, a természet megadott neki minden kelléket arra, hogy jó tábornok váljék belőle: gyors felfogású, szilárd, tevékeny, fáradhatatlan a módok és segédeszközök kitalálásában. Szorgalmas, mindig nyájas és udvarias volt. Alattvalóit jól meg tudta válogatni és helyesen alkalmazni, gyűlölte a lakmározásokat és pulyaságokat.«

Nagy vonásokban ismerve Károlyi gondolkozását és első átpártolásának okait: azokkal a körülményekkel kell megismerkednünk, melyek a béke megkötésére indították.

II. Az ország belső állapota a kuruczkor végén.

A belső állapotok ismerete dönti el, vajjon a hat évetartó elkeseredett küzdelmet a nemzet tudta volna-e folytatni; vajjon a szatmári béke nélkül nem jutott volna-e Magyarország — eltekintve esetleges diplomatai közbelépéstől — arra a sorsra, melyre Csehország a fehérhegyi csata után.

Az ország a török pusztítás és négy alkotmányért folyó küzdelmet élt már át akkor, mikor újból fegyvert ragadott. Már ebből lehet következtetni, hogy úgy gazdaságilag, mint hadi tekintetben nagy mértékben ki volt merülve. Ahhoz pedig, hogy Rákóczi sikeres küzdelmet folytathasson, ép pénzre, jó gazdasági alapra volt szükség. A háború első részében a francia udvartól kapott pénzt, de ez az összeg sem ment föl évenként 200.000 tallérnál többre. Ekkor még a segélypénzből és roppant birtokainak jövedelméből rendes, bár kisszámú katonaságot tudott fenntartani, melylyel — tekintetbe véve azt, hogy rendszeres német katonaság is kevés van az ország területén és a mi van, az is szétszórva — sikeresen küzdhetett. 1707 után azonban nem kapott rendszeres pénzsegélyt. Erre enged következtetni az, hogy az ónodi gyűlésen ép azt kellett keresztülvinnie, a mi ellen legjobban el van keseredve az ország: a rendes adót. Palmes egy 1710-iki levele ugyan említi, hogy Rákóczi kapott 100.000 tallért, de ez nem bizo-

¹ Rákóczi önéletrajza.

nyos és ha kapott is, ez már akkor érkezett, midőn az udvar erősebb haderővel lépett fel és így ez összeg nem volt elég kellő számú haderő kiállítására.

A pénzügyi viszonyok romlását mutatja a kongó, a rézpénz verése, melynek szaporítása szinte be nem vallott devalvációnak tekinthető. A rézpénzt már 1706-ban sem akarják elfogadni, a mint ezt Irinyi Zsigmond egy január 28-án kelt levele bizonyítja.¹ Panaszkodik ebben, hogy némelyek, ha rézpénzért adják portékáikat, kétannyi árt kérnek, mint rendesen. Mások bezárják boltjukat és nem akarnak árulni. Kéri Rákóczit, hogy rendelje el: a kik kétannyi árért akarják adni jószágait rézpénzen, mint a mennyit ér, vegyék azt el tőlük; a hol zsidók és görögök vonakodnak elvenni a rézpénzt, confiskáltassék birtokuk; tiltassék meg a harminczadosoknak a pénzben való válogatás; legyen limitatio. Ezen pontokból kitűnik egyfelől, hogy már ekkor csaknem kényszerszertörvényt kell alkalmazni a rézpénz elfogadtatására, másfelől, hogy a harminczadoszedésnél visszaélések vannak, a mennyiben a kibocsátott rézpénzt nem akarják elfogadni.

Bizonyára, minél tovább tartott a háború, annál fokozottabb mértékben lépett föl mindkét baj. Rákóczi 1710 október 1-én írta Károlyihoz: ² »Hitemre mondom, esztendőök folynak — az mióta tudniillik a rézpénz elveszett — hogy magunk ereje által való boldogulásunkat nem remélhetem, hanem külső segélyekbe vetettem reménységemet.« Tehát 1710-ben már úgyszólván semmi értéke sincs a kongónak még az országban sem. Külföldön még kevésbé használható. A küzdelemre pedig pénz kell; a külső anyagi támogatás megszűnt. Ez viszi rá Rákóczit, hogy az ónodi gyűlésen már 2,000.000 forint készpénzadót vessen ki. Csakhogy ez veszélyes lépés volt, mert egyik főoka lett az ország elkedvetlenedésének és így nagy befolyással volt a mozgalom későbbi hanyatlására is. Hogy mily nagy terhet rótt az egyes megyékre, azt mutatja például a Szepes megyére eső rész, mely — mint Keczer Sándor Eperjesről írt leveléből tudjuk — 21.236 rajnai forintot tett ki készpénzben; naturalékban pedig 11.286 kassai köböl gabonát, 10.016 köböl zabot, 2941 mázsa húst. Rákóczinak 1707 decz. 24-én írott levelében az úri rendekre már 9157, a parasztokra 36.912 dica van kiszabva, ezenkívül nyáron 12.730

¹ Károlyi-család levéltára. V. k. 378. o.

² Archivum Rakóczianum. I. o. 3. k. 170—171. o.

és $\frac{1}{4}$ kassai köből gabona, 12.780 köből abrak, 375.372 bányavárosi font hús.¹ Valószínű, a többi megyék is ily arányban voltak terhelve. Mint Rákóczi levele mutatja, még a nemesi rend sem volt megkímélve az adótól, úgy hogy megadóztatása később rendszeressé kezdett válni. Ez pedig a lakosságnak ép azon részét keserítette el, mely vezető szerepet játszott és tekintélyes részét tette a kurucz haderőnek. Az ónodi határozat tehát ép azt újítja fel, a mi legtöbb panaszra adott alkalmat a mozgalom előtt. Hatása annál desperálóbb volt, mert épen Rákóczi újítja fel e sérelmeket, a kinek segítségével pedig szabadulni reméltek tőlük.

A népet elkésérítette az adó nagysága, melyet behajtani valószínűleg nem is lehetett és a mely nagy teher volt, ha tekintetbe vesszük azt, hogy ugyanaz a nép, mely fizet, a földet nyugodtan nem művelheti, sőt gyakran még hadiszolgálatot is teljesít. A pénzbeli adók behajthatatlanságát bizonyítja egyfelől az, hogy 1710-ben már túlnyomóan naturalékat rónak ki a megyékre, másfelől az, hogy a megyék önkéntes pénzbeli subsidiumot ajánlanak meg, pedig ha az ónodi gyűlésen, majd később az eperjesi tanácsülésen kiszabott készpénzadó behajtható lett volna: akkor nem hihető, hogy a megyék ezen nagy terhen felül még önkéntes adókat is vállaltak volna. Ebben az esetben szükség sem lett volna rájuk. Rákóczinak azonban nélkülözhetetlen volt a subsidium, mert ennek megadása nélkül a katonaságnak sem tudott fizetni, mint ezt 1710 július végén Vayhoz írt levele bizonyítja.² Bár a nép fizetéseképtelen, a szükségtől kényszerítve mégis megkísérlik az adó behajtását és fellépnek az erőszakos executiók, mint például Borsod megyében 1710 áprilisában.³

Az ónodi határozatok tehát a várt eredményt nem hozták meg, nem javították a pénzügyi helyzetet, sőt káros hatással voltak, mert a teher nagysága és a fizetéseképtelenség miatti erőszakos executiók sok helyt közönyösséget, egyes helyeken pedig a mozgalom ellen elkéseredést idéztek elő.⁴ Az adó káros és igazságtalan voltát a fejedelem is bevallja; a későbbi szerencsétlenséget Isten büntetésének tulajdonítja egy 1710 február 11-én Eszterházy Antalhoz

¹ Thaly: Századok. 1873. évf. 106. o.

² Archivum Rakóczianum. I. o. 3. k. 467. o.

³ Archivum Rakóczianum. I. o. 3. k. 138. o. Rákóczi levele Bercsényihez. 1710. júl. 25.

⁴ Archivum Rakóczianum. I. o. 3. k. 390. o.

intézett levelében :¹ »Mert bizonyára a mostani szorongat-tatásunkat is nem egyebeknek tulajdoníthatom, hanem, hogy mindnyájan hazánk szolgálatja jutalmát nem annak szabadulásától, hanem erszényünk megtöltésitől vártuk — és minekutána az fiscalítások fundusát ezekre kiosztván, a szegénységnek oly képtelen megadóztatására jutottunk — nem volt csuda, hogy annak átkaival Isten ostorát magunkra húztuk.«

1710 után az ország jövedelmének nagy részét a megyékre kivetett termény-adók alkotják. Borsod megye köz-lakossága 3000 köből gabonát fizet, a nemesség pedig 1500-at és 1000 font húst.² Érdekes engedmény, hogy a hol búza bővében nincsen, ott az árpát is elfogadják. Heves megyében fizetnie kell a parasztságnak 2000, a nemeseknek 1000 kassai köből búzát és 400 vágómarhát.³ Pest megye terhe 4500 kassai köből búza és 600 vágómarha;⁴ végre a jászok 600 köből gabonát fizetnek.⁵ Körülbelül ennyi a többi megyék terhe is. A terményadó fizetés a pénzhiányt, az összegek aránytalan kisebbedése a minden téren való kimerülést mutatja. A terményadó nagy részben a katonaság élelmezésére szolgál; a mi megmaradt, azt pénzzé kellett tenni a rendes katonaság fizetésének előteremtésére, mely havi 6600 és 7000 forint közt ingadozott.⁶ A pénzügyi helyzetet némileg javította egyes megyék önkéntes subsidiuma. 1710-ben Pest megye 7000 forintot⁷ ad; Ung 4000; Sáros 7500;⁸ Szabolcs⁹ 6500; Zemplén¹⁰ 13.000 forintot ajánlanak fel. Ha föl is tesszük, hogy mindezen ajánlatok teljesen befolytak, és a többi Rákóczi fennhatósága alatt álló megyék is mind hasonló subsidiumot adtak: legfeljebb a rendes katonaság évi fizetésére kellő 79.000 forint volt előteremthető, pedig ezenkívül a sereg felszerelésére és különösen a diplomatiái tárgyalásokra ép annyi pénz kellett. Mivel az utóbbi időben Rákóczi már minden reményét a külső támogatásba veti: az országos jövedelem jó

¹ Archivum Rakóczianum. I. o. 3. k. 74. o.

² Archivum Rakóczianum. I. o. 3. k. 378—79. o.

³ Archivum Rakóczianum. I. o. 3. k. 379. o.

⁴ Archivum Rakóczianum. I. o. 3. k. 380. o.

⁵ Archivum Rakóczianum. I. o. 3. k. 380. o.

⁶ Archivum Rakóczianum. I. o. 3. k.

⁷ Archivum Rakóczianum. I. o. 3. k. 448. o.

⁸ Archivum Rakóczianum. I. o. 3. k. 456. o.

⁹ Archivum Rakóczianum. I. o. 3. k. 501. o.

¹⁰ Archivum Rakóczianum. I. o. 3. k. 413. o.

részét bizonyára erre fordítja és néha még ezt sem tudja fizetni.¹

A pénzhiány, mint egykorú adatokból láthatjuk, a katonaság sülyedését vonta maga után. Külföldi segély nincs; az ónodi határozat nem képes rendezni az anyagi viszonyokat és így az ország képtelen pénzügyileg a küzdelem folytatására; a szükséges katonaság fenntartására. Ezt maga Rákóczi is bevallja Vayhoz írt levelében.² Hozzájárult ehhez az is, hogy a nép a milyen gyorsan lelkesült, ép oly gyorsan veszítette reményét. Közömbös lett, sőt talán kívánta a békét, mert a mitől leginkább vágyott szabadulni: az adó ép úgy ránehezedett most is, mint a küzdelem előtt, csak hogy akkor legalább vagyonának, birtokának gyarapításában nem gátolta a háború.

Minden rendes hadviselésnek a pénz mellett másik legfontosabb föltétele a rendszeres, jó katonaság. Hogy Rákóczinak képzett katonasága nem lehetett, az már a rossz pénzügyi viszonyokból következik. Vizsgálunk még csak azt kell tehát, hogy a katonaság, melylyel tényleg rendelkezett, elegendő volt-e arra, hogy szembe állhasson az országban lévő német csapatokkal.

Rákóczi hadainak létszámáról, használhatóságáról, ezek fenntartási költségéről áttekinthető képet ad egy francia leírás 1705-ből:³ »État des affaires des mécontents de Hongrie en 1705« és »Tétsi János hadikronikája, 1703—1709.«⁴ A névtelen francia tudósítás a következőket mondja: »Mais il n'avait de toutes ces troupes, que les carabiniers, les palatches, les allemands et les deux compagnies susdites, qui fussent un peu disciplinées et pourvues des armes nécessaires, de sorte qu'on ne pouvait guère compter, que sur quatorze cent chevaux et cinq mille trois cent quatre vingt fantassins; le reste n'étant propre qu'à affamer une armée et causer du désordre.« Megemlíti, hogy van egy kis csapat tatár is. Rendes serege tehát 1400 lovas és 5380 gyalogos. 1705-ben kedvező arányban van Rákóczi hadi-ereje a német csapatokkal, mert ezek száma az ő rendezett katonaságát nem múlja felül, a rendszertelen csapatok pedig a portyázásra, üldözésre s az ellenség zavarba hozására jó szolgálatot tettek.

¹ Brenner levele. 1710. jan. 29. Varsó.

² Archivum Rakóczianum. I. o. 3. k. 467. o.

³ Fontes Rerum Austriacarum. II. o. 17. k. 457—68. o.

⁴ Monumenta H. H. II. o. 27. k. 376—77. o.

Tétsi krónikája inkább a hadsereg fenntartására szükséges pénzről és naturalékról emlékszik meg. A sereget 75 regimentre teszi, melynek havonként 56.250 mérő gabona és 11.250 mázsa hús kellett. A havi fizetése egy lovasnak 4, egy gyalogosnak 3 forint. Érdekes összeállítást közöl a tábornokok fizetéséről: Rákóczi jövedelme 100.000 forint; Bercsényi 50.000 frt; Csáky Istváné 35.000 frt; Vayé 20.000 frt; a szenátoroké 12.000 frt. Eltekintve az élelmezéstől, mely a hadjárat végén — ha néha kényszerrel is — de nagy részben előteremthető volt; eltekintve a tábornokok és szenátorok fizetésétől, melyeket az utolsó időkben bizonyára nem kaptak meg; ha a Tétsi által feljegyzett zsoldot csak az 1705-iki rendes katonaságra számítjuk is: ez oly nagy összeget tesz ki (21.740 frt havonként), hogy azt fizetni Rákóczi az utolsó években valószínűleg képtelen volt. De ha fölteszük, hogy fenn tudta tartani azt a rendes katonaságot, melylyel 1705-ben rendelkezett: még akkor sem állhatott meg a császáriakkal szemben, mert — mint Palmes 1711 február 14-én írja ¹ — a császáriaknak Magyarországon és Erdélyben 17 lovas ezredük, 1000 lóval; 4 huszárezredük 1000 lóval és 11 ezred gyalogságuk volt, mindenikben 2500 ember: tehát 52.000 főnyi sereg állott rendelkezésükre. Ha ez esetleg nagyított szám is, hacsak felét is fogadjuk el valódi létszámnak: akkor is 26.000 főnyi rendes sorkatonaság volt szétszórva az ország területén. Az utóbbi szám mellett szól egy ismeretlennek Bécsből írt levele, mely a Magyarország területén lévő katonaság számát 30.000-re teszi.² Rákóczi tehát 6000 főnyi rendes katonaságával csak addig tarthatta volna fenn magát, míg a császári csapatokat koncentrálják. Egyrészt azért, mert azok számfölényben voltak, másrészt mert a folytonos európai háborúban gyakorlatot nyertek és egységes vezetéshez szokott tisztek vezetése alatt állottak. Viszont a kurucz seregnek ép az egység hiánya volt a legnagyobb hibája.

Valóban azonban nem így állott a helyzet. A császári csapatok nagy száma ugyan biztosra vehető; egyrészt mivel Savoyai Eugen egy újabb török háborút akart indítani az európai ügy befejezése után;³ másrészt mert ha itt nem lett volna számottevő sereg lekötve, akkor a szövetségesek nem kívánták volna oly határozottan a moz-

¹ Archivum Rakóczianum, II. o. 3. k. 869. o.

² Egy bécsi levél kivonata. 1711. febr. 21.

³ Brenner levele Rákóczihoz. 1710. nov. 7. Danzig.

galom minél gyorsabb befejezését ; XIV. Lajos pedig nem óhajtotta volna annyira a folytatását. Rákóczinak ellenben nincs 6000 főnyi rendes katonasága. A nyílt mezőn lévő katonaság 1710. év végén és 1711 elején alig lehetett több a szatmári táborban megjelent 12.000 embernél, és ez sem volt jól felszerelt, lelkes sereg, hanem inkább reményvesztett, kifáradt tömeg. Hogy a katonaság ilyen állapotban volt, azt egyes levelekből is láthatjuk. 1709 július 20-án írja Rákóczi Bercsényinek : ¹ »Károlyi hadában nagy az éhség, négy napra egy profont, a nép is az ingét, fegyverét adja kenyérért és oszól.« ² 1710 márcziusában pedig ezt írja : ³ »A hajdu nyomorék, mert egész télen az utcákba vájt lyukakban szalma és fa nélkül lakott, s az avart szagatják s azt égetik, az tisztek felöltöznek a kvártély-pénzzel — se hajdu, se katonának semmit se adnak — egyszóval, kiki úgy jár el hivataljában, mintha az ellenségtől fizettetnék.« Ha 1709 és 1710 telén ily állapotban volt a katonaság : nem gondolhatjuk, hogy 1710 és 1711-ben, midőn elemi csapások a meglévő termést is elpusztították, jobb viszonyok közé került volna. Sőt, a mi még rosszabb, a katonákat és a hajduságot a pestis kezdi tizedelni. ⁴ Már 1710 augusztusában ⁵ panaszkodik Rákóczi Károlynak, hogy nem tudja a hadat összegyűjteni és elkeseredetten írja : »Mivel azért kevés hadát kegyelmed is haszonnal nem exponálhatja, már vigyázáson kívül többet kegyelmedtől nem várhatok.« Ha Rákóczi is kezdi veszíteni a reményét, mennyivel inkább desperált lehetett az a fegyveres tömeg, mely sem ruházva, sem élelmezve nem volt rendesen. Ezzel a hadsereggel a küzdelem továbbfolytatása csak fegyveres leveretéshez vezethetett volna.

A pestis már 1709-ben kitört és délről észak felé haladt. Júniusban elpusztította Kecskemétet, innen jött Pest, Heves, Borsod megyékbe és a Bodroghözre. 1710 áprilisában már Ung megyét pusztítja el, tehát a tulajdonképeni kurucz területre is betör. ⁶ Ugyanezen év augusztusában Heister és Leimbruch parancsnokok elrendelik Túróc, Nyitra, Bars, Zólyom, Hont megye lakóinak, hogy Selmecz- és Körmöcbányára a pestis daczára is szállítsanak

¹ Archivum Rakóczianum. I. o. 2. k. 503. o.

² Archivum Rakóczianum. I. o. 2. k. 503. o.

³ Archivum Rakóczianum. I. o. 3. k. 65. o.

⁴ Archivum Rakóczianum. I. o. 3. k. 134. o.

⁵ Archivum Rakóczianum. I. o. 3. k. 149—50. o.

⁶ Pálóczi-család naplója. Monumenta H. H. II. o. 31. k. 260. o.

élelmet.¹ Oly nagy a félelem a ragálytól, hogy e két város lakóit — mivel pestis-esetek fordultak elő bennök — éhhalál fenyegeti. Ugyanezen időben a keleti részekben is erősebben dühöng a pestis. Rákóczi július 28-án írja Pápai és Horváth törökországi követeknek:² »Ezen vár (Szepesvár) megsegítését nem annyira impediálta az ellenség ereje, mint Zemplén, Abauj, Sáros, Bereg, Ugocsa vármegyékben isszonyuképen uralkodó pestis, az mely által azon oldalra Bercsényi úr commandója alá rendeltetett hadaink annyira megfogytak és oszlottak, hogy az ellenséget formális erővel nem agredialhatták.« Később említi, hogy egyes falvakban már csak tévelygő marhák találhatók, de emberek nem. Cserey krónikája ad néhány száraz, de az ország pusztulását annál jobban mutató számot. Magyarország területén 310.000 ember esett a járvány áldozatául. Erdélyben körülbelül 100.000. A háború áldozatai 85.000 embert tesznek ki. Ehhez járult egyfelől az 1708-tól kezdve fellépő sok elemi csapás:³ fagy, mely minden vetést tönkre tett; marhavész, sáskajárás és az egerek elszaporodása — melyek anyagilag is tönkretették a már lelkileg összetört lakoságot —, másfelől a mind gyakrabban előforduló erőszakos executio. Ezek hatása alatt kezdődnek az átpártolások és az elégedetlenség. Átpártolnak az előkelők közül azok, a kik nyugalomra vágnak, vagy el akarják kerülni a biztos emigratiót. A nép és katonaság, mely kettő már azonos a mozgalom végén, elkeseredetten vonul a császáriak kegyetlenkedései elől családjával együtt, birtokát, lakását elhagyva, a még Rákóczi kezén lévő területekre.⁴ Nem harczra gondol, hanem arra, hogy különválva, családja sorsát biztosítsa. Ez az oka a Rákóczi serege bomlásának. Ezt maga a fejedelem is látja és tudja jól, hogy sokan őt tekintik e szerencsétlen viszonyok előidézőjének. Szomorúan panaszkodik:⁵ »Keservesen esik ugyan nékem is az emberek eljuttatása és részeitül naponként szaporodó rágalmazásom.« Még jobban fájhat neki, hogy a rágalmazások okain, a panaszokon már segíteni nem képes. Együtt vonul a reményvesztett néppel észak felé, mikor Lengyelországba indul. Az eléje táruló képet így írja le:⁶ »Soha életemben oly

¹ Századok. 1879. évf. 439. o.

² Archivum Rakóczianum. I. o. 3. k. 291. o.

³ Archivum Rakóczianum. I. o. 3. k. 504. o.

⁴ Monumenta J. H. H. III. k. 258. o. Szabolcsi Statutum 1710.

⁵ Archivum Rakóczianum. I. o. 3. k. 390. o.

⁶ Rákóczi Ferencz emlékirata. 190—91. o. 1710. év.

szánakozásra nem gerjedtem, mint ezen utamban Pataktól Ungvárig, mely csak másfél napi út volt. Novemberben voltunk már s a földet hó lepte. Számtalan szekerekre akadtunk, melyekben az alsó-magyarországi és vágyvidéki nemesek és tisztek népei menekültek az ellenség elől, férjük hűségét és hozzám való ragaszkodását emlegetvén, könnytelt szemekkel könnyörögtek lakásért és élelemért; félig fagyott gyermekeik sírása hallatszott mindenfelől a töredezett, elsüllyedt, sárba fagyott szekerekről.»

Pénz nincsen. A félig felfegyverzett hadsereg, hol eloszlik, hol összegyűl. A háborútól, pestistől, elemi csapásoktól meggyötört lakosság hajlék nélkül kell menekülni a kegyetlen ellenség elől, mely rémítéssel akarja megtörni a bátorságnak és elszántságnak az utolsó fellobbanását. Rákóczi katonái nagy részben azelőtt harczhoz nem szokott emberek, kiket családjuk gondja is izgat. Lehetetlen, hogy az ily emberekből álló sereg egyöntetűen, halálmegvetéssel küzdjön akkor, midőn tudja, hogy családjá végeszélyben van, de midőn ugyanezen időben remény nyílik arra, hogy azt megmentheti a bujdosástól. A béke reménye pedig 1710 végén és 1711 elején megvolt. De bátorságát veszítette a sereg az a része is, melyet családjá nem kötött, mely a szó szoros értelmében vett katona volt, félig fegyverezve, rendes ellátás nélkül s maga körül csak a reménytvesztett népet látva.

Természetellenesnek látszik, hogy Rákóczi az ungvári útja után is még mindig a háború folytatására gondol és nem arra, hogy békét kössön bármi módon, ép a nép érdekében. Érdekes, hogy mily ellentétesen hatott Károlyira és rá ugyanaz a jelenség. Rákóczit a nyomor még inkább ösztönözte, mert kimondott alapelve az, hogy Magyarország boldog csak akkor lehet, ha teljesen biztosítva vannak jogai. Látja a nyomort, kötelezve érzi magát annak megszüntetésére, de ez szerinte csak jó béke útján érhető el. Mivel ilyet nem remélhetett: elkeseredése még fokozza a küzdelem folytatására irányuló törekvését. Ennek magyarázata az, hogy ő a népet, mint egy egészet, mint országot tekint, de egy kisebb csoportnak, vagy egyednek érdekei iránt nem tud fogékony lenni. Ez talán neveltetésének eredménye, mely elválasztotta a néptől, a melynek sohase ismerte meg igazán gondolkozásmódját és lelkivilágát. Azt, hogy népe szempontjából a békére csakugyan szükség volt, hogy fegyverrel tovább küzdeni lehetetlen: talán belátta akkor, midőn már hosszas távollét után maga is

átérezte, hogy család, haza, nyugalom elvesztése mit jelent az emberre nézve. Mennyivel jobban érezhették ezt azok, kiknek lelkivilágát ideális eszmék helyett teljesen ez töltötte be.

A békekötésre Károlyi volt hivatva, a ki mint főispán a nép között élte le életét, ismerte annak lelkivilágát és saját lelkivilága is némileg közös volt vele. Az ő lelke alkalmas volt arra, hogy a nép érzelmét, kívánságát, helyzetét megértse; előkelő helyzete pedig képessé tette arra, hogy elősegítse a békét. Belátta azt, hogy a nép nem kíván külső garantiát, nem kívánja az erdélyi fejedelemség legitimitásának fenntartását, mely megérthetetlen cél volt előtte, hanem csak nyugalmat, birtokainak visszanyerését és a családja biztosítását; megelégszik a törvények megtartásának megigérésével is. Az ő véleménye is az lehetett, a mi a történetíróé, hogy az ország belső állapota feltétlenül megkívánta a béke minél hamarabbi megkötését.

Zayzon Sándor.

•

A Sennyey-fiúk külföldi iskoláztatása.

A Báthoryak korának sokat szerepelt és szenvedett kitűnő alakja, a vasvármegyei kissennyei Sennyey Pongrácz is azok közül való volt, a kik Magyarországból jöttek át Erdélybe: hírt, nevet, vagyont szerezni abban az érdekes országban, melyben a XVI. század változatos eseményei közepette mindenki érvényesülhetett egy kis észszel és szerencsével s minden munkás kezet megbecsültek. Kora ifjúságától¹ haláláig végigszolgált sajátosképen valamennyi Báthoryt (1571-től 1613-ig)² kancellárságig emelkedve. De bármiként ítéljük politikai magatartásáról és erdélyi szerepléséről,³ vallásossága, istenfélő buzgósága és családja iránti mélységes szeretete alakját mindenkinek rokonszenvessé teszi, sőt olyan dicsőséget szereznek neki, a mely annál inkább nő, mennél jobban távolodunk korától.

Sennyey Pongrácz e kiváló lelki tulajdonságai Istenhez való fohászkodásaiból s feleségéhez intézett ama leveleiből tűnnek ki, a melyek a báró Sennyey-család gazdag levéltárában mai napig fennmaradtak. Ezeket 1907 nyarán láttam és tanulmányozhattam legelőbb.⁴ Értekezésem azonban

¹ Ezt tisztán mondják Rákóczy Zsigmond 1607-iki és Báthory Gábor 1608-iki adománylevelei; Adalékok Zemplén vármegye történetéhez 1897. évf. 82—83. l.

² Sennyey Pongrácz Erdélybe költözése évét nem tudjuk határozottan, de mivel Báthory István lengyel király (1583 február 2-ikán Niepolomice várában kelt) adománylevelében azt mondja róla, hogy még erdélyi fejedelemségében is hűségesen szolgált, feltehető, hogy már annak legelején, 1571-ben bekötözött új hazájába; Századok 1873. évf. 253. l. és Adalékok 1897. évf. 18. és 1901. évf. 116. l.

³ Életről külön munkát készülök írni s így itt csupán azokat az elkerülhetetlen életrajzi adatait említem meg, melyeket ez értekezésem menete megkíván. A Sennyey-családról ld. egyébként Nagy Iván: Magyarország családai X. k. (Pest, 1863.) 142—150. l. és Magyar Nemzeti Zsebkönyv I. k. (Budapest, 1888.) 422—423. l.

⁴ E levelek egyrészét Lojda József battyáni plébános közölte az Adalékok 1897-iki és következő évfolyamaiban, a honnan őket idézzük. De ma már a levéltárat az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltára őrzi.

főleg Sennyey fiainak és unokáinak hazairt levelein, valamint mestereik jelentésein alapszik. Fontosságuk művelődés-történelmi szempontból megbecsülhetetlen, hisz e téren történelmi irodalmunk nagyon szegényes,¹ pedig XVI—XVII. századi nagy családaink közül igen sokan neveltették gyermekeiket külföldön, hogy vele itthoni tanulásukat betetőzzék s mindén egyes darab és adat, a mi külföldi magyar tanulók leveleiből napvilágra jut műveltség-történetünk avatag föld-jét termékenyíti meg újabb forrásokkal.

I.

A fiatalon Erdélybe került Sennyey Pongrácz két ízben házasodott, de gyermekei csupán második házasságából maradtak. Első felesége Sombory László erdélyi főrendator Klára nevű leánya² volt, kinek halála után kereszturi Dobszay Annát vette nőül.³ Hitvesével Sennyey boldogan élt vajdakamarási udvarházában s már 1588 tavaszán »két kis édes fia« van,⁴ csak az bántotta, hogy hivatalos dolgai miatt keveset lehetett körükben. Kétszeresen fájt ez atyai szívének, midőn betegen hagyta, tudta őket. Most is pl. himlőben feküdt egyik gyermeke s habár külön házban ápolták, mert megírta feleségének, hogy »az himlő ragadóbetegség«,⁵ úgy látszik, mind a két fiú belehalt a rettenetes kórba. De vesztességükért Isten csakhamar kárpótolta a búsuló szülőket, mert 1590-ben újabb fiúk született Küküllővárában, a ki a keresztségben István nevet kapott⁶ s azt több is követte, úgy hogy 1603 tavaszán már négy gyermekük volt.

¹ E tekintetben mind a mai napig úgyszólván magában álló Fraknói Vilmos »Réwai Ferencz nádori helytartó fiainak hazai és külföldi iskoláztatása 1538—1555« című tanulmánya, mely 1873-ban a Magyar Tudományos Akadémia történeti Értekezéseiben jelent meg.

² Erről a feleségről e száraz adaton kívül semmi egvebet nem tudunk, mert Lojdának azt a vélekedését, hogy (az Adalékok 1901. évf. 116. l. szerint) Sennyey Pongrácz »első házasságát 1575 körül 25 éves korában köthette s abban 10 évet tölthetett« semmi írott emlék nem támogatja.

³ A szilágymegyei kereszturi Dobszay-család történetét ld. Petri Mór: Szilágó vármegye monografiája 5. k. (Budapest, 1903.) 406—410. l.

⁴ Gyulafehérvárról írt 1588 április 17-iki levelében; Adalékok 1901. évf. 143. l.

⁵ Sennyey Pongrácz 1588 május 31-iki levele; ugyanott.

⁶ Ezt maga Sennyey István mondja emlékiratában s évet onnan tudjuk, hogy 1616-ban 26 évesnek írja magát; Adalékok 1902. évf. 44. l.

Ezek, mikor felcseperedtek otthon, édesanyjuk felügyelete mellett a házi deáktól sajátították el a tudás elemeit: a betű- és számvetés ügyességét. Apjuk is éber gonddal őrködött fölöttük s alig van levele, melyben az Istenre kérve ne intené feleségét, hogy imádságra taníttassa a gyermekeket, »Jankó peniglen tanuljon« egyebet is,¹ vagy hogy fogadjon egy németül tudó szolgát;² máskör meg, hogy Istók mellett »Sándor is deákul tanuljon, Jankó is, mikor ideje leszen« és legyen gondja a kis Őrsikre is.³ A deák nyelvre a fiúk ekkor már — 1603 tavaszán — valóban megérttek, sőt Istók, a legnagyobb, már ötödéve tanulta nyilvános iskolában. Apja ugyanis, minthogy feleségestől katolikus volt, nyolcz éves korában bevitte a jezsuiták kolozsvári gymnasiumába,⁴ mely ott 1583 óta immár saját épületében virágzott s olyan jóhírű volt, hogy még protestáns szülők is szívesen adták be tanulásra gyermekeiket.⁵

A bennlakást is nyújtó seminarium szabályzatát Possevino Antal híres jezsuita-atyja írta, a mikor a kitünő intézet szervezése végett Báthory István király megbízásából Kolozsvárra érkezett. Szigorú rend, fegyelem és vallásosság volt itt a nevelés alapja. Az ifjakat szegényesen, de illő módon, vagyis egyszerűen nevelték s az igazán szegények ellátásáról és ruházásáról maga az intézet gondoskodott. Tizenöt-évesnél ifjabb fiút nem vettek fel s a felvételtkor egy hétig egész külön tartattak, hogy az iskola szabályait kellően megismerhessék. A tisztas magaviseletre, istenes tiszta életre az atyák különösen ügyeltek s a felebaráti szeretetet is gondosan ápták, nem tűrvén, hogy a különböző nemzetiségű tanulók egymás között veszekedjenek.⁶

Ilyen és ehhez fogható fejlett iskolája Erdélynek még nem volt s így nem csoda, hogy tanulóinak száma egyszerre felszökött 350-re, a kik 28 páter vezetése mellett nevelkedtek. Ez a létszám a háborús események miatt megcsappant ugyan s a tanítómesterek közül is többen eltávoztak, de

¹ Prágából, 1596 február 20-ikán; Adalékok 1901. évf. 144. l.

² Almás vára alól 1601 december 18-án; ugyanott, 179. l.

³ Szamosújvárról, 1603 május 23-ikán; Adalékok 1897. évf.

41. l.

⁴ Sennyey István önéletírása szerint; Adalékok 1902. évf.

44. l.

⁵ Bővebben ismertettem »A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603-ig« című tanulmányomban, az Erdélyi Múzeum 1906. évf. 184—187. l.

⁶ A seminarium szabályzatát ld. Veress Endre: *Fontes Rerum Transylvanicarum* I. k. 272—279. l.

Maior Péter rektor újabb rendtársakat szerzett s a seminariumban megint felújult az előbbi élenkség, midőn egy váratlan szerencsétlenség mindent tönkretett, a mit a szorgos atyák bejövetelük 1579 óta szereztek és építettek. Kolozsvár lakosságának újhítű nagyobbik része t. i. vallási fanatismustól elvakulva, élén papjaival 1603 június 9-én megrohanta a jezsuiták seminariumát s azt földig rombolta, elpusztítván szomszédos templomuk drága berendezését is.¹

A földönfutókká vált jezsuitákkal iskola híján a tanulógyermek is elárvultak és szerteszéledtek. Így került vissza szülői házába Sennyey Istók is, hol hirtelen félbeszakadt tanulmányait a 12 éves fiú magánúton igyekezett folytatni. Szülei jól tudták azonban, hogy az ilyen tanulás nem pótolhatja azt, a mit az iskola nyújt s nem nyugodtak, a míg fiúknak ez életbevágó ügyét nyélbe nem ütik. Segítségükre sietett buzgó igyekezetükben Káldy György jezsuita, a ki a gyulafehérvári jezsuita-collegiumban vonta meg magát s tanácsára az év őszén Istókot Bécsbe küldték a jezsuita-atyákhoz, kiknek gondjai alatt neveltetett aztán — miként maga írja — a principiáktól a syntaxisig.² Káldy maga vitte fel a tanulékony fiút Bécsbe, a hová november közepén érkeztek meg.³ Istóknak itt most Káldy atya paedagogust keresett és talált is Wontschin Márton személyében, a ki főúri tanítványa testi és szellemi állapotára felügyelt, szükségleteiről gondoskodott, templomba és iskolába kísérté, lakásukon kikérdezte, oktatta, miként ez akkoriban szokás volt, sőt a paedagogusok külön szabályzata rendelte.⁴

A bécsi jezsuita-collegium alapját I. Ferdinánd 1551 tavaszán vetette meg azzal, hogy P. Claudius Jajust másodmagával Bajorországból behívta. Hanem ez a szerény magaviseletű, de nagyhatású páter alig másfél esztendő múlva meghalt s helyébe mások jöttek, kik buzgóságukkal 1553 nyarán a nyilvánossági jogot is kiküzdötték a császártól iskolájuk számára. A karmeliták egykori kolostorát kapták meg Ferdinándtól, közel a Burg-palotához az Am

¹ Bővebben, az Erdélyi Múzeum 1906. évf. 256—263. l.

² Adalékok 1902. évf. 44. l.

³ Napját határozottan nem tudjuk, de következtetjük abból, hogy paedagogusa számlájának első bejegyzése 1603 november 18-ikáról szól.

⁴ Egy 1597-iki müncheni paedagogus-szabályzat kivonatát ld. Bernhard Dühr S. J. »Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge« I. k. (Freiburg im Breisgau, 1907.) 271. l.

Hof-téren. Maga is várszerű építmény volt, egész különállóan építve, szélén kis kerttel ; de ámbár a 115 lépésnyi hosszú és 90 lépés széles épületben csak a páterek számára 25 szoba volt, mégis hamarosan szűknek bizonyult. Hisz már a megnyitást követő esztendőben háromszázra szaporodott benne a tanulók száma s mivel a tanítás ingyenes volt, ez a létszám évről-évre rohamosan emelkedett. Alapítólevelét a collegium 12 évi ernyedetlen munkálkodás után (1563 október 1-én) kapta meg a császártól, a ki elismerőleg emlékezett meg benne a jezsuiták kegyességéről és nevelésükkel elért sikereikről. Iskolájukban ekkoriban már 12 tanár tanított 400 tanulót 8 osztályban, melyek közül kettő philosophiai, egy-egy a retorika és humaniorák számára, három grammatikai s egy a kezdőké, míg a matematikát a philosophiai osztályban, a görögöt a humaniorák osztályában külön-külön mester adta elő. E számok és arányok tetemesen megfogytak Ferdinánd utódja : a protestantismusnak kedvező Miksa korában, de rohamosan emelkedtek ismét fia : Rudolf császár alatt,¹ úgy hogy a kilenczvenes évek elején (1593-ban) a tanulók száma már elérte az ezeret s az iskola az átélt pestises évek elmúltával mostanában ismét felvirult.² Ezzel szemben a bécsi egyetem sülyedt nemcsak létszám, de tekintély dolgában is. Gyakran megesett, hogy tanáraik üres padok előtt magyaráztak és saját bevallásuk szerint most is alig 200 hallgatója volt, valamennyi facultását és bursáját egybevéve. E miatt és sok egyéb dolog miatt az egyetemiék állandó viszálykodásban éltek a jezsuitákkal, a kik viszont az akadémiaikat gúnyolták, csipkedték, sőt megtiltották saját tanulóiknak, hogy velők érintkezzenek és az egyetemi órákra eljárjanak. Ámde a két tanintézet közti ellentét főoka az volt, hogy a jezsuiták valósággal versenyeztek az egyetemmel s habár Miksa császár (1573 július 22-én) eltiltá a pátereket a doktori avatástól, meghagyván azt is, hogy ne olvassák ugyanazokat az auctorokat, a kiket az universitáson szoktak vagy legalább ne ugyanabban az órában, mint az egyetemen, közvetlenebb előadási módjukkal és elevebb rendszerükkel a jezsuiták még az egyetemi hallgatókat is magukhoz vonzották, szoktatták. Az egyetem bölcsészeti karának tanárai ugyanis hetenkint csak

¹ Adatainkat P. Duhr id. m. 45—53. lapjáról vesszük, a hol eredeti kútfők alapján ismerteti a bécsi jezsuita-collegium XVI. századi történetét.

² Kink Rudolf: Geschichte der Kaiserlichen Universität zu Wien I. k. (Wien, 1854.) 338. l.

négy órát tatottak és tárgyukkal — régi megrökönyödött hagyományokat követve — lassan haladtak, míg ellenben a jezsuita páterek délelőtt két órát diktáltak s ebéd után újra ismételtették a délelőtt előadott anyagot. A tanulni-vágyó ifjak így hát sokkal rövidebb idő alatt tanulhatták meg ugyanazt, a mit az egyetemen adtak elő lassúbb tempóban s a mellett neveltetésükre is gondot fordítottak a páterek, a mi viszont a szülőknek esett jól. Az egyetemi tanárok ellenben azt hirdették, hogy a diktálás a tanulóknak szem- és mellfájást okoz s azonkívül a jezsuita-növendékek sok tárgyból feltűnő fogyatékossgot tanúsítanak, a mit — szerintük — tanításmódjuk okoz. Csakhogy a gyakorlat nagyjában meghazudtolta ezt az állítást s a társadalom ezentúl is mind nagyobb előszeretettel küldte fiait a páterekhez.¹

A jezsuita-iskolák sikerét — mint ismeretes — nagy részben tantervük és módszerük egysége biztosította, mely ugyanaz volt a rend valamennyi gymnasiumában, a világ minden országában; habár az alkalmazkodott természetesen a helyi szokásokhoz és éghajlati viszonyokhoz, sőt a részletek keresztülvitelét egyesenes a rektorra és tartományfőnökre bízta.²

A hét és a nap beosztása a bécsi jezsuita-gymnasiumban ezidőben a következő volt. A tanítás mind a nyolcz osztályban reggeli hat órakor kezdődött, hétkor a tanulókat misére vitték, havonta egyszer pedig gyóntak. Pénteken kathekismus-tanítás volt, a felsőbb osztályosoknak latinul, az alsóbbaknak németül, míg vasárnap délelőtt evangelium-magyarázat³ s utána a nyolczadik, vagyis retorika-osztály tanulói szavalatban gyakorolták magukat. A csütörtök szabad volt, de csak ha az illető hétre ünnep nem esett;⁴ szép időben pedig mezőre is kivitték a tanulókat játszani.⁵

¹ Kink id. m. I. k. 331—333. és 347. l. adatai és előadása alapján, hol e dolgokról részletes leírás található.

² A jezsuita-oktatás XVI. századi állapotáról összefoglalóan dr. Müller György írt a Schmidt-féle »Geschichte der Erziehung von Anfang an, bis auf unsere Zeit« III/1. k. (Stuttgart, 1892.) 1—109. l. — A XVII. századtól végig ugyanott, az V/2. k. (Stuttgart, 1901.) 176—221. l. Egykorú jelentéseket és adatokat pedig Duhr közöl, id. m. VI. fejezetében.

³ Ez egy 1577-iki jelentés szerint általános volt Németországban s így valószínűleg Bécsben is; Duhr id. m. 254. l.

⁴ Duhr id. m. 246. l. ugyanazt olvassuk, hogy a szerda-délután volt szabad, de egy másik adat nyomán (263. l.) azt hisszük, hogy már ekkor a csütörtök volt szabad itt is.

⁵ Mindezt a bécsi gymnasium 1559-iki jelentése alapján hozzátéve írjuk (Duhr id. m. 246. lapjáról), mivel annál újabb bécsi adatunk reá nincsen.

Az ebéd ideje tíz óra volt, utána pihenés, ismétlés következett, 1—4 óra között pedig újra iskolázás, félórai pihenéssel. Hazamenve a tanuló hat órákor vacsorált, nyolczkor bevégezte tanulását, aztán imádkozott és 9 órára már ágyban kellett lennie, hogy hajnali ötkor ismét talpon legyen s megkezdje rendes napi teendőjét, mivel nyolcz óránál tovább aludni nem volt szabad.¹

Sennyey Istók bécsi tanulóéveinek iskolán kívüli magánéletéről praeceptora nyolcz havi számadásának adatai nyujtanak igen érdekes és tanulságos képet.

Házigazdájuknak lakásért és ellátásért eleinte 95 forintot fizettek félévre.² De az veszekedő, házsártos ember volt, úgy hogy midőn egyízben sokáig nem kaptak pénzt hazulról, majd kitette házából Istókot paedagogusával együtt, sőt még dolgozószobájukat is erőszakkal feltörte. Bajukban úgy segítettek magukon, hogy Sennyey Pongrácz két jó embere Szuhai István nyitrai püspökhöz küldte őket³ s onnan visszatérve más gazdát fogadtak, a kinél 50 talléron (62 frt 30 krajczáron) kaptak ellátást és két szobás lakást, melynek fűtését is vállalta, sőt még a tanuláshoz szükséges gyertyát is ő adta. Bort azonban maguk vettek, ha néha rászomjastak, a mi nagy költséget nem jelentett, mert kétkrajczárnyi elég volt mindkettejüknek. Ugyanennyi volt a sör is, mikor pedig Istókot valami erdélyi ember vagy tanuló társa meglátogatta, ez a vendéglátás is kevésből kitelt. Így pl. három vendégre 16 krajczárt, máskor meg négy vendég ételére, italára mindössze 9 krajczárt költöttek, habár természetesen maguk is velők mulattak. Egy látogató megvendéglésére ekként sohasem adtak ki többet öt krajczárnál. Ez persze nagyon egyszerű, frugális vendéglátás lehetett, ha azt látjuk, hogy egy tyúk ára 6, egy kappané 11 krajczár. Ám ha néhanapján nagyobbakat akartak mulatni, kimentek a császári kertbe, hol kettejük költsége 1 frt 45 krajczárra rúgott; de ártatlanabb szórakozás volt valami monstrum megtekintése, mindössze 6 krajczár. Az iparczikkék azonban elég drágák. Így 2 kr. ugyan egy ruhaseprű, de már 6 kr. egy koncz papiros, 8 kr. egy üveg tenta és 5 kr. egy vízióra. A tankönyvek ehhez képest olcsóbbak, mert előbb Cicero epistoláit vették meg

¹ Ezt (bécsi híján) egy 1597-iki müncheni Tagesordnung adataiból vesszük; Duhr id. m. 271. l.

² Ez ugyan nincs kiírva, de minthogy június 16-ikán költöztek más helyre, a november 18-ikán fizetett összeg hét hónapra szól.

³ Wonschin 1604 július 13-iki levelében.

20 krajczáron, aztán Ovidius egy munkáját 22 krajczáron, míg egy latin evangelium és káté ára 14 kr. volt. Egyszeri fürdésre 10 krajczárt, nyírásért 12 krajczárt fizettek, míg egy spongyát 6 krajczáron árultak. Annál drágább volt viszont az orvos és patika. Így midőn Istók egyízben beteg lett praeceptora 7 forintot fizetett az orvosnak és hármat a gyógyszerésznek. Ámde gazdag, jómódú szülők gyermekei az ily költségeket könnyen viselték és utazásra is juttattak bőven. Istók is az első karácsonyi szent ünnepekre Széplakra ment egyik magyar tanulótársával, Megyeri Imre fiával;¹ máskor meg nagybátyja, Sennyey Gáspár hívta magához, hogy megismerje ősei lakhelyét, a vasmegyei Kis-Sennyét.²

E jutalomszámba menő recreatiókat Istók úrfi meg is érdemelte, mert állandóan jól tanult és nemes igyekezetét tanárai és ismerősei nem győzik dícsérni. Immár a német írást is elsajátította és görög meg latin feladatait szorgalmasan végezte. Tisztességtudó magaviseletét is kiemelik. Csakhogy jól indult bécsi tanulmányaiban egy váratlan esemény zavarta meg. A Bocskay-mozgalmak t. i. mind nagyobb hullámokat vertek országszerte. Ekként a császárpárti és katolikus Sennyey Pongrácz sem érezhette magát bátorisan Erdélyben, hol majdnem valamennyi jószágát elfoglalták, habár tudta és vallotta, hogy »ő soha senkinek nem vétett s azzal, hogy — úgymond — hűte és tisztessége mellől el nem állott, még Bocskayt sem sértette meg«. De családos ember léteére kitért a veszélynek s biztonság okáért 1605 elején (az újév és vízkereszt utáni ünnepek elmúltával) Magyarországra menekült s a királyi Eperjesen húzódott meg. Innen vigasztalja feleségét, intve, hogy bízzék Istenben, a ki el nem hagyja övét s ha módját ejti, Sándor is tanuljon otthon, mert az »leszen az övé« s tanulásából megél, ha semmi vagyon nem is marad reá. A többi gyereket pedig tanítsa imádkozni és Istenről el ne feledkezzenek.³

Ez a mély hit és buzgóság — s ugyane szavakban — árad ki Sennyey Pongrácz többi leveleiből is, hogy imádják, dícsérjék Istent és mindent hálaadással vegyenek ő szent felségétől. Ám ha a veszély nagyobbra fordulna, húzódjanak falusi magányukból valami kulcsos városba. Ezt a

¹ Megyeri Imre 1604 augusztus 12-iki levele nyomán.

² A praeceptor számadásában megnevezett Gáspár úr, t. i. Istók nagybátyja, kit bátyja, Sennyey Pongrácz sokszor emleget leveleiben.

³ Sennyey Pongrácz 1605 január 23-iki leveléből; Adalékok 1901. évf. 273. l.

tanácsot 1605 június elején Prágából adja feleségének, a hová Sennyey Pongrácz a császárhoz ment fel, hogy hűségéről tanúságot tegyen és támogatását kérje. Bécsben fiát is kivette az iskolából, hogy mások példájára a háborús eseményektől távol eső prágai collegiumba vigye, mely most egyszerre megtelt tanulókkal.¹ Így került Istók a császári udvar székhelyére Prágába,² hol félbemaradt bécsi tanulmányait folytathatta. De atyja megtudván, hogy a bajorországi ingolstadt-i jezsuita-collegium jobb és híresebb, 1606 tavaszán oda küldte továbbtanulásra.³

A jezsuiták 1549 óta működtek az ingolstadt-i egyetemen. A világiakkal való versengés azonban itt is majdnem oly egyenlenséget és zavarokat okozott, mint Bécsben, úgy hogy a békesség kedvéért a bajor fejedelem (1573-ban) kénytelen vala a pátereket Münchenbe áthelyezni és számukra egész külön collegiumot építeni. Mikor ez a négyszögbe rótt hatalmas, kétemeletes épület elkészült, 1575 tavaszán ismét visszajöhettek a jezsuiták, miután lemondtak az egyetem javára a disputatio-tartás jogáról és a doktori avatásokról. Más szóval a páterek taníthattak tetszésök szerint, de avatásra az egyetemre vitték tanítványaikat. Hanem azért a két egymással versengő tanintézet közt így sem szüntek meg a veszekedések, csak úgy, hogy tizenhárom év múlva végre az egyetem átengedte a jezsuitáknak az egész artista-facultást, vagyis retorikát, poetikát és grammatikát ezentúl az egyetemen többé nem adtak elő. Ezt a három tantárgyat átutalták a jezsuiták gymnasiumába, de hogy befolyásukat az egyetemen továbbra is megtartsák, nyolcz páter tanított benne azontúl is theológiát, philosophiát, mathematicát, dialektikát és héber nyelvet.

Ilyen tanügyi viszonyok közt jutott Sennyey Istók az ingolstadt-i jezsuita-collegiumba, melynek hírt, nevet az is szerzett, hogy a császári ház ifjai és a katolikus főúri világ gyermekei mind benne nevelkedtek.⁴

¹ Schmidl János: *Historia Societatis Jesu provinciae Boemiae* II. k. (Pragae, 1749.) 393. lapján olvassuk ugyanis az 1605-ik évi események folyamán a következőket: *Idem autem novi belli incendium, quod Moraviam et Austriam corripuerat, scholas nostras Pragenses illustiores reddidit multitudine discipulorum, inde sese huc recipientium.*

² Sennyey Pongrácz 1605 június 4-ikén Prágából írt levele; Adalékok 1897. évf. 41—42. l.

³ Emlékiratában Sennyey István (Adalékok 1902. évf. 44. l.) ezt maga írja, megemlítvén, hogy: *Pragae aliquantulum moratus.*

⁴ Bővebben P. Duhr id. m. 53—63. l.

Sennyey István itt is a városon lakott régi paedagogusával és mindkettőjüket kiszolgáló legényével,¹ miként Bécsben és úgy járt be a collegiumba. Csak hogy ez nem volt atyja ínyére való, mert azt kívánta, hogy fia a convictusba menjen, hol nagyobb fegyelem alatt nevelkedhetett, mint künn az életben s a mellett bizony kevesebbe is került. Az iskola rektora, meg Szalay István prágai magyar jezsuita is azt óhajtotta, hogy együtt lakván egy német báró-fiúval, kettejüknek együtt egy praeceptoruk legyen. De István sehogy sem akart bemenni a convictusba s úgy látszik, azzal érvelt, hogy »az városban (lakva) jobban proficiálna az német és deák szóban«, bár ez atyjának nagyobb költségébe kerül is. Hanem a két páter rábeszélésére István mégis rászánta magát arra, hogy bemenjen lakni, habár gazdája igen jó ember volt² s nehezére esett elbocsátania régi mesterét, Martinust, miként azt Szalay páter ajánlatára apja is akarta, értesülvén, hogy »az gyermeknek igen nagy fogytkozására volt, mind tanulásában, erkölcsében.«³ Ámde e szemrehányásra Wontschin mester nem szolgált reá, hisz három évig buzgólkodott neveltje körül s eleddig nem volt reá panasz. Valószínűleg most sem, csak Szalay páter haragudott reá, az ő ingerlésének tulajdonítván azt, hogy István úr — miként immár szólígtatták — nem akar bemenni lakni a collegiumba. Ezt egyébként maga édes atyja is óhajtotta, mivel így kevesebb költsége lett, de meg hízelgett apai szívének, hogy gyermeke hercegek és főurak fiaival lehet együtt »böcsületes és tisztességes helen, az hol ételében. italában fogytkozás nincsen s tanúságában is jobb módja vagyon az eddiginél.«⁴

Szalay páter azonban nem takarékosági szempontból ajánlotta Sennyey István beadását, hanem magasabb és nemesebb érdekből, mert régóta észrevette az ifjú tehetségét és szorgalmát — mikor még keze alatt volt Prágában — s mivel »az urfiak igen elfogyának, tartozunk ezeket — úgymond — az országnak felnevelni.«⁵ A körültekintő, ügyes jezsuita-atya e behízeltő kijelentését az az

¹ Szalay István páter írja Prágából 1606 április 12-én, hogy Sennyey Istvánra harmadmagával fogy a költség.

² Sennyey István 1606 május 11-ikén hazairt leveléből.

³ Sennyey Pongrácz írja feleségének Bécsből 1606 július 4-én, hogy e miatt kellett fiától elszakasztania mesterét.

⁴ Sennyey Pongrácz előbb idézett levelének e része megjelent az Adalékok 1901. évf. 298. l.

⁵ Szalay páter id. levelének e szavai, ugyanott.

udvariassági nyilatkozat előzi meg, hogy az ifjú tanuló jó hajlama atyja »öröme és glóriájára lészen«, de hiányzik belőle egy elhallgatott szócska, hogy t. i. az *egyház* részére, vagyis papnak kell nevelni. S hogy a jó pátereknek ez volt titkos céljuk Istvánnal, mutatja az, hogy csakhamar praefectusává tették az ottani Mária-egyesületnek, melynek még Bécsben tagja lett. Csakhogy a retorika-osztály elvégzésére Istvánt atyja 1607 nyarán — vége lévén immár a háborús időknek — két jezsuita-páterrel ismét Bécsbe hozatta,¹ hogy ezentúl közelebb lehessen hozzá. De tette ezt azért is, mivel már második fia, Sándor is annyira megnőtt, hogy gymnasiumba adhatta. Eleinte ezt is Ingolstadtba akarta küldeni,² hogy együtt tanuljon a bátyjával, hanem aztán inkább amazt hozatta le Bécsbe és úgy vitte fel maga Sándort elibe³ miután amúgy is dolga volt a császári udvarban.⁴

Sennyey István e második bécsi tartózkodásában megint a városon lakhatott, a mit ő a convictusi bennlakásnál eleitől kezdve jobban szeretett és kis öcscsére való tekintetből is előnyösebbnek tartott. Szerencsére emberséges jó gazdára akadtak, a ki feleségestől úgy szerette őket, mintha szüleik lennének. Így jó kedvvel tanulhattak, hogy ne hiában egyék a kenyeret, miként édes apjuknak írják. Szorgalmukért díjakat, a pápa által megszentelt ajándékot kaptak mestereiktől, meg az érsektől, a mi még a grammatikai osztályt járó kis Sándort is annyira sarkalta, hogy önérzetes kijelentése szerint nemcsak szüleinek s magának, de hazájának is javára akart tanulásával lenni.⁵

István is jól haladt tanulmányaiban. Kikerülve a humanitásból, a retorikát tanulta szorgalmasan s a következő tan-

¹ Emlékiratában Sennyey István sajátosképen azt írja, hogy »ultra triennium« tanult Ingolstadtban, a mi emlékezési tévedés, mivel 1607 végén már Bécsből ír, a hová valószínűleg ősz végén hozta át a két páter.

² Sennyey István írja apjának Ingolstadtból 1607 május 11-én, hogy örömmel várja oda öcscsét.

³ Szerencsről 1607 június 11-én kelt levelében írja, hogy fiával Kassára indul s onnan bizonyára tovább; Adalékok 1901. évf. 330. l.

⁴ Sarmasági Zsigmond Gerenden írt 1608 január 21-iki levelében olvassuk ugyanis, hogy »Sennyey Pongrácz uram Bécsben volt, válasz nélkül akar alájönni«; Történelmi Tár 1879. évf. 35. l.

⁵ Sennyey Sándor anyjához írt 1607 december 29-iki levele nyomán.

évben, Szent Mihály-napkor a philosophiához fogott,¹ belép-
vén a logika-osztályba, melynek tanulásában egy előtte
járó idősebb fiú, a physikát tanuló Gerdinger Tóbiás volt
correpetitora neki is, meg öcscsének is. Ennek különösen
jól fogott a rendszeres előkészítés, mivel 1608 tavaszán
himlőbe esett és betegeskedett.² Baja azonban hamar el-
mult³ s így könnyen felmehetett a syntaxis-osztályba.

Fiai előhaladásáról Sennyey Pongrácz örömmel érte-
sült leveleikből vagy egy-egy Bécsből hazatérő erdélyi
barátjuk szavából. Csupán az bántotta, hogy módfelett
költöttek s nem igen tudott rajta változtatni. Eljövetele-
kor ugyan a physika tanára, Nagy János jezsuita-atyja magára
vállalta, hogy kiadásait ellenőrizze, de bizony híre-
tudta nélkül is költöttek. A jó páter abban bizakodott,
hogy István, a nagyobbik fiú okosabb és takarékosabb
lesz, azért hagyta reá, hogy szükségére gondot viseljen.
Mikor aztán a baj kiderült, a jóhiszemű páter nem tehe-
tett egyebet, mint hogy Sennyey Pongrácz küldöttével,
Sárfi István urammal együtt búsult a sok felgyűlt költség
miatt, a mit az úrfiak csináltak. Amde azontúl más módját
vette az ellenőrzésnek s minden nagyobb kiadáshoz vagy
vásárláshoz előre kikérte az apa beleegyezését. Így tett,
midőn az öregebbik fiú »német ruhát akart magának csinál-
tatni«. ⁴ Hanem István úrfi a német ruhát nem sokáig visel-
hette Bécsben, mert a physika-osztályba ugyan szeren-
csésen feljutott s már majdnem egészen elvégezte, midőn
édesatyja (1609 nyarán, augusztus havában) ⁵ hirtelen
kivétette és hazahivatta fiát az iskolából. Sándor azonban
továbbra is Bécsben maradt, sőt atyja hűségére való tekin-
tetből tanulmányai folytathatására nemsokára évi száz

¹ Sennyey István 1607 december 30-iki levelében írja haza
anyjának. Az Adalékok 1901. évf. 272. lapján hibásan 1604-ik évi-
ként van közölve.

² Gerdinger Sennyey Pongráczhoz 1608 június 16-ikán Bécsből
írt leveléből.

³ Dobokai Sándor nagyszombati jezsuita ez időben látogatta
meg őket és írja róluk 1608 augusztus 1-én, hogy: egészségben vad-
nak, jól tanolnak.

⁴ Mindez Nagy János 1609 január 4-iki levele nyomán.

⁵ Hazatérése idejét Sennyey István ama kijelentéséből álla-
píthatjuk meg, hogy hét hónapig volt otthon, midőn Báthory Gábor
a Kendy-féle összeesküvésben való részvétele miatt halálra keres-
tetvén, csodás módon megszabadult; ez pedig 1610 április elején
történt, mert hisz Sennyey Pongrácz gyalui birtokát is április 4-én
foglalták el.

forintnyi segílyt is kapott a bécsi udvari kamarától.¹ Ez a segíly valóban jól fogott, mert Sennyey Pongrácz ekkor már, úgy látszik, Istók második öcscsét is felküldte Sándor mellé² a páterekhez.

Husadik évében járt Sennyey István, midőn jól indult bécsi tanulása újra váratlanul félbeszakadt. Oka — saját vallomása szerint — az volt, hogy szüleihez az a hír jutott felőle, hogy szerzetbe lépett. Erre ugyan nem gondolt, de maga sem tagadta, hogy hajlamot érez az egyházi életre³ s ez az épen, a miért aggódó atyja nyugtalankodott. Hisz elsőszülött fiában összpontosult minden reménysége, benne látta az öregedő, beteges apa családjá fennmaradásának és jövőjének legbiztosabb alapját s bármily istenfélő, valóságos életű volt is, természetes, hogy nem engedte papi pályára, sőt hamarosan kivette a papok közül, hogy példájukkal ne befolyásolhassák lelkét.

Igy került vissza szülei házába Sennyey István, miután majdnem hét esztendő telt tanulással külföldön. A míg atyja élt, nem is gondolt többé papságra, sőt hogy örömet szerezzen neki, Szatmár vidékén hivatalt vállalt és három évig húzta a császári fizetést.⁴ Ekként csak ritkán, sátoros ünnepekkor, látogathatta meg szüleit Erdélyben, a gyalui várbán.⁵ Mikor pedig azt édesatyja egyéb erdélyi jószágával együtt a Kendy-féle összeesküvésben való részvétellel gyanúsítva 1610 tavaszán elvesztette, ő maga is fiához költözködött családjával Szatmárra. A testileg, lelkileg elgyötört öreg Sennyey Pongrácz azonban sokat betegeskedett és három esztendő múlva (1613 őszén) hirtelen meghalt. Most már nem volt, a ki Istvánt visszatartsa a papi pályától s a mint családja anyagi ügyeinek rendezéseért Regensburgba ért⁶ II. Mátyáshoz, ismét felvette előbbi gondolatát, hogy — miként maga írta — istenes szándékát

¹ Erre vonatkozhatik az az 1610 november 16-ikán kelt rendelet, melyet a bécsi közös pénzügyi levéltár 629. k. 408. lapján találtunk.

² Nagy János páter kéri ugyanis Sennyey Pongráczot, már idézett levelében, hogy küldje be harmadik fiát is, sőt testvéreik is hívják öcscsükhöz írt soraikban.

³ Sennyey István vallomása az Adalékok 1902. évf. 44. l.

⁴ Maga írja vallomásaiban; ugyanott.

⁵ Ezt Sennyey Pongrácz 1607 május 5-ikén kapta adományul Rákóczy Zsigmond fejedelemtől és gyalui várnagya följegyzéseiben olvassuk, hogy Sennyey István 1609 december 22-én (nem 12-ikén) ért oda; Adalékok 1901. évf. 332. l.

⁶ Regensburgból 1613 október 9-ikén anyjához írt leveléből.

megvalósítsa. Így további három évi tanulással 26 esztendősen korában szenteltetett fel áldozópappá s aztán rohamosan haladt szép pályáján s lett egymásután esztergomi kanonok,¹ 1621 őszén boszniai címzetes, majd (1623-ban) váczai, pár év múlva (1628-ban) veszprémi s utána (1630-ban) győri püspök és magyar kanczellár.² Tevékenységével Sennyei István nemcsak egyházát szolgálta odaadón, 1635 október 22-én bekövetkezett haláláig,³ de mint császári biztos sokat alkudozott Bethlen Gáborral és I. Rákóczi Györggyel is, a mivel magának hazánk politikai történetében is nevet szerzett.

II.

A Bécsben magára maradt Sennyei Sándor ezalatt tovább folytatta tanulmányait, bár csendben, szegényesen, mert a császár kegyéből — atyja érdemeiért — bátyjával együtt továbbra is élvezte az évi száz forintot⁴ s ennél több jövedelme sokáig nem volt. Így be sem fejezhette szépen indult külföldi tanulását s már 1615 tavaszán özvegy anyja mellett találjuk,⁵ hogy gazdasági dolgaiban támogassa és megkezdje atyai öröksége visszaszerzését. Ez sikerült is 1621 tavaszán Bethlen Gábor fejedelem nagylelkűsége folytán, kinek szolgálatába állott.⁶ Aztán feleségül vette Paczóth Ferencz zempléni alispán leányát, Juditot, a méreg által megölt Dóczy András felsőmagyarországi kapitány özvegyét,⁷ miáltal zempléni birtokos és nemsokára főispán lett.

¹ Mint ilyenről ír róla Kollányi Ferencz »Esztergomi kanonokok« cz. m. (Esztergom, 1900.) 222—223. l.

² Sennyei István vallomásaiból; Adalékok 1902. évf. 45. l.

³ Győri püspökként halt meg e nap; Gams: Series episcoporum 374. l.

⁴ Mátyás király 1614 november 14-ikén rendeli a Szepesi kamarának, hogy ezt a járadékot fizesse Sennyei Pongrácz árváinak, míg atyai jószágaitat visszaszerezhetik; Adalékok 1897. évf. 178. l. Az amúgy is kicsi ösztöndíjat egyébiránt a pozsonyi sóárú-soktól kapták rendetlenül, úgy hogy azt Sennyei Sándornak mind-egyre meg kellett sürgetnie. (Ilyenmű 1612-iki kérvényeit ld. a bécsi közös pénzügyi levéltár 639. és 641. csomóiban.)

⁵ Bethlen Gáborné Károlyi Zsuzsánna fejedelemasszony özvegy Sennyei Pongrácznéhoz írt 1615 május 16-iki leveléből sejtjük, melyben arról értesíti, hogy a fejedelem nem neheztel két fiára s azok akármikor bejöhetnek hozzá Erdélybe; Adalékok 1897. évf. 178. l.

⁶ Bethlen rendelete alapján; Századok 1873. évf. 260. l.

⁷ Esküvőjét Lojda 1622-re teszi, de feltétlenül később volt, mivel Paczóth Judit még 1623-ban is Dóczy András árvájának írja

További életpályáján megkapta (1630-ban) a szatmári kapitányságot, az aranysarkantyús főkamarási méltósággal s a harminczas évek hadi eseményeiben mint királyi hadbiztos szerepelt gyakori kiküldetésekben és nehéz megbízatásokban.¹

Házasságából a családalapító Sennyey Sándornak négy fia meg két leánya született. Ezek eleinte otthon tanultak, de a mint a fiúk annyira felcseperedtek, hogy nélkülözhették az anyai gondozást és felügyeletet, egymásután küldte fel őket apjuk a bécsi jezsuita-collegiumba, melyben egykor maga is tanult. Szíve még negyedszázad múlva is tele volt hálával az iránt az intézet iránt, mely őt emberré tette s ez szép jellemvonása Sennyey Sándornak. De hogy fiai hogy és miként folytatták s fejezték be külföldi tanulmányaikat, pontosan nem tudjuk, mert hazairt leveleik nem maradtak reánk, legalább nem oly teljességben, mint atyjuknak és testvéreinek félszázaddal korábbi levelei. Mindössze egyetlen esztendőből, 1643-ból ismerjük leveleiket, a mikor édesanyjuk immár harmadik éve élt özvegyen tárkányi nemesi udvarházában.² Ekkor mind a négy fiú: István, Ferencz, László és Albert együtt tanult Bécsben,³ a mi ritka szép eset.

Módosabb tanulók szokására, a Sennyey-fiúk most is a városon laktak egy páter házában és felügyelete alatt. Ez jó volt ugyan nevelési szempontból, de annál rosszabb az ifjak egészségére, mivel valósággal koplaltak és szomjaztak. Hiába kérlelte anyjuk a pátert, hogy tartsa jól a fiait, helyzetök csak nem változott s a fiúk úgy igyekeztek rajta segíteni, hogy néha maguk pénzen hozattak valami harapnivalót a sütőtől vagy korcsmárostól, ha mikor hazulról kapott elemőzsiájuk elfogyott. Erre költ el minden zsebpénzüket, sőt még az is megesett velük, hogy gazdájuk szolgálója feltörte István ládáját és ellopta négy aranyát.

Iskolába lakásukról jártak praeceptoruk kíséretében, a ki aztán tanulásukban, feladataik megírásában segí-

magát, özvegységét azaz »nyomorult árva voltát« is említve; Századok 1873. évf. 260. l.

¹ Egykorú levelek alapján; Adalékok 1897. évf. 179. l.

² Sennyey Sándor 1641-ben halt meg, a mennyiben 1640-ben III. Ferdinándtól adományban részesül, de 1641-ben felesége már özvegynek írja magát; Századok 1873. évf. 261—262. l.

³ Születésük sorrendjében talán így következnek, a hogy őket felsoroltuk; de biztosan csupán Ferenczről és Lászlóról tudjuk, hogy Istvánnak öccse volt, mert így emlegeti őket leveleiben.

tett nekik, felkérdezve és begyakoroltatva a tanultakat. Előmenetelükben így nem is volt baj, sőt a húsvéti jutalmazáskor István két praemiumot, öcsce Ferkó egyet kapott, a mit ők szerényen házitanítójuk buzgólkodásának tulajdonítottak.¹ Nem is mulasztották el kérni anyjukat leveleikben, hogy ne feledkezzék meg róla s jutalmazza meg illően. Kérni egyébként pompásan tudtak s kifogyhatatlanok voltak a kívánságokban. Legtöbbször — igazi deák-módra — pénzt, meg ruhaneműt kérnek hazulról: köntöst és mentét, a régi veresmente helyébe, hogy ne kelljen minden ünnepnapon az újat viselni; egyízben pedig tegzet, hogy mikor a komédiában (vagyis az iskolai drámában) játszanak, ne kelljen társaiktól kölcsönkérniök.² Hálából a sok jótéteményért a fiúk nem győzték szolgálatjukat ajánlani és ígérni édesanyjuknak, a kinek minden újságot hűségesen megjelentettek. Ilyen volt pl. hogy egy gazdag embert egy olasz irígye a kapun kívül lelőtt, vagy hogy egy süttöt miként dobott ki adósa az ablakon.³ Köztörténeti arról a hőstetről való tudósításuk, melyről egész Bécs városa beszélt s egyszerre mind a négy fiú meg is írt, hogy kétszáz császári lovas az ellenség 900 emberét miként verte meg, ötszázat lekasabolva közülük s hogy a császári hadak sikere akkora lelkesedést keltett, hogy a császári urak is egy szívvel, lélekkel fel akartak ülni az ellenség ellen a haza védelmére s a mint mondták, húszezren lehetnek az esetre, ha az ellenség Magyarországra csapna.⁴

Egy teljes hónapig beszéltek a fiúk Rákóczi fia esetről is. Játék közben ugyanis Trautmannsdorf német gróf fia úgy arczul ütött egy kis főherceget, hogy alig tudták orrávérét megállítani s a dolog a császár fülébe jutván, Rákóczi úrfit is kitiltotta az udvarból, sőt még az iskolába sem járhatott többé, csak a páterek taníttatták tovább magánúton.⁵

¹ A fiúk 1643 április 21. és 25-iki leveleikben írnak a praemium-osztásról s mivel húsvét ekkor április 5-ikére esett, azt hiszem húsvétkor volt ez szokásban.

² Tegezt, úgy látszik, korán adtak gyermekkézbe, mivel a fiúk anyja már 1641-ben »egy kised tegzes kézját, skofummal varrottat« rendel Törökországból gyermekeinek; Századok 1873. évf. 262. l. és Adalékok 1897. évf. 206. l.

³ Sennyei Ferencz írja 1643 május 15-iki levelében.

⁴ Erről a négy Sennyei-fiú 1643 július 30-ikán külön-külön ír anyjuknak.

⁵ Így értelmezem az esetet Sennyei István és Ferencz 1643 július 6-iki és 30-iki leveleinek adatai nyomán.

Július elején, a mikor ez az eset történt, a magyar tanulók: az Eszterházy- és Homonnai-fiúk már hazaszállingóztak nyári szünidőre, mely csak két hétig tartott, míg az egyhónapos vakáció szüretre járt ki.¹ Erre szokták volt hazavinni rendszeren a Sennyey-fiúkat is, hogy viszontlássák édesanyjukat s lovagolhassák a vén borsolót, *Fakót*, a család e gyermekeknek tartott szelíd állatját, melyről a fiúk leveleikben annyi humorral emlékeznek meg, midőn kérdeztetik, megkapta-e azt a kalendáriumot, melyben »szép személye« le volt rajzolva, vagy hogy nem felejtette-e el még az oláh noteszt?

Hányszor jártak még a Sennyey-fiúk haza meg vissza Bécsbe a collegiumba — adataink hézagossága miatt — nem tudjuk, csak további sorsuk és életpályájuk mozzanataiból következtethetünk arra, meddig tanultak s mely irányban gyümölcsoztették külföldi tanulásukat.

Sennyey István elvégezvén Bécsben a retorika-osztályt, logikára Grazba küldték, phisikára pedig Rómába jutott, a Collegium Germanicum-Hungaricumba, a hová a 19 éves szorgalmas ifjút Lippay György esztergomi érsek ajánlotta felvételre. István 1646 április 14-ikén ért az örök-városba és jelentkezett az intézetben, melynek hatodfél évig maradt hallgatója. A jezsuiták vezetése alatt működő szigorú fegyelmű intézet anyakönyve szerint Sennyey István úgy magaviselet, mint tanulás dolgában jó volt és jeles szónoknak mutatkozott, a mennyiben 1650 Mindszentek napján ő tartotta a Quirinalban a pápa és a bíborosok testülete előtt a hagyományos szentbeszédet, a mi egyúttal nagy kitüntetésszámba ment. Theologiai tanulmányainak végeztével Sennyey felszentelt papként hagyta el Rómát 1651 augusztus 25-ikén. Hazatérve előbb plébános akart lenni,² de csakhamar (1652 február 2-án) esztergomi kano-

¹ A bécsi jezsuita-collegium 1567-iki szünidei rendtartását ld. Duhr id. m. 263. l.

² Sennyey Istvánról a Collegium Germanicum Hungaricum anyakönyve I. kötete 1754. sz. a. az alábbiakat olvassuk: Stephanus Sennyey nobilis, baro de Kis Sennye, Hungarus, dioecesis Agriensis, natus parentibus catholicis Alexandro Sennyey et Juditha Paczóth, et qui semper catholicus, annorum 19. Commendatus ab Illustrissimo Lippay, archiepiscopo Strigoniensi. Studuit Vienne rhetoricae et Graecii logicae, venit ad Collegium 14. Aprilis 1646. Destinatus ad Physicam. Discessit absoluta theologia sacerdos 25. Augusti 1651. Bene et in moribus, et in litteris profecerat. Peroravit in Quirinali coram Pontifice anno 1650. Reversus in patriam, factus canonicus Strigoniensis, voluit prius esse paro-

nokká választották,¹ hét év múlva (1659 július 17-én) pedig veszprémi püspökké nevezték ki, a mely méltóságát haláláig (1687 április 10-ikéig)² közel harmincz éven át viselte. Nevét egyébként irodalmunkban is megörökítette gróf Nádasdy Ferencz országbíró felesége, Eszterházy Anna Julia ravatalánál (1669 október 7-ikén) Lékán tartott predikációjával, mely nyomtatásban is megjelent.³

Ferencz hazatérve feleségül vette gróf Széchy Máriát, a »Murányi Vénus« nagynénjét,⁴ kitől öt gyermeke született; 1660-ban a király kállói kapitánynya nevezte ki, mely hivatalát 15 esztendeig viselte. Erőszakos halála volt, a mennyiben (1674 július 27-ikén) tárkányi kastélyában a kurucok megtámadták s házanépével együtt felesége meg két fia szemeláttára⁵ felkonczták.⁶

Albert férfikort érve, 1658-ban elvette Révay Francziskát, a ki három év múlva meghalt,⁷ majd Amade Évát, de utódok nélkül halt meg két évvel meggyilkolt bátyja után,⁸ 1676 december 6-ikán és eltemettetett 1677 bőjtelő hó 25-ikén.⁹

László, a ki valamennyi testvérét túlélte, István bátyja Rómába indulásakor még Bécsben tanult s miután három év múlva (1648 október 22-ikén) 16 esztendő korában a jezsuita-rendbe lépett, korának és rendjének egyik leg-tudósabb férfivá vált. Novitius éveit a grazi rendházban töltötte, hol később — miután 1660-ban misemondó-pappá¹⁰

chus. Concionator cathedralis Tyrnaviae. Episcopus Vesprimiensis anno 1659. Obiit 1686.

¹ Kollányi id. m. 267. l.

² Gams id. m. 387. l. és Lukcsics József: Series episcoporum Vesprimiensium e documentis correcta (Budapest, 1907.) 72. sz. a. De haláláról az utóbbi így ír: Inter 14. Martii et 15. Junii 1683 obiit. Ez azonban tévedés, mert hisz a püspöki szék négy esztendeig nem maradt betöltetlen és Sennyey utódja, Széchenyi Pál már 1687 április 26-ikán kineveztetett.

³ Teljes példánya csak egy maradt reánk; Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár I. k. 1080. sz. a.

⁴ A »Murányi Vénus« Sennyey Ferenczné atyai nagybátyjának volt leánya s őt jóval túlélte; Nagy Iván id. m. X. k. 529. l.

⁵ Ezt özvegye maga mondja 1699-iki végrendeletében; Adalékok 1897. évf. 275. l.

⁶ Egykorú levél alapján; ugyanott, 209. l.

⁷ Nagy Iván id. m. X. k. 147. l.

⁸ Lajda József adata; Adalékok 1897. évf. 209. l.

⁹ Özvegyének temetésre hívó leveléből; ugyanott, 241. l.

¹⁰ Sennyey László növendék-jezsuita nénjéhez, Sennyey Örsébet Károlyi Lászlónéhoz Gréczből (ez sovány Stíriában) írt 1658 szeptember 9-iki leveléből; a Gróf Károlyi-oklevéltár IV. k. 360. l.

szentelték — rövid ideig maga is tanár lett.¹ Innen Bécsbe rendelték, hol 1662 június 27-ikén vezetője (procuratora) volt a Szent István-templomban tartott Szent László-ünnepélynek, melyet 1655-ben honosított meg és tartatott évenként nagy fényvel I. Lipót királyunk.² Bécsből Sennyeypátert később Nagyszombatba küldték, hol az egyetemnek kancellárja s két ízben rektora lett és egyúttal prépost is volt.³ Mint ilyen halt meg (1702 január 13-ikán) 70 éves korában,⁴ végig tevékeny irodalmi munkásságot folytatván. Négy munkája közül hármát grazi tanársága alatt írt és adott ki.⁵ Ezek közül legnevezetesebb »Examen ordinandorum quadripartitum« című 1686-ban megjelent egyházi kézikönyve, melyet annyira olvastak és kedveltek papi körökben, még külföldön is, hogy nem kevesebb, mint 15 kiadást ért, hatot szerzője életében; de még halála után hat évtizeddel is újra kinyomatták Velenczében.⁶ Negyedik munkája egy 1691 május havában Nagyszombatban tartott egyházjogi értekezése.⁷ Ezt azonban nyilván tanári és rektori elfoglaltsága miatt több nem követte. Hanem azért végig tisztelt, becsült egyházi férfi maradt úgyannyira, hogy Szelepcsényi primás haldokolva ezt mondta róla környezetének, hogy: Ha tudós és bölcs utódról gondolkoztok. Sennyeypáter László atyára fordítsátok szemeiteket, mert az övéhez mérhető tudást és bölcsességet hiába kerestek az országban.⁸

A felkonczolt Sennyeypáter Ferencz kállói kapitány gyermekei, úgy látszik, szintén a bécsi jezsuita-collegiumban

¹ Sennyeypáter Lászlónak egy 1670 szeptember 1-iki bejegyzésű kézirati tankönyve leírását ld. Knauz Nándor: A pozsonyi káptalannak kéziratai (Esztergom, 1870.) 240. l.

² Ignatius Franciscus Xaverius *Cetto*: Virtus coronata divi Ladislai I. Hungariae regis [Viennae, 1693.] 78. l.

³ Ez utóbbi címét egy 1699 június 6-iki emlékiratból tudjuk; a budapesti egyetemi könyvtár kéziratai »Eredeti levelek« 539. sz. a.

⁴ Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái XII. k. 914. l.

⁵ Az első 1664-ben »Idea verae nobilitatis« czímen, a második 1675-ben »Vita et virtutes Roberti Bellarmini« czímen; Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár III. k. adatai nyomán.

⁶ Grazi 1686-iki, nagyszombati 1690-iki és kölni 1689, 1693, 1696, 1700, 1704 és 1708-iki kiadását felsorolja Szabó Károly műve; míg 1713—1758 közti nagyszombati, négy kölni és egy velencei kiadását Petrik bibliographiája III. k. 368—369. l. említi.

⁷ Címe: Conclusiones canonico juridice; említve Szabó Károly id. m. II. k. 1699. sz. a.

⁸ Kazy Ferencz: Historia universitatis Tyrnaviensis Societatis Jesu (Tyrnaviae, 1738.) 299. l.

tanultak. Egyikük legalább, Pongrácz 1679 június 27-ikén mint »logicae studiosus« ünnepi szónoka a Szent László-ünnepélynek,¹ melyen 17 esztendővel előbb nagybátyja is szerepelt. Ritka szép dolog egy logika-osztályt járó tanuló-tól, kinek rendes körülmények közt sem elég képzettsége, sem elég ügyessége nem volt a disputatiohoz. De a ki tanulással győzte, megtette, mert tanulmányidejét rövidítette meg vele s hamarább szabadult az iskolától. A kinek ugyanis disputatioja sikerült, az félesztendő mulva az egész metaphysikát is defendálhatta — miként ekkor mondták; a mire ha előállott, azokra a tárgyakra, a melyeket később adnának elő, a sikerült disputatio folytán hamarább előkészítette az illető tanár s így a diák előbb végezhetett. A tanulókat azonban az ilyen disputatoria az a fény és pompa is sarkalta, melylyel a magasztos ünnepség dob- és trombitaszó mellett lefolyt; meg az, hogy a második értekezés (theses) felajánlásakor a császár rendesen olyan aranylánczczzal szokta kitüntetni a boldog vetélkedőt, a mely 200 aranyból is többet nyomott.²

Tárkányi jószágára hazamenve, Sennyey Pongrácz megházasodott, elvevén Barkóczy Juliát, a kitől csak egy leánya született. Rákóczi Ferencz szabadságharczában ő is híve és ezredese a felkelőknek, míg bátyjai közül Ferencz lovasgenerális, István meg éppen kanczellárja Rákóczinak s a zempléni, ungi és szabolcsi seregek vezére 1711-ben bekövetkezett haláláig.³

Ime így vált hagyományossá a Sennyey-családban az idegenben való tanulás. Öreg Sennyey Pongrácztól hasonló nevű dédunokáig — egy századon át — három nemzedék ifja tanult külföldi főiskolán, hogy világot látva visszatérjenek szülőföldjükre és idegenben szerzett ismereteiket a haza javára hasznosítsák!⁴

Dr. Veress Endre.

¹ Megjelent egyidejűleg nyomtatásban is »Princeps Pius, sive D. Ladislaus rex Hungariae« czímen Szabó Károly id. m. III. k. 2967. sz. a. — Újra kiadva Cetto id. m. 326—338. l.

² Ezt az érdekes, sok apró adalékot Koháry István disputatioja leírásából, illetve 1666 augusztus 20-iki leveléből vettük; Századok 1876. évf. 390. l.

³ Nagy Iván id. m. X. k. 147. l. és számos adat Sennyey Pongrácz ezredes, Ferencz lovasgenerális és István generális 1703—1707 közti működéséről a Gróf Károlyi-oklevéltár V. kötetében.

⁴ Ezt a tanulmányomat felolvastam a Magyar Tudományos Akadémia II. osztályának 1909 január 11-iki ülésén. Kivonatát id. az Akadémiai Értesítő 1909. évf. 59—60. l.

Történeti irodalom.

Fraknói Vilmos: Mátyás törekvései a császári trónra. Értekezések a történeti tudományok köréből. XXIII. kötet 9. szám. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1914. 8°. 86 l.

Minden ismert gondolata, törekvése és cselekedete a renaissance igaz gyermekének mutatja Mátyás királyt, — egyik sem annyira, mint az a terve, melyet sohasem bírt megvalósítani, de melyért egész uralma alatt szívósan küzdött: a római császárok koronájának megszerzése s a mi azzal, legalább elvben együtt járt, az egyetemes világi uralom. A cél mindenestre feltűnően merész, de oly korban, mely az egyén számára alig ismert lehetetlenségeket, oly tehetség birtokában, mely meghatározni látszott a rendelkezésére álló erőforrásokat, épen nem látszott kivihetetlennek. A hasonlóan nem bíborban született cseh király ugyanúgy maga elé tűzi, mint Mátyás.

1468-tól, hogy politikájának súlypontja keletről nyugatra helyeződött át, háromszor is megkísérelte, hogy szépszerével a császár uralkodótársává lehessen. De III. Frigyes magatartásán, ki bár a magyar fegyverek kivívta eredményekből szívesen igyekezett hasznot húzni, ellenben a gyöngék hajthatatlanságával örködött jogai csorbítatlan megmaradásán, hajótörést szenvedett minden közeledése. Sőt, miután a császár, hogy Pobjebrad, épen a magyar király beavatkozása folytán, megszűnt veszedelmessé lenni, hálátlanul a Jagellókkal szövetekezett, — kik Mátyásnak nemcsak cseh, hanem magyar trónját is veszélyeztették, — be kellett látnia, hogy reményei III. Frigyes életében nem lehetnek testté s változtatnia kell eljárásán. Ezt meg is tette. Nyílt ellenségévé vált a császárnak, de szándékát nem ejtette el, birodalmi összeköttetéseit továbbra is gondosan ápolta s azon volt, hogy minél több német fejedelem barátságát nyerje meg. Ennek a negyedik campagnenak történetét írta meg Fraknói püspök jelen értekezésében.

A büszke gondolat megvalósítása egyelőre még így sem látszott kivihetetlennek. Miksa főherceg, a császár fia s így atyja akarata szerint a korona leendő birtokosa, nem volt kedves embere a választófejedelmeknek. A birodalom ügyeivel

nem sokat törődött, csak burgundi tartományai biztosítására gondolt s érzéketlenül nézte, mint fojtja meg lassan a magyar seregek halálos ölelése atyja uralmát örökös tartományaiban. De ekkor következett be a döntő fordulat. 1485-ben elesett Bécs s Frigyes belátta, hogy már csak idő kérdése, mikor válik földönfutóvá. A kétségbeesett helyzet gyors cselekvésre sürgetett s bár előbb többször kijelentette, hogy maga mellett uralkodótársat nem tűr, most, hogy dynastiája, egész jövője kockán forgott, megmástitotta elhatározását. Bizalmas érintkezésbe lépett a választófejedelmekkel fia trónöröklése ügyében. Hivatkozhatott többségük nemzeti érzületére, Mátyás folyton növekvő, őket is elnyomással fenyegető hatalmának veszedelmére. A cseh királyt pedig, kire, az olműczi béke után, emez érvek nem hathattak, a választásból valami módon kizárni törekedett. Január 20-ikára 1486-ban összeült Frankfurtban a választók gyűlése, de a meghívólevelekben tárgya nem volt megemlítve. Így Ulászló valóban meg sem jelent s a hat német választófejedelem, különféle ígéretekkel megnyerve, egyértelemmel római királylyá tette Miksa főherceget, elhatározva egyúttal nagyobb sereg kiállítását a magyar király ellen.

Emberi számítás szerint Mátyásnak ezután ebben a kérdésben nem lehetett tennivalója, épen ezért most tűnt ki legvilágosabban, mennyire szívéhez nőtt a császárság gondolata, t. i. még ekkor sem adta azt fel. Hogy fellépésének jogi alapot szerezzen s egyben szövetségesre tegyen szert, régi ellenfele, Ulászló cseh király sérelmét tette egész lélekkel magáévá. A választáson nem volt jelen valamennyi szavazatra jogosult fejedelem, tehát a választás nem volt törvényes, nem is lehet döntő a jövőre nézve. Ezzel a formulával keresték fel diplomatái az európai kormányokat, melyeknek valamelyes okuk volt a Habsburgok politikájával meg nem elégedettnék lenni, első sorban a francia udvart. S a közös érdekeket felhasználva és hangsúlyozva, buzgón iparkodtak uruk tervét, a császár és fia elleni szövetség létrehozását, befejezéshez segíteni.

Ulászlóval Iglauban személyesen találkozott, elhalmozta dús ajándékokkal s csakugyan legalább rövid időre sikerült is teljes egyetértésre jutniok; még Kázmér lengyel király is szem-mellátható közeledést árult el. Azonban a Habsburgok ellen-ségei közül a császár komoly megalázását, családjá letörését egyedül a magyar király óhajtotta igazán. Szövetségesei kisebb-nagyobb előnyökkel megelégedve, mihelyt apró céljaikat elérniök sikerült, félreállottak; nem tudta velük a magyar diplomatia elhithetni, hogy Mátyás római királysága nekik is fontos érdekük, a mint hogy nem is volt az. Ezzel ellentétben a császár

a legkomolyabb pillanatokban mindig eredményesen hívhatta segítségül a régi meggyőződést, hogy a szent birodalom a német nemzeté s fejedelmei minden visszavonásuk daczára sem bírtak megbarátkozni a gondolattal, hogy ne vérükből való vér üljön a császári trónon. Hűvösen érző barátok és engesztelhetetlen ellenségektől környezve, Mátyás végre élete végén, úgy látszik, lemondott sok éven át hajszott céljáról. Erre vall, hogy Miksával lépett érintkezésbe, majd szinte baráti jó viszonyba s eme tárgyalások mögött már jóval szerényebb gondolat lappang: országa nyugalma s fia trónörökösödésének biztosítása. Korai halála ez alkudozások közben következett be.

Míg az első három próbálkozást megvilágító levelezések németországi levéltárakban őrzött anyaga már régebben nem ismeretlen az érdeklődők előtt, a fentebb vázolt negyediknek emlékeit most először találjuk összefüggő egészben felhasználva és közzétéve. A ferrarai hercegek modenai levéltára három, a milanói hercegeké pedig harminczhét nagyérdű követjelentést szolgáltatott a tudós szerzőnek. Ezek adataira támaszkodik a munka elsősorban, de nincs felhasználatlanul hagyva az idevágó irodalom s a másutt felkutatott kiadatlan anyag sem. A párisi nemzeti könyvtár, a zürichi állami, a bécsi titkos, az innsbrucki helytartósági, a bambergi királyi, a berlini titkos állami, a drezdai állami fő- s a frankfurti és strassburgi városi levéltárak nem egy tartalmas darabja segít megalapozni a mesteri épületet, mely méltóan csatlakozik szerző egyéb munkáihoz; mintaszerű megoldása a felvetett kérdésnek. — A szöveg mindössze harmincz oldalra terjed (a dolgozat felolvasásnak készült) s így néhány fontos részlet megbeszélésére ilyen szűk területen nem juthatott hely. Ezen a hiányon azután a függelék segít, mely öt pontban szélesebb alapon tárgyalja az iglauri összejövetel, Filipecz püspök franciaországi és Köke-ricz Miklós schweiczi követségének eseményeit, továbbá Mátyás viszonyát Ulászlóhoz és Miksához. Tömör és cziczomátlan előadásban hű képe válik ezzel közkinccsé a lázas, minden áron czélt érni akaró diplomatai munkának, melynek hullámai az egykorú Európa politikai tengerének szinte egész felületét végigfodrozták. — A szövegben rekedt néhány sajtóhiba annyira felötlő, hogy nem nevezhetők értelemzavaróknak (pl. tábornoki consistorium).

Tóth Zoltán.

Magyarország címeres könyve. (*Liber armorum Hungariae.*)

I. k. Bevezette : gróf Andrássy Gyula. Szerkesztik : dr. Alapi Gyula, Dongó Gyárfás Géza, Gorzó Bertalan, dr. Magasházy Béla, Osváth Lajos, Pálmay József, Pethes Kálmán, Romhányi János. Grill Károly könyvkiadóvállalata, Budapest, 1913. Légrádi testvérek kny. 8-r. 16, 146 l. 180 tábla.

A magyar nemes családok címereinek tanulmányozásánál ez idő szerint még mindig a Siebmacher-féle »*Grosses und allgemeines Wappenbuch*«-nak Csergheő Géza és Csoma József, illetőleg Csergheő Géza és Bárczay Oszkár által szerkesztett magyarországi és erdélyi kötetei szolgálnak első sorban kézikönyvül. Bármily elismerés illeti is meg azonban e munkát, mely a magyar címerek kutatóinak kitünő szolgálatot tett s jelentékenyen előmozdította címertani irodalmunk fejlődését, kétségtelen, hogy a Siebmacher-féle *Wappenbuch* hiányosságánál és számos hibájánál fogva ma már nem elégíti ki az igényeket s már régóta érezhető egy új teljes és javított magyar címeres könyv hiánya. Ezen a hiányon akartak segíteni a fent felsorolt szerkesztők, midőn 1911-ben előfizetési felhívást küldtek szét *Magyarország címeres könyvére* s közreadtak egy mutatványfüzetet, melyhez gr. Andrássy Gyula írt lelkes, bár helyenként túlságosan dagályos előszót. A füzet egyébként 15 táblán az ország, a vármegyék s számos család színes címerét tartalmazta.

E vállalat azonban, úgy látszik, kellő pártolás hiánya miatt a mutatványfüzettel megrekedt; mire a szerkesztők a Grill Károly könyvkiadócéggel léptek összeköttetésbe s a cég a fenti cím alatt kibocsátotta az új címeres könyv I. kötetét, lenyomtatva hozzá — sajtóhibáستul együtt — gr. Andrássy Gyula Előszavát. E kötet — mely az ABC első három betűjéhez tartozó magyar nemes családok címereit öleli fel — a mutatványfüzethez képest lényeges haladást mutat: a színes címerek kidolgozása hasonlíthatatlanul szebb s a mi még fontosabb, a szerkesztők eltértek attól a rendszertől, hogy a szükséges tájékoztató adatokat a címerek alatt rövid jegyzetekben közöljék; e helyett Siebmacher mintájára külön szövegrészt csatoltak a táblák elé. Ily módon bővebb adatok felsorolására, utalásokra s főleg arra is terük nyílt, hogy legalább leírását adják azoknak a címereknek, melyeket színes képben nem közöltek. A kötetben ugyanis csak 1619 címer van ábrázolva, holott a szövegrészben felsorolt nemes családok száma a 3500-at is meghaladja.

Mind a mellett azt látjuk azonban, hogy a *Magyarország címeres könyve* sem tudományos, sem gyakorlati szempontból

nem felel meg azoknak a követelményeknek, melyeket az új Siebmachertól méltán elvárhattunk volna.

Első hiánya e kötetnek, hogy nem teljes. Ez alatt természetesen nem abszolút teljességet értünk, mert ez lehetetlen kívánság volna; a közölt címerek forrásainak áttekintése azonban arról győz meg, hogy az adatgyűjtés nem történt olyan arányokban s olyan rendszerességgel, a hogy egy hasonló címeres könyv kiadását elő kellett volna készíteni. Bár a szerkesztők, Pálmay József kivételével, mind vármegyei levéltárnokok, s az *Állandó munkatársak* névsorában is 18 vármegyei és városi és egy magánlevéltárnok szerepel, vagyis a közreműködőknek olyan gárdája áll e munka mögött, a mely kellő szorgalommal és munkafelosztással — természetesen kissé hosszabb idő alatt — az ország jelentékenyebb, hozzáférhető levéltárait e célból kiaknázhatta volna s bár ők maguk dicsekszenek a Bevezetésben, hogy »vállalkozás előtt megnyiták a levéltárak«, mégis azt látjuk, hogy az adatgyűjtés aránylag szűk korlátok között mozgott. Megengedjük, hogy a munkatársak feldolgozták a gondjaikra bízott levéltárakat, elismerjük azt is, hogy néhány idegen levéltárból és magánosoktól szintén gyűjtöttek adatokat s hogy az irodalmat elég jól értékesítették; ezzel szemben azonban rá kell mutatnunk arra, hogy számos vármegyei, városi, a legtöbb hiteles helyi levéltár, a Nemzeti Múzeum levéltára s az Országos Levéltár — hogy egyebekről ne is szóljunk — vagy egyáltalán nem, vagy nem kellő mértékben lett átkutatva. A mit pl. az utóbbi két levéltárból közölnek, azt legfeljebb — talán egyes kivételeket leszámítva — másodkézből, irodalmi munkákból, vagy legalább is azok útmutatása alapján teszik, hahár ezt rendszerint elhallgatják. Már pedig e két nagy levéltárnak csak a címeres leveleikről s az Orsz. Levéltárnak középkori pecsétjeiről vannak közrebocsátott jegyzékeik; az a gazdag heraldikai anyag tehát, mely főleg az újkori címeres pecsétekben maradt fenn, s a mely számos családra nézve a címér megállapításának egyedüli forrása, ily módon felhasználatlanul maradt.

Az ilyen címeres könyv szerkesztésénél a legfőbb nehézséget épen azok az esetek képezik, a midőn az illető családnak nincs címeres levele. A szerkesztőnek ugyanis ilyenkor, ha lelkiismeretesen akar eljárni, lehetőleg minél több címeres pecsétet vagy más adatot (sírkövek, festmények) kell összegyűjtenie s ezeknek a gyakran eltérő, rosszul vésett vagy rajzolt címereknek egybevetéséből kell szakértelemmel megállapítania a helyes címert, vagy ha többféle elfogadható változat volt használatban, ezeket a szövegrészben szintén felsorolni.

A Czímeres könyv szerkesztői azonban legtöbbször megelégszenek egy vagy két czímeres pecséttel; sőt ezeket is igen gyakran az erdélyi *homagiale instrumentum*-okból (hűségeskü-jegyzőkönyvek) veszik, holott ismeretes, hogy az ilyen homagialisok aláírásánál igen sok aláírónak nem lévén pecsétnyomója, más jelenlévő pecsétjét nyomta a saját neve mellé, s ennél fogva ezen adatok csak óvatossággal használhatók.

A Czímeres könyv további fogatkozásai a szerkesztésből folynak. Mint fentebb említettük, a kötetben a czímereknek csak kisebb része van lefestve vagy lerajzolva, míg nagyobb részükről csak leírást kapunk. Hogy mi alapon osztottak be a szerkesztők valamely czímert e két kategória egyike vagy másika alá, arra nem tudunk rájönni. A helyes elv nézetünk szerint az lett volna, ha a szerkesztők olyan esetekben, a midőn csak czímerleírás állott rendelkezésükre, — pl. a czímeres levélmásolatoknál — pusztán leírást, egyébként pedig czímerrajzot adtak volna. Ők azonban egészen önkényesen, leírás alapján is közölnek festett czímert s megfordítva. Igaz ugyan, hogy az általunk felállított elv szerint több czímert kellett volna megrajzoltatni s ez az amúgy is költséges munkát még jobban megdrágította volna; nem szabad azonban feledni azt, hogy a laikus közönség igen gyakran nem lesz képes az adott leírás alapján megszerkeszteni a kívánt czímert. A kötet költségei pedig lényegesen csökkenthetők lettek volna, ha a kötet kiadója színes czímer helyett megelégedett volna Siebmacher mintájára egyszerű fekete nyomású, heraldikai színjelzéssel ellátott czímerekkel, közölve a szövegrészben minden czímer pontos leírását.

Nézetünk szerint a czímer leírását a lefestett czímereknél sem lett volna szabad mellőzni, mint azt a szerkesztők tették. A leírás ugyanis a festmény helyességének ellenőrzésére szolgál. Czímeres levelekben nem ritka az sem, hogy a czímerfestmény és leírás között eltérés van; erről a czímerkönyvnek szintén számot kellene adnia.

Mindezeknél nagyobb hiánya azonban a kötetnek, hogy igen sok czímerről sem rajzot, sem leírást nem ad, hanem csak utal valamely más kiadott munkára vagy valamely levéltárban őrzött adatra.¹ Valótlanságot állítanak tehát a szerkesztők, midőn a Bevezetésben mind e mellett elég bátrak azt írni: »E czímerek közül több mint fele (?!) illusztrálva jelenik meg

¹ Többek között — bár a szerkesztők a rövid bevezetésben mint rendkívül értékeset külön kiemelik — nincsenek sem rajzban, sem leírásban közölve a vatikáni levéltárban őrzött »czímerei azoknak a keresztes vitézeknek, kik Albornoz bíboros vezetésével 1357—1361. években Itáliában küzdöttek, melyek czímeranyagunkat

a többiről pedig kimerítő leírás.« Ez az eljárás, mely élénk világot vet a szerkesztés lelkiismeretességére, nagyon leszállítja a mű gyakorlati értékét. Hiszen az ilyen nagy, összefoglaló címmeres könyvnek épen az volna a célja, hogy mellőzhetővé tegye a régebbi ilyenmű munkákat s mentesítsen a további kutatásoktól. Erről a Grill-féle Címeres könyvnél szó sem lehet.

Ha tehát a szerkesztők annyi fáradságot sem vettek maguknak, hogy az általuk ismert címmeres adatoknak utána nézzenek s azokat leírják, vajjon mennyi bizalommal fogadhatjuk a Bevezetésben foglalt ama kijelentésüket, hogy az irodalmi közléseket ellenőrizték és a levéltárak anyagával összevetették?

Mint jellemző tünetre rá kell mutatnunk e részben arra, hogy a szerkesztők ott, a hol valamely címert más irodalmi műből — leggyakrabban Siebmacherből — vesznek át, rendszerint nem jelölik meg, hogy az illető mű a címert honnét vette s még kevésbbé látjuk azt, hogy az eddigi közlések helyesbítéséről szólnának, a mire pedig a források összevetése esetén bőven nyílt volna alkalmuk.

A forrásoknak semmiképen nem indokolható elhallgatása az illető címerek közlésének megbízhatóságát ássa alá, mert pl. Siebmacher adatai nagyon különböző értékűek, a szerint, hogy címmeres levelekre, vagy más adatokra hivatkozik-e.

A Címeres könyv szövegrészét illetőleg egyéb tekintetekben is több kívánnivaló volna még. Így nagyon kíváncsi lett volna, főleg az azonos nevű családoknál megkülönböztetés céljából, kissé több családtörténeti adatot is közölni. A Címeres könyv e részben nagyon szegényes és Siebmacherhoz képest visszaesést mutat.

A levéltári források idézete itt-ott teljesen hiányzik, igen sok helyütt pedig hiányos és gondatlan. Pl. az Orsz. Levéltárban őrzött magyar és erdélyi királyi kancelláriai s az erdélyi fejedelmi *királyi könyveket* (Libri regii), melyeknek kötetei külön-külön vannak 1-től kezdődőleg számozva, a szerkesztők minden megkülönböztetés nélkül »Kk.« jel alatt idézik (az utóbbiaknál az »L. R.« jelet is használják), a nélkül, hogy a »Kk.« jel értelmét megmagyaráznák. Az idézeteken általában véve meglátszik, hogy a munkatársak nem egyöntetűen dolgoztak s hogy hiányzott a gondos főszerkesztői kéz, mely az egyenetlenségeket lecsiszolja.

értékes adatokkal egészítik ki.« A szövegrészben találunk ugyan négy nevet. u. m. *Amiz Tombod, Johannes de Aran Littatus* (így) *constabilis Ungar, Tombulduş de Besackin* és *Buday András*; címmeres pecsétjük leírását vagy rajzát azonban hiába keressük a kötetben.

A címérábrákat tartalmazó táblák elég tetszetősek, habár szintén nem kifogástalanok. A címerek drappszínű alapra vannak nyomva, a fehérén kívül fekete, sárga, kék, vörös és zöld színnel. A testszín s egyes állatok természetes színe, két szín egymásra nyomásával lévén előállítva, sokszor nem jól sikerült. A pecsétek alapján közölt címerek nagyobbbrészt egyformán vörös pecsét színben vannak nyomva vagy fehérén vannak hagyva. A szerkesztők azonban teljesen színezett címereket is közölnek pecsétek alapján és pedig nem egyszer bonyolultabb címereket is, melyeknél alig lehet feltételezni, hogy a pecséteken a címér minden lényeges részének színe a heraldikában használt rovátkákkal és pontokkal jelezve lett volna. Tévedések elkerülése végett helyesebb lett volna ily esetben a címereket színezetlenül hagyni, vagy legalább a szövegrészben megjelölni, hogy a színezést a szerkesztők maguk eszközölték.

A kötetben közölt egyes címerek helyességének ellenőrzése s az észlelt hibák részletes felsorolása, a mennyiben egyáltalában módunkban volna is, kívül esik célunk s a jelen ismeretetés keretén. Hogy a közölt címerek nem mind hibátlanok, az következtethető már abból, a mit az adatgyűjtés és szerkesztés lelkiismeretes voltára nézve a fentiekben megállapítottunk. Néhány próba különben bárkit is meggyőz a Czímeres könyv adatainak megbízhatatlanságáról.

Összegezve véleményünket, a *Magyarország címeres könyve* megfelelő előkészítés és kellő lelkiismeretes gond nélkül összeállított munka, mely bizonyos esetekben ugyan jó szolgálatokat tehet, de sem a tudomány, sem a gyakorlati élet jogos kívánalmait nem elégíti ki s nem teszi mellőzhetővé az öreg Siebmachert; viszont azonban megingatva a közönségnek hasonló vállalkozásba vetett bizalmát, egy újabb, igazán jó magyar címeres könyv kiadását hosszú időre lehetetlenné teheti.

Dr. Dőry Ferencz.

Dr. Barcsa János és Sümeghy Dezső: Nemes családok Csanád vármegyében. Makó, 1913. 241 oldal. Ára 15 korona.

Mielőtt magának a fent jelzett műnek ismertetését megkezdéném, nem lehet nem szólanom arról a culturalis hivatásról és hivatottságról, melyet egyes középiskolai tanárok és vármegyei levéltárosok végeznek akkor, a mikor hivatalos munkájuktól felmaradó idejüket ilyen szép és igazán hasznos mű létrehozásának szentelik.

A mű, melyről ismertetésünk szól, külső kiállítását tekintve is szép és dicséretére válik Gaál László makói nyomdájának. De

még több dicséretet mondhatunk a szerzők buzgalmáról és szakavatottságáról.

Mindenekelőtt helyeselnünk kell, a mit bevezető szavaikban a nemesség egykor nemzetfenntartó fontosságáról és érdemeiről mondanak. A mint ehhez nem fér kétség, úgy csak helyeselhető az is, hogy egyes családoknál kiemelik, »hogy az ismertetett családok kimagaslóbb tagjai miként kapcsolódtak be a történelembe, hogyan lettek a maguk szűkebb, vagy tágabb működési körükben a történelmi alakulások, események előidézői, munkásai«.

Az aránylag egyik legújabban helyreállított Csanád vármegye a XVIII.—XIX. századokban betelepült és új nemességének nevéhez kapcsolódik a vármegye területén történt minden fontosabb politikai és culturalis alkotás, ezeknek megemlékezésével a mű valóban azzá lett, a minek a szerzők szánták : »nem csupán családtörténeti adathalmaz, hanem a Csanád vármegyében élt és részben még ma is itt élő nemes családoknak a vármegye történetére vonatkozó adatokkal kiegészített élete, története«.

Pontosan számítva 357 család genealogiai adatait találjuk meg itt. Fel vannak itt sorolva mindazok a családok, a melyek nemességüket Csanád vármegyében kihirdették, a kik mint »állítólagos« nemesek szerepeltek, a kik nemességüket kellően nem igazolták, vagy a kik ott nemességüket nem hirdették ki, de nemesi jogokat élveztek, sőt azok is, a kik valamelyik birtokon újabban kaptak birtokvetel útján jutott nemesi előnévhez. (Jogosan-e vagy sem? nem kutatjuk.) Ezek a számok mutatják, mikor és milyen mértékben népesedett a vármegye.

Csanád vármegyének, a mint azt a címlapon levő metszvény mutatja, 1767-től van önálló pecsétje. Önálló vármegyei életét is ettől kezdve számíthatjuk. Az 1754—55-iki nemesi összeírásban Csanád vármegyében csak 11 nemesi családot találunk. A többi mind későbbi bevándorolt. A XVIII. század folyamán települt be oda — a fenti 11-et is beszámítva — 117, a XIX. század folyamán települt be oda 198 család. 25 kapott a XVIII. század végén és a XIX. században nemességet, 8 meg adomány vagy birtokvetel útján jutott nemesi előnévéhez. (Jogosan-e vagy sem? nem kutatjuk.) Ezek a számok mutatják, mikor és milyen mértékben népesedett a vármegye.

A ki foglalkozik egyes családok nemességének megállapításával az ismeri az abból származó nagy nehézségeket, a mit az támaszt, hogy ugyanazon nevű családok különféle vármegyékben vannak említve. Ebben a műben a szerzőknek nagy érdemük, hogy a legtöbb családról megállapították eredetének helyét, továbbá azt, hogy ugyanaz a család mikor, melyik vármegyékben hirdettette ki nemességét; mikor, melyik vármegye adott ki a családnak

nemesi bizonyúságlevelet ; melyik vármegyében fordult elő ugyanaz a család.

Számos családnál adva van a nemesítés kelte ; a nemesi előnév és használatának jogosultsága. 63 családnál megvan a címernek leírása. (Több család címérének leírása megvan Nagy Ivánnál.) Mindez a források gondos idézésével van, úgy hogy szavaiknak valódiságáról bárki könnyen meggyőződhet.

A nemességek igazolásánál ma is két nagy forrás áll rendelkezésünkre : Nagy Iván : »Magyarország családai« 1857-től 1865-ig megjelent 12 kötete és az 1868-ban megjelent »Pótkötet« és az 1854—55. évi országos nemesi összeírás (kiadta dr. Illéssy János 1902). — Az elsőnek vannak ugyan a megjelenés idejének és körülményeinek mérlegeléséből magyarázható némi hiányai, sőt tévedései is, de egészben véve mégis legelsőrangú forrásmunkánk. A második hivatalos és így hitelesnek is vett okmány jellegével bír. Mindenesetre hibája az, hogy a sok összeíró biztos az egyes családok neveit kiejtés és legjobb tudomása szerint írta le és így nem ritkán ugyanaz a család különféle helyesírással, sőt másképen is hangzó módon fordul elő. Ezeket meg kellett itt említenem, mert az ismertetett műben sok olyan névvel találkozunk, amelyik se az egyik, se a másik fenti forrásban nincs. Így az itt felemlített családok közül Nagy Ivánnál 73, az 1754—55-iki nemesi összeírásban 67 nincsen. Mindkettőből hiányzik 35. Minthogy az 1754—55-iki összeírásban az akkor a tulajdonképeni Magyarországhoz nem tartozott vármegyék : Krassó-Szörény, Temes és Torontál meg Erdély nem foglaltatnak, a hiányzó szám igen tekintélyesnek mondható. Húsz esetben meg lehet állapítani azt, hogy a névcsera az összeírók fentemlített hibájából eredt. Így pl.

Csanádvármegyében említve »Gá bri«, 1754—55-ben Borsodban »Gabri«.

Csanád vármegyében említve »Gerőts«, 1754—55-ben Komáromban »Gerocs«.

Csanád vármegyében említve »Kaszay«, 1754—55-ben Turócban »Kasza«.

Csanád vármegyében említve »Kőszeghy«, 1754—55-ben 8. vármegyében »Kőszöghy«.

Csanád vármegyében említve »Peötz«, 1754—55-ben Komáromban »Pöcz«.

Csanád vármegyében említve »Szulyo«, 1754—55-ben Trencsénben »Szuló« stb.

Még így is tekintélyes (47) az 1754—55-iki összeírásban nem levők száma, a mit itt pótolva látunk hivatalos, hiteles iratok alapján. Nagy Ivánban több itt is előforduló családnév van, de az itt levő nemesi előnévvel vagy a nemesség adományozásának

itt levő idejével nincs. Ezeket is csak Csanád vármegyében lehet hitelesen megállapítani.

Viszont a Csanád vármegyében »állítólagos« nemes 22 család között csak 3 van olyan, a melyik se Nagy Ivánban, se az 1754—55-i összeírásban nincs meg, 19-nek kétségtelen nemességét tehát meg lehetne állapítani.

Ez természetesen nem lehetett a szerzőknek feladatuk, mert munkájuk »elsősorban Csanád vármegye levéltárának adatait tartalmazza«. És itt meg kell említenünk azt, hogy Csanád vármegyében nemcsak a nemesi összeírások vannak meg, hanem a jegyzőkönyvek adatai is gondosan össze vannak gyűjtve. Mutatja ezt az, hogy 181 családnál közölve vannak a nemzedékrendi táblák is, a melyek az illető családoknak nagy részben egészen a nemességszerzőig felmenő leszármazását feltüntetik.

Ha pártatlan ítéletet akarunk mondani, az csak úgy szólhat, hogy a szerzők feladatukat helyesen fogták fel és nemcsak nagy, de minden elismerésre méltó munkát végeztek.

Társulatunk is csak köszönettel adózhat Csanád vármegye törvényhatóságának azért, hogy ezt a derék munkát jelentős anyagi támogatásban részesítette. Vajha a többi törvényhatóság is követné a szép példát. Így lehetne reményünk arra, hogy majdan akadna buzgó ember, a ki összes nemesi családainknak hiteles jegyzékét és talán történetét is összeállítaná.

Dr. Demkó Kálmán.

Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau. Herausgegeben von *W. Sahm*. I. Teil. — Mitteilungen aus der Stadtbibliothek zu Königsberg i. Pr. IV., V. Königsberg i. Pr. 1912, 1914.

Azóta, hogy *Szamota István* összegyűjtötte és kiadta a hazánkat érdeklő régi útleírásokat (*Régi utazások Magyarországon és a Balkánfélszigeten*. 1054—1717. Bp. 1891. O. K. 767—772. sz.), annyi érdekes újabb útleírás került elő, hogy második kötetre való is bőven telnek belőlük. A legérdekesebb köztük kétségtelenül *Reinhold Lubenaué*, a melynek közzétételét nem rég kezdte meg a königsbergi városi könyvtár, a hol kéziratát őrzik.

Reinhold Lubenau 1556. augusztus 5-én született Königsbergben; elvégezvén iskoláit, Montanus Jakab hercegi udvari orvoshoz és gyógyszerészhez került, a kinél két évet töltött el. Montanus házában gyakran fordult meg vendég, az asztalnál sok szó esett utazásokról s a vendégszerető, sokat látott házigazda sohasem fogyott ki érdekesebbnél érdekesebb úti élményeinek elbeszéléséből. Ez a környezet természetesen erősen kifejlesztette a kis Reinhold utazási kedvét: »olyan kedvem volt az utazáshoz,

— írja később, — mintha tánczolni kellett volna mennem, és a mikor egy sokat utazott ember idegen országokról beszélt, figyelmesen hallgattam és kérdezősködtem».

Montanus egy danzigi útjára elvitte magával s hogy a lengyel nyelvet megtanulja, Kraker Mátyás lublini kereskedőnél hagyta; itt azonban rossz bánásmódban volt része s hasonló sorsa volt Ranenberger krakói gyógyszerészénél is, a kihez Kraker küldte őt. Egyrészt ezért, másrészt pedig mert atyja féltette a socinianus tanoktól, haza vitte, s négy évet töltött el otthon első mesterénél, Montanusnál.

A vándorlási kedv azonban nem engedi nyugodni, 1580-ban kezébe veszi a vándorbotot és bejárván Németországot, eljut hazánkba is. 1586-ban tért csak haza Königsbergbe, de nem hosszú pihenésre. Családi ügyek, viszályok kellemetlenné tették otthoni tartózkodását s az Itália után való vágy sem hagyta nyugton. Ez volt szívének leghőbb vágya, a melyet Montanusnak elbeszélései gyújtottak fel benne, a ki a legnagyobb elragadtatással beszélt szépségeiről és gyakran ismételte azt a közmondást, hogy a ki Itáliát nem látta, semmit sem látott, még ha az egész világot beutazta is.

Rigába hívják, oda megy, majd háromnegyed év múlva Vilnába, a hol Báthory István mellett udvari orvosi állásra volt kilátása, de a király korai halála megsemmisítette reményeit. Bécsbe megy, a hova 1587 elején, ép akkor érkezett meg, mikor dr. *Petz Bertalan* császári követ konstantinápolyi útjára készülődött. Mint gyógyszerész csatlakozik kíséretéhez és február 12-én megindultak nagy útjukra. Belgrádig hajón mentek, onnan pedig a mai Szerbián és Bulgárián át folytatták útjukat.

Másfél évet töltött Konstantinápolyban Lubenau s ez alatt alkalma volt a követség néhány tagjával Kis-Ázsiát is meglátogatnia.

Közben azonban valami baja támadt Petz doktorral, — valószínűleg vallási dolgok miatt, — s mikor ő Lubenaut elfogatással fenyegette, az az angol követséghez menekült s az angol követ, a ki barátságos volt irányában, mint angol alattvalót, a ki hosszas külföldi tartózkodása alatt elfelejtette anyanyelvét, egy török gályára juttatta, mely ép akkor indult el földközi-tengeri útra. Így ismét eljutott Kis-Ázsiába, bejárta Görögországot, a szigeteket, Afrika északi partjait s eljutott Itáliába is, a hova olyan nagyon vágyódott. Innen azután a Semmeringen, Szilézián és Posenen át 1589 október 17-én ért haza Königsbergbe.

Ekkor azonban már végleg megtelepedett ott, mert nyugalomra vágyott. A világlátott, nagy tudású Lubenaut megbecsülték polgártársai, meghívták a tanácsba s boldogan élt nagy csa-

ládja körében. 1628-ban, halála előtt három évvel kezdett hozzá utazásainak leírásához bőséges jegyzetei alapján s szerencsések vagyunk, hogy a 72 éves ember be is tudta fejezni nagy vállalkozását s ilyen értékes munkával ajándékozott meg bennünket.

Kézirata 884 nagy folio lapból áll és 6 könyvre oszlik, ezek ismét kisebb fejezetekre. Nagy terjedelmét mutatja az, hogy az eddig megjelent két kötet — 320 oldal — a kéziratnak a felét sem foglalja még magában. Ez az első rész az út leírása Konstantinápolyig, a város s a török élet ismertetése néhány fejezet híján egészen első kisázsiai utazásáig.

Bennünket közelebbről ez érdekel, mert itt olvashatjuk azokat a fejezeteket, a melyek magyarországi tartózkodásáról szólnak. Először 1580-ban került ide s majd egy esztendőt töltött Pozsonyban, a hol fél évig Mauritius Györgynél, fél évig pedig Heinderl Andrásnál szolgált, »de az egyiknél csak annyit láthattam — írja — mint a másiknál, mert a magyarok, ép úgy, mint a törökök, nem sokra tartják a gyógyszereket s mindenféle betegségre a fokhagyma az összes gyógyszerük«.

Pozsonyról, a mozgalmas városi életről, a németek és magyarok versengéséről, felekezeti harczokról sok érdekes dolgot mond el s kár, hogy csak olyan rövid időt töltött el ott, s nem írt többet az akkori főváros mozgalmas életéről. 1582-ben ugyanis, a mikor Rudolf lejött Bécsből az országgyűlésre, alkalmazást kapott az udvari patikában s ez év februárjában már oda is hagyta Pozsonyt.

Másodízben akkor ismerkedett meg hazánk jó részével, a mikor Petz dr. kíséretében részt vett a konstantinápolyi követ-ségben. Érdekes, hogy Bécsben őt is magyar ruhába öltöztették, mint a többi szolgálkat, a kik közt számos magyar is volt, így : Gábor János íródeák, Szabó Balázs szabó, Horváti Péter tolmács és furír, Walthauser Grave Pozsonyból, trombitás, orgonista, zeneszerző, Szigeti Márton istállószolga és Tót János.

Február 13-án indultak el Fischamendből s márczius elsején érkeztek meg Belgrádba. A lassú hajóút alatt bőven volt alkalma jól megnézni mindent, jegyzeteket, még vázlatokat is készített magának s nagyon eleven és közvetlen az a kép, a melyet útjukról megrajzolt. Pozsonyban ebédeltek, Somorján aludtak, Komáromot alaposan megnézték és Esztergomot is, a hol a bég nagyon szívesen fogadta őket. Buda és Pest leírásának három fejezetet szentel, tele érdekesebbnél-érdekesebb megjegyzésekkel. 24-én indultak tovább s Ráckeve, Tolna, Mohács érintésével hajóztak Belgrádba, innen pedig szárazon folytatták útjukat Konstantinápolyig.

A harmadik könyvben Konstantinápoly részletes leírását s a török élet ismertetését találjuk. Mint egy regény, annyira

érdekesek e könyv fejezetei, — néprajzi, földrajzi, történeti, archaeologiai és természettudományi vonatkozások egyképen érdeklík őt, — de ezekre nem térhetünk ki most, csak a 25—29. fejezetekre hívjuk fel a figyelmet, a melyekben részletesen leírja a konstantinápolyi »német ház«-at egész berendezésével, szól az oratorok feladatáról, ellátásáról s elsorolja 1529-től Rudolfig az összes oratorokat; elmondja, milyen ajándékokat kell a római császári felségnek küldenie »wegen des Ungerlandes« a törököknek s mibe kerül egy ilyen nagy követség. Az évi ajándékról ezt írja: »Wier nennen es wol mit einem hoflichen Nahmen die Present, aber der Turck nennet es Caratsch, das ist Tribut. Wier sagen wegen des Königreichs Ungern, so sagt ehr vom *Cral von Betsch*, das ist vom Konige von Wien, wie den in meinem Pas ausdrücklich stehet, das ich mit den Caratsch nebenst andern vom *Cral von Betsch* an den Padissah gesandt worden, das ist mit dem Tribut vom Konige von Wien an den turkischen Keiser gesandt«.

Igéri, hogy elmondja az ajándék átadásánál végbemenő czeremóniákat is, de az eddig megjelent két kötetben még nem került rá a sor.

Előadása friss és eleven, minden során megérezzük, hogy nyitott szemmel járó, tanult, benyomások iránt fogékony utazó meséli el közvetlen tapasztalatait. Kétségkívül használt forrásokat is, néhol hivatkozik is rájuk; a kiadó igéri, hogy a mű végén be fog számolni ez irányban tett kutatásai eredményéről.

A gondos kiadó, W. Sahm, alapos előszót írt a szöveghez s magyarázó jegyzetekkel kísérte, a melyekhez az irodalomból és a bécsi Staatsarchiv idevágó aktáiból merítette az anyagot.

A bennünket közelebbről érdeklő részeket érdemes volna jó fordításban megismertetni a magyar közönséggel. **Hlb.**

Kogutowicz Károly dr.: Atlasz a magyar történelem tanításához, Bátky Zs., Finály G., Koch J., Németh J. és Szende Gy. közreműködésével.

U. az: Atlasz a világtörténelem tanításához, Finály G., Koch J., Láng N., Németh J. és Szende Gy. közreműködésével. M. Földr. intézet r.-t. Budapest. 1913. Ára 2, illetve 3 korona.

E térképek, mint a cím is mutatja, első sorban a tanulóifjúság számára készültek s így érdemes megíftelésük a paedagogiai irodalomra tartozik. Folyóiratunk lapjain a tudományos adatpontosság szempontjából vesszük szemügyre e műnek, magyar tárgyú térképeit. A világtörténelmi résznél a feladat aránylag egyszerűbb és könnyebb volt, a mennyiben a nagyszámú és külföldi történeti térképek átvételéből, illetve átdol-

gozásából állott. Nem egészen értem, miért közli újból a második kötet, két lap kivételével, a magyar térképeket? Így ez a kötet fölöslegessé teszi a másikat, vagy pedig a vevő ugyanazt az anyagot két ízben vásárolja meg.

Az első kötet tizennégy térképének több mint felét dr. Szende Gyula készítette és pedig általában lelkiismeretesen és gondosan. Megjegyzéseink inkább egy következő kiadás számára szólnak. Így pótolnám az árpádkori térképen *Kemej*-t, mint régi vidéknevet, *Taksonyt*-t (fejedelmi temetkezési hely), *Árva*, *Borsod* és *Abaujvár* királyi várakat, továbbá *Bánhida*, *Megyer*, *Böszörmény* és a *Fischa* történeti érdekű neveit. Hasonlóképpen föl lehetne venni a Hunyadiak és Jagellók korát ábrázoló lapon *Hédervárat*, *Horogszeget* és *Morzsínát*. E térképen *Zagoria* neve jó helyen áll, ellenben az előbb említett lapon rossz helyre csúszott. A technikai kivitelnek is lehet része abban, hogy ugyane térképen a dalmát diocoesisek megjelölése nem pontos. A jelek ugyanis általában a kisebbítés folytán oly kicsinyek lettek, hogy alig lehet őket megkülönböztetni (l. például a 20. lapon a gör. kat. és gör. kat. román, valamint a gör. kel. szerb és gör. kel. román püspökségek és érsekségek neveit). Nem csoda, ha a kartografus összezavarta őket és a 3—4. lapon Aradot püspökségnek, a 7—8.-on pedig Váradot érsekségnek tette meg. Utóbbi térképen hiányzik a pannonthalmi kolostor, az 5—6. sz. lapon pedig (Németh J. tervezete) a veszprémi püspökség. Kimaradtak a jelenkori térképen (15—16.) a horvát-szlavon bíróságok, a 20. lapon pedig, mely az egyházi beosztást tünteti fel, egyes egyházaknál az alapítási év, illetve idő megjelölése, mint Erdélynél (Szt. István), Nagyváradnál (Szt. István ? Szt. László ?), Zenggnél (XII. század ?), Diakovárnál (1229) és Fogarasnál (1853). — Nagyobb hiányokat és általában kevesebb gondosságot találunk azon a két térképen, a melyeket Németh József készített. Így az elsőn, mely Európát a magyar államalapítás korában ábrázolja, a határok kissé pongyolán vannak rajzolva. Burgundia északon és keleten megnőtt, nyugaton pedig a Rhône partjával együtt épen a főváros, Arelate környéke maradt el belőle. Nem elég pontos a kalandozó hadjáratok feltüntetése sem : a 899-iki olasz hadjárat tudvalevőleg nem a Dunántúlról indult ki, egy 900-iki Zára elleni hadjárat pedig, nem tudom minő alapon került a térképre. *Karantán örgrófság* helyett és pedig keletebbre *K. hercegséget* kellett volna írni : volt ugyan ilyen nevű örgrófság is, de másutt. Hiányzik e térképen a Saône, a Majna (!), valamint Quedlinburgnak is helye lett volna itt. Az Anjouk és Zsigmond korát ábrázoló lapon sraffozás jelöli »a magyar korona ideiglenes tartozékait«,

így Holicsot és Lodomériát e megjegyzéssel: »1352—1370-ig Magy.-hoz.« Ezen évszámokat nem értem. Hiszen az 1352-iki szerződésben Nagy Lajos épen átengedi e területet Lengyelországnak, majd 1370-ben visszacsatolja hazánkhoz. Hasonló jelzés borítja Pozsony és Kőszeg vidékét is, a mivel bizonyára azt akarta feltüntetni a szerző, hogy a XIV. század elején e vidékeket (de Muraközét is) egy ideig Ausztria tartotta elfoglalva. Szükséges lett volna ezt az adatot évszámmal vagy valaminő megjegyzéssel szabatosabban meghatározni. Mindenesetre fontosabb dolog a szepesi városok elzalogosítása, a minek nem látjuk nyomát a térképen, valamint annak sem, hogy Konstantinápoly ez időben még nincs török kézen. *Schweidnitz* és *Voralberg* nem ott fekszenek, a hol nevük áll; általában az osztrák terület határai itt is el vannak nagyolva (v. ö. a 7—8. sz. lappal, melyet Szende Gy. rajzolt). — Két térképet közül az atlasz dr. Finály Gábortól is, melyeknek azonban csak egy-egy féloldal jutott. Ezért a felső térkép (Magyarország a rómaiak korában), mely egy nagyobb térkép igen nagyfokú kicsinyítése, teljesen szemrontó és hasznavehetetlen. Az alsó a népvándorlás korára vonatkozik és Attila hadjáratait is feltünteti, de épen *Catalaunum* hiányzik róla; a longobardok pedig rossz helyre, Erdélybe kerültek. — Bátky Zsigmond (illetve Jungmayer Mihály) és Koch István egy-egy térképpel vettek részt a gyűjteményben. Az előbbi lap a Bátky-féle ismeretes néprajzi fali térkép kisebbitése, Koch Istváné pedig az újkori Európát mutatja be, még pedig az 1740-iki határok szerint, a miről azonban csak a tartalomjegyzékből értesülünk. Feltűnő következtelenséget látunk e lapon a földrajzi nevek írásában, a mi azonban általános fogyatkozása e műnek, mely kitűnő bizonyítékát szolgáltatja annak, hogy az újdivatú írásmód eddig egyetlen gyakorlati eredmény gyanánt a teljes anarchiát mutathatja föl. Könyvünkben is *Thames* és *Rajna*, *Lisboa* és *Boroszló*, *Moldau* és *Moldva*, *Velence* és *Genova*, *Seine* és *Lipce* stb. stb. teljes össze-visszaságban fordulnak elő ugyanazon és különböző lapokon. Általában sem felel meg a helyesírás az iskolai szabályzatnak, valamint bosszantó sajtóhiba is több van, mint kellene. Ilyenek: St. Galler, vilcsek, Germania magna, Babóta, Visonti birtok, Voralberg stb.

Mint az eddigiekből látjuk, az új történeti atlasz nem egy helyen a gondatlanság és odavetettség nyomait mutatja. Ugyanezt észrevehetjük a külső kiállításon is. Az elhajló, félpuha tábla, a nem kifogástalan kötés, a térképek színezésének az esztétikai hatással nem törődő tarkasága, nem teszik tetszetőssé és praktikussá. Pedig e szempontok épen iskolakönyvnél igen fon-

tosak. Különösen helytelen volt — az eléggé magas árra való tekintettel is — az a takarékoskodás, hogy az egyes térképlapok nincsenek vászonsarkokra húzva. Ennek következtében a két oldalra terjedő térképek rajzát középen egy bántó hézag szakítja meg, melyet egyes példányokban ugyan eltüntetni igyekeztek a szoros kötéssel, de csak azt érték el vele, hogy nem egy helyen a könyv közepét lehetetlen használható módon kinyitni. Elismerjük, hogy a Kogutowicz-czég régebbi hasontárgyú kiadványaihoz mérve, melyek jórésztben falitérképek szemrontó kisebbitéseit tartalmazták, az új atlasz kezelhetőbb formájával és világosabb, instruktívabb térképeivel haladást jelent, de másfelől az is bizonyos, hogy egy kissé több gonddal és tárgyszererettel szebb és jobb munkát lehetett volna készíteni.

Madzsar Imre.

Henry Charles Lea: Geschichte der Inquisition im Mittelalter.

Autorisierte Übersetzung, bearbeitet von H. Wieck und M. Rachel, revidiert und herausgegeben von Joseph Hansen. Dritter Band: Die Tätigkeit der Inquisition auf besonderen Gebieten. Bonn, Carl Georgi's Verlag, 1913. VII + 860 S. 8-r. M. 15.

Lea hatalmas művének *harmadik* kötete (a két első kötet ismeretetését l. a Századok 1905 nov. és 1910 jun. füzetében), mint a kötet alcíme mutatja, az inquisitio működését egyes különös mezőkön ismerteti 9 fejezetben. Az egyes fejezetek czímei és tárgyai: I. A ferenczrendi spirituálok (1—101. l.); II. Guglielma és Dolcino (102—144 l.); III. A fraticellák (145—204 l.); IV. A politikai eretnokség és az egyház (205—268 l.); V. A politikai eretnokség és az állam, az inquisitio felhasználása a politikai hatalom által (269—428 l.); VI. Varázslat és titkos tudományok (429—548 l.); VII. Boszorkányhit és boszorkányüldözés (549—614 l.); VIII. Értelem és hit (615—690 l.); IX. Befejezés. A *függelék* 9 eredeti, latin nyelvű okmányt közöl, u. m. I. Egy férfiú vallomása, aki a spirituáloknak és begárdoknak szállást adott; II. XXII. János pápa megparancsolja Trencavel Péternek és leányának a carcassonei inquisitio számára való kiszolgáltatását; III. Naprous Benota felett hozott ítélet; IV. Egy fraticelli vallomása Languedocban; V. Kivonat Ascoli Cecco vallomásából; VI. Recordi Péter karmelita barát elítéltetése; VII. XXII. János pápa levele a varázslók pereiről tárgyában; VIII. A velencei tanács határozata a bresciai boszorkányok ügyében; IX. Egy bűnbocsánatáruló vallomása. — Részletes, mind a három kötetre kiterjedő név- és tárgymutató (745—860 l.) fejezi be a vastag kötetet.

E kötet gazdag tartalmával ép annyira érdekli a theologust, mint a történetírót, az előbbiektől az előbbiektől is inkább, mint a pro-

testánst vagy zsidót, az utóbbiak közül az egyház- vagy világ-történelem bűvárát ép úgy mint a művelődés- vagy bölcelet-történet munkását. Mindenki a saját speciális tanulmányai szerint fog benne kedvére és okulására, tájékoztatására és útbaigazítására valót találni. A dogmatikust és egyháztörténetírót az I—III. fejezet fogja jobban érdekelni; a politikai történetírót a IV—V. fejezet fogja lekötöni; ez előbbi az inquisitionnak a pápa világi hatalma és politikája érdekében való közreműködését (közte Cola di Rienzi és Savonarola elítéltetését), az utóbbi a templomosrend eltörlését és Jeanne D'Arc szereplését és pörét ismerteti érdekfeszítően; látjuk, hogy ugyanaz az egyház, amely Savonarolát és Jeanne D'Arcot elítéltette és kivégeztette, utóbb mindkettőt rehabilitálta. A művelődéstörténet művelője a VI. és VII. fejezetbe, a varázslók és boszorkányok ellen folytatott pörös eljárások tanulmányozásába fog elmerülhetni, míg a bölcelettörténet kedvelője a VIII. fejezetet, a scolasticismus szőrszálhasogató harcainak ismeretetését fogja a maga körébe tartozónak tekinteni. Az utolsó fejezet azt adja elő, hogy hol nem tett az inquisitio kötelességének eleget, a hol kötelessége lett volna a fölmerült eretnekséget és bűnöket kiirtani, nevezetesen nem nagyon háborgatta a görög egyházat, a melylyel szemben Róma mindig igyekezett módus vivendit találni és okos türelmet gyakorolni, ha ez előnyösnek tűnt fel előtte; hasonlóképpen nem nagy actiót fejtett ki a simonia, a bűnbocsánat-árulás, az egyházba becsúszott mindenféle visszaélés, a papok és világiak erkölcsi romlottsága ellen. Előtte a földolog a hitbeli egyformaság volt, míg az erkölcsi súlyedés és züllöttség csekély jelentőségű dolognak tűnt fel; mindez igazolja azt a föltevést, hogy az eretnekek üldözése az egyházra nézve főképp az opportunitás kérdése volt.

Az inquisitio az alatt a cím alatt, hogy ezáltal Istennek szolgálatot tesz, csak nyomort és kétségbeesést árasztott az emberiségre. Lea végítélete róla a következő: Az inquisitio a jogtudomány oly rendszerét teremtette meg, a mely minden, az ő befolyása alatt álló ország büntetőjogát megmételtyezte és a büntető igazságszolgáltatás kezelését századokon át véres gúnyba fullasztotta. A pápaság kezébe hatalmas fegyvert szolgáltatott, hogy politikai uralmi igényeit megvalósítsa, a világi uralkodókat kísértetbe ejtette, hogy ezt a példát utánozzák, s a vallás nevével a legaljasabb világi célokra visszaélt. A doctrinális tévelygésekre való beteges hajlandóságot annyira fölingerelte, hogy már a legjelentéktlenebb véleménykülönbségek képesek voltak esztelen dühöt kiváltani és egész Európát megrendíteni. Midőn aztán később az atheismus a magasabb körökben divattá lett, villámai kimaradtak. Az inquisitio, a mely erélyes volt a gonoszban, cső-

dőt mondott, midőn hatalmát az erény érdekében kellett volna kifejtteni. A népben azt a véleményt keltette, hogy az egyedüli elfojtandó bűnök a kételkedés abban, hogy az egyház az ismeretlen (a megismerésünkön felül eső) dolgok felől megbízható ismerettel rendelkezik és a boszorkányok szombatján való részvétel. Az egyedüli érdem, a mit hosszú, tűz- és vérnyomokkal jelölt pályáján felmutathat, a katharusok veszélyes tanának elnyomása; de itt is fölöslegesnek mondhatjuk tevékenységét, minthogy ez a tan az önfelbomlás csíráját magában hordozta, úgy hogy a magasabb bölcsesség nyugodtan kívárta volna, míg azok maguktól elmúlnak. Így a részrehajlatlan történetírás ítéletének úgy kell hangzania, hogy az inquisitio egy eltévesztett buzgalom rettenetes terméke volt, a melyet önzés és uralomvágy a maga hasznára fordított, hogy az emberiség magasabb törekvéseit elfojtsa és alsóbbrendű ösztöneit feltüzelve.

A mű a bejárt nagy területnek megfelelően bámulatos széleskörű forrástanulmány és mélyreható levéltári kutatások alapján készült; a szerző mindenütt az eredeti vagy elsőrendű okmányokra és forrásokra támaszkodik előadásánál. E forrásokat a német kiadó e kötetben is kiegészítette a mű elkészülte óta megjelent, vagy esetleg a szerző előtt ismeretlen idevágó dolgozatok idézésével.

Dr. Rác Lajos.

K. Kováts Gyula: Ünnepi beszéd, melyet a budapesti kir. m. tud. egyetem újjáalakításának CXXXIV. évfordulóján mondott. Budapest. 1914. 8°. 21 l.

A budapesti egyetem ősi bevett szokása, hogy minden év május 13-ikán, Mária Terézia születésének évfordulóján a mindenkori rektor az ilyenkor megtartott ünnepségen beszédet mond, a mely az egyetem újjászervezőjének, a nagy királynőnek személyéhez szokott kapcsolódni. Tudományos szempontból az ilyen rövidre fogott alkalmi beszédek nem nagy-jelentőségűek. A mikor most mégis szóba hozzuk Kováts Gyula beszédét, erre az indít, hogy az egyházjog kiváló bűvárának véleménye Mária Terézia egyházpolitikájáról mindenkor érdekes. Kováts Gyula a kérdést egész terjedelmében áttekinti, nemcsak Mária Terézia állásfoglalását a curiával szemben és érdemeit a római katolikus egyház szervezeti kérdései körül, hanem érinti viszonyát a protestantismushoz és főképp a görög egyházhoz is. A legbehatóbban, — a mi a dolog természetéből foly, — a patronatus kérdését tárgyalja. És itt két pontra akarunk utalni. Köztudomású, hogy rendi alkotmányunk eltérései az osztrák bürokrata államszervezettől mennyire előmozdí-

tották akkor a dualismus kijegeczesedését. Kováts e mellett felhívja a figyelmet arra is, hogy »ennek a dualismusnak kezdetől fogva a mi egyházjogi önállóságunk egyengette az útját.« A másik reflexio Szent István korára vonatkozik. Kováts a szent király egyházi téren gyakorolt jogait abból vezeti le, hogy a magyar egyházat a maga sajátjának (Eigenkirche) tekintette. Ily határozottan ezt tudtunkkal még senki sem hangsúlyozta. Kollányi sem, a kire Kováts hivatkozik s a ki különben lényegileg szintén így fogta fel a kérdést. Ezt a két megállapítást tehát különösen figyelmébe ajánljuk kutatóinknak. —y.

Friedreich Endre: A budapesti piarista telek története. Budapest, Stephaneum, 1914. 8° 77. l. 40 képpel.

Mikor a régi piarista gymnasium és rendház városháztéri oldalát, a hajdani Glöckelsberg, majd Eszterházy palotát lebontották, nagyon sokan és nem csupán az intézet hajdani növendékei sajnálták ezt a régi épületet, a melyhez annyi emlék fűződött, s a mely most eltűnt, hogy helyet engedjen egy új, hatalmas, korszerűbb intézetnek. Ha személyes emlékek nem fűznének hozzá, akkor is sajnálnunk kellene, hogy Budapest ismét szegényebb lett egy régi, jellegzetes emlékkal, a melyekben pedig a gyorsan fejlődő főváros amúgy is oly szegény. És valóban kíváncsú volt, hogy az eltűnő régi collegium történetét, nevezetességeit, emlékeit egy gondos és lelkiismeretes kéz összefűje.

Ezt a vágyunkat majdnem teljesen kielégíti Friedreich Endre kegyesrendi tanár jelen lelkiismeretes munkája. Pontos helyrajzi kutatások alapján megállapítja, hol telepedtek meg először Pesten a piaristák, hogyan költöztek aztán a Görög-udvarba, onnan a Glöckelsberg palota megszerzése után ebbe, hogyan építették fel az épületnek az Eskü-tér felé eső oldalát, elmondja a szerencsétlen építkezései Nemzeti Iskola keletkezését, beszámol a Duna felé eső, és a középső (gymnasiumi) szárny építéséről.

Mindezek közben pedig — szinte öntudatlanul — helyenkint igen érdekes képet ad a XVIII. századbeli Pest alakulásáról, belső viszonyairól, úgy, hogy a várostörténet szempontjából első rangú monographiának mondhatjuk.

Kár, hogy a telek megszerzésének s az épületek keletkezésének történetén kívül nem terjeszkedett ki általában a collegium történetére is. Ez persze egészen más természetű s sokkal nagyobb munka lett volna. Pedig a nagy multú collegium tüzetes történetét szívesen vennők. P.

Pelz Béla: A Magyar történelmi tár és a Történelmi tár tartalommutatója. Budapest. 1914. 8°. 152 l.

E helyen nem szükséges, hogy a bibliographiai munkák nagy jelentőségét méltassam. A magyar tudományos akadémia történelmi bizottsága nagy hálára kötelezte a kutatókat, a mikor elhatározta, hogy a Dahlmann-Waitz-féle munka mintájára feldolgoztatja a magyar történelmi irodalom bibliographiáját. Reméljük, hogy a háború után ez a munka megindul és meg fogja könnyíteni kutatóink fáradozásait. Ezt a célt szolgálja különben folyóiratunk is az újabban megindított bibliographiai évi melléklettel, a mely az előző év irodalmi termelését dolgozza fel. A míg azonban a történelmi bizottság hatalmas segéd-eszköze elkészül, a tudósok az egyes kérdések megvitatása előtt a kérdés bibliographiai összeállításánál minden esetben külön-külön kénytelenek átnézni a folyóiratok egész sorozatait, hogy elődjeik véleményei figyelmüket el ne kerüljék.

Ezen a nehézségen akar segíteni Pelz munkája. A Magyar történelmi tár és a Történelmi tár apróbb közléseivel a becses forrásanyagnak mérhetetlen kincseit tárta fel. 59 kötetre terjednek immár ezek az apróbb közlések, a melyek közt az eligazodás a roppant nagy tömeg következtében már nagyon nehezzé vált. Elvesztettük az áttekintést. Ezen csak alapos, jó tartalommutatóval lehetett segíteni. A kezeink között lévő munka megfelel a célnak. A Történelmi tár megszűnésével és az új sorozat megindításával igen jó alkalom is kínálkozott a repertorium elkészítésére. Ez két részből áll: az első, szerzői rész a közlők neve szerint tekinti át az anyagot, a második a tárgyi mutató. Ez a címek alapján készült, de azokat minden vonatkozásukban, minden képzelhető rendszó alatt feltünteti. Vegyes közléseknél, művelődéstörténeti adalékoknál stb. az egyes részek külön-külön is szerepelnek a megfelelő helyeken. És minden közlemény mellett ott van az évszám, hogy milyen korra vonatkozik a közlés. Mindez a tartalommutató használhatóságát lényegesen előmozdítja. Ajánljuk tehát Pelz munkáját minden kutató figyelmébe.

D.

Kétszery Lajos: A piaristák Szigeten a XVIII. században. (Megtalált a máramaroszigeti kir. kath. főgimnázium 1913/14. évi értesítőjében, 1—50 lap.)

Az 1715: 102. t.-czikkel Magyarországon honosítást nyert kegyes-tanítórend rendházai közül időrendben 12-ik a máramaroszigeti 1730. (Nyitra, Breznóbánya, Veszprém, Kecskemét,

Vác, Pest, Debreczen, Szeged, Korpona, Nagykároly, Tokaj, Rózsáhegy.) »Ezen tervszerű elhelyezésből lehetetlen nem látni a kormány czélját. Nem is a helyi viszonyok, tanügyi szükségletek, — melyekkel a kormány ugyan édeskeveset törődött még ez időben —, hanem országos vallási viszonyok határozzák meg az ezen időben alapított rendházak helyét és munkakörét.« (6. l.)

Máramaros megyében a kevésszámú magyarság református lévén, az udvari kamara kezdeményezi kath. plébániák és iskolák felállítását a betelepített kath. vallású kincstári személyzet lelki életének gondozására. 1728-ban indul meg e mozgalom s hosszas — anyagi ügyekre vonatkozó — tárgyalások után 1730. decz. 2-án beköltöztek az első piaristák Máramarosszigetre.

A rendház levéltárán kívül az Országos Levéltárban is keresett a szerző dolgozatához anyagot, s tanulmánya nemcsak szorosan helyi érdekű, hanem színes képe a XVIII. századi iskolázásnak, a kormány nevelésügyi kapkodásának, a bürokratia szűkkeblűségnek, hálátlanságnak. — Érdekkel várjuk a dolgozat folytatását.

Gagyí Jenő.

Die Deutsche Kriegsliteratur von Kriegsbeginn bis Anfang Dezember 1914. Teildruck aus dem Register zu Heinrichs Halbjahrs-Katalog. *Leipzig*, 1915. 4° 22. l.

A világháború következtében az irodalmi termelés nagy akadályokba ütközik. Nemcsak a nyomdai, de a dolgozási nehézségek is akadályokat gördítenek az új könyvek megjelenése elé. Annál feltűnőbb azonban az olyan főképp apróbb és alkalmi munkák nagy száma, a melyek a háborúval állnak valamely vonatkozásban. Különösen a német piac termeli ezeket olyan nagy számmal, hogy szinte már nem is lehet őket áttekinteni. Jegyzékünk ezt az irodalmat dolgozta fel a Heinrich-féle jegyzékek két-hasábos sürűn benyomtatott lapjainak 22 oldalán. Kezdődik a jegyzék a háború előzményeivel, azután következnek a hadieseményekre vonatkozó munkák, a térképek, a katonai természetű irodalom, a jogszabályok és rendeletek, a háborús intézményekre (főképp a vöröskeresztre) vonatkozó írások, a vallásos munkák, költői művek és végül a humorisztikus kiadványok és vegyesek.

Folyóiratszemle.

A. Cél. 1914. November. — *Nyáry Albert br. : A XIX. század uralkodóinak tragédiái.* A legtöbb trónváltozás Napoleon harczaival és tragédiájához fűződik. A 48-as mozgalom is sok trónváltozást

idéztek elő. Az állandóan forrongó Balkán egyre váltotta uralkodóit. A század végén megjelennek a nihilista és anarchista összeesküvések, melyek olyan ártatlan áldozatot is elsodornak, mint a mi Erzsébet királynénk. A század Umberto olasz király meggyilkolásával zárul. — *b. ny.*: *Debreczeni Miklós*. Meleghangú nekrológ az elhunytól, a ki (bár nagyon műkedvelő módjára) a magyar rovásírással is foglalkozott.

Deczember. — *Vay Sándor*: *Dámák a nyeregben*. Híres czirkuszi lovarnőkről emlékezik meg. A modern czirkusz — mely már kezd kimenni a divatból — mindössze százötven éves. Az első lovarnő az olasz Chiarini Angelica volt. A czirkusz fővirágzása a XIX. század közepe volt. Egész lovar-dynastiák voltak, mint Loiset, Renz stb. — *m-gy.*: *Törökország és az ukrainai kérdés történelmi vonatkozásai*. A szabad Ukraina többször állott szövetségben a törökkel, először a híres Chmelnickyj Bogdán alatt. Ukraina önállóságának Nagy Péter vetett véget. — *l.*: *Ukraina és az ukrainai nép*. Rudnickyj István tanulmányának ismertetése. A tanulmány Ukrainát ethnographiai, történelmi és politikai szempontból ismerteti. A régi Kiev kultúrája ukrainai volt. Ukraina sokat szenvedett a lengyel és a tatár szomszédságtól; függetlenségét Chmelnickyj Bogdán vezérlete alatt szerezte vissza s Nagy Péter elnyomása alatt veszítette el. Az író az ukrainai nemzet és nyelv önállóságát bizonyítja. — *Bakay Imre Gábor*: *A lábszán (si) a háboruban*. A katonaság a civilizatio minden vívmányát fölhasználja. A lábszán különben igen régi: Saxo Grammaticus] szerint már az osloi csatában (1200) is használták. Norvégia 1718-ban katonailag szervezett lábszán-csapatokat. Bár az intézmény többször bevált, a nyugati államok csak szórva-nyosan alkalmazták.

A Hét. 1914. 45. sz. *A történelem margójáról*. Folytatólagos rovat. — 46. sz. *Syrion: Kelet népe*. Elmfuttatás a török nép lehanyatlásáról, mely csak most kezd éledni. Okát a keleti népek álmodozó és fantastikus természetében keresi. Sajátságos, hogy az író a született katona és eléggé prózai török népet is ide számítja. — *A történelem margójáról*. Folytatólagos rovat. — 47—8. sz. *A történelem margójáról*. Folytatólagos rovat. — 50. sz. *Lengyel Ernő: A háború irodalmáról*. A háborúról szóló elméleti irodalom túlnyomóan kedvezőleg fogja föl a háborút s jóval kevesebb az antimilitarista tendentia. Idéz Schneider, Steinmetz, Moltke, Jaurès, Angolt stb. könyveiből. — 51—52. sz. *A világháború*. A névtelen cikket Cholnoky Viktor írta 1906-ban s újra le van nyomtatva. A világháború elkerülhetetlenségét emlegeti s helyesen jósolja, hogy a gazdasági háború Anglia és Németország közt fog kitörni. Hivatkozik a »Daily Telegraph« egy akkori cikkére: ez a kitörést 1910-re igéri s az angolok teljes vereségét jövendőli.

Akadémiai Értesítő. 1914. Nov. *Jánosi Béla: Henszlmann Imre és Erdélyi János aesthetikája*. Kivonat szerzőnek Henszlmann és Erdélyi aesthetikáját méltató felolvasásából. Henszlmann realismusa szerinte egészen Böhm János Dániel hatása alatt állott. Ennek az iránynak hódolt be pályája elején Erdélyi is, a ki azonban később Sárospatakon Hegel hatása alá jutott és az ő philosophiájához csatlakozott. — *Mihalik József: A kassai székesegyház főoltárképeinek festője*. Az Erzsébet-cyclus képeinek festője Mihalik megállapítása szerint Bochniai Miklós mester, a kinek sírköve a Mihálykápolna falába van befalazva. Krakóból került Bártfára, onnan Kassára. Kassai működése az 1474—1477 évek közé esik. — *Helle-*

brant Arpád : Szigligeti levelei Toldy Ferenczhez. Jelentéktelen levelek, a melyek nagyrészt Szigligeti irodalmi működésére vonatkoznak. — *Trócsányi Zoltán : Symphonia Hungarorum.* Magyarázat a Gellért-legenda szavaihoz. T. a »symphoniát« a malom bűgésának és a kísérő éneknek összehangzásával magyarázza s ezt összeveti a lettek hasonló őrlódalaival.

Decz. *Eber László : Ujonnan felfedezett falfestmények Alma-keréken.* Az almakeréki templomban felfedezett falképsorozat az eddig Magyarországon találtak közül a leggazdagabb ; valószínűleg 1405 utáni időből való.

Alkotmány. 1914. 301. szám. *Török-magyar oklevéltár.* A dr. Karácsoni Imre által kiadott s nemrég megjelent oklevéltár ismertetése. — 327. szám. *Tóttóssy Miklós : Pázmány Péter és a 30 éves háború.* Pázmánynak 1621-től 1637-ig terjedő idő alatt kifejtett politikai, különösen a béke érdekében tanúsított működését jellemzi. — 1915. 6. szám. *Túri Béla : Széchenyi István élete.* Ismerteti Friedreich nemrég megjelent munkáját Széchenyiről.

Archaeologiai Értesítő. XXXIV—4/5. f. — *Br. Nyáry Jenőnek,* az Orsz. Rég. Társ. volt érdemes elnökének nekrológusa irodalmi működésének rövid áttekintésével. — *Miske Kálmán br. Északolaszországban* tett tanulmányútjáról számol be s e keretben elvi jelentőségűleg kívánja megállapítani, hogy a neolithikus és a korai bronzkorban Felsőolaszországnak, hazánknak s az Alpeseken túli területeknek kulturképe közeli rokonságot mutat ; ezzel szemben a felett bronz- és a vaskorszakban nagy ellentéteket találunk e területek kulturái között. A korábbi egyezés alapokául etnikus közösséget tételez fel a szerző, míg utóbb délfelől jövő behatások s ill. ezeknek hiánya megteremtik a különbözőséget. — *Jósa András dr.* folytatja a *szabolcsmegyei honfoglalási leletek* leírását s ezzel kapcsolatban *Harsányi Pál dr.* ismerteti a *kenézlii leletet* kísérő olasz érme-
ket. — *Láng Margit dr.* a *kopenhágai* múzeumban lévő egy agyag *lámpaállványt* ismerteti ; a tipushoz hasonlókk Intercisában (Dunapentelén) is előkerültek. — *Téglás Gábor* Septimius Severus nejének, Julia Domnának Dáciában »*Caelestis Virgo*« néven ismert kultuszával foglalkozik. — *Róth Viktor dr.* mintegy 24 kelyhet (XIV—XVII. sz.) ismerteti, a melyekben a közös beszercei művészet fejlődését emeli ki. — *Halaváts Gyula* folytatja a *korai erdélyi szász települések korából való templomok* újra ismertetését. Ezúttal az alczinai, holczmányi, oltszakadáti és feleki ev. templomok kerülnek sorra. — *Gárdonyi* (Nagy Géza) a Magyarországon szerte előforduló *halmok* osztályozását adja. I. Konyhahulladékalmok a kőkor végétől s a bronzkor elejéről. II. Kőkori sirhalmok. III. Bronzkori sirhalmok. IV. Vaskori halmok. Dunántuli csoport : a) hallstattiak, b) római koriak. V. Vaskori halmok a Tiszától keletre : a) skythák, b) rómaiak Erdélyben, c) szarmata-jazygok, d) népvándorláskori átmenetiek (korai germán). VI. Honfoglaláskoriak (rendszerint korább emelt halmokba való temetkezéssel). — Könyvismertetések, nekrológok s a háborúval egybefüggő reflexiók (Belgrád képe és csatajelenetek III. Károly idejéből ostroma alkalmából, egy n. múzeumi szablya után), a Pulszky—Fejérváry-gyűjtemény sorsának rövid ismertetése töltik ki a füzetet.

Az Újság. 1914. 278. szám. *Huszár Imre : Oroszország háborúja 1904-ben és 1914-ben.* Weresszajev könyve alapján az orosz hadsereg állapotáról, a vezérek fejtelenségéről és a corruptióról közöl adatokat. — 296. szám. *Várad Antal : A keresztések Pest alatt.*

(A város régi krónikájából.) Dózsa és társainak háborújáról ír. — 305. szám. *Takáts Sándor: Egy XVI. századi alispán.* Becjcy Gergely Vas vármegye alispánjának jellemzését adja egész sereg bizalmas levele alapján. — 1915. 1. szám. *Az év története* van összeállítva időrendben. — 5. szám. *Váradi Antal: Pest ostroma* címmel az 1542-ki ostromot írja le.

Bereg. 1914. 52. szám. *Az oroszok bereg megyei szereplése 1849-ben.* Beregszász városának 1849-ben írt jegyzőkönyveiből kiválasztott részletek az orosz invasióról. Az adatok 1849. jún. 16., júl. 1., aug. 17. és 18-ról szólnak.

Budapesti Szemle. 1914. November. *Berzeviczy Albert: Fabriczy Kornél emlékezete.* Az újabb művészettörténeti irodalom e kiváló és termékeny munkása felett tartott emlékbeszéd. — *Concha Győző: Machiavelli föltámadása.* A mi háborúnk harcra a magasabbfokú emberi létért az angol önhittség, orosz zsarnokság s szerb martalócz kapzsiság ellen. A háború kimondhatatlan bajai, csapásai mellett egy nagy revelatio. Ekkor látszik leginkább, hogy az államok nem mesterséges csinálmányok, hanem erkölcsi alakulatok. Az állam életében legfőbb tényező az erkölcs. Ennek nevében jogosult a mi harcunk a »cél szentesíti az eszközt« alapján álló machiavellismus ellen, mert Európa három vezérnemzete Machiavelli felháborító politikai morálja alapján áll. Mi valóságos szent háborút vívunk a tiszta politikai morálért. — *Weber Artur: Bárá Jósika Miklós.* Jósika írói jellemzése.

December. *Wlassics Gyula: A német világpolitika és Bülow* című tanulmányában Németország II. Vilmos alatt című nagy irodalmi vállalat Bülow tollából kikerülő első kötetével foglalkozik. Bülow feljegyzései alapján ösmerteti Németország viszonyát Angliához, Franciaországhoz, Oroszországhoz, Itáliához, Japánhoz, Törökországhoz s Északamerikához. — *Angyal Dávid: A világháború okai.* Érdekesen fejtegeti Anglia, Franciaország s Németország politikai ténykedéseinek rúgóit s alaposan elemzi az orosz-japán háború és az angol-francia szövetség messzeható következményeit. Az algécirasi konferencián már érezhetővé vált a két európai tag csoportosulása, a mit csak erősített az orosz-angol közlekedés, a mely 1907-ben, Japán bevonásával, négyes ententété lett. III. Eduárd valóságos hájtóvadászatot indított Németország ellen, utóbb azonban békésebb lett Európa hangulata; majd 1911-ben Marocco miatt általános volt a feszültség, a mely a világháború kitörése perczéig csak öregbedett. — *Marczali Henrik: A világháború történeti megvilágításban.* Európa nagyhatalmainak politikáját vázolja 1870-től. Alaposan magyarázza a különböző összetűzések és nézeteltérések horderejét. Az entente bekerítési politikája a világháborúhoz vezetett. A népek — s nem fejedelmek — e háborújában bennünket a fajfenntartás eszméje s vágya tart fenn. Győznünk kell, hogy a multak hibáit jóvá tehesük s megmutassuk, hogy tudunk nagyok lenni. — *Földes Béla: Marx-Engels levelezése az európai politikáról.* A 48-iki forradalom, a krimi háború, az olasz-osztrák háború, az amerikai polgárháború, a német-francia háború, az orosz-török háború érdekes megvilágítást nyer e levelekben. Marx már igen korán fölismerte, hogy az európai államok békés fejlődését Anglia és Oroszország fenyegetik leginkább.

Bulletin de l'institut pour l'étude l'Europe sudorientale. 1914. 7—8. sz. *J. C. Filitti: Din archivele Vaticianului I.* cz. oklevéltára alapján *Jorga* hosszabb ismertetést közöl a mai Románia területén

egykor hosszabb-rövidebb ideig fennállott kath. püspökségekről, melyek kivétel nélkül magyar befolyásra keletkeztek, s jórészt magyar egyházfőket uraltak. E püspökségek: a milkai (Milcov), argyasi, (Arges), szörényi (Severin), szereti (Seret), moldovabányai (Baia), bakai (Bacău). Ugyancsak Jorga ismerteti J. C. Filitti másik művét is: *Correspondența Domnilor și boierilor români cu Metternich și cu Gentz 1812—1828. J. Radonić: Situațiunea internațională a principatului Terii-Românești în vremea lui Șerban Șantacuzino 1678—1688.* (Az erdélyi ellenzék egyik vezérével, Csáki Lászlóval állt élénk összeköttetésben a törökellenes politikát folytató fejedelem.) A katolizálás ellen küzdő erdélyi oláhság nagy támasza volt Brankován Constantin vajda, a brassai, fogarasi stb. g.-kel. templomok építtetője, az erdélyi Felsőszombatfalva és Almásmező birtokosa, kiről két könyv is jelent meg ez évben (1914) Bukarestben: a N. M. Popescu-é és a V. N. Drăghicianu-é, mindkettőt Jorga ismerteti.

Cultura Crestina. (Balázsfalva.) 1914. 5. sz. J. Bălan az oláh bibliafordításokról szóló tanulmányát kezdi *Biblia de Blaj* címen. Az első oláh teljes bibliafordítás 1688-ban jelent meg Bukarestben, de a maga korában sem megfelelő nyelvezete lassankint egészen érthetatlenné vált, s maga a könyv annyira elfogyott, hogy pótlására a balázsfalvi írói iskola 1795-ben újra lefordítja a bibliát. Már Áron püspök megkezdte a munkát, de időközben elhalván, Bab püspök fejezte be a theologiai tanárok segítségével. A munka oroszánrészt Klein Sámuel vállalta s az ő előszavával is jelent meg a mű. Az előző részletfordítások, zsidó, görög, latin, arab és perzsa szövegek egybevetése alapján dolgoztak. Bălan párhuzamos részeket közöl az 1688-iki Kantakuzén Serbán-féle és a balázsfalvi fordításból, annak megállapítására, hogy az utóbbi sokkal hívebb, érthetőbb és nyelvezetileg is jobb. — A 6. számban folytatólag a Paliával közöl egybevetéseket, e régi szászvárosi oláh nyelvemlék magyarismusaira mutatva. — A 7. számban az 1648. évi gyulafehérvári újszövetségszövegfordítással veti egybe. A tanulmánynak időszerűséget az ad, hogy most jelenik meg Balázsfalván az új biblia a 120 esztendő alatt elfogyott első kiadás alapján. Az előző fordítással végezve, Bălan az azóta megjelent bibliafordításokkal is sorban megteszi az összehasonlítást. — 10. szám. Filotei buzcu püspök bibliafordításával foglalkozik (megjelent 1854—6-ban öt kötetben), mely magát a balázsfalvi biblia új, javított kiadásának vallja; javítani a nyelvezeten kellett, mert az oláhországi hívek sok erdélyi kifejezést nem értenek. Bălan megállapítja, hogy »a mit e könyv kiadója változtatott, az majdnem mind hibás vagy jelentéktelen«. Még lesújtóbb véleménye a 13/14. és 15/16. számban ismertetett Saguna-féle nagyszabeni fordításról (megjelent 1856—1858-ban), melynek előszavában Saguna érsek huszonegy lapon értekezik a biblia különböző fordításairól, de a latinokat és a balázsfalvi oláh fordítást meg sem említi, pedig új fordítás helyett ez utóbbit nyomtatja le »nagyon kevés s nem mindig szerencsés változtatással«, mint azt az értekező lapokra terjedő különböző idézetekkel bizonyítja. Saguna eljárását azzal magyarázza, hogy ez a görög-keleti főpap gyűlölte a görög-katolikusokat; »tudományos nézőpontból ez a mű minden kritikán alóli, oláh nézőpontból a legbrutább felekezetiesség jele«.

8. sz. Z. Păcișan alapos forrástanulmányok alapján Máramaros gör.-keleti lakosságának egyházi szervezetét tárgyalja 1570 és 1690 közt, midőn e vidék Erdélyhez tartozott. (*Din istoria bisericeascp a Maramurășului.*) A Miksa és János Zsigmond közt kötött béke

értelmében Máramaros Magyarországtól politikailag elszakadván, egyházilag is kikerül a munkácsi püspök joghatósága alól. A szerző összeállítja az új egyházfők hosszútávú névsorát Eftimiosztól az egyházi únió ellen küzdő rutén Rakoveczky Metódig (1690.); tárgyalása során valószínűleg íráshiba, hogy Movila Konstantin moldvai vajdát Báthory István fejedelemmel alkudoztatja (1608-ban), annál is inkább, mert más helyen B. Gábort ír helyesen. — A. Nicolescu: *Románii in Arecutul monarhiei* cz. közleményében a II. oláh határőrezrednek a Habsburg-dynastia szolgálatában vívott harczeitől emlékszik meg. 1778-tól 1866-ig részt vett 133 ütközetben; legkiválóbb fegyvertényei voltak 1796-ban az arcole-i ütközet Augereau francziáival szemben és a custozai csata.

Hadtörténelmi Közlemények. 1914. 4. füzet. Palotaváráról egy 1593 évbéli metszettel kezdődik a tartalmas kötet. *Házi Jenő: Detrekő vára a középkorban* (III. közl.) cz. tanulmányában a Szentgyörgyi és Bazini grófi család XV. századbéli — jórészt nemzetellenes — szereplését mutatja be; a sok külföldi házasság folytán elnémetesedett család volt a Habsburgoknak mintegy előőrse hazánkban. — *Takáts Sándor: Thengőldi Bornemissza János* életrajzát a hős 1589-ben bekövetkezett halálával befejezi. A kanizsai robbanás sebeit valahogy kiheverte; utána már nem neveztek ki több magyart e fontos végvár kapitányává — a török nagy öröme. Őt magát az omladozó Palota parancsnokává tették meg, persze fizetése, zsoldja most is csak papíron volt, ezrekre menő hátralékos zsoldját, s a palotai kapitányságról való lemondása után kijáró 400 frt évi nyugdíját sem kapta meg soha. Fiához húzódva Győrött halt meg, török fogságba esett öccse és fia kora halála után 1607-ben családját már magvaszakadtnak jelenti a kamara. — *Demkó Kálmán: Felsőmagyarországi várak és várbirtokokról* a III. közleményt nyújtva, felsorolja Nyitra, Trencsén, Árva, Liptó, Turóc, Zólyom, Bars, Hont, Nógrád, Gömör és Kishont, Heves, Borsod, Abauj-Torna, Szepes, Sáros, Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros megye várait s az ezekhez tartozó birtokokat, kiterjedésüket. — *Márki Sándor: A magyar parasztháború 1514-ben.* (III. k.) A török szövetség első tervét már egykorúak Dósának tulajdonítják, Törökországot akkor azonban perzsa ügyek foglalkoztatták s így nem támadhatott Magyarország ellen; a lengyeleket az orosz nagyfejedelemmel folyó háború kötötte le; a német-római birodalomban magában is komoly parasztmozgalmak voltak: a svájcziai, svábok, bajorok, krajnaiak és csehek fegyveresen álltak ellen elnyomó uraiknak, s ha együttes nemzetközi szervezete lett volna a helyi lázadásoknak, a nemes-ség nehezen bírta volna megtartani az uralmat. — A Tárczában *Görgey Albert* közli *Görgey György kapitány jelentését török fogságából.* 1788-ban utolsó török háborúnkban esett fogságba G. Gy., Nádasdi-ezredbeli főhadnagy. Jelentésében pontos részletezéssel írja le fogságba kerülésének körülményeit, s a szenvedések sorozatát, míg Karánsebesről Konstantinápolyig szállították, hová is a 822 fogolyból 27 érkezett meg, a többi elhullott az úton fáradástól, betegségtől, az örök kegyetlenkedéstől. — A Hadtörténelmi Apróságok-ban *Palatinus József* közli *Széchenyi Jenő gr. feljegyzéseit az 1859. évi olasz hadjáratból,* melyben mint huszárfőhadnagy, hg. Schwarzenberg Ede parancsértisztje volt. — *Hóman Bálint* alapos kritikával mutatja ki *Czimer Károly: Az Árpád-házi királyok apródjai. A magyar királyok udvari katonái a XI—XIV. században. Az Árpád-házi királyok várjobbágyai* cz. három kritikátlan dolgozat botlásait. — Az Ök-

mánytár-ban *Iványi Béla* folytatólag (III. k.) adatokat ad az *eperjesi ágyúöntőház és puskaaporos malom* középkori történetéhez. *Tóth Zoltán*: *A magyar lovasság regulamentumát 1722-ből, Szendrői János*: *A Khevenhüller-féle hadi utasítást* (VIII. közl.) közli. A füzetet *Sárói Szabó Lajos* és *Nosziczi Thurzó Kálmán* hősi halálát halt író társaink nekrológja s az 1914. évfolyamról egy ívnyi terjedelmű név- és tárgymutató rekeszti be.

Historische Zeitschrift. 3. F. 17. Band. 3. Heft. *Loserth* ismerteti a *Monumenta Hungariae Historica* 39. kötetét, melyet »*Acta vitam Beatricis reginae Hungariae illustrantia*» czímen *Berzeviczy Albert* szerkesztett. Az adatokban gazdag okmánytárat, mely *Berzeviczy Beatrice d'Aragon, reine de Hongrie* cz. munkájának mintegy kiegészítője, *Loserth* elismeréssel tárgyalja. — Ugyancsak *Loserth* méltatja a *Veress Endre* szerkesztésében megjelenő *Fontes rerum Transylvaniae* II. és III. kötetét. (Epistolae et acta Jesuitarum Transylvaniae temporibus principum Báthory és Possevino »Transylvania«-ja.) A két kötet gazdag tartalma és kiállítása egyaránt kivívja a referens elismerését.

Huszádik Század. 1194. 6. sz. *Galamb Sándor*: *Kemény Zsigmond történeti és politikai eszméi.* Regényei, tudományos értekezései, röpiratai és más czikkjei alapján megállapítja, hogy történeti felfogása európai színvonalú ugyan, de nincs kiforrott történetbölcselete. — *Jászi Oszkár*: *Kossuth Ferencz.* Politikai pályáját méltatja.

11—12. *Taine*: *Franciaország, a milyennek a németek látják s a milyen valóban.* A nagy bölcslő 1870 október 9-én írt cikkének fordítása, melyben nemzete védelmére kél. — *Nyáry Jenő*: *A szárazföldi háború evolúciója.* A hadakozás technikai fejlődésén kívül a hadseregeket irányító lelki tényezők átalakulását rajzolja meg.

Katholikus Szemle. 1914. November. *Csitáry Béláné*: *Visszaemlékezés Ferencz Ferdinánd trónörökösre és Hohenberg Zsófia hercegnőre.* Vonzó képet rajzol az elhunyt trónörökösről és nejről, majd a serajevói merénnyel foglalkozik. — *Stöhr Géza*: *A thráciai bolgárok egyházi unio törekvéseinek kezdete.* Igen hasznos adalék az újabkori egyháztörténethez ép úgy, mint a Balkán-félsziget történetéhez a XIX. sz. második felében. — *Mihályfi Akos dr.* ismerteti nagy elismeréssel a pannonhalmi főpátsági főiskola *Évkönyvét* az 1913—14. tanévről. — *Bangha Béla S. J.*: *Jellemrajzok a katolikus egyház életéből* című munkájának második (Államférfiak) és harmadik (Hadvezérek és katonák) kötetéről találunk rövid méltatást.

Keresztény Magvető. 1914. 5. sz. *Borbély* befejező közleménye: *Dávid Ferencz* viszálya feleségével végzetes lesz az egész unitárius egyházra a nagy katolikus Báthory Kristóf helytartó alatt. Blandrata behívja Socinus Faustust, hogy e híres theologus mérsékelje Dávidot újításaiban. Hiába, mert 1579-ben a tordai zsinat határozataiban megjelenik a subjectiv antitrinitarismus, a tiszta unitárius hit. — Az Irodalom rovat *William C. Gannett*: *Francis David.* Faunder and Martyr of unitarianismus in Hungary (London, 1914.) cz. könyvéről mond kedvező bírálatot.

Komáromi Ujság. 1915. 1. szám. *Krudy Gyula*: *A mikor Komáromot ostromolták.* A Komárom várában 1849-ben lefolyt eseményeket, mint szemtanu, ismerteti.

Korrespondenzblatt des Vereines für siebenbürgische Landeskunde. 1914. 8—9. sz. *Fr. Deutsch* (Der Erbvertrag zwischen Wladislaus II. und Maximilian I. 1491.) a Firnhabertől 1849-ben kiadott eredeti okmányok alapján azt vitatja, hogy a pozsonyi béke

trónöröklési szerződését a magyar országgyűlés is szabályszerűen elfogadta. — *V. Roth*: Der Hermannstädter Maler, Vincensius. A tatár-laki ev. templomban az 1715. évi oltárképet eltávolítva, alatta Simon szobrász vejének Vincze festőnek 1508-ban festett 13 eredeti képét találták. Ez az egyetlen erdélyi festő a XV.—XVI. századból, ki teljes névvel signálja képeit. — Az Irodalom-rovat *R. Charvatz*: *Geschichte der auswärtigen Politik Österreichs im XIX. Jahrhundert* cz. művéről közöl méltányló ismertetést.

Magyar Figyelő. 11. *Simontsits Elemér*: *Kossuth Ferencz*. Elhunyta alkalmából politikai jellemrajzát mutatja be. — *Réz Mihály*: *A királyi házi törvényei*. Az uralkodócsalád házi törvényeinek országgyűlési tárgyalásait s a tárgyalások eredményeit ismerteti. — *Pásztor Árpád*: *Kossuth Lajos ismeretlen leveleiből*. Mack ezredeshez intézett levelét közli, melyet Pittsburgban fedezett fel.

22. *Réz Mihály*: *San Giuliano albániai levelei*. Tulajdonképen Olaszország albániai törekvésének fejlődését vázolja, s a manarchia és Olaszország közötti érdekellentéteket indokolja meg. — *Bonkáló Sándor*: *Szláv kérdések*. A szláv eszme eredetét és fejlődését ismerteti.

24. *Alexander Bernát*: *Fináczy Ernő*. A tudós szerző nevelés-történeti nagy művét méltatja.

Magyar Könyvszemle. 1914. Október—Deczember. *Hóman Bálint*: *Pálos-breviariumpok és missalék a XV—XVI. századból*. Hat ilyenmű magyar pálos terméket ismertet részletesen. Egyik breviariumban a hónapok nevei magyarul vannak kinyomatva. — *Harsányi István*: *A Rákóczi-könyvtár és katalógusa*. A katalógus folytatólagos közlése. — *Adattár*. *Décsi Lajos* közli az *Effectus amoris* cz. széphistória szövegét, melyet két csonka példányból állított össze, de a szöveg így sem teljes. A költemény 1587-ből való s forrása Dalechampius Athenaios fordítása. — *Szakirodalom*. *Gulyás Pál* ismerteti röviden *Burger Konrád*: *Die Drucker und Verleger in Spanien und Portugal 1501—36*. cz. könyvét, az érdemes író utolsó hátrahagyott munkáját. — *K. I.*: *A háború könyvtára*. Az 1870—71-iki német—francia háborúra vonatkozólag I. Vilmos császár minden nyomtatványt összegyűjtetett. Hasonló fölhívást közöl Schultze Walter berlini főkönyvtárnok a most folyó világ-háborút illetőleg.

Magyar Középiskola. 1914. évf. 9—10. sz. *p. s.* elismeréssel emlékezik meg *Harsányi, Gulyás* és *Simonfi* munkájáról, melyben a *Kurucz balladák hitelességét* bizonyítják. — *Takáts György* Ortway Tivadar »Habsburgi Mária és férje II. Lajos magyar király katolikus igazhívóságának kérdése» cz. könyvét ismerteti.

Magyar Kultúra. 1914. évf. 19. sz. *Hadzsega Gyula*: *A katolicizmus üldözése Oroszországban*. Az 1863-i lengyel fölkelés után az orosz kormány a lengyeliséget és a katolicizmust a chelmi kormányzóság elszakításával akarta meggyengíteni. Chelmben 1875-ben schismaticus püspökséget szerveztek és megkezdték az erőszakos térítést, de a tartomány bekebelezését egyelőre nem merték végrehajtani, sőt 1905-ben a forradalmi mozgalom miatt türelmi rendeletet adtak ki, de ezt annyi korlátozás követte, hogy a helyzet még rosszabbra fordult. 1913-ban keresztülvitték a tartomány elszakítását. A kormány csaknem teljesen elfojtotta a szerzetes-rendeket, megbénítja a világi papság működését, megakadályozza a pápai rendeletek végrehajtását, megnehezíti a hitoktatást.

20. sz. *Boschetti Andor*: *A kaukázusi 2. kozákezed Ahnaszlatinán*.

Erdekes följegyzéseket közöl az oroszok első máramarosi betöréséről és szlatinai tartózkodásáról. (Szept. 30—okt. 7.) — *Lukcsics József: Pallmann Péter »A magyar piaristák II. József uralkodása alatt«* cz. teológiai doktori értekezését ismerteti. A munka értékes adalék a josephinismus szellemének közvetlen megismeréséhez.

Magyar Nyelv. 1914. 9. szám. *Melich János: A magyar nyelv őfrancia jövevényszavai.* A francia műveltség és nyelv első ízben a XII—XIII. században érezteti hatását nálunk. Bizonyítékai ennek az eddig figyelmen kívül maradt jövevényszavak is: botos, csemelet, kilincs, lájos, lakat, mester, Párizs, tárgy. — *Auner Mihály* két adatot közöl a magyar nyelv tanítására a XV. századból.

10. sz. *Odöngő Abel a szer szó XVI., XVII. századi jelentését* fejtegeti; jelentette azoknak a lovasoknak a számát, kiket nem fejénként fizettek, hanem a kapitány tartott bizonyos átalány fejében. — *Simai Ödön* a délkelet és délnyugat mellékégtájak nevének keletkezését mutatja ki.

Magyar Nyelvőr. 1914. 9—10. füz. *Simonyi Zsigmond* a a háború szavait gyűjti egybe és magyarázza. — *Alexics György* a minden célzatosság nélkül, tudományosan használt »oláh« népnév jogosultságát bizonyítja. — *Simonyi Zs.* kimutatja, hogy a *Kárpátokat* először a lengyelek nevezték így s a név voltaképen annyit jelent, mint: hoporcosos, darabos, szakadékos.

Magyarország. 1914. 319. szám. *Mauks Ernő dr.: Törökök győzelme az oroszokon 1854-ben.* A krími háború két epizódjáról ír, és pedig a törököknek két hősiegyvertényéről: Szilisztria felszabadításáról és a gyurgyevói győzelemről. — 331. szám. *Magyar Elek: Dicsőséges magyarokról.* (Egy nagy nemzetség levelesládájából.) Az Ostffy-családnak Ostffyasszonyfalván őrzött levelesládájából közöl adatokat, különösen Herbord comesről, Oslu bán fiáról, Ostffy Miklós és Domokos macsói bánokról, az Asszonyfalva és a Kigyóközi várról, Ostffy Tamás magyar várúr és Csiszér Abdi-Oda kanizsai basa közti levelezésről.

Neues Pester Journal. 1914. 259. szám. *Dóczy Lajos: Zur Genesis des Bündnisses.* Arról ír, hogy a Németországgal való szövetség gondolata gr. Andrássy Gyulát már akkor foglalkoztatta, midőn még magyar miniszterelnök volt. Az elsőbbség azonban Bismarckot illeti. Az első eszmecsere csak Gasteinben indult meg a 66-iki háború után, azon időben, midőn Andrássy már nem volt külügyminister.

Numizmatikai Közlöny. 1914. IV. füzet. *Gróf Dessewffy Miklós: Felvidéki barbárpénzeink egy csoportja* cz. alatt 14 darab barbár pénzeknek adja közelebbi magyarázatát. Ezekről azt tartották, hogy a Balkánon készültek. Szerinte ezeket Felső-Magyarországon verték s az előlapon levő szarvasállat nem egyéb, mint a barbár pénzek kedvelt lovának az elkorcsosítása. — *Horváth Adolf János: Szepes vármegye érmei I—XI. csoportjában* becses összeállítását adja a vármegye érmészetének, melyből tanulságosan tűnik ki e vármegyének a magyar pénztörténetben játszott szerepe. — *Gohl Ödön: A kricsovai barbárpénzlelet*-ben a Duna—Tisza—Maros szögének régi történetére nézve igen fontos barbárléletnek adja egyéb leletekkel és analog darabokkal összevető tipológiai és metrológiai leírását. — *Bodrogi János: A nagyenyedi Bethlen-kollégium éremgyűjt. tört.*-ben a gazdag multú főiskola éremgyűjteményének történetét ismerteti az alapítástól kezdve a szabadságharcban való feladulását és Gróf Mikó Imre nagylelkű ajándékozásától (1863.)

napjainkig. Kár, hogy az 1822-ből való katalogust nem részletezi kissé! — *Kemény Lajos: Egy pénzhamisító a XVIII. században.* Kassa város levéltárának egy nevezetes perirata nyomán a pénzhamisítás történetére igen jellemző adatokat közöl s a hamisítókról beszél. — *Gohl Ödön: Háborús emlékek* cikkében a jelen világháború magyar jelvényeiből ismertet egypárat. Múzeális szempontból fontosak ezek. Maga az író is mondja, hogy »míncs tudományos, sem művészi jelentőségük, de van társadalmi és lesz történelmi érdekességük«, s most van a legjobb alkalom ezek összegyűjtésére. — *Gohl Ödön: A kenézloi honfoglaláskori lelet éremmellékletei*-ben az Arch. Értesítőben megjelent leletet ismertet. — *Dr. Kerekes Pál: A M. N. Múzeum hősi halált halt gyakornoka A szakcsi római éremlelet lajstromát* adja. A róla szóló necrolog zárja be a füzetet.

Nyugat. 1914. 22. sz. *Harry Russel-Dorsan harcztéri levelei.* Folytatás. Az első francia—német összeütközésekről szól s igen jól jellemzi a francziák lobbanékonyosságát; de angol létre is beismeri barbár harczmódjukat s a németek fegyelmét. — 23. sz. *Harry Russel-Dorsan harcztéri levelei.* Folytatás. Jellemző leírása a francia viszonyoknak. — *Schöppfin Aladár: Réthy László.* Nekrolog. Nem az íróval, hanem az emberrel foglalkozik. — 24. sz. *Harry Russel-Dorsan harcztéri levelei.* Folytatás.

Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny. 1914. Decz. *Szentpétery Imre: Miért folyik a világháború? VIII. oszt. tanulóknak tartott előadás.* Visszapillantás az érdekellentétek keletkezésére, fejlődésére s a harczban álló felek mai csoportosulására.

1915. Jan. *Kallós Ede: A háború és a történettanítás.* Kapcsolva a Történeti Szemle 1912. évf.-ban megjelent »Történeti hypostatis« cz. cikkéhez, azt fejtegeti, hogy a mai háború közvetlen szemlélete hogyan értékesíthető didaktikailag a tanításban.

Pester Lloyd. 1914. 302. szám. *Marczali Henrik: Der Krieg aus weltgeschichtlicher Perspektive.* A mostani háborúban résztvevő államok politikáját ismerteti, valamint az eseményeket és fejlődéseket egész sorát, melyek a mai állapotokat előidézték. — 327. szám. *Strasser József: Das Testament Peters des Grossen und die russische Auslandspolitik.* Szól Nagy Péter végrendeletéről, mely Oroszország politikáját mintegy előírja. Az idők eseményei igazolták. Ez okmányt először Lesur egy munkájában 1812-ben közölte. Később Berkholtz gondos kutatások alapján kimutatta, hogy a végrendelet Napoleonnak a diktátuma, melyet mohó sietséggel egy írójának mondott tollba. Célja volt Oroszországot ez által európai boykottnak kitenni. Szerző ezután Napoleonnak saját testamentumát ismerteti.

Pesti Hírlap. 1914. 245. szám. V. B. *Királygyilkos szerb hagyomány.* A szerb királygyilkosságok egész sorát adja 902-től 1329-ig. — 305. szám. *Belgrád multjából.* Az első török hadjárat után Belgrádban megindult magyar-német település ismertetése. — 308. szám. *K. I. A macsói bánág történetét* adja 1521-ig, midőn a nándorfehérvári bánéval egyesítették. — 322. szám. *(V. S.) Prinz Eugenius, der edle Ritter.* Savoyai Jenő rövid, vázlatos életrajza. — 327. szám. *Nagy Péter csár Párisban.* Péter csár, hogy uralmát kiterjeszthesse s Konstantinápoly birtokára vonatkozó terveit megvalósíthassa, tárgyalásokat kezdett Franciaországgal. Franciaországban sem idegenkedtek az orosz szövetségtől, hogy azután együttesen verjék le és hódítsák meg Török-, Svéd- és Lengyelországot. E célból Nagy Péter csár 1717-ben a legteljesebb incognitoban Párisba utazott, melynek eredménye volt, hogy Franciaország,

Orosz- és Poroszország szövetséget kötöttek s azt 1717. aug. 15-én Amsterdamban aláírták. Azonban a szövetség véglegesítését Albe-roni spanyol kardinális és br. Görtz svéd miniszter politikai ter-
vükkel megghiúsították. — 1915. 10. szám. *Krónikás. Az első bosnyák király.* Tvardkó bosnyák bánról, kinek Nagy Lajos megadta a bosnyák királyi címet.

Pesti Napló. 1914. 304. sz. *Páris a múlt század közepén.* Gróf Apponyi Rudolf emlékiratainak 3-ik kötetéből közöl részleteket, s különösen az 1840-ik év eseményeire vonatkozólag.

Protestáns Szemle. 1914. 9—10. füzet. *Payr Sándor* befejezi *Protestáns volt-e Nádasdy Tamás?* című tanulmányát. Annak bizonyítására, hogy Nádasdy tényleg protestáns volt, azokat az érveket sorolja fel, melyek az ő belső vallásos nézeteiből, meggyőződéseiből meríthetők s e tétel igazolására rámutat arra is, hogy Nádasdy környezetének tagjai, udvarnépe, barátai s udvartartásának és gazdaságának alkalmazottai valamennyien az evangélikus hitet vallották.

Religio. 1914. évf. 9. és 10. sz. *Martin Aurél: A Vulgata Sixtina.* A katolikus egyház a tridenti zsinat óta többször foglalkozott a Vulgata revisiojának kérdésével, míg végre sok sikertelen előmunkálát után V. Sixtus pápa 1586-ban bizottságot alakított a revisio végbevételére, de a bizottság munkáját nem hagyja jóvá, mert az olyan szöveget állapított meg, mely sokban eltért a Vulgátának akkor ismert, elterjedt és a hívek által már megszokott szövegétől. Elhatározta, hogy maga fogja elvégezni a bibliajavítást, melyben kevésbbé fog eltérni a használatban lévő bibliák szövegétől. A javítást a jezsuita P. Toledo és az ágostonrendi Angelo Rocca segítségével elvégezte, kinyomatta és 1590-ben közrebocsátotta. Nagyjában az 1583-i löweni biblia szövegét követte; célja nem az volt, hogy Sz. Jeromos fordításának kritikai kiadását elkészítse, hanem inkább az, hogy a Vulgata megbízható szövegét adja.

UjÉlet. 3. sz. *Andor: Diltthey világnézete.* Irodalomtörténeti munkássága alapján történetbölcséleti felfogását jellemzi. — 4. *Fogarassi Béla: A történeti ész kritikájáról.* A történelmi felfogás problémái fölött elmélkedik. — 5—6. *Sebestyén Károly: Hellas és Róma.* A régi görög kultúra folyamatát vázolja. — *Laurentzi Vilmos: A történelem tanításának reformjához.* Korszerű javaslatokat tesz a középiskolai történelemtanítás módszerét illetőleg. — *Migray József: Az angol nép szellemi színvonalának emelése.* Az angol népoktatási intézmények fejlődését ismerteti a gazdaságpolitikai állapotok kialakulásának megvilágításával kapcsolatosan. — 7—10. *Dékány István: A történelem-philosophia tanítása.* A történeti események legújabbkori felfogását és megértettségét értékeli. — *Kárpáti Aurél: Br. Kemény Zsigmond.* Szellemi életének kialakulását jellemzi. — *Kádár Jolán: Egy fejezet a budai és pesti német színművészet történetéből.* 1793-tól kezdve ismerteti az előadások tárgyait s ezekből a közönség ízlésének fejlődésére következtet. — *Keleti Adolf: A magyar történelem tanításáról.* Már az alsófokú iskolákban a történeti események megértetését jelöli meg a történelemtanítás céljául.

Uj Idők. 1914. 46. sz. *Ujhelyi Péter: A világ első katonasága.* A magyar huszárság multjával foglalkozik. A XVIII. század taktikája a lovasságot megfosztotta valódi lényegétől, csak Mária Terézia örökösödési háborújában használták föl újból a magyar huszárságot, mely úgy a támadó harcban, mint a földérintő szolgálatban kitűnőnek bizonyult, kivált Hadik és Nádasdy keze alatt. Maga Nagy Frigyes is a huszárok mintájára szervezte át a porosz

lovasságot. — *Postagalambok a háborúban*. A postagalambok 1573-ban Harlem ostrománál lettek híresekké, de voltaképen használatuk igen régi: már a régi egyiptomiak és chinaiak alkalmazták. A modern háborúban is jelentékeny szerepük van, mint I. Napoleon s az 1870—71-iki porosz—francia háború is tanúsítja.

47. sz. *Szabó Ödön*: A Szezi-csatorna. A Szezi-csatorna III. Napoleon eszméje volt s Lesseps hajtotta végre. A régiek előmunkálatait figyelmen kívül hagyta. Tíz év kellett hozzá, 1870-ben lett készen. — *Pokolgép a víz alatt*. A tengeri akna tulajdonképen nem új találmány. Először 1585-ből van róla emlékezet Antwerpen ostromakor. A földaláló neve ismeretlen. A XVIII. században az amerikai Davis Buschnell próbált új formát, de ez nem vált be. Fulton tökéletesítette azon czélból, hogy a tengeri háborút lehetlenné tegye. Az eredmény épen ellenkező volt. Ma két típusa van: a villamos úton robbanó s az automatikusan robbanó.

48. sz. *A lengyel légio*. A lengyel légio már az 1863-iki fölkelésnél is szerepelt, de nem lévén kellőképen kiképezve, eredményt nem ért el. A mostani újjászervezett légio alapítója Pilsudski József.

1915. I. sz. *Ujhelyi Péter*: A tűzértség bölcsőhora. A XVII. század közepéig a tűzérseget is toborzották. A pattantyusoknak vizsgát kellett letenniök. Jobban fizették őket s a tűzér a többi katonák irigységének és félelmének, de részben megvetésének is tárgya volt. A monarchia tűzérségét 1756-ban szervezték Lichtenstein hg. vezetésé alatt.

Ungarische Rundschau. 1914. 3. füzet. *B. Munkácsi*: *Professor Hermann Vámbéry 1832—1913.* (I.) Vámbéry emlékezete. életének és működésének beható méltatásával. — *W. Fraknoi Wenzels Wahl zum König von Ungarn.* Megjelent a Századok 1914. febr. füzetében. — *A. Domanovszky: Zur Frage der Thronfolge im Zeitalter der Arpáden.* Megjelent a Budapesti Szemle 1913. decz. számában. — *F. Eckhardt: Die Errichtung des Oberstkammergrafenamtes in Ungarn im 16. Jahrhundert.* Megjelent a Századok 1914. márcz. füzetében. — *C. Divald: Altertümer von Zsámbék.* A zsámbéki templom romjait és a templom közelében kiásott zablát ismerteti. — *T. Ortway: Die Schlacht von Mohács, ihre Ursachen und Folgen.* Kivonat Ortway e tárgyáról az »Értekezések a történelmi tudományok köréből« során (XXIII. 8.) megjelent értekezéséből. — *J. Gréb: Die Zipsen Hunnen.* Megjelent a Közlemények Szepes vármegye múltjából 1913. évi folyamában. — *N. Schmidt: Die deutschen Mundarten in Südingarn.* Telepítéstörténeti szempontból fölötte érdekes különösen módszerei tekintetben a telepések származási helyének megállapítását illetőleg. — *St. Heinlein: Der wirtschaftliche Niedergang Jóniens und der ionische Aufstand.* Megjelent a Történeti Szemle 1913. évi folyamában. — *F. Patek: Die Dominikaner in Ungarn 1221—1241.* Pfeiffer Miklós könyvének ismertetése. — *R. Gragger* folytatja Buljovszky Lilla leveleinek közlését (*Lilla von Buljovszky und der Münchener Dichterkreis*). — *E. Lukinich* kiadatlan Leibnitz-leveleket közöl a Ráday-könyvtárból (*Ungedruckte Briefe von G. W. Leibnitz an van den Driesch*).

Uránia. 1914 November. *Wlassics Tibor*: *A hősiesség lélektanához.* A bátorság különböző neveit említvén, a világtörténelem különböző háborúiból vett példákkal magyarázza. Legfontosabbnak tartja, ha a hadvezér győzelmi hangulatot tud sugallani katonáiba. — *Sebes Gyula*: *Hohenzollern Károly trónfoglalása Romániában.* Részletes elő-

adása az első román fejedelem megválasztásának és trónfoglalásának 1866-ban. A mostanában elhunyt uralkodóról igen rokonszenves képet fest. — *Pruzsinszky Pál: Háborús dolgok.* Hosszabb közlemény az 1870—71-i német-francia háborúról. Itt az előzményeket, a mozgósítást s a német sereg fölvonulását írja le. — *Schiff Péter: Az Unió kialakulása és összeütközése Mexicóval.* Az Egyesült Államok végleges kialakulását vázolja, majd áttér a Mexicóval folytatott háborúra (1846—48) s a két állam egymáshoz való viszonyát és törekvéseit fejtegeti. — *Tass Antal: A csillagászati világnézetek alakulása az idők folyamán.* Folytatólagos czikk, mely Copernicus rendszerének diadalát írja le. E diadal három nagy tudós nevéhez fűződik s ezek Tycho de Brache, Kepler és Galilei. Részletesen elmondja írói működésüket s a theologiai korlátokat, melyekhez többé-kevésbé alkalmazkodniok kellett. — *A harcztéri veszteségek mértéke és fajai.* Statisztikai adatok arra nézve, hogy a háborúk veszteségi percentje egyre javul. Azonban a legutolsó háborúk veszteségei ismét emelkedést mutatnak. — *Könyvszemle.* -ly sok elismeréssel ismerteti *Findácz Ernő A középkori nevelés cz.* könyvét, csak a magyar iskolázás történetét szeretné bővebbnek. *Napoleon-könyvek.* Ugyancsak -ly ismerteti a Singer és Wolfner czég *Forradalom és császárság cz.* könyvcycusát, melynek újabb kötetait Adorján Andor és Seress László írták. Jó népszerű olvasmányok, csak Seress előadása kissé pongyola. Adorjáné meg nagyon tárczaszerű.

Deczember. — *Balla Antal: Szerbia.* Összefoglaló ismertetés, mely Szerbia rövidre fogott történetét mondja el, aztán a szerbek ethnographiai, politikai és gazdasági viszonyait tárgyalja. — *Sebes Gyula: Belgium.* Történetének vázlata a legrégebb időktől napjainkig. A XIX. század eseményeit bővebben smerteti. — *Pruzsinszky Pál: Háborús dolgok.* Folytatja az 1870—71-iki német-francia háború történetét s a németek első sikereit beszéli el augusztus havában.

Vasárnapi Ujság. 1914. 40. sz. *König György: Páris ostroma 1870—71-ben.* II. Folytatás. Az ostrom későbbi idejéről szól, a színházakról s a nehezebb napokról. — *Szilvester: A Hohenzollernek.* A német császári dynastia rövid története. — *A háború napjai.* Folytatólagos rovat.

41. sz. *Löwen pusztulása.* Egy német önkéntes levelét közli 1914. aug. 28-ról keltezve, mely közvetlen adatokat szolgáltat ez eseményre nézve. — *A háború napjai.* Folytatólagos rovat.

42—44. sz. *A háború napjai.* Folytatólagos rovat.

45. sz. *Takács Sándor: A virrasztók.* A török uralom alatti várbeli életet írja le. A virrasztók az örök voltak, kik a várak különböző pontjain — közli a jellemző egykorú elnevezéseket — vigyáztak. — *A háború napjai.* Folytatólagos rovat.

46. sz. *Török szimpátiák.* Az 1877—78-iki török-orosz háborúkor Magyarország élénk rokonszenvet érzett a törökök iránt, de a tettekig nem ment. Ugron Gábor azonban önkéntes csapatot szervezett a székelyekből s meg akarta támadni az orosz sereget. A tervből nem lett semmi: árulás történt s Ugronnak menekülnie kellett. Annyi ideje volt még, hogy összes iratait elégethette s a bíróság úgy őt, mint az itthonmaradt vádlottakat bizonyítékok hiányában fölmentette. — *A háború napjai.* Folytatólagos rovat.

47. sz. *A modern hadvezér.* A hadvezér typusa is átalakult. A legrégebb időben a vezérnek testi erőre volt szüksége s később is hosszú időn át megkövetelték tőle a személyes bátorságot. A mo-

dern hadvezér típusát Napoleon alkotta meg, a mikor már olyan tömegek harcolnak, hogy a személyes vezetés a csata sorsát tenné koczára. Még Napoleon hadjárataiban is előfordult ugyan, hogy maga állott a had élére ; de ez a mai viszonyok között kizárt dolog. — *S. A. : Orosz, török, magyar.* Ma a magyarnak s a töröknek közös az érdeke a Balkán-kérdések révén. Tulajdonképeni török gyűlölet csak a török-magyar harcok első folyamában volt, a nemzeti mozgalmak korában a törököt már szövetségesnek éreztük. S a harcokban is volt bizonyos lovagias vonás, melyre főképen Takács Sándor kutatásai mutattak rá. Az oroszokkal való háború tudata már belenőtt az egész mai generatio gondolatvilágába. — *A háború napjai.* Folytatólagos rovat.

48. sz. *A lövészárkok.* A jelenlegi világháborúban döntő szerepet játszik a lövészárkok. A jelentős harcászati újítások rendszerint lassan terjednek el : így volt a phalanx-szal (a czikk tévesen tulajdonítja Nagy Sándornak), a római castrummal s a modern hadviselés eszközeivel. A lövészárkok a japániai találománya s szokatlanul hamar elterjedt. — *A háború napjai.* Folytatólagos rovat.

49. sz. *Az angol hadsereg.* Az angol hadsereg fejletlen voltának két oka van : az angol mindig húzódozott a katonaságtól, másrészt félt, hogy az állandó hadsereg az uralkodó hatalmát túlon túl megnöveli. A XVIII. században saját belföldi háborúit is részben idegen zsoldosokkal végeztette. A XIX. században csak messze gyarmatokon viselt háborút Anglia, de hogy ott se mindig kellő eredményel, mutatja a búr háború. — *A háború napjai.* Folytatólagos rovat.

50. sz. *Marczali Henrik : Nándorfejérvárról.* Belgrád rövid története. 1071-ben foglalta el először a magyar, de többször cserélt gazdát. Az 1456-iki nándorfehérvári diadal a világtörténet nagy csatáinak egyike. — *A háború napjai.* Folytatólagos rovat.

51. sz. *A repülőgép és a háború.* Puskás Tivadarról szól, a ki oly repülőgépet akart föltalálni, a mely a háborút lehetetlenné tegye. Többször szerzett vagyonát ebbe ölte belé ; utoljára a budapesti telefon-hírmondón szerzett pénzével ment ki Amerikába, hol hirtelen meghalt. — *A háború napjai.* Folytatólagos rovat.

52. sz. *A háború napjai.* Folytatólagos rovat.

1915. 1. sz. *Jókai az orosz háborúról.* Mostanában sok szó esik Jókainak »A jövő század regénye« cz. művéről, melyet 1872-ben írt. Érdekes, hogy Budapest fejlődésében a valóság meghaladta a költő képzeletét, s hogy az orosz háború hadműveleteit Jókai milyen csodás előérzéssel írja le, miközben nem mindennapi stratégiai ismereteket tanusít. — *A háború napjai.* Folytatólagos rovat.

Zeitschrift für Kirchengeschichte. Bd. XXXV. (1914.) Heft. 2. *E. A. Roloff : Die Römischen Briefe vom Konzil* című cikkében többek között érinti az osztrák és magyar (Haynald) főpapok szereplését az utolsó vatikáni zsinaton. Különösen behatóbban foglalkozik Strossmayer érdekes szereplésével. — *Bünge*r ismerteti *Pfeiffer* : Die ungarische Dominikanerordensprovinz (1221—1242) cz. munkáját. Kifogásolja stílusát, hosszadalmas voltát s szükségtelennek tartja, hogy mindenkinek hozzáférhető kiadásokból az okleveleket újra közli.

Tárcza.

Forgách Ferencz évkönyveinek pécsi codexe.

A magyar történetírás minden művelője bizonyára örömmel fogadja a hírt, hogy Forgách Ferencznek, a XVI. századi magyar történetírás Tacitusának mintegy félszázad óta lappangó eredeti kézírata megkerült.

A Tud. Akadémia kézírattárában volt alkalmam az évkönyvek pécsi codexét vizsgálat alá venni, a mely arról győződött meg, hogy a codexben nagybecsű kincse került meg a magyar történeti forrástudománynak. A codexről Toldy Ferencz közlése után, a ki 1866-ban maga már szintén nem látta, hanem Schwartner leírását követte a codex meghatározásánál, annyit tudtunk eddig, hogy »hibásan tartatott autographnak: nem lévén a szerző keze, sőt többféle leíró munkája s bár csinos, de hibás és hézagos...«¹ Szerencsére ennek a meghatározásnak épen az ellenkezője áll.

A codexet a pécsi püspöki könyvtár G. II. 21. jelzet alatt őrzi. Áll 642 hasábosan írt, a levél mindkét oldalán folytatólágosan számozott lapból. A lapszámozás nem egykorú a kézirat keletkezésének idejével, az egyes részek közt maradt üres lapokra nem terjed ki, valószínűleg az egyes könyveket kitevő részek egybekötésekor (a XVIII. század folyamán) számozták meg a beírt hasábokat.

A codex fogalmazvány-számba menő, átnézésre, javításra és kiegészítésre szánt eredeti kézirat. 1—91. lapig egy kéz írása, valamelyik felfogadott másolóé, a ki Forgách fogalmazványát tisztázta le. A nehezen olvasható szavakat kihagyta, később a szerzőtől nyert felvilágosítás után pótolta, de egy-két helyen tovább is hiányosan maradt a szöveg. Itt (a 92. hasábon) egy fél hasábnyi hely üresen maradt.

¹ Ghymesi Forgách Ferencz nagyváradai püspök magyar históriája. Magyar Tört. Eml. II. oszt. 16. k., XI. lap.

Innen, a 92. laptól a (2. könyv végétől) kezdve az egész kézirat mindvégig Forgách sajátkezű fogalmazványa. Ezen körülmény teszi a codexet elsőrangú történeti kútforrássá.

A kézirat szövege a 633. lapon végződik, a 22-ik könyvvel. Közben több beírt lapot kihúzott, törölt, sőt ki is metszett maga a szerző. A 634–638. lapok üresek, a 639-ik (meg nem számozott) oldalt képezi Forgáchnak 1566 december 2-ikán Bornemiszához írt eredeti levele, a 640–641. lapok üresek, a 642-ik ezen levél borító lapja címezéssel, végül a 634/4-ik lap szintén üres.

A szöveget a szerző javításai, pótlásai, Forgách Simon-tól, Istvánffy Miklóstól és egy harmadik, ismeretlen egyéntől származó észrevételek kísérik. Forgáchéi mindig magyarul, Istvánffytól és a harmadik kéztől eredők túlnyomó részben latinul. A példányra néhány esetben rávezették Forgách Simon megjegyzéseinek latin fordítását is. Ezeket az észrevételeket lemásoltatta Istvánffy a saját példányára is (jelenleg az Eszterházyak könyvtárában van) és így Toldy is közli azokat néhánynak kivételével, a mik a másolásnál elmaradtak. Megfigyelésre érdemes az is, hogy Istvánffynak ezen kéziratában található megjegyzései jóval enyhébbek azoknál, a melyeket a saját példányába bejegyzett. A codexet a könyvtár rendezésekor hibásan Bornemisz Pál munkájának tulajdonították (Nota. Manuscripta de rebus Hungaricis fuerunt Episcopi Transilvaniensis Pauli Bornemissa, referunt gesta ab anno 1551 usque 1572. Sub K. IV. 17.). Az első lapján a Makkabeusok 2. könyve 2. fejezetéből vett egy mondás olvasható, továbbá Klimó György pécsi püspöknek 1734-ből való exlibrise látható. Tehát az ő tulajdonából került a pécsi püspöki könyvtárba.

A kézirat néhány hasábját pontosan összevetettem a Toldy-féle akadémiai kiadás szövegével. Ez az eljárás azt mutatja, hogy vagy már az Istvánffy részére készült másolat nem egyezett meg Forgách eredeti fogalmazványával, vagy a Mayer Fidél készítette másolat lehetett hibás, de tény az, hogy az akadémiai kiadás szövege rossz, magában is gondatlanul készült s lényegesen eltér a pécsi codex szövegétől. Szégyenletes lenne a magyar kritikai forrástudományra, méltatlan eljárás Forgách iránt, ha az ő munkája gyanánt tovább is a hibás, többszörös gondatlan másolás után készült szövegre hivatkozunk. Ha az akadémiai kiadásnak már fogytán lévő kötete új kiadás alá kerül, mindenestre ezt a pécsi codexet kell az új alapjául használni.

B. Sz. L.

Dr. Réthy László. (Szül. Szarvason 1851. Megh. Aradon 1914.)

A magyar tudományos irodalom, közelebbről a történelem, éremtan és néprajz egyik lelkes, sokat tapasztalt és sokat tanult munkásának, dr. Réthy Lászlónak a kezéből hullott ki a toll a múlt év november 24-ikén. Történelmi Társulatunknak régebben választmányi tagja volt s több ízben tartott benne felolvasásokat. A »Századok«-ban néhány ismertetése jelent meg.

Élete röviden ez. Középiskolai tanuló korában a festészet, majd a költészet iránt mutat hajlandóságot. Közben érmekeket gyűjt, török, lengyel, orosz nyelvet tanul. Azután Hunfalvy művei kötik le. Az egyetemen a szláv nyelvek, a történelem, régészet és philosophia érdekli. 1880-ban magyar numizmatikából, heraldikából és ősrégészből doktori diplomát szerez. A következő évben a M. N. Múzeum érem- és régiségosztályába kerül. Ezután tevékeny irodalmi munkásságot fejt ki. Az Akadémia tagjai sorába választja 1892-ben. Mint a M. N. Múzeum igazgatójára vonul 1914 őszén a kiérdemelt nyugalomba s pár hónapra rá az örökbe.

Negyvenegy tanulmányutat tett. Jórészen külföldön. Bejárta egész Európát. Az ethnographus szemével vizsgálta a népek életét, a történész és numizmata érzékével kutatott a múzeumok régi emlékei között. Tanulmányait élvezetes stílusban, színes, költői nyelven adta a közönség elé.

A Tört. Társulatban 1884. április 3-ikán tartotta első felolvasását *Magyar-persa érintkezések a történelemben* czímen. Ez időben került szoros barátságba Tagányival, kivel naponként összejőve, történeti themákat hánytak-vetettek meg. E társulat ülésén még a következő felolvasásokat tartotta: *Ugorok és törökök a történelemben* (1885 febr.), *A székeleyek eredete* (1887 nov.), *Hunn-avar-magyar continuitás* (1888 febr.).

Igen behatóan foglalkozott az oláh nemzettel a Hunfalvy által megjelölt nyomokon, hogy e népnek a rómaiaktól való egyenes leszármazása legendáját tisztázza. Megírta ezirányú tanulmányai eredményeképp *Az oláh nyelv és nemzet megalakulása* cz. két kiadást ért könyvét (1887 és 1890). Már előbb kiadta *Anonymus az erdélyi oláhokról* (Bp. 1880) cz. tanulmányát. *A romanizmus Illyricumban* cz. értekezéssel foglalta el akadémiai székét. E tárgykörbe eső tanulmányai alatt közölt két ismertetést a »Századok«-ban, ú. m. *Oláh történeti kiadványok* (Száz. 1892) és *Rudow: Geschichte des rumänischen Schrifttums* (Száz. 1893). Még megírta, hogy objectív oláh történészek is elfogadták tudományos eredményeit, a miképen élete alkonyán az oláh numizmatikusok is igazat adtak neki.

A Magyar Numizmatikai Társulatnak elnöke és tiszteletbeli tagja volt. Az érmészettel foglalkozók előtt a *Corpus Nummorum Hungariae* első két kötetének összeállításával és kiadásával (1899, 1907) szerzett elévülhetetlen érdemeket, melyben a magyar pénzverés emlékeit szedte rendszerbe a Habsburg-korig s tisztázta annak több fontos kérdését.

A tudóson kívül közismert volt az ő kedves, humoros egyénisége. Mikor benne a magyar tudományosság egyik elesett harcosát siratjuk, az utolsó magyar vándor lantos emlékének is áldozunk legalább egy sóhajtásban! **Dr. Harsányi Pál.**

Vegyes közlések.

A Magyar történelmi társulat ülésrendje 1915-ben. Társulatunk igazgató-választmányának rendes ülései ez évben a következő napokra tűzettek ki: január 7, február 11, április 15, május 20, október 14 és december 2. Minthogy a választmány rendes ülései egyszersmind felolvasó-ülések, a választmány a társulat tagjait és a vendégeket is szívesen látja ülésein. A közgyűlés napja márczius 11-ére tűzetett ki!

Halottaink a harcztéren. A világháború élet-halál küzdelmei a történetkutatók és tanítók soraiban újabb áldozatokat szedtek. Elesett *Miskolczy Simon János* Borsodmegye főlevéltárnoka, a ki megyei levéltárnokaink karában komoly genealógiai tanulmányaival tűnt ki s több érdekes kutatásainak eredményét tette közzé a Turulban, a Levéltárosok Lapjában és egyebütt, úgy hogy működése kinőtt a megyei határok közül. — A középiskolai történettanárok közül *Szabó Rudolf* makói áll. főgymn., *Pintz Mátyás* szatmárnémeti kir. kath. főgymn., és *Hauschka Márton* pancsovai áll. főgymn. tanárok haltak hősi halált a csatatéren. Órizzük kegyelettel emléküket.

A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának háborús gyűjteménye. Folyóiratunk mult száma felhívta olvasóink figyelmét a N. Múzeum Könyvtárának háborús gyűjteményére s kérte, hogy a kezükbe kerülő háborús nyomtatványok, iratok megküldésével támogassa magyarányú vállalkozását.

A gyűjtemény, melyet ez alkalommal néhány szóval bemutattunk, úgyszólván a most folyó világháborúval együtt indult meg, s vele az a célja az Orsz. Széchényi-Könyvtárnak, hogy rendeltetéséhez képest lehető teljességben összegyűjtsön minden háborús emléket — nyomtatványokat főleg, de a lehetőséghez képest iratokat is —, legelső sorban a magyarországiakat s a magyar vonatkozásúakat, másod sorban pedig a külföldieket.

A harcztéri eseményekre vonatkozólag bő forrásokat szolgáltatnak majd a jövő történetírás számára a hivatalos kiadványok, a résztvevőknek, továbbá az újságíróknak, külföldi attachéknak feljegyzései, a háborúval kapcsolatos itthon folyó sokoldalú munkásságnak s közhangulatnak emlékei azonban, a melyek pedig sokszor nagyon jellemzők és értékesek, nyomtalanul eltűnnek, hacsak nem gondoskodunk idejében megmentésükről és megőrzésükről.

A Könyvtár vezetősége mindent megtett és megtesz, hogy ezeket összegyűjtse a rendelkezésre álló eszközök és források révén, a melyek a következők : a Könyvtárnak beküldött kötelesepéldányok, az egyes hatóságoknak hivatalos küldeményei, a melyek a belügyminiszter rendelete következtében kötelesek a háborúval kapcsolatos, bármi módon sokszorosított hirdetményeik, rendeleteik stb. egy-egy példányát eljuttatni a N. Múzeumba, — továbbá az ajándékok nagy tömege s a vásárlás útján való gyűjtés. Nem feledkezett meg a Könyvtár vezetősége a külföldről sem és jó összeköttetései révén gondoskodott arról, hogy ne maradjon kiaknázatlanul az az anyag, a melyet Németország, Ausztria és Törökország, a semleges országok : Olasz-, Spanyol-, Svédország, Bulgária, Hollandia, Románia és Amerika háborús irodalma termel, sőt ezek révén még az ellenséges országok háborús emlékeiből is hozzájut egy s másához.

A gyűjtemény végleges csoportosítása csak jóval a háború befejezése után lesz lehetséges — bár gyarapodni a végtelenségig fog azután is, mint a Múzeum másik nagy háborús gyűjteménye : a 48—49-ki — de a könnyebb kezelés lehetősége már most megkívánta az ideiglenes csoportosítást.

A gyűjtemény (most a jelen év elején) több mint 10.000 darabból áll és két nagy csoportra oszlik : 1. *hivatalos*, 2. *nem hivatalos* természetű anyag.

A *hivatalos* nyomtatványok csoportjainak sora a Népeimhez különböző kiadásaiival, a kormány manifestumával és a mozgósítási hirdetményekkel indul meg ; itt foglalnak helyet a hatóságoknak rendeletei, hirdetményei, vármegyék szerint csoportosítva, külön természetesen a székesfőváros nagy anyaga, továbbá Horvátország, a bosnyák-hercegovinai országos kormány és Sarajevo hirdetményei. Külön csoportokat alkotnak a hivatalos segélyezési és összeírási, továbbá a hadikölcsönre vonatkozó s a Vöröskereszt működéséről szóló nyomtatványok, a postai hirdetmények, tábori postai űrlapok és veszteséglajstromok.

A *nem hivatalos* természetű háborús anyag első csoportja a trónörököspar meggyilkolására vonatkozó emlékek ; ezt köve-

tik a különféle jótékonysági mozgalmak működésével kapcsolatosan megjelent nyomtatványok, a jótékonyczélú előadások meghívói, jegyei, műsorai, gyűjtőívek, felhívások, jótékonysági bélyegek, számolóczédulák, sorsjegyek, adománynyugták stb. Külön kezeltetnek továbbá a következő csoportok: háborús imák, imakönyvek; hangjegyek; harci dalok, versek; térképek; lapok, folyóiratok egyes számai; a przemysli «Tábori Újság» (1—26. számai, a szerkesztő ajándéka, a ki érdekes levél kíséretében küldte meg ezeket a Könyvtárnak); képek; tréfás nyomtatványok; emléklapok; levelezőlapok (több mint 3000 drb.) a harczban elesettek gyászjelentései.

A szorosan vett háborús irodalom több száz kötettel van képviselve; a magyar műveken kívül természetesen a legtöbb osztrák és német, de sok hollandiai is van, azonkívül olasz, francia és angol is. A külföldi gyűjtők legtöbbje azonban csak a háború után számolhat be gyűjtése eredményéről s akkor lesz teljes ez a csoport is.

A hadbavonultak levelei és naplói csoport még nagyon kicsi; de ez érthető is, mert itt nagyobb szaporulatra csak a háború befejezése után lehet kilátás.

Külön csoport még az orosz emlékeké, a mely néhány darab-ból áll ugyan csak, de ezek nagyon értékesek. Megvan egy példánya annak a felhívásnak, a melyet az oroszok intéztek a magyarokhoz, megvan a másolata annak a gépirásos proklamációnak, a melyet Sztropkón találtak a kivert oroszok után s itt foglal helyet egy elesett orosz tisztnél talált érdekes négyoldalas nyomtatvány: Intelem a keresztény hadsereghez, a mely az ukrainai orosz propaganda eszköze s a mely a háború okairól, feladatairól szól s figyelmezteti az orosz harczost, mire figyelve és vigyázva felelhet meg nagy feladatának.

Azok között a források közt, a melyekből ily hamar ily nagyra növekedett a gyűjtemény, nem utolsó volt a közönség érdeklődése; remélhető, hogy a jövőben még bővebb forrása lesz gazdagodásának.

Hib.

Hivatalos értesítő.

A Magyar Történelmi Társulat 1914 december hó 3-án d. u. 5 órákor tartott r. vál. ülésének jegyzőkönyve.

Jelen vannak: Dr. Csánki Dezső ügyv. alelnök, dr. Fejérpataky László alelnök, dr. Áldásy Antal, dr. Angyal Dávid, dr. Domanovszky Sándor, dr. Dóry Ferencz, dr. Gombos F. Albin, dr. Hóman Bálint, dr. Illés József, dr. Komáromy András, dr. Lukcsics József, dr. Mad-

zsar Imre, dr. Ortway Tivadar, Tagányi Károly, dr. Váczy János, dr. Závodszy Levente.

Dr. Csánki Dezső ügyv. alelnök az ülést megnyitja és a jegyző-könyv hitelesítésére dr. Illés József és dr. Madzsar Imre vál. tagokat kéri fel.

43. Az elnöklő Csánki Dezső alelnök előadja, hogy dr. Thallóczy Lajos elnök ez évi decz. 8-án tölti be életének 60-ik évét s ezzel kapcsolatban rámutat a Társulat elnökének sokoldalú munkában és sikerekben gazdag élete pályájára és indítványozza, hogy a választmányt ez alkalomból üdvözlje és neki legjobb kívánságait kifejezze. — Az ig. választmány az alelnök szavait lelkes éljenzéssel kíséri és elhatározza, hogy dr. Thallóczy Lajos elnököt az indítvány értelmében a jegyzőkönyvi kivonat díszesebb alakban leendő megküldésével üdvözlje.

44. Elnök dr. Fejérpataky László alelnököt abból az alkalomból, hogy a M. Tud. Akadémia nov. 8-án tartott rk. nagygyűlésében a II. osztály osztálytitkárává választotta meg, meleg szavakkal üdvözlje. — Az ig. választmány lelkes éljenzéssel járul hozzá Fejérpataky László alelnök üdvözléséhez.

45. Jegyző bejelenti a tagajánlásokat. Alapító tagúl ajánltatnak: Daruváry Géza v. b. t. t., osztályfőnök Ó Felsége kabinetirodájában és ifj. Forster Gyula. követségi tanácsos (mindkettőt aj. Thallóczy Lajos elnök), rendes tagokul 1914-től: dr. Haiczl Kálmán, plébános (aj. Csánki Dezső alelnök), Haláchy Rezső közs. jegyző (aj. Iványi Béla); 1915-től: dr. Dragomir Szilviusz theol. tanár (aj. Gagyí Jenő). — Megválasztatnak.

46. Elnök felkéri dr. Angyal Dávid vál. tagot, hogy olvassa fel »A világháború okai« cz. tanulmányát. — A nagy érdeklődéssel fogadott felolvasást a vál. köszönetét nyilvánítja.

47. Jegyző bemutatja az 1914. évi október hó 13-tól november 28-ig terjedő időről szóló pénztári kimutatást, mely szerint összes bevétel a postatakarékpénztárban: 2313 korona 17 fillér; összes kiadás a postatakarékpénztárban: 1003 korona 06 fillér; pénzmaradvány a postatakarékpénztárban november 28-án 1310 korona 11 fillér; a P. H. E. T. E.-nél levő folyószámlakövetelésünk: 20.384 korona 04 fillér; összesen rendelkezésünkre állott november 28-án: 21.694 korona 15 fillér. Ebből azonban 2438 korona 88 fillér alapítvány lévén, tőkésítendő lesz. — Tudomásul szolgál.

48. Elnök bejelenti, hogy a hadikölcsön céljaira, minthogy a Társulat erkölcsi kötelességének tartotta, hogy a jegyésben résztvegyen, az épen disponibilissé lett Farkas Ödön-féle hagyományt használta föl, a melynek terhére 4850 koronáért 5000 korona névértékű zárolt kötvény jegyeztetett. — A választmány ezt helyeslőleg tudomásul veszi.

49. Ezzel kapcsolatban elnök bemutatja a társulati ügyész jelentését a Farkas Ödön-féle hagyomány dolgában. — A választmány ezt helyeslőleg tudomásul veszi és úgy határoz, hogy az örökséggel kapott 4%-os időközi kamatok (188 korona 76 fillér) a postatakarékpénztárba befizetendők, az ötödik százalékot az örökösökkel szemben illendőségi okokból nem perli, a hadikölcsönkötvényekről szóló elismervényt az értékpapírok mellé rendeli letenni, a fennmaradt készpénzről szóló takarékpénztári könyv őrzésére pedig egyelőre az ügyv. alelnököt kéri fel.

50. Elnök jelentést tesz a vallás- és közoktatásügyi és a földművelésügyi ministerium segélyeinek elmaradásáról és azokról a lépé-

sekről, a melyeket tett, hogy ez összegek lehetőleg mégis utalványoztassanak. — Tudomásul szolgál.

51. A Társulat jövedelmeinek jelentékeny megapadása miatt az ügyv. alelnök indítványára — a választmány úgy határoz, hogy a Századok továbbra is kéthavonként 7 íves összevont füzetekben jelenjenek meg.

52. A számvizsgáló bizottság tagjaiúl elnök megválasztásra dr. Illés József és dr. Reiszig Ede vál. tagokat ajánlja. — Megválasztatnak.

53. Jegyző előterjeszti a jövő évi r. vál. ülések rendjét. — Elfogadtatik.

54. Elnök előterjeszti dr. Iványi Bélának hozzá, illetőleg a választmányhoz intézett levelét, a melyben főtítkári tiszteréről lemond. — A lemondást a választmány sajnálattal veszi tudomásul és úgy határoz, hogy a főtítkár helyét egyelőre nem tölti be.

Zárt ülésen :

55. A választmány határozott az ügyésznek utalványozandó tiszteletdíj ügyében.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Csánki Dezső, ügyv. alelnök. *Domanovszky Sándor*, jegyző.

Hitelesítjük : *dr. Illés József*, *dr. Madzsar Imre*.

Pályázathirdetés.

A Magyar Történelmi Társulat dr. Thaly Kálmán alapítványából nyílt pályázatot hirdet a következő feladatra :

A magyar nemzet önállóságáért és függetlenségéért vívott küzdelmek története a mohácsi vésztől I. Miksa haláláig. 1526—1576.

Az ajánlkozás a szerző megnevezésével, tervrajz és lehetőleg mutatóvány kíséretében a Társulat ügyvezető alelnökéhez (Buda-pest, I. Országos Levéltár) 1915 április 30-ikáig küldendő be. A munka tiszteletdíja, beleértve az írói díjat és a nyomtatás költségét, 5500 korona, mely akkor fizettetik ki, ha az egész munka ki lesz nyomtatva. A mű elkészítésének határideje 1917 december 31-ike. Forrástanulmányon alapuló, önálló, tudományos becsű munka kívántatik. A tulajdonjog a szerzőé marad.

Évszázad 1814—1914.

Elnöki megnyitó beszéd, a M. Tört. Társulat
1915. márczius hó 11. közgyűlésén mondotta
Thallóczy Lajos, elnök.

Tisztelt közgyűlés !

Világot rengető harczok közepette emelem föl gyenge szavamat. Most, a mikor a nemzet egyeteme a lételéért vívott küzdelmeknek tán legnagyobbját vívja, társulatunk körében erkölcsi kötelesség első sorban megemlékezni azokról a társulati tagokról, a kik e harczban a nemzetért s királyért hős halált haltak, avagy vitézül küzdve sebet vőnek. Örök dicsőség és hála a holtaknak, meleg részvétünk a sebesülteknek s azoknak, a kiket hozzátartozóik halálával bánat ért. Megannyiunk hő fohászszal fordulunk a Mindenhatóhoz, hogy hadban álló vitézeinket vezesse győzedelemre, a mi megtartásunkra.

Fényes nevű elnökeinknek, társulatunk jelmondatához : »Emlékezzünk régiekről« híven, ünnepélyes alkalmak adtán mindig volt egy-egy mélyebbre ható megnyilatkozásuk, melyben a multat visszatükröztetve a jelennek szóltak.

Tartozó kötelességem Önök előtt összefoglalni mindazt, a mit elődeink, az újabb magyar evolúciónak tényező tagjai, lelkök mélyéből hirdettek. Hallom és érzem, hogy kinyilatkoztatásuk a nemzeti megpróbáltatásnak e korában nem léssen kiáltó szó a pusztában.

I.

Társulatunk megalkotóinak : *Horváth Mihálynak* és *Mikó Imre* grófnak beszédeivel nyitom meg a sort.

Horváth Mihály 1867 május 15-én korát a nemzeti-ségek századának nevezte. Hangoztatta, hogy a külön nemzetiség nem lehet cél önmagában. Csak eszköz az egy magasabb célra, mely a haladásban, a tökéletesülésben, az emberiség eszményc felé való közeledésben keresendő. A fejlődés, a haladás a népek legközelebbi célja, a külön nemzetiség csak ösztön arra, hogy a haladást egyéniségük sajátságos zománczában tüntessék fel s az elsőbségért versenyre keljenek a nemzetcsalád többi tagjaival.

Az a nép, mely e versenypályára nem lép, önmaga írja alá szegénysége, ügyefogyottsága bizonyítványát s kevés idő múlva elcsenevészedik, elborítottatik a feltörekvő szomszédok peczsgó életárjától s nyomtalanul fog eltűnni az élet tengeréről.

E törvénynél fogva nemzetünk is csak úgy fog örvedhetni hosszú életnek s csak annyira fog fejlődhetni, ha és a mennyire a külön nemzeteknek a haladás ösvényén mind concretabbá való életéhez csatlakozik, más szóval ha az emberiség közös irányának ösvényén halad. E mellett nem kisebb kötelessége minden nemzetnek híven megőrizni a maga sajátosságos egyéniségét. Magában a nemzetiségek különfeleségében leghatékonyabb rúgója rejlik a haladásnak.

A nemzeti érzelemnek a történelem tudománya képezi leghatékonyabb dajkáját. A nemzetet nemcsak az élő nemzedékek alkotják, részei annak a letűnt nemzedékek is egyaránt s a holtak nagy befolyást gyakorolnak az élőkre.

Kötelességünket fogjuk-e másként teljesíthetni, mintha a letűnt nemzedékek életének s munkásságának minden mozzanatait felkutatjuk.

A történet nyomozását ajánlja kellő kritikával. A korományok és egyes tudományos intézetek halomra gyűjthetik a történelmi kincseket, de mily korlátolt ezek haszna, ha csak néhány szaktudós kezein forognak s a társadalomba, a nemzet nagy tömegébe nem hatolnak be. Ezért csak a társadalom kebelében fejlődhetik, csak úgy foglalhat nagyobb tért, ha történelmi társulatok keletkeznek, a melyek tagjaikat nem egyedül tudósokból nyerik, hanem a melyekbe csekély pénzáldozattal minden hazafi és nemzete történelmét kedvelő, dicsőségét szíven hordó minden polgár beléphet. Ezért alakult meg a Társulat, s ezért hívja fel meleg szóval a nemzetet, hogy istápolja ezt a czélt.

Magasan szárnyal gróf *Mikó Imrének*, a Királyhágón túli hazarész Deák Ferenczének, elnöki beszéde a társulat 1867. évi július 2-iki választmányi ülésén. Szemlét tart a magyar történetírás különböző korszakai között s azt mondja, hassunk oda, hogy a lelkiismeretes történetbúvárnak, a ki elmohosult okleveleket olvas el, feliratokat fejt meg, építészeti emlékeket elevenít fel, ős romokat fed le, a ki gazdagítja, rendezi, fejtegeti, világosítja a nemzeti történetírás anyag-tárházát: legyen érdeme elismerve, fáradsága jutalmazva, neve becsült, személye kitüntetett, ellenben a kik történeteinkbe felszívódott előítéletek, történeti alap nélküli hagyományok, mesék, önbálványozásra vezető regék kedvelői, utánírói, — hitelre ne találjanak.

Szükség továbbá, hogy történetünket nem elszigetelten, hanem a szomszéd népekével kapcsolatosan írjuk meg, különben egyoldalúságba esünk. Helyzetünk és crónk túlbecsülését, a nemzeti elfogultságot kerüljük, ennek levetkőzése nélkül politikai állásunkat soha nem fogjuk fel helyes nézőpontból. Mint együtt élünk a monarchia és Európa népeivel, úgy egyeknek kell elismernünk a jólét és műveltség, a jog és szabadság, a népek és emberiség érdekeit.

Ugyancsak gróf *Mikó Imre* az 1868. évi május hó 14-iki közgyűlésen végigtekint történetünkön a mohácsi vészig és óva int a viszálytól s buzdít egyességre. Kívánja, hogy történetünk nagy tanulságait fordítsuk hasznunkra.

»A belviszályok miatt — úgymond — önmagával annyiszor meghasonlott, úgyszólván kettészakadt nemzeti akarat a legnagyobb veszély napjaiban, a megpróbáltatások sanyarú éveiben újra egyesült. Mindezt ama mély meggyőződése mondhatja ki velem, hogy nekünk a béke és egyetértés legelső, legfőbb, sőt létszükségünk.

Vagy tán a szabadságnak nincs ránk az az összefűző hatása s egyesítő ereje, a mi volt a szolgaság állapotának? Szomorú, ha így van, de én ezt nem hiszem s emlékeztetem hazámfiait ama baljóslatú mondatra, mely azt hirdeti nemzetünkről: »jármot nem tűr, szabadságával élni nem tud«. Jugi impatiens, libertati incapax.

Mutassuk meg, hazámfiai, hogy ez nem igaz, hazánk alkotmányának és nemzeti önállásunknak megszilárdítására és megvédésére való szorosabb egyesülésünk által. Fontoljuk meg, hogy egymással való versengéseinket kárörömmel nézik politikai ellenfeleink. Ne adjunk mi magunk alkalmat arra, hogy ezt hasznukra fordítsák! Épen a mily magasztalólag szólott tömör egybetartásunkról 1850—1860 között Európa, oly bámulva fogja kérdezni, ha meghasonlásunk bekövetkeznék: a szabadságban vagy bennünk levő minő átkos szellem tette e csodát mi velünk?

Azonban bízunk nemzetünk józanságában s a benne rejlő erkölcsi erő életképességében. Legyünk egyetértők! A legnagyobb halandó is törpévé lesz a haza felséges képe, a nemzet törvényesen nyilvánult akarata előtt. Ennek hódolni mindenki tartozik. E meghódolásban áll a valódi nagyság. »Ezt a prófétai ihlettől áthatott nyilatkozatot követi *Horváth Mihály* elnöki megnyitója 1868 szeptember 21-én a kolozsvári gyűlésen. A történelem — így szól — a nemzet közérdekeltsége. S e tudományágban szerinte háromra van szükség; ezek:

először a kútfők kritikai megrostálása és megállapítása, másodsor az anyag hézagosságainak kiegészítése s harmadsor az élvezetes és tanulságos művészies alakú feldolgozás.

»Csak akkor fogja valamely kitünő lángelme egész bevégeztségében megalkothatni nemzeti történelmünk művét, ha e mezőn is elégséges előmunkákat talál and s minden szükséges anyag összegyűjtve és osztályozva álland rendelkezésre teremtő szellemének.«

1869. évi május hó 30-án ismét gróf *Mikó Imre* veszi fel a fonalat. Súlyt fektet arra, hogy ez az állam magyar alkotás, történeti alapon nyugszik. Magyarország története azoknak, a kik a történelmet gyakorlati haszonra törekvő szellemben s igazságkereső elmével tanulmányozzák. Nagy tanulságot hirdet: »a magyar tartományrészek politikai egységét, e földön lakó népek szorosan együvé tartozását, közös boldogságuk vagy közromlásuk nagy tanulságát«. Meggyőződése, hogy Magyarország saját államegységét, a magyar nép politikai tényező voltát és vezérszerepét az újonnan alkotott alapon is, úgy egy, mint más irányban meg fogja tartani s őt megillető befolyását eszély és összetartás által mind a monarchiában, mind kifelé biztosítani elég erős lesz.

Azonban ez a testtel-lélekkel fajához ragaszkodó államférfiú, gróf *Mikó Imre*, 1875 szeptember 6-án Nyitrán már érzi s látja, hogy bizonyos áramlatok jutnak túlsúlyra. Előterbe nyomulnak az exakt tudományok, a túlnyomóan kutató és vizsgáló rend- és módszerek válnak uralkodókká. Tudományos működésünkben az anyagi hasznosságot kereső törekvés és irány vergődött túlsúlyra.

A társadalmi tudományt csak a történelemből lehet megérteni. Mindenre való a történelem. Az ember rendeltetése e földön az, hogy társadalmi együttlétében épen a társadalom által boldog legyen és hogy legboldogabb az, a ki legtöbbet tehetett és tett mások boldogítására. Ezt várja ő történelmüinktől.

És most, t. közgyűlés, ha módomban lenne szellemeket idéznem, idevarázsolnám társulatunk néhai elnökét, *Ipolyi Arnoldot*, a nagy és tudós papot. Áldassék neve haló porában. Hatni az ország történeti érzékének a felkorbácsolásában csak ő tudott. A lelke beszélt, — a tolla ragyogott.

Nálánál ékesebben senki sem fejtegette a magyar nemzetegység és államnyelv történelmi alakulását, ezelőtt épen 38 esztendővel. Lehet-e találóbb példát idézni, mint az összekötött vesszők jelképes értelmét? »Csak azok lehetnek

erősek, úgy egyesek, mint a népek között, kik szorosan összetartanak.« Akárcsak valami lelki monoplonon ülne, úgy száll a magasba, majd lecsap a föld színére s éles szemével meglátja szemköre actualis jelenségeit. Valójában beillett igazlátónak.

Midőn 1877-ben társulatunk Pozsony városában járt, Ipolyi Arnold a magyar ipari élet történelmi fejlődését összekötötte az iparnak, mint a nemzetlét egyik főkérdésének a jelenével. Előre látja, hogy a jövőben a socialis kérdések nagy sorozata vár megoldásra. Visszafelé keresett, s a jövőbe nézett.

Saját szakmájabeli kérdésből indul ki 1878-ban Kassán, a legszebb magyar dóm városában, midőn a magyar műtörténeti emlékek tanulmányát sürgeti. Lángolóan hirdeti: »őrizzük, tartsuk fenn emlékeinket, gyűjtsük össze töredékeinket, nehogy végleg elvesszenek s ezáltal is üresebb legyen a mult, szegényebb a jelen és kétesebb a jövő«.

És a midőn a bosnyák occupatio hatása megérzik az egész országban, Marosvásárhelyt 1878-ban végigvezeti hallgatóit a magyar hadtörténelem vérrel, dicsőséggel és szomorúsággal bőven behintett útján. Biztatja az ifjú magyar nemzedéket, hogy szolgáljon a seregben, mert csak úgy érvényesülhet, ha minél többen vannak a magasabb tisztségekben. Viseljük el — úgymond — a hadkötelezettség terhét. »Mi oktan és nyomorult házi, családi nevelésünktől kezdve — ezt mondja az avatott paedagogus — az elemi, közép- és főiskola elméleti, cosmopolitikus nevelésen és tanításon át minden úgyszólván ellentéte annak, a mit az általános hadkötelezettségre született népnek nevelése igényel.« Üde, erős edzett nemzedéket kell nevelni; ráutal a porosz hazafias oktatásra, az olvasókönyvek irányára s belevilágít a kérdés minden részletébe. Ideálja ugyan, hogy »a legjobb ország, melynek kardja legfeljebb a toll, tüzésége a szó, nem költ más seregre, mint a tanulók és szegények tartására. Addig azonban míg ez megvalósul, az emberiség mindig nagy és folytonos küzdelmek közt fog tovább hullámozni. Csak a gyáva várja tétlenül a végzet szétzúzó kezét. A férfi harcolni kész. De azért mindennapi imafohászunk: Da nobis pacem«.

Három év mulva *Pulszky Ferencz*, a nagy »európai«, a ki azonban éles eszével a magyar kulturát szolgálta, társulatunk eperjesi gyűlésén már megészleli a haladást az újabb nemzedékben. Érezni kezdjük azt a solidaritást, a melyben a nyugati művelődéssel állunk. Nemzetünk tudja, hogy nem létezhetik teljes elszigeteltségben.

Nem feledkezem meg a magyar újabbkori történetírás első missionáriusáról, társulatunk feledhetetlen emlékű statórának : *Thaly Kálmánnak* s a lelkes gróf *Teleki Gézának* buzdító felszólalásairól. Thaly magot hintett mindenfelé, Teleki Géza pedig szívósan hirdette társulatunk missióját.

Ugyancsak ebben a szellemben nyilatkozott 1911-ben társulatunk ügyvezető első alelnöke s fenntartó oszlopa : Csánki Dezső.

Nos, igen tisztelt közgyűlés, ha eleddigi fejtegetéseimet figyelmükre méltatták, bizonyára igazoltnak találják, hogy 1867 óta tudományunk vezetői egy s ugyanazon hangon majdnem szóserint való egyetértéssel fogták fel a nemzeti lét nagy problémáit. Alig hervadtak el Horváth Mihály, gróf Mikó Imre s Ipolyi Arnold sírján a virágok, eszméiket, a nemzetnek hazaszeretéből való féltését és az egyetértést hirdetik a nyomukba lépő vezetők s az újabb történelmileg gondolkozó nemzedék.

Mondhatok-e én, az epigon olyat, a mit ezek után meg-szívélni érdemes ? Megkísértem, mert tartozom vele Önöknek s társaimnak.

II.

1825 óta 89 esztendő telt el s ha egy nemzedék átlagát 35 esztendőre tesszük, immár 3 generáció is belejut e majdnem százados fejlődésbe. Természetesen a nemzedékek működési tartama közt szabatos korrendi határvonalat húzni nem lehet. Azok az eszmék, a melyek az egyik nemzedéket foglalkoztatták, a másokban a külső hatásokhoz hozzásimulva módosult formájukban továbbfejlődnek, új eszmékkel bővülnek és így a fejlődés menete mindig elütő színezetet nyer.

Társulatunk elnökei a második nemzedék eszmeharcosaihoz tartoznak, a kik a nemzet létéért szóval és tettel küzdöttek. Ma már szinte feledésbe megy, hogy a mi magyar középkorunk és az új kor között egy 150 éves — és hogy ha az átmenet idejét is hozzászámítjuk —, majdnem 190 esztendő sorszak mult el a pragmatika sanctioig, a midőn a mai formájú magyar államnak az alapjait lerakták. Ez a közbenso, mondhatnám balkáni korszak úgy tűnik fel, mintha hatalmas árvíz túlult volna a Duna medenczéjébe, roppant szikladarabokat sodorván magával. Miután az áradat a török visszaszorításával mindinkább elvonult, óriási munka kellett a törmelékek, a romok eltakarításához és az új állami berendezéshez. Ezek a létfenntartásért vívott

harczok tükröződnek vissza az összes hazafiak felszólalásaiban, természetesen egyéniségük és világfelfogásukhoz mérten. De megannyian a történelmi hagyományok és a jogfolytonosság alapjain állanak. Az új Magyarországnak ezt a 190 esztendőt, a mely alatt a nemzet küzdött és vérzett, extensív munkával kellett helyrehoznia. Ez a mi mai nemzedékünk, a mely az elődök munkájára épít, immár rohamosan hozzá-símul a nyugateurópai fejlődéshez. Előbb egy-egy eszmének huzamosabb időre és átalakulásra volt szüksége, a míg hozzánk eljutott és a míg a magyar felfogás kohójában átalakult. Ma már, midőn 22.000 km. vasúti hálózat épült ebben a mi új Magyarországunkban és 27 úgynevezett benyiló állomás köt össze minket a nyugattal, északkal, déllel és kelettel, még pedig a nyugattal 12, az északkal 7, a déllel 6, a kelettel 2: ezek a nyugat-európai eszmék rohamosan jutnak el hozzánk s a technika vívmányaival úgyszólván nyers alakjukban találnak visszhangra mindenfelé.

Ma már benne vagyunk ez emberiség egyetemében, közvetlenül hozzá vagyunk csatolva az európai gondolatvilághoz, melynek gyors terjedését még az Urál-hegység sem akasztja meg. E körülménynek tudható be, hogy a régi és az új világfelfogás között erős hullámmászás észlelhető ebben a nemzedékben. Ennek az általunk képviselt történelmi iskolának és a radicalis fejlesztés híveinek vibratiojából kapjuk meg az eredőjét a jelen magyar gondolkozásnak. Ennek a hullámmászásnak jellemző vonása az a skepsis, a melyet sokfelől támasztanak a régimódi eszmék tartalma iránt. Pedig nincs véresebb áramlat a skepsisnél. Behatol az egyesek agyába, éleseszü, tanult emberek elvesztik hitüket a multban, a jelenben csak rosszat látnak és a jövő felett kétségbeesnek. Az ilyen meggyőződés ellen hiábavaló minden ellenvetés. Apránként elfárad a legszívósabb harczos is, mert kinyilatkoztatásokkal szemben hiábavaló minden küzdelem. De reánk, történelmi alapon álló magyarokra nézve a multunkba vetett hit az abszolút igazság erejével hat. Nekünk az rendíthetetlen, mondhatni vallásos meggyőződésünk. Ha ebben nem hiszünk, ha ezért a hitünkért nem dolgozunk, akkor hiábavaló minden tudomány, eszme és minden, a mi vele összefügg. Ezért tették ezt elődeink gondolkozásuk és tevékenységük középpontjává. Ezt kell vallanunk nekünk is. S ha ezt cselekedjük, akkor nekünk, epigonoknak is meg van az a megnyugvásunk, hogy mi is részt vettünk a harcokban és az eredményből mi is kivesszük a magunk részét.

Igy fogván fel a mi tevékenységünket, bizvást elviselhetjük azt a rideg és tévedéseinknek néha igazságos bírálátát is ellenfeleinktől, a melylyel gondolkodásunkat kísérik. Akármint gondolkozzunk is, akármí legyen véleményünk a mi bolygónk fenséges titkairól, akárhogy tudunk szárnyalni a naprendszer végtelenségében, elvégre itt, ezen a földön van a mi gyökerünk. Ennek a társadalomnak vagyunk tagjai, hazánk faunája és flórája a miénk s az ég, a mely fölénk borul, a mi világunk. Viszonyíthatjuk azt az egyetemességhez, a minthogy kell is, de a rögtől, ha van lelünk, nem szakadunk el.

Hiszen az élet igaz, hogy csak játék, halandó emberek egymással való harcza, egymásután elvonuló nemzedékek, hódítások, rablások, nyomor, betegség. Az élet különféle változatai, akárcsak az árnyék, úgy vonulnak el az idők hosszú, ismert folyamában. Ezt az antik tant keresztény alapra fektetve vallotta a mi felejthetetlen emlékű alelnökünk, Pauler Gyula is. De vallotta azt is és valljuk mindnyájan, hogy komolyan kell venni kötelességeinket, különben csak játszunk. Az a nemzet, a mely nem komolyan dolgozik, csak báb. A komoly emberek munkájának összege adja meg az ország értékét. De, t. közgyűlés, nem akarok én erkölcsi alaptételeket fejtegetni. A történelmi fejlődés nemcsak az emberi nyomor különféle változatainak a lánczolata. Az egyes tények gyakran dogmatikus odaállítását nem fogadhatjuk el ugyan kritika nélkül, de ha összefoglalunk egy-egy korszakot, látnunk kell azt is, a mi reményt nyújt és ezért nem tudok és nem akarok én skeptikus lenni.

Nem akarom, tisztelt közgyűlés, történelmünk 10 századának tanúságait felvonultatni, hanem egy közelebb fekvő fejlődési menetet kívánok röviden és jobbára csak számokban bemutatni. Tudom, hogy a statisztika csak keret és az élet, a melynek lüktető vére hozza mozgásba az agyat, nem számok összege. Mindamellett bizonyos tanúságok szemléltetésére igazoló adatokul szolgálnak ezek még akkor is, ha mint ezen esetben az előtanulmányok fogyasztékossága következtében sokszor csak átlagos s néha töredékes eredményekkel dolgozhatunk. Vegyük sorra a most lefolyt évszázadot. Épen száz esztendeje mult, midőn a bécsi kongressus a lezajlott nagy eszmebeli és véres forradalom után megkísérelte újból megállapítani Európa térképét. Talán mondhatná valaki, hogy miért épen egy évszázadot veszünk, mikor a fejlődési korszakokat nem lehet leczövekelni. Megengedem, hogy ez így van, magam is azt mondom,

de viszont tudvalevő, hogy az emberiségben már a rómaiak óta — a kik játékokkal ünnepelték meg a saeculumot, az egyház pedig 1300 óta búcsú által jelzi — apródonként köztudattá vált az évszázad fogalma. Benne van ez már a mi lelki inventáriumunkban.

Reánk magyarokra nézve ez az évszázad rendkívül sok tanuságot rejt magában. Kicsiben revelálódnak benne történelmünk összes tünetei, alkotmányharcz, elnyomatás, háború, majd 1867 óta egy hosszú fejlődési korszak, mely a most folyó világharczban állja a tűzpróbát.

III.

Túlságosan nagy szálfába vágnám gyöngé fejszemet, ha az 1814-ben dűlőre jutott nagy európai harcz korát egybevetném a mai világháború körülményes vonatkozásaival. Részben meddő munkát is végeznék, a mennyiben az 1814-iki európai államsoportosulás egy titánnak túlhatalma ellen irányult, holott ma tényleg a politikai világ-egyensúlynak egyik vagy másik irányban való elrendezéséről van szó. Célom csak az lehet, hogy gyöngé fényszórómmal világot vessek a magyarság magatartására és fajsúlyára akkor, 1814-ben s ma.

A magyar nemzet 1792—1814-ig csak oly rendületlenül állott a dynastia mellett, mint ma; a monarchia fennállása érdekében ép oly pazarul, mondhatni ellenmondás nélkül ontotta véré, mint ma; ama gazdaságilag fejletlenebb viszonyok közt odaadta mindenét a harcz céljaira, csakúgy, mint a jelenben.

A 20 éves hadjárat folyamán egy zokszó sem hallatszott a küzdelem ellen. Letudva talán egy-két különvéleményt, általános volt az érzés, hogy a magunk lételéért folyik a harcz. Szigorúan ragaszkodtak ugyan az alkotmányossághoz, midőn a kormánytól nem alkotmányszerűen kivetett segélyeket jogtalanoknak mondták, de megfizették, mint önkéntes megajánlást. Deák Ferencz vármegyéje, Zala, 1814-diki közgyűlésén kijelentette, hogy nincs itt az ideje, hogy sokat vitatkozzanak a segélyekről, hanem a magyar nemzetnek meg kell mutatnia, hogy kész Őfelsége minden egyéb országai közül a három uralkodó egyesített csapatait támogatni, előmozdítani sikerüket, hogy az utóvilág ne mondhassa, hogy Magyarország a saját léte fenntartásáért és Európa szabadságáért nem áldozott semmit sem.

S nem hangoztathatjuk eléggé, hogy nem összeforrott, érzésben egységes, hanem rendi tagozású primitív, agrarius társadalomról van szó, melynek nagyobb része akkor még nem is gondolt s nem is gondolhatott a politikai jogokban való részvételre. Patriarchalis felső vezetés, önállótlan pénzügyi politika, avitikus agrárviszonyok, s ennél fogva készpénz- és hitelhiány mellett, sok visszaélés ellenére kitartott az ország. A vesztett csaták, a rossz békekötések nem kedvtelenítették el az országot, az emberek nem lettek idegesekké. Igaz, hogy a hadvezetés módja, a fegyverzeti technika fejletlensége talán kisebb áldozatokat szedett, de a folytonos hadiállapot ernyesztőbben hatott, mint ma, a mikor a technika vívmányaival arányban növekedett a közgazdasági készültség.

Micsoda ellenmondó kép kerülne ki azokból a jelenségekből, melyek az ország akkori hangulatáról irattak! Mi az a közhangulat? Ha egyes befolyásos és értelmes tényezők, politikai egyéniségeknek, közhivatalnokoknak, szóval az értelmiségnek helylyel-közzel elejtett nyilatkozatainak összességét nevezzük irányadó közhangulatnak, akkor 1814-ben vajmi csekély eredményre jutunk. Országgyűlés nincs, s ha volna is, az csak a rendek hangulatát: a közép-nemességét tüntetné vissza. A hirlapirodalomnak Magyarországra alig van hatása: a censurázott »Magyar Kurir«-nak ugyan mi befolyása is lett volna? az őstermelő jobbágyosztály a maga ép észjárásával gondolkodik ugyan, de szemköre nincs s nem is lehet, mert vajmi kezdetleges az elemi iskoláztatás. A kereskedelem jobbra közvetítés, képviselői nem függetlenek. Az értelmiség színvonala pedig tényleg s a nyugathoz viszonyítva alacsony színvonalon áll. Felső tízezerről sem lehet szó, legföljebb százakról, a kiknek módjukban van ítéletet formálni — ítéletet mondani azonban nagyon kevesen mernek.

Adataim szerint a magyar szent korona országaiban 1813/4-ben (Erdélyt is betudva) kerekszámban 19.000-re tehető a közszolgálati és szabadfoglalkozásúak száma, a mi az akkori népességhez viszonyítva 0.18% tesz.¹

Még száz év sem telt be (1910) az intelligentia, vagyis a szabadfoglalkozásúak száma 686.641 lélekre becsültetett,

¹ Természetes, hogy a statisztikai anyag nagyon hézagos lévén, a számok csak épen, hogy megközelítik a valót. A névtárakból állítók egybe a számítást. A lelkészek is ide értődnek. Magyarország lakossága 1813-ban (a m. kir. statisztikai hivatal számítása szerint) 10,400.000-re becsülhető.

ennek az arányszáma a lakossághoz 3·3%. A mai viszonyokat nincs miért külön hangsúlyoznom. Száz év alatt Magyarország lelki s anyagi haladását összes vonatkozásaiban kidomborítani a történetírónak külön feladata. Elég megjegyeznünk, hogy míg a lakosság száma 1814—1914-ig 105·7% növekedett, az intelligencia növekedése e száz év folyamán ugyancsak kedvező arányban emelkedett.

S ez az intensív haladás különösen a múlt század hetedik évtizedében kezdődik. A zárószámadások adatai alapján ugyanis a magyar állam közművelődési célokra 1870—1906-ig 767,401.000 koronát költött.

Nem szabad arról sem megfeledkeznünk, hogy az a régi nemzedék 1814-ben még nem hódolhatott az egyetemes nemzeti szellemnek, csirádzott az ugyan már, de csak 11 év múlva kelt ki az alkotmányos élet hasadtán. Szerény kívánságok hangzottak fel, hogy a megyékben a tárgyalások magyarul folyjanak; Mailáth, a személynök, megkívánta, hogy alantasi magyar ruhába öltözzenek s nagy feltűnést kelt, hogy egy bécsi születésű magyar bárónő magyarul nevelteti gyermekeit. A magyar színészet tengődik, a magyar irodalom szürkülete korát éli. Leghazafiasabb történetíróink Engel János Krisztián s Fessler Ignác, kinek épen száz éve, hogy munkájának első kötete megjelent, németül írnak.

Ma már van magyar tudományosság s irodalom, melynek százados múltja a XIX. és XX. század eszméinek hatását nemzeti keretben is feltűnteti. Mindez egy századnak a munkája, egy századé, mely nemzetté forrasztotta a széttagolt részeket.

Ehhez hasonló arányokban növekszik a modern magyar államiság fejlődése folyamán az ország vagyona, adózó képessége és közgazdasági ereje. Szinte csoda számba megy, hogy az a száz év előtti primitív, igaz, hogy egyszerűbb erkölcsű társadalom miként lesz gazdagon tagozott szervezetté, mely erősen lüktető életküzdelmet vív. Igaz, hogy a magánhaszon s a közérdek közti kölcsönös hatás, mint egyébként mindenütt, ma kirivóbb módon jut kifejezésre, mint régen. De azért hazánk ezen a téren is alkotásra képes, s magunk előtt a példa, hogy van miből az állam segedelmére sietni.

Nem akarok sem statisztikai, sem közgazdasági multunk s jelenünk számszerinti eredményeivel túlságosan tarkított útra térni. De illusztrálnom kell vele a lefolyt századot.

1814-ben hazánknak, úgy a hogy, kereskedelmi fővárosa a mi Budapestünk, 1848-ig Pozsony a parlamenti székhely. 1814-ben a két városnak: Budának s Pestnek lakossága

70.219 főre megyen, bevétele 1,394.829 K 34 f, kiadása 1,313.136 K 04 f-t tesz. Egy főre esik 19 K 86 f bevétel, 18 K 71 f kiadás. 1913-ban a lakosság száma 941.000 lélek, a mi 1.240·10% szaporodást jelent. Az 1913. zárószámadás szerint a főváros jövedelme 85,222.241 K ugyanannyi kiadással szemben, a mi száz év alatt 6.009·9%-nyi bevételi (fejenként 356·5% emelkedés) s 6389·9% (fejenként 384·1%-os emelkedés) kiadási többletet jelent. Ez a mi nagy méretekben fejlődő fővárosunk története 1541—1686-ig 145 évi pangást jelez, középkori emlékei elpusztultak s egy dunai Balkán város törmelékein indult meg újjáépítése. És mennyi akadálylyal kellett küzdenie, mígnem 1873-ban igazán európai várossá lett. De az a drága magyar Alföld s a túl a dunai magyarság természetes felszívó ereje emporiumot alkot ezen a tündéri vidéken. Ma Budapest székesfőváros a kivetett egyenes állami adónak egy százalék híján ötödrészét fizeti (54,807.852 K), a fogyasztási adóknak pedig 18·72%-t (54,708.671 K) juttatja az államnak.

Ez az eredmény a nemzet alkotóereje, a kedvező földrajzi helyzet, a társadalom, kormány, a politikai élet tényezői összesen munkájának az eredője. Rinascimento ez, mely a történelem folyamán nem gyakran fordul elő.

Nem vetített kép ez, t. közgyűlés ad usum Delphini. Irígyság és minden célzat nélkül iktatjuk ide Bécsnek, a császári fővárosnak, a multban példányképünknek, analog teteleit. Bécs város lakossága 1813-ban 221·8% nagyobb Budáénál és Pesténél : t. i. 226.000 lélek, 1913-ban 2,132.523 ; a száz éves növekedése 843·5%, a mely Budapesthez képest ma csak 126·6% nagyobb emelkedési arányt mutat, a melynyiben Budapest lakossága száz év alatt 396·6% erősebben gyarapodott.

Bécs városának jövedelme 1813-ban 7,292.849 K, kiadása 5,076.023 K, 1913-ban 226,554.659 K bevétellel szemben 225,623.011 K a kiadás. A százéves emelkedési arányszám a bevételeknél 3006·5%, a kiadásoknál 4344·8%. Száz évvel ezelőtt fejenként 32 K 27 f bevétel s 22 K 47 fillér kiadás jut egy fejre, 1913-ban 106 K 24 f bevétel, 105 K 80 f kiadás terhel az egyest. Bécs bevétele Budapestéhez képest 1813-ban 422·8% nagyobb, kiadása 286·5%, 1913-ban 165·8% nagyobb a bevétel, 164·7% ugyancsak nagyobb a kiadás.

Míg az 1813—1913. időszakban

Bécs bevétele 3006·5%

Budapest bevétele 6009·9%

növekedett,

Bécs kiadása	4344·8%
Budapest kiadása	6389·9%

lett nagyobb.

Messzire vezetne, ha közgazdasági szempontból akarnók megvilágítani e számok jelentőségét. A közgazda felhozhatja Budapest főváros rohamos kiadási többlete fejtegetésénél, hogy századok mulasztását kell pótolnia s újból megteremteni ezt a fejlesztésében nem mindig szerencsés várost s ezzel indokolja a hiteligények nagy összegét. Mi történetírók csak azt állapíthatjuk meg, hogy Bécs 1813-ban a német birodalom főhelye, az udvari életnek, 1814—15-ben az cruópai világnak a központja, a hol 100.000 idegen gyűlt össze. Továbbá egy szerencsés nagy culturalis multnak a gyűjtő medenczéje s már akkor erős tőke lerakodóhelye. S ezzel az egyöntetű jellegű nagyvárossal szemben, a mi akkor tartományi színezetű, idegen nyelvű fővárosunk, ha ily eredményt ért el, méltó erejű társa Ausztria fővárosának. Bécs, noha a mult század folyamán a német birodalomból kivált, erős vegyülése következtében különleges jellegű társadalmánál fogva megmaradt benyiló metropolisnak a Duna mentén, s szolid alapokon fejlődött. A Közép-Duna metropolisa: a mi fővárosunk pedig benyilója a Balkán-félszigetnek s a délkeletnek. Ez a két metropolis abban a szerencsés helyzetben van, hogy ha mesterséges válaszfalakat nem emelnek közéjük, egymás fejlődésének csak örvendhet, s abból hasznot is húzhat. Kibővül a párhuzam, ha fölemlítem, hogy valamint Budapest az állami egyenes adóknak egy ötödét, Bécs 32·9%-át fizeti az ausztriai egyenes adóknak.¹

Hosszabban időztem fővárosunk számbeli fejlődésének méltatásánál, de indokolja eljárásomat az a körülmény, hogy Budapest az ország szíve, az állam középpontja.

Ha Budapest 1813-ban csak embryo volt, ehhez viszonyíthatjuk akkor az egész országot is.

Midőn 1815-ben számot vetettek, hogy ez a mi monarchiánk az elmúlt harczokban (1792—1914) mily óriási áldozatokat hozott léte fenntartásáért, ugyancsak szomorú számok tanúskodnak. 1792-től 1815-ig a monarchia bevételei 2,261.525 millió forintot tesznek 2,133.116 millió forint kiadással szemben, úgy hogy az átlagos 94,230.208 bevétellel szemben 88,879.833 forint kiadás áll. A háborúknak elesett

¹ Az ausztriai egyenes adók jövedelme 408,075.327 K. Bécs ehhez 134,411.597 koronával járul.

körülbelül 384.590 ember. Az államhitel teljesen megromlott, mert tekintélyét az alattvalók előtt elvesztette. 160 millió forint fedezetlen bankóczédula keringett az országban. Ennek a nyomában állott be az 1811-i államtönk, mely a monarchiát gazdaságilag hosszú időre visszavetette. Midőn gróf Wallis a naivitás merészségével megoldotta a kérdést és már 1811. márczius 18-án kihirdette a pátenszt, óriási megrázkódtatás járt a nyomában. A ki a pátens előtt 100.000 forintért adta el birtokát, csak 20.000 forintja volt a beváltás után. Tényleg azonban csak 6000 forint ércpénzt kapott, minthogy a kibocsátási jegyek mindjárt disagiót mutattak fel. Ennek nyomában járt a hihetetlen drágaság, és elkövetkeztek azok a mondhatni portugáliai életviszonyok, hogy 100 bankóczéduláért alig lakott jól az ember.

Előttem van az 1814. s a mai budapesti árak összehasonlító táblázata. Nem elemezhetem az egyes élelmiszereket tételenként. Természetes, hogy a hús ára száz év alatt aránytalanul emelkedett: a marhahúsé s a borjúé 200%-kal, de mennyire megváltozott azóta állattenyésztésünk s mennyivel fokozottabb a kereslet, 86%-kal drágább a bor. A búza ára ma 57%-kal nagyobb, a rozsé 98%-kal, a búzaliszté csak 8%-kal (akkor 100 kg. 62'88, ma 67'85), 1814-ben a vaj ára 220%-kal volt drágább, a fáé 28%-kal. Míg azonban a 20 éves háborús korszak folyamán az árakat csak igen kis részben emelte az egyesek üzleti furfangja s emelkedések a közgazdasági viszonyok fokozatos romlásában keresendő s ezért 1792 óta egyes czikkeknél 100—150% a növekedés; a mai drágaság lelohasztását ellenben lehet mérsékelni helyes előrelátással. Akkor a tönkrement államhitel s a zilált pénzvviszonyok évtizedig éreztették hatásukat.

Az államadósság 713 millió forintot ért el, mi a kamatleszállítás következtében 356½ millió frtra szállott le. Azonban 1818-ban már annyi fedezetlen beváltási és előlegjegy volt forgalomban, hogy az államhitel fagypontra jutott. Mindamellett a monarchia ezt a megrázkódtatást, noha a nyugateurópai államokhoz képest még az osztrák örökös tartományok nagy része gazdaságilag lehanyatlott, kiheverte. És most?

Csak ismételhetem azt, a mit nagynevű pénzügyi írónk Weninger Vincze, magyar részről a quota-arány első megokolója 1869-ben mondott. »Lehetetlent követel, a ki azt várja, hogy az abszolút és összpontosított államháztartás

Budapest	Árak 1814-ben			Átszámítás (1 fl C. M. = 60 kr = 2 K 10 f.) törvényes mér- térendszerben			Az árak összehasonlítása								Átlagos emelke- dés %-ban több kevesebb	Jegyzet
							1814		1915		Piaczi ár					
	Forintban (C. M.)			Méter- mérték	K	f					Alapár		Maximá- lis ár			
									Méter- mérték		K	f	K	f		
Búza (76 kg. súlyú)	1 magyar (pesti) mérő	7	30	80 l.	15	75	100 kg.	25	90	100 kg.	—	—	40	55	57%	1 kg 78—88 fill. (detail)
Rozs (70 kg. súlyú)	1 magyar (pesti) mérő	4	30	80 l.	9	45	100 »	16	87	100 »	—	—	33	50	98%	
Buzaliszt	1 régi mázsá	14	58	50 kg.	31	44	100 »	62	88	100 »	—	—	67	85	8%	
Borjú (70 kg.)	1 darab	18	—	1 drb	37	80	1 kg.	—	54	1 kg.	1	56	1	64	200%	
Bárány	1 »	4	—	1 »	8	40	1 »	—	—	1 »	1	44	1	60	—	
Marhahús ...	1 magy. font	—	9	50 dkg.	—	32	1 »	—	64	1 »	1	32	2	40	200%	
Ponty	1 » »	—	26	50 »	—	90	1 »	1	80	1 »	1	65	2	10	—	
Bor	1/3 pint	—	36	1 41 l.	1	26	1 l	—	90	1 l.	—	96	2	—	86%	
»	1 magy. akó	15	—	58 l.	32	—	100 l.	55	—	100 l.	50	—	60	—	—	
Vaj	1/2 magy. font	1	30	25 dkg.	3	15	1 kg.	12	60	1 kg.	2	88	5	—	220%	
Fa	1 öl	24	—	3 41 m³	50	40	1 m³	14	78	1 m³	11	—	12	—	28%	
Dohány	1 régi mázsá	10	—	50 kg.	21	—	100 kg.	42	—	100 kg.	2	50	40	—	—	

adatait a jelen politikai és pénzügyi viszonyoknak megfelelő csoportosításban mutassam be.¹

Voltakép 1817—8. előtt oly érték hullámzás állott elő az állami háztartásban, hogy összehasonlítás czéljára nem is állíthatunk be valamelyes pontos évszámot. De vegyük fel tisztára matematikai eredmény szempontjából az 1818-ik évet.

Ausztria 1818-ban

Lakosság száma 13,380.640

			Esik egy főre
Bevétel	464,868.171 K	34 K 74 f	
Kiadás	377,988.093 »	28 » 25 »	

Ausztria 1913-ban :

Lakosság száma (1912) 28,748.850

Bevétel	3.142,491.539 K	109 K 31 f	
Kiadás	3.142,181.142 »	109 » 29 »	

Az 1818—1913. százalékos emelkedés

a bevételeknél	575.9%	fejenként	214.7%
a kiadásoknál	731.3%	»	286.8%
a lakosságnál	114.8%		

Magyarország 1818-ban :

Lakosság száma 12,360.000

Bevétel	(Weningernek a közös pénzügyi levéltár és a számkamara ig. adatai alapján)	32,252.955 K,	2 K 61 f
Kiadás		4,730.947 »	— » 38 »

Ez a szám, bármily pontosan számított is Weninger, csak Magyarország hozzájárulási quotáját tartalmazza az akkori birodalmi költségekhez. Ha ezt a 32,252.955 K bevételt 1818-ra biztosra vesszük s összevetjük az 1913. állapottal

		(1912)	
bevétel	2.072,809.031 K,	21,886.000 lakos	
kiadás	2.072,754.196 »		
esik egy főre	94 K 71 f bevétel,	94 K 70 f kiadás.	

¹ Statisztikai és nemzetgazdasági közlemények. Keleti Károly VI—VII. k. Az osztrák-magyar monarchia államháztartása e század első felében és Magyarország állása e háztartásban, *Weninger Vinczétől* 1—74. l.

A bevétel tehát 1818—1913. 6.326,7⁰/₁₀₀
 A kiadás 43.712,7⁰/₁₀₀
 emelkedett a lakosság 77,1% növekedése mellett, a fejenként
 való bevételi szaporulat 3528,7%, a kiadásé 24821,1%.

Ausztria 1913-ban 51,6% nagyobb bevételi és kiadási
 coefficientst mutat fel, mint Magyarország, a lakosság azon-
 ban 1818 óta Ausztriában tetemesen szaporodott, 1818-ban
 8,3%-kal nagyobb csak Ausztria lakossága, 1913: 31,3%kal.

Ha az államadósságok tételét nézzük:

1818-ban 1.100.000.000 K

1914-ben:

Ausztriában 12.000.000.000 K

Magyarországban 1912. év végén .. 5.520.569,582 »

Összesen a kettő 17.520.569,582 K

1818-ban egy főre Ausztriában s Magyar-
 országgal együtt 42 K 73 f
 1914-ben Ausztriában fejenként 417 » 41 »
 és Magyarországon 252 » 24 »
 államadóssági járulék jut.

A népesség szaporodása a monarchiában kerekszám-
 ban 100%, az államadósság növekedése 1500%. Az állam-
 adósság 15-szörös növekedése illusztrálja a monarchia tör-
 ténétét a lefolyt százéves cyclusban. Nem kívánok ez
 alkalommal pénzügytörténeti subtilitásokba bocsátkozni, s az
 1867-, illetőleg 1907-ben rendezett úgynevezett régi osztrák
 államadósságból mennyi fordítottatott Magyarországra s mi-
 képen számíttatott ki a 4 milliárd régi adósságból a 30%
 magyar quota 1867-ben. A pénzügyi statisztika elének tárja,
 hogy a monarchia két államának rohamos hitelszükséglete
 a létfenntartás, a közgazdasági és kulturális fejlődés bizto-
 sítására fordítottatott. Míg 1813-ban a monarchia hitelét
 államcsőd útján rendezte, s a külföld kegyéből él, ma a
 saját erejéből állott elő 3 milliárddal. S azonfelül ez az állam-
 adósság — nem kívánjuk részletesen elemezni — befektetés
 és fejlődési basis. Az egyetemes európai fejlődéssel csak így
 lehetett lépést tartani.

S hogy ezt megbírta, arra bizonyosság a megszakítás
 nélkül folyton fejlődő Ausztria, s bizonyosság rá hazánk,
 mely pénzügyi tekintetben voltaképp csak 1867 óta a maga
 ura. A magyar államvagyon gyarapodása 1870—1907-ig
 371,54%-t tesz.¹ S ha az államvagyon értékszámításának,

¹ Szterényi József adata 1910. előadásában: Magyarország
 gazdasági fejlődéséről az utolsó négy évtizedben.

azon adatnak, nem is tulajdoníthatunk matematikai bizonyosságot, hogy a monarchia két állama vagyonértéke 126.250 milliárdot tesz (Ausztria 84.130, Magyarország 41.520),¹ de tény, hogy ez a monarchia pénzügyileg s gazdaságilag minden tekintetben jó. Legnagyobb közgazdánk² kimutatta, hogy a monarchia fizetési mérlege, noha kereskedelmi mérlege erősen passiv, emelkedőben van. Ha ez a mérleg a százados fejlemények convulsiói között ilyen né tudott alakulni, belső és külső harcok közepette, megbírják ezt a létharczot is.

IV.

Az elmúlt száz év tanúsága anyagi erőink fejlődését illetőleg viszonylag és tényleg kedvező.

A számok, azonban bizvást fölvehetné valaki, nem kellő bizonyóságtételek a nemzetlét egyetemes lelki fejlődésére.

Ez az erre hivatott történetírónak lesz a feladata. Én, t. közgyűlés, a nagy idők hatása alatt csak tükördarabokkal állok elő.

Elöttem az a kép, midőn nagy palatinusunk József vezetése alatt Ferencz király 1814 július 22-én fogadta a magyar királyság összes vármegyéinek küldöttségét és emelt hangon mondá: »Szilárdan és rendületlenül állottuk a 20 háborús év nyomását. Elmúltak s a baj gyökeresen kiirtatott. Alattvalóim hűsége és állhatatossága, győzelmes seregeim vitésége megcselekedték azt, a mi elérhetetlennek látszott. Utódainknak dicső példát hagyunk hátra és ők áldani fogják állhatatosságunkat.« Fényes ünnepélyek emléke dereng át hozzánk, midőn Ferencz király szövetségeseivel Budán október 20-án fogadta a magyar nemességet. Az akkor még primitív főváros örömnapokat élt, de már akkor is, a ki akarta, észrevette, hogy a sokáig aludt magyarságban megvan egyfelől az alkotmányosság iránt való mély ragaszkodás és másfelől a létfenntartás iránt való ösztön. Akkor még a Dráván innen és túl igazán testvérekül tekintették egymást s a szent korona integritásának eszméje élénken élt az akkori nemzedékben. De nem akarok én az akkori küzdelmek elemzésébe bocsátkozni. A biztató tünetek mellett ki kellene éleznem azokat a primitív állapotokat és nagy fogyatkozásokat, a melyek részint a múlt hagyományai,

¹ Fellner Frigyes : Ausztria és Magyarország nemzeti vagyona 1913.

² Wekerle S. : A passiv keresk. mérlegről 1913. Bécs.

részint az akkori abszolút kormányzati rendszer álomba ringató, a positiv alkotástól idegenkedő irányzatának a következményei, és nem adhatnék örvendetes képet a közművelődés állapotáról. A nemzet lelkében azonban egyes rügyek már fakadoztak. De még 10 esztendeig tart 1814 után, a míg 1825-ben tavaszodni kezd.

A magasba kellene szállanom, hogy 1825 óta lefolyt fejlődésünk két határkövét 1848-at és 1867-et úgy értékeljem, mint a hogy azt a történetírótól megkövetelik. Mi mindenről kellene megemlékeznem, a míg eljutnék a jelen nagy időkig !

Beszélik egy görög bölcsről, hogy ha emberek közé ment és látta a nyomorúságot, elsírta magát és sajnálkozott azokon, a kik vígan és boldogan haladtak el mellette. Ezt megengedheti magának a philosophus, a kinek párja a mindenben nevető Demokritos, de a történetíró ne általánosítson eladdig, míg az összes részleteket nem ismeri.

Ezért nem tudok én sem szárnyalni, sem nagy vonásokban nem tudom vetíteni Önök elé történetíró módjára a mostani létharcz előzményeit. De nem is kívánok történetileg bölcselkedni.

A »mindent módjával« emberének vallom magam : »a ki a józan észjárásnál tovább akar hatolni, kiesik a józan-ságból«.

Ez a józan ész adta meg nemzetünknek azt a tehetséget, hogy a legnagyobb veszélyek közepette, a szenvedélyek magas hullámcsapása közben magához tért, összeszedte erejét. Ebben hinnünk kell. Akárhogy bírálják a mai nemzedék hibáit, akármennyire féltsük is a jövőendő vészeztől a hazát, sohase sajnáljuk, hogy most születünk. Hisz a magyar történetnek sohase volt egy korszaka se, a mikor épen ezek a józan elemek ne féltették volna a hazát, s ha van jogosultsága a hősök tiszteletének, a mely azt tanítja, hogy az ilyen providentialis férfiak irányítják mindig nemzetüket, ez csak bizonyos fokig igaz. Beteg nemzetet semmiféle providentialis nagyság sem tud kimenteni. A jövőendő vészt a jelen nemzedék megmosolyogja és csak a kései utód korholja majd, mikor már utolsó tagjuk is elporladt. Ezért a nemzet összességében kell lenni annyi egészséges magnak, hogy fennmaradása biztosítva legyen. S ez megvan.

Hiszen ebben a most lefolyó küzdelemben érezzük, hogy a nemzet legyűri a halált, mert élni akar. A nemzet életéből, mióta nemzetnek tudja magát, sohasem fogyott el a lélek, bízik önmagában, s erős a hite Istenében. Velünk harczol a mult. Látjuk vérrel megpecsételve a magyar anya-

országban századokon át velünk élő nemzetiségek solidaritásának nagy elvét, melyről társulatunk elnökei oly szépen szólottak. Látjuk a magyar szent koronában testvéreinknek, a horvátoknak hősiességét fényesen ragyogni. Ime valóra válik a *pragmatica sanctio* nagy elve : *inseparabiliter*, vállvetve küzdünk Ausztria népeivel. A nyugati Európával vívott harcokból fennmaradt német gyűlölködésnek vége szakadt, a germán és uraltáji fajok közt mély érzelmi kapcsolatok szövődtek. S mindezen ádáz küzdelmekben mégsem jut kifejezésre az ellenség gyűlölete. Ez a mi emberbecsülő, józan, elszánt, minden körülményhez alkalmazkodni tudó nemzetünk megkeményedett, szívós és kitartó lett.

Már ezért is rendíthetetlen hitem, hogy az ilyen nemzet fennmarad. Történjék bármi, zúduljanak ránk a Balkánnak minden dzsinjei, érje országunkat bármi veszedelem, avagy vettessék próbára a nemzetek világharczában, élni fog.

Megszolgált érte.

Kálmán király rokonsága a horvát királyi családdal.

»A horvát történetírás zátonyai« cz. értekezésemben mutattam rá először azon történeti igazságra, hogy Kálmán királyunk teljes joggal csatolta Horvátországot a magyar királysághoz, mert ő női ágon a kihalt horvát királyi család leszármazottja volt.

E felfedezésemhez a horvát történetírók részéről Horvát Rudolf szólt hozzá a Vjesnik zemaljskoga arkiva XIV. 92—101. lapjain, elismerem, elég tárgyilagossággal.

Megjegyzései közül egyik egészen helyes. Figyelmeztet abbeli tévedésemre, hogy az 1088—90-ben uralkodó horvát király, István, III. Kreszimir Péter horvát királynak nem fia volt, mint én írtam, hanem unokaöccse. Engem Rački ejtett tévedésbe, a ki az 1088/89 táján kelt oklevél egyik mondatában a »pa... avum proavumque solio in regio«-ban a hiányos *pa...* szótagot *pa(trum)*-ra egészítette ki,¹ holott »*pa(trui)*«-ra kellett volna kiegészítenie, mint az a mindjárt utána következő levélből kitűnik.²

Többi megjegyzései, hozzávetései azonban sokszorosan hibásak.

Ilyen második magyarázata a magyar és horvát királyi családok közt keletkezett rokonságról. Ő azt tartja, hogy nem kellene eltérnünk a Bécsi Képes Krónikába beiktatott zselicz-szentjakabi feljegyzés »sororius« szavának rendes értelmétől. Ennélfogva az úgy lenne magyarázandó, hogy III. Kreszimir Péter valóban sógora volt I. Gyécse későbbi magyar királynak, még pedig akként, hogy III. Kreszimir Péter nőül vette I. Gyécse nőtestvérét Ilonát. Az ő halála után ez Ilona másodszor férjhez ment Szvinimir Demeter horvát királyhoz s így jutott azon nagy befolyáshoz, hogy a horvát királyi család kihalta után unokaöccseit Álmost és Kálmánt segíthette a horvát királyi trónra.

¹ Rački: Documenta historiae Chroaticae. 148. 1.

² U. o. 152. 1.

Ez tulajdonkép megint a régi nóta, megbővítve azzal, hogy az a bizonyos Ilona, I. Gyécse és Szent László állítólagos nőtestvére, nem csupán Szvinimirnek, hanem III. Krezimír Péternek is neje volt.

Nagyon ideje, hogy e régi s most már megtoldott tévedéssel leszámoljunk.

Nézzük az állítólagos Ilonáról szóló tudósításokat.

A Budai Krónikának, továbbá a Bécsi Képes Krónikának Szent-László uralkodásáról szóló részletei, a Salamonról és ezzel kapcsolatban a kúnokról értesítő sorokat kivéve, nem egykorúak, hanem a XIII. század végén keletkezett hozzávetések. Az a fejezet pedig (a bécsi képes krónikában LXII.-ik, a budaiban 110—111), a melybe Horvátország elfoglalása van beleszöve, nyilvánvalóan Szent-László legendája és az ő tiszteletére készült egyházi énekek (hymnuszok) nyomán készült. Már pedig Szent-László legendáját csak 1230 táján írták, a hymnusokat talán még később szerzették. Nem tudott ezek szerzője Horvátország elfoglalásáról semmi bizonyosat s azért csak tudatlanságának leplezésére, Szent-László támadásának igazolására gondolta ki azt a mesét, hogy Szent-Lászlót oda nőtestvére, az elhunyt horvát király özvegye hívta. E tudósítást készpénznek venni, történeti valóságként hirdetni nem lehet és nem szabad.

A magyar krónikában Szent-László ez állítólagos nőtestvérének keresztneve nincs kitéve. Hogy Helenának, magyarosan Ilonának hívták volna, az csupán az először Luciustól közrebocsátott, 1078-ra tett s a spalatoí érseknek a csetinai ispánság területén joghatóságot, tizedet biztosító oklevélben olvasható.¹

Azonban ez oklevél készítője sohase látta Szvinimir Demeter horvát királyt, pedig annak nevére írta az oklevelet. Ez oklevél alakú írás is a spalatoí egyház számára készült hamisítványokhoz tartozik. Mert — sajnos — e nagynevű és régi érsekség jogainak védelmezői is lesiklottak a XIII. században az igazság egyenes útjáról és jogaik védelmére hamisítványokat gyártottak. E hamisítványokat azután 1333-ban, vagy még később, átírták hivatalos formában és így maradtak reánk. Ezek közül az egyikről, az 1078-ra tett és Bosziljina birtokára vonatkozó levélről már Lucius, illetőleg még előbb Trau város ügyésze kimutatta, hogy koholt.² A másikról, az 1103. évszámot mutatóról

¹ Rački i. m. 116—18.

² Rački i. m. 115—16.

és Kálmán király nevében szőlőről Pauler Gyula bizonyította, hogy koholmány.¹ Ha a Helena-Ilona királynét említő 1078-iki levelet összevetjük az egykorú, hiteles adatokkal, ennek hamissága is azonnal kitűnik.

Először is e levél feltűnően egyezik a Bosziljina birtokról készített és szintén 1078-ra tett hamisítvánnyal. Továbbá Szvinimir király olyant ajándékoz benne, a mi neki sem volt, egyházi joghatóságot. Ajándékozta pedig épen akkor, midőn az ő főura VII. Gergely teljes erővel küzd az investitúra, a világiaknak egyházi joghatóságba való beleavatkozása ellen. A felhívott tanuk közt ott olvasható Gergely horvát püspök neve is, holott az 1076–87. években kormányzó horvát püspököt Péternek hívták.² Gergely csak az 1088–90. években volt horvát püspök s azon levelek, a melyek az ő kormányzását már az 1075–78. évekre is kiterjedőnek mondják, mind hamisítványok vagy Tamás főesperesnek hamisítványokon alapuló tévedése. A dalmát püspökök közt volt ugyan 1078-ban Gergely nevű, de ez arbei és nem horvát püspök volt.³

Ha már most a magyar krónikáknak kései tudósítását félreteszszük, az 1078-ra tett, de XIII. századbeli hamisítványt elvetjük s magunkat félrevezettetni nem engedjük, Szvinimir király és mások igazi leveleiből előtűnik a történeti igazság s ez persze egészen más, mint amit a kései mesék szerzői költöttek.

Megtudjuk István horvát herczeg 1078-iki és Szvinimir király 1083-iki leveleiből, hogy Szvinimir nejét Lepanak hívták és nem Ilonának. Megtudjuk, hogy Szvinimirnek és Lepanak Radvány (Radovan) nevű, 1078-ban már tanuskodó és így akkor már legalább is 12 éves fiuk volt.

E második történeti valóság azonnal elfogadhatatlanná teszi Horvát R. abbeli hozzávetését, hogy Szvinimir neje előbb III. Kreszimir Péternek volt felesége. Nyilvánvaló ugyanis ebből, hogy Szvinimir Lepát legalább is 1066-ban, III. Kreszimir Péter életében már nőül vette, mert csak így lehetett tőle 1078-ban legalább is 12 éves fia.

Tetszik különben Horvát R.-nak abbeli felfedezésem, hogy I. Gyécse neje III. Kreszimir Péternek leánya s így Kálmán királyunk III. Kreszimir P. horvát király uno-

¹ Századok 1888. 326—26. Fejérpataky: Kálmán király oklevelei 74—76.

² Rački i. m. 106., 113., 145., 169.

³ Rački i. m. 119., 121., v. ő. 106.

kája volt. De mindjárt meg is toldja és félremagyarázza az én állításomat. Azt írja, hogy, mivel Knauz állítása szerint Kálmán anyját Szinadenának hívták s mivel ez Boto-niates Nikefor bizanczi császár nőtestvérenek leánya volt, tehát III. Kreszimir Péter sógora volt Nikefornak a későbbi császárnak. Tovább fűzvéen ez okoskodását, állítja, hogy III. Kreszimir Péter fia volt II. István horvát királynak és nejének Orseolo Hicelanak, Ottó velencei doge nőtestvérenek s ennélfogva véleménye szerint, a Konstantinápolyba menekült Orseolo család rendezte e házassági összeköttetést a horvát királyi és a bizanczi császári udvarok közt.

Ez egy kicsit sok a jóból. Annyi itt egyszerre a történeti találgatás, hozzávetés, hogy vizsgálat nélkül elfogadni bajos, sőt veszedelmes.

Ha pedig vizsgáljuk Horvát R. bővítéseit, találgatásait, sok tévedés sül ki.

Először is óriási tévedés Szinadene anyját III. Kreszimir Péter nejének tartani. Skylitzes bizanczi történetíró az egyetlen tudósító Szinadene házasságáról, de ugyanő világosan megírta azt is, hogy Nikefor nővére Szinadene nevű leányát Szinadenos Theodul görög főúrral tehát nem III. Kreszimir Péterrel) nemzette.

Azután ugyancsak Skylitzes azt is megírta, hogy Szinadene férje halála után 1078-ban hazájába, immár császárrá emelkedett nagybátyjához visszatért. Világos tehát, hogy e Szinadenának hazája a kelet-római császárság és nem Horvátország volt.

Nyilvánvaló tehát, hogy Nikefor nőtestvére nem volt III. Kreszimir felesége és Szinadene nem volt Kreszimir leánya. E Szinadenának Konstantinápolyba való visszatéréséből következik az is, hogy nem ő volt Kálmán és Álmos királyfiak anyja, mert ha ő lett volna, itt maradt volna fiai mellett. Az, hogy Szent-László, a kegyes király, unokaöccseinek édesanyját elüzte volna, teljes lehetetlen.

De lehetetlen az is, hogy I. Gyécse király házassága e görög nővel 1074-ben, a görögökkel való teljes kibékülés előtt történt volna. A mint a magyar szent korona alsó részét csak 1074 végén vagy 1075 elején küldötte Dukasz Mihály császár I. Gyécse királynak (mert az 1074-ben született Konstantin trónörökös képe már ott van a küldött koronán), épen úgy e házasság is a görög császárral (és nem a horvát királlyal) kötött béke megerősítésére 1074 végén, vagy

1075 elején jött létre.¹ Kálmán és Álmos pedig 1074 előtt születtek.

Az sem való, hogy III. Kreszimir Péter anyja, István horvát király neje, Orseolo Ottonak, a velencei dogának Hicela nevű testvére lett volna. János deák 1008-ig vezetett pontos évkönyveiből kitűnik, hogy Orseolo Hicela Szurinya fia István horvát királyfinak volt felesége, nem pedig II. Kreszimir fia Istvánnak, III. Kreszimir Péter atyjának. Megdől ennél fogva teljesen az a hozzávetés is, hogy az 1026—32. években Konstantinápolyban élő, Velenczéből száműzött Orseolo-család házassági összeköttetést szerzett volna a bizanci császári udvar és a horvát királyi család közt, mert hiszen az Orseolo családnak semmi köze sem volt II. Kreszimir fia Istvánhoz.

Mivel tehát egyik találgatás se vált be és se az állítólagos Ilona, se Szinadena útján nem jött létre rokoni összeköttetés a magyar és horvát királyi családok közt, másféle úton kell azt megfejtetni.

Azt írja többek közt Horvát R., hogy nem sikerült bebizonyítanom, hogy III. Kreszimir Péter I. Gyécsének apósa és így Kálmán király nagyatyja lett volna, mert a Bécsi Képes Krónikába beleszótt s megbízható zselicz-szent-jakabi följegyzés »sororius« szava sógort jelent és III. Kreszimir Péter nem volt olyan nagyon öreg, hogy ne vehette volna el I. Gyécsének valamelyik nővérét.

Hát — bevallom — hibáztam, hogy a »sororius« szót socerusra magyaráztam. Nem vettem figyelembe, hogy a sororius nem idegen, érthetetlen szó volt a másolók előtt, (mint pl. a Cresimer, Crosimer), hanem közhasználatú latin szó s így ott másolási hibát nem lehet keresni.

Azonban a sororius szó segítségével is ki lehet keresni a magyar és horvát királyi családok rokoni összeköttetését.

De nem úgy ám, mint Horvát R. gondolja, magyar királyleány, hanem megfordítva horvát királyleány útján!

III. Kreszimir Péter legalább is 1058-ban már trónra jutott. Tehát, ha előbb nem, már ekkor meg is házasodott. Ámde ekkor még I. Gyécsének férjhez menendő hugai nem voltak.

Tudjuk, hogy I. Gyécse atyjának, I. Bélának házassága Riza lengyel herczegnővel csak 1041. szeptember hó után,

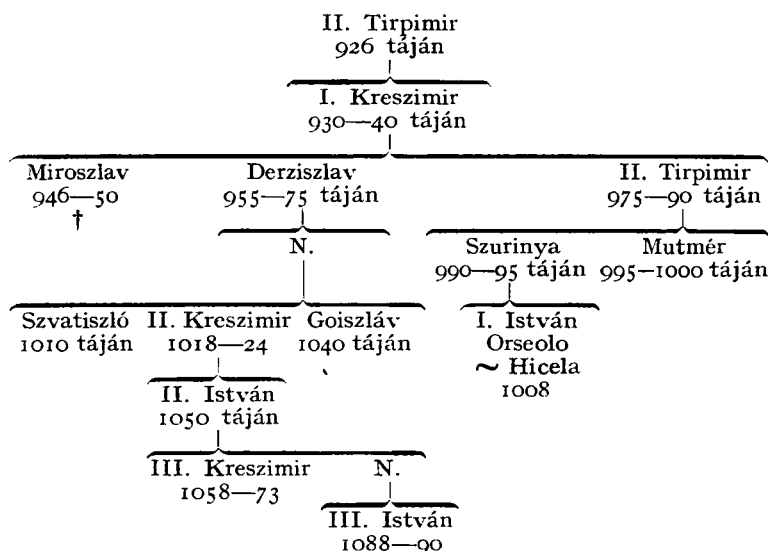
¹ Pauler: A magyar nemzet története. II. kiadás. I. 133., 438.

Péter király elűzése után, történt, mert az 1028—41. években a magyar és lengyel királyi udvarok szövetségben és nagy barátságban állottak. Lehetetlen tehát, hogy addig a lengyel királyi család odaadta volna valamelyik hercegnőt Szent-István és I. Péter magyar királyok személyes ellenfelének, a trónkövetelő I. Béla hercegnek, a megvakított Vászoly fiának. Ennélfogva I. Béla gyermekei mind csak 1041 után születtek. Biztos ez abból is, hogy 1061-ben a legidősebbet I. Gyécset »adolescens«-nek, növendéknek írják, tehát csak tizenkilencz éves lehetett. Utána következett nőtestvére Zsófia, a kit 1062-ben, mintegy 17—18 éves korában adtak férjhez. Azután Szent-László, a kiről fel van jegyezve, hogy még Lengyelországban született (azért is kapott lengyel nevet) legalább is 1048-ban. Csak ezután születhetett esetleg megint leány, de ez 1058-ban III. Kreszimir trónraléptekor még csak 9—10 éves lett volna s így nem arra való, hogy férjhez adják.

De meg III. Kreszimir Péter részéről is érthetetlen lenne, miért kötött volna ő házasságot Béla herceg leányával, mikor annak hercegsége a Tisza mentén lévén az ő királyságával nem is érintkezett és így neki I. Béla segítséget az akkori körülmények között nem adhatott. Igaz, hogy 1061 december 6-án I. Béla magyar királylyá lett, de hogy 1058-tól 1062-ig III. Kreszimir Péter ne ültetett volna királynét maga mellé, hihetetlen. 1061-ben is I. Béla Lengyelországba menekül és unokaöccse Bogyoszló (Boleslav) segítségét kéri bátyja ellen. III. Kreszimir Péter segítségéről szó sincs, pedig ha I. Béla veje lett volna, neki is sereget kellett volna küldenie I. András király és az őt segítő németek ellen.

Felkeltvén figyelmemet Horvát R. azon állítása, hogy III. Kreszimir Péter trónraléptekor nem volt öreg ember, elkezdtem részletesen vizsgálni a horvát királyok nemzedékrendjét és uralkodásuk idejét. E kutatások alapján, félretéve a hamis vagy gyanús okleveleket, félretéve a horvát történetírók fölösleges és sokszor helytelen személyazonosítását, az egykorú írók adataiból és a hiteles oklevelekből a nemzedékrendet állítottam össze: ¹

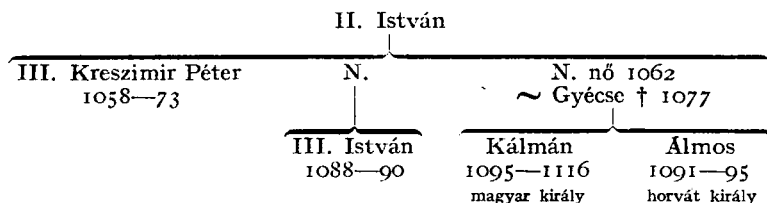
¹ Rački i. m. 62., 72., 398—99., 427—29., 431.

E nemzedékrendből kitűnik, hogy III. Kreszimir Péter 1058- valóban nem lehetett nagyon öreg ember. Mindjárt az, hogy e családból egy században kétségtelenül négy nemzedék élt, mutatja, hogy egyesek nem voltak nagyon hosszú életűek. Biztos azonkívül, hogy III. Kreszimir Péter nagyatyja az 1018–24. években uralkodott s mivel még utána testvére Goiszláv is trónra került és fia csak azután következett, 1024-ben még javakorbéli ember lehetett s így unokája is alig lehetett több 30 évesnél, midőn király lett. A magyar királyok közül III. Béla nagyatyja halála után 32 év múlva ült a királyi trónra és még sem volt több 24 évesnél.

Az időrend tehát megengedi annak elfogadását, hogy III. Kreszimir Péternek 1062-ben volt férjhez adható huga, a zselicz-szentjakabi följegyzés pedig bizonyossá teszi, hogy csakugyan volt és azt III. Kreszimir 1062-ben I. Gyécsehez adta férjhez. Így keletkezett a rokon összeköttetés a magyar és horvát királyi családok között és I. Gyécse fiainak későbbi magukviseléséből, különösen pedig Szent-Lászlónak azon cselekedetéből, hogy unokaöccsének Álmosnak érdekében és csakis a horvát királyi család kihalta után lép fel, nyilvánvaló, hogy Gyécse fiai horvát királyleánytól származnak.

Ennélfogva Kálmán király ekként származott női ágon a horvát királyi családból

Hogy a horvát királyleánynak házassága I. Gyécsevel, Kálmán atyjával 1062—63-ban történt, következtetjük abból, hogy ekkor állott érdekében a magyar királyi családnak a német birodalom ellen mindenféle szövetségeseket keresni. III. Kreszimir Péter akkor hatalma tetőpontján állott és délfelől könnyen megtámadhatta a német birodalmat. Természetes tehát, hogy I. Béla tudván, hogy IV. Henrik császár az ő száműzött sógorának, Salamonnak a magyar trónra való helyezéséért háborút fog indítani Magyarországgal szemben, szövetségre lépett vele s e szövetség megerősítésére szolgált a III. Kreszimir Péter huga és I. Gyécse között kötött házasság.

A horvát történetírás zátonyairól szóló értekezésben tehát annyiban hibáztam, hogy III. Kreszimir Pétert Kálmán királyunk nagyatyjának írtam, pedig nem nagyatyja (avus) volt, hanem csak anyai nagybátyja (avunculus).

Kijavítván ekként mult értekezésemben elkövetett két nemzedékrendi hibát, eleget tettem történetírói kötelességemnek, mert értekezésem többi része erősen áll. Horvát R. tesz ugyan még több megjegyzést s én arra bőven meg tudnék felelni, de ez most nem tartozik a tárgyhoz, Kálmán király származásához.

Csak egyet kell mégis felemlítenem, mert Kálmán király személyével összefügg. Azt állítja Horvát R.: »A belső villongásoktól nem szabadított meg bennünket a Magyarországgal való personal unio.«¹

Azonban Kálmán király 1098 táján a velenczei doge-nak ezt írja: »Vestra noscat prudentia, nos *nostrumque regnum* vestro, vestrorumque amori necti desiderar.«² 1108-ban pedig a trauiaknak adott kiadott levelét így kezdi: »Anno dominice incarnationis MCVIII mense V. die XXV. anno XII. *regni mei*.«³ Nem tud tehát Kálmán király semmit

¹ Vjesnik. XIV. 99.

² Smičiklas: Codex Diplomaticus Croatiae et Slavoniae. II. 1.

³ U. o. II. 19.

arról, hogy ő neki két országa volna, s így Horvátország a magyar királysággal personal unio-ban állna. Nem szabad történetírónak a régi oklevelekbe olyasmit beleolvasni, a mi benne nincs, sőt a minek ellenkezője áll az oklevélben.

Lám Klaič milyen szépen kimutatja III. Kreszimir, Szvinimir és III. István okleveleiből, épen a »regni« szóra hivatkozva, hogy III. Kreszimir idejétől kezdve Horvát- és Dalmátországok közt real-unio volt.¹ Egy kis jóakarattal, egy kis igazságérzettel (mert latin tudományában nem kételkedem) a Kálmán király okleveleiben előforduló »regni« szóból Horvát R. is megállapíthatja, hogy Kálmán király Magyar- és Horvátország közt real-uniót teremtett.

Dr. Karácsonyi János.

¹ Vjesnik. XIII. (1911.) 114—18.

Károlyi és a szatmári béke.

II. közlemény.

III. Rákóczi és az európai diplomatia.

Európát két, a politikai életre döntő befolyású kérdés megoldása érdekelte a Rákóczi-fölkelés idejében. Egyik a spanyol örökösödési kérdés, a melynek megoldásától függött, hogy körülbelül egyenlő befolyást gyakoroljanak-e a nagyhatalmak az egész Európát érdeklő eseményekre ezen-túl is, vagy pedig a döntés joga nagy mértékben egy állam hatalmába menjen át. A másik kérdés a svéd-orosz érdekek összeütközésének elintézése, melynek megoldása döntötte el, hogy a svéd befolyás helyett egy új elem, az orosz lépjen föl, mint igen befolyásos tényező a nemzetközi politika intézésében. Oroszország, ha meg tudja vetni lábát a Keleti-tenger partjain, ezzel egyszerre Nyugat-Európa érdek-sphaerájába lép, a mi szükségkép maga után vonja a svéd hatalom háttérbe szorulását és egy új, erős és fejlődésképes hatalom belépését Európának úgy gazdasági, mint politikai életébe.

Mindkét kérdés már lényegében el van döntve. 1711-ben a franczia túlsúly megdőlt, az orosz pedig előtérbe lép. Anglia és Poroszország az orosz beavatkozás kiküszöbölésére igyekeznek, attól tartva, hogy ez a spanyol örökösödési kérdésnek az ő szempontjukból kedvezően és rohamosan közeledő elintézésében újabb fordulatot fog előidézni. Ausztria az egyedüli, a ki Péter czárt be akarja vonni a bonyodalomba, de csak annyiban, hogy őt eltérítse a magyarok esetleges segítésétől, vagy ha lehet, ép felhasználja ellenük.

Míg a nyugateurópai hatalmak nem akarják az orosz beavatkozást, addig Péter czár törekvése ép az, hogy miután a svéd hatalmat a pultavai csatában megtörte és Nyugat-Európában területet nyert, bármily úton befolyást nyerjen a diplomatiái ügyekben is. Ezt a francziákkal való szövetség útján kereste, egyrészt mert ezáltal remélte a svéd-francia összeköttetés megszakítását; másrészt mivel ép kéznél volt egy alkalmas médium ennek kieszközlésére,

vagy legalább megindítására Rákóczi személyében. Ismerte Rákóczi jó viszonyát a francia udvarhoz s tudta róla, hogy reménytelen helyzete miatt a pusztá segítségigéretre meg fog tenni mindent. A játék pedig ránézve veszélytelen volt, mert ha sikerül Rákóczinak a svéd béke és a francia szövetség megkötése, az oly nagy előnyöket biztosít részére, hogy kisebb segítséget könnyen adhat a fejedelemnek ; ha pedig nem sikerül, kötelezve semmire sincs. Talán tudta — mivel állandó összeköttetésben állott a bécsi udvarral is —, hogy Rákóczi helyzete már annyira kedvezőtlen, hogy nincs messze az időpont, mikor vagy békülnie kell, vagy bekövetkezik a fegyveres leveretés. Így remélhette, hogy mire Rákóczinak sikerül esetleg kivinni a francia-orosz szövetséget, vagy legalább is megindítani a tárgyalást ennek érdekében, már szavát beváltani nem lesz kötelezve, mert a mozgalom jól, vagy szerencsétlenül, de be fog végződni. Péter cár tehát Rákóczival ugyanazt tette, a mit a francia udvar. Mindkettőnek csak eszköz volt, melyet — ha a körülmények úgy kívánják — bármelyik perczben eldobnak maguktól.

Rákóczi tragikumája a külpolitikában az, hogy nem fogta fel saját helyzetét s magát nem eszköznek, hanem az Európa diplomatiái harczára irányító befolyással bíró személynek tekintette. Annak eldöntésére, hogy Rákóczi mily helyet foglalt el a diplomatiában és hogy a hatalmak a háború folytatására, vagy ép a kedvező béke megkötésére nyujtottak-e segélykezet : ismernünk kell elsősorban Rákóczi viszonyát a francia udvarhoz, Péter cárhoz és a török udvarhoz ; másodsorban az orosz udvar viszonyát a bécsi, a francia, svéd és török udvarhoz. Ez utóbbi magyarázza meg, hogy miért nem kapta meg Rákóczi az annyira remélt orosz segítséget, miért izgatja XIV. Lajosnak, ép annak a királynak követe a törököt az orosz ellen, a ki szövetségre akar lépni Péter cárral. Annak megismerésére, hogy a béke megkötését mennyire mozdították elő az európai hatalmak, az angol-holland és porosz összeköttetést kell figyelembe vennünk.

Rákóczi összeköttetése XIV. Lajossal már elfogatása előtt kezdődik. Ép egy, a francia udvarhoz intézett levele miatt következik be életének azon fontos eseménye, mely rávette őt az elhatározásra, hogy felveszi a küzdelmet az alkotmány és a nép érdekében. Nagy befolyással volt rá ez elhatározásnál a kecsegtető francia ígélet. Szövetség érdekében Rákóczi és XIV. Lajos közt 1705-ben indul-

nak meg a rendszeres tárgyalások. Augusztus 29-én kéri Rákóczi XIV. Lajost ministerei útján, hogy az ígért szövetség foglaltassék írásba.¹ Valószínű, hogy már októberben egy propositiót nyújtottak be a szerződés pontjaira nézve, melyek a következők:² örökös véd- és daczszövetség a két ország között; a francia udvar Rákóczi kizárásával nem köt békét a bécsi udvarral, csak azon feltétellel, ha az uralkodó vagy lemond a magyar koronáról, vagy elégtételt ad minden sérelemért; ha békét köt, ezt csak azzal a feltétellel teszi XIV. Lajos, ha a bécsi udvar beleegyezik abba, hogy Rákóczinak birtoka megmaradjon az erdélyi fejedelemséggel együtt, a mely souverainné legyen, szabad választójoggal; míg a háború tart: havonként 50.000 livre-rel támogatja; ha a háború szerencsétlenül végződik, vagy a fejedelem elfogatik, a francia király gondoskodik szabadságáról és Lengyelországban megfelelő birtokról úgy az ő, valamint az őt követni akarók részére.

A pontokat Lajos hajlandó volt elfogadni³ és Desaleurs kiküldését ígérte a megbeszélésekre, de csak Rákóczival mint magánszemélylyel,⁴ nem pedig a magyar rendekkel akart szövetségre lépni, okul hozván fel azt, hogy más fejedelem alattvalóival nem tárgyalhat.⁵ A kérdés eldöntetlenül maradt még 1706-ban is. Rákóczi 1706 márcziusában⁶ újból kísérletet tett, hivatkozván arra, hogy mint szabad választás útján uralkodó erdélyi fejedelem akar szövetséget kötni, mert ebben az esetben nem forog fenn többé azon akadály, hogy más uralkodó alattvalója. De a francia udvar került minden határozott választ. Célja lehetetlenné tenni minden békülést a magyarok és az udvar között. Az ebből származó veszélyt csak Vetési látta, ki a francia udvarban élt s ismerte annak kétszínű politikáját.

Rákóczi szinte vakon bízott, hiába volt Vetési minden igyekezete, hogy leleplezze előtte a francia udvart. Február 16-iki levelében írja:⁷ »Mióltátúl kezdve én kezdem esmérni a francia udvart, elhitettem magammal, hogy

¹ Fontes Rerum Austriacarum. II. o. 9. k. Rákóczi levele 1705. aug. 29.

² Fontes Rerum Austriacarum. II. o. 9. k. 15. o.

³ Fontes Rerum Austriacarum. II. o. 9. k. 40. o.

⁴ Fontes Rerum Austriacarum. II. o. 9. k. 41—42. o.

⁵ Fontes Rerum Austriacarum. II. o. 9. k. 44. o.

⁶ Fontes Rerum Austriacarum. II. o. 9. k. 43. o.

⁷ Fontes Rerum Austriacarum. II. o. 9. k. 42. o.

szép szót és pénzt nem kímél, de semmi reálításra nem fogja kötelezni magát. Vigyázzon magára Nagyságod, hogy ezen sirenek éneke maga Nagyságod és az ország halálára ne legyen.« Ajánlja Rákóczinak, hogy sürgesse a szövetség megkötését, ha pedig ezt nem teszik meg: használja fel a jó alkalmat és kössön békét az udvarral. Május 10-iki levelében¹ nyíltan megírja, hogy véleménye szerint Lajos többé vissza nem szerezheti eddigi politikai superioritását, s czéjla csak az, hogy — mivel használ neki e mozgalom — minden békülésre vezető utat elzárjon a magyaroktól és kényszerítse őket a végkimerülésig tartó küzdelemre. Még egyszer ajánlja a béke megkötését. Nemcsak Vetési, hanem Wratiszláv gróf, cseh kancellár, az európai diplomatia egyik legjobb ismerője is figyelmezteti Rákóczit e kétszínű politikára, midőn nála van, mint felesége kísé-
rője. Öszintén mondja Rákóczinak: »Ön Franciaország ígéretében bízik, mely azon fejedelmek ápoldája, a kiket ígéreteinek és fogadásainak megszegése által szerencsétlenségbe döntött. Ön is ezek számát fogja szaporítani és ott haland meg.«² Rákóczi magatartása mindvégig nem változik, bizalma megingathatatlan. Nem használja fel az 1706-iki alkalmat a békekötésre, midőn előnyben van hadi téren, hanem remélve az előnyös szövetség megnyerését: maga segíti XIV. Lajost terve kivitelében, a kinek csaknem sikerül az önödi határozat által minden későbbi béketárgyalásnak útját bevágni.

A detronisatio kimondásában igen nagy szerepe volt a francia udvarnak. Oly szövetséges pontokat ígért, melyek szerencsés befejezést biztosítottak a mozgalomnak, de csak akkor akarta ezt megkötni a rendek belefoglalásával, ha azok függetlenítik magukat az udvartól. Igen jó kifogás volt, hogy más udvar alattvalóival, tehát lázadókkal nem tárgyalhat. Tudta, hogy Rákóczi a rendek nélkül sohasem fog szövetséget kötni. A rendek függetlenítésének pedig csak egy módja volt: a detronisatio. A francia udvar elég eszes volt, hogy oly kecsegtető feltételeket igérjen, melyeket az optimista Rákóczi elég biztosítéknak tarthatott ezen legvégső lépés megtételének ellenében is. A számítás sikerült. Rákóczi keresztülvitte a detronisatiót. Már 1707 elejétől kezdve foglalkozott e gondolattal. Vetési márczius 19-iki levelében írja: most hallotta, hogy Rákóczi tavaszra

¹ Fontes Rerum Austriacarum. II. o. 9. k. 45. o.

² Rákóczi emlékirata. 177. o. 1706. év.

tervezi a francia király kívánságának keresztülvitelét.¹ Nem ajánlja ezt s kéri Rákóczit, hogy kössön inkább békét, mert ez a határozat csak ki fogja szolgáltatni a francia érdekeknek. Egész az ónodi gyűlésig értesíti Rákóczit a francia csatavesztésekről és igyekszik bebizonyítani előtte szándéka esztelenségét.² Midőn látja, hogy megakadályozni nem tudja e lépést, legalább egy észszerű megoldást ajánl. Csináljanak a gyűlésen két protocolumot, mutassák meg a francia követnek s ha megerősítik a szövetséget: legyen érvényes a detronisatio, ha nem: úgy a másikat hirdessék ki.³ Különös, hogy Rákóczi még ezt az igazán észszerű tanácsot sem fogadta meg, hanem a francia udvar pusztá ígéretére megtette azt a lépést, mely megpecsételte sorsát.

Reménye mégsem sikerült. Még egy ideig megkapta a segílyt, de mindinkább kimaradt ez is, míg végre — teljesen magára utalva — csak egy reménye maradt meg: Lajos ígérete, hogy nála nélkül békét nem köt. Azonban ennek megtartása is lehetetlen, egyrészt azért, mert Franciaország mind közelebb jutott azon állapothoz, melyben nem ő diktál, hanem neki diktálnak békét; másrészt azért, mert Rákóczi a maga erejével nem folytathatta a küzdelmet addig, míg az európai béke bekövetkezik.

1707 április 15-től 1708 július 16-ig körülbelül 250.000 tallért kapott Rákóczi,⁴ melyből már áprilisban kiutaltak 116.666 tallért.⁵ 50.000 tallér Konstantinápolyban van letéve, míg 66.666 tallért Danzigon keresztül küld Bonrepos francia megbízott. Vetési szerint még 46.666 tallér hátralék van. Ugyanekkor Rákóczi rendelkezésére Konstantinápolyban 150.000 livre állott.⁶ Tekintetbe véve ezen összegeket: 250—300.000 tallérra tehető a segíly. Talán a segílynek elég pontos fizetése indította Rákóczit arra, hogy újból felveti az allience eszméjét júliusban,⁷ de most is ép oly határozatlan volt a válasz, mint előbb. Vetési július 18-iki levelében említi⁸ újabb 400.000 tallér kiutalását Rákóczi részére, de ezzel ellentétben áll 28-iki

¹ Fontes Rerum Austriacarum. II. o. 9. k. 49. o.

² Fontes Rerum Austriacarum. II. o. 9. k. 51. o.

³ Fontes Rerum Austriacarum. II. o. 9. k. 54. o.

⁴ Archivum Rakóczianum. I. o. 2. k. 408. o.

⁵ Fontes Rerum Austriacarum. II. o. 9. k. 83. o.

⁶ Archivum Rakóczianum. I. o. 2. k. 374. o.

⁷ Fontes Rerum Austriacarum. II. o. 9. k. 99. o.

⁸ Fontes Rerum Austriacarum. II. o. 9. k. 100. o.

levele, melyben azzal vádolja Lajost, hogy ígéreteiben bízni nem lehet.¹ Ez a levél arra enged következtetni, hogy nem utalták ki teljesen a segélyt. De viszont az, hogy ép a trencsényi csata előtt áll talán az egész hadjárat alatt egyszerre legtöbb katonaság Rákóczi rendelkezésére: tetemes külföldi segélyre enged következtetni, tehát arra, hogy az ónodi határozat után Lajos egy éven belül még a segélyt megadta. 1709-ben már megszűnik a segély.² Vetési többszöri sürgetésére ígéri először 130.000,³ majd 100.000 tallér kiutalását május végén; 50.000 tallérét pedig rögtön, de ennek daczára már februárban a hátralék 200.000 forintot tesz ki.⁴ Ekkor a pénzküldés halasztásának okául azt hozzák fel, hogy a míg Rákóczi Schmidt András danzigi bankár részére megbízást nem küld, addig nem tudják a pénzt hová küldeni, de mihelyt ez megtörténik: rögtön folyósítják a segélyt.⁵ Rákóczi, úgy látszik, Vetési többszöri felszólítására sem küldött meghatalmazást Schmidtnek. Végre a francia udvar az 50.000 tallér Konstantinápolyba való küldését határozza el,⁶ de ez még július közepén sem történik meg, csak ígéri Vetésinek, hogy még a tél beállta előtt elküldik.⁷ A hátralék megfizetéséről azonban XIV. Lajos hallani sem akar, pedig az augusztusban már 650.000 tallért tesz ki.⁸ Még az 50.000 tallér kifizetése is elmarad és ettől kezdve biztatáson kívül kevés segélyt kap Rákóczi a francia udvartól, a mely nem is adhat, mert Franciaország is nyomorba süllyedt s a király saját népét kénytelen segélyezni.

Vetési, a ki szemtanu, írja: »Dieu a si fort appesenti sa main sur ce pays ci, qu'il ne le regarde pas de ses yeux de misericordie.«⁹ A maplaquaisi csata után pedig nemcsak a nép, de a katonaság is nyomorog, mezitláb, ruhátlanul.¹⁰ Rákóczi tudja ezt és mégis azt hiszi, hogy XIV. Lajos képes lesz ellenfeleivel szemben keresztülvinni azt, hogy őt bevegységbe a universalis békébe. Vagy inkább abban bízott, hogy Lajos megtartja adott szavát és nem köt békét

¹ Fontes Rerum Austriacarum. II. o. 9. k. 100. o.

² Fontes Rerum Austriacarum. II. o. 9. k. 122. o.

³ Fontes Rerum Austriacarum. II. o. 9. k. 120. o.

⁴ Fontes Rerum Austriacarum. II. o. 9. k. 123. o.

⁵ Fontes Rerum Austriacarum. II. o. 9. k. 121. o.

⁶ Fontes Rerum Austriacarum. II. o. 9. k. 136. o.

⁷ Fontes Rerum Austriacarum. II. o. 9. k. 140. o.

⁸ Fontes Rerum Austriacarum. II. o. 9. k. 143. o.

⁹ Fontes Rerum Austriacarum. II. o. 9. k. 125. o.

¹⁰ Fontes Rerum Austriacarum. II. o. 9. k. 150. o.

nála nélkül, s az európai államok belefáradva a harcza, elfogadják ezt a föltételt is. XIV. Lajost a csapások mellett is elég erősnek hitte arra, hogy ha nem is győz, de képes lesz kifárasztani ellenfeleit. Saját feladatát abban látta, hogy húzza a mozgalmat a bekövetkezendő európai békéig és ha lehet, szerezzen pártfogójának szövetségést. Ezért igyekezett a czár megnyerésére.

1710-ben Rákóczi megint élénk összeköttetésben állt a külfölddel. A már rég várt európai béke megvalósulni látszott. A fejedelem nem késett beküldeni a pontokat, melyek elfogadását kívánta.¹ Érdekes ez a propositio, mert világot vet arra, hogy milyen békét óhajtott Rákóczi hazája részére. A kívánt békepontok a következők: 1. Erdély szabad fejedelemség marad, olyan választójoggal, milyent az 1686-iki szerződés 7-ik pontja elismer, mely szerint: »Libera maneat paenes Transilvaniae statui juxta eorum jura electio.« — 2. Erdély minden jogaival maradjon Rákóczi fejedelemsége alatt. — 3. A fölkelők minden birtoka megmaradjon és szerezhessenek újakat. — 4. A rendek minden tekintetben teljes amnestiát kapjanak. — 5. A sérelmek tárgyalassanak egy külön országgyűlés előtt és orvosoltassanak. — 6. A béke foglaltassék bele az általános békébe. — Ezek oly pontok, melyeket Rákóczi követelhetett volna, ha győzelmes hadsereg élén áll, győztes szövetségéstől segítve.

A válasz nagyon lehangoló² volt. Azt tartalmazta, elégedjenek meg általános amnestiával és országgyűléssel, a melyen előterjeszthetik sérelmeiket. Igyekezzenek partialis békét kötni, melyet esetleg be lehet majd iktatni az általános békébe is. A tárgyalás, melytől Rákóczi oly sokat várt, nehezen indult meg. Az ellenfél megbízottjai már a praeliminarekat sem fogadták el teljesen,³ márczius 10-én mégis megindultak a tárgyalások Gertruydenburgban és augusztus 15-én eredmény nélkül szakadtak meg.⁴ A merev visszautasítás, melyet a hatalmak Ausztria kedvéért tanúsítottak már a tárgyalás előtt a Rákóczi érdekében tett ajánlatokkal szemben s a hajlandóság, melyet a francia udvar mutatott ezek mellőzésére az első ellenvetés alkalmával: bebizonyították, hogy XIV. Lajos segítségével nem lehetett semmit sem remélni. Sem anyagi, sem diplo-

¹ Fontes Rerum Austriacarum. II. o. 9. k. 157. o.

² Bericht Vetési. 1710. febr.

³ Brenner levele. 1710. márcz. 13.

⁴ Brenner levele. 1710. aug. 15. Danzig.

matiai támogatást nem akart és nem is tudott nyújtani már 1710-ben sem, még kevésbbé 1711-ben.

Még két állam volt, a honnan Rákóczi segítséget remélt: az orosz és a török. Oroszországgal való összekötése szoros összefüggésben van a francia-orosz szövetség, továbbá a svéd-orosz-török béke ügyében indított tárgyalásokkal. 1710-től kezdve az orosz segítség megnyerésének egyedüli feltétele az, hogy létre tudja-e hozni a svéd-orosz békét és a francia szövetséget. Rákóczi valóban minden erejét erre fordítja, de sikertelenül. Már 1707-ben megkezdődnek közte és a csár között a tárgyalások. Szeptemberben létrejön a szerződés,¹ mely biztosra veszi a fejedelem lengyel királylány választását és megállapítja az egymás iránti kötelezettségeket. Így ismétlődik a Rákócziaknak hagyományos törekvése a lengyel trónra, mely már annak egy tagját szerencsétlenné tette. Ferencznek ép úgy nem sikerült, mint elődeinek.

Egy pár hónappal később kezdődtek meg az orosz-svéd béke francia közvetítés útján való létrehozásának érdekében folyó tárgyalások. Az első propositiót 1707 decemberében nyújtották be az orosz udvar részéről.² A csár határol a Nevát kívánta, az azon túl fekvő részeket hajlandó volt visszaadni. Hadi kárpótlást egyik fél sem követelt. A lengyel királyság független maradt. Ha a lengyelek Szaniszlót elfogadják: a csár elismeri királynak.

Az 1707-iki rövid tárgyalás után Rákóczi szerepe a svéd-orosz kérdésben megszűnt, csak 1710-ben indul meg újra a tárgyalás, de ekkor a csár nemcsak a közvetítést, hanem a francia király szövetségének kieszközlését is kívánta a fejedelemtől. A magyar érdekű tárgyalások az orosz udvarral azonban nem szüneteltek 1707 és 1710 között sem. A főcél fegyveres segítség kieszközlése volt, de erre a csár nem volt hajlandó, csak diplomatai közbenjárást ígért.³ Nyílt támadástól visszatartotta az Angliától és Hollandiától való félelem, mert tartott tőle, hogy ezek a svédek mellett foglalnak állást, ha ő a magyarok segítségével ellenők fellép. Akkor is habozott, midőn Pultavánál győzött és mielőtt tett volna valamit: igyekezett a bécsi udvarnak és szövetségeseinek érzelmeit kipuhatolni.⁴

1710 elején kisebb félreértés támadt az orosz udvar és a

¹ Fontes Rerum Austriacarum. II. o. 9. k. 308—12. o.

² Fontes Rerum Austriacarum. II. o. 9. k. 312—14. o.

³ Archivum Rakóczianum. I. o. 2. k. 554. o.

⁴ Archivum Rakóczianum. I. o. 2. k. 532. o.

fejedelem között. A kioviai palatinus befogadása miatt gyanakodott a császár, ¹ hogy Rákóczi talán svéd érzelmű. Februárban írásbeli bizonyítékot kért, hogy a csapatot nem ellene fogadta be. ² Ezen túlzásba hajtott óvatosságnak oka talán az is, hogy késleltetni akarta a Rákóczi érdekében teendő lépéseket. Oly hírek terjedtek el, hogy e miatt Goltz és Janus generálisok a magyarok ellen támadást intéznek, ³ de ez Nedeczki téves tudósításán alapult. ⁴ Ha segítséget nem is kaptak, de a békés összeköttetés a magyarok részére Lengyelországon át biztosítva volt. Biztosította a lengyel tanács határozata, mely szerint Lengyelország a magyarok ellen háborút nem visel és Bercsényi személye, mint követé, biztonságban van. ⁵ De Rákóczi ennél többet kívánt: fegyveres segítséget. Midőn látta, hogy az eddigi utat követve céljt nem ér: közvetítő gyanánt lépett fel a császár és a svédektől visszapártolni akaró 20.000 kozák közt, azon ígéret fejében, hogy azok csekély zsoldért 12.000 lovast adnak neki, ha amnestiát szereznek. ⁶ Arra törekedett tehát, hogy írásbeli biztosítékot szerezzen részökre, a mi azonban megghiúsult azért, mert a császár még ily közvetett úton való segítségadástól is félt.

1710 áprilisában a fejedelem újból közvetítő szerephez jutott a francia, orosz és svéd közt. Április 12-én tudatja Bercsényi Vetésivel, hogy a császár hajlandó elfogadni a közvetítést és a békét. ⁷ Rákóczi újból fegyveres segítséget kér, azon érveléssel, hogy ez nagyon elősegítené a francia bizalom erősödését, de ha ezt nem teheti: legalább követei útján lépjen föl erélyesen. ⁸ A fegyveres segítség adását a császár a francia szövetség kivitelétől teszi függővé. Ha ez megtörténik, úgy kész teljes erővel fellépni és a császárt a francziákkal békére kényszeríteni. ⁹ Rákóczi megkezdte az allience érdekében a munkát. Már február közepén a francia király hajlandó is volt a békét közvetíteni, ¹⁰ habár szövetséget nem is köthet a csárral, mivel a svéd régebbi szövetségese és egyszerre két fél szövetségese nem lehet. Desaleurs Benderbe küldését ígérte, ki már márczius 17-ike körül megérkezett a

¹ Archivum Rakóczianum. I. o. 8. k. 166. o.

² Brenner levele. 1710. febr. 20. Varsó.

³ Brenner levele. 1710. febr. 13.

⁴ Brenner levele. 1710. febr. 16.

⁵ Brenner levele. 1710. márc. 27.

⁶ Archivum Rakóczianum. I. o. 8. k. 181—86. o.

⁷ Fontes Rerum Austriacarum. II. o. 9. k. 340—44. o.

⁸ Archivum Rakóczianum. I. o. 8. k. 241. o.

⁹ Rákóczi önéletrajza. 1710. év.

¹⁰ Archivum Rakóczianum. I. o. 8. k. 180—86. o.

svéd királyhoz.¹ Desaleurs viselkedése azonban az orosz udvarban gyanus volt és már májusban tartottak attól, hogy a béke ellen dolgozik,² sőt Dolgoruki értesült is erről. Májusban már annyira előrehaladt a török készülődés, hogy a hajóhad a Fekete-tengerre evezett. Desaleurs viselkedése ellen panaszkodott Pápai is, kinek nehezítették az orosz követekkel való érintkezését.³ Horváth Ferencz, a másik portai követ, a német ügy pártolásával gyanúsítja.⁴ Mindezek daczára júliusban megindulnak a tárgyalások. XIV. Lajos tudatja, hogy hajlandó közvetíteni, ha a csár is elvállalja az ő közvetítő szerepét maga és ellenfelei közt.⁵ Miután Vetési július 4-iki memorárában értesítette a francia udvart, hogy a csár is hajlandó a békére és — ha a francia király szövetséget köt vele — kész teljes erejével segíteni a magyarokat,⁶ a francia udvarban elhatározzák Baluze kiküldését. Úgy az orosz udvar, mint a svéd király békehajlamáról meggyőződven, a francia király július 25-én adja ki végső elhatározását, a melynek értelmében elfogadja a közvetítést a fejedelem ajánlatára, de azt kívánja, hogy mindkét fél jelölje meg a helyet és a pontokat. Oroszország is közvetítsen közte és ellenfelei közt, ha pedig a mediatio nem sikerül, akkor szövetséget kötnék és a csár, mint ilyen, köteles teljes erővel segíteni a magyarokat. A kiküldött Baluze lesz.⁷

Ezalatt Bercsényi buzdította Nedeczkit, hogy mindent tegyen meg a béke sürgetésére, mert a svéd király hajlandó rá.⁸ A béketárgyalások színhelyéül, mint neutrális terület⁹ Magyarországot ajánlotta. Ez igen ügyes diplomatiiai fogás lett volna, mert így csakugyan sikerült volna Magyarországot egy európai fontosságú kérdés elintézésének színhelyévé tenni, a mi Rákóczi tekintélyét rendkívül növelte volna és engedékenynyé tette volna a bécsi udvart. De a dolog nem sikerült. Positív eredmény még az év végén sincs.¹⁰ Rákóczi a várt segítséget nem nyerhette meg. A válasz kérésére mindig az, hogy a csár két ellenséget nem szerezhet, de ha a svéd béke meglesz, akkor megsegíti.

¹ Horváth Ferencz lev. 1710. márcz. 30. Konstantinápoly.

² Brenner levele. 1710. máj. 9. Danzig.

³ Pápai János levele. 1710. márczius.

⁴ Horváth Ferencz lev. 1710. máj. 8. Konstantinápoly.

⁵ *Fontes Rerum Austriacarum*. II. o. 9. k. 167. o.

⁶ *Fontes Rerum Austriacarum*. II. o. 9. k. 169—70. o.

⁷ *Fontes Rerum Austriacarum*. II. o. 9. k. 195. o.

⁸ *Archivum Rakóczianum*. I. o. 8. k. 170—71. o.

⁹ *Archivum Rakóczianum*. I. o. 8. k. 277—83. o.

¹⁰ *Archivum Rakóczianum*. I. o. 6. k. 628. o.

Azonban nemcsak, hogy a béke nem jött létre, hanem a svéd mellett, mint szövetséges, támadólag lépett fel a török is, még pedig francia ösztönzésre. Már említettük, hogy mindjárt az előkészületekkor, májusban, gyanakodott az orosz udvar Desaleurs-re. A gyanú mind erősbült, míg végre Péter czár 1711 első hónapjaiban tökéletesen meggyőződött a francia kétszínűségről. Rákóczi minden ellenérve daczára is többé hallani sem akart a segítségadásról.

1711-ben azután Vetési vette át az orosz ügyek vezetését, a kinek utasítása volt, hogy legalább 7—8.000 főnyi segítséget eszközöljön ki. Vetési, nemsokára megérkezése után, jelentést nyújtott be a czárnak,¹ melyben bizonyítani igyekezett, hogy a magyarok megsegítésével mindkét félnek szolgálatot tesz. XIV. Lajost segíti, ha a magyarokat támogatja. Ha ellensége a francziáknak : vigye ki a magyar békét és igen jó szolgálatot tesz azok ellenfeleinek. Európai hatalmaktól nem kell félnie, mert ők is kívánják ezt a békét és nem akarják megengedni a magyarok teljes leverését. Az orosz udvar azonban most még kevésbbé volt hajlandó kockáztatni valamit Rákóczi érdekében. Desaleurs működésével teljesen csak februárban jöttek tisztába. E hónap 6-án² Golowkin és Saphiroffe kancellár hivatja Vetésit s tudatják vele, hogy a helyzet megváltozott, mert megtudták, hogy a török háború francia ösztönzésre indult meg. Vetési felhozta ellenvetésül, hogy Desaleurs valószínűleg a király rendelete nélkül járt el. Erre két feltételt terjesztettek elő a kancellárok, hogy meggyőződjenek, hogy nem a francia király ösztönzésére történt a háború megindítása. Az első feltétel : akadályozza meg a király a háború kitörését ; — a második : kössön a czárral minden állammal szemben véd- és daczszövetséget. Vetési nem tartotta a második föltételt jogosnak, mert nem kívánhatják, hogy a svéd ellen, előbbi szövetségese ellen harczoljon. Különben is a francia király addig semmit sem tehet, míg nem biztos arról, hogy a svéd király elfogadja a közvetítést. Azt ajánlotta, tegyenek XII. Károlynak újabb ajánlatot. Ellenvetéseit Golowkinék látszólag elfogadták, de határozott válasz adását későbbi kihallgatásra halasztották. Elbocsátva őt : 19-ére, majd 23-ára ígérnek neki audientiát, de a czár sohasem fogadja. Ezalatt meggyőződött Nedeczki hűtlenségéről, a ki a leveleket másolatban a bécsi udvarhoz juttatta. 28-án azután megváltozott a kancellárok maga-

¹ Fontes Rerum Austriacarum. II. o. 9. k. 197. o.

² Fontes Rerum Austriacarum. II. o. 9. k. 201—13. o.

tartása. Megtudják a portai orosz követtől, hogy Desaleurs a francia király nevében adott be memorandumot a svéd király támogatására indítandó háború érdekében. Ennek eredménye, hogy 25-én kijelentik Vetésinek, hogy a cár nem fogadja, hagyja tehát el az udvart, a mit 26-án meg is tett, látván, hogy a helyzetben nem segíthet.

Ezek után — habár áprilisban még folytak az orosz-francia tárgyalások — sikert és hathatós támogatást várni többé nem lehetett. Egyrészt azért, mivel a cár belátta, hogy célját nem éri el; másrészt azért, mert hadereje két helyt lévén lekötve — északon Svédország felé, délen pedig a török miatt — nem képzelhető el, hogy még a francia ellenes alliance támadásának is kitegye magát, egy rá nézve közömbös mozgalom érdekében.

A török háború legbiztosabbnak vélt támaszától fosztotta meg Rákóczit. Azon különös jelenség okát, hogy ép pártfogója ösztönzésére indult meg ez a háború: az orosz udvar bécsi összeköttetésében kell keresnünk. A bécsi udvarnak állandó terve volt, hogy saját céljának nyerje meg a cárt, a kinek egyedüli célja az, hogy az európai diplomatiában szerepet nyerjen. Ezt egyszerre két úton próbálta meg. A francia udvar nem lehetett egészen biztos abban, hogy a cár nem lép-e át az ellenpárthoz; Svédország haderejének felszabadítása pedig egy biztos szövetségest szerzett volna neki. Először a béke létrehozása útján akarta Lajos XII. Károlyt a lekötöttség alól felszabadítani, s midőn ez nem sikerült — mert valószínű, hogy a svéd király nem volt hajlandó a békére, a mire a tárgyalások hosszas késleltetése miatt is következtethetünk —, akkor igyekezett oly ellenfelet állítani az oroszoknak, mely eléggé leköti addig, míg a svéd király újból erőhöz jut. Talán abban is bízott XIV. Lajos, hogy XII. Károly segíthet is neki, ha ellenfele le van kötve. Csak így magyarázható meg a francia udvar eljárása. Rákóczi feláldozása nem volt akadály.

A török ép alkalmasan volt disponálva, mert a hangulat az orosz ellen a háború megindítását kívánta. Már 1708-ban háborús volt a hangulat.¹ 1709-ben a hajóhad a Fekete-tengerre evezett és török hadak vonultak az orosz határ felé, azon ürügy alatt, hogy a svéd ellen akarják biztosítani azokat.² Ugyanezen év decemberében pedig már az egész birodalomban folytak a hadi készülétek.³ Már 1709-ben Neigeboner

¹ Archivum Rakóczianum. I. o. 2. k. 376. o.

² Archivum Rakóczianum. I. o. 2. k. 523. o.

³ Archivum Rakóczianum. I. o. 2. k. 589. o.

svéd követ francia segítséggel akarja kivinni a svéd katonák kiszabadítását az orosz fogságból, de ekkor mindent megtesz a czár a francia beavatkozás megakadályozására.¹ A török ultimatumot augusztus hó 5-én adják át,² a melynek értelmében a béke három feltételhez van kötve : 1. A svéd király hazavonulásának megengedése. — 2. Azov elhagyása. — 3. Lerombolása a tárgyalás alatt épített határerődöknek. — A második pont módosításával a bécsi udvar ellenzése dacára is először egy előzetes, a békét 1710 január 14-ig meghosszabbító szerződés jön létre.³ 1710 január 14-én pedig a karloviczi békét meghosszabbítják 30 évre.⁴ A béke azonban nem őszinte, csak időleges elhalasztása a háborúnak ; inkább a nagyvezér cselfogása. Az orosz sem bízott benne.⁵ Ezután is történtek surlódások a két állam határán. Ekkor jelent meg Desaleurs, a ki márczius végén, vagy áprilisban kezdhette meg az izgatást a svéd király érdekében. Tulajdonképen csak az elfojtott háborús hangulatot ébresztette fel újból, de az 1710 elején bekövetkezett török kormányváltásban⁶ bizonyára benne van a keze a francia udvarnak.

Akkor a békepárt és azzal együtt a régi nagyvezér is elbukott, a ki nem fogadta a svéd követet, sőt állítólag palotaforradalmat akart előidézni. Utóda Küprili Numan lett, a ki teljesen a háború pártján volt. Döntő befolyással volt még a tatárok zúgolódása az oroszszal kötött béke miatt. Már 1710 márcziusában Konstantinápolyba jön a khán és izgat a háború mellett.⁷ 1711 január elején már csaknem biztosra veszik a háború kitörését,⁸ de egyideig még elmarad, sőt februárban ünnepélyesen hazakísértetik az orosz követeket és kijelentik, hogy a porta a békét zavarni nem akarja, de azért oly feszült a viszony, hogy egyik fél sem gondolhat Rákóczi támogatására. A háború kitörésében mindenesetre része van a francia udvarnak, de előbb-utóbb bizonyára amúgy is kitört volna.

A pultavai csata után mindent megtett a bécsi udvar,⁹ hogy a czárt, a ki előbb tőlük segítséget kért a svédek ellen

¹ Jorga : Geschichte des osm. Reiches. 4. k. 298. o.

² Hurmuzaki : Fragmente zur G. des R. V. 4. k. 49. o.

³ Jorga : Geschichte des osm. Reiches. 4. k. 500. o.

⁴ Hurmuzaki : Fragmente zur G. des R. V. 4. k. 49. o.

⁵ Horváth Ferencz levele. 1710. jan. 30. Konstantinápoly.

⁶ Pápai János levele. 1710. jún. 19. Konstantinápoly.

⁷ Fontes Rerum Austriacarum. II. o. 9. k. 187—88. o.

⁸ Archivum Rakóczianum. I. o. 6. k. 665. o.

⁹ Arneth György : Prinz Eugen v. Savoyen... III—14. o.

s ennek fejében ígérte a magyarok leverését, megnyerje a maga részére és felhasználja a magyarok ellen. Már 1707 végén a császár, attól félve, hogy a svéd király ellene támadólag lép fel a francziák érdekében, rá akarja venni a czárt, hogy a magyarok ellen vele szövetkezzenek. Ennek megkönynyítésére felajánlotta a béke közvetítését, vagy ha ez nem sikerül: segítségét a svéd ellen. Ugyanily ajánlatot tett Ágost lengyel királynak is. Ezáltal akarta megakadályozni, hogy az orosz, magyar és lengyel közt esetleg egy ellene irányuló liga jöjjön létre.¹ A következő évben tovább folyt a kísérlet. Rákóczi igyekszik küzdeni ellene és bebizonyítani a czár előtt a bécsi udvar megbízhatatlanságát.² Kéri Urbich elmozdítását, mert ő teljesen az Ausztria érdekeit szolgálja.

A pultavai csata után még inkább érdekében állt az udvarnak a czár megnyerése, mert most nem segítségre szoruló, hanem győztes szövetségest nyer benne. 1710 elején, ép a franczia tárgyalások megindításakor is folynak a tárgyalások közöttük. Az udvar a magyarok gyöngeségének híresztelésével akarja elkedvetleníteni a czárt a segítségadástól. A bécsi követek hirdetik, hogy nem érdemes a magyarokkal törődni, hisz oly gyöngék, hogy ezer főnyi rendes katonaság elég a leverésükre.³ Márcziusban az orosz udvar külön tanácsot hivat össze Diepold bécsi követ kívánságára, melyen jelen van Brenner is, a ki újabb bécsi cselszövéstől tart.⁴ Márczius végén, vagy április elején felmerül az a terv, hogy rokoni viszonyba lépjen a két uralkodóház. Elisabeth hercegnőt akarják a czárevics-csel összeházasítani; Ágost lengyel király fia részére pedig a császár idősebb leányát szemelik ki.⁵ Körülbelől ugyanerre az időre esik Desaleurs oroszellenes izgatásának kezdete. A franczia udvar ezekről bizonyára értesült s így érthető az a felfogás, hogy előnyösebb lesz ránézve a svéd felszabadítása a török támadással, mintsem hogy a nagyon is ingadozó orosz szövetséget keresse.

A franczia udvar tehát tovább folytatja megkezdett politikáját, mert a czár is fenntartotta összeköttetését a bécsi udvarral. Márcziusban nyíltan követeli Diepold

¹ Fontes Rerum Austriacarum. II. o. 9. k. 68. o. — Hurmuzaki : Fragmente zur Geschichte des rumänischen Volkes. IV. k. 40. o.

² Archivum Rakóczianum. I. o. 2. k. 387—88. o.

³ Brenner levele. 1710. febr. 27. Varsó.

⁴ Brenner levele. 1710. márcz. 20.

⁵ Arch. für Österreichische Geschichte. 16. B. 113. s.

Rákóczi követeinek eltávolítását az orosz udvarból.¹ Ekkor jön közbe, mint váratlan incidens, az Urbichon elkövetett sérelem, a ki ura rendeletére májusban Rákóczihoz jött, hogy a békepropositio ügyében tárgyaljon a magyar rendekkel, a mi miatt neheztelt is rá a bécsi udvar.³ Urbich júniusban távozott² és magával vitt egy magyar küldöttet is, a kit azonban Pálffy parancsára Pozsonyban elfogtak. Urbich ezért elégtételt követelt és bejelentette, hogy utasítást kapott az eltávozásra.⁴ A bécsi udvar erre zavarba jött, mert egyidejűleg az angol és holland kormány is követeli a magyar ügyek befejezését. Palmes tanácsára békítésül a czárnak a kívánt »maiestas« címét megadják.

Az orosz udvar, úgy látszik, nem nagyon vette szívére a magyarokon esett sérelmet, mert daczára Rákóczi ösztönzésének, más elégtételt nem kívánt. Urbich már nyár végén megint Bécsben volt s újabb ajánlatot tett a magyarok érdekében, de az udvar a kért feltételeket: az erdélyi fejedelemséget és az orosz mediatiót elutasította.⁵ Ezzel befejezést is nyert az orosz közbenjárás, melyről Bercsényi azt írta, hogy oly formában volt benyújtva, mintha a czár ezzel csak az udvarnak akart volna szolgálatot tenni, de nem Rákóczinak.⁶ Továbbra is Urbich marad a követ és mint Brenner gyanítja, a czár és a császár szóbeli ígéretet is tettek volna egymásnak.

A bécsi udvar,⁷ hogy a czárt kedvezően hangolja a maga céljaira, azt a hírt terjeszti, hogy létrejött a svéd-magyar-francia liga. Ez azt jelentette volna, hogy a kikkel a czár szövetségzni akart, azok szövetségnek ellene. Ha ez tény lett volna, csakugyan nem maradt volna hátra más, mint Bécsben keresni támaszt. Valószínű, hogy e hír, legalább rövid ideig, hitelre talált.

E mellett Diepold a magyar követek eltávolítására igyekezett.⁸ Ismerve Péter czár és Ágost büszkeségét, rájuk nézve lealacsonyítónak igyekszik feltüntetni a magyar követek, tehát lázadók követeinek jelenlétét. 1711

¹ Brenner levele. 1710. márcz. 6. Varsó.

² Archivum Rakóczianum. II. o. 3. k. 450. o.

³ Archivum Rakóczianum. II. o. 3. k. 450. o.

⁴ Brenner levele. 1710. júl. 11. Gedani.

⁵ Archivum Rakóczianum. II. o. 3. k. 452. o.

⁶ Brenner levele. 1710. szept. 19. Gedani.

⁷ Brenner levele. 1710. okt. 31. Danzig.

⁸ Diepold. 1710. nov. (Tiepold.)

áprilisában újból szövetségre szólítják fel a czárt,¹ a ki azonban látta, hogy tárgyalásokat folytatva, a francia szövetséget elveszti. Politikát változtatott tehát és tudatta Bercsényivel,² írának meg a francia királynak, hogy semmi szövetség sincs közte és a császár között. De akkor már késő volt, mert a török háború megindítása elhatározott dolog. Mégis a czár álláspontjának ezen megváltoztatásában kereshetjük annak okát, hogy a portán némileg békésebb hangulat lépett föl, amely azonban csak elodázta a háborút.

A bécsi udvar részéről Savoyai Eugen 1711 április 15-én újból³ felajánlotta a közvetítést a svéd és az orosz közt, pedig akkor már kevésbbé volt szükség az orosz szövetség megnyerésére, mert úgy XIV. Lajos hatalma, mint a magyar felkelés ereje meg volt törve. Az orosz udvar kétszínűsége magyarázza tehát meg, hogy ép XIV. Lajos követje izgat a török háború megindítása érdekében. Az orosz-török háborút és vele a magyar fölkelés teljes leveretését, ha közbe nem jön a szatmári béke, Nagy Péter politikája idézte elő.

1710 elején Rákóczi mindent megtett a bécsi udvar ellen irányuló török háború felidézésére. Felajánlotta a portának⁴ a Száva-Dráva közét, a Szerémséget, Péterváradot és az addig terjedő részeket; Magyarország részéről 100.000, az átengedett részek részéről 50.000 és Erdély részéről 60.000 tallér adót. Oly csábító ígéret ez, hogy a porta támogatást ígért és a háború húzását ajánlotta addig, míg alkalom nyílik a fellépésre.⁵ Segítségadás helyett azonban újabb követelésekkel lépett föl és februárban már — bár még a császárral kötött békét nem volt hajlandó felbontani — segítség esetére mindazon várakat kéri cserébe, melyeket egykor bírt.⁶

Szerettek volna a portán is oly módot találni, a melylyel elkerülhetnék a nyílt támadás látszatát. Ha Rákóczi tud ily módot kitalálni, hajlandók voltak a segítségre.⁷ Ez azonban oly feltétel volt, a melyet nehéz volt teljesíteni. Rákócziék úgy gondolták, hogy a segédcsapatokat, mintegy

¹ Archivum Rakóczianum. I. o. 6. k. 706. o.

² Archivum Rakóczianum. I. o. 6. k. 703. o.

³ Hurmuzaki: Fragmente zur G. des R. V. 4. k. 56—58. o.

⁴ Instructio Pápai János részére. 1710. jan. 5.

⁵ Archivum Rakóczianum. II. o. 3. k. 471. o.

⁶ Archivum Rakóczianum. I. o. 8. k. 178. o.

⁷ Pápai János levele. 1710. márcz. 6. Nándorfehérvár.

szökve, Moldván át hozhatnák be. Csakhogy minél elkerülhetlenebb lett az orosz háború megindítása, annál kevésbbé volt hajlandó a porta segítséget adni. 1710 végén a temesvári pasa még el is fogatta Rákóczi kiküldöttjét, Horváth Ferenczet, társaival együtt és rosszul bánt velük.¹

A bécsi udvar viszont nem nagyon tartott a török támadástól, ezt mutatják Wratizlav gróf, cseh kancellár levelei. 1711 elején van némi remény, hogy mégis támadni fog a török,² de már áprilisban biztos a béke fenntartása.³ Tehát ép a szatmári béke idejében a töröktől támogatás egyáltalában nem remélhető.

Az orosz-francia szövetség meghiusulása és a török háború közelgő kitörése kétségtelenné teszi azt, hogy Rákóczi külső segítséget a háború folytatásához nem remélhet. Mindhárom hatalom, a mely segíthette volna: a francia, az orosz és a török, a viszonyok miatt nem gondolhattak egy érdekükön kívül álló mozgalom támogatására. Rákóczi sorsa pedig 1711-ben — kivéve a francia udvart — már többé nem kapcsolódott a támogatást ígérő hatalmak érdekéhez. A két keleti hatalom célja akkor csak az volt, hogy nyugat felől biztosítsa maga részére a békét, ennek pedig egyedüli módja, hogy neutralissá legyen lehetőleg minden nyugati hatalmat érdeklő kérdésben. Rákóczi és így közvetve a francia udvar támogatása ezen észszerű fellépéssel ellenkezett volna. A fölkelők támogatása a törökököt egy újabb, a bécsi udvar részéről meginduló háborúnak tehetné volna ki, annál is inkább, mert az udvar nem vonakodott az ilyen vállalatától. Ettől pedig a porta annyira tartott, hogy Rákóczi legkecsegtetőbb ajánlataira sem határozta el magát segítségadásra, csak áltatta őt. Magatartása ugyanaz, a mi a francia vagy az orosz udvaré. Teljesen nem akart szakítani Rákóczival, hogy szükség esetén felhasználhassa.

Oroszországot a mindvégig tanusított óvatossága tartotta vissza; Franciaország pedig — bár érdekében állana — nem tudott segíteni. Rákóczi tehát arra volt utalva, hogy saját erejéből küzdjön tovább, a mit pedig az ország kimerültsége hiúsított meg. A fegyveres leveretés elkerülésére csak egy út maradt nyitva: a béke, vagy hogy akár-csak kikötött feltételek mellett megadással szüntessék meg a háborút.

¹ Horváth Ferencz levele. 1710. okt. 11—16. Temesvár.

² Horváth Ferencz levele. 1711. márcz. Temesvár.

³ Arch. für Österreichische Gesch. 16. B. 136. S.

A nyugalom helyreállítására oly alkalom kínálkozott, a melynek felhasználásával olyan előnyös feltételeket lehetett elfogadtatni, a melyeneket csak abban az esetben érhettek volna el, ha a fölkelők legalább is, mint egyenlő erejű ellenfelek állottak volna szemben a bécsi udvarral. Az udvar — tehát a győztes fél — amely pár hónap alatt vérbe fojthatta volna az egész mozgalmat, ajánlkozott a békülésre.

Az udvar magatartásának megértésére ismernünk kell a másik nagy érdekszövetséget: Anglia, Hollandia és Poroszország diplomatiái magatartását. Legfontosabb szerepe mindezen államok közt Angliának volt. Poroszország és Hollandia vele egyöntetűen működve, csak az angol kívánság támogatója gyanánt léptek fel. Angliának, mint vezető hatalomnak, a nyugat sorsa felett határozó küzdelemben döntő szava volt minden kérdésben. Anglia politikai állásfoglalására nézve pedig irányadó majdnem a Rákóczi-mozgalom végéig Marlborough véleménye. Rákóczi a vele szoros összeköttetésben álló porosz udvar útján benyújtott memoireokban kérte támogatását egy kedvező béke megkötéséhez. 1709 április 10-én küldte Jablonszky és Klement az első memoiret,¹ melyben kérték, hogy a felsorolt pontok elfogadását eszközölje ki a bécsi udvartól. A kért pontok tartalma azonos Rákóczi mindenkor kívánságával, vagyis: Anglia és Németalföld, tehát valamely külső hatalom garantiája; Magyarország törvényeinek megtartása; a fejedelemségnek szabad választójoggal való fönntartása Rákóczi uralma alatt; ezen részleges béke belefoglalása az általános békébe. Az udvar azonban nem fogadott el semmi külföldi beavatkozást vagy garantiát; Anglia pedig az erősebb föllépést, úgy látszik, ekkor még nem tartotta szükségesnek. Klement erre egy újabb memoiret nyújtott be Marlboroughnak 1710 márczius hó 28-án.² Tartalma csak annyiban különbözik az előbbitől, hogy a független fejedelemség helyett csak a Diploma Leopoldianum megtartását kívánta és a czár mediatiójának elfogadását Angliáé helyett. Habár ezt sem fogadták el, Anglia érdeklődése a magyar ügyek iránt ettől kezdve mégis megszakítatlanul tartott egész a mozgalom végéig.

Ettől kezdve a porosz és angol udvar működése párhuzamosan halad, azzal a különbséggel, hogy erélyesebb

¹ Fontes Rerum Austriacarum. II. o. 17. k. 25. o.

² Fontes Rerum Austriacarum. II. o. 17. k. 95—98. o.

az angolé és mind erélyesebb lesz, mert belátja azt, hogy a spanyol örökösödési háború gyors és sikeres befejezéséhez szükséges, hogy a bécsi haderő teljesen felszabaduljon keleten. Ez pedig csak a magyar béke megkötésével érhető el. 1710 júniusától kezdve, különösen Urbich ajánlata óta, mind jobban sürgetik a békét.¹ Augusztusban már a hollandi követek együtt lépnek fel az angolokkal² és felajánlják az angol-holland mediatiót,³ a mit azonban az udvar visszautasít. Ekkor az angol királyné személyesen küld levelet bécsi követe útján,⁴ melyben — ugyan kívánja a békét — a mediatiót már csak azon esetre említi, ha az udvar hajlandó azt elfogadni. A válasz erre is elutasító volt.

Palmes követ veszélyesnek látta a magyarok helyzetét. Az udvar célja a fegyveres leverés,⁵ a mit sokan kívánnak a kormányt vezetők közül és a mire mindent megtesznek.⁶ Anglia, eddigi közbenjárásának sikertelensége miatt, 1711 elején még erélyesebben, sőt szinte erőszakosan lépett föl és részben ennek tulajdonítható, hogy az udvar hangulata másfél hónap alatt oly nagyot változott. Fegyveres leveretés helyett Anglia békés megoldást ajánlt. Az angol követek újból benyújtották Rákóczi ajánlatát január végén és visszautasíthatatlannak mondták,⁷ de az udvar újra elvetette. Erre Palmes utasítást kapott,⁸ hogy ha másképp célt érni nem lehet, kényszerítse a minisztereket a békére.

Érdekes az angol királynénak az a felfogása a magyarokról, hogy egy oly szabadsághoz szokott népet fegyverrel leverni sohase lehet s ép ezért szükséges a béke. Ez az utolsó fellépés nem maradt hatástalan. A bécsi udvar már január végén hajlandó volt általános amnestiát adni mindenkinek, a vezetők kivételével.⁹ Februárban hirdették ezt ki és hat heti időt tűztek ki határuk az elfogadásra,¹⁰ de a fölkelők nem tartván elfogadhatónak, ezt visszautasították. Ekkor már Metternich porosz követ is utasítást kapott a béke sürgetésére.¹¹ Ettől kezdve az angol, a porosz és a hol-

¹ Archivum Rakóczianum. II. o. 3. k. 451. o.

² Archivum Rakóczianum. II. o. 3. k. 452. o.

³ Archivum Rakóczianum. II. o. 3. k. 453. o.

⁴ Archivum Rakóczianum. II. o. 3. k. 455. o.

⁵ Fontes Rerum Austriacarum. II. o. 17. k. 123. o.

⁶ Archivum Rakóczianum. II. o. 3. k. 466. o.

⁷ Archivum Rakóczianum. II. o. 3. k. 474. o.

⁸ Archivum Rakóczianum. II. o. 3. k. 476. o.

⁹ Archivum Rakóczianum. II. o. 3. k. 480. o.

¹⁰ Archivum Rakóczianum. II. o. 3. k. 485. o.

¹¹ Fontes Rerum Austriacarum. II. o. 17. k. 148. o.

land követ együttműködik. Az udvarnak nem tetszett a dolog, azt állította, hogy a külföldi beavatkozás csak késlelteti a mozgalom lecsendesítését ; a szövetségeseket azonban a béke követelésére ösztönözte, hogy a spanyol háború reájuk nézve szerencsétlen fordulatot vett és így a magyarországi haderő felszabadítása még sürgetőbb. Újabb követet küldenek, Peterboroughot, a ki február 19-én érkezik Bécsbe. Először csak Anglia nevében követeli a békét és a segítség megvonásával fenyegetődzik. Február végén pedig béketervet nyújt be Anglia, Hollandia és Poroszország nevében a magyarok érdekében. Küldetése egyelőre egy hónapra terjed,¹ megbízatása pedig az elégedetlennel kötendő béke sürgetése. Fellépésének eredménye az volt, hogy Lochert, a haditanács tagját, már február 20-án éjjel leküldték Pálffyhoz egy béketervvvel.² Locher ezen küldetése összeesik a szatmári béke rendszeresebb tárgyalásának kezdetével, tehát az részben Anglia fellépésének köszönhető. Anglia, Hollandia és Poroszország közbelépése nem sokkal önzetlenebb, de mindenesetre jótékonyabb hatású volt, mint a francia—oroszl—török támogatás. Positív eredménye csak ennek volt, míg a francia—oroszl—török segítség nem nyújtott mást, mint reményt. Rákóczi a reménységben bízott, Károlyi a másik lehetőséget fogadta el, ám valószínűleg inkább józan felfogása folytán, mert nem nagyon ismerhette a külpolitikai helyzetet.

Az összes diplomatiái viszonyokból folyó ítélet csak az lehet, hogy Károlyi döntése volt észszerűbb, habár kevésbé ismerte az általános helyzetet, mint Rákóczi. Talán ép ennek köszönhette helyesebb felfogását, mert nem zavarta meg a döntésnél az érvek és ellenérvek oly nagy tömege, mint Rákóczit. Rákóczinak az egész művelt világ, neki csak egy ország viszonyait kellett fontolóra venni. Rákóczit zavarba hozta az, hogy nem tudta áttekinteni a teret, melynek minden kis részét pontosan kellett volna ismernie. Optimista volt, holott inkább pessimistának kellett volna lennie.

Zayzon Sándor.

¹ Egy bécsi levél kivonata. 1711. febr. 21.

² Fontes Rerum Austriacarum. II. o. 17. k. 146. o.

Boszorkányüldözés Horvátországban.

A »Századok« 1913. évi első füzetében jelent meg Komáromy Andor »Magyarországi boszorkánypererek oklevéltára« cz. munkájának bírálata. Megemlítette a bíráló, hogy e műben szerző a horvátországi boszorkánypererek ismertetését mellőzte s utalt Tkalčič közleményére a *Starine* 25-dik kötetében. A horvátországi jobbágyság történetét kutatva, erre a kérdésre nézve a Tkalčič által közölteken kívül is több elszórt adatra akadtam, mely adatok összevetése tán némileg képét adhatja a Horvátországban lefolyt boszorkányüldözésnek.

Mint a környező országokban, itt is igen el volt terjedve a boszorkányok üldözése. A vádak azonban különböznek a magyarországi perekben felmerülő vádaktól. Sokkal súlyosabbak amazoknál, s mit Komáromy mint a magyarországi s a külföldi boszorkánypererek főkülömbőségét kiemel, az eltéréseket a horvátországi perekben nem lehet megtalálni. A vádak nem oly enyhék, mint a magyar pereknél. Majd mindegyik boszorkány megvallja, hogy hűséget esküdött az ördögnek s hogy éjszakai gyűléseiken a legnagyobb istentelenségeket követik el. Inkább a németországi perekhez hasonlóak ezek, hol a boszorkányüldözésnek több érdemes férfiú igyekezett véget vetni, de ez csak a nagytudományú hallei professornak, Thomasius Keresztélynek sikerült († 1728) majdnem ugyanakkor, a mikor Horvátországban is megszűnnek e perek. A vádaknak s az üldözés módjának a németországiakkal való hasonlatosságát Tkalčič Horvát- s Németország szoros kereskedelmi összeköttetéseiből magyarázza.¹ A kegyetlen torturák is német hatás következményei.

A horvát tudósok sok per lefolyását közlik tudományos folyóirataikban. Bojničič kutatásainak eredményét a *Vjestnik* V. és VI. k.-ben közli ; Tkalčič a *Starine* 25. k.-ben közzétett terjedelmes oklevél-gyűjteményen kívül a *Radban* cikket írt az üldözésekről. A *Vjestnik* II. k.-ben Celestin, a XIII. k.-ben pedig Noršić közölnek adalékokat e kérdéshez. Majd minden esztendőből emlitenek egy-egy ily pert, főleg a XVIII.

¹ Rad 103. kötet. 84. 1.

század első évtizedeiből 1758-ig, mikor is a szertelen üldözés Mária Terézia füléhez jutván, a királynő rendelettel tiltotta be ez embertelen kegyetlenkedést.

A közölt perek majdnem kizárólag Zágráb városnak vagy környékének lakói ellen folynak. Ez azonban nem jelentheti azt, hogy az ország más részein ily visszaélések nem fordultak elő. A zágrábi káptalan vagy a vármegye bírái előtt lefolyt perek azonban jegyzőkönyveikben fennmaradtak, könnyen hozzáférhetők s így ezek ismereteseek. Laszowski különben említést tesz az 1733/34 esztendőben Turopoljen lefolyt számtalan perről is¹ s a turopoljei boszorkányüldözések bizonyítéka az is, hogy Lukavec várában egyik torony kis, szűk, alacsony ajtajú, ablakú tömlöczét még sokáig »copernicki zatvor«-nak, boszorkányok börtönének nevezték. Ide lehettek elzárva a vallatás ideje alatt a bevádolt asszonyok, kiket a turopoljei község tartott itt fogságban.²

A legrégebb boszorkányüldözés emlékét Tkalčić közli;³ ez Komáromy oklevéltárának legrégebb adatát az 1565-diki kolozsvári perről, megelőzi. Három esetet említ itt Tkalčić 1360., 1362. és 1379-ből. Az 1360-iki oklevélben két zágrábi asszonynak megengedik, hogy hat tanuval bizonyíthassák ártatlanságukat »in crimine incantatorio seu in pocinatorio«; de ha újra törvény kezére jutnak »absque iudicio et contestatione iudicii aliquali« büntetésüket veszik. 1362-ben a vádlott aszszonytól 12 tanu vallomását kívánják; a harmadik esetben pedig 25 tanut. Torturáról ez esetekben nincs szó, csak elégetésről.

Nem sokkal ezután kelt Cillei Hermann grófnak, ki akkor a horvátok bánja volt, 1432. szept. 24-diki levele. E levelet a bán Samoborból írja s fölhatalmazást tartalmaz boszorkányüldözésre. Bármely nemesnek jogot ad, hogy a birtokán talált »mulieres incantatrices et introxicatrices«, kik ellen annyi panasz jó Marocha (a mai Moravce) districtusból, a megérdemelt büntetésekkel sujtja.⁴

Az egyház is küzdött a boszorkányokban való hit elterjedése ellen. Egy tengeremelléki pap kéziratában fennmaradt egy utasítás 1452-ből a gyóntatók számára, hogy mikép kell eljárniok az ilyen vádlottakkal szemben. A kik varázslatban, necromantiában, a planétákban s azok jelentőségében vagy

¹ Vjestnik X. 203.

² Laszowski: »Proviest Turopolja«, 281.

³ Starine 25-dik kötetében. I. 2.

⁴ Vjestnik VI 18.

az álmokban hisznek, a kik a hold s a nap előtt meghajolnak s imádkoznak hozzájuk (»težak greh smrtni«), halálos vétket követnek el. Ezekből óvják a papok híveiket.¹ Csakhogy a kor áramlata, a közfelfogás ellen egyeseknek lehetetlen volt eredménynyel küzdeniök. A gyóntatók nem is érhettek el sokat, mikor még a papok közt is akadt, a ki hitt a boszorkányokban.²

A boszorkányokra az általános panasz, hogy az ördöggel czimborálnak embertársaik vagy csak haragosaik kárára, veszedelmére. Minden pernél hasonló vádakkal találkozunk. Az ördöggel czimborálók keresztutaknál, hol három-négy út találkozik, dűlőutakon jönnek össze s vagy ott, vagy maguk támasztotta forgószelemben, elröpülve hegyekre, vagy rétekre, hangos lakomákat, éneklést (lusus, cantus, lautitiae et gaudia) csapnak. Zágrábban, a felső városban egy boszorkány kínvallatásán (1700 ápr. 17—19) vallja, hogy a stenjevici mezőn a Podsused felőli utolsó keresztnél levő trivium körül sétáltak s »varii generis gaudia« üztek.³ Esti harangszó után vízfordás közben a város kőkapuján (Kamenita vrata) bejőve, a vámszedőhelynél⁴ s más utakon édes szóval csalogatják az arra menőket, ismerőseiket, hogy tartsanak velük, ígérve nekik jó életet. Igen gyakori foglalkozásuk a jégeső-készítés. Hamut szednek össze Zágráb város boszorkányai, fölrepülnek forgószelemben, seprűnyélen a Medved-hegyre s ott a hamuból jégesőt készítve, ismét seprűnyélre kapnak, hogy szétszórják azt azon vidékek fölött, a mely vidék lakosainak kárt akarnak okozni. De említik a vallo-mások során, hogy már indultak a szétszórásra, mikor megszólalt a harang s erős kongása megakadályozta őket ter-vükben. Ezt vallja az egyik vádlott kínzatása alatt, hogy (na Vlaškom brdu) ép ki akarta szórni a jégesőt kötényéből, de szt. György harangjának ereje szétriasztotta őket.⁵

Jégesőn kívül másképp is igyekeztek a vetés tönkretételére. Mentükben leszaggatják a kölestáblákról a kalászokat s nyersen eszik a magvakat, vagy elrepülve az ép virágzó rozsföldek fölött, leszedik annak virágát, hogy a termést megsemmisítsék. Így tesz Majkovec faluban Szaich comes két jobbágynöje.⁶ Ellenségeiknek egyáltalán nagy károkat

¹ Starine XXV. 2. 3. 4.

² Vjestnik VI.

³ Bojničić közlése. Vjestnik VI. 83.

⁴ Starine XXV. 5. stb.

⁵ Starine XXV. 71.

⁶ Starine XXV. 73.

tudnak okozni s félnek is tőlük az emberek. Egy boszorkány hírében álló asszony első szereplése 4 évvel elfogatása előtt az, hogy kölcsönkérte egy ozalji jobbágy ökréit földjének fölszántására és mert nem adta : másnapra megdöglöttek az ökrök. Hasonló károk, bajok mind a boszorkányok rovására íratnak.

És még szerencséje volt az illetőnek, ha csak jószágán bosszulta meg magát a boszorkány. Több eset emléke maradt föl, hogy e nők haragosaik életére törnek, vagy betegséget küldenek rájuk vagy gyermekeikre. Ily diabolica ceremonia áldozata lesz egy asszony Jelenovec, Zágrábhoz tartozó faluban, kit egy férfi és egy nő praktikája ejt halálos bajba. (1640-diki panasz, *Starine* XXV. k.-ben.) A ki adósuk s nem akar fizetni, azt hideg leli ki s nem szabadul tőle, míg vagy meg nem adja tartozását vagy megkéri az asszonyt, hogy gyógyítsa meg. Ily váddal terhelték : Mattjasewkat, Szaich jobbágynőjét (1751)¹ és Jellachich Anna Rosina egy vivodinai jobbágynőjét (1749), ki bilincsekbe verve vallja sok bűnét.² Az ispánt, ki a meg nem adott osztalékot beszédni jön, a földesúr fiát, ki követeli tőlük jogait s büntetni akarja őket, a hideg rázza ki s hol kéréssel, hol fenyegetéssel kénytelenek fölkeresni a boszorkányt, hogy a betegnek egészségét visszaadja.

Foglalkozásaik közt a legelterjedtebb a kuruzslás. Éjnek idején erdő mélyében szedett különböző füvekkel s gyökerekkel gyógyítják a betegeket, kik hozzájuk fordulnak. Egy asszonynál, kiről általánosan tudva volt, hogy varázslattal gyógyít, a földesúr ispánja házkutatást tart s igen sokféle fűvet s növényt (*fila et fila filacea*)³ talál ládájában. Sok panasz jó a földesúrhoz egy másik asszony ellen is, hogy embernek, állatnak, földnek, termésnek árt *arte sua magica*, tönkreteszi a szőlőterméseket, megrontja a teheneket s beteggé teszi haragosait. Ez Jellachich jobbágynője, kit 1749-ben vallatnak. Az ozalji uradalom egy jobbágya panaszolja, hogy ez asszony kérte tőle megvételre a szőlőtermését s mikor nem akarta eladni, tönkretette a termést. Fiát is beteggé tette, mikor az pár hatost lopott tőle, míg anyja vásáron volt. Mikor ugyanis fia a földesúrnak bort fuvarozni ment, anyja észrevette lopását s még mielőtt hazaért az úri munkából, kilelte a hideg. S bár meggyógyult, mikor panaszt tett a földesúrnál, azóta folytonos egyenetlenkedésben éltek ; sőt két

¹ *Starine* XXV. 75.

² *Starine* XXV. 56—60.

³ *Vjestnik* XIII. 42.

kis gyermekére, »kiket már tehénőrzésre lehetett használni,« szintén betegséget küldött s meg is haltak. Egy vivodinai jobbágnak tehenét rontotta meg s kirázatta kis fiát a hideggel, mikor az erdőben gombaszedésnél találta s látta, hogy többet szedett, mint saját maga. Ugyanily bajt bocsát a vivodinai ispánra s más két jobbágyra, kik az osztozkodás elől elrejtett szalonnáját, búzáját s tőrőjét kikutatták s elvitték a curiába. Egy másik praefectusra, ki tehenét vette el, fülbajt varázsolt. Egy gyermeket, ki a boszorkány kertjéből három fej hagymát lopott, hasonló sors ér.¹ Még arra is képesnek tartják ez asszonyokat, hogy lábát veszik el valakinek. Margareta Barić boszorkány védekezik 1698 júl. 10-dikén Zágrábban e vád ellen; az volt t. i. a panasz ellene, hogy Bivol nevű városi jobbágnak boszorkánysággal lábát vette el.² De hogy nekik maguknak is történhetik bajuk boszorkánykodásaik közben, mutatja egy vádlott vallomása, a ki beismerte, hogy lábát repülése közben a Száván túl egy tölgyfában törte el.³

Nem tisztelik a szent dolgokat sem, azokat is fölhasználják varázslataikhoz. Ostyát lopnak a templomokból; összejöveleteiket útszéli keresztfáknál, Mária-képeknél tartják, mintegy ezek megcsúfolásául. Az ördög sem kíméli a templomot. A Krvariche-n lakó »stari Pauliško« például istenfélő ember volt, a papnak jobbágya, de egyszer a kapuczinustemplomban az ördög megjelent neki a prédikáló Balázs páter mellett, reánevetett s így hívta, csábította. E csábításnak nem bírván ellenállni (najveksi poglavar), legfőbb mester lett a boszorkányok társaságában.⁴

A tanuvallomások során többször vallanak férfiakat boszorkányoknak. Egy 1699 febr. 13-diki vallatásban egy boszorkány társának vallja Maidak Mátyást, ki Ozulin knez jobbágya Viliceből. Egy 1699 márcz. 16-diki torturán Ozulin knez egy másik, szintén Vilicén lakó jobbágya ellen vallanak.⁵ Cikulini jobbágya, Klinčić Imre is nagy boszorkánymester; Zaprešićből; hol tartózkodni szokott, mindig vitt bort a boszorkánylakomákra.⁶ Egy 1704. évi perben több jobbágy ellen történik vallomás, (coloni parochi civitatis és Jesuitarum coloni ellen.) Ugyanez évben egy boszorkány pajtása-

¹ Starine XXV. 56—72.

² Vjestnik IV. 114.

³ Starine XXV. 25.

⁴ Vjestnik V. Bojničićtól.

⁵ Vjestnik VI. 81.

⁶ Starine XXV. 28.

ként említi (pajdaš) a plébános jobbágját, ki segített neki jégesőt készíteni.¹ Hasonló vádat emel 1743-ban Margareta Dedovka nevű boszorkány, kinek szintén jégesőkészítésben segédkezett Ivek Kučas, a plébános jobbágya. A Tuškanece készültek épen együtt e célból, de meghiusította munkájuk eredményét a plébános, ki, úgy látszik, tudott szándékukról s jó előre megkeresztelte a felhőket.² 1758 szept. 12-ről pedig egy férfi torturájáról maradt fenn emlék. Nikola Miljaković ez, zágrábi ember, valószínűleg szintén papnak jobbágya, kit szentelt ostyával való varázslatért kínoznak s ki társául Voinovich József báró szolgáját vallja. 1699 máj. 5. egy mészárost hallgatnak ki s ez is tömérdek jobbágyt mond boszorkánynak.

A varasdi vármegyeszék előtt vall tanuként egy jobbágy egy gyilkolással és varázslással vádolt ember ellen. E jobbágy Bušan Judithnak »subditus et colonus«-a, ki hallotta a vádlott beszélgetését társaival, mikor megbeszélték, hogy mennek szerencsét keresni egy keresztútra. Ment ő is utánuk, de mert ép karácsony éjjelén volt, félt ily szent éjszakán (vu takve svete noći) s visszafordult.³ Egy 1622-diki oklevélben is panaszt olvasunk Gréchegy városában (Zágráb) szt. Márk ev. parochiájában tartózkodó négy jobbágy ellen, kik az ördöggel cimborálnak.⁴

Kuruzslással, gyógyítással is foglalkoztak férfiak. Kučić András, Zágráb város jobbágya maga vallja be (1651 aug. 24.), hogy különböző növényi gyökereknek gyógyhatását ismeri, mert megtanította erre anyja s most ő is gyógyít betegeket. Vallomásának következményeképp börtönbe kerül.⁵ Egy Domjanić nevű óbester »tanult ember és latin költő« 1711-ben fel is jegyzett egy receptet »probatum est« megjegyzéssel, a melynek segítségével a megrontott embert meg lehet gyógyítani és betegségét át lehet vinni valami állatra.⁶

De elenyésző a férfiak száma azon tömérdek nőéhez képest, kik annak hírében állottak, hogy eladták az ördögnek lelküket. Valvasor említi⁷ az 1685-dik esztendőről, hogy igen sok boszorkányt s gonosz lelket (Hexen und Unholden) égettek el Zágráb környékén, mert a parasztok ez év termé-

¹ Vjestnik VI. 88.

² Starine XXV. 41.

³ Starine XXV. 34.

⁴ Starine XXV. 4.

⁵ Starine XXV. 10.

⁶ Starine XXV. 31.

⁷ Valvasor: Ehre des Herzogtums Krain IV. 6.

ketlenségének okaiul őket tartották s ők ezt nem is tagadták. Oly dühöseket voltak ezért reájuk a nyomor elé néző földművelő emberek, hogy nem vártak sem egyházi, sem világi ítéletre, elegendő volt a vád s a beárultaknak tűzhalállal kellett bűnhődniök. Később ez önkényes cselekedeteikért poenitentiát róttak reájuk; bizonyos napokon pár óra hosszatt kellett térdelniök a templomban. Ugyanekkor azonban a hatóságok is üldözik a boszorkányságot. Egy molnárt, kit sok mindenféle gonosszággal vádoltak, fogságban tartottak. Ez állítólag egy ördögöt is fölkasztott volna.¹

Hogy hivatalból is mily komolyan vették a boszorkányokat, legjobban a horvát sabor 1609 és 1625 közt hozott rendelkezései bizonyítják. Az egyik articulus szerint a boszorkányokat bárki elfoghatja s földesurukhoz vezetheti. Ezeknek pedig kötelességük őket megbüntetni, mert különben elvesztik a »ius gladii«-t vagy a »patibulum«-ot.²

De minden rendelkezés hiunak bizonyult ez elfajult gonosszág megakadályozására. Annyira el voltak szaporodva a boszorkányok, hogy egy asszony maga mondja vallomásában, hogy olyan sokan vannak, ha együtt lennének, többen volnának, mint falevél és fűszál (bilo bi ih vech nego liszta i trave).³ Magában Zágrábban s környékén is annyira nagy a számuk, hogy el se fogják mind, csak számon tartják, összeírásokat készítenek róluk. Bojničić két ily lajstromot közöl⁴ 1699 körüli dátummal. Ez összeírásban a »mulieres maleficae et sagae« hosszú sorában is sok a jobbágynő. Említ mint boszorkányt »colonissa collegii Zagrabienensis alumnorum«, »ex Bienik colonissa capitularis«, »consors coloni PP Jesovitarum«, egy »vidua colonissa civitatis«-t s egy »colonissam DD monialium«.

Főleg a jobbágyság körében találkozunk e vádakkal. Zuik dominus jobbágynőit mind boszorkányoknak mondja kétségbeesésében egy szerencsétlen asszony. Másodszori kihallgatásakor még több asszonyt ránt be a hinárba: egy Šestinében lakó asszonyt, a jezsuiták jobbágynőjét három »varaška kmetica«-t, Vrabce faluban a pap egy jobbágynőjét s a zágrábi Vlaška-utcában lakó egy asszonyt, kinek nevét sem tudja, szintén mint társait említi.⁵ Ez évben különösen sok boszorkányper folyt Zágráb vármegye bírósága

¹ Ez esetet Tkaličić is közli a Starine XXV. k. 24. lapján.

² Kukuljević: Jura Regni Croatiae II. 90.

³ Vjestnik IV. 184

⁴ Vjestnik VI. 80—96.

⁵ Vjestnik IV. 118.

előtt és sok tortura a káptalan előtt. Kihallgatnak egy asszonyt, ki tortura nélkül is boszorkánynak vallja magát, de társul is vallja a vilicai pap jobbágynőjét, a ljubjanicai Péter pap jobbágynak feleségét, meg Ozulin knez jobbágját. Majd mindegyik vall egy sereg szerencsétlent társául, kik szintén törvény elé kerülnek. Hogy mennyi igazság volt e vádakban s mennyi a személyes ellenségeskedés, vagy a kínzás okozta kétségbeesés, könnyen elképzelhető. Egy asszony, Sztolnekovich dominus jobbágynője, mikor reá vallanak, meg is mondja, hogy az illető boszorkány csak azért nevezte meg őt is, mert fia egyszer két pulykát lopott tőle. Persze az iszonyú torturát azért ártatlanul is el kellett szenvednie.¹ Különösen a Száván túl fekvő Vilica falu plébánosának jobbágynője közt lehetett nagyon elterjedve a különböző varázslat, mert igen sokszor tanuskodnak ellenük.²

Bojničić 1699-ből a perek egész sorát közli. Május hónap majd minden napjára esik egy-egy kihallgatás vagy vallatás, hol a vármegye, hol a káptalan előtt.

Az 1704-dik évben ismét sok per folyt ez ügyben. Legterjedelmesebb a Margareta Krznar asszony ellen folyt per, kit Rauch bányhelyettes jobbágynője csábított el, mikor nála volt látogatóban Brdovecen. Elvezette egy Szűz Mária-képhez, ott találkoztak Cikulini báró egy jobbágynőjével. Ezek ketten kölest ettek nyersen s azután mind a ketten visszakísérték Zágrábba. Azóta ő is tud és szokott is jégesőt készíteni, miben segít neki »colonissa domini Petri Primosich«, ki a hamut hozta nekik a jégesőhöz, mit nem Zágráb, hanem Samobor felé irányítottak; valószínűleg, mert ők maguk is zágrábiak s polgártársaiknak nem akarnak ártani.³ Másik asszonyt hazafelé mentében ragadja magával a forgószeél s nem tud szabadulni. Viszi a szél a Prešna gorica nevű hegyecskeére. A forgószeélben talált nőkben csupa jobbágynőre ismer.⁴ Ugyanezen esztendőben más kihallgatások alkalmával a városi pap s a jezsuiták jobbágjai, kaptoli szerzetespapok jobbágynői, egy »opatička kmetica«, apáczaik jobbágynője s a remetei Paulinus-paterek jobbágynője ellen történnek vallomások. A következő esztendőekben is szó van több »colonissa patrum societatis collegii Zagrabienensis«-ről, kikkel a plébános, a káptalan és Cikulini comes jobbágynői

¹ Starine XXV. 43.

² Starine XXV. 26.

³ Starine XXV. 25.

⁴ U. o.

a Medvedhegyre repültek forgószél-szárnyakon. A notarius majorán szt. Rókus-egyháznál és Oreš dominus majorán is tartozkodtak jobbágynők, kik boszorkányokként voltak ismeretesek.

Hogy akkor mindenki hitt a boszorkányok hatalmában, arra bizonyosság a sok per és kínvallatás. Maguk a földesurak is föladják jobbágynőiket, panaszt tesznek boszorkányok ellen, kiknek ártalmas hatását érzik. A tanult emberek sem mentek e hittől. 1640-ből s 1747-ből ügyvédeknek, 1622-ből s 1757-ből egy-egy papnak panaszát közli Tkalcic és Bojničič. 1640-ben egy zágrábi ügyvéd, Gjuro Vrnić panaszol be két Jelenovec falubeli lakost, mert boszorkányos machinációikkal szomszédnőjüket halálba kergették. Öt jobbágynő ellen emel vádat egy másik, ugyancsak zágrábi ügyvéd, Horváth György 1747-ben.¹

1622-ben Vinković kanonok panaszkodik sok boszorkány ellen, főleg »in parochia scti Petri in vico Latinorum«, a szt. Márk parochiájában a Gréchegyen s egy medvedgradi jobbágy ellen.² 1757-ben pedig Vrabče faluból ír az ottani katolikus pap a főispánhoz s kér tőle segílyt a boszorkányok ellen. Iszonyú látomások »horribiles apparitiones« gyötörték már halálra egy szakácsnőjét s gazdaasszonyát. Mostani gazdaasszonya is kétségbeesve jelentette, hogy a curia mögötti folyóban két boszorkány irtózatos megjelenését látták: mi őt is, káplánját is s az egész háznépet félelemben tartja. Nincs nyugtuk egész éjszaka, »pedig ha Isten nem segít, őt s egész háznépét gonoszságaikkal halálba kergetik« e boszorkányok. Kéri a főispán segítségét még több emberhalál megakadályozására.³

Voltak azonban jó boszorkányok is, kik varázsserejüket embertársaik javára használták föl. Egy Čepin falubeli parasztasszony Verőcze vármegyében a pusztító dögvész idejében gyógyít s visszaadja az egészséget. 1747-ben ezért törvény elé idézik. De senki sem vall ellene, saját maga sem, mert tudja, hogy csak használt s nem ártott. Mégis tortura alá vetik a szerencsétlent s így 2—3-dik fokon a kínszenvedés beismerteti vele azt is, a mit nem tett. Tűzhálálra ítélik, de könnyítésképp »enyhítik« e büntetést oly módon, hogy élve rákötözik a máglyára, nyakába puskaporral telt zacskót kötnek s úgy gyújtják meg.⁴

¹ Vjestnik VI. 234. 240

² Starine XXV. 4.

³ Vjestnik VI. 240. 241

⁴ Vjestnik II. 234. Celestin közlése

A nagy kegyetlenkedést, melylyel a boszorkányüldözést folytatták, mutatják a torturák leírásai. 1686-ban törvényes ítélet nélkül való boszorkányégetésért hosszú poenitentiára ítélnék szegény földművelőket. De a törvény még kegyetlenebb, mint ők voltak. Ott az egyszerű tűzhalál színté kegyelem. Azon iszonyú kínzások alatt, miket a zágrábi káptalan előtt véghezvittek, nem csoda, ha a legártatlanabb egyszerű parasztasszony is bűnös boszorkánynak vallotta magát. Spanyol csizmával (*ocrea hispanica*) vallatnak egy asszonyt 1751-ben, miután már hüvelykszorítóval (*pollicum compressione*) nem tudtak belőle semmi vallomást kicsikarni. A spanyol csizma hatásaként azután csak úgy ontja bűntársainak neveit.¹ Általán mindenkit, ki símán nem vall, torturális examenre ítélnék s erejükhöz képest az egyiket kevésbé, a másikat jobban kínos vallatásra fognak. Van, a ki meghal a tortura után, s van, a ki még aközben is tud tagadni. Mégis kevés példa van rá, hogy ezt bírják ártatlanságuk bizonyítékeként tekintették volna. Ily eset, mikor 1748 jan. 3. Catharina Rakoczi-t szabadon bocsátják, mert torturával sem tudnak meg tőle semmit.² Egy másik asszonyt, bár minden kínzásra csak tagadás a felelete s Istent meri tanuul hívni, 1698 júl.-tól börtönben tartanak a tortura után is és a következő év február havában újból káptadra vonják, de ekkor is mindent kereken tagad.³ Megesik, hogy háromszor is egymás után tortura alá vetik a boszorkányt, ha nem akar vallani. 16—20 óra hosszat egyfolytában függenek vagy ülnek »quuleus«-on, vagy hasonló kínokon mennek keresztül; a végkimerülésig kínozza őket a hóhér a legkülönbébb módokon. De nem törődik senki a bírói hatalom e visszaélésével.

A kínzások folynak a vármegyei bíróságok, a szolgabírák előtt is, de többnyire a káptalanban s a zágrábi püspöki várban mennek végbe, mint az istenítéletek kötelező helyein. Legtöbbször tűzhalál az ítélet, sokszor lefejezi a hóhér a boszorkányt s úgy égetik el máglyán. Feltűnő azonban, hogy a Magyarországon boszorkánypereknel annyira elterjedt vízpróba alkalmazásáról egyik adat sem tesz említést; ezt nem használták a horvátországi bírák.

Bírói hatalmuknál fogva maguk a földesurak is tartottak jobbagynőik fölött ítélezéseket. Ha megtudták valamelyik alattvalójukról, hogy boszorkány hírében áll, figyelmeztetés-

¹ Starine XXV. 73.

² Starine XXV. 43., 55.

³ Vjestnik IV. 118 és 182.

sel kezdték eltéríteni ez ördögi foglalkozástól s ha ez nem használt, tömlőcz, ítélet, tortura, tűzhalál lett a vége vagy átküldték a vármegye törvényszékéhez. A tersattói statutum, melyet a Frangepánok tersattói várkapitánya s a pap állapítottak meg a vénekkel 1640-ben — bírsággal igyekeznek a boszorkányokat foglalkozásaiktól visszatartani. Megszabják, hogy »boszorkányt tűzhalállal, kuruzslást 100 libra bírsággal kell büntetni ; 80 ebből az úrnak, 20 a bírónak jár«. E pénzbírságon felül az egész városon végig vesszőzik. Büntetik azt is, ki boszorkányságra csábít, 50 libra bírságot mérve reá.¹

1751-ben Szaich Joannes vicecomes birtokán kérdeznék ki egy boszorkányt, jobbágyinőt, kit az officialisok elfogtak s bebörtönöztek uruk parancsára s kinél házkutatást is tartottak. Ugyanez évben Petkovich György colonissáját is a földesúr sessióján hallgatják ki.² Petkovich egy másik birtokán, Pisarjevon is élt egy gonosz asszony, kit a földesúr ispánjával és egy másik jobbágyával, az erdőőrrel fogat el s »in foro dominali castelli Brkunjevec« ítélnék felette (Zágráb vm. Moravce districtus).³

De viszont a nemes meg is mentheti tanuságával a vádlottat. Egy boszorkány hírében álló nőt, kinek ura zágrábi polgár s szücsmester, bár különféle vádak miatt a zágrábi káptalan törvényszéke elé került, mégis fölmentenek, mert úrnője, Jellasich Baltazárné mellette szólal föl (1741 ápr.).⁴

Gyakorta volt bajuk ez asszonyokkal az ispánoknak, mert uruk parancsának végrehajtása közben összeütközésbe jutottak velük. Jellasichnak ispánja így jár s így jár Petkoviché is, mikor egy szénakaszáló miatt szóváltásba keveredik egy ilyen asszonynyal s másnap betegen ébred.

Samoborban egyszerre bíraskodnak egy polgárnő s két jobbágyinő (subdita dominalis) fölött a község és az uraság, Auerspergh József Antal. 1741-ben folyik e per a samobori úriszék előtt. A jobbágyasszonyoknál az officialisok házkutatási eredményeiket hozzák föl bizonyítékkul. Ládáiban különböző füveket, páfrányokat találtak, miből azt következtették, hogy kuruzslást űz. A jobbágyasszony tagadja, hogy ily célokra használná füveit ; szerinte a pásztorgyermek hozták ezt neki a scabies elűzésére a legelőről. Csakhogy nem hisznek neki, a hóhér kezére adják, ki valóban talál is

¹ Crnčić : Mon. Hist. Jurid. Pars. I. Vol. IV.

² Starine XXV. 73.

³ Starine XXV. 94.

⁴ Vjestnik VI. 96,

rajta »tria sigilla diabolicá«-t, mire tortura alá vetik. E tortura is az uraság előtt megy végbe. A polgárnőt pedig »propter tam enormia scelera et flagitia« kardhalálra s utána máglyán való elégetésre ítélik.¹

E szerfölött kegyetlen üldözések híre végre messze földre is eljutott s így eljutott a királynőhöz is. A királynő nem hitt a boszorkányokban s hogy meggyőződjék, van-e bennök valami igaz, kívánja, hogy előtte hallgassanak ki egyet, mert lehetetlen, hogy a sok per közt ne lenne visszaélés, igazságtalanság. Megbízta tehát Batthányi Károly grófot, a horvát bánt, hogy indítson ez ügyben vizsgálatot. Erről írt a bán Erdődy Lajos grófnak 1752-ban Bécsből. Erdődy gróf volt u. i. a bánhelyettes, mert maga a bán külföldön időzött. Erdődy írt is Rauch bárónak, hogy a felség a túlzott boszorkányüldözések igaz okáról személyesen meg akarván győződni, készítesse el az ez évre (1752) Zágrábba kitűzött két vizsgálatnak leiratát, hogy elküldhesse a bánnak a mit Rauch meg is tett.² Sajnos, hogy a közölt boszorkányperetek között e két, 1752-diki évi per hiányzik.

Ugy látszik azonban, hogy a királynő fellépésének nem lett meg a várt eredménye. 1752-ben Batthányi Károly gróf most már maga ír Bécsből Rauchnak s kérdi, hogy csakugyan annyi boszorkány van-e Horvátországban?³ Ettől fogva már nem folynak a perek minden revisio nélkül. 1756-ban szigorú ítéletet hoznak négy stubicai paraszt ellen Zágráb és Körös vármegyék ülésén, kik egy stubicai asszonyt, mert boszorkánynak tartották, saját végzésükkel megölték, elégettek. Az ítélet szerint mind a négyet a nép előtt nyilvánosan a stubicai piacon homlokukon megbélyegzik s a három bűnösebbet azonkívül még a hóhér teljesszámú botütéssel sújtsa. Egy másik oklevél Seminay Kristóf jobbágy ellen indított bűnpörről szól, egy stubicai asszony elégetése miatt. A vármegye megtudva bűnét, »pro scandaloso et nimium tumultuario incenso infelicis mulieris« ítéletet mondott fölötte. Négy szemtanú szerint e jobbágy volt, ki az asszonyt a máglyához hurczolta s mikor el akart futni s elesett a nyomorult, megragadta, megkötözte s kötéllel emelte a máglyára. Mint az asszony halálának főokozóját, elítéli a vármegye, hogy előbb a hóhér vegye karddal a fejét és elkövetett bűnének színhelyén tűzze karóra, testét pedig kerékbe törjék.

¹ Vjestnik XIII. 42.

² Vjestnik VI. 238. 239.

³ Starine XXV. 100.

Ezeket a szörnyű büntetéseket csettentő például rendelik el, a miből következtethetjük, hogy milyen általános lehetett a boszorkányüldözés. Ezért volt szükség olyan gyökeres eszközökre, hogy a hatóságok a visszaéléseknek véget vetthessenek.

1756 ápr. 26. végre törvényt hoztak, hogy boszorkányperekben kimondhatják ugyan az ítéletet, de végrehajtás előtt a bánnak s az ő útján a felségnek kell azt tudomására hozni s jóváhagyásukat bevárni.

Hogy pedig a királynő mily igaztalannak tartotta a boszorkányüldözést, arra a legjobb bizonyíték az 1758 évi 14-dik királyi rescriptum, a mely azt egész Horvátországban betiltotta.¹

Igy lett vége e századokon át tartó szomorú állapotnak. Tkalčic »hazánk akkori műveltségi állapota szomorú tanúságá«-nak nevezi ez üldözéseket, de vigaszt talál abban, hogy előrehaladottabb országokban sem tudta magát ez emberi józan ész ez elvakultság alól fölszabadítani.

Tarczay Erzsébet.

¹ Starine XXV. 101.

Történeti irodalom.

Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria Vol. XXXIX. Magyar történelmi emlékek. Első osztály: okmánytárak XXXIX. kötet. *Aragoniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok.* A Magyar Tudományos Akadémia történelmi bizottságának megbízásából dr. Gerevich Tibor és dr. Jakubovich Emil közreműködésével közli *Berzeviczy Albert.* Budapest, 1914.

A Hunyadiak korának történetével a mult század közepe óta állandóan foglalkozik a magyar történetírás. A közérdeklődés is nagy szeretettel fordul hazánk e korszaka felé. Látja, vagy megérzi e korszak rendkívüli jelentőségét. A független, egységes, védő, majd támadó, sőt hódító háborúkban győzelmes magyar állam s a kifejtett, az állandóság erejét mutató rendi magyar társadalom hatalmas erő kifejtésében, kimagasló rokonszenves egyéniségek, vágyait vagy erejét megtestesítő hősök és államférfiak dicsőségében gyönyörködik.

Újabb történelmi kutatások még magasabbra emelték e korszak értékét. Kiderült, hogy ez az állam és társadalom, mely ekként egyéniségét és erejét hatásosan kifejezésre tudja juttatni, egy apostoli lelkű hős katona és egy nagyeszű államférfi vezetése alatt Európa keletén be akar és be tud illeszkedni Nyugat-Európa műveltségi áramlatába, s habár egyelőre csak a társadalom legmagasabb rétegzete, az erő kifejtését a művészi szépség és tudomány szeretetével egyesíti s egyidőben az előretörő új európai művelődési eszmék megértője sőt gondozója, s a világpolitika tényezője, sőt irányítója.

Méltán csüggünk bámulattal és szeretettel a magyar nemzet és állam eme delelőjén. Látjuk ugyan a renaissance új eszméinek erőrekapásával kapcsolatban az eddig uralkodott, az emberiségre sok alkotást és dicsőséget hozott világnézet hanyatlását, mely a romboló kétségek elhatalmasodásával a társadalom belső korhadását fogja előidézni. De ezen a látványon ráérünk majd a visszaesés következő korszakában szomorkodni.

Többen fogtunk hozzá a Hunyadiak kora eme belső és külső történetének felkutatásához. E kutatás azonban, tudo-

mányos szempontból, a dolog természetéhez képest gyakran inkább csak összeállítás volt. Így a gr. Teleki József »Hunyadiak kora« című több kötetes munkája is csupán a régi forrásokat keresgélte és állította össze; levéltári új adatokat úgyszólván nem is ismert. Hiszen az egyetlen ilyenmű felhasznált forrás: az ú. n. Anspa hiana-oklevelek ismerete is csak az ezek kivonatait tartalmazó elenchuson alapult. Holott a XV. századból a történetünket illusztráló okiratok tízezrei maradtak fenn a hazai és külföldi levéltárakban. Egyetlen ember életét és erejét csakugyan messze túlhaladó feladat e hatalmas korszak emlékeinek tanulmányozása és ezek alapján e kor állami, társadalmi és műveltségi élete történetének fölépítése. Az építőkövek kifejtésében, összehordásában s egyes részek kifaragásában szép egyetértéssel foglalatoskodhatunk egymás mellett számosan, egyesítve a tárgy szeretetétől.

Berzeviczy Albert is e korszak lelkes megértője, szerető és buzgó munkásai közé tartozik. Történetírói egyéniségében sok gyönyörűséget találhattak mindazok, a kinek a dolgok és letűnt események igazi mivolta és értéke iránt fogékonyságuk van. Sok tudás és látni tudás szükséges ily feladat megoldásához, s kiváló érzék a kimagasló részletek, az általános emberi gondolatok és vezető eszmék iránt, melyek a mult embereinek egyéniségeiben és tetteiben s viszonyaik szövevényében mutatkoznak.

Most, miután e korszak egyik főhőséről szóló becses és szép művét megalkotta, mint kútfő-kiadó jelenik meg előttünk. Mily alaposan fogta fel akkori művészi feladatát, az is mutatja, hogy már az adatok összegyűjtése idején gondolt a nevezetesebb igazoló részletek közzétételére. Csakhogy az ily szándék a bőségesen mutakozó új források felhasználásakor ép a lelkiismeretes írón szokott idővel elhatalmasodni. Így bővült nála is önálló forrás-kiadvánnyá a tervbe vett függelék.

És mi szakemberek ennek csak örvendhetünk.

A művész-történetíró, midőn a forrásokból merít, első sorban a saját céljait tartja szem előtt és számos be nem illő részletet hagy felhasználatlanul, melyek a politikai, vagy műveltségtörténet más tárgyon dolgozó kutatóit a legmelegebben érdekelhetik, s melyek külön közzététel nélkül a tudomány számára esetleg kárba vesznek. E tekintetben a XV. század az előbbiekkal szemben az érdekesek közé tartozik. Számos eszmét vet fel, melyre eddig a középkorban nem is gondoltak, melyek átformálják az ember belső mivoltát és külső életét. Különösen a tudomány, művészet, a politika és diplomácia helyezkedik új alapokra, s valamennyi az ember, a húsból való és társadalmi ember részletesebb és behatóbb ismeretét követeli.

A Gondviselés úgy akarta, hogy hazánk épen ezen átalakító eszmék erőteljes hatása idején kerüljön e hatások gyújtópontjának: az olasz műveltségnek és világnézetnek körzetébe s nagyerejű és akaratú férfiak vezetése alatt az új civilisatio eszméitől megtermékenyülve próbálja politikailag megostromolni a germán világot, melynek eddig sok téren tanítványa volt, s szemmel tartani a lesben álló, alkalomra váró halálos elleniséget: a törököt.

Az olasz-magyar érintkezés emez új élettől és eszméktől duzzadó korára vet — legnagyobbbrészt e körzetből való s ezért tudomány és művészet, politika és diplomatia tekintetében az előbbi korszakokhoz képest sok értékes részletet tartalmazó ada-taival — új világosságot Berzeviczy jelen okirat-kötete. Mit jelent ez, azok érthetik meg legjobban, a kik, mint e sorok írója, a Teleki-féle Hunyadiak korával kezökben belemerültek a »Mátyás korabeli diplomatiiai emlékek« köteteibe s ámulva fedezték fel érdeklődő lelkük számára az olasz quattrocento műveltségének a mi hazánkra és kiváló embereinkre gyakorolt csodálatos hatását.

Csakhogy míg ez utóbb említett kiadvány, különösen olasz nyelvű részei néha kétségbeejtően zűrzavarosok és értelmetlenek: a Beatrix okirattára gondosan másolt és tudományosan elő-készített okiratok rendszeres kiadása.

A kiadás elveiről Berzeviczy a rövidítve latin nyelven is közölt Bevezetésben számol be szabatosan és részletesen.

A történetíró helyesléssel és örömmel veszi tudomásul, hogy az olasz szövegeknél általában igyekszik ugyan ragaszkodni a kiadvány az eredeti szöveghez, de mikor a szöveg könnyebb érthetőségéről és az okirattár könnyebb használhatóságáról van szó, mindig azt a szempontot követi, hogy nem nyelvészeti, hanem történeti publicatiót kíván adni. Ép ezért a nyelv-történetileg különben érdekes eredeti régies interpunctiót az értelem szerint modernnel helyettesíti s ugyancsak a mai nyelv-használat szerint rakja fel az accenti-ket. Ez az eljárás már egy neme a feldolgozásnak, mert az irat értelme megállapításának szolgál alapjául. A ki valaha olvasott és használt ily középkori, eredeti állapotban levő latin, főleg pedig olasz s különösen német diplomatiiai iratot, melyben néha alig, vagy egyáltalában nem talál interpunctiót, kétségtelenül meg fogja becsülni ezeket a kiadásnál felrakott jeleket, melyek a mondatokat tagolják, és így azok érthetőségét megkönnyítik.

Hasonlóképen helyeselnünk kell és ily esetekben követendőnek tartjuk azt az eljárást, hogy az illető iratokból azokat a részeket, melyek a mű hőisével avagy a magyar viszonyokkal semmiféle vonatkozásba nincsenek, kihagyta, e kihagyásokat mindenütt

öt ponttal jelezvén. Ezzel kapcsolatban jogosan veti fel Berzeviczy azt a kérdést is, vajjon az okiratszöveg szó szerinti való közlését nem pótolhatnák-e több esetben a regesták, a mi módot nyújtanak még több levéltári anyag közzétételére. Azt hiszem, e kérdésre bátran válaszolhatjuk, hogy »több esetben« bizonyára pótolhatnák. A mivel azt akarom kifejezni, hogy az esetekre vonatkozólag distingválunk kell és szintén bizonyos rendszerességgel eljárunk. Kétségtelen például, hogy mikor egész levéltárak vagy gyűjtemények anyagát akarjuk kiadni, leghelyesebb egyáltalában a fontossághoz képest bővebb vagy rövidebb regestákat adnunk, különösen ha újabb történeti anyag kiadásáról van szó, a mihez már a XV. század anyagát is gyakran sorozhatjuk. De itt is vigyáznunk kell. A XV. században már igen nagy az okleveles anyag. Tapasztalásból tudom, s fentebb is említém, hogy úgyszólván tízezrekre megy azok száma. De ha ez okirattömegekből a művelődés- vagy politikai történelem szempontjából a fontosabbakat akarnók kiadni, nézetem szerint nem mellőzhetnők azoknak egész terjedelmökben való közzétételét. De vannak más esetek is. Így például kutatásaim közben az a kedves terv fogamzott meg bennem, hogy a Hunyadi János életére vonatkozó fontosabb iratokat, különösen pedig Hunyadi János leveleit összegyűjtöm. Azt gondolom, ily tartalmú kiadványnál már egész terjedelmökben kell az emlékeket közölnünk, s legfeljebb kihagyásokat tehetünk, mint helyesen Berzeviczy is teszi. Viszont ha valaki például *tömegesen* akarná kiadni a Hunyadiak-kori vagy éppen későbbi okiratokat, ezt csakis regesták alakjában tehetné. Lehetnek olyan esetek is, midőn a kiadás módjaul együtt használjuk az egész terjedelemben, továbbá a kihagyásokkal való és regesztázó eljárást. Ezt követem például a Budapest székesfőváros kútfőinek összeállításánál.

A tiszta regesta-kiadásra különben előzményül hivatkozhatunk az Akadémia által már kiadott Iványi-féle Bártfai regestákra, vagy Óvárynak a Történelmi Bizottság másolatgyűjteményében felhalmozott iratokról közölt regestáira.

A Beatrix okirattára kiadásánál alkalmazott többi elveket is csak helyeseltethetjük. Ilyenek azok, melyek a nagybetűkre, számjegyek, kérdő-, záró- és felkiáltójelek alkalmazására s az olasz, latin és német iratok helyesírására vonatkoznak.

Érdekesekek és tanulságosak kiadónak az okiratok nyelvi különlegességeire s személyi vonatkozásaira tett jegyzetei és szómagyarázatai.

A levelek és okiratok levél- és könyvtári forrásait is pontosan jelzi, még pedig, a rendes szokástól eltérőleg, nem az illető okirat végén, hanem annak elején, közvetlenül az illető okiratra vonat-

kozó tartalmi kivonat (rubrum) után, de attól, valamint az okirat szövegétől is egy-egy üres sorral elválasztva, mi által e jelzetek eléggé szembe tűnnek.

Az anyag legnagyobb részét: 142 darabot a modenai Estelevéltár szolgáltatta, »ez a kimeríthetetlen kincsebányója a XV—XVI. századbeli magyar történelmi vonatkozásoknak«. Második helyen áll a milanoi levéltár 60 darabbal. A harmadik helyen pedig a mantovai Gonzaga-levéltár, melynek 50 darabja a kiadvány Függelékébe került. A többi iratot vagy okiratot a velencei állami levéltár (16) és Szent Márk-könyvtár (6), a firenzei levéltár (3), a nápolyi Biblioteca Nazionale (2), a brüsszeli állami levéltár (11), a drezdai állami levéltár (9), a párisi Bibliothèque Nationale (4), a bécsi városi levéltár (4), a boroszlói és bécsi egyetemi s a neuhausi Cernin grófi levéltár (1—1), a bécsi cs. és kir. udvari és házi levéltár (4), a magyar levéltárak közül a selmeczbányai városi (19), a nemzeti múzeumi (13), a kassai városi (11), a körmöczbányai (4), a bártfai (3), a galgóczi gróf Erdődy-féle (3), a pozsonyi városi, eperjesi városi és esztergomi káptalani (1—1) s a m. kir. Országos Levéltár (7) szolgáltatta. Ez az egyszerű összeállítás legékeesebb bizonyossága a kiadó nagy utánajárásának s a kiadott, különben is nagyon megválogatott anyag rendkívüli értékének.

A közölt, összesen 375 okirat legnagyobb része, t. i. 256 darab olasz nyelven van írva; 109 pedig latinul és 10 németül. Mindezeknek majdnem fele, t. i. 153 Beatrix királyné saját levele, illetve decretuma, vagy az ő meghagyásából készült okirat.

Nem mélyedhetek bele e helyütt a kiadvány belső tartalmának részletes ismertetésébe. Főntebb már jeleztem, mely irányban gazdagítják tudásunkat, különösen az olasz eredetű levelek és okiratok. S helyesen jegyzi meg Berzeviczy, hogy »ez az okirat-tár tulajdonképen olybá veendő, mint Beatrix életrajzának melléklete s ép ezért bevezetésül hozzá maga az élet- és korrajz szolgál«. Ez az életrajz tehát jelen okirattárnak legmértőbb magyarázata. E mellett azonban az e kötetben közzétett történelmi emlékek a szereplők és korviszonyok minden oldalú ismeretének közvetlen bő forrásai. De a Beatrix életrajzában felhasznált forrásanyagon kívül is nyújt e kötet számos új, rendkívül fontos, főleg a kor és műveltségi állapotok ismeretére nézve nagyérdekű okiratokat. Ilyen például a brüsszeli állami levéltárból való, Beatrix királynétól eredő s többnyire a magyarországi bányavárosokra vonatkozó néhány rendelet, továbbá a bécsi cs. és kir. állami levéltárban őrzött okirat, mely egész terjedelmében tartalmazza a bányakamarának az 1486—1491. évekről szóló, eddig csak brüsszeli kivonat nyomán ismert számadásait;

a Beatrix királynénak II. Ulászló királylyal kötött házasságára következett botrányos válóper 1492. márczius 22-én kelt, közjegyzői okirat formájában készült per alapokirata, mely újabban a Magyar Nemzeti Múzeum birtokába került, végül az ezúttal külön függelékben közölt 42 darab okiratkivonat a mantovai Gonzaga-levéltárból. Utóbbiak — követjelentések, magán- és diplomatai levelezések — a Mátyás király és Beatrix, illetve II. Ulászló és Beatrix közt létrejött házasság s az erre következett válóper alkalmából érdekes beszélgetésekről, követségek útjairól, szereplő egyének jellemzéséről, a diplomatai aknamunkákról, továbbá II. Ulászló királylyá választásáról, az erre következett belső háborús mozgalmakról, a török elleni háborús készülletekről, Hyppolit esztergomi érsekkel kapcsolatban az esztergomi udvari életéről, végül Beatrix királynénak Olaszországba tett utazásáról, itteni élményeiről és életmódjáról s bekövetkezett haláláról közölnek nagyérdekű, gyakran igen bizalmas jellegű részleteket.

Bő és szabatos név- és tárgymutató szolgál a kötet végén útbaigazítással.

Összegezve az elmondottakat, egy becses kútfő-kiadványról s a magyar történettudomány gyarapodásáról számolhatunk be. A nagyérdekű korszakra vonatkozó eme történelmi emlékek összegyűjtésével és közzétételével Berzeviczy hálára kötelezte történetírásunkat.

Csánki Dezső.

Dézi Lajos : Tinódi Sebestyén 1505?—1556. Magyar Történelmi Életrajzok, XXVIII. évf. 4—5. füz. Budapest, 1912. nagy 8°, 229. lap.

Ha valaha, úgy ma igazán bizonyítván, hogy a kritikai történetírás bár elméletben az élet mestere lehetne, gyakorlatilag nem az. A mult történetéből meríthető s a jelenre és a jövőre irányzott okulást paralizálják azok az érdekek, melyek kizárólag a jelent tartják szem előtt, — feledésbe megy minden a pillanatnyi érdekek és szenvedélyek kábító levegőjében. A nemzetek nem figyelnek »az istenség léptei«-re — így nevezi Ziegler Theobald, strassburgi philosophus és paedagogus a történelem szellemét — nem okulnak sem a más baján, kárán, sem a magukén. Ez azonban nem dönti meg a történetírás jogosultságát ; hiszen a nemzetközi jog szelleme, az örök békére való törekvés, az emberi tökéletesség utáni vágyódás, a kultúra legnagyobb magaslatai felé való haladás is így járnak ; szárnyaszegetten hull vissza időnként egyik-másik s mégis ki kételkednék létük jogosultságában ; így a história is újult erővel munkára serken a történeti élet philosophiájára vonatkozó igazságának kifejtésében.

Ezek s efféle gondolatok különösen akkor kelhetnek bennünk, mikor alkalmunk van annak a lantos-történetíróknak törekvésein végigtekinteni egy lelkiismeretes, részletes életrajz fonalán, kit talán először vezetett az a történet-philosophiai cél, hogy valóban megkísértse a történetet nemzetére nézve az élet mesterévé avatni.

Tinódi ezen vezérlő gondolatának kifejtése élete s munkássága ismertetése közben lehetett volna hivatva arra, hogy egységet, fókuszpontot, összetartó, erős vasszerkezetet adjon Dézsi Lajos munkájának. Gyulai Pál az első magyar történeti, helyesebben irodalomtörténeti biographiájával, Vörösmartyéval épen félszázaddal ezelőtt a történeti életrajznak olyan ideálját állította elénk, mely — úgy látszik — örök időkre fölülmulhatatlan mintakép fog maradni. El is kényeztetett vele bennünket; a legjobbhoz hozzászoktatván, azt az óhajtást tette erőssé, hogy ehhez a mintaképhez közeledjék minden későbbi munka; hogy minden történeti életrajz, különösen pedig az, mely voltaképen nem annyira a tudós világhoz, mint inkább a szélesebb körű művelt közönséghez forduló vállalat kiadványa, lehetőleg művészi formájú legyen. Ezt a művészi formát, mely az életrajz szerkezetében, az anyag földolgozása módjában, az előadás hangjában egyaránt nyilatkozik, főleg két dolog adhatja meg; vagy az, ha a történeti életrajz írója hőse életének és munkásságának vezérlő gondolatait, mondhatnám alapeszméjét tudja velünk érzékeltetni, mint pl. Eötvös József az ő emlékbeszédeinek hőseinél, vagy ha a történetíró művésze a korfestésnek, mint Gyulai Pál a Vörösmarty-biographiában.

Dézsi Lajos azonban ezeknek a sajátosságoknak érvényre juttatása helyett teljességre törekedett. Művéből, ha csak az apparatus gazdagságára tekintünk is, első pillantásra meglátjuk, hogy a szerző a legapróbb részletekig minden sort ismer, melyet valaha Tinódiról írtak, nemcsak a szakfolyóiratokban, hanem a napilapokban is. Könyve végtelenül pontos összefoglalása, sőt összegyűjtése az egész Tinódi-irodalom adat-anyagának. Még az esetleges problémákat, vitás kérdéseket is mind fölemlíti — egynek, a legfontosabbnak kivételével —, azonban, bár tudományos célja megkövetelné, nem mindig foglal állást bennük.

Dézsi műve ezek szerint a teljesen tudományos életrajzok mértékével mérhető.

Egyébként a mű nemcsak a címben jelzett tárgyról szól, hanem a XVI. századi históriás ének egész történetét felöleli. A mű három könyvből áll; az első két könyv alkotja az *I. részt*, Tinódi életrajzát. Dézsi feladata itt véget is érne; ő azonban többre vállalkozik: a harmadik könyvre terjedő *II. rész* adja

a XVI. századi, Tinódin kívüli históriás ének monographiáját; feldolgozza az összes ismert és ismeretlen szerzőktől eredő históriás énekeket, lehetőleg tárgyi körök szerint csoportosítva őket. A III. könyv, mely Tinódi életrajzához egyáltalában nem tartozik hozzá, mozaikszerűvé teszi a művet, bár önmagában is igen értékes, szinte jelentékenyebb a tulajdonképeni feladatot megoldó I. és II. könyvnél, mert véghez viszi azt, a mit már boldogult Katona Lajos tervezett a halálával félbeszakadt egyetemi előadásaiiban: először foglalja össze teljesen a XVI. századi históriás ének történetére vonatkozó összes kutatások eredményeit és sok eredeti, új adattal egészíti ki eddigi tudásunkat.

Az a meleg érdeklődés egyrészt, melylyel tárgya összes kérdéseibe behatol, a tudós természetében rejlő philologiai akribia, másrészt, sokszor olyan apró részletek kidolgozására s eközben valósággal kimerítően tárgyalt sejtésekre, hypothesisekre viszik Dézsi, melyek ilyen összefoglaló munkába mégsem valók, hanem inkább forráskutató, akadémiai értekezésekbe. Ilyen pl. Tinódi czímerének aprólékos magyarázata (10. lap); ilyen az, mikor — bár csak futólag — három hypothesis is ad arra nézve, hogy honnan vette Tinódi adatait a *Károl császár hada* cz. históriás énekéhez (82. lap), vagy mikor szintén több lehetőséget sorol föl arra nézve, hogy honnan szerezte Tinódi *Cronicája* kinyomtatásának költségeit (121. lap). Néhol egy-egy, bár lehetséges, de nem épen nagyon megokolt conjecturát ad. Fejtegeti pl., hogy Tinódinak a *Judit asszony históriája* írására Judit nevű leányának születése adta meg a gondolatot (21. lap); Dézsi nem gondol arra, hogy fordítva is lehetett a dolog s csak melleleg említi azt, a mi valószínűbb, hogy tudniilik ezen ótestamentomi részlet harcziás tendenciája adott létet a költeménynek. Máshol egyszerűen bizonyítás nélkül elfogad ilyen conjecturákat; így a 84. lapon átveszi Szilády Áronnak azt a megjegyzését Tinódi *Hadnagyoknak tanuság* cz. költeményéről, hogy »ez ének több része Vásárhelyi Andrásnak 1508-ban szerzett énekére emlékeztet, sőt, még mintha a versalakra nézve is azt kívánta volna utánozni« — de megelégszik ez átvétellel s nem kutatja — miként Szilády sem tette — ismerte-e hát, ismerhette-e Tinódi Vásárhelyi énekét?

Bár Dézsi általában törekszik jól gazdálkodni anyagával s néha-néha a tárgykör egy-egy problémáját — nem akarván egészen mellőzni — a lapaljai jegyzetbe szorítja, mégis sok mindent belevisz művébe, a mi nagyon távolról függ össze a tulajdonképeni témával, még pedig nemcsak jegyzetek formájában, hanem legtöbbször a szövegben is. Ebből aztán néhol hossz-
szas kitérések keletkeznek. Így pl. túlságosan nagy teret juttat

Török Bálint életének és jellemzésének (11—15. lap), vagy a mellesleg említett Mártonfalvay Imre deák esetének (8—9. lap). Bizonyos azonban, hogy ilyen módon néha egy-egy érdekes korfestő jellemrajzot sző bele előadásába, nemcsak a XVI. századi hadi vagy politikai életnek, hanem néha a kultúrának egyik-másik hősről is, pl. Nádasdy Tamásról (41. lap). Némelyik terjedelmesebb kitérése önmagában véve értékes dolog, mikor pl. egy-egy problema egész jelenlegi állását összefoglalja; ilyen a Szt. Patrik purgatoriumáról, Tar Lőrincz pokoljárataról szóló tárgytörténeti összefoglalás, néhai Katona Lajos egyik kedvencz témája.

Különösen messzire megy azonban kitéréseiben ott, a hol egy egészen eredeti kutatásokon alapuló részletben a lantosok, hegedősök nagy számát bizonyítgatja; egész külön fejezet szól erről, valóságos betét (53—62. lap). Nem a lantosok létezésének, gyakoriságának bizonyítása a kitérés ebben, hanem az, hogy pl. beleszővi, még pedig a szövegbe, a másik Lantos Sebestyénnek (nem Tinódinak) és pörének összes aprólékos adalait (53—57. lap).

Tény, hogy Dézsinnél ez a jegyzetbőség nagy és értékes kritikai eljárásnak bizonyítéka, mindamelllett egyik kritikai megjegyzéséhez szó fér. Nem fogadja el Kemény Lajosnak korábbi, 1887-iki álláspontjával szemben később, 1901-ben támadt azon következtetését, hogy Tinódi már 1544-ben megtelepedhetett Kassán. A Kemény Lajos közölte protocollumban ez áll: »Sebastianus Citharida Jura civilia consecutus est feria sexta ante andreae apostoli festa 1554.« Ez a *consecutus est* abban az értelemben is vehető, hogy *utána járt* a kassai polgárjognak, *törekedett* a kassai polgárjogra, *óhajtotta* a kassai polgárjogot, — s akkor nincs igaza Kemény Lajosnak, ki egyszerűen úgy fordítja e kifejezést, a *consequor* igének egyik kétségtelenül gyakori jelentése alapján, hogy »polgárjogot nyert«, mert hiszen Tinódi »törekvése«, »óhajtása«, »utánjárása« esetleg nem sikerült azonnal. De nincs igaza Dézsinek sem, ki semmiképp sem hajlandó ezt az adatot Tinódira vonatkoztatni (66. lap), holott ő maga is úgy magyarázza Tinódinak Kassára költözését, hogy »vándorlása közben elvetődvén ide, rögtön észrevette, hogy Czecei Lénárt kassai kapitány milyen atyai gondoskodással viseltetik katonái vagy a szolgálatába szegődött emberek iránt, és ő is kedvet kapott az ott letelepedésre« (65. lap). Későbbi megjegyzése a 67. lap 10. jegyzetében, mintha engedékenyebb álláspontot foglalna el.

Ha már most mindezen sajátosságoktól, melyek Dézsi könyvét részleteiben jellemzik, eltekintünk s arra a főkérdésre irányítjuk

figyelmünket, mit jelent Dézsi műve Tinódi egyéniségének megismerésében, úgy látjuk, hogy a könyvnek egyébként becses forráskutató, szinte a mozaikszerűségig menő részletezése bizony épen az összefoglaló, művészi jellemrajz hiányát érezteti meg velünk. A II. könyv 6. fejezete megpróbálja ugyan külön pontokban jellemezni Tinódi politikai óvatosságát, vallási felfogását, humorát, igazmondását és lelkiismeretességét stb., — de a kép nem egységes s az egész tárgynak talán legfőbb problémáját, hogy *költő-e Tinódi* — mert ő annak érezte magát — *vagy inkább történetíró*, szóval azt a problémát, melynek kifejtése összefogó alapgondolattá lehetett volna Tinódi jellemrajzára, az egész műre nézve, nem is érinti.

Mindent összefoglalva, szerzőnk könyve tudós ember műve s apró bajaitól eltekintve, egészében, mint összefoglaló adatgyűjtés, igen becses. A ki majdan megírja Tinódi művésziesen megalkotott jellemrajzát, aki beállítja őt a XVI. század lelki világába, nagyszerű kincsesbányaként fogja fölhasználni Dézsi művét. Az előmunkálatok most már teljesen be vannak fejezve; nálánál jobban, tökéletesebben ezt senki meg nem csinálhatta volna s ez oly érdem, melyért Dézsit a legnagyobb elismerés illeti.

Dr. Gyulai Ágost.

Kempelen Béla: Magyar nemes családok címerei. I. k. Budapest 1914. Pátria kny. 4°. 8, 64. l.

A vármegyei levéltárnokok által szerkesztett Grill-féle *Magyarország címeres könyve*-vel¹ csaknem egyidejűleg egy másik hasonló, 25 kötetre tervezett vállalat indult meg Kempelen Béla szerkesztésében és kiadásában. Az I. kötet — azaz, helyesebben mondva, füzet, mert csak 64 negyedréti lapból áll — *Aáron-tól Balássovich-ig* terjedőleg 451 nemes család címerét tartalmazza. Szóval két, egymással versenyző vállalkozással állunk szemben s ezért nem is vehetjük nagyon rossz néven Kempelennek, hogy az általa szerkesztett és kiadott *Család-történeti lapok*-ban (I. évf. 1. és 2. sz.) a concurrens vállalatot keményen — de nem igaztalanul — lekritizálja, saját munkáját pedig szerényen kidicséri, hozzátéve, hogy a teljes mű előfizetői között van Ferdinánd bolgár czár is. Ezt a reclamiző önbírálatot is megbocsáthatnók, ha munkája csakugyan elbírná a tárgyilagos kritikát, melyet a versenytárs nem állott ki. A két vállalat közt mind a szerkesztésre, mind a külső kivitelre nézve jelentékeny különbség van. Míg ugyanis a Grill-féle Címeres-

¹ Ismertetését lásd *Századok* 1915. 73. l.

könyv a főszólyt az illusztrációkra helyezi s a címereknek csaknem felét színezve, vagy legalább egy színben megrajzolva külön táblákon közli, addig Kempelen többnyire csak címérleírást ad s csak egy kis részt, az I. kötetben mindössze 80 címert tesz közzé a szövegbe nyomott, heraldikai színjelzéssel ellátott rajzokban. Kempelen programja elvi szempontból hibás. Az ilyen címereskönyv ugyanis nemcsak a szakemberek, hanem egyúttal a nagyközönség részére készül; a közönség azonban elsősorban illusztrációkat keres, mert leírások alapján — főleg a minőket Kempelen ad — a legtöbb esetben aligha lesz képes a címert helyesen megszerkeszteni. Azzal, hogy Kempelen a kötet elején egy táblázatban összeállítja az ú. n. *mesteralakokat* (azaz a címerpajzsok különböző módon való osztásából keletkező címerképeket) s megmagyarázza a vonalakkal és pontokkal való heraldikai színjelzés módját, még nem sokat segít. S ha már a kiadás költséges volta nem engedte meg valamennyi címernak rajzban való közlését, akkor, ha a szerkesztő a tudomány érdekét tartotta volna szem előtt, legalább azokat a címereket kellett volna megrajzoltatnia, melyek eredeti címereslevélben maradtak fenn. A címerek apró részleteit és stylusát ugyanis — melyek a heraldika tudományos művelésénél fontosak lehetnek — legtöbbször lehetetlen egészen pontosan leírni. Kempelen azonban az illusztrációk kiválasztásában minden rendszer nélkül jár el; nála, úgy látszik, kevésbé a tudomány érdeke, mint inkább üzleti szempontok voltak a döntők. Legalább erre mutat a kötetben épen az említett mesteralakok táblázata alatt olvasható kis hirdetés: »A jelen kötetben közölt címerclichék és az alapjukat képező tollrajz szerzőnél az érdekelt családok rendelkezésére állanak. A csak leírásban közölt címerekről kívánatra szintén készülhetnek tollrajzok és chlisék.«

Egyik főhibája továbbá a munkának, hogy nem teljes; még abban az értelemben sem, hogy legalább mindazokat a címereket felölelné, melyeket a szerkesztőnek módjában lett volna közölni. Ez a válogatás azonban tervszerűen történt. Kempelen ugyanis, mint a Bevezetésben írja, abból az elvből indult ki, hogy a heraldika a nem fejedelmi adományon alapuló, tehát önként felvett címerektől megkívánja azt a feltételt, hogy használatukban állandóság és következetesség nyilvánuljon meg, s hogy szerkezetükben megfeleljenek a heraldika törvényeinek. Ez alapon azután »a címerpecséteken alapuló címerek« közül mindazokat, melyek e feltételeknek nem feleltek meg, kizárta a közlésből. A felállított elv ugyan helyes, s az sem tagadható, hogy az eddigi címereskönyvek adatai megrostálásra szorulnak; gyakorlati alkalmazásában azonban nem terjedhet ez az

alapelv odáig, hogy az ilyen címereskönyv szerkesztője felmentse önmagát a címerespecséteknek sok nehézséggel járó gyűjtésétől és vizsgálatától, s önkényesen mellőzzön olyan címereket is, melyek — mint pl. az apanagyfalusi Apafi-családé — pecsétekkel vagy egyéb heraldikai emlékekkel bizonyára igazolhatók lettek volna. És ha már ennyire szigorúnak és lelkiismeretesnek tünteti fel magát Kempelen a nem címereslevélen alapuló címerekkel szemben, miért tesz mégis kivételeket? Miért közli pl. Siebmacher nyomán a dancsházi Bagossy-család címérét, melyre nézve Siebmacher is csak egy 1815. évi pecsétet idéz forrásul, vagy az Aurora-családét egyetlen, 1683. évi pecsét alapján?

De ha e részben bővebb teret engedünk is az egyéni felfogásnak, nem ismerhetjük el a válogatás jogosultságát olyankor, midőn a címereslevél eredetije, vagy legalább szövege ismeretes. Kempelen azonban ilyenkor is válogat, s nem jelentéktelen azoknak a címereknek a száma, a melyek ily módon a kötetből kimaradtak. Pl. az Orsz. Levéltár címeresleveleiről Tagányi és Pettkó által kiadott jegyzékekben s a *Királyi könyvek* mutatójában 40-nél több olyan család címere található, melyeket ebben a kötetben lehetett és kellett volna közölni. Ezeket a jegyzékeket Kempelen jól ismeri, s a most mellőzött címereslevelek legnagyobb részét idézi is *Magyar nemes családok* című munkájában; annyi fáradságot azonban már nem vett magának, hogy a bennük foglalt címereket kijegyezze. Közöl ugyan néhány címert az Orsz. Levéltárnak eddig kiadatlan anyagából is; semmi nyoma azonban annak, hogy akár itt, akár másutt rendszeres levéltári kutatásokat végzett volna. Kevés kivételt leszámítva, munkájában csak az eddigi publicatiókra s azokra az adatokra szorítkozik, melyeket kézhez kapott. Úgy látszik, azt remélte, hogy a nemes családok első felhívására sietni fognak címerüket rendelkezésére bocsátani, s mivel ebben a várokozásában csalódott, ekképen fakad ki a Bevezetésben: »Aztán az adatközlés készsége sem áll nálunk még azon a színvonalon, hogy az emberek szükségét is érezzék egy ily gyűjteményes munka erkölcsi támogatásának s becsvágyukat képezze az a törekvés, hogy egy-egy porszemmel hozzájáruljanak azoknak az épületeknek emeléséhez, melyek a letűnt századok történeti emlékeinek s a jelenkor kulturtörténeti eseményei eredményeinek befogadására, megőrzésére és tanulmányozására vannak szánva.«

Mindamellett vannak Kempelen könyvében — ha nem is nagy számmal — az irodalomban eddig ismeretlen adatok; s a munka hézagosságát is sokban ellensúlyozná, ha a közölt címerek helyességében meg lehetne bízni. Az erre vonatkozó kriti-

kának Kempelen azzal a kijelentéssel akarja élet venni, hogy a tévedésekért a felelősséget sokszor forrásaira kell áthárítania, melyeket bármily skepticismussal, de mégis kénytelen volt használni, mert a legtöbb esetben lehetetlen volt az adatok helyességéről meggyőződni.

Erre először azt válaszolhatjuk, hogy a kinek nincs módjában a közölt címerek helyességéről meggyőződni, az ne fogjon hozzá ilyen munka szerkesztéséhez; vagy ha mégis megteszi, akkor adjon számot lelkiismeretesen arról, hogy az egyes adatokat honnét vette át. Azonban kiállni a címereket más munkákból a források elhallgatása nélkül, — mint ezt Kempelen teszi, úgy tüntetve fel a dolgot, mintha az eredetiből közölné, — s a felelősséget az esetleges hibákért mégis ezekre a meg nem nevezett forrásokra hárítani, legalább is nagyon különös, de egyúttal nagyon is jellemző eljárás.

Némi ellenőrzésül egybevetettem az eredetiekkel azokat a címereket, melyeket Kempelen a gyulafehérvári káptalannak s a kolozsmonostori conventnek az Orsz. Levéltárba bekebelezett levéltárából közölt. Az eredmény: 36 címerből csupán 2, azaz kettő van helyesen közölve! Pedig ezeket neki sem lett volna lehetetlen az eredetiekkel összehasonlítani. Vannak azonban címerek, melyek tudtommal eddig nem voltak máshol közzétéve, melyeknél tehát látni kellett Kempeleennek az eredeti forrásokat; ilyenek pl. legnagyobb részben azok a címerek, melyeket a Pettkő- és Horváth-féle jegyzékek alapján a helytartótanácsi levéltárban őrzött, valamint az Orsz. Levéltár ügyirataiban feljegyzett címereslevél-másolatok alapján közöl. Ezek közül 25-öt hasonlítottam össze, s köztük csak 10-et találtam helyesnek. Ez a két példa, azt hiszem, eléggé megvilágítja a munka megbízhatóságát.

A mi végül a közlés módját illeti, ez általában véve hézagos és nem szabatos, sőt gyakran hibás. Így Kempelen sohasem nevezi meg a címereslevelek szerzőit, hanem röviden csak ilyképen ír: »*Ács*. — A. (= armalis) Lipóttól 1687. XI. 26«, holott a közlés természetes módja: felsorolni mindazok neveit, a kik a címereslevelet kapták; máskülönben ugyanis ott, a hol különböző családokhoz tartozó egyének közös armalist kaptak, mint az erdélyi fejedelmek által eszközölt tömeges nemesítések-nél, az utalásnak nincs kellő értelme. A laikusok pl. aligha fogják megérteni, hogy a II. Rákóczi Györgytől 1658 III. (*így*) 10-én megnemesített *Balds*-családnál miért utal az *Abari*-családra, melynél csak ennyit mond: »*Abari*. — A. II. Rákóczi Gy.-tól. 1658. II. 10.« Ezt legalább is meg kellett volna a Bevezetésben magyarázni.

A magyar királyok és az erdélyi fejedelmek chronológiájával a szerkesztő hadilábon áll. Hogy a Ferdinándok és Lipótok neve mellől az I. II. stb. rendszámokat gyakran mellőzi, hogy Rudolf és Ferencz királyokat hol I., hol II.-nak írja, csak pongyolaság; mulatságosabb azonban, midőn a Bakó alias Literatus-családnak *I. Mátyással* adományoztat armalist 1609-ben, az Aschotti-családnak *III. Ferdinánddal* 1625-ben, a sipeki Balásnak ugyanazzal 1634-ben, a sztojkafalvai Antalnak *II. Lipóttal* 1700-ban, az Abramovichnak *Mária Teréziával* 1826-ban, az Adorjánynak *Báthory Gáborral* 1587-ben, az Albertffinak *Báthory Zsigmonddal* 1607-ben, az Áncsánnak *Báthory Györggyel* 1613 június 10-én, az Ács alias Literátinak *Bethlen Gáborral* 1609-ben, az Ács alias Békésynek ugyanazzal 1613 július 14-én s az Aszalainak *I. Rákóczi Györggyel* 1651-ben. Hogy Siebmacherban, a honnét a szerkesztő e címerek egy részét átvette, e hibák szintén megvannak, azt talán még sem lehet mentségnek tekinteni.

A levéltári források idézete igen sokszor tökéletlen, nem egyszer hibás; a rövidítések jegyzékéből többféle rövidítés magyarázata hiányzik.

Az előadottak, azt hiszem, eléggé bizonyítják, hogy Kempelen könyve kellő anyaggyűjtés nélkül, hevenyészve és gondatlanul összetákolt munka. Úgy tűnik fel, mintha a szerkesztő — talán azért, hogy a concurrens vállalat mögött el ne maradjon — rövid határidőre dolgozott volna. Ezzel magyarázható talán az is, hogy szabályszerű kötet helyett csak 64 lapos, de azért aranynyomású vászonba kötött kötetkével lépett ki a könyvpiacra. Képzeljünk el — ha a vállalat befejezésre jut — egy könyvespolczon 25 hasonló vékony kötetet, melyeknek hátán még arra sincs hely, hogy a tartalmat aranyos betűkkel feltüntessük!

A Bevezetést Kempelen ezekkel a szavakkal zárja: »A tapasztalat fogja igazolni, hogy mennyire válnak majd valóra e munkámhoz fűzött várakozásaim«. Miben állottak várakozásai, nem részletezi. Ha csak üzleti sikereket várt, lehet, hogy nem fog csalódni. Habent sua fata libelli. Irodalmi babérokat azonban ilyen munkával nem lehet aratni.

Dr. Döry Ferencz.

Leo Weiss : Beiträge zur Geschichte der mittelalterlichen Stadtwirtschaft in Ungarn. A Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 1914 évi folyamának IV. füzetében. 549—566. l.

Szerző háromoldalnyi forrásfelsorolás után 15 oldalon fejteti tárgyat, mondhatnám: vágatát végig a honfoglalástól az

ellenreformatio idejéig. Tanulmányát elolvasva, képtelenek vagyunk arra a kérdésre válaszolni, mi volt szerzőnek a célja ezzel a munkával? A kis opus Sieveking professor zürichi semináriumában készült, úgy látszik azzal a szándékkal, hogy az elhanyagolt magyar gazdaságtörténethez adalékokat szolgáltatson. Sieveking professor fáradozása nagyon tiszteletreméltó, de Weisz Leóban semmi esetre sem találta meg a hasonló feladatok megoldására való embert.

Szerző jellemvonásai közt elvitázhatatlan a nagyképűsködés, a mivel ellentétben igen furcsán hat tudatlansága.

A magyar városok keletkezésével kezdi fejtegetését. Szerinte ezek a római városokból indulnak új életnek. Nagy részük ugyan a X. században romban hevert, csak Veszprém és Nyitra maradtak meg, de hozzájuk csatlakozott azután harmadiknak Székesfehérvár. A daciai városok közül csak Pétervárad (!), Belgrád (!), Orsova, Herkulesfürdő és Szeben római eredetűek. A római uralomról és fennmaradásáról tehát szerzőnek egészen téves fogalmai vannak, még Pannonia és Dacia területét, illetve fekvését sem ismeri.

Hasonlókép téves a felfogása a magyar városi élet kezdeitől is. Szerinte a városi lakosság első elemei a hunnok ideje óta főképp itáliaiak és mellettük szlávok. Hozzájuk járultak a kalandozások hadifoglyai. Akkor t. i. a magyarok legfőbb szükséglete a barom mellett az iparos (!), ezeket hozzák tehát magukkal zsákmányul. Az így alakult telepeknek a privilegiumokat az egyház eszközölte ki. A városi jelleg a vásárral alakul meg. Ez utóbbi pontban szerzőnek igaza is van, de ezt nem bizonyítja. A mit a városi fejlődésre fölhoz, egyáltalán nem kielégítő. Városaink jelentőségét a XIII. században nagyon félre is ismeri. E mellett más hibái is vannak. A hospes nem a város-lakos neve, hanem általában az idegen települő, akár főúr, akár földesúri hatóság alatt álló telepes.

Még gyengébb szerző fejtegetése a czéhek keletkezéséről. Itt egyszerűen szembehelyezkedik azzal a nézettel, hogy a czéhek a földesúri iparostepek szervezeteiből vették volna eredetüket. Azután kijelenti, hogy mentől inkább nőtt a czéh hatalma, annál sűrűbbek a surlódások a vetekedő városok közt. Erre például hozza fel a kolozsvári és szebeni ötvösczéhek harczeit 1573-ban, holott az nemzeti küzdelem volt. Az ebből kifolyólag Kolozsvárt kitört munkabeszüntetés mellé azután odaállítja az 1576-ban ugyancsak Kolozsvárt kitört bérharczot és ezekben a jelenségekben egy a czéhrendszert áttörő új szellem ébredését látja, a melyet azonban az ellenreformatio elfojtott.

Eddig az értekezés, a mely a magyar irodalomban közismert adatokon épül föl. Semmi új, legfeljebb a tudatlanságból származó újszerű csoportosítások. Igazán különösen hangzik, ha ez az író azt mondja, »vielleicht gelingt es mir, die Aufmerksamkeit unternehmungslustiger Forscher auf dieses Neuland (t. i. a magyar gazdaságtörténetre) hinzulenken«.

Persze szerző a forrásul idézett 79 munka közt csak huszat sorol föl, a mely magyar tárgyú, de értekezése forrásai közt szerepelteti pl. Sieveking értekezését a genovai selyemiparról a XV—XVI. században, holott selyemiparról egy szót sem szól, vagy Sombart könyvét: *Die Juden und das Wirtschaftsleben* és még számos más munkát, holott munkája ezekkel semmiféle vonatkozásban sincs.

E nélkül a nagyzás nélkül azonban — úgy látszik — nem tud meglelni. Forrásjegyzéke szerint, hogy a két fentemlített kolozsvári sztrájk esetet, a melyeket Szádeczky is ismertetett, megemlíthesse, végig kellett kutatnia az Országos Levéltár, a Nemzeti Múzeum, az Akadémia és az Egyetemi könyvtár (!) czéhiratgyűjteményeit.

Cikkében megígéri, hogy legközelebb a magyar birtokviszonyok fejlődéséről fog értekezni; figyelmeztetjük azonban, hogy a *Vierteljahrschrift* Magyarországra is elkerül, nézze tehát át legalább az idevágó irodalmat és ne éljen vissza Sieveking professor jóindulatával.

D. S.

Dr. Pallmann Péter: A magyar piaristák II. József uralkodása alatt. Kolozsvár, 1914., Stiefer és Társa, 8°, 199 l.

II. József vallás- és iskolaügyi intézkedései, bár életben hagyták a magyar piarista-rendet, belső szervezetét és viszonyait ennek is nagyon megváltoztatták. A római rendi generalissal való összeköttetés a nexus-rendelet folytán náluk is megszűnt, ezenkívül az uralkodó rendeleti uton szabályozta a rend belső szervezetét, a rendtagok nevelésére, tanítására vonatkozólag magasabb követelményeket támasztott, convictusait feloszlatta. Ezek a gyors, a meglevő viszonyokkal néha éles ellentétben álló újítások sok zavarnak lettek a forrásai, megbontották sok tekintetben a rendi fegyelmet s a rend szerény anyagi viszonyai mellett pénzügyi zavaroknak lettek okozói. II. Lipót intézkedései hozták aztán vissza, legalább részben, a régi állapotokat.

Az előttünk fekvő könyv lelkiismeretes ember munkája, a ki anyagát főként kiadatlan egykorú hivatalos iratokból veszi, s műve folyamán főleg ezeket beszélteti. Ezek közül néhány fontosabbat a két függelék közöl.

P.

Dr. Biró Venczel: A római katolikusok helyzete és hitélete Erdélyben a jezsuiták első betelepítése idején (1579—1588-ig). Kolozsvár, Szent Bonaventura, 1914. (Különlenyomat az kolozsvári róm. kath. főgymn. 1913—14. tanévi Értesítőjéből). 8-r 25 l.

A rövid, szorgalmas tanulmány első sorban a Veress Endre kiadásában megjelenő *Fontes rerum Transylvanicarum* I. kötete (*Epistolae et acta jesuitarum* I.), továbbá ugyanezen kiadvány II. és III. kötetei (*Epistolae et acta* II., *Possevino Transilvaniae*) és az Erdélyi Országgyűlési Emlékek I—III. kk. alapján készült, felhasználásával a tárgyra vonatkozó többi forrásoknak és dolgozatoknak. A forrásaiban található anyagot nem használja ki teljesen s így sok újat nem nyújt, inkább általános képet ad, a mi programmértekezés lévén, érthető is. Súlyt helyez a hitéletre, de itt kissé messze megy, a midőn dolgozatát úttörőnek mondja; legalább Velics eléggé méltatta a kérdést. A kolozsvári jezsuita-nyomda keletkezésére vonatkozólag újabb kutatásra volna szükség. Általában a dolgozat derék munka, érdeme szerzőnek, hogy egy aránylag kevésbé tárgyalt és mégis fontos kérdés ismertetéséhez hozzájárult.

—k.

Dr. Ignaz Purjesz: Beiträge zur Geschichte der Gründung des Sankt Rochusspitals im XVIII. Jahrhundert.

Budapest legrégibb kórházának, a lebontásra szánt Szent Rókus alapításának történetével foglalkozik a kis füzet. Tanulmányos képet rajzol a régi pesti közkórház hihetetlen viszonyairól, ismerteti a kórház akkori igazgatójának, dr. Haffner Mihálynak tervezetét és költségelőirányzatát egy új kórházat illetőleg, végül vázolja, milyen eszközökkel, hogyan létesítették az új, Szent Rókus-kórházat. A rövid tanulmány szívesen látott adalék Budapest közjótékonyági intézeteinek történetéhez.

Iean Jaurès: Die neue Armee. Jena. Eugen Diederichs. 1913. 8°. 493. l.

A fejlettebb és nem dogmatikus francia socialismus hírneves és méltán tisztelt vezérének utolsó nagy művét bizonyára érdemes ismernie a magyar történettel foglalkozóknak is. Ha valamely tudománynak, bizonyára a történetnek alapelve az: nil humani a me alienum puto. És ha a szerző irányával nem is érthetünk mindenben egyet, bizonyos, hogy szellemének magas szárnyalása előtt meg kell hajolnunk, széles-

körü történettudományát, mély és alapos gondolkodását el kell ismernünk.

Csak azt kell sajnálnunk, hogy e művet mostanában csak német fordításban kaphatjuk kézhez. Oly fordításban, mely hű, tiszta és világos ugyan, de mégis csak halavány visszfénye Jaurès ragyogó stílusának. Mégis van e kiadásnak egy előnye is az eredeti fölött: a német katonai írókból vett számos idézet az eredeti szövegben van közölve.

»Az új hadsereg« nála az egész fegyveres és katonailag kiképzett polgárság, melynek felfogása szerint a mostan Franciaország védelmére rendelt szervezet helyébe kell lépnie. Ez a szervezet, Jaurès szerint, a kétéves katonai kötelezettség elfogadása után is csupán fattyúhajtás: utolsó lehető összeköttetése a régi hívatásos és kasztszerű seregeknek a fegyverben álló nemzettel. »Ezentúl csak a nép hadseregének egyedül igaz és meg nem támadható formája lehetséges.« Tévedett, hisz alig jelent meg e könyv, Franciaország, szövetségeseinek nyomása alatt, visszatért a hároméves katonai szolgálathoz. Világos példája annak, mily kevésbé van kizárva a visszaesés e legfejlődöttebb országban is, de még világosabb példája annak, mily kevésbé megbízható a tudósnak, a politikusnak ítélete a jövőt illetőleg még oly országra nézve is, melynek sorsára maga befolyást gyakorolhat.

A proletarius munkásosztályt teljesen bevenni a honvédelembe és viszont az eddigi osztálysereget valóban népivé tenni, olyanná, melyben a munkáselem is teljesen érvényesülhet: ez a kettős célja. A mechanikus kaszárnyaképzés helyett tornázás, lövészyakorlat, manőver a szabadban. »Fáradhatatlan tevékenységgel bizonyítsa a proletár, hogy nem félénk önzés, nem is szolgai gyávaság vagy polgári renyhesség teszi őt a militarismus és a háború ellenzőjévé, hanem, hogy ép oly kész egy valóban népies és célszerű hadi szervezetnek teljes kifejlődését biztosítani, mint a minő kész az összeveszések bünszerzőit leütni. Csak akkor szállhat szembe minden rágalommal, ha a történeti haza egész erejével együtt, az emberiség, a munka és az igazság új hazájának ereje is lelkesíti.«

Azt azonban követelni kell, hogy a nemzet hadi erejét osztály- és kasztelőítéletek kizárásával szervezze és hogy ne legyen tekintettel másra, mint a nemzeti védelemre. Hisz a nemzeti védelemnek és a nemzetközi békének szervezése kölcsönösen kiégészíti egymást.

A jelen organisatiója főhibája kettős. Először: a katonai írók és hadvezérek nagyobb része még mindig külön osztálynak nézi a katonaságot és nem is annyira külellenség ellen akarná

felhasználni, mint a közrend megvédésére, a socialismus ellen. Másodszor, a mi ebből következik: a jelen katonai rendszer nagy különbséget tesz a hét évfolyamot magában foglaló activ sereg és a tartalék között. Voltakép csak az elsőre számít, a többi évfolyamot, mely pedig nagyobb erőt képvisel, másodrendűnek, olyan militia- vagy népfölkelésfélének nézik. Mintha nem tudnák, mit kezdjenek olyan sereggel, mely két millió harczost állít a haza rendelkezésére.

E kettős baj orvoslására és az igazi népsereg megteremtésére kész törvényjavaslattal áll elő. Ennek főpontja az első cikkely: »Minden fegyverfogható polgár köteles húszéves korától negyvenötéves koráig részt venni a nemzeti honvédelemben. 20—34 évig az activ sereghez tartoznak; 34—40-ig a tartalékhoz; 40—45-ig a népfölkeléshez«.

Az activ sereg kiképzése három szakaszban megy végbe: a fiúk és ifjak előkészítő iskolázása; az újonczok kiképzése és szabályszerű időközökben megtartott fegyvergyakorlatok.

Az előkészítő iskolázásnak a fiúk és ifjak 10—20 éves korukban vannak alávetve. Ez az iskolázás korántsem katonai gyakorlat, hanem egészségre és ügyességre való nevelés, torna, menetelés, rhytmikus mozdulatok, megfelelő játékok és lövészeti gyakorlatok útján. A versenyzést felkeltő, de nem túlságos sportot egyesítenie kell az észszerű tornával, a melynek feladata, minden egyesnek tehetségét normalisan fejleszteni, a testi hibákat eltüntetni, vagy pedig azoknak eleve is útját állani.

Ezt az oktatást az illető kerület katonai egységének tisztjei és altisztjei, a nyilvános és magános iskolák tanítói, a helybeli orvosok és egy harmincztagú tanács vezetik, melynek tagjait általános szavazással választja az illető ezred kiegészítő kerülete minden fegyvernemből. A tanítókat a tanítóképzőkben külön oktatással kell képesíteni arra, hogy a testi nevelés kötelezettségének megfelelhessenek.

Az előkészítő képzés alatt álló fiúk és ifjak családjaikat értesíteni kell arról, hogy a növendékek képességét és szorgalmát feljegyzik és nyilvántartják. Esetleges hanyagságot büntetéssel sújtják, p. o.: hogy az illetők legalább bizonyos időre minden nyilvános hivatalból vagy állásból ki vannak zárva és hogy hosszabb időt kell tölteniök az újonczképzőben.

Mihelyt 21. évébe lép az ifjú, hat hónapra újoncziskolába vonul, a legközelebbi állomáshelyre (garnisonba) és ott egyéni és század-, illetőleg üteg-kiképzésben részesül. A behívásnak oly évszakban kell történnie, hogy a gyakorlatok a szabadban és manőverek is lehetségesek legyenek. A szolgálatot meg lehet szakítani, de egy éven belül kell teljesíteni. További activ szol-

gálatuk tizenhároméves tartama alatt összesen nyolczszor hívják be gyakorlatra és manőverekre. Felváltva kisebb egységek gyakorlatai tíz napon át a hely színén és nagyobb egységek manőverei nagyobb területen 21 napon át. Minden katonai egység összes legénységét egyszerre hívják be.

A hadgyakorló terek számát négyszeresére emelik. A tisztek és a katonai nevelőtanárok azon lesznek, hogy a köteles manővereken felül gyakori önkéntes menetelési és lövészgyakorlatokat is létesítsenek. Formaruháját minden katona maga őrzi és felelős érte. A főhelyeken és nagyobb községekben a katonai és polgári hatóságok közös felügyelete alatt és felelőssége mellett, fegyverraktárak állítandók fel.

Kelet határ-départementjaiban minden katona lakásán tartja fegyvereit. E vidéken tüzéségi és lovassági raktárak is létesítendőek és mindennemű forgalmi eszközöknek: vasutaknak, országutaknak és automobiloknak sűrű hálózata rendezendő be, hogy e vidék összes polgárainak legyen módjában gyorsan megjelenenni az összpontosításnál. Azonfelül Keleten léghajóállomások is felveendőek. Három hónapi képzés után az ország összes újonczai behívhatók, hogy katonai iskolázásukat a keleti határvidék gyakorlóterein fejezzék be.

Mindebből a hazafi szól, ki erősnek akarja hazáját, késznek arra, hogy a Maas és Mosel mellékein eredményyel vehesse fel a harczot a fenyegető német invasio ellen. A törvényjavaslat második felében azonban a hazafi mellett megjelenik már a pártvezér is, ki saját eszméit is bele akarja vinni az alakítandó nemzeti sereg óriás testébe.

A cadereket részben hivatásos, részben polgári tisztek és altisztek alkotják. De az újonczok kiképzése kizárólag hivatásos altisztekre van bízva. Háromhónapos újonczképzés után azok, kiket eddigi eredményeik és általános műveltségük alapján erre alkalmasnak találnak, altisztekké képeztetnek ki. A jelölést az ezred tanácsa és az általános szavazással választott nevelési tanács tagjai közösen ejtik meg. Az altisztek kiképzése három hónapig tart. Mindenki köteles alávetni magát a megbízatásnak, és ha nincs elég pályázó, a caderek betöltésére, hivatalból jelölik ki az illetőket, hogy számuk teljes legyen. A növendékek kiképzésük idejére napi kárpótlást kapnak, szintúgy az altisztek is. Ezeknek minden nyilvános hivatalnál beszámítják a szolgálatban töltött időt. Szintúgy kötelezik az e végből tartományi kötelekbe csoportosított magánvállalkozók is őket képességüknek megfelelően alkalmazni. 50 éves koruktól fogva nyugdíjat kapnak. Azonfelül az altisztek anciennitás sora szerint erős arányban léptetendőek elő zászlósokká és hadnagyokká.

A tiszti caderek egyharmada hivatásos tisztekből áll. »Mindennemű munkásszövetségnek, ipartestületnek és társulatnak jogában áll azon tagjaik tiszti tanulmányi költségéhez járulni, kik a vizsgánál behizonyították képességöket.« Az érettségi vizsgálatot kiállott ifjak, egy megfelelő felvételi vizsga után, részt vehetnek a katonai tanfolyamokban, melyek Francziaország legnagyobb hat egyetemén szerveztetnek. Kötelesek azonban kimutatni, hogy a hathónapos újonczképzést már elvégezték.

E tanfolyam, külön alosztályokkal az egyes fegyvernemek részére, négy évig tart. A katonai szak tanulói, úgy mint a többi egyetemi hallgató, kötelesek a történeti, irodalmi, bölcsészeti, nemzetgazdasági és politikai előadásokat szorgalmasan követni. A parancsnoklásban való gyakorlatok a városban, vagy vidéken levő újoncziskolákban sajátítják el. Az állam egész egyetemi tanfolyamuk alatt, napi kárpótlást fizet nekik és ha családjuk szegény, az is részesül támogatásban. Négy év múlva alhadnagyokká nevezik ki őket és vagy újonczok oktatására, vagy a században való szolgálatra vagy mindkettőre is alkalmazják őket. Egyetemi éveiket beszámítják, úgy hogy az ilyen képesítéssel bírók hamarabb lesznek századosokká, mint a többiek. Minden további rangfokozathoz egy külön, az illető rangra előkészítő, legalább húsznapos egyetemi tanfolyam elvégzése szükséges.

A tiszteket, a felvételi vizsgálat eredménye szerint, fogadják be a magasabb hadiiskolába, mely bizonyos elsőséget szerez a felső rangfokozatok eléréséhez, a táborkari szolgálatra. E hadiiskolának, melynek feladata az egyetemi katonai oktatás kiegészítése, tanfolyamait, sorban váltakozva, megtartják mindazon egyetemeken, melyek katonai szakosztállyal el vannak látva.

Ime : a katonai oktatás az egyetemi tanulmány kiegészítő részévé válik. A tudomány és a honvédelem e szoros kapcsolata következetesen keresztül van víve. Azoknak a polgároknak, kik az egyetemen vagy a megye székhelyén katonai tanfolyamokat végeztek, erről oklevél állítandó ki. Kinek ilyen diplomája nincs, nem kaphat sem orvosi, sem ügyvédi, sem mérnöki, sem tanári oklevelet. Ime az egész értelmiség tiszti rangban — pótlása a Francziaországban eltörölt önkéntesi jognak. A képzett tisztek e nagy száma teszi lehetővé azt a határozatot is, hogy az összes tisztek kétharmada polgári tiszt legyen. Ezek, a mi tartalékos tisztjeinktől eltérőleg, fizetést is húznak, és ötven éven túl nyugdíj-képesek. A mellett minden nyilvános állásban övéké az elsőség. A mellett mégis nagy tehernek nézik a tiszti rangot, hisz külön ki van mondva, hogy minden altiszt köteles kinevezését elfogadni.

Az előreléptetés részben anciennitás, részben választás útján megy végbe. Az állások felét diplomás polgárok nyerik el, a másik felét nem diplomás altisztek nyerhetik el szolgálataik alapján. Hadnagy és alhadnagy egyforma számban kerül ki a két osztályból, de a felső fokozatokban egyre növekedik a tudományosan is képzettek számaránya.

Ha a tiszttábornok elmultr 34 éves, folyamodhatik az activ seregbe vagy caderjába való beosztásért. De beosztható a tartalék és a népfelkelés caderjaiba is.

A tartalék az előbb activ sereghez tartozott 34—40 éves emberekből áll, a népfelkelés a 40—45 évesekből. A hadügy-minister az összpontosítási területnek, a szállítási eszközöknek és az élelmezési szolgálatnak tekintetbe vételével minden intézkedést megtesz, hogy az egész activ sereg mint első-sorban harczoló sereg legyen felhasználható.

Ez által, mire a szerző oly nagy súlyt helyez, az első sorban harczoló sereg majdnem kétszer akorára nő : nemcsak a 21—27 évesek, hanem a 27—34 éveseket is magában foglalja. (Joffre fővezér 1915. febr. 20-án kelt parancsában csakugyan eltörölte a különbséget az activ sereg és a tartalék közt.)

A demokratia követelése az a meghatározás, hogy az előléptetések, a minősítési táblázatok alapján, választás útján történnek. E választásnál egy-egy szavazata van a hadtest-parancsnoknak, az egyes fokozatok képviselőinek és a nevelési tanácsok megbizottjainak. A törzstiszti és tábornoki kinevezésekről a törvényjavaslat nem szól. De a munkában egyenesen ki van mondva, hogy ez a jog csak a nemzetnek felelős hadügy-ministert illeti meg.

Legvégül jut csak szóhoz az emberbarát, ki még a háborút is csak a béke kedvéért kívánja organisálni : a nagy ember, ki e tervével a saját halálos ítéletét írta alá. »Minden kormány, mely háborúba fog, a nélkül, hogy előbb az összeütközés megoldását választó bíróság által nyíltan és loyálisan ajánlotta volna, Franciaország és az emberiség árulójának, a haza és az emberiség nyilvános ellenségének tekintendő. Minden parlament, mely ehez hozzájárul, a népfelség sértője és jogilag feloszlatottnak tekintendő. A polgárok alkotmányos és nemzeti kötelessége az ilyen kormányt megbuktatni és jóhiszemű kormányt emelni helyébe, mely biztosítva a nemzeti függetlenség védelmét, felajánlja az ellenfélnek, hogy bírósági ítélet által megelőzze, vagy megszüntesse az ellenségeskedést«.

Bizonyára e törvényjavaslat egyike a legkiválóbbaknak és legjobban megírottaknak, ama számos katonai tervezet közül,

melylyel a socialista párt egyrészt népivé akarja tenni a hadsereget, másrészt lehetőleg elejét akarja venni a háborúnak. De ez még nem igazolja, hogy oly behatóan foglalkozzunk vele. Az sem elég ok, hogy az összes eddigi, hasonló célú intézményeket, különösen a svájci militiát, az angol területi seregek, a skandináv államok hadügyét, de még a német katonai reformokat is fejtegeti, ama célból, hogy a rövid szolgálati idő hasznát s a kaszárnyai élet káros voltát kimutassa. Érdeklődésünket főképp az kelti fel, az ragad tiszteletre és elismerésre, hogy a nagy socialista vezér történeti alapon áll. Érveit nem elméletekből, hanem tapasztalatból meríti, nem az elvont és csalhatatlan pártdogmát, hanem a történeti életet veszi indokolása alapjául. Mindenekfölött pedig az, hogy minden párt fölé emeli a hazának, az emberiségnek eszméjét.

»Erős, demokratikus népsereg, a kaszárnya csak iskola, az egész nép mint roppant és erőteljes sereg a nemzeti önállóság és a béke szolgálatában: ez volna katonai tekintetben Franciaország felszabadítása.« (53. lap.) Ez a főthesise és ennek bizonyítására használja fel a történetet is. Meg kell kívánnia a nagy napoleoni hagyománynyal, a melyért most is lelkesedik a francia katonai írók nagy része és e küzdelmében nemcsak a nagy forradalmi tradíciót hívja segítségül, melynek természetesen leginkább hódol, hanem még a királyság hadi tetteit is. Különösen Turenne-ért lelkesedik. Az ő hadjárataiból vonja le tanulságot a megerősített táborokra támaszkodó védelemnek, melyet az egész fegyveres nép mozgalma támogat, szembetűnő előnyeit. Védelem és nem támadás szerinte a Franciaországnak legjobban megfelelő hadi módszer. Hiszen a cél sem lehet a hódítás, csak a haza biztosítása. »A történetben nincs teljes előről való kezdés. A huszadik század demokratikus és részben socialistikus Franciaországának valóban tudományos védelme nem egyezhet meg semminő régebbi hadi művelettel. A történet nagyon hasznos, ha sokféleségében, örök megújulásában, örök feltaláló erejében tanulmányozzák. Példái serkentik az emberi szellemet különben mindig ideiglenes és feltételes törvényeinek összefoglalására«. De egyúttal kinyilatkoztatja, »hogy semminő hadi művelet nem lehet veszélytelenül valamely régebbinek másolata és a történet épen végtelen változatossága által felszabadítja a szellemet a szolgálai utánzás alól. Ha csak egy korszakot választunk ki, hogy abból vonjunk le tantételeket, menthetetlenül rab-szolgai függésbe jutunk.« Jegyezzük meg jól: a nagy socialista vezér meghajlik a történet változatossága, sokfélesége előtt, melynek az emberi szellem csak ideiglenesen, feltételesen állapíthatja meg törvényeit.

A forradalmi hadi szervezet és hadviselés fejtegetése és szembeállítása a napoleonival, igazi remeke a történeti értekezésnek. Egyrészt a hivatásos nemesektől vezetett sorkatonaság átalakítása demokratikus népsereggé, áll szemben a császár által ismét hivatásos, a nemzettől elszakított ármádiává átalakított imperialis sereggel. Dubois-Crancé és Carnot nagy szervező tehetsége teljes fényben tündöklök, bár a forradalmi hadsereg sötét árnyékoldalait éppen nem hallgatja el. Bizonyítja és ez a bizonyítása sikerül, hogy nem a sorkatonaság megmaradt részében volt akkor az erő, hanem az önkéntesek és a fegyverben álló nép tömege ragadta magával és emelte fel a királyi hadsereg zúlló roncsait. Érvelését annál jobban megérthetjük, mert hisz szabadságharcunk részben ugyanazt a fejlődést mutatja. Másrészt azt iparkodik kimutatni, hogy a forradalmi hadviselés lényege a hon védelme volna és a belőle következő hódítás és fosztogatás, melyet Napoleon oly hatalmas méretekben folytatott, voltaképp megtagadása a republikánus elvnek, a nemzetek szabadságának és a nemzetközi béke magasztos elvének.

Természetes, hogy igen komolyan foglalkozik a közeli, szinte elkerülhetetlennek látszó nagy háborúnak problémájával. E háborúban is a védelmi harcot ajánlja. Ennek Toul, Verdun, Epinal megerősített vidéke lenne a basisa és az *egész* népsereg önfeláldozó vitézsége és hazaszeretete az eldöntője. Ismerteti azonban azon katonai írók nézetét is, kik a támadó háborút ajánlják, de ezt a nézetet megcáfolni igyekeznek. Ki meri mondani, hogy a revanche, Elsass és Lotharingia visszaszerzése, nem lehet igaz oka a háborúnak. A tőle idézett cikkből kitűnik, hogy már akkor várták a német támadást Belgium felől és hogy számítottak Oroszországra, mint szövetségesre. Az orosz hadsereg lassúbb gyülekezését is be kell várni a döntő hadműveletek megkezdése előtt. Elismeri, hogy 1870-ben is nagyot cselekedett Gambetta nemzeti felkelése, de a mostani, az egész népet magával ragadó, a mellett jobban képzett és fegyverzett seregnek sokkal több a kilátása tartós sikerekre. A hadi készséget teljesnek akarja. Ehez tartozik még az is, hogy a seregnek »a lehető legjobb bakancsa és abban a lehető legjobb szege legyen«.

Elő kell tehát készülni mindenkép, egy nagy nemzet teljes anyagi, szellemi és erkölcsi erőfeszítésével erre a megpróbáltatásra, de még az előkészítésnek ez a tökélye is főképen mint a béke biztosítója szerepel nála. Ki merne egy ily módon készen álló, jogában teljesen bízó, területe és függetlensége védelmére mindenre elszánt népet megtámadni? »Megvallom, hogy ez a békeremény, a békének ez a bizonyossága kísér végig mind-

azon háborús lehetőségeken át, melyekkel foglalkozni kénytelen vagyok. Ha egyszer egy nagy republikánus nemzetnek sikerült keresztülvinni akaratát : a békét és függetlenséget, akkor lép valahára a világbéke első komoly ígérete a dolgok brutalitása közé. Azok a fegyveres tömegek, melyeket a francia genius a francia nemzet üdvére szervezni fog, egy nap szintén meghátrálnak, de nem a vad hódító erőszaka előtt, hanem az emberiség nagy békéjének szelíd mosolya előtt, mely diadalmas bizonyosságával tölti meg az egész látókört és ragyogni fog minden haza fölött.» (123. l.)

Haza és hazák! Van hát haza? Van-e hazája a proletariatusnak? E kérdésnek szenteli könyvének tán legszebb lapjait. Kimondja, hogy tisztán osztályállam nem létezhetik és nem is létezett soha. Ha más nem, a szokás enyhítette mindig a szolgáló osztályok helyzetét. A tiszta osztályharczról való felfogás »megfosztaná a munkásosztályt az élet és a történet iránti érzéktől«. Tagadni a proletariatus által az állam körében eddig kivívott eredményeket, annyi, »mint egy ideiglenes vakbuzgóság kedvéért a forradalmi elv mellőzésével az ellenforradalmat mozditani elő.« Az állam nem merev bálvány, hanem fejlődésre képes és mai alkotában a polgári demokratia kifejezése, melyben növekedőben van a proletariatus hatalma. A munkásosztálynak van tehát hazája, melynek szellemi és erkölcsi életében s hagyományában öntudatlanul is részt vesz. »A legnemesebb ideálnak felel meg az a társadalom, a melyben a munka uralkodik, a melyben minden erő szabad egyetértésben működik együtt, melyben a társadalmi tulajdon minden egyes személy kifejlődésének alapja és biztosítóka.«

Ebből a felfogásából látjuk, hogy épen nem tartja összeférhetetlennek a közösség érdekével az egyéniség kifejlődését. Liberalis tehát minden ízében. Magam is az igazi liberalismus lényegét mindig abban láttam, hogy minden tehetség szabadon fejlődhessék és érvényesülhessen a közösség javára. Jaurès ezt a gondolatot így fejezi ki: A gondolkodók már most is belátják, hogy a socialismus csak úgy juthat diadalhoz, ha a nemzetet arról biztosíthatja, hogy nem áll útjában az erőteljes termelésnek, sem pedig a szabad és erős személyes energiának a socialis tevékenység keretében.

Az osztályharczot nem tartja tehát gyógyíthatatlan bajnak, a bourgeoisie és a proletariatus, a tőke, vállalkozás és munka közti ellentétet nem nézi áthidalhatatlannak. Igazságos tud lenni a bourgeoisieval is, melynek munkásságát, sikerét, sőt erkölcsi erejét is fényes sorokban ünnepli. Világos ezekből, hogy az orthodox marxismustól nagyon, de nagyon messze esik, sok-

kal távolabb, mint tőlünk. Mindenben a történeti fejlődés alapján áll és a socialismus győzelmét is nem győzelmes, romboló forradalomtól, hanem fokozatos, lassú haladástól várja és reményli.

Marxnak sok igen lényeges pontban teljesen ellene mond, bár jelentőségét elismeri. Viszont a külső politika terén elfogadja tekintélynek. A XIX. század forradalmi és ellenforradalmi mozgalmait is Marx szemüvegén át nézi. Ebben az összefüggésben emlékezik meg hazánkról is. A szent szövetség »csak függő és felügyelet alatt álló Magyarországot tűrhetett«. »Forradalmi és köztársasági Németországnak, csak úgy neki estek volna a kozák hordák, mint a magyar vagy az olasz forradalomnak.« (387. l.) Egészen jóváhagyja Marx halálos gyűlöletét a czárismus ellen: »hisz, ha a proletariatus közömbös a haza iránt, kiszolgáltatja Európát a kozákoknak«. Ismét egyik szeg a koporsójához.

A proletariatus munkásságnak világtörténeti feladata »egyrészt a békét minden módon fenntartani, másrészt a nemzeti függetlenséget megőrizni«. A »minden mód« alatt a forradalmat is érti. Látja is a veszedelmet. »Abban a titkolózásban, melylyel az európai diplomaták még mindig körülveszik magukat, a külső politika gyakran kibúvik a nemzetek felelőssége alól. Vigyázatlanság, hiúság, ostoba provokatio, vagy pénzügyi csoportok vétkes kapzsisága egyszerre összeütközést hozhatnak létre.« Itt is, mintha jóslatot olvasnánk.

Ismét visszatér tárgyához: a hadseregnek a nemzettel való teljes egységéhez. Ez az egység még a régi királyság alatt is megvolt: a tisztek a legműveltebb osztályhoz tartoztak. Csak a köztársaság bukására összeesküdt klerikalismus támaszthatott olyan erkölcsi ellentétet, minőt a Dreyfus-ügy tett nyilvánvalóvá. Erről is bőven, szókimondóan beszél. A teljes orvoslást csakis a közös szellemi munkától, a tiszteknek egyetemi képzésétől várja. Maga a hadviselés is tudomány, a tudatlanságot tehát ki kell irtani a tiszti és vezérkarból is. Így valósulhat meg a lelkében egységes, minden támadásnak ellenálló, a békét biztosító népsereg, mely egy jobb jövő legbiztosabb záloga.

Egyike a legtanulságosabb és a mellett legélvezetesebb olvasmányoknak, melyekben valaha részünk volt. Gyakran idegenszerűen hat a magyarra; hisz nálunk annyira mások a viszonyok. De különösen az olvashatja haszonnal, kiben a szocialdemokratia túlzásai tán elfojtották az érzéket az igazi társadalmi tudomány iránt. Mikor a munka végéhez jutottunk, teljesen tisztán állott előttünk az a bűn, az orgyilkosság, mely nem egy pártot, nem is egy nemzetet sujtott, hanem az emberiséget tette szegényebbé.

Marczali Henrik.

Dr. Hans F. Helmolt: Die geheime Vorgeschichte des Weltkrieges. Auf Grund urkundlichen Stoffes übersichtlich dargestellt von —. Mit 16 Bildnissen. Leipzig, 1914.

Abban az impozáns irodalomban,¹ melylyel ma a német nemzet a harcztéri sikerekhez méltó módon szellemi fegyverekkel védi a maga igazát és igyekszik földeríteni a történelmi igazságot, Helmolt műve a maga nemében szintén megállja helyét. Szerzőnek ez már második actualis kötete.² Mint címéből is kitűnik, nem annyira mélyebben járó történelmi méltatás, mint inkább commentált adatgyűjtemény, melynek anyagát ujságcikkekből, politikai nyilatkozatokból és a színes könyvek hivatalos közleményeiből vett szemelvények alkotják, kétségkívül ügyes szerkesztői kézzel összeállítva. Az első két fejezet az entent genesisét világítja meg a Krüger-távirattól az európai válság kitöréséig, a következő (Hinter den Kulissen) pedig az 1914. jún. 20. és aug. 4. közé eső diplomatai eseményeket chronologisálja bő commentárokkal, a német, angol, belga és orosz hivatalos könyvek alapján (a francia és az osztrák-magyar kiadványokat még nem használhatta fel a szerző). Elfogulatlanul végig tanulmányozva ezeket az actákat, igazat fogunk adni Helmoltnak végső conclusiójában (315. l.), mely szerint a szerb conflictusnak európai válsággá való növekedéséért Szazanovot és a háta mögött álló orosz háborúspártot, — azért pedig, hogy a válságból *európai háború* lett, az angol bekerítő politika mestereit, VII. Edwardot és Sir Grey-t illeti a történelmi felelősség. **M. I.**

E. Sieper: Die wirtschaftliche Rivalität zwischen Deutschland und England. München u. Berlin, 1914.

Ez a kis fölolvadás még a háború előtt jelent meg nyomtatásban, de épen azért nem érdektelen átlapozni. Szerző lelkes híve a német-angol megértésnek s megnyugtatóni igyekszik a szigetnépet. Nem oly aggasztó a német gazdasági statistika

¹ Folyóiratunk legutóbbi száma (91. l.) a német háborús irodalom Hinrich-féle katalógusára hívta fel a figyelmet. Kiegészítésül közöljük itt, hogy a »Kriegsliteratur«-ról igen jó folytatolagos ismeretéseket nyújt a *Vergangenheit und Gegenwart* cz. folyóirat (B. G. Teubner) a múlt évi utolsó füzettől kezdve. Az angol nyelvű irodalomról a »The History Teacher's Magazine« cz. amerikai folyóirat novemberi száma hoz bibliographiát.

² Az első »Weltkrieg in Dokumenten und Bildern« (Leipzig, 1914., I. köt., 293 l.) címen jelent meg. A fenti mű a II. kötet. Ez utóbbiban egyébként már egy harmadiknak megjelenését ígéri a szerző.

számainak hirtelen emelkedése, hiszen ez természetes következménye az industrializmusra való áttérésnek, melyen Anglia már túl van s melynek hullámai Németországban is valószínűleg csendesedni fognak. Kívánjuk, hogy ez a jóindulatú és önzetlen jóslat ne teljeseadjék.

M. I.

Dr. G. Roloff: Deutschland und Russland im Widerstreit seit 200 Jahren. Stuttgart und Berlin, 1914. 50 Pf.

Az Ernst Jäckh által szerkesztett magas színvonalú röpiratsorozatnak ez a kilenczedik füzete igen jó történeti áttekintést nyújt Németország és Oroszország politikai viszonyáról Nagy Péter korától napjainkig. Alaptétele annak az elterjedt, de szerző szerint téves véleménynek cáfolata, mintha e két hatalmat valaha természetes fegyverbarátság fűzte volna egymáshoz. Ellenkezőleg politikai vonatkozásaik folytonosan fluctuáló változásai mögött egy pillanatra sem szüntek meg mélyen gyökerező érdekellentéteik, melyeket a fölszínes szemlélő nem mindig vett észre.

—r. —e.

Folyóiratszemle.

A Cél. Január. — I.: — *Ukraina és annak jelentősége a mostani világháborúban.* Míg a múltkori szám Rudnickij tanulmányát ismertette, a mostani cikk Kuschner *Die Ukraine und ihre Bedeutung im gegenwärtigen Kriege mit Russland* cz. dolgozatával foglalkozik. E tanulmány is elmondja Ukrajna történetét s bőven fejtegeti Ukrajna eloroszosítását, melyet már Nagy Péter kezdett s II. Katalin cárnő folytatott. Legbővebben a legutóbbi évek eseményeivel és közviszonyaival foglalkozik.

Február. — *Luttor Ferencz: Emlékezések Rampolláról.* A *Rassegna Nazionale* firenzei folyóiratban hosszabb cikk jelent meg a nemrégien elhunyt biborosról. E cikket ismerteti, idézetekkel Rampolla saját leveleiből. — b. ny.: — *Pusztulunk... veszünk...* Meleghangú nekrológ Herman Ottóról, Pintér Sándorról és Nagy Gézáról.

Adalékok Zemplén vármegye történetéhez, XX. évf. 3. sz. Ha ezen füzet 24. szám alatt felsorolt tartalmát átnézzük, 17 a szerkesztő: Dongó Gy. Géza neve alatt jelent meg. Ebből három már kiadott anyag újra nyomtatása 27 oldalon, 9 levéltári közlemény, két családtörténeti (Szirmai és Vékey) adalék és egy szerkesztői posta a komoly időkhöz és feladathoz legkevésbé sem illő Göre-Durbints-tónusban: »Adjon isten három b.-t: bort, búzát, békességet — országunknak csendességet!« — Egy más után sorakoznak Zemplén a *Codex Diplomaticus Hungariae* lapjain 1201—1300. — Zempléni közokiratok a *Zichy-codex*-ben és Zempléni levelek a »*Codex Diplomaticus Patrius Hungariae*« köteteiben. Persze, hogy a cím-beli megkülönböztetések: közokiratok, levelek fednék is a tárgyat, — azt már sok volna kívánni, s alapjuk csak a változatosság elve.

Nem elégzik meg a szerkesztő azzal, hogy újra lenyomatja Fejér latin regestáit és magyar fordítással kíséri, hanem az okleveleket is újra nyomatja sajtó- és olvasáshibáival egyetemben. Célját bajos megérteni. Ha valaki Zemplénmegye történetével akar foglalkozni, s a jelzett oklevelekre szüksége van, valószínűleg nem az Adalékokból idézi, hanem megnézi a Codex Diplomaticust, sőt kétes esetben — ha lehetséges — magát az eredetit. Codex Diplomaticusért nem kell Zemplén határain túl menni, S.-Patakon minden esetre felleli, — nem is említve a másik két oklevélkiadást. Hogy a fordításban vét, a neveken téved (Matheus nem Mátyás, hanem Máté; Thomas Longus nem Long, hanem a hosszú Tamás stb.) és ferdít, hogy *1214-ben a Bodroghközben oláhokat lát* (206. l.) — sajnos, ez nem újság az Adalékok lapjain, de engedje meg a nagyrabecsült és dicső multú megye, hogy bőkezűségén őszintén csodálkozzam. Hála Istennek, más megyének is vannak hasonló célú, de más színvonalú kiadványai. A 96 oldalas füzetben feldolgozott munkát csak kettőt találunk: *Váczy János: Kazinczy Lajosát és Goldberger Izidor kis czikkét: Hegyaljai zsidók szövetezése 1764-ben* összesen 12 oldalon, — a többi: adatok, közlemények. — Inkább kevesebbet, de jót kérünk.

Az említetteken kívül Dongó Gy. Géza folytatja Zemplén a Sztáray-codexben és Zemplén vármegye topológiájához gyűjtött adatai közlését és *Liszkay Sámuel 1811-iki művéből* mutavánnyul a sátoraljaújhelyi ref. egyház történetéhez adatokat közöl. — *Gagyhy Károly Olasz-Liszka ref. egyháza* leveles »almáriából« három XVII. századi adatot tesz közzé, *Thuránszky László* folytatja *Lehotzky Stemmatographiájának* Zemplénre vonatkozó ismételt kiadását. A szerkesztő levéltári közleményei a XVI—XVIII. századból valók s bezárja a füzetet *Spisovszky Imre* gyűjtése: *Alkalmi feliratok és beszédek Zemplén vármegye jegyzőkönyveiben*.

A Hét. 7. sz. K. D.: *Szellemidzés.* Petőfiről s eltűnéséről. Teljes határozottsággal tudni véli, hogy a segesvári csatában egy finn katona ölte meg. — *A »Pesti hazai« jubileuma.* A takarékpénztár hetvenötéves jubileumáról ír. A nemzeti kor nagy alkotásai közé tartozik s Fáy András szellemét viseli magán.

A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve. 1912—1913. (Megjelent 1914-ben.) *Dénes Károly: Réthi Lajos.* Nekrológ. — *Márki Sándor: Gróf Gyulai Ferencz naplója Rákóczirol.* Gróf Gyulai mint Bagossy Pál gyalogezredének alezredese épen indulóban volt az itáliai harczterre, a mikor a Rákóczi-mozgalom kitört. Naplója 1703. jún. 1.—1704. decz. 12-ig tart. Ebből összeállította Márki a kuruczokra vonatkozó följegyzéseket. Indulását Erdélyből a mozgalom kitérőse meglehetősen akadályozta, mert mikor a Tiszán át akart kelni, ismételten meg kellett változtatnia útirányát a kuruczok előnyomulása miatt. — *Ferenczi Sándor: Lugosi dr. Fodor András levelei.* Fodor, Hunyadmegye physicus az erdélyi archaeológiai emlékek gyűjtésével és feldolgozásával foglalkozott nagy buzgalommal, de kevés szakképzettséggel. Törekvéseire és tervezgetéseire vonatkozik az itt közölt nagyrészt gróf Kemény Józsefhez írt 20 levél (1828—1853.). — *Ferenczi Sándor* ismerteti *Jánó Bélának* az Arch. Értesítő 1912. évf.-ban megjelent *Római emlékek Hunyad vármegyében* cz. czikkét.

Akadémiai Értesítő. 1915. január. *Simonyi Zsigmond: A szöveghkritika módszeréhez.* A nyelvemlékek írásában, másolásánál és kiadásánál előfordulható hibákra hívja fel a figyelmet és szigorúbb kritikát kíván. — *Szinnyi Ferenc: Jósika Miklós leírása és*

korrajzai. Jósika igen kiváló leíró volt s ezt a tehetségét regényeiben érvényesítette is. A korrajzban is főképp a külső világ vázolásával foglalkozik. Ezért korrajzai nem mélyek. Szerző foglalkozik Jósika forrásaival is. — *Balogh Arthur: Constant és az alkotmányos állam tana.* Az alkotmányos királyság philosophusának eszméit taglalja.

Február. *Császár Elemér: Tóth Kálmán.* Költészetének beható méltatása. — *Kürschák József: Bolyai Farkas és Bolyai János.* Stäckel Pálnak az Akadémia kiadásában megjelent kétkötetes munkája alapján ismerteti a két nagy matematikus életét és működését. — *Viszota Gyula: Pest városának üdvözlő irata Széchenyihez 1845.* A mikor 1845 augusztus 15-én Széchenyi a helytartótanács közlekedésügyi bizottságának elnökévé kineveztetett, Pest városa üdvözlő levéllel köszöntötte. A közlemény ezt a levelet és Széchenyi köszönő iratát tartalmazza.

Alkotmány. 1915. 17. szám. *Dr. Mauks Ernő: Magyar-orosz harcok régen.* Az Árpád-házi királyok harczait tárgyalja a mai Galiczia (akkoriban orosz) földjén. — 38., 41. szám. *Mauks Ernő: Lengyelország utolsó évtizedei.* Az 1764—1795. évi eseményeket, s Lengyelország bukását írja meg. — 63. szám. *Sárándy István: A hadicsel hajdan és most.* A hadicselnek a hadjáratokra döntő hatású szerepéről. Erre vonatkozó történeti eseményeket említ.

Az Újság. 1915. 21. szám. — *Takáts Sándor Bebek György rabságáról* ír. Bebek az ország leghatalmasabb ura, 1562-ben Török Ferencz nevű pribéke árulása által Hasszán füleki bég rabságába esett. Ebből az erdélyi fejedelem jótállására csak 1565-ben szabadult ki roppant nagy sarcz árán. — 23. szám. *Váradi Antal A mulató régi Pestről* ír. A száz, meg az ötven év előtti Pest társadalmi viszonyait ismerteti. — 33. szám. *Kozma Andor Százhuszonhét év előtt* címmel a »Wiener Früh- u. Abendblatt« 1788. második félévi folyamából az érdekesebb híreket, különösen a török háborúról szólókat ismerteti. — 39. szám. *Széchenyi emlékezete.* Gr. Andrássy Gyulának a Nemzeti Casino közgyűlésén mondott beszéde. — 54. szám. *Takáts Sándor: Barátságajánló török levelek.* A XVI. és XVII. századbeli török-magyar társadalmi érintkezést jellemzi. Részleteket közöl török basák és magyar főurak leveleiből.

Budapesti Hírlap. 1915. 27. szám. *Gróf Apponyi Albert: A magyar nemzet elhelyezkedése a világpolitikában.* Magyarország természetszerű világpolitikai elhelyezkedését adja elő. A nyugati és keleti szellemi áramlatok hullámmzásában kellett a magyar nemzetnek a maga természetes elhelyezkedését megtalálnia. Az a kérdés, a Keleté maradjon-e Kelet népe, vagy odacsatlakozzék-e a Nyugathoz? már a honfoglalással dönt el. A földrajzi praedestinatio az ezen a területen megalakult államot, mint önálló és egységes tényezőt a Nyugattal való összeköttetésre utalja, erős védelmi állásban a Kelettel. Világpolitikai elhelyezkedésünknek a következő hármas praedestinatiót kell követni: nyugati irányzat, egység, önállóság. Helyzetünk most kedvezőbb, mint őseinké volt. Ma, ha sokat ér nekünk a Nyugat, mi is sokat érünk a Nyugatnak. Magyarország ma egyik erős tényezője a Nyugatnak. A természetszerű összeköttetés a Nyugat azon részeihez fűz, melyek a keleti nyomást ép úgy érzik, mint mi magunk, tehát szomszédainkhoz. Ez által abban a világpolitikai elhelyezkedésben vagyunk, mely nemzeti létföltételeinknek és történelmi hivatásunknak megfelel. — 63. szám. *Zs. B. Murat hercegnő memoáriját* ismerteti, mely Londonban The Franco-Prussian

War czímmel megjelent. Szerző, mint Eugénia császárné egyik legmeghittebb bizalmasa, közvetlen közelből szemléli ama nagy napok eseményeit, s följegyzései igen becses adalékul szolgálnak.

Budapesti Szemle. 1915. Január. *Gróf Tisza István : A háború hatása a nemzetre.* A háború a nemzeti társadalom minden egyes tagjára nézve a bátorság próbája ; e mellett tette hívja a szeretet erényét. Ma mindent meg kell tennünk, a mi a nemzet harczai erejét erősíti. »S ha a magyar nemzet továbbra is kifejti azt az erőt, a melyet eddig kifejtett, továbbra is érvényesíti azokat a hadi erényeket, a melyeket eddig érvényesített, ha el nem veszti jogosult önbizalmát, ha kitart az igaz ügy melletti küzdelemben : én bízom Istenben, hogy nem fog elmaradni a megérdemelt siker.« — *Wlassics Gyula : A hadifogoly.* A hadifogoly helyzetének, jogának s kötelességének alapos s érdekes ismertetése. — *Beöthy Zsolt : Háború és cultura.* A háború követelte és végezte nagy benső átalakulásnak erős culturális értéke van. A cultura érzelmi és erkölcsi elemei a háborúban szilárdulnak meg. A harcztéren mindenki egyenlő, ez egyenlőség érzése a culturával összeköttetésben áll. A háború a cultura számára új erőket érlel. — *Cholnoky Jenő : A világháború színtere.* A harcztér földrajzi ismertetése. — *Fekete Miklós : báró Láng Lajos : A statisztika története* című művét ismertet.

Cultura Crestina. 1914. 9. és 10. sz. *S. Tășiedan : Din viața și activitatea primului episcop sufragane român din Oradea-Mare Meleție Kováts 1748—1777.* czímen az első nagyváradi g.-kath. püspök életét és működését ismerteti. Kováts családja Maczedóniából vándorolt be Borosjenő vidékére, ő maga még a Balkánonszületett 1707-ben, testvérei 1754-ben nemességet kaptak, s elmagyarosodott, a róm. kath. vallásra tért utódaik ma is élnek. Kováts Melét g.-kel. pap lett, egyik versio szerint zárdafőnök Hodosbodrogon, a másik szerint világi pap Fugyivásárhelyt. 1736-ban az unióra tért, s Okolicsányi nagyváradi r. kath. püspök elébb Diószegre, azután Nagyváradra rendelte papnak. Forgács Pál gr. nagyváradi püspök ajánlására 1748-ban a pápa kinevezi Nagyváradra g.-kath. püspöknek, a r.-kath. püspök suffraganeusául vajmi kis jurisdictióval. Közel három évtizedig működik itt folytonos harczban a szerb egyháztól az unió ellen biztatott híveivel. A szerző érdekes adatokat kutatott fel a püspöki és a biharvármegyei levéltárban, közli a váradai hívek névsorát is, melyben elenyésző csekély az oláh hangzású név. (Lesan, Puntul, Koszta, Vladul stb., de : Tokaji, Virág, Püspöki, Eötvös, Görög, Mészáros, Magyar, Aradi, Imre, Bencze, Puskás, Patkós, Madarassi, Vadai, Dorogi, Gombos, Sipos stb.)

13/14. sz. *I. Coltov : Piu al X-lea* czímen az elhunyt pápa működését jellemzi ; »a reformok pápája« nevéhez fűződik : a modernizmus elleni küzdelem, a kánonjog codifikálása, a Vulgata revisiója, a római Bilbiai-Intézet alapítása, az egyházi éneklés, a congregatiók rendezése, a Sacra-rota újjászervezése, a domonkos, ferences és szervita-rend egységes lelkészképzése, az olasz semináriumok reformja, az eucharistika alapítása, a gyermekek korábbi áldoztatása, a betegek áldozásának megkönnyítése, a katechéta-ság fejlesztése. Politikai téren érték e reformokért támadások : Francia-, Spanyolországgal, Portugáliával viszályba keveredik, egyetlen politikai sikere a szerb concordatum.

17—18. sz. *Zaharie Pop : Rusia și biserica greco-catolică cz.* ismerteti Oroszország türelmetlen vallási politikáját, melyvel az egykori Lengyelország orosz kézre jutott rutén területén a 12 millió

hívet számláló 13.000 anya, 17.000 leányegyházat és 250 kolostort fenntartó görög kath. egyházat megszüntette, s korbáccsal verte át híveit a görög keleti orosz egyházba.

19—20. sz. *Ariton Migia Athanázius püspöknek*, az erdélyi egyházi unió megkötőjének életéhez közöl adatokat; Bethlen Miklós megírja ugyan, hogy a bábolnai oláh pap fia, de azért Clain Sámuel nyomán csügedi nemes embernek tartotta az egyháztörténet. A most talált 1759. évi tanuvalomás családja egész történetét előadja, igazolva Bethlen Miklóst.

1915. 1. sz. *Z. Pächisan a Supplex Libellus Valahorum* különböző kiadásait ismerteti. Az első Molnár szemorvos adatta ki szabadkőműves-testvérevel, Hochmeisterrel Nagyszébenben 1791, a másodikat kritikai jegyzetekkel Eder ugyanott, s ugyanazon évben Jászvásáron, Moldvában is megjelent egy kiadás. Eder ellen Clain Sámuel készített czáfolatot, de a cenura nem engedvén meg kiadását, maig is kéziratban van Balázsfalván.

Deutsche Rundschau, 1914. augusztusi számában 317. 1. *Th. v. Sosnosky: Die Balkanpolitik Österreich-Ungarns seit 1866*. I. kötetéről hoz ismertetést. Friedjungtól és Wertheimertől eltérőleg inkább katonai szempontokból nézi az eseményeket. Andrassyról nincs oly nagy véleménynyel, mint Wertheimer. — U. o. rövid ismertetés *Hengelmüller: Franz Rákóczi und sein Kampf um Ungarns Freiheit 1703—1711*. cz. könyvének első, 1706-ig terjedő kötetéről.

1915. januári és februári füzet. *Friedrich Lenz: Die politischen Voraussetzungen des modernen Krieges* címmel ír kiválóan actualis cikket, a mely a bő háborús irodalom legjobb termékei közé tartozik. — A februári számban *Zweybrück: Zur Entstehungsgeschichte des Bündnisses zwischen dem Deutschen Reiche und Österreich-Ungarn 1879-ből* közöl leveleket, actákat.

Egyetemes Philologiai Közlöny. 1914. december. *Gréb Gyula: Hain Gáspár löcsei krónikájának új kiadását* ismerteti.

1915. január. *Czebe Gyula: A halotti beszéd és könyörgés s a görög és latin szertartás* című tanulmányában nyomós érvekkel bizonyítja, hogy legrégibb nyelvemlékünk római egyházi szövegek fordítása s átdolgozása. Görög ritusbeli imának nyoma sincs benne. — *Endrei Gerzson: L. Mitteis és U. Wilcken: Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde* című művet ismerteti.

Erdély. 1914. 5. sz. *Szádeczky Lajos: A Gyergyó név eredete* című közleményben polemizál több támadójával, kik a Gyergyó-György-jó = György pataka származtatását kifogásolták; érveiket történelmi bizonyítékokkal czáfolja s hasonló alapon megkísérli Gyergyó egyik községének nevét is megfejteni: Ditró = Detre (Dietrich)-jó, az 1228-ban szereplő Dietrich kún püspökről elnevezve, ki alá a székelyek is tartoztak.

Egyházi Közlöny. 1915. évf. 6. sz. C. I. *Az orosz patriarchatus visszaállítása*. 988-tól kezdve, a mikor Igor kiev herczeg áttért a bizanci keresztény egyházba, Kiev volt az orosz egyház középpontja, de 1299-ben a metropoliát Vladimírbe, majd 1328-ban Moszkvába helyezték át. 1589-ben a moszkvai metropolita a többi keleti patriarchák hozzájárulásával függetlenítette magát a konstantinápolyi patriarchatus alól és Oroszország patriarchájává lett. Az új patriarchatus készsége eszköze volt a czár önkényének és csak a XVII. században tudta magát emancipálni néhány erősebb akaratú főpap. Nagy Péter megszüntette a patriarchatust és a legfőbb egyházi hatalmat a synodusra ruházta, a hol a czár mindenható

akarát a főprokurátor képviseli. Hir szerint a csár most, az egyház közhangulatának engedve, vissza akarja állítani a patriarchatust.

Földrajzi Közlemények. 1914. 8—10. füzet. *Szilády Zoltán: Benkő Ferencz geográfái.* Benkő Ferencz nagyszebeni református lelkész, majd nagyenyedi tanár, földrajzi munkáit, az 1793-ban megindított »Parnassusi Időtöltés« című évkönyveket és a Magyar Geográfiát ismerteti.

1915. 1. *Németh József: Szerbia.* Összefoglaló ismertetése a gazdasági, kulturális és politikai állapotoknak.

Historisches Jahrbuch. 1914. 3. Heft. D. ismerteti a *Veress Endre* által szerkesztett *Fontes Rerum Transylvanicarum* II. és III. kötetét (Epistolae et act Jesuitarum Transylvaniae, Possevino: Transylvania), továbbá *Velics László: Vázlatok a magyar jezsuiták múltjából* cz. munkáját. Az ismertetések igen elismerő hangúak.

Hrvatska Prosvjeta. 2. szám. *Laszowski Emil* 25 éves jubileuma alkalmából *Deželić* ismerteti műveit, melyekkel a horvát történetírás terén szerzett érdemeket.

4. szám. R. *Horvat: Banovanje Petra Erdeda* címmel írja meg az 1556—67. közötti horvátországi eseményeket. — A zágrábi levéltárból közli magyarázattal Dornberg várának egykorú képét, melyen a harminczéves háborúban résztvevő horvátok egyik lovascsapatának a várhegyről a Saal-folyóba való zuhanása van ábrázolva.

6. és 7. szám. *Laszowski i Deželić: Pomilovanje Petra Zrinskoga i Franjo K. Frankopana* g. 1687. Igen érdekes cikk, melyben az írók az aranybulla 31-ik pontjával bizonyítják, hogy a Wesselenyi-szövetség nem volt lázadás; a Corpus Juris szerint pedig fölöttük, mint a szent korona tagjai fölött csak magyar ítélőszék ítélkezhetett, Bécsben tehát törvénytelenül hozták meg a halálos ítéletet Zrinyi, Frangepán és Nádasdy fölött, ellentétben Tattenbachhal. Bizonyítják, hogy I. Lipót 1687. évi IV. decretumának 5. articulusa értelmében Thököly és társai kivételével közkegyelmet adott mindenkinek, így Zrinyi és Frangepán még akkor is, ha már csak sírjukban is, kegyelmet nyertek; sőt, hogy Lipót király Kolonits püspök kérelmére már 1675-ben engedélyt és adományt ad a kivégzettek bécs-újhelyi sírjának megjelölésére, elismerve ezzel érdemeiket. Végre fölhívja a horvátokat Zrinyi és Frangepán hamvainak Zágrábba hozatalára. — *Horvat* a zágrábi országos levéltárban őrzött csataképhez ír magyarázatot II. József török háborújáról és az 1790-ben elfoglalt Cetin váráról, Slunj mellett. — *Smičiklas Tade* nekrológja működését méltatja.

8. szám. J. *Hranilović* emlékezik *Smičiklasról*. — *Laszowski E.: Drežnik.* Történelmi vázlat a régi drezniki zsupánság székhelye s erősségéről a Korana mellett, melynek első emléke 1185-ből való. Eleinte királyi kézen van, majd 1253-tól a Nelipíček, Kőszegiei, Baboníciók birják. 1292-ben III. Endre a Babonícióknak ad róla adománylevelet, ugyanekkor Sánta Károly a Subícióknak adja. 1552-től folytonos küzdelem folyik érte a törökkel, változó szerencsével. 1788-tól keresztyén kézen van. 1830-ban a kincstár renováltatja. 1869-ben eladja s azóta pusztul. Ma teljesen rom. — *Kraljević Marco nemzetiségéről* szól egy cikk, mely Paulus Jovius és Krčelić alapján bizonyítja, hogy Marko királyfi sem horvát, sem szerb, mint eddig hitték, hanem bolgár volt.

Husadik Század. 1915. 1. szám. *Szabó Ervin: Gazdasági szervezet és háború.* A háborúk és gazdasági folyamatok összefü-

gését marxista szellemenben magyarázza. — *Szabó Dezső*: *A francia pszichéhez*. A francia faj sajátosságait és a francia szellem megújulásának folyamatát vázolja. — *Rubin László*: *Németország demokrátiája a háború előtt*. Németország alkotmányának és parlamenti pártviszonyainak vizsgálatából a porosz elem túlsúlyát állapítja meg.

Internationale Zeitschrift für Wissenschaft, Kunst und Technik. Jahrg. 9. Heft 1—4. A Teubner czég kiadásában megjelenő szemle ezt a négy füzetét teljesen a háborúnak szentelte és megszóltatja bennök a német szellemi élet vezérképviselői közül főleg azokat, a kiknek külföldön is elismert nevök van. A kisebb-nagyobb cikkek szerzői között szerepelnek például *Harnack* és *Troeltsch* a theologusok, *Wundt*, *Eucken*, *Simmel* a philosophusok közül, *D. Schäfer*, *O. Hintze* (kitünő cikk a német »militarismus« igazi mivoltáról), *G. Kaufmann* historikusok, a jogtudomány és nemzetgazdaságtan képviselői közül *F. v. Liszt*, *Brunner*, *Gierke*, *A. Wagner*, *Sombart*, *Lujo Brentano*, a philologus *Wilamowitz*—*Moellendorff*, a műtörténész *Bode* stb. Igen szépen fejtegeti *Reinh. Seeberg* a háború erkölcsi jogosultságát. Meghatározása szerint a háború nem más, mint a népek hatalmi igényeinek és tényleges erejének időnkinti revisiója. A bonni egyetem történet-tanárjai (*M. Ritter*, *Bezold*, *Wilcken*, *Schultze*, *W. Levison*, *Hashagen*, *Plahhoff*) közös nyilatkozatot írtak alá.

Katholikus Szemle. Január. *Dr. Hadzsega Gyula*: *Schizmatikus agitatio Galiciában* czímmel elmondja, hogyan használta ki Galiciában Oroszország a vallást is már évekkel ezelőtt agitációs czélokra. — *Dr. Balanyi György* ismerteti *Schaub*: *Studien zur Geschichte der Sklaverei im Frühmittelalter* cz. munkáját, — *Várkonyi Fidél dr.* pedig *Soós István*: *Jézusról* nevezett sz. Terézia élete cz. fordítását.

Február. *Prohászka Ottokár* szép cikkét találjuk: *A háború erkölcsi kihatásai*. — *Ackermann Kálmán*: *Harcz a Dardanellákért* czímmel a Dardanellák földrajzát és nagy vonásokban történetét is adja az ókortól máig. — *Dr. Trikál József* *Szent Tamás küldetése* czímmel egy nagyobb közlemény első részét adja, a mely min-denkép megérdemli nemcsak a hittudósok, de a történészek figyelmét is.

Könyvtári Szemle. 1914. 7—12. szám. *Niklai Péter*: *Névtelen és álnévű munkák a XIX. század politikai röpiratirodalmában*. Vázlatos bibliographiai összeállítás a vonatkozó magyarországi irodalomról, a szerzők nevének megoldásával.

Közlemények Szepes vármegye multjából. 1914. 1—2. sz. *Dr. Bruckner Győző*: *Gróf Thököly Imre késmárki udvartartása* czímmel, főként a Mon. Hung. Hist. Scriptores XXIV. k. alapján sorolja föl ezen udvari hivatalnokokat s alkalmazottakat, kik különböző feltételek mellett foglalkozást találtak Thököly késmárki udvaránál 1683-ban. Függelékben közli a késmárki várkastély 1670—71-iki leltárát a bécsi közös pénzügyminiszteri levéltárból. — *Dr. Szelényi Ödön*: *Genersich János 1761—1823*. Első rész. Genersich János a tudományos életben több téren kiváló család egyik jellegzetes paedagogus sarja, a késmárki lyceum érdemes tanára, majd rektora, a kit nagy műveltsége és szorgalmas írói működése kiemel kor- és pályatársai közül. — »A 300 éves lőcsei nyomda« czímmel *Dr. Hajnóczi Iván* emlékezik meg az 1614 (1611 ?) óta fennálló lőcsei nyomdáról, melynek legnagyobb virágzása a Breuer (Brewer) család

nevéhez fűződik. — *Dr. Förster Jenő*: *Szepesi nemesek más vármegyékben (1809.) közli azon szepesi eredetű nemesek hivatalos jegyzékét, kik az 1809-iki nemesi felkelés idején más vármegyékben laktak vagy birtokoltak.* — *Görgei Albert*: *Görgeyek a vármegyék és a haza szolgálatában* címmel közli azon Görgey-családbeliek névsorát dátumokkal, a kiknek közéleti pályájára vonatkozólag a tatárjárástól kezdve adatok vannak. — *Ángyal Dávid*: *Fegyelmi vizsgálat a lőcsei gymnasiumi tanárai ellen Ferencz király korában* egy igen érdekes fegyelmi ügyet mond el, mely 1799—1800-ban a lőcsei iskola tanárai, nevezetesen Berta ellen volt folyamatban, s mely Bertának a tanítástól való eltiltásával végződött. Az eset közoktatásunk akkori szellemére igen jellemző. — *Dr. Divéky Adorján*: *Egy krakói adat* címmel a krakói Archivum Miejskie egy iratát közli 1512-ből, mely a krakói-lőcsei kereskedelem szempontjából érdekes. — *Dr. Iványi Béla*: *A Jerney-féle kéziratgyűjtemény szepesi vonatkozású iratai.* A kéziratgyűjteményből szepesi vonatkozású regestákat közöl oly iratokból, melyeket Thaly az 1877-iki »Századok«-ban nem ismertetett. — *Lám Frigyes*: *Ferdinand Stolle magyartárgyú regénye.* A »Von Wien nach Világos« cz., a szabadságharc korában játszó regényről szól. — *I. O.* közli *A Rákóczi-mozgalom után hegylmet kapott szepesi kurucok névsorát.* — *Dr. Gréb Gyula*: *Pótlás »A kakaslomnicziak néhány vészes napja« czímű cikkhez* cz. alatt a Matuska-családról ad egy adatot. — *Bítkó János*: *Válasz Dr. Bruckner Győzőnek »Szepesváralja ipártörténete és cseh-intézmény korában« czímű értekezéséhez fűzött észrevételeire* címmel válaszol Bruckner megjegyzéseire. — A könyvszemle rovataiban *Lechner Jenő*: *Tanulmányok a lengyelországi és felsőmagyarországi renaissance építésről* cz. művéről olvasunk ismertetést.

Magyar Figyelő. 1915. 1. szám. *Réz Mihály*: *A hármasszövetség egykor és most.* A harczban álló világhatalmak érdekközöségének és a köztük fennálló ellentéteknek okait teszi vizsgálat tárgyává. — *Townley-Fullam*: *A felkelő nap országa.* Japán belső szervezetének és külpolitikájának legújabbkori alakulását s különösen területszerzési aspiratióit ismerteti. — *Balkanicus*: *Szerbia és a berlini szerződés.* Az orosz diplomatiának a berlini szerződés eredményei elleni működését, illetőleg az ellenséges szerb közhangulat kialakulását mutatja be.

2. sz. *Alexander Bernát*: *A háború philosophiájáról.* Három nagy háborús eleményről, a hadüzenetről, a nemzeti érzés fellobbanásáról s az egyéniség egyszerűsítésének érzéséről számol be, melyek eredményeül az erős államot, egészséges nemzetet és kötelességtudó egyént látja. — *Pásztor Árpád*: *Szemere Bertalan ismeretlen levelei.* Az emigrált magyar miniszterelnököknek és Mack József honvédeztárnoknak 1856. évi levelezését közli, mely a Kossuth Lajos elleni hangulat megvilágítására szolgál.

3. sz. *Miklós Odón*: *Olaszország és a hármasszövetség.* Történeti visszapillantást nyújt a hármasszövetség eredetére s kimutatja Olaszországnak a szövetséghez fűződött érdekeit. — *Schiller Ottó*: *A német-japán háború gazdasági okai.* Németország megtámadásának okait a japán nagyhatalmi politikában és a gazdasági erőforrások hiányában találja, a melyek Japánt keletázsiai területek megszerzésére utalják. — *Lovik Károly*: *Benedek tragikuma.* Benedek Lajos tábornagynak pályafutásával foglalkozik s az 1866. évi vereséget Benedek aggkorával és elmaradottságával magyarázza. — *Rónay Jenő*: *Hadiflottánk szerepe az elmúlt század háborúiban.* Hadi-

tengerészetünk fejlődését és a lissai tengeri csatát ismerteti. — *Ujhelyi Péter: Igazságszolgáltatás a hajdani hadseregekben.* A régi katonai bíráskodást ismerteti.

4. sz. *Bárczy István: Irodalom és főváros.* Budapestnek a magyar irodalomra gyakorolt hatását tárgyalja. — *Lengyel Ernő: A reform-kor külföldi írói.* A magyar politikai viszonyokkal foglalkozó külföldi munkákból közül szemelvényeket.

Magyar Középiskola. 1915. 1—2. sz. Kiss Albin, Friedreich: *Endre A budapesti piarista telek története* cz. füzetét ismerteti. — *Klíma Lajos* elismerőleg emlékezik meg Kádár Jolán »A budai és pesti német színészet története 1812-ig« cz. könyvéről.

Magyar Kultúra. 1915. évf. 3. és 4. sz. Pogány Frigyes *A magyar ciszterci rend jubileumi éve* címen a rend régebbi történetére visszatekintve, a cisztercitáknak a legutóbbi száz év (1814—1914) alatt kifejtett tanítói munkásságát ismerteti.

Magyar Nyelv. 1915. 1—2. füz. Szily Kálmán a *lövedék* és *löveg* szavak történetét mutatja be. Az előbbi Verseghy Ferencz alkotása, az utóbbi valószínűleg Fogarasi Jánosé. A köztudat a kettőt összezavarja, holott a hivatalos katonai nyelv lövegen csakis ágyúféle lövéscsőzt, lövedéken pedig a belőle kilőhető golyófélet érti. — *Barsi Frigyes* a *Kárpát* szó lengyel származását czáfolja, mivel a szó már a II. századi Ptolomaeusnál előfordul »Karpatesz hegy« alakban. Eredete azonban még nem ismeretes. — *Csefkő Gyula* a *történelvő* szóra talált egy 1774-iki adatot. — *Brenndörfer János* kimutatja, hogy a *Lehota* szláv eredetű helynév köznév is volt és »adózás alól való mentességi határidőt« is jelentett. — *Melich János* a *pénz* szó latin származását *pensa*-ból valószínűtlennek mondja; hihetőbb, hogy a szláv *penez* származéka. — *Csefkő Gyula* a *Várdán* szót, melylyel Bánk bán Petur bánt szólítja, Decsy Osmanográfiájában találta meg, hová Istvánffytól került s Vardanus-t: Váradit jelent. Ép így lett Salcanus-ból Szalkán. — *Trócsányi Zoltán* *Heltai Gáspár* nevéreől bebizonyítja, hogy semmi köze Heltau: Nagydisznód községhez; németül *Helt*=*Held*-nek írta magát, latinul *Heltus*-nak; a magyar alakja egyik első példája a névmagyarosításoknak. — *A. D. Verancsics* Memoriáiból idéz adatot, hogy a magyar országgyűlést hitták *Rákos*-nak is.

Magyar Nyelvőr. 1915. 1—2. füzet. Szendrey Zsigmond: *Szalontai ragadványnevek.* Összegyűjti és magyarazza őket; arra a megállapodásra jut, hogy a ragadványnév ritkán gúnynév; sokkal inkább megkülönböztető jelző s ezért névtörténeti szempontból értékes adatokat nyújt. — *Losonczi Zoltán: A moldvai csángók eredetéről.* Szarvas Gábor a csángókat keleti székely eredetűeknek mondta; Munkácsi Bernát elszékelyesedett kúnoknak; Karácsonyi János legújabbán pedig történeti adatok alapján azt bizonyította, hogy a legrégibb csángók 1412 táján kivándorlott szerémi hussziták. Losonczi alapos nyelvjárástörténeti fejtegetés útján Karácsonyi nézetének valószínűségét bizonyítja. — *Wertner Mór* a *béc* (*bécs, bech, bécz*) »fillér« jelentésű szónak eredetét a német »batzen, bätz« szóban látja.

Magyar Társadalomtudományi Szemle. 1914. 7—10. sz. *Krisztics Sándor: A megújuló nacionalismus.* Az európai nemzetek nagy harcának és a nacionalismusnak vonatkozásait vizsgálja s megállapítja, hogy a nemzetek minden tagja egybeforrt most és találkozott a zászlók alatt, levetkőzvéen az ellentétes elveket.

Mitteilungen aus der historischen Literatur. 1915. 1. Heft. Ködderitz ismerteti *de la Garde: Gemälde des Wiener Kon-*

gresses. 1814—15. (München, Müller, 1912, 2 Bde). A könyvnek inkább kulturtörténeti érdeke van; politikai kérdéseket nem igen érint; hangja is anecdotaszerű. A fordítás gyenge. — *Ilf* ismerteti *Ludwig Bittner: Chronologisches Verzeichniss der österreichischen Staatsverträge* III. kötetét, a mely az Ausztria, illetve Ausztria-Magyarország által 1848 január 4-től 1912 december 26-ig kötött államszerződéseket hozza regestaszerűen. Feldolgozás és kiállítás mintaszerű.

Mitteilungen des Instituts für österr. Geschichtsforschung. XXXV. Bd. 3 Heft (1914). *Andr. Walther* ismerteti *Viktor von Kraus és Kurt Kaser* művét: *Deutsche Geschichte im Ausgange des Mittelalters* (1438—1519) I. Bd.: Deutsche Geschichte zur Zeit Albrechts II. und Friedrichs III. (Kraus.) II. Bd.: Deutsche Geschichte zur Zeit Maximilians I. (Kaser.) — *Preuss* ismerteti: *Österreichische Staatsverträge*. Niederlande I. Bd. Bis 1722. Bearbeitet von H. Ritter von Srbik. — *Kretschmayr* ismerteti *Oskar Criste: Erzherzog Carl von Österreich* cz. művét, a mely egy emberöltőig tartó előmunkálatok után 1912-ben jelent meg három terjedelmes kötetben.

Nyugat. 1. sz. *Harry Russel Dorsan harctéri leveleiből.* Folytatás. — *Pivány Jenő: Magyarok viselt dolgai Amerikában.* Szerző hálásan emlékezik meg Halász Imre ismertetéséről legutóbbi munkáját illetőleg. Kutatásait folytatja s az Amerikában szereplő magyarok közül két XVII. századi papi emberről közöl adatokat: Pastorius Dániel Ferenczről és Sárosy Nándor Izsákról.

2. sz. *Harry Russel Dorsan harctéri leveleiből.* Folytatás. Lüttich bevételét és Belgium vesztét beszéli el. — *Elek Artúr: Haditudósítás.* A haditudósítók a modern háború jellemző alakjai. Kipling, a ki az angol-búr háborúról és Luigi Barzini, a ki az orosz-japán háborúról közölt haditudósításokat, a háborút irodalmi tárgyul fogták föl. A mai háborúban tömérdek haditudósító vesz részt, a kiket elsősorban hazájuk sorsa érdekel.

4. sz. *Harry Russel Dorsan harctéri leveleiből.* Folytatás. A londoni jezsuitakolostor elfoglalásáról szól. — *Schöppflin Aladár: Nagy Géza.* Nekrológ.

5. sz. *Harry Russel Dorsan harctéri levelei.* Folytatás. Albert belga királylyal történt találkozását írja le. — *Lendvai István: Sven Hedin: Egy harczban álló nemzet.* Dicséri a svéd író eme munkáját, melyből kiderik a nemzeti érzés s a németek iránti rokonszenv, de különben elfogulatlan. — *Bálint Aladár: Karl Lamprecht új könyve.* A német tudós *Zwischen Krieg und Frieden* czímen tartott három előadását ismerteti. Az érdekes és eredeti gondolatokat tartalmazó könyv szempontjai kissé egyoldalúan németek. — *Schöppflin Aladár: Tudákos levelek.* Deli (Thallóczy Lajos) legújabb művét ismerteti sok dicsérettel.

Pester Lloyd. 1915. 31. sz. *Lovik Károly Görgy und Benedek* cikkében a két hadvezért jellemzi. Mindkettőben sok a rokon vonás akár az egyéniség, akár a történelem szempontjából tekintve.

Pesti Napló. 1915. 55. szám. *L. L. az idősebbik Andrássy-t* jellemzi.

Protestáns Szemle. 1915. 1. füz. *R. Kiss István: II. József és Szilágyi Sámuel tiszántúli püspök.* II. József, második magyarországi útja alkalmával, 1770 május 18-án meglátogatta Debreczen városát s külön kihallgatáson fogadta Szilágyi Sámuel, a tiszántúli egyházkerület nagy superintendensét. A cikk e fogad-

tatásnak, a debreczeni collegium és nagytemplom megtekintésének történetét s ezek hatását és következményét ismerteti.

Süddeutsche Monatshefte. Január 1915. E füzet actualis cikkei »England« közös cím alatt jelentek meg. Mindjárt második helyen találjuk George S. Fullerton-nak, a newyorki egyetem philosophia-tanárának cikkét, melyben honfitársait a németek igazáról igyekszik felvilágosítani. — Fr. W. von Bissing, a jeles egyptologus a suezi csatorna történetét írja le. — A. Dirr: *Was kann uns die Bagdadbahn sein?* címen Kisázsia és Mesopotamia fontosságát fejtegeti a német telepítés szempontjából. — K. Rieger cikke fordításban közli Carlyle híres levelét a németekről, melyet a Timesnek 1870 november 11-én írt. — Az angolok politikai erkölcséről jellemző képet nyújt K. A. v. Müller közleménye, mely angol források alapján az 1840–42-iki ópiumháború történetét mondja el. — F. Salomon lipcsei egyetemi tanár, a német-angol politikai vonatkozások alapos ismerője *Englands indische Reichsgründung* címen az angol imperialismust ázsiai oldaláról világítja meg. — Rövidebb, de mély érzéssel is erővel áthatott cikket írt a füzetbe Max Lenz »Deutsches Heldentum« címmel. — Végül megemlítjük Conan Doyle híressé lett elbeszélésének német fordítását.

A világháborúnak vannak szentelve egyébként a folyóirat szeptember–decemberi füzetei is. Sajnálattunkra nincs módunkban itt ezeknek tartalmát is ismertetni. Csak annyit jegyünk meg a »Vergangenheit u. Gegenwart« (1915, 1. Heft 52.) referense nyomán, hogy az értékes számok közül az október és novemberi »*Das neue Deutschland*«, a decemberi pedig *Das alte Deutschland* címet visel s hogy a historikusok közül Herm. Oncken, K. Th. Heigel és Erich Marcks neveivel találkozunk bennök.

Történeti Szemle. 1915 1. füz. *Heinlein István: Miltiades pere.* A tanulmány a források és viszonyok megállapításából indul ki. A törvényszék a parosi kalandból kifolyólag ἀπατή címen ítélte el Miltiadest, nem alkalmazta tehát vele szemben a legsúlyosabb büntetést, a mit alkalmazhatott volna, a mikor bírság fizetésére ítélte. Minden valószínűség szerint Miltiades Délthrákia aranybányáinak meghódítását tűzte ki célul, ezért szüksége volt Thasosra, s hogy ürügyet leljen ellene a hadjáratra, megtámadta anyavárosát, a perzsákhoz csatlakozott Parost. A visszavonulás onnan egy közeli erdőégés miatt történt, a mit azonban különbözőképp értelmeztek. Az eredménytelen vállalat után az athéniek a perzsáktól való félelmükben indították meg a pert azzal a váddal, hogy válalatából nagy gazdagságot ígért a városnak, de a hadsereget személyes bosszúja kitöltésére használta föl. Ezt bizonyítja Kleomenes spártai király ugyanakkor történt bukása is. — *Erdélyi László: Árpádokori társadalomtörténetünk leghíresebb kérdései.* A Tagányi elleni polemia folytatása. Ez a rész a kisebb jelentőségű ellentétekkel foglalkozik. Szerző a következő közleményre ígéri véleményének rendszeres kifejtését. — *Takáts Sándor: Oroszlán basa.* Oroszlán basa a végbeli küzdelmek egyik leghíresebb alakja. Atyja oldalán a szlavoniai harcokban nevelkedett. 1550-ben már hatvani szandzsákbég. Később Székesfehérvárott, Pécsen, Pozsegán, Végzendrón és Nándorfehérvárott bégeskedett. 1564-ben ő fojtotta el a budai katonák lázadását. 1565-től budai basa. Politikája a porta és a császár megbékítése volt. Minthogy azonban Miksától az adót nem tudta kioroszakolni, elvesztette a porta bizalmát. 1566-ban Palota meg-

támadásával akarta magát rehabilitálni, de már késő volt. Konstantinápolyba menekült, hogy kegyelmet kérjen, de augusztus 3-án lefejezték. — *Gyalokay Jenő: Az erdélyi hadsereg az oroszok betörése idején* (1849 június 19—20.). Szerző apja vezette e napokban az erdélyi hadseregarancsnokság vezérkari irodáját. Az iratok így a család levéltárába kerültek. Ezeket egyéb forrásainkkal összevetve a szerző teljes pontossággal állapítja meg az erdélyi sereg szervezetét, beosztását és számát. A sereg tényleges száma 38.781 ember, 3028 ló és 98 ágyú volt s messze elmaradt a tervezett létszám mögött. A nemzetőrségre és az irregularis csapatokra azonban nincs figyelemmel; ezek létszáma 9161 főnyi. Ez a szám kisebb, mint a hogy Ramming számította, de nagyobb, mint a Gelich és Breit munkáiban közöltek. A tavaszi hadjárat után bekövetkezett három havi szünetben az erdélyi sereg visszafejlődött. Bemet hat hétre elszólitották Erdélyből, Csetzben pedig nem volt meg Bem szervezőképessége. A mikor az orosz betörésre Bem visszatér, Csetztől kapott információi tévesek. A kormány a fővezérség miatt még egyszer elszólitja s ennek folytán a hadműveletekkel elkészt és Lüdér és Grottenhjem egyesülését már nem akadályozhatta meg. Hadosztály-parancsnokai közül egy sem állott a helyzet magaslatán és erőiket az orosz túlerővel szemben még szétforgácsolták. A legnagyobb bajok a tüzérségnél voltak. — *Fraknoi Vilmos: Az 1472-iki zerbósti szövetség*. Szerző az előző évfolyamban közölt cikkéhez ad helyreigazítást. A tervezett szövetséget a Hohenzollern-fejedelmek nem írták alá. — Az irodalom rovat ismerteti *Máday Andor: A háború és béke sociológiája* (Kornis Gyula), *Ch. Dupuis: Le principe d'équilibre et le concert européen de la paix de Westphalie à l'acte d'Algésiras*, *Tardieu: La France et les Alliances. Lutte pour l'équilibre* (Lukács Károly), *G. Br. Vranyczany v. Dobrinović: Zur Geschichte der Familie Vranyczany* (Ivanic József) és *Somogyi Gyula: Arad vármegye és Arad sz. kir. város monographiája* III. köt. (Márki Sándor) cz. munkákat. — A folyóiratszemplében *Szkunzevics Kornél* folytatja *Iszakov Vasziljevics Miklós* emlékiratainak közlését. Ez a közlemény Iszakov komáromi küldetését mondja el, a melynek célja az volt, hogy Klapkát a vár föladására szólítsa föl. — A különfélek közt *Láng Margit* a Janiculumon kiásott syriai templomok maradványait ismerteti. — Ezt követik a harcztéren elesett *Sárvói Szabó Lajos*, *Nosziczki Thurzó Kálmán* és *Luntz Ivo* nekrológjai.

Uj Élet. 1914. 11—12. szám. *Historikus: 1914. Világtörténelmi jegyzetek.* A világháború okait vizsgálja s megállapítja, hogy egyfelől a faji terjeszkedés, másfelől a gazdasági előnyomulás volt a catastropha előidézője. Amannak gyűjtópontja a moszkovita nemzeti szellem, emezé Németország és Anglia küzdelme. — *Rácz Gyula: A német világhatalmi politika gazdasági alapjai.* Németország gazdasági fejlődését és az Angliával bekövetkezett összeütközés szükségességét mutatja be. — *Dékány István: A történelem-philosophia tanítása.* A történelmi reconstructio lényegét magyarázza, mely az egyes jelenségeket helyes összefüggésbe állítja. Nem az adatok bőséges ismerete teszi a historikust, hanem a helyzetfelismerés iránti készség, a mi egyértelmű a történetphilosophiával. — *Kádár Jolán: Egy fejezet a budai és pesti német színészet történetéből.* Befejezése a színészet 1800 előtti történetét tárgyzó tanulmányak.

Uj Idők. 3. sz. *A nagy háború anekdotakincse.* Rövid ismertetés a mostanában megjelent könyvről, melyet Nagy Endre állított össze. Közli az előszavát s néhány anekdotát mutattványul.

4. sz. *Tábori levelek*. Ismertetés Nagy Endre másik könyvéről, melyben értékesebb harcztéri bizalmas leveleket adott ki. Itt is az előszót s pár mutatványt közöl belőle.

5. sz. *Csataképek*. Ismertetés Nagy Endre harmadik könyvéről, a melyben a világháború érdekes epizódjai vannak összeszedve. Néhány mutatvány kíséretében közli az előszót.

6. sz. *Divald Kornél: Régi magyar csipke*. Magyarországon jelentős csipkeipar volt. A XVII. században terjedt el a felvidéki városokban; Korabinszky 1786-ban ír Engel nagy csipkevállalatáról Eperjesen. A cikk néhány régi becses csipkemunkát ír le. A külföldi csipke azonban tönkretette a hazai ipart. — *Invázió Angliába*. Broodley angol történetíró »Napoleon and the Invasion of England« cz. könyvét ismerteti. Napoleon nagy támadást tervezett Angliába vizen, levegőben és a föld alatt: hajóval, léghajóval és alagúttal. De ez csak terv maradt.

8. sz. *A képrombolók*. Végh Gyula ilyen című könyvét ismerteti, mely azon rombolásokról szól, a melyeket művészi tárgyakon véghezvittek az ókortól kezdve; beszél a zsidók, a bizánciak, a reformatio képrombolásairól, a háborúk pusztításairól s különösen bőven az 1871-i párisi commune dúlásairól.

9. sz. *Szabó Ödön: A pyramisok*. A gizehi pyramisok története és leírása.

10. sz. *Losonczy Ferencz: Képek az ormánságból*. Leírja a kemsei talpas templomot, melyet a múlt évben le kellett bontani (történelmi érdekességű belseje a néprajzi múzeumba került), az odavaló viseletet és a fehér gyászruhát. — *A hézi gránát*. Az első említés 1427-ből való Cassalmagiora védelménél. Hosszú ideig veszélyes volt a kezelő gránátos is s azért föl hagyta vele, csak legújában tökéletesítették, kivált a japánok.

11. sz. *Gáspár Ferencz: Séták a nagy világban. Az Aja Szofia*. Történeti és művészeti leírás. — *Baranyay József: A komáromi könyvnyomdászat története*. A fenti című könyv méltányoló ismertetése.

Ungarische Rundschau. (1914.) IV. füzet, október. *Julius v. Wlassics: Die Reform des Parlamentsrechtes*. Bindingnek »Die Notwehr der Parlamente gegen ihre Mitglieder« czímmel nyomtatásban is megjelent előadásához fűz észrevételeket. — *Ludwig Rácz: Luthersche Reliquien in Ungarn*. A pozsonyi evangélikus theológiai főiskola és a sárospataki főiskola könyvtárában őrzött Luther-emlékekről számol be. Ezek közt vannak eredeti Luther-kiadások, Luther-kéziratok, levelek, névalírások. — *Heinrich Bischoff: Lenau und Karoline Unger*. Részlet a szerzőnek legújában Berlinben a Weidmann czégnél megjelent »Lenaus Lyrik, ihre Geschichte, Chronologie und Textkritik« című munkájából. — *Dr. Adrian v. Divéky: Prinz Sigmund v. Polen am Hofe Wladyslaws II.* Megjelent a Századok 1914. évfolyamában. — *Abel von Barabás: Petőfis »Wolken«*. Petőfinek Felhők című cyclusát tárgyalja. — *Dr. Moritz Wertner: Glossen zu Michael Beheims historischen Gesängen*. A cikk első részében (Wer war »Redniczer«) azt kutatja, kit kell azon Redniczer alatt értenünk, a ki Beheim szerint 1443 decemberében a törököket üldöző magyar csapatot vezetett? Lehetőnek tartja, hogy itt az 1437 elején már elhalt Nicolaus v. Redwitz szőrényi bánnak valamely rokonáról van szó, a ki szerencsét próbálni jött Magyarországba. A második részben (Die Teilnehmer an den Ereignissen in Ungarn 1457) a Beheim által az 1457. év esemé-

nyeiinek elmondása közben említett nevek viselőit, azok kilétét igyekszik megállapítani. — *Oskar Elek : Attila in der italienischen Überlieferung.* V. ö. Budapesti Szemle 156. köt. 81. skk. II. — *Alexander Fest : Ungarn in der englischen Literatur.* Végigmenve az angol irodalomtörténeten a XIX. század elejéig, iparkodik kimutatni, mennyire volt ismert Magyarország és a magyar nemzet az angolok előtt, s mennyiben szolgáltatott anyagot irodalmi feldolgozásra. — *Dr. Josef Trostler : Der Einfluss der deutschen Dichtung auf die ungarische des XVIII. Jahrhunderts.* Császár Elemér: A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században cz. munkájának ismertetése. — *Ignaz Peisner : Das ungarische romantische Drama.* Vértessy Jenő: A magyar romantikus dráma cz. munkájáról. — *Emerich Lukinich : Die Rumänen unter den Hunyadi.* Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, V. kötet nyomán. V. ö. Magyar Figyelő 1913. 24. sz. — *Theod. Bruno Kassowitz : Giordano Bruno.* A Philosophiai Írók Tárában megjelent Giordano Bruno-kötet alkalmából.

Uránia. Január. — *Kató Sándor : A Walhalla.* A regensburgi Walhallát I. Lajos bajor király kezdte építtetni 1830-ban. 1842-ben lett készen s szobrokban, domborművekben, emlékiratokban a német nemzet egész történelmét bemutatja. — *Vargha Zoltán : Anglia nagyhatalmi törekvései.* Anglia történeti hivatását az újkorban igazán Cromwell ismerte föl s az ő politikáját követték III. Vilmos és utódai is. E politika elsősorban franciaellenes volt s Napoleon bukását jól ki tudták használni. A szabadság pártfogójának mutatták magukat, de a hivatalos politikát mindig érdek vezette. — *Balla Antal : Bulgária.* Bulgáriával először az V. században találkozunk: a görög császár szövetséget köt velük a gótok ellen. A bolgárok önállóságát a törökök semmisítették meg. Csak a XIX. században vívták ki önállóságukat véres harczok után és orosz segítséggel. 1879-ben választották fejedelmül Battenberg Sándort. Röviden ismerteti Sándor és Ferdinánd fejedelmek uralkodását, Bulgária teljes függetlenségét s történetét egészen napjainkig. — *Sebes Gyula : Vitás terület a porosz-belga határon.* Napoleon bukása után a bécsi congressus megállapítván az államhatárokat, a belga-német határt Moresnet községen vonta keresztül. Mostanáig nem igazították ki s e két országhoz tartozó községet, mint vitás, illetve mint semleges területet kezelték. A németek bevonulása Belgiumba e helyzetnek egyszeriben véget vetett.

Február. — *Vargha Zoltán : Anglia nagyhatalmi törekvései.* Folytatás. Anglia politikáját vázolja a legújabb korban, önző, kíméletlen és sikeres eljárását Indiában, a balkáni kérdésben, Ázsiában, Egyiptomban és a búrokkal szemben. Anglia ma is Palmerston politikáját követi. Jellemző, hogy kíméletlenségét a jeles angol történetíró, Mac-Carthy is többször megrója. — *Balla Antal : Bulgária.* Folytatás. A történelmi áttekintés után az ország gazdasági, ethnographiai és társadalmi viszonyait vázolja. — *Szentpétery Imre : A macsói bánság.* Okiratok alapján adja elő a bánság történetét. Macsó valószínűleg a mai Valjevo volt; hihetőleg Imre király alatt került Magyarországra birtokába. — Macsó név először 1254-ben fordul elő. A szerbekkel többször volt harcz miatta, de rövid időközök kivételével magyar kézen maradt Szerbia bukása után is. A török terjeszkedéssel azonban nem bírt s II. Ulászló alatt megszűnt. — *Endrei Gerzson : Az iszlámról.* Rövid ismertetése Mohammed tanainak s a mohamedán felekezeteknek. A szunnita és a si'ita felekezet

közi különbség eredetileg politikai volt: eltérés a próféta utódainak örökösödési kérdésében. — *Könyvszemle.* — *ly.* ismerteti az *Olcsó Könyvtár* legújabb füzetait, melyeknek actualis és történeti értéke van: *I. Vilmos császár kilenczven írását.* John Matley Nagy Péter czár cz. munkáját s Angyal Dávid tanulmányát *A világháború okairól* s kivált az elsőt és az utolsót dicséri. — *Tass Antal* Arrhenius *A világgegyetem élete és megismerésének története a legrégebb időtől napjainkig* cz. művéről ír. A munka — különben is gyöngye — lefordítását nem helyesli, mert a szerző, bár kiváló író, különczködő nézetei a laikusokat megtéveszthetik.

Márczius. — *Sebestyén Károly: A háború és a költészet.* Főleg az epikus s itt is a drámai költészettel foglalkozik s példákkal fejteti, hogy a háborús idők mennyiben éreztetik hatásukat a drámaírókon, mint Aeschyloson, Shakespeare-n s nálunk Madáchon. — *Halasi: A német szellem.* Cohen Hermann marburgi bölcsező nyomán vázolja a német szellemet: philosophiai tartalma rokon a görögével. A német népet tudásvágy, erős erkölcsi érzés és idealismus jellemzik. — *Dékány Kálmán: Inváziók Anglia ellen.* Bár a XVIII. század óta máig Anglia földjén nem volt ellenség, a multban sok támadás érte a brit szigetet, kezdve a rómaiaktól, kivált a dánok, hollandok és francziák részéről s nem egyszer eredményesen. — *Ellend József: Deákrendülés a sárospataki főiskolában 1794-ben.* Egy deákmozgalom ismertetése, melyet az akkori rector, Barczafalvi Szabó Dávid idézet t elő reformterveivel s egy, különben helyén alkalmazott, szigorú ítélet végrehajtásával Vályi Sámuel esküdt-deák ellen. — *Bodócs István: A régi és a modern löszerekről.* A régi és új löszerek részletes leírása chemiai szempontból. — *Könyvszemle.* — *ly.* elismeréssel ismerteti a *Magyar* és az *Olcsó Könyvtár* legújabb füzeit, melyek mind kapcsolatban vannak a világháborúval: Conan Doyle elbeszélését *Nagy-Britannia veszedelme* címmel, Mikes Lajos ismertetését *Zeppelinről*, Pilch Jenő *Ausztria és Magyarország hadserege* cz. füzetét, Archibald Williams munkáját *A modern háború eszközeiről* s Wlassics Gyula *A német világpolitika* cz. tanulmányát. — *Zsoldos Benő: A francziák porosz földön.* A napoleoni háborúk egyik epizódja: a francziák veresége 1796-ban Altenkirchen mellett, hol Marceau tábornok is elesett. — *ga: La Thilorière.* Ez volt a címe egy 1804-ből való rajznak, mely hadiczelokra alkalmas léghajó tervét ábrázolta.

Városi Szemle. 1915. 1. sz. *Krisztics Sándor: Közigazgatási reformtörökvések Ausztriában.* Az állami élet megerősítésére végzett közigazgatási reformtörökvéseket ismerteti a mult század közepétől kezdve.

Vasárnapi Ujság. 2—3. sz. *A háború napjai.* Folytatólagos rovat.

4. sz. *Irodalom.* A háború alatt megjelent könyveket ismerteti, többek között sok elismeréssel: Pilch Jenő *Ausztria és Magyarország hadserege* cz. füzetét, Sándor Szilárd munkáját *A modern háború eszközei* címmel, Angyal Dávid tartalmas tanulmányát *A világháború okairól*, *I. Vilmos császár kilenczven írását*, melyek közt sok a világtörténeti érdekű s John Motley angol élenken megírt tanulmányát Nagy Péter czárról. — *A háború napjai.* Folytatólagos rovat.

5—7. sz. *A háború napjai.* Folytatólagos rovat.

8. sz. *A közös hadsereg tüzésége.* Rövid leírása a tüzéség fejlődésének. Sokáig nem voltak rendes csapatok az ágyúk mellett, Mária Terézia alatt szervezték csak rendszeresen. — *Irodalom.* A leg-

újabbban megjelent munkák ismertetése. Ezek között történelmi vonatkozású munkák: Deli (Thallóczy Lajos) *Tudákos levelek cz. útleírása*, Conan Doyle regénye, *Nagy Britannia veszedelme*, Mikes Lajos füzetje *Zeppelinről*, Wlassics Gyula *A német világpolitika cz. tanulmánya* s a következő sorozat: *Háborús előadások a budapesti m. kir. tudományegyetemen. — A háború napjai*. Folytatólagos rovat.

9. sz. *Velics Antal*. Nekrolog az elhunyt orvosról, a ki történelmi nyelvtudománnyal is foglalkozott. — *A háború napjai*. Folytatólagos rovat.

10. sz. *A háború napjai*. Folytatólagos rovat.

Világ. 1914. 316. sz. *Dr. Ábrányi Kornél: Bárá Eötvös József jövődölése.* Közli Eötvös J.-nek gr. Andrássy Gyulához 1870-ben Karlsbadból írt levelét, melyben előrelátja a német és orosz nép közti küzdelmet; s megírja, hogy valódi veszedelmünk csak a szlávoktól jöhet. — 333. szám. *A magyarok és a Hohenzollernek.* Wertheimer Edének, a Berliner Tageblattban a magyarok és a Hohenzollernek szövetségéről írt cikkének kivonatos ismertetése.

Zeitschrift für Kirchengeschichte. 1914. (XXXV.) 4. Heft. *Fueter* ismerteti nagyon dicsérő hangon *Veress Endre* kiváló vállalatának, a *Fontes Transylvanicarum*-nak II. és III. kötetét.

Tárcza.

Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1914. évi működéséről.

Tisztelt közgyűlés !

Eseményekben gazdag esztendőre kell visszatekintennem, a midőn a társulat titkári teendőinek helyettesítésével megbízva, ez alkalommal nekem kell beszámolnom a Történelmi Társulat mult évi munkásságáról.

Szép reményekkel indultunk neki az elmúlt esztendőnek. Elnökünk : Thallóczy Lajos olyan propagandát fejtett ki a Társulat érdekében, a melynek következményeként alapítóink száma 1914-ben 68-czal gyarapodott és évdíjas rendes tagjaink sorába is 79 új tag lépett be. Növekedő jövedelmeink, minthogy a Társaság a korábbi bajokat kiheverte és 1911 óta gazdasági ügyei is ismét rendes mederbe terelődtek, megengedték, hogy megkísértsük folyóiratunknak, a Századoknak olyan terjedelemben való megjelenését, a hogy az a nyomdai árak rohamos nagy emelkedése előtt lehetséges volt. Márcziustól már emeltük az egyes füzetek ívszámát, hogy az egész évfolyam 60 ív terjedelmű legyen. Azután kitört a háború, tagdíjjövedelmeink az első időben egészen elapadtak és az elnökség és az igazgató-választmány kénytelen volt úgy intézkedni, hogy összevont számokkal az ősz folyamán annyira reducálja a Századok ívszámát, hogy az végeredményben ismét csak a költségvetésben előírányzott 55 ívvel zárult.

A világháború sodorta el egy másik szép tervünket is : a trencsénmegyei vándorgyűlést, a melyre nemcsak Társulatunk, hanem Trencsén megye közönsége és társadalma is megtett már minden előkészületet. A háború kitörése után elnökségünk a megyével egyetértően jobb időkre halasztotta a vándorgyűlést.

Ezekhez fűzhetem a titkárságban gyors egymásutánban beállott változásokat. Társulatunk régi oszlopa, Barabás Sámuel mindnyájunk nagy sajnálkozására még április hóban lemondott főtitkári állásáról. A választmány május 14-iki ülésén Iványi Béla titkárt emelte helyette a főtitkári székbe, titkárrá pedig Lukinich Imrét választotta meg. Csakhogy a háború miatt úgyszólván át sem vehették új ügykörüket. Mindkettejüknek az első

mozgósításra be kellett vonulniok. Iványi Béla időközben a debreczeni egyetem tanárává is kineveztetvén, szintén lemondott. Ilyen körülmények közt augusztus vége óta az ügyvezető alelnök úrral csekélységem látta el a titkári teendőket. Október 15-én tartott választmányi ülésünk, megfontolva, hogy a jelen körülmények közt az új választás esetleg csak újabb változásoknak teszi ki a Társaságot, úgy határozott, hogy a helyettesítésnek ezt a módját fenntartja.

A háború társaságunk tagjai közül is számosakat szólított el a békés munkától a harcztéri fegyverek zajába. Még korántsem alkothatunk magunknak képet arról, hogy csak a mult esztendő folyamán is az ellenség golyói Társulatunk tagjai közül kit öltek meg ; eddig positiv hírünk csak nosziczi Thurzó Kálmán és Miskolczy Simon János elestéről van. E mellett azonban számos tagtársunk megsebesüléséről és fogságáról is van értesülésünk.

Igazgató választmányunknak is két régi érdemes tagját vesztettük el : báró Nyáry Jenőt és id. báró Dániel Gábort. Alapítóink közül Nyáry Jenő bárón kívül még Pallavicini Ede őrgróf és Szerb György is elhunyt. Rendes tagjaink sorában pedig megdöbbszentően pusztított a halál. Elvesztettük a történetirodalom tudós munkásai közül Réthy Lászlót, meghaltak még : Andreánszky Ádám, Fésüs György, Foltin János, Friedreich István, Hattyuffy Dezső, Hazslinszky Rezső, Hlatky József, Kállay Zoltán, Kassics Péter, Kassowitz Tivadar Brunó, Kossuth Ferencz, Libertiny Gusztáv, Medveczky Frigyes, Mezey Albert, Mihályi János, Miskolczy Simon János, H. Nagy Elek, Plaveczy Aurél, Prónay Antal, Rombauer Emil, Schiller Bódog, Simor János, Spitzkó Lajos és Thurzó Kálmán. Kegyelettel őrizzük emléküket.

Munkásságunk a rendkívüli viszonyok között is a rendes mederben folyt. Közgyűlésünket márczius 12-én tartottuk meg s ez alkalommal Váczy János bemutatta »Az 1790-iki nemzeti felbuzdulás« cz. tanulmányát. Hat rendes választmányi ülésünk közül csak az október 15-én megtartott ülés napirendjén nem szerepelt fölolvasás, minthogy ez az ülés egészen a háború előidézte helyzet és az ennek következtében szükségessé vált intézkedések megvitatásának volt szentelve. A január 8-iki ülést viszont Thallóczy Lajos elnöki beköszöntője tette jelentőssé. Bemutatásra került ugyanakkor Fraknói Vilmos értekezése »Venczel király megválasztásáról«. A február 12-iki vál. ülésen Szabó Dezső olvasta föl »A pozsonyi béke 1491.« cz. tanulmányát. Április 16-án Karácsonyi János értekezett »A moldvai csángók eredetéről«. A május 14-iki ülés tárgya Ellend József értekezése volt : »A sárospataki főiskola egy évszázaddal ezelőtt«. Végre a december 3-iki ülésen Angyal Dávid olvasta föl tanulmányát

»A világháború okai«-ról, a mely különösen szép számú és előkelő közönséget vonzott.

Társulatunk folyóiratáról, a »Századokról« már megemlékeztem: ugyanabban a terjedelemben jelent meg, mint az utolsó években és mellékletül Hellebrant Árpád bibliographiáját adta: »A magyar történeti irodalom 1913-ban« czímen.

A Magyar Történeti Életrajzok kötete Ortway Tivadar tollából »Mária királyné, II. Lajos magyar király neje« életrajzát hozta. A kötet szétküldése csak nyomdai és szállítási nehézségek miatt történt ez év elején.

Tisztelt Közgyűlés! Méltóztatnak látni, hogy a kitört világháború a Társulat mult évi működését minden nehézség mellett sem bénította meg. E nehézségeket főképp pénzügyi téren éreztük és kedves kötelességünknek teszünk eleget, a mikor e helyen hálás köszönetet mondunk a nagyméltóságú vallás- és közoktatásügyi, kereskedelmi és földművelésügyi miniszter uraknak, Budapest székesfőváros tanácsának, a Pesti Első Hazai Takarékpénztár Egyesületnek és az Első Magyar Általános Biztosító Társaságnak, mint a kik céljai elérésében Társulatunkat hatatos támogatásukban részesítették.

Nagy, de nehéz idöket élünk, t. Közgyűlés, Társulatunknak is alkalmazkodnia kell az adott viszonyokhoz; mult évi munkásságunk eredményéből azonban mégis azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a Magyar Történelmi Társulat szilárdan áll és meg fogja állni az idök nehéz viharát.

Kérem a t. közgyűlést, méltóztassék jelentésemet kegyesen tudomásul venni.

Budapest, 1915 márczius 11.

Domanovszky Sándor, szerkesztő.

Nyílt levél Steinacker Harold úrhoz.

A *Historische Zeitschrift* 3. F. 17. B. (1914) 2. füzetében Steinacker Harold úr bírálatot írt Timon Ákos »Ungarische Verfassungs- und Rechtsgeschichte« cz. munkájáról. A bírálat Timon könyvére erősen kedvezőtlen, de határozottan ellenséges a magyar alkotmánynyal, a szent korona tanával, sőt az egész magyar néppel szemben is, a melyet nem épen hizelgő értelemben Kelet népének nevez. Végződik pedig a bírálat egy támadással a magyar történettudomány ellen. E befejezésben azt mondja, hogy a ki a magyar alkotmánytörténet terén dolgozik, felsóhajt az anyag állapota miatt. Német és olasz mintára szükség volna a magyar királyok okleveleinek gyűjteményére, püspökségek, kolostorok, városok

oklevéltáaira, vagy legalább is regestáira, de nem olyanokra, a melyek már megjelenésükkor elavultak, mivel elavult alapelveken épülnek. Végzi ezzel a mondattal : »Aber es wird wohl erst Kehr die *Hungaria pontificia* machen müssen, ehe wir im Sinne moderner Archivgeschichte und Überlieferungskritik erste Pfade durch das Dickicht der ungarischen Urkundenbestände erhalten werden«.

A *Historische Zeitschrift* ugyanazon kötetének harmadik füzetében azután a következő »*Erklärung*« jelent meg :

»Professor Steinacker in Innsbruck bittet uns festzustellen, dass er die Korrektur seiner im letzten Heft erschienenen Anzeige der Ungarischen Verfassungs- und Rechtsgeschichte A. v. Timons schon Anfang Juni, also lange vor Kriegsbeginn gelesen hat. Anderfalls hätte er nicht versäumt, die Hoffnung auszusprechen, dass angesichts des gemeinsamen Daseinskampfes, den Ungarn und Österreich heute führen, auch der wissenschaftliche Gegensatz zwischen ihren Historikern an Schärfe verlieren möge, und dass beiderseits statt des Abweichenden mehr das Gemeinsame in der Entwicklung und geschichtlichen Bestimmung der beiden Staaten betont werde.«

A mi a bírálat azon részét illeti, a mely szorosán Timon professor munkájára vonatkozik, ahhoz semmi hozzászólásunk. Az ilyesmi a bíráló és — természetesen — a szerző dolga. A mi ősi, ma is élő alkotmányunkat, és a szent korona eszméjének történeti fejlődését pedig ilyen keretekben nem lehet méltóan tárgyalni, valamint nem lehet egy még oly terjedelmes könyvismertetésben sem. Azt sem mi fogjuk eldönteni, ép oly kevésbé Steinacker Harold úr tudatosan rossz értelemben idézett könyvczímeikkel, hogy a magyar Kelet avagy Nyugat népe-e ? A magyar nemzet azon a helyen fog állani a népek sorában, a melyet magának kiérdemelt, kiküzdött; mi, a tagjai, nem akarjuk előbbre állítani, ellenségei hiába akarják háttérbe szorítani.

Hanem felelnünk kell a magyar történettudomány ellen intézett támadására. Igaz, hogy az oklevél- és regestakiadások terén nálunk még vannak hiányok. De ilyenek olyan nemzeteknél is vannak, a melyeket nem akadályozott meg évszázadokon keresztül az idegen elnyomatás ellen való élet-halálküzdelem kényszerűsége abban, hogy tudományos téren annyit tehessenek, a mennyi megfelelt volna multjuknak és képességeiknek. Az Italia Pontificiát is Kehr csinálta meg, és ez dicsősége a német, de nem szégyene az olasz tudománynak. Hogy pedig a magyar történelem oklevélanyaga oly szálszalomszerű állapotban volna, mint ezt Steinacker úr mondja, azt eddig nem tudtuk. Steinacker úrtól nem kívánjuk, hogy minden magyar oklevélkiadványt ismerjen,

de, tekintettel az ő eddigi működésére, fel kell tennünk róla, hogy legalább a legfontosabbakból már dolgozott, ezek között pedig nem egy van olyan, a mely ma, jóval a megjelenése után sem mondható elavultnak. Itt egy kis túlzással van dolgunk. Készséggel elismerjük azonban, hogy olyan diplomatariumunk, a mely a Steinacker úrnak kedves elveken épül fel, azaz a szent korona tanával ellenséges tendenciákat szolgál, csakugyan nincs, sem elavult, sem másféle.

Osztjuk Steinacker úr azon reményét, a melyet a *Historische Zeitschrift* legutolsó számában fejezett ki, hogy t. i. ezután az ellentétek a magyar és osztrák történetírók és közjogászok között veszíteni fognak élességükből. Hisszük ezt azért, mert a tudomány az igazságot keresi, az igazság pedig csak egyféle, s így minél jobban közeledünk egy kérdésben az igazsághoz, annál inkább eltűnnek az ellentétes nézetek. De különösnek tartjuk, sőt sértőnek, hogy Steinacker úr ezt a reményét épen most és épen a világháborúra hivatkozva fejezi ki. Mert a magyar nemzet nagyon jól tudja, mivel tartozik a maga becsületének és multjának, most a háborúban ép úgy, mint a békében, jól tudja azt is, mire kötelezi a nemzeti becsület német szövetségesével, az Ausztriával közös, őszintén, mélyen tisztelt és szeretett uralkodójával, végül a testvér Ausztriával szemben. Erre nem szükséges bennünket figyelmeztetnie Steinacker úrnak idézett nyilatkozatával. A testvéri, megértő kölcsönös megbecsüléshez bennünk bizonyára nem hiányzik az akarat.

A tudomány pedig háborúban ugyanolyan, mint békében. Minden körülmények között objectivnek kell lennie, nem alkothat mesterségesen ellentéteket és nem tompíthat le tudományos ellentéteket mesterségesen, akármilyen háborúban sem.

Forgách Ferencz kortörténelmének pécsi kézírata.

Azok közt, a kiket a XVI. századi magyar történetírók foglalkoztatnak, kétségtelenül örvendetes volt Szőnyi Ottónak a Századok 1914. évf. 67. lapján megjelent értesítése, hogy Forgách pécsi kézírata, a melyről a pécsi püspöki könyvtár húsz évvel előbb azt a tudósítást adta, hogy nincs a könyvtárban, a valóságban mégis ott van.

A híradás nyomán volt alkalmunk egy, úgy látszik, figyelmet vesztett czikkceksében (Forgách Ferencz kortörténelmének pécsi kézírata, megjelent a pannonhalmi főapátsági főiskola 1913—1914-iki évkönyve 125—135. l.) a kézirat külsőségeivel, jegyzeteivel, a pécsi kéziratnak a zágrábi kéziratban való viszonyával, Forgáchnak a munkájában végzett átdolgozásaival,

betoldásaival, törléseivel, a munka átdolgozásának idejével, a kéziratban meglevő, Forgáchtól törölt, de életrajzára, egyik forrására is világosságot vető részletekkel foglalkozni.

Szabó Lászlónak a Századok 1915. évf. 105—106. lapján Forgách Ferencz évkönyveinek pécsi codexe címen megjelent ismertetése megokoltá teszi, hogy egyet-mást megigazítsunk, mivel a hibák gyorsan terjednek. A kézitról meg kell jegyezni, hogy a 101. lap üres, 557. lap pedig nincs, mivel ezt az újabb időben történt megszámozásnál átugrották. Az 1—91. lap nem egykorú. Forgách Simon utal előzőleg tett jegyzetere: A min oda fel is megjedzettem, zaz ezernek hallottam. Ez világosan mutatja hogy előbb, az I. könyvben, a Lipa alá gyűlt magyar had számánál is volt jegyzet, a mi ebben a másolatban hiányzik, tehát ez nem Forgách Ferencz kéziratának tisztázata, hanem a megcsontult kézirat későbbi pótléka. Tévedés Szabónak az az aláhúzott állítása, hogy a 92. laptól a kézirat mindvégig Forgách sajátkezű fogalmazványa. A dolog úgy van, hogy más írta az 1—91. lapokat, más a 300—321. lapokat, maga Forgách a 626. lap aljától a 633. lap végéig terjedő részt, ismét más kéz a többit, tehát a munka zömét. Az igazság e mellett az, hogy a 92. laptól nyomról-nyomra látszanak Forgách javításai, a 197. laptól nagyobbacska toldások is mutatkoznak, a 268. lappal pedig megkezdődik a valóságos átdolgozás. Bizonyára csak sajtóhiba lesz, hogy a kézirat első lapján Klimó György pécsi püspöknek 1734-ből való exlibrise látható; mert Klimó csak 1751-ben lett pécsi püspök.

Srs.

Id. báró Dániel Gábor. (1824—1915.)

Egy újabb veszteség érte társaságunkat. Igazgató-választmányunk nestora, id. báró Dániel Gábor f. évi február hó 6-án örök pihenőre hűnyta le szemeit. Nagy idők tanuja dőlt ki benne az élők sorából; patriarchai korban, a minő csak a sors különösen kiválasztottjainak jutott osztályrészül, tért meg őseihez egy eredményekben gazdag élet után.

Id. báró Dániel Gábor 1824-ben született Árkoson. Hivatalos pályáját Marosszéken és Küküllő megyében kezdte meg, majd az erdélyi főkormányzók szolgálatába lépett át, 1846-ban pedig Bécsben az erdélyi udvari kancellárián találjuk. Hivatalos pályáját a szabadságharcz kitörése szakította félbe. Atyjának ebben az időben bekövetkezett halála után Bécsből hazament Vargyasra és ott családja körében, a gazdálkodásnak élve, csak 1861-ben lépett újból a közélet terére, a midőn Udvarhelyszék ideiglenes főbírája lett, de ezen méltóságot alig egy évig viselte.

Csak 1865-ben helyeztetett újból vissza ezen hivatalába, majd a midőn annak ideiglenes jellege megszüntettetett, 1875-ben főkirálybíróvá neveztetett ki és egyúttal Székelyudvarhely és Oláhfalú, majd a rákövetkező évben Udvarhely megye főispánja is lett. E minőségében 1891-ig működött, a mely évben nyugalomba vonulva, lelépett a közpályáról. Főispáni minőségében a megyei adminisztráción kívül az erdélyrészi társadalmi és gazdasági életben tevékeny részt vett és működése legfelsőbb helyen is elismerésre talált. A fejedelmi kegy magas rendjeleken kívül a magyar bárói méltósággal tüntette ki a megboldogultat, a ki mint az unitarius egyház főgondnoka, egyházi téren is tevékeny munkásságot fejtett ki.

Báró Dániel Gábort meghitt, benső barátság fűzte társaságunk felejthetetlen, nagyéremű elnökéhez, Thaly Kálmánhoz. Thaly volt az, a ki benne fölébresztette a történettudományok iránti érdeklődést és őt irodalmi munkásság kifejtésére ösztönözte. Az abszolutismus csöndes éveiben Dániel Gábor falusi otthonában családja levéltárának irataival kezdett foglalkozni. Figyelmét elsősorban a Rákóczi-kor iratai ragadták meg, a melyeket később Thaly Kálmánnal együtt a »Történelmi Kalászkok« cz. munkában közre is bocsátott. Ezek az iratok értékes adalékokat szolgáltatnak a Rákóczi-kor történetéhez és kiadásukkal egy más hazafias cél is nyert szolgálatot. Részben e mű jövedelméből létesítette Dániel Gábor a Széchényi-alapot, a melynek rendeltetése egy szegény vargyasi székelyfiú segélyezése, ki középiskolában folytatja tanulmányait.

Történeti kutatásait később sem hagyta abba. Erdély történetének megírására adta magát és azt egy nagyszabású, több kötetes monographiában közre is bocsátotta. Munkája terjedelmes oklevéltárt is foglal magában, a mely a XVII—XVIII. század kulturalis és politikai történetéhez érdekes adalékokkal szolgál és ezért méltán tarthat igényt szélesebbkörű érdeklődésre.

Dániel Gábornak a történettudományok terén kifejtett munkásságát az illetékes társaságok is elismerték. Társaságunknak, valamint a Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság igazgatóválasztmányának tagja volt és e minőségében mindvégig élénk figyelemmel kísérte működésünket, lelkes odaadással és buzgósággal igyekezhvén céljaink megvalósításában közreműködni. A míg kora engedte, szorgalmas látogatója volt üléseinknek; később, midőn hajlott kora és egészségi állapota ezt már nem engedte meg, elmaradt ugyan üléseinkről, de azért nem szünt meg érdeklődni társaságunk iránt. Nehezen tudtuk megszokni tisztes ősz alakjának elmaradását üléseinkről és most, a midőn

végleg itt hagyott bennünket, szintén még hosszú ideig fog nekünk hiányozni. Emlékét meg nem szűnő kegyelettel fogjuk megőrizni.

Nagy Géza. (1855—1915.)

Nagy Géza régebben megjelent tanulmányaiból együvé kötött convulutum fekszik előttem. Úgy kezdődik: »Hol kezdődik a világtörténet? beletartozik-e az ú. n. történelem előtti kor? mikorra lehet tenni az idővel mérhető s az eseményeket legalább általános körvonalakban föltüntető történelmi korszak kezdetét?« (Századok, 1899, 677 o.) S így végződik: »Lesz elég időnk — két vagy harmadfél száz év — nemzeti egyéniségünk tartalmának teljes kifejlesztésére és megizmosodására, hogy a mikor be fog következni az a nagy socialis forradalom, a melynek áldozatul esik a nyugati civilisatio, nagy méretekben érvényre jusson a magyar nemzeti egyéniségben rejlő összetartó és egyensúlyozó erő s megmentse a kulturának Európában kifejtett alakzatát a végleges megsemmisüléstől. Igazában ekkor fog kezdődni világtörténelmi hivatásunk, a mely akkor jut feladatának magaslatára, ha új virágzásra juttatja ezt a kulturát. Ilyennek hiszem, ilyennek látom én tájunk jövőjét«. (Új Magyar Szemle, 1902, 39. o.)

Jégkorszakokon keresztül derengő multban és profecziák szaván szóló jövőben van a két végpont; s a mi közénk esik: fáradt testen áttörő erős akarat, mélységes tudáson alapuló hit, végtelen sok munka, a »délibáb« vádja, egy csonkán maradt nagy világtörténelem s azonkívül számos apró torzó, a miből emberit meghaladó munka volna ezt az egységes nagy világnézleten alapuló életet, a Nagy Gézáét, hiány nélkül rekonstruálni.

Nagy Géza életmunkáját áttekintve s rendszerezve azt az idestova másfélszáz cikket, tanulmányt, művet, a mi tolla alól fakadott, igen könnyű belőlük a problémát, a módszerül szolgáló segédtudománybeli kutatásait és tudományos üzemének melléktermékeit kihámozni.

A *problema*, a mely szüntelen foglalkoztatja s a melynek legkorábban kimutatható cikkétől (az Egyetértés 1877. évfolyamában) kezdve minduntalan visszatér: a magyarság eredetének kérdése s a mi nála ezzel egyértelmű: a középpázsiai népeltolódások kutatása, a magyarság ázsiai rokonsága, fajisága s a turk kérdéssel a legszorosabban egybefügg: a skytha-kérdés. Ezt a problémát szolgálják közvetlenül nagyobb tanulmányai: a skyták nemzetiségéről (1895 és 1905), Magyarország történetéről a népvándorlások korában (1896), a honfoglalókról s azoknak a turkokhoz való viszonyáról (1907, 1908), mint kutatásának apróbb ered-

ményei, a mikor a turul madárról, a kúnok temetkezéséről, skytha-szarmata maradványokról a magyar népviseletben, vagy árpádkori koponyákról, a nőrablásnak a magyarságban való szerepéről, magyar nőnevekről, az »öt« számnévről, a székely kérdésről, Álmosról, Attiláról, Etzelburgról, Geiza nevééről, Edről és Edemenről, Aladárról, Tündér Erzsébetről és Rozgonyi Piroskáról, vagy a sumirokról, a parthus-ugor érintkezéséről, a vogulok őskoráról, a turáni és árja faj jellegzetességeiről értekezik.

E hatalmas problema, mint vár körül, az erődítések egész sorát építette ki Nagy Géza a *chronologia*, az *ethnologia*, a *nyelvészet*, az *ős- és népvándorlaskori archaeologia* terén. A mikor e folyóirat hasábjain (1899) a történelmi korszak kezdetéről, vagy más helyeken a Halley-üstökösről, egyiptomi dynastiákról, Dél-Amerika ősrégészetéről, vagy a »Fajunk jövője« cz. (Új Magyar Szemle, 1902) értekezésében a magyarság történeti elhelyezkedéséről szól, megdönthetetlen időrendi számadataiból olyankor építette fel azokat a ragyogó palotákat, melynek ormai felé mi, a kik közelében élünk, csak szédülő szemünkkel tudtuk őt követni. Archaeologiai kutatásai példaszerűek abban a tekintetben is, hogy soha nem fúltak belé a tárgyak leírásába, hanem szüntelen a kitérített cél szemmeltartásával készültek. Erdély vagy a Székelyföld őskora ép úgy mesterére talált benne, mint a fővárosé, a krásznai aranyrudakról épen olyan értékesen tud szólni, mint a hogy az Aurelius császár leánya sírjának legendáját szerte tudja foszlatni. Classicusoknak azonban a népvándorlaskori régészethez való adalékai nevezhetők. Két és fél évtizeden keresztül szorgalommal gyűjti a magyarországi »kurgánokra«, a kúnhalmokra vonatkozó adatokat s idevonatkozó összefoglaló tanulmányát még az elmúlt évben befejezhette.

Régészeti kutatásainak egyik mellékterméke a *magyar viseletek és fegyverzet* történetével való sűrű foglalatoskodás. Nagy munkája, a Nemes Mihály festővel együtt készített viselettörténete gazdag tárháza az ezernyi apró adatnak, a melyeknek fáradságos munkával való egybegyűjtése Nagy Gézának mindenkor nehéz emlékei közé tartozott; hálátlan munkának tartotta mindenkor s az is volt az, mert mindenki lebecsüli, bár mindenki — használja.

Szinte természetesnek mondható, hogy ilyen universalis irányú kiképződés mellett a *genealogia* terén is érdemesen dolgozott. Főproblemája közben lehullott harmadik melléktermékül látjuk a magyarországi *szláv kérdéssel* való foglalkozást. 1879 óta több mint egy évtizeden keresztül izgatja kutatóvágyát ez a kérdés, s a mikor egyrészt Réthy Lászlóval együtt az erdélyi oláhok problémáját iparkodik megfejteni, másrészt a

magyar honfoglalással szorosan összefüggő tót, rutén és déli szláv népek erőviszonyai és beolvadási folyamata is állandóan érdeklik őt.

E kérdéstől persze már csak egy lépés volt a *faji politika* teréhez. 1891-ben a választók statisztikáját taglalja nemzetiségi szempontból, három év múlva már Európa nemzetiségi viszonyai adják kutatásának tárgyát, és ez a kérdésfeltevés mintegy évtized múlva ragyogó válasszá érik ki a »Népfajokról és népekről a XIX. században« való értekezésében. Mind e dolgait azonban benső értékben messi megahalada az a már több ízben említett tanulmánya, a melyet Nagy Géza mindig »fájdalomgyermekének« tartott, a melyet ezért legjobban szeretett s a melyet a legkevesebben ismertek csupán. A »Fajunk jövőjéről« való essayje ez, életideáljának könnyből meredt gyöngye, hitvallása, hymnusa a magyar tudósnak, a mely történelmi jelentőségű és lapidaris szavakkal rögzíti meg ennek a nagy egyéniségnek, a minek Nagy Gézát legalább is tartanunk kell, minden intuitív akarását, lelke minden rezdülését, idegei minden feszültségét.

Odakint az utcán ezernyi erős férfihang harczba kísérő dala zúgott fel, a mikor utoljára kerestem fel Nagy Géza betegszobáját. S ez az elgyötrött testű ember szinte óriássá egyenesedett ki, a mikor az ablakhoz lépett s az izgalomtól megremegő szóval mondotta el a régi prófétai szokat : »Istenem, megnyugodva halok meg, mert szemeim meglátták népemnek dicsőségét !« **k. z.**

Rónai Horváth Jenő.

Márczius 5-én nagy katonai pompával temették Rónai Horváth Jenő altábornagyot, a ki csak az imént tért vissza a harczterről, hol a Lipót-rend keresztjéhez a hadiékítményt szerezte meg.

Ravatalánál a Magyar Tudományos Akadémia nevében mondott megkapóan szép beszédében jól mondotta róla *Ilosvay Lajos* államtitkár, hogy itt egy oly katona koporsójánál állunk, a ki nemcsak karddal, de tollal a kezében is harczolt hazájáért.

A magyar hadi történetírás egyik legbuzgóbb és leghivatottabb munkása volt, a ki katonai állásánál és rangjánál fogva szerencsés kézzel munkált azon, hogy a magyar hadtörténelem a katonák között is mind szélesebb körökben váljék ismertté. Hadtörténelmi munkáinak kiváló becsét kölcsönöz az, hogy a történetírói kritikát a tudományosan képzett katona tollával egyesítette.

Horváth Jenő 1852 december 30-án Drégelypalánkán született. Katonai pályáját a Ludovika Akadémia tisztképző tanfolyamában kezdte meg, honnan 1876-ban hadnagygyá neveztetett ki. Majd elvégezvén a felsőbb tiszti tanfolyamot és a bécsi hadiiskolát,

miután vezérkari minősítést nyert, gyorsan haladt előre katonai pályáján, miközben 1882-től kezdve három évig volt a honvédelmi miniszteriumban a kiképzési ügyek referense, 1885-től kezdve pedig hat éven át a Ludovika Akademián mint a harcászati és hadtörténelem tanára, utóbb 1894-ben a törzstiszti tanfolyamon mint a harcászati tanára működött.

Irodalmi tevékenységét 1876-ban a Ludovika Akadémia Közlönyében kezdte meg. Dolgozatainak egy része német és francia folyóiratokban is megjelent. A Ludovika Akadémia számára több tankönyvet írt, így a *Harcászat kézikönyve* 2 kötet, *Az egyetemes hadtörténelem vázlata* és *Az újabbkori hadviselés történelme* (1895).

1886-ban a Magyar Tudományos Akadémia hadtudományi bizottságába előadóul hivatván meg, kiadta a *Magyar katonai évkönyvet* és 1888-ban megindította a *Hadtörténelmi Közleményeket*, melynek tíz évfolyamát szerkesztette, majd ugyan-csak az akadémiái bizottság megbízásából kiadta *Zrinyi Miklós a költő és hadvezér hadtudományi munkáit*, megindította a *Magyar Hadtörténelmi Könyvtárt* s a millennium évére két vaskos kötetben megírta a *Magyar hadi krónikát* a honfoglalás korától napjainkig.

Tudományos érdemei méltánylásául a Magyar Tudományos Akadémia 1888-ban levelező s 1910-ben tiszteletbeli tagjai sorába emelte, a mikor egyszersmind az újonnan szervezett Hadtörténelmi bizottság elnökévé is megválasztatott.

Zrinyi Miklós volt az eszményképe, úgyszintén mint katona és úgyszintén mint író. Munkáinak kritikai és kommentált kiadásával nagy érdemet szerzett s előszavában mégis szerényen mondja: »Nekem Zrinyi munkáinak kiadásánál csak a tolmács igénytelen szerepe jutott; de Zrinyi Miklóst tolmácsolni nemes feladat s a munka, mely vele jár, nem fáradtságot okoz, de élvezetet szerez, míg jutalma az lesz, ha általa Zrinyi nagy szellemének hatása, önzetlen hazaszeretete, minél nagyobb körben terjed«. És ha ez megtörtént, abban nagy része van *Rónai Horváth Jenőnek*, a ki lángoló magyar érzésében méltó társa volt nagy eszményképének.

Dr. Szendrei János.

Vegyes közlések.

Pro patria. A háború állandóan szedi áldozatait tagtársaink és a történetkutatók sorából. Több nevet is kellene ide iktatnunk, de minthogy az illetőkről pozitív hír még nincs és halálukat hivatalosan nem constatálták, mi sem adjuk fel a reményt, hogy még visszatérnek körünkbe. Búcsúznunk kell azonban *dr. Gagyai Sándor* segédtanfelügyelőtől, a ki az északi harctéren szenvedett súlyos sebbel került haza és a XVII. helyőrségi kórház-

ban végezte be szép reményekre jogosító ifjú életét. Erdély vallásszabadsága a mohácsi vésztől Báthori Istvánig cz. munkáját folyóiratunk is ismertette. Temetésén Társulatunk tagjai közül is számosan jelentek meg.

Helyreigazítás. Folyóiratunk f. é. 85. lapján Kogutowicz Történelmi Atlaszáról szólva, az ismertető azt írta, »hogy két térképet közöl az atlasz dr. Finály Gábortól is«. Megjegyezzük, hogy a térképlepon tényleg csak Finály Gábor neve szerepel, a népvándorlásikori térkép szerzője azonban nem ő.

Hivatalos értesítő.

A Magyar Történelmi Társulat 1915 január hó 7-én d. u. 5 órakor tartott r. vál. ülésének jegyzőkönyve.

Jelen vannak : Dr. Csánki Dezső elnöklete alatt : dr. Fejérpataky László alelnök, dr. Áldásy Antal, dr. Angyal Dávid, dr. Döry Ferencz, dr. Gombos Albin, dr. Illés József, dr. Komáromy András, dr. Lukacsics József, dr. Ortway Tivadar, dr. Reiszig Ede, dr. Szentpétery Imre, dr. Váczy János, dr. Závodszy Levente vál tagok, dr. Domanovszky Sándor szerkesztő és dr. Bathó Béla ügyész.

Elnök az ülést megnyitva, a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Angyal Dávid és dr. Komáromy András vál. tagokat kéri fel.

1. Jegyző bejelenti a tagajánlásokat. Alapító tagul ajánltatnak: Hans Schmarda igazgató tanácsos, Bécs, ajánlja: Thallóczy Lajos elnök; Vargha Zoltán főgymn. tanár, ajánlja: Csánki Dezső alelnök. Évdíjas rendes tagokul: Bécsi Magyar Egyesület, Csere nyei Jenő és Kvapil Jenő cs. és kir. számtanácsosok, ajánlja: Thallóczy Lajos elnök; gróf Bethlen Józsefné szül. gr. Nemes Zsuzsánna, ajánlja: Erdélyi Pál. — Megválasztatnak.

2. Elnök felszólítására Fest Aladár r. tag bemutatja *Dévay Pál huszárezredek szerepe Belgium elfoglalásában az 1793. évi francia hadjárat idején* cz. értekezését.

3. Jegyző előterjeszti az 1914 decz. 4-től decz. 31-ig terjedő időről szóló pénztári kimutatást. E szerint az összes bevétel volt: 12.915 korona 37 fillér; az összes kiadás volt 9702 korona 43 fillér; pénzmaradvány decz. 31-én 3212 korona 94 fillér; ehhez folyószámlakövetelésünk a P. H. E. T. E.-nél 165 korona 19 fillér; rendelkezésünkre állott decz. 31-én összesen 3378 korona 13 fillér, a miből azonban alapítványi természetű 1298 korona 81 fillér.

A választmány a jelentést tudomásul veszi és az elnökséget bízza meg, hogy az alapítványi természetű pénzeket belátásához képest alkalmas időpontban tőkésítse.

4. Jegyző bejelenti, hogy a Thaly Kálmán-alapítványból hirdetett pályázat határideje 1914 decz. 31-én lejárt, de a megbízott dr. Szabó Dezső a munka megírásával nem készült el és a háborúra való tekintettel halasztást kér. — A választmány a munka benyújtására egy évi halasztást ad.

5. Jegyző javaslatot tesz a Thaly Kálmán-alapítványból hirdetendő második pályázat kihirdetésére. Feldolgozandó: A magyar nemzet önállóságáért és függetlenségéért vívott küzdelmek tör-

ténete a mohácsi vésztől I. Miksa haláláig, 1526—1576. — A választmány kiírja a pályázatot s a tervezetek beadására határidőül 1915 április 30-át tűzi ki.

6. Jegyző bemutatja a vall. és közoktat. ministerhez fölterjesztendő jelentést a Thaly-alap jövedelmeinek hováfordításáról az 1912—1914. években. — A választmány hozzájárul a jelentéshez.

7. Jegyző a közgyűlés napjaul márcz. 11-ikét ajánlja és jelenti, hogy az elnöki megnyitót és felolvasást illetőleg folynak a tárgyalások. — A választmány elhatározza, hogy a közgyűlést márcz. 11-én tartja meg és a tárgysor megállapítását az elnökségre bízza.

Zárt ülésben :

8. a választmány tárgyalta a pénztárnok jelentését a tagdíjhátralékosok ügyében és

9. határozott az elhalt és kilépő tagok törlése ügyében.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést bezárja.

Kelt mint fent.

Dr. Csánki Dezső, elnök.

Dr. Domanovszky Sándor, jegyző.

Hitelesítjük: *dr. Angyal Dávid*, *dr. Komáromy András*.

A Magyar Történelmi Társulat 1915. évi február hó 11-én d. u. 5 órakor tartott r. vál. ülésének jegyzőkönyve.

Jelen vannak: dr. Csánki Dezső elnöklete alatt, dr. Fejérfalussy László alelnök, dr. Áldásy Antal, dr. Angyal Dávid, dr. Döry Ferencz, dr. Gombos Albin, dr. Illés József, dr. Komáromy András, dr. Ortway Tivadar, dr. Reiszig Ede, dr. Szentpétery Imre vál. tagok és dr. Domanovszky Sándor szerkesztő.

Elnök az ülést megnyitva, a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Ortway Tivadar és dr. Szentpétery Imre vál. tagokat kéri fel.

10. Csánki Dezső elnök kegyeletes szavakkal emlékezik meg a társulat elhunyt tagjairól: *Réthy Lászlóról*, a ki az ő egészen sajátosan kialakult egyéniségével azok közé a tudósok közé tartozott, a kik egyszerre bírnak elmélyedni és felemelkedni, egyszerre szakférfiak és művészek, kiváló tudásával és alkotóképességével megalapozta az oláh nemzet eredetéről és kialakulásáról szóló tudásunkat, s tudományos egyéniségének súlyát csak növelték azok a munkálatok, melyekkel hazai régi pénzeink sorozatát megállapította. A székelyek eredetének kérdésével is foglalkozott; e téren azonban szélesebb ösvényt taposott másik elhalt társunk, *Nagy Géza*; az ő tere a régebbi korszakok és népek világa volt, az ural-altái népeké. Alapjában véve archaeologus, de abból a fajtából, mely egyszersmind kultúrtörténész is, kinek gondolatai vannak a tárgyak értékéről és hovátartozásáról; maradandót kezdeményezett különösen a régebbi viseletek történetére vonatkozó tudásunk terén. Idősebb vargyasi báró *Daniel Gábor* a Magyar Történelmi Társulat legrégibb gárdájából való; ott állott a Társulat bölcsőjénél 1867-ben, s azóta előbb mint rendes, majd mint választmányi tag, mély és hűséges érdeklődéssel viseltetett Társulatunk mindenágú ügye iránt; a családja történetére vonatkozó levéltári adatok kiadásával pedig mint történetkutató is megörökítette nevét. — Elnök jelenti egyszersmind, hogy a Nagy Géza és id. báró Daniel Gábor temetésén személyesen képviselte a Társulatot és id. Daniel Gábor vál. tag koporsójára a Társulat nevében

koszorút is helyezett. — A választmány e jelentést tudomásul vévén, az elnök javaslatára elhatározza, hogy Réthy László, Nagy Géza és id. báró Daniel Gábor emlékét jegyzőkönyvileg megörökíti, Nagy Géza özvegyéhez és id. báró Daniel Gábor fiához pedig részvételeket intéz.

11. Jegyző bejelenti a tagajánlásokat. Alapító tagokul ajánlatnak: dr. Fetszer Antal győri püspök 200 korona, cs. és kir. hadi levéltár 400 korona, báró Kuffner Károly 1000 korona alapítványnyal, mind a hármat ajánlja: Thallóczy Lajos elnök. — Évdíjas rendes tagokul ajánlatnak 1915-től: Posch Gyula földbirtokos (aj.: Zsilinszky Mihály); Hattyuffy Dezső (aj.: Thallóczy Lajos); Csekey István dr. jogakadémiai tanár (aj.: Csánki Dezső); Kir. József műegyetem közgazdasági seminariuma, áll. segélyezett közs. polgári iskola Hátszegen (aj.: az elnökség); Köpeczi Sebestyén József festőművész, a temesvári áll. főgymnasium, az ipolysági áll. főgymnasium, (aj.: Gagyí Jenő); Bartoniek Emma, Mikó Vilma, Jablonovszky Piroska tanárjelöltek, Schlesinger Pál, Darvas Károly joghallgatók (aj.: Tóth László); Szépkuty Antal Tamás és Gorzó Gellért premontrei tanárjelölt, ungvári áll. polgári fiúiskola (aj.: a szerkesztő); Tiszaújhelyi Ujhelyi Péter honvédszázados (aj.: Komáromy András). — Megválasztatnak.

12. Gagyí Jenő r. tag bemutatja Karácsonyi János vál. tag »Kálmán király rokonsága a horvát királyi családdal« cz. tanulmányát.

13. Jegyző bemutatja az 1915. évi január hó 1-től 31-ig terjedő időről szóló pénztári kimutatást. E szerint összes bevétel a postatakarékpénztárban január hóban 10.248 korona 18 fillér, összes kiadás 5588 korona 70 fillér. Pénzmaradvány a postatakarékpénztárban január 31-én 4659 korona 48 fillér, ehhez adván a P. H. E. T. E.-nél lévő folyószámlai tiszta követelést 6072 korona 86 fillért, összesen rendelkezésünkre állott készpénzben január hó 31-én 10.732 korona 34 fillér, a miből azonban 1898 korona 81 fillér alapítványi természetű. — Tudomásul szolgál.

14. Jegyző felolvassa és előterjeszti a gazdasági bizottság javaslatait, melynek megfelelően — a választmány: a) az 1914. évi zárszámadást a zárszámadások megvizsgálására kiküldött bizottság jelentése alapján elfogadja s a pénztárnoknak a felmentvényt a szokásos fenntartással megadja, dr. Reiszig Ede és dr. Illés József számvizsgáló bizottsági tagoknak önzetlen és fáradságos munkájukért jegyzőkönyvi köszönetet szavaz; b) az 1915. évi költségvetést elfogadja; c) dr. Csánki Dezső ügyvezető alelnöknek kiváló elismerését és köszönetét fejezi ki a Társulat ügyeinek e nehéz időkben oly gondos előrelátással és szép sikerrel történt vezetéséért; végül d) kimondja, hogy a gazdasági bizottság indítványait elfogadván, az 1914. évi zárszámadás, illetőleg az 1915. évi költségvetés tekintetében ilyen értelemben fog előterjesztést tenni a közgyűlésnek.

15. Jegyző jelenti, hogy Kammerer Ernő vál. tag bejelentette kilépését a Társulat tagjai sorából. — A választmány a bejelentést sajnálattal veszi tudomásul.

16. Jegyző jelenti, hogy a közgyűlésen az elnöki megnyitót Thallóczy Lajos elnök fogja megtartani, a felolvasást illetőleg kéri a választmányt, hogy a tárgy kitűzését az elnökségre bízza. — A választmány ebben az értelemben határoz.

17. Jegyző bejelenti, hogy a közgyűlés alkalmából ez évben az 1912—1914. évi cyclyus vál. tagjai lépnek ki alapszabályszerűleg a választmányból. Megüresedett és ezen közgyűlésen betöltendő

lesz azonkívül két elhalt és egy kilépett vál. tag helye. — Tudomásul szolgál.

18. Elnök tekintettel a titkári teendők felhalmozódására, kéri, hogy a mostani viszonyok közt, a mikor állandó megoldásra kevés remény van, tartsa fenn a választmány azt a határozatát, a melyet a főtitkár, illetve titkár helyettesítésére vonatkozólag az 1914. évi októberi vál. ülésen hozott (33. jegyzőkönyvi pont) és járuljon hozzá, hogy az elnökség a főtitkári, illetve titkári ügykör, főleg irodai teendőinek ellátására segítséget vehessen maga mellé. — A választmány fölhatalmazza az elnökséget, hogy ily segítséget igénybe vegyen és az illetőnek tiszteletdíját havi 50 koronában állapítja meg.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést bezárja.

Kelt mint fent.

dr. Csánki Dezső, elnök.

dr. Domanovszky Sándor, jegyző.

Hitelesítik: *dr. Ortway Tivadar*, *dr. Szentpétery Imre*.

Az 1914. évi számadások megvizsgálására kiküldött bizottság jelentése.

Tisztelt Közgyűlés!

Az igazgató-választmány 1914 december hó 3-án tartott ülésében alulirottakat bízta meg, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1914. évi számadásait megvizsgáljuk. Van szerencsénk ennek következtében jelenteni, hogy megbízatásunkban, az alólírt napon a következőleg jártunk el:

Ez idén is felkértük Strömpl János vallás- és közoktatásügyi ministeri számvevőségi aligazgató urat, hogy mint szakértő, a pénztárnok által vezetett könyveket, a számadáshoz mellékelt utalványokat, nyugtákat és számlákat, a m. kir. postatakarék-pénztár, valamint a Pesti Hazai Első Takarékpénztár értesítéseit és számlakivonatait tételről tételre vizsgálja át és eljárása eredményéről tegyen jelentést.

Strömpl János min. számvevőségi aligazgató úr, kérésünknek eleget tévén, tapasztalatairól az I. alatt mellékelt jelentésben számolt be.

E jelentés alapján, f. évi január hó 26-án megvizsgáltuk a Társulat pénzkezelését.

Eljárásunkat a pénztári főnapló vizsgálatával kezdtük meg.

A főnapló szerint az 1914. évi bevételt 51.190 K 32 f-ben, az 1914. évi kiadást 47.977 K 38 f-ben állapítottuk meg. A főnapló szerint tehát a készpénzmaradvány 1914. évi decz. 31-én 3.212 K 94 f volt, mely összeg a postatakarék-pénztárnak 1915. évi január hó 1-én kelt 1¹/₂ számlakivonata szerint 2058 K 81 f pénzmaradvánnyal és az ugyancsak 1915. évi január hó 8-án kelt 13¹/₂ számlakivonathoz csatolt 76. és 82. sz. befizetési lap szerint 1154 K 13 f bevétellel, összesen 3212 K 94 f-rel fedezve van, szóval az

1914. évi 3212 K 94 f pénzmaradvány a postatakarékpénztárban tényleg gyümölcsöztetőleg van elhelyezve.

Ezután áttértünk a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél a »Magyar Történelmi Társulat« czímen vezetett folyószámla ellenőrző-könyvének megvizsgálására. E szerint a könyv szerint a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél is maradt 1914. évi december hó 31-én 478 K 15 f készpénzmaradvány, melynek igazolásul csatoljuk 2 $\frac{1}{2}$ /. alatt az illető folyószámlakivonatot.

A főnapló és a folyószámlakönyv szerint tehát a Magyar Történelmi Társulatnak 1914 december 31-én összesen 3691 K 09 f-nyi készpénze maradt.

A főnaplónak és a folyószámlának bevételi és kiadási eredményei rovatonként összesítve vannak a főkönyvben. A főkönyv összesített bevételeiből és kiadásaiból az *átutalásokat levonván — nehogy azok a zárószámadást mód felett nagyra növeszték és esetleg helytelen következtetésekre adjanak okot,* — a Magyar Történelmi Társulat 1914. évi összes bevételét 50.725 K 57 f-ben és összes kiadását 47.034 K 48 f-ben állapítottuk meg. E szerint a főkönyv szerint is tehát — mint fentebb a főnapló és folyószámla szerint — a Magyar Történelmi Társulat 1914. évi december hó 31-én volt készpénzmaradványát 3691 K 09 f-ben állapítottuk meg.

Aután áttértünk az 1914. évi zárószámadás megbírálására. Ezt a zárószámadást 3 $\frac{1}{2}$ /. alatt csatoljuk. A zárószámadás a főkönyv alapján készült s annak bevételi s kiadási tiszta (t. i. az átutalások nélküli) eredményeit tünteti fel. E szerint a zárószámadás szerint is a Magyar Történelmi Társulat készpénzmaradványa 1914 december 31-én 3691 K 09 fillér volt.

Megjegyezzük azonban, hogy ebben a 3691 K 09 f összegben benne van az az 1298 K 81 f alapítványi természetű pénz is, a melynek tőkésítésére a Társulat kötelezve van.

A múlt évi költségvetési előirányzat és zárószámadás eredménye között van ugyan itt-ott kisebb-nagyobb eltérés, de az ügyvitel állandóan gondos előre látásról és takarékoságról tesz tanúságot, a mi, tekintettel a háborús, nehéz időkre, elismerést érdemel.

A pénztárvizsgálat további menetében megvizsgáltuk a törzsvagyon főkönyvet. E szerint a Magyar Történelmi Társulat vagyona 138.000 K-át tesz ki. Ebből a Pesti Hazai Első Takarékpénztárnál letétben van 137.600 K névleges értékű értékpapír. Igazolja ezt a nevezett pénzügyintézetnek hitelesen kiállított és 4 $\frac{1}{2}$ /. alatt csatolt letétszámlakivonata. A többi 400 K törzsvagyon a társulati pénztárnoknál őrizett egy darab kötelezvénynyel van fedezve és igazolva. Az említett letétszámlakivonat szerint a Pesti

Hazai Első Takarékpénztár Egyesület egy darab millenniumi emlékérmét is őriz. Őriz még a nevezett takarékpénztár egy Pesti Magyar Kereskedelmi Bank részvényt is. Erről a részvényről az 1911. és 1912. évi pénztárvizsgálati jelentésekben, melyeket szintén alulírottak terjesztettek elő, kimerítően tájékoztattuk a tisztelt közgyűlést. Ez a részvény a Terray István adománya s felerészben a Régészeti Társulat tulajdona.

A fent említett 138.000 koronányi törzsvagyont az 1913. év végén volt 128.800 koronányi törzsvagyonnal szembeállítván, 9200 K gyarapodás mutatkozik, a mi különösen a társulati elnök úr alapítótag-gyűjtésére vonatkozó, a Társulat hálás elismerésére méltó buzdólkodásának köszönhető.

A pénztárvizsgálat további folyamán megállapítottuk, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1914. folyamán már 12 különböző rendeltetésű alapot kezelt. A 12 alap közül 7 alapnak pénzei folyószámlákon, 5 alapnak pénzei pedig betétkönyvecskékben vannak elhelyezve a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél. Az egyik alapnak értékpapírai a Magyar Földhitelintézetnél őriztetnek.

Az alapok a következők:

1. Thaly-alap, mely az 5 $\frac{1}{2}$ /. alatt csatolt számlakivonat szerint 1914 december hó 31-én 1524 K készpénzmaradvánnyal és a 6 $\frac{1}{2}$ /. alatt csatolt letétjegyzék szerint 200 K n. é. értékpapírral rendelkezett.

2. »Néhai dr. Thaly Kálmán alapítványa magyar történelmi czélokra« cz. alap 1914 december 31-én a 7 $\frac{1}{2}$ /. alatt csatolt számlakivonat szerint 8548 K készpénzmaradvánnyal zárult. Ennek az alapnak a Magyar Földhitelintézetnél a 8 $\frac{1}{2}$ /. alatt csatolt értesítés szerint 50.000 koronányi értékpapír-vagyona is van.

3. Teleki-alap, mely 1914. december 31-én a 9 $\frac{1}{2}$ /. alatt csatolt számlakivonat szerint 762 K készpénzmaradvánnyal rendelkezett.

4. Teleki Mihály levelezései alap a 10 $\frac{1}{2}$ /. alatt csatolt számlakivonat szerint 14.963 K készpénzmaradvánnyal bírt 1914 december 31-én.

5. Zichy Jenő-alap 1914 december 31-én a 11 $\frac{1}{2}$ /. alatt csatolt számlakivonat szerint 2138 korona készpénzmaradvánnyal rendelkezett.

6. A »Századok« név- és tárgymutatójának kiadására szánt alap egyenlege a 12 $\frac{1}{2}$ /. alatt csatolt számlakivonat szerint 1914 december 31-én 372 K volt csak, de ez az alap a 13 $\frac{1}{2}$ /. alatt csatolt letétjegyzék szerint 8100 K n. é. értékpapír-vagyonnal is rendelkezett.

7. »Nem alapítványi természetű tőke« cz. alapnak 1914. évi december hó 31-én csak 436 koronányi készpénzmaradványa

volt ugyan a 14 $\frac{1}{2}$ /. alatt csatolt számlakivonat szerint, de a 15 $\frac{1}{2}$ /. alatt csatolt letétjegyzék szerint ez az alap is 18.400 K n. é. érték-papírvagyonnal és 150 K-ás betéti könyvecskével bírt.

A 4 $\frac{1}{2}$ /. alatt csatolt betétálladékkimutatás szerint 1914. évi december hó 31-én :

8. A Zichy-Codex-alap 36 K 95 f,
9. Cserhalmi Samu biztosítéka 1000 K,
10. Szilágyi Sándor-alap 2279 K 08 f,
11. Gróf Nádasdy-féle Árpád sírja alap 1795 K 05 f,
12. Várnai síremlék-alap 230 K 91 fillérnyi készpénzzel rendelkezett.

Végezetül felsoroljuk a »Magyar Történelmi Társulat« cz. folyószámla értékpapírjait a 4 $\frac{1}{2}$ /. alatt csatolt letétszámlakivonat alapján, szembeállítván az 1913 december 31-én volt eredménnyel :

	1913. decz. 31.	1914. decz. 31.
1. Kisbirtokosok orsz. földhitelintézete záloglevél 4 $\frac{1}{2}$ %-os.....	6.000 K	5.800 K
2. Magyar Jelzálog Hitelbank záloglevele 4 $\frac{1}{2}$ %-os	49.200 K	49.200 K
3. Magyar Koronájáradékkötvény 4%-os	31.400 K	31.400 K
4. Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületi kötvény 4%-os	27.800 K	37.200 K
5. Magyar Jelzálog Hitelbanki záloglevél 4%-os.....	14.000 K	14.000 K
6. Magánkötelezők a kézi pénztárban	400 K	400 K
7. Pesti Magyar Kereskedelmi Bank részvénye (Közös a Régészeti Társulattal)	—	—
Összesen:	128.800 K	138.000 K

Eljárásunk során meggyőződést szereztünk, hogy Cserhalmi Sámuel pénztárnok úr a Társulat pénztárát, úgy mint eddig is tapasztaltuk, mindenkor lelkiismeretes buzgósággal és nagy szakavatottsággal kezeli és egyúttal felkérjük a Tisztelt Közgyűlést, hogy Cserhalmi Sámuel pénztárnok úrnak a felmentést a szokásos fentartással megadni méltóztassék.

Kiváló tisztelettel maradtunk a Tisztelt Közgyűlésnek kész szolgálai

Buda pesten, 1915. évi január 26-án.

Dr. Reiszig Ede,
a számvizsgáló-bizottság tagja.

Dr. Illés József,
a számvizsgáló bizottság tagja.

	Előirányzat 1914-re	Eredmény 1914-ben
Áthozat. ..	23.931.61	25.710.42
Történelmi Tárért utólagos bevétel		48.60
8. A vallás- és közoktatásügyi miniszterium- tól segély	2.000.—	1.000.—
9. Remélhető új alapítványokból	3.000.—	11.340.50
10. Idegen pénzek	1.433.—	655.33
Gróf Zichy N. Jánostól a »Zichy-codex«- alapra		800.—
»Teleki Mihály levelezései« cz. alapra ..		2.000.—
Egy kisorsolt záloglevélért		200.—
Hadtörténelmi Közleményekért		330.—
I. összesen	30.364.61	42.084.85

II. Kiadások.

1. A tisztviselők tiszteletdíja	4.620.—	4.030.45
2. A Századok 1914. évi nyomdai és expedi- tionális költségei (55 ív a könyvésztettel és a hirdetésekkel együtt)	11.300.—	10.159.98
3. A Századok 1914. évi írói tiszteletdíjai ..	3.600.—	3.667.10
4. A szolgák díjazására	624.—	552.—
5. Irodai költségekre	850.—	943.54
6. A takarékpénztáraktól felszámított díjak, jutalékok stb.	410.—	312.94
7. Az Athenaeumnak s más nyomdáknak különféle nyomtatványokért	700.—	460.82
8. A kiadványoknak 1914. évi raktári keze- léseért	260.—	124.88
9. Postai megbízások költségeire	450.—	385.81
10. Remélhető új alapítványok tőkésítése ..	3.039.79	10.081.48
11. A Századok név- és tárgymutatójának kiadására szánt alap képzésére	1.559.61	1.559.61
12. Előre nem látott kiadások	300.—	344.90
Görgey István hagyománya a »Nem ala- pítványi természetű tőke« cz. számlára ..		200.—
13. A Magyar Történeti Életrajzok 1914. évfolyamának kiadásánál felmerült hiány fedezésére	2.760.—	1.584.92
14. Idegen pénzek	1.433.—	655.33
Gróf Zichy N. Jánostól a »Zichy-codex«- alapra		800.—
»Teleki Mihály levelezései« alapra		2.000.—
A kisorsolt záloglevél helyett korona- járadékot vettünk		200.—
Hadtörténelmi Közlemények		330.—
II. összesen	31.906.40	38.393.76

B) Magyar Történeti Életrajzok.

I. Bevételek.

11. Előfizetésekből	4.150.—	3.855.80
12. 1914. évi segély az Akadémiától	1.000.—	1.000.—
Átvitel. ..	5.150.—	4.855.80

	Előirányzat 1914-re	Eredmény 1914-ben
Áthozat ..	5.150.—	4.855.80
13. 1914. évfolyamért az Athenaeumtól ..	1.200.—	1.900.—
14. Clichékért az Athenaeumtól 1914-re ..	300.—	300.—
15. Az 1914. évi hiány fedezésére A) főszámla 13. rovatáról	2.760.—	1.584.92
I. összesen....	9.410.—	8.640.72

II. Kiadások.

15. 1914. évi nyomdai számla	5.610.—	4.948.96
16. 1914. évi írói tiszteletdíjak (30 ív)....	1.500.—	1.415.62
17. 1914. évi illusztrációk költsége	1.500.—	1.476.14
18. 1914. évi szerkesztői tiszteletdíj	800.—	800.—
II. összesen....	9.410.—	8.640.72

Összevonás.

A) Magyar Történelmi Társulat bevételei..	30.364.61	42.084.85
A) Magyar Történelmi Társulat kiadásai..	31.906.40	38.393.76
Hiány, illetve felesleg	1.541.79	3.691.09
B) Magyar Történelmi Társulat bevételei..	9.410.—	8.640.72
B) Magyar Történelmi Társulat kiadásai..	9.410.—	8.640.72
Felesleg
A) és B) összesen bevétel	39.774.61	50.725.57
A) és B) összesen kiadás	41.316.40	47.034.48
Hiány, illetve felesleg	1.541.79	3.691.09

A Magyar Történelmi Társulat 1915. évi költségvetése.

A) Magyar Történelmi Társulat.

I. Bevételek.

	Eredmény 1914-ben	Előirányzat 1915-re
1. Pénztári maradvány 1914-ből	1.559.61	3.691.09
2. Tagdíjakból, tagdíjhátralékokból, előfizetésekből	12.767.80	6.000.—
3. Az alaptőke utáni kamatok	6.189.50	6.574.70
4. A forgótőke utáni kamatok	614.25	500.—
5. A Századok és egyéb kiadványok eladásából	284.72	200.—
6. A P. H. E. T. E és E. M. Á. B. T. adománya	400.—	400.—
7. Előre nem látott bevételek	16.26	1.100.—
Budapest székesfőváros segélye	2.000.—
Hirdetésekért	1.389.52	400.—
Görgey Istvántól hagyomány	200.—
Kisvárdai Farkas Ödön hagyományának kamata	188.76
»Néhai dr. Thaly Kálmán alapítványa magyar történelmi czélokra« cz. folyószámláról	100.—	100.—
Átvitel ..	25.710.42	18.965.79

	Eredmény 1914-ben	Előirányzat 1915-re
Áthozat ..	25.710.42	18.965.79
Történelmi Táért kaptunk utólag.....	48.60	
8. A vallás- és közoktatásügyi miniszterium- tól segély 1915-re	1.000.—	2.000.—
9. Remélhető új alapítványokból	11.340.50	3.800.—
10. Idegen pénzek.....	655.33	1.000.—
Gr. Zichy N. Jánostól a »Zichy codex«- alapra	800.—	
»Teleki Mihály levelezései« cz. alapra az Akadémiától.....	2.000.—	
Egy kisorsolt záloglevélért	200.—	
Hadtörténelmi Közleményekért	330.—	
I. Összesen.....	42.084.85	25.765.79

II. Kiadások.

1. A tisztviselők tiszteletdíja	4.030.45	4.340.—
2. A »Századok« 1915. évi nyomdai és expe- ditionális költségei (46 ív a könyvésztel együtt)	10.159.98	7.360.—
3. A »Századok« 1915. évi írói tiszteletdíjai	3.667.10	3.300.—
4. A szolgák díjazására	552.—	552.—
5. Irodai költségek	943.54	900.—
6. A takarékpénztáraktól felszámított díjak jutalékok stb.....	312.94	350.—
7. Az Athenaeumnak s más nyomdáknak kü- lönféle nyomtatványokért.....	460.82	400.—
8. A kiadványoknak 1915. évi raktári keze- léseért	124.88	270.—
9. Postai megbízások költségeire	385.81	400.—
10. Remélhető új alapítványok tőkésítése ..	10.081.48	5.098.81
11. A »Századok« név- és tárgymutatójának kiadására szánt alap képzésére	1.559.61	
12. Előre nem látott kiadások	344.90	300.—
Görgey István hagyománya a »Nem ala- pítványi természetű tőke« cz. számlára..	200.—	
13. A »Magyar Történeti Életrajzok« 1914. évi folyamánál fennmaradt nyomdai és expeditionális költség fedezésére.....		373.—
14. A »Magyar Történeti Életrajzok« 1915.év- folyamának kiadásánál felmerült hiány fedezésére	1.584.92	4.000.—
15. Idegen pénzek	655.33	1.000.—
Gr. Zichy N. Jánostól a »Zichy-codex«- alapra	800.—	
»Teleky Mihály levelezései« alapra	2.000.—	
Egy kisorsolt záloglevélért	200.—	
Hadtörténelmi Közleményekért	330.—	
II. Összesen.....	38.393.76	28.643.81

B) Magyar Történeti Életrajzok.**I. Bevételek.**

	Eredmény 1914-ben	Előirányzat 1915-re
11. Magyar Történeti Életrajzok előfizetéseiből	3.855.80	2.500.—
12. Magyar Történeti Életrajzok segélye az Akadémiától.....	1.000.—	1.000.—
13. Magyar Történeti Életrajzok 1915. évfolyamáért az Athenaeumtól	1.900.—	1.400.—
14. Clichékért az Athenaeumtól 1915-re	300.—	300.—
15. Az 1915. évi hiány fedezésére az A) főszámla 14. rovatáról	1.584.92	4.000.—
I. Összesen.....	8.640.72	9.200.—

II. Kiadások.

16. Magyar Történeti Életrajzok 1915. évi nyomdai számlája	4.948.96	5.400.—
17. Magyar Történeti Életrajzok 1915. évi írói tiszteletdíja (30 ív)	1.415.62	1.500.—
18. Magyar Történeti Életrajzok 1915. évi illusztrációinak költsége	1.476.14	1.500.—
19. Magyar Történeti Életrajzok 1915. évi szerkesztői tiszteletdíja	800.—	800.—
II. Összesen.....	8.640.72	9.200.—

Összevonás.

A) Magyar Történelmi Társulat bevételei ..	42.084.85	25.765.79
» » » . kiadásai	38.393.76	28.643.81
Felesleg, illetve hiány.....	3.691.09	2.878.02
B) Magyar Történeti Életrajzok bevételei ..	8.640.72	9.200.—
» » » . kiadásai	8.640.72	9.200.—
Felesleg.....
A) és B) összesen bevétel	50.725.57	34.965.79
A) és B) összesen kiadás	47.034.48	37.843.81
Felesleg, illetve hiány.....	3.691.09	2.878.02

Szemere Bertalan Magyarország világpolitikai feladatairól.

Midőn 1848. április közepén az első magyar miniszterium átvette az ország igazgatását, a legnehezebb politikai viszonyok között a legnagyobb feladat előtt állott. Nem csupán a régi kormányhatóságokat kellett a kor igényeihez mérten, az új helyzetbe beillesztve, átalakítani, hanem legtöbbször korábbi hivatalnoki gyakorlat nélkül volt kénytelen, majdnem a semmiből újat alkotni. Nem merítette ki feladatát az, hogy »a hozott törvények veszélyes rázkódtatás nélkül vitessenek át az életbe«, — sem az ország új szervezésének nehéz munkája — de biztosítani is kellett az új alkotmány éltét, összhangzásba hozva a független ország érdekeit a dynastiával, Ausztriával és nemzetiségeinkkel.

Ismeretes dolog, mint érintette a februári forradalom szele Bécs, Prága, Milano, Velence és Pest lakosságát, hogy a pesti márczius 15-iki 12 pontra a szerbek két nap mulva 17 pontban foglalták össze nemzeti kívánságaikat s a horvátok 25-én Zágrábban »nemzeti gyűlést« alakítottak s az ugyanazon napról kelt román felhívás nemzeti kongresszus összehívását követelte.¹ Metternichnek csak a személye bukkott meg; kormánytársai a régi rendszer hívei, a »camarilla« élt tovább is. Engedett az osztrák és magyar alkotmányos követeléseknek, sőt a csehek és az olaszok teljesítését is kilátásba helyezte, mivel a forradalmi mozgalmak kényszerítő ereje politikai okosságként tanácsolta, ha mindent veszteni nem akartak, — de már Jellačić báni kinevezése megelőzte a magyar miniszteriumét. A horvátok kívánságaik teljesülését kezdettől fogva a magyar kormány, illetve országgyűlés megkerülésével az uralkodótól remélték, s ide fordultak a szerbek is, hogy Kossuth Pozsonyban nemzetnek való el-

¹ Márki Sándor: A modern Magyarország. (Mill. Tört. X. k.) — Marczali: Korunk állami és társadalmi alkotásai. (Nagy Képes Világtört. XII. k.) — Horváth Mihály: Magyarország függetlenségi harcának története I. k. — Thim József: Délmagyarország önvédelmi harcza 1848—1849-ben. I. k. — Jancsó: Szabadságharcunk és a dákó-román törekvések.

ismerésüket megtagadta. Ápr. 14-én, válaszul a zágrábi márcz. 27-iki nemzeti gyűlés felhívására a karlóczai körlevélben a szerbek már kezét nyújtanak az »egy vérből származó testvéreiknek, a horvátoknak« s az egyesült hármaskirályságot éltetik, s 18-ikán proclamatio hívja fel Szerbiát a bosnyákok és bolgárok felszabadítására. Hogy 19-én Jellačić beiktatás nélkül megkezdte működését, másnap már Újvidéken a magyar anyakönyveket égetik el s Rajacsics József karlóczai metropolita május 13-ikára nemzetgyűlést hirdet Újvidékre s összeköttetésbe lép Mayerhoffer belgrádi consullal. 25-én a bán Magyarországgal a közigazgatási kapcsolatot szünteti meg, Palacky tiltakozására pedig a csehek szakadnak el a frankfurti parlamenttől és május elsején megjelenik a prágai szláv kongresszus felhívása.

Az ország érdekeit s a nemzet politikai létét ily súlyosan fenyegető viszonyok között a magyar kormány sem maradhatott tétlen, de tetteirejét megbénította az üres pénztár, a haderő hiánya s az osztrák kormány gáncsoskodása. Csernovics Pétert ápr. 27-ikén királyi biztossá nevezik ki, a május 6-iki királyi leirat utasítja a bánt, hogy a nádornak és a magyar felelős miniszteriumnak engedelmeskedjék, sőt 11-én Hrabovszky János altábornagyot küldik oda királyi biztosul, azonban eredményt egyik intézkedés sem hozott, mert 13-án az Újvidékre tervezett szerb nemzeti gyűlés már Szerbia részvételével alakul meg Karlóczán; két nap múlva a románok gyűléseznek Balázsfalván s a bécsi forradalom megbuktatja az ápr. 25-iki császári alkotmányt.

A dynastia válaszüton állott. Vagy az adott alkotmány alapján állva, a Pragmatica Sanctióból folyó közös természetű ügyek és a függőben levő kérdések végleges elintézése előtt határozottan Magyarország pártjára áll, miként koronás királya ismételten tevő és szövethetik a frankfurti parlamenttel a mind hevesebben jelentkező szláv mozgalom ellen, vagy pedig a fellázadt nemzetiségek kínálkozó fegyveres segítségét felhasználva, katonai ellenforradalommal fűzi szorosabbra V. Ferdinánd uralma alatt a függetlenségre törekvő országokat. De válaszüton állott a magyar kormány is, a melynek nem egy tagját már régen foglalkoztatta a panslavismus fenyegető kérdése. Deák Ferencz már 1843-ban teljes meggyőződéssel vallotta, hogy a panslavismus agresszív politikája a leszámolás óráját sietteti, de éles szeme belátott a nemzet veséjébe, a midőn a szláv reactiótól azt is várta, hogy hatása alatt a magyar nemzet erősebben fűződik a dynastiához s a közös létérdek Ausztriát és hazánkat

egymásra utalja,¹ mert »a mely órában a magyar megszűnik nemzet és pedig magyar nemzet lenni, azon órán halálos sebet kap Ausztria független fennállhatása.«²

Ily jóhiszemű politikai meggyőződés mellett csalódva kellett látnia a kormánynak nemcsak azt, hogy a lázadó délszláv nemzetiségek a királyi parancs ellenére titokban biztatást és segítséget nyerne, hanem azt is, hogy a külügyminiszter és a katonai párt feje, Windisch-Grätz herceg az orosz politika hívei, a csehek pedig megtagadják a közösséget azzal a frankfurti parlamenttel, melynek előkészítő-bizottsága már április 11-ikén elismerte Magyarország függetlenségét. A magyar kormánynak Deák kétségei ellenére is Frankfurttal keresnie kellett a közvetlen összeköttetést. Május 14-ikén Pázmándy Dénesnek és Szalay Lászlónak megbízó-levelet adott, hogy mint Magyarország meghatalmazottjai menjenek a frankfurti alkotmányozó gyűlésre s fejtsek ki ott, hogy »Magyarországot kellemetlenül érintené, ha az osztrák monarchia oly módon alakíttatnék által, miszerint a birodalom azon tartományai, melyek eddig a német szövetséghez tartoztak, szláv államokká alakíttatnának.«³

Hogy a követküldésből származható bonyodalmakat elkerüljék, Pillersdorf osztrák miniszterelnöknek bemutatták az utasítást, a ki nem emelt kifogást ellene. Az osztrák kormány tehát a maga jószántából sanctionálta volna az egységes külképviselet megbontását? Alig hihető. Való, hogy Magyarország még akkor az Ausztriával való kapcsolat alapjául a Pragmatica Sanctiót hangoztatta s talán ezért nem látott volna az erélytelen Pillersdorf veszélyt abban, hogy Magyarország a német szövetségi gyűlésen külön képviseltessék? Az erélytelen, gyenge ember azonban támasztékot keres, terveihez helyeslőt, tetteihez segítőt. Az erélytelen Pillersdorf a fontos kérdésbe valószínűleg beavatta kabinettársait is, de az egy-két napos osztrák miniszterium csak könnyebb természetű, később is orvosolható bajnak minősíthette az önálló követküldést, mert nem akarhatta azt, hogy a még el nem intézett külügyi képviselet kérdése miatt a már bizalmatlankodó Magyarország a készülő katonai ellenforradalom nyílt ellenségévé legyen akkor, a midőn az a király május 17-iki eltávoztatásával a cselekvés legekezdetén állott.

¹ Lábán Antal dr. : Deák Ferencz a panszlavizmusról 1843-ban. — Magyar Figyelő IV. évf. 13. sz.

² Nagy Képes Világtörténet XI. 529.

³ Szeremlei S. : Magyarország krónikája az 1848. és 1849. évi forradalom idejéről. I. 94.

A nemzetiségek mozgalmai már tárczájánál fogva is első sorban Szemere Bertalan belügyminisztert foglalkoztatták, melyek kapcsán figyelmét ki kellett terjesztenie azok eredő erőire, a szomszédos »testvérm nemzetekre« s mozgató, irányító szellemére, a »camarillára«. Kezében futnak össze a jelentések, a melyek segítségével ügyesen bogozza ki a tekervényes szálakat s észleleteiről első sorban Szalayt értesíti.

Még a frankfurti Pál-egyházban Gagern elnök fel sem olvasta (május 25.) Szalaynak a nádortól és a miniszterelnöktől aláírt megbízólevelét, május 24-ikén 142./eln./B. számú, tehát hivatalos levelében értesíti őt Szemere a bán engedetlenségéről, kinek letétele végett a nádor Eötvössel Bécsbe s onnan Innsbruckba utazott, hogy kieszközölje a király lejövetelét s a nádor hatóságának Erdélyre való kiterjesztését is. Kiemeli, hogy »Hrabovszky *nem meri* publicálni hatósága alatt a fölség kéziratát, miszerint a magyar ministeriumnak a határőrség alá vettetik. Fenyegetőznek a tisztek, hogy társaikat Olaszországból visszahívják«. Bizalommal említi a nemzeti kölcsön sikerét s a nemzetőrség lelkes toborzását. Levelének főrészét, gerinczét azonban a nagy politika alkotja. Gondolatait nem nevezhetjük utasításnak, mert azt már megkapta Szalay és Pázmándy a kormánytól, de mindenestre élesen megfigyelő és helyesen mérlegelő tájékoztatásnak, hogy milyen alapra helyezkedjék hazánk, illetve megbízottja az adott világpolitikai helyzetben.

Logikus, kiváló politikai érzéket eláruló, lakonikus informatiója helyesen ismeri fel az ellenactio kezdőpontját. »A király elutazása Bécsből sok sejtelemre ad okot. Az olygarchák cseh eredetűek, avagy érzelműek. Mint német birodalom talán nem állhat meg Austria, mint sláv inkább. Hatalmas elem, lehet rá támaszkodni, annyiival inkább, mivel a nemzetiség nála még több, mint a szabadság. Fanaticus faj és ilyennel hódítani lehet. Ha az uralkodóház járhat nem egyenes úton, ha nem felejtjük, hogy meghittei aristocraticus kilátásoknál fogva is sláv irányúak, föl kell tennünk, hogy Jellasichek vakmerő eljárása, a Bécsből elutazás, Palaczky ministeri jelettsége, az antimagyar szellem a bécsi lapokban mind összeköttetésben vannak. Szláv birodalom és a magyar status elsüllyedése együtt jár.

Ez ellen kell keresnünk a német szövetséget, s a német szövetség által az angolt, mely egy addig, míg az angol ennek is túlsúlyától nem fél, (egy) a Keleti tengertől a Feketéig és Adriáig.«

Szemere tehát a magyar állam fenntartására és a független Magyarország biztosítására, egy szóval csak a defensívára elégségesnek tartja a német szövetséget, hogy azonban a szláv ellen délen offensiv actióba léphessünk, szerinte »angol és francia közremunkálásra van szükségünk. E nélkül az aldunai tartományokkal tisztában nem lehetünk, melyekben örökös fészke leend az oláh, a sláv összeesküvésnek ellenünk. Innen, Serbiából tápláltatik a horvát mozgalom is félelmesen növekedő veszedelemmel«.

A Balkán-kérdés megoldásánál a két hatalom közül helyesen inkább Anglia közremunkálását kívánja biztosítani, hiszen »inkább Angliának van módjában velünk közremunkálni. Érdeke is azt kívánja. Az Alduna körül nem lehet se német, se sláv, hanem magyar uralkodás. De támogatnunk kell Anglia által, munkálván consulai által az illető fejedelemségekben és a török portánál. A sláv mozgalom a törökségnek is sírját ássa meg. Nem nézheti (t. i. a törökség) a sláv elemek összeolvadását, melyek most ártatlanok elválva, de egyesülve veszélyesek«.¹

»A sláv mozgalom a török birodalom részeit nyelné el. Mi ellenben sértetlenül akarjuk fentartani. (Az 1912-iki status quo és az I. balkáni háború.) Ha a sláv-orosz elem a Fekete-tengerig elterjed, a cél pedig az, sem azon népek (t. i. az angol és a francia), sem a civilisatio érdekében nem lehet«.²

Hogy a francia és az angol kormány nézeteit a magyar miniszterium közvetlenül megismerhesse, Szemere már május 24-ikén, ugyanazon levélben ajánlja Szalaynak a maga és Kossuth nevében is, keljen át Angliába és keresse az összeköttetést Palmerstonnal s visszajövet ő vagy Pázmándy Parisban Lamartine-nel. Szemere azonban tudatában volt annak, hogy Londonban zárt kapukat zörget a magyar követ. Figyelmezteti is Szalayt: »A foreign office (az angol külügyminiszterium) elutasít«. Bajos volna megállapítani, hogy ezt a hetedfél hónap múlva valósággá váló jóslatot sejtelem, suggestiv érzés vagy az a biztos tudat diktálta neki, hogy Palmerston politikája eleve kizárja azt, hogy bármely forradalmi operatio angol aczéllal fossza meg Ausztriát jobb karjától, Magyarországtól.³

¹ Szemere Bertalan belügyminiszter fogalmazványa Szalay Lászlóhoz Buda, 1848. máj. 24.

² Szemere Bertalan utasítása Szőlőssy Balázsnak. Buda, 1848. máj. 28. — Fogalmazvány, M. O. L.

³ Angyal Dávid: Szalay László. (Budapesti Szemle 1914. évf. 446. sz. 198. l.)

Ez az aggodalom ekkor még nem állott a világpolitika küszöbén, mint Szalay deczemberi londoni küldetésekor. A jövő fenyegető árnyai azonban már incselkedtek s a sötétedő látóhatár óvatosságot ajánlott. Szemere még bízott abban, hogy sikerül az elintézetlen közös ügyek és függő kérdések mérges fullánkját eltávolítani s megbékélve az osztrák kormány nyal s a dynastiával egyetértésben a magyar nemzet megvalósíthatja hazánk s az uralkodó család érdekeinek megfelelő világpolitikai feladatát a Balkánon. Magyar imperialista volt — becsületére válik — s hogy e meggyőződését nem rejtette véka alá, világosan bizonyítja az angol kormány ügynökével, Blackwell-lel váltott eszmecseréje. Művelt, széles látókörű, világos fej volt az angol, kinek tervei nem a képzelt felhőködén, hanem a történet-teremtette helyzet, a földrajzi és ethnographikus viszonyok, meg a statistika szilárd alapján épültek.¹ Eszméit közölte Szemerével, a ki helyeselte, hisz Blackwell terve is abban csúcsosodott ki, hogy a szláv tartományok összeolvadását gátolni kell, legyenek szövetséges tartományok »külön nyelvvel, külön helybeli igazgatással«, de Magyarországtól némileg függve. Még térképet is készített hozzá.

Szemere tehát a közös ismerőshöz, a magyarbarát Blackwellhez utasítja Szalayt, s a tárgyalás aktáit is elküldte neki, ajánlva, hogy adandó alkalommal emlékiratban fejtse ki az ajánlott politikát, de óvatosan.

Hogy milyen iratokat küldött Szemere igazolásul a frankfurti követeknek, benne milyen politikát ajánlott s milyen kapcsolatot képzelt hazánk és a Balkán országok között, sajnos, nem ismerjük — említett leveléből s a kormánybiztosoknak adott utasításokból azonban következtethetjük.

* * *

Ismeretes dolog, hogy az ápr. 14-iki karlóczai szerb körlevél oly kíváncsimakkal lépett fel, a melyek csak egy nemzetet illethetnek meg, mint nemzeti függetlenség, nemzeti országgyűlés, független felelős miniszterium, területi különállás, nemzeti nyelv a kül- és beligazgatás minden ágában. Ezeket a független magyar állam területi épségének sérelme nélkül nemcsak hogy nem teljesíthette, de a magyarellenes agitatio s a kikindai lázadás elnyomására rendkívüli eszközökhöz kellett folyamodnia s Csernovics Pétert királyi

¹ Lásd Hungarian Missions cz. kéziratát a M. Tud. Akadémiában.

biztossá nevezte ki. A kikindai lázadás elfojtása után a biztos ápr. 29-én Újvidékről keltezett felhívásában megnyugtatón igyekszik a szerbeket, hogy »új kormányunk s felséges uralkodónk Ferdinánd felelős miniszteriuma«... kész a szerbek összes *sérelmeit* orvosolni és *jogos kívánságait* velök egyetértőleg teljesíteni.¹ S hogy a kormány jóindulatú szándékait mindjárt tettel is igazolja, orvosolja az előző rendszer sérelmes mulasztását, május 27-ére² Temesvárra kongresszust hirdetett, hogy egyház- és iskolaügyi panaszait előadhassák, szintűgy a sajkás kerület és a határőrvidék különleges helyzetét megvitassák s javaslataikkal az új országos viszonyokhoz való illeszkedés munkáját elősegítsék. A békülékenységre azonban nem segített, sőt a szerbek gyengeségnek minősítették. Biztatva Szerbiából is, az Újvidéken betiltott gyűlést Karlóczán megtartották, azon patriarchát, vajdát választottak, a karlóczai körlevél kívánságait az egész nemzetgyűlés magáévá tette, csatlakoztak a horvátokhoz, hogy az egyesült hármass királyság Magyarországtól függetlenül külön szervezkedjék, azaz még a dualismus megszületése előtt akarták a trialismust megteremteni. A gyűlésen már nemcsak a camarilla megbízottja, de Nenádovics Mátyás, szerb államtanácsos is jelen volt, s nemcsak a szerbeknek hangoztatták, hogy ütött a cselekvés órája, pénzt és fegyvert áldozzanak a szerb nemzet és a haza szent oltárára,³ nem csupán az oláhokat hívták fel, »Öleljük egymást testvéreileg, mint hű és igaz testvérek, s mutassátok meg... hogy ti is érdemesek vagytok a nemzetek sorába lépni«,⁴ hanem politikai céljaik sarokkövét, nemzeti elismeretiségüket kidomborítva s mint teendőik legelsejét kiemelve, fenyegetőleg vetik oda: »akarjuk... magyar barátainknak megmutatni, hogy mi többé nem vagyunk holt tömeg, test s lélek nélkül, nem is csak valami népfaj, (mint ők állítják) hanem igazi nemzet, melynek lelke, nemzetisége, vallása, önállósága, dicső neve, szóval léte és élete van.«⁵

A szerbek 1848-ban a magyarság kárára a szorongatott dynastiától kicsikarni akarták azokat a politikai kiváltságokat, a melyeket még I. Lipót, az országos törvények

¹ Thim József: Délmagyarország önvédelmi harca 1848—1849-ben. I. k. 38. l.

² Később júl. 27-re halasztották.

³ Lásd Thim I. 55.

⁴ Papp Dénes: Ökmánytár Magyarország függetlenségi harczának történetéhez. I. k. XXXVI. sz.

⁵ Thim I. 54.

sérelmére nekik adott, de sem ő, sem utódai a maguk teljességében meg nem valósítottak. Politikai követelésekben azonban figyelmen kívül hagyták azt, hogy a jogegyenlőség diadalmas anyaga a kiváltságok kriptája előtt a címzett megfordította s elmulasztották fontolóra venni azt az eshetőséget is, miként tudnak majd követeléseiknek érvényt szerezni a magyarok leveretése után a diadalmas osztrák fegyverektől. A szerb lázadás szikrája már kipattant, élesztette a belgrádi és újvidéki sajtó, »a bécsi cabinet csontházának sorvasztó szele« meg lánggra lobbantotta. A béke nem létesülhetett, de nem a magyar engedmények csekélyisége, hanem a szerb követelések túlzott volta miatt. A nádor parancsát visszautasították, Csernovics tiltakozó levelét elégették, nem segíthetett már a kormány engedménye sem.

Szemere tehát erélyesebb eljárást sürgetett. A kormány május 26-án kinevezte a második királyi biztost is, Vukovics Sebőt. Már két nap mulva írja neki Szemere,¹ hogy a belgrádi lapot tiltsa el, sőt ha másként ellenőrködni nem lehet, az újvidéki sajtót is. Felhívja figyelmét Mészáros receptjére, hogy a pétervárad-i ágyúkkal tartsa féken Újvidéket. »Csak fordíttassanak feléje és ha szükség, vak lövéseket tegyenek.« Meghagyja Szőlőssy Balázsnak,² hogy a határőrvidéki és Pétervárad körüli ügyeket és viszonyokat írja meg. »Jelentéseiben tényeket kívánok, azután véleményt. Különbséget teend a kevesek dühöngése, izgatottsága és a tömeg viselete között.« Helyes pszichologiai érzékkel teszi hozzá: »A mi hangzik, az nem mindig a nép tette.« Utasítja, hogy jelölje ki azokat a tiszteteket, »a kik illyr separatistikus módon működnek«, hogy elmozdítsák őket, nem sokat, de a főbbeket, hogy a katonaságot megnyerhessék.

A haderőre volt nagy szüksége a kormánynak, hogy erélyesebben léphessen föl. Ennek a fontossága vezette Szemerét Csernovicsnak adott utasításában is.³ Erélyesebb fenyegető intézkedéseket ír elő, hogy minden elszakadási és alkotmányellenes törekvést éber figyelemmel elkísérjen, gyűléseiket meg ne tűrje, a sajtót, ha kell, rendkívüli intézkedésekkel is gátolja meg abban, hogy e törvénytelen irány

¹ Szemere Bertalan fogalmazványa Vukovics Szabásznak. Buda, 1848. máj. 28. — 167 eln./B. 248. hivatalos szám alatt.

² Buda 1848. máj. 28. — 169 eln./V. 848. hivatalos sz. alatt fogalmazványa.

³ Buda 1848. máj. 30. — 182. eln./B. — sz. alatt. Szemere fogalmazványa.

tápot kapjon, külföldi izgatót azonnal fogasson el, belföldit pedig bíró elé állíttasson, az újvidéki lázítókat megfenyítse, az új törvényeket elterjessze, felhívásokkal hasson a népre és azok által, kik a lakosság bizodalmát bírják. E mellett azonban nem feledkezik meg igazi céljáról sem és Csernovicsnak különös gondjaiba ajánlja a bánáti határőrséget és a csajkás kerületet, »érdekében állván a kormánynak, hogy a törvény és hűség ösvényén megtartassanak azok, kiket a haza védeiképen nevelt fel és táplál«. Velük szemben engedményekre hajlandó. Kész arra, hogy a határőrségi városok és községek »az ottani sajátságos körülmények szerint, de minden esetre az 1848. XXIII. és XXIV. t.-cz. rendeleteinek szellemében« válasszák a tisztviselőiket és képviselőiket. A határőrség polgári szervezetének megállapítására nézve Csernovicstól javaslatot kér, a melynek megszerkesztése előtt hallgassa meg a lakosságot s azokat, kik mind a magyar, mind az ottani jogszokásban és törvénykezésben jártasok, hogy a kormány ennek alapján szerkeszthesse meg a javaslatot és terjesszesse az országgyűlés elé.

Csernovicsot felszólítja, hogy jelöljön ki több olyan egyént, a kiket tanácsnok- és titoknokképpen alkalmazhat. »Ha magyarul nem tudnak is, csak a német nyelvet és a határvidék igaz érdekeit és szükségait értsék.« A határőrségi katonai ügyekben fenntartja a bécsi hadi tanács eddigi gyakorlatát s biztosítja őket, hogy a felállítandó bírósághoz és tanácsba sajkáskerületi és határőrvidéki tagokat is választanak. Kéri, felhívásban nyugtassa meg őket Csernovics, hogy a törvényhozás katonai szervezetőket kíméletesen módosítja, »de minden esetre a személyes és birtok-szabadságnak áldásaiban szinte teljes mértékkel« részesíttetnek. Intézkedett az iránt is, hogy határőrvidéki férfiak »szabadság, nemzetiség és szabad vallásgyakorlat alapján« tervet dolgozzanak ki a határőrség sorsának javítására nézve. Biztosítja nekik szabadságukat, nyelvüket, vallásukat. A nádor és a miniszterium jóváhagyásával értesíti őket, »hogy e mai naptól fogva

1. Minden háznép azon földnek, melyet bír, szabad és örökös tulajdonosa«.

2. A kincstári földek robotját örökre elengedik.

3. A szabad költözködés elvét kimondják, melynek korláta csak a rend és a katonai szervezet lesz.

4. Biztosítja nekik a szabad pályaválasztást.

5. Lehetőség szerint megengedi a kincstári erdők legeltetését.

6. A só árának leszállítását kilátásba helyezi. — Jobb ügyhöz méltó lelkesedéssel biztatja őket :

»Mindezek csak zsenéi azon szabadságnak és áldásnak mely reátok még bővebb mértékben fog árasztatni. A király és a haza tudja becsülni a bajnoki érdemeket. A vallástokhoz és nemzetiségtekhez, nyelveitekhez még azt adjuk, a mivel nem bírtatok eddig, a szabadságot és tökéletesen boldogok lesztek.

A király és haza nem vár mást tőletek, mint hűséget és engedelmességet és becsületes közremunkálást» — sajnos ezt azonban hiába várta.

Szemere tehát nem állhatott meg az ország határánál. Jól tudta, hogy az ellenünk intézett, sőt intézendő szláv és oláh összeesküvések gyökere az aldunai tartományokból nyeri éltető erejét s a félelmesen növekedő horvát mozgalmat Szerbia táplálja. Szőlőssyt tehát Belgrádba küldi a basához, hogy figyelmeztesse a szláv veszedelemre, mely a török birodalmat készül elnyelni, míg a magyar kormány sértetlenül akarja fenntartani. S mivel nem remélhette, hogy Szalay útján az angol külügyminiszteriummal közvetlenül közölheti külpolitikai elveit, el nem mulasztja a kínálkozó alkalmat, hogy közvetve legalább az angol és francia consulok előtt megbizottja útján fejthesse ki aggodalmait. Utasítása szerint Szőlössy előbb tudakozódjék, majd mutassa ki a követek előtt, hogy nemcsak a magyar, de az angol és a francia nemzet, sőt az egész civilisált világ érdekeit a legérzékenyebb támadás éri, »ha a sláv-orosz elem a Fekete-tengerig elterjed«.

Figyelmét az sem kerülte ki, hogy a mikor Szerbiának nemcsak az orosz kormány, hanem a porta is nyugalmat ajánlott, sőt a francia consul kormánya nevében a magyarok iránt mérsékletre és semlegességre intette,¹ akkor jött le Bécsből a száműzött Obrenovics Milos Zágrábba, Mihály pedig Szentpétervárról Újvidékre. Nem hihető, hogy Bécsét, illetve Szentpétervárt a magyar kormány kértére hagyták el, sem az, hogy az osztrák kormány a magyar érdekek védelmére mozgósította őket; tény azonban, hogy tüntetően a szerb határhoz közel tartózkodtak. Május 27-ikén a kragujevaci gyűlés Karagyorgyevics Sándor fejedelem jelenlétében izgatottan tárgyalta az ügyet. Szemere a helyzetet nem akarta kiaknázatlanul hagyni s már másnap Vuko-

¹ Thim-Risztics : Szerbia és a szerb mozgalom Magyarországon. Hazánk. VI. k. 649. l.

vicshoz intézett levelében a teendők közé sorolja »a fejlődelmet figyelmeztetni az ellenséges hatásra, mely onnan hazánkra gyakoroltatik«. A jelenség politikai fontosságát felismerte, de épen utasításának általánosságban mozgó hangja elárulja azt, hogy az Obrenovicsok kísérletének célját csak sejtette, de titkos rúgóit nem ismerte. Eljárása azonban egyéb következtetésekre is jogosít. Ha az Obrenovicsok vállalkozása mögött a magyar kormány állott volna, akkor nem Karagyorgyevics Sándor figyelmeztetése, hanem valószínűleg az Obrenovicsok támogatása a cél s abban az esetben a magyar kormány figyelmeztetésével még inkább maga ellen ingerelte volna Szerbiát s táplálta volna a szerb lázadást a Száván túl lakók bosszút lihegő segítségével. Valószínűbb azonban, hogy a slavophil camarilla a tüntetéssel nyomást akart gyakorolni Karagyorgyevicsra, hogy támogatását a szerb lázadásban biztosítsa, de a mint ezt elérte, már nem volt többé szükség az Obrenovicsmumusokra. Oly gyorsan tűnt le az egész kísérlet, hogy a magyar kormánynak még ideje sem volt az állásfoglalásra, t. i. akár az Obrenovicsok támogatásával vagy Karagyorgyevics szövetséggel vonja el a lázadóktól a szerbiai támogatást. Ezek után a belgrádi biztos — kinek keresését Szölössynek lelkére kötötte s tartását Vukovicsnak meghagyta, ha egyáltalában került is — csak a bevégzett tényekről küldhette jelentését.

* * *

Kormányférfiaink általában azon a véleményen voltak, hogy az 1848-iki vívmányok legjobb hatást nemzetiségeink közül a románokra teszik, mivel azok legnagyobb részben jobbágyságok voltak. Ápr. 30-án az első balázsfalvi gyűlésen lelkesen pártolják az uniót, a melynek létesítése majd meghozza az országos jogokat is. Fél hónap alatt a dákórománok és szászok izgatása, a lázadó nemzetiségek példája erősen megnövelte kívánságaikat s a második nemzeti gyűlésükön már erős nemzeti kívánságokkal léptek fel. A kormány résen állott s nem volt titok előtte, hogy orosz eszméket hintgettek el közöttük a szerbek, a kik iránt pedig a gör. keleti papok méltán nem a legnagyobb szeretettel viselkedtek a karlóczai egyházi elnyomás miatt. Mivel ez az ellentét nyilvánvaló volt s a vezetők legnagyobb része az egyháziak köréből került ki, a localis orvoslás gondolata könnyen adódott. Egyébként információk sem hiányoztak, a melyeket

a kormány a hivatalos tényezőkön kívül is kapott Petrovich, lippai esperestől, Murgu Euthymtól,¹ Pap Zsigmond oláh paptól. Az utolsó erdélyi országgyűlés megnyitásának napján (május 28.), még mielőtt a király Erdélyt a magyar miniszterium hatósága alá rendelte volna (május 29.), Szemere már lelkére köti Vukovicsnak: »Örködjél az oláhok felett«. Értesíti, hogy nála volt Petrovich és az iskolaigazgató Krassóból. Aggályait közli Murgu felől, a ki le akar menni Krassóba. »Ez ábrándos ember és veszélyes.« Nem csoda, hogy ilyen véleményt táplált felőle Szemere, a kit bizonyára nem hódított meg a jobbágy-izgató Murgu a római-román leszármazás tanának. Ezért nem is nekik, hanem Vukovicson kívül Pap Zsigmondnak² és Szőlőssy Baláznak ad utasításokat. Az előbbi főleg Bihar, Szatmár és a Részek románajkú lakosaihoz, az utóbbit pedig belgrádi missiója elvégzése után Krassón és Erdélyen át Oláhországba küldte.

Utasítja őket, jelentkezzenek Beöthy Ödönnél Biharban, illetve Erdélyben br. Kemény Domokosnál s velük tanácskozzanak. Keressék fel a megyei főbb embereket, a helységek lelkészeit, bíráit. Tartsanak népgyűléseket, de csak ott, a hol a siker bizonyos, mindig az ottani befolyásos emberek bevonásával, »hogy irigységet ne gerjessenek, ambíciót ne sértsenek. Ez egyik főszabály. Sőt azoké látszassék lenni a dicsőség«. Meg kell nyerniök az oláh lapokat. Másként hassanak az egyesültekre és nem egyesültekre. Törvényeket és magyarázatokat osztogassanak, de válogatva, mintegy kitüntetésül. Proclamációkkal is hassanak, de nem kell az ellenfél előítéleteit támadni, inkább csak mellőzni, mert »a láz betegség, az időre is kell várni«. A kik jóindulatúak és hathatnak, oly állapotba kell tenni, hogy hat-hassanak. Meg kell nyerni az egyháziakat, mert a kormány elhatározott szándéka, hogy sorsukon javít. Hajlandó a kormány az oláh érsekség felállítására is, hogy a szerbekkel ne egyesülhessenek. Tudassák az értelmeseikkel, hogy a király akarata a magyar hivatalos nyelv fenntartása, de biztosítsák az egész népet, hogy »az oláh nemzetiség a tűzhely körül és a templomban szentül megtartatik«.

Tudta azonban jól, hogy a mozgalom számai Oláhországba nyúlnak. Az izgatók jórésze a szászokon kívül

¹ Tanító, majd író, márcziusban Budán politikai fogoly, a szerb egyház ellensége, de a római származás hirdetője, 1848-ban Lugos képviselője. — Lásd Vukovics S. Emlékiratai 259. és kk. II.

² Fogalmazvány 168. eln./V. 848. hiv. sz. alatt. Buda 1848. máj. 28.

nemcsak a balázsfalvi iskola növendékei, de a havasalföldi forradalmi bizottság tagjai voltak, a kik a készülő orosz invasio elől menekülve Erdélybe tették át működésük terét. Meghagyta tehát Szőlőssynek, hogy főfigyelmét az oláhországi mozgalmakra fordítsa. Tudja meg, »mi ott az akarat, a nézet, az irány«. Olvasgassa a lapokat, csináljon belőlük kivonatokat. Kísérje figyelemmel az orosz eljárást és a tábor állapotát. »Keressen biztos embert, ki meggyőződése szerint orosz-ellen.« Orosz kémeknek fel ne üljön. »Higgadt, vigyázó legyen, nem mint ki küldve van, de mint kinek az okoskodásban kedve telik.« Hintegesse, »hogy Oláhországnak és Magyarországnak szövetségének kell lennie, az egyenlőség, függetlenség alapján. Egymáshoz támaszkodva hatalmasok«.

* * *

Terveit, utasításait az események szélvészforrataga hamar túlszárnyalta. A diplomácia a kuszált politikai viszonyok gordius-csomóját ekkor sem tudta kibogozni, éles kardnak kellett elvágnia. Politikai éleslátását a legkritikusabb momentum, az Ausztriával való viszály sem zavarta meg, de ez nem is csoda, mert nagyjaink lelkét a legerősebben áthatotta az a tudat, hogy Ausztriával karöltve kell védekezni a szláv veszedelem ellen. A nemzet élet-halálharcza azonban természetes eltolódást eredményezett Szemerénél is. Ausztriáért később sem rajongott, de gyűlöleténél nagyobb hazaszeretete megbékéltette a politikai szükséglettel s kárhozottatott manchesteri levelében már a mindent megbocsátó kibékülést keresi. Érzi 1861-ben az osztrák szövetség, nyugati kapcsolat szükségességét. A politikai kérdések aktivitása szárnyat adnak gondolatainak, újra csillogtatja szinte jóslatszerű államférfiúi éleslátását. »Talán nincs oly messze az idő, mint gondolnók, midőn az óriás északi birodalom szabadelvű s nemzeti politikát követend s ellenállhatatlanul magához igyekszik vonni a ledőlt török birodalom fajrokon népeit. Ha nagyszerű találkozások színhelye hazánk leend szükségképen, kérdem, lesz-e más természetes szövetségünk a németen kívül?« S meggyőződéssel hirdeti, »hogy a magyar, a kiválólag józaneszű magyar tónép semmit nem óhajt inkább, mint támogatni alkotmányos fejedelmét«.¹

A világpolitikai események valóra váltották gondolatait. Fényesen beigazolódtott megállapítása, hogy csak addig tart

¹ Naplóm II. k. 293. és 297. ll.

az angol szövetség, míg a német »túlsúlyától nem fél«. Valóban beteljesedtek jóslatai, szintúgy, mint akár a haza bölcséé, »hogymajd ha eljön az a nyomasztó idő, mikor Olasz-, Cseh- és Lengyelország — — centrifugális irányt vesznek, akkor Magyarország szép és dicső példát fog mutatni a rendíthetetlen kitartásra és ragaszkodásra«, ¹ vagy mint a legnagyobb magyar jósigéi: hogy Felséges Urunk »számos, tán legtöbb népei, ha egyszer zivatarra kelnek az idők, mi alkalmasint nem igen fog késni, kifelé gravitálnak«, — »a magyar nemzet utolsó csepp vérént kiontani — — kész lesz«. A jóslat e részét már beteljesedve büszkén látjuk s hogy folytatása is valóra váljék, őszintén kívánjuk, hogy bizvást mondhassuk Széchenyivel, a jövő »Magyarország — még Corvin dicső korát is homályba állítandja.« ²

Dr. Závodszy Levente.

Függelék.

I.

142 (eln.) B. 848 Szalay Lászlónak Frankfurtba. — A király elutazása; Bécsből sok sejtelmre ad okot. Az olygarchák cseh eredetűek, avagy érzelműek. Mint német birodalom talán nem állhat meg Austria, mint sláv inkább. Hatalmas elem, lehet rá támaszkodni, annyival inkább, mivel a nemzetiség nála még több mint a szabadság. Fanaticus faj, s ilyennel hódítani lehet. Ha az uralkodóház járhat nem egyenes uton, ha nem felejtjük, hogy meghittei, aristocraticus kilátásoknál fogva is sláv irányuak, föl kell tennünk, hogy Jellasic vakmerő eljárása, a Bécsből elutazás, Palaczky ministeri jelettsége, az antimagyar szellem a bécsi lapokban, a prágai jelenetek mind összeköttetésben vannak. Sláv birodalom és a magyar status elsüllyedése együtt jár.

Ez ellen kell keresnünk a német szövetséget, s a német szövetség által az angolt, mely egy addig, míg az angol ennek is túlsúlyától nem fél, a Keleti tengertől a Feketéig és Adriáig.

Nekünk a sláv elem ellen angol és francia közremunkálásra van szükségünk. E nélkül az aldunai tartományokkal tisztában nem lehetünk, melyekben örökös feszke leend az oláh, a sláv összeesküvésnek ellenünk. Innen, Serbiából táplálatik a horváth mozgalom is, félelmesen növekedő veszedelemmel.

Hrabovszky *nem meri* publicálni, hatósága alatt, a fölség kéziratát, mi szerint a magyar ministeriumnak a határország alá vettetik. Fenyegetőznek a tiszték, hogy társaikat Olasz országbul visszahívják.

A Bán nem látszik engedelmeskedni. Junius 5-ére országgyűlést hirdetett. Választási törvényeket maga szabott. Általános felfegyverzésre hívta fel a népet.

¹ Lában i. cikkében.

² Kecskeméthy Aurél: Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála. 90., 91. ll.

Mi országos, nemzeti kölcsönt nyitottunk. Pest városa 200,000 p. frtot szavazott. A toborzás foly. A 10,000 ember mihamar együtt leend, azt hiszem.

Azt hiszem és Kossuth is, menj ált Angliába és tedd magadat értekezésbe Palmerstonnal. Visszajöven, vagy te, vagy Pázmándy Párisba mehetnétek Lamartinehoz. Mind a két kormány nézeteit ismernünk kell, közvetlenül.

De inkább Angliának van módjában velünk közremunkálni. Érdeke is azt kívánja. Az Alduna körül nem lehet se német, se sláv, hanem magyar uralkodás. De támogattatnunk kell Anglia által, munkálván consulai által, az illető fejedelemségekben és a török portánál. A sláv mozgalom a törökségnek is sirját ássa meg. Nem nézheti tétlenül a sláv' elemek' összeolvadását, melyek most ártatlanok elválva, de egyesülve veszélyesek.

Fegyvert nem kellene eladni az aldunai tartományokra, se lőport. Gyakran nyomára jövünk efféle szállításoknak. Ellenben fegyver és lőpor nekünk kell, nem hódítani, hanem a magyar elemet és statust megőrizni épségben.

Blackwelt keresd fel, talán levél által is. A foreign office elutasít. Eszméit helyeseknek tartom Magyarországra és követendő politikájára nézve. Szerinte a sláv tartományok összeolvadását gátolni kell, hanem legyen mindenik szövetséges tartomány, ám külön nyelvvel, külön helybeli igazgatással, de tőlünk függve némileg. Ő ezt térképezte is. Közölheti veled.

Jó lenne, mielőtt velök szólnátok, vagy utóbb, kifejteti emlékiratban az ajánlott politikát, ámbár ezt óvatosan kell és lehet tenni.

Ide zárom azon iratot, mivel szükség esetében igazolhatjátok magatokat, ha t. i. reá szükség lenne.

István ma hajnalban ment Bécsbe, Innsbruckba, kieszközlendő a Főlség' lejövetelét, vagy a Bán letételét és István hatóságának kiterjesztését Erdélyre is. Eötvös ment vele. 31-én jönnek vissza. — Isten veletek — Buda 24/V. 1848.

Szemere fogalmazványa az Országos Levéltárban: Akadémiai iratok 3. tétel, 9. csomag, r csomó 2. darab.

II.

167 (eln.) B. 1848. Vukovics Szabbásnak. — Csernovics talán holnap megy le. Ugy látszik nagyobb erélyt készül kifejtteni. Szépen bánunk vele, bánjál így te is.

A Belgrádi lapot tiltsd el. En már eltiltottam. De mégis küldözik. Sőt azt irtam, hogy Ujvidéken a sajtót is letilthatják, ha másképen ellenőrködni nem lehet.

Örködjél az oláhok felett. Itt volt Petrovich és az iskolaigazgató Krassóból. Murgu le akar menni, ez ábrándos ember és veszélyes. En Szöllősyt bízom meg némi missióval, Belgrádban, Krassóban és Oláhországban, majd szóland veled. Pap Sigmond oláh pap szinte leküldetik.

Misicsnek segédfogalmazóságot ígertem, ha tetszik. Ha igen jeles, nem vagyok idegen fogalmazónak kinevezni.

Az oláh papság' sorsán javítani elhatározott szándékunk. Biztasd őket. Sőt ha hatékony és tekintélyesek, most már jutalmazandók, attól sem vagyunk idegenek. Jelentsd fel őket. Nemzetiségüket nem bántjuk, sőt talán az oláh érsek sem lenne rossz eszme. Ha e lázon ált esünk, az olvasztást békés uton folytathatjuk.

Küldök e napokban oláh törvényeket és magyarázatokat, több ezer példányban mindenfelé.

Azt hiszem emissariusokkal kellene dolgozni. Kész pénzt ne kívánj, de a mit előlegeztek országos célra, megtérítjük. Egy restauratio nem megy a nélkül, egy revolutio még kevésbé. A tekintélyeket, a papokat nyerd meg minden áron. Néha nyomathatsz röpiveket. Kétségen kívül van, hogy a kik most a nemzet megmenetése körül érdemeket szereznek, megháláljuk. E célra gyűjts ott, a haza oltárára áldozzék más vidék.

Belgrád környékét kellene szemmel tartani. A Basára hatni. Az angol, francia consulokkal értekezni. Szőlőssynek egyik feladata. Sőt a fejedelmet figyelmeztetni az ellenséges hatásra, mely onnan hazánkra gyakoroltatik. Itt tarts biztosokat. Kiadásaid megtérítetnek, mint biztosói természetesen.

Ird meg, a mely tisztek elmozdítandók volnának. De alapra építs. Ne sokat, de a főbbeket tegyűk el. A katonaságot meg kellene nyerni. Ezért a budai esemény sajnálatos. Bolond gyermekek tette.

Mészáros jeles ember. Határozott.

Azt mondja, Péterváradról Ujvidéket, az álguykkal féken lehet tartani. Csak fordítassanak feléje. És ha szükség, vak lövéseket tegyenek. Az ujvidéki 3 század ekképen 3000-el ér föl.

Elj hatalmaddal. Használj sok embert. Ott a hol igazságunk nagy, hangzólag lépj föl. Csernovichot vond be, hogy ne gáncsoskodjék képzelt séreve miatt. Bátorsága van.

István Bécsben van, lejövend 3—4 nap múlva. A Bán letételét akarja kieszközölni és hogy Erdély alája rendeltessék és hogy a Föl-ség lejjöjjen.

Proclamációkkal is hass. De az ellenfél előitéleteit ne támadd meg, inkább mellőzd. Ne felejtssd, hogy a láz betegség, az időre is kell várni. — Isten veled. Buda, 28/V. 1848.

Szemere fogalmazványa az Országos Levéltárban : Akadémiai iratok 3. tétel, 9. csomag, 1 csomó, 2. darab.

III.

169 (eln.) V. 1848. — Szőlősy Balázsnak.

Lemegy Péterváradra, Belgrádba, onnan Krassó oláhságán keresztül Erdélyen át Oláhországba.

A határfőri és Pétervárad körüli ügyeket, s viszonyokat megírja. Jelentéseiben tényeket kívánok, azután véleményt. Külömbiséget teend a kevesek dühöngése, izgatottsága és a tömeg viselete közt. A mi hangzik, az nem mindig a nép' tette. Kijeleli a tisztek közül, a kik illyr separatisticus módon működnek. De igaz lelkiismerettel.

Belgrádban a Basával találkozik. Figyelmezteti a sláv mozgalomra, mely a török birodalom részeit nyelné el. Mi ellenben sértetlenül akarjuk fentartani. Beszél az angol és francia követtel, tudakozódva előbb és kimutatva, hogy ha a sláv-orosz elem a Fekete tengerig elterjed, a czél pedig az, sem azon népek, sem a civilisatio érdekében nem lehet. Fogja mondani, hogy a magyar kormány biztosokat küldött Párisba és Londonba és az aldunai tartományokba consulokat nevezend és consul leend, angol és francia, Pesten is. Öszintén kérdezend és kérdezend, a mik ott történnek sláv szel-lemben.

Elutazása előtt biztos embert keresend, ki értesítéseket küldend. Vukovichal találkozzék és értekezzék. A Belgrádi lapot V.¹ tiltsa el újra, Krassóban Petrovicsot és az iskolaigazgatót keresse fel.

Magyar és Erdélyországban a megyei főbbségekkel találkozik, a hol átutazandik. A helységek lelkészeit és biráit felkeresi. Eszközöl népgyűléseket, ha a siker bizonyos. Adja az eszmét, de a helybeliek szerepeljenek, hogy ambíciót ne sértsen.

Az oláh szegény papság sorsán javítani szándékozunk. Közpénztárból kapnak segédelmet. Ezt emlegetse. Sőt ha érdemest talál, ki tekintélyes, hatásos, tegyen jelentést és következménye leend. Az oláh nemzetiség a házban és templomban marad, biztosítsa. Hajlandók vagyunk oláh érseket nevezni. Másrészt tudassa, hogy a király akarata a magyar hivatalos nyelvet fentartani és alkalmasint Buda-Pestre jövend. A népnek erőről is jó beszélni, mert nála a félelem is hat.

A főembereket keresse fel és értesitse, biztassa, sőt kilátásokat is felmutathat, de óvatosan.

Erdélyben B. Kemény Dénest keresi fel és vele értekezik. Azután a papsághoz kell fordulnia. A vezérség annál van. L.² püspökök dicsértetik. A lapot is meg kell nyerni.

Fő figyelmét azonban az Oláhországi mozgalmakra fordítja. Mi ott a nézet, az akarat, az irány. A lapokat olvasgatja és kivonatot csinál belőle. Hintegeti, hogy Oláhországnak és Magyarországnak szövetségesnek kell lennie, az egyenlőség, függetlenség alapján. Egymáshoz támaszkodva hatalmasok. Az orosz eljárást figyelemmel kíséri és az orosz tábor állapotát. Keressen biztos embert, ki meggyőződése szerint orosz-ellen. Orosz kémeknek fel ne üljön. Higgadt, vigyázó legyen, nem mint ki küldve van, de mint kinek az okoskodásban kedve telik.

Napról napra hol volt számot adand.

Hazafiasság, nemzetünközi hűség, erély és *vigyázat* célra segíti.

Egyébiránt csak a *siker után* fogom megítélni eljárását.

Buda, 28/V. 1848.

Szemere fogalmazványja az Országos Levéltárban: Akadémiai iratok 3. tétel, 9. csomag, 1 csomó, 2. darab.

¹ Vukovich Sebő.

² Leményi János gör. kat. püspök.

Károlyi és a szatmári béke.

(III. közl., vége.)

IV. A szatmári béke létrejöttének története.

Pálffy küldetését már 1710 elején Rákóczi mentő fordulatnak tekintette. Már februárban tudta — bár nem egész biztosan, — hogy a bécsi udvar Pálffynak akarja átadni a magyarországi hadak fővezerségét.¹ Remélte, hogy ez a bécsi szolgálatban álló, de magyar érzelmű tábornok alkalmat fog nyújtani a béketárgyalásokra, a mi által ha nem is neki tetsző békét, de legalább haladékot nyer. Épen 1710 és 1711 azok az évek, midőn Rákóczi minden reményét abba vetette, hogy el tudja húzni a küzdelmet vagy az európai békéig, vagy az orosz segítség megnyeréséig. Pálffy megbízása novemberig késett. Rákóczi tehát reményét veszítve elrendelte, hogy még a lovas hadakat is lehetőleg vissza kell vonni a várakba, mert a nyílt csata eredményében már nem bízott.² Akkor Brenner révén Bercsényivel együtt sürgették az orosz segítség minél gyorsabb kieszközését.³ Mivel tisztjei csaknem mind fejőket vesztették s nem tudták, hogy mit tegyenek: egyedül Károlyiban bízott, ki higgadt nyugodtságát akkor is megtartotta és őszinte bizalommal írta neki: »Majd kettőnkre száll minden dolog, melyre nézve felettébb is szükséges a Kegyelmetekkel való szembenlétem.« Végre novemberben megtörtént Pálffy megbízása. Rákóczi nem késett és felszólította Károlyit, a ki közelebbről ismerte a tábornokot, hogy figyelmeztesse: milyen nagy dicsőségére válénk, ha gyorsabban és könnyebb eszközökkel fejezné be a háborút, mint leveretéssel. Ha fegyverszünetet ad, remélhető, hogy sikeres tárgyalást indíthatnak a béke érdekében.⁴

Pálffy sem akarta a fegyveres leveretést. Ezt mutatja az, hogy előzetes felsőbb rendelet nélkül megkezdte a tárgyalásokat és november 17-én levelet ír. Károlyinak.⁵

¹ Archivum Rakóczianum. I. o. 3. k. 52. o.

² Archivum Rakóczianum. I. o. 3. k. 140. o.

³ Archivum Rakóczianum. I. o. 8. k. 298. o.

⁴ Rákóczi emlékirata. 1710. év. 283. o.

⁵ Pulay: Szatmári Békesség. 198—200. o.

Úgy látszik, nem hitte, hogy Rákóczi hajlandó lesz alkudozni, mert azzal kezdte levelét, hogy Rákóczi a trónt kívánja és önző céljait szolgálja csupán, nem pedig a haza érdekeit.¹ Tehát Károlyi előtt, a kit átpártolásra akart bírni, rossz színben akarta feltüntetni a fejedelmet. Téves szerinte az a felfogás, hogy Rákóczi alatt boldogabb lenne az ország, mint a törvényes király alatt. Jobb, ha az ország pusztulásának megakadályozására amnestiát kérnek és a béke helyreállítására fordítják minden erejüket. Régi hivatalainak visszanyerésével, sőt újabbak elnyerésével csábítja Károlyit. Titkos tárgyalásokat ajánl addig, míg Károlyi plenipotentiát nyerhet. Pálffy célzata e levéllel világos: elvonni Rákóczi legerősebb támaszát s Károlyi segítségével, — a ki már csaknem második vezetőnek tekinthető, — rávenni a kuruczok zömét a partialis amnestia elfogadására, Rákóczi esetleges kizárásával. Tervei ekkor a bécsi udvar felfogásával egyeztek. A Rákóczi ellen írt sorokat Katona közölte, de elfogadhatóknak látszanak, mert Pálffy bizonyára nem tartózkodott attól, hogy Rákóczi célját, az igazság látszatának megfelelő módon, az ország céljával nem egyezőnek tüntesse föl. Még nem látta tisztán a helyzetet, nem ismerte Károlyi érzelmeit. Igyekezett az amnestia elfogadását és az alkudozásokat hazafias cselekedetnek feltüntetni, de azért ígérekkel sem fukarkodott, remélve, hogy valamelyik hatni fog s hogy melyik: az a Károlyi egyéniségétől függ. Titkos tárgyalások lehetőségét is megengedte, mivel talán azt akarta jelezni, hogy az udvar szívesen fogadja a Rákóczi tudtán kívül létrejött egyezményt is.

Károlyi kapott az alkalmon, egyrészt azért, mivel látta az ország pusztulását, másrészt azért, mert talán már akkor ismerte Rákóczi hajlandóságát az alkudozások megkezdésére. Pálffy felszólítását őszintén közölte a fejedelemmel. Még novemberben kapott is választ, melyben Rákóczi nemcsak, hogy nem ellenezte, hogy Károlyi Pálffynak válaszoljon, sőt tervet is küldött a válaszlevélhez, mely szerint Károlyi köszönje meg Pálffynak a jóindulatot, ajánlja fel közreműködését a béke megkötéséhez s buzdítsa őt is arra.² Károlyi decz. 9-én teljesen Rákóczi akaratának megfelelően írt Pálffynak.³ Felajánlotta minden tehetségét a béke elősegítésére, de kérte Pálffy, hogy

¹ Katona: *Historia Regum* . . . 37. k. 616. o.

² *Archivum Rakóczianum*. I. o. 3. k. 203. o.

³ Pulay: *Szatmári Békesség*. 201—5. o.

nyújtson neki erre oly módot, a melynek segítségével a confederationnak tett esküje megszegése nélkül tehesse azt. Ezzel mintegy jelezte, hogy csak az ország érdekének megfelelő békét hajlandó elfogadni. Végre kérte a foglyok szabadonbocsátását és kicserélését.

Ettől kezdve nagyobb megszakítás nélkül tart az összeköttetés Károlyi és Pálffy közt, de a komolyabb és már egyáltalában nem magánjellegű tárgyalások csak 1711-ben indulnak meg. Az udvar, látva Károlyi hajlandóságát, felhatalmazást küldött Pálffynak, hogy bármi módon — ígéretekkkel nem fukarkodva — térítse el Károlyit Rákóczi-tól.¹ Az udvar célja ekkor nem a tárgyalások folytatása volt, hanem elsősorban Károlynak, azután az ő segítségével a kuruczoknak eltérítése Rákóczi mellől, hogy rávegyék őket partialis amnestia elfogadására. Ugyanaz tehát, a mi a Pálffyé volt kezdetben ; de csalódtak, mert Károlyi erre semmi ígéret és jutalom fejében nem volt hajlandó. Észszerű magatartásával, felhasználva az udvarnak a külső beavatkozás hatása alatt egyre növvő engedékenységet, — mindig többet és többet kívánva — kivitte egy, a körülményekhez képest legjobbnak tekinthető béke elfogadását az udvar részéről.

Mindkét félnek közvetítője, úgy írott, mint szóbeli üzenetek átadásában : Komáromy György. Pálffy deczemberben és januárban még mindig ragaszkodott előbbi tervéhez. Ismételten határozottan kifejezte üzeneteiben, hogy külön országgyűlés összehívását, vagy az erdélyi fejedelemség kérdésében folyó tárgyalást egyáltalában nem terjeszthet az udvar elé ; inkább azt ajánlja, hogy Rákóczi — meg sem említve ezeket — írjon egy alázatos levelet a császárnak és kérje az amnestiát. Nem hagyott fel a Károlyi megnyerésére irányuló kísérletekkel sem. Figyelmeztette január elején, hogy vigyázzon, nehogy habozása miatt elveszítse az udvar kegyét és a jutalmakat.² Ugyanekkor másolatban elküldte neki a Józseftől már deczember 22-én kiállított amnestialis levelet.³ Újból hangsúlyozta, hogy általános bocsánaton kívül az udvar másra nem hajlandó, majd ismét ajánlotta, hogy Rákóczi írjon egy alázatos levelet.

Károlyi válaszaiban ép ellenkező felfogás jutott kifejezésre és pedig az, hogy a fölkelők országgyűlést és tár-

¹ Századok : 1887. évf. 465. o.

² Pulay : Szatmári Békesség. 229. o.

³ Pulay : Szatmári Békesség. 239. o.

gyalásokat kívánnak;¹ hogy ő, mint magánszemély, semmit sem tehet; hogy Rákóczival szintén nem lehet tárgyalni, mint magánszemélyvel,² hanem csak úgy, mint a rendekkel együttműködő erdélyi fejedelemmel. A január 8-iki üzenetre küldött válaszában haladékot kért addig, míg a fejedelmet, a ki Lengyelországban van, felkeresi, mert nála nélkül semmi határozott választ nem adhat.³ Pálffy 8 napi fegyverszünetet adott, de kijelentette, hogy ezt csak köztük, magánszemélyek közt létrejött egyezménynek kell tekinteni.⁴ Károlyi tehát Munkácsra ment, de a fejedelmet nem találta ott, csak levélben értesítette tehát a történetekről. A fegyverszünet vége közelgett s mivel még választ nem kapott, Vay és Sennyei tanácsára nem várta be azt, hanem január 21-én visszatért Pálffyhoz és kérte, adjon alkalmat a fejedelemnek is a vele való személyes találkozásra. Pálffy rászánta magát erre is, de úgy látszik, csak azzal a feltétellel, hogy Károlyi a császár hűségére tér⁵ és bármit határozzon is a fejedelem, öt nap alatt visszatér hozzá.

Pálffy Hadházzól maga is írt Rákóczinak s tudatta, hogy értesült szándékáról és a jövő hétfőre elvárja.⁶ Károlyi Szkolyában találkozott a fejedelemmel és személyesen is tájékoztatta Pálffy szándékáról. A találkozás helyéül Vaját jelölték ki. Károlyi január 30-án megint Pálffynál volt,⁷ a ki a fejedelemmel 31-én találkozott. Mikor Rákóczi hazatért, a nép békevágygial volt eltelve. Irja is Bercsényinek: ⁸ »De úgy látom, hogy valóban kevés lesz, a ki a békességet quoquomodo ne amplectalja, vagy spe pacis evanescente, gratiara ne menne.« Pálffy ugyanazt a fogást alkalmazza most a néppel szemben, a mivel előbb Károlyit akarta elpártolásra bírni. Rákóczit a nyugalom helyreállításának akadályozója gyanánt tünteti fel, híresztelvén mindenütt, hogy egyetlen akadálya a békének az, hogy Rákóczi nem találkozik vele és nem ír levelet a császárnak a béke érdekében. A nép óhajtja a békét, következésképen rosszakaróját kell látnia mindazokban, a kik akadályozzák

^{1 2} Pulay: Szatmári Békesség. 225. o.

³ Pulay: Szatmári Békesség. 237. o.

⁴ Pulay: Szatmári Békesség. 247. o.

⁵ Pulay: Szatmári Békesség. 250. o.

⁶ Pálffy lev. 1711. jan. 22. Herschfeld (Hadház).

⁷ Bilovinyi István: Naplótöredékek. 1710—11-ből. Monumenta H. H. 27. k. 418. o.

⁸ Archivum Rakóczianum. I. o. 3. k. 569. o.

annak létrejöttét. Ezzel a híreszteléssel Pálffy, ha nem is érte el az elpártolást Rákóczitól, de mindenestre fokozta a hajlandóságot Károlyi követésére.

Rákóczi, látva a nép békehajlamát : valószínűleg azzal az elhatározással ment a Pálffyval való találkozásra, hogy mindent megtesz a béke érdekében. Megalázza magát, ne-hogy valaki a békealkalom elmulasztásával vádolhassa. Pálffy kívánsága az, hogy egy pusztán kegyelmet kérő levelet írjon a fejedelemség és mediatio elfogadásának ké-rése nélkül. Rákóczi még ebbe is beleegyezett s távozva, tanácsulést tart Olcsván. Előterjesztette Pálffy kívánságát és azt az ígérését,¹ hogy az udvar mindent elfogad, csak Rákóczi fejedelemmé választását nem ismeri el. Feloldotta a rendeket hűségesküjük alól és kérte őket, hogy oldják fel őt is, a mit azonban nem tettek meg. Ugyanezen az ülésen a rendek kívánságára elhatározta a levél megírását és tu-datta Pálffyval, hogy azt csak Munkácsról küldheti el neki, mivel itt nem áll rendelkezésére az ehhez szükséges felsze-relés.² Munkácsra menve, megírta és elküldi a levelet, bár a generális fölényes hangú sürgető levele annyira bán-totta, hogy félbe akarta hagyni az írást.

A rendek kívánsága, mely szerint Károlynak kellett volna a levelet Bécsbe felvinnie, sem történhetett meg a pestis miatt.³ A levelet tehát Pálffy küldte fel Bécsbe, ám-bár formai, sőt tartalmi kifogásokat is emelt ellene, a miről február 5-iki levelében Rákóczit is tudósította.⁴ Rákóczit különösen az a kifogás bántotta, hogy nem lett volna sza-bad az összes fölkelők részére kérnie az amnestiát, csak a maga számára ; de e mellett bántotta a levél fölényes hangja is, a mi választleveleből is látszik.⁵ Elment Salánkra, az-után engedett Bercsényi hívásának, a ki már február 4-én kérte, hogy menjen ki hozzá, hagyja ott a tárgyalásokat mert :⁶ »Talán jobb, hogy magukban menjenek, mint ma-gunk adjuk fel az országot gratiara, hogy még reminségünk is elvesszen örökre.« Lengyelországba megy s már bizonyára el van szánva arra, hogy bármi történjék, nem fogadja el Pálffy ajánlatát.

Ettől kezdve Károlyi veszi át a vezető szerepet. Tu-

¹ Rákóczi emlékirata. 292. o.

² Pulay : Szatmári Békesség. 264. o.

³ Pálffy levele. 1711. febr. 2.

⁴ Pulay : Szatmári Békesség. 283—86. o.

⁵ Pulay : Szatmári Békesség. 289. o.

⁶ Archivum Rakóczianum. I. o. 3. k. 690—91. o.

datja ugyan Rákóczival a tárgyalás egyes mozzanatait, de Rákóczi válasza csak annyiban számít már, hogy ő rá hívatkozva kéri az egyes pontok módosítását, máskülönbén már akkor csaknem végérvényesen eldöntöttnek tekinthető úgy a fölkelés, mint Rákóczi sorsa. Rákóczi távozva, február 18-ikán utasításokat ad Károlynak¹ még arra az esetre is, ha kiszorulna hadaival az országból. Talán érezte, hogy utoljára látja e földet, hogy a vezetés Károlyi kezébe megy át, s rábízza hazáját, mindenét, a mi szent és kedves volt előtte, remélve, hogy hazája boldogulása ellenére Károlyi nem fog békét kötni. Emlékeztette még egyszer esküjére. Február 20-iki levelében a magyarországi hadak főparancsnokává nevezte ki Károlyit.² Erre az időre esik Peterborough megérkezése Bécsbe.

Az udvar Pálffy politikai cselfogását³ — a ki akarata ellenére vagy legalább is beleegyezése nélkül kezdett tárgyalni a fölkelőkkel — jóba vette, sőt Locher útján egy béketervet küldött hozzá. Locher, 20-án éjjel⁴ indulva, 25-én már Pálffyhoz érkezett,⁵ a ki rögtön tudatta erről Károlyit és hívta Debreczenbe. Mivel Károlyi nem ment, márczius 4-én újból felszólította erre.⁶ A két levél közt eltelt idő alatt Károlyi Munkácsra ment, a honnan levélben tudatta a fejedelmet a történetekről, azután Vay és Sennyei tanácsára ment Pálffyhoz, a ki előterjeszti a Locher által hozott feltételeket, a melyeknek Rákóczihoz juttatására 12 napi fegyverszünetet ad.⁷ Az utolsó találkozás Rákóczi és Károlyi közt Sztryben történt. Károlyi átadta a fejedelemnek a küldött pontokat, melyek a következők:⁸

1. Rákóczi teljes amnestiát kap, bárhol lakhatik az ország területén, Munkács kivételével, de a lehető legrövidebb idő alatt térjen haza az eskü letételére és adjon át minden erősséget, a mi még a birtokában van.
2. Fiai visszaadása érdekében forduljon az udvarhoz.
3. A vezetők s főbb tisztek fejenként kérhetnek gratiát; a közkatonák a fegyvert és az esküt letéve: megkapják külön kérés nélkül.
4. Katonát, bármiféle nemzetiségű, vagy erdélyi legyen is, nem fognak a seregbe lépésre kényszeríteni.
5. Az özvegyek és

¹ Archivum Rakóczianum. I. o. 3. k. 592—93. o.

² Pulay: Szatmári Békesség. 299—301. o.

³⁻⁴ Egy bécsi levél kivonata. 1711. febr. 21.

⁵ Pulay: Szatmári Békesség. 303. o.

⁶ Pulay: Szatmári Békesség. 305. o.

⁷ Pulay: Szatmári Békesség. 305. o.

⁸ Pulay: Szatmári Békesség. 310—14. o.

árvák birtokairól a törvények szerint fognak ítélni ; a kiknek szülei, vagy férje a mozgalom alatt halt meg és birtokát confiskálták : forduljanak birtokuk visszanyerése érdekében az udvarhoz. 6. Az emigráltak birtokaik után akkora árendát fognak kapni a kormánytól, a melyből megélhetnek. A kik bizonyítani tudják, hogy csak a háború miatt vándoroltak ki, de semmit sem tettek az udvar ellen : azok teljes gratiát nyernek. 7. A törvények megszegésével újabb mozgalomra ok nem fog adatni ; mindenkinek jogában lesz a következő országgyűlésen előterjeszteni sérelmeit.

Rákóczi nem találta ezen pontokat elfogadhatóknak, módosításokat kívánt,¹ a melyeket Károlyi, márczius végén hazatérve, tudatott Pálffyval. A fejedelem kifogásolta az első pontot, mert ő nemcsak a maga, hanem az összes fölkelők részére kérte az amnestiát. A harmadik pont véleménye szerint nem fogadható el, mert abban nem amnestia van, hanem csak engedély annak kérésére. A negyedik pont sem teljes, mert a tisztek és az erdélyi nemesség nincs belefoglalva. Végre kívánja, hogy a confederatio minden tagja, tehát úgy az árvák és az özvegyek, mint a külföldön lévők, egyformán minden tekintetben gratiát kapjanak.

Károlyi visszatérése után nem ment mindjárt Debreczenbe, hanem a szatmári táborba, a miért Pálffy türelmetlen hangú felszólítást küldött neki és újból fenyegetőzött a hadakozás megkezdésével. Károlyi erre a pontok újabb módosításának kérésével válaszolt. Úgy látszik, tudta, hogy Pálffy üzenetei csak üres fenyegetések, a melyeket nem kell nagyon komolyan venni, mert az udvar, ha látja, hogy nem sikerült rémítésekkel az ellenállást megtörnie : engedni fog. A kért módosítások mutatják, hogy majdnem biztosan tudja, hogy az udvar engedni kénytelen. Alázatos formában, a béke értékét nagyban emelő pontok beiktatását kéri :² 1. A békepontok törvénybe iktatását a legközelebbi országgyűlésen. 2. Az összes sérelmek orvoslásának ígéretét. 3. A vallásszabadság biztosítását külön pontban ; és még több, általános szempontból kevésbé érdekes javítást kívánt. Miután ezen kívánságai teljesültek, Károlyi a szatmári táborban felolvastatta a pontokat. A jelenlévők elfogadták őket és követeket küldtek a fejedelemhez, kérve, fogadja el ő is a pontokat.

Míg e tárgyalások folytak, mindjobban közeledett a

¹ Pulay : Szatmári Békesség. 320—21. o.

² Pulay : Szatmári Békesség. 326—30. o.

fejedelemtől Husztra hirdetett gyűlés terminusa: április 27-ike. Károlyi e gyűlés színhelyét, Pálffy kívánságára, Szatmárba tette át. Rákóczi ezen idő alatt mindent megtett a béke megakadályozására. Úgy Károlyinak, mint a rendeknek írt. Törekedett bebizonyítani, hogy a pontok elfogadása esztelenség és ellenkezik a confederationális esküvel. Bercsényi és Forgách Károlyi elfogatását is ajánlották, de Rákóczi erre nem volt hajlandó,¹ csak sűrű egymásutánban küldött leveleiben akarta őt meggyőzni bűnös esküszegéséről és eltéríteni a Pálffy ajánlatának elfogadásától. Már márcziusban megírta Károlyinak végső elhatározását,² hogy valamint nem dicsőségért kezdte a háborút, úgy semmi nyomorúság rá nem bírja soha hazája cserbehagyására s ha semmi reménye sem marad Istenen kívül, akkor sem mocskolja be magát esküszegéssel. Április elején figyelmeztette Károlyit, hogy mindenki azt fogja árulással vádolni, a ki félelem miatt, vagy más okból újra aláveti a nemzetet annak az igának, a melynek lerázására fogott fegyvert.³ Tartsa vissza szándékától az elesett ezrek vére, a kiknek önfeláldozását hiábavalóvá fogja tenni az alkú elfogadásával. Midőn látja, hogy Károlyira nincsenek hatással levelei, elkéseredetten írja az erdélyi rendeknek:⁴ »De ugyanis mit várhattunk volna azoktúl, a kik hitükről meg nem emlékezvén, maguk is oly gyalázatos rabságra és vérek s hazájok árultatására adják s adták magukat.« Majd Sennyeit kéri, hogy míg követe, Ráday, bemegy, addig akadályozza meg a szatmári gyűlést abban, hogy Károlyi kívánságát, a megadást elfogadja. Beküldi április 18-ikán manifestumát,⁵ a melyben a szatmári rendeknek be akarja bizonyítani, hogy mennyire megbízhatatlan Pálffy ígérete. Másnap újból ír Károlyinak, levelébe beleöntve minden elkéseredését:⁶ »Lelki üdvösségére kényszerítem, ne praecipialja szegény nemzetünk dolgát igyett a maga s familiája holtig való gyalázatjára, mert sohasem fogják azt mondani, hogy a fejedelem pártolt el a generálisától, hanem, hogy a generális a fejedelmétől.« De mindez hiábavaló, mert a nemzetet elfogta a pihenésvágy, a melynek hatása alatt, szinte semmivel se törődve, csak nyugalmat óhajt.

¹ Rákóczi emlékirata. 295. o.

² Archivum Rakóczianum. I. o. 3. k. 606. o.

³ Archivum Rakóczianum. I. o. 3. k. 617. o.

⁴ Archivum Rakóczianum. I. o. 3. k. 620. o.

⁵ Pulay: Szatmári Békesség. 394. o.

⁶ Archivum Rakóczianum. I. o. 3. k. 625. o.

A szatmári táborban tovább folynak az alkudozások. Sennyei is a tárgyalások folytatását ajánlja, még abban az esetben is, ha a fejedelem nem térne haza.¹ Igen nagy hatással volt e levél a Szatmárban tartózkodókra, a kik most már végkép el voltak szánva az ajánlat elfogadására. Április 27-én megkezdődött a kurucok utolsó gyűlése. Károlyi beszéde után Ráday előterjesztette a fejedelem kívánságait, melyek: a bejöveteli terminus meghosszabbítása; — az özvegyek és árvákra vonatkozó pontok javítása és a pontok kategorikusabb fogalmazása, mert gyakran fordul elő bennük, hogy »a király kegyelméből nyert engedmények«, a mi kétségesse teszi Pálffy plenipoten-tiáját. Ezeket a rendek elfogadták és ép követeket akartak küldeni Pálffyhoz, a midőn ő is hívatta Károlyit a békeponthoz teendő utolsó revisio elvégzése céljából. Ugyanakkor követei előterjesztették Pálffy kívánságát az eskü letételének módjára és Kővár átadására vonatkozólag is. A következő nap csaknem egészen a pontok feletti tanácskozással telt el. Öt órakor olvasták fel a Pálffy által elfogadott szöveget, de a rendek újabb módosításokat és külön megerősítő záradékot kívántak. Különösen az özvegyek és árvákra vonatkozó pont okozott sok nehézséget. Miután erre a kérésre is kedvező választ kaptak, még egyszer felolvasták a pontokat, a melyeket most már az egész gyűlés tetszéssel fogadott. Ugyanakkor mondták ki Károlyi felszólítására azt is, hogy a ki el nem fogadja e pontokat: örökre számkivetett legyen. 29-én, miután a szükséges iratokat elkészítették, azoknak átolvasása után még néhány újabb változtatás megengedését kérik. Ezekre is kedvező feleletet kapván, létrejött a szatmári béke végérvényes formája. Május 1-én megtörtént a majtényi síkon a fegyver- és eskületétel, azután csend lett az országban s megkezdődött a csaknem egy századig tartó nyugalom.

Rákóczi a szatmári békét, a mely ellen még sokáig küzdött, egyszerű fegyverletételnek és kegyre való megadásnak tekintette. Szerinte az elfogadása a conföderationalis hit megszegése volt. Véleménye azonban nem fogadható el. Hogy nem kegyre való megadás volt, az világossá lesz, ha összehasonlítjuk az 1848-iki szabadságharcot befejező világosi fegyverletétellel, a mely már csakugyan olyan volt, mint a milyennek Rákóczi a majtényi fegyverletételt tekinti. A világosi fegyverletételt előzetes

¹ Pulay: Szatmári Békesség. 360—65. o.

hosszabb tárgyalás nem előzi meg. Kegyre való megadásnak, szószerint vett fegyverletételnek a háborúnak csak oly megoldását tekinthetjük, amelynél feltételek nincsenek, legfeljebb csak az életnek való megkegyelmezés van kikötve, vagy még esetleg az, hogy magukkal vihetik mindenöket, a mivel a megadás pillanatában rendelkeznek; de viszont békének tekinthetünk minden olyan, két hadviselő fél közt létrejött egyezményt, a melynek célja a hadakozás végleges megszüntetése és a melyet hosszabb tárgyalás előzött meg, még pedig abból a célból, hogy a két fél közt egy oly viszonyt hozzon létre, melynek fenntartása mellett egyik félnek sem lesz oka jövőben a nyugalom megzavarására. Ha ezt a meghatározást elfogadjuk, akkor a szatmári egyezmény csak a második kategóriába sorozható.

A szatmári békét, a mint létrejöttének történetéből láttuk, csaknem egy és fél hónapos tárgyalás előzte meg. Igaz, hogy ezen tárgyalásokban az egyik fél, mondhatni, mint kérő szerepel, a másik fél pedig mintegy ezen kéréseknek engedve adja meg a kívánt feltételeket: de ez ebben az esetben csak formai szempont. Igaz, hogy az udvar megbízottja hangsúlyozza azt, hogy csak kegyelemből adják, a mit megadnak; annak okát azonban, hogy ugyanaz a kormány, a mely először még kegyelmet sem akart adni, három hónap múlva eltűri még azt is, hogy ellenfele több rendben módosításokat kérjen a békefeltételeken, sőt minden nagyobb ellenzés nélkül meg is adja azt, nem abban kell keresni, hogy a gondolkozásmódja, felfogása változott volna meg oly gyorsan, hanem abban, hogy a körülmények kényszerítették. Kénytelen volt az udvar az európai helyzet változása miatt elfogadni a békét, ép úgy, mint Pálffy eljárását. Leverhette volna fegyverrel is a magyarokat, de erőszakos uralmának biztosítására tekintélyes haderőt kellett volna tartania az országban, ezt pedig nem tehette meg, mert egész haderejére szüksége volt európai prestige-ének megőrzésére.

A Habsburg-ház elveszthette volna egy rá nézve kevésbbé fontos kérdés miatt Spanyolország trónját. A spanyol örökösödés ügyét illetőleg pedig ép ekkor egész Európa nagyon kedvezően volt diszponálva, de a hatalmak, cserébe a támogatásáért, a magyar mozgalom minél gyorsabb befejezését kívánták. Ily körülmények között az udvarnak érdekében állott a szatmári béke megkötése. Ezeket tekintetbe véve, mondhatjuk, hogy a »kegyelem« kifeje-

zés és a »fegyverletétel« inkább csak arra szolgál, hogy látszólagos elégtételt adjon az udvarnak és igazolja azzal a váddal szemben, melyet az angol-holland és porosz kormány hajlandó volt elhinni, hogy igazságtalansága kergette bele a magyarokat a fölkelésbe, hogy arra törekedett, hogy egy népet természetes jogaitól megfoszszon.

Ezen okokból kifolyólag a szatmári tárgyalásokat rendes béketárgyalásoknak kell tekintenünk, magát az egyezményt valóságos békének, mert célja a nyugalom tartós helyreállítása; a föltételek (a magyar törvények megtartása; teljes amnestia; a birtokokra nézve a régi, tehát a jogos állapotok visszaállítása; eltörlése minden olyan rendszernek — *neoacquistica commissio*, stb. —, mely elégedetlenséget támaszthatna) pedig egy oly viszonyt állapítanak meg, melynek megtartása mellett a fölkelőknek nem lesz okuk újabb mozgalom indítására. Maga az okmány kiállítása is szabályszerű a békekötő felek részéről, el van látva záradékkal, pecséttel és aláírással. Igaz, hogy ideiglenesen, a Bécsbe való felküldésig, Pálffy írta alá, de ő az uralkodó teljhatalmú megbízottja volt. Rákóczi felfogása tehát nem jogosult, mert a szatmári béke megadásának nem tekinthető, azonban a másik érve, melylyel később ezt az egyezményt támadja: elfogadható. Érvénytelen békének tekinthette, mert mikor megkötötték, már halott, a kinek nevében kötik. Ezzel az érveléssel az udvar is elvethette volna jogosan a békepontokat, de viszont ép az, a mi a megkötésre kényszerítette, kényszerítette a megtartásra is. A politikai viszonyok rá nézve mind súlyosabbakká váltak, tehát még kevésbé kockáztathatta meg egy újabb fölkelés felidézését. Ezt az bizonyítja legjobban, hogy József halálakor felmerült rövid időre az a gondolat, hogy megvonják Pálffytól a megbízást, de a terv, a milyen gyorsan keletkezett, ép oly gyorsan meg is semmisült.

Hogy a szatmári béke áldásos megoldás volt, azt bizonyítják Deák szavai is: ¹ »A nemzet hálát adhatott volna Istennek, ha 1849-ben Világos helyett egy második szatmári békét köthetett volna.«

¹ Beöthy Ákos: A magyar államiság. 661. o.

V. Illetheti-e az árulás vádja Károlyit a szatmári béke megkötéseért?

Ismerve minden tényezőt, a mely befolyással lehetett a béke megkötésére, az ezekből folyó ítélet csak az lehet, hogy az országnak föltétlen szüksége volt a békére. Erre az álláspontra helyezkedve kell tehát feleletet adnunk arra a megint előtérbe lépő kérdésre, hogy áruló volt-e a béke megkötője? Károlyi Rákóczival szemben tanúsított eljárása mindaddig nem kifogásolható, a míg márczius 14-én, vagy — Pulay szerint — még hamarabb, még január végén le nem tette a hűségesküt Pálffy előtt. A januári ugyan inkább csak előzetes ígéretnek tekinthető Pálffy biztosítására, de azért már akkor biztosra vették az ellenpárton Károlyi átlépését. Erre enged következtetni Viard 1711 január 27-én Andrássy Györgyhez intézett levelének a következő sora: ¹ *Praeterea Carolium ad nostras partes pervenisse indubitatum est.* « Valószínű tehát, hogy Károlyi már akkor biztosan tudta, hogy ha köt Rákóczi békét, ha nem: ő át fog állani, sőt talán már szándéka volt a béke megkötése is. Tehát január végétől kezdve Károlyi, bár őszintén közli a tárgyalás mozzanatait Rákóczival s így, mint hivatalos közeg, őszinte, mint magánszemély egyáltalában nem mondható annak. Még kevésbé tekinthető őszintének februárban, midőn jöllehet tisztában volt saját elhatározásával, mégis Munkácson újból hűséget ígért, Rákóczinak, ² a ki bízott is benne csaknem márczius végéig. Nyíltan márczius 14-ikén szakadt el Károlyi, midőn hivatalosan letette a hűségesküt. Ettől kezdve Rákóczival szemben ép oly pártütő, mint bárki más, a ki valami okból átlépett a császár hűségére.

Károlyi elítélésénél azonban nem elég a hűségeskü letételét alapul venni, mert tekintetbe kell venni tettének motivumait is. Tulajdonképp dilemma elé volt állítva: döntenie kellett afelett, vajjon Rákóczi ideális álláspontját fogadja-e el, vagy a szükségszerű, realis szempontból egyedül helyesnek tekinthető békés megalkuvást? Hogy eldönthessük: Károlyi áruló volt-e, vagy sem, ahhoz szükséges, hogy tettét, eljárását, mindkét szempontot külön-külön is tekintetbe véve vizsgáljuk. Figyelembe kell vennünk

¹ Századok: 1879. évf. 266. o.

² Archivum Rakóczianum. I. o. 3. k. 606. o.

még azt is, kik képviselik az egyes szempontokat és melyik a helyesebb. Végre pedig az ítéletnél külön kell bírálat alá vennünk Károlyi eljárását az országgal és Rákóczival szemben, mert a mozgalom végén az az eljárás, mely a fejedelemmel szemben helyes, nem tekinthető mindig annak az ország szempontjából is.

Egyik az ideális szempont, ez a Rákóczié. Felfogása szerint a *confoederatio* minden tagja esküje folytán kötelezve van először arra, hogy csak akkor teszi le a fegyvert, ha biztosítva vannak az ország jogai; másodszor arra, hogy a fejedelmet nem hagyja el. Felfogása szerint az udvar ígérését elfogadni csak akkor lehet (vagyis csak akkor vannak biztosítva az ország jogai), ha elég garancia van arra, hogy nem fogja azokat szokása szerint megszegni. Pálffy ígérétének megtartását semmi sem biztosítja, még az erdélyi fejedelemség sem, mert ennek fenntartását nem fogadta el az udvar. Tehát ez el nem fogadható ajánlat, még pedig annál inkább nem fogadható el, mert meggyőződése szerint biztos remény van arra, hogy nemsokára kellő biztosítékkal ellátott békét lehet kötni. Szerinte tehát áruló mindenki, a ki elfogadja a Pálffy-féle ajánlatot. Rákóczi álláspontja azonban részben téves, mert nem vette tekintetbe azt, hogy semmi reális alapja nincs, a minek segítségével keresztülvihetné célját. Mint láttuk, külső segítségre számítani nem lehetett, az ország pedig képtelen volt a maga erejéből a küzdelem továbbfolytatására. Az ideális célért tovább folytatott küzdelem tehát könnyen a teljes leveréshez és az alkotmány esetleges megsemmisítéséhez vezethetett volna.

A másik a reális álláspont, a melyből kiindulva az ország szempontjából csak annak a felfogása helyes, a ki a kínálkozó alkalmat, az európai viszonyokban beállt kedvező fordulatot felhasználva, mindent megtett a béke létrehozására, hogy megmentse az országot az esetleges, sőt csaknem biztosan bekövetkező fegyveres leveretéstől. Ezen álláspontra jutottak mindazok, a kik higgadtan mérlegelték az ország állapotát és e mellett vagy helyesen tudták megítélni a diplomatiiai viszonyok által nyújtott üres reményeket, vagy egyáltalában nem ismerték azokat. A ki a diplomatiát helyesen ítélte meg, annak be kellett látnia, hogy az egyedüli helyes út épen a kínálkozó békülési alkalom.

A kurucság, sőt még vezetői is, a kik az országban tartózkodtak, kevésbé ismerhették a diplomatiiai helyzetet, de annál jobban látták a reménytelen belső állapotot-

kat s örömmel fogadták az udvar álláspontjában váratlanul beállott kedvező fordulatot, ámbár talán okát nem ismerték. Valószínű tehát, hogy a kuruczság zöme — a kiken tulajdonképen a béke vagy háború kérdésének eldöntése megfordult — e második álláspontot fogadta el, kívánta a békét. Nemcsak a többség felfogása ez, hanem az ország szempontjából a helyesebb is, mert úgy a belső állapotok, mint a diplomatiái helyzet ismerete csak arra az ítéletre vezethet, hogy a háború folytatásával is lehetetlen volt jobb eredményeket elérni, mint a mit a szatmári béke biztosított.

Hogy Károlyi ezt az álláspontot fogadta el, azt jelleme magyarázza meg. Főjellemvonása a higgadt és reális gondolkodás, e mellett nagyon szerette családját is. Higgadtan ítélve meg az ország akkori állapotát, véleménye csak az lehetett, hogy ha Rákóczi álláspontjára helyezkedik: bekövetkezik a fegyveres leveretés s az udvar — ha nem is örökre — de hosszú időre felfüggeszti az alkotmányt és hazája az erőszakos eljárás miatt az elégedetlenség folytonos kitérésének színhelyévé lesz. Ha viszont a békét fogadja el, biztosítva lesz az alkotmány és a sérelmek orvoslása. Mindenki visszanyeri birtokát és az ország kipihenheti a háború fáradalmait. De ha ezen általános szempontoktól eltekintve csak azt vesszük tekintetbe, a mit Károlyi mint magánember kockáztatott volna, ha a békét nem fogadja el: akkor is arra az eredményre jutunk, hogy csak a béke mellett dönthetett. Ha Rákóczival tart, elveszti családját, vagyonát, hazáját. Erre pedig akkor, midőn nyugodt életre van kilátás a régi állapotok teljes helyreállítása mellett, nem szánja rá magát az olyan higgadt gondolkodású ember, a kinek addig gondolatvilágát nagyrészen egy pár megye vezetésének és családjának gondja töltötte be. Tehát úgy az egyéni, mint az általános motivumok a béke elfogadására indították. Mivel pedig ez az országra is feltétlenül szükséges volt, Károlyit hazájával szemben az árulás vádja alól föl kell mentenünk. De még a confoederatióval szemben sem tekinthetjük árulónak, mert a szatmári békében — bár nem külföldi garanciával biztosítva, — de helyre volt állítva az ország alkotmánya, tehát esküjét sem szegte meg.

Rákóczival szemben két tettét lehetne váddal illetni. Először a tárgyalások alatt tanúsított magatartását. Januártól kezdve tudja azt, hogy el fog pártolni a fejedelemtől, sőt mondhatni, már csak látszólag híve. Már

czius 14-től kezdve pedig teljesen elhagyja és mégis igyekszik úgy a fejedelmet, mint a kuruczságot abban a meggyőződésben tartani, hogy felfogása a Rákócziéval egyezik. Ezzel a váddal szemben azonban menti az, hogy kénytelen volt így cselekedni a béketárgyalások sikeres folytatásának érdekében. Szükséges volt, hogy a kuruczság, amely még mindig ragaszkodott Rákóczihoz, azon a véleményen legyen, hogy Rákóczi beleegyezésével folynak a tárgyalások. Ha a nyílt szakítás már januárban megtörténik s ha azt, hogy Rákóczi véleménye homlokegyenest ellenkezik az övével, nemcsak április végén tudja meg a kuruczság, hanem a tárgyalások elején: valószínű, hogy azokat nem lehetett volna tovább folytatni. Másfelől szükséges volt azért, hogy Pálffy megtarthassa azon bizonytalanságban, amelyben majdnem mindvégig volt az ő állásfoglalása felől. E mellett Rákóczi nevével növelte saját kívánságának tekintélyét, vagy fedezte magát Pálffy előtt, ha szükség volt rá. Az eskü letételére valószínű, Pálffy kényszerítette, fenyegetőzván azzal, hogy ennek megtörténte nélkül nem folytatja tovább a tárgyalásokat. Míg egyrészt helyzete kényszerítette e magatartására, másrészt talán remélte, hogy Rákóczi is hajlandó lesz elfogadni a békét. Azonban, ha nyíltan szakít Rákóczival — ha ki is tudta volna vinni szándékát —, elzárta volna a fejedelem elől a békülés útját. Felmenti a vád alól az is, hogy a fejedelemtől mindig elsősorban gondoskodott a feltételek kikötésénél.

A másik tette, a miért vádolni lehetne, a szatmári határozat, amelyben az ő felszólítására mondják ki a száműzetést mindazokra, a kik el nem fogadják a pontokat. Talán nem várt oly szigorú ítéletet, talán Pálffy kívánságára történt a kérdés feltétele. Ha Pálffy kívánta, akkor ki tudta volna vinni bizonyára annak elengedését, ha pedig nem kívánta a generális: akkor még súlyosbodik a vád, mert tudnia kellett volna, hogy a fejedelem nem fogadja el a békét soha.

Kevesebb fontos vád az, a melyet különösen a régebbi történetírók hoztak fel ellene, hogy a nyert jutalmakért tért át az ellenpártra. Ez a vád csak akkor állna meg, ha nem az ország kívánalmainak megfelelő és a körülményekhez képest legjobbnak tekinthető békét kötött volna, hanem elfogadta volna az udvar kívánságának megfelelő és a jutalmak ígérésevel együtt felajánlott partialis amnesztiát. A béke létrehozásának jutalmául kapta az udvartól

az erdődi birtokokat ¹ és a csongrád-vásárhelyi birtokot, ² rendes ára helyett 30.000 forintért ; Pálffytól pedig a tarczali szőlőket. ³ Azonban ezeket a birtokokat is a Pálffytól ígért száz- ⁴ vagy ötvenezer ⁵ forint fejében kapta. Valószínű, hogy előre meg volt ígérve neki a grófi cím is, mert bár a diploma csak 1712 április 5-én kelt : ⁶ már 1711 márcziusában ⁷ mint gróf esküdött. Azonban mindezen jutalmakat teljesen egyéni érdekűeknek tekinthetjük, vagy legfeljebb az akkor szokásos jutalmazásoknak.

Károlyit tehát föl kell mentenünk az árulás vádjá alól. Megtartotta confoederalionalis esküjét, ezt bizonyítja az is, hogy nagy részben neki köszönhető a béke későbbi érvényesülése ; sőt újabb pontok beiktatását is keresztülvitte.

Lassanként lecsendesült az ország s úgy a békeköető, mint a nemzet nyugodtan élvezte a pihenést. Messze, a török tenger partján siratta hazáját a száműzött fejedelem, a ki ideálokért küzdve, nem tudta felfogni a helyzet valódi mivoltát. Vele együtt sírt talán az utolsó tárogató, a mely elkerülhette a tűzhalált, az elnémítására kiadott bécsi halálos ítéletet. Félték, nehogy fölzavarja álmából az örökre elaludni látszó nemzetet. Az évek multak s Rákóczi lelke megnyugodott az égi végzeményben, a mely neki nem a csillogó fejedelmi koronát, hanem a nemzeti marttyrok százszorta ragyogóbb glóriáját szánta ...

Zayzon Sándor.

¹ A Károlyi-család összes jószágainak birtoklási története. I. k. 60. o.

² Ugyanott : II. k. 1—15. o.

³ Ugyanott : I. k. 298. o.

⁴ Ugyanott : II. k. 60. o.

⁵ Árneth György : Prinz Eugen v. Savoyen. II. k. 174—5. o.

⁶⁻⁷ Századok : 1887. évf. 467. o.

A perlaszi tábor megvétele. (1848. szeptember 2.)

Ama harcok között, a melyeket Magyarország 1848 őszén a fellázadt szerbek ellen vívni kényszerült, úgy a hadműveletek céltudatos tervezését, mint azok végrehajtását tekintve, a perlaszi tábor megvétele az első, a mely komolyabb figyelmet érdemel, ez lévén egyszersmind a keletkezőfélben levő honvédsereg első, számottevő sikert eredményezett vállalkozása is.

És mind e mellett a magyar szabadságharcot tárgyaló művek vagy igen röviden siklanak át a perlaszi diadal felett, vagy pedig hibás és egymásnak ellentmondó adatokkal commentálván azt, a valóság megállapítását ugyancsak megnehezítik. Ebből a körülményből, valamint abból is, hogy Gracza szerint Kiss Ernő ezredes csupán két rövid jelentésben számolt be az ütközetről,¹ azt lehetne következtetni, hogy a kormányhoz beküldött részletes jelentés vagy elkallódott, vagy még valahol lappang.

A perlaszi tábor megvívásáról szóló hivatalos jelentést, miután a dandártörzshöz beosztott Kollmann százados és Aschermann hadnagy magyar fogalmazásra nem vállalkoztak, Vetter alezredes és Riczkó őrnagy ajánlására, néhai édesapám, Gyalokay Lajos, az időben a 10. honvédszászlóalj főhadnagya fogalmazta. Sok más érdekes okmányokkal együtt ez a fogalmazvány, úgyszintén az ütközet előtt kiadott »Rendelkezés«, továbbá a szerb tábor leírása és a veszteségkimutatás fogalmazványa is, családunk levéltárában van. Azt hiszem nem végezek fölösleges munkát, ha az itt felsorolt s kétségkívül hiteles okmányok alapján megkísérlem a perlaszi harc lefolyását, az előzetes intézkedésekkel együtt, megismertetni.

Nem szorítkozik az említett írások szószerint való közlésére, mert a »Jelentés« az egyes csapattestek viselkedését külön-külön méltatván, belőle az események időrendi egymásutánja kellően nem tűnik ki, másrészt pedig sok

¹ *A magyar szabadságharc története.* II. 126. — Ugyanott a két jelentés szószerint közölve van.

olyan részlet van benne, a mi — könnyen érthető okból — csupán hangulatkeltés céljából íródott. Ezeket tehát előbb a megfelelő hangnemre kell leszállítanunk, mielőtt objectív hadtörténeti tárgyalás alapjául vennők őket. Ezenkívül a »Rendelkezés« és a szerb tábor leírása is bővebb magyarázatra szorul.

Mielőtt azonban a harcz részleteire áttérnék, röviden az előzményeket is érintem, a nélkül, hogy azoknak behatóbb bírálatát akár katonai, akár politikai nézőpontból megkísérleném.

Általánosan ismert dolog, hogy a délvidéken parancsnokló Bechtold altábornagy tétovázó, erélytelen hadműveletei, a melyek alig néhány héttel a szenttamási első kudarcz után, 1848 augusztus 19-én a Turia és Szenttamás melletti meddő harczokat eredményezték, országszerte elégtelenséget váltottak ki, s ezenkívül a szerb felkelés rohamos terjedését is hathatósan előmozdították.

Látták a délvidéki hadtest tisztjei is, hova juttat ez a határozatlan, kockáztatni semmit sem merő hadviselés, hiszen senkitől sem akadályozva, úgyszólván szemük látára támadtak a szerbek megerősített táborai, táplálóiékat a felbujtogatott nép túlságba vitt követeléseinek. Így történt tehát, hogy augusztus végén, mikor híre járt, hogy a teljes semmittevésbe merült Bechtold lemondani készül: Kiss Ernő ezredes és Vetter Antal alezredes elhatározták, hogy még mielőtt valaki beleszólhatna, megtámadják az ellenséges hangyabolyok legveszedelmesebbikét, a perlaszi tábort. Ez a tábor a Bega balpartján, Écska és Perlasz között, az előbbi helységtől dél-délnyugatra mintegy nyolcz kilométernyire feküdt s környékének természetadta előnyeinek kívül, erődítményeinél és nagyszámú őrseregénél fogva is, elég kemény dió volt a jórészt gyakorlatlan újonczokból álló magyar seregnek.¹

Kíváncsinos volna a szerb tábor pontos és részletes leírását adni, de le kell róla mondanom, mert a »Jelentés«-ben említett s eredetileg ahhoz csatolva volt tervrajz — sajnos — ma már nincs meg, s így a rendelkezésekre álló térképek, valamint a nem egészen szabatos leírás alapján nem tudom a különben is teljesen megsemmisült védőműveket papiroson rekonstruálni. Hiteles bizonyítékokkal nem támogatható feltevésekbe bocsátkozni nem akarok, ennél fogva a mellékelt (II.) vázlaton is csak jeleztem a szerb tábor valószínű elrendezését, a melynek, valamint a környező

¹ Vetter Antal: *Az 1848/49. szerb támadás. (Hazánk. 1887. 388.)*

terepnek, a részletes katonai térkép¹ egynéhány adatával bővített rövid leírását a következőkben adom:

Écskától dél felé a terep lassacskán emelkedni kezd és egy jelentéktelen terephullámoktól tagozott alacsony fennsíkot alkot, a mely nyugaton és északnyugaton átlag 4–6 méter magas, nagyon meredek parttal szakad meg a Bega felé, míg keleten alig észrevehető lejtéssel olvad a Petrabara mélyedésével egybe. A fennsík legmagasabb pontja 12 méterrel emelkedik a Bega ártere fölé. Körülbelül ott, a hol a részletes katonai térképen a 84 méterrel jelzett »Jančova Hunka« látható, állhatott a leírás szerint a szerbek tábora, elzárva az Écskáról Perlaszra vivő utat. A tábor északi oldala két sor lövészárokkal és két kiugró bástyázott üteg-sánczczal volt megerősítve.² Előtte három sor farkasvermet ástak, míg a balszárnny³ mögött egy körülbelül három méter magas, tetején laposra egyengetett halom (az említett Jančova Hunka) emelkedett.⁴ Ennek lábát széles árokkal és mellvédővel fogták körül, tetején pedig négy ágyúval felszerelt, gyalogsági védelemre is alkalmas sánczot hánytak, benne egy »redout«-tal (?).⁵ A leírás szerint a fennsíkot az első védővonal elfoglalása után is sikeresen lehetett a Jančova Hunkáról védelmezni.

A Bega és a fennsík közötti süppedékes, részben bokros-csalitos árterületet lövészárok s ezenkívül egy a folyótól a fennsíkgig hányt töltés szelte át.⁶ Szilárdabban épült lakóhely csupán kettő volt — a parancsnokok szállása — a tábor északi oldalán, míg a többi üres helyet nádból, rőzséből összetákolt kunyhók foglalták el.⁷

Az itt röviden vázolt tábort — a »Jelentés« szerint — 6000 ember védelmezte 12 ágyúval, az egykori határőrhadnagy Drakulics parancsnoksága alatt, ki mellett mint helyettes egy Stefanovics nevű megszökött s izgatás miatt halálra keresett írnok, mint tűzérparancsnok pedig bizonyos Jancsó, alias »Pali basa« szerepelt. A védők száma alighanem túlzott. Maga Vetter is⁸ csak 4000 főre becsüli Drakulics táborát.

¹ Nagy-Becskerek. Zone 24. Kol. XXIII.

² II. vázlat: A.

³ Az eredeti fogalmazványban — íráshiba folytán — jobbszárnny olvasható.

⁴ II. vázlat: B.

⁵ Alighanem íráshiba »reduit« helyett.

⁶ II. vázlat: C.

⁷ Olchváry szerint 500 kunyhó. (*A magyar függetlenségi harcok a délvidéken* 66. l.)

⁸ I. h.

Kiss Ernő dandárának összetétele a következő volt :

a) *Gyalogság :*

37. sz. »Mihály nagyherceg« gy. ezred	
3. zászlóalj ¹ (Vetter Antal alezredes) ..	6 század ²
39. sz. »Dom Miguel« gy.-ezred 3.	
zászlóalj ³ (Millutinovics őrnagy)	5 »
10. honvédzászlóalj (Szemere Pál őrnagy)	6 »
Honvédlövészek ⁴ Woroniecki Micislav herceg)	2 »
Bihari nemzetőrség (Riczkó őrnagy) ..	7½ »
Becskereki nemzetőrség (Dera György őrnagy)	6 »
Összesen = cca 5⅔ zászlóalj ..	32½ századdal.

b) *Lovasság :*

2. sz. »Hannover« huszárezred (Waldstein gróf alezredes)	8 század ⁵
6. sz. »Württemberg« huszárezred 3. osztálya (Károlyi százados)	2 »
Összesen	10 század.

c) *Tűzérség :*

10 darab hatfontos ágyú } négy ütegben ..⁶ 16 ágyú.
 6 » háromfontos » }
 Az egész dandár tehát 5⅔ zászlóalj, 10 lovasszázad és 16 ágyú.⁷

De még ezt a csekély, bár lovassággal és tűzérséggel elég bőven ellátott haderőt sem lehetett egészen a perlaszi tábor megrohanására fordítani. Számolnia kellett Kiss Ernőnek a környékbeli lakosság ellenséges érzületével is, ágyút szánhatott, míg a dandár többi része (14½ gyalog-

¹ A későbbi 74. honvédzászlóalj.

² 1848-ban a gyalogzászlóaljak hat századból állottak.

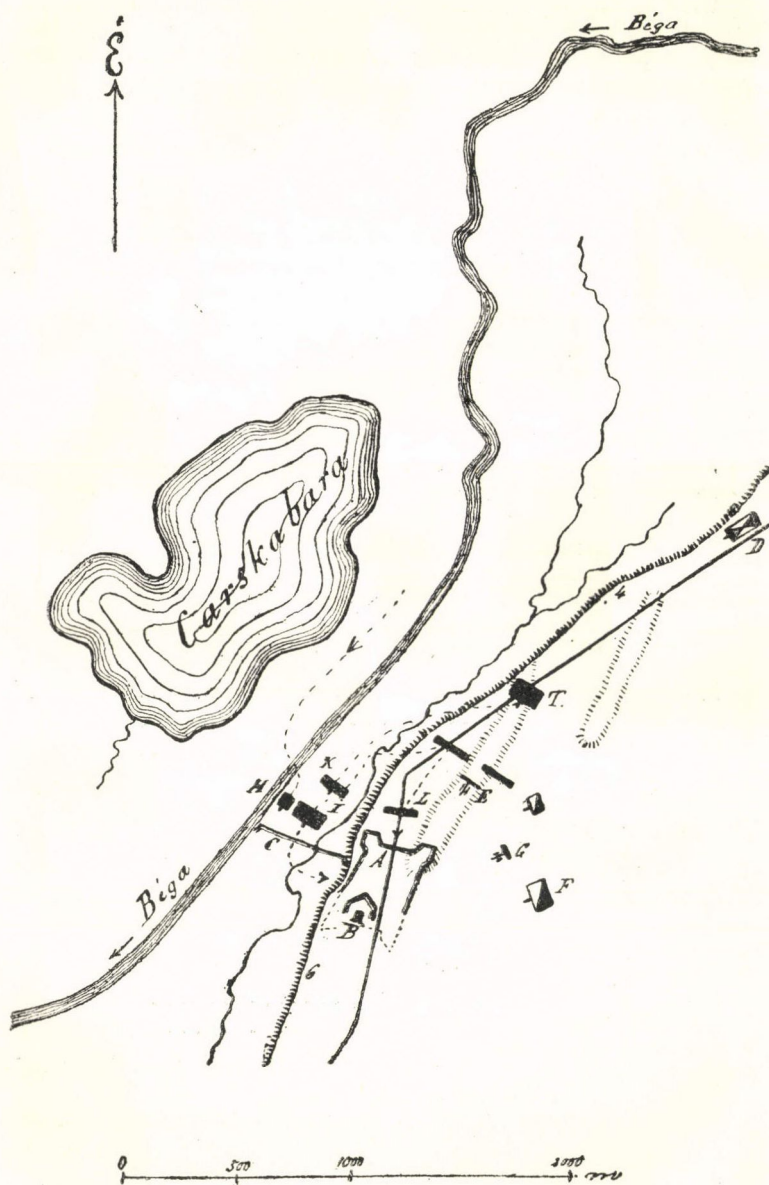
³ A későbbi 116. honvédzászlóalj.

⁴ A későbbi 38. honvédzászlóalj.

⁵ A huszárezredek 2—2 századból álló négy osztályra tagozódtak.

⁶ Ütegpáncsnokok voltak: Srownalik és Pokarna tűzerőfőhadnagyok, Kloh tűzerőhadnagy és Heffler 37. gy.-e. hadnagy.

⁷ A hadrendből látható, hogy a magyar sereg jelentékeny része nemzetőrségből és kevéssel azelőtt szervezett honvédcsoportokból alakult. Ezt azonban itt, legalább részben, ellensúlyozta az, hogy a szerb sereg is irreguláris csapatokból állott.

II. vázlat. A helyzet 7h 30' reggel.

ágyúval Ellemért, a 2. huszárezred egy századával és a torontáli felkelőkkel¹ Aradáczt, egy század bihari nemzetőrrel pedig a Bántelek nevű majort szállja meg s úgy a Törökbecséről Nagybecskerekre vivő utat, mint a Tarras, Zsablya és Mossorin melletti tiszai átkelőket szemmel tartja s az összeköttetést Kiss Ernővel Aradácson át tartja fenn.²

b) Riczkó őrnagy 2½ század bihari nemzetőrrel Zsigmondfalvát, Écskát és Lukácsfalvát szállja meg, két századdal pedig Nagybecskerek kijárásait zárván el, a lakosság és a lázadók között minden érintkezést megakadályoz.

c) Dera őrnagy hat század becskerei nemzetőrrel Nagybecskereket szállja meg s egyszersmind a Tomasevác melletti hidat is szemmel tartja.³

A »Rendelkezés« szerint a tulajdonképeni támadásra kijelölt csapatok szeptember 2-án, hajnali 2 h 30'-kor a következő beosztásban állottak az Écska alatti válaszfalnál:

Dandárparancsnok: Kiss Ernő, 2. h.-e. ezredes.

Beosztva: Hadik Ágoston gróf nemzetőr-alezredes.

Vezérkari tiszt: Kollmann, 52. gy.-e. százados.

Segédtsiszt: Aschermann Ferencz hadnagy.

Közép:

Vetter Antal 37. gy.-e. alezredes.

37. gyalogezred 3. zászlóalj..... 6 század
10. honvédzászlóalj..... 6 század
6. huszárezred egy osztálya 2 század
8 ágyú (2 ütegbe osztva)

Mindössze 12 gyalog-, 2 lovasszázad, 8 ágyú. Jobbszárnyával a Begára támaszkodik; a lovasság a balszárnyon, az egyik üteg a középben, a másik a balszárnyon helyezkedik el.

Jobbszárny:

Kiss Pál 37. gy.-e. százados.

37. gyalogezred egy szakasza 36 ember
10. honvédzászlóalj egy szakasza 36 ember
a bihari nemzetőrség 7-ik(szalontai) százada (Zink szá-

¹ Ezek a »felkelők« nincsenek a hadrendbe felvéve.

² Olchváry szerint (i. m. 67. l.) az a) alatti feladat a 60. sz. (»Wasa«) gyalogezred 13., 14. és 15. századára hárult volna. Ez az ezred, mint láttuk, nem tartozott Kiss Ernő dandárához.

³ Ezt a feladatot, a nagy távolságot tekintve, jobb lett volna az ebből a célból egy századdal megerősítendő zsigmondfalvi csoportra bízni.

zados), és 80 lukácsfalvi önkéntes, mindössze tehát vagy 300 fő, csolnakokkal felszerelve s a centrumot 300 lépéssel megelőzve, azzal az utasítással nyomul a Bega túlsó (jobb) partján előre, hogy a szerbeket a támadás irányára nézve megtévessze, figyelmüket magára vonja s kedvező esetben a balpartra átkelve, a tábor balszárnyát megrohanja.

Balszárny.

Waldstein gróf 2. h.-e. alezredes.

2. huszárezred két osztálya 4 század
és 4 ágyú, lépcsőzetes viszonyban csatlakozik a középhez.

Tartalék : ¹

Vécsey Károly gróf 2. h.-e. őrnagy.

39. gyalogezred 2 százada.
Honvédlövészek 2 százada.
Bihari nemzetőrség 3. (sárréti)..... százada.
2. huszárezred egy osztálya, 2 század
és két drb. hatfontos ágyú, mindössze tehát 5 gyalog-,
2 lovasszázad, 2 ágyú : a közép mögött helyezkedik el és pedig
elől a sorgyalogság és a honvédlövészek, két szárnyukon a
lovasság, mögöttük az ágyúk s legvégül a bihari nemzetőrség.

A tartalékokat követik az orvosok és sebesültszállító szekerek s 1500 lépéssel hátrább a lövészertelep.² A tüzérség társzekerei az écskai dombon állanak meg, míg a málhavonat Nagybecskereken marad vissza. .

Az ütközetben résztvett magyar csapatok állományát, megbízható adatok hiányában, bajos volna pontosan megállapítani, azonban némi valószínűséggel 3500–3600 főre becsülhetjük azt, a mi a sánczokat megszállva tartott ellenség számához járna közel.³

Mint a most vázolt intézkedésekből látható, a támadás alap gondolata ez volt : Kiss Pál százados az előretolt jobbszárnynyal a szerb tábor baloldalában váratlanul megjelenvén, támadást színlel s a lázadók figyelmét magára

¹ II. vázlat : T.

² II. vázlat : D.

³ A »Jelentés«, a bekezdésben már említett okból, csak 2500 főre becsüli az ütközetben résztvett csapatok állományát. Olchváry (i. h.) 2760 főre teszi Kiss Ernő egész dandárát. Nagyon kevés lett volna ! Rónai-Horváth Jenő *Magyar hadi krónika* cz. műve (II. k. 490. l.), alkalmasint írás- vagy sajtóhiba folytán, 15 század közelebb járna a valósághoz.

tereli; a közép- és a balszárny ezt felhasználva, még hajnalszürkületkor, a lukácsfalvi önkéntesek helyismeretében bízva, a táborni rajtaütéssel iparkodik elfoglalni. Hogy a meglepetés sikerüljön, okvetlenül szükséges lett volna, hogy a támadást színlelő csapatok még virradat előtt a tábor elé érjenek, nehogy a szerbek a csak néhány száz lépéssel hátrább következő közepet és balszárnyat észrevéve, a támadás valódi irányát idejekorán felismerjék. Ha a rajtaütés nem sikerülne, úgy¹ a támadás virradatkor ágyúzással kezdődik, a gyalogtámadás ideje az ágyúharcz eredményétől függvén. Győzelem esetén a közép a tábor előtt foglal állást, a tartalék a táborba hatol, a sánczokat betemeti s a Jančova Hunkát felrobbantja. A jobbszárny a Bega jobbpartján, Perlasz felé nyomul, míg az üldözés a balszárnyra helyezett lovasság feladata leendő. Ha azonban a támadás kudarcot vallana, a közép- és a balszárny az Écskától délre fekvő fennsíkot, a tartalék pedig Écskát és Zsigmondfalvát szállja meg.

Reggel három órakor indultak el a csapatok Vetter alezredes és Kollmann százados vezetése alatt, de a tervezett rajtaütésből semmi sem lett, mert a szerbek a küszöbön álló támadásról kémeik útján idejekorán értesültek. és mert a magyar csapatok az indulással megkéstek. Écska és Perlasz táján a Nap szeptember 2-án 5 óra 14 perczkor kél, s így már legalább egy órával² előbb jól lehet látni. Ennek következtében a hajnalszürkület óta résen álló szerbek az Écska felől 4 óra után kibontakozó magyar csapatokat ágyúszóval fogadták.

Hozzá kellett tehát a támadás rendszeres előkészítéséhez fogni. Kollmann százados e végből a közép mindkét ütegét a szerb tábor jobbszárnya ellen állította fel,³ míg az egész balszárnyal⁴ együtt előretolt harmadik üteg⁴ a Jančova Hunkát kezdte lödözni. Az ágyúzás mindkét részről élénken folyt, de míg a szerbek a magyar seregben nagyon csekély kárt tettek, addig a mi tűzéréségünk jól irányzott lövéseivel Drakulics házát és néhány kunyhót felgyújtván, csakhamar nagy riadalmat és zavart idézett elő a szerbek között. Ennek folytán a tábor első védővonalan megállt ugyan az ellenállás, de a dombon álló szerb üteg annál hevesebben működött. Ezt látva a balszárnyon

¹ A »Rendelkezés« szerint.

² II. vázlat: E.

³ U. o. F.

⁴ U. o. G.

álló Srownalik főhadnagy,¹ egy ágyúszakasszal, saját felelősségére, az ellenség legerősebb tüzelése közben, Esterházy gróf két huszárszázadának oltalma alatt, vakmerően előre nyomult, a szerb üteget oldalba fogta s hamarosan el is hallgattatta.

Elérkezett volna tehát a gyalogtámadás ideje. Vetter alezredes, látva, hogy az időközben 500 lépés lövőtávolságra nyomult ütegek tüzelését a szerbek a többhelyen kigyúladt táborban már alig-alig állják, csapatait rohamhoz rendezte. Ámde ennek végrehajtását a jobbszárnyon történt események egyelőre meggátolták. Kiss Pál százados ugyanis — a kapott parancs szerint — átkelt a Begán,² de az árteret megszállva tartott szerbek olyan szívósan védekeztek, hogy továbbjutásról szó sem lehetett, sőt félős volt, hogy csapatával együtt a Begába szorítják. Ezt megakadályozandó, Vetter kénytelen volt a 37. gyalogezred 3. zászlóalját Kiss Pál támogatására küldeni.³

De a szerbeket ez sem félemlítette meg. Öldöklő tüzeléssel fogadták a réten előnyomuló zászlóaljat, a melynek sorából egyre-másra dültek ki a halottak és sebesültek. Maga a legbátrabbak egyike, Kauzler József hadnagy, puskagolyótól nyakszirtzen találva, eszméletlenül rogyott össze. Végre mégis sikerült a szerbek makacs ellenállását megtörni s őket kemény tusa árán, lépésről-lépésre a fennsík felé szorítani. S miután a tartalékból időközben előhívott honvédlövészosztály a Bega árterét megszállotta,⁴ Vetter a 37. gyalogezred 3. zászlóalját és a 10. honvédzászlóaljat⁵ fél nyolcz óra tájban rohamra vezette.⁶ Olsavsky Jeromos hadnagy volt az első, a ki a 37. gyalogezred 14 emberével⁷

¹ A »Jelentés« tévesen »főtűzér«-nek mondja. Egy (akkori) fő-tűzér (Oberkanonier) még ágyúparancsnok sem volt s így semmiféle önálló intézkedést nem tehetett. A mostani honvédtűzérsegnél fő-tűzér = Vormeister.

² II. vázlat: H.

³ U. o. : I.

⁴ II. vázlat: K.

⁵ U. o. : L.

⁶ A tábor fekvését és a támadás irányát tudva, nyilvánvaló tévedés Hegyesi Mártonnak az az állítása, hogy a 37. ezred 3. zászlóalja »megkerülte a rácz táborn s észak felől támadta meg azt«. (*A Máriássy-zászlóalj 1848—49-ben* 9. l.)

⁷ Megérdemlik, hogy nevüket megöröksük. Ime: Altmann Frigyes őrmester (17. szd.), Vass Mihály tizedes, Szántó Sándor őrzetető (16. szd.), Schöner István tizedes (17. szd.), Tornyai Simon gyalogos (13. szd.), Fehér József dobos (16. szd.), Mészáros Ferencz gyalogos (17. szd.), Molnár István gyalogos (16. szd.), Nagy Ferencz

az ellenséges sánczokra hágott. Őt követte Haan hadnagy, zászlóalj-segédtsízt, a ki szintén egy rohamoszlop élére állott s az egyik szerb üteget (alighanem az első vonal balszárnán állót) hamarosan el is foglalta.

Azonban itt a mieinket is súlyos veszteség érte ; ugyanis Szemere Pál őrnagy, a 10. honvédzászlóalj parancsnoka, mindjárt a roham kezdetén oldalba lövetett. Vetter alezredes ebben a válságos pillanatban leugrott lováról s maga állott a parancsnok nélkül maradt zászlóalj élére, mely — Gergely százados erélyes biztatására is — *éljen* kiáltással rohant a sánczokra, a honnan a védők csakhamar futva menekültek tova.

A harcz eredménye most már alig volt kétséges. A fensíkra feljutott támadók, lelket kapva, vakmerően nyomultak a szerbek utolsó menedéke, a makacsul védelmezett Jančova Hunka felé, melynek megvívásában a 10. honvédzászlóaljé volt az oroszlánrész. Papp Lajos főhadnagy, kihez Olsavsky hadnagy is csatlakozott, volt az első, a ki a dombon álló ütegsánczra felhágva, a többieknek is utat nyitott, bárha a lázadók egy része, handzsárral védekezve, vitézül tartotta magát, kivált a tűzérek, a kiket úgyszólván ágyúik melletti öldöstek le a mieink.

Végre is a szerbek átlátták a küzdelem hiábavalóságát s ki gyalog, ki szekéren menekült. Kereket oldott Drakulics is, ellenben Stefanovicsot utolérte végzete : halva maradt a csatatéren.

Fogoly, a lovasság érthetetlen magatartása miatt, alig került a mieink kezébe. Mert míg a gyalogság és tűzérség alkalmazásáról és viselkedéséről csak elismeréssel szólhatunk, addig a lovasságról azt kell mondanunk, hogy a rendelkezésre állott nyolcz századot rosszabbul felhasználni alig lehetett volna. Hiszen ez a tekintélyes erő (csaknem 1000 lovas), a mely sem a Bega árterén, sem a táboron belül nem érvényesülhetett, a tábor hátába küldve, kitűnő szolgálatot tehetett volna. Ha a lovasság a menekülők útját elállja, a szerbek vagy a Begába szorulnak, vagy megadják magukat s a győzelem morális eredménye bizonyára sokkal nagyobb, ha a felkelőhadnak legalább egy része foglyul esik s nemcsak 250 vagy 300, a csatatéren maradt halottal és sebesülttel fogytakozik meg.

dobos (18. szd.), Hosszú Imre, Boros János, Molnár György, Tóth István gyalogosok (16. szd.), és Purzsa Demeter dobos (15. szd.).

Igy azonban a lovasság néhány kisebb mozdulattal bevégezte működését s még a »Rendelkezés« szerint az üldözésre kijelölt négy század sem tette meg a kötelességét. Ki volt a hibás? Alkalmasint Waldstein gróf alezredes. Ezt azonban csak gyanítom, mert biztosan megállapítani az írásokból nem tudom.¹

A magyar sereg veszteségét hadtörténetíróink általában 56 halottra és sebesültre teszik, a mi nyilvánvaló tévedés, mert — a hivatalos veszteségkimutatás szerint — csak a megsebesült közvétezek száma volt ennyi. Valaki, nem nézve jól meg a kimutatás rovatait, ezt az adatot annak idején kijegyezte, s a hiba azután íróról-íróra plántálódott tovább. A magyar csapatok valóságos vesztesége 14 halott és 69 sebesült volt.² Legtöbbet veszített a 37. gyalogezred 3. zászlóalja, a melynek ez az ütközet 44 halottjába és sebesültjébe került.

A győzelem, bárha nem lőn kellőképen kiaknázva, alaposan megcsappantotta a szerbek harczkedvét. A jankováci tábor magától feloszlott a győzelem hírére, Perlasz, Farkasdin, Orlovát, Tomasevác és Uzdin helységek kardcsapás nélkül megadták magukat, a táborban pedig 10 ágyú és sok lövészer jutott a mieink birtokába.³

*

Ez a rövid ismertetés a mai viszonyok között, a mikor a közös hadsereg és a magyar honvédség csapatai újra vállvetve küzdenek a 67 év előtti ellenség ellen, talán nem minden actualitas nélkül való. Rójuk le tehát a kegyelet adóját azokkal szemben, a kik csapataink 1848 szeptember 2-iki diadalának részesei voltak.

Gyalokay Jenő.

¹ A »Rendelkezés« szerint: »A lovasság... a csataközben minden előnyt, mely mutatkozik, felhasználand s egyszersmind a balszárnyat a Temes felől fogja fedezni... *Ha az ellenséges tábor bevételik, akkor... a második hadtag (Waldstein) az ellenséget fogja üzőbe venni.* A további rendelkezéseket csak akkor adandom ki.« — Lehet, hogy Waldstein — kellő önállóság hiányában — ezekre a további rendelkezésekre várt s ezért nem üldözte az ellenséget s nem használta ki a helyzet kínálta előnyt, a mi pedig a fentidézett sorok szerint kötelessége lett volna.

² L. a 287. oldalon levő Veszteség-jelentést.

³ L. a 286. oldalon levő Jegyzéket.

I. Függelék.**JEGYZÉKE**

a perlaszi tábor bevételénél nyert lőszereknek, készletnek és szekereknek, mely áll:

Lőszerekben :

2 darab 1 fontos csajka ágyúbul, saját állványokkal és támaszfával ellátva.

5 darab 3' fontos Császári ausztriai ágyúból

2 » 6 » Császári ausztriai ágyúból

1 » 1 » kartács ágyúból idegen állvánnyal.

Készletben :

16 darab	1 fontos	golyó	}	töltésből
15 »	1 »	kartács		
103 »	3 »	golyó		
103 »	3 »	kartács		
137 »	6 »	golyó		
126 »	6 »	kartács		
109 »	12 »	golyó		
56 »	12 »	kartács		
6 »	18 »	golyó		
11 »	18 »	kartács		
10 »	10 »	gránát	}	
25 »	10 »	golyó láda		
4 »	7 »	világító golyók		
26 köteg gyú anyag				
40 darab gyertyák				
8 font kanócz				
10 darab 10 fontos bombához szükséges				
11 »	különböző nemű golyóládák.			

Szekerekben :

1 darab négyes fogatú cs. k. készlet szekérből

3 parasztszekérből, melyek közül csak egy használható

Gyalogsági készletekben :

30 darab ládából idegen gyalogsági töltényekkel, kétféle csőhöz.
Nagy Becskerek, sep. 3 án 1848.

Pokarna, m. k. főhadnagy.

Veszteségi-jelentés

A perlaszi tábor sánczok bevételénél, September 2-án 1848-ik évben történt megsebesítésekről és halálzásokról.

Ezred v Testület	Zászlóalj v Osztály	Észrevétel	Meghaltak				Sebesültek				Elvesztek		Lovak	
			Törzs és fő-tisztek	Altisztek	közpitézek	Összesen	Törzs és fő-tisztek	Altisztek	közpitézek	Összesen	Ember	Ló	Elesett	Sebesült
Hann. Husz. 2. sz.	Ezredesi, alezredesi, 1-ső őrnagy	—	—	—	—	—	—	1	1	2	—	—	2	—
Vürtemberg 6. sz.	1 ső őrnagy	—	—	—	1	1	—	—	3	3	—	—	7	6
N. hczg. Mihály gyalogsg	3 ik	Lövés által megsebesített Kausler hdnagy	—	—	7	7	1	4	32	37	—	—	—	—
Don Miguel	3 ik	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Honvéd	10 ik	Lövés által testében megsebesült Szemere őrnagy	—	—	2	2	1	2	9	12	—	—	—	—
Bihari nőrség	1 ső	—	—	—	—	—	—	2	2	4	—	—	—	—
Lövész csapat	—	—	—	—	3	3	—	—	9	9	—	—	—	—
Tűzérség	—	—	—	—	1	1	—	2	—	2	—	—	6	—
Összesen..			—	—	14	14	2	11	56	69	—	—	15	6

Javaslat a szövőipar meghonosítására a XVIII. századi Budán.

Buda városa az 1686. évi visszafoglalás után szomorú állapotban volt. A hosszú ostrom alatt házai és lakosai teljesen elpusztultak. Az új telepesek nem rendelkeztek vagyonnal, mert hiszen a vagyonos lakosság nem szokta elhagyni tűzhelyét s nem indul messze idegenbe szerencsét keresni. A bevándorolt szegény lakosság nehezen tudta fészket megrakni, mert a váron kívül nem mert építkezni az ellenség miatt, a várban pedig költséges volt az építkezés, mert telket ugyan könnyű volt szerezni, annál drágább volt azonban az építőanyag s különösen a vízfordás volt költséges, mert a Dunából kellett felfuvarozni. Nem volt csoda ezért, ha a házépítő lakosság eladósodott. De eladósodott maga a város is, mert a városházépítés, a kiváltságlevél megszerzése s a jus armorum megváltása céljaira pénzeket kellett kölcsön vennie, a melyekért magas kamatot fizetett.

Az új telep felvirágzása nehezen ment azért is, mert a hatóság és a polgárság között állandóak voltak az ellentétek, ismételten pestis pusztított a lakosság soraiban, a katonaság minden elképzelhető módon zaklatta a polgárokat s az ipar és kereskedelem teljesen pangott.

A katonai parancsnokság és a felsőbb hatóság sürgetésére a város két vízvezetékét készíttetett, melyek egyike a Svábhegyről, másika pedig a Dunából vitte a várba a vizet s ezeknek csupán évi fenntartási költségei többet tettek ki 300 forintnál.

1723-ban csaknem az összes várbeli házak leégtek, a Vízvárost a Duna többször elárasztotta, a puszkaporostorony felrobbanása pedig erősen megrongálta.

A városnak oly kevés volt a szántóföldje, rétje és erdeje, hogy a saját terméséből egy hétig sem tarthatta volna fenn magát. Szántóföldjei rosszak voltak s a Duna áradásainak voltak kitéve, a jó szántóföldekből és rétekből pedig 52 holdat foglalt le a várparancsnok.

A polgárság kénytelen volt összes élelmiczikkeit a parasztoktól beszerezni, a kik tetszésük szerint szabták meg az árakat, holott az ipari munka árát a vármegye nagyon szűkkeblűen állapította meg s így a polgárok a parasztokkal szemben hátrányban voltak.

A háztulajdonosok sok pénzt fektettek házaikba s a beszállásolási terhek miatt a befektetett tőke nem hajtott jövedelmet. A katonai beszállásolások érzékenyen megkárosították a polgárságot, mert évente körülbelül 2000 forint veszteséget jelentettek. Ehhez járultak az 1723-ban megállapított újabb katonai terhek, a tűzifa- és gyertyaszolgáltatási kötelezettség stb.

Buda városának a Bécsi-kapu melletti része még 1728-ban is romokban hevert s egyelőre semmi kilátás sem nyílt az állapot megszűnésére.

Egyedül a szőlőművelés biztosította a városi polgárság megélhetését, de ez is bizonytalan volt, mert a szőlőtermést állandóan veszélyeztette a fagy, a rozsdá, a jégverés stb. Hozzá a bor ára olyan alacsony volt, hogy csaknem többé került az előállítás s az a veszedelem fenyegetett, hogy előbb-utóbb pusztán maradnak a szőlők. Ha az iparosok munkájuk jövedelmét a szőlőművelésbe fektetik s ha a beruházások czélszerűtlenségéről meggyőződést szereznek, félni lehet, hogy fel fognak hagyni a meddő vállalkozással. A környékbeli parasztok is egyre-másra ültetik a szőlőket, mert feleségeikkel, gyermekeikkel stb. műveltethetik, nem kell munkásokat fogadniok, ennek következtében kevesebbet kell befektetniök, olcsóbban adhatják a bort s a vevőkönzséget magukhoz csábítják.

E panaszokat Buda város követe terjesztette a személynök elé az 1728. évi pozsonyi országgyűlésen s hű képét nyújtják a város gazdasági bajainak.¹ Különösen a panaszok azon része érdemel figyelmet, a mely a katonai terhekre vonatkozik, mert nagy részük volt abban, hogy Buda városa nem tudta elérni azt a polczot, melyet a török hódoltság előtt elfoglalt. Kétségtelen, hogy kisebb-nagyobb mértékben minden városnak kijutott e teherből, de Buda városa fokozottabb mértékben vette ki belőle részét, mert katonai központ volt s így állandó helyőrséggel is bírt, tehát az átvonuló katonaságon kívül a helyőrséget is kénytelen volt szállással ellátni. Voltak ugyan kaszár-

¹ Acta congressus Posoniensis anni 1728, specialiter inclytum quartum statum et liberam regiam ac metropolitanam civitatem Budensem tangentium. (Budai levéltár.)

nyái, de a katonaság szívesebben vette a magánházakban való elszállásolást, mert ez több kényelmet biztosított s Germeten Bernát kamarai tanácsos 1732 november 23-ikán Buda városához intézett levelében a beszállásolásról, mint gyűlöletes tárgyról emlékezik meg. (*Scriberem latius, ni materia foret odiosa.*)¹

Ez a beszállásolási teher annál súlyosabban érintette a városi polgárságot, mert nagyon kevés tisztességes ház volt benne s a katonaság természetesen a jobb házakat, melyek a jobbmódú polgárság tulajdonát képezték, foglalta le szállásúl. Az 1720. évi telekösszeírás ugyan 1226 házat számol össze a városban,² de nem tett különbséget a házak, kunyhók és a ráczok barlangjai között (*inter domos, domunculas et speluncas seu latibula Rascianorum*). A Tabánban, a Halász-utczában, a Horvátvárosban és Ujlakon nem lehetett házat találni, hanem csupán nyomorúságos kunyhókat, melyeket maguk az új telepesek tákoltak össze vályogból vagy vesszőkből s a fedelük is szalma vagy nád volt (*propriis manibus ex luteis tegulis aut sepibus exstructa et stramine arundineque tecta*). A Várban és Vízivárosban voltak ugyan házak, de ezek is csupán az utcafelőli oldalon voltak kiépítve, hátul megmaradt a régi rom (*a retro antiquis ruderibus nihilominus permanentibus*). A várbeli házakat szállásúl foglalták le a katonák (*officiales tam aggregati quam ex Stabb et decem centuriis apud nos pro praesidio existentibus occupant*), a Vízivárosban pedig a Duna áradásai és a Várhegyről lefutó esővíz veszélyeztette a házakat. Ilyen körülmények között senki sem akart házat építeni s mindenki igyekezett túladni a magáén, a mint ezt a kifüggesztett czédulák nagy száma tanúsította. (*Prout cedulae ferme omnibus portis affixae testantur*).

Buda város nyomorát lépten-nyomon panaszolta, mert a büszke »szabad királyi város« cím sok terhet rótt rá, a mitől szabadulni törekedett, mert nem volt tehetsége a teherviselésre. Sok esetben eredménynyel is járt a panasza, megszabadult a terhektől, de az állapota csak nem fordult jobbra. Tettel senki nem segített rajta, kapott azonban helyette jó tanácsokat. Egy ilyen jó tanács ismertetését kíséreljük meg most, a mely Buda városát szövőipari központtá kívánta tenni s egyszersmind vázlatos képet adunk

¹ Budai levéltár. Tanácsi vegyes iratok.

² *Considerationes liberae regiaeque civitatis Budensis circa novissimam conscriptionem.* (Budai levéltár. Acta congressus Posoniensis annorum 1720/21.)

azon XVIII. századi törekvésekről, melyek a magyar ipar, főleg a szövőipar felvirágoztatására irányultak.

Germeten Bernát kamarai tanácsos már idézett levelében ugyanis előadja, hogy sokat gondolkozott a fölött, vajjon nem szolgálna-e a főváros javára, ha iparosokat telepítené meg, kik gyapjú-, len-, bőr- vagy selyemmunkákkal foglalkoznának (*qui tam in lana, quam in lino omnis generis materias elaborare possent, non excludo corium, aut sericum pro ligulis, strophis etc.*). Javaslatát azzal indokolja, hogy ez iparágak már régóta virágzanak Bécs külvárosai-ban,¹ Sziléziában stb. s ezek meghonosításával megszűnik a pénz kiszivárgása, kellő módon feldolgoztatnak a vidék természeti kincsei, a szegényebb néposztályok megfelelő kereseti forráshoz jutnak, a városok felvirágznak, a pénzforgalom megindul s a tőke gyarapodik. Magyarország bővében van a természeti kincseknek, de hiányában van az iparnak és értelemnek (*naturalia nobis non desunt, deest industria et scientia*). A természeti kincsek bősége a szegénység okozója, mert nincs a ki feldolgozza azokat (*inopes nos facit copia primae quodammodo materiae, cui formas superinducere oportet*). Az ipar meghonosításának szükségességét már több ízben felvetette mások előtt, de minden oldalról csupán ellenmondással találkozott. Nevezetesen azt hozták fel ellene, hogy terveit lehetetlen nagy beruházások nélkül megvalósítani, mert mindenekelőtt gyárakat kell építeni s forgótőkét kell előteremteni. Ez ellenvetésekkel szemben Germeten hivatkozik a sziléziai példára, a hol nem gyárakban, hanem magánházakban űzik az ajánlott iparágakat. Végeredményében t. i. teljesen mindegy, akár egy nagy gyárban dolgozik 50 munkás, akár 50 házban dolgoznak 1—1 szövőszéken vagy többön is és az iparosok versenyre kelnek egymással (*quid interest, an quinquaginta sellae laboratoriae sint in una domo, an singulae sellae in quinquaginta domibus*). Javaslatát azzal rekeszti be, hogy tovább is hajlandó tanácscsal és tettel szolgálni Buda város javát.

A budai tanács 1733 február 24-ikén kelt válaszában elismeri, hogy a javasolt iparágak meghonosítása az ország javára válnék. Hangsúlyozza, hogy máris virágzanak Budán az említett iparágak s bármikor hajlandók iparosokat keblükbe befogadni. Arra azonban nem vállalkoznak, hogy

¹ Valószínűleg a tabori gyárat érti. L. Hatschek: *Das Manufakturhaus auf dem Tabor in Wien*.

közköltségen hívjanak be iparosokat, mert sok hasonló vállalkozás balsikerrel járt. Hivatkoznak a hőgyészi példára,¹ a hol szövőgyárat állítottak fel (instruebatur enim ejusmodi lini fabrica Hőgyészini), de mert a jövedelem nem felelt meg a befektetett tőkének, a munkások a gyár-igazgatóval egyetemben megszöktek s több ezer forint adósságot hagytak hátra. Hivatkoznak a felsőmagyarországi példára,² a hol selyemgyárat állítottak fel s nagy költséggel tirolai munkásokat telepítettek meg, a kik kénytelenek voltak a vállalatot elhagyni.

Hivatkoznak arra, hogy a Városmajort is azon céllal vásárolták meg, hogy azt ipari célokra használják fel, ha azonban vállalkozásuk nem sikerülne, nagyon rosszúl járnának.

Megígérik azonban a budaiak, hogy Germeten bölcs tanácsait megszívlelik s nem fognak késni a megvalósításukkal, ha megfelelő pénz áll majd rendelkezésükre. Ez a boldog időszak természetesen nem következett be. Buda városa nem állott be a XVIII. századi magyar vállalkozók sorába és ipara révén soha nem jutott jelentőséghez. Nem csupán a pénzhány akadályozta meg őket abban, hogy ipari vállalkozásokba bocsátkozzanak, hanem megakadályozták a cézhek, melyek czéhszabályai nem az ipar, hanem az iparosok érdekeit szolgálták.³

A czéhben egyesült iparosok megélhetését mindenáron biztosítani kellett s minthogy e megélhetést elsősorban az iparosok számának emelkedése veszélyeztette, a czéhszabályok gondoskodtak róla, hogy az iparosok száma a helyi piacz szükségleteihez mértén korlátoztassék. A tőkehiány és czéhszabály a magyar ipar XVIII. századi megerősödésének legfőbb akadályai s míg a tőkefelhalmozódás meg nem indul, a czéhszabályok meg nem szűnnek, nem lehet szó modern értelemben vett nagyiparról.

Buda város tanácsának fentemlített 1733 február 24-iki válasza szerint az ipar, nevezetesen a szövőipar nem hiányzott ugyan Budáról, azonban a valóságban éppen nem vált a város díszére, mert a helyi piacz szükségleteinek kielégítésére sem volt elegendő.

Az újratelepített Buda szövőipara az 1714 augusztus 20-iki összeírás tanúsága szerint nem jogosított nagy remé-

¹ Erről eddig semmit nem tudunk.

² Ezt sem ismerjük.

³ Pflüger, Geschichte der österr. Gewerbepolitik. 43. l.

nyekre.¹ A tabáni görög keleti vallású ráczok között voltak nagyon szép számmal posztókészítők, de ezek csupán durva posztót készítettek (Kotzenmacher). Ilyen durva-posztókészítők voltak a következők: Stojan Zepezia, Laso Milaschoviz, Milutin Zebezia, Janko Zebezia, Sesko Cebezia, Laso Zebezia, Simon Zebezia, Schivan Zebezia és Peter Zebezia, egyszóval a Zebezia-család tagjai. A budai iparos-ság székhelye a Víziváros volt, itt találjuk a legtöbb iparost s a szövőipar is itt virágzott. Az 1714. évi összeírás itt a következő posztókészítőket (Tuchmacher) sorolja fel: Simon Georg Janaschek, Georg Mititsch (Kotzenmacher), Hans Georg Billancz, Christoph Matthias Zeltner (Tuchscherer), Hans Georg Pellean, Matthias Schuller. Ugyancsak a Vízivárosban lakott 1714-ben 2 takács is, t. i. Joseph Matthias König és Clement Humpel. Ezeken kívül csupán a Horvátvárosban lakott egy takács, t. i. Michael Lichtplan.

Az 1714. évi összeírásban felsorolt posztókészítők a budai polgárok törzskönyvének tanúsága szerint a következő sorrendben telepedtek meg állandóan Budán: Hans Bilanski (Billancz) 1713-ban, Matthias Zeltner 1717-ben és Matthias Schuller 1723-ban, a többi nem vétette fel magát a polgárok lajstromába, tehát nem telepedett meg állandóan a városban.

Az ipari népesség általában nem volt állandó, hiszen a vándorlás intézménye az iparosképzés elfogadott intézménye volt. A vándorló iparoslegények messze földet bejártak, mindenfelé szerencsét próbáltak s nem telepedtek meg egykönnyen idegen városban. Az 1720. évi összeírás alkalmával is felpanaszolja Buda városa, hogy czéhek ugyan szép számmal találhatók náluk (etsi cehae et societates non deficiunt), de a mesterek és legények száma a halálózások és elvándorlások következtében folyton csökken (numerus nihilominus magistrorum et sociorum per mortem aut obitum minuitur). Az elvándorlás oka Budán nem csupán a vándorlási kötelezettség, hanem a rossz kereseti viszonyok is voltak, mert a város fenti panaszja szerint oly rosszúl ment az ipar, hogy a megélhetést nem biztosította. (Hisce temporibus adeo infructuose opificia et quaesturae apud nos exerceantur, ut vel solietiam victui parando non sufficient). Nem volt munka, mert a népesség nagy része a katonaságból került ki s ezeknek voltak saját iparosaik,

¹ Teutsche undt catholische, dann altglaubische Raitzen im Taban etc. (Budai levéltár.)

a polgárság ritkán vette igénybe az iparoskat, idegenek pedig alig fordultak meg a városban. (Praesidiarii milites suos ipsi opifices habeant et cives concivium opera rarius indigeant, exteri autem apud nos vix unquam conspiciantur, contra voluntatem cum damno suo ferari urgentur).

E körülmények bőségesen magyarázzák, hogy 1730-ig a nevezetteken kívül kevés posztókészítőt (Tuchmacher) találunk a polgárok törzskönyvében, a mi ez iparág pangására vall. E posztókészítők a következők voltak: Christian Schultz (1723), Matthias Podhorszky (1724) és Johann Cristoph Daum (1729).

A posztókészítőknél nagyobb volt a takácsok (Weber) száma, kik közül 1730-ig a következők telepedtek meg állandóan: Hans Krempel (1702), Klement Humpel (1703), Matthias König (1709), Matthias Pränkhel (1705), Johann Wolfitsch (1709), Michael Lichtenplan (1711), Gregor Obenhoffer (1716), Johann Georg Gretschner (1721), Lorentz Krempel (1723), Hans Georg Wolfitsch (1723), Johann Fleiss (1724) és Joseph Albrecht (1725).

A rokoniparágak köréből jelentékeny volt a harisnyakészítők (Strumpfsticker) száma, kik közül a következő nevek szerepelnek 1730 előtt a polgárok törzskönyvében: Thomas Fuchs (1701), Augustin Rudolph (1706), Matthias Strippl (1706), Johann Jacobek (1709), Joseph Bellin (1714), Ferdinand Träxler (1715), Christian Wächter (1715), Johann Andree Jagisch (1720), Csúzy István (1726) és Hans Michael Fuchs (1727).

Ez utóbbi iparágnak virágzását igazolja a budai tanácsnak Germeten kamarai tanácsoshoz intézett fenti levele, melyben előadják, hogy vannak iparosaik, kik gyapjúból szövetet, harisnyát, kalapot stb. készítenek s vannak, kik szövetfestéssel foglalkoznak. (Degunt in medio nostri opifices, qui ex lana pannum, tibialia, pileos aliaque textilia conficiunt). Ez előadás azonban nem felelt meg mindenben a valóságnak, mert a rendelkezésünkre álló adatok szerint a posztókészítők száma nagyon jelentéktelen volt.

A budai takácsok már 1715-ben kiváltságos cézhet alkottak s czéhszabályzatukból kitűnik, hogy vászonszövéseken kívül posztó- és fátyolszövetkészítéssel is foglalkozhattak mindaddig, míg a nevezett iparágak meg nem honosodnak. (Soll dem Leinwathweber-Handwerckh Masselän- und Zeugmachen ebnermassen erlaubt sein. Es wäre dann Sach, dass die Masselän- und Zeugmacher anhero kommen, auf welchen Fahl dann denen Webern das Mas-

selän- und Zeugmachen, damit ein Handtwerckh dem andern das Brodt nicht benehme, zugleich eingestellt seyn solle.) Ugyanezt találjuk 1725. évi czéhlevelükben is,¹ a mi azt bizonyítja, hogy a posztószövés Budán nem tudott felvirágozni. A posztószövők még 1730 december 6-án sem alkottak czéhet Budán, mert a városi polgárság nevében ugyanakkor a királyi biztoshoz intézett panaszos levelet² az összes czéhek képviselői aláírják, találunk itt takácsokat (Leinweber), harisnyakötőket (Strumpfstricker), paszományosokat (Schniermacher), de a posztókészítőket hiába keressük.

A Budán megtelepedett posztó- és szürkészítők (pannifices et gausapiarii) hosszú időn át nem alkottak önálló czéhet, hanem a győri czéh fiókját képezték. 1753 márczius 13-án terjesztette fel a budai tanács³ önállósítási kérvényüket, a melyet azzal indokoltak, hogy a győri czéh nem részesíti őket megfelelő védelemben s a győri czéhvel való érintkezés fenntartása is költséges. A budai czéh önállósítását azzal is indokolták, hogy a pesti, kassai, esztergomi, szegedi, székesfehérvári, újvidéki, váci, egri és pécsi posztó- és kartonkészítők is ide akarják magukat bekebeleztetni.

A budai czéh önállósítási törekvéseinek további emlékei nem maradtak fenn az iratok között s így nem adhatjuk elő a czéh későbbi sorsát. Sem a budai, sem a többi városi posztókészítők nem jutottak azonban jelentőséghez s egyedül a vászonszövés volt az, mely a XVIII. századi magyar szövőiparban számottevő tényezőt alkotott. A szövőipar Budán is megindult, fellendülését azonban megakadályozta a czéhszabályzat, a mely megszabta, hogy a városi mester legfeljebb 5, a vidéki mester pedig legfeljebb 3 szövőszéken dolgozhatnak. (Einen bürgerlichen Meister in unseren königl. Haupt- und Freistatt Ofen nit mehr dann auf 5 Stiell, einen Meister auf den Gey oder Landt nur auf 3 Weberstiell zu arbeithen zugelassen sein.) E czéhszabályzat világosan bizonyít a mellett, hogy iparunk megerősödésének legnagyobb akadálya a czéh volt, a mely nem csupán a mesterek, hanem a munkaeszközök számát is korlátozta.

A Germeten javaslata és indokolása nem új, hanem lényegében megegyezik azon javaslattal, melyet az 1715. évi 59. törvénycikkkel kiküldött országos bizottság az ipar emelése tárgyában az 1723. évi országgyűlés elé terjesztett.

¹ Budai levéltár. Privilegia diversorum contubernorum.

² Közös pénzügyminiszteri levéltár ktára. 455. számú kézirat.

³ Budai levéltár. Privilegia diversorum contuberniorum.

Az említett bizottsági munkát¹ foglalkozott először rendszeresen Magyarország gazdasági bajainak orvoslásával s az ipari elmaradottság megszüntetése érdekében ez is különösen a posztógyártás meghonosítását javasolja.² A nevezett munkát 20. szakasza előadja, hogy csupán a városokban található valamelyes ipar, de az távolról sem elegendő a szükséglet fedezésére, hanem külföldről behozott ipari termékekre szorúl a fogyasztó közönség, a melyeket drága pénzzel kell megfizetni. Első sorban a gyapjúszőve-tekre érti ezt. (*Alibi confectae res, vel maxime quae ex lana conficiuntur, in regnum importentur et elevato pretio dividentur.*) Ezzel szemben a belföldi gyapjú, bőr s egyéb ipari czélokra szükséges nyers termékek a piaczkon olcsó áron kelnek el s külföldre vitetnek. (*Lana, cutes et nonnulla alia materialia ad manufacturam necessaria levi pretio coempta exportantur.*)

Az orvoslás módjaival a bizottsági munkát külön szakaszban foglalkozik s e szakasz kifejezetten csupán a posztógyártást, gyapjúszővést és bőripart tartja szem előtt (*manufacturea vel maxime panni ac ex lana et cutibus confici solitarum rerum*). Javasolja, hogy a különböző helyeken elszórtan lakó iparosok megfelelő központokon csoportosíttassanak vagy vármegyéenként szerveztessenek, vagy végre 15 évi adómentesség biztosításával külföldi iparosok hívassanak be.

Meg kell akadályozni, hogy az iparosok mezőgazdasági munkával foglalkozzanak s ezért nem szabad a külföldről betelepített iparosoknak mezőgazdasági czélokra alkalmas telkeket adni s a belföldi iparosok figyelmét is el kell vonni a mezőgazdaságtól. A posztógyártók sokat panaszkodnak, hogy hiány van belföldi ollóköszörösökben, e baj orvoslására jogot kell nekik adni az ollóköszörösök gyakorlására. (*Quia panni fissuram seu rasuram quaedam onerosa pannificum esse inaudiuntur, dum pro exacuendis forcibus cum expensarum profusione aliorum divertere coguntur, hac in parte ad eiusmodi exacuationem intra regnum fiendam indultus pro iisdem impetrandis censetur.*) Keresztül kell vinni, hogy a belföldi iparosok a nyerstermékeket a belföldi piaczkon szerezzék be. Meg kell szüntetni azt a szokást, hogy az iparosok munkájuk elhanyagol-

¹ *Systemata politicum, oeconomicum, militare et iudicium.* (Budai levéltár. Országgyűlési iratok.)

² A munkát vonatkozó 21. szakaszának a czíme: *De panni manufactura inducenda et lanae educatione prohibenda.*

lásával maguk vigyék a vásárra iparczikkeiket és rossz vásár esetén forgótőke hiányában ne tudjanak beszerezni nyerstermékeket. E bajon a kereskedelem szervezésével kell segíteni. Kiviteli tilalmakat kell fölállítani a nyerstermékekre, különösen a gyapjúra és a bőrre, nehogy e téren a hazai iparosok hiányt szenvedjenek. (*Prohibenda esse putatur per totum eductio lanae, cutium et si quae aliae res materiales pro manufacturis intra regnum haberi possunt.*) E téren is szervezni kell azonban a kereskedelmet, nehogy a nyerstermékek a mezőgazdák nyakán maradjanak s kénytelenek legyenek azokon olcsó áron túladni.

Az ipar fellendítésének az legyen a végcélja, hogy úgy a Magyarországon állomásozó katonaság, mint a polgári lakosság is posztó és egyéb szükségleteit a belföldi piacon elégíthesse ki. (*Ut pannus et aliae omnis generis res opificum et mechanicorum tam pro militia intra regnum excubante, quam etiam incolis, in quantum pro cuiuscunque status ratione intra regnum requiritur, in manufacturiis et fabricis confici valerent.*)

Az országos bizottságnak külföldi iparosok behívására vonatkozó javaslatát az 1723. évi 117. törvénycikk elfogadta, biztosította a bevándorlók személyes szabadságát s 15 évi adómentességet is engedélyezett számukra. A javaslat értelmében intézkedett, hogy a bevándorolt iparosok a mezőgazdaságtól távortartassanak s ez intézkedés végrehajtását az újonnan szervezett helytartótanácsra bízta.¹

Minthogy az országos bizottsági munkálat gyakorlati megvalósítása az országgyűlési tárgyalások keretén belül nem sikerült teljesen, az 1723. évi 115. törvénycikk a helytartótanácsra bízta a feladat kimerítő megvalósítását. (*Oeconomia regni publica qualis esse debeat? Cum Status et Ordines stante diaeta elaborare nequivissent, ideo Consilium Regium Locumtenentiale elaboret, et Suae Maiestati ac etiam successive Statibus et Ordinibus regni in diaeta pro approbatione vel modificatione referat.*)²

A helytartótanács nem oldotta meg a reá bízott feladatot s az 1728/29. évi országgyűlés ismét kénytelen volt e célra országos bizottmányt kirendelni.³ Ez országos bizottmány 1728 június 30-án küldetett ki s augusztus.

¹ Horváth Pál: Nemzetgazdasági elvek. A XVIII—XIX. században tartott országgyűlési munkálatokból kivonva. 69. l.

² Horváth Pál id. m. 29. l.

³ Horváth Pál id. m. 30. l.

24-ikén már beterjesztette a terjedelmes munkálatot,¹ a mely túlnyomó részében az ország közgazdasági viszonyainak felvirágoztatására szükséges közpénztár megteremtésének módozataival foglalkozott, de az ipar meghonosítása érdekében is figyelemre méltó javaslatokat tett.

E javaslatok is abból indulnak ki, hogy az ország iparosok szükségében van s az ország közgazdaságának előmozdítása érdekében kívánatos az 1723. évi 117. törvénycikk értelmében különböző iparosok behívása (*intelligentes et periti diversi generis mechanici . . . vocandi censerentur*) s megfelelő elhelyezése (*ad loca commoda pro exigentia necessitatis disponantur*). Az iparosok behívásának végrehajtására az országos bizottság javaslatba hozza a biztosítandó kiváltságlevél-szövegét is, a melyben kiváltságokat s 6, esetleg több évi adómentességet biztosítanak a meglepülő tökéseknek, gyárosoknak és ipari munkásoknak. (*Negotiatores, fabricatores, artifices et mechanici — vel jam ibidem reperibiles manufacturas consilio et auxilio in meliorem statum ponere, vel novas fabricas inducere eoque fine sive societates negotiatorum ingredi, sive novas erigere, vel desertas etiam domos in se assumere et reaedificare vellent, tales diversa sibi multum utilia realia et personalia privilegia, non absimiliter respectu desertarum per advenas modo praevisio sive assumendarum, sive vero neoerigendarum domorum per sexennium, intuitu fabricarum vero pro qualitate rei et circumstantiarum per aliquot aequae annos libertatem sub omnibus oneribus publicis sint obtenturi.*)

Lehetetlen a javasolt kiváltságok nagy horderejét be nem látni, hiszen csupán e kiváltságok nyújthattak védelmet a czéhek zsarnoksága ellen s Ausztriában is e kiváltságok tették lehetővé az ipar megerősödését.² E kiváltságok a merkantilista állami politika találmányai, melyek a vállalkozót képessé tették, hogy a czéhszabályok ellenére a kivitel számára is termelhessen s az így támadt nagy üzemek idővel kitűnő állami adóforrásokká legyenek.

Míg Ausztriában a kiváltságos ipari üzemek korán megjelennek, addig nálunk csupán a XVIII. század végén találjuk első nyomaikat s a czéhek ez ideig korlátlanul uralták ipari életünket. A czéhek uralma természetszerűen csupán a városokra terjedt ki, mert falun a földesúré volt a hatalom.

¹ *Relatio et opinio deputationis pro adinveniendis et elaborando fundo ad instaurandam publicam oeconomiam regni necessario.* (Budai levéltár.)

² Pöfiram, *Geschichte der österreichischen Gewerbepolitik*. 13. 1.

E hatalom pedig a mezőgazdasági munkával, a robot leszolgálásával stb. volt elfoglalva s az iparral édeskeveset törődött. A népesség igényei különben is oly csekélyek voltak, hogy a házi ipar keretén belül bőségesen kielégíthetők voltak.

A nemesség mezőgazdasági érdekei azonban nem akadályozták meg a nemességet abban, hogy az ipar legerősebb akadályával, a czéhekkal szemben síkra ne szálljon. Már az 1715. évi országgyűlésen hangoztatják az iparszabadság áldásos eredményeit és sürgetik a czéhek eltörlését, azonban eredménytelenül.¹

Ismételten felveti a kérdést az 1728/29. évi országgyűlés, mely a czéheket egyenesen az ipar érdekeivel ellenkező intézményeknek jelenti ki (si hoc non esset, plures darentur manufacturae in Hungaria) s hivatkozik a francia, angol és belga példára, a hol az iparszabadság virágzó ipart teremtetett. (Gallia, Anglia, Hollandia, ubi, quia contubernium non exstaret, ast quilibet libere laboraret, omnis generis manufactura reperitur.)² Ez azonban épen olyan eredménytelen kísérlet maradt, mint az 1764. évi országgyűlés hasonló kezdeményezése s a czéhrendszer a magyar ipar örök kárára kikerülte a veszedelmeket. Hogy pedig a czéhrendszer eltörlésére irányuló kísérletek nem a magyar nemesség önzéséből származtak, hanem valósággal az ipar érdekeit védő intézkedések voltak, azt Ausztria politikájával igazolhatjuk, a hol lépésről lépésre igyekeztek visszaszorítani a czéheket.³ Az állami politikát a tudomány is istápolta, a mely I. Lipót korától fogva következetesen hangoztatta, hogy ipart csupán az elavult czéhrendszer romjain lehet teremteni.

Igaztalanul éri tehát a magyar nemességet azon vád, mintha az ipar felvirágoztatása nem feküdt volna szívéükön, sőt egyenesen megakadályozták volna a magyar ipar megerősödését.⁴ Iparunk elmaradottsága nem a rendeken, hanem az ország általános gazdasági helyzetén, a munkás- és tőkehiányon, vámrendszeren stb. múltott. Hiába teremtik meg az ipar felvirágoztatásának feltételeit, hiába szüntetik meg a czéhrendszert, hoznak be tőkét és szakképzett munkásokat, a míg az ipari termelés számára piacot nem teremtetek, míg az ipari népesség megélhetése biztosítva nem

¹ Horváth Pál id. m. 71. l.

² Horváth Pál id. m. 74. l.

³ Waentig, Gewerbliche Mittelstandspolitik 10. és kk. ll.

⁴ Ferenczi Imre: Iparunk régibb fejlődése nehézségei. (Közzgazdasági Szemle 41. k. 2. sz.)

volt. Magyarország XVIII. századi mezőgazdasági termelése távolról sem volt elegendő nagyobb ipari központok élrelmezésére, hiszen földjének nagy része puszta és műveletlen volt. Az úrbéres gazdálkodás nem volt alkalmas a mezőgazdasági termelés fokozására. Előbb mezőgazdasági népességgel kellett ellátni az országot, a jobbágyrendszert kellett megszüntetni s csupán akkor lehetett szó iparpolitikáról. De piacuk sem volt Magyarországon az ipari termékeknek, mert a jobbágynépesség igényeit kielégítették a háziipari termékek, a nemesi és polgári népesség száma pedig csekély volt s e csekély népesség is inkább a külföldi termékeket részesítette előnyben.

A kedvezőtlen körülmények ellenére történtek az ipar meghonosítása érdekében számottevő kísérletek s e kísérletek nem a polgári osztály köréből indultak ki, hanem a földesurak voltak a vállalkozók. Vegyük számba a szövőipari vállalkozásokat s meggyőződünk ez állítás valódiságáról. E vállalkozások természetesen nem a mai értelemben vett gyárak voltak, mert a feldolgozás nem egy központban történt, jelentékeny tőkebefektetéseket és vállalkozói szellemet kívántak azonban, a melyek kockázattal jártak.¹

A posztógyártás meghonosítása érdekében Szelepcsényi György esztergomi érsek tette meg az első lépést, midőn pozsonymegyei gombai birtokán posztógyárat alapított. Az új vállalkozás óriási nehézségekkel volt kénytelen megküzdeni, mert a rendelkezésre álló magyar gyapjú nem volt alkalmas jobb minőségű posztó előállítására s külföldről kellett finom gyapjút hozatni. Sikerült azonban a nehézségeket szerencsésen legyőzni s a gyártmányok minősége vetekedett az angol és hollandiai posztóval. A gyártási nehézségek megszüntetésére az érsek nemes juh fajokat honosított meg jószágán s festőnövényeket is termelt, a mi a gyártást nagyban előmozdította. A költséges vállalat az érsek halála után (1685) megszűnt s ezzel egy szép reményekre jogosító vállalkozás ment tönkre.²

E vállalat annyival figyelemre méltóbb, mert Ausztriában egyedül a linzi posztógyár volt egykorú alapítás s az is olyan kiváltságokkal volt felruházva, a milyenekkel a gombai gyár nem rendelkezett.³

A gyapotszövetgyárak sorában a nyitrai megyei sasvári kartongyár volt az első jelentékenyebb kísérlet, melyet

¹ Příbram id. m. 16. l.

² Bel, Notitia Hungariae novae II. k. 222. l.

³ Waentig, Gewerbliche Mittelstandspolitik 15. l.

I. Ferencz császár állíttatott fel családi birtokán. I. Ferencz császár tevékeny részt vett az ausztriai ipari vállalkozásokban is s ezért Nagy Frigyes »der grösste Fabrikant« gúnynévvel ruházta föl.¹ A sasvári gyár rövidesen a bécsi Schuller und Co. bankcég tulajdonába ment át, majd Puthon János lovagé lett.² Az utolsó tulajdonos vezetése alatt 1786-ban már 300 munkást foglalkoztatott, tehát virágzó üzem volt.³ Gyártmányai azonban nem voltak a legjobb minőségűek s így soha nem tudott nagyobb jelentőségre szert tenni.⁴

1766-ban alakult meg az Eszterházyak pozsonymegyei birtokán Cseklészen a második magyarországi kartongyár, melyet Falket, Kammwar, Himberger, Wachtler és Natali alapítottak s melynek felszerelési költségei 60.000 forintba rúgtak. A gyár Bécsből hozatta a gyapotot s Pozsonyban volt az elárúsító helye. Hosszú ideig szépen virágzott, midőn azonban 1786-ban kizárólag Wachtler József pozsonyi kereskedő kezére jutott, hanyatlásnak indult s rövidesen megszűnt.⁵

A gyapjúszövőgyárak sorában a gombai kísérletet a gácsi alapítás követi, melyet 1767-ben állíttatott fel a gr. Forgách-család gácsi birtokán. Eredetileg csupán gyapjúárúk előállításával foglalkozott s 1792 óta gyártott posztót is. 1800-ban részvénytársaság kezébe került, azonban tovább is a grófi család maradt a főrészvényes. A gácsi gyár termékei messze földön ismeretesek voltak s minőségük is nagyon jó volt.⁶

A mosonyi, illetőleg magyaróvári gyapjúszövőgyár 1776-ban alakult Krisztina főhercegnő jószágán és kezdeményezésére. Kezdetben házilag kezelték, később azonban brünni gyárosok kezébe került s 1809-ben Pozsonyba helyeztetett át mint »Pozsonyi finom posztógyár«. A mosonyi gyár mintegy 60 munkást foglalkoztatott s 1783-ban már 15.000 frt. értékű belföldi gyapjút dolgozott fel. Gyártmányai közép-szerű minőségűek voltak s ezért soha nem tudott nagyobb jelentőségre emelkedni.⁷

¹ Přibram id. m. 75. l.

² Schwartzner, Statistik. I. k. 369. l.

³ Korabinsky, Geogr. histor. Lexikon von Ungarn. Register sub titulo Schaschin.

⁴ Blaskovits, Schedium de statu fabricarum. 24. l.

⁵ Korabinsky id. m. 350. l. Horváth M. Ipar és kereskedelem története a három utolsó század alatt. 215. l.

⁶ Schwartzner, Statistik. I. k. 374. l.

⁷ Horváth M., id. m. 513. l.

A fentemlített gyárakon kívül XVIII. századi alapítások még gr. Batthyány Tivadar borostyánkői és kisbéri gyapjúszövetgyárai, továbbá gr. Schönborn munkácsi gyára, a melyek bizonyosságul szolgálnak arra, hogy mennyire ellenkezik a valósággal azon állítás, hogy a XVIII. századi magyar főúri családok nem szereztek érdemeket a magyar gyáripar megeremtése körül.¹

A magyar főúri családoknak a gyáripar meghonosítására irányult tevékenységét annál inkább kell méltányolnunk, ha számba vesszük, hogy 1786-ban Magyarországon csak 12 gyár volt s ebből 8 foglalkozott posztószövéssel és 2 gyapotszövet-előállítással.² A dolog természete szerint az ipari központokat a városokban kellene keresnünk, valósággal azonban másként állott a dolog, mert a városi polgárság nagy része a XVIII. század végén föld- és szőlőműveléssel továbbá állattenyésztéssel foglalkozott (*magna pars rem seu agrariam seu vinariam sen pecuariam exercet*) s csupán Pozsony, Sopron, Buda, Pest, Kassa, Temesvár és Károlyváros voltak ipari központok.³ E városokon kívül csupán úgy támadhatott ipar, ha a földesurak vállalkoztak az ipar meghonosítására s az előadott kísérletek tanúsítják, hogy az meg is történt.

Buda városa, a melyet Germeten javaslata a szövőipar meghonosításával akart lábra állítani, soha nem vált ipari központtá. Magyarország ipari és kereskedelmi központjává már a XVIII. század végén testvérvárosa, Pest lőn, a hol a szövőipar is meghonosodott. 1816 október 5-én jelenti a pestvárosi tanács a helytartótanácsnak,⁴ hogy Kanitz Joachim gyapjúszövet-gyára két esztendő óta áll fenn s 68 munkást foglalkoztat. A gyár berendezési költségei 335,693 forintot tettek ki s gyártmányai a brünni szövetekhez hasonló minőségűek. E jelentésre a helytartótanács 1817 május 13-án Kanitz Joachimnak kiváltságot adott, hogy tanoncokat szabadíthasson fel, mesterembereket állíthasson ki, az üzemhez szükséges mesterlegényeket fogadhatson fel s gyártmányai számára mindenhol előrúszítóhelyeket állíthasson fel.

A nevezett gyár műhelyei kezdetben Pesten és Rákos-

¹ Ferenczi Imre: Iparunk régebbi fejlődési nehézségei. (Közgazdasági Szemle. 41. k. 2. sz.)

² Skerlecz, *Descriptio physico-politicae situationis regni Hungariae relate ad commercium*. 23. l.

³ Skerlecz id. m. 17. l.

⁴ Pestvárosi levéltár. *Relationes a. n. fasc. 4. nr. 464.*

palotán voltak elhelyezve, később azonban teljesen Rákospalotára költöztek át. 1826 április 24-én ugyanis már mint rákospalotai gyáros folyamodik a helytartótanácshoz, hogy az óbudai Montour-Commission megrendeléseit biztosítsa gyára számára. E folyamodványban előadja, hogy gyártelepe 27 öl hosszú és 6 öl széles egyemeletes épületben van elhelyezve, melyben 40—50 szövőszékkel lehet dolgozni. Ezenkívül 35 öl hosszú és 4 öl széles épületet foglal el a festő- és posztónyíróműhely s a rákospalotai tó mellett külön kallómalma is van. Gyártelepén összesen 97 munkást, 30 gyermeket és 25 rokkant katonát foglalkoztat s évenként 62.025 forint munkabért fizet ki.

Kanitz Joachim folyamodványát 1820 május 17-én kelt felterjesztésében a pestvárosi tanács is pártolta s külön felhívta a helytartótanács figyelmét a rákospalotai gyárra, mely az egyetlen magyar posztógyárat, a gácsit is felülmúlja gyártmányai minőségével.

A folyamodvány és felterjesztés nem járt sikerrel, mert 1820 szeptember 20-án a helytartótanács értesíti a pestvárosi tanácsot, hogy a haditanács a katonai posztószállításra nézve egy társasággal három éves szerződést kötött s így a rákospalotai gyár termékeit nem veheti igénybe. Ez a balsiker megingatta a vállalat alapját, mert első sorban katonai szállításokra volt berendezve. Kanitz Joachim katonai szállításokkal szerezte össze vagyonát s a katonai szállítások elmaradása okozta vesztét. A gyár megszűnt s a szövőipar a pesti oldalon sem tudott állandó hajlékot találni.

Gárdonyi Albert.

Történeti irodalom.

Fináczy Ernő: A középkori nevelés története. Vezérfonal egyetemi előadásokhoz. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter megbízásából. Budapest, 1914. Hornyánszky Viktor kny. 8° VIII+334. 1.

Nyolcz évvel ezelőtt jelent meg *Fináczy Ernőnek* »Az ókori nevelés története« című munkája,¹ melynek folytatása ez a mű, a melyet jelen sorokkal kívánunk bemutatni a Századok olvasói előtt.

Fináczy, mint a budapesti tudományegyetem tanára, igazi hivatottságáról tett tanubizonytságot amaz elhatározásával és cselekedetével, midőn tanszékének tudományszakát vezérkönyv alakjában tanítványai kezébe adta. Ily módon nem elégedett meg a szaktanár előszóbeli tudományos közlésével, hanem a tudományos kézikönyv megszerkesztésével ki nem alvó fáklját adott tanítványai kezébe s ez által alkalmat nyújtott nekik, hogy a közölt ismeretanyagba elmélyedhetnek, a feldolgozás módjával és rendszerével, a kútfőkkel és a tudományos irodalommal megismerkedhetnek.

Szerző, mint afféle helyén levő egyetemi tanár, a szakember teljes felszerelésével oldotta meg feladatát. Nem kísérletez és találgat, hanem szilárd talajon és biztos úton halad. Anyagát az eredeti források világánál szemléli és a szakszerű, szigorúan tudományos feldolgozások eredményeivel gyarapítva teszi közkincscsé. Sokat olvas és tanul, szívesen elmélkedik és gondosan rendszerez. Nagy perspektivákkal dolgozik s mindig pontosságra törekszik.

Műve az evangelium paedagogiájával indul meg s a keresztény életeszmenynek, a keresztény embernek és a keresztény nevelésnek találó és megnyerő rajzát adja. Már itt megjelenik a szerző a középkort megértő és megbecsülő lelkével, szigorú tárgyilagosságával és tudóshoz illő és méltó ama bátorságával, mely a közkeletű szólamokkal és rosszmájú ócsárlásokkal szembe száll.

A középkori nevelés forrásainak vizsgálata szerzőt az egyházatyák műveinek áttanulmányozására vezette. A classica philo-

¹ Lásd: Századok, 1907. 344—48. 1.

logiának egykori szaktanára mind a görög, mind a latin egyházatyák munkáit eredeti nyelvükön tanulmányozza s belőlük rendkívül értékes anyagot hüvelyez ki. Nagy szent Vazul, Alexandriai szent Kelemen, Nazianzi szent Gergely és Aranyszájú szent János mind sorra megszólalnak e műben az ő elveikkel és felfogásukkal. A keresztény erkölcsi nevelésről előadott tanításukhoz minő finom szálakkal és az ifjúkorban élő tanítványok lelkét mily megtermékenyítőleg fűzi meggyőződését a XX. század egyetemi professora, mondván : »Ma sem tehetünk egyebet, mint hogy minden eszközzel igyekszünk az ifjú léleknek tisztaságát megővni. Ha nem ezt tesszük, nem volnánk nevelők. Ma is azt tartjuk az erkölcsi nevelés egyik legfőbb problémájának, miképpen lehetséges az ifjút arra képesíteni, hogy indulatain és szenvedélyein urrá lehessen s tőlük magát tehetetlenül ne hányassa. Ma sem mondhatunk le arról az elvi követelésről, hogy igazi ethikai alapon álló házasság nem lehet más, mint az, melybe férfi és nő tisztán és romlatlanul lépnek be, mert csupán ily frigy biztosíthatja a szeretet és hitvesi hűség állandóságát, a házasság élet szentségét és összhangját, testben és lélekben egészséges utódok létrehozását.« (47—48. l.)

Szerző helyesen ítéli meg a görög egyházatyák álláspontját a classicus tudományokra nézve. Természetes volt, hogy ezeket felkarolták, hiszen ha »a keresztény nevelés eszméje merőben új volt is, de eszközeit a régi kultúra örökségéből vette«. Megcáfolja azt az állítást is, mintha a latin egyházatyák a classicus irodalom, tudomány, philosophia és művészet iránt ellenszenvvel lettek volna. S e ténynek igazolására Minucius Felix, Tertullianus, Arnobius és Lactantius nyilatkozatainak bemutatása után szent Ágoston egyéniségét mutatja be, kiterjeszkedve e nagy gondolkodó paedagogiai világának és munkálkodásának mindegyik részére s megállapítja róla, »hogy a görög egyházatyáknál szigorúbban, de mégis az övékhez hasonló eklektikus felfogással szemeli ki a pogány tudomány kincseiből azt, a mi keresztény értelemben egyetemesen művelő«.

A népvándorlás alatt szereplő népek műveltségének megvan a kapcsolata a római világgal, mert azok a római katolikus egyház vezetése alá jutottak. *Sevillai Izidor* »Etymologiae libri«-je, a középkornak valóságos encyklopaediája ; *Martianus Capella* a hét szabad mesterség iskolai anyagát először foglalja rendszerbe ; *Boethius*, korának e legnagyobb szelleme, a philosophus, theologus, költő, szónok és stilista tudását és ügyességét értékesíti görögből latinra készített fordításaiban, magyarázataiban és műveiben. A benedekrendiek monostori iskoláinak kifejlődését és működését szemléletes képben feltárja

Cassiodorus iskolája Vivariumban, szent Bonifácznak német- s Beda Venerabilisnak angolországi tevékenysége. A világi pap-ság műveltségének fokozására meg szent Chrodegang szabályzata volt nagy hatással.

Nagy Károlylyal a nagyméretű birodalmi politika mellett a művelődés is magasabb színvonalra emelkedik. A császári udvarban nevelt gyermekek és a felnőttek akadémiaszerű művelése nagy hatással volt a társadalomra is. De az előkelő fel-fogású uralkodó egyenest belenyúlt a népnevelés ügyébe is. 802-iki capitularéjában elrendeli, »hogy mindenki küldje el fiát a betűk megtanulására és a fiú minden igyekezetével maradjon meg az iskolában mindaddig, míg jól meg nem tanulta az olvasást«. Nagy Károly hatása alatt rendeli el a 789-iki aacheni zsinat, hogy olvasó gyermekek részére minden monostorban és székes-egyháznál kell állítani iskolát, a melyben olvasást, írást, számolást, éneket és nyelvtant tanítsanak. Maga a császár meg 802-ben meghagyja, »hogy minden papot vizsgálatnak kell alá-vetni, hogy van-e kellő műveltsége, hogy jártas-e a nép tanításában s a prédikálásban és elsajátította-e az ismeretek minimumát: az olvasást, írást, fogalmazást, számolást, éneket s megérti-e az evangeliumot?«

Az egyházi iskolázás a monostorokban, a plébániákon és a székesegyházaknál megyen végbe. A műből részletesen megismerjük a monostorok belső és külső iskoláját s az itt végbe-menő nevelést és fegyelmezést, a napirendet, a diákéletet s a tantárgyakat a hét szabad mesterség alakjában (grammatika, retorika, dialektika, zene, számtan, geometria és csillagászat). Ezek tanításának módja, rendszere, eszköze és anyaga a külföldön egészen azonos a magyar monostori és káptalani iskoláéval, melyek a Századok olvasója előtt már 1896 és 1897 óta ismereteseek, — a mint szerző e tényre maga is rámutat.

A középkori lovagok és iparosok nevelése takaros összefoglalásban jelenik meg előttünk, gondos reflexióval a hazai viszonyokra.

A scholastika megszületésétől kezdve végigvezet szerző a nominalismus és realismus küzdelmén, a humanistikus irány szárnypróbálgatásán és a szent Bernát által erőteljesen képviselt mystikus irányzaton egész az Aquinói szent Tamás által rendszerbe foglalt scholastikus theológiáig. Itt jutunk arra a térre, a hol az újszülött iskolának, az egyetemnek munkája végbement.

A középkornak eme sajátlagos iskoláját, a studium generalet szerző az eddigi tudományos vizsgálatok világánál mutatja be, főszílyt helyezve a két fő egyetemi típusra, melyekhez a mintát a párisi és a bolognai egyetem szolgáltatja. Ezek keletkezésén

kívül előttünk áll az egyetemi szervezet a maga facultásaival, tananyagával, tanrendszerével, collegiumaival és egész életével, melynek rajzánál szerző az egyetem tényezőinek hivatásáról ily nemes hangon tesz vallomást: »Mindenesetre a középkori egyetemek voltak azok az intézmények, a melyek az újjáalakult fiatal európai társadalomban legelőször tekintették feladatuknak a tudomány önzetlen ápolását s legelső látható példáját adták a mesterek és tanítványok ama szellemi közösségének, az idősebb és ifjabb tudós nemzedékek ama solidaritásának, mely minden tudománytanítás és tudományművelés elengedhetetlen föltétele«.

A muszlimok és zsidók nevelésügyének bemutatása után még a keresztyén nőnevelést ismerjük meg az apácák és a lovagkisasszonyok nevelésének képében.

A mű tartalma egységes; dissonáns hang csak egy-két helyen érzik ki belőle. Pl. a középkor felfogása az értelem neveléséről (4. l.); az egyházi szervezetről (9. l.) és Aquinói szent Tamásról (225. l.) leírt szavai a történelem előtt nem igazolhatók.

A neveléstörténeti anyagot Fináczy szinte szemléletessé teszi ama szerencsés eljárásával, hogy egyes paedagogiai írók műveiből szemelvényeket nyújt saját maga készítette fordításában.

Az egész munkán elárad a paedagogus szerető gondja, melylyel az ifjúságnak és a tudománynak él. Vajha e mű elolvasása a nevelés, s vele a gyermek szeretetét fakasztaná meg azokban az ifjakban is, a kik majdan mint tanárok vagy apák hivatva lesznek a nemzet fiainak nevelésére!

Dr. Békefi Remig.

Hengelmüller (Freiherr von —): Franz Rákóczi und sein Kampf für Ungarns Freiheit 1703—1711. I. Band. Mit fünf Bildnissen.
Stuttgart und Berlin, 1913. Ára 6 M 50 pf.

Hengervári *Hengelmüller* László báró az idén, május 2-án töltötte be életének hetvenedik esztendejét, de a magyar történetirodalomba csak most vonult be a legnemesebb magyarról írt szép könyvével, a melyet a diplomatiától s az Amerikai Egyesült-Államok nagyköveti méltóságától való megválásának (1913.) esztendejében németül és angolul bocsátott közre. Németül azért, mert *Horn* Edének 1861-ben kiadott Franz Rákóczija óta a levéltári adatoknak egész özöne jelent meg, a melyről a német közönséget tájékoztatni kellett; angolul pedig azért, mert az angolok jóformán nem ismerik azt a férfit, ki diplomatiájukat a XVIII. század első másfél tizedében annyiszor foglalkoztatta. Művét francziául nem adta ki, mert *Horn* Emilnek 1906-ban

Rákócziról írt életrajza (melyet a Századok 1906. évi folyamában ismertettem) teljesen megfelel feladatának. Ez a feladat abban áll, hogy a német, angol és francia közönség megtudja, ki volt Rákóczi, mit tett és — habár hadjárata vereséggel végződött — a magyar nemzet miért áldja emlékezetét. Valóban hálásak lehetünk azért, hogy Horn a francziáknak, Hengelmüller báró pedig az angoloknak és a németeknek ezt alaposan, világosan és vonzóan elmagyarázta.

Az angolokra, sőt magukra a németekre nézve is különösen tanulságos lehet Hengelmüller könyvének bevezetése, a mely 1526—1700-ig hazánknak Ausztriához való viszonyát tárgyalja (1—56. l.). Az angolok megérthetik belőle Rákóczi állításának igazságát (155 l.), hogy Magyarország olyan összeköttetésben áll Ausztriával, mint Skótország Angliával, míg az osztrákok úgy akarnak vele bánni, a hogy Anglia bánik Írlanddal; azaz meghódított országnak tekintik, bár sohasem hódították meg. Valóban tanulságos, hogy most már nem egy kuruczkozó magyar historikus, hanem egy nyugalmazott cs. és kir. nagykövet állapítja meg (24. l.), hogy a császári kormány az alkotmányt mellőzte s a nemzetnek észre kellett vennie, hogy az idegen, a ki segítette, ura lett. Igaz, hogy Bécs központosító törekvéseit XIV. Lajos századának szellemével magyarázza. »Olyan magyar király — mondja (39. l.) —, ki Ausztrián Budáról uralkodik, alkalmasint mindent elkövet, hogy uralmát egységesen rendezze be és hatalmas dunai birodalmat alapítson«. Zrinyi és Rákóczi fejében már valóban megfordult ez a gondolat, mely később Napoleon és Bismarck agyában is felvillant; s meg kell adni, hogy ilyen gondolatot az egységre hivatott Magyarország inkább sugallhatott, mint a mozaikszerű Ausztria. A magyarság, mely *Hengelmüller* szerint (49. l.), 1687-ben még a középkor érzelmeivel és nézeteivel volt eltelve, nem is annyira az abszolutizmusról félt, mint attól, hogy ez az Ausztriába való beolvadásra vezetne. És Hengelmüller maga is elismeri (51. l.), hogy Kollonics reformjai a magyarságot nem kárpótolták volna nemzeti lételének és alkotmányos szabadságának elvesztéseért. Ebből azonban az következik, hogy a magyarság nem a középkorhoz, hanem a népjoghöz ragaszkodva utasított vissza olyan reformokat, a milyenekkel most *Kollonics*, utóbb pedig *II. József* és az 1849. évi márcziusi »alkotmány« kínálta meg. Ezt különben az idegen olvasó *Hengelmüller* becses könyvének részleteiből maga is megállapíthatja.

A részletek, az 57. lapon, *Rákóczi* ifjúságának elbeszélésével kezdődnek és bennök Hengelmüller Rákóczi vallomásaival, Thalyval s másokkal szemben (kik közé nem tartozom, mert könyve-

met nem ismerte) becses helyreigazításokat közöl. Így pl. (a 63—64. lap jegyzetében) saját levéltári kutatásai alapján valószínűtlennek mondja Rákóczinak *Magdolna* hesseni hercegnővel való eljegyeztetése történetét s azt, hogy ezt a házasságot Eleonóra császárné akadályozta volna meg. Hiába kutatott Rákóczinak XIV. Lajoshoz 1700 november 1-én írt levele és ezzel kapcsolatban Rákóczi perének iratai után is (70. l.); ellenben ismeri *Schiller* Lénárd kapitánynak a pietrkowi merényletre vonatkozó jelentését (75. l.), a mit más történetírók nem ismernek. Ha tehát mondja is, hogy ez lényegében egyezik *Bercsényi-nék*. Rákóczi vallomásaiban foglalt elbeszélésével, nagy köszönettel fogadtuk volna a kalandnak pár sorban való ismertetését. Ellenben megjegyzi (76. l.), hogy Rákóczinak *Szieniavszkihoz* és feleségéhez intézett leveleit, a miket Czartoryszki hercegné levéltárában őriznek, nem volt alkalma átnézni s nem is tudja, hogy valaki átnézte volna. Én úgy tudom, hogy a Szieniavszki-levéltár Szienavából a Czartoryszki-családdal kötött házasság következtében bekerült a krakói Czartoryszki-múzeumba. A Szieniavszki-levéltárat, mely Thaly szerint elégett, *Magasházy* László készítült átkutatni, *dr. Thomašivskyj* István pedig a Századokban (1912, 124. l.) megígérte, hogy közrebocsátja a fejedelemnek a hercegnőhöz 1704—1712 közt intézett 40 levelét s jellemezni fogja a levelezőknek egymáshoz való viszonyát.

A második fejezet (77—103. l.) a fölkelés kezdetétől fogva 1703 végéig terjed; a harmadik pedig (104—126. l.) a gyöngyösi tárgyalások megheiusultáig megy. Elbeszélését tehát rövidre fogja, de így is bebizonyítja azt az állítását (105. l.), hogy a magyar ügy a világkérdésnek egyik része volt. Súlya és jelentősége van annak, hogy az amerikai nagykövet Rákóczi Recrudescent-ját egy sorba helyezi Amerika későbbi függetlenségi nyilatkozatával (106. l.). Egy diplomata ajkáról (104. l.) tanulságos azt is hallanunk, hogy Bécs a »rebelliseknek« olyankor volt hajlandó föltételeket engedni, mikor ezeket senki sem kérte s mikor nyílt kérdés volt, ilyeneket egyáltalán elfogadnának-e? A nagy nehezen mégis megindult gyöngyösi tárgyalásokról valóban úgy vélekedik, hogy mind a két fél kevés őszinteséget tanusított.

A negyedik fejezetben (127—156. l.) finoman veti gróf *Forgách* Simon szemére, hogy *József* ifjabb királytól nyert megbízatását csak évek múlva mondta meg Rákóczinak. Azonban nem találja igazoltnak azt a föltevést (mit Rákócziról írt könyvemben — I., 328. l. — én is említek), hogy József oly szerepre készült volna atyjával szemben, mint a milyet száz esztendővel azelőtt Mátyás játszott Rudolffal szemben. Viszont a békés meg egyezés másik legyőzhetetlen akadályának (143. l.) azt tartja,

hogy *Rákóczi* az erdélyi fejedelemségre való megválasztását elfogadta. Felfogását könyve második részében sok fontos adattal támogatja; de nem hivatkozik a választás föltételeire, a mik könyve írásakor már ösmeretesek voltak. (Könyvemben I., 455—456. l.) Ennek a választásnak tulajdoníttja (151. l.), hogy a selmeczbányai tárgyalások alkalmával *Rákóczi* nem akarta a békét; de kiemeli (155—6. l.), hogy ez és több más személyes ügy a tárgyalásokon hivatalosan szóba sem jött s ha az osztrákok Magyarországnak olyan helyzetet szántak, mint az angolok Irlandnak, meg kellett volna gondolniok, hogy az angolok valóban elfoglalták Irlandot, ők azonban még nem hódították meg Magyarországot.

Rajta voltak, hogy meghódítsák s az ötödik fejezetben (157—174. l.) be is számol kísérleteikről, de az ezeket követő alkudozásokról is. Közben az előtte is rokonszenves *Stepneynek* az osztrák miniszterekkel, különösen *Wratislaw* gróffal való viszálykodásairól (a 161—2. lapon) néhány ismeretlen adatot közöl. Sikerült (u.o.) a *Stepney* és *Desalleurs* összehasonlítása is, de ezt a nagyszombati csata fölemlítése (163. l.) utáni időkre kellett volna halasztania, a mikor Egerbe érkezése után (172. l.) a francia küldött már csakugyan hathatott *Rákóczira*. Az első találkozásról *XIV. Lajoshoz* 1705 márczius 14-én intézett jelentésen kívül a szerző sok becses adatot talált volna *Desalleurs* titkárának kézirati, 136 folio lapra terjedő jelentésében is (*Memoire sur un voyage fait en Hongrie en 1704 et 1705*), a mely most már a M. N. Múzeum tulajdona. *Desalleurs* mindjárt kezdetben nagyon kevés hatást gyakorolhatott *Rákóczira*, mert a követ az első napokban maga írta útközben elmaradt titkárának, hogy nem bízik többé a dolgában, mert *Rákócziban* a világ leggonoszabb és legálnokabb emberét ösmerte meg (il l'auoit reconnu pour l'homme du monde le plus mechant et le plus perfide). Annál több tisztelettel szólt a titkár *Rákócziról* (a kézirat 82—83. és 95. lapjain), mikor végre megérkezett Egerbe, honnan különben öt ura pár nap mulva már hazaengedte Párisba. *Hengelmüller* könyvének ötödik fejezete *I. Lipót* halálával s rövid, de találó jellemzésével végződik.

A hatodikban (175—198. l.) az új uralkodó békés szándékairól, a meghiusult alkudozásokról, a szécsényi conventről, a magyar confoederatio megalapításáról s arról van szó, hogy az osztrákok visszahódították Erdélyt, de elvesztették a délnyugati Magyarországot. Megállapítja, hogy a magyarokat *József* trónra léptétől fogva a tróntól való megfosztás gondolata vezette (176. l.), a convent tagjai okosan és helyesen jártak el (189. l.), s a teremő gondolatok *Bercsényi* termékeny agyából pattantak ki, de azok

megvalósulását annak a szeretetnek és odaadásnak lehet köszönni, a melylyel Rákóczi iránt valamennyien viseltettek. (u.-o.) Dicséri *Vetésinek* (nála következetesen *Vétesnek*) politikai belátását (191. l.); külföldi példákkal mentegeti az erdélyi kurucz vezérek viszálykodásait (192. l.); s a zsigárdi csatából azt a tanulságot olvassa fejökre, hogy egy csata megnyerésétől még nagyon nagy az út egy ország meghódításáig s ez a siker nem vitte őket céljukhoz közelebb (195. l.).

A mint a hetedik fejezetben (199—216. l.) a közbenjáró hatalmak működésének hatása alatt mondja (206. l.), a magyarok, ha nem is érték el mindent, de nagyon sokat értek el. Két esztendővel azelőtt az osztrák miniszterek csak titkos emissáriusok útján akartak velők tárgyalni, most pedig a császár egy birodalmi fejedelmet küldött, hogy Rákóczi biztosaival tanácskozzék. Nemcsak szövetségesei, hanem ellenségei is meghatalmazott követeket tartottak a magyar vezérnél, s leveleikben őt barátságosan kedves rokonuknak szólították. Magyarország ismét elfoglalta rangját az európai nemzetek közt s tényező lett ezeknek politikai terveiben. És, a mi legtöbbet ér, mindezt a nemzet *saját erejével*, minden idegen segítség, a törökök minden kedvezése nélkül érte el. Tehát meggondolhatták volna a magyarok vezérei, nem volna-e jó most már megállani a lépcsőn s a fölfelé haladást nem volna-e jobb a jövőre hagyni.

A nyolczadik és utolsó fejezetben, a nagyszombati békecongressus történetében (217—241. l.) elérkeztünk látni annak az idejét, hogy Rákóczi nyílt kártyákkal játszott és világosan, szabatosan kijelentse, mik a vitás kérdések közte és Ausztria közt. Fölkelésének kezdetén jogában állt arra törekedni, hogy ezeknek a kérdéseknek fölvetésében a végletekig megy s azokat, ha kell, Magyarországnak az ausztriai háztól való elszakadása árán is megoldja. Ehhez épen olyan joga volt, mint *Orániai Vilmosnak*, vagy *Washington Györgynek* ahhoz, hogy hazájuknak Spanyol-, illetőleg Angolországgal való összeköttetését felbontsák (217. l.). Hiszen a magyaroknak különben is sokkal komolyabb okaik volt a panasza, mint a minők Amerikát arra bírták, hogy *III. György* ellen fegyvert ragadjanak (218. l.). Itt azonban — szerző szerint — a kérdés azon fordult meg, ragaszkodik-e Rákóczi az erdélyi fejedelemséghez, vagy sem (227. l.). Azonban megfordult talán azon is, hogy az uralkodó — mint *Wratislaw* kijelentette (231. l.), — valóban akárki másnak inkább odaadja-e a fejedelemséget, mint Rákóczinak? Mert sok adat bizonyítja, hogy Rákóczi nem a maga házának, hanem egyáltalán a magyarságnak követelte a független erdélyi fejedelemséget, a mint *Stepney* könyvünk szerint is (236. l.) jelentette a csá-

szárnak, hogy Rákóczi az erdélyi fejedelemség kérdését elválasztotta a maga személyétől. *Hengelmüller* nagy és méltó tisztelettel nyilatkozik Stepneyről (237. l.), de mint pártatlan történetíró, azt hiszi, bajosan írhatná alá azt az állítását, hogy ha Ausztria időt enged és több mérsékletet tanusít, a békét meg lehetett volna csinálni. Nem lehetett, úgymond (240. l.), mert Bécsben azzal is számoltak, hogy ha az örökös királyságnak fiúágon magva találna szakadni, valószínű, hogy a magyar királyság legbiztosabb jelöltje az uralkodó erdélyi fejedelem lenne. Szerző szerint (240. l.), ha Kolozsvárt Rákóczi uralkodik, a *pragmatica sanction*-ból nem lesz magyar törvény.

Hengelmüller könyve előszavában is (VIII. l.), könyve végén is (240—I. l.) nagyon sajnálta, hogy Rákóczi Nagyszombatban nem egyezett ki a Habsburgokkal. Ezt a kiegyezést később más kötötte meg, mikor ennek szükséges voltát az osztrák államférfiak is belátták. Magyarországra s magára Rákóczira nézve is jobb lett volna, ha a kiegyezés most történik meg, mikor a *confoederatio* hatalma tetőpontján áll s azt önként kötheti meg. De Magyarország osztrák uralkodói szintén tapasztalhatták, hogy az ország elégedetlensége meggyöngyöztette hatalmukat és az európai nemzetekre gyakorolt befolyásuk megcsappant.

Szerzőnek ez a borús hangulata bizonyára jellemezni fogja a második (befejező) kötetet. Előtte ugyan Rákóczi mintegy vádlott gyanánt jelenik meg, de már az első kötetből látjuk, hogy ő a vádat a bíró pártatlanságával fogadja; az igazság pedig — Rákóczinak 1708 márczius 28-án kelt levele szerint — »nem a pörös rész panaszában áll, hanem a bíró ítéletében; különben soha e világon ki nem szolgáltatnának.« Ő is azt akarja, a mit most kétszáz esztendeje, vallomásainak írásakor, Rákóczi akart, hogy munkájában megnyilatkozzék az igazság, melyet minden olvasójának a szívébe átültetni akar. Ennél szebb feladatra pedig mint történetíró nem vállalkozhatott. **Márki Sándor.**

Ernst Molden: Die Orientpolitik des Fürsten Metternich. 1829 bis 1833. Herausgegeben von der Gesellschaft für neuere Geschichte Österreichs. Ed. Hölzels Verlag. Wien—Leipzig. 1913. 8°. VI, 123. l.

Ernst Molden, egy ifjabb osztrák történetíró, ebben a Gesellschaft für neuere Geschichte Österreichs által kiadott munkában igen figyelemreméltó adalékokat szolgáltat Metternich keleti politikájához. A mű a cs. és kir. házi, udvari és állami levéltár actáin épült fel, a melyeket Molden tárgya számára igen ügyesen értékesített. Metternich keleti politikáját csak úgy lehet

igazságosan megítélni, ha a kutató arra az alapra helyezkedik, hogy Metternich a régi Ausztria legfőbb szerepkörét és feladatait nem a Kelet országaiban látta. A monarchia hatalmi állása a világnak ebben a részében az ő számára csak eszköz volt, hogy hatalmát Németországban és Itáliában erősítse. Ez utóbbi cél érdekében az államkancellár minden áldozatra kész volt, ez a törekvés indította arra, hogy Oroszország barátságát keresse, a mely viszont Törökország megsemmisítésére törekedett. Metternich szemében azonban a czári birodalom barátsága még egy más szempontból is igen becses volt. Az aggodalom és a félelem a liberalismus rémétől, a melyet akkor forradalomnak neveztek, sugallta neki azt a gondolatot, hogy a küzdelemre e szellem ellen nem nélkülözheti Oroszország szövetségét. Kétségtelen, hogy ez elhibázott politika volt. Egy Metternichnél kevésbé doctrinair hajlamú és magát kevésbé tömjénező államférfiú Ausztria igazi érdekeit a Keleten tisztábban foghatta volna föl és nem vitte volna az akkor általa kormányzott államot idővel a hajótörésbe.

Fáradozásaiiban Oroszország barátságáért I. Miklós czár készséges támogatására talált. A czár az 1828-iki török háború első kudarcai óta elhagyottnak érezte magát s ez az elhagyatottság visszavezette az osztrák szövetségeshez, a kit korábban galádul elhagyott. A párisi 1830-iki júliusi forradalom hatása alatt történt meg Ausztria és Oroszország közeledése. A Nyugaton teljesítendő ellenszolgáltatások fejében, ha Franciaország esetleg támadólag lépne föl, az államkancellár a czárt az 1831. lengyel forradalom ellen segítette meg. Metternich abban az öntudatban, hogy majd a »meghitt bizalmas«, majd »a gyón-tató atya« vagy »a betegek orvosa«, engedte, hogy Oroszország befolyása a Balkánon mindinkább növekedett. Még azt a végzetes hibát is elkövette, hogy az oroszok keleti politikáját teljes bizalommal kísérte, sőt Angliát is iparkodott a czár önzetlenségéről meggyőzni. Néha mégis elfogta Metternichet a gond, hogy a czárnak Törökországot illetőleg messzebbmenő tervei lehetnének, mint neki, a ki a török birodalom fenntartására törekedett. A híres hunkiar-iskelessii szövetségi szerződés 1833 július 8-án Orosz- és Törökország között volt a legvilágosabb bizonyítéka, hogy Pétervárott nem voltak hajlandók Ausztria korlátlan bizalmát honorálni. Broglie herczeg joggal mondotta, hogy Metternich a forradalom rémétől remegve, eladta magát Oroszországnak és inkább mindent eltűr, semhogy a czárral szakítson.

A pétervári kormány nem elégedett meg azzal, hogy a hunkiar-iskelessii szerződéssel a Dardanellákat minden idegen

hadihajó előtt elzárta. A Fényes Portával történt ezen megállapodása mellett az osztrák kormányval is, — a mely előtt titokban tartotta az 1833 július 8-iki szerződést, — kereste a megegyezést Törökország jövő sorsára nézve. I. Miklós egy pillanatra sem tévesztette szem elől igazi célját, hogy a török birodalom protektora és főörököse legyen, a melynek elérésében a bécsi udvarnak nem a régi rivalis szerepet szánta, hanem hogy néki kezet nyújtva, őt céljához segítse. Mint egykor II. Katalin, a csár is megállapodásokat tervezett, hogy a török birodalom romjain egy görög birodalmat építsen föl. Oroszország illetően megerősödéséről azonban Bécsben még sem akartak hallani. Metternich csak arra volt hajlandó, hogy az ozmán hatalom bukása esetére beleegyezését adja független kis államok alapításához, a melyek kölcsönösen egyensúlyban tartsák egymást és függetlenségükben elég erők arra, hogy az orosz nyomásnak ellentállhassanak. A leghatározottabban ellenezte, hogy az az uralkodó, a ki a szultán után Konstantinápolyban uralkodni fog, a császári címet vegye fel. Az államkancellár, a ki a török birodalom bomlását korántsem látta olyan közelinek, mint a csár, Münchengrätzben, a hol I. Miklós és I. Ferencz 1833 szeptemberében találkoztak, ellenkezőleg arra törekedett, hogy biztosítsa Oroszország segítségét a forradalmi propaganda ellen. Ennek fejében azonban 1833 szeptember 18-án kénytelen volt beleegyezni egy a török birodalom jövő sorsára vonatkozó megállapodásba. A müncheni megállapodás második titkos részében megegyeztek, hogy a mennyiben Törökországban válság következne be, Ausztria és Oroszország teljes egyetértésben együttesen fognak eljárni. Mindegyik fél a maga oldalán látta a sikert a másik szerződő féllel szemben. Egyelőre mindenesetre Metternichnek sikerült azt az egyet elérnie, hogy Oroszország legalább hivatalosan semmit sem kezdhett Ausztria beleegyezése nélkül. Annál inkább serénykedett azonban az orosz politika azon, hogy titkos aknamunkájával Szerbiában, Boszniában és Albániában, a melyeken az ozmanok európai uralma nyugodott, aláassa a törökök hatalmát.

Molden érdeméül kell betudni, hogy Metternich keleti politikáját az 1829—1833. években világosabban domborította ki, mint a hogy eddig történt. Műve általában haladást jelent és annál örvedetesebb, mert pl. Gorjainow orosz történettudós könyvében: »Le Bosphore et les Dardanelles« Metternich keleti politikájának ép ezzel a részével rövid két oldalon végez. Ellenben Moldennek nem lett volna szabad Adolf Beert egészen hallgatással mellőznie, mikor ő volt Ausztriában az első, a ki »Die orientalische Politik Österreichs seit 1774« cz. művében ezzel

a nehéz témával foglalkozott. Egyebekben Molden a tárgyra vonatkozó nyomtatott irodalmat gondosan fölhasználta.

Wertheimer Ede.

Szücsi József: Bajza József. A M. Tud. Akadémiától jutalmazott pályamunka. Budapest. Akadémiai. 1914. 8-adrét. 4. 497 l. Ára 5 korona.

Az irodalomtörténet megoldásra váró feladatai egygyel ismét megfogytak: az ifjabb írónemzedék egy érdemes tagja, Bajza József, Szücsi József név alatt megírta nagynevű rokonának irodalmi jelentőségéhez méltó életrajzát. Bajza összes munkáit kritikai kiadásban közrebocsátotta 1900-ban Badics Ferencz,¹ most megjelent pályájának teljes, tudományos rajza: a Bajza-actákat hosszú időre lezárhatja az irodalomtörténet.

Szücsi munkáját az Akadémia 1911-ben az Ipolyi-jutalommal tüntette ki, noha akkor csak az első fele volt készen, de a pályabírák, köztük Bajza leghivatottabb ismerője, Badics Ferencz, minden részében olyan sikerültek s a maga egészében olyan magas színvonalon állónak ítélték, hogy habozás nélkül előlegezték a fél munkának is az egész koszorút. Ez az ítélet² fölment bennünket a mű tárgyi ismertetése alól; érdemeinek részletezése és kifejtése helyett csak utalunk rájuk. Hogy a könyv jelességére, mint közismert dologra, elég egyszerűen hivatkoznunk — ez minden dicséretnél többet mond. Valóban ebből a szempontból Szücsi életrajza kiállja a legszigorúbb bírálatot is. A forrásokat lelkiismeretesen áttanulmányozta, az irodalmi anyagot teljesen ismeri; a tudomány eddigi megállapításait kritikával értékesíti, s a hol még nyílt alkalom új adatokkal gazdagítani ismereteinket, — az életrajzi részben, — céltudatos kutatásával sok ismeretlen mozzanatot tárt föl. Szempontjai, módszerei tudományosak, ítéletét nem vesztegeti meg hőse iránt érzett vonzódása. Erre éppen Bajzánál van nagy szükség, a ki a maga harczos egyéniségével, az igazságért rajongó fanatismusával kora annyi írójával ridegen szembehelyezkedett. A szerző természetesen azonosítja magát hősével, de teljes joggal, mert Bajzának rendszerint igaza volt polemiáiban; mindössze azt említhetjük, de nem hibáztatásként, hogy Bajza példájára ő is szigorúan a jog, az igazság pártjára áll s nem keres mentséget Bajza ellenfelei számára még akkor sem, mikor eljárásuknak rúgója az emberi természetükből

¹ Badics e kiadásának egyetlen fogyatkozását, hogy a költő verseit nem a tudományos szempontot egyedül kielégítő időrendben adta, hanem a régebben divatos tárgyi csoportosításban — megjavította a *Nemzeti Könyvtár*nak Szücsitől készített Bajza-kötete.

² Badics jelentését l. Akadémiai Értesítő 1912: 389—390. l.

következő gyöngeségük volt. Nem érez velük szánalmat, a mint Bajza sem érzett.

Az összehordott és megrostált anyagon biztosan uralkodik. Nagy része van ebben annak, hogy helyes érzéssel határozott korlátok közé szorítja feladatát : pusztán Bajza életének és munkásságának ismertetésére szorítkozik s nem szélesíti ki dolgozatát körképpé. Szokás volt egy időben, hogy az irodalomtörténeti monographiák szerzői hősiüket szélesen megrajzolt korképbe állították. Helyes és szükséges eljárás, ha az illető író korának olyan vezérégyénisége, mint Kazinczy vagy Kisfaludy Károly ; ezek nemcsak korukból nőttek ki, hanem alakítólag, irányítólag hatottak is korukra. Olyankor is jogos a korrajz, ha ismeretlen vagy még nem értékesített adatok alapján először festi meg az irodalomtörténetíró egy kor szellemi vagy irodalmi életének képét, mint Gyulai tette a Vörösmarty-életrajzban. Bajza kora, a 30-as, 40-es évek irodalma, olyan tisztán áll előttünk, hogy Szücsi önmérsékletét csak dicsérhetjük : Bajza pályájának megértéséhez valóban nem kellett újra megrajzolni. A korrajz helyett — igen szerencsés pótlás — a szerző Bajza tevékenységének azt a felét tárgyalja kimerítő részletezéssel, a melylyel Bajza belekapcsolódott a kor közéletébe : szerkesztői és színigazgatói pályáját. Különösen az előbbi, a *Kritikai Lapok*-nak az *Athenaeum*-nak története, jellemzése becses ; nemcsak tanulságos képet ad a két folyóiratról — a mint már Váczy János kiemelte,¹ — hanem methodikus szempontból is mintaszerű. Ilymódon mindvégig Bajza áll a tárgyalás előterében, és a szerző minden erejét arra fordíthatja, hogy Bajzának sokfelé elágazó működését minél élesebb és minél egyenletesebb világitásban mutassa be.

A világitás ellen nincs is panaszunk, de már a beállítást, az anyag elrendezését nem tartjuk sikerültnek. Minden író pályája két elemből tevődik össze, életéből és munkáiból. E két egymáshoz szorosan kapcsolódó, de mégis heterogen elem összefűzésére két mód kínálkozik : az író műveinek méltatását beolvasztani az életrajz elbeszélésébe, vagy előbb elkísérni az író földi pályáján s utána külön ismertetni műfajok vagy tárgykörök szerint a munkásságát. A két mód közül kétségtávol az első a művészibb, s lyrikusnál, a ki az élményeit szóaltatja meg műveiben, majdnem egyedül jogosult, hiszen az igazi lyrikus költeményei adalékok életének vagy legalább lelki mozgalmainak ismeretéhez. De a másik, a külsőleg összeforrasztó mód sem vetendő meg, legalább a francziák, a szerkesztés igazi művésze is az ízlés hivatott képviselői gyakran élnek vele, s igen sok francia irodalomtörténeti

¹ V. ö. Irodalomtörténeti Közlemények, 1915 : 250. l.

életrajz címlapján olvassuk a név alatt: *sa vie — son oeuvre*. Nálunk ez a faj ritka, bizonyos idegenkedéssel tekintenek reá, pedig vannak ennek is előnyei. Szücsi sem merte nyíltan ezt a formát választani, a melyet munkája önként megkívánt, hanem megalkudott — nem munkája előnyére. Életrajza határozottan két részre különül. Az első két fejezetben beszámol Bajza életéről — az I.-ben 1829-ig tárgyalja, a mikor végleg Pestre költözik s beleveti magát az irodalomba, a II.-ban innen haláláig, — a másik hét fejezetben munkásságát méltatja, két szempontot, a műfajt és a chronologiait, nem mindig szerencsésen kombinálva (kezdő kritikus; első polemiák; a *Kritikai Lapok* s a hozzáfűződő polemiák; költészete; mint dramaturg; az *Athenaeum* s a kapcsolatos polemiák; a történetírói és publicistikai munkásság). A második rész rendszertelensége szembeötlő, de csak következmény: a szerző az életrajz két felét szétépte, az I. részt elől, a II-at a többi fejezet után adja, mintegy keretül, s a Bajza működésének rajzát a kettő közé iktatja. Ily módon az összeforrasztó mód szerint készült munka látszólag összeolvasztóvá lett, de ezt a fictiót azzal fizette meg, hogy az irodalmi működés ismertetésének természete, műfaji rendje fölbomlott, s az író életének a nyilvánosság előtt lefolyt része követi azoknak a munkáknak ismertetését, melyeken ez időben dolgozott. Csak egy példát. Szücsi életrajza 205—211. lapjain szól Bajza hazafias lyrájáról, életének megfelelő mozzanatairól pedig a 440. s következő lapjain. Nem lett volna megoldhatatlan nehézségekkel összekötve a művészibb forma alkalmazása sem — ezt választotta Badics a kiadása élén álló életrajza számára — de választhatta volna nyugodtan a kevésbbé művészt is; tudományos szempontból nem lett volna műve ez által értékesebb, de nyert volna aesthetikai becsben. Ez sem lett volna megveendő haszon, hiszen az életrajz, főként az irodalomtörténeti, már némileg a tudomány és művészet határmesgyéjéhez közeledik, ha az előbbi birodalmába tartozik is.

A mint azonban Szücsi az elrendezett anyagot írásművé formálja, ott már elemében van. Bajza egész pályáját, főként kritikusi, színigazgatói működését és polemiáit igen ügyesen beszéli el és ép oly találóan jellemzi. Az ember egy kissé elmosódik rajzában, hogy annál határozottabb vonásokkal emelkedjék ki az író. Bajza pályája, ha messziről tekintjük, nem köti le a figyelmet; életében nincsenek romantikus mozzanatok, érdekes fordulatok; mélyére tekintve azonban nem hiányoznak az irodalmilag művelt közönséget lebilincselő mozgalmak. Első sorban természetesen polemiáira gondolok. Szücsi nagy érdeme, hogy bátran, nem rettenve vissza az aprólékosság vádjától, ezt a pályát a maga rendkívül sok fordulatával teljesen be-

mutatja s épen ez által tudja kifejeteni belőle mindazt, a mi érdekes. Bőven merít a költő írásaiból, kiaknázza egyaránt a nyilvánosság-nak, kinyomtatásra szánt dolgozatai s bizalmas leveleibe lerakott vallomásait, s ügyesen választván meg idézeteit, Bajzában hatalmas segítőtársat kap. De csak segítőtársat. Az érdem nagyobb fele az övé marad : egészséges érzékével eltalálja, *mit* mondjon el és *hogyan* mondja. Minden czikornyától és keresettségtől ment előadásával — csak a vége felé lankad kissé — nemcsak találó, részletessége által teljes képet ad hősről, hanem vonzó olvasmányt is. A művelt közönség, hiszszük, kedvét fogja benne találni, mi szakemberek, a kik ismerjük a kort, az íróvilágot, az írókat egymás ellen tüzelő problémákat, sok helyütt úgy olvassuk mint valami regényt. Pedig stylje rendkívül egyszerű, s mintha tudatosan, de ok nélkül, kerülne a költőiséget : merészebb képpel nem hímezi csillogóra írását, még hasonlat is alig akad benne,¹ nyugodt, folyamatos tárgyyszerűséggel ír, nem a kifejezés művészetével, hanem a világosan, szabatosan kifejezett gondolattal akar hatni. Természetessége olykor pongyolasággá lesz : tollára kerül egy-két germanismus s az élő nyelvbe befurakodott, de az írásban tűrhetetlen modern szó és phrasis (*inactiv beállítás, valamire bazirozni a cselekvényt, leszegezni a tényt, tendál, pont egy félelvi jennállás*). Nem bűnök, de sértik szemünket épen Bajza József unokaöccsének művében. De ne legyünk szigorúbbak Horatiusnál : ő még a kevés hibát is megbocsátotta, nemcsak a *kicsinyeket* — ha a könyv becses. Szücsi Bajza életrajza pedig az.

Császár Elemér.

Caroline Pichler : Denkwürdigkeiten aus meinem Leben 1769—

1843. Herausgegeben von *Emil Karl Blümml*. I. LXXXVII + 674. l. II. 747. l.

I. F. Castelli : Memoiren meines Lebens. Herausgegeben von *Dr. Josef Bindtner*. I. XXXVII + 500. l. II. 586. l. (München, Georg Müller. 1914.)

A Gustav Gugitz által szerkesztett Denkwürdigkeiten aus Altösterreich című vállalatban csaknem egyszerre jelentek meg Caroline Pichler és Castelli emlékiratai. Mindketten a márczius előtti Bécs tipikus alakjai, a kik feljegyzéseikben az egész korukbeli szellemi és társadalmi életbe engednek bepillantást.

Pichler emlékirataiban életét és tapasztalatait akarja bemutatni. Műve középpontjában ő maga áll, de csak azért, hogy

¹ Nem mindig szerencsésen. Hogy Bajza iratait templomban el lehetne mondani (456. l.), az legalább is túlzás és épen nem jellemző.

így egy adott pont köré csoportosíthassa a kortörténelem eseményeit, Bécs életének összes kis és nagy jelenségeit, a hosszú élete alatt szerepet játszott emberek egész beláthatatlan sorát. Emlékiratai tehát a bécsi művelt társaságnak az emlékiratai. A salonoknak, a szellemi arisztokratia azon salonjainak történelmét nyújtják e lapok, a melyekben a magasabb hivatalnokok, költők, írók, zenészek és tudósok, valamint a születési és pénzarisztokráciának művészi hajlamú elemei fordultak meg. De ezeken a bécsi salonokon még itt Pichler feljegyzéseiben is egy érdekes átalakulás figyelhető meg. Az írónő ifjúkora Mária Terézia és II. József idejére esik; szülei salonjában korának szabadgondolkodású és a felvilágosultságnak hódoló egész társasága találkozott. Férjhezmenése és apja halála után az ő salonja a társaság középpontja, de ebben a salonban már a vallási és nemzeti érzelmek állanak előtérben. Irodalmi és tudományos érdeklődés azonban bennük egyaránt tapasztalható.

Castelli (1781—1861) más oldalról tünteti fel a bécsi életet. Ő mint örökös aggregény emlékirataiban is a férfitársaságok és férfimulatságok történelmét nyújtotta. Ő annak a bécsi phäakságnak, mulatozásnak és jókedvnek a krónikása, a mely mindenféle titokzatos nevű társaságokban jelentkezett. Feljegyzései a bécsi bohémság documentumai. Mint színpadi író ő is benne élt kora irodalmi életében, de míg C. Pichler inkább be tudott hatolni a vele társadalmi téren érintkező írók és költők gondolatvilágába és így szereplésükről gyakran igen becses adatokat közöl, addig Castelli őket inkább a pajtáskodó mulatságok résztvevőiként szerepelteti. E tekintetben a Ludlamshöhle nevű tréfás társaság és a korabeli színészet történetéhez szolgálat fontos adalékokat.

Úgy Pichler, mint Castelli emlékiratai bennünket magyar vonatkozásaik révén érdekelnék közelebbről. Pichler ismerősei, sőt jóbarátai közt számos magyar volt. Ezek rá gyakran személyes irányító befolyással, sőt irodalmi működésére is hatással voltak. Mailáth, Mednyánszky, a Zay-család, Artner Terézia, Széchenyi Ferencz, a Csákyak, Telekiek stb. mind szorosabb baráti körébe tartoztak. Életfolyásukra, jellemükre és működésükre vonatkozólag nem egy megbízható feljegyzést találunk Pichlernél. Azonkívül járt is Magyarországon. Zayékat hosszú időn keresztül évenként meglátogatta és magyar tárgyú regényéhez a helyszínen gyűjtött tapasztalatokat pesti tartózkodása alatt. Castelli pedig, a mikor 1809-ben az osztrák állami hivatalok Napoleon elől Magyarországba menekültek, ily hivatalos acták szállítójaként szintén hozzánk menekült és egészen Temesvárig jutott, a hol elbeszélése szerint egy időre átvette a német

színház igazgatását, azt lényegesen felvirágoztatván. Ezen utazása alatt a magyarokról és országunkról mindenféle benyomást szerzett. Ezen benyomásairól számol be nem túlságosan hitelt érdemlő módon.

És ez talán a legnagyobb különbség Pichler és Castelli emlékiratai közt. Pichler igazságot ír, a mennyiben emlékezete meg nem csalja; Castelli azonban érdekessé akar válni és ezért gyakran kitalált, költött részleteket sző emlékezéseibe. A kiadók a lehető legnagyobb gonddal jártak utána a szövegek tévedéseinek és ferdtéeseinek. Blümml magyarázó apparátusa Pichlerhez úgyszólván páratlannak mondható; a Bindtneré már kevésbé tökéletes, talán azért is, mert jelentéktelen dolgok és személyek commentálásánál rengeteg aprólékos és nem fontos adatot hord anyakönyvekből és levéltárakból össze. Jellemző azonban, hogy a magyarországi részek commentálásában még az annyira pontos Blümml is kívánnivalót hagy hátra. Bindtner pedig csak itt-ott próbálkozik meg egy kis magyarázattal. Így Blümml magyarázat nélkül hagyja az esztergomi Bakács-kápolnát (II. 231.), a budai Gül Babát (Pichler tévesen Ali Babának mondja [II. 234.], a kiadó nem helyesbíti), a budai török fürdőket (II. 233.), helyesbítés nélkül hagyja Pichler azon mondását, hogy Magyarország az összmonarchiába bekebelezett állam (II. 273.), noha más helyeken még a rólunk szóló magyar nyelvű irodalmat is felhasználja, a mit Castelli kiadójánál, a kinél pl. Baja mint »Marktfleck« szerepel, sajnos, nélkülöznünk kell, holott a temesvári színigazgatást nem lett volna lehetetlen ellenőrizni.

Mindkét fontos munkának kritikai kiadásával a kiadó hálára kötelezte a tudományt.

Weber Arthur.

Otakar Zachar: Alchymie u dvoře Rudolfa. Különlenyomat a Časopis Musea Království Českeho 1912. és 1913. évfolyamából.

E czímen ismerteti Zachar a »német Hermes Trismegistos«, a szerencsétlen császár történetének egyik kevésbé ismert részletét: John Dee és Eduard Kelley, a két angol adeptus episodeját. Szerző mostani tanulmánya I. Svatek könyvének: Az alchymia Csehországban, főleg II. Rudolf korában (Prága, 1891 németül) helyesbítése, kivülről d'Elvert, Vrány, Faktor, Batek cseh írók foglalkoztak e tárggyal, de közelebb hoz bennünket A. Kraushar lengyel könyve: Báthory udvarának bűbájosai. Krakó, 1888.; Kiese wetter: John Dee. Leipzig, 1893.; E. Suess: J. Dees Beziehungen, Österr. Rundsch. 1910. IV. füzet.; F. Ch. Smith: John Dee. London, 1909 s főleg pedig James Orchard Halliwell tanulmánya, mely Dee naplójának kiadását kísérte, (London, 1852.) Régebbi írók sze-

rint Kelley (helyesen Talbot) Worcesterben született 1555-ben. Mint orvos nem boldogult a jövedelmezőbb oklevélhamisításra adta fejét. Rajtavesztett, börtönbe került, azóta mint kóbor alchymista tengette életét. Regényes körülmények között egy titokteljes kézirat birtokába jutott, melynek híre összehozta őt volt iskolatársával, John Dee doktorral Mortlacban.

Ennek híres laboratoriumát (1583) felkereste Laszky Albert, hogy a tudósokat Báthory István király udvarába vigye. Báthory mindamellett nem jól fogadja a tudósokat. 1584-ben már Prágában vannak és Dee a császár jelenlétében, Tádé protomedikus felügyelete alatt megcsinálja a nagy próbát, fél uncia kénesöböl néhány grán aranyat készít. A próbatétel alapján császári adeptus, majd udvari alchymista rangot nyer, fényes lakást stb. a királyi kastélyban.

A révbe jutott Deenek gondoskodnia kellett Kelleyről, mert kellemetlen versenytárrsá válhatott volna, azért bejutatta Kelleyt Rozenberk Vilmos udvarába, hol a hermetikus tudomány még jobban virult, mint a császár udvarában. Mint a krumlaui laboratorium vezetője, nem egészen három év alatt, 300.000 forintot költött el, de ez meg nem rendítette tekintélyét, sőt megérte azt, hogy mikor Dee 1586-ban bizonyos politikai intrikák folytán állását elvesztette és száműzöttként menekült, Rumpf és Lobkovic tanácsára a császár Kelleyt hívta meg udvarába. Hitele csakhamar olyan nagy lett, hogy életelixirjét és iderősítő italát a császár maga is szedte, még pedig eredménnyel. 1588 lovaggá üti, egy év mulva cseh indigena, majd Liberice váruadalom birtokosa lett. Elhozta Angliában maradt rokonságát és gazdag házasságok által biztosította jövőjüket. Fényes pályafutását egy szerencsétlen párbaj döntötte meg. A császár tilalma ellenére megölte Humler György nevű rivalisát és menekült (1591), de földije Ed. Kyley elfogta. A császár ekkor fogságba vettette Kelley egész atyafiságát, őt magát megkínóztatta, hogy kivegye titkát főleg az »aurum potabile« készítését. A hűtlenül cserben hagyott Dee, barátja bukásakor már Erzsébet angol királyné udvari orvosa, kieszközölte, hogy felséges úrnője maga kérjen kegyelmet a császárnál. Talán ennek lehet betudni, hogy a császár elnézte Kelley szökését, nem üldözte, mikor megtudta, hogy tört kézzel-lábbal elvonult felesége egyik le nem foglalt birtokára (1594). Két évig zavartalanul élt munkája írásával elfoglalva, mikor a császár újból elfogatta, birtokait még a női ágon való rokonságát is lefoglaltatta. Kelley, hogy a vallatástól, talán a kínpadtól megszabaduljon, 1597-ben mérget ivott. Helyét az udvarnál Scots, Gustenhofer, Sendivoj stb. az alchymia történetéből jól ismert mesterek foglalták el.

Főbb vonásokban ez lenne a két alchymista pályafutása a császár udvarában, a mit a szerző történelmi adatok alapján helyesbít. Ezekből kitűnik, hogy Dee nem is volt olyan szélhámos, a milyennek látszik, ellenkezőleg ügyes diplomata és a necromantia, magia, alchymia inkább eszközök voltak kezében az udvari népség megfélemezésére, politikai céljainak takarói. Így jutott II. Miksa udvarába, II. Fülöp és más királyok bizalmába, csakis így érthető, hogy Erzsébet királyné pártját fogja a kalandornak akkor is, mikor udvarát látszólag hűtlenül elhagyta. Valószínű, hogy Dee, mint politikai küldött egyszerre több udvar szolgálatában is állt s Rudolfnál nem annyira alchymista, mint inkább spiritista gyanánt szerepelt. A csodatevő kristály, lapis manifestationis segítségével megmutatta a császárnak, hogy nagy tettekre van hivatva, ha a revelatio nyomán halad, ő fogja megdönteni a félhold uralmát, de ha eltér a parancstól, az Örök igazság őt dönti le trónjáról. Uriel angyal szava mélyen megrendítette a nagy lelki beteget. Dee, feladatát megoldva, távozott.

1586 tavaszán Báthory is kapott hasonló intelmet — szavait ezúttal Kelley magyarázta, a ki csengő jambusokban hívta fel a királyt, emelje fel diadalmas kardját az ég haragját provokáló csehek ellen. Uriel Báthorynak ígérte Csehország trónját.

Jelen volt úgy látszik a prágai fővárnagy Rozenberk Vilmos is, a ki a mesterek feltétlen híve lett, mikor saját szemével látta, hogy bűvös könyveiket a tűz sem fogja (aszbesztpapírra írták). Szentül hitte jóslataik nyomán, hogy 1588 folyamán Báthory meghal és a lengyel korona reászáll.

1587 tavaszán már komolyan tárgyal a mesterekkel a lengyel korona felől, tőlük kér politikai utasítást a császárral, a brandenburgi stb. fejedelmekkel szemben teendő lépései felől.

A kérdőpontokban benne volt az is, mikép viselkedjék R. a pápával szemben, a ki majdan Dee elfogatását fogja követelni. Pedig Dee titokban katolikus volt s a pápai titkárral, Puccival, való összetűzése, ha ugyan komédia nem volt, legfeljebb személyes ügy lehetett.

A két mesternek feladata volt kikémlelni a prágai udvar valódi hangulatát Báthoryval szemben, másrészt megállapítani a spanyol udvarral való viszonyinak igazi fokát. Ámde Báthoryt már előbb figyelmeztették a csapdára, azért nem vette komolyan a magiát; Rudolf azonban hitt a mestereknek. Zachar ugyan kétségbevonja a fogság, szökés, mérgezés valószínűségét, de nem tudja megfejtetni, miért halt meg Dee mint fogoly?

Végül még egy észrevételt. A szerző szerint sem Dee, sem Kelley nem tűntek ki az alchymia terén. Ez tévedés. Dee Monasthyeroglyphia I. kötetét (Antwerpen 1564) az utókor még kétszer

adta ki : Francofurti (1591—1594), összegyűjtött munkáit Roth-Scholz commentálta Deutsch. Theatr. Chymicum vállalatban 1732. Kitünt mint csillagász, kartographus is, mert pl. De stella admiranda in Cassiopeiae asterismo (1572) cz. műve ugyancsak több kiadást ért meg.

Kelleynek csak posthumus munkáit ismerem : Tractatus aliquot chymici (Geismar 1647) és De lapide philosophorum (Hamburg 1673). Mindezek valóban azt bizonyítják, hogy a két alchymista inkább politikai ügynök volt, mintsem kalandor. Különben nevük a hazai szakirodalomban sem ismeretlen, mert Laszkyval való viszonyukat tárgyalta Schwarz J. a Természet-tud. Közlöny 1891. folyamában.

Ernyey József.

Zoltványi Irén : A pannonthalmi főapátsági főiskola évkönyve az 1913—14-iki tanévre. Közzéteszi — — főiskolai igazgató Pannonthalma, 1914. 8°. 422. l.

A pannonthalmi benczés főiskola mindig dús és értékes tartalmú évkönyveinek sorozatához méltón csatlakozik az 1913—1914-iki évkönyv. Theologiai, philosophiai, természettudományi és irodalmi értekezések mellett négy olyan cikket találunk benne, a mely a Századok olvasóit közelebbről érdekelheti.

Első ezek között Sörös Pongrácz értekezése Forgách Ferencz kortörténelmének pécsi kéziratáról. A kézirat a pécsi püspöki könyvtárban régebben K. IV. 17., most G. II. 21. jelzés alatt szerepel és ívrétű 633 oldalra terjed. Hozzá van kötve Forgáchnak Bornemisza Pál erdélyi püspökhöz intézett levele. A munka négy kéz írása : 1—91. l. későbbkorú írás, valószínűleg a hiányos kézirat pótlására készült, 626—633. magának Forgáchnak írása, 300—321. ismét más, egykorú kéztől származik, a többi egy kéz egykori szép írása. A kéziratban a szövegen kívül négy, különböző kéztől származó jegyzetek, javítások vannak. Az egyik jegyzetező meghatározhatatlan, a másik valószínűleg Istvánffy, a harmadik Forgách Simon, a negyedik maga Forgách Ferencz. Az ő jegyzetei lassanként egész átdolgozás jellegét öltik magukra, hosszú passzusokat kihagy, megváltoztat, megteszi, hogy egész lapokat kivág. Ezt az eljárását Sörös párhuzamos helyek leközlésével szemlélteti. Ezekből a jegyzetekből, változtatásokból Forgách személyes viszonyaira is vonhatunk néhány következtetést, így azt, hogy ezen átalakításokat azután végezte, hogy a Habsburg-háztól elvált.

Az évkönyv második történelmi tárgyú cikke (136—156. l.), »Pellérdi Péter levele Báthory Zsigmondnak Szinán basán aratott győzelméről« szintén Sörös Pongrácz tollából való. A valószínű-

leg Baranya megyéből származó Pellérdi ezt a levelét Báthory Zsigmondnak 1595-ben Tergovist mellett Szinán basa felett kivívott győzelméről Nádasdy Ferencz főlovászmesterhez intézte, a kihez valószínűleg régebbi összeköttetések fűzték. A levél ettől a Bánffyakhoz került, a kiknek engedelmeből Manlius János 1596-ban kinyomatta. A kis nyomtatvány aztán elkalódott; több példányát Knauz fejtette ki könyvtáblából. Ezek egyike a Nemzeti Múzeum könyvtárába került. De eredetije is megmaradt a Pannonhalmán őrzött Guáry-levéltárban. Innen közli újra szövegét Sörös. Pellérdi elbeszélése meglehetősen megbízható, hisz mint aludvarmester vett részt ura mellett a háborúban, levelét pedig nagyobb hitel kedvéért Báthory Zsigmondnak is bemutatta. Mindamellet egyet-mást tévesen ír meg. Pellérdi, úgylátszik kedvelt, bizalmas embere volt a fejedelemnek; az ő távozásával ugyan az ő sorsa is rosszabbra fordult, de Básta és Rudolf király jóindulatából úgylátszik anyagi gondoktól mentesen fejezhette be életét a XVII. század első tizedében.

Meg kell még említeni dr. Strommer Viktorinnak »Guzmics Izidor mint theologus« című közleményét, mely egy hosszabb dolgozat első részleteként jelenik meg. A historikust itt Guzmics rövidre fogott életrajzán kívül munkáinak lelkiismeretesen összeállított jegyzéke érdekelheti, a melyben néhány történeti, különösen egyháztörténeti dolgozat is szerepel.

Azt hiszszük, nem fejezhetjük ki tiszteletünket és elismerésünket az Évkönyv íróival szemben, mintha azt mondjuk, hogy a jelen kötet is méltó a magyar Szent-Benedek-rendhez, a melynek hazánk művelődése már annyit köszönhet.

Patek Ferencz.

Heinrich Zimmermann: Die päpstliche Legation in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts. Vom Regierungsantritt Innocenz' III. bis zum Tode Gregors IV. (1198—1241.) Paderborn, 1913. — Görres-Gesellschaft zur Pflege der Wissenschaft im katholischen Deutschland. Veröffentlichungen der Section für Rechts- und Socialwissenschaft. 17. Heft.

A fenti mű a római curia fénykorának követküldéseit tárgyalja, III. Incze, III. Honorius és IX. Gergely korában, a mikor a Szent-Szék és hazánk közt szoros lévén az összeköttetés (l. *Frankói V.*: Mg. egyh. és pol. összeköttetései a római szent-székekkel. I. k. 36—65. l.), gyakran fordultak meg nálunk is pápai legatusok 1198-tól, Gergely bíborostól, 1240-ig, Johannes de Civitella pápai subdiaconus és káplán legatiójáig.

Bevezetésében röviden vázolja a pápai követi intézmény történetét a XIII. századig, majd áttekintését nyújtja az idevágó forrásoknak és irodalomnak s az ezeket követő első részben (1—140. l.) tárgyalja az egyes követségeket így tagolva: 1. Bíborosok követségei, 2. Nem bíborosok követségei, 3. Resideáló püspökök, mint legatusok.

Minthogy az első résznek ezen beosztása széttagolja az egyes eseményeket, a második rész (141—295. l.) összefüggően ismerteti meg azokat az okokat, a melyek az egyes legatiókat szükségessé tették, a legatusok megválasztását, beosztását és elküldését. Természetesen úgy az első, mint a második részben sok szó esik magyar dolgokról is, sőt ez utóbbiban összefoglalóan is foglalkozik hazánkkal (203—205. l.). Használta Theinert, Fejért és a Cod. dipl. regni Croatiae-t.

A munkát a legatiókról szóló chronologiai táblázat és mutató zárja be. H.

Seemann Gábor: Hazánk középkori várkútjai. Budapest. 1914. 8°. 27 l.

Szerző a középkori várkutak keletkezésével, építésével és szerkezetével foglalkozik. A cisternák és a síkföldi várak kútjai nem érdeklik. Vöröskő (150 m. mély), Fraknó (141 m.), Krasznahorka (118 m.), Árva (95 m.), Munkács (85 m.), Nyitra (80 m.), Zólyomlipcse (80 m.), Léka (70 m.), Borostyánkő (70 m.), Gács (67 m.), Németújvár (65 m.), Trencsén (55 m.) és Bajmóc (37 méter) kútjait veszi vizsgálat alá. Tárgyalja építésük körülményeit, ásásuk korát, vízfelhúzó szerkezetüket és összeállítja a reájuk vonatkozó mondákat is. Kár, hogy eredeti forrást Evlia Cselebin kívül alig használt. Különben adatainak gondosan utána járt. A vöröskői kút keletkezésére azonban csak Czinner Artur főerdész véleményét kérte ki, holott e kút történetének részleteit megtalálhatta volna Jedlicska Pál Kiskárpáti emlékek Vöröskőtől Szomolányig című művében.

Folyóiratszemle.

A Cél. Márczius. *Ackermann Kálmán: Az oroszok India kapuinál.* Az oroszok ázsiai törekvéseiről szól a XIX. században, melyek Anglia nagyhatalmi érdekeit veszélyeztetik. — *Adalékok az ukrainai mozgalom történetéhez.* Az ukrainai nemzeti tanács legújabb mozgalmait ismerteti, s első sorban az oroszok elnyomó törekvéseiről szed össze adatokat.

Április. — *Adalékok az ukrainai mozgalom történetéhez.* Az e tárgyban megjelent legújabb hírlapi közleményeket ismerteti

s az amerikai ruténség 1914 deczemberben Amerikában tartott kongresszusát. — *Szemle. b. ny.* a Mezey István szerkesztésében megjelent *Magyar-török almanachot* ismerteti, melyben több magyar-török vonatkozású történelmi tárgyú közlemény is megjelent.

Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. 1914. évf. 4. sz. A füzet legnagyobb részét szokás szerint a szorgos szerkesztő tölti ki, bőségesen ellátva újra nyomtatott folytatásos cikkekkel, mint *Zemplén a Codex Diplomaticus Hungariae lapjain*, *Zempléni közokiratok a Zichy-codexben*, *Zempléni levelek a Codex Diplomaticus Patrius Hungariae köteteiben*, *Zemplén a Sztáray-Codexben*, *Adatok a sátoraljaújhelyi ref. egyház történetéhez*, *Zempléni vonatkozások Telekessy István egri püspök följegyzéseiben* és *Perényi-kézre került rk. egyházi javak jegyzéke 1567-ből.* »Izelítőül« töredéket ad *Benczédi Székely István Világkrónikájából*, — Toldy Ferencz: *Irodalomtörténeti Olvasókönyve* alapján, — *Thuránszky László Lehotzky Stemmographiájából* közli a zempléni adatokat, *Kemény Lajos* Kassa város levéltárából zemplénmegyei okleveleket és kivonatokat tesz közzé. *Gagyhy Károly* pedig az *olaszhszakai ref. egyház leveles-ládájának* jelesebb darabjaival ismertet meg. — Kilencz levéltári közlemény, két családtörténeti adalék, egy tárcza és négy vegyes cikket egészíti ki a többszörös sorozatnak örvendő folytatásos cikkeket, köztük: *Adatok Zemplén vármegye topológiájához.*

A beosztás természetesen a szerkesztő souverain joga, de mégis nehezen érthető, hogyha Családtörténet című rovatot vezet, miért helyezte a Levéltári közlemények közé *Thuránszky Lászlónak: A Thurapataikai és Komjathnai Thuránszky-család-ról* szóló cikkét, a melyet már másutt más név alatt jórészen olvashattunk. — Kár volna ily kicsinyes kérdéssel bibelődni, a mikor a füzetben érdekesebb dolog is akad: *Zemplén vármegyének palétás helységei 1707-ben.* — Irta: *Dongó Gy. Géza.*

Hogy mi a paleta, — azt már régen tudjuk, — czédula, de miért palétás azaz czédulás helységek a felsoroltak, azt az író tudja. — Hisz azon az alapon, hogy a czédulákban említés van róluk, nem csupán azokat lehetne palétásoknak nevezni, hanem másokat is. Az említett évbeli feljegyzéseknek mindenesetre becsük van, de csak ha bánni tudnak velük. Mert a milyen zempléni itinerariumot állított össze a szerző II. Rákóczi Ferenczet illetőleg a paletákból, jórészen téves. Ugyanis január 10—16-ig nem Gálszécsen időzött, hanem 10-ikén Munkácson és 16-án már Tornán. (Archivum Rákóczián I. osztály II. kötet 3., 4., 5. lap és Márki: Rákóczi életrajza I. k. 581. l.), február 23-án sem volt Polyánkán, hanem 21—26-ig Munkácson (A. R. u. 23. l. és Márki I. 594.), márczius 11-én nem volt Tokajban, hanem Munkácson (l. u. o.) — márczius 19-én nem Szerencsen, hanem Szatmáron (Márki I. 596.). — Július 16-án »Erdélybe való menetele alkalmából« nem időzhetett Tarczalón, mivel már április 21-én indult vissza Marosvásárhelyről (Márki I. 614.). — Szeptember 28-án sem volt Homonnán, hanem Sárospatakon. — Megjegyezhetjük még, hogy a viczekonyhamester, nem agazonum magister (lovászmester). Biz azok a paleták nem jófajta töltött káposzta, hogy »A kétszázhet esztendő óta levéltári hidegre tett palétákat« csak »felmelegíteni« kell, máris ízletesek. Kár, hogy e »rejtett ereket« is a szerkesztő avatja »történeti kútfökké«, mint négy évvel ezelőtt a »Bakócs-Ipolyi kódexet«.

A Hét. 11. sz. *Lengyel Ernő: Görögök.* Elmefuttatás. A mai érdekes görög népnek az a baja, hogy mindig az antik hellénhez

mérik, pedig ez más nép. — *K. A. : Sven Hedin új könyve.* Dicséri e tárgyilagosságot és költői könyvet, mely Németországot jellemzően és rokonszenvesen mutatja be.

Az Újság. 1915. 79. szám. *Bloch Henrik : I. Napoleon visszatérése Elba szigetéről.* Napoleonban a Franciaországba való visszatérési terve akkor érlelődött, midőn azt hallotta, hogy a bécsi kongresszuson komolyan tárgyalják a Szent Ilonára való számkivetését. Napoleon ettől a perctől fogva nem tekintette magát a párisi szerződés által kötöttnek. Ez és egyéb okok érlelték benne elhatározását, hogy újból elfoglalja a francia trónt. 1815 február 26-án Elbából elhajózott s márczius 20-án belépett a Tuillériák udvarába. Ferencz császár és szövetségesei átokkal sujtották Napoleont, s a törvényeken kívül állónak bélyegezték. — 91. szám. *Bloch Henrik : Bismarck.* A nagy államférfi jellemzése. Ehhez Bismarck saját szavait alkalmazza. Tévedés az, hogy Bismarck kíméletlen volt céljainak elérésében, valamint igazságtalan az az ítélet, hogy ő a háború embere volt. Csak ha másképp nem lehetett a bonyodalmakat megoldani, akkor volt hajlandó a fegyveres erő alkalmazására. — 99. szám. *Mikszáth Kálmán : Franciaország és a cárizmus* címmel a francia—orosz szövetezés okait kutatja.

Budapesti Hirlap. 1915. 65. szám. *Herczegh Mihály : A magyarok és kisoroszok fajrokonsága.* Történelmi kútfők alapján kimutatja, hogy az ukrainai és a magyar nemzet között már az ősz hajdankorba is benyúló szoros kapcsolat és közös fajbéli rokonság áll fenn. — 76. szám. *Rákosi Jenő : A magyar jövő.* Magyarországnak a háború utáni jövőjéről ír. Előadásában azon törvények- és feltételekről szól, melyek a háborút és a békekötések, a nemzetek aspirációinak és életalakulásának irányát szabják meg. — 77. szám. *Cholnoky Jenő : Bécs — Wien.* Azt kéri, hogy térképeinken, földrajzi tudományos könyveinkben mindig a törvényes neveket használjuk, s az idegen városoknak nem-német nevét, az olasz neveket ne csonkítsuk meg németesen. »Mindenki úgy írhatja, a hogy tesszik.« — 79. szám. *Méhely Lajos : Bécs vagy Wien?* Cholnoky új állásfoglalásával foglalkozik, mert mindeddig ezeknek ellenkezőjét vallotta. Nem néhány magyar szónak a magyar nyelvünk számára való megmentéséről van szó. Itt az elvesztés lehetősége a döntő, mert ezekkel a helynevekkel együtt elvész mindaz, a mi gondolatvilágunkban, nemzeti öntudatunkban és hazafias érzületünkben e nevekkal egybeforrva magyarságunknak alkotó része és serkentő ereje. — 83. szám. *Bleyer Jakab : Bécs — Wien* című cikkében szintén megjegyzéseket tesz Cholnoky felszólalására. A nyelvésznek nem lehet kifogása az ellen, hogy a geographusok tudományos könyveikben, térképen mindig az illető nemzet szókincséből vett elnevezéseket használják. Azonban sem a geographia jogköre, sem az állam hatalma nem terjed ezen túl, s nem szabhatja meg, hogy az élő beszédben vagy az irodalomban micsoda szavakat és neveket használjunk. A nyelv semmiféle külső szuverénitásnak nincs alávetve. — 92. szám. *Báró Nyáry Albert : Attila kincse.* A nagyszentmiklósi leletről ír, s különösen Mészáros Gyula előadását ismerteti, a ki a leleteken lévő írásjegyeket rovásírásnak tartja.

Budapesti Szemle. 1915. február. *Dr. gróf Apponyi Albert : A magyar nemzet természetszerű elhelyezkedése a világpolitikában.* A nyugat s kelet maradandó alapvonásainak mélyreható jellemzése után kimondja, hogy a földrajzi praedestinatio Magyarországot — már a honfoglalásnál — mint önálló s egységes ténye-

zót a nyugattal való összeköttetésre utalta, erős védelmi állásban a Kelettel szemben. A nyugati kereszténység elfogadásával Magyarország világpolitikai elhelyezkedése meg volt állapítva. Bár a német uralkodók az új helyzetet nem igen értették meg s ismételten Magyarország beolvasztására törekedtek, célzt nem értek. Magyarország kulturális szempontból hova-tovább erősebben kapcsolódik nyugathoz. Egyszer-másszor erőre kaptak keletre irányuló áramlatok, a melyek egyedüli célja a nemzet önállásának megőrzése volt. Ma nehezen nélkülözhetnők a nyugat segítségét, a nyugat viszont a mi védelmi közreműködésünkre rá van utalva. Nekünk szomszédainkkal természetszerű összeköttetésben kell élnünk, mert a keleti nyomást egyformán érezzük. Positív hivatásunk a nyugat természetes határainak helyreállítása északkeleti irányban és a nyugati szellem terjesztése délkeleti szomszédainknál. Minden lehetőség megnyílik számunkra, ha győzünk. — *Méhely Lajos : Herman Ottó.* A nagy tudós működésének emelkedett hangú méltatása. — *Magyar Géz*a : *A béke-mozgalmak és a világháború.* A hágai békekonferenciákkal kapcsolatban a nemzetközi bíráskodásról szól s arra az eredményre jut, hogy e békekonferenciák ha nem is törölték el a föld színéről a háborút, annak borzalmaait mégis csökkentették.

1915. márczius. *Berzeviczy Albert : A háború a képzőművészetekben.* A háborús tárgyú szobrászat s festészet ismertetése. — *Alexander Bernát : Világirodalom s világháború.* A világirodalom fogalmának esztetikai fejtegetése után rátér annak tárgyalására : mi lesz e szellemi közkinccsekkel a háború után. Bízik a világcultura nagyságában s szellemi kulturánk győzelmében. — *Buday László : Népünk műveltsége.* A nép tanultságának statisztikai alapon való bemutatása. — *Germanus Gyula : Az iszlám háborúinak színtere.* Részletesen tárgyalja Sámil seikh kaukázusi háborúit az orosz, az egyiptomiak küzdelmeit az angol ellen, végül megemlíti, mennyire nehéz Mezopotámiában operálni.

1915. április. *Wekerle Sándor : A háború gazdasági következményei.* A mai gazdasági helyzet rajza után rátér a háború befejezte utáni gazdasági állapot festésére. — *Gróf Andrássy Gyula : A jó béke céljai.* A háború politikai céljainak mérlegelése. — *Takáts Sándor : Vezir Szokoli Musztafa Basa.* A magyarországi török népnek sok jeles tulajdonsága van, mi igen elfogult ítéletet mondunk róluk, igazságtalanok vagyunk. Pedig a budai basák közt is akad sok derék. A legkiválóbb Musztafa basa volt. Csupa szeretetreméltóság s jóság, e mellett erélyes s bátor. A szépet és művészt kedvelte. Az ellenségben is becsülte a nagyságot. Budát igen szerette. Semmi áron sem akarta elhagyni, 1566 augusztus 3-án nevezte ki ide a szultán, Nagy Szolimán s ő azóta fáradozott a béke fenntartása érdekében. Minden erejével azon van, hogy Bécsből sok ajándék menjen a portára s a magyarországi török katonaság fizetését a magyarországi jövedelmekből fedezze. A gazdálkodást nagy kedvvel űzte. Legtöbb baja a végbeliekkel volt. Helytartósága idején vallási sérelemlről nem esett szó. Az 1578-iki nagy budai földrengés után sikerült Musztafa ellenségeinek Murat szultánnál halálos ítéletét kieszközölni ; megfojtották. — *Munkácsi Bernát : Vámbéry Armin tudományos munkássága.* I. Hunfalvy Pál működésének hatása alatt szándékozik Ázsiába menni, keresni a magyarok őshazáját, eredetét. Előbb Konstantinápolyban folytat mélyreható tanulmányokat, majd az akadémia támogatásával megy Ázsiába. Ez útjáért különösen Angliában részesül elismerésben. Utóbb a pesti

egyetem meghívására mégis csak haza jó, itt írja műveit, melyekben a török-magyar nyelvrokonságért lelkesül. Pályájának fontos mozzanata a Kudatku Bilik című ujjur nyelven és nestorianus betűkkel írt kéziratának részleges megfejtése. Ezek után vivja meg harczát Budenzczel. — *Király György : A kurucz balladák hitelességének kérdése.* Riedl—Tolnai s a sárospatakiak vitájának áttekinthető ismertetése s egy-két újabb gondolat fölvetése. — *Wlassics Gyula : Kinek büne a háború?* Andrassy röpiratának ismertetése és méltatása.

1915. május. Szádeczky K. Lajos : *Lengyel-magyar vonatkozások a történelemben.* A magyar s lengyel nép múltjában s jellemében sok a rokon vonás. Egyidőben tűnnek fel a történelem színpadán. Az Árpádok alatt a két ország állandó véd- és dacszövetségben állott egymással s uralkodó családjaikat sokszoros rokon kötélek kapcsolta egymáshoz. Az Anjouk alatt e szövetség csak fokozódott s magyar királyleány, Hedvig keze révén egyesült Litvánia Lengyelországgal, valamint így alakult a Jagello dinastia. Ennek kihaltával a nemzetre visszaszállt királyválasztási jog pártharczokat, ádáz küzdelmeket, végül szerencsétlen bukást idézett elő. A XVI. század közepén, midőn a lengyel trónra Báthory István került, Lengyelország rendkívül hatalmas volt, bár már sokat kellett hadakoznia a Vasziljevics IV. Iván alatt egyesült oroszokkal. Báthory után a XVII. század folyamán folytonos versengések folytak a trónért, ezekben az erdélyi fejedelmek — így II. Rákóczi György — is részt vettek. 1772-ben megtörtént Lengyelország első felosztása, majd a második s harmadik. A lengyelek a szerencsétlen liberum veto, a királyválasztás megszüntetésével akarták a megmaradt területet megmenteni. Kosciuszko hősiessége nem segített, a bécsi congressus már orosz fennhatóság alá rendelte, míg az 1831-iki forradalom elnyomása után a szerencsétlen országot teljesen bekebelezte Oroszország. A lengyelek hozzánk érzett sympathiájuknak újabban is tanújelét adták. A szabadságharcz idején, de a mai nagy világháborúban is nagy számmal harcolnak zászlaink alatt. — *Munkácsi Bernát : Vámbéry Armin tudományos munkássága.* II. Vámbéry további munkásságának részleges alapos ismertetése. — *d. Berzeviczy Albert : Aragoniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok* című művét ismerteti.

Buletinul Institutului pentru studiul Europei sud-estice 1914. 10. sz. Magyar vonatkozású könyvismertetések : *Veress Endre : Acta et epistolae relationes Transylvaniae Hungariaeque spectantia cum Moldavia et Valachia I.* (A Fontes rerum Transylvanicarum IV. kötete, ism. Jorga.). *Heinrich Müller Zur Geschichte des Repser Stuhles* (Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde 1913.: az ismertető úgy tudja, hogy Reps magyarul »Koháalom.«) — 11—12. sz. *Angelo Pernice : Origine ed evoluzione storica delle nazioni balcaniche* (Milano 1915.) *N. Jorga : Imperialismul austriac și cel rus în desvoltare paralelă* (Anal. Acad. Roman. XXXVII.). Mindkét imperialismust veszélyesnek tartja, végigtekintve a középkor és újkor küzdelmein.

1915. 2. sz. Ismertetések : *N. Jorga : Politica austriacă în Serbia* (1915.) *I. Minea : Din trecutul slăpîniriî românești asupra Ardealului : predeveea Amlașului și Făgărașului.* (Bucarest 1914.)

Byzantinische Zeitschrift. 23. Bd. 1—2. Heft (1914 augusztus). *E. Gerlaud* történeti szempontból ismerteti François Herczeg : *Byzance* (Pièce en trois actes. Paris, Champion, 1912, XXI—143 ll.) drámáját.

Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárából. VI. (1915.) évf. 1. füzet. *Dr. Roska Márton*: *Adatok a magyarországi zsinagógás agyagművesség kérdéséhez* czímen újabb adatokat közöl és magyaráz, folytatásúl az ugyanazon folyóirat előző (1914. évi 2.) számában megjelent anyaghoz. A most megbeszélt anyag a borsodmegyei Bogács, továbbá Esztergom és a bars megyei Baracska lelőhelyekről került a Magyar Nemzeti, illetőleg a nándori barlangból, Tordosról, Nándorvályáról (mindhárom Hunyad megye) és a biharmegyei Igricz barlangból az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárába. — *Ugyanő* *Kelta sírokat és egyéb emlékeket* ismertet a szabolcsmegyei *Balsárról*, melyek részint ajándékozás, részint amaz ásátás eredményeként kerültek az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárába, melyet cikkirő 1903 őszén, az intézet megbízásából végzett. Ez emlékek kiegészítik a hazánk területét nyugatról ért barbarus kultúra a nélkül sem szegény emlékcsoportját. Figyelmet érdemel a szekérmemtekész, melynek analógiáit is felsorolja. A sírok korát a középső La-Tène-korszakba helyezi és ezt nagy részletezéssel indokolja, megállapítván, hogy a balsai emlékek e kultúra északi zónájának egyik láncszemét alkotják. — *Ugyanő* *Római kori villa Ajton (Koloszm.) határában* czímen szól egy római épület maradványairól, melyet már majdnem teljesen feldúltak a kő után kutató parasztok, mikor 1913 késő őszén ő a helyszínén megjelent. — *Dr. Buday Árpád Porolissumból* czímen ad jelentést az 1914. év nyarán az egykori római tartományi főváros romjai közt és annak környékén végzett munkálatairól. Egy nagyobb szabású római épület romjai közül a római kor emlékein, továbbá szabadon és téglasírokba temetett csontvázakon kívül a XII—XIV. századból való hazai érmek, átmeneti kori építészeti tagok, Anjou-kori vassarkantyú, stb. kerültek napfényre. Utóbbi leletek és a vonatkozó okiratos emlékek alapján részletesen indokolja azt az állítását, hogy a római Porolissum helyén építtette Almos herceg a XI—XII. századok fordulóján azt a Szent Benedek-rendi monostort, melyet »Monasterium Almi ducis in honorem S. Margarethae in Meches«-nek hív III. István királyunknak 1165-ben kelt adománylevele, s a melyet okleveleink máskor is említenek. Ez a monostor nagy szerepet játszott a XII—XIV. századokban, de pontos helyét mindmáig nem ismertük. Az ásátások folytatása elé most már ebből a szempontból is fokozott várakozással nézhetünk. A római kori ingó emlékek között fontos egy feliratos körérszlet, melyen a cohors I. Brittonum szerepel. Egyéb érem-, bronz-, agyag-, csont- stb. leletei e korból egyenként különösebb jelentőség nélkül valók, együtt azonban kiegészítik e fontos hely képét. A temetkezések mind melléklet nélkül valók. — A füzet többi részét *dr. Roska Mártonnak*: *A magyarköblösi oláhság fogadalmi és babonás napjairól*, továbbá az ugyanottani juh- és kecsketulajdonjegyekről szóló néprajzi tárgyú és *A barlangok ásátásáról* szóló gyakorlati irányú cikkei teszik ki. — Az *Irodalom* rovatban *dr. Buday Árpád* tételenként czáfolja Alföldi Andrásnak az ő Római felirattanáról, az Arch. Ertesítő múlt évi utolsó számában megjelent bírálatát. — A füzetet Létay Balázsról, dr. Kőváry Ernőről, Nagy Gézáról és dr. Réthy Lászlóról szóló megemlékezések zárják be.

Egyetemes Philológiai Közlöny. 1915. február. *Sas Andor*: Heinrich Faust tanulmányait, *Dóczi Imre*: Fináczy Imre: A középkori nevelés története című művét ismerteti. — 1915. márczius. *Fogarasi Béla* Kornis Gyula: Történelem s pszichológia című

művét ismerteti. — 1915. április. *Heinrich Gusztáv: Tannhäuser.* A monda bonczolása s elemzése. — *Cserép József: Róma kora, népe s királyai I.* — 1915. május. *Cserép József: Róma kora, népe s királyai II.*

Földrajzi Közlemények. 1915. 3. szám. *M.: Angol-orsz érdekellentétek Ázsiában.* Oroszországnak tengeri kikötők szerzésére irányuló törekvéseit ismerteti, a mely törekvésében Anglia érdekeivel minden ponton összeütközésbe jutott.

Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. XXVI. 1914. évfoly. 4. f.: *Truhelka Ćiro »Nekoliko mladih pisama hercegovačke gospode pisanih bosanicom iz dubrovačke arhive«* czímen közöl a ragúzai levéltárban őrzött, a XVI. és XVII. századból való 32 levelet, melyeket hercegovinai török előkelők a ragúzai tanácshoz boszniai cyrill írással horvát nyelven intéztek; valamennyi művelődéstörténeti szempontból fontos, néhány közülök a politikai történet tekintetéből is figyelemreméltó adatokat tartalmaz; ilyen pl. a 3. számú, 1604 január 12-én kelt levél, mely titkos gyülekezetnek azon határozatáról szól, hogy tagjai a Habsburgokhoz fognak átpártolni; a 6., 7. és 14. a szultán seregeinek szándékáról küld értesítést; magyar történeti vonatkozású a 9. számú, melyben Bardonić pasa és Ahmed aga Budáról értesítik a ragúzai tanácsot, hogy Bethlen Gábor 20.000 magyarral kiverte Váczból Karakas Mehmed pasát s ott megölt 1000 törököt. — *U.-az »Bosanicom pisani turski tekstovi«* czímen közöl két török nyelvű dalt boszniai cyrill írásban, bizonyítékul, hogy ezt az írást nemcsak magyar és rumuny, hanem török szövegre is alkalmazták. Az emlék a török évszámítás szerint 999-ből (1590/1) való és a sarajevói múzeum tulajdona. Hogy a boszniai cyrillírást magyar szövegre is alkalmazták, azt Miklosich Ferencz a »Madarski cirilskim pismenima« című közleményében ezen folyóirat III. évfolyamában mutatta ki. — *Dr. Jelenić Gyula »Ljetopis fra Nikole Lašvanina«* czímen közli Lašvanin Miklósnak boszniai cyrill-írásban reánk maradt annalesét, melyben az 1188—1652. évek nevezetes boszniai eseményeit röviden felsorolta.

Huszadik Század. 1915. 2—3. szám. *Imrédy György: Miért harczolunk?* A világháború okául és céljául a fennálló államszervezetek közötti szorosabb kapcsolat, egy középeurópai vagy kelet-európai politikai és gazdasági szövetség megteremtését jelöli meg, mely jobban megfelel a kor gazdasági és culturalis igényeinek. — *Erdélyi Viktor: Orosz problémák.* Oroszország társadalmi fejlődésének jellemzőbb tüneteit világítja meg; a bizanci cultura hiányait, a nyugati minták megértésének nehézségeit s a belső consolidatio iránti kísérleteket.

Katholikus Szemle. 1915. április. *Wéber Pál dr.: »Bepilantás a francia protectoratus legújabb történetébe«* czím alatt a francziáknak a syriai katolikusok felett gyakorolt protectoratusáról s a katolikus missiók culturalis működéséről beszél. — A könyvismertetések rovatában *Aldásy Antal dr.* szól elismeréssel *Ortvay Tivadar: Mária, II. Lajos magyar király neje* című munkájáról. *Karácsonyi János: »Magyarország egyháztörténete«* című munkáját ismerteti *Lukcsics József*, kiemelve a második kiadás előnyeit az első felett. *Horn-Walter: »Szent Erzsébet befolyása a társadalomra«* című munkáról —*li.* írt ismertetést.

Május. *Balányi György: Belgium semlegessége* czímen elmondja, mennyire illusorius volt ez a semlegesség. — *Szegh Dezső: »A katho-*

likus albánok» című cikkében nevezetes az albán katolikus püspökségek történetének rövid áttekintése. — *Hadzsega Gyula* : »*A lengyelek hivatása*» cím alatt a lengyelek nemzeti és vallási elnyomását vázolja. — A könyvismertetések közül történeti tárgyúak: *Erdélyi László* : *Magyar művelődéstörténet* (ism. Kiss Albin), *Pallmann Péter* : *A magyar piaristák II. József alatt* (ism. *Wéber Pál*), *Tóth Tihamér* : *A magyar katolikus egyház joga vagyonához* (ism. *Wéber Pál*), *Temesváry János* : *Erdély választott püspökei* (ism. *Lukcsics József*).

Komáromi Ujság. 1915. 10—12. sz. *Hodinka Antal*. *Árpádházi királyaink oroszországi hadjáratai*-t írja le a kievi évkönyvek alapján.

Könyvtári Szemle. 1915. 1—3. szám. *Kóhalmi Béla* : *Angol és francia háborús irodalom*. Az angol és francia hivatalos bibliographiák alapján ismerteti a háború alatti könyvkiadás eredményeit. — *Kacziány Géza* : *Könyvtáraink károsodása 1849-ben*. A nagyenyedi és losonczi könyvtárak pusztulását vázolja. — *D. L.* : *A Königliche Bibliothek történetéhez*. A berlini Königliche Bibliothek új palotájának felavatása alkalmából ismerteti a könyvtár vázlatos történetét. — Ismerteti Császár Mihály »*Academia Istropolitana*» című művének a régi pozsonyi könyvtárra vonatkozó részét.

Levéltárosok Lapja. 1914. 3—4. szám. *Miskolczy Simon János* : *A Latkóczy-család nógrádmegyei ága*. Az 1730 óta Vadkerten birtokos Latkóczy György családjának a trencsénmegyei Latkóczyaktól való leszármazását vitatja. — *Romhányi János* : *Nemesség igazolás Nyitra vármegyében 1754/55-ben*. Folytatása a vármegyében nemességüket igazolt családok betűrendes ismertetésének. — *Alapi Gyula* : *A Szlováni Beöthyek*. Az állítólag csíkmegyei székely származású s innen Bihar vármegyébe, majd Komáromba szakadt család történetét ismerteti. — *Süsmeghy Dezső* : *A levéltárosok továbbképzése*. A levéltárosok részére rendezendő szaktanfolyamok felállítását sürgeti. — *Romhányi János* : *Haláchy fassio 1523 és donatio 1528 Bobrovnikon*. A Haláchy-család két régi oklevelének szövegét közli. — *Alapi Gyula* : *A levéltárosi kar a közigazgatás államosításában*. A levéltárosi kar anyagi érdekeinek megvédése tárgyában tett lépéseket ismerteti. — Közli a levéltárosok egyesületének múlt évi tevékenységéről kiadott titkári jelentést s Miskolczy Simon János főtitkár nekrológiáját.

Ljetopis Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti. 28. kötet. 1914. A zágrábi délszláv akadémiának 1913-ra szóló évkönyve. Bennünket érdeklő adatok: a *Codex Dipl. R. Croatiae-Slav.-Dalmatiae* 1409-en innen való anyagának gyűjtésével és kiegészítésével *Dr. Krnić Bogoljub* e. magántanár bízott meg, a kiadásra 8—9 év múlva kerülne sor; a horvát könyvészet (elsősorban az 1790—1835. évek irodalma) anyagának gyűjtése megindított. — *Dr. Manojlović Gábornak* titkári jelentéséből arról értesülünk, hogy már régebben egy »*délszláv encyclopaedicus szótár*» kiadása vétetett tervbe; ennek ügyét a belgrádi akadémia késedelmesen kezeli. — Az ak. kéziratár Mamula Bogdán ajándékából *Bárá Mamula Lázár* tűzértábornoknak »Daten zum Operations-Journal der Brigade: Ingenieur Oberst Mamula, während ihrer Bestimmung zur Cernirung Peterwardeins im Jahre 1849« cz. kéziratát kapta. — Az ünnepi közülesen *Dr. Klaić Vjekoslav* egy. t., r. tag a »*horvát practica sancti*»-ról» tartott felolvasást. Az évkönyben közölt kivonat szerint a felolvasó az 1712 márczius 9-iki (tart.) gyűlési határozat létrejöttelének történetéhez a zágrábi

levéltárakban gyűjtött anyag, főleg gróf Esterházy Imre püspök és bánhelyettesnek az érseki levéltárban őrzött levelezése alapján három körülményt igyekezett felvilágosítani: »1. hogy tényleg Esterházy Imre volt szerzője és terjesztője annak a gondolatnak, hogy a horvát (tart.)gyűlés és ez által a horvát királyság is elsőnek fogadja el a Habsburg-ház nőágának örökösödését. Nem hihetetlen, hogy erre Eleonora császárné és királyné, I. Lipót özvegye, III. Károly király anyja buzdította. És nem lehetetlen, hogy ebben közvetve közreműködött báró Seilern János Frigyes is, az osztrák udvari kancellária akkori legfőbb vezetője. 2. Esterházy püspök még 1711-ben beavatta tervébe gróf Keglević Pétert, bánhelyettesét, továbbá Keresztély Ágost szász hg. esztergomi érseket és valószínűen Plemić György horvát ítélmestert is. Az akkori horvát bán gróf Pálffy János, a ki legtöbbször Magyarországon északkeleti részeiben tartózkodott, bánhelyettesének tervéről nem tudott, vagy legalább is úgy tett, mintha semmit sem tudna róla. 3. A horvát rendek 1712 márczius 9-én azzal a célzattal fogadták el a Habsburgok örökösödését, hogy megmutassák, hogy a horvát királyság önálló és olyan határozatokat és végzéseket is hozhat, a melyek *nincsenek* összhangban a magyar törvényekkel. A horvát *pragmatica* sanctio elfogadása a horvát (tart.)gyűlésnek válasza a magyar (ország) gyűlésnek 1708. évi 13. cikkére, a melyet a király ugyan sohasem szentesített, de a mely elrendelte, hogy a horvát törvények csak annyiban bírnak érvényvel, a mennyiben nem ellenkeznek Magyarország törvényeivel (in quantum positivis Hungariae legibus non sunt contraria).« — *Dr. Kröbler György Pavić Armunról* (1844 — 1914.) a zágrábi egyetemen a horvát irodalom és nyelvészet volt tanáráról s később (1898) az orsz. kormány vallás- és közoktatásügyi osztályának főnökeiről irodalmi működését is méltató terjedelmes nekrológot közöl. — *Dr. Maretić Tamás*, a zágrábi akad. által kiadott nagy szótár (Rjeditnik hrvatskoga ili srpskoga jezika; eddig 1—7. köt., A—N.) volt szerkesztője, a belgrádi akad. által tervbe vett s főleg a népnyelv s az újabb irodalom nyelvkincsét felölelő szótárának (Srpski rečnik književnoga i narodnoga jezika po materijalu leksikografskoga odseka srpske kralj. akademije izradio Momčilo Ivanić 1913.) mutatónyelvűzete alapján a vállalat szerkesztési módját, terjedelmét, nyelvvezetét, sőt címét is (csak »szerb«, a zágrábi »horvát avagy szerb«) behatóan és kedvezőtlenül ismerteti. — *Dr. Strohal Iván*, az orsz. kormány titkára és egyet. mtanár a trauai városi statutumnak a Monum. hist.-iurid. Slavorum Meridion. sorozat számára készülő új kiadásához Dalmáciába tett tudományos utazásának eredményeiről tesz kimerítő jelentést. Kutató útján kiterjesztette figyelmét a dalmát városokban nagy mértékben elterjedt (egyházi) »testvéretület«-ek (confraternitasok) fennmaradt szabályzatainak felkutatására is. Ezekről itt csak rövid ismertetést ad, bővebb méltatást a »Rad« 201. kötetében közöl. — Mint a bori-téklapon olvassuk, az akad. »az általános műveltség terjesztését szolgáló tudományos művek kiadására szánt alapítvány« terhére 1915 végére pályázatot írt ki, szabad tárgyválasztással a tört., filolog., bölcsész. és jogtudományok köréből (külön pályadíj nincs, csak — 20 ívig — ivenként 80 kor. írói díj), mégis azzal a megjegyzéssel, »hogy első sorban a báni méltóság és tisztség történetét óhajtáná«.

Magyar Figyelő. 1915. 5. sz. *Réz Mihály: Németország és Magyarország.* 1848-tól kezdődőleg történeti érvekkel igazolja, hogy a németbarát politikának specialis magyar értéke van, mert

a magyarságnak s Németországnak közös veszedelme a szlávok érvényesülése. — *Bonháló Sándor: Szláv kérdések.* A monarchiában lakó pravoszláv vallású szlávok egyházi életét ismerteti.

6. sz. *Marczali Henrik: Külpolitikánk történeti alapon.* A magyar nemzet fenntartása érdekében követett ezeréves politikának összefoglaló ismertetése. — *Barabás Albert: Törökország a világháborúban.* Azon indító okokat tünteti fel, melyek Törökországot az entente elleni hadviselésre kényszerítették. — *Bonháló Sándor: Szláv kérdések.* Folytatása az szlávok egyházi életéről írott ismertetésnek.

8. sz. *Kornis Gyula: Tudomány és háború.* A világháborúnak a tudományos törekvések terén megnyilvánult solidaritáson való káros hatását fejtegeti. — *Hantos Elemér: A világháború gazdasági okai és hatásai.* Kimutatja, hogy Oroszország a háborút tengeri uralma kiterjesztéseért, Anglia a világalom fenntartásáért, s mindkettő a német birodalom és a monarchia gazdasági fejlődésének megakasztásáért folytatja.

Magyar Könyvszemle. *Fraknói Vilmos: Mátyás király megbízásából nyomtatott politikai röpirat.* Mátyás a német császárral folytatott háborúja közben magát igazolandó, a császár ellen röpiratot bocsátott közzé. E röpirat ugyan még ismeretlen, de megvoltát bizonyítja III. Frigyes 1485-ben kelt rendelete ennek terjesztése ellen. — *Holtűb József: Az orsz. Széchenyi-könyvtár háborús gyűjteménye.* A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára összegyűjti a most folyó világháborúra vonatkozó nyomtatványokat és kéziratokat s a czikk a gyűjteményt ismerteti. — *Harsányi István: A Rákóczi-könyvtár és katalogusa.* A katalogus folytatólagos közlése. — *Szakirodalom.* Gyalus István bírálja Steinhoffer Károly *A könyv története* cz. munkája I. részét, mely a magyar könyvnyomtatás és könyvkereskedés történetét adja elő sok új adattal, de sok tévedéssel és felületességgel is. Gulyás Pál Baranyay József: *A komáromi nyomdászat és a komáromi sajtó története* cz. művét ismerteti, mely érdemes munka, bár csak helyi jelentőségű. — *Vegyes közlemények.* *Szily Kálmán: A »Sokféle« történetéhez.* Eddig nem emlékeztek róla meg, hogy Sándor István munkájából az I—II. kötet két kiadásban jelent meg. — *Gulyás Pál: Könyvtárak sorsa a háborúban.* Fölsorolja a híresebb könyvtárak pusztulását a háborúban az ókortól kezdve. A könyvek — kivált a renaissance óta — gyakran szolgáltak hadizsákmány gyanánt. A török és császári hadak nem egy magyar könyvtárt dúltak föl. A jelenlegi világháborúnak a löweni könyvtár az áldozata. — *G. P.: A Korvina két maradványa Amerikában.* A Mátyás király könyvtárában lévő »Statuta orbis Romae« című ősnymtatvány s az ú. n. Didimus-codex az amerikai Pierpont Morgan gyűjteményébe került.

Magyar Nyelv. 1915. márczius. *K. P.* az 1526-iki országgyűlés latin szövegű jelentéséből közöl adatot, mely szerint *Rákos* országgyűlést jelentett. — Április. *Gombocz Zoltán: Árpád-hori török személyneveink* fejtegetését folytatja és megmagyarázza az Álmos, Atlamos, Ötömös; Tepremez, Balmaz, Szatymag, Kolbaz; Oldamur, Kocsobur, Itemir; Oluptulma, Gyolma; Teszkencs, Máncs neveket. — *Melich János a Czement* szó jelentését és eredetét kutatja. Jelentett régen: aranytisztításra használt port; magát az eljárást; az épületet, melyben aranyat finomítottak; a pénzverő kamra főnökét; jövedelmet; mai jelentése: vízálló vakolat aránnyal nagyon új. — *Szily Kálmán: Az idegen helynevek a magyarban* cz. czikkben Beöthy Zsolt felszólalása kapcsán e kérdés előzményeit adja elő. —

Ugyanő: *Mindenik, nem pedig mindenki* czímen kimutatja, hogy a Monumenta Historica kiadványaiban két helyen előforduló »mindenki« hibás átírás a kézirat »mindenik« szava helyett. Ez tudvalevőleg szoros kapcsolatban van a kurucz szövegek hitelességének kérdésével. — K. P. a *Bacson* szó eredetijét a svájci »Batzen« nevű kis pénzneben találja, mely nevét Bern város címerében lévő medvétől: petz, bätz kapta.

Magyar Nyelvőr. 1915, márczius. *Dénes Szilárd* a *kontár* szóról kimutatja, hogy nem czéhbeli iparos megjelölésére szolgált. — A magyar *tolvajnyelv* első szótárát ismerteti a szerkesztőség 1782-ből. — A *mazur* = nyomorult és *Mazur* lengyelországi népnév, meg vannak magyarázva. — 1915 április. *Wertner Mór: Pelbárt-Privát.* A cikkíró bebizonyítja, hogy a Pelbárt név, melynek Temesvári Pelbárt révén nálunk nagy tekintélye van, nem Bernát magyaros alakja, mint Szilády Áron után eddig véltük. Oklevélbeli alakjai: Privarcus, Privárt, Pribárt, Perbarth, s végül Pelbárt egy Privatus nevű szentre megy vissza, ki a francia Languedocban fekvő Galvaliania, ma Gévaudan püspöke volt, a III. vagy IV. században vértanu halált halt s napja a martyrologiumban augusztus 21-én van. Franciaországban ma is sok St.-Privat nevű helység van. Nincs köze a Pelbárt névnek sem a Willibrook, sem a Philibert névhez sem, mint egyesek vélték. — A *szerkesztő: Bécs—Wien* czímen szól hozzá Beöthy Zsolt akadémiai felszólalásához és indítványához, melyben tiltakozik azoknak a külföldi helyneveknek használata ellen, melyeknek történeti és nyelvi alapon fejlett magyar nevük van.

Magyarország. 1915 24. sz. *Schröder Béla: A Martinovics-ereklyék-ről* ír, melyeket Bartucz Lajos a budai katonai temetőben végzett ásások alkalmával talált. A csontvázak ládikákba csomagolva, a főváros levéltárában vannak elhelyezve.

Népművelés. 1915. 1. sz. *Horváth Cyrill: A hadviselő országok a régi magyar irodalomban.* Csécsi János sárospataki tanár földrajzi előadásainak a mai idők harczoló nemzeteire vonatkozó kétszáz év előtti jellemzéseit ismerteti, a mely ismertetés a faji tulajdonságok fennmaradása mellett tanúskodik.

2. sz. *Gyulay Ferencz: A revanche-eszme Franciaország iskoláiban.* Saját iskolai tapasztalataival igazolja, hogy Franciaországot nem Anglia diplomatiája sodorta a háborúba, hanem a közhangulatot tervszerűen készítették elő a támadásra. A revanche a köztársasági rendszer mérlegpróbája. — *Migray József: Az angol népművelő és népjóléti intézmények.* Azon küzdelmeket vázolja, melyek ez intézmények megteremtése és kialakulása körül az angol ipari forradalom után lezajlottak.

3. sz. *Sebestyén Károly: Tudósok háborúja.* Egy francia, egy angol és egy német tudósnak a világháborúról kiadott nyilatkozatait ismerteti kivonatban. — *Sas Andor: Gvadányi és az oroszok.* A Rontó Pál szerzőjének az oroszokra vonatkozó jellemzéseit ismerteti, melyeket a szintén lovas generális részben Benyovszky emlékirataiból vett át, részben a saját tapasztalataiból merített.

Neues Pester Journal. 1915 87. sz. *Roth L.: Bismarcks Jugend.* Rövid jellemzés. — 89. sz. *Singer Arthur: Bismarck.* Bismarck fiatal sorsáról ír. Marcks és Matthias nemrég megjelent műve alapján.

Nyugat. 6. sz. *Dézmai Viktor: Szerb városok.* Belgrád, Szabács és Obrenovác leírása. Tárgyalja a magyar történeti vonatkozásokat is. — *Kaczér Illés: A francia emigránsook.* A háború fölújítja a meg-

tagadott francia hagyományokat : a vallásos szellemet és a Napoleon-kultust. — 7. sz. *Harry : Russel-Dorsan harcztéri levelei.* Folytatás. Kisebb fontosságú epizódokat beszél el.

Ország-Világ. 1915 3. szám. *Adjunctus : A külügyminiszterium.* Visszapillantást vet a külügyminiszteriumi épület keletkezésére. — *Markó Miklós : A magyar gyalogezredek múltjából.* Harminczhat magyar ezred rövid ismertetése. — 5. sz. *M. M. : Görgei Artúr 97-ik születésnapján.* Rövid megemlékezés. — 7. sz. *Markó Miklós : A kassai 34-es gyalogezred történetéből.* Az ezred, mely ezidő szerint I. Vilmos német császár nevét viseli, s a híres 1848-iki kilenczes vörös sipkások utódai, tavaly februárban ünnepelte félszázados évfordulóját annak, hogy 1864-ben a Schleswig-Holsteint megszálló osztrák csapatok között az ezred a híres ostendei vasdandár legvitézebb ezredeként szerepelt. — A kassaiak házi ezredét báró Kökényesdy László ezredes alapította és 1734 május 14-én teljesen felszerelve adta át III. Károlynak. Szerző a száz év előtti eseményekről emlékezik. — 8. sz. *Jakson Heines : A Markó-család jelenlegi és egykori katonái.* Id. Markó József leszármazottjairól, kik közül huszonnyegen küzdenek a harczmezőkön. — 10. sz. *Markó Miklós : Huszárezredek múltjából.* A 16. közös huszárezred hőstetteit ismerteti. — 11. sz. *Markó Miklós : Paskievics tábornagy dicsérete az 1848—49-iki magyar honvédtüzérségről.* Az első magyar honvédtüzérség működését ismerteti néhai Tipula Gyula, Görgei Arthur egykori szárnysegédének egykori naplója után.

Pester Lloyd. 1915. 92. sz. *Neugeboren Emil : Bismarck über den Weltkrieg.* Bismarck beszédeiből, leveleiből, tudósításaiból és irataiból azon adatokat gyűjti össze, melyekből megállapítható, hogy Bismarck a mostani háborút előre látta és megjósolta. Francia- és Oroszország részvételét a háborúban határozottan megmondta előre. Hogy Német- és Franciaország közt még egy leszámolás lesz, azt ismételve hangsúlyozta, különösen az 1887 január 11-iki parlamenti beszédében. Hogy Angolország is Francia- és Oroszországhoz fog csatlakozni, azt természetesen előre nem láthatta. Csak annyit hitt, hogy egy francia—orosz háború az angoloknak hasznára lesz ; mert ő ismerte az angolokat a vesékig. Hogy a világháborúnak a Balkán lesz a gyújtópontja, arra nézve nyilatkozataiban nincs támasztó pont. De hogy az előre sejtett nagy háború rettenetes küzdelemmel fog folyni, ebben a tekintetben Bismarck nem áltatta magát. Az 1887-iki beszédében a 70-iki francia háborút gyerekjáték nak mondotta a kitörendő világháborúhoz képest. Nem kételkedett abban, hogy Németország egy francia-orosz háborúból is győztesként fog kikerülni.

Pesti Hirlap. 1915. 87. sz. *K. J. : A dunai flotilla történetéből.* Az 1787-iki orosz—osztrák—török háborúról, melyben a dunai flotillának kiváló szerepe volt.

Revista Catolică. 1915. I. *Ch. Karalevskij : Bernardino Quirini, episcop de Argeş.* Szerző részben a saját, részben a Filitti római levéltári kutatásainak új adatai nyomán foglalkozik a kalocsai érsekség argyasi suffraganeus püspökségének történetével. Schiopul Péter moldvai vajda kérésére küldött ki XIV. Gergely pápa 1591-ben a dunai fejedelemség katonai részére püspököt ; a vajdától ajánlott Arsengo Jeromos chiosi szerzetest, mert a kapuczinus rend tagja volt, nem nevezhette ki, hanem az állást a velenicei Quirini francziskánus kapta meg. Székhelye a bakai kolostor volt, címül pedig az egykori argyasi (Argeş) püspökség címét

kapta; joghatósága kiterjedt egész Moldvára és Havaselve. A püspökség szűkös anyagi viszonyait mutatja, hogy az új pápa, VIII. Kelemen, trónraléptekor több más szegény püspök mellett Quirininek is 150 scudi évdíjat utal ki. (Szerző ugyan 500-nak fordítja az eredeti szöveg: »scuta similia centum, quinquaaginta«-ját!) — *I. Bălan: O scrisoare Lespre Inocentiu Klein* a Rómában a Bazilikában kolostorában elhalt erdélyi gör. kath. püspök hagyatékában talált egyházi könyvek jegyzékét közli. — *M. Theodorianlarada* folytatja Kapisztrán Jánosról szóló tanulmányát. A firenzei zsinattal s a szt. Ferencz-rend kebelében kitört viszályokkal foglalkozik részletesen. — *C. Auner: Episcopia de Baia*, a moldovabányai — egykor szász és magyar telep — kath. püspökség története.

Történeti Szemle. 1915. 2. füzet. *Keller Imre: »Historia Francorum«* címmel Gregorius Turonensis krónikáját ismertet; beszél Gregorius írói egyéniségéről, a krónika beosztásáról, keletkezésének időpontjáról, az egyes könyvek chronológiájáról, forrásáról, nyelvéről; oly kérdésekről tehát, melyek mindegyikének igen nagy irodalma van. — Érdekes munkát végzett *Balanyi György: »Magyar vonatkozások Gerhoh reichersbergi prépost műveiben«* cz. cikkében. Gerhoh prépost, az investitúra-harc ezen érdekes publicistájának magyar vonatkozású feljegyzései közül az első azt bizonyítja, hogy Szent László még 1094-ben is jó viszonyt tartott IV. Henrik császárral, a mit eddig is következtethettünk II. Orbán pápának Kálmán királyhoz intézett leveléből. IV. Henrik méltatlanul üldözött második felesége, Praxedis, ugyanis László udvarához menekült, a hol közeli rokonai éltek. De — a kiadatástól való félelmében — innen is kénytelen volt tovább futni, a mi azt bizonyítja, hogy László és IV. Henrik között még ekkor is szoros viszony állott fenn. A második magyar feljegyzés alapján — a mely már régebben is foglalkoztatta történetíróinkat — megállapítja szerző, hogy II. Géza és Mánuel császár között 1149-ben háború volt kitörőben, melyet csak a magyar püspökök közbelépte akadályozott meg. A további két feljegyzés Gerhoh magyarországi követségével és Lukács esztergomi érsekkel, illetve a magyar királyság álláspontjáról nyújt felvilágosítást III. Sándor pápával szemben. — *Erdélyi László: »Árpádokori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései«* cz. cikkének harmadik részében a következő kérdésekkel foglalkozik: 1. Szolgáknak nevezték-e a szabadokat is? 2. Mi a szolgaság és szabadság igazi jegye? 3. Helyes-e a félszabad elnevezés? 4. Szabad-e a vulgaris, pauper, plebeus? 5. Melyek a szabadok osztályai a XI. században? — *László József: Idegen pénznemek hazánkban a XIII. században* című közleményének első részében a friesachi pénznek hazánkban való elterjedésének okaival, a pénz keletkezési helyével, súlyával, ércz- és forgalmi értékével foglalkozik. A friesachi pénzek uralmának időbeli tartama a XIII. század első fele, területi áttérjedésüket nem ellenőrizhetjük. Hatásuk a magyar pénzverésre a XIII. század végéig terjed. — *Fraknoi Vilmos: »IV. Béla állítólagos sicíliai királysága«* cím alatt Lorenz egy állítását czáfolja. Kimutatva, hogy IV. Inczének vonatkozó levele semmi okot nem ad IV. Béla, illetve fia állítólagos sicíliai királyjelöltségének feltételezésére. — *Gagyí Jenő: »Az orosz-román érintkezés történetéből«* cím alatt Silviu Dragomir két kötetét ismerteti, melyek a román-orosz, különösen egyházi összeköttetések történetét tárgyalják. — Az Irodalom-rovatban könyvismertetéseket olvasunk. — *Pasteiner Iván: A magyar politika-*

tudomány (Illés Józseftől). *Kromayer und Veith: Autike Schlachtfelder in Italien und Afrika* (Téglás Gábortól). *Zavadil: Velehrady. Devin a Nitva, Thallóczy-Jireček-Sufflay: Albán oklevéltár, Bašagić Safvet: Bosnyákok és hercegőczkék az iszlám irodalmában* (Ivanič Józseftől). *Fináczy: A középkor neveléstörténete* (Eckhard Ferencztől) cz. könyvekről. — A folyóirat és könyvszemlelővetben különös figyelmet érdemel *Szkunzevics Kornél* közlése (*Izszakov Vasziljevics Miklós emlékiratai III.*) és sz.-a. *chuner: Angarn* (Jahresberichte der Geschichtswissenschaft XXXV.) A füzetet két nekrológ (Réthy Lászlótól, *Harsányi Pál*-tól és Gerecze Péterről, *Eber László*-tól) zárja be.

Turul. 1914. 3/4. sz. *Benkő Imre: A Dubraviczky-család története.* A család XIX. századi leszármazását és történetét ismerteti. — *Wertner Mór: Kihaltak-e az Árpádok 1301-ben.* A ma is virágzó Croy hercegi családnak az Árpádoktól, illetőleg II. Géza király száműzött fiától Géza hercegtől való leszármazását vitatja. — *Miskolczy-Simon János: Hamisítványok Nógrádmegye levéltárában.* A nagy családtörténeti író Nagy Iván családjára vonatkozó néhány hamisítványon kívül Konárszky Balázs szklabonyai iskolamester és Vira János gyöngyösi káplán hamisítványait ismerteti. — *Wertner Mór: Egy ismeretlen székely ispán.* A Harapki-családra vonatkozó adatokat közöl, melyek Zsigmond király 1411. oklevelén szereplő Harapki János székely ispán személyének megállapítására szolgálnak. — *Újabb czímeres levelek a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában.* A czímeres levelek csoportjának az 1912. év közepe óta történt gyarapodásáról számol be. — *Családi levéltárak a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában.* A letéteményezett családi levéltárak átvétele és kezelési szabályzatát, továbbá az eddig letéteményezett családi levéltárak betűrendes jegyzékét közli. — A magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság üléseiről felvett jegyzőkönyveken kívül közli a társaság 1914. évi működéséről beterjesztett titkári jelentést, br. Nyáry Jenő és Hattyuffy Dezső nekrológiáit s ismerteti *Barcsa és Sümeghy* »Nemes családok Csanád vármegyében«, *Eckhart* »Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter« s *Roman* »Manuel de sigillographie française« című munkáit.

Új Idők. 14. sz. *Mekka.* A Mekkához fűződő mohamedán regék, különösen a Kába regéjének ismertetése. — 15. sz. *Szabó Ödön: Jeruzsálem kincsei.* A Szent Sír templomát, Salamon templomát s az Omár mecsetjét írja le s a három vallás ezekről szóló legendáit. — 16. sz. *Szikra: Divat és politika.* A divat a politika titkos ágense, mint sok példa mutatja. A meghódított nép divatban is rákényszerül a hódítottat utánozni; de ha kultúrája nagyobb, sokszor a hódító veszi föl az ő divatját. — 17. sz. *A mi a katona mellet díszíti.* Az osztrák-magyar hadsereg katonái érdemjeleinek leírása a Mária Terézia rendjel történetével együtt.

Új Nemzedék. 2. sz. *Szittyá Emil: Ausztia-Magyarország és a Balkán-kérdés.* Jegyzetek, főleg Metternich emlékiratai alapján. — 8. sz. *Pethő Sándor: Orosz katonai írók a magyar katonákról.* Osten-Korff, Frolov, Muraviev, Iszakov emlékiratai az 1849. magyarországi invasióról mindig igen elismerőleg nyilatkoznak a magyar szabadságharcosokról; szerző bővebben a második vázci ütközettel foglalkozik. — 9., 10., 11. sz. *Szakács Andor: Anglia és Magyarország.* Anglia hivatalos politikája mindig magyarellenes volt, nemzeti harczainkban nemcsak hogy védelmét mindig hiába kerestük, hanem egyenesen rosszakaratot mutatott: 1848-ban Kossuth kereskedelmi szerződést akart kötni Angliával, de Palmerston

nem is fogadta ügyvivőjét, mert »a brit kormánynak nincs önálló Magyarországról tudomása, csakis úgy ismeri, mint Ausztriához tartozó részt, Kossuthnak és követének leveleit pedig elküldte Bécsbe. Ugyancsak lefoglalta és az osztrák követnek adta át Magyarországnak Angliában felszerelt hadihajóját is akkor, midőn a forradalmár Siciliával formaszerű diplomaiai összeköttetésbe lépett. Palmerston előre tudott az orosz beavatkozásról is, s kijelentette, hogy ha Oroszország nem volna rá elég, maga Anglia is fellép ellenünk. Ha az alkotmányos királyhú Magyarországgal így bánt az angol kormány, természetes, hogy a kikialtott magyar köztársaság jegyzékét sem fogadta el, sőt az orosz támadás ellen tiltakozó Franciaországra is nyomást gyakorolt; a Magyarország támogatását követelő ellenzéki sürgetésre Palmerston az alsóházban két ízben is nyílt hazugsággal válaszolt. A török udvarba külön követet küldött, hogy viszatartsa Törökországot az orosz megtámadásától, s az ellenünk folytatott hadjáratra Oroszországnak a kölcsönt a londoni pénzpiacra adta. Tizenkét év múlva is csak folytatta Anglia eddigi politikáját, midőn a londoni bíróságok a bankóperben elmarasztalták Kossuthot. — 13. sz. *Móricz Pál: Régi magyar vitézek. A Mária Terézia katonarend lovagjai.* A kollini diadal emlékére 1757 jún. 18-án alapította a rendet a királynő, 1758-ban jelentek meg alapszabályai, melyek szerint csak nagy- és kiskeresztes tagjai voltak, 1765-ben szervezték a középkeresztesi fokozatot. 1810. és 1878-ban változtattak még a szabályokon. Első nagykeresztes tagjai voltak Daun Lipót gr. és Lotharingiai Károly herceg, a királynő sógora, s aztán két magyar: Fogarasi Nádasdi Ferencz gróf és Futaki Hadik András gróf. — 17. sz. (folyt.) Első magyar kiskeresztesek; nagykárolyi Károlyi Antal Ferencz gróf, Kerekes Zsigmond tábornok (sz. 1720-ban Nagyudvarnokon Pozsony megyében) ki 1760-ban báróságot is kapott, Rhédey János gróf ezredes, a szegedi Bechard János altábornagy, ki szintén báróságot kapott, valamint a trencsényi Rosin Ignác őrnagy, a veszprémi Török András János altábornagy, a jászkúni huszárezred parancsnoka és az esztergom Geissler Ignác huszárezredes. Bethlen Ádám József gróf az erdélyi huszárok tábornoka, Barkó Vincze tábornok, a pécsi Petrovsky Ferencz és Graffenstein József huszárezredesek, mindkettő báróságot is nyert, Kiss Ferencz a székely huszárok ezredese, s az óriási erejéről híres Waldhütter Mihály alezredes, egy segesvári száz, ki még mint egy magyar gyalogezred főhadnagya szerezte meg ezt a kitüntetést, s később a nemességet is. Szerző bőven foglalkozik hősei életrajzi adataival, forrást ugyan nem nevez meg, de a »felül 300 embert elvesztettek«-féle magyarság (10. lap 1. hasáb, 4. kiadás) tanuskodása szerint valószínűleg németből fordított.

Uránia. Április. *Makoldy József: Casa matta.* A kazamátá az erőd laktanyája s a lövészszámok raktára. Röviden ismerteti a régi és újabb magyar várak kazamátáinak jellegét. — *Erdélyi József: Lelki erők a harcban.* A háborúban a lelki erők is döntő fontosságúak. A vezérek magatartására s a tömeg-lélektanra jellemző történelmi példákat idéz. — *Nagy Jenő: A világháború gyalogsági fegyverei és azok fejlődése.* A nagyobb államok lövétfegyvereinek mechanikai leírása a XIX. és XX. században. — *Tass Antal: A csillagászati világnézetek alakulása az idők folyamán.* Befejező közlemény, mely a jelenleg is elfogadott elméletek végleges győzelmét adja elő, főleg Newton korszakos működése alapján. — *Krónika: Uránia Színház.* Az Uránia ujdonságairól számol be, melyek

közül Gáspárné, Dávid Margit (*A hiúság vására*) s Lázár Béla (*Háború a művészetben*) előadásai történelmi szempontból is érdekesek. — *Könyvszemle*. Halasi József ismerteti teljes méltánylással Deli (Thallóczy Lajos) *Tudákos levelek* cz. könyvét. — *Halász Gyula: Az 1871-iki német-francia béke*. Thiers hátrahagyott följegyzései nyomán adja elő a francia államférfi három szóbeli értekezését Bismarckkal.

Vasárnapi Ujság. 11—13. sz. *A háború napjai*. Folytatólagos rovat. — 14. sz. S. A.: *Arany János és az oroszok*. Az irodalomtört. Közlemények«-ben jelent meg Arany János egy levele 1877-ből Jovanovics János szerb költőhöz intézve. E levél irodalmi értéke mellett érdekes, hogy Arany aggodalmát fejezi ki a balkáni népek orosz támogatásának őszinteségével szemben s a fenyegető orosz veszedelemre mutat rá. — *A háború napjai*. Folytatólagos rovat. — 15. sz. *A háború napjai*. Folytatólagos rovat. — 16. sz. *Az angolok kegyetlensége*. Az angolok, ha érdekük kívánja, a legvadabb kegyetlenségre képesek. Az angol történelemből idéz példákat s részletesebben beszéli a skót clanok kiirtását 1691-ben. — *A háború napjai*. Folytatólagos rovat. — 17. sz. *Zuboly: Egy régi pesti ház*. A harcztéren elesett Bányai Elemér posthumus czikke. A régiposta-utcai Aranykéz-szálló bontásra került épületét írja le, mely a XVIII. századból való s magyar írók kedvelt találkozóhelye volt a múlt században. — *A háború napjai*. Folytatólagos rovat.

Világ. 1915. 87. sz. — *Singer Artur: Bismarck és a magyar politika*. Bismarcknak a magyar emigrációhoz való viszonyáról és magyarbaráti hajlandóságáról ír.

Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskog arkiva. XVI. évfolyam (1914.): *Šević Kerubin: Poljud. Riznica domaće umjetnosti*» czímen részletesen ismerteti a Spalato közelében levő Poljud monostor történetét és napjainkig megőrzött műkincseit: XVI. századi sírkövek domborműveit, a templomnak fára festett, XVI. századi képeit, régi ezüst gyertyatartóit, Niger Tamás püspöknek a könyvtárban őrzött, a XVI. században készült képét, a könyvtár kodexinek miniatűr-képeit, végül jellemzi a monostor tagjainak művészi törekvéseit, behatóan foglalkozva Razmilović Bonével. — *Klajić Vjekoslav: Prilog za povjest Poljica u XV. stoljetu*» czímen közli Mátyás királynak 1480 július 25-én Budán kelt, Poljica (dalmát kerület) polgárságához intézett, jelenleg a zágrábi Délszláv Akadémia levéltárában őrzött oklevélét, melyben a kerület régi autonóm jogainak biztosítását igéri azon alkalmából, hogy a polgárság szabadulni akart a velencei fennhatóság alól és a magyar szent korona oltalmát kereste. — *Strohal Rezső: Nekoliko ćirilskih isprava o dopisavanju turskih begova sa hrvatskim komandantima vojske*» czímen 8 cyrill írású, horvát nyelvű, a laibachi »Studien-Bibliothek«-ben őrzött levelet; az elsőben a Hercegovinából az ogulini és modrusi kapitányságok területeire vándorlók megbízottjai 1600 körül kérik Gál Iván ogulini kapitányt, hogy intézkedjék a bevándorlók élelmezéséről; a többi 7 levél a XVIII. századból való: török bégek peres ügyek és más viszályok elintézésére kéri Pučić József lika-krbavai és gospicai kapitányt. — *Klajić Vjekoslav: Dva priloga za povjest Isusovaca u Zagrebu*» czímen közöl a zágrábi Délszláv Akadémia levéltárából a jezsuitáknak Zágrábba való letelepedésére vonatkozó 2 levelet: az elsőben Zanitius Iván, a turóczi jezsuita residentia superiorja Samsinoczy Ivántól »regni Slavoniae notario« a letelepedés helyé-

nek kijelölését (1602 nov. 4.); a másodikban Mišljenović Iván, gráci jezsuita atya 1606 jan. 6-án köszönetet mond Vlahović Boldizsár városbírónak azért, hogy elősegítette a rend tagjainak letelepedését Zágrábban. — *Noršić Vjekoslav* »*Dva prilogi za povjest naših toplica*« czímen közöl a varasdi megyei levéltárból a megye melegforrásairól szóló két szakjelentést; mindkettő a megye egykori hírneves főorvosától, Lalangue Keresztély Jánostól származik; az első (1786 nov. 16.) a varasdvárosi, a második (1794 decz. 15.) a megye többi melegforrásairól szól. — *Dr. Bojničić Iván*: »*Izvuešća o kretujama turske vojske uz hrvatsku granicu u drugoj polovici XVI. vijeka*« czímen közöl a laibachi Rudolphianum levéltárából 47 levelet, melyek a török seregnek 1545—1601. évi mozgósításaira vonatkoznak; legtöbbször glagolit írású és horvát s német szövegű; a német az eredeti; krajnai végvári kapitányok értesítik a laibachi karokat és rendeket a török hadi készülődéseire vonatkozólag nyert jelentésekről. — *Dr. Schwarz Gábor* »*Iz starina zagrebačke izraelške općine*« czímen ismerteti a zágrábi izr. hitközségben az orthodox és neolog tagok között 1840—1906-ig dúló viszályokat. (102—116. l.) — *Strohal Rezső* »*Odluke veprinačkog suda od godine 1589—1591.*« czímen közöl a zágrábi Délszláv Akadémia levéltárából negyven határozatot, melyeket a veprinaci (Isztria) ítélőszék az 1589—1591. években hozott. Valamennyinek nyelve horvát, írása glagolit; jogtörténeti szempontból értékes adalékokat tartalmaznak. — *Čuk György* »*Pripadnost nekih ugarskih županija horvatskome kraljestvu u XII. i XIII. vijeku*« czímen egybeállítja XII. és XIII. századi oklevelek azon helyeit, melyekből szerinte kiviláglik, hogy akkor Vas, Zala, Vuka, Somogy, Baranya, Bács, Bodrog és Szerém vármegye Horvát-Szlavonországhoz tartozott, illetve a horvát-szlavon bán vagy dux alá volt rendelve. Szerző ennek okát így magyarázza: a külön, Magyarországgal nem reál-, hanem csupán personalunióban álló horvát-szlavon királyság birtokát az Árpádoknak biztosítaniok kellett maguknak egyrészt a horvát »župa«-k ellen, másrészt Bizancz és Velence ellen, melyek magukhoz szerették volna ragadni; céljuk elérésére erősítették a horvát-szlavon királyságot magyar megyék hozzácsatolásával, bánul, illetve duxul csak a maguk szempontjából teljesen megbízható egyént állítva oda, a ki így magyarságra is támaszkodhatik; intensív összeköttetést létesítettek a magyarság és horvátság között és megkönnyítették a magyar intézmények meghonosodását a horvát királyságban. Ezen politika vezrelte már Kálmán királyt is s az említett megyék a horvát királysághoz tartoznak mindaddig, míg ama veszély teljesen meg nem szűnik. — *Laszowski Emil* »*Progon vještica u Turopolju*« czímen ismerteti az 1733—1734. évi túrmezei boszorkánypörök lefolyását. — *Strohal Rezső* »*Jedna matica krštenih glagolicom pisana iz Vrhovaca kraj Krasice*« czímen közli a zágrábi országos levéltárból Vrhovac község keresztelési jegyzőkönyvének glagolit írású részét, mely 1672 nov. 30-tól 1681 nov. 21-ig terjed; a további bejegyzéseket a plebánosok szintén horvát nyelven, de latin írással vezették. — *Noršić Vjekoslav* »*Odnosi općine Samobor 1774*« czímen közli Samobor mezőváros levéltárából ama bizottság jelentését, a mely hivatva volt, hogy a mezőváros lakossága és a várúr között folyó három évszázados pörnek az urbaniumi viszony megállapításával véget vessen. — *Dr. Ivić Alexa*: »*Писма прнорорских поглавица из друге половине XVIII. столета*« czímen közöl a zágrábi Délszláv Akadémia levéltárából 14 levelet, melyeket a montenegrói vezető egyének Ragúza tanácsához

az 1763—1783. években intéztek és melyek élénken megvilágítják Montenegro belső állapotait. — *Dr. Matić Tamás »Iz mladih dana Janka Draškovića«*. Az illyr mozgalom lelkes pártfogójának, Draskovich János grófnak ifjabb éveit, a bécsi kormány francia előkelőkkel való barátkozása miatt gyanuval kísérte (1809—1816); függelékül közli a bécsi belügyminisztérium levéltárából a gyanúsítottak viselkedésére vonatkozó 18 levelet. — *Dr. Horvat Rezső »Koprivničke listine XVI. vijeka«* czímen Koprivnica levéltárából az 1545—1595. évi, a török ellen folytatott küzdelemre vonatkozó 28 oklevelet közöl. — *Dr. Deželić Velimir »Dva govora turopoljska«* czímen közli a türmezei (Turopolje) levéltárból a türmezei comesnek és vicecomesnek a nemesség 1790 május 6-án tartott gyűlésén horvát nyelven elmondott beszédét, melyek élénken festik a II. József reformjai nyomában támadt elkeseredést. — *Dr. Horvat Rezső »Popravlak zagrebačke gimnazije god. 1695.«* czímen vázolja az 1607-ben alapított zágrábi jezsuita gymnasiumnak — melyből a zágrábi egyetem jogi és bölcsészeti facultása fejlődött — történetét és közli a zágrábi sabor jegyzőkönyvéből az iskola épületének javítására vonatkozó 1695 nov. 14-én kelt határozatot. — *U. az »Zemaljska potpora Vitezovićevoj tiskari u Zagrebu god. 1695.«* czímen közli, ugyancsak a sabor jegyzőkönyveiből az 1695 szept. 6-án kelt határozatot, mely Vitezović Pál lovagnak, a kiváló horvát írónak, Zágrábban könyvsajtó létesítésére 200 frtnyi segélyt utalványoz. — *U. az »Otkup hrvatskih gradova od vojne dužnosti god. 1696.«* czímen ugyancsak a sabor jegyzőkönyveiből közli az 1696 jan. 26-án kelt határozatot, mely helyesséssel fogadja Zágráb, Varasd, Koprivnica és Kőrös városok ajánlatát, hogy katona-kiállítási kötelezettségüket összesen évi 1725 frtnyi összeggel hajlandók megváltani. — *Kolander Zlatko »Artikuluši mladencev iliti detičev plemenitoga čeha mesarskoga varaša Koprivničkoga z hrvackem jezikom rostolnačeni«* czímen közli a koprivnicai levéltárból a mészárosok czéhjének 1766 feb. 22-én kelt és a házbá fogadott inassal való bánásra vonatkozó megállapodásait. — *Kämpf Gyula: »Popis duša grada Požega od godine 1781.«* czímen közli a pozsegavárosi levéltárból Pejaković Lucián plebánosnak a város 1781. évi lakosságáról szóló kimutatását. — *Dr. Deželić Velimir »Osnova grofa Erdődiya o naseljivanju Nijemaca u Hrvatskoj g. 1814.«* czímen közli a zágrábi egyetemi könyvtárból az »Ausweis der Familien Württembergischer Unterthanen, welche in dem k. k. Karlstädter Kreise . . . aufgenommen zu werden erklärt werden« című kimutatás kivonatát. — *Dr. Horvat Rezső »Djački stipendij godine 1550.«* czímen közli a bécsi közös pénzügyminisztérium levéltár egy az 1550 február 15-én kelt oklevelét, melyben I. Ferdinánd király Kastellánffy Keresztélynek — kinek atyját Ferdinándhoz való ragaszkodása miatt minden birtokából kiforgattak — négy évre évi 50 magyar forintnyi tanulmányi ösztöndíjat utalványoz. — *Laszowski E. »Priilog za povijest Vlahu u Dalmaciji«* czímen közli a zágrábi országos levéltár egy 1484-ben kelt oklevelét, melyben Geréb Mátyás bán felszólítja Kučić Iván razvadjai (Dalmácia) nemes birtokost, hogy telepítse le birtokára a velencei vagy török fennhatóság alatt álló vidékekről bevándorló oláhokat. — *Dr. Horvat Rezső »Kako je postalo selo Jagnjedovac ?«* czímen közöl egy a zágrábi tud. egyetem könyvtárában őrzött oklevelet, melyben Galler Vilmos János báró, Koprivnica kapitánya 1642 ápr. 26-án meghagyja, hogy a töröktől veszélyeztetett falvak lakossága a vár közelébe telepedjék és kijelöli a benépesítendő községnek — Jagnjedovacnak — határait.

Tárcza.

Ráskay Gáspár.

Két levelét mutatjuk be a vitéz nógrádi főispánnak. Tartalmuknak jelentőséget írójuk ad s az egyik csupán másolatban van meg, hacsak a Homonnay-Drugethek levéltárában nem maradt fenn az eredetije. A megszólításban, itt még a helyesírásban való egyezés sem hagy kételkedni, hogy mindkettő Ráskay tolla alól került ki.

A másodiknak, a másolatnak kelethelye a nógrád-megyei Nézsa. Ennek a községnek a nevét említi tehát Feledy Lestár az 1530-ik év május hó 27-én kelt levelében;¹ szövege tehát így olvasandó:

»Ráskay 16 magával vagyon Nézsán és az porkolábi igen rettegnek ti Kegyelmedtől annyira, hogy most nem igen mernek senkit dúlni, hanem csak engemet dulat ez csonka áruló.«

A levelek így szólanak:

I.

Magnifice Domine, Domine michi semper observandissime. Post servitorum meorum perpetuum commendationem.

Ex communi divulgatione percepi, iam ipsum dominum *Johannem Cochyaner* cum magna multitudine gentium in *Sarlo* adesse. Quare rogo vestram Magnificam Dominationem, ex quo a V. M. D. *Sarlo* non longe distat, faciat eosdem verissime attendere facere, si ibi sit vel non, quia negotia nostra male se habeant, prout a quibusdam amicis nostris percepimus; eidem reservare volo. Quem felicissime valere opto. Ex castro nostro *Fylek* die dominica post Bricci anno Domini millesimo quingentesimo 28.

Gaspar de Raska.

Kívül: Magnifico domino domino *Wolfgango Balassa de Gyarmath*, domino meo observandissimo.

Eredetije papiroson, zárlatán zöld gyűrűpecséttel; Kassa város levéltárában, lajstromozatlan.

¹ Közölve a Századok 1874-ik évfolyamának 378-ik lapján.

2.

Spectabilis et Magnifice Domine, Domine michi observandissime. Post servitiorum meorum perpetuam commendationem.

Medio huius nobilis Philippi de Bozok, servitoris mei praesentium scilicet ostensoris vestrae spectabilis, magnificae Dominationis nonnulla nunciavi. Quem rogo eadam v. s. m. D. dignetur benigne exaudire dictisque eiusdem, eidem nomine meo referenti, fidem dignam et creditivam praestare. Cui mea servitia commendo eundemque felicissime ad vota valere opto. Ex Nisa¹ feria sexta proxima post festum Conceptionis Sachratyssimae (így) virginis Mariae anno Domini 1528.

Gaspar de Raska.

Kívül: Spectabili et magnifico domino, domino *Francisco Drugeth de Homonna*, locumtenenti regiae Maiestatis, domino et fratri meo observandissimo.

Egykori másolata Kassa város levéltárában.

Ráskaynak a mohácsi csatában való szerepéről az egykorú Brodarics ad hírt legbövebben².

A csata előtt a király biztonsága felől tanácskoztak a vezérek. »Végre is azt határozták, hogy mivel a harc kimenetele nagyon kétesnek ígérkezett, rendeljenek a király őrizetére néhány embert, s ha ezek azt látják, hogy a hadsereg már annyira meg van bontva, hogy rendbeszedése már nem remélhető, a sereg közepéből kiragadva, vigyék el a királyt. Ezt a feladatot három igen derék s a királyhoz feltétlenül hű férfiúra bízták: *Ráskay Gáspár*ra, Török Bálintra és Kállay Jánosra.³

Majd ismét: »Ezen várakozásunk közben pillantottuk meg estefelé az ellenségnek a tőlünk jobbra, a dombok alatt elterülő völgyben feltűnő csapatait, melyek csendben nyomultak előre, csupán dárdáik hegyének csillogása árulta el őket. Ekkor a barát megsejtvén, a mi igaz is volt, hogy ezek vagy táborunk elfoglalására vagy a végett jönnek, hogy bennünket bekerítsenek, az első csatarendből a királyhoz vágatva, megparancsolta *Ráskay Gáspárnak*, hogy a másik kettővel együtt, a kik a király személyének őrizetére voltak rendelve, menjen és tudja meg, hogy mit akarnak azok a csapatok s ha lehet, szorítsa őket vissza. *Ráskay*

¹ Nézsa, Nógrád várm.

² Magyar Könyvtár 337. Brodarics története a mohácsi vészről. Fordította stb. dr. Szentpétery Imre, Budapest.

³ U. o. 39. lap.

azonban a már előbb rábízott feladatra való tekintettel visszautasította e megbízást ; de mikor látta, hogy a barát mennyire sürgeti s a király sem mond ellent a barát parancsának, nehogy gyávaságra és félénkségre magyarázzák azt, a mit pedig nagyon alapos okból tett, sarkantyúba kapta lovát s társaival s az egész nekik alárendelt csapattal elvágatott oda, a hová küldték.«¹

Végül : »A mi pedig azt a *három férfit* illeti, a kik a király személyének őrizetére voltak rendelve, bizonyos, hogy mielőtt azok az ellenségtől, a melynek feltartása végett küldték ki őket, visszatérhetek volna, már az egész sereg futásnak eredt ; *egyét* ² közülök el is fogtak, de az rögtön meg is menekült.«³

Kemény Lajos.

Bunyitay Vincze. † 1915 márczius 26.

A kik a Századok 1873—92. évfolyamait olvasgatják, többször találkoznak Bunyitay Vincze értekezéseivel. Kitűnnek azok nemcsak tárgyuk érdekes és addig ismeretlen voltával, hanem a dolgok szép előadásával is. Meglátszik rajtuk, hogy szerzőjük eredetileg, ifjú korában költő volt. Csak későn, 37 éves korában ébredt történetírói hivatására, de attól kezdve lázasan és fáradhatatlanul dolgozott, míg csak szemei gyöngülése miatt le nem kellett tennie a tollat.

Plébánosi működését a biharmegyei történelmi nevezetességű Szent-Jobbon kezdte 1863-ban. A váradi püspökség adatainak gyűjtéséhez 1872-ben fogott hozzá, s hogy azt annál könnyebben tehesse, Lipovniczky István váradi püspök 1879-ben saját udvarában kinevezte püspöki könyvtárnoknak.

Hét év alatt egészen új kutatások nyomán megírta a váradi püspökség történetét három hatalmas kötetben s ebben hazánk tiszántúli részeinek multjára, kivált művészeti történetére sok fényt derített.

Nevezetesebb munkái : *Ismeretlen apátságok*. Esztergom, 1880 ; *Az egyedi apátság története*. Nagyvárad, 1880 ; *A váradi és székesegyház*. Budapest, 1880 ; *A váradi püspökség története*. Nagyvárad, 1883—1884. 3 köt. ; *A mai Nagyvárad megalapítása*. Budapest, 1885 ; *A váradi káptalan legrégibb statútumai*. Nagyvárad, 1886 ; *Szilágy megye középkori műemlékei*. Budapest, 1887 ; *A római Szentlélek-társulat anyakönyve 1446—1523*. Budapest, 1889 ; *Magyar királyok Váradon*. Nagyvárad, 1890 ;

¹ U. o. 43. lap.

² T. i. Kállayt.

³ Id. mű 46. l.

Bihar vármegye oláhjai és a vallásunió. Budapest, 1892; Társulatunk nagyérdemű volt elnökének, *Ipolyi Arnoldnak kisebb munkáiból* is a III—V. köteteket ő adta ki és egyik szerkesztője volt az »Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából« czímen megindított nagyszabású okmánypublicationak. Működése így Nagyvárad és a püspökség története körül csoportosul, de a finom lelkű tudós különös szeretettel foglalkozott főkép a kínálkozó művészettörténeti tárgyakkal. Nevét legszebben a váradi püspökség történetével örökítette meg.

E derék, értékes nagy művéért az Akadémia levelező tagjai közé választotta, a Magyar Történelmi Társulat pedig igazgatóválasztmányi tagjainak sorába iktatta. Társulatunk ezen kitüntetését mindig nagyrabecsülte. Megmutatta ezt még élete alkonyán is, mert 1908-ban írt végrendeletében vagyona egy tizenötöd részének örökösévé a Magyar Történelmi Társulatot tette. Áldás emlékére !

Vegyes közlések.

Kinevezések az Országos Levéltárnál. A mai nehéz napokban, a mikor a tudomány és a toll nagyrészt pihen s helyettök a fegyverek vették át a szót, jóleső meglepéssel töltenek el bennünket azok az elismerések, a melyek a tudomány bajnokainak jutnak osztályrészül. Ezek közé számítjuk dr. Csánki Dezső országos főlevéltárnoknak, társulatunk ügyvezető alelnökének a miniszteri tanácsosi és Tagányi Károly országos levéltárnoknak, társulatunk választmányi tagjának a miniszteri osztálytanácsosi czímmel történt kitüntetését. E kitüntetések ugyan első sorban nem a tudósoknak szólnak, hanem a hivatali érdemek elismerései, de az Országos Levéltár vezetői hivatalos munkájukkal is oly szoros kapcsolatban állanak a tudománnyal és olyan szolgáltatásokat tesznek neki, hogy hivatali érdemeik a tudományosaktól el nem választhatók. Ez esetben örömrünk kettős, hogy két oly nagyérdemű tudóst ért a kitüntetés, a milyen Csánki Dezső és Tagányi Károly. Örövendünk azonban annak is, hogy az illetékes hatóságok e kinevezésekkel kifelé is documentálják az Országos Levéltár intézményének nagy jelentőségét.

Pro patria. Dicsőséges harcaink újabb áldozatai közt ismét találkoztunk oly nevekkal, a melyek Társulatunkkal és a történeti tudománnyal szorosabb kapcsolatban vannak. Elestt *Bányai Elemér*, a ki választmányunk megbízásából a Századok első tíz évi folyamának repertoriumát készítette el és napilapjaink és folyóirataink hasábjait is legszívesebben történelmi tárgyú tárczákkal kereste fel, és elestt *Juga Elemér*, az újvidéki

gymnasium történettanára, Társulatunk egyik legfiatalabb és szép reményekre jogosító tagja. Fájdó büszkeséggel jegyezzük föl hősi halálukat és kegyelettel őrizzük emléküket.

A Magyar Tudományos Akadémia történeti jutalom-tételei.

1. A M. Tud. Akadémia 1896. október 5-én tartott összes ülésén elhatározta, hogy bármikor fog is *gr. Széchenyi Istvánnak* az ő nevéhez és működéséhez méltó életrajza, akár kéziratban, akár kinyomtatva benyújtatni, ennek szerzője 8000 korona jutalomban fog részesülni. A kéziratban benyújtott munka kiadását az Akadémia készséggel elvállalja.

2. (Nyílt pályázat.) *A középkori művészet története Erdélyben, a formák kialakulásának összehasonlító méltatásával.* A munka tervrajza egy-két kidolgozott fejezet kíséretében 1915 szeptember 30-ig küldendő be. Névtelenül, jelíges levéllel pályázó munkák ki vannak zárva a pályázatból. A legjobbnak ítélt tervrajz és mutatvány szerzője megbízatik a munka megírásával. A jutalom, mely csak az egész munka elkészülése és elfogadása után adatik ki, a Bézsán-alapítványból 2400 korona.

3. (Nyílt pályázat.) *A fontosabb művelődéstörténeti érdekű magyar szólásoknak és közmondásoknak művelődéstörténeti szempontok szerint való magyarázata.* A munka tervrajza egy-két kidolgozott fejezet kíséretében 1916 szeptember 30-ig küldendő be. Névtelenül, jelíges levéllel pályázó munkák ki vannak zárva a pályázatból. A legjobbnak ítélt tervrajz és mutatvány szerzője megbízatik a munka megírásával. A jutalom, a mely csak az egész munka elkészülése és elfogadása után adatik ki, a Marczibányi-alapítványból 40 arany.

4. *A XVIII. század lyrai és elbeszélő költészete, főtekintettel a költők forrásaira és mintáira.* A legjobbnak ítélt pályamű jutalma az ifj. Bojári Vigyázó Sándor emlékére tett alapítványból 2000 korona. Határrnap: 1916 szeptember 30. A jutalom csak önálló becsű műnek ítéltetik oda. A megjutalmazott munka a szerző tulajdona marad, a ki köteles egy év alatt kiadni; ha ki nem adja, a tulajdonjog az Akadémiára száll.

5. Az 1916. évi akadémiai *nagyjutalom* (200 arany) és a *Marczibányi-mellékjutalom* (50 arany) az 1909—1815. évkörben megjelent történettudományi munkák legjobbainak lévén odaítélendő, az Akadémia figyelmezteti az ily munkák szerzőit, hogy műveiket 1915 december 31-ig a főtítkári hivatalba küldjék be, feljegyezvén röviden, a mit munkájuk kiváló vonásának tartanak. Azonban e figyelmeztetésnek korántsem az az értelme, mintha be nem küldött munka, a melyről a tagoknak tudomásuk van, nem pályázhatnak; sőt ha az Akadémia kiadásában jelent meg vagy könyvtárába már beküldetett, hivatkozás történhetik arra, hogy a szerző pályázni kíván vele.

6. (Nyílt pályázat.) *Adassék elő a török uralkodás története hazánkban.* (Ötödször hirdetve.) Jutalma a Bük László-féle alapítványból 2000 korona. A munka tervrajza, esetleg valamely kidolgozott fejezet kíséretében, 1916 szeptember 30-ig küldendő be. A legjobb tervrajz beküldője a mű megírására megbízást kap. A jutalom, kedvező bírálat esetén, csak a kész munkának adatik ki.

7. (Nyílt pályázat.) Ismertetendő *List Frigyes viszonya Magyarországhoz és munkásságának hatása hazánkban*. Jutalma a Schreiber Ignácztól Kautz Gyula nevére tett alapítványból 1200 korona. A munka tervrajza valamely kidolgozott fejezet kíséretében 1916 szeptember 30-ig küldendő be. A legjobb tervrajz beküldője a mű megírására megbízást kap. A jutalom kedvező bírálat esetén csak a kész munkának adatik ki. Jelígés levéllel ellátott, névtelenül beküldött pályaművek nem vétetnek figyelembe.

8. Fejtsék ki *a jelenlegi háború befolyása a külkereskedelem alakulására*. Jutalma az Ullmann-alapítványból 800 korona. Határnap: 1916 szeptember 30. A jutalom csak abszolút becsű munkának ítéltetik oda. A jutalmazott munkát szerzője kiadni tartozik, ha ezt egy év leforgása alatt nem teszi, a tulajdonjog az Akadémiára száll.

9. *Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése 1542-től 1690-ig*. Jutalma az ifj. Bojár Vidyázó Sándor emlékére tett alapítványból 2000 korona. Határnap: 1915 szeptember 30. A jutalom csak önálló műnek ítéltetik oda. A jutalmazott munka a szerző tulajdona marad, a ki köteles egy év alatt kiadni művét; ha ezt nem teszi, a tulajdonjog az Akadémiára száll.

10. Irassék meg *a vránai perjelség története*. Jutalma az Oltványi-alapítványból 2000 korona. Határnap: 1917 szeptember 30. A jutalom csak önálló, tudományos becsű munkának ítéltetik oda. A jutalmazott mű a szerző tulajdona; köteles azonban a műből, ha kinyomatja, három példányt, ha pedig két esztendő alatt ki nem nyomtatja, egy másolatot a csanádi püspökség levéltárába beküldeni.

11. Adassék elő *a magyarországi kisorosz (rutén) nép története* betelepülésétől a legújabb időkig. Jutalma a Péczely-alapítványból 2000 korona aranyban. Határnap: 1916 december 31. A jutalom csak abszolút tudományos becsű munkának adható ki. A munka a szerző tulajdona marad, a ki köteles egy év alatt művét kiadni; ha ezt nem teszi, az Akadémia fel van jogosítva a munkát külön tiszteletdíj nélkül kiadni.

12. (Nyílt pályázat.) Kíváncsítatik *a szerémi püspökség és káptalan története 1526-ig*. Jutalma Ipolyi Arnold alapítványából 2000 kor. A munka tervrajza, esetleg valamely kidolgozott fejezet kíséretében, 1916 szeptember 30-ig küldendő be. A legjobb tervrajz beküldője a mű megírására megbízást kap. A jutalom, kedvező bírálat esetén, csak a kész munkának adatik ki.

13. Adassék elő *az államvasúti rendszernek történeti fejlődése Magyarországon*, különös tekintettel arra, mily okok és körülmények hozták létre az államvasutak mai rendszerét. Jutalma a Dóra-alapítványból 50 drb arany. Határnap: 1915 szeptember 30.

14. Fejtsék ki *az agrárvámok történeti fejlődése a XIX. század eleje óta*, azoknak hatása általában és különösen hazánkban. Jutalma a Pesti Hazai Első Takarékpénztár-Egyesület Fáy András nevére tett alapítványból 6000 korona. Határnap: 1915 szeptember 30. A jutalom csak oly kész munkának adatik ki, mely a tudomány európai színvonalát emeli, vagy legalább feléri és a hazai tudományosságnak hasznos szolgálatot tesz. A jutalmazott munka a szerző tulajdona marad, köteles azonban azt egy év alatt legalább 300 példányban kinyomatni s három nyomtatott példányát a Pesti Hazai Első Takarékpénztár-Egyesületnek díjtalanul átadni. A jutalom csak ezen feltételek teljesítése után fizetetik ki.

15. Adassék elő *II. Lajos király udvartartása*. Jutalma a Gorove-alapítványból 100 arany. Határnap: 1916 szeptember 30. A juta-

lom csak önálló becsű műnek adatik ki. A jutalmazott munka a szerző tulajdona marad; de ha azt egy év alatt ki nem adja, a tulajdonjog az Akadémiára száll.

16. *Társadalmi és családi élet Magyarországon a XVI. század második felében.* Jutalma az ifj. Bojári Vigyázó Sándor emlékére tett alapítványból 2000 korona. Határnap: 1915 szeptember 30. A jutalom csak önálló becsű műnek ítéltetik oda. A jutalmazott munka a szerző tulajdona marad, a ki köteles egy év alatt kiadni művét; ha ezt nem teszi, a tulajdonjog az Akadémiára száll.

Pályázási szabályok. 1. Minden rendű pályairat, a fenn kitett *határnapokig* »a M. Tud. Akadémia *főtitkári hivatalához*« czímezve (tehát nem a főtitkár neve alatt) küldendő; azokon túl semminemű ily pályamunka el nem fogadtatik.

2. A pályaműnek külső borítékára, feltűnő helyen, úgyszintén a jeligés levélre is ráírandó, hogy mely pályázatra küldetik be.

3. A pályamű *idegen kézzel, lehetőleg géppel, tisztán és olvashatóan írva, lapszámozva, kötve* legyen. Terjedelmesebb pályamunkák, melyek e feltételeknek nem felelnek meg, nem fogadtatnak el, ill. mellőzöttek.

4. *A szerző nevét, polgári állását és lakhelyét* tartalmazó pecsétes levélen ugyanazon jelige álljon, mely a pályamű homlokán. A pecsétes levélben netalán feljegyzett kikötések, feltételek vagy a versenyügy körül régtől fogva bevett szokásos eljárástól kívánt eltérések tekintetbe nem vétetnek.

5. *Alnév* alatt pályázóknak a jutalom ki nem adatik.

6. Ha a jeligés levél felbontása után kitetszenék, hogy a munka saját kézírása a szerzőnek, műve a jutalomtól esik.

7. *Nyílt* pályakérdésekre *zárt jeligés levéllel* beküldött pályaművek nem fogadtatnak el.

8. A jutalmat *nem nyert pályamunkák kéziratai* az Akadémia levéltárában maradnak és nem adatnak ki; azonban engedély mellett lemásolhatók az Akadémia helyiségében.

10. Mindezen feladatokra mindenrendű akadémiai tagok is pályázhatnak.

11. Egyébiránt *bármely, hacsak formai kelléknek is elhanyagolása* elejti a szerzőt a jutalomtól.

Hivatalos értesítő.

A Magyar Történelmi Társulat 1915. évi márczius hó 11-én d. u. 5 órakor tartott r. közgyűlésének jegyzőkönyve.

Elnök: Dr. Thallóczy Lajos az ülést lendületes, szép beszéddel nyitja meg, a melyben visszatekint Társulatunk elnökeinek megnyitó beszédeire, az azokban kifejezett jelentős elvekre és összehasonlítva hazánk mai állapotát a száz év előttivel, bizalommal tekint nemzetünk rendeltetése és jövője elé.

A jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Ortvy Tivadar vál. és dr. Bajza József r. tagot kéri föl.

19. Elnök bejelenti, hogy ő császári és apostoli királyi Felsége a Magyar Történelmi Társulat céljaira magánpénztárából legkegyelmesebben négyezer koronát méltóztatott adományozni. — A közgyűlés

alattvalói hódolattal köszöni a kegyes adományt és megbízta az elnökséget, hogy hódolatát és köszönetét táviratilag juttassa a trón zsámolyához.

20. Elnök bejelenti, hogy alapító tagokul ajánlja Lajos bajor király öfelségét, Burián István báró cs. és kir. közös külügyminisztert, Bécs városát, a cs. és kir. közös külügyminiszterium könyvtárát, a cs. és kir. házi, udvari és állami levéltárt és a közös pénzügyminiszterium levéltárát. — A bejelentések köszönettel tudomásul vétetnek és elintézés végett a választmányhoz utaltatnak.

21. Elnök a megüresedett 22 választmányi tagsági hely betöltésére elrendeli a szavazást és a szavazatszedő-bizottság tagjaiul dr. Áldásy Antal elnöklete alatt Gagyí Jenő és dr. Holub József r. tagokat kéri föl. A szavazás tartamára a közgyűlést fölfüggeszti. — A szavazatok beadatván dr. Csánki Dezső alelnök ismét megnyitja a közgyűlést.

22. Dr. Závodszy Levente vál. tag bemutatja *Szemere Bertalan Magyarország világpolitikai feladatairól* szóló értekezését.

23. Dr. Domanovszky Sándor előterjeszti jelentését a Társulat múlt évi működéséről. — A közgyűlés a jelentést tudomásul veszi.

24. Előterjesztetvén a számvizsgáló-bizottság jelentése az 1914. évi zárszámadásokról és maga a zárszámadás, — a közgyűlés a választmány határozata alapján Cserhalmi Sámuel pénztárnoknak az 1914. évi számadásokra a felmentvényt megadja.

25. Előterjesztetvén az 1915. évi költségvetés, — a közgyűlés azt a választmány határozata alapján elfogadja.

Időközben a szavazatszedő-bizottság munkájával elkészülvén 26. dr. Áldásy Antal biz. elnök jelenti, hogy a 22 vál. tagra 83 érvényes szavazat adatott be. Általános többséget nyertek: Áldásy Antal (81), Békefi Remig (83), Bleyer Jakab (64), Boncz Ödön (70), Császár Elemér (83), Domanovszky Sándor (82), Fináczy Ernő (78), Gergely Sámuel (78), Gombos Albin (83), Hodinka Antal (82), Horváth Sándor (75), Iványi Béla (82), Lukinich Imre (83), Sufflay Milán (65), Szádeczky Lajos (82), Szekfű Gyula (68), Váczy János (79), Zichy Nándor gr. (77), Eckhardt Ferencz (71), Fest Aladár (75), Gárdonyi Albert (69), Soós Elemér (51). Nagyobbszámú szavazatot kaptak még: Gagyí Jenő (41), Erdélyi Pál (37), Holub József (14), Söröss Pongrácz (14), Pilch Jenő (12). Azonkívül huszonhárman kaptak 1—4 szavazatot. — Elnök ennek alapján kihirdeti a választás eredményét, mely szerint ig. vál. tagokká az 1915—1917 évkörre megválasztottak: Áldásy Antal, Békefi Remig, Boncz Ödön, Császár Elemér, Domanovszky Sándor, Eckhardt Ferencz, Fest Aladár, Fináczy Ernő, Gárdonyi Albert, Gergely Sámuel, Gombos Albin, Hodinka Antal, Horváth Sándor, Iványi Béla, Lukinich Imre, Sufflay Milán, Szádeczky Lajos, Szekfű Gyula, Váczy János és Zichy Nándor gróf, az 1913—1915. évkörre Bleyer Jakab és Soós Elemér, és köszönetet mond a szavazatszedő-bizottságnak fáradságos munkájáért.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Csánki Dezső, elnök.

Dr. Domanovszky Sándor, jegyző.

Hitelesítjük: Dr. Ortway Tivadar, dr. Bajza József.

**A Magyar Történelmi Társulat 1915. április hó 15-én d. u.
5 órakor tartott r. vál. ülésének jegyzőkönyve.**

Jelen vannak : Dr. Csánki Dezső elnöklete alatt: dr. Fejérpataky László alelnök, dr. Áldásy Antal, dr. Angyal Dávid, dr. Boncz Ödön, dr. Döry Ferencz, dr. Gárdonyi Albert, dr. Galambos Albin, dr. Hóman Bálint, dr. Illés József, dr. Kollányi Ferencz, dr. Madzsar Imre, dr. Ortway Tivadar, dr. Reiszig Ede, Soós Elemér, dr. Szabó Dezső, dr. Szentpétery Imre, dr. Závodszy Levente vál. tagok és dr. Domanovszky Sándor szerkesztő, mint jegyző.

Elnök az ülést megnyitva, a jegyzőkönyv hitelesítésére Soós Elemér és dr. Szabó Dezső vál. tagokat kéri fel.

27. Elnök megnyitó szavaiban melegen emlékezik meg a választmány elhunyt tagjáról, Bunyitay Vincze cz. püspökről, a várad püspökség és káptalan mélytudású és finomézékű történetirőjáról, a ki ámbár az utóbbi időben ritkán mutatkozott közöttünk, az érzelmi közösséget társulatunkkal nem szakította meg, a miről az az örök halára kötelező elhatározása is tanuskodik, hogy vagyónának $\frac{1}{15}$ részét társulatunknak hagyományozta.

28. Elnök jelenti, hogy Ő felségének már a közgyűlésen jelzett 4000 K-ás alapítványa beérkezett s hogy az elnökség közvetlenül a bejelentés után táviratilag fejezte ki hódolatát és hálás köszönetét. Egyben indítványozza, hogy az adomány, mint el nem költhető alapítvány tőkésíttessék. — A választmány helyeslőleg tudomásul veszi az elnökség intézkedéseit és elhatározza, hogy Ő felsége kegyes adományát el nem költhető alapítványnak tekinti.

29. Alapító tagokul bejelentetnek: Lajos bajor király Ő felsége 500 K, Jenő Ő cs. és kir. fensége, a balkáni hadsereg főparancsnoka 400 K, Bécs székesfőváros 1000 K, Burián István br., cs és kir. közös külügyminister 200 K, Cs. és kir. házi, udv. és áll. levéltár 200 K, Cs. és kir. közös külügyminiszterium könyvtára 200 K, Cs. és kir közös pénzügyi levéltár 200 K, Lyka Döme 200 K, dr. Csárszky István esztergomi kanonok 200 K, mindnyáját aj. dr. Thallóczy Lajos elnök, a ki saját alapítványát is 200 K-val emeli; herczeg Batthyány-Strattmann László dr. 1000 K, aj. az elnökség; Berzevichy Albert v. b. t. tanácsos 200 K, aj. dr. Fejérpataky László al-elnök. Évdijas rendes tagokul ajánltatnak: dr. Miklós Elemér szföv. tanácsjegyző, Zoltai-Zehrer József festőművész, aj. dr. Thallóczy Lajos elnök, dr. Bevilacqua Béla nyug. múzeumi segédőr, aj. Gagyi Jenő; Samu Lajos Dénes premontrei r. tanárj., aj. Szépkuty Antal; Galgóczy Jenő, Janzsó Tihamér premontrei r., Ónodi József, Weltinger Jenő kegyesr., Szabados Kelemen cistercita tanárjelölt, valamennyit ajánlja Tóth László; Grittner Erzsébet szföv. tanítónő, aj. dr. Träger Ernő; dr. Sebe Béla bányafőorvos, aj. Ernyey József; Himpfner Béla igazgató, aj. dr. Madzsar Imre. — Megválasztatnak.

30. Szentpétery Imre vál. tag bemutatja Gyalokay Jenő r. tag tanulmányát »A perlaszi tábor ostromá«-ról.

31. Jegyző bemutatja az 1915. évi febr. 1-től márcz. 31-ig terjedő időről szóló pénztári kimutatást. E szerint az összes bevétel volt: 15,734 korona 95 fillér; az összes kiadás 7,433 korona 82 fillér; pénzmaradvány márcz. 31-én 8,301 korona 13 fillér; ehhez folyószámla-követelésünk a P. H. E. T. E.-nél 12,571 korona 54 fillér;

rendelkezésünkre állott márcz. 31-én összesen 20.872 korona 67 fillér, a miből azonban alapítványi természetű 7.198 korona 81 fillér. — Tudomásul szolgál.

32. Jegyző bejelenti, hogy dr. Békefi Remig, dr. Boncz Ödön, dr. Császár Elemér, dr. Domanovszky Sándor, dr. Eckhart Ferencz, dr. Fest Aladár, dr. Gárdonyi Albert, Gergely Sámuel, dr. Iványi Béla és Soós Elemér vál. tagok választásukat levélileg megköszönték. — Tudomásul szolgál.

33. Jegyző jelenti, hogy a P. H. E. T. E. és az E. M. Á. B. T. ez idei közgyűlésükön is 200—200 K adományt szavaztak meg társulatunk céljaira. A kegyes adományokat az elnökség megköszönte. — A választmány az adományokat örömmel és szintén köszönettel veszi tudomásul.

34. Jegyző bemutatja a P. H. E. T. E. levelét, melyben az egyesület a hadikölcsönkötvények díjtalan kezeléséről értesíti az elnökséget. — Tudomásul szolgál.

35. Jegyző bemutatja az Orsz. Hadsegélyző Bizottság meghívóját a had- és népegészségügyi kiállításra. — Tudomásul szolgál.

36. Jegyző bemutatja az »Erzsébet Otthon« elnöksége által megküldött, az Otthon céljaira szóló gyűjtőívet. — A választmány úgy határoz, hogy ily alkalmakkor követni szokott eljárásához képest, mint erkölcsi testület nem vesz részt az adakozásban.

37. Jegyző bemutatja a M. Tud. Akadémia hadtörténelmi bizottságának felhívását a hadi nyomtatványok, iratok és emlékek gyűjtésére. — A választmány a felhívást a társulat tagjainak figyelmébe ajánlja.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Csánki Dezső, elnök.

Dr. Domanovszky Sándor, jegyző.

Hitelesítjük: *Dr. Szabó Dezső*, *Soós Elemér*.

Pályázathirdetés.

A Magyar Történelmi Társulat dr. Thaly Kálmán alapítványából nyílt pályázatot hirdet a következő feladatra:

A magyar nemzet önállóságáért és függetlenségeért vívott küzdelmek története a mohácsi vésztől I. Miksa haláláig. 1526—1576.

Az ajánlkozás a szerző megnevezésével, tervrajz és lehetőleg mutatvány kíséretében a Társulat ügyvezető alelnökéhez (Budapest, I. Országos Levéltár) 1915 december 31-ikéig küldendő be. A munka tiszteletdíja, beleértve az írói díjat és a nyomtatás költségét, 5500 korona, mely akkor fizettetik ki, ha az egész munka ki lesz nyomtatva. A mű elkészítésének határideje 1917 december 31-ike. Forrástanulmányon alapuló önálló, tudományos becű munka kívántatik. A tulajdonjog a szerzőé marad.

Bethlen Gábor és Trencsén vármegye.

(1619—1629.)

I. közlemény.

Bethlen Gábor, Erdély legkiválóbb fejedelme, Magyarország alkotmányos és vallásszabadságáért tudvalevőleg három hadjáratot viselt II. Ferdinánd császár- király ellen, előkelő szerepet játszván a harminczéves nagy európai háborúban s ezáltal mondhatjuk a világtörténelemben.

Bethlen Gábor eme harczaiban s főként annak diplomáciai sikereiben kiváló szerepet játszottak trencsényi főurak (főként Thurzó Imre, Illésházy Gáspár, Jakusith András, Szunyogh Mojzes és Gáspár, Ostrosits István és János, Petrőczy Miklós, Pál és Dániel stb.) és a főurak mellett a vármegye köznemessége.

Ezt megvilágítani érdekében áll a hazai történettudománynak és bizonyára érdekelni fogja háromszáz év multán az egykori szereplők késő ivadékait is. Sajnos, az előbb felsorolt nagy családok azóta mind kihaltak, osztozván a magyar nemzet vezérlő nagy családainak tragikus sorsában; de élnek a politikai nemzet nagy törzsökének, a köznemességnek ivadécai.

Ez az első tekintetre inkább helyi érdekűnek látszó kérdés országos jelentőséget és időszerűséget nyer azáltal, hogy nemrég ünnepeltük főként Erdélyben Bethlen Gábor trónralépésének 300-ados évfordulóját s az egész magyar nemzetnek van oka kegyelettel őrizni az ő emlékezetét, mert legjobb törekvései és alkotásai az egész nemzet életbevágó érdekei szolgálatára irányultak s van mit meghálálnunk neki lelkiekben és testiekben.

A sors kedvezése úgy akarta, hogy mintegy erre az alkalomra kerüljön elő s jusson kezembe Trencsén vármegye egyik levéltárából (a régi dubniczi, ma máriatölgyesi egykori Illésházy-levéltárból) Bethlen Gábornak m. e. száz eredeti levele, melyeket ő (1619—29) főként hadjáratai idején e vármegye akkori főispánjához Illésházy Gáspárhoz intézett.

Ezekből a levelekből s Bethlen Gábornak már kiadott nagyterjedelmű levelezéséből eléggé kidomborodik előttünk Trencsén vármegye szerepe a nagy szabadságharcz történelme körül. Ezeknek emlékezetét kívánom itt felújítani.

I.

Bethlen Gábor első hadjárata (1619).

Azzal a merésznek látszó megállapítással kezdem fejtegetésemet, hogy — Bethlen Gábor életrajza írója Gindely Antal szerint — Bethlen Gábor hadfőkelésének eszméje nem Erdélyben, hanem itt a nyugati véghatáron fogamzott meg. Szerinte ugyanis Thurzó Szaniszló megismerkedett a cseh főkelés főkezdeményezőjével, gr. Thurn Mátyással, midőn ez a cseh sereg élén Bécsset ostromolta és Thurn megnyerte őt a cseh szövetség eszméjének (1619 július havában). Magyarországra visszatérve, a Pozsonyban tanácskozó országgyűlést megbarátkoztatta az eszmével s Erdélybe utazott, hogy rábírja Bethlent: vesse latba kardját, álljon élére a protestáns pártnak Magyarországon s szerezzé meg magának az ország koronáját. Bethlen haladéktalanul határozott. Aug. 18-án tudatta a cseh főkelők vezéreivel, hogy táborba száll és siet Morva felé, hogy velük, mint szövetségeseivel egyesüljön.¹

Bethlen nem ily hirtelen határozott. Már előbb előkészítette a főkelést. »Ilyen nagy dolognak — úgymond — derekas fundamentumot akarván vetni«, legelőbb is a török császárt nyerte meg az ügynek, hogy »az magyar nemzetet vegye jóakaratjában, oltalmában«. A második fundamentumot Csehországgal vetette meg, azáltal, hogy Prágába követet küldvén (1619 júl.), a csehekkel előzetesen meg egyezett, hogy »az magyar nemzettel örömezt együtt élnek, halnak, sőt arra ígérk magukat, hogy valakit a magyar nemzet királyának választ, ők is azt eligálják maguknak«. A harmadik fundamentum volt a magyar urakkal való összeköttetés.

Mindezeknek közös forrása Bethlen Gábornak mélyen érzett vallásossága és buzgó hazaszeretete volt.

»Mikoron a magyar nemzetnek nyomorúlt sorsán gondolkodnám — írja Rákóczi Györgynek, Borsod főispánjának, a későbbi erdélyi fejedelemnek, 1619 aug. 18-án — meggyőzött nemzetemhez való igaz affectusom, az nagy Istennek igaz tisztelethez való nagy zelusom és magamban elvégeztem, hogy az Isten tisztessége mellett nemzetünknek szabadságáért kitámadjak, értvén ezen dologhoz kegyelmednek főképen több keresztyén atyánkfiaival (t. i. a

¹ Gindely Antal : Bethlen Gábor életrajza a M. Tört. Életrajzok sorozatában 1880. évf. 19. l.

felsőmagyarországi főurakkal) együtt nagy indulatját, akaratját.«¹

Bethlen Gábornak ezt a levelét Prágába küldött követe vitte Sárospatakra s onnan ennek Bittsére kellett mennie, hogy Thurzó Imrének is vigye meg a fejedelem aug. 19-én kelt levelét, melyben neki is bejelenti fölkelési szándékát.

»Meggyőztetvén — úgymond — az felséges Istennek igaz tiszteletéhez való zelusomtól, meggyőztetvén nemzetemhez való igaz szeretetemtől... életemet, békességes fejedelemségemet, értékemet nem rettegem, sem szánom kockára vetni és kegyelmekekkel élni halni akarok, kik közül kegyelmedet is értem legfőbb oszlopnak lenni.«²

Thurzó Imre az 1616-ban elhunyt nagynevű nádornak, Thurzó Györgynek volt a fia, Árva megye főispánja, a trencsényi Bittsén lakó nagyképzetségű, gazdag, fiatal főúr, a kihez Bethlen Gábornak nagy bizodalma volt s ebben nem is csalatkozott; mert egyik legbuzgóbb, önfeláldozóbb híve lett a nemzeti ügynek.

A másik trencsényi főúr, kire Bethlen Gábor erősen számított, Trencsén megye s egyszersmind Liptó megye főispánja *Illésházy Gáspár* volt, a bécsi béke megalkotójának s az ekkor visszaállított nádori méltóság viselőjének, Illésházy Istvánnak unokaöccse és főörököse volt, a ki trencsényi sziklavarában olyan hadászati erősség felett rendelkezett, a mely fontos tényezőül volt tekintetbe veendő a meginduló hadjáratban.

Bethlen Gábor Illésházy Gáspárral is sietett érintkezésbe lépni. Első hozzá intézett levelében (szept. 12.) azt írja neki, hogy »az Fátrán innét való böcsületes keresztyén urak, főfőemberek közül nagysokan lakóhelyünkben megtaláltnak, hogyha ő kegyelmek ellenségünk ellen fegyvert fogtanak volt mellettünk, mitőlünk is azt kívánná az háládatosság: ilyen szükségekben, hűtök szabadsága mellett segítenők meg.«³

Bethlen Gábor 1619 aug. 26-án indult 15.000 főnyi erdélyi haddal Gyulafehérvárról s szept. 12-én Debreczenből

¹ Bethlen G. Rákóczi Gy.-nek 1619 aug. 18. (B. G. pol. levelei 119. l.)

² Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor politikai levelei 121. l.

³ A trencsényi Illésházy-levéltárban nemrég felfedezett s a Magyar Bank által a Nemzeti Múzeumnak adományozott levelek között, melyeket kiadtam a M. Történelmi Tár XXVII. kötetében Pest 1915. 1. sz.

küldte szét hivatalos körleveleit a megyékhez, főurakhoz. A vele szövetségzett főuraknak is volt hét ezer emberök.¹

Ugyanakkor s onnan írt Trencsén és Liptó vármegye főispánjának Illésházy Gáspárnak is először, jelentvén megindulását és őt »mint nemzetségének, hazájának igaz jóakaró fiát szeretettel inti, hogy édes hazánk megmaradására és örökös csendességére ne találtassék utolsónak lenni, hanem úri állapotja s értéke szerint, a mennivel nagyobb hivatalja vagyon Istentől, minden jó intésével, tanácsával, példaadásával és a hol kíváztatik ez dolognak ellenségi ellen fegyverfogással is mutassa hasznos forgolódását.«²

Bethlen Thurzó Imrét Debreczenből (szept. 12.) írt levelében ügyei szerencsés és gyors sikereiről tudósítja, egyebek közt arról, hogy Kassa meghódolt, szept. 5-én Rákóczival előljáró hadait oda bebocsátották, a királyi főkapitányt Dóczi Andrást fogságra vetették és Sárospatakra küldték. Biztatta Thurzót, hogy mihelyt átkél a Tiszán, »mindjárt egy ürembert bocsát előljáróban két vagy három ezer emberrel a kegyelmetek földjére, kinek megleszen parancsolva, hogy mindenekben kegyelmeddel egyetértsen és az kegyelmetek jó tetszése szerint procedáljon mindenekben«. A felső vármegyékhez és urakhoz intézett leveleket is Thurzó kezéhez küldi a fejedelem szétosztás végett.³

A fejedelem szept. 17-én Sárospatakra érkezvén, ott fogadta késő este Thurzó Imre követét, *Just Andrást* (a későbbi túrócsmegyei alispánt), a ki egy csomó levéllel érkezett, melyek közt a fejedelem a Thurzóét »nagy szeretettel olvasta« és örömmel fogadta, mert nagyon vágyott már a felvidéki állapotokról értesülni és Thurzó Imre »levelét látni és — úgymond — censuráját mostani állapotunkról érteni«.

A fejedelem másnap (szept. 18.) hajnalban íróasztalához ült és nagy részletességgel tudósította Thurzó Imrét addigi sikereiről, a Tiszántúl meghódításáról, a hajdúságnak az ország hűségére lekötelezéséről. »Őt ezernek magam pénzéből fizettem — úgymond — nekik egy hópénzt, hogy inkább

¹ B. G. pol. lev. 129. 1.

² Bethlen Gábor levele Illésházy Gáspárhoz 1619 szept. 12. M. Történelmi Tár XXVII. k. 1. sz. levél.

³ B. G. pol. levelei 129. — »III. Idus Septembris per epistolam appellavit Emericum Turzonem, multisque illicis in partes vocavit« (*Koller E. Fr. X. Historia regni Hungariae 1601—1637. 169. 1.*).

refrenálhassák őket szokott lator természetekben». A Tiszán innen is toborzott és fizetett három ezer lovast és gyalogot. Rhédey Ferencz váradi kapitányt a Tiszán átkelve előre-küldötte 4000 emberrel a hozzá csatlakozott Széchy György gömöri főispán segítségére, ki mellett 1—2 ezer fizetett embere volt, »kikkel Fileket, Szendrőt meghódoltatta«. 10.000 forintot küldött Rhédeyvel a végváarak őrségeinek fizetésére. Siettetni az ő hadfölkelésüket is, biztosítván, hogy ő »éjjel nappal melléjük siet és jelen akar lenni a szerencse-próbálásban«.¹

A fejedelem Sárospatakról Kassára sietett, hová a Fátrán inneni vármegyék számára szept. 21-ére gyűlést hirdetett.

Ezen őt a rendek »előttükjáróvá, főgondviselővé« választották s általános hadfölkelést határoztak.

A fejedelem Kassáról szept. 21-én azt írja Thurzó Imrének, hogy »a holnapi napon válogatok négy vagy öt lovas sereget, kikkel Petneházy István nevű jenei kapitányomat minden késedelem nélkül kegyelmed mellé küldöm«. Kéri, hogy ne késlekedjék, »szálljon ki« táborba, »és az urakat is az vármegyebeli statusokkal együtt intse az felülésre«, hogy »együtt sütnék az pecsenyét velünk«.²

Szept. 22-én Kassán a fejedelem levelet kapott Thurzótól »minden rendbeli sok fasciculus levelekkel együtt«, melyen »szíve szerint örvendeze«, látván Thurzónak »édes nemzetéhez való igaz szeretetet és hozzá való jó affectusát«. Biztosítja jóindulatáról, sietéséről. »7. vagy 8. Octobris az szombati mezőn akarok lenni — írja — és ha mit akarnak az német uraim, októberben megpróbálgathatjuk egymást, nem kelletik novemberre haladni dolgunknak«.

Szept. 24-én Kassáról követeket küldvén a csehországi státusokhoz, Thurzónak szóval is izen általuk s levelében ismét a fölkelést sürgeti. »Kiváltképen annak örvendeznének — írja — ha, mivel immár kegyelmed az velünk való szép egyezsége adta magát, kegyelmed felől is nemzetségünknek békességes megmaradására serénységgel való hasznos szolgálatot hallanánk *arról a szegelet földről*«. Kéri követeinek biztos utakon Morvába és Prágába kísértetését.³

A fejedelem szept. 27-én megindult Kassáról s folytatván előnyomulását a Szepesség felé, szept. 29-én késő este

¹ Bethlen Gábor levele Thurzó Imréhez, Sárospatak, 1619 szept. 18. reggel 7 órakor. M. Tört. Tár XXVII. k. 2. sz. 1.

² B. G. pol. lev. 134.

³ B. G. pol. lev. 137. 1.

Szepesváralján vette Illésházy Gáspár trencsényi főispán levelét, melyben ez bőségesen írt az ottani s morvai állapotról s panaszolkodott Széchy György hadainak dúlásairól.

A fejedelem rosszalását fejezte ki a rakoncztatlanságok felett, »kin mennyit búsulok — írja — azt én kgdnek meg nem írhatom; mert bizony nem azért vöttem vala fel ezt az expeditiot, hogy szegény Bocskay fejedelem idejében történt módok szerint dúlnának az hadak szabadosan«. Elmondja aztán, hogy ő hadait szoros fenyték alatt tartja, mindent készpénzzel vásároltat. »En az én hadaim felől felelek életemig, hogy nemhogy szentegyházat, de sem udvarházat, sem parasztházat sohul fel nem vertek és ételen kívül semmit el nem vöttenek... Erdéltől fogva 32 öreg barmot az én hadam meg nem nyúzott, úgy hordoztam őket, hogy mindenütt összefogott kézzel imádják Istent érettünk.« Felpanaszolja, hogy a magyarországi részekben még az urak is hópénzt kérnek, »mintha én érettem kellene ő kegyelmeknek vinya és nem a magok szép hazájokért, sokképen megbántatott szabadságukért... Mióta Kolosvárból kiindultam, 40.000 forintnál (ma közel egymillió korona!) többet költöttem; én az uraknak is, úgy mint a köznépnek hópénzt adattam, kin az erdéli urak sokat csudálkoznak, mivel ő kegyelmek én velem maguk költségén, fizetés nélkül jöttek, mások az magokéiért meg sem indúlnak fizetés nélkül«.

Mentegeti továbbá magát, hogy eddig Illésházy mellé »bizonyos vitézit nem expediálhatta«. Azért történt, mert tőle eddig nem is kért. Illésházy Rákóczi felmenetelét sürgette komornikja által, de Rákóczinak nem volt kedve a felmenetelhez. Ezt hallván, küldötte aztán Kassáról jenei kapitányát, Petneházit, segédhadakkal. Ő maga is siet éjtnapot összetéve, de »ilyen messzünnet hozott hadat száron nem repíthet«.

A morvaiak hadsürgetésére azt izeni, hogy Rhédey Ferenczet Érsekújvár alól a Fehérhegy felé fordítani rendelte, de jobbnak látná hogy őt is megvárnák »mert úgy kétség nélkül bizonyos victoriát remélhetnének«. Ha azonban a morvaiak »oly szorulásban volnának«, küldje Petneházit segítségükre, mert nagy szükségben »nem ezer, hanem csak kétszáz ember is az embernek bátorítás, a híre nem ezer, hanem egynehány ezer lészen«.

Illésházy — úgy látszik — pénzsegélyt eszközölt ki a morvaiaktól, a mit a fejedelem örömmel hallott, mert »anyival inkább magukhoz kapcsolják az vitézlo rendet«.

Bethlen Gábor igen jó néven vette Illésházy buzgólkodását és nagy jelentőséget tulajdonított az ő szoros csatlakozásának. »Bizonyosan elhiggye kegyelmed — úgymond — hogy ha az kgd becsületes tekinteti én előttem nem forgott volna, mások szavára későbbben vehettem volna magamat az indulásra, mert nekem oly állapotom vala Erdélben, hogy ezt a sok gondot, melyben mostan torkig ülök — bizonyosságul hívom az Uristent — ezért az állapotért fel nem vöttem volna; de hallván az kgd jó hírét nevét, tudván sokféle exacerbatioját (elkeseredését), mindeneknek felette hiteles volt az kgd személye én előttem és immár vagy élet vagy halál, de ezen által kell mennem».

Végül kéri Illésházyt, hogy tanácsával, bölcseségével, serénységével és minden igyekezetével igyekezzék az ügyet mentül hasznosabban előmozdítani, őt pedig tudósítsa gyakran az »oda elő való állapotokról«.¹

Bethlen Gábor a Szepességről (honnan Lőcséről megküldte a morva rendek levelét Thurzónak)² Liptó felé vette útját s Liptószentmiklósról okt. 2-án panaszkodik Thurzó Imrének, hogy »ha kegyelmetek országul vármegyénként rajtunk nem könyörül, az mi szekereink mind elmaradnak, úgy elfáradtak a barmok előttük; lövőszerszámainkat sem tudom mint elvitetni ha mi lovakkal a vármegyék nem segítenek«. Szepes, Liptó népe — úgy látszik — nem igen sietett segélyére, mert »minden barmokat havasokra hajtották és csak jó szót sem adnak jámborok, mintha mi ellenségek volnánk, úgy néznek bennünket, kin bizony kesereg a szívem«. Kéri azért Thurzót, hogy »Turóc és Trencsén vármegyékből az viczispánok által szereztessen az fárasztó (nem Fáttra?) hegy alá bátor csak 300 hám alá való lovakat, kikkel az lövőszerszámot és egynehány szekereket segítsen általvontatni... mert... derékhadnak lövőszerszám nélkül járni nem jó... szintén Erdélből hoztam volt el húszat vélem«. Ismételten sürgeti a hadfőlkelést, mert »Felső-Magyarország Kassán generalis insurrectiot végezett (ugyan) és az vármegyék mostan mindenütt tegzelődnek, de csak ezután talán húsz napig sem érkeznek hozzánk, főképpen Kassán feljűl valók s Tiszántúl valók; itt fenn kellenék az becsületes vármegyéknek az felüléssel serénkedni és velünk megegyezni«.

¹ B. G. levele Illésházy G.-nak, Lőcse, 1619 szept. 30. M. Tört. Tár XXVII. k. 3. sz. 1.

² Pol. lev. 138. l.

Bethlen Gábor útiterve eredetileg Nagyszombat felé irányult, de fennforgott a lehetőség, hogy ha a morvaiaknak sürgős segítség kellene, esetleg Trencsénen át egyenesen menne Morvába. Erről kér tájékoztatást Liptó-Szentmiklós-ról Thurzótól, »mert ha Dompér (Dampierre tábornok) rajtok kapdos és ki nem jő onnét (t. i. Morvából), nekünk nem Szombathoz, hanem egyenesen Fejérhegy alá kelletik mennünk s reá indulnunk, az morvaiakkal megegyeznünk . . . mert valahol ellenségünket hallhatjuk és találhatjuk, egyenesen reájok kelletik mennünk, mert valameddig mezőn való harc által dolgunk el nem válik, heában való dolog várak alatt való tekerzésünk.«¹

Számításában nem csalódott. Rózsahegyen, Szucsánon át (hol okt. 3-án volt)² Túróc-Szentmártonba érve, okt. 5-én vette Thurzó tudósítását, és gr. Thurn Mátyás »az csehországi generalis levelét«, melyet Thurzónak írt és Tiefenbach a fejedelemnek magának írt levelét, melyekből biztos értesüléseket szerzett arról, hogy Bouquoi csász. hadvezér a csehországi harctétről aláindult s vagy elibe jő, s meg akar véle harcolni, vagy Bécs avagy Pozsonyhoz csatlakozik, mert táborban nem heverhet sokáig. Bethlen azért Thurzót arra kéri, hogy »tanácsolja a cseh és morva hadak egyesülését, a sziléziai hadak magok mellé vonását, hogy így a Rhédey hadával is egyesülve, őt magát is megvárva, teljes erővel vívják meg a döntő ütközetet.«³

Másnap (okt. 6.) már a nyitramegyei Bajmócra Rákóczit is tudósítja a fejedelem, hogy »Bukoy oda fel hagyta a cseheket, Tampierral (Dampierre) megegyezett«. Siettesse azért a vármegyéket, hogy ha magoknak, édes hazájoknak s nemzetségeknak jót kívánnak, most segítsenek, mert ha itt elvesztik a csatát, bizony ők is rosszul járnak. Késérően fakad ki, hogy »bizony uram mostan kívántatnék, hogy minden magyar megmutatná hazájához való szeretetét, de a mint látom abban semmi sem lett ; *én mellém eddig egy úr, egy nemes ember nem jött, hanem csak az erdélyi haddal vagyok ; én rajtam ha mi esik, nekem ne tulajdonítsátok uram, mert ha az jó országnak nem kell az maga megmaradása, mellém nem jöven senki, arról nem tehetek, egyedül 35.000 válogatott, összeszokott, jó disciplinatus hadnak nehéz állani, mindazáltal az szerencsét megpróbálom.*«⁴

¹ B. G. pol. lev. 141—142.

² Tört. Tár 1885. évf. 466. l.

³ B. G. pol. lev. 138.

⁴ B. G. pol. lev. 140—141.

Bethlen Gábor méltó elkeseredését megérthetjük, látva az ő éjjel-nappali fáradozásait, nagy költségét, buzdító levelei irogatását (legtöbbszörre sajátkezűleg, sokszor éjjel, az út fáradalmai közben), a mire a válasz egy-két lelkes úrnak (mint Thurzó Imre, Illésházy) kivételével a néma csend, a bátortalan tétovázás, a határozatlanság, a vármegyék tétlen heverése.

»Ha én ezt tudtam volna, — írta már előbb Illésházynek — bizony uram nehezen indíthattanak volna meg engemet békességes csendes állapotomból, kiváltképpen látván, hogy minden úr, főember mely igen igyekszik magát megvonni, az hadra oly nehezen veszi magát, mint az tűzbe hogy nem léphetnek.«¹

Még az olyan főszövetségesnek hitt urat is, mint Thurzó Szaniszló, meg kellett intenie, hogy »mint Magyarországnak egyik főoszlopa . . . ne viseljen neutralitást«, mert »ha ilyen intentummal vagon ő kegyelme nemzetéhez, nekem igen illetlennek látszik« — írja a fejedelem Liptó-Szentmiklósról.²

Az ellenség felől érkezett hírek még inkább sietteték a fejedelmet útjában. Okt. 6-án átkelve a túrócz—nyitrai határhegyeken, Bajmócra, onnan Veszteniczre, majd Nagytapolcsánon át Galgócra s a Vágon átkelve, okt. 9-én Nagyszombatra vezette táborát.

Itt sem időzött sokáig, okt. 11-én arról tudósítja Illésházyt, hogy ott tovább nem mulatván, Pozsony felé meg akar indulni; arra inti őt is, hogy »semmit maga házánál nem mulatván, gyalogjával, lovasával és minden hadi apparatásával jöjjen oly készüllettel táborunkban, hogy ennek utánna útunkban mellettünk lévén, több velünk lévő urakkal és főrendekkel, valamit közönséges jónkra, megmaradásunkra feltalálhatunk, közakarattól követhessük azt.«³

Bethlen Pozsony alá vezette seregét s ott tábort ütött (okt. 14?). Ott fogadta Illésházy Ferenczet, a ki fivérével mentegető levelet hozott, hogy miért nem mehet a táborba és hogy hová küldje Trencsenen át indított hadait (a Petneházi ezredét). A fejedelem okt. 17-én írt válaszában csodál-

¹ Lőcsén 1619 szept. 30. M. Tört. Tár XXVII. k. 3. sz. 1.

² B. G. pol. lev. 142. Ez az adat magában megcáfolja Gindely amaz állítását, hogy Thurzó Szaniszló lett volna, a ki B. G.-t támadásra bírta s hogy ő Erdélyben járt volna 1619 júl. havában (a minék én semmi jelét és nyomát nem látom).

³ B. G. I. G.-nak a nagyszombati táborból 1619 okt. 11. M. T. T. XXVII. k. 4. sz. 1.

kozását fejezte ki a felett, hogy Illésházy még mindig távol tartja magát és nem akar résztvenni a hadfölkelésben. Inti azért, sőt komolyan parancsolja, hogy ne késsék Trencsén-megye összes nemeseivel és rendjeivel személyesen, fejenként fölkelve, a táborba sietni, mennél jobb hadikészülettel. Más-különben, ha a közelgető országgyűlésen a karok és rendek távolmaradásuk miatt ellenök valamit határozni fognak, azt maguknak tulajdonítsák.¹

Illésházy késlekedése abban lelheti magyarázatát, hogy ők az ország határszélén, a hadakozó felek ütközőpontján lakván, nem merték tűzhelyüket elhagyni. Talán óvatosságra intette nagybátyja példája is, a ki úgyszólván ártatlanul felségsértési pörbe keveredvén, fő- és jószágvesztésre ítéltetett s Lengyelországba menekülve, majd Bocskay fölkeléséhez csatlakozva, a bécsi béke létesítése körül szerzett érdemei és közbenjáró szerepe által nyerte vissza fejedelmi birtokait. Ezeket nagyrészt Gáspár örökölvén, elhamarkodott lépés által nem akarta újra kockára vetni. A többi magyarországi vármegyék és urak is általában tartózkodó magatartást követtek mindaddig, míg Bethlen Gábor kézzelfogható érdeményeket nem tudott felmutatni. A Fátrán túliak azért nem jöttek a táborba, mert féltek Bethlen Gábor régi ellensége, Homonnai György Lengyelország felőli támadásától, a Fátrán inneniek pedig azért nem jöttek, mert féltek a közeli ellenségtől, a császári hadaktól.

Bethlen így egymagára maradt erdélyi hadaival. Méltán panaszkodik Rákóczinak, Pozsonyból (1619 október 25.), hogy *»csak azt várja minden ember, hogy mint lesz az dolognak vége, senki nem akar szolgálni, otthon való heverést szereti minden ember... Itt volna bizony az szolgálatnak helye s ideje, mert az ellenség nekünk orrunk előtt vagy, egymásra néz az két tábor, nem messzebb fertály mélyföldnél egyik a másiktól... Fátrán túl való vármegyék itt nincsenek, az ide való vármegyék közül is eddig itt csak egy is nincsen, minden dolgot csak az erdélyi hadakkal vittünk eddig és kelletik most is véghez vinnünk... Nemes uraimnak könnyű asszonyomék mellett otthon az meleg szobában nyugodniok, de nehéz nekünk 70 naptól fogva az mezőn sugor-ganunk, vérünket Magyarországért ontanunk, kitől soha semmi jót nem láttunk egyebet, hanem mindenkor (a mikor) értek, égettek, rablottak, öltek, vágta bennünket országos-*

¹ B. G. I. G.-nak. Pozsonyi tábor 1619 okt. 17. U. ott 5. sz.

tól — ezt beszélik az erdélyiek — és most is nem jönnek maguk országa ótalmára elő, hanem otthon hevernek.«¹

Annál nagyobb dicsőségére vált az erős jellemű és kemény akaratú fejedelemnek, hogy így is gyors és elhatározó sikereket tudott elérni.

Forgách Zsigmond nádor látván, hogy Pozsony várát meg nem védheti, 1619 okt. 18-án feladta a várat és átadta az ott őrzött szent koronát. Megegyeztek abban is, hogy a nádor országgyűlést hirdet nov. 11-ére Pozsonyba, melyre Bethlen is meghívja a maga híveit. Ilyen meghívót küldött október 20-án Illésháznak is.²

Az események most már rohamosan fejlődtek tovább. Rhédey Ferencz lovas hadaival benyomult Morvába s egyesült a cseh-morva hadakkal. A császári seregek Bouquoy és Dampierre tábornokokkal élükön Bécsbe húzódtak vissza. A cseh-morva és magyar hadak nyomon követték őket. Bethlen is odavezette erdélyi hadait. A bécsi hidak előtt véres harcokat vívtak október 24—26-án. »Csötörtökön hajnalban kezdték az harczot hadaink az bécsi hidak előtt való mezőben — írja Bethlen Rákóczinak — és szombaton tíz óráig éjjel-nappal tartta az harcz, magunk is szombaton oda érkezünk volt, az Uristen megszegyenítván őket, nagy kárral menének által az Dunán, noha mi is kárral vagyunk, mert gyermekségemtől fogva soha én annál szörnyebb, rettenetes lövést nem láttam és erősebb harczot... maguk is maguk közül egy nehán százat toltanak az rettenetes tolyongásban az Dunában, az mezőn és sánczokban is veszett több kétezernél.«³ 32.000 főnyi volt ekkor a szövetséges had, — de vármegyei fölkelő had nem volt köztük; ezek makacsul késlekedtek még mindig.

Bethlen Bécsset akarta most már kiostromolni. »Ferdinánd hadaival Bécsben szorult — írja a fejedelem november 27-én, — az mi vitézeink a bécsi hostátban eleget nyargalóztak; ha a tyrannidesnek követésére kedvünk volt volna, az egész bécsi hostátot is porrá tétethettük volna.«⁴

Bécsset az mentette meg, hogy a szövetséges hadaknak nem voltak megfelelő ostromágyúik s még inkább az, hogy Homonnay György Bethlen régi ellensége és vetélytársa,

¹ B. G. Rákóczi Györgynek. Pozsony, 1619 okt. 25. (Tört. Tár 1885. 468. 1.)

² B. G. I. G.-nak. Pozsony, 1619 okt. 20. M. T. T. XXVII. k. 6. sz.

³ B. G. pol. lev. 147. 1. Ex Poson 1619 okt. 30.

⁴ B. G. Szatmármegyének. Ebersdorf, 1619 nov. 27. U. ott.

10.000 főnyi lengyel haddal csakugyan beütött Magyarországra s Rákóczi Györgyöt Sztropkónál (nov. 22.) megverte. Bethlen erre a hírre felhagyott Bécs ostromával és Pozsonyba vonult vissza. Ott az időközben összeült országgyűlés őt Magyarország fejedelmévé választotta (1620 jan. 20.). Egyidejűleg békealkudozások folytak, melyeknek eredménye (1620 jan. 16.) fegyverszünet kötése lett, azzal a föltétellel, hogy II. Ferdinánd egy új országgyűlésig Bethlenre ruházza Felső-Magyarország kormányzását, Erdélyhez közeli négy magyar vármegyét és Munkács várát örök időre, kilenczet pedig élethossziglan átenged neki, ezenkívül kapja Oppeln és Ratibor sziléziai hercegségeket és 200.000 forint értékű jószágot Csehországban, a német birodalmi hercegi címmel.

Ilyen nagybecsű eredményekkel és az azzal járó fényes erkölcsi elégtétellel végződött Bethlen első hadjárata.

II.

Az 1620-iki táborozás.

Bethlen Gábor a fegyverszünet megkötése után Pozsonyból új vármegyéi fővárosába, Kassára tette át székhelyét s onnan készítette elő az új országgyűlést, melyet a pozsonyi országgyűlés Besztercebányára 1620 máj. 31-ére tűzött ki. Ezen kellett volna a végleges rendezésnek és békekötésnek megtörténnie. De Ferdinánd a csehekre nem terjesztette ki a fegyverszünetet, mint a hogy Bethlen kívánta, ezeket minden áron levernii igyekezvén. E miatt Bethlen indítatva érezte magát a csehekkel még szorosabb szövetségbe lépni, melynek előkészítésére Prágába küldötte *Thurzó* Imrét, harmadmagával.¹ A kassai tanácsban, mely ezt elhatározta és a követutasítást aláírta, a 20 főúr között három volt trencsénii, ú. m. : *Illésházy* Gáspár és *Jakussith* András, a harmadik pedig maga *Thurzó* Imre a főkövet.

Az országgyűlés ideje közeledtével a fejedelem előre informáltatta a vármegyéket a közügyek és érdekeik felől. Trencsén, Turóc és Liptó vármegyék előkészítését *Illésházyra* és *Thököly* Istvánra bízta, Szepesét *Thurzó Szaniszlóra* stb.²

Az országgyűlésen megjelentek Cseh- és Morvaország, Szilézia és Ausztria rendeinak s a lengyel királynak, sőt a

¹ Instructiojuk 1620 márcz. 15. B. G. pol. lev. 170. l.

² B. G. levele I. G.-nak 1620 ápr. 23. M. T. T. XXVII. k. 8. sz. s hasonló *Thurzó Szaniszlóhoz*, kiadva a Tört. Tár 1885. évf. 635. l.

szultánnak a követei is, csak a császáriak késlekedtek. Bethlen számot vetve a helyzettel, megkötötte a szövetséget a cseh-morva rendekkel, illetőleg választott királyukkal, Pfalzi Friggyessel (jún. 14.). Szorosabb szövetségre lépett azonkívül a felsőmagyarországi négy legbefolyásosabb főúrral, 1620 júl. 2-án. Ezek voltak: Rákóczi György, Széchy György s két trencsényi főúr: *Thurzó Imre* és *Illésházy Gáspár*.

A későn érkezett császári követek hiába tiltakoztak a végzéseik ellen, az országgyűlés azzal koronázta meg az addigi határozatokat, hogy II. Ferdinándot trónvesztettnek jelentették ki s Bethlen Gábort Magyarország királyává választották (1620 aug. 25.). Bethlen a választást elfogadta, de megkoronáztatni nem engedte magát. — Mintha előre látta volna a jövőt s megtanulta volna a múlt őszi hadakozás tapasztalataiból, hogy ne igen bízzék sem a szövetségesek erejében, sem a nemzet áldozatkészségében, a miben legelőször is mélyen csalatkozott.

Az 1620-iki táborozás tényleg nem sok sikerrel járt és lanyhán folyt. Legkimagaslóbb eseménye: Dampierre csász. hadvezér elesése, a kiostromolni készült Pozsony vára alatt (1620 okt. 9.), mire Bethlen is bevonult Pozsonyba (1620 okt. 13.) s onnan szövetségesei segélyére készült.

E végből hadakat gyűjtetett Illésházy által is, a ki 1621 szept. közepén zászlókat kért lovas- és gyaloghad részére.¹ Bethlen a hadfogadást sürgette, (szept. 15. és 17-én is), fizetómesterét utasítván zsoldjuk készentartására.

Thurzó Imre a maga csapataival onnan a határszélről eltávozván, az ő kívánsága s a király rendelete szerint 300 sziléziai gyalogost kellett Illésházynak Árvában elhelyezni.²

Illésházy okt. 10. táján jelenté a vál. királynak a toborzás kedvező eredményét, a ki azt kedvesen vévén, okt. 12-én Szegedhy Gáspárt küldé ezer főnyi had megmustrálására és zsoldjuk kifizetésére.³ Másnap pedig úgy intézkedik, hogy Illésházy 200 gyalogot küldjön az árvamegyei szorosokon való vigyázásra, a többi 300 gyaloggal és 500 lovassal pedig »jöttest jöjőn« a fejedelem személye mellé.⁴

Illésházy nem sietett Gábor király parancsát teljesíteni, mert féltette a gondjaira bízott vármegyéket a lengyelek beütésétől, a mit mentségül meg is írt Bethlennek. A király

¹ B. G. I. G.-nak. Nagyszombat, 1620 szept. 15. M. Tört. Tár XXVII. k. 9. sz.

² B. G. I. G.-nak. Nagyszombat, 1620 szept. 17. Id. h. 10. sz.

³ B. G. I. G.-nak. Széleskúti tábor, 1620 okt. 12. U. ott 11. sz.

⁴ B. G. I. G.-nak. Széleskúti tábor, 1621 okt. 13. U. ott 12. sz.

azonban nem hitt a fenyegető híreknek »a lengyeleknek arra az darab földre való gonosz szándékjokrúl« s okt. 25-én, majd ismételve, okt. 28-án Pozsonyból erélyesen sürgeti a fizetett hadak éjjel-nappal» magához vezetését, mert »Liptóban senki nem bánt uram benneteket ; itt vagyon most a szolgálatnak ideje«. Trencsén és Turóc vármegyét is felhívni rendeli, hogy felkelő nemességükkel siessenek a táborba jó készüléssel.¹

Illésházy még mindig nem mozdult s Bethlen 1620 okt. 31-én »fölötte igen csudálkozik, hogy egy néhány rendbeli parancsára arra rendeltetett hadaival annyira késik mellé jöni ; holott az mindennapi szükség most kívánja még inkább jelenlétét az hadaknak«. Szigorúan parancsolja azért a hadaknak Pozsonyba vezetését. »Hogy pedig az odavaló darab föld (Trencsén és a szomszéd vármegyék) gondviselés nélkül ne hagyattassék«, Illésházy helyett az ott hagyandó kétszáz gyalognak, továbbá Árva és Liptó hadának és Trencsén két felső járása hadának parancsnokául rendeli Zay Andrást és Petróczy Pált, »kik addig (míg Illésházy távol lesz) az lengyelek felé való határookra vigyázzanak«.²

Illésházy nem mert tovább késlekedni s két egymás után küldött levelében jelenti felkészülését és indulását, még mindig azt kérdezvén azonban, hogy »mely felé kellessék nepeivel menni, mivel palatinus uram is hívatta (Érsek)-Ujvár felé«. A király indignálódva azt felelte nov. 7-én, hogy »az olyan hadtól, minő az kegyelmedé és (az olyan) kapitántól Isten oltalmazzon mindeneket. Mert az míg kgd felkészülne, addig szabadon elveszhetne az ország. Bezzeg uram nem így kellene Trincsinváraljáért kgdnek hazájának szolgálni«. Késlekedéseért s a táborba hívó rendeletek nem teljesítéseért »ország törvénye szerint szabadon büntetést érdemelne. Mert az tisztességbeli vitéz embert mikor megfogadják, nem szokták azt kérdeni : hová viszik őket? Hegedülhetsz uram immár Trincsinbül, elkölt Vác« (melyet a török időközben elfoglalt). »Azért semmit ne késsék, hanem jöttest jöjön ide. Trincsin és Turóc vármegyének adja értésére: igyenesen magunk személye mellé jöjenek.«

Másnap (1626 nov. 8-án) vívatott a fehérhegyi csata Prága mellett, melyben a magyar hadak csekély támogatása mellett a csehek leverettek s Bethlen a távoli harcztéren egymagára maradt.

¹ B. G. I. G.-nak. Pozsony, 1620 okt. 28. U. ott 14. sz.

² B. G. I. G.-nak. Pozsony, 1620 okt. 31. U. ott 15. sz.

A döntő csatavesztés nagy rémületet idézett elő Magyarországon is. »Az csehek conflictusából történt szerencsétlenségen igen elrémültek az emberek . . . elvette Isten szívek bátorságát mindnyájoknak.«¹ A kishitűek, kik fejüket és jószágukat féltették, még inkább magára hagyták Bethlent. Illésházy is hír nélkül hazament a táborból, hada pedig megtagadta az engedelmességet. »Egyébre sem jők (panaszolja decz. 30-án a fejedelem) csak az hópénz felvételre.« Sürgősen hivatja magához Illésházyt, »elhozván maga hadainak előttekjáróit: adják okát, miért nem mentek el, az hová rendeltük őket.«²

Illésházy betegségével mentette magát.

A fejedelem időközben az ellenség beütési szándékáról értesülván, 1621 jan. 18-án azt rendeli Trencsén vármegye főispánjának, hogy »azokat az utakat, az kik Verbóra szolgálnak, de kiváltképen a Vlára és Sztrelenska nevű utakat (szorosokat) vágassa be és mivel az vármegye is haza ment vissza: valami jó gyalogokat állasson oda az utak őrzésére, ne jöhessen be az ellenség akárhonnan is«. Egészsége pedig jobbra fordulván, »otthon ne késsék hanem jüttesd jüjön ide mi hozzánk.«³

Jan. 28-án a dán király és a sziléziai rendek követei számára rendel előfogatokat Trencséntől Budetinig.⁴

Jan. 30-án a Trencsén tájékán lappangó hajdúk táborába rendelését parancsolja s magát az »előbbeni nyavalyájából meggyógyúlt« Illésházyt is magához hivatja fontos ügyekről tanácskozás végett.⁵

Azok a fontos ügyek a Haimburgban jan. 25-én megkezdődött békétárgyalások voltak, a hol Bethlennek a követe Pécsy Simon kanczellár volt, a magyarok képviselői pedig Forgách Zsigmond nádor mellett, a nyitrai Apponyin kívül, a trencsénmegyei báró *Jakusith András*, kinek felesége Thurzó György nádor leánya Judith volt; és még egy trencsényi főúr: szlavniczai *Sándor János* ítélmester, gr. Thurzó György nádor meghitt barátja s végrendeletének végrehajtója.⁶

¹ B. G. a szepesi kamarának. Nagyszombat, 1620 nov. 20. B. G. pol. lev. 224.

² B. G. I. G.-nak. Nagyszombat, 1620 decz. 30. M. Tört. Tár. XXVII. k. 17. sz.

³ B. G. I. G.-nak. Nagyszombat, 1621 jan. 18. U. ott 18. sz.

⁴ B. G. I. G.-nak. Nagyszombat, 1621 jan. 28. U. ott 19. sz.

⁵ B. G. I. G.-nak. Nagyszombat, 1621 jan. 30. U. ott 20. sz.

⁶ Nagy Iván X. k. 36. l.

Bethlen maga Nagyszombatban tartózkodott, s maga köré gyűjtötte a rendeket, hogy onnan irányítsák a tárgyalásokat. Oda hívta ismételten febr. 17-én Illésházyt is, mert »az országnak ilyen derék dolgokról való tractatusában jelenléte szükségképen megkívántatott. Mivel naponként sok külömb-külobbféle nagy dolgok accurálnak«, melyekről tanácskozni kell: »annak okáért szeretettel inti, hogy minden egyéb privátumit félretevéen, egynehány napra jöjjön ide mi mellénk, itt nemsokáig késleltetvén, hívségedet visszabocsátjuk tartóztatás nélkül«. ¹

Péchy Simon maga is vissza-visszatért Nagyszombatba pótutasításokért, mert a császáriak minden eddigi vívmány visszavételére törekedtek. A rendek azonban szívósan ragaszkodtak az alkotmánybiztosítékokhoz s a vallásszabadsághoz. Nem is lett a tárgyalásnak eredménye, április 21-én megszakították. Péchy Simon maga is gyanúba keveredett s kegyvesztetté lett.

Közben tovább folytak a csatározások. A fejedelem hadai be-becsaptak Ausztriába, Morvába a tél folyamán is. »Horvát István (jan. végén) valóba megrablotta Ausztriát, Dunán innét 38 falut, várost. Egy nap három rendbeli csatája jött meg« Nagyszombatba a fejedelemnek; »mint a csordát, úgy hajtották a szegény lanczokat« (landsknechteket). ²

A belső ellenség ellen is védekezni kellett. A fejedelem a gyanús hűségű urak várába őrséget kívánt befogadtatni, a minek sokan ellentálltak; így Czobor Imre és a trencsényi Balassa Zsigmond. ³ A fejedelem Thurzó Imrének »mint generálisnak« parancsol, »hogya az árulókat fogassa meg.

¹ B. G. I. G.-nak. Nagyszombat, 1621 febr. 17. U. ott 21. sz. Febr. 14-én Thurzó Imrének ezt írja B. G.: »Illyésházinak iratok, de kgd is irasson, ha szégyent vallani nem akar, az hadat gyűjtse mindjárt össze és maga együtt jöjjen alá vélek, mert bizony nem veszem jó néven a jó úrtól«. (B. G. pol. lev. 254. l.)

² B. G. pol. lev. 242. l.

³ Koller Em. Fr. X. Historia regni Hungariae 1621—1637. Tyrnaviae 1737. 190. l.

»*Sigismundus Balassa*, quo faciliorem in gratiam Ferdinandi reditum haberet, in arcem suam Vagh-Beszterczensem se recepit, et Bethlenianis hostem se praeibuit. Plures nobiles viros factioni adhuc adhaerentes, sui quam maxime securos interceptit, et in arcem custodiam tradidit. Monitus ab Emerico Thurzone, ut cogitaret nondum prolapsas esse res Bethlenii, ad exitum respiceret, sibique interea temperaret; a proposito non discessit; imo ardentius deinde coepta promovit. *Danieli Eszterhazii* Caesari clam cupienti, sese sententia haud cessit: observatus animo jam Caesaris esse, captus

»Czobor Imrét és Balassát kilessék és mi előnkbe hozzák... válogasson arra való hadnagyokat az mi hadunkból... Ha Balassit ki nem foghatják... gyujtsák neki a vár (Vág-besztercze) mellett való pajtákat, épületeket és ha mód adatik benne, az tűz alatt menjenek be az várban is... éjszaka, este, avagy hajnalba az pajtákat meggyújtván, talám kijőnek oltására s az alatt bemehetnének.«¹

Balassa árulása nyilvánvalóvá lett egy, a császárnak sajátkezűleg írt titkos írású leveléből, mely a fejedelem kezébe került, s melyet ez Thurzó Imrének küldött el, azzal az utasítással, hogy Beszterczéről Balassát hívassa ki és küldje hozzá, adna számot cselekedetéről; »Ha jöni nem akar, talán jó volna akaratja ellen is híni és hozni. Ha berekeszkedik (Vág-Besztercze várába), avagy elmegyén, nem fog jó kijöni dolgából...« A fejedelem maga is írt ezért Balassának, a mit Thurzónak kellett nekie átadni. »Az Balassi dolgát ne hagyja könnyen kgd, hívassa ki beszédre és levelemet megadván neki, kényszerítse az alájövetelre. Én bizony nem bántom a jámbort (tette hozzá a fejedelem), attúl ne féljen, hanem csak kívánnám érteni tüle, miért ás így vermet alá, holott soha semmi gonoszszal neki nem voltam.«²

Balassa aligha engedett a megidézésnek, sőt a hűtlenségben társakra is talált Trencsénben, mert még máj. 21-én is panaszkodik a fejedelem Thurzónak, hogy »Balassi és Szunyogh többekkel együtt mint viselék magukat, értjük; kik igen hamar magukviselését hogy megbánják, kgd bizonyosan elhíheti. Szunyogh Mojzesnek intercipiált (elfogott) levelét hozták minekünk is, kit Ostrositth Istvánnak írt, abbúl is igen világosan tetszik mi hozzánk való hűsége s kgdhez való jóakarátja«.

A fejedelem erélyes fellépésre inti Thurzót, melylyel »az vármegyét is hűségben maraszthatná, Szunyogh uramat is a legyekkel és egyebeket külömb kaptára vehetné Balassival együtt, kinek csak meg kellene lenni, ezután egy árúlónak sem kellenék kedveznünk édes öcsém«.³

A fejedelem, hogy Trencsént hűségben tartsa s az ellenségtől megvédelmezze, márczius elején négyezer főnyi

est, et in custodiam datus Tyrnaviae. *Sigismundus Megyerius* et *Nicolaus Kardossius* pluresque alii cum Eszterhazio consentientes, maturo ad castra Bucquoyana profugio vincula, et carceres praeverterunt.«

¹ B. G. pol. lev. 255. l.

² B. G. pol. lev. 276. Nagyszombat, 1621 márcz. 18.

³ B. G. pol. lev. 311. és 213. l.

székely hadat küldött oda »az stációknak és passzusoknak őrzésére és oltalmazására, arra az verbói és újhelyi vidékre«. A parasztság azonban rátámadt a szállást osztó előljárókra s abból véres verekedés támadt az odaérkező székely had és a nép között. Illésházy panaszt emelt a fejedelem előtt s ez mint ennekelőtte is meghagyta, most újlag megparancsolta a katonáknak, hogy »csendességben lévén, az szegénységet semmire egyébre, sem borhozásra, sem pénzre ne erőltessék, hanem az mit adhat az szegény ember, afféle házalékot, valami abrakot és szénát avagy szalmát, azzal elégedjenek meg«.¹

Márczius végén a szomszéd országokból is érkeztek némi segédhadak, lovasok és gyalogok a fejedelemhez, kiknek Trencsenben is szállásokat és élelmet rendelnek átkelő útjokban.²

Közben a megszavazott hadi adót is igyekeznek beszedni; de a szegénység »az uraknak maguk kivonásával mentegették magukat«. A miért a fejedelem ápr. 5-én felszólítja Illésházyt, hogy jó példaadásul fizesse meg a ráeső adót.³

Illésházy április közepén segítséget kér a beütésre készülők kozákok ellen. A fejedelem Újfalusi Gergely vezetése alatt 200 lovast küld a pillanatnyi szükségre, s maga is Nyitrára menvén, »ha kívántatik több segítséggel is« lcsz.⁴ Újabb 200-at is küldött, de úgy látszik, mindössze csak 100 érkezett Illésházyhoz.⁵

Dr. Szádeczky Kardoss Lajos.

¹ B. G. I. G.-nak. Nagyszombat, 1621 márcz. 5. M. Tört. Tár XXVII. k. 22. sz.

² B. G. I. G.-nak. Nagyszombat, 1621 márcz. 27. U. ott 23. sz.

³ B. G. I. G.-nak. Nagyszombat, 1621 ápr. 5. U. ott 24. sz.

⁴ B. G. I. G.-nak Sempete várában 1621 ápr. 18. U. ott 25. sz.

⁵ B. G. I. G.-nak Dévény vára alól 1621 ápr. 28. U. ott 26. sz.

Az 1741:11. törvénycikk történetéhez és közjogi jelentéséhez.

A mily gazdag államjogunk és politikai történetünk monographiákban, épen olyan szegényes és elhanyagolt területe irodalmunknak a közigazgatás története, főleg pedig az újabb idők közigazgatásáé. Történészeink és jogtörténeti íróink tesznek ugyan itt-ott kitéréseket a közigazgatás szervezetének történetét illetőleg, de rendszeres feldolgozást közigazgatásunk története mindmáig nem nyert.

Erre pedig annyival is inkább szükségünk volna, mivel elleneink kezdik e gyengénket alaposan kihasználni. Az osztrák centralisták harcza kezd az alkotmányjog teréről a közigazgatási jog terére átcsapni. *Tezner, Steinacker, Theodor Mayer* és mások szorgalmasan böngészik a közigazgatás szerveinek történetét, hogy újabb tartalékanyagot szerezzenek a *nagy-osztrák közjogi iskola* számára. E vitában azonban már nem elegendő az a fényes dialektika, a melylyel közjogászaink és politikusaink alkotmányjogi intézményeinknek eredetiségét és önállóságát meg tudták védeni. Itt be kell hatolni a levéltárak elsárgult, beszédes foliánsai közé, hogy egyenlő fegyverekkel mérkőzhessünk elleneinkkel.

Különösen a XVIII. századtól kezdve volna feltétlenül kívánatos közigazgatási intézményeink fejlődésének forrásokon alapuló ismerete. Mert bármennyire is fáradozzanak e korszakig állami életünk jogi természetének meg-rajzolásában, ma már megállapíthatjuk, hogy ugyanannyi bizonyítékot lehet felhozni egyfelől az eredeti magyar, mai államfelfogással csaknem egyező alkotmányos berendezések, mint másfelől az idegen ízü hűbéri, patrimonialis szervezet mellett. Állami közigazgatásunknak e középkori patrimonialis jellege azonban *eredeti honi intézményben, a familiaris viszonyban* gyökeredzik¹ és hogy nem ment át a nyugati

¹ V. ö. *Szekfü Gyula*: Serviensek és familiarisok. Vázlat a középkori magyar alkotmány- és közigazgatástörténet köréből. (A Magyar Tud. Akadémia kiadása.) Budapest, 1912, 111. s. köv. — *Csekey István*: Közigazgatási reform és alkotmánybiztosíték. (Kl.

hűbériség különböző változatain egészen a XVIII. század absolutistikus állami szervezetéig, hanem a XVI. századtól kezdve lassan továbbhaladt a rendi igazgatás felé és ezt a jellegét egészen 1848-ig megtartotta: annak oka *uralkodóink idegen voltában* keresendő. Ha nemzeti királyságunk lett volna, bizonyára mi is keresztülestünk volna az absolutismus nagy államátalakító korszakán, és talán úgy kellett volna visszaállítanunk a XIX. század új eszméinek hatása alatt régi alkotmányunkat. Mivel azonban nálunk az absolut királyság a nemzeti függetlenség elvesztését jelentette volna, a rendi állam sikerrel akadályozhatta meg az absolutistikus központi hivatalnoki közigazgatás berendezését. És így a rendek küzdelme nemcsak a praerogatívák ellen való küzdelmet jelentette (miként azt az osztrák írók vitatják), hanem egyszersmind a nemzet függetlenségének harcát is.

A rendi korszakba illő patrimonialis természetű, igénytelen közigazgatási szervezet a XVIII. században lényegesen átalakul. Az 1722—23-iki országgyűléssel új korszak kezdődik a magyar közigazgatási szervezet történetében. Ez az országgyűlés maga több belső közigazgatási reformot alkotott, mint összes előző diaetáink együttvéve. A bécsi belügyminisztérium levéltárában vannak »Fremde Gegenstände 2 ex 1723.« cím alatt két hatalmas kartonban (26. és 27. sz.) azok az iratok, a melyek kincsesbányái ez országgyűlés közigazgatási reformjai történetének és a melyeket magyar író mindeddig nem dolgozott fel.¹ Tudtunkkal eddig csak *Bidermann* és *Turba* használták őket, de nagyon felületesen, utóbbi úgyszólván csakis a trónöröklési jog történetére nézve, előbbi pedig a »Gesammtstaatsidee« támogatására. Ezek a Stahremberg és Kinsky királyi biztosságának iratai, de kitűnik belőlük, hogy a törvényczikkek egyes szövegezési stádiumaira vonatkozó tárgyalásokat a király részéről a széles látókörű Károlyi és a közigazgatási szervezetben felette jártas Sigray vezették. 1723-tól kezdve egyre élesebben domborodik ki a magyar közjogi felfogás és követeli magának az összmonarchiát célzó központi intézményektől való függetlenítést. A közigazgatás képe átalakul úgy, hogy a pénzügy és hadügy kivételével a nádor

a Magyar Társadalomtudományi Szemle VI. évf., 1. sz.-ból.) Budapest, 1914. 4—5. l.

¹ Már *Thallóczy Lajos* is figyelmeztet rájuk. Az 1722/3. magyar országgyűlés törvényeinek közzétételéről. (Századok. XXXI. évf.) Budapest, 1897. 677. l.

elnöklete alatt ülésező független *magyar helytartótanács* lesz csaknem minden ügyre a legfelsőbb közigazgatási hatóság.

Az a körülmény azonban, hogy királyaink nem az ország központjából, hanem német császári székhelyükről kormányozták az országot és így idegenben gyakorolták a magyar király felségjogait, továbbra is éreztetten hatását s ennélfogva a király külföldi udvarában levő kormányzati szervek nem maradtak a magyar igazgatás végrehajtási mozzanataiban befolyás nélkül. De ez a történelmi tény nem változtat azon, hogy a közhatalom alkotmányos gyakorlásának módoszatait és szerveit az országgyűlésileg alkotott törvényeink egész sorozata határozta meg, s a felség elé terjesztett gravamenek élő hosszú bizonyítékai azoknak a törvénytételeknek, a melyeket mélyen fájlaltak az akkori alkotmányos tényezők.¹

Az osztrák udvari kormányzati szervek közül a magyar ügyek körül hosszú időn át *tényleg* élénk szerepet játszott az *osztrák államtanács*, a mely a legkülönbözőbb alakulatokat és nevezeteket mutatja s hatásköre kiterjedt mind a kül-, mind a belkormányzati és igazgatási ügyekben való *véleményadásra*. Már I. Ferdinánd alatt, mint »*geheimer Rat*« működik. 1527-ben már ott találjuk.² Ekkor és a rá következő néhány Habsburg alatt mindössze csak három-öt magas udvari méltóságból áll, de I. Lipót idejében tagjainak száma már a hatvanat is túlhaladja. A titkos tanácsosság kezd pusztá czímmé válni és nem jelenti egyszersmind a fontos államügyeket tárgyaló tanácskozásokban való részvételre az igényt. I. Lipót helyette más ügyintéző szervről gondoskodik. Úgy 1659-től kezdve néhány legelőkelőbb titkos tanácsosból »titkos konferentiá«-t (geheime Konferenz) alakít, a mely mint valami miniszteri tanács működik. Még gyakrabban állít össze a titkos konferentia tagjai közül »bizottságok«-at (Kommissionen), a melyek

¹ V. ö. *Thallóczy Lajos*: Vázlatok a magyar közigazgatás történetéből. (Jogállam. VIII. évf.) Budapest, 1909, 17. l.

² Már ekkor történt kísérlet a magyar és cseh közigazgatási functióknak a »Reichshofrat«-ban való egyesítésére, a mely — úgy látszik — a titkos tanácssal szemben alárendeltségi viszonyban állott. Ennek a tanácsnak a magyar tanácshoz való viszonyára és e korban való szerepére nézve l. *Thallóczy Lajos* idézett vázlatát, 81. s köv., valamint *Andrássy Gyula gróf*: A magyar állam fennmaradásának és alkotmányos szabadságának okai. Budapest, 1901—11, III. k., 416. s köv. — V. ö. továbbá *R. Kiss István*: A magyar helytartótanács I. Ferdinánd korában. (A Magyar Tud. Akadémia kiadása.) Budapest, 1908.

négy-öt tagszámmal főként a külügyeket tárgyalják. Bizonys belügyeknek, így pl. az adó- és katonai ügyeknek a tartományi rendekkel való tárgyalására 1697-ben »Deputation« név alatt egy állandó bizottságot szervez. Így vesztette el a régi titkos tanács lassanként mind a kül-, mind a belügyekben jelentőségét és egészen a legfőbb bírói szervezet felállításáig, 1749-ig egyedül csak jogszolgáltatási ügyekben volt tanácsadó szerepe.

I. József alatt a bizottságok, meg a »titkos conferentia« mellett, a mely 1709-től kezdve állandó jelleget ölt (permanente Staatskonferenz) legalább kilencz tagállománnyal, ennek tagjai közül ú. n. »szűkebb conferentia« (engere Konferenz, secretior conferentia, majd kleinere Konferenz vagy geheime Konferenz név alatt) alakul, a mely különösen külpolitikai és hadügyi kérdésekben véleményez. Erre a »szűkebb conferentiára« már ugyancsak I. József idejében kezdik használni a »Deputation« elnevezést is, és így többé nem jelenti ez a kitétel pusztán az I. Lipót alatt szervezett adó- és hadügyi deputatiót. III. (VI.) Károly alatt pedig ez utóbbira a »titkosabb minisztérium« és »titkos deputatio« elnevezések is használatba jönnek. Ilyen titkosabb minisztériumot (bár még nem így nevezve) tett ki az a tizenegy titkos tanácsos is, a kik előtt I. Lipót két fiával, Józseffel és Károlylyal 1703 szeptember 12-én a »pactum mutuae successionis«-ra megesküdött. Egy egykorú tudósítás ezeket a titkos tanácsosokat »a monarchia ügyei miniszterei«-nek nevezi,¹ míg a fönti actusról szóló okirat »államtanácsosok«-nak.

A magyar rendek ezt az államconferentiát és alakulatait előterjesztéseikben hol »status ministerium«, hol »sanctior senatus« vagy pedig »consilium intimum« névvel illették. Ide, ebbe a *főként külügyi véleményező* szervbe kéredzkedtek ők be 1712-ben és 1741-ben.² Meg kell azonban

¹ »L'imperatore chiamó il consiglio, dove intervennero solo li ministri dell'affare della Monarchia.« Nyomtatott olasz híradás Bécsből 1703 szeptember 15-éről. A bécsi *Haus-, Hof- und Staatsarchivban*, Zeremoniellabteilung. Idézve Turbanál: Die Grundlagen der Pragmatischen Sanktion. Leipzig und Wien 1911—12, Bd. II, S. 24.

² A magyar rendek elnevezéseire vonatkozólag v. ö. Kolonovics: Nova Hungariae periodus. Budae 1790, p. 270. — *Lusthandl* ellenben a »status ministerium« alatt helytelenül az államkancelláriát (status cancellaria, Haus-, Hof- und Staatskanzlei) értette. (Das ungarisch-österreichische Staatsrecht. Wien 1863, S. 258.) *Turba* pedig legújabb munkájában a »status ministerium« kitétel

sietve jegyeznünk, hogy a »titkos conferentia« már Mária Terézia első uralkodási éve alatt megszűnt, 1748 után pedig a belügyeket tárgyaló deputatio is, a mennyiben a királynő inkább az egyes miniszterektől kért véleményt. 1760-ban pedig az »osztrák államtanács«-ot szervezi, mint legfőbb tanácsadó organumot. Nem csoda, ha a tanácsnak ily rengeteg változata mellett mind osztrák, mind magyar részről minduntalan összezavarták, hogy mit is értettek a magyar rendek a »status ministerium« alatt.¹

A teljesség kedvéért itt jegyezzük meg, hogy még Mária Terézia 1760 december 17-iki rendelete után is többször újjászervezik az osztrák »Staatsrat«-ot. Így ugyanő

»Staatsdienst«-tel fordítja. (I. m. Bd. II, S. 25.) — *Lustkandl* tévedésére már *Bidermann* figyelmeztet. (Entstehung und Bedeutung der Pragmatischen Sanction. [Grünhuts Zeitschrift für das Privat- und öffentliche Recht der Gegenwart. Bd. II.] Wien 1875, S. 230.) Az államkancellária ugyanis először 1742-ben vált ki a korábbi osztrák udvari kancelláriából, mint annak egy osztálya. *Turbat* pedig *Theodor Mayer* czáfolja, a mikor kimutatja, hogy az 1741 : II. t.-cz. egész történetéből kitűnik, hogy a magyarok a »status ministerium«-nak a szövegben jelzett értelmet tulajdonítottak. (Der ungarische Gesetzsatzartikel 11 von 1741. Seine Geschichte und seine staatsrechtliche Bedeutung. [S.-A. aus der Festschrift des akademischen Vereins deutscher Historiker in Wien.] Wien 1914, S. 147.) — Helyesen már *Deák Ferencz*: Adalék a magyar közjoghoz. Pest, 1865, 158. l. — *Bidermann* (i. h.) és *Tezner* (Ausgleichsrecht und Ausgleichspolitik. Wien 1907, S. 21 f.) félreértik *Deák*-ot, a mikor azt írják, hogy ép úgy, mint *Lustkandl* (maga *Lustkandl* is félremagyarázta, i. i. h.) a »status cancellaria«-t értette a »status ministerium« alatt. Ha figyelmesen olvassuk *Deák*-ot, ő csak azt mondja, hogy az 1791 : 17. t.-cz.-nek az a rendelkezése, hogy őfelsége magához az államminisztériumhoz is fog magyarokat alkalmazni és oly rendelkezéseket tesz, hogy azok, a kik a magyarok közül külvöetségre kívánnak alkalmaztatni, magukat az állam titkos kancelláriájában kiképezhessék: *támogatja* az 1741 : II. t.-cz.-nek azt a magyarázatát, hogy a »status ministerium«-ba csupán azért kéredztek a magyarok, hogy a külügyek tárgyalásából ők se záressanak ki. *Deák* csak ebben tévedett, hogy a »status ministerium«-ban mindössze külügyi szervet látott, pedig tárgyaltak ottan belügyeket is. Abból az időből általában, a mikor mind a hatósági szervezetek, mind maguk az ügykörök annyira változtak, nem is lehetne határozottan megvonni a határt a kül- és belügyek között.

¹ V. ö. mindezekre : *Arneth*: Prinz Eugen von Savoyen. Wien 1858, Bd. I, S. 200 f., 343. — *Bidermann*: Geschichte der österreichischen Gesamt-Staats-Idee. Innsbruck 1867—89, I. Abt., S. 114 f. (L. különösen ott Pufendorf svéd követnek a bécsi udvarból 1675 márczius 27-éről királyához intézett jelentésének idézett helyét!) II. Abt., S. 17—18. — *Seidler*: Studien zur Geschichte und Dogmatik des österreichischen Staatsrechtes. Wien 1894,

1774 május 14-iki, I. Ferencz 1801 november 12-iki rendeletével, V. Ferdinánd alatt pedig mint »Staats- und Konferenzrat für die inländischen Geschäfte« név alatt működik. Utolsó fellobbanása volt az 1861 február 26-iki pátenz »szűkebb Reichsrat«-ja, majd azonban a miniszteriális rendszer mellett csakhamar névleg is kiveszett.¹

A magyar alkotmány erről az intézményről volta-képen mit sem tud, bár kétségtelen, hogy *tényleg* a külügyek mellett, a melyek hatáskörének főrészt tették ki, a magyar, cseh és erdélyi kancellária előterjesztéseit is ott találjuk tanácskozásai körében s így azt mondhatjuk, hogy közvetve mégis elismerte, a mikor többször követelte, hogy kebelébe magyarok is alkalmaztassanak.

A XVII. század végétől ugyanis állandó a magyar rendeknek az a törekvése, hogy a felség belső tanácsában, a mely a nagy politikát irányította (ubi summa rerum tractabatur), részt vegyenek. Már herczeg *Eszterházy Pál* nádor 1687-iki felterjesztésében hangsúlyozza: »Hinc Regnum florebit, diffidentiae tollentur utrinque, *ad ministeria Aulica Hungari cum reliquis nationibus adhibentur*, et tranquillitas fideliumque securitas ac denique unus pastor et unum ovile«.² Majd a nádori conferentiának a nőági trónöröklés tárgyában készült 1712 július 8-iki felirata azt követeli 10.

S. 113 f. — *Fellner*: Die Geschichte der österreichischen Gesamtstaatsidee. (Mittheilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. Bd. XV.) Innsbruck 1894, S. 529. — *Tezner*: Der österreichische Kaisertitel, das ungarische Staatsrecht und die ungarische Publicistik. Wien 1899, S. 80 f. — *Huber—Dopsch*: Österreichische Reichsgeschichte. 2. Aufl. Wien, Prag und Leipzig 1901, S. 196 f., 247 und 250 f. — *Fellner—Kretschmayr*: Die österreichische Zentralverwaltung. I. Abt. Von Maximilian bis zur Vereinigung der österreichischen und böhmischen Hofkanzlei (1749). (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs. 5—7.) Wien 1907, Bd. I, S. 53—60, Bd. III, S. 55, 410. — *Tezner*, először i. m. S. 20 f. — *Turba*: Die pragmatische Sanktion. Wien 1906, S. 88 és i. m. Bd. II, S. 23—25, 404, 409. — *Theodor Mayer*: i. m. S. 146 f.

¹ V. ö. *Hock—Bidermann*: Der österreichische Staatsrath 1760—1848. Wien 1869—79. — *Schwarz Gyula*: Allamtanács cz. czikke a Pallas Nagy Lexikona I. k.-ben. Budapest, 1893, 408. l. — *Allamtanács* cz. czikke a Magyar Jogi Lexikon I. k.-ben. Budapest, 1898, 510. l.

² »Puncta quaedam Regnum Hungariae Concernentia Suae Sacratissimae Majestati Porrecta die (16. Augusti) Anno 1687.« (Húsz ívhasábra terjedő fogalmazvány; egész terjedelmében a nádor kézírása.) A kismartoni herczeg *Eszterházy-féle családi jólevél-tárban* »Ad Rep. 98., Fasc. N.« jel alatt.

pontjában : »Praeterea siquidem ex omnibus alijs Regnis et Provincijs Sua Majestas ad sua Consilia et Intima quaequae Conferentialia applicaret, ex eo, quod Hungaria cum ipsdem Provincijs et Regnis in perpetuum conjungeretur, etiam *Hungarici Regij Consiliarij ad ea admitterentur.*«¹ Végre az 1741 : II. t.-cz., a mikor I. §-ában ismét megújítja azt a rengeteg előző törvényben kifejezett kívánságot, hogy a király a magyar ügyeket kizárólag magyarokkal intéztesse,² 4. §-ában újból azt kívánja, hogy : »ad ipsum etiam status ministerium nationem Hungaram adhibere dignabitur«. Majd pedig, a mikor az 1790—91. évi országgyűlés 10. cikkében ünnepélyesen kimondja azt a hatalmas elvet, a miből Magyarországnak függetlensége félreismerhetetlenül kitűnik,³ 17. cikkében megismétli az államtanácsra vonatkozó kívánságot.

¹ Másolatban a pozsonyi gróf Pálffy-féle szeniorátusi levéltárban »Arm. VII., Lad. 4., Fasc. 2., No. 7.« vörös téntával írt jel alatt. Másik példány az Országos Levéltárban »Acta Diaet. 1722—23. Lad. M., Fasc. O., Nr. 4.« jel alatt. Valamint az esztergomi Főegyházmegyei Könyvtárban a gróf Batthyány József-féle kéziratgyűjteményben »Rex. I., b) 3.« jel alatt. — Nem mindenütt hű magyar fordításban közölve Szalay Lászlótól: Adalékok az 1723 : 1—3. törvényczikkek keletkezéséhez. (Budapesti Szemle. XIX. k.) Pest, 1864, 267—273. l.

² V. ö. 1439 : 5., 6., 12., 15. és 26. ; 1453 : 3. ; 1458 : 7. ; 1481 : 6. ; 1492 : 6—8. ; 1495 : 30. és 32. ; 1500 : 35. ; 1523 : 17. ; 1536 : 42. és 43. ; 1546 : 15. ; 1552 : 42. ; 1556 : 33. ; 1563 : 34. ; 1599 : 31. ; 1608 : (k. e.) 10. ; 1630 : 30. ; 1635 : 31. ; 1638 : 1. ; 1647 : 98. ; 1659 : 1. és 38. t.-cz.

³ Érdekes, hogy az 1791 : 10. t.-cz. szövegét nagyjából megtaláljuk már a 10. jegyzetben említett nádori conferentia felterjesztésének 3. pontjában : »Si nunc pro tunc . . . Statibus et Ordinibus Hungariae et Partibus eidem annexis solenne et nulli mutationi obnoxium daretur Diploma : nempe quod praeter praemissa, ipsius Regni Hungariae prout etiam Partium eidem annexarum omnes Leges, Jura, Libertates, Privilegia, Statuta et Consuetudines observabit, Regnumque hoc non ad normam aliarum Haereditariorum Provinciarum, sed ipsius Regni hactenus factis, vel in futurum Diaetaliter constituendis Legibus diriget et gubernabit.« — Nem érdektelen itt megjegyezni, hogy az ország önállóságának és függetlenségének ilyenféle törvényi kimondása azok előtt, a kik viszonyainkat nem ismerik vagy a dolgot felszínesen tekintik, abszurdumnak látszik. A törvény ugyanis az államban befelé hat, de oda kihatni, a honnét önállóságát és függetlenségét fenyegetik, nem képes. A magyar államéletet illetőleg azonban ennek mégis van jelentősége. Még pedig annyiban, hogy a fejedelemnek Ausztriában is uralkodó s ez által a két államra nézve közös physikai személye a magyar államnak törvényben kimondott ezt a függetlenségét mintegy Ausztriával szemben is elismerte.

Az újabb kutatásokból pedig kétségtávol kitűnt, hogy ez államtanácsban lehetetlen pusztán külügyi szervet látni, mert bizony tárgyaltak abban magyar belső ügyeket is.

Oszttrák írók az előbbi látszólagos ellentmondás okát abban vélték kicsúcsosítani, hogy az 1791: 10. t.-cz.-ben oly szabatosággal megállapított önállóság és függetlenség nem abszolút értelmű, vagyis nem a magyar államnak Ausztriával szemben való önállóságára vonatkozik, hanem pusztán a magyar autonóm kormányzat szerveinek önállóságát jelenti és mindössze csak Magyarország adminisztratív függetlenségét oltalmazza az államban való beolvadástól, a nélkül, hogy összeütközésbe jönné az *egységes* igazgatási felségjog (praerogativa) patrimonialis felfogáson nyugvó elvével.

Ezt az elméletet legújában *Theodor Mayer*, bécsi egyetemi professzor fejtette ki ismét nagyobb apparatussal,¹ bár az 1741: 11. t.-cz. már előtte több oszttrák írónak ötlött szemébe az összbírodalmi eszme támogatására alkalmas eszközként. *Lustkandl*,² majd *Tezner*³ és újabban *Turba*⁴ foglalkoztak vele levéltári kutatások alapján.

Minket éppen *Theodor Mayer*nek idézett kis tanulmánya készítetett e kérdés átvizsgálására. *Mayer* ugyanis a fentjelzett összbírodalmi eszme támogatásának céljából e dolgozatában oly messze megy, hogy egyes kijelentéseit nem lehetett szó nélkül hagyni.

Az 1741: 11. t.-cz. szerinte egyenesen az Ausztria és Magyarország közötti örökös unio gyakorlati lényét világítja meg. A kül- és belpolitikai ügyekről való tárgyalások közösségét magyar jogszokásnak jelzi, még pedig a külügyeké a koronának magától értetődő praerogatívája volt, a belügyeké pedig csak akkor tartozott hozzá, ha legfelsőbb döntés végett eléterjesztették. A rendek ugyan a belügyek intézése végett magyar titkos tanács felállítását óhajtották, de ezt nem sikerült keresztülvinniök és így tudomásul vették a királyi elhatározást, a mely általában oly ügyekről szól,

¹ L. a 6. jegyzetben idézett tanulmányát.

² *Lustkandl*: Das österreich-ungarische Staatsrecht. Wien 1863, S. 258, 265—269. — *U. a.* Abhandlungen aus dem österreichischen Staatsrecht. Wien 1866, S. 17, 28 f.

³ I. munkái és Apponyi's Beweis gegen die Realität der österreichischen Gesamtstaatsidee. (Österreichische Rundschau. Bd. XXIX.) Wien und Leipzig 1911, S. 265.

⁴ *Turba*: i. munkái.

a melyek »a neki engedett főhatalomból folynak«¹ és a mely kifejezés az 1741 : II. t.-cz.-be is belekerült »und die Einheitlichkeit der Verwaltung der Angelegenheiten der Prerogative in Ungarn mit dem in den anderen Ländern ausgesprochenenmassen reichsgesetzliche Giltigkeit erlangte.«²

Theodor Mayer itt ismét azoknak a tévedésébe esik, a kik a magyar jogintézményeket nem ismerik, illetve félreismerek.³ Így nem is csoda, ha az 1741 : II. t.-cz. »neki (a királynak) engedett főhatalomból« folyó ügyeket jelző kifejezése alatt olyan királyi praerogatívákat ért, a melyeknek jogi természetét a következőképen jellemzi : »Für uns haben diese G. A. [II : 1741 und 10 : 1791] deshalb einen besonderen Wert, weil sie die im Sinne des patrimonialen Staatsrechtes allerdings selbstverständliche Existenz der Prerogative und die Einheitlichkeit ihrer Verwaltung nachweisen und damit in diesem Punkte eine exakte Definierung des im ungarischen Staatsrechte sehr wichtigen Gewohnheitsrechtes bilden.«⁴

Tehát Theodor Mayer szokásjog alapján patrimonialis

¹ »... a concessa sibi suprema potestate dependent, ...« Csiky Kálmán fordítása a Magyar Törvénytár millenniumi kiadásában. Érdekes, hogy az 1741 : II. t.-cz. 4. §-ának magyar fordítása valószínűleg sajtóhiba következtében kimaradt, s így a magyar fordítás §-ának számozása is hibás. (27. l.)

² I. m. S. 151. — Szerinte a felségnek a közös ügyek intézésére vonatkozó praerogatívái terjedelmét illetőleg nem volt kétség sem a rendek, sem a király oldalán. Ennek ellenkezőjére bizonyították gróf Pálffy Miklós cancellárnak 1758 táján kelt emlékirata, melyben egyenesen azt követeli a királynétől, hogy meg kell határozni, mit végezhet a felség a maga jogánál fogva és mit az országgyűlés és a megyék útján; továbbá azt, hogy hogyan nyerjen az egész törvényes erőt. A törvényhozást a felség gyakorolja a rendekkel együtt az országgyűlésen és bár valójában lehet egymás hasznos dolgot létesíteni országgyűlésen kívül is, azért még sem lehet az sem igen jelentékeny, sem igen tartós. Szükséges a királyi rendeleteknek megegyeztetése az országos törvényekkel. Ez pedig nemcsak Pálffynak volt egyéni nézete, hanem egyszersmind az irányadó magyar uraké is, a kik a XVIII. század rendiségének korában a nemzeti közfelfogást képviselték. — L. Marczali Henrik : Gróf Pálffy Miklós főkancellár emlékiratai. (A Magyar Tud. Akadémia kiadása.) Budapest, 1884, 9. l.

³ Igaz, hogy nagy előszeretettel ír magyar közigazgatási történeti dolgokról. V. ö. a következő munkáit : Verwaltungsreform in Ungarn nach der Türkenzeit. Wien und Leipzig 1911. — Das Verhältnis der Hofkammer zur ungarischen Kammer bis zur Regierung Maria Theresias. (Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. Erg.-Bd. IX.) s. l. et a.

⁴ I. m. S. 155.

jogon nyugvó királyi praerogatívákat vél a magyar alkotmányban felfedezni. Mielőtt azonban történeti kutatásai alapján ehhez a merész államjogi theoriához jutott, nem ártott volna neki egy kissé a magyar közjogot áttanulmányoznia.

Abból megtudhatta volna, hogy a magyar közjog az angol praerogatíváknak megfelelő felségjogokat nem ismer. A praerogativa ugyanis Angliában oly jogot jelent, mely a királyt eredeti jogon illeti, ez pedig nálunk összeegyeztetlen a szent korona elméletével és a királyi hatalom átruházott természetével.¹

A mi pedig a praerogatíváknak német patrimonialis felfogását illeti, mivel e szerint a fejedelemség hatalomköre önálló eredetű, innét eredt a benne foglalt jogoknak ama felosztása, mely azokat részben a fejedelemségnek reserválja, részben pedig a rendekkel megosztja. E szerint tehát a fenntartott felségjogok minden tekintetben ki vannak véve az országgyűlés hatásköréből, míg más jogokat az uralkodó az országgyűléssel közöltött úgy, hogy azok gyakorlása őt az országgyűléssel együtt közösen illeti. Ilyen felosztás azonban nálunk sohasem volt keresztülvihető, mivel e felfogás szerint a király korábbi abszolút hatalmát csak bizonyos tárgyakra nézve osztotta meg a nemzettel, másokra nézve ellenben mint saját, eredeti jogát megtartotta; *nálunk pedig királyi teljhatalom jogilag soha nem volt, annak átruházott és korlátolt természete állami létünk bölcsőjétől kezdve alaptétele volt alkotmányunknak.* A fenntartott felségjogok tehát a fenti patrimonialis értelemben alkotmányunk alapszellemével ellenkeznek.²

Hogy mégis szólnak nálunk régi magyar közjogi íróink

¹ A mikor a magyar nyelvhasználat néha az angol szólást utánozva mégis praerogatívákat emleget, ezek alatt a felségjogoknak egészen más felosztáson alapuló csoportját érti. Az 1848: III. t.-cz. ugyanis bizonyos felségjogok gyakorlását a királynak az országból való távolléte idejére a nádorra bízta; más felségjogokat azonban ez esetre is egyenesen a királynak tartott fenn. Ez utóbbiakat szokták nálunk néha *praerogatíváknak*, vagyis a rendes felosztástól eltérő alapon *fenntartott felségjogoknak* nevezni. (Természetesen az 1867: VII. t.-cz. folytán e felosztás is megszűnt.) Egyébként, hogy a praerogativa egyaránt közhatalmi jogkör akár a királyé, akár a nemzeté, arra nézve legérdekesebb bizonyosságunk, hogy régibb közjogi nyelvünk a nemesi kiváltságokat ép úgy a praerogativa szóval jelöli, mint a királyi jogokat. V. ö. *Balogh Arthur*: A királyi jogok. (Jogállam. II. évf.) Budapest, 1903, 600. l.

² V. ö. *Timon Ákos*: Magyar alkotmány- és jogtörténet. 4. kiad. Budapest, 1910, 503—504. l.

reservált jogokról, annak mi egészen más okát látjuk, mint azok, a kik azt vélik, hogy e felfogás a patrimonialis elveken nyugvó külföldi államjogi irodalom alapján terjedt el nálunk is. Szerintünk a felségjogok ily téves irányú felfogásának történeti eredete van. Még pedig az, hogy idegen királyaink, kik egyéb országaikban patrimonialis módon uralkodtak, hozzá voltak szokva uralkodói jogaikat a nemzettel szemben mind tágabb körre kiterjeszteni, a mi gyakran a szent korona egységének megbomlásához vezetett, a mennyiben a király és az országgyűlés sok tekintetben mint külön főhatalom állottak egymással szemben. S így aztán, ha előfordult, hogy az országgyűlés valamely ügyet egyáltalán nem, vagy nem kimerítően szabályozott, királyaink hamarosan éltek az alkalommal, hogy az ily ügyekben az intézkedést továbbra is fenntartsák maguknak. Ezen az alapon aztán többször megesett, hogy államjogi íróink ezeket a felségjogokat olyanoknak tekintették, a melyek a királyt, mint eredeti jogai illették meg, az országgyűlés kizárásával.

Ime, itt az éles határvonal a felségjogoknak *jogi és tényleges* szempontból való szemlélése között. *Theodor Mayer* az egyoldalú szemlélés vezeti félre. Ő csak azt látja, a mire a felségjogok patrimonialis alapokon való kezeléséhez hozzászórt uralkodók törekedtek és a mit az erősebb jogánál fogva sikerült is nekik néha hatalmilag biztosítani. De nem látja a jogi természetét a magyar felségjogoknak, a melyekért a rendek joggal küzdöttek. És még ha igaza volna is abban, hogy a rendek küzdelme államjogilag *nem az összállam, hanem a praerogatívák ellen való küzdelem volt*, és csak a közjogi viszonyok sajátságos természete hozta magával, hogy alkotmányharczuk hatásában mindig mint az autonomikus particularismusnak a központi összállam eszméje ellen való törekvése nyilvánult és nyilvánul ma is : csak hogy a magyar rendeknek ez a küzdelme *nem a magyar király praerogatívái* ellen irányult, mert ilyenek a fenti patrimonialis értelemben nem voltak és nincsenek, hanem igenis a magyar királyok *magyar felségjogainak az idegen, patrimonialis államokban szokásos praerogatívákkal egyező módon*, esetleg egybeolvadva *történő gyakorlása ellen*.

Ezt tudva aztán az 1741 : II. t.-cz. *meki engedett főhatalom*-ról szóló kitétele egészen mást jelent, mint a minő értelmet *Theodor Mayer* szándékozik neki tulajdonítani. A királynak engedett főhatalomtól függő ügyek nem holmi patrimonialis értelemben vett praerogatívákat jelölnek, hanem ismételten azt a felséges magyar közjogi elvet fejezik ki,

a mit már *Werbőczy* is megörökített, hogy a közhatalomnak forrása a nemzet, és a királyi hatalom a közhatalomnak a nemzet által történt átruházásából ered.¹

A magyarok ugyanis, a mikor 1741-ben ismételtén követelték egy *magyar titkos tanács* felállítását, de sikertelenül, egyszersmind párhuzamosan azt is kívánták, hogy a magyar főméltóságok a magyarokat is érdeklő ügyek tárgyalásánál bevonassanak a titkos államtanácsba.

A rendeknek e megállapodásából azonban semmiképen sem lehet holmi patrimonialis értelemben vett magyar királyi vagy még inkább közös (hisz ez jogi absurdum!) praerogatívákra következtetni, mint azt *Mayer* teszi. Annyival kevésbbé, mert — mint jeleztük — ez a titkos államtanács *nem volt hatóság*, hanem csak tanácsadó, véleményező testület. A *resolutio* a királytól származott. S épen az a körülmény, hogy a rendek a magyar ügyekre nézve párhuzamosan követelték a magyar tanács felállítását s magában az 1741: 11. t.-cz.-ben újból hangoztatták a magyar ügyeknek kizárólag magyarok által való tárgyalását: bizonyítja, hogy a rendek elleneztek a felségjogoknak minden irányú közös gyakorlását.² De még kevésbbé lehet az

¹ Hk. I. r., 3. c., 6. §. — A fenti kitétel értelmezésére nézve v. ö. *Marczali Henrik*: Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig. Budapest, 1898, 272. l. — *Nagy Ernő*: Magyarország közjoga. 7. kiad. Budapest, 1914, 209. l.

² Hogy az 1741: 11. t.-cz.-re vonatkozó országgyűlési tárgyalások közben a XVIII. század fejedelmi absolutismusa közeppette milyen volt a rendeknek a királyi hatalomról való felfogása, annak örök dicséretéül álljanak itt a következők: »Memorabant itidem nonnulli, Resolutionem quidem Regiam promittere, Regni Palatinum et Primatem applicatum iri ad *Conferentias Aulicas*, sed saltem pro arbitrio Reginae, hoc vero arbitrium non satisfacere Juribus Regnicolarum; hic tamen ultro non progrediebatur, licet ex publico Regni Jure [t. i. a Tripartitum!], signanter Partis 1-ae Titulorum 3., 4. et 9. reliquisque his similibus articulis legaliter dici potuisset, *arbitrium Regis non esse absolutum*, sed ideo Regem in Regno esse, ideoque etiam Coronam eundem adipisci, et super Regnicolas coronari, *ut Jura Sacrae Regni Coronae, quae in Coronam dantes Regnicolas reflecti deberent*, in Regnicolas reflectat et *cum iisdem communicet*, inter quae Jura cum imprimis Bonorum et officiorum Collatio ac per consequens Rerum Hungaricarum per tales Ministros moderatio praecipua essent, debuisset idcirco inferri, *applicationem Hungarorum Ministrorum ad Res Hungaricas gerendas, non pendere ab absoluto Reginae arbitrio*, sed haec ex debito Regiminis officio Hungaris omnino competere, sed talia sive non occurrebant, sive de industria dissimulabantur.« (Sessio 31-a Julii.) — *Országos Levéltár*. »Acta Diaet. 1741. Diarium Nr 10.« p. 209—210.

Ausztria és Magyarország közötti uniót patrimonialis jogi összeköttetésnek tekinteni, a melynek jellegét az uralkodói praerogativa egysége határozza meg. Ilyen jogi lehetetlenséget csak az állíthat, a ki elfelejti, hogy a monarchia két államának physikai egy személyében két közjogi személy él elkülönítve: az osztrák császáré és a magyar királyé.¹ Ha tehát magyar államügyek néha osztrák hatóságok útján vagy osztrák tanácsosok véleménye alapján intéztettek, ez nem közös praerogatívát jelent, hanem a magyar király felségjogainak osztrák mintára való törvényellenes gyakorlását.

Mayer és társai azt a jogi szempontot is figyelmen kívül hagyják, hogy a mennyiben bizonyos közigazgatási és közkormányzati cselekményeket egyugyanazon fejedelmi közeg vezetett is, azért nálunk a felségjogok körében létrejött jogi tények az intézményeknek országos törvények által biztosított önállóságát meg nem szüntethették. Mivel nálunk százados alkotmányos gyakorlat szerint a legfőbb jogalkotást nem a király, hanem a törvényhozás gyakorolta, melynek a király csak része, s ennél fogva egyoldalú akaratnyilvánítása az országos törvényt nem módosíthatta.

Törvényeink közül pedig több tiltakozik a külügy közössége ellen (1647: 74., 1649: 7., 1655: 50., 1681: 4. t.-cz.), az 1723: 104. t.-cz. pedig kimondja, hogy a Magyarországot illető dolgokban és ügyekben a követségeknél az országglókat alkalmazzák. Az 1559: 8., 9., 1622: 2., 1638: 1.,

¹ »Die Bedeutung des obersten Grundgesetzes, der Pragmatischen Sanktion, ist kaum noch zweifelhaft und damit der rechtliche Charakter der habsburgischen Monarchie als einer ewigen, vom Hause Habsburg patrimonialrechtlich besessenen Union wohl mit Sicherheit klargelegt.« — Mayer: i. m. S. 145. — Hogy ebben az egyetlen mondatban, a melynek megállapítását Mayer »zu den dauernden Errungenschaften der neueren Forschung« számítja, mennyi a jogi lehetetlenség, legközelebb más összefüggésben fogjuk kimutatni. Most csak röviden jelezzük, hogy a helyes és általános közjogi felfogás szerint a Pragmatica Sanctio nem patrimonialis jogi kapcsolatot létesített Magyarország és az örökös tartományok között, hanem egy *nemzethözi jellegű fejedelmi uniót*, a melynek lényegét — akárhogy se tessék Mayernek (i. m. S. 156.) — Jellinek egész szabadsággal határozta meg és még utolsó napjaiban is, a mikor e sorok írójának alkalmá volt heidelbergi seminariumában a Pragmatica Sanctio alapján keletkezett unioról előadást tartani (1910 július 12-én): sajnálkozásának adott kifejezést, hogy mennyire kezd az újabb osztrák közjogi irodalom az unio helyes jogi megítélésétől eltérni s felfogását feláldozni a centralistikus politikai törekvéseknek. — V. ö. Jellinek: Die Lehre von den Staatenverbindungen. Berlin 1882, S. 226—253. — Legújabbán összefoglalva e kérdés új, bő irodalmát is, Allgemeine Staatslehre. 3. Aufl. Berlin 1914, S. 757 f.

1791:17. és 1792:8. t.-cikkek szerint *a belügyek magyarok által, a külügyek a magyarok befolyásával intézendők*. Különösen az 1791:17. törvénycikk legerősebb bizonyítékunk a nagy-osztrák közjogi iskola felfogásával szemben. II. József koronázási hitlevelének szerkesztésénél azt kívánják a rendek egyik pontban, hogy a király sem a status ministeriumban, sem a conferentián nem tárgyalhat magyar ügyeket, csak magyar minisztériumával. (*Proprio ministerio Hungarico.*)¹

A rendek tehát időről-időre nyomatékosan kifejezést is adtak közjogi felfogásuknak, s ezzel szemben a magyar ügyeknek az államminisztériumban való tárgyalását abususnak tekintették.

Hogy tiltakozásuk ellenére másfelől mégis miért kívánczoktak be az államminisztériumba, annak okai egészen más téren keresendők.

Az 1741 júliusi 19-ik sessio tárgyalásaiból, a mikor a királynénak az országban való lakásáról volt szó, kitűnik, hogy a rendek a Pragmatica Sanctioból folyó unio következtében egyenesen Magyarországot követelték és várták a monarchia vezető államának, mely reményüket erősítette az a körülmény is, hogy Mária Teréziát nem foglalta le a német császári korona. Ugyanez az ok vezérelte őket a status ministeriumra való kívánságukban is. Egyenesen azt akarták, hogy a közös kormányzatot igénylő ügyekre inkább Magyarországnak, a monarchia legnagyobb, legtekintélyesebb s e fölött egyedül alkotmányos tagjának legyen döntő befolyása, mint az önkényes hatalommal kormányzott bármely más örökös tartománynak.² A kanczellária is úgy vélekedik július 13-iki előterjesztésében, hogy magyarok is legyenek állandóan a felség oldalánál, és a mikor *főbb és közös ügyek* forognak fenn, a tanácsban ezek is részt vegyenek, *kivált miután Magyarország ő felsége birodalmának nagyobb részét alkotja.*³ A főrendek augusztus 2-iki ülésében pedig Eszterházy József országbíró és még néhány lelkes társa valóságos vihart támasztottak annak követelésével, hogy a titkos

¹ L. *Marczali Henrik*: Az 1790/1-diki országgyűlés. (A Magyar Tud. Akadémia kiadása.) Budapest, 1907, II. k., 10. l.

² L. *Horváth Mihály*: Magyarország történelme. 2. kiad. Budapest, 1871—73, VII. k., 224. l. *Horváth* e tárgyra vonatkozó feldolgozásának a *Tezner*-ével való összevetéséből kitűnik, hogy ez utóbbiak nem igen tudtak újat kihámozni.

³ L. a bécsi *Haus-, Hof- und Staatsarchiv*ban »Hung. Comit. 1741. Fasz. 407.« jel alatt.

tanácsban magyarok is arányos számmal üljenek a monarchia közös ügyeinek igazságosabb, az egészre nézve czélszerűbb és üdvösebb igazgatása végett.¹

1790-ben pedig, a mikor újra nyomatékosan követelik az 1741 : II. t.-cz. rendelkezéseinek végrehajtását, a magyar udvari kancellária erre nézve a következő elméletet állítja fel: Azok a törvények, a melyeket a XVI. és XVII. században hoztak a béke és háború jogát illetőleg, már nem hajthatók végre betű szerinti értelemben. Azért nem, mert az 1723-iki Pragmatica Sanctio az által, hogy megállapította Magyarországnak elválaszthatatlanságát a német örökös tartományoktól, egyúttal egyesítette a magyar korona országainak érdekeit emezekével, annyira, hogy ez ügyeket csakis egy központból lehessen vezetni. Ha pedig Magyarországnak nincs külön külügye, érdekeit legjobban úgy védheti meg, ha befolyást gyakorol a közös kormányra, vagyis az államminisztériumra.²

Természetesen ma ez egészen idegenül és érthetetlenül hangzik előttünk, hogy az állam szervezetébe egy idegen, kívül álló intézmény befolyjék, de abban az időben, »a mikor a fejedelem személyes uralkodása különvált az állam közjogi fogalmától«,³ a rendek kénytelenek voltak azzal a gondlattal megbarátkozni, hogy ha már az ország tényleges függetlensége nem is volt elérhető, ha az önálló magyar intézmények a királyok ígéretei daczára sem jutottak el a megvalósuláshoz, legalább a közös ügyeknek eddig az ország befolyása nélkül folytatott kormányzásában biztosítsanak részt maguknak.

Ez az új szellem és törekvés lesz egyfelől úrrá a XVIII. században, a melynek a Rákóczi-korbeli kurucszellemmel való ellentétét csak a történelmi események teljes hátterének ismeretével érthetjük meg. Másfelől azonban nem szabad felednünk, hogy a valóban nehéz törvényhozási irányzatok összebogozódásában, a mikor oly csekély volt a jog tisztelete, s annyira kevésbé volt világos a határvonal a közhatalmak működési köre között, és a mikor Ausztriában és az egyéb külföldön az absolutismus eszméje alatt megindult a rendi szervezetnek a szó mai értelmében vett állami szervezetté

¹ V. ö. *Horváth Mihály*: i. m. VII. k., 234. l.

² A bécsi *Kabinettsarchiv*ban »1790 Nov. 25. No. 3673.« *Marczali Henrik* után: Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig. 525. l.

³ *Apponyi Albert gróf*: Magyar közjog osztrák világításban. Budapest, 1912, 67. l.

való fokozatos átalakulása : ugyanakkor mind öntudatosabbá vált a magyar rendekben az állami függetlenségnek és a közjogi eszmének gondolata, és így megakasztották, legalább jogilag, ha tényleg nem is mindig, azt a fejlődést, mely az uralkodók magánjogi alapon álló személyes fejedelmi hatalmának egyéni közegeiből valóságos birodalmi hivatalnokokat varázsolhatott volna.

A központi közegek útján való kormányzás abban az időben nem jogpolitikai célokat szolgált, az udvart ekkor egyáltalán nem összbirodalmi, centralistikus szempontok vezették, hanem pusztán csak gyakorlati közigazgatásiak. Az uralkodó maga akart lehetőleg saját szervei útján, a rendek beleegyezése nélkül és a hadsereggel rendelkezni. Viszont a rendek, a mikor annak ellenére, hogy ez eljárást *abususnak tekintették és jogi meggyőződésüknek minduntalan nyomatékosan kifejezést is adtak*, tényleg mégis bekívánczoltak a központi hatóságokba : szintén mindössze csak gyakorlati szempontokat szolgáltak. Ha már a helyes jogi felfogásnak nem tudtak az udvar csekély jogtisztelete miatt érvényt szerezni, legalább a törvényellenes tényleges gyakorlat közben akartak befolyást biztosítani maguknak, nehogy tisztán nélkülök és róluk intézkedjenek.

A nagy-osztrák közjogi iskolának minden ilyen irányú tanítása nemcsak azért téves, mert nélkülöz minden jogi alapot, de egyenesen ellenkezik a nemzet ezer éves állami öntudatával. Már pedig egy ezer esztendő történelmi alkotmányával bíró állam intézményeinek tárgyalásánál nagyobb óvatossággal és körültekintéssel kell eljárni, mert a ki nem ismeri a köztudatot, a mely a sokszor pongyolán és jogi műveltség nélkül szövegezett törvények hézagait kitölti, könnyen az alkotmányba vetett hitet ingatja meg. A mostan dúló, világrengető vihar, ha a szélvész elül, bizonyára a nagy-osztrák közjogi elméletet is mindörökre eltemetve találja. Legalább ezt sejtetik velünk azok a hangok, a melyek a minapában vezető felelős helyről messze csengették a fegyverek harci zajából.¹

Csekey István.

¹ V. ö. *Csekey István* : A dualizmus a miniszterelnök újévi beszédében. (Magyar Figyelő. V. évf., 2. sz.) Budapest, 1915, 83—90. l.

A nagyobb Gellértlegenda keletkezése és forrásai.

A Századok 1913. évi májusi és júniusi füzetében megjelent fejtegetéseimet éles bírálatban részesítette Madzsar Imre a Századok szeptemberi füzetében. Nagy elfoglaltságom miatt, sajnos, nem válaszolhattam előbb.¹

Egy nézetem vagyunk a fölött, hogy a mai nagyobb legenda a XIV. század vége felé a csanádi Mária-kolostor egyik szerzetesének a kezéből került ki.² De a szerzetes forrásaira nézve már egészen ellenkező állásponton vagyunk. Én idézett cikemben kimutatni igyekeztem, hogy a csanádi szerzetes compiliót készített, melynek főforrásai egyfelől a mai kisebb Gellért-legenda, másfelől pedig Gellértnek kortárástól származó hosszabb életrajza. Ezt a hosszabb életrajzot reconstruálni igyekeztem, a mennyire azt a nagyobb legendában és a nemzeti krónikában felhasznált részletek megengedték. Eredeti alakjában elveszett. Madzsar a nagyobb legenda irodalmi forrásának (régőbbi krónika-redactióktól eltekintve) csak a kisebb legendát ismeri el, többi részeiben (csekély kivétellel) pedig »1400 körüli író képzel-mének alkotásait« látja.³

Madzsar idevonatkozó bizonyításának alapköve egy merész elmélet, melyet, hogy ferdítés vádjá ne érjen, saját szavaival mutatok be :

Madzsar azt írja : . . . »nem szabad szem elől téveszteniünk, mily nagy jelentősége van a középkori irodalomban a típus, a sablon szerepének. Az igazi legenda, a legendaírás igazi, classikus korának terméke, sohasem pusztá elbeszélés, életrajz, hanem vallásos épülésre szolgáló olvasmány, melynek az a célja, hogy a keresztény erényeket concrét példában állítsa az olvasó elé . . . Ha előfordulnak is benne novellistikus elemek, ezek mindig az említett uralkodó szempont szolgálatában állanak . . . Ezért teljes anachronismusnak látszik előttem még a XI., XII. századokra nézve is, hogy a legenda írója a szent férfiú életével

¹ A jelen értekezés már régebben érkezett be, de a háború folytán beállott nehézségek miatt közlése polemikus jellege mellett is csak most vált lehetségessé. Szerk.

² V. ö. Száz. 1913. 511. l. és 513. l.

³ V. ö. Száz. 1913. 511. l. és 513. l.

csak közvetve összefüggő eseményre, a minő Ajtony története, ily részletességgel kiterjeszkednék, ... hogy életrajzi külsőségeket oly epikus, nyugodt lassúsággal adna elő, mint a nagy legenda szerzője ... A nagyobb legendában szemmeláthatólag előtérbe nyomuló novellistikus, elbeszélésszerű elemek határozottan annak későkorúságát mutatják ... A kisebb legenda igazi hagiographikus termék, míg a vita maior nem az, hanem oly korban keletkezett, a melyben a legendák igazi jelleme a korszellemmel együtt már megváltozott.¹

Ha ezen fejtegetésekből levonjuk a világos consequentiát, minden a legendairás igazi, classikus korában élt és valamikor szentté avatott férfiú életrajza, ha elüt a legendák sablonjától, későbbkorú hamisítvány. Nem akarom lekicsinyelni a typus és a sablon rendkívüli jelentőségét a középkori irodalomban, mert jól ismerem. De ilyen túltengő szélsőséggel szemben mégis rá kell mutatnom a sablon és typus keletkezésének indítékaira, hogy hatásának határait és korlátait is megállapíthassuk. Madzsar ezt a hatást határtalannak, kivételnélkülinek tünteti fel. A typus és sablon secundaris jelenség, mindenütt és mindig egyéni alkotás előzi meg. Csak ha általános és hosszabb időn át ható célok, igények és uralkodó nézetek újra és újra serkentik fel az egyéni alkotóképességet hasonfajta alkotásra, áll be a sablon, mint az egyéni alkotás megmerevedése. A primaris jelenség tehát az egyéni alkotás. Ez háttérbe szorulhat a secundaris sablon kedvező körülmények által létrehozott hatalma elől; de elenyészni, nem enyészik el soha, legfeljebb szunnyadozik. És mihelyt a szokottaktól elütő körülmények késztetik alkotásra, áttörheti a sablon megmerevedett formáit. Így van ez a mi esetünkben. Ha Madzsar kevésbé elfogultan olvasta volna dolgozatomat, nem téveszthette volna szem elől, hogy én világosan megkülönböztetem »a szó szorosabb értelmében vett legendát«² (kisebb legendát) a láthatólag szűkebb és más igényű körnek szánt »legrégibb életrajztól«³ (a Walter-legendától). Az egyik a szentté avatás alkalmával keletkezett és az egész kereszténységnek beszéli el Gellért viselt dolgait; a másik, fejtegetéseim eredménye szerint, azoknak szólott, »a kik a Gellértől berendezett egyházmegyében voltak hivatva szolgálni az erősödő keresztény hitet«⁴ és a szentté avatás előtt keletkezett. Ez az utóbbi tehát egészen kiesik a sablon hatáskörén, tartalmilag teljesen, és bizonyos méreteken a miatt formailag is elüt a sablontól.

¹ V. ö. Száz. 1913. 507/508. l.

² V. ö. Száz. 1913. 360. l.

³ Ugyanott 363. l.

⁴ V. ö. Száz. 1913. 363. l.

Mellékesen még arra is rámutatok, hogy az eredeti nagy életrajz megírójának eltéréseit a sablontól — ha ugyan Szent Gellért köréhez szabad őt számítanunk, a mit bebizonyítani igyekeztem — csupán irodalmi, formális szempontból is meg lehet magyarázni, ha Szent Gellért írói egyéniségére hivatkozunk, ki tudatosan kikerüli az irodalmi sablont.¹ »Szent Gellért nyelvezete — mondja Karácsonyi — a maga nemében páratlan sajátos ; ezzel a különösségeket tekintve, a külföldi egykorú irodalomban csak András soracte-i szerzetes, a magyarban a XVI. századbéli Szerémi... nyelvezete hasonlítható össze.«² Szent Gellértől csak hittani művet ismerünk, nem tudjuk, hogy más irodalmi ágakban milyen elveket követett és követtetett munkatársaival, illetőleg milyen irodalmi hagyomány fejlődött ki munkatársai körében. De az elmondottak után annyit tán megenged akár a legelfogultabb ellenzöm is, hogy azon körnek irodalmi alkotásai elüthetnek a kornak különben divatos sablonjától.

Szálljunk le tehát az anticipatív elméletek kothurnusától a józan megfigyelések terére ; majd ha azokat lelkiismeretesen gyűjtöttük és elemeztük, sikerül tán magyarázó elméletet találnunk, mely a valóságos történeti folyamatot lehetőleg megközelíti.

Miután pedig emberi alkotás elemzéséről van szó, gyűjt-sük előbb azokat a megfigyeléseket, melyek a nagyobb legenda szerzőjének írói egyéniségét és irodalmi módszerét képesek szemünk előtt feleleveníteni. Ez volt egyik főigyekezetem első dolgozatomban is. Madzsar el is ismeri, hogy a mai nagyobb legenda készítőjének nyomait, tendenciáját és hovatartozását helyesen ismertem fel ; de ebbeli megfigyeléseimből nem vonja le a logikai consequentiát. Visszaesik Stilting, Kaindl stb. hibájába és képzeletdús fictiókkal teli, önálló alkotású művet tulajdonít annak a jámbor szerzetesnek, ki pedig elég nyomait hagyta traditionalistikus, az írott betűhez ragaszkodó és avval szemben egészen kritikátlan gondolkodási módjának.

Madzsar a következőképen képzei a nagyobb legenda önálló (a kisebb legendától eltérő) részeinek létrejöttét :

A XIV—XV. századbéli író előtt nem volt más, mint a kisebb legenda és egy-egy tárgyára vonatkozó krónikai részlet. Az így szerzett tényleges adatokat merészröptű phantasiával

¹ Azt mondja fennmaradt művében : »Non quippe secuti sumus oratorum murmures et rhetorum debachationes, qui tantum *venustatem eloquiorum* et non *virtutem mysteriorum* imitantur.« Lásd Battyány : S. Gerhardi scripta et acta. 226. l.

² Karácsonyi Szent Gellért csanádi püspök élete és művei. Budapest, 1887. 135/136. l.

illusztrálta. Ezen eljárási módra nézve jellemző példát is hoz fel Madzsar. A kisebb legenda azt írja: »Tempore quodam, dum pro cuiusdam defensione ed eundem regem properaret in eiusdem regione (!) laboriosa parte, qua (!) apta usui pecudum extat...¹ De Madzsar szerint »laboriosa« helyett »az eredeti szövegben sabulonosa vagy sablonosa állhatott. Ebből lett a nagy legendában olvasható silvosa, a mi aztán maga után vont a pecudumnak porcorumra való változtatását.«² A szerkesztő keze alatt tehát úgy alakult át ugyanezen mondat a nagy legendában: »Accidit autem quodam tempore, ut pro defensione cuiusdam ad regem properaret. Et in eiusdem regionis parte silvosa, quae usui porcorum erat apta...«³

De ez az egyetlen hely is, melyen Madzsar a nagyobb legenda szerkesztője merész phantasiájának átalakító működését concret adattal igyekszik kimutatni, kétszeres conjecturán»⁴ alapul. Conjecturának azonban annál kevésbbé van helye, mert »laboriosa« egészen érthető szó. De egyáltalán conjecturára conjecturát kockáztatni és abból aztán ilyen messzemenő következtetéseket levonni veszélyes és meg nem engedhető eljárás. Annál furcsább ez az eljárás, mert az általa nyert conclusio a concret megfigyeléseknek egész sorozatával összeütközik. Ezen megfigyelések közül csak a leglényegesebbeket és az absolute bebizonyíthatókat hozom itt fel:

1. A kisebb legenda terjedelmes részei per extensum benne vannak a nagyobb legendában, és sehol sem észlelhetjük a szerkesztőnek legkisebb változtató hajlandóságát.⁵ A megegyezés a mai kisebb és nagyobb legenda azonos helyein ugyan nem egészen szöszerinti. Ezen azonban ne csodálkozzunk, hiszen a kisebb legenda azon relatióját, melyet a csanádi compiler használt,⁶ nem ismerjük.

2. Tudatos eltérés a nagyobb és kisebb legenda azonos helyein csak nagyon kevés észlelhető, és a hol észlelhetjük is, rögtön ráismerünk az eltérés motivumára. Ezen motivumok a középkori szerzetesi világ hagyományaiból erednek. Pl. hiányzik a nagyobb legendából azon mondat, melyben a kisebb legenda szerzője összefoglalja a Szent Gellért életéből nyerhető tanulságot; mert ugyanazon mondatban van a Gellért csodatettei ellen

¹ A. A. SS. Sept. VI. 723. l.

² Századok 1913. 505. l. 5. j.

³ Endlicher 223. l.

⁴ V. ö. Batthány, 338. l. c. j. és Száz. 1913. 505. l. 5. j.

⁵ Századok 1913. 357. kk. és 368. kk. l.

⁶ Ugyanott. 360. l.

való polemia. Pedig csodatetteket nagy számban említ a nagy legenda, habár nincs köztük olyan, melyet életében elkövetett.¹ Hiszen a ki Szent Gellért csodatevő hatását elvitatta, összeütközésbe került a csanádi kolostor hagyományával; ilyen esetben aztán elhallgattatja magában a jámbor szerzetes-szerkesztő az írott betű ellen való feltétlen tiszteletét és egyszerűen kihagyja a hagyományt czáfolni látszó mondatot. Más helyen pedig az készletti eltérésre, hogy két főforrásának ellentétes előadását kiegyenlíteni igyekszik. Ez is írott betű, az is, a szerkesztő hagyományával és tendenciájával egyik sem ellentétes; így tehát a compiler azon nagyrabecsülésénél fogva, a melylyel minden írott betűvel szemben viseltetett, egyik forrásának egyoldalú álláspontjára sem mert helyezkedni. »Szerinte Gellért Imre herceget is nevelte és mégis az egész hét éven keresztül visszahúzódva élt bakonybéli remetelakában.«² Első dolgozatomban különben felemlítettem és elemeztem az összes felbukkant eltéréseket, tehát itt a két felhozott tipikus példával megelégszem. Az eredmény egészen világos: ez a compiler a középkor és a szerzetesvilág hű fia, műveltsége tipikusan traditionalistikus.

3. A nagyobb legenda compilatora annyira traditionalistikus gondolkodású, hogy még a szentek neveit és más megnevezéseit is egészen híven, változtatás nélkül, másolja le forrásaiból, holott az ő fülét biztosan sértette, hogy Szent Istvánt, Szent Gellértet és Szent Imrét egyszerűen István királynak, Gellért püspöknek, Imre herczegnek nevezze.³

4. Ezen megfigyelések helyességét teljesen igazolja a csanádi szerkesztőtől egészen önállóan megírt 23. fejezet.⁴ Ez száraz és nehézkes dictiójú, a hagyományos középkori vallásosságot híven visszatükröztető, naivan referáló elbeszélés. Sehol semmi nyoma a sajátos képzeletnek, sehol semmi nyoma az önálló alkotásra való vágynak! És ezen írónak tulajdonítsunk nemcsak »novellistikus« hajlamokat, hanem elsőrangú önálló képzeletet és művészi alkotó erőt párosítva oly nagy történeti tudással, hogy három század előtt való események lefolyásába olyan híven tudja magát beleélni és olyan híven és biztosan tudja azokat előttünk feltámasztani? Az ilyen caliberű író — a milyen, valljuk őszintén, 1400 körül egyáltalán nem létezhetett — egészen másképen írta volna le a 23. fejezetben említett eseményeket. »Post haec anno domini millesimo

¹ V. ö. Századok 1913. 370. és 372/73. l.

² V. ö. Ugyanott 371. l.

³ Lásd alább 395. l.

⁴ Endlicher 233/34. l.

trecentesimo sexagesimo primo, deo devotissima domina Elisabeth relicta Caroli regis Ungariae illustris domini, ex quo de quodam infirmitate sua per merita sancti Gerhardi convaluerat, ideo eadem domina ex devotione, quam ad ipsum sanctum Gerhardum habebat, monasterium ipsius viri dei in aedificiis extendit...¹

Milyen érdekes és szép kis elbeszélés tárgyát nyújtotta volna a királyné betegsége és csodás meggyógyulása a hálás szerzetes-írónak, ha ez novellistikus jártassággal és alkotóképességgel foghatott volna annak feldolgozásához? De éppen ez hiányzik belőle, mint a 23. fejezet egész biztosan megmutatja. Ezért van ráutalva, hogy a hol csak lehet, egyszerűen és híven másoljon; ezért lett belőle száraz compiler, ki — rójjuk le hálánkat iránta — forrásainak felhasznált részleteit lényeges változtatás nélkül kevés kivétellel szószерint vette fel művébe.

Az egészen bizonyos, hogy a nagyobb legenda a kisebb legendától elütő, nagyon eleven és aprólékos elbeszéléssel megírt részleteit nem a csanádi szerkesztő költötte. Ő valahonnan átvette. De honnan?

Kaindllal szemben kimutattam, hogy itt nincs innét-onnét összeszedett irodalmi és mondai töredékekkel dolgunk, hanem hogy még a legkevésbé legendába illő részlet is elejétől fogva benne volt valamely Gellért-legendában.² Madzsar elismerte ezen nézetemet és stílus-érvekkel is megerősítette azt.³ Ezen stílus-érveket még lehet szaporítani. A jellemző »subridens« nemcsak kétszer fordul elő, hanem három egymástól távol eső helyen.⁴ A Gellért-legendák egységes alapstrukturájának felismerésére fontos adalékot szolgáltat továbbá a következő két hely: ... »religionis habitum, quem susceperat«...⁵ »sanctae religionis habitum, quem in pueritia susceperat«...⁶ Míg első dolgozatomban legalább a mai nagyobb legenda három első fejezetéről feltételeztam én is, hogy későbbi hozzátoldás által került oda, az említett stílus-észrevételek és különösen az utolsó adat, mely tárgyilag is nagyon jellemző, arra késztetnek, hogy nagyjában a mai nagyobb legenda összes önálló alkotórészeit, mennyiben egykorú eseményeket tárgyalnak, egy elveszett hosszabb életrajz részeinek tartsam. Erről különben még lesz szó, ha a velen-
csei átdolgozás kérdéseit tárgyalom.

¹ Endlicher 233. l.

² Századok, 1913. 356. l.

³ Századok, 1913. 503. l.

⁴ Endlicher 210., 217. és 224. l.

⁵ Endlicher 206. l.

⁶ Ugyanott 225. l.

A kérdés veleje ezek után az : mikor és kitől készült az az elveszett hosszabb életrajz és mennyire rekonstruálhatjuk azt ?

Ezt a kérdést csak pontosan megállapítható belső és külső érvek segítségével oldhatjuk meg. Ezt a munkát ismert alapos-ságával már elvégezte Karácsonyi.¹ Nem hittem volna, hogy ilyen nagytekintélyű írónak fejtegetéseit ismételni szükséges lenne. De bírálóm azokat teljesen mellőzte, habár ellenkező állásponton van mint Karácsonyi. Ezért Karácsonyi érveinek legalább magvát iktatom ide. Legfontosabb belső érvei :

a) Aba Sámuel »comes palatii«-nak van nevezve »E kifejezés csak a XI. században fordul elő.«²

b) A nagyobb legenda címe : »De sancto Gerhardo episcopo Morosinensi« A »Morosinensi« szintén csak az egykorú viszonyoknak felel meg.³

c) A korviszonyoknak megfelelően a király nevezi ki a püspököt ; későbbkorú író a káptalannal választotta volna meg.⁴

d) »... a püspök és a kanonokok közös életmódja a XI. század végén felbomlott, a püspök és a káptalan azontúl külön-külön éltek.« A nagyobb legendában itt is a korszerű állapotokat találjuk.⁵

e) A kereszténység nagyobb ünnepeinek a XI. és XII. században szokásos ünneplése.⁶

f) »Kyrie eleison« és »Christe eleison.«⁷

g) A legenda latinsága (lásd Karácsonyi példáit). »Ilyen latinsággal írt mű bizonyára még a XI. század terméke.«⁸

h) Szent István nagy szigorúsága, melyet a nagy legenda felemlít és melyet korbéli kútfők igazolnak, de melyet később-kori írók teljesen elfelejtettek.⁹

i) Az *aprólékos és helyes* korszerű leírás a X. és XV. fejezetekben.¹⁰

Ezen »egyenként és összevéve egyaránt nyomós bizonyíték«-okra¹¹ Madzsar nem is reflectál. Sőt az általam talált két új nyomós érv közül is csak az egyiket igyekszik megcáfolni, a melyet a szenteknek a nagy legendában előforduló megnevezésé-

¹ I. m. 268. kk. 1.

² I. m. 268. 1.

³ I. m. 268. 1.

⁴ I. m. 268/69. 1.

⁵ I. m. 269. 1.

⁶ I. m. 269/70. 1.

⁷ I. m. 270. 1.

⁸ I. m. 270/71. 1.

⁹ I. m. 271. 1.

¹⁰ I. m. 271/72. 1.

¹¹ I. m. 272. 1.

ből merítettem.¹ A másikat pedig, a görög szerzetesek szerepét, mert czáfolni nem tudja, lekicsinyelni igyekszik: »A görög vallás ősi szerepe hazánkban meglehetősen homályosan ismert dolog.« Én pontosan megállapítható tényekre hivatkoztam.² Azok előtt ilyen phrasissal kitérni bizony furcsa dolog.

De a sok nyomós belső érvhez még komoly külső érv is elég járul. Már Karácsonyi hivatkozott arra, hogy a nagyobb legenda előadása korszerűbb, mint a krónikáké, köztük a névtelen jegyzőé is.³ A nemzeti krónikához való viszonyt aprólékosan elemeztem első dolgozatomban és kimutattam, hogy az elveszett Gellért-legenda szolgált a krónika forrásául.⁴ Megállapítottam azt is, hogy az eredeti nagyobb István-legenda szerzője valószínűleg használta a Walter-legendát.⁵

Ezen külső érveket — úgy a Karácsonyiét, mint az enyéimet — Madzsar megfigyelésre nem is méltatta. Itt is anticipatív elméletének áldozata lett. Mert a breviumokban ránk maradt legendák egynek kivételével seholsem tükröztetik vissza a nagyobb legenda sajátos előadását és mind a kisebb legenda szövegén alapulnak.⁶ Madzsar szeme előtt ez a negatív érv mindent — és úgy látszik a felhozott pozitív érveket is — elhomályosító jelentőségűvé emelkedik. Azt írja: »A breviumokból meríthető tanulság egyfelől elég jó pozitív bizonyíték a kis legenda régisége és eredetisége mellett, másfelől negatív bizonyíték avval a régibb feltevessel szemben, hogy a nagy legenda volna az eredeti Gellért-legenda, valamint azon kísérletekkel szemben is, melyek elveszett redactiók föltételezésével igyekeznek a Gellért legenda kérdéseit megoldani.«⁷ »A hivatalos egyház tehát századokon keresztül a kis legendát tartja az eredeti hiteles Gellért-legendának.«⁸ Ez megint olyan alaptalan következtetés. Hol áll az, hogy a hivatalos egyház a kisebb legendát tartotta az *eredeti és hiteles* legendának? A breviumok készítőinek céljaira sokkal alkalmasabb és kényelmesebb volt a kisebb legenda rövidített és általánosított szövege, mint a Walter-legenda túlhosszú, érdektelen aprólékossággal és helyi vonatkozásokkal teli, lényegben különben megegyező előadása; a mellett a kisebb legenda sokkal elterjedtebb is volt. Egészen másképen volt a dolog, mikor

¹ Századok 1913. 503. l. V. különben össze 395. kk. l.

² Századok 1913. 355. l.

³ I. m. 264. kk. l.

⁴ Századok 1913. 419. kk. l.

⁵ Ugyanott 1913. 366. l.

⁶ I. m. 514/15. l.

⁷ Századok 1913. 515. l.

⁸ Ugyanott.

a kisebb legendát írták. Akkor csakis a Walter-legendában lehetett találni összegyűjtött életrajzi adatokat; ha egy író ezeket nem használta volna, még sokkal nagyobb fáradsággal saját magának kellett volna azokat gyűjteni. De mikor a Walter-legendába adatainak az egyház céljaira való rövid feldolgozása egyszer már megtörtént, változott a helyzet; a következő egyházi írók ezt a feldolgozást használhatták különleges céljaik számára.

Ezek után kimondhatjuk, hogy az az elveszett nagy életrajz a XI. században készült. Mielőtt rátérhetnék arra a kérdésre is, milyen körben élt és ki volt a szerzője, előbb az életrajznak a nagyobb legendába felvett részeinek tüzetesebb megvizsgálását kell elvégeznünk: mennyire eredeti a szövegük és mily módon választhatjuk ki őket?

Kiválasztásukra két momentumot használtam fel: 1. Rámutattam a szentek (István, Gellért, Imre) megnevezésének módjára, mely más a kisebb legendából eredő szövegben és más a Walter-legendából átvett helyeken. 2. Rámutattam arra, hogy az egyik szövegről a másik szövegre való áttérést rendszerint a Mária-kultust és a csanádi Mária-kolostort érintő adatok okozzák. A második criteriumot teljesen elismeri Madzsar, de az elsőt erősen megtámadja, mondván: »Gyöngébb alapra talán még nem építettek merészebb tudományos constructiót.«¹ Ez arra késztet, hogy a számba veendő adatokat egész terjedelmükben ideiktassam; akkor nem lehet egy, talán nem szerencsés kifejezésemnek kiaknázásával az egész érvet lekicsinyelni. A kisebb legendából merített helyeken következőkép esik szó a szentekről:

13. Fejezet: Szent István... beatus rex Stephanes... sancto rege Stephano... Szent Gellért... vir dei... episcopus... sanctus vir...

14. Fejezet: Szent Gellért... sanctis hominibus... sanctus pater... vir dei...

17. Fejezet: Szent István: beatus rex Stephanus, Szent Gellért... beati Gerhardi pontificis... beatum pontificem... beatum Gerhardum... vir dei... episcopum... pater bonus... virum dei...

A Walter-legendából merített helyek azonban következőkép festenek (csak a hetedik fejezettel kezdem, megjegyezvén, hogy az előző fejezetekben egyetlen egyszer sem fordul elő a »Szent« jelző):

7. Fejezet: Szent István:... ad regem... regem...

¹ Századok. 1913. 503. l.

Szent Gellért... clericum religiosum... dominum Gerhardum... dominus Gerhardus... Gerhardus... Gerharde...¹
dominum Gerhardum... dominus Gerhardus... Gerhardum...
Gerhardum...

8. Fejezet: Szent István... beatus rex Stephanus...²
regem... regem... rex... rex... regem... rex... Szent
Gellért: domino Gerharde... Gerhardum... Gerhardus...

9. Fejezet: Szent István:... rege... rex... rex...,
Szent Gellért:... Gerhardus... Gerhardum... Szent Imre:...
Hemerici ducis...

10. Fejezet. Szent István:... regis... regem... rex...
regi... regis... regi... regi(s)... regem... rex... regi...
regis... regis... regis... domini regis... rege... regis...
rex...

11. Fejezet: Szent István:... regem... rex... regis...
rex... Szent Gellért... episcopo... episcopus... episcopo...
episcopus...

12. Fejezet. Szent István:... regem... regem... Szent
Gellért... episcopus... episcopum... episcopus... episcopo...
episcopus... episcopus... episcopum... episcopus... dominus
episcopus... episcopum... episcopus... episcopum... epis-
copus...

14. Fejezet: Szent István:... regem... Szent Gellért...
episcopus... episcopus... episcopus... episcopus...

A 15. fejezetet külön tárgyalom.

Azt hiszem ezen adatok napnál világosabban tükröztetik vissza a való helyzetet. Nincs szükség hosszabb commentárra. Csak azt jegyzem meg, hogy úgy a kisebb, mint a nagyobb legendából itt felhasznált helyek *hosszabb összefüggő szövegrészletek*. Nem érhet tehát az a vád, hogy csak a teoriának megfelelőket mutattam be. Egyfelől több oldalnyi szövegben sokszor egymás után csakis »szent« jelző nélkül neveztetnek meg a szentek. Másfelől szintén hosszú szövegben egyetlen egy kivétellel csakis szenteknek megfelelő megnevezések vannak. Ez nem lehet véletlen, hanem itt megtaláltuk a különböző rétegek megszerkesztési korának elvitázhatatlan nyomait: az egyik 1083 előtt, a másik 1083 után keletkezett. Ha nem így volna, az egyik rétegben

¹ Teljesség kedvéért az összes előforduló megnevezéseket említem, tehát a megszólításokban foglaltakat is; ilyen különben nagyon kevés van, úgy, hogy nem torzul el a kép.

² A csanádi szerkesztőtől betoldott mondatban v. ö. Száz. 358/9. l. Már a fejezet második mondatában ez áll: »domino Gerharde« és »regem«. Tehát már a betoldott mondatot követő mondat egész más képet nyújt.

legalább itt-ott megtalálnók a szenteknek megfelelő megnevezést a másokban pedig többször maradt volna el.

Madzsar kifogásai közül csak egyet ismerek el, azt, hogy a középkori szóhasználatban a »szent« jelző csak a tulajdonnévvel olvad össze szoros egységbe, míg az általános megnevezéseket (rex, episcopus) egyszer-egyszer jelző nélkül is használják. A jelenséget magam is észrevettem, csak másképen értelmeztem.¹

A dolog most már úgy áll, hogy:

1. A Walter-legendából eredő kimutatható betoldás nélkül való helyeken úgy a tulajdonnevek, mint az általános megnevezések csakis »szent« jelző nélkül fordulnak elő.

2. A kisebb legendából eredő helyeken a tulajdonnevek csakis »szent« jelzővel fordulnak elő, az általános megnevezések pedig egynek kivételével szintén szenteknek megfelelőek.

Ismerve a compiler írói egyéniségét, egész biztosnak állítjuk, hogy a tőle használt és ma már elveszett hosszabb életrajz 1083 előtt készült és hogy ő abból lehetőleg híven másolt.

Madzsar ezen hosszabb életrajznak fennmaradt három legfontosabb részletét közelkorúsága és hitelessége tekintetében erősen megtámadta. Így azok lelkiismeretes elemzésére hosszabban ki kell térnünk.

Az Ajtonyról szóló hosszú, aprólékos és rendkívül érdekes elbeszélést történetileg használhatatlan mondává szállítja le, írván: »ha csakugyan maradt volna fel valamely közelkorú tudósítás Ajtony történetéről, úgy ez olyanformán különböznék a mi elbeszélésünktől, mint ahogy a Hruotland comes haláláról Einhardnál olvasható rövid leírás különbözik azoktól a Roland-mondáktól, melyek a hősről a későbbi századokban keletkeztek.« Erre a nézetre Madzsart az elbeszélésben előforduló mondai motívumok indították. Ezen motívumok a következők: az álomban jó tanácsot adó oroszlán² és a levágott nyelv története.³

De mondai motívum előfordulása még korántsem bizonyítja az *elbeszélés* mondaszerűségét, úgy is lehet, hogy — primitív viszonyok között játszódtak le a leírt események — az a mondai motívum már a *tett elkövetőjét befolyásolta*, és hogy ezért a mondai színezetű esemény valóban így esett meg. Csodálom, hogy ezen egyszerű gondolatra még senki sem jutott. Pedig az elbeszélés tüzetesebb elemzése fényesen igazolja. Az elbeszélés

¹ V. ö. Századok 1913. 367. l.

² Endlicher 216. l.

³ Endlicher 217. l.

egészen véve olyan aprólékos és valószínű, hogy senki sem mondaná mondaszerűnek, ha nem volna ott az a két mondai motívum. Ezt Karácsonyi beható elemzése után csak meg kell állapítani.¹ Ezért csak a két mondai motívummal egybeforrt eseményeket vizsgáljuk tüzetesebben.

Az oroszán következőkép emelkedik tanácsadó szerepére :

Miután Csanád átszállt a Tiszán és taktikailag felállította seregét,² vehemens csata fejlődött ki, mely Csanád visszavonulásával (fuga) végződött.³ Képzeljük már most el helyzetét ! Ajtonyhoz hűtlen lett. Szent István nagy örömmel fogadta és kiöntötte, mert tanácsától és segítségétől várta Ajtony legyőzését. Ha Ajtony végleg győzött volna, Csanád biztosan elvesztette volna Szent István kegyét, sőt még az is megtörténhetett volna, hogy árulónak tekintik és a szerint bánnak el vele. Így tehát nemcsak az az ügy, melyért harczolt, hanem saját élete és jövődjé forgott kockán. Ezen kétségbeejtő helyzetben a nagyobb legenda elbeszélése szerint így viselkedett :

»Igitur Chanadinus noctem illam ducens insompnem orabat ad sanctum Georgium martyrem, ut sibi à domino celi auxilium impetraret, votumque vovit, ut si adversarii victor existeret, in loco orationis, quo genua flexerat in terra, in honore eius monasterium aedificaret. Cumque *prae nimio labore et fatigatione ipsum sapor invavisset*, apparuit ei *in sompnis forma leonis* stans ad pedes eius dicensque ei : o homo, quod dormis. Surge velociter, cane tuba egredere in proelium et superabis tuum inimicum.« Csanád felébredvén követi az álomban kapott tanácsot és *éjjeli támadást* intéz Ajtony serege ellen. Ez volt a mentő gondolat.⁴ A magyarok kifejlett harczmodorára nézve semmi sem volt veszedelmesebb mint az éjjeli támadás, mely lehetetlenné tett minden taktikai számítást és mozdulatot. Ajtony mint az előző nap győzője nem fordulhatott ezen végső eszközökhöz ; az ő kilátásai nagyszerűek voltak, ha bevárja a napot és ugyanazon taktikával, ugyanazon eszközökkel támad rá ellenségére, melyek

¹ Karácsonyi, i. m., 93. kk. 1. Madzsar maga is elismeri az elbeszélés régies színű adatait : »Ajtony udvartartásának leírása, az erdélyi sószállítás ügye, mely a fuldai évkönyvek egy 892-i adatát juttatja eszünkbe, a görög szerzetesek szereplése stb.« (v. ö. Magyar Nyelv X., 42. l.). Melich János szerint Ajtony nevét is régiesebb formában őrizte meg a Gellértlegenda, mint az Anonymus krónikája (v. ö. Magyar Nyelv IX., 352. l.).

² Ugyanott, i. m. 93/94. l.

³ Vajjon egy fictiókkal dolgozó hamisító vagy az egyszerűsítő mondaképzés legyőzette volna-e a kereszténység hőseit ?

⁴ V. ö. Karácsonyi, i. m. 96. l.

segítségével megnyerte a lefolyt csatát. Csanád helyzete, ha bevárja a napot, kétségbeejtő volt; serege gyengébbnek bizonyult; menekülési útja el volt vágva, mert háta mögött ott volt a Tisza és a Maros vize. De viszont azon sem csodálkozhatunk, hogy oly későn és nagy nehezen akadt rá az éjjeli támadás mentő eszméjére. Hiszen azt a régi magyarok nem gyakorolták, sőt félték alkalmazásától. Így tehát értjük, hogy Csanád és társai »az égből eredt sugallatnak tekintették«¹ ezt a szerencsés ötletet.

A korszerű állapotok és a tények valószínű lefolyása tehát nagyon is igazolják a nagyobb legendában ránk jutott elbeszélést. Nézzük ezután az események pszichológiai motiválását.

A kétségbeesett Csanád, ki nem sokkal azelőtt keresztény lett, Szent Györgyhez fordul és az ő közbenjárásától reméli az ég segítségét. Miután pedig a nagy testi és lelki fáradalmak hatása alatt mégis elaludt (addig nem tudott elaludni) álmában egy oroszántól kapja az éjjeli támadás eszméjét. Az oroszán a pogány mesékben előforduló segítő.² Tehát a röviddel ezelőtt kereszténynyé lett pogány hős éber állapotban a keresztény szentet választja égi közbenjáróul, álmában pedig, mikor az éber tudatosság és vele együtt az újonnan szerzett benyomások szunnyadoznak, a pogány segítő jelentkezik »oroszán alak«-jában.

Ilyen finom lélektani motiválást csak való tények lefolyásában vagy egészen újkori, a lélektant át- és átfürkésző költők képzelt elbeszéléseiben találunk, középkori író vagy az egyéni vonásokat elhomályosító mondaképzés alig költötte volna.

A kivágott nyelv mondai motivumáról maga Sebestyén, ki a mondai vonatkozásokat felderítette, írja, hogy a monda ilyen valószínű formában eddig egyetlen népnél sem fordult elő.³ Ki is mutatja, hogy miért, t. i. »a magyar nép egyenesen azok közül a barbar »scythák« közül való volt, a melyeknél a fejjel való leszámolás dívott,«⁴ ezeknél keletkezett az a mondai motivum is. De ha a mondai motivum substratumát képező esemény újra meg újra ismétlődhetik, mert a nép szokásai úgy követelik, vajjon hol végződik akkor a valóság és hol kezdődik a költészet? Ha elismerjük, hogy Csanád tettei bizonyosságául tényleg elküldte Szent Istvánnak a leterített Ajtony levágott fejét, mily alapon vitatjuk, hogy éppen csak a levágott nyelv nem illik való ténynek ezen való tények sorozatába? Hiszen ha el volt terjedve az a mondai motivum, éppen abból meríthette Csanád azt az óvatos

¹ Karácsonyi, i. m. 96. l.

² Karácsonyi, i. m. 95. l.

³ Sebestyén Gy.: »A magyar honfoglalás mondái.« II. 216. l.

⁴ Sebestyén i. m. 216.

fogást, hogy mielőtt elküldte a fejet — másokkal, mert neki huzamosabb ideig ott kellett időznie — levágta a nyelvet és hőstettének bizonyosságául magának megtartotta.

Sokkal közelebb jutunk a valósághoz, ha feltesszük, hogy az a két mondai motívum a nép szokásaiban honos és azok szerint élő magyar hős tetteit befolyásolta, úgy hogy azok a mondai motívum szerint módosultak, mintha Sebestyénnel hinnők, hogy a mondaszerű események valószínű benyomása a legendaíró ügyes feldolgozásának köszönhető.¹ A legendaíró idegen volt.² Ő úgy a népszokásokat, mint a nép mondai motívumait nem ismerte közelebből, alig lehetséges tehát, hogy épen ő dolgozta volna fel ilyen ügyesen azt. De ha ezt még hihetnők is, valószínűtlensége dacára teljesen kizárt dolog, hogy azt a finom és egyéni vonású lélektani motiválást az oroszlánról való elbeszélésben ő találta volna ki.

Ha tekintetbe vesszük a 10. fejezet aprólékos és a valóság-nak mindenben megfelelő elbeszélését és kellő figyelemre méltatjuk különösen a görög szerzetesekről mondottakat — a mi kíváló kormeghatározó momentum —, bebizonyítottunk véljük, hogy ezeket a bőséges, tartalmas és helyes felfogásról tanuskodó adatokat csak kortárs közölhette. És ha igyekszünk megállapítani azt a nézőpontot, mely körül az előadott tények csoportosulni látszanak — nemcsak a 10., hanem a 11. és 12. fejezetekben is —, leginkább azon szerzetesek egyikére kell következtetnünk mint közlőre, kik Szent Gellért kíséretében Csanád ispán segítségével mint térítők vonulnak be az újonnan megszerzett tartományba.

A mondaszerűsége kívül azt a vádat is emeli Madzsar a hosszabb életrajzból fennmaradt előadás ellen, hogy »későbbkori viszonyokat visz át a XI. század eseményei közé«. Az életrajz két fontos részletének kombinált vizsgálásából vezeti le azt a vádat, t. i. a 15. fejezetben olvasható aprólékos adatokból és a 11. és 12. fejezetnek elevenen megírt leírásából. Madzsar így concludál:

»Van okunk, mint látni fogjuk, annak föltevésére is, hogy későbbkori viszonyokat visz át a XI. század eseményei közé. A 15. fejezetnek arra a helyére gondolok, a hol a legenda a káptalanok életmódjáról, a káptalani életbe becsúszott hibákról a szigorú bíráló hangján emlékezik meg. Csodálom, hogy Müller, a ki a nagy legendának a csanádi Mária-kolostor szerzetesére, mint a legenda szerzőjére mutató nyomait, a szerzetes-író művé-

¹ Sebestyén i. m. II. 216. 1.

² Karácsonyi i. m. 276. 1.

nek a káptalan igényei ellen irányuló tendenciáját igen helyesen fölismerte, nem vette észre, hogy az említett hely is csak akkor válik igazán érthetővé, ha ezekkel a nyomokkal hozzuk összefüggésbe s a kolostor és a káptalan közötti ellentétet tartjuk szem előtt. . . »Végül a fejezet utolsó részében Szent Gellértnek papjaihoz intézett beszéde a bevezető szavak ellenére, úgy látszik, nem a pogány lázadásra értendő, mint a hogy Müller s általában az eddigi magyarázók gondolták, hanem, mint a beszéd folyamán mindjobban kitűnik, a papság erkölcsének hanyatlását jósolja meg . . . az egész fejezeten végighúzódo összefüggés Szent Gellért szigorúságának, komoly disciplinális felfogásának bemutatása.

De a vele összefüggő részekről eltekintve, pusztán tartalma miatt is gyanúsak látszik a kanonokokkal foglalkozó hely. Azokat a bajokat, melyeket a legenda felemlít, illetve a melyekre célzást tesz, mint a káptalani társas élet megszűnését, a közös jövedelem felosztását, az erkölcsök és ruházkodás elvilágiasodását stb., jól ismeri az egyháztörténelem, mint az intézmény fejlődésének az egyes keresztény országokban tipikusan fellépő jelenségeit. Nehéz elképzelni, hogy az újonnan alapított magyar egyházmegyében mindjárt kezdetben, minden előzmény nélkül fellépniének oly tünetek, melyek másutt csak az intézmény bizonyos fokú fejlődésének, multjának föltételezése mellett érthetők.

A míg itt a hanyatlás jelenségeit viszi át a mi írónk a magyar egyház gyermekkorába, addig másfelől az a kép, melyet a 11. és 12. fejezetekben a csanádi egyházi élet felvirágozásáról, a vallásosság és az iskolai tanulmányok példás föllendüléséről oly szép színekkel megrajzol, nemcsak az imént tárgyaltakkal nincsen eléggé összhangban, hanem, azt hiszem, a XI. század viszonyaival sem. Amott az árny — itt a fényoldalak nem eléggé korszerűek.¹

Madzsar első érve formai jellegű. Nincs megelégedve a 15. fejezetnek mai alakjával és merész feltevással rekonstruálja annak egy bizonyos tendenciának megfelelő eredeti alakját. Ezen állítólagos tendenciából aztán anyagi érvet formál a 15. fejezet előadásának hitelessége ellen. A formális érv támasztja az anyagot, de az viszont megint csak az anyagnak a pusztá feltevésén alapul. Ily módon mindent be lehet bizonyítani. Valóban egyik sem alapul helyes megfigyelésen. A kérdéses előadás structurája, a hogy van, úgy került ki a compilator kezéből. Ő tudatában volt annak, hogy egymástól nagyon távol eső eseményeket szorít egy és ugyanazon rövid keretbe. A hol rátér

¹ Századok 1913. 512/13. l.

Szent Gellértnek a bekövetkezendő felfordulásról szóló jóslatának elbeszélésére, megemlíttendőnek véli, hogy »idem sanctus pater esset in loco suo cathedrali«. Röviddel azelőtt t. i. elbeszélte, hogy Szent Gellért a királyhoz utazott és hogy miket végzett, de visszatérését elfelejtette említeni. Ezt a mulasztását nehézkesen, de lelkiismeretesen jóvá teszi a harmadik jelenet előadása kezdetén, melyet az említett utazás után Szent Gellért csanádi működéséből még közöl; itt említi, hogy a püspök immár megint Csanádon van. Látni való, hogy ezen látszólag távoleső jelenetek a szerkesztő nézőpontjából ítélve egymáshoz tartoztak; hogy mi volt ez a nézőpont, erre később adom a feleletet.

Az ezen formai érv alapján levezetett anyagi érv még kevésbé áll. Miket Madzsar itt »a káptalani társas élet megszűnéséről, a »közös jövedelem felosztásáról, az erkölcsök és ruházódás elvilágiasodása«-ról sújtó érvül felhoz, azt mind csak saját eleven phantasiájából merítette; a nagyobb legenda fennmaradt szövegében nem esik mind arról szó, arra való czélzást sem lehet találni józan megfigyeléssel. Ha Madzsar tekintetbe vette volna, mit írt Karácsonyi a püspök és kanonokok közös életmódjáról a XI. században,¹ nem követte volna ezt a kellemetlen elnézést. A nagy legendában megmaradt szöveg épen az újonnan térített helyen kezdő primitív szervezetű keresztény életet tükrözteti híven vissza: »a kanonokok nem is annyira világi papok, mint szerzetesek, a házuk és templomuk nem püspöki palota, hanem monostor.«² Az első kanonokok az újonnan áttért magyarok fiai voltak, kiket a csanádi iskolában neveltek klerikusokká és ezeket »*episcopus sub maxima diligentia nutriebat*, eo quod non essent alienigenae, sed patriotae quatenus per eos ecclesia dei potest magnificentius exaltari.«³ Csakis erről van szó a 15. fejezet kifogásolt helyén is, a püspök gondos nevelése, melylyel a bennszülöttek fiaiból lett kanonokokat részesítette, tükröződik vissza belőle.

Egészen elfogult képzetnek szüleménye, a mit Madzsar Szent Gellért jóslatáról mond. Ő azt is a káptalan elleni tendenciával hozza kapcsolatba és a papság erkölcsének hanyatlására, nem pedig a Szent István halála után bekövetkezett belpolitikai felfordulásra akarja vonatkoztatni. Hogy az imputált tendencia itt nincs semmi befolyással, mutatja az a tény, hogy a jóslat a szerzeteseket is megrója (»*monachi erunt varii coloris in habitu*«).⁴ A politikai vonatkozást bizonyítja a jóslatot tartalmazó beszéd bevezetése (»*Scindetur, inquit, Ungaria et solvetur a iugo Chris-*

¹ Karácsonyi i. m. 269. l.

² Ugyanott.

³ Endlicher 220. l.

⁴ Endlicher 226, l.

tianitatis, a sacerdotibus usque ad laicos».¹ De kétségtelenné teszi a politikai vonatkozást magának Szent Gellértnek fennmaradt műve, mely a legendában érintett állapotokra félre nem érthető módon céloz. Ezt is alaposan kimutatta már Karácsonyi,² de Madzsar figyelemre nem méltatta.

Hogy constructióját támogassa, Madzsar »a XI. század viszonyaival . . . eléggé összhangban« nem levő előadást, mely »a 11. és 12. fejezetekben a csanádi egyházi élet felvirágozását, a valóságosság és az iskolai tanulmányok példás fellendülését oly szép színekkel megrajzolja«, szembe állítja a későbbi hanyatlás állítólagos tendenciósan zordon képével. De hogy fest az a nagy-szerű »fellendülés« józan megfigyelések alapján? Miután Szent István vezérei teljesen meghódították a csanádi tartományt és miután Szent Istvántól kinevezett tisztviselők kormányzása alá került, nagy sikerrel kezdődött ott a *térítési munka*. Nagy számban jöttek a térítendőek, hogy megkereszteltessenek; némelyek fiaikat adták a csanádi iskolába, hogy ott papokká neveltesse-nek; a végén annyi volt, hogy egy második tanítót kellett hozatni; száz férfiú azt követelte a püspöktől, hogy avassa fel azokat a helyeket, hol templomokat akarnak építtetni; a püspök örömében őket és a többi híveket vendégségre hívta meg; a meghívottak népies szokás szerint viszonzásul megajándékozták a püspököt: a férfiak lovakat, szarvasmarhákat, a nők aranygyűrűket és ékszereket adtak neki.

Mindezekben csak nagysikerű térítési munkáról van szó. Hogy milyen lesz a vallásos élet, az majd csak a térítés után derül ki, ha megcsendesednek a viszonyok és beáll az élet közönséges folyása. Erről pedig nem emlékszik meg az említett leírás, nem is teheti, mert a keresztény élet jövődjő alakulásáról annak kezdetén még nem lehet semmit sem tudni. De hogy a térítés maga nagy mértékben haladt előre, azt annál is inkább elhihetjük, ha meggondoljuk, hogy a leírt viszonyok között a megtérés politikai behódolás számba is ment. Szent Istvánnak kellett meghódnia mindenkinek, ki ezentúl Magyarországon boldogulni akart. Pedig a magyar nép kiválóan politikai gondolkodású nép volt mindig! Hogy ezen okfejtésünk helyes nyomokon jár, mutatja magának a legendának egy megjegyzése, mely szerint »*ducebantur etiam multi per comites*«.³ Szent István ispánjai egyszerűen megtérésre kényszerítették azokat, kik önként meg nem tértek. Így aztán megérthetjük a térítési munka nagy haladását.

¹ Endlicher 225. l.

² I. m. 155. l. jegyzet.

³ Endlicher 219. l.

Megérthetjük a befolyásosak és gazdagok azon ajánlkozását is, hogy önként templomokat építenek ; hiszen azon időben ilyen nagy hatalmi átalakulás után csak az új úr iránt való föltétlen hűség és terveikhez való csatlakozás árán lehetett a nagy befolyást és gazdag birtokot megtartani.

Csak Madzsar eleven képzelete előtt »nem eléggé korszerűek amott az árny-, itt a fényoldalak«. Valóban azon leírások annyira aprólékosan és naivan korszerűek, hogy még rafináltan gyakorlott és a történetet mai fogalmak szerint ismerő író sem tudná azokat oly híven és elevenen hamisítani ; középkori írótól ilyent feltenni a legnagyobb kritikátlanság.

Még hátra van a 15. fejezet saját szerű gondolatmenetének megmagyarázása. Már első dolgozatomban rámutattam arra, hogy a compiler művének vége felé belefáradt már főforrásának bőbeszédű előadásába.¹ Válogatni kezd és csak az őt különösen érdeklő részleteket másolja, különben a kisebb legenda és a nemzeti krónika tömörebb előadását követi. Rendkívül fontos volt ránézve a 14. fejezet végén és a 15. fejezet kezdetén található elbeszélés Szent Gellértnek a királyhoz való utazásáról ; mert a püspök akkor nagy ajándékot kapott a királytól a Mária-kolostor számára.² A kisebb legendában csak az odautazás egy epizódusa van leírva, belőle hiányzik tehát az a compilerra nézve annyira fontos adat. Azért követi itt az eredeti életrajzot. Az utazás leírásában ezen adat után még csak egy mondat következik, mely arról szól, hogy Szent Gellért a székesegyház építésére is kapott pénzt.³ Itt felébred a compiler helyi érdekeltsége, mert ezen adathoz hozzáfűz még két, a csanádi egyházi élettel összefüggő részletet, a kanonokok életmódjának rövid leírását és a kolostor harangozójának humoros történetét.⁴ Harmadiknak sorakozik ehhez Szent Gellért jóslatának leírása, melyben a csanádi egyházi életnek megint helye jut ; úgy látszik, az ösztönözte a compilert ide való felvételére, mert a jóslat beteljesedését későbbben, elkülönítve, a kisebb legenda szövege nyomán beszéli el. A három egymáshoz fűzött leírás tartalmilag annyira össze nem fér, hogy egy rövid keretbe való szorítását csak a helyi érdekeltség nézőpontjából érthetjük meg. Ezen helyi érdekeltség lehetett az eredeti életrajz írójánál is, de ilyen nehézkesen szűkre mégis csak a compiler szorította a keretet. Kezének nyomait mutatják a szentek

¹ Századok 1913. 370/71. 1.

² Endlicher 224. 1.

³ Ezt nem vette észre Madzsar. Vajjon ha a káptalan ellen való tendenciából költötte volna ezt a helyet egy lelkiismeretlen szerzetes hamisító, ezt az adatot is hozzáköltötte volna-e ?

⁴ Endlicher 225. 1.

előforduló megnevezései¹ és a rendkívül nehézkes összeköttetés, mely különösen abban nyilvánul meg, hogy csak a harmadik csanádi helyszíni leírás kezdetén jegyzi meg Szent Gellértnek Csanádra való visszatérését, pedig az ott leírt esemény *sokkal* később történt, mint a királyhoz való utazás.

A 11., 12. és 15. fejezetekben található aprólékos csanádi és egyházi helyi adatokkal teli eleven leírások alapján szintén egy Szent Gellért környezetében élő egyházi férfiúra kell következtetni, mint az elveszett hosszú életrajz írójára.

A 15. fejezet mutatja, hogy ez az eredeti életrajz még terjedelmesebb volt, mint a mai nagyobb legenda, úgy hogy ennek compilatora adatai közül válogatni kénytelen.

Utóljára hagytam azon részletnek elemzését, mely mind a két legendában, a mai kisebbikben és a mai nagyobbikban, benne van, de eltérő és sajátzerű formában. A királyhoz való utazás jellegzetes epizódusát értem, melyhez a nagyobb legendában hozzáfűződik a híres párbeszéd Szent Gellért és Walter között.² Madzsar általános kifogásait, melyeket a »novellistikus... elemekre« alapít, idevonatkozó irodalomtörténeti elméletének tárgyalása menetén megczáfoltam.³ De Madzsar a részletes összehasonlításból is kovácsolt érveket a nagyobb legendában található szöveg eredetisége megczáfolására. A következő eltéréseket állapította meg a nagyobb és kisebb legenda előadása között: ⁴

1. A kisebb legendában álmából ébred fel Szent Gellért, míg a nagyobbikban olvasás közben zavarja meg az ének és malomzörgés;

2. a kisebb legenda egyszerű szolgának (minister, famulus) nevezi Szent Gellért útítársát, míg a nagyobbikban Walter szerepel, kit ugyanazon legenda a csanádi iskola tanítójául tüntet fel;

3. a nagyobb legenda szerkesztője bennhagyta az »inquit« szót, melyet az előbb leírt »ait« már fölöslegessé tett.

A körül forog most már a vita, hogy a nagyobb legendában található hosszabb előadásból készített-e kivonatot a kisebb

¹ Míg a királyhoz való utazás összefüggő leírásának utolsó, a 15. fejezetben foglalt, részeiben ezt találjuk: ... regem... regem... regem... rege... úgy a 15. fejezetnek második részében, mely azon össze nem illő leírásokat tartalmazza, ezt a képet nyerjük: ... viri sancti... sanctus pater... sanctus vir... És a jellemző az, hogy a »szent« jelző kétszer egy-egy leírás első, tehát átvett mondatában áll, harmadszor pedig a fejezet végén van, hol a compilátor a kisebb legendából merített következő elbeszélésre készül áttérni.

² Endlicher 223. l. A. A. SS. Sept. VI. 723.

³ V. ö. előbb 388. kk. 1.

⁴ Századok 1913. 508/9. l.

legenda szerzője, vagy ennek rövid és általános előadását eleve-
 nítette és bővítette a nagyobb legenda szerkesztője fictiós szemé-
 lyekkel és eleven egyéni vonásokkal. Én nagyon jól meg tudom
 érteni a kivonatnak említett és — mint látni fogjuk — felületesen
 túlzott eltéréseit. Az egész jelenet éjjélkor játszódik le, ezt meg-
 jegyzi mind a két előadás. A nagyobb legendában ehhez hozzá-
 fűződik a párbeszéd bevezetése, és csak a bőbeszédű párbeszéd
 közepe táján derül ki — mellesleg —, hogy olvasás közben zavarta
 a püspököt a szolgáló és a malom lármája; de azelőtt ugyanazon
 párbeszédben szintén mellesleg meg van jegyezve, hogy »epis-
 copus . . . lecto interim iaceret«. A kivonatkészítő most már az
 egész hosszú párbeszéd tényeit két rövid mondatba szorította
 össze.¹ Nem lehetséges-e, hogy az első adaton akadt meg szeme,
 melyet azon ténynyel kombinálva, hogy éjjél volt már, úgy értett,
 hogy a püspök aludt már? A párbeszéd összevonása alkalmával
 Szent Gellért útítársát is röviden említeni kellett. A nagyobb
 legenda olvasója tudja, ki volt Walter, itt elegendő volt magának
 a névnek kiírása. De a kisebb legendában nincsen szó azelőtt Wal-
 terről, tehát rövid általános kifejezéssel kellett őt jelölni. Ez a
 kifejezés az első mondatkában »minister«, a másodikban »famulus«.
 Madzsar ellentmondást nem tűrő határozottsággal azt állítja,
 hogy ez »egyszerű szolgát« jelent. Pedig, ha csak egy kicsit fára-
 dozott volna és elővette volna Du Cange lexiconát, nem követett
 volna el ilyen elemi hibát; »minister« t. i. egyházi személyeknél
 még az archipresbytert és az archidiaconust is jelölheti, »famulus«
 is magasabb állású embert jelezhet.²

De miért hiányzik a »confestim pastor pius lachrymis per-
 funditur« rövid mondatka a nagyobb legenda előadásában, a mi
 pedig általánosan a legendákban »az elérzékenyülés és az ünne-
 pélyes szavak kísérője?«³ Épen azért, mert a nagyobb legendában
 ezen helyen nincsen elérzékenyülésről és ünnepélyes szavakról
 szó; egy érdekes kis epizódus eleven leírását találjuk ott. A szem-
 tanú, ki azt közölte vagy talán le is írta, biztosan nem vette észre
 a sírásnak nyomait Szent Gellérten. Hiszen az uralkodó hangulat
 öröm és nevetés. Egészen másképp van ez a kisebb legenda szerző-
 jénél, ki csak irodalmilag használja fel ezt a jelenetet; ő egészen
 kihagyja az egyéni és aprólékos vonásokat és a hozzájuk fűzött

¹ Ad quam pater sanctus expergefactus, accersito ministro, quid sit, inquit. Cui famulus, ut res erat insinuat.

² Itt mind a két kifejezést legjobban »segéd«-re fordíthatjuk. »Famulus«-t régi egyetemeken mai napig is ezen értelemben használják (pl. Lipcsében); v. ö. a szó hasonértelmű használatát Goethe Faust-jában, hol Faust tanársegéde, Wagner, famulusnak van nevezve.

³ Századok 1913. 509. l.

általános megjegyzést apostrophálja. Így aztán egyedül erre esik a hangsúly, az egész jelenet csak a leírás végén található philosophema miatt került a kisebb legendába. A mi az eredeti leírásban a tények sorakozásából véletlenül nyert, hozzátéveleg megjegyzés volt, az az általánosító kivonatban főtenynyé lett. Innen van az ünnepélyes hangulat, melynek kifejezője a »lachrimis perfunditur« irodalmi kifejezés.

Miért maradt benne a nagyobb legenda előadásában az »inquit« szó, melyet az előbb leírt »ait« már fölöslegessé tett? Ez egyszerűen csak bőbeszédűség, a milyent az elveszett hosszú életrajzból megmaradt részletekben mindenütt észlelünk. Az »inquit« és »ait« halmozását másutt is megtaláljuk még.¹ Madzsar kifogásai nagyon gyenge lábon állanak, inkább constructiók hajlamú képzeletből erednek, mint a tények megfigyeléséből. Ez azt mutatja, hogy mindenben a nagyobb legendában megmaradt szöveg az eredetibb. Az egyéhi vonások látszólag összeütköző sokasága, mely azonban, hacsak helyes inductiót alkalmazunk, a helyzet legkisebb aprólékosságokra is kiterjedő képét tükrözteti vissza, nem származhatik valamely hamisító fictió constructiókat gyártó agyából. Az utasok betértek pihenni; éjfél van; Szent Gellért ágyban fekszik már; de azért nem alszik, hanem olvas. Ez tényleg megtörténhetett. De ha egy hamisító a kisebb legenda előadását illusztrálta volna, mely szerint Szent Gellért éjfél idejének megfelelőleg már aludt, vajjon épen a legvalószínűbb tényt, az alvást áldozta volna fel változtatási hajlamának? Mennyire tágabb tere nyílt volna képzeletének játsz kedve számára, ha a kevés adott és valószínű tényt elfogadta és azok alapján merészröptű illúziós jeleneteket költött volna? A fictió constructiónak graphikus jelképe a lehetőleg egyenes és rendesen felismerhető célpont felé mutató vonal; a valóságos lefolyás azonban mindig csak nagyon görbe vonal jelképével rajzolható. Ilyen nagyon görbe vonalra emlékeztet Szent Gellértnek utazása a királyhoz, a mint a nagyobb legenda előadja; de rendkívül egyszerű az a vonal, melyhez a kisebb legenda előadása hasonlít. Itt már egy alkotó agy messzebbmenő logicus csoportosítását észleljük (nagyon rövidre való összevonás), míg amott a szemtanú közléseinek sokfélesége látszólag összeütköző, eleven vonásokat foglal magában.

A nagyobb legendában megmaradt előadásnak eredetiségét a kisebb legenda előadásával szemben bizonyítja még a következő

¹ Endlicher 225. l.: ... inter haec ait monochis: »Scindetur, inquit, Ungaria«... V. ö. ezt a helyet is: Endlicher 211. l.: ... episcopus dicens: »Tu, inquit, abba«...

két megfigyelés. Az egyiket már első dolgozatomban használtam fel, de Madzsar átsiklott rajta. Pedig az nagyon bizonyító erejű. Az éjféli jelenet Szent Gellértnek a királyhoz való utazása alkalmával játszódik le. Mind a két legendában megelőzi az éjféli jelenetet az odautazás rövid leírása.¹ De a kisebb legenda azt avval abbahagyja, nem értesít arról, hogy Szent Gellért elérkezett-e egyáltalán a királyhoz és hogy elérte-e utazásának célját vagy sem. Pedig a célzt megjelölte, és az nagyon alkalmas legendai motívum volt (pro cuiusdam defensione). Ha a kisebb legenda szerzője eredetileg saját emlékezetéből írta volna le azt az elbeszélést, nemcsak azt jegyezte volna meg, hogy Szent Gellért sietett valakit megvédeni a király előtt, hanem meg is emlékezett volna róla, hogy sikerült megnyerni a király kegyét azon szerencsétlen számára. Viszont mulasztását nagyon is megérthetjük, ha feltesszük, hogy egy bőbeszédű, hosszú életrajzból rövid felolvasásra való kivonatgot kellett készítenie. Mennyire küzdött a túlsok anyaggal és milyen egyenetlen a miatt az előadása, arra már rámutattam első dolgozatomban.²

A legendák rétegeinek egymáshoz való viszonyát nagyon jól mutatja a következő helyek összehasonlítása. A védelemre szoruló szerencsétlen vétkes embert a kisebb legenda csak »valaki«-nek nevezi (pro cuiusdam defensione).³ A nagyobb legenda szerkesztője, ki itt még a kisebb legenda szövegét követi, híven lemásolta ezt a megjelölést (pro defensione cuiusdam).⁴ De az utazás eredményének leírása alkalmával ezt írja: »quidam nobilis«.⁵ Ha a szerkesztő maga költötte volna a nagyobb legenda önálló helyeit, biztosan már elején nemesnek nevezte volna azt a valakit; hiszen nem nehéz kitalálni, hogy a király előtt beperelt egyén csak nemes lehetett; vagy aztán másodszor is megnyugodott volna a »valaki« megjelölésben. A bőbeszédű eredeti szövegben, mint látjuk, az állott, hogy »quidam nobilis«, a kisebb legenda túlsok anyaggal és szóval küzködő szerzője kihagyta a magától értetődő »nobilis«-t, a nagyobb legenda traditionalistikus, lelkiismeretes

¹ Vita minor (AA. SS. Sept. VI. 723.): Tempore quodam, dum pro cuiusdam defensione ad eundem regem properaret, in eiusdem regione (!) laboriosa parte, qua (!) apta usui pecudum extat, vir dei hospitatus est.

Vita maior (Endlicher 223. l.): Accidit autem quodam tempore, ut pro defensione cuiusdam ad regem properaret. Et in eiusdem regionis parte silvosa, quae usui porcorum erat apta, sita erat quaedam villa, in quae meridie hospitatus est.

² Századok 1913. 364/65. l.

³ AA. SS. Sept. VI. 723.

⁴ Endlicher 223. l.

⁵ Endlicher 224. l.

szerkesztője lemásolta mind a két versiót, úgy a hogy forrásaiban találta.

Mennyire nem helytállók Madzsar megfigyelései, mutatja azon érve, melyet a kisebb legenda itt tárgyalt szövegének eredetisége mellett felhoz, az t. i. hogy ez a szöveg egy kerek egységes kis történetet tartalmaz. Jó kerek kis történet, melynek nagyobb fele egyetlen egy szóval sincs érintve! A kisebb legenda az oda-utazásnak csak kezdetét beszéli el, a többiről egészen hallgat. Van bizony olyan kerék is, melynek nagyobb fele hiányzik, de sohasem került ki ilyen az »eredeti« mester kezéből; míg azzá lett, mások is sokat használták azt.

A nagyobb Gellért-legenda 14. fejezetének ezen utolsó része, mely a Szent Gellért és Walter között való sajtáságos párbeszédet tartalmazza, feltétlenül eredeti; a kisebb legenda hasontárgyú rövid elbeszélése teljes bizonyossággal felismerhető kivonata a nagyobb legendában megmaradt eredeti szövegnek. Ezen szöveg csak szemtanú közlésén alapulhat.

Nem szívesen bocsátkoztam a nagyobb legenda legfontosabb részleteinek ilyen elaprózó elemzésébe, érzem, hogy ez az olvasóra nézve roppantul hosszadalmas és fárasztó. De más út nincs az igazság felderítésére, miután Madzsar kereken tagadta az illető fejezetek eredetiségét. Elemzésük nemcsak eredetiségüket bizonyította be teljes mértékben, hanem fontos útmutatásokat is szolgáltatott az elveszett eredeti életrajz szerzőjének közelebbi meghatározására is. Itt már most felvehetem rendszeres tárgyalásom fonalát.

Mely körben élt és ki lehetett az elveszett eredeti életrajz szerzője? A 10. fejezetben elbeszéltek alapján kortársra következtettünk mint közlőre, még pedig nagy valószínűséggel Szent Gellért kísérőinek egyikére, kikkel Csanád ispán kocsiján bevonult az újonnan meghódított csanádi tartományba. A 11. és 12. fejezet bő és korszerű közlései a térítés nagy munkájáról bizonyossággá teszik ezt a következtetést. Még inkább megerősítik a 15. fejezetnek a csanádi egyházi életre vonatkozó eleven leírásai. Mind ezen adatok közlője csak egy Szent Gellért környezetében élő egyházi férfiú lehetett. A 14. fejezetben található érdekes párbeszédben ki is lép ez a közlő a kulisszák mögül, ő t. i. a párbeszéd másik személye. Waltert már Bakonybélen találjuk Szent Gellért környezetében.¹ Ő ott volt az első térítők között is. A csanádi tartományban végzett térítési munkáról közölt részletek nagyon is Walter nézőpontja körül csoportosulnak.² A 14. fejezetben pedig

¹ Batthány i. m. 326. l. n. jegyzet.

² V. ö. különösen az iskoláról és a másik tanító megszerzésének módjáról közölt bőbeszédű adatokat: Endlicher 219—221. l.

ő a párbeszéd másik személye.¹ Karácsonyi valószínűnek veszi azt is, hogy Walter Szent Gellért bejövetele alkalmával is kíséretében volt.²

Mind ebből következik, hogy az eredeti életrajz bő adatainak közlője Walter volt. Hogy ő maga le is írta, vagy csak előszóval másnak elbeszélte, a ki leírta, azt nem tudjuk eldönteni. De az egészen mellékes, az elveszett életrajz megmaradt fontos részleteinek közelkorúságára és eredetiségére nézve teljesen közömbös.

Még csak arra mutatok rá, hogy azon részletek, melyeket a nagyobb legenda compilatora ezen eredeti életrajzból művébe felvett, érintetlenül mentek át. Hitelességük tehát az ő keze alatt nem szenvedett.³ Innen van, hogy egészen tisztán kiválaszthatjuk azt. Az első dolgozatomban adott forráselkülönítést is fenntartom.⁴ De egyik mellékkérdésben változtatnom kell első dolgozatomban elfoglalt álláspontomon. A velencei átdolgozó változtatásait túloztam, mikor az 1—3. fejezeteket egészen tőle származtattam.⁵ A már említett stilkritikai érvek⁶ bizonyítják, hogy itt is megvan még az eredeti életrajz structurája. De viszont Karácsonyival és Madzsarral szemben állítom, hogy az első fejezetekben sok olyan változtatás esett meg, melynek tendenciája Szent Gellértet a velencei György-kolostor számára reclamálja. Mi volt a Walter-legenda eredeti verziója, azt ma már eldönteni nem tudjuk. A nagyobb legenda keletkezése idejében olyan verzió is állott fenn, hogy Szent Gellért rosazzo-i szerzetes volt.⁷ A mai nagyobb legenda azon részeiben, melyek Szent Gellért velencei tartózkodását adják elő, kétségtelen anachronisztikus adatokat találunk, úgy hogy a legenda első fejezeteinek későbbkorú változtatása és átdolgozása egészen bizonyos. Ilyen anachronismus azon elbeszélés, mely szerint Szent Gellért édes apja egy rendes (a pápa parancsára végbement) keresztes hadjárat alkalmával meghalt. Karácsonyi ügyes módon átsiklott ezen a nehézségen.⁸ De ha el is fogadjuk ügyes magyarázatát, mégis későbbkorú változtatást

¹ Endlicher 224. l. különösen tekintetbe veendő, hogy a párbeszéd tárgya Walter szakmájába vág (ének).

² I. m. 45. l. v. ö. Karácsonyi idevonatkozó érveit a 274—276. lapokon is.

³ V. ö. a compiler írói egyéniségéről már előbb mondtam (396. kk. l.). Más szempont alá esnek a velencei változtatások.

⁴ Századok 1913. 430. kk. l. Az elkülönítés módszerére nézve v. ö. előbb 390. kk. l.

⁵ Századok 1913. 427. l.

⁶ V. ö. előbb 391. kk. l.

⁷ Fontes domestici III. 63. l. Első dolgozatomban ezt állítottam a Walter-legenda eredeti verziójának, de bevallom, kellő alapelkül.

⁸ I. m. 29. kk. l.

kellene elismernünk, mely legalább ezen szavakat csempészte be : »... ad imperium summi pontificis tota christianitas cruce signata ... pro eodem loco sancto pugnaturi.« A másik anachronisticus adat azon állítás, hogy Szent Gellért Bolognában egyházi jogot is tanult.¹ Karácsonyi ezt is kimagyarázta, állítván, hogy a »decretum« itt csak Szent Benedek szabályait jelenti.² Hivatkozik Szent Gellért saját művére, mely szerint »decreták« ugyanaz, mint »a benedekrendüek szabályai.«³ De Karácsonyi tévedett. Szent Gellért művének idézett helyén nem »decreta« áll, hanem »decretalia.«⁴ Ez nemcsak itt, hanem másutt is jelenthet szabályokat. De »decreta«-t sohasem használják ilyen értelemben. Hogy valamely átdolgozó canonjogi tanulmányokat is imputált Szent Gellértnek, az a következő mondatból egész világosan kiderül : »Erat enim virgo, *doctor decretorum*, magister sacrae theologiae ...«⁵ Azt hiszem, hogy az idevonatkozó változtatások a velencei Szent György-kolostor hagyománya érdekében történtek. Mindazon adatok, melyek Szent Gellért ősi hazájára, nevelésére stb. vonatkoznak, csak nagy óvatossággal használhatók.

Magam is jól ismerem Madzsar által élesen megbírált dolgozatnak fogyatékoságait ; hiszen azt még egyetemi hallgató koromban írtam. De ilyen dolgozatot alig lehet hibátlanul elkészíteni. Annyi mellékkérdés és homályosan ismert tény függ össze elválaszthatatlanul a főtárgygyal, és annyira felhalmozódott már a vitás anyag és a vita irodalma, hogy egészen külön specialistára lenne szükség, ki hosszas, csak ezen kérdésnek szentelt tudományos munka után lenne talán képes azt úgy tárgyalni, hogy egyetlen egy ponton sem tudja a könyörületlen bíráló »raffináltan naiv okoskodással« vádolni. Többször visszavághattam volna ugyanezen kifejezéssel, a hol Madzsar okoskodásainak fogyatékoságait kimutattam. De nem tettem. Megelégszem azon nyugodt lelkiismerettel, hogy az új nézőpont ellen, mely alá a Gellért-legenda keletkezését állítottam, a kritika egyetlen egy tényeken alapuló érvet sem tudott felhozni.

Müller Frigyes.

¹ Endlicher 207. l. : »... scienciis ... decreti ...«

² I. m. 39. l.

³ I. m. 36. l.

⁴ Batthány i. m. 11. l. : »... decretaliaque ex more perficiunt quamadmodum ex coenobitis iugiter comprobatur ...«

⁵ Endlicher 230. l.

Történeti irodalom.

Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae.

— Edidit academia scientiarum et artium slavorum meridionalium auxilio regiminis Croat., Dalm. et Slav. — Collegit et digessit *T. Smičiklas*. — Vol. VII. Diplomata annorum 1290—1300 continens. Zagrabiae. Ex officina societatis typographicae. 491 oldal.

E munka megelőző köteteit Šufflay Milán ismertette a Századokban.¹ Ezen kötet, a hetedik, 1909-ben jelent meg; szerkezete megegyezik az eddigiekkel: a fölhasznált nyomtatott oklevéltárak fősorolását követik az oklevélszövegek élükön horvát-nyelvű regestákkal, alfabetaikus név- és tárgymutató és chronologikus tartalomjegyzék latin nyelvű regestákkal.

A közölt 376 oklevél legnagyobb része már megjelent más oklevéltárakban; 125 van közöttük olyan, mely itt van közölve első ízben. Ezeknek eredetije Zárában a kormányzói levéltárban (48 db.), az ottani Mária-kolostor levéltárában (26) s a zágrábi délszláv akadémiában (16) őriztetik. Ezeken kívül dalmát archívumokból (Ragusa, Trau, Posedarje), Trsatból, a császári káptalanból, Laibachból, a budapesti orsz. és a múzeumi levéltárból, a zágrábi érseki levéltárból közli Smičiklas az itt először megjelent okleveleket.² Függeléként 11 oly oklevelet közöl, melyeket vagy később találtak, vagy dátálatlanok, de biztosan XIII. századbeliek.

Előszavában említi azon nehézségeket, melyekkel meg kellett küzdenie, hogy a nápolyi, központi állami levéltárban kutató Wenzel, Rački és V. Makusev másolatait chronologice összeegyeztesse. Sok esetben — írja — ez nem is sikerült. Ennek ellenére csak két oklevél dátumát látjuk kérdőjellel megjelölve s a többi kétes eseteket az olvasók logikus belátására bízta, mi sokat levon a könyv megbízhatóságából s használhatóságából.

¹ Századok 1905. 850—859. Vol. I—II. ismertetése; Századok 1907. 838—848. Vol. III. és IV.; Századok 1909. 69. Vol. V.; Századok 1910. 333. Vol. VI.

² Smičiklas több oklevelet közöl a Zay-család zay-ugróczy levéltárából is. Ezeknek lehelvét így jelzi: »u Zay-Ugrócz (Erdelj)* (310., 376. l.) Szerinte tehát Zay-Ugrócz Erdélyben van!

De legkevésbé használható a betűrendes név- és tárgymutató; nemcsak azért, mert több »név és tárgy« benne nem foglaltatik, hanem főleg a következetesség hiánya miatt. Szinte kezelhetlenné teszi az, hogy az egyes helynevekről szóló adatok nem az egykorú helynév alatt, hanem *csakis* annak mai neve alatt vannak közölve. Pedig, a ki pl. Almissához keres adatot, aligha fogja azt az O-nál keresni Omiš alatt, sem Wyvart Novigradnál, Valkót azaz Wolkow-t Vukovonál. Hiszen e korbeli oklevelekben ezek a nevek nem fordulnak elő. Ha az összeállító bevehette a Jadera = Zara, vagy az Aurana = Vrana címeket, meg kellett volna föltétlenül tennie ugyanezt a többi nevekkel is.

Az oklevelek szövegei érdekes képét adják az 1290—1300 közt lefolyt évtizednek. Az utolsó Árpád-házi király küzdelmei a nápolyi udvarral, ennek trónszerzési törekvései itt, Dalmácia és Horvátország területén nyilatkoztak meg legerősebben. Egy-más mellé helyezve a király s a nápolyiaknak »rex Hungariae« címmel s joggal tett kiadványai, más vonatkozású anyaggal egymástól el nem választva, a megoszlott országrészek akkori helyzete a legvilágosabban tűnik a kutató elé. III. Endre királyi oklevelei mellett, vele egyidejűleg, ugyancsak, mint »rex Hungariae« adja ki okleveleit nápolyi II. Károly, Martell Károly, majd Róbert Károly. Minden ily oklevél kifejezi azt a nagy igyekezetet, mit ez udvar kifejtett a magyar trón elnyerése érdekében. Hűségre intik a horvátországi nagyokat, buzdítják, hogy csak tartsanak ki továbbra is mellettük. Mint Magyarország királyai, lekötelezik őket nagy birtokadományokkal, kiváltságokkal. A Šubić-oknak különösen pártját fogják; adnak nekik *salvus conductus*, melylyel szabadon mehetnek Apuliába, Nápolyba, adnak nekik engedélyt gabonaneműek behozatalára, hogy azzal elláthassák szlavóniai váraikat, küldenek nekik ballistát váruk védelmére. És valamint III. Endre király 1293-ban kiadott oklevelével Šubić Pálnak és testvéreinek örökösen adományozza a tengerparti, a horvát bánágot (*banus maritimus*) (144. okl.), ép úgy 1295-ben II. Károly, nápolyi király, Šubić Pált Horvátország és Dalmácia örökös bánjává teszi. A föltétel, mit ehhez az adományozók fűztek, persze mindkét részről a hűség. Adományleveleket ad III. Endre király is, adó alól felment, nemessé tesz hozzá hű embereket, részint a már tapasztalt hűségért, királyi tekintélyének e vidéken való megóvásáért, anyjának megvédelmezéséért, másrészt, hogy hűségre kötelezzen egyeseket. Ugyanígy jutalmaz maga Morosini Thomasina is.

A két király versengő hatalma közt a pápa is megjelenik, hogy püspököket — kik érdekeit védik — kinevezzen és hogy a keresztes hadjáratok javára adó címén pénzt gyűjtsön. Ter-

mészetesen a lakosság is megoszlott a pártos uralom alatt. Találunk békülési szerződéseket az egyes dalmát városok között; majd a lázongó urak egyike-másika magába térve birtokadományozással igyekezik jóvá tenni a bántalmakat, miket a zágrábi püspök, illetőleg annak javai ellen elkövetett. Ép így tesznek a káptalan és a griči polgárok is egymás közt. A tengeren pedig s a partokon a kalózok tették nyugtalanná az életet, ellenük is folytonos a panasz.

Az egyenetlenkedések közben látunk igyekezetet a pusztá földek (*possessio vacua, non plantata, habitaturibus ab antiquo destituta* 234., 252., 262. l.) benépesítésére, megművelésére. A káptalanok adományokat tesznek azon kötelezettséggel, hogy az adományozott földeket szőlővel beültessék. Olvasunk róla, hogy Olaszországból nagy mennyiségben szállítanak gabonát Horvátországba; a tengerpartokon pedig sófőzéssel foglalkoznak, mit innen tovább szállítanak. Cserélnek pusztá földeket magyarországi birtokokért. A birtokadományozó, határjárásról szóló oklevelekben¹ pedig mindenütt egymást érik a magyar szavak, elnevezések, be egész Drežnikig s le a tengerig végesvéig a magyar hadak járta utakon. Helynevekben: »comitatus Wynar« a Korana mellett (75. l.), »Alsó-Gradiška« a Szávánál a Vrbas felé (215. l.), Zeredahel a kis Petrinja mellett (108. l.), s a tömérédek drávamenti és szlavóniai régi magyar, részben ma is fennálló helységnevek, mint: villa Reufolu (110. l.), villa Kereztur (231. l.), villa Bechefolu (382. l.), castrum Koorog (238. l.), villa Mihály, Erezteuen (310. l.), Lodomyrfolwa (240. l.), Ladislaufeodi (254. l.), Adryanfalva (346. l.); [Kulpa]-teu és [Buken]-reve (391. l.), kikötők; egy forrás: Gramachnik-few (153. l.), egy árok: Neokuz (108. l.), egy szikla: Solumkew, lenn Drežnik váránál (75. l.), egy cserjés: Hotharasth (236. l.); egy planicies, que volgo dicitur Ret (349. l.), egy silva ligueth vocata (383. l.) és a fák nevei: arbor harazthfa (183. l.), gertian (64., 130., 205., 314. l.), fyz (314. l.), scil v. zyl (314. l.), egurfa (108., 156., 167. l.), yhor (153., 226., 384. l.), narfa (155., 166. l.), cher (166. l.), nyr (360. l.), byk (99., 108. l.), berekunya (232. l.), arbor piri

¹ Egy ily birtokadás-vevésről szóló oklevélben, mely 1296 aug. 11. kelt Zarában (220. sz.), a benne háromszor is előforduló »fratis« szóra nem talált magyarázatot Smičiklas s ezért a hasonló hangzású »pratis« szóval véli helyettesíthetni. De: 1. mert létezik a görögben egy a φραx-gyökből származó φράσσω = bekeríteni, körülkeríteni és a ο φραγμός = kerítés szó, mely a latinba is átment és 2. mert e »fratis« szó mindháromszor a maceria (-ae = kerítés) szóval együtt fordul elő (»terra immunda, scilicet de fratis et maceriis«): valószínűbbnek tartom, hogy fratum v. fratus rokonértelmű a maceriával.

vulgo kurthuele dicta (382. l.), dumus rakathya (73., 110. l.): mindezek a nevek, szavak, melyek vulgo voltak használatosak e vidéken, jelei annak, hogy az utak mentén, merre magyar hadak vonultak, mindenfelé voltak magyar telepek is.

Találhatók elszórtan horvát elnevezések is: slap (332. l.), lacus sive Gezero (333., 239. l.), gay, malaka, zuha reka, nyza yama, sasadda, grum stb.

Sok és érdekes anyagot nyújt e kötet azon események megvilágítására, melyek III. Endre korában az ország déli részein történtek. Tekintve, hogy e kötet nem tartalmazza az e korra vonatkozó összes okleveleket, s hogy a ragusai magánlevéltárakban, a zárai notariusi könyvekben s más, még meg nem nyitott levéltárakban ez évtizedre vonatkozó számos oklevél létezéséről tesz említést a szerző, Dalmácia története e korra vonatkozólag tetemes adatgyarapodásnak néz elébe. **Tarczay Erzsébet.**

Márki Sándor: Dósa György. (Magyar Történeti Életrajzok XIX. évf.). Budapest, 1913. 4° 535 l.

Dósa György parasztlázadásának 400 éves fordulója meghozta történetét is. A Magyar Történelmi Társulat helyesen cselekedett, hogy a jelentős történelmi esemény 400 éves emlékére megíratta a fővezér életrajzát Márkival, a kit korábbi, ugyanezen tárgyról írt műve szinte kijelölt a feladatra, hogy a három évtized óta közzétett újabb történeti anyag felhasználásával szemünk elé állítsa a nagy mozgalmat, vezérét a maga jelentőségében és valóságában. Újonnan átdolgozott, bővített és javított kiadással állunk szemben. Ezen körülmény s a tárgy jelentősége, meg az író kiváló személyisége következtében a művel szemben magasabb igényekkel léphetünk fel.

Az új életrajz gerinczét természetesen a korábbi alkotta, — hiszen lapokon át szó szerint egyezik.¹ Márki átdolgozta, — a régi beosztást új rendbe sorozta, — bővítette azóta előkerült új adatokkal, de a meglévőt kevésbé javította. Nem oszthatom tehát a szerzőnek nézetét, hogy művét »minden irányzatosságtól megtisztítva« sikerült újra kiadni. Minthogy a Dósa kivégzéséről, a felkelés elnyomásáról és méltatásáról szóló utolsó három fejezet majdnem szó szerint egyezik² korábbi művével, kis módó-

¹ Az első száz oldalt összehasonlítottam s a következő egyezéseket kaptam: 1—6 (A régi: 1—5); 17—18 (7—8 kis betoldással); 20 (8—9); 23 (9); 28 (10); 30 (11); 58—64 (13—17); 67—71 (39—42); 72—74 (26—28); 75—78 (43—45); 80—82 (19—20); 83—86 (46—50); 87—88 (21—22); 89—100 (51—60).

² Élet 1914. évf. 388. l. Márki: Dósa Gy. 484—495 (184—195) és 497—509 (195—205).

sítással ma is csatlakozom Salamon Ferencz indokolt bírálatához, hogy »a munkában a politikai irány ellen« ha már nem is »sok«, de »alapos kifogást lehet tenni«.

Az életrajz az Örlöcz-nem Szovát-ágához tartozó makfalvi és uzapaniti Dósa-család ismertetésével kezdődik és szélesen rajzolja meg a székelység viszonyait, a korabeli hatalmaskodásokat Dósa ifjúkorában, hogy a keret mintegy magyarázatul szolgáljon Dósa gyilkosságához, a melylyel 1507-ben először bukkán fel az ismeretlenség homályából. A sötét kép megrajzolásába annyira beleéli magát a szerző, hogy Erdélyben már parasztköztársaság keletkezését is lehetőnek tartja, holott saját szavai szerint »Dósa György székely népe, a törcsváriakat kivéve, az egész idő alatt csendesen maradt«.¹ Tehát Dósát nem a közviszonyok teheték »egész Erdély nyilvánosságos rablójának«, hanem szilaj vére, mert később is, másutt is elkövette a rablást s jó pénzügyi érzékkel kereste meg a királyi adószedőket, egyet vezérsége előtt, egyet pedig mezőtúri táborozásakor.²

Erdélyből elbujdosva, vitézi életre adta magát s mint a nándorfehérvári egyik lovascsapat vezére megölte a szendrei spahik fejét, Alit. Eme vitézi tette hozta meg neki a keresztes-hadak vezérségét. A pápai bulla kihirdetésére sereglett a jobbagyság Rákos mezejére, de a mozgalom elfajulása mindinkább beigazolni látszott az ellenzők aggodalmát, mire a király május 15-ikén a további sereggyűjtést, majd 23-ikán Bakócz az egész kereszteshadjáratot betiltotta.

Márki széles alapokon, élénk színekkel rajzolja meg a társadalmi viszonyokat. Korábbi példák, külföldi vonatkozás, — ha nem is kapcsolat — népmese, anekdota, történeti előzmények és specialis okok tarka összessége mind a felkelés szükségyszerű, szinte természetes folyományának igazolására szánvák, a nélkül azonban, hogy azt kidomborítva látnók is. Megismerttet az ország különböző részein folyó mozgalmakkal,³ azok vezéreivel; látjuk Buda körül Száleresi Ambrust, Abaujban Aszalai Kecskés Tamást és Medgyaszai Mészáros Lőrinczet, Ugocsában Körmös hadnagyot, — kit hol Sásvári Weres Gergelynek, hol meg Györgynek nevez,⁴ — Szabolcsban Máté papot és Nagy Györgyöt, Biharban Mihályt, a köleséri papot, a keresszegi bírót, Miklós deákot, a Duna-Tisza közén Mészáros Lőrinczet, Bács és Bodrog megyékben, továbbá a Szerémségben Nagy

¹ Lásd 414. és 426. ll.

² U. o. 62. és 203. ll.

³ Egyszer lőrinczi-i, máskor szentlőrinczi tábort mond. U. o. 296. és 356. ll.

⁴ U. o. 334. l.

Antalt, Pogány Benedeket, Borbás papot, Nagy Radoszlávot, Dunántúl Sós Demetert, Erdélyben Albert hadnagyot, Viczei vargát stb., de természetesen legtöbbet foglalkozik a fővezér, Dósa György hadával, a melyben alvezére és helyettese öcsce, Gergely volt.

Kísérjük tehát mi is Márki adatai alapján Dósát útjában. Május közepéig mintegy 40.000 ember gyűlt össze Pest alatt.¹ Midőn a sereget feloszlásra szólították fel, »mindnyájan a maradás mellett nyilatkoztak.«² »Szálerei Ambrus pesti polgárt valami háromezredmagával otthagya a Rákoson«,³ Lőrincz papot délnek Bácsba, Barabás papot Eger felé indította 3000—3000, illetve 3500 emberrel. »Ő neki tehát magának, körülbelül 30—40.000 embere lehetett, beleértve az asszony-nép-séget«. Seregét két részre osztotta.⁴ Dósa »egyenesen Czegléd felé ment« s itt kezdte szervezni a népfölkelést. Czegléd népe már előbb csatlakozott Dósához, de itt azért még növekedett serege.⁵ Czeglédről május 18-ikán Tiszavárkonyba ért s még aznap T. Varsányba kelt át hordóhídon a sereg (?). Itt 300 lovas és ugyan annyi gyalog csatlakozott hozzá. 19-ikén Mezőtúrig jutott a hol 800-nál többen állottak melléje. 20-ikán a dévaványaiak kal gyarapodott serege s mégis midőn másnap Egén⁶ sereg szemlét tartott, »úgy találta, hogy kétezer lovas és háromezer gyalog, összesen tehát ötezer katonája van«. — Hová lett a többi? Vagy talán élesen megkülönbözteti a felszerelt katonát s a fegyvertelen »népfölkelőt«?

Másnap, azaz május 22-ikén Mezőberényen át érkezett Békésre, a hol »Lőrincz pap egymaga kétezer-nél több embert, Balogh István tanító pedig háromszáz gyalogost vezetett hozzá. Már *húszezer embere* volt s pénze, hadifőlszerelése sem hiányzott.⁷ Két nap múlva már Gyulán találjuk, a hol hada, »a mely Békés alatt még csak 20.000 emberből állott, a vidékről beözönlőkkel együtt szaporodott fel *harminczháromezerre*«. ⁸ Innen küldte Balogh Istvánt a Maroshoz, Apátfalvára, kinek hadait azonban már 26-ikán Báthory István és Csáky Miklós püspök hadai megverték és Nagylakig üldözték. Dósa nem késett s már másnap Nagylak és Csanád között győzelmet arat s Csáky csanádi várát ostrom alá veszi. A püspök menekül, de elfogják

¹ U. o. 94. és 102. ll.

² U. o. 174.

³ U. o. 177.

⁴ 178. l.

⁵ 182. l.

⁶ 203., 204. ll.

⁷ 204. l.

⁸ 212. l.

és a többi nemessel, köztük Telegdy István kincstartóval együtt kivégzik.¹ Miként jutott azonban Telegdy Dósa fogságába a nagylaki csata előtt? Hisz Telegdyt a király már május 15-ikén a moldvai vajdához küldte s ő akkor a Maros aradvármegyei vonalán *fölfelé* haladva már Lippát is elérte.²

Csanád elfoglalása után a marosvölgyi várakat hódoltatja be s Lippa elfoglalása után június 15-ikén Temesvár alá ért nagyszámú hadával. Hogy a vár ostromának sikerét biztosítsa, a környéket népe a Tiszáig elfoglalja. A szorongatott vár csak Szapolyai felmentő seregében reménykedhetett, a mely július 15-ikén meg is érkezett. Az ulicsi mezőn dőlt el Dósa felkelésének sorsa s a csatával együtt veszett a parasztság ügye is. A vezér és öccse, nagyszámú hívükkel a vajda fogságába esett. A kegyetlen ítélet s az ártatlanokat is sújtó s ezért még kegyetlenebb országgyűlési végzés fejezi be a gyászos emlékü felkelést.

Az eredmény összegezésénél igaza van Márkinak, hogy a történetekért nem lehet kizárólag Dósát okolni s hihető is, hogy Dósa a felkelésnek csak a szenvedélye, harcosos karja s ezáltal feje volt, de nem a spiritus rectora.

Kár, hogy a nagy szorgalommal összehordott anyagba Szerémi nyomán olyan ellentmondó adatok jutottak. A mű csak nyert volna vele, ha a szerző szigorúbb kritikával bírálta volna a kezébe került anyag ellenmondásait.

Pedig a tárgy természetéből következik, hogy feldolgozása nagy nehézségekbe ütközött. Márki előadói művészetére volt szükség, hogy ezeket a nehézségeket legyőzze. A tárgy minden vonatkozására vet némi világosságot, a sok reflexio és kitérés azonban némileg megbontja az életrajz egységét, a melyet, szerző a nála megszokott eleven színekkel és szónoki fordulatokkal rajzolt meg és állított szemünk elé. A Történelmi Életrajzok így a Dósa-életrajzzal érdekes kötetül gyarapodtak, sajnáljuk tehát, hogy az érdekes munka tendenciáját és ellenmondásait kifogásolnunk kell.

Dr. Závodszy Levente.

Szendrei János és Szentiványi Gyula: Magyar Képzőművészek Lexikona. Első kötet, Abádi—Günther. Budapest. 1915. 616. l.

Egy régtől óhajtott, nehezen várt könyv jelent meg a magyar könyvpiacon. Bár háború idején jött, mégis megvan a maga actualitása. A szakkörök szempontjából ezt alig kell bizonyítani. Szakkérdésekben a kutatás időtrábló ezer baján-

¹ 214—219. l.

² V. ö. 230., 269. ll.

gondján segít, vagy legalább könnyít, támpontot azonban mindezenekre nyújt. De aktuális a közönség szempontjából is. Művészetünket a háború súlyosan érinti, még súlyosabban a művészek existenciális érdekeit. A háború bizonyította be, hogy a művészet demokratizálásától még messze vagyunk. Ebből a szempontból aktuális épen ez a könyv. Mert a demokratizálást csakis az ismeretek terjedése és az ezek nyomán járó érdeklődés, belső szükség alapján előálló új szükségletek felébredése által lehet várni és elérni. Közönségünk pedig keveset tud művészetünkről, még kevesebbet ennek multjáról. Utóbbi érthető, mert megfelelő áttekintést nyújtó hazai művészettörténeti oktatásban nem részesülhetett, hiszen ilyen tárgyú munkánk nincs is, sőt az ilyen mű megírását lehetővé tévő lexikon is csak most jelenik meg. E kitűnő mű és hozzá csatlakozó kötetek közönségünket a művészeteknek nagyobb közelségébe hozzák majd, s egyszersmind egy jobb jövőendő közelébe is. A mű a XII. századtól kezdve, mint a mely időben képzőművészetünknek még frott nyomára akadunk, napjainkig terjedő nyolcz-kilencz századot öleli fel, s feldolgozza az ez időből származó, s a legkülönbébb forrásokban rejtőző összes művészettörténeti vonatkozásokat és nyújtja életrajzi adatait egyrészt a kimondottan magyar művészeknek, valamint a hazai nemzetiségeken kívül azoknak is, a kik a magyar képzőművészettel, illetve a magyarsággal bármiféle vonatkozásban voltak. A »magyar vonatkozás« lehetőséget tág értelmezése kétségkívül mellőzhetetlen volt és valójában egyik erőssége is a műnek. Szerzőknek a mű bevezetésében e részben kifejtett elvi álláspontjuk szabatos és helyes. Lényegében különben is »nem magyar« művésznek csak azokat tarthatjuk, kik idegen állampolgárok, s hazánkban csupán egyideig, valamely művészi munka elvégzése céljából tartózkodtak. Ezeknek számát ebben az első kötetben 320 körül olvastuk meg, mely szám a 2953 életrajzhoz viszonyítva elég tekintélyes és mutatja egyszersmind, hogy hazánknak minden időben, de különösen a XIV—XV. században, majd a XVIII—XIX-ben élénk összeköttetése volt a külföldi művészekkel. — A képzőművészet minden ágára kiterjeszkedik a lexikon, úgy a régi, mint a modern értelmezés szerint. A régiek képzőművészei, elsősorban az ötvösök, azután az építők (építőmesterek, építészek), majd az érczöntők: harang-, ágyuöntés mesterei, a pénzverők (éremmetszők, példametszők), kőfaragók; ezek vannak a legnagyobb számban, míg a festők, rajzolók, szobrászok: a modern értelmezés szerinti képzőművészek száma aránylag csekély és tulajdonképen ezek is, mint az előbbieket, jó módon mesterembereknek tekintetnek. Nem érdektelen, már ennél az első kötetnél is, egy kis statisztikával menni

végig a képzőművészeti ágakon ; különben is alig hihető, hogy az arányok a többi kötetekben lényegökben módosuljanak. Így hazánkban különösen a XV—XVII. században virágzó gazdag ötvösiparról beszél az ötvöseletrajzok feltűnő magas száma : 905 (2953 életrajzhoz viszonyítva), egyszersmind szerzőknek páratlanul gondos munkájáról, melylyel az adatokat felkutatták és összeállították, a további kutatások számára megbecsülhetetlen alapot nyújtván. Sőt genealogiát is kapunk, a hol ennek megállapítására alkalom kínálkozik. Az érczöntők : ágyú- és harangöntők számát sem érdektelen megemlíteni : 118 ; csekélyebb már a pénzverőké, kik főként mint éremmetszők számíthatók az elmúlt századok művészei közé. Mintegy 52 ilyen mestert számoltunk össze, kik közül kimondottan 16 pénzverőt találunk, a többi éremmetsző és mint ilyen valószínűleg (legnagyobb része) pénzverőműhelyben dolgozott. A multban és jelenben egyformán fontos művészet : az építőművészet is tekintélyes számú életrajzot ad, közel négyszázat, mely szám elég egyenletesen oszlik meg az egymásra következő századokban. A mult természetesen inkább építőmestert ismer ; általában éles határvonalat vonni építész és építőmester között nem lehet mintegy a XVII. századig, mindaddig, míg az építők tudományos alapon való kiképzése meg nem kezdődött. Különben is főként az építőmesterség az, a mihez más művészeti illetve mesterségi ágak tömörülnek, a kőfaragás és szobrászat a multban, mikor a kézi ügyességnek döntő szerepe van, elválhatatlanul hozzá van nőve az építéshez, a minek a mesterek életrajzi adatainál is feltűnő sok nyoma van. A mult századok kőfaragóitól pedig a szobrászati vonatkozást alig lehet elvitatni. Ezek tehát, a kik nem építészek is egy személyben, ezen az alapon is helyet találhatnak e műben.

A mult és jelen századokkal közös művészek közül a festők a XIX. századot megelőzőleg is elég tekintélyes számot (212) adnak, melyből a betűfestőkre és könyvmásolókra (miniátorok) mintegy 35 esik. Utóbbiak legnagyobb része Mátyás király századában működött és természetesen legtöbbje külföldi eredetű művész. Hogy pedig a legnépszerűbb képzőművészeti ág a XIX. és XX. században a festőművészet, azt az életrajzok feltűnő magas száma (e kötetben magában 700 körül) mutatja. Nem érdektelen, hogy a rajzoló (a kőrajzolókat nem számítva : 133) legnagyobb része a XIX. század második felét megelőző időre esik, valamint a metszőké is, kiket napjainkban a grafikus művészek váltottak fel. A metszők közül a többséget természetesen a rézmetszők adják, fametszőt aránylag keveset találtunk (22).

Szobrászt viszonylag keveset mutat fel ez a kötet, figyelembe véve, hogy a közölt életrajzok legnagyobb része a moder-

neké. A régiek egy része a kőfaragókkal vegyül össze, kiknek legnagyobb részében mégis művészembert kell látnunk. Régi szobrászaink, kőfaragóink legnagyobb részt dalmaták, horvátok ; a virágzó dalmát városokból kerülnek ki kitűnő építőmesterek, azok adják a legtöbb szobrászt és a kőfaragók nagy része is dalmát nemzetiségű.

Néhány faszobrász, fafaragó, éremszobrász, egy pár térkép-rajzoló, várépítő (mérnök), mennyezetfestő (famenyezetfestő : 13), pecsétmetsző egészíti ki a hazai képzőművészek sorát, hová egy pár látszólag nem oda való : aranyozó, üvegmetező, szép-író, műfaragó, vésnök, gyöngyfűző stb. jutott még be. A lexikonnak azonban liberálisnak kell lennie ; megengedhetjük, hogy ezek ép úgy helyet kapjanak a »képzőművészek« között, mint a műkedvelők, illetve ezeknek selejtes része. Kritikát a lexikon nem gyakorolhat, épen azért számára önként adódnak a tág határok, melyeket minél gazdagabb anyaggal kitölteni a lexikon hivatása ; ezzel megy legjobban a művészettörténet elébe, mely csak azután végezheti a reá tartozó kritikai, rostáló munkát.

Minden lexikális munka főkelléke az adatok lehető teljessége és pontossága lévén, a munka oeconomiájánál felállított elvekre, illetve ezek betartásának mikéntjére kell nagy figyelemmel lenni. Szerzők e részben a külföldi kitűnő lexikális munkák példái után is a legnagyobb körültekintéssel és gondddal járnak el és az eredmény azokkal teljesen egyenrangú alkotás. Azt hisszük azonban, hogy ha a hazai képzőművészeti múzeumok (főként a Szépművészeti Múzeum) raktáron kezelt anyagának (melyből időközönként fel szokták frissíteni a gyűjteményeket) pontos felvétele a lexikon felépítésében mint printipium kapott volna helyet, a teljességhez és pontossághoz még közelebb jutott volna az e részben kívánni valót igazán alig hagyó kitűnő munka. A munka technikai felépítése is kifogástalan. A művész életrajzi adatainak megfelelő ismertetése után főbb műveinek felsorolása, majd megfelelő irodalmi idézetek sora vagyis a kútfő következik. Utóbbi különösen megbecsülhetetlen része minden lexikonnak, mert a forrásművek közvetlen feltárásával a kutatás számára fontos szolgálatot tesz. Külön, a legnagyobb elismeréssel kell e részben kiemelni a forrásmunkák rendkívüli bőségét, melyben még a nagyobb napilapokat is megtaláljuk s azt a nagy készséget, melylyel a szerzők egész történeti irodalmunk felett uralkodnak. Négyezer áttanulmányozott kötet van e lexikon felépítése mögött ; oly szám ez, mely egész szerkesztő-bizottságnak is érdemére válna. S csak még ezután következik ez anyagból a lexikon megcsinálása ! Különösen a középkor művész-mesterembereire, az ötvösökre, érczöntőkre

stb. kellett nagyszabású historiai tanulmányokat folytatni, számadási könyvek, adólajstromok, czéhjegyzékek stb. (legnagyobb részt publikált) nagy tömegét átnézni, majd a későbbi századokra a hírlapok és folyóiratok tengerét és a legkülönbözőbb művekben és helyeken szétszórt műtörténeti vonatkozásokat. Ennek a nagy forrásbeli készütségnek szükséges következménye azonban az az ellentét, mely azután az egyes életrajzok nagysága tekintetében előáll; a régi mestereknél találunk egy-egy sorral megemlítettet (hiszen az illető forrásból éppen ez a néhány sor került elő), későbbieknél (Ferenczy, Barabás) egész monographiát. Ez az egyenlőtlenség természetesen látszólagos és csupán a laikus számára feltűnő, valójában éppen a mű kitűnőségéről és alaposságáról beszél. A munka stílusa tömör, kifejező és a hol a thema megengedi, messze felülemelkedik a lexikon-stílus szárazságán, sőt néhol valósággal lebilincselő beszélyt nyújt, mint pl. Bogdány Godofréd XVII. századbéli festőnél.

Meg kell említenünk a kitűnő előszót, melynek a hazai képzőművészeti lexikon keletkezési történetével foglalkozó része maga is külön tudományos mű; valamint műtörténeti értekezés-számba megy szerzőknek a munka oeconomiájára vonatkozó becses referádája is.

A kötet G (Günther) betűvel végződik és Szegeden, Endrényi Imrénél nyomtatott, kinék tipographikus munkájától a külön elismerést nem lehet megtagadnunk.

Reméljük, hogy a magyar tudományos irodalomban oly sokáig nélkülözött nagyszabású munka további kötetei békésebb időkben, nagyobb elismeréssel és méltánylással fognak elindulni hasznos útvonalra; a magunk részéről pedig azzal igyekszünk a munka kitűnőségének külön hangsúlyt adni, hogy nagyon várjuk már a következő kötetet.

Csánki Dénes.

Ortvay Tivadar: Temes vármegye és Temesvár város története a legrégibb időktől a jelenkorig. Pesty Frigyes irodalmi hagyatékának felhasználásával. Első kötet. Első könyv: őskor. Második könyv: régibb középkor. Budapest, 1914. 1—248. l.

Egész csendben, szerző ismert szerénységének megfelelőleg köszönt be ez az érdekes munka, mely Dacia történetének legvitalisabb problémáival a népvándorlási idők s a honfoglalás viszontagságaira is mélyen bevilágít. A 12 fejezetre osztott munkából 8 fejezet a római uralommal foglalkozván, már a beosztás arányai elárulják, hogy szerző, ki négy évtizedet meghaladó időt szentelt az aldunai Dacia topographiájának

tisztázására, egész élete munkásságának essenciáját tárja itt eléánkbe, minthogy Pesty Frigyes hagyatékában, szerénykedő utalás daczára, a római időkre értékesíteni valót alig találhatott.

De másfelől köztudomás szerint Ortway T. fáradozásai deríték fel Margum¹ hollétével a két aldunai útvonal csatlakozó állomásául a Temes-Bisztra egyesüléséhez épített Tibiscum² fekvését és ugyanő tájékoztatá legelőször közönségünket Dacia felirattáráról.³ Ortway, mint a délvidék bűvára közvetlen szemléleteinek benyomásaival mondhat ítéletet sok olyan kérdésben, melyet a szobatudósok erőltetett combinatív téves irányba tereltek. Ortway Tivadar lelkiismeretessége hozza magával azt is, hogy a vizsgálódásain kívül eső területekhez fűződő magyarázatoknál a kínálkozó kitérések ingatag talajára nem ragadtatja magát.

Függetlenségét és önállóságát bizonyítja az is, hogy bár a nevesebb tudósok többsége, mint legutóbb Petersen⁴ is tevő, még mindig Sarmizegethusaban keresi Decebal második hadjáratának célpontját, ő magáévá meri tenni azt a hazai körökben is sanda gyanuval fogadott bizonyításunkat (36. l.), mely szerint a Traján-tábla illető képeinek jelenetei a Szászvárostól délre emelkedő havasokban és nem Hátszeg vidékén játszódtak le.⁵

Ép úgy becsületére válik Ortway önállóságának és biztos látásának, hogy jöllehet a szakemberek itthon és a külföldön egyaránt vakon ragaszkodnak Domaszewski⁶ amaz elhibázott feltevéséhez: mintha a mai Krassó-Szörény és Temesmegyék már Dacián kívül és pedig *Moesia superior*hoz számítandó területet képeztek volna, Ortway éles szemei a gyér számú leletek közt felismerik Dacia pár nyomatékos tanuságlevelét és ezen a felettébb homályos területen is el tudna iga-

¹ Ortway Tivadar: *Margum és Contra Margum helyfekvése* M. Tud. Akad. Tört. Értekezések VI. (1876. 1. sz.) U. ö. Kritikai adalékok Margum történetéhez. U. ott 7. sz. 1876.

² Ortway T.: *Tibiscum* helyfekvése. Arch. Közl. X. köt. (1876.) 3. füz. 1—48. l. Kivonat a Századok IX. (1875.) 194—197. l.

³ Ortway T.: Dacia feliratos emlékei és térképe Mommsen kiadásában. Arch. Közl. IX. (Új f. VI.) köt. 2. füz. 1874. 63—89 l. Különlenyomat is.

⁴ Trajans Dakische Kriege nach den Säulenrelief erzählt von E. Petersen. II. Der zweite Krieg 1903. Cichariussal szemben Froebner elavult és tarthatatlan álláspontját erősítgeti, ép úgy mint Király Pál tevé.

⁵ Téglás G.: Decebal végső menedékhelye s a Traianus-oszlop képei. Eddig csak kivonatilag láthatott napvilágot az Akad. Értesítő 1914. évi 296/9. füzetében.

⁶ Alfr. v. Domaszewski: Studien zur Gesch. der Donau-provinzen. Die Grenzen von Moesia superior und der illyrische Grenzzoll. Arch. epigr. Mitth. X. 1890. 143. l.

zodni. De azt a feltevést, mintha Dacia fennhatóságának keretében a Temesvidék mégis különálló területet képez vala (107. l.), vizsgálataink adataival már nem erősíthetjük meg. Magunk is úgy találjuk, hogy a Bisztra-Temes szögétől nyugat felé eső nagy terület ki a Tiszáig Tibiscumhoz számított. Ennek bizonyosságául fogadjuk el mi is a *n[umerus] m[ilitum] T[ibiscensium]* (CILIII. 1343. Miciaból, Déva alatt), valamint a *Num. Mauret. Tib[iscensium]* (CILVIII. 9368. V. ö. Cichorius cikke Pauly-Wissowa R E 1251.) titulusait, a nélkül azonban, hogy a Domaszewski által a CILIII. 7633. jegyzetében a Torma tévesen *transvallum*-nak nézett betűcsoportjának helyreigazításával végérvényes czáfolatát nyerő *regio transvallum* párjával minősíthetnők a szóbanforgó délvidéket.

Ortvay megállapítása még ennyiben is értékes haladást képez nálunk, hol az irodalom állhatatosan elvitatja Daciától a Temesmelléket s legutóbb Finály Gábornak a kultuszminiszterium jóvoltából középiskoláink vezérfonalai közé méltatott térképe¹ is ezt az irodalmunkra nagy tévedést próbálja még tovább terjeszteni.

Csakhogy a mindenképen Daciához számítandó délvidéket mi Alsó-Daciába még sem számíthatjuk s a Marost sem fogadhatjuk el Dacia superior és D. inferior vezetővonalául, miként azt Ortvay könyve feltételezi.

A Budapesti Szemle 1913. évfolyamában Dacia megdőléről közzétett tanulmányomban² kifejtett bizonyítékok tanúsága szerint 167—8-ig számítható kettős Daciából Ortvay értelmezése szerint Sarmizegethusa ugyanis már Alsó-Daciát illetné meg. Ezzel szemben azonban az illyricumi vámszövetiséget bérló Julius Capitol 161—169 közt tiszteletbeli tanácsosává választó város a CILIII. 7439. (= 753) *colonia Traiana Sarmizegethusensium et Dacia superiore* címmel van megörökítve. A CILIII. 4501. elbocsátott katonái közt egyik illetőségét világosan *domo Sa[r(mizegethusa)] Da[ciae] s[uperioris]*-nak írja.

Világos tehát, hogy az általunk kifejtett módon a déli Kárpátok láncolata képezé az osztóvonalat s a Zsil forrásvidékétől délnyugatra csapó Szárköhegységgel Orsováig kanyarodván a határ, az Ortvay felfogása értelmében Daciához tartozó Temesmellék Tibiscum területeként csakis *Dacia superior*-ban feküldhetett. Miután azonban épen a Peutinger-táblán is feltüntetett s általunk is behatólag tanulmányozott ledereta-tibiscumi út-

¹ Finály Gábor: Magyarország a rómaiak alatt. Forma partium imperii Romani intra fines regni Hungariae. Budapest 1912.

² Téglás G.: Dacia megdőlésének története. Budapesti Szemle 1913. különlenyomat 8—10. lap.

vonal¹ irányából megállapíthatólag az Alduna kereskedelmi sodra EK a Maros derekát kereste, a Tisza felé az Ortvoy által kimutatott mellékutak a telepésekre már nem lehettek serkentők. Ezzel magyarázhatjuk meg a középkori építkezések rombolásai mellett a római emlékek e vidékbeli feltűnő gyérülését. S épen a leletek ritkasága fokozza az Aldunától a Marosig kimutatott (III. fej., 41—60. l.) római emlékekkel e fejezet jelentőségét. Ezt a jelentőséget bizonyára még tovább fokozza vala az érdeklődők szemében, ha Ortvoy Tivadar a felírásos maradványok közlésére is kiterjeszkedve Palánka, Kevevára emléktárával a Verseczen, fájdalom, már elkallódott feliratpárt a dentai oltárral és Berzovia ismertté vált hagyatékával szintén befoglalja, sőt, a hol erre alkalom nyílt. képben is megörökíti azokat. Ezt az eljárást ugyan az én derék és szeretetreméltó barátom: kendő Finály Gábor dr. úr a Századok 1914. évf. 521. l. »idegen tollakkal való ékeskedés«-nek minősíti. De Ortvoy s a vele egyaránt komoly tudósokra mégis buzdító, főleg Domaszewski, Premierstein, Filou abbeli gyakorlata, hogy az alapul vett felíratok pusztá számszerű idézgetésével nem érve be, azokat olvasóik rendelkezésére bocsátják.

Az általunk Szurduknál megállapított Centum Putearói emlegetett és Ortvoy által is elfogadott (66. l.) LEC IIII bélyegnyomatokat vizsgálódásaink nem igazolván jogosan, ezek legalább is kérdések. A legio IIII bélyegei Dentán sem kerülvén még elé, nyilván a Berzoviáról meg Hoffinger² alapítványi ispán által említett példányok téveszthették meg idevonatkozólag Mommsent is a CILIII toldalékából idézett feltevésével.

A római sánczokról szóló fejtegetéseivel (V. fej. 79—96. l.) Ortvoy szintén a miénkkel egyező eredeti álláspontot képvisel. Már a bácskai nagy és kis római sáncz kiállítása eltérő időket képvisel s a Maros—Duna-közén délről északra haladó sánczcsoporthoz sem azonos alapítások. Egészen aláírjuk Ortvoy ama kijelentését: hogy e sánczok mögé helyezkedett nép nem lehet azonos a bácskaiak alkotóival (94. l.), jóllehet újabban Buday Árpád más nézettel lépett a nyilvánosság elé.

Dacia helyőrségi emlékeinek jelentősége még sok tisztázni való rejtélyt tartalmaz s itt a helyi vizsgálódásra még további nehéz feladatok várnak. A legio III F. f. szereplése Julius Berenicianus expedíciójának megfejtésével,³ tisztázódván, a leg.

¹ Téglás G.: A lederata-tibiscumi útvonal stb. Arch. Közlk. XXII. 1894.

² Hoffinger: Neues Ung. Magazin II. 2. 1792. 97—100. l.

³ Téglás G.: Jul. Berenicianus hadtestének szerepe Dacia védelmében. Hadt. Közl. XIII. évf. 1912.

VII. Claudiáról is most érleljük vizsgálódásainkat. A leg. VI. Hispanica állítólagos felíratára vonatkozólag Müller Fr. feltevését¹ részben igazolhattuk, a midőn az udvarhelymegyei Szentmihályfalván a *Coh. IIII Hisp[anorum]* két felíratában² sikerült a tévedés okozóit kiderítenünk.

A segédc csapatok területi elosztásának egymásutánjára azonban olyan útbaigazító leletekkel, melyek a Goos Károly és Király Pál által forgalomba hozott létszámkimutatásokat hitelesíthetnék, még nem rendelkezünk. Alsó-Dacia helyőrségét csakis 129-ből, Felső-Daciát 157 és 158-ból illusztrálják elbocsátó diplomák. Az itt elé nem forduló segédc csapatok állomásozási korát igen kevés ponton világítván meg felirati vonatkozások, a fegyveres erő teljes egészéről hű képet ezek sem nyújthatnak. Az a fogadalmi oltár (CILIII. 1343.) pedig, mely a Septimius Severus és Caracalla alatt Miciában összpontosított csapatoktól ránk maradt, a rendes szolgálati állomány zsinórmértékét nem képezhetvén, Király combinatiójának³ általánosítására nem jogosíthat fel bennünket.

Dacia bukása (VIII. f.) s a népvándorlaskornak a délvidéken különösen emlékezetes eseményei (IX.) után a honfoglalás korára térve, Ortway Anonymus idevonatkozó feljegyzéseinek hitelessége mellett foglal állást. Glád fejedelmi erősségeit Kevevárán, Pancsován, a Deliblati homokpuszta közelében s a fővnyesrévi átkelést ez alapon nem Fénynél, a hova a névrokonság alapján Szentkláray⁴ utalja, hanem Kanizsánál keresi (179. l.) s azt *Förév*-nek olvassa. Ajtonyt, kinek nevét az újabb oklevélvadások értelmében magyarázza, nem számítja *Glád* nemzetiségéhez, hanem Karácsonyival⁵ a Borovszkyval⁶ ősmagyar származású dynastának nyilvánítja, miként a csanádi püspökség történetében⁷ már korábban is tevő.

Az oroszlámosi ütközet évének és következményeinek, valamint az Ajtony-Csanád birtokok kiterjedésének meghatáro-

¹ Müller: Mittheil. der Centralkommission III. 1858. 257—263. l.

² Téglás G.: A limes dacicus két Küküllő közti részlete. Arch. Közlemk. XIX. 1895. V. ö. Egy téves adat kiküszöbölése Dacia történetéből. (A LEG. VI. H képzeleti bélyege). Századok 1912. évf. 128—132 l.

³ Király P.: Dacia II. 25. l.

⁴ Szentkláray: Temes várm. emléke 79. Fény és Gaád közt U. ö. Krassó várm. Óshajdana 82. l. és u. ö. Temes várm. tört. Orsz. monographiavállalatban 244. l.

⁵ Karácsonyi J.: Tört. és Régész. Ért. 1884. X. 5.

⁶ Borovszky: Csanád várm. tört. I. 9. 57.

⁷ Ortway: A csanádi püspökségről Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején cz. művében. A magyar püspöki kar költségén Budapest, 1891. I. 354.

zásával fejezi be Ortway a délvidék leghomályosabb korára fényt derítő és különösen a római uralom korát becses felfedezésekkel gazdagító munkáját.

Téglás Gábor.

Császár Mihály: Az Academia Istropolitana, Mátyás király pozsonyi egyeteme. Oklevéltárral. Pozsony, Éder István könyvnyomdájából. 1914. 8° 143 l.

Az első három magyar középkori egyetemünknek sorsáról, működéséről, életéről és kimúlásáról igen keveset tudunk. Rendelkezésünkre álló adatok alapján munkálkodásukról teljesen tiszta képet nem tudunk alkotni magunknak. A kik e három egyetem történetét meg akarják írni, azoknak messziről, idegenből kell az adatokat összegyűjteniök, de még így is ingadozó hypothesisekkel, könnyen megdönthető feltevésekkel, egybevetésekből és analog esetekből vont következtetésekkel kell dolgozniok. Állításunk igazolására elég arra a tényre hivatkoznunk, hogy Nagy Lajos király által Pécsen 1367-ben alapított első egyetemünknek magyar földön eredeti okleveleinkben nyoma sincs.

Az adatok eme végtelenül sajnálatos hiánya miatt szinte leküzdhetetlen nehézségek tornyosultak *Schier Xystus*, *Ábel Jenő*, *Ortway Tivadar* stb. elé, a kik elsőkül foglalkoztak az Academia Istropolitana, a harmadik magyar egyetem történetével, de a rendelkezésre álló adatok csekély voltát érezte *Császár Mihály* is, a kit az Academia Istropolitanáról írt könyvének kiadására az új pozsonyi egyetem megnyitása szolgáltatott alkalmat és a ki dicséretes fáradtsággal és buzgalommal igyekezett minél több újabb okleveles anyagot összegyűjteni, hogy az Academia Istropolitana történetének némely nagyon homályos kérdésére fényt, világosságot derítsen.

Ilyen homályos kérdés ugyanis több van az Academia Istropolitana multjában. Mindjárt az alapítójával nem vagyunk tisztában. Sokan Mátyás királynak, mások meg Vitéz János érseknek tulajdonítják az egyetem alapítását. Igaz, hogy Mátyás kért engedélyt II. Pál pápától az egyetem alapítására, de Vitéz János szervezte, anyagilag támogatta, s oly erősen kidomborodott Vitéz személyes befolyása az egyetem összes ügyeinek intézésében, hogy a bécsi egyetem hittudományi kara az Academia Istropolitanát egyenesen Vitéz egyetemének nevezi (. . . in dicta sua universitate . . .). Császár Mihály bár elismeri Vitéz érdemeit az Academia Istropolitana szervezésében és vezetésében, az egyetem alapításának eszméjét és kivitelét Mátyástól elvitatni nem engedi.

Hasonlóképen vita tárgya: az egyetem székhelyének kér-

dése. Schier Xystus nyomán ugyanis régebb íróink azt állították, hogy Vitéz érsek először a saját székhelyén, Esztergomban állította fel az egyetemet s csak utóbb helyezte át Pozsonyba. Ezzel szemben Császár Mihály azt vitatja, hogy Mátyás az Academia Istropolitana mindjárt Pozsonyban szervezte és pedig azzal a szándékkal, hogy a nyugati határvidék s az erdélyi szász-ság Bécsbe és a felvidék Krakóba járó egyetemi hallgatóit is idevonzza.

Az egyetemen működött tanárok személyét illetőleg sincs megegyezés a történetírók sorában. Császár Mihály csak a következőket fogadja el az egyetem tanáraiul: Regiomontanust, Ilkuzi Mártont, Gallus Jánost, Péter mestert, Krompachi Koch Lőrinczet, Hüttendorfi Schrickert (Pap) Miklóst, Mödlingi Gruber Mátyást, Angelus mestert (kiknek Aschbach, Schier, Békesi, Rimely, Ábel, Ortway nyomán rövid életrajzukat is közli), de Ábelrel együtt törli a tanárok sorából Galeotto Marziot, Brandolini Aurélt és Prechtl Farkas kanonokot, bár Ortway, régebb írók tekintélyére támaszkodva, ez utóbbiakat újabban is felvette a pozsonyi egyetem tanárai sorába. Hasonlóképen nem lát elég alapot Császár arra, hogy a Schönberg György alkanczellár, pozsonyi prépostnak egyházi és Thüringer Péter orvosi előadásairól szóló véleményeket elfogadhassa.

A pozsonyi egyetem megszűnését illetőleg régebb íróink nagy része úgy tartotta, hogy megszűnése mindjárt alapítása után pár évvel bekövetkezett, még pedig Vitéz érsek hirtelen bukása és elhalálózása következtében; mások szerint Mátyás király Budára helyezte át pozsonyi egyetemét s így budai új főiskolája egyenesen az Academia Istropolitana működését folytatta volna. (Ezt a pozsonyi egyetem első monographusánál felmerült állítást Mária Terézia is felhasználta praecedensül azon eljárása jogosságának igazolására, hogy a nagyszombati egyetemet Budára helyezte át.) Mindezen állításokkal szemben Császár Mihály okleveles adatok alapján az egyetem megszűnésének idejét 1488—1492 közé teszi.

Hasonló bizonytalanság uralkodott magának az egyetem épületének megállapításában. Még Ábel Jenő is helytelenül állapítja meg az egyetem székházát. A kérdés végleges megoldása Rimely Károly érdeme, kinek véleményét Császár is magáévá teszi.

De nemcsak külső történetét, hanem az Academia belső szervezetét illetőleg is találgatásokra vagyunk utalva. Az egyetem belső hivatalos iratai, anyakönyvei, szervezeti szabályzatai, leczkerendjei és pecsétjei nem maradtak korunkra, így Császár csak hozzávetőlegesen állapíthatta meg a következőket: a pozsonyi

egyetem *teljes* egyetem volt, még pedig hazánknak időrendben második teljes egyeteme. Ismeretes, hogy V. Orbán pápa a pécsi egyetem számára kiadott engedélyokiratában a hittudományi kar felállítását határozottan eltiltotta; ugyanott valószínűleg az orvosi kar is hiányzott. Az óbudai egyetem alapításakor XXIII. János pápa nem tett ily korlátozást, s az óbudai egyetemnek a konstanzi zsinatra kiküldött tanárképviselőinek névsora azt bizonyítja, hogy ott tényleg mind a négy tudománykar fennállott. Mátyás király II. Pál pápától teljes egyetem alapítására kapott engedélyt az összes szokásos tudománykarokkal. Ez a teljes egyetem tanulmányi rendje tekintetében ugyanolyan volt, mint a milyenek a francia, angol és német egyetemek voltak, vagyis a középkori egyetemek azon csoportjához tartozott, melyeket kancellári egyetemeknek neveznek. Ha ennek ellenére mégis azt látjuk, hogy Mátyás a pápától arra kért és kapott engedélyt, hogy egyetemét bolognai mintára szervezze, ez valóságban nem a kormányzati szervezetre, hanem csakis arra vonatkozhatott, hogy Pozsonyban épen úgy a jogtudományok: a kanonjog és római jog művelése került első helyre, mint Bolognában. A mi pedig az egyetemen uralkodó tanítási szellemet illeti, Császár azt törekszik bebizonyítani, hogy az Academia Istropolitana Itálián kívül az első egyetem volt, a hol a scolasticismussal szemben a humanista irány jutott uralomra.

Mindezeknek megállapítására Császár Mihály a legnagyobb körültekintéssel, a megszerezhető adatoknak lelkiismeretes felhasználásával és az ismeretes körülményeknek szigorú egybevetésével jutott. S ha talán némely pontban nem is győzött meg mindenkit megállapításainak megdönthetlenségéről, ha több kérdésben a homályt véglegesen eloszlatni nem is volt képes, a hozzáértő jóakaratot senki tőle megtagadni nem fogja. Császár állításainak igazolására könyve végén függelékül 40 oklevelet közöl. Ezek közül többet már eddig is ismertünk, de érdeméül kell betudnunk, hogy több kútfőnek hibás közlésére rámutatott, azokat kijavította, a mi által lehetővé tette, hogy számos téves állítást az igazság fényében mutatott be.

Keller Imre.

Robert Gragger: Geschichte der deutschen Literatur in Ungarn. Von Maria Theresia bis zur Gegenwart. I. Vormärz. (Különlenyomat a Nagl-Zeidler-féle Deutsch-Österreichische Literaturgeschichte II. kötetéből. Wien und Leipzig, Carl Fromme, 1914. 381.) Ára 1 K 80 fill.

Csak nemrég jelent meg Császár Elemér nagyfontosságú munkája,¹ melyben összefoglaló képet nyújt a német irodalom-

nak XVIII. századi irodalmunkra gyakorolt hatásáról. Most Gragger a német hatást egy másik oldaláról világítja meg, a mikor a magyarországi német nyelvű irodalom gondos áttekintését adja. Ezáltal Császár Elemér munkáját egyrészt kiegészíti, másrészt folytatja. Áttekintése a Nagl-Zeidler-féle nagy irodalomtörténetben jelent meg, melynek előbbi Magyarországról szóló részei nem Gragger tollából valók, a mi a magyar részben is némi aránytalanságot okoz. Összehasonlítva Gragger közleményének alaposságát és tudományos niveauját az előbbi közleményekével, örömmel láthatjuk, hogy az ő kezébe került a hátralevő magyarországi rész megírása. Míg az előbbi részek szerzői főként localis szempontokat követtek, addig Gragger a culturalis fejlődés látszögéből tekinti feladatát. A Mária Theresiától 1848-ig terjedő kor magyarországi német irodalma most először válik részleteiben is áttekinthetővé, ha nem is volt eddig sem épen ismeretlen.

Folytatva Császár munkáját, először a német irodalomnak hazánkra gyakorolt hatását tárgyalja a szerző 1848-ig, utána pedig a német szellemnek Magyarország művelődésére gyakorolt különböző irányú hatását vizsgálja. Elsősorban a színészet terén mutatkozik ennek a szellemnek igen érezhető befolyása. Főuraink és nagyobb városaink egymásután állítanak fel német színházakat, melyekben német színészek németül játszanak. A hírlapirodalom terén német hírlapok jóval megelőzik a magyar nyelvűeket, és úgy a szépirodalmi, mint a tudományos folyóiratok értékes anyagot tartalmaznak. A német és osztrák példák hatása alatt az almanach-irodalom is fellendül nálunk; e németnyelvű almanachok írói és szerkesztői közeli érintkezésben állanak a bécsi német írókkal, a kiktől rendszeren szintén hoznak költeményeket. A magyarországi német nyelvű irodalom legtekintélyesebb alakja, Pyrker, az egrí érsek volt, a ki a Klopstock-féle classicismusból a romanticismusba való átmenetet tünteti fel és a kinek működése a sajátlagos osztrák és magyar irodalmi állapotok tekintetbevételével alig magyarázható meg. (Pyrker első beállítása ez e kettős kulturmilleube s mintegy »Rettung« az Allg. D. B. ledorongoló arcképével szemben.) Rajta kívül egész sora él Magyarországon a német költőknek. Vannak közöttük nők is (Zay grófnő és Artner Theresia), vannak sokan, a kik a magyar irodalom és általában a magyar viszonyok közvetítését a külfölddel tartják főfeladatuknak (Rumy, Glatz, Gaal, Mailáth, Mednyánszky); a század harminczas éveiben különösen Lenau-

¹ A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században. Akadémia kiadása. 1913.

nak akadnak hívei, a kik közül különösen Beck Károly válik ki, a zsidó journalismus pedig létrehozta irodalmunk egyik legérdekesebb jelenségét, a három nyelven író Hugó Károlyt.

Ez az a tárgykör, a mely Gragger munkájában a vállalat természeténél fogva rövid és tömör formában megjelenik. Tekintve, hogy nem egyszerűen a magyarországi német nyelvű irodalmi termékek felsorolását adja, hanem a német szellemnek Magyarországon való elterjedését és művelődési értékét tartja szem előtt, szívesen vettük volna, ha a német szellemnek a magyarországi paedagogiára tett hatását és német nyelvű paedagogiai irodalmunkat is figyelemre méltatta volna; sőt joggal kiterjeszkeszhetett volna az egyházi és katonai téren is mérvadó német hatásra. Magyarországi paedagogusaink nagy része járt kint Németországban, és így iskolázásunk terén tényleg ezek a kint járt ifjak közvetítették a német befolyást, a mi belletristikai irodalmunknál sokkal nagyobb mértékben a szomszédos Bécs és Austriával való sok érintkezőségünk érdeméül tudható be. A katonaságnak pedig szintén nagy szerepe volt a magyarországi német szellem történetében, és nem ritka eset, hogy éppen osztrák katonatisztek által kerültek magyar elemek a német költészetbe.

A részletekre vonatkozólag mindössze egy-két észrevételre szorítkozom. Festetich grófról, a Pannonia cz. folyóirat alapítójáról szólva, nem tűnik ki elég világosan az a szerep, melyet a gróf kora irodalmában játszott. Csodálatosnak látszik, hogy a kiválóbb osztrák íróknak semmi bizalmuk nem volt lapjához, míg a nem sokkal később meginduló Irishez nagy számmal csatlakoznak. Ennek magyarázatául szolgálhat Festetich kétes jellege és pályafutása, melyről Gustav Gugitz közölt igen érdekes és megbélyegző adatokat.¹ A Gragger által »mozgékony«-nak nevezett Festetich méltán adott bizalmatlanságra okot. Irodalmi közvetítőink között, a kik a magyar viszonyok ismeretét a külföld számára hozzáférhetővé akarták tenni, a XVIII. századi magyar tudományosság talán legismertebb nevét, a Schwartner Mártonét Gragger összeállításában nem találjuk,² míg Fessler és Engel legalább meg vannak említve. Pyrkerről szólva »Zrinyis-Tod« cz. darabjának Körnerre tett nagy hatásáról szól, holott e hatás egyáltalában nem mutatható ki.³ Lenaunak Becken kívül a magyar arisztokratia körében is akadt követője. A fiatalon

¹ Schönholz: Traditionen zur Charakteristik Österreichs. Herausgegeben von Gustav Gugitz. (München, Müller, 1914.) II. 296—297.

² Tárgyalja ugyan a N. Z. egy előbbi cikke (425. l.), de említése itt sem lett volna fölösleges.

³ V. ö. Philologiai Közöny 1914. 318. l.

meghalt báró Palochay Tivadar német nyelven megjelent versei alkalmat szolgáltathattak volna a német szellemnek aristokrátiánk körében való követésére.

Észrevételeim természetesen nem akarnak kifogások lenni. Mindössze arra akartam velük rámutatni, hogy hol maradnak még Gragger gondos összefoglalása után is hézagok, a miknek betöltése a magyarországi kutatásoknak még hálás munkát adhat. Gragger elvitathatlan érdeme, hogy szellemi életünk egy meg lehetősen elzárt területét, a külfölddel megismertette.

Weber Arthur.

Kerekes György : A kassai kereskedők életéből harmadfél század 1687—1913. Budapest, 1913. Az Országos Iparegyesület kiadása.

Midőn Kassa az 1347-ik évben szabad királyi várossá lett, elnyerte az *árumegállítójogot* (ius depositorii) is ; a kiváltságlevél szerint : *A lefelé vagy felfelé utazó árú-szekerek tartoznak náluk megállapodni s mint azelőtt, mindennap vásárt tarthatnak.*

Zsigmond király a vámok fizetése alól menti fel a polgárságot.

Ez lendítette fel a város kereskedelmét s lett a vagyonosodás forrásává ; a város kereskedői a polgárság legtekintélyesebb tagjai lettek ; a Hunyadiak korában kereskedők, Cromer magyarosan Kalmár István, Cromer Ágoston és Szathmáry Ferencz váltották fel egymást a főbírói széken ; a válságos 1619-ik évben is a kereskedő Rajner Menyhért volt a város bírása. Ők tették a várost a művészetek otthonává ; Cromer Ágoston és Szathmáry Ferencz építették a sz. Erzsébet templom déli kapuját s a kereskedő Güntert Mihály emelte az 1516-ik évben a Mária látogatása oltárát, tett az ősi templom tornyába órát és harangot. »A magyarországi jámbor és keresztény áros népnek, a kik Debreczenben, (Nagy-)Szombatban, Kassán és Váradon lagnak«, — szól Melius Péter szózata s a költő Zrínyi ismét csak a *kassai kereskedőkről*, kecskeméti tőzsérekről, soproni kalmárokról emlékezik.

Ennek a hivatását derekasan teljesítő kereskedő nemzedéknek napjainkig terjedő harmadfél százados életéről szól a szerző könyve, melynek minden lapja arról tanuskodik, hogy a mostoha századok alatt is sikeresen megbírkóztak a vállalkra nehezédő, mind súlyosabbá váló feladatokkal. A hanyatlás jeleit mutatják, a város bevételei, melyekhez a kereskedelem révén jut. Az 1701-ik évben a harminczad-jövedelem 233 frt 65 denár ;

az árúmegállítójog után 138 frt 14 denár.¹ Ismét 1712-ben »a *niderlágnak* proventusa. 6. Junii Farkas András és Tidon György brassai görögök kilencz szekér portékát vittek Baraszlóból Erdélybe; fizettek fl. 22 den. 74. 28 Novembris felül denominált görögök portékát vivén Erdélybe, 17 szekértől fizettek fl. 40.«²

A kereskedelem országútja kezdettől a városon vonúlt át. A kapudeákok 1715-ik évi rendtartása is erről szól: Minthogy más országokból s tartományokból, a mint legközelebb Lengyelországból, Erdélyből is olykor sok holmi portékát szállítani szoktak az kereskedők, itt penig volna a *letételnek helye*, azért a vámos jól reá vigyázzván, az olyanokat perceptor uraiméknak mindjárt hírré tegye.

A Carove Jakab *kereskedőboltjában* (1737.) összeírt javak a kereskedés módját ékesen hirdetik: »Primo találatnak kereskedéshez való üres rámak és fiókok egész készülettel. Ezeken kívül 4 pudel. Item egy nagy pénzszárazstó rézmedence. Item vas stók-hordó, kiben *Baraszlóra* pénzt hordtak. Item nagy vas mázsa fafenéssel együtt. Item az udvaron találatik egy egész fedeles kocsi, más penig egy félfedeles lengyel kocsi, harmadik pedig postakocsi és egy négy lóhoz való szekér« stb.

Boroszló, Krakó, de mint még ma is, elsősorban Bécs voltak azok a helyek, a melyet a kassai kereskedők felkerestek. Kereskedőiken kívül követeik is sűrűn megfordultak a császár városában s itt ismerkedtek meg a modern kereskedelem egyik eszközével, a vekselyczédulával.³ Az 1712-ik évi számadáskönyv szerint »die 30 Augusti vexel által Bécsben leváltunk pozsonyi diaetára való készpénzt költségre fl. 500«.

A zsidók, görögök, marquetansok — ez a vásárokat látogató külföldi vándorkereskedők neve — ellen folyton résen kell állniok, a kik vállalkozó szellemükkel serkentették kereskedőinket fokozott tevékenységre.

A zsidóság a 17-ik században vetette meg lábát a Felvidéken; a sz. kir. városokban azonban nem telepedhetett le s Kassán a városi tanács szigorúan járt el ellenük, a mint a város jegyzőkönyvében olvassuk:

»1686. Die 15. Februarii in frequenti senatu. Az minemü zsidó bejött városunkba n. bíró uram hire nélkül, ad ulteriorem resolutionem domini camerae Scepusiensis administratoris dolga suspendáltatik, miképen kellessék vele procedálni ezen szabadságunk ellen tett praesumtiójáért. Interim senatus deliberavit: Az fele jószáginak confiscáltassék az n. város részére, mint-

¹ Kassa város levéltára 11639. sz. a.

² Kassa város 1712-ik évi számadása.

³ Páriz—Pápai.

hogy n. város ellen praesumált és régi királyoktól szabadságit contemnált, ugymint nem szabad lévén semminemű zsidónak bejönni Kassa városába; sőt ha bejönné, minden törvényszolgáltatás nélkül felakasztassék. A zsidóság az 1840-ik évben nyert jogot a városban való megtelepedésre; a többi kereskedő nem tud ebben megnyugodni s budai ágensükkel Rósa Lajossal még az 1847-ik évben is leveleznek a zsidók emancipációja ügyében s az iránt, hogy őket az italmérési jog bérletéből kiturják.

Az élelmes görögökkel s a kormány oltalmában részesülő marquetansokkal nem boldogulnak s az 1712-ik évben a város főkapitányának jóindulatát igyekeznek kinyerni. Az ezévi számadókönyv szerint: 14 Aprilis concurrálván az commendans Renaud uram ő nagysága discretiójára az marquetansok és görögök tollalására ad aureos numero 75, a mely discretióra a nemes czéhek is concurráltak, 33 aranyig percipiáltam, melyből erogálódott numero 25 in specie arany.

Sűrűn járták kereskedőink messzebb vidékek vásárait s a nagyobb városok vásárterein állandó tárházaik vannak. Példának okáért Huttfloesz kassai kereskedőnek (1860) Debreczenben tulajdona »a 233. szám alatt levő vásártéri sátor, 6 öl, 3 láb hosszú, 3 öl 3 láb szélességű épület, tartalmaz egy szobát, egy nagy boltot, egy vasajtóval, három ablakkal, vastáblákkal ellátva, zsindellyel födve, téglából építve, értéke 800 frt.

Néhány adattal színeztük ki Kerekes könyvét, mely az ország közgazdasági történetének keretében mutatván be egy város kereskedői életét, méltán számíthat széleskörű érdeklődésre.

Kemény Lajos.

V. Șotropa—N. Drăganu: Istoria școalelor nășăudene. A nășăudi alapítványi főgymnasium 50 éves jubileumára (Nășăud, 1913. 414 lap 17 képpel, G. Matheiu nyomdájából Beszterczen, ára 5 korona).

A szerzők 15 fejezetben dolgozták fel a II. román határőrezred területének közoktatásügyi történetét; az I. fejezet rövid és meglehetősen hibás áttekintés az oláh iskolázás történetén. A szerzők szerint a XVI. és XVII. században az oláhságnak csak kolostori iskolái voltak, világi iskola csak kis számmal volt s ez is az oláh fejedelemségekben; hazánkban nem volt s nem is lehetett, mert az oláhoknak nem volt szabad iskolába járni, még idegen tan nyelvűbe sem, illetőleg ezekbe addig, míg a földesúr megengedte, mert »jobbágya fiát kivehette az iskolából s mezei munkára foghatta, a mikor akarta». E rosszhiszemű állításokkal szemben az igazság az, hogy a néhány fejedelemségi iskola nem volt oláh

nyelvű, s különben sem előzte meg az erdélyieket. A reformatio korának még nem tisztázott iskolai kérdését mellőzve, bizonyítékul csak a Barcsai Ákos lugosi bántól felállított karánsebesi és a Lorántffy Zsuzsánna-féle fogarasi oláh tanítóképzőkre mutatunk, melyek régebbek a fejedelemségeknél. A földesurak pedig a magyar jobbágy gyermekét épen úgy kifoghatták az iskolából, mint az oláhét: nem valamely nemzetiség ellen irányult ez az intézkedés, hanem gazdasági érdekből akarták a munkaerőt megtartani.

Arról sem tud a történelem, hogy 1668-ban uniált volna az erdélyi oláhok egy része a katolikus egyházzal (2. lap).

A II. fejezet a naszódi alapokkal foglalkozik; a történeti visszapillantásban azt írják a szerzők, hogy »a Radna-völgy községeinek lakói ősidőktől fogva szabadok és nemesek voltak; a határőrvidék felállítása alkalmával a többi militarizált község lakossága is nemesi rangra emeltetett«. A történelem erről sem tud.

A többi fejezet a közelmúlttal foglalkozik komolyan és részletesen; az Országos Levéltár rengeteg határőri anyagát ugyan nem használták a szerzők, de a szakirodalmat és a régi hirlap-publicatiókat felhasználva, hű és áttekinthető képet nyújtanak a kérdésről. A tárgyalást a Mária Terézia alatt alakult latin-német nyelvű normális iskolával kezdik, mely 1786-ban kizárólagosan német tannyelvűvé alakult. 1789-ben II. József katonai iskolát nyitott meg Naszódon, mely 65 évi működés után 1849-ben elpusztult és megszűnt. 1851-ben feloszlatták a határőrezredeket is, s így nem is volt szükség többé itt katonai iskolára. 1858-ban felekezetivé tették a II. oláh határőrezred iskoláit, a naszódit kivéve, mely kincstárinak maradt. 1861-ben a korcsmárlási jog megváltásából nyert összeg $\frac{3}{4}$ -ét a lakosság kulturális alapra együtt hagyja, s ebből mintaszerűen felszerelik a naszódi főelemít s néhány más község triviális iskoláit.

Az első triviális iskolákat 1766-ban állították fel az ezred jövedelmi alapjából, 1827-től községi népiskolákat szerveznek az egyes határőrfalvakban előbb oláh, 1837-től kezdve német előadási nyelvvel, mely 1858 után is, midőn felekezetivé tették őket, megmaradt 1872-ig. Ma rendes községi alapítványi elemi iskolák.

1826-ban Naszódon leányiskolát is létesítettek, eredetileg a tiszték leányai részére, ez 1863-ig egy osztályú volt, s természetesen német tannyelvű. Ma ez is rendes elemi iskola.

A határőriskolák tanítókkal való ellátására 1837-től kezdve 6 hónapos tanítóképző-kurzus volt Naszódon, mely 1859-ben gör. kath. tanítóképzőintézetévé fejlődött; mint ilyen szűnt meg

1869-ben. 1884 óta külön gör. kath. tanítóegyesületbe sorakoztak a volt oláh határőrezred területén levő tanítók.

Az 1863-ban alakított központi iskolai alaptól 1863-ban állították fel az algyimnasiumot, mely 1870-ben főgymnasiummá bővült, s 1871-ben megtartották az első érettségi vizsgálatot ; az intézet 1886-ig gör. kath. felekezeti volt, az ekkori Bánffy Dezső-féle rendezés óta alapítványi főgymnasium, magánjellege azonban ma is gör. kath., oláh tannyelvű ; tanrendjén a magyar nyelv osztályonként heti 3 órással szerepelt, legújabb időben ezt az első osztályban 5-re, a II-ban 4-re emelték. Megnyilta óta 10.456 növendék vizsgázott az intézetben, köztük 183 magyar és 164 német anyanyelvű, vallás szerint 158 róm. kath., 46 ref., 27 evangélikus és 143 zsidó, a zöme természetesen a 7963 gör. kath. és 2120 gör. kel.

Az alapok számadásaira, tanári és tanítói karra, a tanmenetre, a végzett növendékek további sorsára s a helyi történetre vonatkozó más bő adattömeg egészíti ki a monographiát.

Gagyí Jenő.

Payr Sándor: Bocskay hadai Sopronban 1605. (Különlenyomat a »Soproni Napló« 1914. évfolyamából. 50 lap.)

A Faut Márk és Payer György soproni polgárok kéziratos krónikái alapján, de más források alapos felhasználásával is készült ez a kis dolgozat, mely legelőbb is megállapítja, hogy nem Kassán kezdődött az ellenreformatio, hanem már húsz évvel korábban (1584-ben) Sopronban, mely város ev. papjait, tanítóit elűzték, polgármesterét és egész tanácsát Bécsbe fogságba hurczolták hitűkhöz való ragaszkodásukért. A város még sem állt Bocskay mellé ; igen közel feküdt Bécshez s igen erős kereskedelmi érdekek fűzték az osztrák tartományokhoz. A polgárság fegyverrel szegült ellene a vallásszabadságért küzdő hajduvezéreknél, de az ostrom alatt kéri a tanácsot, hogy hozasson ev. prédikátort a városba, hogy »mégis valami vigasztalása legyen a szegény embernek«.

Prédikátort ugyan nem kaptak, hanem vigasztalásul a császári »védsereg« kirabolta és sanyargatta őket. A dolgozat nagy része a háromszori ostromot ismerteti részletesen, elfogulatlanul. Végezetül megállapítja a városi levéltár adataiból, hogy a »Potschiberg«, »Potschitor« és »Potschigasse« elnevezések nem Bocskay nevéből keletkeztek, mint a hogy a helyi hagyomány, sőt a szakirodalom is állítja ; ezek a nevek már 1569-ben előfordúlnak s valószínűleg a Potscha soproni polgárcsalád emlékét őrzik.

G. J.

Jan Dabrowski: Nowsza historyografia wegierska. Különnyomat a krakói tud. akadémia történet-philosophiai osztályának közleményeiből. 1915. 22 l.

A *krakói tudományos akadémia* történeti osztályának márcziusi ülésén *Dabrowski János* dr. fiatal lengyel történétíró, — ki a magyar-lengyel vonatkozásokkal foglalkozik — felolvasást tartott az *újabb magyar történetírásról*. A XVIII. század nagy történétíróinál és forráskiadóiánál kezdte, azután a német nyelvű, munkákon átmenve, áttért a XIX-ik század nagy történétíróira, Horváth Mihályra, Teleky grófra, Szalay Lászlóra, jellemezve nagy jelentőségüket a magyar történeti irodalomban. Azután kitért a magyar történétírás minden ágára, az alkotmánytörténelemre, a kultúrtörténelemre, a történelem segédtudományaira s nem feledkezett meg a speciális erdélyi történétírókról sem. Egész a jelenig vezeti tárgyát. Tanulmánya hasznos tájékoztató lesz a lengyel történészekre nézve, mert minden fontosabb művet felölél és a lengyelekre nézve hozzáférhetőbbé teszi, mert a művek címét lengyelre fordítja. Kár azonban, hogy nem adja mellé az eredeti magyar címet is. A felolvasás kivonata a krakói akadémia közleményei közt jelent meg.

Dziák Sándor: Eperjes város topografiai növekedése és társadalmának átalakulása 1850-től. Budapest. 1915. 63 l. egy térképmelléklettel.

Az értekezés első fele Eperjes régebbi fejlődésének összefoglalása. Ez a történeti összefoglalás nem sikerült. Szerző nem vett magának komolyabb fáradságot az anyag áttekintésére. Forrásai Kósch Árpád Sárosmegyei kalauza, Szepesházy K. Merkwürdigkeiten d. kgr. Ungarn és Tóth Sándor Sárosmegye monografiája (!). Hivatkozik ugyan Karácsonyi Hazánk Szt. István korabeli hatáiról cz. értekezésére is, a melyből azonban csak egy adatot vesz. Újabb statisztikai adatai sem kielégítőek. E szerint pl. Eperjesen magyarul beszél 11.201, de ír és olvas 11.230, tehát 29-czel több, mint a ki általában magyarul tud.

Folyóiratszemle.

A Cél. Május. —z— : *Az orosz kéz Romániában.* Moldován Gergely tanulmányát ismerteti, mely Románia s Oroszország viszonyával foglalkozik 1768-tól fogva napjainkig s a jövő kilátásaira is kiterjeszkedik.

Június. — br. *Nyáry Albert: Magyarország és Lengyelország.* Lengyelország esetleges visszaállítását tárgyalja s megemlékezik a régi magyar és lengyel összeköttetésekről.

Július. — *Giesswein Sándor: Nemzetközi jogot a népeknek.* A régi rómaiak hadviselésében mindig volt bizonyos jogtisztelet. A nemzetközi jog követelményeit a középkorban is jobban tisztelték, mint napjainkban. — *Fischer Károly Antal: Az anniviersi hunok s átterésük a keresztény vallásra.* A svájci Wallis-kantonban Anniviers völgyében állítólag hún csapatok maradtak meg a népvándorlás után. A cikk elbeszéli az erről szóló hagyományt s a nép keresztényi hitre térésének legendáját. — *Az Irodalom* rovatban *b. ny.* ismerteti D. I. *A lengyel légiónok* cz. munkáját, melyet egy krakói lengyel tanár magyar nyelven írt a lengyel légión történetéről.

Augusztus. — *Móricz Pál: Vasfejű Lázár György.* Anekdotaszerű visszaemlékezések Szeged nemrég elhunyt népszerű polgármesteréről. — *R. Gyula: Európa 1950-ben.* Gr. Berényi János 1850-ben megrajzolta Európa száz évvel későbbi térképét. Bár több az akkori hangulatnak kedvező ábrándja van (nagy Magyarország, fölsozott Ausztria), több dolgot ritka éleslátással megsejt, mint p. o. az egyseges német és olasz birodalmat, a Balkán-államok sorsát stb.

Akadémiai Értesítő. 1915. Márczius. *Váczy János: Irodalmi és közállapotaink a XIX. század elején.* Kazinczy életrajzához az 1804—1805 körüli viszonyokat jellemzi: a nemzeti fásultságot, melyből Kazinczy a nemzetet felrázni szeretné. — *Hornvánszky Gyula: A homerosi agorának közjogi jellege.* Részlet a szerző »A homerosi beszédek tömeglélektani vonatkozásukban« cz. munkájából. Hornvánszky a tábori gyűlésekből kifejlődött még formátlan agora sajátosságait veszi bonczkése alá. Ámbár az »isten kegyelméből« való királyság kora már letűnt, a gyűlés összehívása a király joga; minden az egész közösségre fontos ügy hatáskörébe tartozott. A nép akaratát halgatással vagy felkiáltással juttatta kifejezésre s ezzel mintegy szentesítette a fejedelem elhatározásait. A gyűlés azonban nem pusztán formális jellegű, a fejedelem a népakarat előtt gyakran kénytelen volt meghajolni, habár a szó hatalmával könnyen elérhette a kívánt hatást. — *Viszota Gyula: Széchenyi István két levele Dessewffy Aurél haláláról.* Mindkét levél érdekes adatokat tartalmaz a Kossuth elleni küzdelemről és Széchenyi felfogásáról a kormány politikáját illetően. — *Sebestyén Gyula* búcsúztatója *Nagy Géza* ravatalánál.

Április. *Ballagi Aladár, Réz Mihály és Gaal Jenő* közlik bírálatukat Friedrich István Széchenyi-életrajzáról. — *Hellebrant Árpád: Mátyás király törvénykönyvének nyomtatási helye.* K. Haebler felvilágosításai alapján közli, hogy a hely és év nélkül megjelent kiadás (melyet Borovszky krakóinak tartott) Lipcsében jelent meg Kachelofennél, az ugyancsak lipcsei Brandis-féle 1488-iki kiadás után az 1491—1494. évek közt. — *Rexa Dezső: Ipolyi Arnold levelei öccséhez és Szontagh Dánielhez.* Ipolyi Nagy Iván családtörténeti munkájának megindulásakor fordult öccséhez árvai adatokért; öccse hozta össze Szontaghhall, Árva nagyképzettségű helyi bűvárral. A levelek genealogiai és heraldikai valamint Árva helyi történetére vonatkozó kérdéseket tartalmaznak. — *Ilosvay Lajos* búcsúztatója *Rónai Horváth Jenő és Karácsonyi Jánosé Bunyitay Vincze* ravatalánál.

Alkotmány. 170. szám. *Pethő Sándor: Oroszok és magyarok csatái 1849-ben.* A két nagyobb csata t. i. a második váci (júl. 15—17.) és debreczeni csata (aug. 2.) stratégiai jelentőségéről ír orosz források nyomán. — 193. szám. *Magdics Ignác: Árpádházi b. Margit holostora.* A margitszigeti zárda rövid története. — 195. szám. *Pethő*

Sándor : Waterloo—Belle-Alliance. A cikk Napoleonnak 1815-iki vereségéről szól. — 202. szám. *Mauks Ernő : A lisszai tengeri csata.* Az ütközet leírása, új részletekkel. — 210. szám. *P. S. Kés portrait Julius Caesarról.* Conradi Enrico : Giulio Cesare ötfelvonásos drámájának és Ferrero : Grandezza e decadenza di Roma című művének ismertetése. — 222. szám. *V. S. : Halis és Lodomeria.* (Történeti vázlat.) Halics és Lodomeria története a IX-ik századtól 1253-ig, midőn IV. Incze pápa Danilót megerősíti Galiczia székeben. Ez időtől fogva a magyar királynak az üres cím maradt meg.

Az Est. — 193. szám. *Kossuth Lajos ismeretlen levele Görgeyhez municzió-hiány ügyében.* 26/VI. 49.

Az Ujság. 153. szám. *Takáts Sándor : Az első tulipánok hazánkban.* — Levéltári kutatások alapján kimutatja, hogy a tulipán nem Németalföldről, hanem a törököktől került hazánkba a XVI. században, s e század második felében már mitőlünk visznek az örökös tartományokba. Nézete szerint több mint valószínű, hogy Verancsics püspök 1557-ben hozta hazánkba az első tulipánt. — 158. szám. *Bloch Henrik : A világháború előzményei-t* ismerteti. — 173. szám. *Váradi Antal : Hogyan verték az olaszokat 1866-ban.* A custozzai ütközetre vonatkozó adatok. — 174. szám. *Balogh Pál : Solferino és Custozza.* Az 1859. és 1866. jún. 24-iki két csata lefolyásának története. — 182. szám. *Takáts Sándor : A vérbosszú.* Székely Antal XVI. századi jeles vitéz dicsőséges harczeit írja le kapcsolatban debreczeni rablásával, a míg a bosszú el nem érte őt. Feleségét meztelenül egy oszlophoz kötötte, s gyepölével véresre verte, a ki rokonaihoz menekült s azokat vérbosszúra izgatta. Egy láthatatlan kéz 1575-ben lötte le. — 186. szám. *Bloch Henrik : Anglia és Németország.* A két állam közti viszony ismertetése 1870-től a jelen világháború kitöréséig. — 200. szám. *Balogh Pál : A lissai győzelem.* Az 1866. júl. 20-iki tengeri csata leírása. — 210. szám. *Takáts Sándor : Olasz földön* címmel 1702-ben felállított új hajdú-ezredek viselt dolgait írja le, a kiket az olasz harczterre vittek, hol rettenetes harczokat vívtak. — 218. szám. *Kozma Andor : Párisi és hazai forradalmi emlékeim 1848—49.* Garay Antal e czímen megjelent munkájának ismertetése. — 231. szám. *Váradi Antal : A Dicheuseeeges Zent Job keez.* A szent jobb története Hartvic nyomán. — 238. szám. *Balogh Pál : Olasz hadjáratunk vége 1866-ban.* Az olasz háború és a vele kapcsolatos események rövid története a prágai békéig.

Budapesti Hírlap. 163. szám. *Gyarmathy Sándor : Arpád-házi Béla herczeg sírja a Margitszigeten.* Szent Margit kolostorának romjait kiásták. E romok alatt került elő Béla macsói herczeg sírja. Az ásátás eredményével kapcsolatban Béla herczeg szerencsétlen végét írja egykorú krónikák adataiból. — 169. szám. *Olchváry Ödön : Magyar hadi levéltár, magyar hadi múzeum.* Egy magyar hadi levéltár létesítését javasolja Budapesten saját térkép-osztálylyal, tulajdon katonai könyvtárral. Rendeltetése lenne a magyar haditörténelem művelése a legrégebb időtől fogva a jelen koron át a jövőre való hatással. A hadilevéltár régi okmányok gyűjteménye volna. Ez olykép volna lehetséges, hogy a cs. és kir. hadilevéltár, továbbá a külföldön található magyar vonatkozású okmányok lemásoltatnának. Forrásul szolgálhatnak a megyei, városi, családi levéltárak, a magánosoknál levő okmányok. Végre a világháborúban résztvevő emberek naplói. Régi és új térképek beszerzése, gyűjtése. Végül egy katonai könyvtár létesítése. E célra a Ludovika Akadémia könyvtárát kellene átalakítani. — 173. szám.

K. A. : Béla ukrajnai herceg. A margitszigeti romok alatt megtalált Béla herceg nem Árpádházi herceg volt, hanem a Rurik-dynastiából származó ukrajnai herceg. Csak anyai ágon származott az Árpádházból. Anyja IV. Bélának leánya Anna volt; apja pedig Rosztiszláv ukrajnai herceg. A cikk elmondja Béla herceg történetét, a Nyulak szigetén történt meggyilkolását. — 201. szám. (*K. A. dr.*): *Magyar ukrajnai király.* Az a földterület, a hol most az oroszokat szorítják, az Árpádok korában, mint Halics és Lodomeria, a magyar királyok hűbéruralma alatt állott. Az Árpádok külpolitikájához tartozott e területek megszerzése a magyar korona számára. II. Endre 1205-ben egyesíti Halicsot Lodomeriával, de a halicsi és lodomeriai ukrajnai nép megkoronázott királya Rex Ruthenorum címmel a nyolczéves Kálmán herceg, II. Endre kisebbik fia lett 1216-ban. Azonban királysága nem tartott tovább két évnél. Misztiszláv és Daniló ukrajnai fejedelmek rátértek a magyarokra s Kálmánt nejével együtt Halics várában fogságba estek. II. Endre csak négy év múlva szabadíthatta ki. Kálmán nem is tért vissza. Többé Halicsba. Horvátországban halt meg. — 207. szám. *Szádeczky K. Lajos : Zamosc* címmel a város multjából közöl adatokat. A város a magyarokat már azért is érdekelheti, mert egykoron itt magyar fejedelmi sarj, Báthory Grizeldisz, zamojszki János, Lengyelország legnagyobb államférfiának neje, fényes udvartartást vezetett. — 216. szám. *Magyarország és Ausztria és a háború.* Ludvig Ernő clevelandi consulunk hasonló című munkájának ismertetése. — 222. szám. *Geréb József : Plátó és a mai háború.* Műveiből kikapott két szemelvény fordítását közli, melyből Plátó két vonása tükröződik vissza. Plátó gondolatvilágában vannak forrásai, melyben a mai világháború méretei, küzdelmei és bonyodalmai meglepően tükröződnek vissza, az önfeláldozó hazaszeretetnek pedig, mely katonáinkat a legnagyobb hősiességre tüzel, ő volt leghatalmasabb apostola.

Budapesti Szemle. Június. *Berzeviczy Albert : Az Akadémia palotájának félszázados fennállása.* Az Akadémia díszes épületének létrejöttét tárgyalja, különösbbe Dessewffy Emil gróf buzgókodását jellemzi. — *Királyfi Árpád : Redslob Róbert : Abhängige Länder* című művét ismerteti.

Július. *Marczali Henrik : Italicae res.* Behatóan tárgyalja azt a viszonyt, mely Könyves Kálmán óta állandó torzszalkodásokra adott alkalmat Magyarország, Velencze s a tengerparti városok között. A magyar királyság határozott s eredményes balkáni politikája 1358-ban veszi kezdetét, akkor köt Nagy Lajos szövetséget IV. Károlylyal, a mely coalitiónak Velencze ellentállni nem tud. A török fellépése ismét visszaszerzi Velenczének Dalmáciát, noha Magyarország forma szerint Dalmácia birtokáról sohasem mondott le. Nyílt ugyan még alkalom Dalmácia visszahódítására — Ulászló idejében —, de sem akkor, sem később Dalmáciát Magyarországgal nem egyesítették. Utóbb Velencze helyét az egységes Olaszország foglalja el s az fordítja erejét a sziget-tenger, Fekete-tenger és a konstantinápolyi csatornák birtokáért s kihasználásáért. Az egységes Itália franczia, utóbb porosz segítség révén jött létre, a mi nagy jótétemény volt Európára. Németország, Ausztria-Magyarország s Olaszország megalakulása egy időbe esik s szorosan összefügg, csakhogy a Habsburgokat s Hohenzollereket az igaz béke hatja át, Itália azonban állandóan hódításokra gondol. Az irredentisták a nemzetiségi határon túl is el akarnak mindent foglalni, mi stratégiailag biztosíthatja szerzési vágyukat. Ezzel a hódító szándékkal

nem tartott lépést az állam anyagi s erkölcsi fejlődése. Olaszország minden alkalmat felhasznál, hogy a zavarosban halásszon. Valószínűleg ez az oka, hogy a monarchia Bosznia és Hercegovina occupációjának nehéz, felelősségteljes s költséges mandátumát elfogadta. Ausztria-Magyarország e területnagybodása az olasz közvéleményt roppant izgatta. Trento s Trieszt meghódítása már ekkor is kísért, de mindennek véget vet az 1882-ben megkötött hármasszövetség. Olaszország a szövetség áldásait búsán élvezte. Tripolisz 1911-iki elfoglalása a szövetség lényegét — ha formailag nem is — megsértette, az erős kimagyarázkodás eredménye a szövetség 1920. december 20. való meghosszabbítása. Az olasz hangulat azonban — részben azért is, mert Ferencz József az olasz királyok látogatását Rómában soha vissza nem adta — állandóan ellenünk volt. Ime valóra vált Bismarck mondása: Ausztria-Magyarország és Itália csak szövetségesek lehetnek, vagy ellenségek. — *Horváth Jenő VII. Edvárd külpolitikája*. VII. Edvárd német-ellenes ténykedésének bonczolása. — *A. : A török-magyar oklevéltár 1533—1789. című nagy munkát elemzi nagy részletességgel.*

Augusztus. *Takáts Sándor: Kertjeink a XVII. század első felében.* Bő levéltári kutatás alapján foglalkozik Lorántffy Zsuzsanna, Székely Mária kertjeivel, Lippay János kertészeti könyveivel s Zrinyi Miklós kertjeivel. — *Dékány István: A háború irodalma s a német közgazdászok.* Jeles tanulmányokkal s röpiratokkal foglalkozik. — *Szegedy Rezső Moór Elemér: A Toldi-monda és német kapcsolatai* című értékelését ismerteti s bírálja.

Cultura Creștină. 1915. 6—7. szám. *Z. Păclișanu: O carte de istorie ce ne privește.* Karácsonyi János: Magyarország egyháztörténeté-nek új kiadását ismerteti. Nagy méltánálással szól a könyvről, de az oláh egyházakat tárgyaló részek ellen több jogos kifogása van. Karácsonyi a nemrég elhalt Bunea kanonok munkái alapján dolgozva, ezek hibáit is átvette. A bíráló szeretné, ha Karácsonyi az újabb oláh történetírást figyelemmel kísérve, egy új kiadásban kijavítaná nagyértékű könyvében a hibákat.

8. sz. *Z. Păclișanu: Cum ar trebui scrisă istoria unirii?* Az erdélyi oláhok egyházi uniójával foglalkozik; megállapítja, hogy bár jelent meg több munka erről az unióról; de történetét elfogulatlanul és hitelesen még meg nem írták. A szerint, hogy görög-keleti vagy görög-kath. vallású a szerző, igyekszik az uniót kimondó papokat dicsérni vagy gyalázni, leírják a két gyulafehérvári zsinatot, Atanáziusz püspök bécsi útját, a királyi diplomát s azt hiszik, ezzel már megírták az unió történetét. Pedig az nem ezeken a zsinatokon, nem a zöld asztalnál dőlt el, hanem külön minden községben félésszázados harc alatt, melyben a két egyház hívei a gyűlkosságig menő vadsággal küzdöttek a fölött, a mit a mai történetíró a zsinaton elvégzett ügynek akar feltüntetni. Már kezdetben is Brassó-vidék egészen, Fogaras-vidék és a hátszegi kerület nagy részben nem uniált, az Erdélyen kívüli oláhság (Máramaros, Bihar, Arad megyében s a Bánságban) nem is foglalkozott e kérdéssel, tehát a hazai oláhok egyházi unióját évhez és épen 1700-hoz kapcsolni nem lehet.

10. sz. *Șt. Tășiedanu: Unirea Bihorului din 1737.* A nagyváradai róm. kath. püspöki és a biharmegyei levéltárból vett adatokkal bizonyítja, hogy Bihar megye 148 községe tényleg már 1737-ben elszakadt az aradi görög-keleti szerb püspökségtől és uniált. A dolgotat válasz *V. Gruia* fejtegetéseire (megjelent a nagyszzebeni Revista

Teologica 1914. 1—2. számában), ki ezt az uniót tagadja, illetőleg sokkal kisebb méretűnek tartja. — *A. Rusu: Câteva note pe marginea unei cărți de valoare.* Dr. Vasile Moldovan: »Vizitație canonică în Maramurás« (Szamosújvár 1915.) cz. könyvét, illetőleg ennek alapján a 49 egyházközségből álló máramarosi gör.-kath. oláh vicariatus területén élő oláhság egyházi és kulturális viszonyait ismerteti.

11. és 12. sz. *St. Tásiedanu* folytatja a bihari unió történetét. Kovács Melétos, első nagyváradi gör.-kath. püspök egyházlátogatási útjáról községenként szerkesztett jegyzeteit adja ki, Bunyitay véleményére hivatkozva Gruiával szemben (Rev. Teologica), ki azok hitelességét kétségbevonta.

Dunántúli Protestáns Lap. 1914. évi 27. és 28. sz. K. K.: »*A Psalterium Trajectense*«. Leírja az utrechti egyetemi könyvtár ilyen című unikum-példányának tartalmát és történetét, mely oda 1716-ban de Ridder W. ajándékából került.

Egyetemes Philologiai Közlöny. Június—július. *Alszeghy Zsolt: Szücsi József Bajza József* című művét méltatja. — *Zolnai Béla: Kádár Jolán A budai és pesti német színészet története 1812. játékszíni és drámai irodalmi szempontból* című értekezést ismerteti. — *Németh Gyula: A nagyszentmiklósi feliratokhoz.* Mészáros Gyula a Nagyszentmiklóson talált kincsek feliratait próbálja magyaráztatni az Ethnographiában (1915. I. f.), teljesen hamis nyomon. — *Hellebrandt Árpád* az 1914. év magyar philologiai irodalmának repertóriumát adja.

Egyházi Közlöny. 1915. évf. 10. és 11. sz. *A galicziai orthodox propaganda* cz. cikkek az eloroszosító mozgalom multját és jelenét ismertetik.

13. sz. *Agliardi bibornok.* Agliardi Antonio bibornok nekrológja, a ki mint bécsi nuntius a magyar egyházpolitikában is nevezetes szerepet játszott.

14. sz. *Bunyitay Vincze* történettudós nekrológja.

18. sz. *A Holland és a Szentszék* cz. cikkek azon alkalomból, hogy a szentszék és Hollandia között megindultak a németalföldi vatikáni követség felállítására irányuló tárgyalások, ismerteti Hollandia és a szentszék diplomatai összeköttetéseinek történetét. — *Huber Lipót: A vérvád és vérgyilkosságok története* cz. sorozatában (45. közlemény) elmondja a zborói (1875) és szalacsi (1877) vérvád történetét.

19. és 20. sz. *Huber Lipót* (a 46. és 47. közleményben) a tisz-
eszlári vérvád történetét ismerteti.

Erzsébetfalvai Közlöny. 21—25. sz. *Leitner Pál: A 32-es ezred történetéből.* Az ezred története rövid vonásokban felállításától (1741) kezdve.

Földrajzi Közlemények. 1915. 5. füz. *Cholnoky Jenő: Budapest földrajzi helyzete.* Mindazon földrajzi tényezők beható méltatása, melyek a történelem folyamán a fővárost a magyar városok sorából kiemelték — *Milleker Rezső: Városok földrajza.* Pricz Gyula »*Budapest földrajza*« című munkáját bírálatosan ismerteti s különösen a településtörténelem fogyatékoságaira mutat rá.

Gömör-Kishont. 33. szám. *Id. Farkasfalvi Imre: A gömöriek Vácson.* Vácson letelepedett gömöri családokról.

Historische Zeitschrift 3. F., 18. Bd. 1. H. (1915.) *Loserth* ismerteti: *A. O. Meyer: Nuntiaturberichte aus Deutschland. 17. Jahrhundert.* 4. Abteilung. Die Prager Nuntiatur des Giovanni Stefano Ferreri und die Wiener Nuntiatur des Giacomo Serao. (1603—

1606.) Berlin, Bath. 1913. A jelentések óriási anyaga regestaformában van közölve. A nuntiusokat különösen foglalkoztatja a tizenöt éves török háború és Bocskay felkelése. — *Andreas* ismerteti *M. Fliegenschmidt: Deutschlands Orientalpolitik im ersten Reichsjahrzehnt, 1870—1880.* (Berlin, Puttkammer, 1912.) Teil I. Sem új anyagot, sem eredeti szempontot nem hoz, de jó összefoglalás. Természetesen Ausztria-Magyarország keleti politikáját sokszorosan érinti. — *A. Hasenclever* ismerteti *Ernst Molden: Die Orientalpolitik des Fürsten Metternich, 1829—1833.* Ismertető nem teszi magáévá szerző véleményét, mintha a münchengrázi szerződés valami nagy sikert jelentett volna Metternichre nézve. — *L. Eisenmann* számol be *L. Ritter von Przibram: Erinnerungen eines alten Österreichers* II. kötetéről. A kötet nem oly értékes, mint az első volt, mert szerző 1876 után kénytelen volt megválni a külügyminisztériumban addig viselt befolyásos állásától. Inkább kultúrtörténeti értéke van, mindazonáltal néhány sikerült vonást ad pl. Andrásyról, Kálnokyról, stb. — *Müsebeck* ismerteti *J. Bleyer: Friedrich Schlegel am Bundestage in Frankfurt.* (Különl. az Ungarische Rundschau-ból. München—Leipzig 1913.) Különösen nevezetes levelezése Széchenyi Ferencz családjával.

Hrvatska* Prosvjeta. 1915. 1—4. sz. *Dr. Horvat R.: Kako se ujedini Italija.* Olaszország egyesülésének története. — *Laszowski E.: Admontska stika sv. Heme: Beatrica Frankopanka.* Egy 1500-ból származó, Grácban őrzött olajfestményről ír, mely szent Hemát, az admonti benedekrendi kolostor alapítóját ábrázolja s melyet a »Der deutsche Herold« cz. folyóirat ez évi 3. számában közölt. És mert ennek hasonmása — egy fametszet — a zágrábi városi múzeumban van meg, szintén »S. Hema« aláírással; bizonyítja, hogy e kép megegyezik a Hohenzollernek berlini családi képtárában levő olajfestménnyel és Frangepán Beatrixnek, Korvin János, majd Brandenburgi György feleségének arczképe; adja Fr. Beatrix életrajzát. — *R. Stroh: Grad Senj prvo kulturno ognjište hrvatskog naroda.* Nemrég megjelent »Hrv. glagolska knjiga« cz. könyve alapján akarja megdönteni azon véleményt, mit a horvát iskolák tanítanak, hogy a horvát nemzeti irodalom bölcsője Dalmácia (Ragusa) volna. Senjben s a horvát tengerparton már élénk irodalmi élet volt, mikor Dalmácia még csak ébredezett s a Senjben 1494-ben felállított glagol nyomdából csak 1599-ig 53 glagol nyelvű emlék maradt fenn. Felsorolja azokat, melyek ezek közül ismeretesek. Szerinte a zenggi nyomdáról először az ő könyvéből szerzünk tudomást, holott a Magyar Könyvszemle már 1896-ban is értekezett róla. — 112. l. *Kempf: Oporuka O. Antuna Kanižlića.* A jezsuita író most megtalált végrendeletét ismerteti a latin nyelvű eredeti alapján.

Huszadik Század. 1915. 4—5. szám. *Émile Boutroux: Német és francia szellem.* A francia philosophia nestorának 1914-ben a berlini egyetemen tartott előadása, mely a német-francia szellemi ellentét alapvető jelenségeit világítja meg. — *Varga Jenő: A világháború gazdasági következményei.* A gazdasági életnek a világháborúval kapcsolatosan bekövetkezendő mélyreható károsodását tárja fel. — *Lakos Béla: Az új Törökország.* A török birodalomnak az újtörökök működésével kapcsolatos reorganisatióját s a moslim világ megújódását tárgyalja.

6. sz. *Seltmann Rezső: Az orosz agrárreform.* Az 1905. évi forradalom hatása alatt csári ukázok alapján létrejött agrárreformot ismerteti, mely a parasztság jobbágyi állapotát megszüntette és azt

gazdaságilag önállósította. — *Vág Sándor: Voltaire és a háború.* Műveinek kivonatos ismertetésével igazolja, hogy gyűlölte a háborút, melynek okául a vallási fanatizmust jelölte meg. — *Sajó Andor: Az orosz veszedelem és a reformkor.* A mult század harminczas és negyvenes éve alatt az orosz veszedelemmel szemben Magyarországon felmerült aggodalmak irodalmi emlékeit ismerteti.

7. sz. *Lederer Emil: A világháború sociológiájához.* A világháborúnak politikai és gazdasági érdekellentétekre való visszavezetésével szemben megállapítja, hogy az érdekellentétek csak lehetségesé tették, de nem okozták a háborút. A modern államok, mint hatalmi államok, eszközükkel, a hadsereggel a háborút jelentik. — *Hollóssy István: A Bagdad-vasút.* E nagyjelentőségű vasútvonal megépítésének előzményeit s gazdasági következményeit ismerteti, mely az angol bekerítő politikával szemben a németiség diadalát jelenti. — *Sajó Andor: Lamprecht Károly.* Irodalmi munkásságát és történelmi felfogását jellemzi a nagy német történettudós elhunytá alkalmából.

Irodalomtörténet. Szeptember—október. *Zsigmond Ferencz: Baksay Sándor.* Baksay nem volt termékeny író, tollát csak kisajátított kis írói területén forgatta, többnyire kis emberekkel foglalkozva. Írásaiból roppant jellemzően lehet reátalálni gondolatvilágára, érzelmeire s egyéni felfogására. Vallásossága s erős fajszeretete nemes conservativismusba olvad össze. Optimista szemmel nézi a maga kis világát s rajongással hajlik meg a magyar életmód s a tősgyökeres magyar alakok előtt. Költészetének birodalmához szépen odasimul zengzetes magyar nyelve. — *Szentpétery Imre: Lukács Pál Schwariner Márton élete és tudományos jelentősége.* *Vértesy Jenő: Dömötör Pál Tóth Kálmán életrajza* című munkákat ösmertetik.

Katholikus Szemle. 1915. Június. *P. Schrott Pál: A tábori papság* című cikkében a tábori papság fejlődését és történetét vázolja nagy vonásokban Nagy Konstantintól, intézményesen Szent Bonifácztól napjainkig. Előadja aztán szervezetét (nagyjából) a főbb keresztény európai államokban s megjelöli a tábori papság feladatait. A cikk nem csupán actualis voltánál fogva, hanem azért is érdekes, mert ezzel a tárggyal történetírásunk összefüggően még nem foglalkozott. — *Polgár Iván dr.: Moszkva* cím alatt útmutatószerűen végigvezet bennünket Moszkva városrészein, bemutatja művészeti vagy történeti becsület bíró emlékeit, épületeit, kertjeit stb. Elszórtan nem egy történeti vonást találunk a cikkben. — A könyvismertetések rovatában *Várkonyi Fidél dr.* számol be »*Loyolai szent Ignác és kora* cz. műről. (Írta P. Greff S. J., fordította Hübner Ágoston S. J.) A könyv nem a tudósoknak, hanem a népnek készült; egyébként jó.

Szeptember. Cikkei között szorosabban történeti érdekű nincs. A könyvismertetések rovatából kiemeljük *Csatáry Béláné: James Mavor: An Economic History of Russia.* Mint gazdaságtörténeti munka is hiányt pótol; számos világtörténeti vonatkozást találunk benne s még sem fásaszó. A népvándorlástól kezdődőleg a legújabb korig terjed. — *Mihályfi Ákos* ismerteti *A pannoni halom jópátsági főiskola évkönyvét* az 1914/15. tanévről (szerk. *Zoltányi Irén*). Két Guzmics Izidorról szóló cikk mellett a történetíró leginkább érdekelheti Balogh Albin dr.: Adalék a magyar pénztörténethez I. Károly idején. Az adatok szorgalmas összehordásán felépült cikk. — *Szent Bernát élete.* (Írta Meier G., ford. Várkonyi Fidél dr.) Ism.

T. M. dr. — Baranyai József dr. : A komáromi nyomdászat és komáromi sajtó története cz. művét ismerteti *Zsigovits Béla dr.* A könyv nem csupán helyi érdekű, hanem irodalomtörténeti és bibliographiai vonatkozásainál fogva általánosabb érdeklődésre tarthat számot.

Keresztény Magvető. 1915. 1. sz. *Kelemen Lajos : Legidősebb Vargyasi báró Dániel Gábor (1824—1915).* Nekrológ az elhalt főúrról, ki folytonos politikai tevékenysége közben is tudott időt szentelni a történettudománynak; saját családi levéltárának becses anyagán kívül több okmánytárt adott ki nemzetsége multjára vonatkozólag s megírta családja történetét is.

2. sz. *Sztripszky Hiador : Ukraina és az unitárizmus.* Az egykori kijevi fejedelemség történetét röviden ismertetve, közli a XVI. században protestánssá lett ukrainai községek sorát és rövid történetét. Az alakilag is szerveződött egyházközségeknek alig egy tizedét teszi az ismertetett 34 unitárius egyház, még kevesebb volt a református. Ellenben a községek nagy része a földesurak állásfoglalása szerint folyton ingadozott az unitárius és református irány közt. Később a földesurak áttértek a római kath. vallásra és elengyelesedtek, ekkor a városi polgárság tartotta fenn még egy ideig a protestantismust. Nagyobb jelentőségű volt a fehér-orosz unitárizmus; itt egyedül a novgorodi vajdaságban az 1590-es években 650 orthodox templom jutott unitárius kézre. Ukrajnában épügy nem hiányoztak a hitbeli megújulásban a szélső áramlatok, mint Erdélyben: itt is fellépett csakhamar a szombatosság, melynek előjelei már a XV. században megvoltak. Az ukrainai irodalom első nemzeti nyelvű bibliafordítása is a reformatio előttről való. Nyelvileg a protestantismussal csak erősödött a cseh irodalmi hatás, t. i. Lengyelországban, Litvániában, Ukrajnában, a latin után mindjárt első kulturnyelvnek a csehet tartották. Szerző kimerítőleg ismerteti az ukrainai protestantismus egyházi irodalmát; ma már csak irodalmi emléke van ennek az egész hiteletnek. A nemesség katholicisált, a nép visszatért a görög egyházba.

Komáromi Újság. 19. szám. *Baranyay József : Komárom bevétele 1317-ben.* Róbert Károly a debreczeni csata megvívása után az országos hadat a Trencsényi Csák Máté uralma alatt álló Komárom vára alá rendelte, melyet két hónapig tartó ostrom után elfoglalt. — 24. szám. *Zulawski Andor : A komáromi 12-ik gyalogezred története.* Az ezred történetéről szóló mű ismertetése. — 28. szám. *Id. Szinnyey József : Végső küzdelmek Komárom körül.* Naplójegyzetek 1849 jún. 20-tól 29-ig terjedő időről, midőn éjfél tájban visszavonult a magyar sereg Komáromba s ezzel Csallóközt végképp feladták.

Könyvtári Szemle. 1915. 4—8. füzet. *Gárdonyi Albert : Könyvcensura és ritka könyvek.* Martinovics korának könyvcensurájával szemlélteti, hogy a könyvelkobzások következtében hány munka vált értékesé. — *Kremmer Dezső : Újságszelvények gyűjtése.* Az újságszelvények gyűjtésének jelentőségét és módszerét tárgyalja. — *Harasztí Károly : A pesti nyomdák a XIX. század első felében.* Adalékszerűen ismerteti a pesti nyomdák keletkezését és működését.

Magyar Figyelő. 1915. 9. szám. *Réz Mihály : Anglia Egyiptomban.* Cromer »Das heutige Egypten« című munkája alapján igyekszik feltárni Anglia gyarmati politikáját, a mely mindig gazdasági eszközökkel készíti elő a talajt a diplomácia számára. — *Horváth Jenő : A leszámlolás diplomatiája.* A francia és angol belpolitikai

válsággal magyarázza a nevezett államok háborús politikáját, mely a közvélemény figyelmének elterelésére van hivatva.

10. sz. *Schiller Ottó: A ma kultúrája és a háború.* A világháborúban nem a különböző kultúrák, hanem csupán az államok vetélkedését látja s tagadja azon sokat hangoztatott állítást, mintha a catastrophát a nemzeti capitalismus akarta volna, sőt épen a világháborútól várja a nemzeti capitalismus megerősödését. — *Divéký Adorján: Az 1741-iki lengyel alkotmány.* A Lengyelország első felosztását követő reformmozgalmat s a reformereknek a régi nemesi szabadságuk védőivel szemben kivívott diadalát vázolja. — *Eötvösvényi Nagy Olivér: A korszellem decadentiája és a nemzet bukása.* Ortvy Tivadarnak II. Lajos magyar király özvegyéről írt életrajzát ismerteti, mely a Magyar Történeti Életrajzokban jelent meg.

11. sz. *Balkanicus: Az álnok szövetséges.* Az olasz kormány és a monarchia közötti viszonyt ismerteti a balkáni válság és a világháború tartama alatt.

12. sz. *Laurentzi Vilmos: A világháború nagy problémája.* A politikai egységek helyébe lépett gazdasági egységek érdekellentéteire vezeti vissza a világháborút s a gazdasági érdekek elhelyezkedésében látja a háború tulajdonképeni célját. Szerinte Nagy-britannia elérte gazdasági imperialismusának hanyatlási korszakát, mert gyarmatainak óriási nyerstermény anyagából juttatnia kell a versenyző többi ipari államnak is. Végül javaslatot terjeszt elő a versenyző gazdasági érdekek határaitól, a melyek megállapításától az emberi kultúra fellendülését reméli. — *Pekár Gyula: Nemzeti értékek a világháborúban.* A világháborúban résztvevő hatalmak benső értékét elemzi s a világháborúban az értékek erőpróbáját látja.

13. sz. *Réz Mihály: A monarchia jövője.* Az események alapján megállapítja, hogy az osztrák némettség még suprematiájának elejtése árán sem volt képes szlávjainak hűségét megtartani, a magyarság pedig a többi fajokkal szemben összetartó erőnek bizonyult. Ez alapon a monarchia vezetésének jogát a magyarság számára vitatja. — *Balkanicus: A Balkán és a világháború.* A balkáni államok és a háborút viselő nagyhatalmak közötti viszony okait és következményeit ismerteti.

14. sz. *Marczali Henrik: A tengeri háború és az amerikai Egyesült Államok.* A tengerek hegemoniájáért folytatott ujabbkori küzdelmek történetét ismerteti, a melyek során Anglia került ki győztesnek. E hegemoniát állandóan zavarta a semleges kereskedelem, melynek szabályozása sok nehézséget okozott. Anglia mai álláspontja sérti ugyan a semleges hajózás érdekeit, de az Egyesült-Államok a sérelem felett napirendre térnek, mert a háborútól a német gazdasági vetélytárs elpusztulását s Anglia gyöngülését reméli. — *Zombory István: Porfirio Diaz.* Mint Bismarck-típusú államférfiút jellemzi, kinek kormánya alatt Mexico hatalmasan fellendült.

Magyar Hirlap. 172. szám. *Szterényi József: Andrássy Gyula gróf Balkán-politikája.* Adalékot nyújt Andrássy politikájához és pedig Romániával kötött első kereskedelmi szerződésünk idejéből, melynek tárgyalása közben rakta le Andrássy Balkánpolitikájának alapját. Célja volt tevékeny politikával s a gazdasági lehetőség teljesebb kihasználásával a Balkánon befolyásunkat terjeszteni.

Magyar Középiskola. 1915. évfolyam. 3—4. szám. *Dékány István Kornis Gyula: Történelem és psychologia cz. tanulmányát*

ismerteti. Kornis szerint a történelem tisztán pszichologiai (szellemi) tudomány, de a pszichologia körét tágabbnak mutatja be mint Wundt. Egy tartalom-pszichologia lebeg előtte, egy lelki élmény-összeség benső kapcsolata. E szerint a pszichologia, a mily mértékben felölelni készül a lelki tartalmat, oly mértékben válik történetivé és a pszichologia nagyobb közeledést mutat a történelemhez, mint fordítva. — *K.* dicsérettel emlékezik meg *Császár Mihálynak »Az Academia Istropolitana«* cz. könyvének gondos levéltári kutatáson alapuló adatairól és a szakirodalom széleskörű felhasználásáról. — *Zibolen Endre Pallmann Péter: A magyar piaristák II. József uralkodása alatt* cz. hittudományi doktori értekezését ismerteti. — *Balanyi György Herman J. B.: »La pédagogie des Jésuites au XVI. siècle«* cz. könyvét ismertette megállapítja, hogy az értékes, bár nem minden kifogáson felül álló monographia a Ratio Studiorum történelmi előzményeit széles s önálló alapon, mélyrehatóan deríti föl és a primitív jezsuita paedagogia főbb jellemvonásait tágas történeti keretekbe illeszti be.

Magyar Kultúra. 1915. évf. 6. szám. *Balanyi György Oroszország nagyhatalmi törekvéseit* vázolja Trubetzkoi herczeg Russland als Grossmacht cz. könyvének fejtegetései alapján. — *Morvay Győző Friedreich István: Gróf Széchenyi István élete* cz. művének első kötetét ismerteti.

7. sz. *Tyszkiewicz Szaniszló* lengyel jezsuita *Oroszország és az ukrainai kérdés* czímen az ukrainista mozgalom történeti hátterét világítja meg. — *Sörös Pongrácz* nagy elismeréssel szól *Karácsonyi János: Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban* cz. munkájának második kiadásáról.

8. sz. *Tyszkiewicz Szaniszló* második, befejező közleményében az ukrainismus közelebbi okait és a mozgalom törekvéseit ismerteti.

9. sz. *Bölcskey Ödön: A főpapok jótekonysága a hadügy terén* czímen a katolikus főpapságnak a honvédelem ügyében hozott áldozatait ismerteti IV. László uralkodásáig. — *Köszeghy Mihály: Marokkó az európai politikában* cím alatt Marokkónak az újabb európai politikában való szerepét mutatja be.

10. sz. *Bölcskey Ödön* folytatja *a főpapok hadügyi áldozatainak* ismertetését 1444-ig.

Magyar Nyelv. 1915. Május. *Melich János* a *lant* szó eredetét mutatja ki. Okleveleinkben a XV. század eleje óta fordul elő *Lalthus*, *Lautus* tulajdonnevekben. Ezek alapján közvetlenül németből vettük a szót, bár végső forrása az arabs nyelv s szinte minden európai nyelvben megvan. — *Gulyás Pál* egy XVII. századi francia történeti szótárban Pécsnek nálunk ismeretlen Ötegyháza nevét találta, mely nyilván a latin és német név szószerinti fordítása.

Június. *Melich J. a Barcza, Barczaság, Bárcza, ó-magyar Borsza, Borsza* hely- és folyóneveket dák nyelvi maradványnak tartja, a milyenek az erdélyi és keletmagyarországi folyónevek mind: Olt, Sztrigy, Szamos, Temes, Maros, Körös, Zsil, Abrud. — *Gombocz Zoltán* az *Árpád-kori török személyneveink* magyarázatát folytatja: Biter, Beler, Tolon, Kötöny (Kuthen), Örkény, Althabarz, Törtel, Otuz, On. — *Putnoky Imre* a *Budapest az ország szíve* szállóige nyomait a XIX. század elején találja meg. A Vörösmartytól kedvelt *párdúczoz Árpád*-ot Virág Benedek írta először. A gúnyképen használt vad rácz eredetileg ó-hitű szerbet jelentett a r. katolikussal szemben. — *Pais Dezső* néhány helynévről kimutatja, hogy mai

alakjuk egy régibb alak megrövidülése, t. i. a szóelei eredeti *a* hangot elhagyták, mintha névelő volna; így a mai Gógán: régi Agógán, Abógán volt; Lexander: Alexander; Vasalla: Avasalja; Bolmány: Abolmány; Szupatak: Asszupatak; Borgáta: Aborgáta; Sziágy, Szilvágy: Asszivágy (Asszjú-ág). — *Szily Kálmán* megállapítja, hogy a *büntet* szónak XV—XVI. századi jelentése nem »punio« volt, hanem »convictor, accuso, culpo« s ezt régi könyvek magyarázatában nagyon is figyelembe kell venni. — *Jakubovich Emil* hosszabb cikksorozatot kezd a régi magyar *női nevekről*. XII—XV. századi oklevelek anyaga alapján; az első sorozat tíz név Adviga-tól Anna-ig.

Magyar Nyelvőr. 1915. Május. *Réthei Prikkel Marián* a *torozó* szóról kideríti, hogy eredetileg pusztán »táncz« volt a jelentése; hogy később haditáncznak, katonaszédő táncznak, katonaszédésnek értették, az a nyelvújításnak nagyrészt félreértésen alapuló belemagyarázása.

Június. *Simonyi Zsigmond* az *Ilosva, Jolsva, Isaszeg* helynevek eredetét egy szláv *jelsa, olsa*=égerfa jelentésű szóban találja, mely az *Ócsa* helynévben is szerepel. — *Wertner Mór* az Oklevélszótár: Balata, Bő, Czudar, Czépános, Csergő, Ebéd, Endős, Forgács, Lábatlan szavaihoz közöl értékes adatokat. — *Losonczi Zoltán*: *Steier Ottokár* XIV. századi német Reimchronik-jának magyar közszavait és tulajdonneveit közli és magyarázza.

Magyar Paedagogia. 1915. Márczius—április. *Gyulai Agost*: *A háború és a kultúra kérdése az irodalomban*. Néhány neves német s magyar tudós tanulmányát ösmerteti; mindannyian a háború s kultúra kapcsolatának kérdését bonczolják. Ellenfeleink ezirányú felfogását ez idő szerint nincs módunkban megösmerni.

Május. *Eötvös Károly Lajos*: *A zeleméri nevelőintézet alapításának s rövid történetének érdekes leírása*.

Június—július: *Szelényi Ödön*: *Egy régi magyar paedagogus*. *Genersich János* életének s irodalmi működésének beható bonczolása. — *Hellebrant Árpád* az 1914. év *paedagogiai irodalmának repertoriuma*.

Magyarország. 188., 191., 195., 198., 202., 209., 212., 216., 219., 223., 226. szám. *Kacziány Géza* *Görgei*-ről szóló cikksorozatában katonai működését bírálja. — 233., 240. szám. *Kacziány Géza*: *Kossuth widdini levele*. Az eredeti kéziratból először adva ki, bevezetésekkel és jegyzetekkel látja el. Kimutatja, hogy Kossuth a widdini levél szerzőségét sohasem tagadta, hanem csak nemzetének irt azon »búcsúszózat« szerzőségét, mely az európai sajtóban elterjedt, melyből 1849-ben egy német kiadás Lipcsében jelen meg, magyar fordításban pedig Heckenast Gusztáv 1850-ben Pesten adta ki. — 242. szám. II. *Péter cár magyar nevelője*. Stern Bernát a Neues Wiener Journalban közölt cikkének fordítása. Ebben Nemes Zékány Jánosnak, II. Péter cár Alexej nevű fia nevelőjének viszontagságos életét írja meg a szerző.

Mitteilungen des Instituts für oesterreichische Geschichtsforschung. XXXV. Bd. (1914.) 4. füzet. *H. Kreischmayr* többek között ismerteti *R. Zehnibauer*: *Verfassungswandlungen im neueren Österreich* (Heidelberg, C. Winter, 1911, 192 l.) munkáját. A könyv tulajdonképen nem ad összefüggő egészet, hanem azon előtanulmányok egyes eredményeit nyújtja, melyeket szerző folytat egy nagyobb munkához, a melyben Ausztria-Magyarország közbizonyait minden politikai tendenciától mentesen tisztán

tudományosan óhajtja tárgyalni. A mennyire azonban az ismertetésből megítélhetjük, a jelen előtanulmányok távolról sem elfogulatlanok, legalább a magyar viszonyokat illetőleg. — *K. Goll* ismertette az osztrák középiskolák 1913. évi programmértekezéseit, felemlíti köztük *J. Ure: Bauernkrieg, Türkennot und ungarische Besitznahme in Kärnten unter Kaiser Friedrich III.* tanulmányát, a melynek első része 1912 ben jelent meg. (Pilseni reáliskola.) Ez a rész Karinthia magyar megszállását (1479—90) és az 1480—84. évi török betöréseket tárgyalja.

IX. *Ergänzungsband*, 3 Heft. *Alfred H. Loeb: Das Reitergefährt bei Sissek vom 22. Juni 1593* czímmel a sziszeki csatára vonatkozó, meglehetősen nagyszámú forrást veszi először alapos vizsgálat alá, majd az előzményeknek s magának a csatának lefolyását vázolja ezek alapján. Erre a kutatásra főként azért volt szükség, mert az ütközetben három, egymástól független csapatvezérnek: Auersperg Andrásnak, Eggenberg Rupprechtnek és Erdődy Tamás bánnak csapatai vettek részt, s az egykorú tudósítások még pedig nemcsak újságok, röpiratok, hanem hivatalos jellegű jelentések más-más vezérnek tulajdonítják a Hasszán pasa felett kivívott győzelem dicsőségét. Az adatok figyelmes és pártatlan mérlegelése után Loeb arra az eredményre jut, hogy a három vezér egymástól függetlenül járt ugyan el, de éppen önkéntes együttműködésük szerezte meg a győzelmet.

Neues Pester Journal. 167. szám. *Palóczy Lipót Waterloo* czímmel a waterlooi csatát és Napoleon bukását írja le. — 205. szám. *S—r. A.: Ein Jahr Weltkrieg*. Politikai és katonai visszatekintés a lefolyt háborús eseményekre. — 225. szám. *Várad Antal: Gödöllő*. Gödöllő multját írja meg. — 228. szám. — *sky: Kolomann Széll*. Személyes visszaemlékezések.

Nyugat. 9. sz. *Harry Russel-Dorsan harctéri levelei*. Folytatólagos közlés. Belgium elpusztításáról ír s Mercier bíbornok Mechelnbe érkezéséről. — *Figyelő*. Pethő Sándor ismerteti gr. Andrássy Gyula *Kinek bűne a háború?* cz. munkáját, melyben a főbűnösnek a szerző az orosz politikát állítja. — Földi Mihály a Mezey István szerkesztette *Magyar-török almanachot* ismerteti, melyben több történelmi vonatkozású közlemény is akad.

10. sz. *Harry Russel-Dorsan harctéri levelei*. Folytatólagos közlés. Rheimst írja le a németek kivonulása után.

11. sz. *Vámbéry Armin: Oroszok*. Vámbéry hátrahagyott írásaiból közölve, melyben egy tatár tollával rajzolja Európát. Szerinte az oroszok teljesen ázsiai nép, csakhogy az ázsiai bűnök mind túlozva vannak benne. — *Harry Russel Dorsan harctéri leveleiből*. Folytatólagos közlés a francziák és németek késhegyig menő küzdelméről.

13. sz. *Halász Imre: Bismarck és Magyarország*. Kohut Adolf Bismarckról írt könyvével polemizál némely adatra nézve — főleg Bismarck és Andrássy egymáshoz való viszonyát fejtegeti a német-osztrák-magyar szövetség megkötése körül. — *Harry Russel Dorsan harctéri leveleiből*. Folytatólagos közlés. Soissonsban szerzett benyomások a csata után.

14. sz. *Demokritos a magyarokról*. Weber német író »Demokritos oder hinterlassene Papiere eines lachenden Philosophen« czímen, név nélkül egy útleírást adott ki, melyben Magyarországról is esik szó. Hazánkban 1840 előtt járt; nagyon dicséri a magyarokat s kultúrára alkalmas nemzetnek írja le.

15. sz. *Székelly Artur: A német-osztrák-magyar gazdasági szö-*

vetség és Kossuth Lajos. Kossuth Lajosnak a »Pesti Hirlap« 1842. évfolyamában megjelent cikkeit ismerteti, melyekben a Németországgal való vámunio ellen nyilatkozik.

16. sz. *Hatvany Lajos: Harczoló betűk.* A hadban álló nemzetek tudósainak a báború melletti nyilatkozatait bírálja s a világháborúnak kultúraellenes hatását vitatja.

Pester Lloyd. 160. szám. *Charmatz Richard: Aus der Vergangenheit der österreichischen Italiener.* Istria, Görz, Gradiska története vázlatosan a középkortól a 18-ik századig. — 210. szám. *Charmatz Richard: Der Antimacchiavell* címmel Nagy Frigyes azon munkáját tárgyalja, melyet trónörökös korában Macchiavelli »Il Principe« cz. műve czáfolatául írt. — 216. szám. *Kienzl Armin: Napoleons Hass und Kampf gegen England.* Napoleon emlékiratai 10 kötetben jelentek meg Conrad Henrik német fordításában. A fordító e 10 kötetből kiválogatta azon fejezeteket, melyekben Napoleon Angolországgal foglalkozott s azok a fenti címmel külön megjelentek. Czikkiró e munkát ismerteti.

Protestáns Szemle. 1915. 2. füzet. *Harsányi István: Debreczeni Ember Pál eddig ismeretlen kéziratai.* A magyar ref. egyház-történelem e jónévv munkásának (1661—1710) azt a hat kéziratot kötetét ismerteti, a melyet czikkiró a sárospataki főiskola könyvtárában, a kéziratár rendezésekor, talált.

3—4. füzet. *Zoványi Jenő: Szeremley Gábor és a helytartótanács.* Azt az eljárást ismerteti, a mely a helytartótanács felhívására Szeremlei Gábor sárospataki akadémiai tanár ellen, első megválasztása alkalmával tartott székfoglaló tanulmánya alapján, folytatott le.

5. füzet. *Zoványi Jenő: Adatok a magyar protestantizmus múltjából.* E címen Melius Péter énekeskönyvéről, Sztárai Mihály halálának idejéről, Petrőczy Katalin Szidónia vallásáról és Szathmári Paksi Dávid balmazújvárosi papságáról közöl értékes megállapításokat.

Religio. 1915. évf. 4. sz. *Lézsánszky József: A 25 éves freiburgi (Svájcz) katolikus egyetem.* A svájci katolikusok azóta, hogy a II. Pius alapította baseli egyetemet a reformatio folytán elvesztették, gyakran szorgalmazták egy katolikus egyetem felállítását. A XVI. században Freiburgban középiskolát és papnevelőintézetet létesítettek, 1753-ban jogakadémiát állítottak föl. 1889-ben a freiburgi államtanács megnyitotta az egyetemet jogi és bölcsészeti karral, a következő évben a hittudományi, 1896-ban pedig a mennyiségtan—természettudományi kar is megkezdte működését; legújabbban az orvosi kar is alakulófélben van. Az egyetem jellege nemzetközi és katolikus, előadási nyelve német és franczia. A bölcsészeti karon a történelmet és segédtudományait nyolcz tanár adja elő.

Revista Teologica. 1914. 1—2. sz. (Lásd *Cultura Creștină* 10., 11. és 12. száma alatt.)

Temesvári Hirlap. 77., 95., 101., 113. szám. *Móricz Pál: Régi magyar vitézek.* (A Mária Terézia katonai-rend lovagjai. A Mária Terézia-rend történetét adja, a rend magyar lovagjainak rövid életrajzával s hadi tetteik méltatásával. — 122. szám. *Feudorovics Zsigmond: Karánsebes.* A város vázlatos története.

Történeti Szemle. 1915. 3. füzet. *Láng Margit: A római nő jogai és társadalmi helyzete az ókorban.* A kérdést három szempontból tárgyalja: közjogi, magánjogi és családi, illetve társadalmi szempontból. A közjog a nőt a politikai életből mereven ki-

zárja. Némi hatalomhoz csak a császárnők jutnak, de ez is inkább látszólagos, csupán a hellenistikus Keleten élveznek előkelőbb nők, pl. helytartók feleségei nagyobb, ha nem is törvényes jogokat. Magánjogi helyzetük kezdetben elég súlyos, később, a házasságkötés kevésbé szigorú formáinak divatbajjottával a patria potestas, a férfi manas, a rokoni tutela mindinkább veszít erejéből. Társadalmi s családi helyzetük elég jó, minek legjobb jele, hogy feministikus mozgalmat náluk alig látunk, egy jelentéktelen esettől eltekintve. — *Erdélyi László folytatja »Árpád-kori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései«* cz. cikkét (IV.). Ezúttal a következő kérdéseket tárgyalja: Mik a nemesek a tatárjárás koráig? Mik a jobbágyok, várjobbágyok? — Ugyancsak folytatás a következő cikk: *László József: Nyugati pénznemek hazánkban a XIII. században.* Ez alkalommal a bécsi fillérek, bécsi dénárok néven ismert pénzcsoporttal foglalkozik, elterjedésének térbeli és időbeli hatásaival, súlyának, értékének változásaival, befolyásával a hazai pénzügyre, ugyanazon alapossággal, mint azt a frischachi pénzzel tette. — *Lupaş János: Baritiu György, az erdélyi román hírlapirodalom megalapítója* címmel ír életrajzot, irodalmi és politikai méltatást erről a becsületes jellemű, érvényesülni nem igen tudó, de nagyszorgalmú és történetileg nagyjelentőségű román publicistáról. — *Gróf Andrássy Gyula: Báró Eötvös József és a német szövetség politikája* cím alatt Eötvös álláspontját és nyilatkozatait tárgyalja egy esetleges magyar-német szövetséget illetőleg 1848—49-ben s még inkább 1866, illetve 1871 után. — A kisebb közlemények rovatában *Heinlein István* parentálja el Pöhlmann Róbertet, a kinek érdemei, különösen az antik gazdaságtörténet és sociologia terén egyedülállóak. — *Weber Aritur* adalékokat közöl gróf Széchenyi István életéhez. — Az Irodalom rovatban a következő művek kerülnek ismertetésre: *Krisztics Sándor: Nemzet és állam a keletkezés, a fejlődés, viszony szempontjaiból* (ism. Nagy Miklós); *Steinhoffer Károly: A könyv története I. rész* (ism. Gulyás Pál); *A Wirth: Geschichte der Türken* (ism. Vasadi Balogh György); *Éble Gábor: A nagy-károlyi gróf Károlyi-család leszármazása a leányági ivadékok feltüntetésével* (ism. Madzsar Imre); *Scherer Ferencz: Konnénos Manuel bizanci császár (1143—1180) világuralmi törekvései* (ism. Miskolczi Gyula); *J. Bédier: Les legendes épiques* (ism. Birkás Géza); *Löhr: Methodisch-kritische Beiträge zur Geschichte der Sittlichkeit des Klerus, besonders der Erzdiözese* (ism. Kiss Albin); *Aragoniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok, közli Berzeviczy Albert* (ism. Ortway Tivadar). — A folyóiratok és könyvek rovata után *Ujhelyi Péter* ír nekrológot *Rónai Horváth Jenőről*, *Gagyai Jenő Bunyitay Vinczéről*, *É. N. Nagy Gézáról*, továbbá *Wertheimer Ede Heigel Károly Tivadarról*.

Új Idők. 19. szám. *Szederkényi Anna: A trónjavesztett fekete királynő.* Liliuokalani, Hawai királynője, könyvet írt afrikai országa történetéről. 1895-ben fosztották meg trónjától az angolok.

21. sz. *Szabó Ödön: Séták a nagyvilágban. Boro-Budur.* A Boro-Budur búcsújáróhely Jáva szigetén, melyet újabb ásatások hoztak napvilágra.

22. sz. *Sven Hedin: A császár.* Vilmos császárral való találkozása alkalmából megírja benyomásait.

24. sz. *Dinasztiánk a haza védelmében.* Gáspár Arthur könyvét ismerteti, mely az uralkodóháznak a harcban résztvevő tagjairól

szól. — *Sarajevótól Lodzig*. Ismertetés Herczeg Géza haditudósító könyvéről.

26. sz. *Pekár Gyula*: *Potemkin-falvak*. Potemkinnek Katalin cárnő számára rögtönzött falvait írja le novellisticus formában. — *Zoltán Vilmos*: *Az olaszok alpesi csapatai*. E fegyvernem régebbi, de csak 1872-ben szervezték újjá. A szervezet részletes leírását adja.

28. sz. *Nádai Pál*: *A Nyulak szigete*. Az apáca-kolostor ásatása alkalmakor felidézi Szent Margit alakját s a Margit-szigettel kapcsolatos történelmi és irodalmi emlékeket. A múlt század 50-es éveiben trianoni ünnepélyeket rendeztek itt.

31. sz. *Ács Lipót*: *A pártá és a főkötd*. Dunántúli népviseletek bemutatása mellett tárgyalja a XVI—XVII. századi magyar főkötdket és pártákat. — *Hidvéginé Horváth Bóra*: *Tükördarabok*. Apró magyar történelmi adatok a hadviselésről, requirálásról, fölszerelésről stb. a XIV—XVI. századból.

Új Nemzedék. 1915. 26. szám. *Szitya Emil*: *Marx és Engels a magyarokról*. A magyar szabadságharcz kitörésekor az első socialista újságban, a Rheinische Zeitungban Engels hosszú cikksorozatban foglalkozik a magyar kérdéssel. Kiemeli, hogy a honfoglalás óta Keleten egyedül a magyarság képviselte a haladást, nélkülök a nemzetiségek is eltörökösödtek volna. 1830—1848 közt élenkebb volt a politikai élet Magyarországon, mint Németországban, Kossuth Lajos egy személyben Danton és Carnot volt nemzetének. A pánszlávizmus reactiós tendenciájú s a magyarok saját vérök árán segítették a hazai szlávokat a kultúra magasabb fokára. Egy másik tanulmányában (Demokratischer Panslavismus) igen élesen kikel a nemzetiségi ellenforradalom miatt s ezt írja a mi szlávjainkról: »Olyan nép, a melynek saját történelme sohasem volt s a mely már akkor mások uralma alá került, midőn a népek a civilisatio első fokára léptek, sohasem lehet önálló.« Bakuninnal szemben pedig vitatja, hogy a magyarok a szabadságharcz alatt nagyon engedékenyen és gyöngéden jártak el a nemzetiségekkel szemben. — Szigorúbban, de szintén szeretettel ír rólunk Marx »Klapka« és »A forradalom és ellenforradalom« cz. tanulmányaiban. Úgy találja, hogy a forradalomhoz szükséges egyöntetű, gyors és meggondolt cselekvőképesseg nem volt meg a magyar szabadságharcz vezetőiben s kárhoztatja Kossuth erélytelenségét Görgeyvel szemben, de a bukás főokát a nemzetiségek »álnok és ostoba ellenforradalmában« látja. Németország nélkülözhetetlen szövetségesének tartja a magyarságot, a mely két nemzet együtt van hivatva a szlávokat az európai kultúra részesévé tenni.

29. sz. (p. s.): *Az állandó hadsereg története* I. Lipóttól Mária Terézia haláláig. Újhelyi Péter százados könyvét ismerteti nagy méltánylással.

36. sz. *Magyarok Bécsben*. Vezércikkül Heltai Gáspár: Magyar Krónikájából lenyomatta Mátyás királynak Frigyes ellen való hadjáratát és Bécs elfoglalását.

Ungarische Rundschau. 1915. 1. füz. *W. Frahnói*: *König Matthias Corvinus und der deutsche Kaiserthron*. Megjelent az Akadémia értekezések a történelmi tudományok köréből című sorozatában (XXIII. 9.). — *Franz Herczeg*: *Zu Maurus Jóhais Gedächtnis*. Megjelent a Budapesti Szemlében, 1914 jún. füz. — *V. Concha*: *Macchiavellis Auferstehung*. Megjelent a Budapesti Szemlében, 1914 nov. füz. — *St. Vonház*: *Die deutsche Ansiedelung im Komitat Szatmár*. Megjelent a Századokban, 1914 ápr. füz. — *E. Karácson*:

Die Pforte und Ungarn im Jahre 1788. Megjelent a Századok 1910. évfolyamában. — *B. Munkácsi : Professor Hermann Vámbéry* (II.). Vámbéry nyelvészeti és ethnologiai munkásságát s az ebből támadt vitákat ismerteti. — *E. von Wertheimer : Eine ungedruckte Charakteristik des Baron Nikolaus Wesselényi.* Wesselényi póre alkalmából a bécsi rendőrség információt keresett a vádlottról. A bécsi belügy-minisztérium levéltárából közölt jellemzést Harsányi Pál szerkesztő adta, Orosz József barátja, a ki Kossuth környezetéből állt a bécsi titkos rendőrség szolgálatába. Wertheimer ennek a köpönyegforgatásnak a történetét is ismerteti. Az irat különösen Wesselényi összeköttetéseire és levelezési módjára nyújt érdekes adatokat, különben zsarnoknak és fukarnak festi, a ki ezért népszerűségéből is sokat veszített. — *J. Karácsonyi : Das Land Borodnok.* Megjelent a Századok 1908. évfolyamában. — *F. Patek : Die Jesuiten in Ungarn.* Velics László : Vázlatok a magyar jezsuiták múltjából cz. művének megjelenése alkalmából végigtekint a jezsuiták magyarországi szereplésén első betelepülésük óta. — *E. Molden : Zur Geschichte der orientalischen Frage.* Megjelent a Történelmi Szemle 1914. évfolyamában. — *J. Trostler : Ungarische Stoffe in der deutschen Literatur des XVII. Jahrhunderts.* Dózsa György történetének öt, Murány ostromának két és Zrinyi a költő halálának hat XVII. századi német feldolgozását ismerteti. — *M. Wertner : Zur Familiengeschichte der Habsburger.* Megjelent a Történelmi Szemle 1914. évfolyamában. — *A. Áldásy : Die Gesandtschaft des ungar. Reichstages an Ladislaus V., 1452.* Megjelent a Századok 1910. évfolyamában. — *E. Tarczai : Hexenprozesse in Kroatien.* Megjelent a Századokban, 1915 márcz.—ápr. füz. — *K. Heinrich : Die Sage vom Wunderhirsch bei den Byzantinern.* Moravcsik Gyula értekezésének ismertetése. — *J. Trostler : Boeners »Rennbahn der Ehrens«.* Az ismertetett munka 1688-ban jelent meg a felszabadító háború alkalmából és dicsőítő költeményeket tartalmaz a hadvezérekről. — *J. Peisner : Das Deutsche Theater in Budapest (bis 1812).* Kádár Jolán »A budai és pesti német színészet története« cz. könyvének ismertetése. — *A. Weber : Zur politischen Lyrik des Kriegsjahres 1809.* Arnold és Wagner »1809. Die politische Lyrik des Kriegsjahres« cz. munkájához szolgálatat 25, részben magyar tárgyú újabb adalékot.

Uránia. Május. *Schiff Péter : A második angol-amerikai háború (1812—1815).* A háborút az angol erőszakoskodás okozta s bár az Unió szárazföldön nem sok eredményt ért el, tengeren teljes győzelmet aratott. A háború jellemző mozzanata, hogy az angolok a vad indián törzsek segítségét is igénybe vették. — *Dékány Kálmán : Az első bécsi congresszus 1815-ben.* Spiesshammer János emlékirata alapján beszéli el részletesen a nevezetes congressus lefolyását, melyben I. Miksa császár, Ulászló magyar és Zsigmond lengyel királyok vettek részt. — *Halász Gyula : A béke Marseillaise-e.* 1840-ben küszöbön volt már a német—francia háború. Az akkori hangulatoknak jellemző kifejezését adja három költemény a német Becker Miklós s a rá válaszoló Lamartine és Musset tollából. — *Kerekes György : Kassa város háborús rendelete 1650-ben.* A huszonnégy pontból álló rendelet fontosabb pontjait közli, melyeket drákói szigor jellemez. — *Rapaics Raymund : A botanika magyarországi történetének főirányai.* Első közlemény. A magyar botanika különböző irányait tárgyalja ; első sorban Linné iskoláját s különösen Kitabel Pált. — *Windisch Richárd : Hydrogengyártás a háborúban.* Sander A. Darmstadtban tartott előadásának ismertetése. A hydrogént először

Charles francia physikus alkalmazta 1783-ban. Az előadó leírja a fejlődést egészen napjainkig. — *Könyvszemle.* — *ly: Újabb háborús füzetek.* Az *Olcsó és Magyar Könyvtár* legújabb füzetét ismerteti, melyek majd mind háborús vonatkozásúak (gr. Andrassy Gyula: A jó béke czéljai. Wekerle Sándor: A háború következményei. Gonda Béla: A hadiflottáról. Wittmann Viktor: A repülőgépekről. Frobenius: A német birodalom sorsdöntő órája. Százados István: Hindenburg). — *Zsoldos Benő: Művészet a fogolytáborban.* Nuttal nyomán ismerteti a napoleoni háborúk alatt (1798—1813) foglyul esett francziák művészi kézimunkáit. — *Fest Sándor: Bécsi angol diplomaták Magyarországon.* Keith és Wraxell angol diplomaták főljegyzéseiről szól, kik a XVIII. század második felében jártak hazánkban.

Június—Augusztus. *Laurentzi Vilmos: A történelem lelke.* Azt fejtegeti, hogy az ember történelmi élete folyton tartó szabadságharcz a reactionarius eszmék ellen. — *Schiff Péter: Oroszország német lakosai.* A német letelepedések III. Iván alatt kezdődnek s I. Miklós uralkodásáig folynak nagyobb mértékben, a meddig a műveltebb német elemet szívesen látták. A legtöbb helyen ma is megőrzik nemzetiségüket s nem könnyen olvadnak be. — *Kendi Findly Gábor: Római utak a Dunán túl.* Térképekkel kísért reconstructio Pannonia római útjairól. Az útépités szempontjai első sorban katonaiak voltak. — *Kerekes György: Kassa 1706-iki ostroma.* Rabutin sikertelen ostromát írja le Kassa ellen Rákóczi Ferencz emlékiratai s a város egykorú jegyzőkönyvei alapján. — *Rapaics Raymund: A botanika magyarországi történetének fő irányai.* Befejező közlemény, mely főképen Schur Ferdinándot s Kemer kiváló tanítványait, Borbás Vinczét és Simonkai Lajost s a legújabb idők tudósait tárgyalja. — *Könyvszemle.* A többi között dicsérettel ismerteti Kozma Andor *A katona a magyar költészetben* cz. tanulmányát s *A világháború naplója* cz. sorozatos füzeteket. Mindkettő a *Magyar Könyvtárban* jelent meg. — *Zsoldos Benő: Háborús caricaturák.* Az amerikai Robert Carter két érdekes rajzát ismerteti a most folyó világháborúról.

Vasárnapi Ujság. 18.—19. sz. *A háború napjai.* Folytatólagos rovat.

20. szám. *Balla Mihály: A marsalai ezer.* A quartoi ünnepély alkalmából megemlékezik az olasz szabadságharcz magyar hőseiről. — *A háború napjai.* Folytatólagos rovat.

21—23. sz. *A háború napjai.* Folytatólagos rovat.

24. sz. *Radó Antal: Glosszák az olasz háborúról.* A közelmúltból idéz példákat az olaszok politikai állhatatlanságára s arra, hogy szabadságharczukban se igen mutattak fel katonai erényeket. — *A háború napjai.* Folytatólagos rovat.

25. sz. *Könyvek.* A többi között elismeréssel ismerteti Ruttkay Vilmos *A világháború* cz. könyvét s a *Magyar Könyvtár* háborús füzetait. (Újhelyi Péter: Hadseregünk bölcsőkoráról. — *A világháború naplója.*) — *A háború napjai.* Folytatólagos rovat.

26. sz. *A háború napjai.* Folytatólagos rovat.

27. sz. *Várkonyi Titusz: Béla herczeg sírja a Margit-szigeten.* A Margit-kolostor ásatásakor találtak a templomban egy fiatal férfi-csontvázat, mely minden valószínűség szerint IV. Béla unokájának, Béla macsó herczegnek a csontváza, a kit Németújvári Henrik ölt meg. — *Hendel Ödön: Negyvennyolczas közhonvédből olasz tábornok.* Eberhardt Károly életrajza. A szabadságharczban századosi ranggal emigrált Törökországba, majd Garibaldi seregében tábor-

nokká lett. Bixio tábornok intrikái miatt kellett nyugalomba vonulnia. — *A háború napjai*. Folytatólagos rovat.

28. sz. *A pápa és a római csöcselék*. A római csöcselék zavargásait írja le a pápák ellen a középkorban, mint a pápai udvar többszöri kirablását, a népitelletet Formosus pápa holtteste fölött s XVI. János barbár megcsonkítását. — *A háború napjai*. Folytatólagos rovat.

29. sz. *VIII. Károly Itáliában*. A francia király 1494—5-i olasz hadjáratát írja le, mely névleg fölszabadító hadjárat volt, de valójában rettentő pusztítást okozott. — *A háború napjai*. Folytatólagos rovat.

30. sz. *A gallok*. Caesar hadjáratából idéz bizonyítékokat a gallosok gyávaságára s a germánok vitézségére. De a közölt apróságok elfogultán vannak csoportosítva, hiszen Caesar maga is több ízben elismerte a gallosok hősie viselkedését — *A háború napjai*. Folytatólagos rovat.

31—33. sz. *A háború napjai*. Folytatólagos rovat.

34. sz. *A »jámbor tiroliai« Itáliában*. Az 1527-i Sacco di Romát beszéli el, melyben jelentős részt vettek Frundsberg György tirol csapatai. — *A háború napjai*. Folytatólagos rovat.

Világ. 208. szám. *Anglia hatalmi politikája*. Részlet Marcks E.: *Németország és a világháború* című munkából.

Von der Heide (Temesvár) 1914. 7—12. sz. *Benedikt Schwarz: Beiträge zur Geschichte der Auswanderung aus Baden 1770—1833*. A badeni nagyhercegi orsz. levéltár adatai alapján ismerteti a badeniak és elzásziak Magyarországra és Dél-Oroszországba való vándorlását. A kormány csak a szegény és erkölcsi szempontból sem kívánatos elem kivándorlását akarta megengedni, a tehetősebbeket visszatartotta, megtiltván minden ingó és ingatlan eladását kivándorlási célból. A jelentés szerint a kivándorlás okai: »drágaság, a nagy adók, élelmiszer- és keresethiány, túlnépesedés«, de már 1770-ben egy bizottság jelenti, hogy olyanok is vándorolnak ki, kiknek ezrekre menő vagyonuk van. Sok kivándorló koldusként tért vissza, így mindjárt az első évben 300 személy, s elmondták, hogy Magyarországon csak azt fogadják be, kinek legalább 100 talléra van. 1787-től kezdve a kincstári birtokokra sem telepítenek, de azért 1798-ban is 252 személy vándorolt ki 100.000 frt vagyonnal; még jobban emelkedik számuk a XIX. század elején; ezek névsorát községenként közli a szerző vagyoni állapotuk kimutatásával együtt: a leggazdagabbnak van 3200 frtja, a legszegényebbeknek 100—500. A kivándorlás ekkor kezd Magyarországra helyett Oroszország felé irányulni, s vallási motivumok is közrejátszanak (separatisták). Az orosz kormány Odessza vidékére, később Krimbe telepít; privilegiumokat osztogat: vallásszabadság, 10 évi adómentesség, 30—80 deszjatin föld biztosítása. 1808-ig Odessza vidékére húzódnak, 1808—9-ben Krimbe (3—400 ember) a badeni kormány minden tilalma ellenére; különben a kivándorlási láz csak az ország egyes kerületeire szorítkozott. (Baden, Bruchsal, Rastatt.)

Zalai Közlöny. 66., 67. szám. *Kerekes György: Kassa város háborús névadate 1650-ben*. Kassa városának 24 pontba foglalt parancsa, melyet a felsőmagyarországi főkapitány s Kassa városbírája és tanácsa mint nyilvános rendeletet adott ki.

Tárcza.

Görög kereskedők nyugtái Bornemisza Anna gazdasági naplóiban.

Szádeczky Béla azon eljárása, hogy *I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása. I. Bornemisza Anna gazdasági naplói (1667—1690), Budapest 1911* cz. könyvében néhány újjörög szövegnek, görög kereskedők köznap, vulgáris nyelven fogalmazott nyugtáinak is helyet adott, nemcsak a hűség szempontjából helyeselhető, hanem egészen más tekintetben is egyenesen elismerésre méltó. Ilyenféle emlékeink mellett t. i. rendesen érzéktelenül szoktak elmenni a kutatók.¹ Kíváncs voltna, hogy Sz. példáját hasonló anyag birtokába jutók kövessék. A maguk történettudománya számára helylyel-közzel értékes adalékokat hoznak velük napvilágra, a mellett biztosak lehetnek az illetékes philologusok érdeklődéséről s persze támogatásáról is. Sz. ezeket a naplóba beragasztott apróságokat szerencsés tapintattal értékelve tisztességes publikálásukról is igen nagy szerencsével gondoskodott. Philologus segítségért *Darkó Jenő*hoz fordult, a ki viszont maga részéről *Sp. P. Lambros*, athéni egyetemi tanár döntését kérte egyes esetekben. Ez a példaadás, ez a tudományos együttműködés, örömdetes volna, ha a jövőben szintén hatni tudna. Annak, hogy ilyenmő publicatio mily figyelmet kelt a munkában ugyan nem

¹ Én a hazai görögség viszonyai tanulmányozásában készséggel elismerem a magyar (kultúr)históriai szempont nagy súlyát, meg tudom érteni, ha történészeink első gondja arra irányul, hogy ezen indigenáknak hazai szokásaink, intézményeink s törvényeinkbe (nehéz) illeszkedését tárgyalják, de azért szüntelenül hangoztatni fogom, hogy még az ő számukra is kötelesség a coloniák belső életéről, már legalább a lehetőséghez képest, a mennyire rekonstruálható, tudomást venni; otthoni földjükhöz való viszonyukat, a mely egész peregrinációjuknak, hogy ne mondjam exsiliumoknak indító oka és itten követett egész politikájuknak hazai viszonyaink helylyel-közzel mutatkozó desoláltságával szinte egyenrangú mozgatója, továbbá e népnek egészen különös, nekünk oly idegen psyche-jét a maguk egész nagy jelentőségében bevonni meggondolásaikba. Itt nem használ más, mint levéltárainknak hivatalos eredetű, *róluk*

részes, de illetékes philologus körben is, ezek az én itteni soraim bizonyosságai.

Bírálatot mondani az apró darabok körül végzett philologiai munkáról meglehetősen post festa cselekedet volna. Az összbemnyomás mindenesetre igen jó s csak az elismerés szavait nyilváníthatni róla. Ezzel azonban nyugodtan hallgatni lehetne.¹ Ám, ki hinné, hogy egynehány föltétlenül figyelmet érdemlő s akár általános érdeklődésre számot tartó mozzanat akad a Darkó-Lambros-féle publicatióban, a hol a munka vagy félig vagy sehogy sincs elvégezve. Ez már, azt hiszem, a nyilvánosság elé tartozik s később még mindig jobb, mint soha.

1. A 609. l. egy másfél soros facsimile található, a melyet u. a. l. 2. j. szerint »megfejtteni nem sikerült«. Ez *Buczi Koszta* nevű görög láttamozása egy elismervényen. Olvasása egyszerűen ez : κατενπροσεν μου κωστα ποτζει επιρωθηκεν διμωσ ζαχω. Azaz : Kátémprostén mou Kósta Pótzi: épληρώθηκεν Δήμω Ζάχω. Magyarúl : »Elöttem, Potzi Koszta előtt, kifizettetett Dímosz Zákhosznak«. Ehhez pusztán egy dolgot kell a görögségből tudni ; azt, hogy Δήμος és Ζάχος kicsinyített formái e két névnek : Δημήτριος és Ζαχαρίας.. Megfejtésem támogatója viszont nem más, mint a magyar szöveg. Ebben ott áll : »Kis Kozma legénye, Demeter«, a 607. l. pedig ugyanezen személy teljes nevével első helyen említve : »Zacharias Demeter«.

2. Buczi Koszta egy másik iratában is nehézségeket gördített a kibetűzés elé. A 615. l. facsimiléje segítségével azonban

szóló okmányai mellett nekigyürkőzni az útba vetődő, tőlük maguktól eredő úgörög iratoknak. Ezek az emberek itt beszélik ki magukat igazán, egymáshoz és haza írott leveleikben s a mit onnan hazulról kapnak ők írást, abban van temérdek megkapó, emberi. Szinte azt mondhatnám : *graecocentricus* felfogást kívánók. Innen az a sokak előtt apologetikusnak tetsző hang a *Tört. Szemle* 3, 1914, 588—592. lk. található közleményemben. Ha ott a különben oly rendkívül érdemes és általam is (pl. *Egyet. philol. közl.* 37, 1913, 754. l.) kiemelt munkásságú *Hodinka A.* akadémiai székfoglalóját bizonyos kifogásokkal illettem, az csak onnan van, hogy ő ez emberekben szerintem túlzottan csak a »kereskedő«-t látja, kevésbbé a »görög«-öt s talán az »ember«-t egyáltalán nem is, — s én ezt az eljárást, ezt a tárgyalásmódot nem tartom megfelelőnek.

¹ Szinte úgy kellene folytatnom : hallgatni tovább is, mint 1911 óta hallgatunk róla. (V. ö. *Lukinich Imre* bírálatát, *Századok* 1912., 214. skk.) Az időszerűtlenség vádját mindenesetre ki óhajtom kerülni, ezért el kell mondanom, hogy közleményem anyaga már évek óta, a mint a Sz. könyvével először megismerkedtem (szíves örömet jegyzem meg : épen Darkó Jenő hívta fel rá figyelmemet), együtt van, az eredményeken semmit sem változtattam azóta ; ellenben különböző nehézségek folytán 1913 óta vár közreadásra.

többre lehet menni Darkó és Lambros szövegénél. A pár szóból álló elismervény szövege ez lesz :¹

Ἐλαβα ἐγὼ Κώστας Πότης: πό | κίεσ κομμάτια 6. Τὲς ἔλαβα | ἐγὼ πῖσου.

Ι κοστας ποτῆς: πό | κίεσ: DL l. κοστατις τζιπιγιες, scr. Κωστάτης Τζιπίγιες (?) || τες: DL scr. τὰ 1—2 εγο πισ: DL scr. ἐγὼ ὀπίσω.

B. K. elismeri, kétszer is hangsúlyozva, hogy megkapott, visszakapott 6 darab valamit, a mit, a mennyire én olvashatom, πόκίεσ-nek nevez. Πόκος, ποκάρι-val összefüggő szó-e ez, azaz görög-e (= gypjú, juhbőr) vagy magyar, egyelőre nem tudom eldönteni. Magyar szöveggel, sajnos, nem vethető össze, mivel 614. l. 2. j. szerint nem a megfelelő helyre van ragasztva.

3. 4. Két nyugtát, a melyek Sz., valamint Darkó közléseiben is együtt említetnek, együtt adok itt én is végleges szövegükben s reájuk vonatkozó megjegyzéseimmel.

Margáni Theódorosz nyugtája a 613. l. facsimiléje segítségével ez :

1687 Ὀκτωβρίου 18. | Ἐγὼ Θεόδωρος Μαργάνη ἔλαβα ἀπ' τὰ | νωθεν φοῦνον ὅπου ἐφούνισε ἡ ἐκλα | <μ> προτάτη διὰ fl 447 88 εἰς τὸ Σιμπίνι | καὶ μοῦ ἔδωσε διάργυρο διὰ | τὰνωθεν φοῦνο μάζε <ς> <τρεις>.²

1—2 απ τα | νωθεν φωνων: DL scr. ἀπ[ὸ] τ[ῶν] ἄνωθεν φούνων || εφουησε: recte DL scr. ἐφούνισε 3—4 μάζε τρης: DL l. scr. μάζε 3, cf. adn. p. 613³.

Παραιοάννου Παναγιώτης nyugtája a 614. l. alapján :

1687 Ὀκτωβρίου 18. | Ἐγὼ ὁ Παναγιώτης Παπαϊωάννου διὰ | τὸ ἄνωθεν φοῦνον ὅπου ἐφούνισα στὸ Σικίνι | διὰ fl 353'45, ἔλαβα

¹ A következő 5 szöveghez fel szeretném tüntetni, hogyan olvasom én az eredetit, továbbá azt, hogyan olvassák s írják Darkó és Lambros: ezért apparatust adok melléjük. A vonal alatt a kettőspont előtti rész az én olvasásom, DL l. = D. és L. olvasása, scr. = írása. A [] természetesen azt zárja be, a mit elhagyandónak minősítek, a < > pedig, a mit be kell iktatni, mert hiányzik. A számok az itt nyomtatott sorokra vonatkoznak. Azonban megjelöltem az eredeti sorvégződéseit is egy függőleges vonallal (||). Kettős függőleges vonal (||) lent ugyanazon sorból megbeszélés alá vett szavakat különít el. Pontozott betűk olvasása bizonytalan.

² Magy.: 1687 okt. 18. Én, M. Th., kaptam azért a fönti árúért, a melyet önagsága Szebenben 447'88 forintért vásárolt s adott nekem a fönti árúért 3 mázsa kénest.

διαργυρο | μάζες $2^3/4$, κάμν<ει> ὄλο fl 412 μαζι με τήν ἀλλαγή
τῇ φιλάντρα.¹

2 τω ανοθεν φουνον: DL scr. τῶ[ν] ἄνωθεν φούνων ||
σιπηνη: DL l. σεπενη, scr. Σεπένη 3 μάζες: DL l. μαζας, scr.
μάζας || καμν: DL l. καμου, scr. κάμνουν 3—4 μαζη με την
αλαγη τη φηλαντρα: DL l. μαζα... την αλεγης τη φηλαντρα,
scr. μαζα... † την ἀλεγης τη φηλαντρα.

A 613. l. 2. j. azon vélekedést közli e két szöveghez, hogy az őket megelőző magyar szöveg »Zoltán« neve a Margáni Theodorosz-nak, »Kis Pál«-ja viszont Papajoannu Panajótisznak felel meg. Ezt helyeselnem kell. Persze ezért a botrányos eljárásért, idegen nevek ily vad elcsavarásáért a napló vezetőjét nem lehetne eléggé megróni, ha az ok az volna, a mit Darkó gondol, t. i. hogy a két magyar nevet a »furcsa« görögöknek a hallatára vette kisegítőül. Ezt azonban már nem tudom osztani. Előzőleg u. is igen gyakran van szó *külön* egy *Zoltán* nevű kereskedőről (vajjon nem a 185. l. 1679-ből említett Kis Kristóf legénye-e ez mint önálló kereskedő?) s *külön* »*Morgán Demeter*«-ről is. A névcseré egy-szerűen tévedés eredménye lesz: a naplóvezető nem tudott görögül s két kereskedőpárt összetévesztett. Azt azonban meg kell jegyezni, hogy a Kis Pál nevet nem találom a naplóban. Ám e két nyugta közül a neveknél még inkább lényegbe vágó zavarok is vannak: a 612. l. 1—3., valamint 614. l. 1. 2. jegyzetei szerint a számítás hibás volna a naplóban is, a görögöknél is. Én ezt sem igen látom fönnforogni. Morgán D. nyugtájának az összege (447'88) semmi különbözetet sem mutat föl a naplóhoz képest (402'88+45), magából a Papajoánnu P. számításából az első összeg, 353'45, talál a naplóban a fajlandis, remek és angliai árával (353'45), végösszege viszont (412, »a fajlandis cseréjével együtt«!) megközelíti a teljes összeget (353'45+66'50 = 419'95). A mennyivel kevesebb az övé ennél, t. i. 7'95-tel, az épen az az összeg (95 aprópénz különbségével, a mit nyilván elengedett a görög), a melyről a napló azt állítja, hogy tartoznak vele: »Marad fenn, — úgymond —, kit meg nem adtunk, fl. 7, a többi leválták magok kezek írása szerint«. (612. l.)

5. Mondanivalóm legérdekesebbike azonban a következő két levélre vonatkozik. A már kezdetben emlegetett *Buczi Kozma* vagy *Kosztá* (Κώστας Ποτζί, Κώστας τοῦ Πούλου)-nak egy nyugtája a 608. l. alapján ez:

¹ Magy.: 1687 okt. 18. Én, P. P., azért a fönti árúért, a melyet Szebenben eladtam 353'45 forintért, kaptam $2\frac{3}{4}$ mázsa kénest, a mi kitesz összesen 412 forintot »a fajlandis«-cseréjével együtt.

Ἐγὼ Κώστας τοῦ Πούλου ἔλαβα τὰ ὅσα ἐφούνησεν ὁ | προφι-
τούσης διὰ τὸ σῆμα τῆς πολυχρονημένης τῆς | ρήγισσας στὸ Βίντζι
ἀπὸ λόγου μου κι ἀπὸ ἄλλωνοὺς ρωμαῖο <u>ς</u>. | Τὰ ἔλαβα ἐγὼ
Κώστας Πότζι, τίποτες δὲν χρεωστεῖ ἡ ρήγισσα οὐδὲ ὁ προφίτουσης
Ἰντζέδι Πάλος.¹

1 κοσζας : DL l. κοστης, 2 τη σημα : recte DL scr. τὸ, ||
πολιχρονημενις : DL l. -εμενις || ριγισας : DL scr. ριγίσση,
3 κι απο αλονως ρομεος : DL l. και απο αλιν ιερομενι, scr. και ἀπὸ
ἄλλον(?) ἱερωμένη[v], 4 κοσζας : DL l. κοστα || χρεοσση γη : DL l.
χρεοστα γι, scr. χρεωστεῖ ἡ, 5 ηντζεδι παλος : DL l. ηντζι δε
πολις, scr. [β]ίντζι δὲ πόλις.

Már volt alkalmam megmutatni, mily egyszerűen nyomra
vezet kétség esetén a magyar szöveg. Sehol sem lett volna oly
tanácsos ezt a segítséget igénybe venni, mint épen itt, különösen
két beteg helyen. A 3. sorban a mondat végét helyesen világért
sem képzelhetni el így : καὶ ἀπὸ ἄλλον ἱερωμένη[v] = »(én tő-
lem) és egy más papi embertől«, hanem egyesegyedül így : κι ἀπὸ
ἄλλο <u>ς</u> ρωμαῖο <u>ς</u> = »(én tőlem) és más roméoszoktól
[= görögöktől].« Ide csupán azt kell tudni, hogy ἱερωμένη papi
férfiszemélyt nem jelenthet, (mellesleg : mit is keresne itt papi
személy mint eladó?), viszont másfelől azt, hogy a vulgáris
nyelvben (mai) »görög« (ember) = ρωμαῖος s végül azt, hogy a
607. l. expressis verbis ott áll : »én tőlem és több azon compániabeli
... görögöktől«. A ki az 5—6. sorok szerint a fejedelemsasszonyon
kívül nem tartozik többé semmivel, az nem ὁ προφίτουσης [β]ίντζι
δὲ πόλις = »Vinc városának a praefectura«, hanem ὁ προφίτουσης
Ἰντζέδι Πάλος = »a praefectus (gazdasági intéző), Inczédi Pál.«
Ehhez csupán az imént idézett sorok folytatását kell a 607.
l.-ről idéznem : (a mit a fejedelemsasszony vásárolt) »t. nemzetes
Inczédi Pál uram öklme általa.

6. A 483. l. alapján Pap István nyugtája :

† Ἐγὼ Εὐστάθιος Νικολάου ἔδωσα τῆς ἐκλα<μ> προτάτης |
ρήγισσας τῆς Μπορνομία Ἄννας ροῦχο μετζίνικο | πῆχ<ε>
81 διὰ fl 324 καὶ βιολοσὶν πῆχ<ε> 29³/₄ διὰ fl 114¹/₂, | σοῦμα
fl 438¹/₂ ἥγο<u>ν</u> τετραχόσια τριάντα ὀχτώ | καὶ μισό. Διὰ
ταῦτα μοῦ ἔδωσαν διάργυρο μάζες τρεῖς διὰ fl 450. Ἐδωσα
τὰ περιπάνω fl 11¹/₂ | καὶ εἰς αὐτὸ δίδω τὸ παρόν μου γράμμα | καί

¹ Magy.: Én, P. K., megkaptam <a járandóságot azokért
az árúért>, a melyeket az intéző a fejedelemsasszony számára, a
kit Isten sokáig éltesen, vásárolt Vinczen én tőlem és más romé-
oszoktól. Azt én, P. K., megkaptam, semmivel se tartozik a feje-
delemsasszony, sem Inczédi Pál, az intéző.

βάνω καὶ τὴν βούλ<λ>α μου. 1686 Σεπτε|<μ>βρίου 4. | Πόπης
Στεφάνης. | Εἰς τὸ Σιπίνι.¹

1 εκλαπροτητατης: DL scr. ἐκλαμπρο[τη]τάτης 2 ρουχο-
μετζήνικο: DL scr. ρουχομετζήνικο 3 βιολοσην: DL scr. βιο-
λοσην 5 μαζες: DL l. scr. μαζα 6 εις σαυτο: DL l. scr. εις ταῦτα
7—8 ποπης σεφανης: DL l. scr. πόπη στέφανις.

Azon a helyen, a hol ebben az aránylag rendes szövegben kétség foroghatott fenn, ismét csak a magyar szolgál útmutatással. Hogy ρουχομετζήνικο nem maradhat úgy, mint Darkó adja, hogy βιολοσην sem jelent »biolost (= bélést?)«, a 482. l. következő helye bizonyítja: »Pap István szebeni görögtől vett Ónga posztót ez szerint. *Medszin*:... *Violaszin*:...« Ime a rejtély megfejtése. Ροῦχο μετζήνικο = meggyszín (erdélyi írás és ejtés szerint: *medszin*, *mecczin*), βιολοσιν pedig = *violaszin*.

Közleményem eredményei felől én magam nem táplálók túlságosan fokozott véleményt, (általánosítást meg sem kísérek, hiszen oly szórványos, csupán magukban értékes détailok: ezeknek ott a maguk helyén állásukkal végződött is a szerepük; egység s általános tanulás csupán a szövegconstitutiókban van: ezek is önnönmaguktól felelnek), azt azonban hiszem róla, hogy alkalmas — ha többre nem — demonstratióra azon programm mellett, a melyet bevezető soraimban érintettem, a melyet én vallok. Minél több és minél jobb állapotban publicált, illetve a mennyiben ez (hiszen sok oka lehet) vagy nem szükséges vagy nem lehetséges, akkor legalább egy-két embertől privatum jól átdolgozott s eredményeiben föltárt ilynemű okmány lesz ösmert történetkutatóink s az újjörög terén dolgozó hazai philologusaink előtt, annál valószínűbb, hogy (viribus unitis!) exakt módon tisztázhatjuk hazai görög coloniáinknak nemcsak pénzszerző foglalkozását s eközben hatóságainkkal s egyéb más környezetükkel szemben lejátszó külső életviszonyait, hanem ezeknek a magukat minden jó soruk mellett is idegenben élőknek érző embereknek az ő *saját belső életüket*, maguk között, a maguk otthonához való viszonyuk, nemzetiségük, fajuk, vallásuk, nyelvük, szokásaik ápolása közben. A hazai görögség történetének a megírása a jövő feladata lesz; ebben, bár a görög Sp. P. Lambros a ter-

¹ Magy.: Én, N. E., adtam B. A. fejedelemasszony ónagyságának 81 rőf »mecczin« posztót 324 forintért s 29¹/₄ rőf »violaszin«-t 114¹/₄ forintért, összesen 438¹/₄, azaz négyszázharmincznyolcz és fél forintért. Ezért adtak nekem 3 mázsa kénesőt 450 forintért. A 11¹/₄ forint többletet megadtam s ennek bizonyosságára adom jelen írásomat s ráütöm pecsétemet is. 1686 szept. 4. Pap István. Szebenben.

vet régóta táplálja, sőt évekkel ezelőtt instradálta s nagy munkája előtt mutatványokkal máris szolgált,¹ nekünk is szerepet kell vállalnunk. Ha más okunk nem volna, a tudományos ellenőrizés gyakorlása, valamint a források közvetlen közelsége elég indíték volna ; ám ehhez hozzájárul a magyar viszonyok tisztázódásának a haszna is. Szóval nekünk épen elegendő jogcímünk van ily irányú munka folytatására. Az, a mit Szádeczky apró szövegei körül fáradságban s igyekezetben mi, philologusok kifejtettünk, bizonyossága annak, hogy ezt a munkát *mi* nagyon komolyan vesszük s kívánjuk vétetni, mert látszólagos jelentéktelenségeik ellenére ezek az emlékek is értékeket rejtenek magukban, egyik kisebb, másik nagyobb szemnyit, sok-sok mennyiségben már majd annyit, a mennyi méltán alapja lesz számos becses, általános megállapításnak.

Czebe Gyula.

Vegyes közlések.

Vaszary Kolos †. Mély megilletődéssel, egy ország őszinte meleg részvételével kísértük örök nyugvóhelyére Magyarország egykori hercegprimását, Vaszary Kolost. Nem ez az a hely, a melyen az ország legelső egyházi méltóságát betöltő nagy szellem érdemeit méltathatnók. A Magyar Történelmi Társulat azonban nem mehet el szótlánul sírja mellett. Egykor ő is a történetírás szerény munkása volt, a kit nemzete csakhamar magasabb feladatokra szólított el, a tudós egyszerű íróasztalától a nemzeti élet irányítására. Vaszary azonban hű maradt egykori tudomány-szakához. Társulatunknak alapítása óta alapító tagja volt, s a mikor alkalom kínálkozott, a történetírás iránt érzett vonzalma mindig újra és újra megnyilvánult. A Szilágyi Sándor szerkesztette »A Magyar Nemzet Történeté«-hez ő írta az előszót és a történetíró gondolatai törtek elő ajkairól akkor is, a mikor a honfoglalás ezredéves fordulóján, 1896 május 3-án a koronázó Mátyás-templom szószékéről intézte szavait királyához és nemzetéhez. »E magasztos ünnepen« mint hazájának »igénytelen hű fia« osztotta áldását nemzetére. Közel húsz év múlva, a mai nagy időkben, vad harci zajon át is hatalmasan csengenek még fülünkbe gyönyörű mondásai : »Hallgassa meg, nemzetem, a te könyörgésedet az Úr és szorongattatásod idején irgalmas arcját ne fordítsa el tőled... Tegyen nagy és erős nemzetté és magasztalja fel nevedet minden időben. Ha ellenség törne reád, harcoljon melletted és segítse kívívni győzedelmedet«. Ezzel

¹ V. ö. a már id. Tört. Szemle 3, 1914, 588. s. klk.

az áldással lépett át nemzetünk létének második ezredévébe. A mult alapos ismerete szolgáltatta Vaszarynak azt a nyugodt bizodalmat, a melylyel népe jövőjét nézte. »Sokszor állottál már — mondotta a nemzetet apostrophálva — sírod szélén s mégis, a midőn azt hitték rólad, hogy kiirtottak, te gyarapodtál. Midőn azt vélték, hogy megaláztak, te diadalmaskodtál. Midőn azt gondolták, hogy meggyöngítettek, te erősödtél.« Ebből vonta le a consequentiát, hogy »ezer év után, nem megfogyva, nem megtörve, hosszú nemzeti életednek nem alkonyán, hanem delén, erőteljesen lépsz át a második ezredévébe«. A nagy történeti emlékünnepen elmondott eme szavak a magyarság hitvallásává lettek s a mikor ma kegyelettel emlékezünk meg Vaszary Kolos érdemeiről, nem tehetjük ezt méltóbb módon, mint idézett szavai felevenítésével. Hallgassa meg az Uristen Vaszary fohászát, a kinek emléke méltó reá, hogy nemzete büszkeséggel őrizze.

Barabás Samu kitüntetése. Mult évi májusi számunkban és ez évi titkári jelentésünkben fájdalommal emlékeztünk meg róla, hogy Barabás Samu, Társulatunk e régi oszlopa, lemondott főtitkári állásáról. Távozásának oka az volt, hogy hosszú és lankadatlanul buzgó hivataloskodás után nyugalomba vonult. Ez alkalomból érte most a ministeri osztálytanácsosi czímmel való kitüntetése, a melyhez őszinte szerencsekívánatainkat fejezzük ki.

Hivatalos értesítő.

A Magyar Történelmi Társulat 1915. május hó 20-án d. u. 5 órakor tartott r. vál. ülésének jegyzőkönyve.

Jelen vannak: Dr. Csánki Dezső ügyvezető-alelnök, dr. Fejérpataky László alelnök, dr. Áldásy Antal, dr. Angyal Dávid, dr. Dőry Ferencz, Fest Aladár, dr. Hóman Bálint, dr. Illés József, dr. Lukscics József, dr. Madzsar Imre, dr. Reiszig Ede, Soós Elemér, dr. Szentpétery Imre, dr. Závodszy Levente vál.-tagok, dr. Bathó Béla ügyész, dr. Domanovszky Sándor mint jegyző.

Dr. Csánki Dezső elnök a gyűlést megnyitva a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Dőry Ferencz és dr. Hóman Bálint vál. tagokat kéri fel.

38. Alapító tagokul ajánltatnak 1915-től: dr. Sieghardt Rudolf v. b. t. t., az Osztrák Földhitelintézet igazgatója Bécs 400 K; dr. Bjelik Imre tábori püspök 200 K; gr. Wickenburg István b. t. t., fiumei kormányzó 200 K; Bosznia-Hercegovinai orsz. múzeum Szerajevó 200 K, valamennyit aj. Thallóczy Lajos elnök, dr. Hartványi Imre földbirtokos Czegléd 200 K, aj. Iványi Béla. Evdijás rendes tagokul ajánltatnak: ref. tanítóképzőintézet tanári kara Nagykőrös, István-úti áll. főgymn. igazgatósága Budapest, Modrigán János bölcsészethallgató Budapest, mindhármát ajánlja Gagyai Jenő; Bandzsala János körjegyző Garamszentkereszt, aj.

Ernyey József ; M. Nemz. Múzeum érem- és régiségtára Budapest, aj. Csánki Dezső alelnök ; dr. Sarlay Soma min. fogalmazó Budapest, aj. dr. Döry Ferencz ; Kossányi Béla tanárjelölt Budapest, aj. Szépkuty Antal Tamás. — Megválasztatnak.

39. Gagyí Jenő r. tag bemutatja dr. Auner Mihály r. tag *»Olaszok Magyarországon«* című tanulmányát.

40. Jegyző előterjeszti az ápr. 1-től 30-ig terjedő időről szóló pénztári kimutatást. E szerint összes bevétel a postatakarékpénztárban : 14.639 korona 59 fillér ; összes kiadás a postatakarékpénztárban : 11.961 korona 19 fillér ; pénzmaradvány a postatakarékpénztárban ápr. 30-án 2678 korona 40 fillér ; a P. H. E. T. E.-nél levő folyószámlakövetelésünk : 24.790 korona 21 fillér ; összesen rendelkezésünkre állott április 30-án : 27.468 korona 61 fillér. Ebből azonban 12.398 korona 81 fillér alapítványi jellegű. — Tudomásul szolgál.

41. Elnök tájékoztatja a választmányt a rendelkezésre álló pénzekről és alapokról és ajánlatba hozza, hogy az alapítványi természetű tőkékből 8000 K-ért 6%-os zárolt hadikölcsön jegyeztesék. — A választmány az ajánlathoz hozzájárul.

42. Jegyző jelenti, hogy a Thaly-alapból kitűzött és ápr. 30-án lejárt nyílt pályázatra ajánlat nem érkezett. Ennek folytán indítványozza, hogy tekintettel a háborús viszonyokra a pályázat a szabályzattól eltérőleg decz. 31-ki határidővel újra kitűzessék. — A választmány ebben az értelemben határoz.

43. Jegyző jelenti, hogy Bunyitay Vincze püspök, választmányunk volt tagja vagyonának $\frac{1}{15}$ részét hagyta a Társulatra. A hagyatéki tárgyalásra az elnökség Bathó Béla ügyész küldte ki. Felolvassa az ügyész tájékoztató jelentését, majd dr. Karácsonyi János végrendeleti végrehajtó kérését, hogy Társulatunk járuljon hozzá ahhoz, hogy a megboldogult könyvtára egy kegyes jótévő költségén 1200 K-ért Nagy-Várad nyilvános könyvtárának adassék el. — A választmány helyeslőleg és köszönettel veszi tudomásul az elnökség intézkedését, köszönetet szavaz az ügyésznek buzgó fáradozásaiért, Nagy-Váradra történt kiküldetése költségeinek az ügyv.-alelnök által történt kiutalványozását jóváhagyja és hozzájárul ahhoz, hogy a könyvtár a nagyváradi nyilvános könyvtár részére eladassék.

44. Jegyző jelenti, hogy néhai Török Bertalan 250 K-át hagyott a társulatnak. Minthogy az összeg kifizetését az özvegy is biztosította, különösebb intézkedés nem volt szükséges. — Tudomásul szolgál.

Több tárgy nem lévén elnök az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Csánki Dezső, elnök.

Dr. Domanovszky Sándor, jegyző.

Hitelesítjük : dr. Döry Ferencz, dr. Hóman Bálint.

A közös vámterület történetéről.

Alig van olyan kérdés, melylyel politikusaink az utolsó száz évben többen foglalkoztak volna, mint az Ausztria és Magyarország közti vámviszony. Ha a két ország közvéleménye egymás ellen elmérgesedett, a főök rendszeren a vámpolitika volt; ha a politikai pártok egymás ellen izgató anyagot kerestek, a vámpolitikában mindig megtalálták azt. Alig van olyan kérdés, melynek fejlődését magyar vagy osztrák történetírónak nehezebb előadni, mint a vámpolitika.

Pedig ennek tisztázása és alapos ismerete történetírásunk egyik legszükségesebb feladata. A vámpolitika mint tengely körül forog az Új-Magyarország gazdasági kialakulása. A 30–40-es évek történetét, legnagyobbjaink: Széchenyi, Kossuth és Deák szereplését, a köztük levő ellentéteket nem ismerhetjük meg igazán, ha nem tudjuk, hogyan alakult a vámviszony Ausztria és Magyarország között és hogy az egymásra utalt két ország gazdaságilag miként fejlődött a vámpolitika következtében.

E folyóiratnak nem hivatása a napi politika kérdéseivel foglalkozni, még akkor sem, ha azoknak nagy történelmi multjuk van, de hivatása a történelmi mult ismeretét terjeszteni még akkor is, ha abból némelyek — a mi távol áll tőlünk — politikai tanulságot vonhatnak le.

»Örökölt bajunk, hogy történettelenek vagyunk. Ezért nem bugyog számunkra a történelmi megismerés gazdag forrása. Hibás ebben igazi történelmünknek csekély művelése, jobban mondva elhanyagolása is. Hogy mi történt Ausztria-Magyarországgal a bécsi congressus óta; a gazdasági, nemzeti és állami életnek ez a szerfölkött változatos, hatalmas átalakulása még a műveltek előtt is ismeretlen vagy legalább is ellenmondásokkal telt egyes események chaosa. Ezen fejlődés törvényét nem kutatta ki, nem írta meg senki. És ezért temetődött be számunkra a tapasztalás forrása, ezért éljük át napjaink történetét nem gondolkozva és tevékenyen, hanem szenvedve, mint változó hangulatok áldozatai.

És így állunk a közös gazdasági terület kérdésében is, melynek újból és újból nehezen kiküzdött és azért a tárgyalások megkezdése előtt mindnyájunk szemében szent birtokunknak kellene lennie. Ez a kérdés az 1901–1907. években alapjában rendítette meg a monarchiát. A monarchiának kereskedelem-politikailag sorsdöntő éve, 1917. előtt állunk, a vámtarifa, a kereskedelmi szerződések és a kiegyezés megújítása előtt. E közeli időre akar e tanulmány a történelmi tájékozottsághoz hozzájárulni és legalább egy részletkérdésben kezünkbe adni azt, a minek általában híjával vagyunk: a történelmi útmutatót.»

Ily szavakkal jellemzi »Zolltrennung und Zolleinheit«¹ című munkája célját Sieghart Rudolf, az osztrák közgazdasági életnek egyik kimagasló és irodalmi munkássága révén is ismert tagja. (220. l.) Munkájának célja tehát az osztrák-magyar vámpolitika fejlődését bemutatni.

Vámpolitikáról mai értelemben Európa-szerte tulajdonképpen csak a XVIII. század óta beszélhetünk. Az abszolút, de főképpen a felvilágosodott abszolút uralkodók voltak, a kik a vámpolitikában felismerték a hathatós eszközt országuk gazdasági fejlődésének és saját hatalmuknak emelésére. Vámpolitikáról csak akkor lehet szó, mikor a teritoriumok különállása és a rendi hatalom túltengése megszűnt, mikor olyan nagyobb gazdasági egységek keletkeztek, a melyek önmagukban életképesek voltak és fejlődésük érdekében elzárkózhattak más hasonló egységek előtt. A vámpolitika a gazdasági megerősödés céljából akkor veszi kezdetét, midőn az abszolút uralkodók országukban egyrészt a gyáripár meghonosítására, másrészt a mezőgazdaság felvirágoztatására törekednek. E kettős célú legjobban Poroszország uralkodóinak I. Frigyes Vilmosnak és Nagy Frigyesnek sikerült elérni.

A monarchiában a vámpolitika, vagyis a vámoknak nem tisztán pénzügyi, hanem politikai érdekből való szabályozása Mária Terézia uralkodása alatt veszi kezdetét. Az örökösödési háborúban kitartó küzdelem és a magyar rendek áldozatkészsége daczára az örökös tartományok legbecsesebbje, a Habsburg-monarchia leggazdagabb és iparilag legfejlettebb tartománya, Szilézia, veszett el. A béke megkötése után arról volt szó, hogy a monarchia kiszolgáltatassa-e magát az idegen gazdasági érdekeknek és a porosz fennhatóság alá került Szilézia piacza maradjon-e vagy pedig,

¹ Wien 1915. 80 413. l.

ha nehézségek árán is, másutt teremtsen határain belül új ipart és ezzel gazdagságának, adózó tehetségének és nagyhatalmi állásának vesse meg alapját.

A XVIII. század közepe és a következő évtizedek az osztrák gyáripar születésének ideje. A gyáripar megteremtésének első feltétele az élelmiczikkék oly állandó ára, mely egyrészt elég csekély, hogy mellette a városi iparoslakosság a munkabérekéből megélhet, másrészt nem oly kicsiny, hogy a munkakerülés előmozdítója legyen. A második feltétel az ipari feldolgozásra kerülő nyersanyagok olcsósága; a harmadik az idegen concurrentia ellen vámokkal megvédett biztos és nagy piac, melyen a fejlődő ipar, ha szükséges, a külföldinél magasabb árakon is elhelyezheti czikkeit. Mindezen feltételeket az örökös tartományok létesülő ipara számára Mária Terézia vámpolitikája teremtette meg, melylyel egyrészt megakadályozta a külföldi iparczikkék bevitelét Magyarországra, másrészt megnehezítette vagy lehetetlenné tette a magyar nyerstermények és anyagok kivitelét máshová, mint az örökös tartományokba. És hogy élelmezési szempontból hogyan gondolkozott az udvari gazdasági politika Magyarországról, azt legjobban a gazdasági kérdésekben döntő udvari kereskedelmi tanács egyik tagjának szavaival jellemezhetjük, melyeket egy Magyarország gazdasági helyzetével foglalkozó tanácskozás alkalmával foglalt írásba 1763-ban: »Megjegyzendő, hogy Magyarország az a gabonaraktár, melyből a német, de különösen az osztrák tartományok rossz termés esetében és háború idején szükségletüket fedezik.« Hogy ez az állapot megmaradjon, nem szabad Magyarország iparosodását és benépesedését előmozdítani.¹

Ha az Ausztria és Magyarország közti vámviszonyról van szó és arról, hogy minő hatást gyakorolt a vámpolitika a két ország fejlődésére, úgy a XVIII. század a legfontosabb, mert ez a későbbi fejlődés alapja, Magyarország gazdasági elmaradottságának és az örökös tartományok gazdasági fejlettségének kezdete. Mária Terézia vámpolitikájának hatásával Magyarországra csak akkor leszünk tisztában, ha megismerjük az ország gazdasági fejlődését az ő uralkodása alatt.

Sieghart könyve azonban ép azzal a korrallal, mely a monarchia gazdasági kialakulásában a legfontosabb, nem foglalkozik elég behatóan. Az 1754. évi vectigalt röviden

¹ Közös p. ü. ltár. Hung. Commerz. Fasc. 30. — 1763. nov. 30. Stegner.

ismerteti, megemlíti, hogy 1762. és 1766-ban Magyarországra is vonatkozó behozatali tilalmakat adtak ki, de nem foglal-kozik e nagyfontosságú vámintézkedések hatásával. Meg-elégszik azzal a megállapítással, hogy »a merkantilista poli-tika a pénz kivitelének megakadályozása céljából arra törekszik, hogy az árúbehozatalt belföldi gyártással pótolja és hogy Magyarországon az osztrák gyártmányok minél nagyobb mértékben kerüljenek fogyasztásra.« (10. l.) Csú-pán az 1775. évi osztrák vámreformot említi még meg, mely-ről elismeri, hogy kemény volt Magyarországgal szemben, mert a magyar termények az örökös tartományok határán a külföldiekkel egyenlő vámtételt fizettek és az Ausztriába bevitt kevés magyar gyártmánynak is meg kellett fizetnie a külföldi árúk behozatali vámjának felét.

Kétségtelen, hogy az 1754. évi vámtarifa határkő a vámpolitikában. Az új tarifának kettős célja volt: a kül-földi árucikkek, melyek kiviszik a pénzt, kizárása Magyar-országból és az örökös tartományok kereskedelmének fel-landítása a Magyarországgal való forgalomban. Régi pa-nasza volt a bécsi kereskedőknek, hogy a magyarok fő-kép textilipari cikkek beszerzése céljából egy emberöltő óta a lipcsei és a boroszlói vásárokat látogatják és hogy a bécsi piacz elvesztette bennük évszázadokon át biztos ve-vőit. Okát ennek azon behozatali tilalmakban látták, a melyeket még VI. Károly császár idejében adtak ki a linzi gyapjúárúgyár érdekében. A magyar kereskedő nem kap-ván meg Bécsben a külföldi árút, hozzászokott, hogy maga szerezze be azokat a bécsi közvetítő kereskedelem mellőzésé-vel. Az új tarifa célja volt ezt a közvetítő szerepet vissza-szerezni és lehetőleg kiegészíteni. Sieghart azonban meg-felelkezik arról, hogy a tarifa, a mely 1754 október 1-én lépett életbe, tulajdonképpen csak rövid ideig volt érvényben. Módosította és az örökös tartományok javára még inkább megváltoztatta egy 1755 január 4-én kelt királyi elhatáro-zás; és ez a tulajdonképeni fejlődés alapja. E szerint az örökös tartományokban vett külföldi árucikkek a Magyar-országba való bevitelnél 5%, az osztrák gyártmányok csak 3% vámot fizetnek; az összes közvetlenül a külföldről hozott árúk 30% behozatali vámot fizetnek a monarchia határán, az osztrák kereskedőknek azonban a Magyarországra eladott külföldi árúk vámját, melyet az örökös tartomá-nyokba való behozatalnál kellett fizetniök, visszatérítették.¹

¹ Közös p. ü. ltár. Hung. 1755. jan. 4.

Ez a visszatérített vám a magyar piacot, mint könnyen belátható, kiszolgáltatta az osztrák kereskedelemnek.

A 60-as években a beviteli tilalmak egész sorát adták ki az örökös tartományok ipara érdekében, számos rendelkezéssel megnehezítették a legfőbb magyar kiviteli cikkek: a bor és a marha exportját, az elsőt az osztrák borkivitel érdekében, mely ez intézkedések következtében tényleg fellendült, az utóbbit, hogy a hús árát az örökös tartományokban alacsonyan tarthassák. Hiába panaszkodtak a magyar rendek, a kanczellária és a helytartótanács az udvari kereskedelmi tanács politikája ellen, nem változtattak azon semmit.

A 70-es években már nemcsak az osztrák gyáripár fellendítésére, hanem a már meglevő és kezdetben az udvari körök által is támogatott magyar gyáripár tönkretételére irányul ez a gazdasági politika. Még nem tudjuk, hogy minő befolyásra fordult az udvari kormányzások politikája még inkább a magyar érdekek ellen. Úgy látszik, hogy Józsefnek, mint kormánytársnak nem csekély része volt benne. Betetőzte e törekvéseket az 1775. évi osztrák vámtarifa.

Ezen tanulságokra jut a kutató, ha az udvari kereskedelmi tanács iratait tanulmányozza. A működését csak 1761-ben kezdő államtanács (Staatsrat) javaslataiból — mint azt Sieghart teszi — nem lehet a vámpolitikáról és ennek hatásáról világos képet alkotni. A módszeres kutatás ezt lehetővé fogja tenni. Annyi bizonyos, hogy az 1754. évi vectigal, a melynek kiadását megelőző tárgyalásokban a magyar kormányzások is résztvettek, az örökös tartományok ipara és gazdasági fejlődése érdekében megváltozott — a magyar kormányzások megkérdése nélkül, sőt azok ellenére azon felségjog alapján, melynek értelmében a király tetszése szerint intézkedhetik vámügyekben.

Ismert és királyi kéziratokban, valamint a kormányzások tárgyalásaiban számtalanszor ismételt dolog, hogy Magyarországgal szemben azért nem folytattak gazdaságilag ugyanoly politikát, mint az örökös tartományokkal szemben, mert Magyarország a nemesség adómentessége miatt nem járult aránylagosan a monarchia anyagi terheinek viseléséhez. (Sieghart 15. l.) A cél, mely az udvari kormányzások előtt lebegett, mindig az adóval erősen megterhelt örökös tartományok felvirágoztatása volt, ha Magyarország kárára is, melyen közvetett úton kellett behajtani azt, a mit közvetlenül fizetni nem akart. Az udvari körök

politikáját ez a körülmény ugyan részben jogosulttá tette, a kérdés azonban, a melyre a történetírónak a feleletet keresni kell, nem lett-e ez a tétel kényelmes dogmává, a melynek túlzott követése a bécsi kormánysszékek részéről többet ártott a monarchia gazdasági jólétének, mint a mennyit használt az örökös tartományoknak?

A magyar rendek és, becsületükre mondható, a magyar kormánysszékek tudatában voltak a bécsi vámpolitika hátrányainak. »Míg az udvari hivatalok — írja Sieghart — az osztrák ipar minél nagyobb fellendítésére törekednek a Magyarország felé való kivitel megkönnyítésével, a köz-belső forgalom minden akadályának elhárítása Mária Terézia idejében mindenekelőtt a magyar rendek óhaja.« (12. l.) A magyar rendek és a kormánysszékek azonban korántsem gondoltak a vámsorompók megszüntetésére, hanem csak igazságosabb vámpolitikára. A harminczad a kamarai jövedelmek legfontosabbja volt; a szabad kereskedelmi elvek pedig még nem hatottak Magyarországon.

A rendek csak azt látták, hogy terményeiknek nincs ára, a kormánysszékek meg azt is, hogy a magyar gyáripár, mely a XVIII. század közepe táján kezdett fellendülni, teljesen tönkrement. Első és legfőbb panaszuk az volt a vámpolitika ellen, hogy a magyar termények, különösen a bor, kivitelét a külföldre, sőt nagyrészt az örökös tartományokba is, lehetetlenné teszi; a második, hogy az ipari feldolgozásra alkalmas nyerstermények (bőr, gyapjú, gubacs stb.) kivitelét meggátolva, azok árát az osztrák ipar javára lenyomja; a harmadik, hogy a magyar gyáripárt a kormány az örökös tartományok iparcikkeinek túlságosan támogatott behozatalával gyengíti, sőt mesterségesen alapjában veszélyezteti.

Hogy ezen panaszok alaposak, ki fog tűnni akkor, ha rendszeres kutatások alapján megismerjük Magyarország gazdasági fejlődését Mária Terézia alatt. A magyar kancellária egy felterjesztése 1780-ban élénken jellemzi az ország gazdasági állapotát a királyné uralkodása végén és ugyancsak siralmasnak tünteti fel azt, nyíltan és elismerésre méltó bátorsággal bírálva a bécsi kormánysszékek Magyarországra nézve oly káros politikáját.¹

II. József mindent reformáló kormányzása alatt merült

¹ Közös p. ü. ltár. Commerz Hung. 30. — 3 ex Julio 1780. Sieghart e rendkívül érdekes iratnak csak javaslattevő részét ismeri az államtanács tárgyalásaiból.

fel először Magyarország és az örökös tartományok közti vámvonal megszüntetésének gondolata. Kaunitz volt az első, a ki azt hangoztatta, hogy ez az a végcél, melyet a jövő vámpolitikájának mindig szem előtt kell tartania. (Sieghart 17. l.) József egyengette az utat a cél elérésére: 1786. évi rendelete szerint az osztrák gyártmányok sem kiviteli vámot, sem harminczadot nem fizetnek a Magyarországra való bevitelnél, holott Magyarország terményei hasonló kedvezményben nem részesültek. Még tovább ment József 1788. évi vámszabályaival. Eljárását — Sieghart szerint — a magyar nemesség ragaszkodása az adómentességhez magyarázza. (23. l.)

Mi József vámpolitikájában csak a Mária Terézia alatti elvek betetőzését látjuk, a melyek megállapításában az államtanácsban József és Kaunitz már Mária Terézia életében is döntő befolyást gyakoroltak. Itt is különben az egész gazdasági fejlődés ismerete volna szükséges biztos ítélet alkotására.

A nemzeti ellenállás József többi reformjaival a vámra vonatkozókat is elsöpörte és 1793-ban Ferencz az 1784. évi állapotot állította vissza, mely intézkedést 1795-ben új vámtarifa életbeléptetése követett, melyet azonban Sieghart könyvéből nem ismerünk meg. (28. l.)

A mit Sieghart a XVIII. századi vámpolitikáról mond, az nem elégíthet ki bennünket, nemcsak azért, mert nem ismerjük meg a vámpolitika hatását s így igazi értékét, hanem azért is, mert anyaga roppant hiányos. A kép, melyet nyújt, nem adja a közbenső vámvonal igazi történetét. Történelmünk legszebb kora, a reformkorszak, mozgalmai a vámkérdésben pedig nem érthetők meg Magyarország gazdasági helyzetének igazi ismerete nélkül.

Miután a felvilágosodott absolutismus a közbenső vámvonalat nem szüntette meg, a szerepek felcserélődtek: a magyar rendek törekedtek erre Smith tanainak hatása alatt. Törekvésük azonban mindannyiszor megghiúsult. A bécsi udvari körök, a bürokratia nem volt hajlandó a fennálló viszonyokon változtatni, mert »kényelmes dogmává vált az a tudat, hogy Magyarország avitikus adórendszere minden reformot megakadályoz, de ép oly mélyen gyökerezett az a hit, hogy ezen a rendszeren nem lehet változtatni.« (29. l.)

Az 1802. országgyűlés — Sieghart szerint — a külfölddel a szabad kereskedést követelte, mint azt Angliában is

csak 1846-ban merték behozni. (30. l.) Az örökös tartományokkal való vámviszony rendezésére a rendek osztrák-magyar bizottság kiküldését követelték és mindenképen befolyást iparkodtak nyerni a vámügyek intézésére. A magyar kormányzések támogatták törekvésüket.

A számos háború és a kormány merev reactioja nem engedett meg újításokat. 1829-ben felemelték a vámtételeket Magyarország és az örökös tartományok között azon illetékek fejében, melyeket az örökös tartományok rendei termelésük védelme érdekében szedtek eddig a behozott magyar terményeken, s a melyek az általános fogyasztási adó behozatalával Ausztriában megszűntek. A 30-as évek országgyűlései hiába hangoztatták, hogy a vámügy az országgyűlés elé tartozik és hogy nincs meg a kölcsönösség a vámkérdésben a két állam között. Az udvari kamara a panaszokkal szemben állandóan elutasítóan viselkedett. (60. l.) 1848-ig kevés változás történt az osztrák-magyar vámvonalon. »Ugyanaz az aggályos, a traditionalishoz ragaszkodó szellem uralkodik ez időben, mint a XIX. század első évtizedében.«

A tanulság, melyet Sieghart a történész szemében ugyancsak vázlatos előadásából levon, az, hogy a külön vámterületi viszony káros volt Magyarországra és hogy a magyar rendek ennek tudatában voltak.

A bürokrácia nemcsak a Magyarországgal szemben való gazdasági politikában követett el nagy hibákat, hanem az osztrák gyáriparat sem támogatta eléggé. Félt a gyáripari munkásságtól, mint forradalmi elemtől. Az örökös tartományok lakóinak iparos hajlama és műveltsége, magánosok és társaságok tevékenysége és üzleti szelleme hajtották végre Ausztria iparosodását. »Az a feltevés, hogy az osztrák ipart az állam teremtette meg, bizonyára téves.« (74. l.) Szinte kényszeríteni kellett a bürokráciát a gazdasági haladás támogatására, hisz feje, Metternich az ipar jelenségeiben a gyűlölt liberalismus szellemét látja, maga Ferencz császár meg a júliusi forradalom után külön intézkedéseket tervezett a gyáripar korlátozására. Utódja Ferdinánd és az öregedő Metternich, kik semmiféle újításnak sem voltak hívei, az ipar érdekében nem tettek semmit.

»A magyar kritika igazságtalan az osztrák iparral szemben, midőn azt mint egyoldalú kormánytámogatás teremtményét mutatta be. Igaz ugyan, hogy II. József és bürokráciája Ausztria gyáriparát erősen és hathatósan támogatta; igaz az is, hogy az udvari kormányzések is-

mételten kezdtek liberális iparpolitikát űzni, hogy komolyan buzgólkodtak az ipari képzettség, a szabadalmak védelme és az iparjog codificatiója érdekében; de a törvényhozásnak ép e kérdései Magyarország területén a magyar országgyűlésre és nem a kormányzásokra tartoztak. És hatásukban ezek az intézkedések messze elmaradtak az osztrák gyárosok tevékenysége és vállalkozási szelleme mögött. Ép oly kevésbé teremtették meg Ausztria iparát a vámrendszer kedvezései, mint az ipari és kereskedelmi ügyek belső vezetése, ellenkezőleg a közbenső vámok az osztrák ipar számára csak ezernyi akadályt jelentettek. Az osztrák nemzetgazdaság előharczosai korántsem tekintették a vámrendszert létfenntartásuk oly védelmének, a minő gyanánt az udvari hivatalok azt időnként megvédelmezni kötelességüknek tartották.» (78. l.)

Sieghartnak igaza van abban, hogy a Ferencz-kori gyár-
iparnak, mely a gőzgépek meghonosodásával hatalmas
lendületet vett Ausztriában, nem volt már szüksége a vám-
vonalra, — hisz megvolt már a biztos piacza Magyaror-
szágon és akkora fejlettsége, hogy nem kellett tartania attól,
hogy a vámvonallal megszüntetése esetén Magyarországon
versenyképes ipar keletkezik. Ehhez hiányzott Magyaror-
szágon a tőke és az ipari tanultság. Elfelejté azonban Sieg-
hart azt — és ez munkájának fent vázolt hiányából ered —,
hogy az örökös tartományok iparát ily fejletté éppen a bécsi
vámpolitika tette, mert azok a feltételek, melyek az örökös
tartományokban az ipar fejlesztését a XVIII. században
lehetővé tették, megvoltak Magyarországon is, ha nem is
az Alföldön, de Felső-Magyarországon és Erdélyben,¹ sőt
bizonyos gyár-
ipar a XVIII. század közepén kezdett is fej-
lődni Magyarországon. A magyar udv. kancellária már
említett felterjesztésében nem is azért panaszkodik, hogy a
magyar gyár-
ipar létrehozásán nem buzgólkodott annyira
az udvari politika, mint az osztrákén, hanem azért, hogy
különbféle vámintézkedésekkel a már-már virágzásnak in-
duló magyar gyár-
ipart elsenyvesztette, szándékosan meg-
ölte. Ha a XVIII. század vámpolitikáját alaposan ismerni
fogjuk, be kell látnunk, hogy a panasz nem volt ok nélkül.
Hasonló támogatás mellett, minőben az örökös tartományok
ipara a XVIII. században részesült, Magyarországon is
létrejött volna a gyár-
ipar, s a XIX. században nem lett

¹ Elismeri ezt a kereskedelmi tanács is. Közös p. ü. ltár. Hung.-
Com. Fasc. 36. 1763. aug. 2.

volna szüksége a külön vámterületre. Sieghart liberalismusa nem ok nélkül panaszkodik a Ferencz-kori bürokratiára, mely nézeteiben elmaradt, ítéleteiben conservatív volt és nem volt érzéke a két ország érdekei közül egyikhez sem. De elmondhatjuk-e ezt a bécsi kormányzésekre Mária Terézia és II. József alatt? Már pedig az osztrák gyáripar megalapítása és a Ferencz-kori felvirágzáshoz szükséges tőke felgyülemzése — ezt nem ismételhettük eléggé — erre a korra esik.

A rendi országgyűlésnek sokat és joggal lehet a szemére vetni, de a kezdeményezés nem a kormányzések kezében volt-e? A rendek is kétségtelenül bűnösök voltak abban, hogy az ország oly siralmas gazdasági helyzetbe jutott, de nem ápolták-e a bécsi kormányzések a francia forradalom óta a rendeket maradiságukban és az ősi kiváltságokhoz való ragaszkodásukban?

Sieghart azon állítása igazolására, hogy a magánvállalkozásnak mennyi küzdelme volt a bürokratiával, felhossa a magánvasipar küzdelmét az állami vasgyártással, mely a vámmentesen behozott magyar rúdvasal dolgozott. Itt is meg kell jegyeznünk, hogy az osztrák vasipar fellendülését annak köszönhette, hogy az osztrák vasgyártmányok Magyarországra igen csekély, 2% vámmal voltak bevihetők, a nyersanyagot pedig Magyarországból vámmentesen vihették ki.¹

Minél közelebb érünk ahhoz a korhoz, mely a közös vámterületet megalkotta, annál kielégítőbb lesz a kép, melyet Sieghart könyvéből nyerünk. A magyar és az osztrák gazdaságpolitikai felfogás fejlődését, a magyar reformkorszak gazdasági értékelését sehol sem találjuk meg oly könnyen érthető és élvezetes formában, mint az új könyvben.

»Az ipar és az állam gazdaságának ki nem elégítő helyzete — írja —, a forgalom számtalan korlátozása a fiscus szempontjából, a kereskedelem és az ipar meggátlása a teljesen megmerevedett vámrendszer útján... végre az a körülmény, hogy a Ferencz-kori bürokrácia az alapvető újításokat elutasította, oly szellemi változásra készítette elő a talajt, mely hivatva volt a szerepeket a közbenső vám kérdésében vívott harcban ismét megcserélni és Magyarországot az elérhető és a czélszerű mértékén jóval túl az ellenkező táborba hajtani.« (105. l.)

A vámkérdésben Ausztriában és Magyarországon a

¹ Közös p. ü. ltár. Hung. 1754. okt. 26.

német gazdasági egység első alakulata, a Zollverein (1834) adott újabb álláspont elfoglalására alkalmat. A Zollverein jelentőségét az osztrák bürokrácia nem vette észre. Az udvari kamara szükségtelennek tartott minden intézkedést az új gazdasági szövetséggel szemben. Két államférfiú látott mélyebben e kérdésben: Metternich és Kossuth. Az előbbi szerint Ausztria abban a veszélyben forog a Zollverein révén, hogy gazdaságilag külföldre válik Németországgal szemben. Kossuth meg a Pesti Hirlapban »retorikai túlzással« fejtette ki, hogy a Zollverein államai tíz év alatt jólétben, nemzeti önérzetben és erőben száz esztendővel haladtak előre. A Zollverein többet tett a német egység érdekében nyolcz év alatt mint a Fürstenbund 25 év alatt. (115. l.) Metternich hiába törekedett a Zollvereinnal közelebbi viszonyt létrehozni... Nem volt ez lehetséges 1849 előtt, mert a monarchia kereskedelempolitikailag nem volt egységes és actióképes. A forradalom után meg már késő volt. Poroszország másfél évtized gazdasági munkájában megerősödve, keresztülhúzta Schwarzenberg terveit. — Sieghart tehát közvetve a hibás vámpolitikának, Ausztria és Magyarország gazdasági elkülönülésének tulajdonítja Ausztria vereségét a német hegemoniáért való küzdelemben.

A harminczas években Magyarország is a gazdasági újjászületés útjára tért Széchenyi működése révén, melyről Sieghart részletesen és nagy elismeréssel szól. Mikor a Zollvereint 1839-ben megújították, élénk eszmecsere indult meg Magyarországon is annak hatásáról. A közvélemény még nem alakult ki teljesen, mikor 1841-ben List könyve megjelent: »Nationales System der politischen Ökonomie.« »Jellemző a magyar szellem élénkségére abban az időben — mondja Sieghart —, hogy a könyvet Magyarországon azonnal felismerték és már 1843-ban magyarra lefordították.« A közvélemény teljesen megváltozott a külön vámterület javára. Listet 1844-ben Magyarországon nagy lelkesedéssel fogadták. »Nem szabad kereskedelem és kölcsönösség a vámvonal lassú megszüntetésével, hanem annak kiépítése a magyar nemzeti védvám értelmében s így a harminczad átalakítása és a vámsorompók felemelése Magyarország határain a magyarországi ipar elővarázslása érdekében lett néhány év alatt a reform hívei, a gentry és az előrehaladt városi polgárság jelszava, oly jelszó, mely Magyarország sok német polgárát a magyarok táborába vitte és így a bécsi kormányzókat Magyarországon legerősebb támaszuktól fosztotta meg.« (121. l.)

1844-ben Kossuth, ki még 1842-ben a közös vámterület híve volt, megkezdi az izgatást az osztrák ipar ellen. Megalakul a Védegylet, mely a sok mulasztásban bűnös kormányzás helyett az osztrák ipart támadja. A mozgalom tetőpontját éri el az 1844. országgyűlés feliratában. Az osztrák iparnak azonban a védegyleti mozgalom csak múló kárt okozott.

Mikor az ellenzék vezetése alatt működő társadalmi mozgalom gyáralapításokkal positiv célok elérésére törekedett, Bécs maga vette kezébe a reformokat. Kübeck, a kamara elnöke, legfelsőbb parancsra felterjesztést készített »Magyarország anyagi felvirágoztatásáról«. Kübeck szerint három feltétele van ennek: 1. a mesterséges sorompók lerombolása, melyek a kivitelnek útját állják; 2. új közlekedési eszközök; 3. tőkének csábítása Magyarországra. Az első cél elérésére szükségesnek tartja a közbenső vám-vonal megszüntetését. A király rendeletére ez ügyben tanácskozás indul meg a magyar udv. kancelláriával, melynek eredménye az a munkaprogramm, melyet meg is valósítottak — a forradalom után. E szerint a kancelláriának az országgyűlésen a rendi adómentesség megszüntetését kell előkészíteni, az osztrák pénzügyigazgatásnak meg a dohánymonopolium behozatalát Magyarországon, a mi elengedhetetlen feltétele a vám-vonal megszüntének, mert Ausztriában már nagyon régen megvolt. Az egész programot a kormányzéseknek titokban kell tartani a siker érdekében. Ez a titkolódzás a harcot még inkább egyenlőtlenné tette a kormány rovására. (1868. I.)

Ha már az 1848 előtti gazdasági mozgalmakról sok újat tud mondani Sieghart, különösen a mi azoknak a kormányzéseknek és az osztrák iparra való hatását illeti, úgy még jobban érdekkel bennünket az, a mit a magyar és az osztrák kormány tárgyalásairól megtudunk 1848-ban a közös ügyekre vonatkozólag. A tárgyalások vezetője a magyar kormány részéről Pulszky Ferencz, osztrák részről a pénzügyminiszterium egyik osztályfőnöke volt. A magyar kormány kezdeményezésére tárgyaltak a civillista, külpolitika és külkereskedelmi politika, a mindkét országot érintő pénzügyek, a haderő és a közbenső forgalom, tehát a vámterület kérdésében. Ime a közös ügyek 1848-ban! A tárgyalások októberig folytak. Pulszky a magyar kormány nevében a védővámrendszert akarta életbeléptetni Ausztriával szemben a magyar ipar érdekében.

Az osztrák megbízott szándékosan húzta a tárgyalást.

Az erre vonatkozó és Sieghart könyve mellékletében közölt levelezés rendkívül nagybecsű adatokkal szolgál a szabadságharc előzményeinek ismeretéhez.

Nem csekély objectivitásról tesz tanúságot annak megállapítása, hogy az osztrák kormány volt az, mely a tárgyalásokat szándékosan meghiusította és kezdettől fogva önkényes megoldásra törekedett. Az alkalom meg is jött erre. 1848 decemberében egyszerűen hozzákezdtek a vámkérdés megoldásához: megszüntették a magyar harminczadvonalat. Világos után gyorsan következtek a további lépések. 1849 novemberben megszűnt a nemesek adómentessége. (185. l.) (Megszűnt az már az 1848. törvényekben) 1850-ben behozták a dohánymonopoliomot és az 1850. évi június 7-én kelt legfelsőbb elhatározással megszűnt a külön vámterület és megalakult az osztrák-magyar gazdasági egység. (196. l.)

A mit Sieghart a közös vámterület hatásáról mond, az a ma története, nem tartozik ide. A tanulság, melyet belőle levon: »A vámközösség hatását röviden össze lehet foglalni: a magyar nemzeti állam hatalmas kialakulását semmiben sem akadályozta, a magyar gazdasági állam fejlődését a legerőteljesebben előmozdította; a vámközösségen nyugszik a modern Magyarország.« (200. l.).

Ausztria és Magyarország gazdasági fejlődésének történetét a XVIII. század óta nem ismerjük, pedig ez mai állásunknak az alapja. Az osztrák történetírás, ha még nem is szánt mélyen e téren, mégis rendelkezik néhány specialis munkával, míg nálunk mint annyi más kérdésben, itt is ugar előtt állunk. Nem volna kíváncsú, mint újabban történetünk több kérdésében, ebben is az osztrák történetírásra bízni a hazánkat illető részt.

Sieghart kiragadta a minket is érdeklő kérdések közül talán a legfontosabbat és nyugodtan elmondhatjuk, hogy barátságos tárgyalagossággal szól a magyar mozgalmakról a XIX. század első felében. Nem az a hang van könyvében, melyet megszoktunk osztrák íróktól, mikor oly történeti kérdésekről van szó, melyek mai politikai életünket is érdeklik. A megújuló Magyarország nagyjainak értékét, állásfoglalásuk indokoltságát készséggel elismeri. Jelenlegi együttes nagy küzdelmünknek hatását érezhetjük ebben. Nagy szolgálatot tett nekünk, magyaroknak azzal, hogy a reformkorszak gazdasági mozgalmait megismerteti a külfölddel és sok tekintetben — velünk is.

Azt hisszük fején találta a szeget, midőn a visszavonás

és az 1848/49-iki katasztrófa okozóját, mely a két országot annyira elidegenítette egymástól, az osztrák bürokratiában keresi, mely elmaradt nézeteivel, a nevetségességig menő tehetetlenségével, a reformoktól való félelmével (79., 146., 167., 172. stb.) a két ország gazdasági fejlődését nem tudta megegyeztetni egymással, hanem megakasztotta mind a kettőt.

A politikus és a nemzetgazda inkább érvényesül Sieghart könyvében, mint a történész. Egyes kérdésekről, melyek nem is tartoznak szorosan tárgyhöz, — mint a só és a dohánymonopolium, a csempészet stb. — új és értékes képet nyújt, azonban nélkülözzük a munkában az egységes szerkezetet. Ennek oka a módszeres kutatás hiánya. Kétségtelen az, hogy az osztrák-magyar vámviszony története nem ismerhető meg a könyvből kielégítően, de a nemzetgazda annyi új gondolatot, éles megfigyelést vegyít előadásába, hogy készséggel meg kell bocsátanunk a történeti hiányosságot. És gondoljunk a munka vázolt céljára és arra, hogy előmunkálatok úgyszólván teljesen hiányoztak.

Bátran ajánlhatjuk nemcsak történészeink, hanem a nagyközönség figyelmébe is e nem mindennapi könyvet. A közönség tanulságos olvasmányt kap benne, történészeink meg az útmutatások egész tömegét újabb kutatásokra. Az új Magyarország fejlődése ismeretének anyagát nemcsak a politikai röpiratok és levelezések tartalmazzák, hanem a kormányzások aktáinak nagy tömege. Ezekhez szerencsés kézzel úgyszólván először Sieghart nyúlt. Vajha minél többen lépnének nyomába. Tanulmányozásuk fájó, de nem hálátlan munka!

Eckhart Ferencz.

Bethlen Gábor és Trencsén vármegye.

(1619—1629.)

II. közl., vége.

III.

Az 1621-iki elcsüggedés. Trencséniek hűségesküje.

A haimburgi béketárgyalás meghiúsulása (1621 ápr. 21-én) nagy zavart idézett elő az egész országban, de főként Felső-Magyarország nyugati részeiben, melyek a mindenfelől előnyomulni készülő ellenség útjában estek. Az önfenntartás ösztöne felibe kerekedett minden nemesebb érzésnek. »Csak Bethlen nem ingadozott . . .« Őrt állott és kevés seregével vissza tudta tartani a beütést magyar földre. Most azonban Forgách nádor is elpártolt tőle, s régi hívei közül is, még olyanok is, kik a mult évi júl. 2-iki szerződést aláírták. Szécsy György arra kötelezte magát, hogy támadólag fog fellépni Bethlen ellen. Megtizedelt hadain az ellenség diadalokat aratott, s ő kénytelen volt visszavonulni Kassára. De időt nyert összeszedni magát. S e válságos időben, midőn minden elveszettnek látszott, ragyogott legjobban fényes tehetsége. Csüggedés nélkül vett mindent igénybe, hogy veszteségeit pótolja.¹

Mielőtt a nyugati határszélről visszavonult volna, Trencsén védelméről is gondoskodott. A saját hadseregéből oda küldött 400 lovason kívül már előbb védelmül rendelt Rákóczi ledniczei gyalogságából 400-at.²

Nyitráról indulófélén (1621 ápr. 22.) ígéri, hogy »Trencsénben én 500 lovast rendelhetek . . . de azt kívánom, hogy Illyésházi uram küldjön assecuratoriát nekem, hogy az ellenségnek azt az erősséget meg nem adja ; ha reá menének pedig, az városban ha meg nem maradnának, az városban recipiálja őket és szolgáltasson vélek, prófuntjuk legyen, rajtok az ellenséggel meg ne békéljenek. Én igazán írom (jegyzi meg) igen félttem azt a helyet, együtt az úrfival (Illésházyval), hogy az a kopasz ember (Szécsy György) elaltatja ; ki ha (úgy) leszen, bizony megsiratja az a föld, féltő igen«.

¹ Szilágyi Sándor : Bethlen Gábor (Magyar Helikon 46. f.) 19. l.

² Thurzó Imrének B. G. pol. lev. 279. Nagyszombat, 1621 márcz. 18.

Thurzó Imrét is félti és kéri, hogy »meg ne engedje magát csalni az szép szónak ígéretivel«. Azt tanácsolja neki, hogy jöjjön hozzá a táborba, ne maradjon Lietava várában. »Mert úgy csak szolgálak lévén Letavában, senki nem sietne reá, de megértvén kegyelmetek benn létét, reá mennek.« Ha azonban nem akarja várát elhagyni, üljön veszteg benne, várja el az júliust, meglátja kegyelmed, hogy bizony szép hadakkal megyek által Ausztriára. Nem vonssza onnét erővel kegyelmedet ki senki, így marad jó híre, neve meg.¹

Bethlen Gábor Szentbenedekről ápr. 24-én még egyszer hívja magához alá, írván Lietaván lakó édesanyjának, Czobor Erzsébetnek, az özvegy nádornénak is, ismételvén, hogy »nem megyen az ellenség Letava alá, ha ott benn nem marad kegyelmetek«. Ha le akar jönni hozzá, felajánlja, hogy kíséretül »küld egynéhány száz lovast Rosemberkhez, kik kegyelmedet ott várják, bátorsággal eljöhét, mert Lengyel (ország) felől semmi félelem.«²

Bethlen folytatta útját Körmöcz (ápr. 26.), Nógrád-Dévény vára (ápr. 28.), Losonc (29.), Fülek felé s Zólyomról magával vitte a szent koronát Kassára.³

Onnan ír május 6-án Illésháznak, meghívja a június 1-én Eperjesen tartandó országgyűlésre, »hogy ott mindenekről, valamit az mi szerelmes hazánknak s nemzetünknek javára s megtartására feltalálhatunk, egy értelemmel, Istent segítségül híván, közönségesen végezhezzünk.«⁴

Épen ezen napon történt, hogy Bouquoy cs. hadvezér Magyarországra vonulván, támadást intézett Pozsony ellen s a vár helyőrségét 1621 május 6-án megadásra kényszerítette. Ezután akadálytalanul haladt Érsekújvárig s azt is megtámadta.

Bethlen Gábor Érsekújvár védelmét Thurzó Szaniszlóra bízta, a ki emberül megfelelt feladatának, s a várat megvédelmezte. »Hét teljes hét múlt el a nélkül, hogy Bouquoy valami sikert érhetett volna el. Forgách nádort, ki a császári vezér főhadiszállásához csatlakozott, az ostrom folyamán gutaütés érte, mely hirtelen kioltá életét.«⁵

Bethlen Gábor az alatt mindent elkövetett, hogy híveit kitartásra buzdítsa és bizalmukat fenntartsa. Bá-

¹ B. G. Thurzó Imrének. Nyitra, 1621 ápr. 22. (B. G. pol. lev. 284.)

² B. G. pol. lev. 285.

³ B. G. pol. lev. 286—294. l.

⁴ B. G. I. G.-nak. Kassa, 1621 máj. 9. M. Tört. T. XXVII. k. 27. sz.

⁵ Gindely: Bethlen Gábor id. h. 49. l.

mulatos lelki erőt fejtett ki s önbizalma nem hagyta el egy percze sem, s lelket öntött a csüggedőkbe is.

Május 15-én azt írja Thurzó Imrének, hogy »Illyesházy uramat ne szűnjék meg gyakran confortálni szép intésivel, ne féljen semmit, bizony compareálok az Úristen segítségéből igen hamar, meglátja ő kegyelme. Legyen constans és animosus, nem vonssza senki ki Trencsénből; mind ő kegyelme s mind egyebek bizony elveszik hazájuknak és nekem igazán megtartott hűségnek méltó jutalmát.«¹

Thurzó megnyugtatta a fejedelmet Illësházy hűségéről, mit a fejedelem május 27-én örömmel vett tudásúl:

»Illësházy hogy kgddel egyetért és mi hozzánk tiszta szívet visel, örvendezünk igen az ő kegyelme jó magaviseletének; az Úristen végig abban tartsa meg; mi is az úrhoz kedveskedő grátiánkat liberalitásunkkal, ha Isten életünket megtartja, meg akarjuk mutatni.«²

Illësházy maga is biztosítja a fejedelmet hűségéről és kitarításáról, mit a fejedelem »jó néven vesz« és »fejedelmi liberalitással meghálálni« ígérkezik. »Hogy pedig kgd az ellenségnek resistálni igyekezik, abból is igen nyilván kitetszik, hogy kgd igaz magyar és igaz hazája szerető ember... még krónikában is azoknak vagyon dicséretes emlékezetek, kik hazájuknak s annak szabadságának ótalmasában állhatatosak voltak.« Biztatja, hogy nemsokára maga is megindul az ellenség ellen, s azon lesz, hogy ellenségünkől szegény hazánkat megszabadítsuk.³

Május 31-én emlékezteti Illësházyt azokra a bizalmas beszélgetésekre, melyeket Beszterczébányán (az országgyűlés és szövetségekötés alkalmával) és Nagyszombatban folytattak, s azokra az ígéreteire, melyeket akkor tett. Örvend, hogy »az mint Gróf uram (Thurzó Imre) írásaiból érti, ő sem feledkezett meg azokról az ígéretiről, hanem édes hazájához, nemzetéhez s mi hozzánk való szeretetét in constantia viseli, örökké való hírének nevének dicséretire«. Biztatja segélyadásával, s azzal, hogy »megtapasztalja kgd az mi kgdhez való liberalis gratiánkat, kiből semmit ne kételkedjék«. Nagyobb nyomaték kedvéért a sajátkezü levél végére Bethlen utóiratul ezt tette hozzá: »Tartsa meg ez cedulánkat kgd és jövődőben hozza előnkbe.«⁴

Bethlen Gábor nemcsak szóval tartotta hűségben

¹ B. G. pol. lev. 302.

² B. G. pol. lev. 312.

³ B. G. I. G.-nak. Kassa. 1621. máj. 25. M. T. T. XXVII. k. 29. sz.

⁴ Kassa, máj. 31. U. ott 30. sz.

maradt párthíveit, hanem védelmükről is igyekezett gondoskodni. A hűtlenné vált Szécsyt Murány várába rekesztette 2000 gyalog és 1000 lovas had által: »üljön bent György uram!«¹ Beszterczébánya felé 2000 embert küldött Abafi Miklós vezetése alatt, meghagyván neki, hogy Thurzótól függjön és »valahova az szükség kívánja, oda fordíthassa.«² »Igy mind a bányavárosokat, Zólyom várát, Liptót, Túróczt s *Trincsént* is oltalmazhatjuk, közel lévén kghez az mi praesidiumunk, valahova az ellenség fordúl, kgd is mindjárt ellenek oda fordíthatja őket. Magunk peniglen — teszi hozzá a fejedelem — az hadaknak mellénk késedelem nélkül való érkezésében éjet-napot egygyé teszünk; bizonyosan megnyugodjék kgd abban, hogy ellenségünket nem várjuk az Fátrán innen, hanem túl akarunk eleiben menni, az Ur-istennek szent segítsége velünk lévén.«³

Nagy előnyt várt Bethlen attól is, hogy János György örgróf jägerndorfi herczeget Magyarországra jövetelre és bírja 7—8000 főnyi sziléziai hadával, a vele való csatlakozásra. A tárgyalások e felől május végén megindultak és Thurzó közbenjárásával folytak. Bethlen 50.000 forintot küldött neki zsoldfizetésre, s minthogy ez nem volt elég, Thurzó Imre 10.000 forinttal pótolta ki hajadon nővérének a lietavai tárházban őrzött atyai örökségből.⁴ A fejedelem június elején erősen sürgeti az örgrófit, hogy »semmit ne késsek... hanem igenesen az hegyeken általjűvén, Solna és Budetin közt szálljon... menten megindulunk és vele megegyezni igyekezzünk.«⁵ Thurzótól reméli ennek kieszközlését.

»Az Istenért kérlek szerelmes öcsém, mostan mutassa meg kgd hazájához, szerelmes nemzetéhez való syncerus affectusát és azon legyen, hogy az herczeg késedelem nélkül induljon és jőjön ki, szálljon Budatinhoz és velem Léván egyezhetne meg.«⁶

A fejedelem vérmes reményei egyelőre nem teljesültek, s június elején úgy látszott, mintha minden összeesküdött volna ellene. A császári hadak szerencsével nyomultak előre, a Bethlen-pártiak hatalmában volt várak egymásután estek el. Pozsony már május elején elesett. Következett Nagyszombat és Nyitra. Bouquoi és a nádor Érsekújvárt ostromolták. Elpártolt Fülek; Murány; Besztercze és a többi bányavárosok meghódoltak. »Trencsény vármegye, miután

¹ B. G. pol. lev. 306, 313. l.

² B. G. Thurzó Imrének. Kassa, 1621 máj. 27. (B. G. pol. lev. 313.)

³ Kubinyi Miklós: Thurzó Imre. (M. T. Életrajzok 1888, 117. l.)

⁴ B. G. pol. lev. 315.

⁵ B. G. Thurzó Imrének. Kassa, 1621 jun. 6. (U. ott 316.)

Szunyogh Mózes, Bethlen hadainak kapitánya gyáván megfutott, Balassa pedig elpártolt, szintén Ferdinánd pártjára szándékozott hajolni, sőt attól lehetett tartani, hogy példáját a szomszéd megyék is követni fogják.»

»Ily körülmények között, nem csoda. (írja Thurzó életírója), ha Thurzó, kit Forgách nádor leveleivel nem szűnt meg Ferdinánd pártjára édesgetni — ingadozni kezdett.«¹

Midőn a hajó süllyedni kezd, a menekülők a mentőcsolnakok felé tolonganak.

Ily végveszélylyel fenyegető hullámok közt vélték vergődni Bethlen Gábor magyar királyságát, s mindenki menekülni igyekezett a süllyedő hajóból.

Thurzó lietavai sziklavárában, mindenfelől ellenségtől körülvéve, egy pillanatra szintén elvesztette bizodalját a haza ügyéhez, melyben eddig oly kitartóan és önfeláldozóan fáradozott és kísérletet tett a fejedelemségre, hogy oldozná fel őt hite alól. Justh Andrást küldötte a fejedelemhez követ-ségbe, megizenzvén Trencsén vármegye elpártolását s kérve saját felmentetését, június 6-án.

A fejedelem azt felelte rá másnap (jún. 7.), hogy szomorúbb hírt nem hallott, mióta Kassára jött. Nem Trencsén vármegye elpártolását érti, mert attól semmit nem tart; »nem 13, hanem 23.000 parasztnak is hadától; *sok ezer fázék-nak elrontására elég egy bot*; az még kívántatott, addig csak ezer embert sem állatának az ország szolgálatjára. Tudja, hogy nem közönséges akaratból lött ez az elpártolás, hanem »corrupáltattanak egy néhány latortól, kire, ha meg nem hal, bizony gondot visel.« A vármegye elpártolásán keveset búsul, de annál inkább a Thurzó szándékán, s nagyon csodálkozik, hogy ily kicsiny dolgon mindjárt elcsügged. Kereken kimondja, hogy nem illik Thurzóhoz, hogy a haza szabadságának helyreállításáért »oly keményen fogott fegyverét ily gyalázatosan levesse oldaláról«. Szemrehányást tesz neki, hogy »miért taszították őt is az sárnak közepibe«, miért beszélt rá őt a confederatoria, aztán az uniora a csehekkel, mert bizony nem a Szécsy, sem Rákóczi hívására, hanem az ő akaratjára indította a felkelést és megbékélhetett volna Pozsonyban, vagy Besztercebányán, ha Thurzó nem biztatja a szövetségesek állhatatosságával. Emlékezteti továbbá szoros szövetségükre, melyet Besztercebányán maga Thurzó fogalmazott, s maga deákjával iratta is. Ez oly erős kötés alatt történt, hogy attól semmi balszerencse, félelem,

¹ Kubinyi Miklós : Thurzó Imre 116.

kárvallás, megszorulás, rémítés fel nem szabadít. Ám lássa, hogy ha hitét »ez mostani gyenge, s csak ideig tartó pártütéstől való féltében« megvonja, abból minemű gyalázatos és históriákban beíratandó rút híre s neve marad örökké, holott az egész confoederationnak egyedül ő volt authora, inventora, promotora.

A fejedelem mindezek elmondása után szívére igyekszik beszélni az általa oly nagyrabecsült jeles ifjúnak, s »igen nagy atyai szeretetből inti és figyelmezteti — Istenének, igaz vallásának, hazájának s nemzetének igaz szeretetire, kötelességére, jó hírének, nevének becsületben való megmaradására, hogy az ellenségnek az országban való grassálásával, Trencsén vármegyének elpártolásával semmit ne gondoljon, mert ha akarja, a vármegye rebelliójának könnyen ellenállhat, az ellenségtől pedig nem félhet, mert minden hada Érsekújvár alatt van.«

A fejedelem megjelöli az utat, módot is, hogy lehet segíteni a pillanatnyi bajon. Ő ezer embert küld hamarosan Abafi Miklós vezetése alatt (a ki távoli atyafia volt Thurzónak) Budatinhoz, Thurzó is rendelje mellé Trencsénben, Árvában jószágain lévő puskáit, Rákóczi ledniczei tisztartója ugyanazt cselekedje; az utat Teschen felé tisztítsák ki, a jägerndorfi herceget hívják be; a fejedelem is megindul Fülek felé, onnan Lévára, hová török hadakat rendel magához. Ott egyesülhetnek és így »sem vármegyétől, sem egyébtől nem félhet, ott járhat, valahol akarja«. Az ellenség Érsekújvárat el nem hagyhatja; ő is oda siet s az ellenséget közrefogják. Bent a várban Thurzó Szaniszló keményen ellentáll, kint a mezőn is 4000 lovasa van. Ha a herczeg eljő, török nélkül is lesznek 25.000-en. Az ellenség legfeljebb 15.000, úgy hogy be sem várja a megütközést, hanem Komáromnál általköltözik a Dunán — és így Pozsonyig az egész országot megszabadíthatják Isten akaratjából. Nem kell egyéb, mint kitartás, szorgalmatos gondviselés és bátorság!

Utasítja végül, hogy addig, míg Abafi oda nem érkezik, Thurzó Lietava várából meg ne induljon; de ha lehet, a trencsényi árulókat: Szúnyog uramat, Bárdit, Horváth Gáspár uramat, s kit a többieket, mint ellenséget, kíváncsítik megfogadni, s kit Árva várában, kit másuvá küldeni. Illés háznak is írja meg ezeket. *»Csak kegyelmetek akarja, bizony ketten, Abafi is elérkezvén, oly igen resistálhat az vármegyének, hogy meg sem mer mocczanni.«*

Trencsén vármegye elpártolását a fennebb nevezettek kivül még leginkább Ostrosith István és Balassa Zsig-

mond befolyásának tulajdonította a fejedelem, a miért is utasítja Thurzót, hogy »az elcsavarító urat Ostrositot bizony jó volna Balassival (együtt) elkapni. Azokat addig kaphatnák el kgd szolgálai, a míg Abafi elérkezik, mert azután azok is berekeszkednek várakban« (t. i. Ostrosith Illavába, Balassa Vágbesztercze várába).

Bethlen Gábor levelére gyors választ kér, hogy Abafit megindítsa-e. »Mert ha kgd ezekhez tartani magát nem akarja — teszi hozzá — úgy nem tudom, miért fásasztom oda hadamat; hanem hacsak azért, *hogy épen elégessék, rabolják Trencsen vármegyét, kitől bizony meg nem oltalmazza az Úristen őket, ha kgd is eláll mellőlem.*«

»Tartsa meg Isten kgdet — e vallásos és hazafias accorddal végződik e nevezetes levél — és szívét bátorítsa, igazgassa szent nevének tiszteletire, tisztességének, szabadságának ótalmára!«¹

Thurzó példáját csakhamar követte Illésházy Gáspár is. Ő is kétségbeesett sorsa felett s június 16-án a fejedelmet szintén »kötelességének felszabadítása« végett kereste meg levelében.

A fejedelem hasonló értelemben válaszolt, mint Thurzónak, figyelmeztette fogadására, biztatta, hogy »várjon kicsint az üdőtől, ne hertelenkedjék«, ne hallgasson Tersánszki² tanácsára. »*Ne félj én édes öcsém semmit, velünk az Isten, bizony megsegít bennünket...* ha módom és bizodalمام nem volna, bizony én sem ballagnék az újvári mezőre... *Vagyon uram módom, bizony vagyon, hogy róma császár hadával akárhol szerencsét próbálhatok s nem mászok hátra előttük!*«³

Lehetetlen megindulás nélkül olvasni e sorokat. Az általános elcsüggedés közepette ezt a nagy lelkierőt, az Istenben vetett erős hitet, az igaz ügy s a maga erejébe vetett rendíthetetlen nagy bizodalmat. Ez volt Bethlen Gábor, kinek (Szilágyi S. szerint) »midőn minden elveszettnek látszott, e bajai között ragyogott legjobban fényes tehetsége«.

E hit, erős önbizalom mentette meg a magyarság ügyét. Ez öntött reményt a csüggedőkbe, ez teremtett új seregeket s ez fordította győzelemre a már-már általános kétségbeesést.

Thurzó s Illésházy meghódoltak a fejedelem rajongó hazaszeretetből fakadó varázsszavainak. Thurzó »igen megindult volt« a szemrehányásokra és »rajta búsulván, nehéz szókkal íratott választ«. A fejedelem sietett kiengesztelni, mert nem azért írta azokat a kemény szavakat, hogy

¹ B. G. pol. lev. 318~322.

² Valószínűleg nádasi Trsztyánszky Pál vármegyei alispánt érti.

³ A gönczi táborból 1621 jún. 17. M. T. T. XXVII. k. 31. sz.

rajta megindúljon» (t. i. elkeseredjék), hanem atyai szeretetből akarta emlékeztetni hazafias kötelességükre és jóra inteni. Elismeri, hogy Thurzó »hasznos sok fáradságával«, elméjének törődésével segítette nagy gondjaiban«, de nekik is be kell látni, hogy ő is (a fejedelem) »éjjeli nappali, testének nagy gyötrelmével való fáradságát, híveinek vérek hullásával, sokaknak halálukkal bepecsételt szolgálatjukat, két esztendőtlől 100 és 150 mélyföldről számtalan (addig 600.000 forintot számított ma = 6—10 millió) költségekkel való fáradságokat nem szánva, az ő javukra, megmaradásukra igyekezett«. »Én édes szerelmes öcsém — írja tovább — igen jól emlékezem a köztünk való kötelességnek pontjaira, melynek igaz tökéletességgel akarok megfelelni, kegyelmeteket nemcsak költségemmel, népemmel, hanem vérem hullásával és életem elfogyásával is akarom segíteni; de én is kgtektől hasonló igazságot kívánok, mert az köztünk való kötelesség (t. i. szerződés) azt kívánja.«

Kívánja azért Trencsén vármegye visszatéríttetését a fejedelem hűségére, mihelyt Abafi az oda küldött 2000 hajdúval Budatin alá érkezik. »Gyermekek játéknak tartom, csak kgd akarja... Trencsén vármegye népe hova hamarébb házához szalad, értvén az hajdúságnak elérkezését...« Keményen parancsoljon »az vármegyének helyére való állatására és az hadnak élés szerzetésére«. »Mihelyt Abafi uram elérkezik, én bizonyosan hiszem, mindjárt lesujtják az pártosok fülöket és hallgatnak az szarkafészkekben.«

Illésházyt is buzdítsa és »intse, ez néhány napokat várja ő kglme is csendesén, hiszen *Trencsénvárából akarátja ellen senki ki nem vonssza ő kegyelmét*... Ne féljen ő kegyelme, bizony velünk leszen az Ursten, üljön veszteg bátor várában és ha Isten győzedelmet ad ellenségünken, jöjjön akkor elő... nagy tisztességes örökké, maradandó jó hírére nevére leszen kegyelmeteknek jó maguk viselések, kik végig megmaradtak« a hűségben és állhatatosságban. »Ha pedig ő kegyelme el akarja jó hírét, nevét, szabadságát életével együtt veszteni, kevés kárának elváltoztatásának kedvéért, én erővel innét ő kegyelmét meg nem tarthatom, *hitit én fel nem szabadítom*; de jól meglássa az jó öcsém, mit cselekedik, mert ha hitet ad az császárnak, azzal *Trencsénvárában kevés idő mulva bizony meg nem maradhat... oly erősségben lakik, melyben minden erejét császárnak megvárhatná*; jószága ha elpusztúl is, csak Isten békességet adjon, megépül (újra)... Jobb szerelmes öcsém, hogy egy kicsinyt jószágunkban, marhánkban szenvedjünk, hogy sem mint lelkünkben, testünk-

ben... Trencsen vármegyéhez ellenség csak közel is nincsen, nem hogy benne volna, egyéb az nyomorék nemesség-nél és parasztságnál, ki bizony meg sem moccan,« ha komolyan fogják a dolgot.¹

Hogy Bethlen a távolból is jól ítélte meg a helyzetet, a következmények csakhamar fényesen igazolták.

Abafi 2—3000 főnyi² hajdú seregével Trencsen határszéléhez érkezvén, a hűségben maradtak fellélegzettek, a pártosok elrettentek. Thurzó magán kívül volt örömeiben. Abafi Miklóst és a többi tiszteket megérkezésök alkalmából lietavai várában megvendégelé, s egyenként valamennyiüket aranyozott ezüst kupákkal is megajándékozta.³

Azután felszólították Trencsen vármegye nemeseit a meghódolásra és hűségeskü letételére. A fejedelem kiadott rendeletére s a vármegye határozatára a nemések seregestül gyűltek június utolsó és július első napjaiban Lietavára, hogy ott a teljhatalmú királyi biztos, mezei főgenerális Thurzó Imre előtt letegyék a hűségesküt, s aláírják a latin vagy magyar (1—2 tót) nyelven szerkesztett reversálisokat.

Június 24-én felesküsznek Lietava várában nedeczei *Nedeczky* Mihály és *Lehoczky* Márton.

Latin reversálisukban megfogadják, hogy a magyar koronához és Bethlen Gábor választott királyhoz hívek lesznek, s a vallásért, nemzetért és szabadságért híven és állhatatosan fognak élni halni és harcolni, szívvel lélekkel, teljes erővel, éltük fogytáig, akár várakban, akár nyílt mezőn. A haza nyilvános ellenségeivel, t. i. német, francia, spanyol, vagy lázadó magyarral semminemű összeköttetést nem tartanak és ígéretekkel magukat elcsábíttatni nem engedik, sőt ellenkezőleg, Magyarország szabadsága, a haza hite és nemzet és a felséges választott király iránt állandó hűségben maradván, együtt élnek és halnak. A haza ellen sem nyilván, sem titkon nem fondorkodnak, hanem mindent az ország alkotmányától várnak; a cselszövőket feljelentik. Mindezekre hitük, becsületük, tisztességök és minden javaik elvesztése mellett magukat kötelezik. Isten és a szent evangélium úgy segítsen!

Ugyanakkor magyar reversalist ad Sztrecesen várában

¹ Bethlen G. Thurzó Imrének. A gönczi táborból, 1621 jún. 18. (B. G. pol. lev. 330. l.)

² Kubinyi Thurzó életrajzában 118. 3000-et ír. B. G. 1621 jún. 12. levelében 2000-et. »Abafi ma indul válogatott jó két ezer lovassal.« (B. G. pol. lev. 328.)

³ Kubinyi id. m. 118. l. jegyzet.

Jankowsky Mojses tepliczei és sztrecseni porkoláb, melyben megfogadja, hogy »az, mi mostani szabadosan választott királyunknak, az felséges Bethlen Gábor urunknak« igaz híve lesz, ellenségeinek ellensége, barátinak barátja. Sztrecsen várát ő felségének megtartja, semminemű factioban nem vesz részt, a mit hallana is, megjelenti. Ugyancsak *Sztrecsen* várában június 24-én felesküszik *Stankovitus* János, hadadi Wesselényi István porkolábja, megfogadva azt is, hogy »ifjú Wesselényi Ferenczet vagy hozzá tartozókat ő felsége méltósága ellen tanácsadásommal és egyéb módon is nem tartom, meg sem gondolom is«.

Június 25-én ugyancsak felesküszik jeszeniczei *Szunyogh* Dániel, a kit követ július 1-én *Szunyogh* Erasmus.

Június 26-án következtek *Hliniczky*, másként Szentmariay Gábor, szolgabíró (27-én még Mihály), *Borcsiczky* János és Gáspár, *Urbanovszky* Rafael, Uriel, István, Mojses, Miklós és György; nemkülönben *Benyovszky* András, Miklós, Ferencz és György.

Még ugyanazon napon *Stupiczky* Dániel és Miklós és *Nemes Hotessowa* többi nemesei, a latin formulát tótul befejező szavakkal.

Június 27-én *Topos* Miklós, továbbá az *Otruczky* család 5 tagja esküszik fel, *Okruth* falu többi nemeseivel és bírájával, ugyancsak Lietaván.

Ugyanaz nap *Bárdy* György (kit a fejedelem régebben elfogatni rendelt).

Június 27-én hódolt meg *Budatin* vára is, *Szunyogh* Mojses uram »szarkafészke«. A főfő pártos főúr nem várta meg a hajdúkat, tovább állott. De felsége »az nagyságos *Osztroicz Borbála* reversálist adott az felséges Magyar-, Tót- és Horvátországok választott királyának mostani erre bocsáttatott hadai előtt főcommissariusának, az tek. és nagys. *Révay* Ferencz uramnak, s az vitézlő és nemzetes *Abafi* Miklós uramnak«, melyben mintegy mentegetőzik, hogy »ez sok szüntelen változásban kényszerítettünk volt az felséges Ferdinánd császár hívsége alá hajlani; de viszontag látván választott királyunk ő felsége rólunk való gondviselését... az előbbeni hívségre ez levelemben ketem magamat hitemre, tisztességemre«. Várbeli népe is hűsége kötelezte magát, igérvén azt is, hogy »uram ő kglme haza jüvén, az mint több vármegyék és azokban való urak, azon hiteles hívségre ű felségéhez köteles akar lenni és leszen«. (Datum Bugiatin 27 die Junii anno 1621.)

¹ Závodszyk: Diarium 1586—1624. (Beel: Adparatus 377. j.)

Szunyogh uramnak nem volt ideje többé hűségre térni, mert Morvába menekülván, Brünbnben csakhamar meghalt; Nagyszombatban (1621 nov.) temettetett el.¹ Fia azonban, Szunyogh Gáspár, a fejedelem egyik leghívebb belső szolgálja lett és Kővár kapitánya volt.

Június 29-én Létaván esküsznek hűséget *Rakolubszky* Ferencz és János.

Július 1-én a kardoss-waszakai nemesek, u. m. *Kardoss* Laczó Kristóf, Miklós, Ráfael, János, *Weszelicz* Gáspár és János, *Oswalda* Rafael, *Sándor* László és *Kardoss* Miklós, kilenczen czímeres pecsétükkel és aláírásukkal. *Wilczicz* faluból pedig *Kardoss* Mihály.

Ugyanakkor *Mednyánszky* János, *Poloczny* Pál, *Hvorczni* György, hvorkai *Kowssa* János és Miklós és *Trstyánszky* Anna; mikusóczi *Budiacz* János, testvérei és Mikusóczon lakó összes rokonai nevében. *Fekete* János Halácsról.

Negyezén esküdött fel szentmiklósi *Pongrácz* Miklós és János.

Következtek Létaván július 2-án a *Latkóczyak*, »Hanzlikfalván lakozó *Vagyon* Miklós«; *Ottlik* Márton fiaival, *Topos* János atyafiai nevében is; majd *Prusinszky* István, János és György; *Nozdrowiczky* János az egész család nevében, *Lieszkowszky* Rafael, *Lieszkow* falu névleg is elősorolt összes nemeseivel; és *Ordódy* Gáspár.

Ugyanakkor teszi le a hűségesküt *Szádeczky* másképp *Gáspárfy* János az egész *Szádecznei* család nevében.

Július 3-án hódolnak *Petrőczy* Miklós, Pál és Dániel, *Klobusiczky* András, *Bresztyenszky* Kristóf; cselkőlehotai *Cselkó* János az egész család és atyafiság nevében és *Zathureczky* Mihály.

Bittse várában teszik le a hűségesküt július 3-án felsőozoróczi *Ottlik* Imre, atyafiai nevében is; (*Bittse*) Ujfalu (Nova villa) nemessége részéről *Bubla* Mihály és *Schumichrast* Tamás.

Ugyanott esküsznek fel *Kerek* Mihály és Ferencz vármegyei hites esküdtek, *Ordódy* János, hat *Hrabovszky*, *Szedlicza* nemessége, *Borchiczky* Márton és György, 3 *Majthényi* másként *Motesiczky*, *Bossánszky* János, *Kis-Stankócz* összes nemessége nevében, *Desericz* nemessége, kivéve *Dedina* Györgyöt.

Július 4-én ugyancsak *Bittsén* teszi le a hitet *Aranyadi* János, id. és ifj. *Marsovszky* Miklós és János.

Július 5-én *Létava* várában folytatódnak az eskületételek; egyebek közt *Permay* István, *Dvoreczki* Borbély György, nagykolacsini *Kolecsányi* Márton és György, *Tuchinszky* László és kishlevéni *Hlevényi* Pál részéről.

Július 6—8-án meghódolnak *Illava* várában a hírneves giletinczi és illavai *Oztrosythok* is. A család feje István, »az elcsavarító úr«, kit a fejedelem június 7-iki levelében elfogatni rendelt, megrettenve az elpártolás következményeitől, elmenekült Trencsénből. Őcsce *Osztroziht* János július 6-án kiállította a hitlevelet s július 8-án külön latin reversálisban hitére fogadta, hogy míg bátyja István a fejedelem hűségére vissza nem tér és hitlevelet nem ad, sem őt magát, sem szolgálait *Illava* várába be nem bocsátja.

Rákerült a sor a *Balassákra* is : a vén sas Balassa Zsigmond és András is meghódoltak (k. n.).

Thurzótól és Illésházytól a fejedelem nem kívánt újabb hitlevelet, őket erősebb kötelék (az 1620 július 2-iki szoros szövetség) fűzte össze. Illésházy különben is biztosította a fejedelmet június derekán, hogy az ellenség hitegető szavainak semmi helyt nem adván, a fejedelemnek, hazájának és édes nemzetiségének tartozó kötele hűségében megmaradott. Mit a fejedelem (június 21.) »felette szeretettel hallván, inti, hogy ennek utánna is mindvégig hazájának, fejedelmének és szép szabadságának ilyen állhatatosan és hasznosan szolgálhasson, kiért nemzetétől örökké való jó hírt nevet és dicséretet vehessen, érdemelhessen.«¹

Mindamellett Trencsén várnagya (?) egrezdi Egresdy László Trencsénvárában július 3-án hitlevelet állított ki.

Az oroszlánkővári, illetőleg pruszkai uradalom gazdag birtokosairól, az orbovai *Jakusithokról* nincs emlékezet a hitlevelek között ; de mint tudjuk, *Jakusith* András híve volt Bethlennek.

Praszkovi Jánosnak és a Hanzlikfalván lakó *Ludowszki* Jánosnak tót eskülevele végzi be a lajstromot.

Igy tehát Trencsénmegye visszatért Bethlen hűségére, bizonyára ép oly készséggel és örömmel, mint a mily szorongó érzéssel a félelem miatt »kénszerítettetek« a császár hűségére hajolni.

A teljhatalmú biztosok (Thurzó és Révay) kiterjesztették a hódoltatást Turóc és Nyitra vármegyére is. Amonnan Szklabina várából a Révayak adnak Thurzónak biztosító levelet *Beniczky* Márton hűségéről. Eminnen a csömöri *Zayak* (Ugrócz július 7.), *Gosztonyi* Farkas (de Krencze, Viszola, július 9.), *Ocskay* István, *Majthényi* Bernát és Ráfáel (Keselőkő, július 14.), *Berényi* Ferencz (Báni tábor, július 15.), *Szöllőssy* Mihály, *Bacskády* Ferencz és *Viszocsányi*

¹ B. G. I. G.-nak. Gönczi tábor, 1621 jún. 21. M. T. T. XXVII. k. 32. sz.

Ferencz (Báni tábor, július 16.), *Aranyadi* Mátyás (Sámbokrét, július 20.), *Dubniczay* Benedek, *Borcány* Ferencz, *Hathalmi* Dániel, *Bossányi* Péter, *Rudnay* András állítanak ki hitlevelet, aláírásukkal és címerez pecsétükkel.¹

1621 július elején Thurzó Imre maga is megindult az Abafi seregével s 20-ika táján Érsekujvárnál (melyet Thurzó Szaniszló hőiesen megvédett az ellenség ostroma ellen) Bethlen táborába érkezett.

IV.

Az 1621-iki hadjárat. Nikolsburgi béke.

Bethlen Gábor azzal az erős hittel indult el 1621 nyara elején seregével Kassáról az ellenség ellen, hogy »az Uristen igaz ügyünkben megsegít bennünket.«²

Reményében nem is csalatkozott.

Előjárói hadai megtisztították az utat előtte. Széchy György bezárkózott Murányba, a hol magára maradt, s felesége »éjjel nappal siratta ura factioját.«³

Egri István Pálffy Istvánt és Bosnyák Tamást Zólyomnál megvervén, mindkettő fogságba esett.⁴

A szétvert had Bajmócz felé menekült, de a város nem bocsátotta be, s midőn kint nyugodnának, *Illyésházy* oda küldött 500 válogatott lovasa hajnalban rájuk támadván, nekiszorította őket a hídnak, mely szét volt szedve »és csak a vízben is veszett el 500 benne: sokat vágtak, fogtak el közülök, a kik onnét elszaladhattak... Sempténél is... a várbeliek ölték, fogták őket... Nem megyen az magyar immár a német mellé, nem kell féltetni; ki nélkül igen keveset mehet elő dolgában.«⁵

Batthyány Ferencz a dunántúli várakat foglalta vissza, s Bécsig dúlta Ausztriát.

A döntő csapást Horváth István mérte a császári hadakra, Érsekujvár alatt július 10-én vívott győzelmével, melyben a császári fővezér Bouquoi is elesett. A német had a fővezér eleste felett megrémülve, hanyatt-homlok mene-

¹ A hitlevelek lajstroma megvan az Orsz. Levéltár Thurzó actái közt. Közölte Pettkó Béla a Történelmi Tár 1887. évf. 243. l.

² Illyésházynek 1621 Gönczi tábor, jún. 21. írt levelében. M. T. T. XXVII. k. 32. sz.

³ B. G. Thurzónak jún. 18. (B. G. pol. lev. 318. l.)

⁴ Bosnyákot a fejedelem rimaszombati táborából júl. 3-án Kassára küldte, meghagyván a szepesi kamarának, hogy »vasat veretvén lábaira«, Munkács várába küldjék. Pálffit Nagyváradon őriztette s később 50.000 frt váltságdíjért bocsátotta szabadon.

⁵ B. G. feleségének. Szécseni tábor, 1621 júl. 10. (Tört. Tár 1879. 208. l.)

kült. »Az ostromágyúkat és löszerkészletet is ott hagyták. Bethlen Balassagyarmat melletti táborában július 11-én hallotta a győzelmes hírt, melyet Thurzó Szaniszló »generalis uram főkomorníkjá Plati Ferencz maga hozott meg.¹ Maga is sietett a harczterre és a Duna partján erős sánczczal körített ellenséges tábort »nyolcz egész napokon és éjszakákon át, újabb újabb seregek által erős ostromot tétetvén rajtuk, általkergette a Dunán. Igen nagy kárral menének el, sok rakott szekereket hántak a Dunába, el nem vihetvén; egymást hánták be az hídról, oly nagy tolyongással mentenek«;² »csak a vízben is több veszett 800-nál« — írja Thurzó édesanyjának Lietavára.³

Bethlen 1621 július 26-án tovább indult Érsekújvárról s másnap a semptei hídon a Vágon átkelve, július 28-án Nagyszombat alá szállt. A városban a németek megpróbálták az ellenállást, de miután »Bornemisza hada a nagyszombati németekben 400-ig aprított le s 80 elevent is fogott« (július 29.) feladták a várat. Biztosúl a fejedelem a város átvételére Thurzó Imrét rendelte ki, a azt július 30-án át is vette⁴ s hitlevelet állíttatott ki a tanács által.

Ezután érkezett meg a régen várt jägerndorfi örgróf is 8—9000 főnyi hadával. Bethlen Thurzó Imrét küldte elibe Vágújhelyre, a hol ez augusztus 4-én ünnepiesen fogadta s a fejedelemhez vezette.

A fejedelem két hét múlva azt írja feleségének, hogy »a német herczeggel nagy szeretettel élünk és jól alkuszunk, egymás tanácsából cselekedünk mindent; felette jeles fejedelem, sátoromba jó mindennap udvarhoz és nagy tanácsot tartunk; vagyon is kikkel tanácskoznunk, legyen hála az Úristennek, mert igen nagy német grófok és urak vadnak velünk, kik az hadakozáshoz értenek«.⁵

A tanácskozás Pozsony elfoglalása felől folyt, a mire seregét erősítendő a szomszédos vármegyéknek általános hadfölkelést hirdetett. Trencsén kérte felmentetését, de a fejedelem augusztus 10-én meghagyja Illésháznak, hogy Trencsén vármegye nemesi fölkelő seregét »ültesse fel és magával együtt hozza a táborba«. Négy nap múlva azzal a fe-

¹ Bethlen G. feleségének. B.-Gyarmat, 1621 júl. 11. Tört. Tár 1879. 210. l.

² B. G. feleségének a Vág mellett Tarnócz falu határán 1621 júl. 26. (Tört. Tár 1879. 252.)

³ Kubinyi M. id. m. 119.

⁴ Kubinyi M. id. m. 121. B. G. Illésházytól ezer korecz zab vételét és a táborba küldését kéri júl. 29. M. T. T. XXVII. k. 35. sz.

⁵ B. G. feleségének. Pozsony-Szentgyörgyi tábor, 1621 júl. 17.

nyezetéssel ismétli rendeletét, hogy ha augusztus 22-ig a vármegye nem jelenik meg a táborban, »az olyanoknak, valaki nem jelenik meg, jószáguk confiskáltatik«.¹

Bethlen augusztus 18-án megkezdte Pozsony ostromát, melynek tetemes őrsege volt s az Érsekújvárból Csallóközbe vonúlt német sereg is védelmezte. Nagy csaták folytak Pozsony körül és a városban is. Az augusztus 30-iki harczról így ír a fejedelem:

»Ennél rettenetesebb harczon soha mi nem voltunk, mert császárnak 3000 és spanyol királynak 4000 gyalogja, kik között egy német sem volt, hanem mind spanyol, francziák és neapolitánusok, d. u. 2 órákor kezdvén gyaloginkkal való harczot el, hatodfél órákor végződött és Istennek hála az victoria mienk lőn. 238 testet olvastattunk meg az utczákon, ellenségfélét, de annál több sokkal, az ki elveszett. sokat vittek be is halva (a várba) benne, sebes közel 2000, Mi közülünk mind német, magyar közül is, a ki megholt, az 60-at meg nem haladja, sebes 195. Sok főurak veszének el az harczon, mert csak egy regiment sereg előtt is 40 főtisztviselő embert olvastanak meg, kiknek aranyos bárdak és pajzsak voltak. Azokban kevés ment be« (a várba).²

Pozsony vára bevételével azonban Bethlen ép oly kevésbé boldogult, mint előbb a németek Érsekújvárral s Bethlen abba hagyván (szept. 1.) az ostromot, Morvába tett beütéseket.

A hosszas harczot mind a két fél megeléglélvén, béketárgyalásokat indítottak.

Az első követ Thurzó Imre sógora, Erdődy Kristóf volt, a ki aug. 15-én Bécsbe ment, hogy a császárt a béketárgyalásokhoz szükséges előleges intézkedések megtételére indítsa. Erdődy Bécsből aug. 19-én betegen tért vissza s 26-án »ez árnyékvilágból kimúlt«. Halálát a közhír mérgezésnek tulajdonította s bár orvosa azt állította, hogy »étetés nem volt benne, hanem febris pestilentialis miatt halt meg«, Erdődy maga is abban a hitben volt, hogy megmérgezték. Kérte is Thurzót halálos ágyán, hogy »ha szintén az császártól száz levelet hoznának is, de ne higgyen neki s oda ne menjen, holott bizony szintén úgy jár, mint ő. — Ez volt utolsó szava szegénynek«.³ (Nagyszombatban temették el november 21-én.)⁴

¹ B. G. I. G.-nak. Gerencsér, aug. 10. Szempcz, aug. 14. M. T. T. XXVII. k. 37., 38. sz.

² B. G. Rhédei Pál kővári kapitánynak. Pozsonyi tábor, 1621 szept. 2. M. T. T. XXVII. k. 40. sz.

³ Thurzó levele anyjának aug. 27. (Kubinyi id. h. 126.)

⁴ Závodszkynál (Bél Adparatus) 377.

Thurzót a baljóslatú szavak nem rettentették el s most már ő vette kezébe a békekötés fonalát. A fejedelem főkövetétől bízta meg, mellé rendelvén a négy. biztos között szlavniczai Sándor Jánost is.¹ A császár főbiztosa Dietrichstein Ferencz bíbornok volt, Thurzó rokona. A tárgyalást a morva Nikolsburgban 1621 okt. 11.-én kezdték meg. Thurzó, a ki betegen indult el már otthonról is, egy hét múlva okt. 19.-én, alig 23 éves korában, »családja, hitsorsosai s a haza pótolhatatlan kárára megszűnt élni«.²

Thurzó váratlan halálát is — mint sógoráét, a béketárgyalásban elődjeét, Erdődy Kristófét — mérgezésnek tulajdonították, bár állítólag halálos ágyán ő maga intette szolgáit, hogy halála miatt senkit ne vádoljanak.³ Holttestét édesanyja és felesége (Nyáry Krisztina) haza vitette a trencsényi Lietava várába. Eleinte ott, vagy Bittsén akarták eltemetni, atyja a nádor mellé, az ez által építtetett ev. templomba; de végül abban állapodtak meg, hogy az árvai vár kápolnája alatt levő sírboltba temetik (1622 jan. 19.), a hová később a nádor holttestét is elszállították, márvány síremlékével együtt.

Thurzó Imrével sírba szállott a hírneves Thurzó-család trencsény-árvai ága is. A bitsei s hricsói várakat nemsokára gr. Esterházy Miklós (a ki Thurzó özvegyét nőül vette) kapta adományba. Az árvavári uradalmakat máig is a Thurzó-leányok örökösei élvezik.

Bethlen Gábor elhunyt kedves híve helyébe Thurzó Szaniszlót bízta meg a további béketárgyalással. Követeléseinek nagyobb nyomatékot adandó, hadait már szept. végén Morvába vezette, útjában elfoglalván Nyitrában a határszéli Holicsot, Szakolczát s azon túl a morva Strasznicza, Wesselye, Ostra városokat, lovasai Olmützig jártak, ő maga 1621 okt.—decz. havában a morva határszéli Magyar-Bródon tartotta főhadiszállását. Innen intézte a béketárgyalásokat.

A határszélről a hajdúk zsákmányolás végett átlátogatnak Trencsénmegyébe is, minek a fejedelem Illésházy kérésére szigorú büntetésekkel vetett véget.⁴

A morvai táborozásban Illésházy is részt vett, elfoglalta

¹ Erdekes, hogy Pécsy Simon is ajánlkozott biztosul, de a fejedelem azt felelte a közbenjárónak, hogy »ha soha békességet nem csinálhatnánk is, de soha ő általa ezt mi nem traktálnók«. B. G. Rhédei Pálnak 1621 szept. 2. (Id. h. 40. sz.)

² Kubinyi id. m. 135. l.

³ Kubinyi id. m. 136. l.

⁴ B. G. I. G.-nak »Hunnobrod«, 1621 nov. 8. M. T. T. XXVII. k. 44. sz.

a vlárai szoroson túl Morvában fekvő Brumow várát és gazdag zsákmánnyal tért vissza Trencsénbe. A fejedelem nov. 19-én Magyar Bródból »elvitt négy fekete kancza lovat« követel vissza tőle, »mivel olyan szőrű kabola lova nincsen« neki... »szép hasznót vitt a nélkül is magával onnét el«. Egy elvitt lantost is visszaküldeni kéri a fejedelem, »mivel az lantosunknak egy csepp lantja sincsen, mind elrontotta az rossz ember gondviseletlensége miatt«. De főként Illésháznak magának a visszatérését sürgeti a fejedelem nov. 19-én: »mivel igen kevesen vadnak az úri rendek közül jelen, *holott most válik egyszer el minden állapotja Magyarországnak*... semmit ne késsék, jöjön által hozzánk és legyen jelen az tractatusnak discussiójában«.¹

Decz 15-én ugyancsak Magyar-Bródról az ágyúk hazavitelére kéri Illésházy segítségét a fejedelem. »Ha kgd rajtunk nem könyörül, lövészerszámainkat el nem vitethetjük... bátor csak száz vonós barmot, lovat, akár ökröt küldjön által jószágából... jó emberséggel assecuráljuk, egytől egyig visszaadadjuk az szegény népnek, el nem vitetjük.«

A tárgyalások lassan folytak, mert Bethlen és a császár eleinte túlzott igényekkel állottak elő s a követeknek mindegyre meg kellett szakítani a tárgyalásokat, hogy a császárhoz Bécsbe s M.-Bródba a vál. királyhoz s az oda békeeszközlés végett egybehívott magyar rendekhez újabb utasítások végett utazgassanak.

A fejedelem számot vetve a körülményekkel, elment az engedékenységség végső határáig és 1622 jan. 6-án megkötötte az ú. n. *nikolsburgi béke*, melyben Bethlen lemondott a királyi címéről s visszaadta a szent koronát; megkapta a német birodalmi fejedelmi címet, hét magyar vármegyét életfogytig, Oppeln és Ratibor herczegségeket örök jogon, Munkács, Tokaj, Tarczal, Bodrogkeresztúr és Ecsed várát és jószágait 500.000 forintban zálogbirtokul; 100.000 forintot hadikárpótlásul s 50.000 forintot évenként az átengedett vármegyék véghelyeinek jókarban tartására. A császárkirály pedig ezenkívül külön diplomában 1622 jan. 7. kötelezte magát a bécsi béke alapján az alkotmány és koronázási hitlevél megtartására és mindenkinek amnestiát adott.²

»Nem ily békéről álmodott Bethlen — írja Szilágyi Sándor, — de nem rajta múlt, hogy az csak ilyen lett. De ha ter-

¹ B. G. I. G.-nak. »Ex Hunno Brod«, 1621 nov. 19. U. ott 45 sz.

² A békeokiratot és a diplomát kiadta Szalay L. Gr. Esterházy Miklós I. k. 278., 292. l.

veit nem is érte el, egy tekintetben megnyugodhatott. Erkölcsei diadala teljes volt — s a ki pár év előtt még fejedelemnek sem akarta címezni: az ruházta fel római birodalmi hercegi czímmel.¹

Az eredmény így sem volt jelentéktelen: az ország összes vallásos és politikai szabadságainak kivívásán kívül a Kassáig kiterjesztett Erdély s a nagy magánjavak nyérése oly nagy vívmány volt, a mivel a békére vágyó ország és a hazájáért, nemzeteért harmadfél év óta harczoló, nagy áldozatokat hozott fejedelem egyaránt meg lehetett elégedve.

Bárcsak a békefeltételek teljesültek volna; akkor nem kellett volna azok biztosítása végett még két ízben fegyvert fognia.

V.

Az 1623-iki hadjárat. Bécsi béke.

A nikolsburgi béke némely pontjainak nem teljesítése miatt Bethlen Gábor a németországi unióval szövetségbe 1623 őszén újra fegyvert fogott a császár ellen.

Ebben a hadjáratában is szoros szövetséget tartott fenn Illésházy Gáspárral, kit 1623 aug. 9-én Gyulafehérvárról értesített megindítandó újabb hadjáratáról.²

Gyorsan haladt előre. Szept. 2-án Debreczenben, 10-én Kassán, 21-én Szendrőn, 28-án Füleken, okt. 3-án Beszterczebányán,³ október 14-én már Nagyszombatban volt, a honnan (okt. 18-án) tudósította Illésházyt a Fátrán túli megyék és a Csallóköz meghódolásáról, a császári hadaknak Morva felé meneküléséről.⁴ Sietve megy utánuk s okt. 28-án Holicról azt írja, hogy az ellenséget »immár Szakolcza mellől a Morva vizén átalnyomtuk, sok kárral ment el, vagyon csak rab eddig táborunkban közülök fogott ezernél több«. Illésházy »jámbor szolgája« Hodossy Ferencz maga is köztük vitézkedett a harczon s elkísérte a fejedelmet másnap a Morván át Hodolinba, hol az ellenséget bekerítették.⁵

A morva ev. főemberek közül némelyek Mesericzből a fejedelemhez követeket küldvén, hódolatukat jelntve, Beth-

¹ Magyar Helikon 14. f. 20. l.

² B. G. I. G.-nak. Gyulafehérvárt, 1623 aug. 9. (M. T. T. XXVII. k. 48. sz.)

³ Tört. Tár 1886. 424—26. l.

⁴ Eredeti levele kiadva a M. T. T. XVII. k.

⁵ B. G. I. G.-nak. Holics és Hodolin, okt. 28 és 29. (M. T. T. XXVII. k. 50., 51. sz.)

len nov. 3-án Illésházyt küldé hozzájuk teljhatalmú megbízással, hogy velük nevében tárgyaljon.¹

Illésházy sietett a megbízásnak eleget tenni.² Nov. 15-én a fejedelem Illésházy mellé rendelte Szunyogh Gáspárt 500 lovassal, hogy azzal Morvába zsákmányra induljon. »Ennyi lovassal ott járhat, a hol akarja: az oláhságot³ ha maga mellé kapcsolhatja, sok városokat fog meghódoltathatni és mostani szükségre alkalmas költséget is talán szerezhet, kiben, hogy munkálódjék, szeretettel kérem, mert szükség volna az pénzre.«⁴ Maga a fejedelem egész Olmützig járatta lovas csatáit, »hogy hírt érthessen az lengyel segítség jövele felől« a császár részére. Mert a császári hadak be lévén kerítve Hodolinnál, a lengyel kozákságtól vártak segítséget, a mely őket szorongatott helyzetükből kiszabadítsa. Ám Bethlen Gábor is résen állt, hogy ha jönnének, megharcoljon velük az egyesülés előtt, mert »a magyar örömet harcol a kozákkal«. De nem jöttek.

A fejedelemmel török hadak is voltak, a melyek rettenetes dúlást vittek véghez Morvában, úgy hogy a nép messze földről menekült előlük, de így is sokat rabszíjra fűztek. A fejedelem »elke keserűségével kényszerült nézni a szép országnak pusztulását«, de nem zabolázhatta meg őket, mert ha tiltotta őket a rablástól, égetéstől, zúgolódtak és gyanúsították, hogy az ellenséggel ért egyet. E miatt is siettetni akarta a döntést és »derekas ostromot« intézett az ellenség ellen, hogy mennél előbb »bocsáthatná vissza az pogán-ságot«.⁵

A hodolini császári sereg már elveszettnek látszott s a fegyverletétel szégyenétől csak az mentette meg, hogy Thurzó Szaniszló nádor a császár megbízásából megjelenván a fejedelem táborában, megkötötték a fegyverszünetet, 1623 november 20-án.

A bécsi udvar azonban, miután Bethlen Nagyszombat felé hadaival visszavonult s így Bécs a fenyegető veszélytől megszabadult, a fegyverszünet okiratát érvénytelennek jelentette ki s a végleges békekötés elé mindenféle akadályokat gördített.

Hosszas tárgyalások indultak meg, melyek sokáig elhúzódtak.

¹ B. G. I. G.-nak. Hodolin, 1623 nov. 3. U. ott 52. sz.

² B. G. I. G.-nak. 1623 nov. 10. U. ott 53. sz.

³ Nov. 15. U. ott 54. sz.

⁴ B. G. I. G.-nak. 1623 nov. 10. Id. h. 53. sz.

⁵ Bizonyára a morva föld népét érti alatta.

Elérkezett az új esztendő is, 1624 — s az eredmény még bizonytalan volt.

Illésházy az újévet köszöntő levelében (Trencsén jan. 3.) »az egy élő Istenért könyörög« a fejedelemnek, hogy »a békességhez legyen hajlandó inkább, hogy sem a fegyverhez, ha szinte valamennyire megalázza is magát«, ne vesse kockára azokat, kik az ellenség torkában vannak. »Kegyelmes Uram, a hatalmas Istenért, Fölséged jól gondolkodjék az állapot felől, vesse szemeiben: hol vannak azok az országok, kik Fölségeddel confoederáltak vala, azok mind oda vannak, magukkal is jó tehetetlenek, fülig ülnek az sárba. Hol van az egyezés az úri rend között; nincsen egyenlő akarat az nemesség közt is; ... a nyomorúlt község élhel hal mindenből megfogytakozott... Im látja Fölséged, hogy azok, *a kik jóakarói valának, kimúltanak ez világbul, magam egyedül vagyok*, ... a kik volnának, azok is megvonták magukat. Mindezekért — hogy ha immár semmi jutalmunk nem leszen fáradságunkért, hogy mind életünkbe (a ki igen kedves) s jószágunkba is, maradékinkkal együtt megmaradhassunk — az nagy Istenért kérem Fölségedet, legyen az békességre és szegény hazánkhoz való szeretetejért mutasson lágyabb szívet az tractatusba, mert két hegyes tör nem fér meg egy hüvelben... Nulla salus bello, *pacem te poscimus omnes!*«¹

Bethlen Beszterczebányáról 1624 jan. 8. megnyugtatólag válaszolt, jelezvén, hogy biztosait nemsokára felküldi Bécsbe a béketárgyalások végett. De — teszi hozzá fájdalmas resignatioval — »ha (a béke) kegyelmetek kedve kívánsága szerint minden részeiben nem eshetik, okúl ne minket vessen senki, mert látom, hogy megholt Illyésházi István, megholt Thurzó György, megholtak hazájukat igazán szeretett urak, valóban bizony megholtanak. Támasszon az Úristen másokat, hasonlókat helyekben.«²

Illésházy azért aggódott, mert a császárnak segítségére az ősszel várt kozákok a télre tényleg megérkeztek Morvába s onnan beütésüktől lehetett tartani. Segítséget kért tehát a fejedelemtől Lietaváról 1624 jan. 6-án írt levelében.

A fejedelem nem helyeselte, hogy Illésházy Trencsénvárában »rendelte maradását«, mert »erős hely« ugyan, de igen láb alatt vagyon«. Sietett azonban (nov. 12.) 500 erdélyi lovast segítségül küldeni, Szentpáli János »igen főember,

¹ B. G. I. G.-nak. 1624 jan. 3. U. ott 55. sz.

² B. G. I. G.-nak. U. ott 56. sz.

ezelőtt asztalnoka» vezetése alatt, a kinek megparancsolta, hogy Illésházytól függjön. Ha több kell, többet is rendel örmest. »Hidd el Öcsém — teszi hozzá biztatásul — hogy az magyar hadak semmi nemzettel örmestebb nem vának, mint kozákkal. Csak hogy jöveleteket hallják is, örvendenek rajta. De nem fog arra menni a dolog : én oly reménységben vagyok«. Trencsén városának is meghagyta a fejedelem, hogy álljanak ellent az »idegen nemzetnek«. »Ha veszni akarnak : vegyék be ; úgy hamarább elveszhetnek, mind lelkekben, testekben, vagyonukban, szabadságokban. Az nagyszombatiak be nem vötték... Bazinban, Szentgyörgyben, Modorban a mely németek vadnak, minemű istentelen fertelmeskedő paráznaságokat cselekedtenek az várai szegény asszonyállatokon, leánzókon, csak kimondani is rettenetes. Én azt adom tanácsul (Trencsén városának) : másokon tanuljanak«.¹

Illésházy és Trencsén ekkor jobban kiállották a hűségpróbát, mint 1621 elején. A kozákság is elkerülte őket, nem úgy, mint 1620-ban, midőn jún. 25-én egy kozák csapat, mely Ferdinánd segítségére ment, Zsolna külvárosát felgyújtotta, 80 városi polgárt leölt és kirabolt s a bírót foglyúl elhurczolta. A kozákok közül azonban sokan a Vágba fulladtak, mások útközben megölettek s kevesen érkeztek el rendeltetési helyökre.²

Trencsén félelme most sem volt oknélküli. Mert a kozákok nem kapván meg zsoldjukat Morvából, melyet egészen kiéltek, a nyár elején tényleg beütöttek Magyarországra ; de az erős Trencsént elkerülték, hanem Nyitrára törvén be, Galgóczot is kirabolták s számos embert mészároltak le, kik a templomba menekültek volt.³

Illésházy a tél folyamán ismételten kérdezősködik a béketárgyalás mentéről s a fejedelem biztosítja, hogy »kegyelmedet szívünkbe írtuk és oly gondviselésünk s vigyázásunk vagyon személyére, mint magunkra«.⁴ A tavasz elején erősen nyugtalankodott, hogy a békekötés még mindig késik. »Jámbor szolgáját« küldi panaszolkodó levéllel a fejedelemhez Kassára, hogy miért nem tudósítja ? A fejedelem csak azt válaszolhatja (márcz. 27.), hogy »ez mai napig semmi

¹ B. G. I. G.-nak. Beszterczebánya, 1624 jan. 11. U. ott 57. sz.

² *Závodszky* György id. h. 376. — *Koller* E. Fr. X. *Historia regni Hungariae* 1621—1637. 177. l.

³ Gindely : Bethlen Gábor id. h. 96.

⁴ B. G. I. G.-nak. Kassa, 1624 febr. 20. M. T. T. XXVII. k. 59. sz.

bizonyost még ott fenn nem concludáltak»; biztosai Bécsben »az sok képtelen, lehetetlen kívánságok és késedelmes válaszadások miatt haszontalanul töltik az időt«. De ne csüggedjen: »jó az Isten és jót ad, az ő híveit nem hagyja, megtartja, oltalmazza és megszabadítja minden nyomorúság alól«.¹

Illésházy »jámbor szolgája« Hodossy Ferencz május elején ismét Bethlennél jár Kassán s most már jobb híreket visz: a »bécsi végezesek« ama pontjait, melyek az országos dolgokra vonatkoznak. Illésházy anyósa, özv. Thurzó Györgyné »palatinusné asszonyomnak« is izeni, hogy »mely nagy szívvel instált Bittse felől«.²

Vége május 8-án megkötöttet az ú. n. *bécsi béke*. Nem úgy, a mint a fejedelem akarta, avagy kívánta volna, hanem a mint (Isten) ő szent felsége kegyelmességéből dispónálta. A mikre mentem, nem féltemben, nem hadaimnak nem voltok miatt (mert egy expeditiomban sem volt annyi hadam, mint most lött volna), hanem az keresztyén vér ontásának eltávoztatásáért és a magyaroknak látván az békességre való nagy vágyódásokat, cselekedtem.³

A békében az ország jogai a nikolsburgi alapján megerősítettek, általános amnestia biztosított, a fejedelemnek azonban le kellett mondania a magyar királyi címről és a két sziléziai herczegségről.

Illésházy nagy örömmel fogadta a béke hírért s megizente a fejedelemnek, hogy meg akarná látogatni. Elintézendő ügyük is volt, mert Illésházy felesége (Thurzó Ilona, a nádor leánya) révén érdekelt fél volt a tokaji birtokban, mely előbb Thurzónak volt zálogba adva s a nikolsburgi békében Bethlennek adományoztatott, az előbbi zálogbirtokokok kielégítése föltételével.

A fejedelem szeretettel várja és külön levélben is meghívja.⁴ A látogatás vlaószínűleg meg is történt, bár a levelek közt több szó nincs róla.

Hogy a fejedelem mily sokra becsülte Illésházy szolgálatait, melyeket neki két hadjárata alatt teljesített, annak legfényesebb jelét azzal tanúsította, hogy egy várbirtok adományozásával jutalmazta. Még Nagyszombatban »élete bátorságos fundamentuma felől discourálván, Szádvára felől tett neki ígéretet, hogy ha Torna vármegye kezénél marad-

¹ B. G. I. G.-nak, Kassa, 1624 márcz. 27. U. o. 60. sz.

² B. G. I. G.-nak. Kassa, 1624 máj. 3. U. ott 61. sz.

³ B. G. I. G.-nak. Tokaj, 1624 máj. 30. U. ott 62. sz.

⁴ B. G. I. G.-nak. Tokaj, 1624 máj. 30. U. ott 63. sz.

hat, azt engedi át neki kiváltás végett, megsegítvén 16—20 ezer forinttal is. De ez nem teljesülvén, 1624 szept. 22-én nem a hét vármegyében, melyek Bethlen holta után a koronára voltak visszaszállandók; hanem saját országában, maga saját birtokát *Kereki* várát adományozta neki 40.000 forint zálogösszegben. Ez a vár »szegény idvezült Bocskay fejedelemnek kedves lakóhelye vala, (a ki) fejedelemségében Bánfi Dénes nevű atyafiának adta vala, kinek anyjával egytestvér volt. Az magtalan meghalván, felesége (Báthory Anna, később Jósika Zsigmondné)¹ ördögösségben, sok ízbeli paráznaságban, gyilkosságban esvén« — szállott a fejedelemre. »Ilyen állandó jószággal akarom kgdet látogatni« — írja Bethlen Illésházynek.

Egyben meghívja valamelyik unokahugának lakodal-mára, a mikor feltűnés nélkül alájöhet új birtoka átvételére és megnézésére.²

Illésházy így erdélyi, illetőleg a »részek«-beli birtokos lett s meghívókat kapott az erdélyi országgyűlésekre is.³

Bethlen Gábor a béke idején is fenntartotta összeköttetését Illésházyval s többször veszi igénybe szolgálatát 1625—1626 folyamán is.

1625 jan. 4-én Bécsbe küldött követét kolosvári Chenádi Antalt kéri Illésházy rózsahegy-i tiszttartója által puskás gyalogokkal elkísértetni a fenyvesen át Lucsivnáig.⁴ Márcz. 21-én Bécsből lehozatott két kereskedőt (árus embert) kér Rosenbergtől Vágúj helyig tutajon leszállíttatni.⁵ Jún. 23-án egy kolozsvári emberét Bécsbe küldvén mesteremberekért, »mivel még pénzen sem találtnak ott szekeresek«, Illésházytól kér két vagy három szekeret Rózsahegy-től Trencsen-Tepliczig »mesterembereink és eszközeink alá«.⁶

A legkedvesebb magánszivességre akkor kéri a fejedelem, mikor másodszor nősülvén, jegyese Brandenburgi Katalin Trencsenen és Liptón vonúl át nagy kíséretével. Bethlen ez alkalommal arra kéri Illésházyt, hogy »sz. sophiai« házánál az ő kedves jegyesének egy meghálásra szállást adjon és egy

¹ Tört. Tár 1879 211. l.

² B. G. I. G.-nak. Segesvár, 1624 szept. 22. M. T. T. XXVII. k. 64. sz. Bánfi Zsuzsa, özv. Rhédey Pálné lehetett, kit a fejedelem (mint elhunyt felesége unokahugát) adott nőül Szunyoghi Gáspárhoz.

³ B. G. I. G.-nak. Fogaras, 1625 márcz. 22. meghívja a gy.-fehérvári országgyűlésre. U. ott 67. sz.

⁴ B. G. I. G.-nak. Gyulafehérvár, 1625 jan. 4. U. ott 65. sz.

⁵ B. G. I. G.-nak. Fogaras, 1625 márcz. 21. U. ott 66. sz.

⁶ B. G. I. G.-nak. Gyulafehérvár, 1625 jún. 23. U. ott 69. sz.

vacsorára való élest az ő költségére szereztesen. Kéri továbbá, hogy mint a fejedelem megbízottja, Budetinig menjen elibe a fejedelemasszonynak és a brandenburgi választófejedelmet képviselő gróf Schwarzenbergnek, jelentvén, hogy a fejedelem által küldetett eléjök, hogy a miben kívántatik, szolgálhasson. Aztán kísérje is el a fejedelemasszonyt Kassáig, feleségével együtt, hogy »az úton mégis legyen beszélgető társa«, »sőt ha palatinusné asszonyom is (velük együtt) Kassára eljönne«... felette nagy öröme lenne a fejedelemnek. Bethlen különben a szathmári kapitányt, Kun Lászlót küldötte száz lovassal Budetinig a fejedelemasszony elibe. Szilézia felső határától Jablunkáig a császár biztosai kísérték.¹

Nem lehet kétségünk, hogy Illésházy készséggel tett eleget a fejedelem kívánságának s a német fejedelemnőt magyar úri vendégszeretettel fogadta és kísérte el Kassára, hol 1626 márcz. 1. és 2-án tartották meg a fényes lakodalmi ünnepségeket.²

A fejedelemasszonyt elkísérte Erdélybe nővére, a braunschweigi hercegné is. Midőn ez a kísérettel visszafelé ment, a brandenburgi választó követével, Bethlen Gábor tiszteséges kíséretet rendelt ugyan melléjük Magyarország északi határszéléig, de azért felkérte Illésházyt is, hogy nagyobb biztonság okáért, ő is »adjon melléjek jó kétszáz gyalog puskásokat, kikkel az Jablonkán kísértesse által«.³

Illésházy nem mulasztotta el ezzel is kedveskedni fejedelemének, ki őt nemcsak atyai szeretetével tüntette ki, hanem fejedelmi adományával igaz hálára is kötelezte.

VI.

Az 1626-iki hadjárat. Pozsonyi béke.

Bethlen harmadik támadását a császár ellen confederatióba lépett Hollandia, Anglia és Dánia szövetségében indította meg 1626 aug. végén.

Ez a hadjárat Bethlent ismét sűrű érintkezésbe hozta Trencsén vármegyével, illetőleg Illésházyval. Főközbizottja ez időben jeszeniczei és budetini *Szunyogh Gáspár* volt, az 1621-ben elhalt pártos Szunyogh Mojzes fia; ki az 1623-iki hadjáratban hűségesen és hasznosan szolgálván a fejedelem-

¹ B. G. I. G.-nak. Gyulafehérvár, 1626 jan. 10. U. ott 70. sz.

² Bethlen Gábor lakadalma. Erdélyi Múzeum 1893. évf. 183. l.

³ B. G. I. G.-nak. Bodola, 1626 ápr. 17. M. T. T. XXVII. k.

nek, ez őt kövári főkapitányává tette »és Rhédey Pálnét (losonczi Bánffy Zsuzsánnát, az előbbi kövári kapitány özvegyét) feleségül neki szerezvén, arról is szép jószágokat bírvala, főhopmesterségében is tartá egy ideig.«¹ Szunyogh Gáspár, anyja fogarasi Majláth Ilona révén, Erdélyben különben is birtokos lévén, áttette lakását Erdélybe.

A fejedelem 1626 jún. 25. táján Szunyogh Gáspárt felküldte Trencsénbe, hogy Illésházyt az ő terveiről informálja.² Szunyogh aug. 26-án érkezett vissza Kővárra, de másnap mindjárt súlyosan megbetegedett, úgy hogy Illésházy levelét és kívánságait aug. végéig elő sem terjeszthette a fejedelemnek.

Pedig a külföldi harcztéren időközben lezajlott események miatt a szövetségesek ugyancsak sietteték Bethlen Gábor hadra kelését. A szövetséges hadak fővezére, Mansfeld tudatta, hogy seregével Magyarországra óhajtana vonulni, hogy vele egyesüljön és segítségét kéri.

Aug. 16-án este érkezett követük Gyulafehérvárra, »a ki által tudósítottak bizonyos jövedelekről«. A fejedelem másnap kiadta a hadfölkelési rendeleteket »minden rendeknek táborba szállások felől« s előljáróban fizetett hadait tüstént megindította.

Sietett mindezekről Sziléziában hadakozó szövetségeit értesíteni. A fejedelem aug. 19-én egy meghitt emberét küldte Trencsénbe Illésházyhoz, kérvén őt, hogy emberét, ha álsruhában is, a szervezetkezett hadak fővezéréhez Mansfeldhez, vagy a weimári herczeghez »iktassa által, hogy mehesen bátorsággal által hozzájuk; ha különben nem lehetne, csak valami *olá ruhában*,³ haját, szakállát azokhoz alkalmazván és igen jó meghitt kalauz emberit rendelvén melléje, valami ösvényeken vigyék által, kiknek fáradságokért száz avagy annál több forintot is adhasson, kit mi mindjárt megtérítünk.« Ha őt magát »semmi úton el nem merné indítani«, legalább a nála lévő levelet küldje által. Ha pedig a Mansfeld hadai általjönnének a Kárpátokon, ne ellenkezzenek vélek, hanem rendeljenek commissariusokat melléjek, kik pénzért nekik élést szerezzenek. Fogadjon 300 lovast és 200 gyalogost a fejedelem költségére. »*Talán* az kgd házára

¹ Kemény János önéletírása 162. l.

² B. G. I. G.-nak. Gyulafehérvár, 1626 jún. 9. Fogaras, 1626 jún. 25. M. T. T. XXVII. k. 72., 73. sz.

³ Itt az »oláh habitus« alatt bizonyára felsőmagyarországi tót parasztruha értendő!

is felhozza Isten az napnak ragyogó fényét, csak immár szemeit kgd is nyissa fel . . . bízzék az nagyhatalmú Istenben».¹

Illésházy aug. 25-ére saját emberét küldte levéllel a fejedelemez Fehérvárra, igérvén, hogy a hazának, nemzetnek és vallásnak tehetsége szerint szolgálni kész, ha kívánságait teljesíti.

A fejedelemez erre megsürgette Szunyoghot, hogy »ha annyira könnyebbedett« állapotja, késedelem nélkül jöjön személyesen ; ha pedig nem jöhetne, küldje el haladéktalanul Illésházy levelét »együtt a postulatumokkal«.²

Szunyogh Gáspár a sürgetésre még mindig »beteges állapottal« ugyan, de személyesen kereste fel a fejedelmet (Tordán aug. 28.) s terjesztette elő Illésházy kívánságait, melyeket a fejedelemez szeretettel fogadott, teljesítését megígérte s így a megegyezés köztük megtörtént.³

A fejedelemez Illésházytól ez alkalommal nem annyira hadi, mint inkább diplomáciai és közigazgatási szolgálókat és támogatást kívánt. Azt kívánta, hogy »szolgáljon Istenünknek, az ő igaz anyaszentegyházának, nemzetének . . . kibenz nagy alkalmatossága vagon, csak akarja, mert nem mezőben (t. i. harcztéren) való szolgálóat kívánunk«, hanem a következőket :

Kívánja a fejedelemez, hogy meghitt emberét bocsátván a nádorhoz (ki most már Esterházy Miklós volt), panaszolódjék az ellenségek Sziléziába érkezése s az ő hadai közelgetése miatt s kérdezze meg : mit kell csinálnia, mert a vármegye az ellentállásra képtelen? Ugyanilyen követéseket járasson hetenként Bécsbe is, kiknek »szemek, fülük és jó okosságok legyen, minden odaváló állapotnak igyekezzenek végére menni és valamit érthet kgd, minket tudósítsanak szüntelen«.

Kívánja, hogy a Trencsén vármegyébe-küldendő fejedelmi vagy szövetséges hadakkal a vármegyebeliek ne ellenkezzenek, nehogy azáltal azok is ellenségeskedésre kényszerítetvén »utolsó romlásra ne jusson az a szép vármegye«.

A Jablunkai hágót ha bevágták volna és a szorosba őrséget rendeltek, azt vonják vissza és az útat tisztítsák meg. (Mert onnan várta Bethlen a szövetséges hadak bejövetelét Mansfeld vezetése alatt.)

Árva felől szorgalmasan vigyáztasson a lengyelekre, nehogy meglepetés történjék onnan felől.

¹ B. G. I. G.-nak. Gyulafehérvár, 1626 aug. 19. U. ott 75. sz.

² B. G. I. G.-nak. Gyulafehérvár, 1626 aug. 26. U. ott 76. sz.

³ B. G. I. G.-nak. Torda, 1626 aug. 29. U. ott 77. sz.

A fejedelemnek szóló leveleket Thököly Istvánhoz (Kés-márkra) küldözgesse.

A hadaknak élelét szereztessen pénzéért, hogy így ne kényszeríttessenek a prédálásra.

Kívánja végül, hogy Illésházy (mint Trencsenen kívülről, Árvának és Liptónak is főispánja) »Létavában lakjék és ne Trencsenben, alsó végén az vármegyének... Létaván való lakásával mind Árvát, létavai és bicsei jószágát inkább oltalmazhatja s hírekkel minket inkább tarthat... Lovasát, gyalogját megbővítvén, *mint úr viselje magát*» s ne sajnáljon 10—12.000 forintot az közönséges jóért elkölteni, a mennyiért 200 lovast és 200 gyalogost hat hónapig lehet tartani. Ha Isten segít, duplán visszatéríti.¹

Illésházy szívesen teljesítette a fejedelem kívánságait és sietett tudósítani az ottani állapotokról, sürgetvén a fejedelem jövetelét is.²

Bethlen Gábor gyorsan közeledett. Aug. 26-án megindult Gyulafehérvárról. Kolozsvárt öt napig várakozott a hadak érkezésére. Váradon négy napot. Szept. 13-án ért Debreczenbe, onnan Kassára és tovább igyekezett, hogy szövetségeseivel egyesüljön, kiknek Sziléziából valamelyik trencseni szoroson kellett bejönniök.

Ezért volt annyira fontos Illésházy és Trencsenmegye támogatása.

Mert a szövetségeseik időközben vereségeket szenvedtek s a csász. fővezér, Wallenstein erősen szorongatta Sziléziában Mansfeldet, a ki a megsemmisülés veszélyében forogott, ha Magyarországra nem menekülhet.

Mansfeld, hogy megszabadult, »ezt Illésházy Gáspárnak, Trencsen urának köszönhetette, ki Bethlennel egyetértésben állott, a fatorlaszokat eltávolíttatta, a felszabadított utakat járható állapotba hozta, s ilyképen a menekülő seregnek lehetővé tette, hogy szept. elején (2—3-án) Magyar-Bródról a banowi szoroson Trencsenbe jusson s onnan tovább nyomúljon Nyitra s a bányavárosok felé».³

Bethlen szept. 19-én »immár, az ellenség földre érkezett» s Putnok mellett táborozott. Éjjel-nappal ment, de lassan haladhatott, mert csak ökrösszekere volt 2000, azonkívül lovasszekér igen sok s lövészerszáma (ágyú) 20. Úgy számított,

¹ B. G. I. G.-nak. Gyulafehérvár, 1626 aug. 26. U. ott 76. sz.

² B. G. I. G.-nak. Debreczeni tábor, 1626 szept. 13. U. ott 78. sz.

³ Bethlen Gábor id. h. 178. l. és Szalay: Gr. Esterházy Miklós 364. l. »Illésházy Gáspár volt a kalauza a határon át.«

hogy a szövetséges német haddal 23-án egyesülhet, s 3—4 nap múlva a törökkel. »Igen nagy had lesz« az egyesült sereg, »ha az törökkel megegyezünk, leszen könnyen 55.000, lövészerszám 68.« Úgy értjük, az ő felsége armadája Pozsonyhoz akar szállani; valahol leszen megkeressük.¹

A fejedelem szept. 23-án Fülekre érkezett, de ott megállapodott, mert arról értesült, hogy Mansfeld Bars-Szentkeresztől visszaszállott Bajmóczy felé.

Mansfeld ugyanis, a ki Magyarországra jövele óta eleség dolgában a legnagyobb nehézséggel küzdött, azt ajánlotta a fejedelemnek, hogy a harczterét helyezték át Sziléziába. Néhány ezer lovast kért Bethlentől, kinek segítségével a Sziléziában hagyott őrségeket akarta megmenteni.² Bethlen e helyett azt óhajtotta, hogy a Sziléziában hagyott 4000 főnyi német hadat a Jablunkai szoroson át hozassák be s onnét a bajmóczyi úton vezessék utána. Kéri Illésházyt, hogy »rendeljen commissariusokat melléjek, szerezzenek élelmet nekik, ne károsodjanak miattok az vármegyék«. Illésházy és Mansfeld támogatására a fejedelem még aug. végén Trencsénbe indította Horváth István nevű vitéz kapitányát 3000 lovassal. Trencsén várát nem féltette a fejedelem, de Mansfeld bejövetelét s a határszél biztosítását fontosnak tartotta.

»Trencsént szagolhatják — írja szept. 25-én, — de a császár egész armadájának is sok ideig gondot adhatni abból az helyből, ott mi kgtteket nem féltjük.«

Bethlen Mansfeld visszavonulását hallván, a felett nem keveset búsult, »féltvén őket igen nagy szerencsétlenségtől, öt mélyföldnyire tudván tőlük az ellenséget«.³ Mert a császári hadak akkori fővezére, Wallenstein, Galgóc mellett táborozott (szept. 9—18-áig).

Bethlennek előbb az volt a kívánsága és intézkedése, hogy Mansfeldék Bars-Szentkeresztől Zólyom vármegyébe jöjjenek s a víglesi hegyen át az Ipoly mellé siessenek a vele való egyesülésre. Ez most már kivihetetlen lévén, Bethlen (szept. 24.) azt az izenetet küldötte utánuk, hogy ha az ellenség a Duna vagy Érsekújvár felé vonúlt, úgy ők »megindulván, menjenek (a barsmegyei) Hrusso vára alatt el a Zsitva mellékén alá és Báthnál (Nógrád) egyezzenek meg vele; de ha az ellenség helyekben vagyon (t. i. Galgócznál), arra ne mozduljanak, hanem Szentkeresztre vissza és onnét által egyenesen Korponára (Hont vm.), onnét (Drégely) Pa-

¹ B. G. I. G.-nak. Putnok, 1626 szept. 19. Id. h. 79. sz.

² Gindely: Bethlen 181. l.

³ B. G. I. G.-nak. Fülek, 1626 szept. 25. Id. h. 80. sz.

lánkhoz, avagy (Ipoly-)Sághoz jöhetnek szép nagy bátorsággal s velünk szépen úgy egyezhetnek meg.¹

Wallenstein nem üldözte Mansfeldet és a véle lévő weimári herceget, a helyett a császár ismételt előnyomulási sürgetésére Érsekújvárhoz érkezett szept. 25-én, hogy ott a nádor Esterházy Miklós hadával egyesülve, Bethlennek a törökkel való egyesülését megakadályozza s Nógrád várát, melyet a török ostromolni kezdett, felszabadítsa.

Murtéza budai basa ugyanis elindulván Bethlen elibe, midőn Nógrád vára mellett vonúlna, »a nógrádiak kimenvén reájuk, károkat tettek lövéssel benne, kin az vezér megharagudván, reájuk szállott« és vívni kezdette. Bethlen, mihelyt meghallotta, ismételten főember-követeket küldött a vezérhez s minden módon igyekezett a vár alól elhívni és a vele való egyesülésre siettetni. Maga is sietett Szécsén, Gyarmat s Drégely-Palánk felé, ott akarván a 20.000 főnyi törökkel egyesíteni saját 20.000 főnyi seregét.

Bethlen közeledését hallván, Wallenstein és Esterházy is megindult Érsekújvárról szept. 27-én mintegy 32.000 főnyi német-magyar haddal Bars felé. »Ujvár mellett hagyván minden terhet, szekereit, könnyű diadalra indult volt meg, negyednapi élest hozván csak magával.« Bethlen Csalomiánál, Palánktól egy mértföldnyire megállapodván, »értvén az ellenségnek Lévához érkezését, 540 lovast küldött eleibbe«, Egri István nevű igen jámbor, becsületes vitézi kapitány emberrel, kik szept. 29-én útban találván az ellenséget, mindjárt az harcához fogtak« s erős viadal keletkezett, melyben az erdélyiek elfogtak 30 magyart elevenen és 13 fegyveres németet, két hadnagy 70—80 lovassal elhullott.

Wallenstein sietette előnyomulását s előhada szept. 30-án 12 óra tájban Palánkhoz érkezett.

A török vezér két órával előbb érkezett Palánkhoz és sietett Bethlennel egyesülni. A basa 3000 lovasa már az előző este érkezett meg s társzekereinek harmadrésze az éj folyamán takarodott át Palánkon, a többi szept. 30-án. Bethlen mintegy ezer lovast küldött a császáriak elibe Palánkhoz, »Böjti István igen híres vitéz kapitány« vezetése alatt,² a török is ugyanannyit s ezzel délután 3 óráig feltartóztatták az ellenséget. »Az török had szekere az alatt hátok megett takarottan takarodott mindegyre«. A császáriak »végtére ágyúkkal nyomák el« az erdélyi és török

¹ B. G. I. G.-nak. Fülek, 1626. szept. 25. Id. h. 80. sz.

² Kemény János önéletírása 93. l.

előhadat, mire ezek »szép csendesen, harczczal, lassan-lassan nyomában« hátrafelé, minden kár nélkül a főszereghez vonultak vissza.

»Az Úristen kegyelmesen cselekedék velünk — írja a fejedelem Illésházynek — hogy az törökkel conjungálhatánk magunkat, mely meg nem lehetett volna semmiképpen, hacsak 3 órával előbb jött volna is el az ellenség.«

Waldstein a főszereggel este naplementekor érkezett meg, úgy hogy elsőtétedvén, a közel álló két sereg nem harczolhatott meg.¹ Nem harczolt meg később sem, mert Bethlen Gábor, számot vetvén az ő hadállásuk s a leendő csatatér helyének szűk, egyenlőtlen és rájuk nézve nagyon hátrányos voltával,² hol a lovasság szabadon nem mozoghatott volna; továbbá az akkor érkezett török sereg fáradtságával: az éj leple alatt csendesen visszavonult, hogy alkalmasabb csatatérrel válaszszon. Balassagyarmaton át a szécsényi mezőre szállott, ott várándó be az ellenséget. De az ellenségnek nem volt bátorsága követni őt s visszavonult Ujvár felé »éhen és igen fáradva«. »Minden fáradtsága füstbe mene, bizonyos, sőt kezében tartott victoriájának elvesztésével.«³

Wallenstein a császári hadakkal Érsekújváron sem állapodott meg, hanem a Nyitra völgyén fel (okt. 10. Komjátinál) s onnan a Vág mellé Galgóczhoz húzódott vissza. Hiába unszolták Bécsből, a támadásra nem tudta magát elszánni,

¹ Bethlen állítólag fegyverszünetet kért a nádortól az éjszakára. (Szalay László: Gr. Esterházy Miklós élete II. k. 401. l.)

² »Az lovas hadaknak az mi részünkre oly szoros helyek vala, kit az ellenség el nem foglalt vala, hogy csak két vagy három ezer lovas seregeknek is megütközésre alig vala alkalmasos, erdők, berkek és vizes helyek lévén«. (Kemény János önéletírása 99. l.)

³ B. G. I. G.-nak. Szécsényi tábor, 1626 okt. 8. A visszavonulást így adja elő: »Mi is considerálván sok inconvenientiákat, praesertim az helynek rettenetes iniquitását, a hol szemben találkoztunk vala vélek állani; igazat írunk, hadunk felét el nem fértethettük az oldalon, de onnét is lövésivel hátra verhetett volna, az török is fáradva lévén, ki akkor szállott, ki akkor érkezett, az harczhoz készen nem lehetett: Manczfelddel való coniunctionkat is szükségesnek gondolván; *tetszék stratagemával hogy éljünk*: 9 óra tájban sátrainkat felszedetvén, szekereinkkel együtt hátrább indítánk gyaloginkat, 12 óra tájban szép renddel; magunk 2 órakor éjjél után szép csendesen Gyarmathoz szállánk, 12 seregeinket, (t. i. századot, 1200 lovast) hátra hagyván — virradta után indultanak onnét — és így az ellenséget megtréfálván, nagy szépen minden kár nélkül alkalmasosb helyet választánk az viadalnak: ezt az szécsényi mezőt. De az ellenség is mindjárt visszafordult és Ujvár alul Naszvadnál szállott, éhen és igen fáradva. Úgy éheztek közönségesen, hogy akármely pisztolt, muskétát egy kenyérért eladott az német«.

mert serege, melyet az éhség és betegség nagyon megfogyaszott, a támadó föllépésre teljesen képtelen volt.¹

Bethlen ellenben időt nyert Szécsénynél a Mansfelddel való egyesülésre,² úgy hogy »az három nemzetből álló« sereg okt. elején 30.000 lovasból és 15.000 gyalogból állott.³

Ezzel a sereggel a fejedelem visszatérve Nógrádból, Hontba vonúlt előre, hogy az ellenséget figyelemmel kísérhesse. Okt. 12-én újra Drégely-Palánknál, 13-án Ipolyságnál táborozott. Onnan küld rendeletet Illésháznak, hogy bejáróját Wesselényi Ferenczet, a ki beteges állapota miatt »házához kérezett udvarunkból«, tepliczei kastélyába (Zsolna mellett) bocsáttassa be és adja okát, hogy miért foglalta el azt és várát Sztrécsent.⁴ Okt. 15-én Esztergommegyében, Kéméndnél a Garam mellett állott táborban. Itt okt. 19-én Illésházy küldötteit és levelét fogadván, kívánságait teljesíteni igéri és kegyelmes jóakarataról és gondviseléséről biztosítja.⁵ Okt. 21-én már Barsnál táborozott s ott vette Illésházy arról szóló levelét, hogy Trencsen várába német őrség befogadását kívánják tőle.

»Isten oltalmazza Kegyelmedet az praesidiumnak bevételétől, mert akkor priváltatnék minden javaitól, sőt talán életétől is.« Sietve küldeni ígér segítséget *Abafi* vagy *Szunyogh Gáspár* vezetése alatt, kikkel az ellenség igyekezetének ellenálljon. Attól ne féljen, hogy megszállanak a várat, mert »abban semmi módja nincsen, valameddig vélünk vagy meg nem ví, avagy egyébaránt egyfelé az állapot el nem válik«.

Bethlen előljáró hadai és portyázó csatái sarkában jártak az ellenségnek, »mindenütt kísérték őket és ölték, fogták,

¹ Gindely: Bethlen Gábor 188. l.

² Az egyesülés okt. 3-án történt a szécsényi mezőn. »Elérkezék nagyfáradtan Mansfeld és vele az weimári herczeg Ernestus, circiter 8000 emberrel, igen szép és rendes tanúlt haddal, könnyű szép lövő szerszámokkal... kiket az fejedelem is, kimenvén személye szerint is, nagy szép mezei pompával excipiála, az budai vezérrel együtt.« (Kemény János önéletírása 102. l.)

³ B. G. I. G.-nak. Barsi tábor, 1626 okt. 22. Id. h. 84. sz.

⁴ B. G. I. G.-nak. Ságbi tábor, 1626 okt. 13. Id. h. 82. sz.

⁵ B. G. I. G.-nak. Kéménd, 1626 okt. 19. Id. h. 83. sz. Szalay: Esterházy Miklós életrajzában (II. k. 415. l.) azt írja: »Bethlen Gáborék és Wallensteiné serege okt. 16-án ismét szemben állott — ezúttal a Garam völgyében. A harcz most komolyabb volt, mint szept. 30-án. Véres ütközetre került a dolog s Bethlen Gábor egy nagyszerű győzelemről küldé jelentést Konstantinápolyba. Szerinte Wallenstein hallottakban tízezer foglyokban tízezer embert veszített. Ilyen »véres ütközetről« nincs szó a B. G. és I. G. sűrű levelezésében.

azelőtt nap is 35 elevent hozának táborába, dragonyosokat, kik közül 2 káplár azt vallotta, hogy Sziléziába akarják általvinni a hadak nagy részét». Midőn a fejedelem Bars mellé szállott, Wallenstein derék serege Galgócznál foglalt állást, hol a Vág jobbpartján eső hídfőt megerősítette s a táborát elsánczoltatta. A német tábor egy másik része feljebb Vág-újhelynél, s egy harmadik alább Deákinál, Sellye szomszédságában őrzé az átjárást a folyón, — meg nem erősített táborhelyeken.¹

A két sereg közel lévén egymáshoz, a kisebb-nagyobb csatározások napirenden voltak. Egy ilyen csatározásban a 20 éves Kemény János (a későbbi fejedelem, most Bethlen zászlótartója) is résztvevén, érdekesen írja le gróf Schlick és a vele lévő vágújhelyi német tisztek elfogatását. Galgócztól — úgymond — »feljebb indulánk az víz mellett és Pöstyén ellenében jutánk, mely helyen vadnak az természetből csudálatosan rendelt feredők, holott az Vágparton minél közelb akármely hidegségében is az víznek, ha megvájatik, mindjárt igen meleg és orvosságos fürödő víz fakadni szokott. Az erdőben paraszt embert fogván, megmondotta, hogy Tótújhelynél (Vágújhely) táborozott német főtiszték... táborhelyt nézni, intézni az falukra jöttek volna és hogy volna ott oly rév, melyen vágatás nélkül elmehetnének által. Csak nagy hertelenséggel reá ereszkedénk az vízre... véletlenül megütők s felverők őket... elfogák azon tábornak előttük levőt, graf Slik nevűt, ki general artelleriae volt, fűstrázsamester, néhány ifjú grófokat, officéereket, közlegényeket levágván, feleset, hintúkat felvervén, sok szép nyereséggel térénk vissza... Ez része azért az ellenség táborának confundáltatván, az újhelyi táborokból, az kik Pöstyénnél fel nem verettettek, takarodtak az főtáborra Galgóczhoz... Ezután nemsokára Horvát Istvánt rész magyar haddal és az egri basát... küldé az fejedelem az Deákinál levő német tábor részére, az holott Meroldit dissipálák. Az maradékja annak is Galgóczhoz szorúla, kiket is ottan infestáltatott az fejedelem».² Gróf Schlicket s a szintén elfogott Lorenzo del Maestro ezredet Bethlenhez vitték, ki az előbbiért 10.000, az utóbbiért 4000 tallér váltságdíjat kívánt.

Ezek a sikerek fellelkesítették a fejedelem egyesült hármas hadát s ő Barsról okt. 23-án Verebély mellé volt indu-

¹ Szalay: Esterházy Miklós II. 419.

² Kemény János önéletírása 106. l. a császári sereg szorult állapotát is élénken festi: »Élésből is megszűkölvén, az dög is közikben esett vala« stb.

landó, hogy onnan valamelyik réven a Vágon átkelve, »az mezőn való viadalt megpróbálja« az ellenséggel. Inti Illésházyt, hogy Trencsen városát is tartsa hűségben s »az oda menő hadat jó lenne az városban szállítani«. Kér Trencsenmegyétől 1200 véka zabot lovai számára és 25.000 »öveg házi kenyeret«.¹

Trencsen oltalmára tényleg elküldötte Abafit, intvén őt, hogy a fegyverszünet daczára legyen jó vigyázatban, s Illésházyt is figyelmeztetvén, hogy jobb lenne neki is »közelebb lenni: Letaván avagy Rosomberken«.²

A veszteségek és Bethlen fölénye arra kényszerítette az ellenséget, hogy minden támadó szándékkal föl hagyjon. November elején mindenfelől a Vágon túl vonták össze a hadakat s Galgóc mellett elsánczolt táborba szálltak.³ »Az nagy hatalmas armadának már éhség, dög, fegyver miatt fele is nem maradt volna, kiket jobban is ruinálhattunk volna, de mivel már az hó is az mezőn ottan reánk esett, nehéz vala az táborozás magyarnak is és zúgolódnak vala. A Manszfeld hada annál is inkább, noha azok faluban táboroztanak.« A török meg, a melynek szent Demeter nap után nem kellett eddig táborozni, »kezdének rendkívül békétlenkedni«.⁴

Igy az őszi esőzések s a hideg is beállván s az élelmezés mindinkább nehezebbé válván, Bethlen is kénytelen volt föl hagyni a táborozással, s téli szállásokra kellett a hadakat elosztani. Nov. 23-án megindult a barsi táborból és Szentbenedektől Szentkeresztig a Garam folyó völgyében fekvő falvakon szállásolta el seregét, úgy hogy a törököt közbevették: »eleiben és hátul magyar hadakat szállított, hogy kártételtől őket oltalmazhassa«. Maga »középaránt« Hanlován szállott meg, úgy hogy 4—6 óra alatt az összes hadakat összevonhatta.⁵

A hadműködés beszüntetése siettette a pozsonyi béketárgyalásokat, melyeket már előbb megindítottak, egyelőre fegyverszünetet kötve (nov. 11.).

Bethlen azt kívánta, hogy az 1624-iki bécsi béke föltételei újra erősíttessenek meg s magyarországi hívei bántat-

¹ B. G. I. G.-nak. Barsi tábor, 1626 okt. 22. Id. h. 84. sz.

² »Az ellenség mindenestől összveszállott, sánczba vötte táborát és őrzi igen az vizen innét való járástól; az üdö is igen megkezdé bomlani, táborban sokáig ezután nehezen lehetünk, ha ilyen idő jár.« B. G. I. G.-nak. Barsi tábor, 1626 nov. 11. Id. h. 85. sz.

³ B. G. I. G.-nak 1626 nov. 24. Id. h. 88. sz.

⁴ Kemény János önéletírása 108. l.

⁵ B. G. I. G.-nak. Szentbenedek, 1626 nov. 24. »ante auroram«. Id. h. 88. sz.

lansága külön oklevéllel biztosíttassék. A császár az előbbi béke megújításába nehézség nélkül beleegyezett, kivéve a végházakra ígért, de eddig sem fizetett évi 30,000 forintot. A főnehézséget az általános kegyelem kérdése okozta, mert azt kívánták a fejedelemtől, hogy ne ellenezze a király némely alattvalóinak, kik hozzácsatlakoztak, megbüntetését. Ez főként Illésházy ellen irányult, ki ellen nagy volt a neheztelés az udvarban s a bécsi körökben, főként a Mansfeld behozatalában való segédkezés miatt. A kancellár Sennyei István váci püspök már szept. 7-én azt írta a nádornak (gróf Esterházy Miklósnak) róla, hogy *»Illésházy uram valóban nagy vétket tölt... nem jól tisztelte volt az Istent azokért, az miket neki adott«*.¹ (Értvén a nagy nádor örökségét.) Szunyogh Gáspár is a megbélyegzettek között volt, az ő trencsényi jószágait Horvát István kapitány megvesztegetésére szánták; ha el lehetne vonni Mansfeld és Bethlen mellől.²

Illésházy tisztában volt a helyzettel, hogy az udvarnál nagy a reá való neheztelés. Aggódik és tanácsot kér a fejedelemtől, hogy miként védelmezzé magát ellenségei haragja ellen, mert ha az általános amnestia meg is lesz, az csak a nyilvános ellenségeskedés ellen használ, »törvénnek palástja alatt« könnyen megfoszthatják mind életétül, mind jószágátul (ha az Isten nem könyörül rajta és Fölséged sem gyámolít).³

Bethlen nem titkolta előtte, hogy a békekötési tárgyalásokban »legnagyobb controversia az amnestia felől vagyon«, melyet Esterházy nádor akar mindenként megakadályozni. Ugyan megmondták (Pázmány) érsekkel együtt, hogy csak néhány magánszemélyt akarnának abból kizárni, nem vármegyéket és nem a fejedelem szolgáit, hanem királyi alattvalókat. A fejedelem gyöngéden elhallgatta levelében, hogy első sorban Illésházyt; de ő azt úgyis tudta. A fejedelem biztosítja és megnyugtatta (nov. 24.) Illésházyt, hogy ebbe a föltételbe ő semmiként bele nem egyezik.⁴ Tényleg nem is egyezett belé.

Wallenstein tábornok sem értett egyet azzal, hogy Bethlen párthívei megfenyíttessenek, az általános amnestia mellett volt. Azzal gyanúsította a nádort, hogy tulajdonképen csak Illésházy jószágainak elkobzását s a maga meg-

¹ Szalay: Esterházy M. 371.

² U. ott 371.

³ Illésházy G. Bethlen G.-nak. Körmöcbánya, 1626 nov. 14. Id. h. 86. sz.

⁴ B. G. I. G.-nak. Szentkereszt, 1626 nov. 24. Id. h. 88. sz.

gazdagodását tartja szeme előtt.¹ Voltak jelek, melyek arra mutattak. Esterházy neveltje és ép úgy unokaöccse volt (anyja révén) a nagy vagyont gyűjtő és hátrahagyó Illésházy nádornak, mint Illésházy Gáspár. Eredetileg Esterházy volt a kiszemelt örökös, ha megmaradt volna az evangélikus hitben. Mindenki elhihette, hogy a vagyonszerető mostani nádor vágyik a volt nádor nagybácsi birtokai visszaszerzésére. Azonkívül nemrég vette el gr. Thurzó Imre özvegyét (1624), a kinek első férjétől való leánykája jogcímén már is rátette kezét a Thurzó-örökség egy részére, Bittsére. Illésházy felesége is Thurzó-leány (Ilona) levén, sógorságba is jutottak egymással. De a többszörös rokonság nem enyhítette, sőt tán fokozta az érdekharczot.

Bethlen szíven viselte hű szövetségestársa érdekeit, ki őt Kőrmöczön 1626 decz. derekán személyesen is felkereste² s csak úgy kötött békét, hogy Ferdinánd az ő összes magyarországi híveinek teljes kegyelmet biztosított (1626 deczember 28.).

Illésházy nem volt megelégedve az amnestia-levél szövegezésével, mert félt, hogy annak daczára üldözésnek lesz kitéve.

Bethlen megnyugtatta, hogy a kegyelemlevél föltételei őt teljesen fedezik s nem lehet semmi panasza »és félelmét is jövődő kárával eltávoztathatja, ha ott fenn várait jó dispositioban hagyja s maga itt alatt való jószágába jő pro tempore«. T. i. *Kereki várába*, melyet Bethlentől kapott adományúl.³

A fejedelem 1627 tavaszán visszatért Erdélybe s Illésházy még oda is »nagy panaszokkal teljes« leveleket küldözött utána a békekötés miatt.

Bethlen 1627 ápr. 7-én válaszában kifejtette, hogy »senkinek nagyobb gyalázatjára és kárára sem az nikolsburgi, sem az bécsi, sem az mostani (pozsonyi) béke nem esett, mint neki«, de mit tehetett, ha épen azok hagyták mindig cserben, a kikért fegyvert fogott, t. i. a magyar rendek. Ha rajta állott volna, nem lett volna oly esztelen, »hogy az bársonyon gubát cserélt volna. A békekötésben az amnestiát a legnehezebben vihette keresztül, de belevétette mindazokat, kik neki a felkelésben szolgáltak. »Mely szókon — úgymond — kgd és azok, kik kötelességünkben voltak,

¹ Gindely: Bethlen G. 192. l.

² B. G. I. G.-nak. Kőrmöcz, 1626 decz. 9. Id. h. 89. sz.

³ B. G. I. G.-nak. Berekszász, 1627 jan. 28. Id. h. 96. sz.

értetnek. Kegyelmedet, Szunyogh Gáspárt, Pogrányi Györgyöt« névleg is megnevezték, a biztosok a tárgyalás folyamán. Ne aggodalmaskodjék tehát, »mert ha megháborítanák kgdet avagy a többit, protestáltatunk, hogy kényszerítettünk magunk méltósága mellett kegyelmelek oltalmára felkel-nünk.«¹

Megnyugtatóására írt Illésházy érdekében a Tokajban az elkobzott jószágok visszaadásán tanácskozó császári biztosoknak is. A mire »hittel mondta, mind az püspök (Pyber János) és (a trencsényi) Ostrosith István, hogy semmit tartania nem szükség, sőt lelkekre veszik, soha meg nem emlékeznek magaviseletiről.«²

Illésházy végre megnyugodott. Ő maga nem ment ugyan az erdélyi területre lakni, sőt Kereki várát is visszaváltatta 1628-ban;³ de öcscsét a fejedelem udvarába szolgálatára engedte. A fejedelem halála előtt két héttel menti fel és bocsátja haza házához: »udvarában való hív forgolódását, magaviseletét kegyelmes szemei elibe vévén«.

Hálásan köszöni ebben Illésházy kérdezősködését egészségi állapota felől, mit »igen kedvesen vett«. Nagyon nehezen volt — írja — »ez elmúlt napokban, de immár az nagykegyelmű Isten megkönnyebbítvén, egészségünk helyreállatása felől reménységet adott és napról napra igen könnyebbedünk és gyógyulunk«. Biztosítja, hogy jó akaratját iránta minden időben fenntartja.

Két hét múlva a nagy fejedelem az örök béke honába költözött. Illésházy pedig ráírta 1629 nov. 2-iki levelére, hogy *»utolsó levele Bethlen Gábor felséges fejedelemnek, kinek az Úristen adjon boldog feltámadást!«*⁴

Dr. Szádeczky Kardoss Lajos.

¹ B. G. I. G.-nak. Gyulafehérvár, 1627 ápr. 7. Id. h. 97. sz.

² B. G. I. G.-nak. Gyulafehérvár, 1627 máj. 21. és júl. 22. Id. h. 98., 99. sz.

³ B. G. I. G.-nak. Gyulafehérvár, 1628 nov. 14. Id. h. 104. sz.

⁴ B. G. I. G.-nak. Várad, 1629 nov. 2. Id. h. 106. sz.

Kükülei János munkájának kritikájához.

Kükülei János egykoron nagyon elhanyagolt életrajzáról és jeles korrajzáról ma már igen derék értekezések állanak rendelkezésünkre.

Míg régen csak annyit tudtak róla, a mennyiről az ő munkáját egész terjedelmében fenntartott Turóczyból értesültek; már Podhraczký a Budai Krónika kiadásában néhány oklevélre, S. Steinherz pedig 1887-ben az oklevelek egész sorozatára hívta fel figyelmünket, a melyeknek alapján elég jól össze is állította életrajzát.¹

Ő már családi körülményeit, helyes családi nevét is régen megállapította, a mikor Pór Antal ugyanezekkel, de a legnagyobb elismeréssel szólva, csaknem kimerítő életrajzával is meglepte szakköreinket.²

Utána kisebb igényekkel Békesi Emil,³ Kollányi Ferencz⁴ és Szinnyi József⁵ foglalta össze életrajzát, míg Domanovszky Sándor érdekes szövegkritikai tanulmányaiban nemcsak az eddigi eredményeket ismertette lelkiismeretesen, hanem a Küküleit fenntartott krónikák szövegét is alaposan egybevetette és a helyes szöveget megállapította.⁶

Az 1906. évben egyszerre két fiatal történetírónk, Kaszák József és Dékány Kálmán foglalkozott vele. Az előbbi mintegy kitérőképpen Turóczyról írt értekezésében Domanovszky alapján;⁷ az utóbbi pedig a Kükülei János munkájának fordításához írt terjedelmes tanulmányában.⁸

¹ *M. I. Ö. G.* VIII. 253. Die Beziehungen Ludwigs I. von Ungarn zu Karl IV. cz. értekezéséhez Excurs. zur Biographie des Johannes archidiaconus de Kikullew.

² Nagy Lajos cz. m. (Tört. Életrajzok VIII.) 554—558 l. röviden, *Századok* 1893. 1. és 97. l. kimerítően.

³ *Katholikus Szemle* 1899. 761. l. Magyar írók az Anjouk és utódaik korában.

⁴ Esztegomi kanonokok cz. m.

⁵ Magyar írók VII. k.

⁶ *Századok* 1899. 348—355. ; 1902. 627. l. a Dubniczai és Budai Krónikákról szóló tanulmányaiban.

⁷ Turóczy János élete és krónikája. *Művelődéstörténeti Értekezések* 22. sz.

⁸ A Gombos F. Albin szerkesztésében megjelenő *Középkori Krónikások* V. kötetében. Ism. *Márki Sándor*. *Századok* 1909. 247. l.

Azóta tudomásom szerint csak apró adalékok jelentek meg Pór Antaltól¹ és Daróczy Zoltántól² Küküllei életrajzához.

Úgy hiszem, hogy ezen derék értekezések felsorolása³ — bármily classicus példát nyújt arra Küküllei, hogy egy történetíró életrajza és munkájának kritikai méltatása elválaszthatatlan — felment az alól, hogy személyével és működésével bővebben foglalkozzam; áttérhetek tehát tulajdonképeni czélomra: *Nagy Lajos király viselt dolgairól* szóló műve keletkezési idejének és módjának megállapítására.

Hogy ez történelmi források ismertetésénél elsőrendű fontosságú kérdés, mert ez nyújtja a belső kritika legmegbízhatóbb kiindulási pontját, arról is felesleges bővebben beszélni.

Előre bocsátom azon közismert tényt, hogy Küküllei munkája szerkezetileg és módszer tekintetében két részre oszlik. Az első rész Turóczy beosztása szerint 25, a második 20 fejezet terjedelmű. Ezt legelőbb Steinherz vette észre.

Ha nem is mondta ki határozottan, de érezteté, hogy a munka szerkezetileg két részre oszlik. Az első 25 fejezetről (1342—1352) az a véleménye hámozható ki, hogy ezt Küküllei fiatal korában, mintegy az eseményekkel egykorúan írta. E véleményt kritikai szempontból azért nem aknázza ki, mert neki egy rövid életrajz összeállítása a kizárólagos czélja. A munka szerkezeti kétfelé osztását, illetve első részének korhatárát is csak mint *életrajzi* adalékot értékesíti. Úgy okoskodik, hogy mivel az első rész végéig, 1352-ig Küküllei megtartja az időbeli sorrendet, és más adatai is pontosak, okleveleket használ, a mit mind nem lehet elmondani a második részről, — ebből megállapítható az a kérdés: »wie lange Johann in der königlichen Kanzlei diente«. Le is vonja a conclusiót: »dass Johann 1352 aus der Kanzlei austrat«.

Ebben ki van mondva az a feltétel, melyet expressis verbis ki sem fejez, hogy a mű első része 1352-ben, illetve az előtt, tehát Küküllei fiatal, kezdő korában, az eseményekkel egyidejűleg keletkezett.

Bár a két rész közötti különbséget Steinherz nyomán Pór Antal is észrevette,⁴ de kellőleg sem életrajzi, sem kútfőkritikai szempontból nem értékelte.

¹ *Turul* 1897. évf. 18. l. és *Századok* 1909. 422. l.

² *Turul* 1913. 138. l.

³ A régebbiekről csaknem teljes repertoriumot adott Dékányi. m. 88—91. l., melyhez Márki. i. ismertetésében némi kiegészítésekkel járult.

⁴ *Századok* 1893. 6. l. 5. j. 100. és 105. l. Utóbbi helyen egész világosan formulázva írja Kükülleiről: »Tévedéseit nem ott vesszük

Annál jobban kihasználta, sőt véleményünk szerint nemcsak túlzottan, de alaptévedésekbe is esve értékelte ezt mindkét irányban Dékáni Kálmán.

Ő már a két rész közötti különbséget is túlzással ismer-teti. Az első résznél kiemeli a részletesség mellett a chronologiai pontosságot, »értve alatta azt, hogy a napokat és éveket *sokhelyt (!)* jelölte s azonkívül mint *előszavában igéri*, időrendben, a *történetek sorrendje* szerint írta le az eseményeket«.

Itt nagy túlzás, sőt tévedés a *sokhelyt*, ha tudjuk, hogy Domanovszky már 1899-ben helyesen megállapította, hogy Küküllei *egész* munkájában csak *öt* évszám fordul elő.

Tévedés az is, — és erre csak azért mutatok rá, mert kritikai szempontból igen fontos, — mintha Küküllei a *történetek sorrendje* szerint való előadást ígérne előszavában. Ezt a részt, mint annyi mást, Dékáni nem értette meg. Az eredeti szövegben »*pauca . . . post erorum notitiae duxi commendanda ordine sequentium continuando per capitula*« stb. áll. Az aláhuzott részt itt is, de a szövegfordításban is a *történetek sorrendjének* értelmezi, pedig helyesen így volna fordítandó: *a továbbiakban* (a továbbiak rendjén) *folytatva fejezetek szerint* (fejezetekre osztva). A Dékáni értelmezésének nemcsak a latin nyelvtan, hanem Küküllei munkájának, illetve a második résznek természete is ellentmond.

Az első rész pontosságát Steinherz nyomdokain haladva, ő is abból fejti meg, hogy ezt Küküllei 1352 előtt írta, a mikor a kancelláriában lévén literatus, az oklevelekhez köny-nyen hozzáférhetett. Ő is ebből következtet arra, »hogy meddig volt e hivatalban és mikor került ki a kancelláriából ; ezt annyival inkább, mert régi címét (t. i. literatus) a követ-kező évi oklevelekben már nem olvassuk«.

Ebből következtet arra is, hogy Küküllei a 25. fejezettel egyelőre be is fejezte munkáját. Meg is okolja, hogy miért? Midőn az aradi lectorságért megvált a kancelláriától és látta, »hogy eddigi legfőbb segítőtársaitól, az oklevelektől elszakít-ják és messze a kancelláriától Aradra *helyezik át*, (!) nem remélte, hogy még valaha olyan segédeszközökhöz jusson, mikkel (!) művét tovább folytathassa. Ezért legjobbnak látta azt így kurtán befejezni és lemondani a további írói műkö-désről« (60. l.)

Ennek a feltételnek Küküllei ismert életrajza tényleg nem mond ellen, látszólag megerősíti a »pontos« és »pon-

észre, a hol tisztán emlékezetből látszik írni, műve második részében, hanem annak első részében, hol okiratokra hivatkozik«.

tatlan» első és második rész közötti különbség is. Azt a feltevést pedig, hogy a 25 fejezettel legalább is egyelőre befejezte munkáját, éppen a 25 fejezet záradékából észrevette Pór Antal is.¹

E záradékot ez irányban értékesíti Dékány is, — azt azonban nem veszi észre, hogy *éppen ez a záradék* zárja ki a munka keletkezési idejére vonatkozó okoskodásának helyességét s dönti halomra az ő, illetve a Steinherz hypothesisét.

Nem veszi pedig észre azért, mert a latin szöveget megint nem értette meg.

Kitűnik ez, ha párhuzamba állítjuk az eredeti szöveget és Dékány fordítását.

Hoc non praetermisso, quod tam luculenter et clare rerum gestarum seriem per distinctiones annorum et dierum praepe-dientibus intervallis temporum disserere non potui; quia aliqua per me ipsum didici et aliqua per alios fide dignos, rerum notitiam habentes intellexi. Et sic venia tribuatur rite excusanti; cum sufficiat rerum gestarum seriem enarrare. (*Schwandter. I. 186. l.*)

Mindezeket nem hallgathattam el, pedig (!) hosszú (?) időköz választ el ezen eseményektől s azért nem is tudtam oly világosan és rendszeresen az éveket és napokat is megemlítve elbeszélni a *történeteket*, (!) de így is némely dolgokat magam már tudtam, másokat szavahiható emberektől érttettem meg, a kik ismerték az eseményeket. *Azért is most, mikor szokás szerint mentegetőzöm, (!) elnézést kérek magam iránt, legyen elég tőlem, ha az események rendjét el tudom mondani.* (Dékány i. m. 132. l.)

Azt hiszem, felesleges lesz e fordítás hibáit bővebben bizonyítani.

E szövegben különösen a *praepe-dientibus intervallis temporum*-ra hívom fel a figyelmet.

Midőn befejezi munkáját, illetve annak első részét, bevallja, hogy (és nem *pedig*) nem adhatott pontos időadatokat, mert abban őt az eseményektől elválasztó *bizonyos* (a *hosszu* Dékányi interpolációja) *időköz* megakadályozta.²

¹ Századok 1893. 100. l.

² Az az érdekes, hogy ő Küküllői félreértése alapján *hosszu* időközöt tételez fel az események és Küküllői értesülései között, másutt meg közvetlen értesülést (»magam tudtam«) tételez fel. Hogy egyeztetni mindezzel össze azt a másik feltételét, hogy 1343-ban Küküllői az udvar szolgálatában áll és Erzsébet kíséretében utazott Olaszországba (20. l.), — valamint azzal, hogy az első rész mely csak 1342—1352-ig terjed, *már 1352-ben be is fejeztetett*. Hol talál itt *hosszu* időt, mely Küküllőt az eseményektől elválasztotta s miért nem találja a történet és leírás között a *jóval hosszabb* időt *legalább* hosszúnak a második résznél?!

Ebből világos, hogy a leírt decennium elején még nem állott az udvar szolgálatában, hogy munkáját nem mint fiatal semmi emberke, nem mint literatus s nem az eseményekkel egyidejűleg írta és nem is 1352-ben, a kancelláriából történt távozása miatt fejezte be. Mindez jóval később történt!

Egész határozottan megmondja továbbá, hogy nem a saját tapasztalatait írja le. Hiszen 1352-ig, hozzá, a másol-gató, czímíró s (ha nagyon okosnak tartották!) legfennebb regestázó, avagy kisebb értékű missiliseket fogalmazó literatushoz¹ csak a kősa hírek szálltak le, az események hullámvérésének csak felszínét láthatta. Mikor bizonyos idő után többre emelkedett, az élő történet konyhájába betekintést nyert s az események leírására kedvet kapott, akkor az ő fiatalos kősa értesüléseit, melyeket az idő is megrostált, annyira lebecsüli, hogy vezérfonalnak sem veszi, — hanem mint kancelláriai jegyző nekiül az okleveleknek, tanul, kutat (ezt jelenti a *didici*!) s ha még így is megakad: kérdezősködik. Ha nem is tudta volna, az oklevelek megmondták, hogy bővebb felvilágosításért kihez forduljon.

Midőn mindezt elmondta, hiányait egyszersmind *alkalmatosan* ki is mentette. (Bár akkor is *szokás* volt az írói men-tegetőzés, de a rite-t így kell érteni!)

A ki *tudott latinul*, *ezek után nem kívánhatta* tőle a történetek sorrendjének (csodálatos, hogy itt a series rerum gestarumot nem így fordítja!) évekkel és napokkal való pontos megjelölését, — mert a historicumot tartalmazó narratiók-nál az oklevelekben nem szokott évszám előfordulni, leg-fennebb a történés idejére csak nagyjában lehet következtetni a datumból! — hanem megelégedett azzal, hogy az események rendjét nem forgatta fel.

Ha a 25. fejezeten keresztül nem hivatkoznék annyiszor

¹ Dékáni feltételezi, hogy már 1343-ban, mint literatus Olaszországba kísérte Erzsébetet. Már az előző jegyzetből is kitűnik, hogy ez lehetetlen. A literatus címmel Steinherztől kezdve, — bár őt Domanovszky kiigazította — úgy látom, igen könnyelműen bán-nak. Dékáni is kizárólag csak a literatus címmel operál és bizonyítja, hogy az udvar szolgálatában állott. Pedig a literatus cím nagyon általános valami; nem ez, hanem Nagy Lajos 1349. évi oklevele igazolja, hogy ő olyan udvari literatus volt, a ki állandóan kísérte a királyt. (Később az ilyent titkárnak nevezték.) »*Indesinenter sequens vestigia nostrae Serenitatis, gratos semper nobis et acceptabiles exhibet* (így, jelenidőben!) famulatus.« Itt szerepel e minőségben először; nem is lehet kiolvasni az oklevélből, hogy régen szolgálna. *Fejér C. D. IX/1. 657. l.*

oklevelekre,¹ ha nem írta ki néhány oklevelet, ha nem tudnók megállapítani, hogy követjelentéseket is használt, még akkor is e záradék *helyes értelmezése* elének varázsolná a szorgalmas kutató Kükülleit.

Tehát ő az időtávolságot, de még inkább közvetlen értesülésének hiányait okleveles kutatásokkal és megbízható emberek kikérdezésével pótolja.

Minthogy Küküllei az 1342–52-ig terjedő rész végén oly időtávolságról beszél, mely őt az időjelzések pontosságában megakadályozhatta, és minthogy az adatokat is bevallása szerint *gyűjtenie* kellett, mindebből kiderül, hogy teljesen önkéntes az a feltétel, hogy az első rész 1352 előtt kelt, sőt be is fejeztetett. Hiszen Küküllei maga czáfolja meg ezt (intervalla temporum); s életrajzából is tudjuk, hogy csak később nyert olyan előkelő állást a kancelláriában, hogy az oklevelekben kedve szerint turkálhatott. Hogy a részletesség és pontosság, melyet érvül hoznak fel, nem a közvetlen értesülés és a szigorúan vett egykorúság kizárólagos tulajdonsága, arról feleslegesnek tartom bővebben beszélni. Épen Küküllei munkájának második, közvetlen értesülésen nyugvó része beszél helyettem.

A második részben már olyan eseményekről (1354-től kezdve) ír, a melyek az ő — hogy is mondjam csak? — nagyobb urasága alatt történtek, a mikor már a király titkos jegyzője, majd rögtön rá küküllei főesperes, vicarius, a király specialis belső papja stb. lett; szóval, a mikor módjában volt, hogy az események okait és lefolyását megismerje, a mikor annyi mindenről értesül, hogy bele is ún leírásába.²

Érdekes ellenmondás, hogy mégis ezen, mondjuk autopsia alapján írt rész fogyatékosabb. De ezt az ellenmondást könnyű megfejteti, illetve megérteni.

Az első rész pontos, évréndbe szedett, — mert az időrendet csak nehezen, oklevelek alapján tudja megállapítani, — *tehát nagyra is becsüli* azt, mint általában az olyan dolgot szoktuk, a mihez nehezen jutunk hozzá; a második részt kizárólag emlékezetből írja. Itt már tárgyi ismeretei biztos alapon nyugszanak, tisztán látja az események összefüggését, okait, *fejlődését*, — azokat nem is időrendben, hanem tárgyi csoportokban, logikai sorrendben beszéli el. Legkönnyebben az évszámokat feledti el az ember; nem is törődik azokkal, mert itt az események fölött áll, nyugodtan tekint azokra

¹ IX., XIII., XIV., XV., XVIII., XXII., XXIV. és XXV. f.

² L. XXXIX. f.

vissza : érzi az események szükségszerű fejlődését és annak érvényrejuttatását még apró tévedések árán is többre becsüli a datumoknál.

Ily alapon meg lehet érteni a két rész közötti ellentétet ; de a megértés csak akkor edződhet határozott meggyőződéssé, ha tovább menve, bebizonyítottak látjuk, vagy legalább is módszeresen feltételezhetjük, hogy a két rész nem egy időben, illetve a második rész nem folytatólagosan készült. Ez pedig csaknem magától értetődik. Az a Küküllei, a ki az időrend megállapítását a 25 fejezet végén oly nagy, s mintegy legnagyobb érdemének tekinti, — csak hosszú idő múlva folytathatta úgy a 26 fejezetet, a mint folytatta, más szóval csak hosszú idő múlva juthatott az ellenkező végre. Pusztán az adatszerzés módszerének különbsége nem, — hanem csak a két rész írása közötti nagyobb időköz feltételezése érteti meg, hogy a munka előadási módszer szempontjából is annyira nem egységes, hogy az első részt *krónikának*, a másikat pedig tárgyi szempontok szerint csoportosított *korrajznak* kell tekintenünk.

Meg kell tehát állapítanunk, hogy *mikor keletkezett az első és második rész?*

Ha figyelmesen olvassuk munkáját, mindkettőre talá-lunk elfogadható kiindulási pontot.

Az első részre vonatkozólag (mellőzve itt előszavát) olyan állítását tartom korhatározónak, melyet méltatói hibaképen péczéztek ki.

A III. fejezetben elbeszéli, hogy az a hatalmas főúr, Sándor vajda, a ki Károly király ellen fellázadt és hűtlenségében megmaradt, hallván Lajos király jámborságának és hatalmának hírért, önként, személyesen járult elébe s lábaihoz borulva visszatért az engedelmes hűségre és azt meg is tartotta. *«Et ab illo tempore fidelitatem conservavit.»*

Minthogy jóval később Bazaráb vajda hűségesküjét Lajos királylyal szemben is megszegte, e záradékból kétféle következtetést vonhatunk le — egyelőre egyenlő joggal. Vagy téved Küküllei, vagy pedig a mikor ezt a részt írta, Bazaráb Sándor vajda nemcsak hogy élt, hanem még a hűség útjáról sem tért le.

A kik ezen állítása ellen kritizálólal lépve fel, azt tévedésnek nyilvánították s ezzel szemben okleveles alapon reámutattak Bazaráb esküszegésére és fia elpártolására, azon alapon indultak ki, mintha Küküllei munkája egységes, s mint ilyen egészében jóval későbbi időben : Nagy Lajos halála után keletkezett volna. Sőt Pór Antal annyira

ment kritikai buzgóságában, hogy ezt a pár szócskát meg is toldotta. »Küküllei János mégsem egészen jól tudta, hogy Sándor vajda *haláláig* (!) tartotta meg hűségét, melyre írásbeli kötések kötelezték.«¹

Természetes, hogy ilyen önkéntes interpolációval csak Küküllei tévedésére gondolhatott és e rész korhatározó jellegét nem vehette észre.

Ellenben, mivel világos, általában elismert dolog, hogy Küküllei munkájának I. része korábbi keletű, mint a II-ik, ha ezt nem tévesztjük szem elől, és ha kiindulunk abból az előre is nagyon valószínűnek látszó feltételből, hogy az egykorú királyi titkos jegyző² közvetlenül és jóval több adatból is tudhatott Bazaráb Sándor vajda esküszegéséről és a fia ellen hirdetett nemesi felkelésről, mint akár Pór Antal, akkor csak arra következtethetünk, hogy itt nem téved, illetve *ily nevezetes dologban nem tévedhet* Küküllei; következőképpen tehát ezen események, *illetve Sándor vajda halála előtt* írta a III. fejezetet.

Azért hangsúlyozom itt a vajda halálát, mert esküszegéséről csak általánosságban mozgó, pontos időhöz nem köthető adatunk van. Emiatt ezt e fontos kérdésben épen chronologiai megállapításra nem használhatjuk fel. Csak épen némi indirect következtetést vonhatunk belőle.

Ez az adat Nagy Lajosnak *1365 január 5-én* kelt, László vajda ellen felkelést hirdető oklevele.³ Az oklevél a háború

¹ Nagy Lajos király cz. m. 403. l. és M. N. T. III. k. 277. l. Századok 1893. 106. l.

² Itt megint reá kell mutatnom Dékáninak egyik, kritikai szempontból súlyos tévedésére: míg a literatust Steinherz tévedése nyomán (bár Domanovszky helyes figyelmeztetése a hibától megóvhatta volna) igen nagyra, a notariust igen kevésre taksálja. Kükülleiről az a véleménye, hogy nem volt »*valami lángeszű csodagyerek*«. Ebből fejt meg, hogy ő oly kevésre vitte. Nagy Lajos nem vett észre benne semmi »nagyratermettséget«, mert ellenkező esetben »nem késett volna őt felkarolni és udvaránál vagy *valami előkelő állásban* megadni neki a tért az *emelkedésre*«. Pedig Küküllei nemcsak mint egy kifosztott egyszerűbb család sarja, hanem általában is igen szép pályát futott meg. A notarius secretarius már az Árpád-korban oly tekintélyes állás, hogy *Fejérpataky* szerint (Királyi cancellaria stb. 58. l.) a legelőkelőbb családok tagjai töltik be; az Anjou-korban pedig az udvari állások tekintélye még növekedett. Igen tekintélyes állása volt Kükülleinek, mint a király *specialis* capellanusának is. Épen ezen kell nyugodnia műve kritikájának. Ha e szempontot nem érvényesítjük kellő komolysággal, hogy fejtjük meg az író értesülhetőségének kérdését?

³ *Magyar Történelmi Tár* II. k. 186. l.

első okául egyenesen Sándor vajdát jelöli meg,¹ a ki — ipso adhuc vita mundiali perfructe — megszegte esküjét, oklevelekben elvállalt kötelezettségeit. »Demumque ipso ab hac luce decesso Ladislaus, eius filius pravos mores imitatus (est) paternos.«

Mivel Sándor vajda hűtlenségéről, esküszegéséről ez az egyetlen adat ismeretes,² azért csak annyiban használhatjuk fel időmeghatározásunkhoz, mert ebből megállapíthatjuk, hogy Sándor vajda esküszegése újabb keletű, és hogy megbüntetése *csak halála miatt maradt el*.

Minthogy pedig Küküllei szóban forgó kijelentése nyomán is — ha helyesen értelmezzük! — Sándor vajdát még élőnek kell feltételeznünk, azért az esküszegést halálának biztosabban megállapítható, pontos időpontjával helyettesítjük.

Ő pedig sírkövének kétségtelen tanúsága szerint *1364 november 16-án halt meg*.³

Kimondhatjuk ennek alapján, hogy *Küküllei a III. fejezetet ezen időpont előtt írta*. Sőt ugyanezen időpontot érvényesíthetjük az egész első rész keletkezésére. Erre két szempont jogosít fel.

Először is az első rész olyan természetű, hogy Küküllei csak az anyaggyűjtés befejezése, az időrend megállapítása után kezdhetett a feldolgozáshoz. Ha ezekkel készen volt, a mű megírására már nem kellett sok idő.

Másodszor pedig eddigi eredményeinket felhasználva kimutathatjuk, hogy 1364 előtt, valószínűleg 1363-ban nemcsak készen volt, de közre is bocsáttatott munkája. Épen ezért maradt benne ez a rész, mely már nem sokkal későbbben ily alakjában nem felelt meg az igazságnak.

Ezek után új perspectiva nyílik előttünk; oly adatok válnak beszédesekké, a melyek mellett eddig észrevétlenül haladtunk el.

Ilyen már ismert adatok alapján állapíthatjuk meg határozottabban külső érvek által is támogatva azt a tényt, hogy Küküllei munkája még az 1364. év előtt ismeretessé vált.

Azt már minden különösebb okadatolás nélkül Pór Antal is feltételezte, hogy Küküllei bemutatta munkáját Nagy

¹ A formai részek után egyenesen azzal kezdi: Quia quondam Alexander waywoda Transalpinus immemor beneficiorum stb.

² Nem tud többet Jorga sem »Geschichte des Rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen« 1905-ben megjelent II. kötetes munkájában.

³ Jorga i. m. I. k. 263. l. Régebbi írók, — nálunk Hunfalvy is (Az oláhok története) — 1360-ra helyezték halálát.

Lajosnak. Dékáni ezt azért nem tartá valószínűnek, mert nem talált rá adatot, hogy »ezért illő jutalomban részesítették volna.« A jutalom kérdésének felvetése mindenestre okadatolt, akár Nagy Lajosnak épen Küküllei által is magasztalt bőkezű jóságát, akár a folyton cumulatio beneficiorum-ban és birtokügyek körül utazó Küküllei kapzsiságát tekintjük. De épen ez a kapzsiság kényszerít arra, hogy Pór Antal feltételét jutalmi adatok ismerete nélkül is nyugodtan elfogadjuk. Majd Küküllei engedte volna el azt a szerencsét, hogy ha már megírta, munkáját be ne mutassa a királynak!

De hiszen van is adatunk. Csak épen nem kell lekicsinyelni minden alap nélkül a Küküllei által megfutott szép életpályát, — s csak épen egymás mellé kell állítani a Kükülleire vonatkozó 1364. évi adatainkat.

Mivel bizonyos adatbeli oeconomia miatt ezekre később térek vissza, itt csak megemlítem, hogy csak az 1364. évtől kezdve szerepel Küküllei úgy, mint a király specialis capellanusa, a mi nagy kitüntetés, nagy bizalmi állás, mert ez által a vallásos király legbensőbb emberévé, állandó kísérőjévé, mintegy családjának tagjává lett¹ — és ebben az esztendőben erősítette meg a király egy reá és családjára nézve kedvező, a koronára nézve pedig hátrányos örökösödési szerződését. Ezeken kívül még azt is illő feltételezni, hogy nem maradt reánk mindenik oklevél.

De én még ennyivel sem elégszem meg. Azt állítom, vagy szerényebben szólva tételezem fel, hogy Küküllei nemcsak a királynak mutatta be e munkáját és nemcsak e munkáját, — hanem krónikás alakban összeállította az egész magyar történelmet, illetve egy már meglévő krónikához csatolta az 1342—1352-ig terjedő decennium (ez az első rész!) történetét. Ezt a munkáját a Budai Krónika közvetlen ősének kell tekintenünk. E feltételre Turóczynak egy eléggé figyelemre nem méltatott, kellő mélységgel meg nem értett nyilatkozata jogosít fel. »*Duo volumina chronici operis*« — írja — »*propaginem similiterque et gesta illorum elucidantia a coeteris auctoribus ac etiam in se ipsis maxime in declaratione illorum* (t. i. Hungarorum) *germinis dissidentia temporibus quondam divorum Caroli et Lodovici Hungariae regum, ut dici praesumitur, edita*² *reperiuntur.*«³

¹ Ezt a második rész általános kritikája szempontjából nem lehet eléggé hangsúlyozni!

² Azért meri az edita szót használni, mert e krónikák nagy elterjedettségnek örültek.

³ Soliloquium Schwandtner, Scriptores etc. f. kiadás. 41. l.

Tehát (ha helyesen értelmezzük) két krónika jelent meg; egyik a Károly, másik a Lajos király idejében, a melyek más íróktól, de egymástól is különösen a magyarok leszarmazásának kérdésében különböztek.

Véleményem szerint Károly idejében az a krónika jelent meg, a melyet ma Bécsi Képes Krónikának szoktak nevezni.¹ E krónika minden valószínűség szerint első alakjában, megjelenésekor az 1334. évig terjedt (Mügeln-fordítás), de később Károly király haláláig folytatták. Ezt 1358-ban (talán némileg bővítve is!) díszes alakban kezdték másolni. Erről a korunkra maradt díszes, képes példányról nevezték el aztán újabban a krónikát, sőt a vele egyező egész krónika-családot.

Ezzel szemben Nagy Lajos korában egy újabb krónika-typus keletkezett, mely mindenestre az ő dolgaival is foglalkozott. Túróczy szerint *ez a magyarok származására nézve nem egyezett az előbbivel*, t. i. a Károly király-korabeli Márk-féle krónikával. Igen röviden jellemzi is az eltérést. *Quorum alterum (az előbbi) super libro Genesis decimo, alterum (az utóbbi, t. i. a Nagy Lajos korában összeállított Budai Krónika öse) super undecimo capitulis suas fundaverunt origines.*¹

Tehát a származás kérdésében még jámbor bibliai alapon sem tudtak megegyezni eleink. Csátájuk eldöntetlen maradt. Anonymus, első ismert krónikásunk a Genesis X., Kézai már a XI. fejezet alapján áll. Hasztalan tör lándzsát Márk barát Károly király idejében a X. fejezet mellett,² szívreható és logikus szavai nem tudták eldönteni a kérdést: a Nagy Lajos krónikása megint csak Kézait követi.⁴

Tehát világos, hogy Nagy Lajos korában is jelent meg egy összefoglaló, minden bizonynyal az ő korabeli eseményekkel is kiegészített, illetve folytatott krónika.

Ezt a krónikát a Küküllei munkájával történt kiegészítésén kívül az jellemzi, hogy *Kézait*, illetve a *folytatott, Márknak Károly királyról írt életrajzával is kiegészített Kézait* (Wadding!) veszi alapul (Sambucus-codex?)⁵

¹ Helyesebbnek tartom a Márk krónikája régi elnevezést. Erre vonatkozó okaimat más alkalommal.

² *Schwandtner* i. h.

³ *Sicut scribit magister ystoriarum Genesis decimo capitulo etc. M. Florianus: Fontes. II. k. 102. l.*

⁴ Krónikáink és a biblia viszonyáról bővebben *Krausz Sámuel* értekezett.

⁵ Jól ismerem Marczali és különösen Domanovszky véleményét a Budai és Kézai-Krónikáról. Sokkal többre becsülöm azt, semhogy ellenkező véleményemet ily rövidesen akarnám azzal szemben ki-

Turóczy előtt úgy tűnik fel, hogy a kettő között a leszármazás kérdésében van fontosabb eltérés, — de mi úgy látjuk, hogy ez a Nagy Lajos korabeli krónika egyenesen visszahatás a hagyományt is feldolgozó, s így már akkor legalább is a kiválasztottak előtt megbízhatatlannak látszó I. Károly korabeli Márk-féle krónika ellen. Már ezért is fel merem tételni, hogy a kutató szellemű, a történelmi igazság iránt mély érzékkel viseltető Küküllei végezte ezt a munkát.

Ezen feltételt rövidesen csak a következő okokkal kívánjuk bizonyítani:

1. Látni fogjuk, s azért vegyük előre bebizonyítotttnak azt, hogy Küküllei csak a második rész befejezése után, mikor Nagy Lajos életrajzát külön is közrebocsátotta, írt munkájához előszót. Minthogy ebben az előszóban semmi olyan tárgyi dolog nincs, a mit az első részhez is bátran meg nem írhatott volna, — ebből következik, hogy az első részhez annak idején nem is írt előszót. Ebből meg az következik, hogy az első rész valamely összefüggő történelmi munka kiegészítését képezte, melynek egységét a közbevetett előszó megbontotta volna.

2. A Küküllei munkáját fenntartó *Budai és Dubniczi krónika* a) egymáshoz, — és β) a *Turóczy-féle szöveghez való viszonya*.

A mi α-t illeti, csak hivatkozom a két krónikának Domanovszky Sándor által igazolt szoros rokonságára.¹

De épen ezzel kapcsolatban fel kell vetnem azt a kérdést, hogy miért van az, hogy a Budai Krónika családja és csak az² tartotta fenn számunkra Küküllei munkáját? Miért nem bővült ezzel a Bécsi Képes Krónika családjának egyetlen tagja, sőt még a további folytatásra talált és fejlődött Szepesszombati krónika sem? Pedig hát a Márk króni-

fejteni. Itt csak félreértések elkerülése végett jelzem, hogy véleményem szerint az a szöveg, a melyet a néhai kismartoni kézirat, illetve Horányi rossz kiadásai és jobb másolatok után Kézai krónikája néven ismerünk, Kézai munkájának csak lelketlen kivonata. Véleményem szerint a Sambucus-codex nem ok nélkül kezdődik Kézai ajánló soraival, s a Kézait jellemző *Multifarie* stb. sem ok nélkül maradt meg a Budai Krónikával különben egyező Dubniczi Krónikában. Hajlandó vagyok azon avult nézethez csatlakozni (bár végleges álláspontra még nem juthattam), hogy Kézai munkáját a Sambucus-codex tartotta fenn egész terjedelmében. Mindenestre, mikor Kézairól beszélek, mindig a feltételezett eredeti, bővebb Kézait értem. Erre most bővebben nem tárgyalható fontos belső érvek késztetnek.

¹ A Dubniczi Krónikáról szóló idézett tanulmányában.

² Mert már Turóczy más szempont alá esik.

kája, a reánk maradt másolatok számából, de meg abból is következtethetőleg, hogy oly díszes, képes másolatra érdemesítették, Nagy Lajos korában is nagy kedveltségnek örvendett! Miért szakadt meg ezen előkelő körökben is nagyrabecsült, a nagyközönség ízlése szerint, szépen, színesen, élvezhetően megírt krónikának további fejlődése? Mindenki egyetért velem, ha ennek nem általános, a Márk-krónikában, vagy a közönség ellenszenvében gyökerező, hanem valami specialis okát keresem. Ez az ok pedig csak azzal az emberrel függhet össze, a ki a magyar történelmet 1342-től folytatta; tehát *Kükülleivel*. Tárgyi, avagy személyi okok hatottak-e erre, ¹ azt ma természetesen kétségtelenül ki nem deríthetjük, de így is hathatós, *döntő argumentumot* nyertünk annak bizonyítására, hogy a *Budai Krónikának Nagy Lajos korabeli közvetlen őst Küküllei János állította össze, illetőleg folytatta azt egyelőre 1352-ig*.

A mi a β -t illeti, bár az nem nyújt oly súlyos argumentumokat, de mégis megerősíti az α -t.

A Budai (Dubniczi) és Turóczy szövege között az a legfőbb különbség, hogy az utóbbi a Nagy Lajos királyról szóló életrajzi külön kiadását őrizte meg. Ennek következtében bővebb az előszóval, változtat az I. fejezeten annyit, a mennyi önálló jellegűvé tételéhez szükséges. Ezenkívül bővebb az V. és XIV. fejezettel, s másként osztja fel a XXI. fejezetet, itt-ott bővebb apró részecskékben ² és sokkal correctebb, gondosabb másolat graphikai tekintetben is.

Ezen eltérések eredetét és okát sohasem tudjuk kimutatni. Az új nagyhatalom, a könyvnyomtatás szőlője a kezdetlegesség minden gyarlóságával. Még ma, a fejlett technika és az írók ellenőrzése mellett is történnek hibák, — hát akkor, mikor a sajtóhibák is bölcsőkorukat élték. Épen ezért hasonlíthatjuk a szövegeket; de kevés eredményt érhetünk el ezen alapon.

¹ Én az előbbi mellett vagyok. Hiszen Károly király életrajzát Márktól veszi át, sőt az első fejezetbe azt bele is olvasztotta. (Káprinai codex) — a mint azt Domanovszky megállapította. Épen ezért mertem előre azt állítani, hogy Kükülleinek a Képes Krónika mondás elemei nem tetszettek.

² Van egy érdekes, bővebb része a VII. fejezetben, hol Kotromanovich Ivánról szólóban említi: *cuius praeclaram filiam, dominam Elisabeth, nunc reginam postea duxit matrimonialiter in consorcium*. Miért nincs meg e rész a Budai Krónikában? Egyszerűen kimaradt-e céltudatlanul, vagy azért, mert a *nunc reginam* még sem illet be a középkori gondatlanság mellett sem Mátyás korába? — ki tudná eldönteni. Ha nem a Budai Krónikában van a hiba, akkor arra is lehetne következtetni, hogy ez az eredeti első szövegben nem is volt benne.

Még abból a hosszú fejezetekre terjedő, az egész munkán *következetesen* átvonuló jellemvonásból is, hogy a lényeges, nagy eltérések *mind az I. részben fordulnak elő*, míg a II. rész eltérései a graphikai különbség körén belül maradnak — csak az előzőek ismerete mellett merem levonni a következtetést, hogy az I rész eredetileg krónikának készült és csak a II. rész elkészülte után javítottatott át és foglaltatott össze életrajzzá.

Visszatérve oda, a honnan kiindultunk, látjuk, hogy a Küküllei-kérdés hozzávezet Turóczy i. h. helyes megértéséhez, viszont Turóczy helyesen megértett nyilatkozata is szaporítja azon érveinket, melyeknek alapján megállapíthatjuk, hogy Küküllei munkájának első része jóval előbb keletkezett és ismertté lett, mint a második.

Az első rész önmagában való befejezettségét nemcsak Küküllei ismerttetett mentegetőzése, hanem az azt folytató néhány sor, az első rész utolsó mondata is bizonyítja. »Más dolgoknak elbeszélését, vagy leírását azokra hagyom, a kik szerencsés, vagy szerencsétlen kimenetelű tetteiről többet tudnak írni, mint én.«

Ezzel zárja be, e szavakkal bocsátja útra krónikáját. Mert a szavak nemcsak azt bizonyítják, hogy itt egyelőre befejezte, hanem azt, hogy *közre is bocsátotta* munkáját.

Ez pedig — mint már kifejtettük — *az 1364. év előtt történt.*

Most még csak *a második rész keletkezési idejét* kell meghatározunk. Rendelkezésünkre áll e tekintetben : 1. *Küküllei előszava*, 2. *a második rész előadási módszere* és 3. *munkája vége felé, az LII. fejezetben elejtett korhatározó nyilatkozata.*

1. Az előszóban csak címeinek felsorolását találom korhatározó jellegűnek. Ez azonban a maga nemében rendkívül érdekes, mert mondatának pongyola, első pillanatra homályosnak tetsző stylizálásával megint csak azt bizonyítja, hogy 1. a két rész különböző időben keletkezett, 2. hogy az előszót csak a második rész befejezése után írta.

»Ego Johannes, *nunc* archidiaconus de Kikullew in ecclesia Transsilvana, vicarius Strigoniensis in spiritualibus generalis, *tunc*, licet indignus, suorum secretorum notarius.«

Aláhúztam a *nunc*, *tunc*-ot, mert e két szó bír nagy fontossággal. A *nunc* jelzi, hogy *a mikor az előszót írja, csak két állása van*: küküllei főesperes és esztergomi helynök. E két adatnak nincs oly korhatározó jellege, hogy a *nunc* időpontját csak megközelítő pontossággal is meghatároz-

hassuk. A küküllei főesperességet 1355 óta egész életében megtartotta, esztergomi vicarius is több ízben, huzamos időig volt. Első alkalommal 1365-ig »in spiritualibus et temporalibus«; tehát az előszót, hol csak *in spiritualibus*, nem írhatta az 1364 előtt keletkezett első részhez. Mint vicarius Strigoniensis *in spiritualibus* 1379 óta szerepel. Az előszóban említett két állása valószínűleg csak Nagy Lajos halála után maradt meg, miután már nem lehet a király specialis capellanus. Bizonyos, hogy még 1383-ban is — ezek az utolsó adataink hivataloskodására vonatkozólag, — még »archidiaconus de Kykulleu, canonicus et vicarius ecclesiae Strigoniensis«. ¹ Tehát megállapíthatunk annyit, hogy 1379, illetve mivel capellanus állását nem említi, 1382, Nagy Lajos halála után írta az előszót.

A *tunc egy volt állását jelzi*: »akkor a király méltatlan titkos jegyzője«. E részt oly módon stylizálta, hogy két kérdést vet fel egyszerre.

Az *első kérdés az, hogy mikor volt királyi titkos jegyző?* Sajnos, erről sem sokat tudunk. Hogy már 1355-ben, — mikor Nagy Lajos, neki, mint »kedvelt szolgájának«, a küküllei főesperességben való megerősítését kéri a pápától, — ismét az udvar szolgálatában állott, az kétségtelen. Az sem kétséges, hogy az az ember, a ki kanczellariai írnokból emelkedett egri olvasókanonokká, ez állásából csak rangemelésért tért vissza előbbi működési körébe. Azért itt a dilectus servitor = notarius noster. Tehát már az 1354. évtől ² cancellariai jegyzőnek tekinthetjük. — És meddig viselte e tisztséget? Dékáni azt állítja, hogy addig, a míg érseki helynök lett, — tehát 1359-ig (29. l.). Ezen állítása, úgy látom, kizárólag csak azon naiv hiten alapszik, hogy a két állás összeférhetetlen lehetett. De hát nem volt az! Dékáni igen jól tudja, — mert kétszer is említi, — hogy Küküllei épen a *következő esztendőben* vásárolt házat *Visegrádon*. Miért verte volna magát haszontalan költségbe, ha vicariusi állása miatt ott nem tartózkodhatott, illetve udvari tisztséget nem viselhetett volna!?

De hát ez még semmi ahhoz a figyelmetlenséghez képest, hogy ismeri és le is nyomatja Nagy Lajos királynak az ő részére kiadott, (s mint láttuk, másutt is figyelmen kívül

¹ *Zichy-okmánytár* IV. k. 262., 265., 271. l.

² Ezt az évet öntudatosan írom 1355 helyett, már csak azért is, mert munkájának második része, mely *közveiben* tapasztalatait tartalmazza, az 1353. év kiugrásával 1354-gyel kezdődik.

hagyott) 1364. évi adománylevelének egy részét,¹ melyben a király az adomány alapjául más érdemei általános érintése mellett expressis verbis a *nagyobb kancelláriában* — sub cancellaria nostra maiori — teljesített hű szolgálatait jelöli meg.

Ez az oklevél különben már nem notariusnak, hanem specialis capellanusnak címezi őt.² E minőségben itt fordul elő első ízben és minthogy később notariusi állásáról nincs emlékezet, bátran feltehetjük, hogy ez az oklevél (valószínűleg más elveszett oklevelekkel együtt !) notariusi működésének befejezését, s e téren szerzett és más érdemei megjutalmazását is jelzi.

Notarius volt tehát tíz évig (1354—1364.). Elölépett oly állásba, mely őt a királlyal közvetlenebb, szorosabb, bensőbb kapcsolatba hozta : belső, mondhatnók mai kifejezéssel, activ káplánja lett, hogy állandóan környezetében élván, az eseményeket annál jobban megfigyelhesse.³

Természetes, hogy az ő tíz évig tartó notariusi működésében sem találhatunk szorosabb korhatározó jelleget. Nem oldhatjuk meg tehát a tunc-kal összefüggő első kérdést ? De igen is, megoldhatjuk, ha felvetjük a másodikat is. Még egyszer emlékezetbe idézem : *nunc* archidiaconus... et vicarius ; *tunc* notarius...

A *nunc* kétségtelenül azt az időpontot jelzi, a mikor munkája második részét is befejezván, az előszót írja, — de ezzel szemben mire vonatkozik a *tunc*? Mikor volt és mit jelöl az az *akkor*, mikor ő notarius vala !?

Véleményem szerint csak azt az időpontot jelölheti, a mikor, mint notarius, megkezdte avagy befejezte és kiadta az első részt. Eddigi fejtegetésünk szerint 1364-ig jelölheti bármelyiket ; valószínűleg a két utóbbit, mert annak időpontja a legfontosabb az íróra nézve, s így az marad meg legtovább emlékezetében. Itt tehát az első rész befejezésére nézve harmadszor kaptuk ugyanazon datumot : 1364 előtt !

De hiszen bennünket már nem is az első, hanem a második rész keletkezési ideje érdekel. Azt akartuk megtudni,

¹ 27. l. jegyz. Ez oklevelet már Pór Antal is ismerte (közli Századok 1893. 14. l.), sőt a kancellária történetére nézve értékelte és idézte *Hajnik Imre* Magyar bírósági szervezet és perjog cz. m. 59. l. 3. j.

² Archidiaconus de Kykulleu, venerabilis in Christo patris, domini Nicolai archiepiscopi Strigoniensis in spiritualibus et temporalibus vicarius generalis, *specialis capellanus noster*.

³ Ez is összefért a vicariusi állással. Még 1365-ben is vicarius !

hogy milyen korhatározó jellege van e tekintetben az előszónak?

Bár e tekintetben pontos datumhoz nem is jutottunk, de láttuk, hogy a *nunc* és *tunc* szembeállításával a legilletékesebb tanu, maga Küküllei is megerősíti azon okoskodásunkat, hogy a második rész jóval később keletkezett, mint az első.

2. Csak annyit hámozhatunk ki a második rész előadási módjából és más fontos belső érvekből, a melyeknek nagy részét kénytelenek voltunk az első rész kellő világításba helyezése miatt elpotyogtatni, hogy a két rész nem keletkezhetett egy időben. Azért ismétlések elkerülése végett további fejtegetésekbe nem is bocsátkozunk.

3. Teszszük ezt annál is inkább, mert az LII. fejezetben Domanovszky Sándor¹ és utána Dékáni Kálmán² félreérthetetlen korhatározó adataira talált. Itt Nagy Lajos családi viszonyairól írva, Küküllei megemlíti Mária és Zsigmond eljegyzését azzal, hogy ők most együtt uralkodnak.

Ez az együtturalkodás Zsigmond koronázásától, illetve még szigorúbb szempont szerint Mária kiszabadításától haláláig: *1387 júniusától 1395 júniusáig tartott.*

Tehát az LII. fejezetet okvetellenül e két időhatár között írta.

A második rész előadási módja, a szerző összefoglalási készsége, az a magasság, melyből az eseményekre visszatekint, s ezzel kapcsolatban a részletekkel nem törődő elnagyolt előadás, mind arra vallanak, hogy itt a szerző meglehetősen sietséggel, emlékezetét írott adatokkal, az I. részben oly nagyrabecsült oklevelekkel ki nem egészítve, kizárólag visszaemlékezései alapján dolgozott.

Tekintettel a második rész 20 fejezetének rövid terjedelmére, épen a sietség és elnagyolt munka alapján kimondhatjuk, hogy e rész egészében egyfolytában keletkezett. Ennek következtében az egész második rész keletkezésére ugyanazt az időpontot állapíthatjuk meg, mint az LII. fejezetre. *Befejezte tehát a második részt, s azzal együtt az előszót 1387 és 1395 között.*

Igy a nagy király életrajza nem sokkal halála után teljessé vált és még Mária halála, tehát 1395 előtt önálló alakban is elterjedt. Innen van az, hogy ez a korhatározó részlet mindhárom szövegünkben megmaradhatott.

Ezek után teljesség kedvéért még csak arról emlékezem

¹ *Századok* 1899. 344. l. Különben ezt észrevette már Pór Antal is. Sz. 1893.

² I. m. 76. l.

meg, hogy úgy az I., mint II. rész tartalmilag két-két részecskére oszlik. Bár Küküllei határozottan utal erre a felosztásra, ¹ ezt egyik szövegünk sem tartotta meg, illetve nem tünteti fel.

Dékáni a fejezetek sorrendjének felforgatásával hoz ki tárgy szerint csoportosított négy részt (57. l.).

Azonban véleményem szerint — bármily kifogást találunk is a fejezetek sorrendje ellen, azokat a módszer nevében nem szabad bántanunk. Világos, hogy a Turóczy- és Budai Krónika szövege egymástól független. Ha mégis azt látjuk, hogy a fejezetek sorrendje, sőt lényegtelen különbségektől eltekintve, a fejezetek címe is mindkettőnél ugyanaz, akkor nem szabad feltételeznünk azt, hogy a fejezetek sorrendjében változás történt. Ránkmaradt alakjában, módszerellenes, önkéntes változtatások nélkül is a munka négy természetes részecskéből áll; sőt mindenik részecskét rövid bevezetés előzi meg és formális befejezés végzi be.

Az első részecske Lajos koronázásától a nápolyi hádjáratig, illetve Endre meggyilkolásáig terjed. I—VIII. f. Bevezetése ismeretes — befejezése Nagy Lajos bosszút esküszik Velencze ellen. »Szilárdúl elhatározta, hogy a mint eljön az ideje, megbosszúlja magát.«

A második: Endre meggyilkolásától a nápolyi ügy befejezéséig. IX—XXV. f. *Bevezetése:* elmélkedés az idő forgandósága és a jövő kiszámíthatatlanságáról. *Befejezése* a II. főrésznek már ismert záradéka.

A harmadik részecske: Lajos király más háborúi és külföldi összeköttetései. XXVI—XXXIX. f. Tulajdonképpen szerves összefüggésben van az elsővel. A nápolyi ügy megakadályozta Lajost bosszúja végrehajtásában. Itt átugor és későbbre helyez közbeeső eseményeket, csakhogy a nápolyi háború által megakasztott eseményeknek a VIII. fejezetnek mintegy közvetlen folytatását adhassa és így azok összefüggését jobban feltüntethesse.

Bevezetése lapos, semmitmondó átmenet. Miután a fönti dolgokról szólottunk, — térjünk vissza stb. *Befejezi* azzal a visszatekintéssel, hogy minden esztendőben volt háborúja. Ezek eredményét is összefoglalja: sok szerencsés háborút viselt és az országnak sok földet visszaszerzett.

Negyedik részecske már toldalék. Erre mintegy rámutat az előző fejezet végén, mikor kiemeli Lajos király hadi-

¹ „in quatuor particulas, ut infra de qualibet particula. per se posita, clarius apparebit. dividendo seu distinguendo.“

dicsőségén kívül vallásos buzgóságát is. E részecskében bemutatja buzgósága tényeit (eretnekek térítése, templomok építése) és általában Nagy Lajost mint a béke emberét. E részecske a XL—LV. fejezeteket öleli fel.

Bevezetése az egész XL. fejezet, mely e részecske természetét (toldalék) és tartalmát is megjelöli.

Befejezése az egész LV. fejezet, melynek végső mondata: Nagy Lajos külsejének leírása, azonban Turóczy betoldása. A Budai és Dubniczi Krónikából ugyanis hiányzik, Turóczy pedig annyira szereti az ilyen leírásokat,¹ hogy a betoldással alaposan gyanusítható.

* * *

Miután így az alapvető kérdéseket megismertük, még csak az eredmények összefoglalása s azoknak a részletes kritika terén való alkalmazása lehet hátra.

Elfogadhatónak találtuk Steinherz azon nézetét, hogy Küküllei munkája két főrészt oszlik. Elfogadtuk felosztását is. *I. rész*: 1342 (I. f.)—1352. (XXV. f.) *II. rész*: 1354 (XXVI. f.)—1382 (LV. f.). Megállapítottuk e részeknek alrészekre történt eredeti felosztását.

Az első főrész keletkezési módját és idejét azonban Steinherztől és követőitől eltérően tárgyaltuk. Míg ők a részletességet s pontosságot közvetlen értesülésre és Küküllei literatúskorabeli oklevélkutatásaira vezették vissza és emiatt 1352-ből datálták; mi legfőképen Küküllei nyilatkozata alapján a közvetlen értesülést kiküszöböltük és a keletkezési időre nézve fontos, egybehangzó belső és külső érvek (1. az előszó; 2. az első rész zárószava; 3. Küküllei előlépése capellanus-szá, 1364; 4. ugyanaz évi adománylevél; 5. Bazarád ugyanaz évi esküszegése) alapján azt állítjuk, hogy nem sokkal 1364 előtt, valószínűleg 1363-ban keletkezett.

Megállapítottuk, illetve eddig fel nem használt érvek alapján is hozzájárultunk azon nézethez, hogy a II. rész 1387—1395 között keletkezett.

Megállapítottuk, hogy ugyanakkor, illetve a második rész befejezése után írta az előszót, — ebből, valamint a két rész keletkezési ideje közötti nagy távolságból, Kükülleit az 1364. évben ért kitüntetésekéből Turóczy ujjsmutatása mellett arra következtettünk, hogy az első rész nemcsak hogy ismertté vált azonnal, hanem egy oly krónikához csatolva jelent meg, mely Márk krónikájával szemben a magyarokat

¹ Zsigmond leírása VII., IX., X., XIII., XXIV.; Alberté XXVII.; I. Ulászlóé XLII.; V. Lászlóé LXII. f.

a Genesis XI. fejezete után származtatja. Több ok alapján feltételeztük, hogy ezt a krónikát is valószínűleg Küküllei állította össze. Ha ebben nem tévedünk, e munkát a Budai Krónika közvetlen ősenek kell tekintenünk.

A második rész elkészülése után Küküllei kiadta a két részt előszóval összekapcsolva *külön is*.¹ Ezt őrizte meg számkra Turóczy.

Többször hangoztattuk azon véleményünket is, hogy az első rész kizárólag közvetett, a második közvetlen ismeret eredménye; az első tanulmányokon, a második emlékezeten nyugszik.

Mindkét részben van valami *novum*, mely Küküllei munkáját az előzőkhöz képest magas színvonalra emeli s történetirodalmunkban igen előkelő helyet biztosít számára. Az első rész alakjánál fogva még krónika ugyan, *de ezzel kezdődik történetírásunkban a maradványok körébe tartozó források, az oklevelek komoly, következetes irodalmi értékelése és felhasználása*. A második rész szakít a krónikás alakkal. Az író közvetlenül, biztosan ismeri az eseményeket, tisztán látja azok okát, belső összefüggését. Ezeknek felderítésével, a fontosabb tárgyi csoportosításban az eseményekről elmond annyit, a mennyi egy jól értesülhető, tisztán látó ember emlékezetében a részletek elmosódása után is hosszú időig tisztán meg szokott maradni. Épen a részletekkel való nem törődés vezeti mintegy önkéntelenül az irodalmunkban annyira szokatlan *tárgyi csoportosításhoz*, és az eseményeknek kellő értékelése ahoz, hogy itt-ott műve egységének rovására hőséről megfeledkezve *az élet-rajzot korrajzzá* bővíti.

Az első rész tehát tartalmi, a második alaki szempontból figyelemre méltó ujdonság. E mellett eltörpülnek mindazon hiányok, melyeket fel szoktak emlegetni.

Csak mindezeknek a külső kritika körében mozgó szempontoknak és eredményeknek kellő értékelése és biztos ismerete képezhet biztos alapot a belső részlet-kritikára. Erre azonban már csak azért sem terjeszkedem ki, mert azt elég dicséretesen elvégezte Pór Antal és még alaposabban Dékányi Kálmán.

R. Kiss István.

¹ Ezen külön, önálló kiadás, mint Lajos király életrajza lett ismeretes. Így hivatkozik rá (praedecessoris nostri litteralibus historiis aeternae memoriae traditum est) Albert király Garai László adománylevelében Fejér C. D. XI. k. 85. l. Hogy ezen életrajznak nem egy talán később bővebben kidolgozott része-e a »János minorita« töredéke, arról lehet még beszélni.

Történeti irodalom.

Ortvay Tivadar: Mária, II. Lajos magyar király neje (1505–1558).

Magyar Történeti Életrajzok XXX. évf. 1—5. füzet. Budapest, 1914. Nagy 8°, 458 l.

Hazánk történetének alakulására nézve igen nagy fontosságú a Habsburgoknak a magyar trónra való jutása ; a történetíróra nézve nem kisebb érdekességű annak kutatása, minő előzmények után és minő módon ment végbe ez a nagy jelentőségű esemény. Épen azért ennek a kérdésnek története minden korban egyaránt érdekelte Magyarország és a Habsburgok uralma alatt álló többi országok történetírását, anélkül azonban, hogy a mindkét félre nézve nagy kihatású esemény előzményeit minden részletében tisztázni lehetett volna. A Magyar Történelmi Életrajzok most egy igen nagy szorgalommal és utánjárással megírt munkával gyarapították azt az irodalmat, a mely a Habsburgok magyarországi végleges trónszerzésének előzményeit és I. Ferdinánd trónrajutását tárgyalja és ez a munka Ortvaynak : »Mária, II. Lajos magyar király neje« című legújabb könyve.

Mária királynő életrajza Ortvaynak nem első olyan műve, a mely erre a korszakra vonatkozik ; történelmünknek ugyanezen részéről szóló nagyszámú tanulmány előzte meg ennek megjelentését. Ez alkalommal a szerző saját szavai szerint »egy összefoglaló, Mária életműködésének összeségét feltüntetni akaró, könyv- és levéltári anyagon, művészettörténeti kutatásokon és személyes helyszíni tapasztalatokon nyugvó műnek megírására« vállalkozott. Tényleg úgy van minden a könyvben, a mint az Előszó írja, az említett források mind fel vannak használva, de egy sajátságos, talán túlzottan is lelkiismeretes felfogás arra vitte a szerzőt, hogy mindezek jelentékeny részét idegenben keresse. Bejárta Belgium sok városát, hogy adatokat találjon Mária életére nézve és maga állapítja meg — egy másik tanulmányában¹ és itt is —, hogy ott bizony nem talált annyit, a mennyit várt. Mivel szemei bizonyos várakozással a messze idegenre voltak irányozva, a bécsi és magyarországi levéltárak kissé kimaradtak kutatásának

¹ Megjelent a Történeti Szemlének 1914. évi folyamában e címen : Egy magyar királyné emlékeinek nyomai a külföldön.

köréből, pedig nem tartjuk valószínűnek, hogy ezek a levéltárak hasonló fáradtság mellett ne gyarapították volna ugyanannyi anyaggal könyvét, mint a Belgiumban talált művészeti emlékek, a melyek végül mégse mondanak sokat Mária történeti szerepéről. Kutatásának ez a része azonban mégis haszonnal jár reánk nézve, mert Ortway a nála megszokott alaposzággal összegyűjtötte a Máriára vonatkozó anyag egy olyan részét, a melyhez az itthoniak úgyse igen juthatnának.

Bármennyire egyetért is egyébként jelen sorok írója a könyvben írottakkal, a szerzőnek egy állítása ellen mégis néhány szót kell szólnia. Ortway Máriát »országos pártalakítónak és a Habsburgok magyarországi trónja megalapítójának« nevezí és tekinti is (8. l.). Ez a felfogás kétségtelenül annak a nagy ragaszkodásnak következménye, melylyel az író hősnőjének minden cselekedetén függ, a kinek magyarországi szereplését talán kissé jelentősebbnek tünteti fel, mint a minő az tényleg volt. A Habsburgok magyarországi trónjának legnagyobb akadálya a nálunk uralkodó németgyűlöletben állott. Ez a németgyűlölet Zsigmond korában vésődött be a magyar lélekbe és első megnyilvánulása az a véres összeütközés volt, a mely mindjárt az első német származású király, Albert trónrajutása után Ötvös Albert titokzatos halála alkalmával a magyarok és németek közt Buda városában lejátszódott. Albert uralma egy csöppet se kisebbítette ezt az érzelmet és nem kisebb ember, mint Aeneas Sylvius említi Ulászló választásának, illetőleg Albert fia mellőzésének egyik okául a németgyűlöletet.¹ Hogy Mátyás uralkodása alatt ez az érzés megmaradt, az természetes következménye volt Mátyás és Frigyes viszonyának, a mely maga után vonta azt, hogy 1490-ben az 1463-iki megállapodások ellenére se jutott Magyarország trónjára se Frigyes, se Miksa. A Jagellók alatt a németek hivatalosan is elismerték az itteni németgyűlöletet. Hogy a nemzeti királyságról szóló 1505. évi nyilatkozat mennyire a németek ellen szólt, annak bizonyossága az, hogy Miksának e nyilatkozat megakadályozása céljából hazánkba küldött követei, miután elkésve érkeztek, a németgyűlölet miatt nem tartották tanácsosnak, hogy Pozsonyból Buda felé jöjjenek és azt írták Pozsonyból uruknak, hogy a magyarok a németeket kutyáknak nevezik és inkább készek az országot a töröknek átengedni, mint Miksát királyuknak elismerni.² Ha volt Máriának hazánkban missiója, annak mindekelőtt a Habsburgok trónja előtt álló ezen nagy akadálynak elhárításában kellett volna állania. Hogy e tekintetben mit

¹ Katona, *Historia Critica* XIII. 78. *Teutonici nominis odio.*

² 1505 nov. 15-én kelt levelük a bécsi Házi, udvari és állami levéltárban a Maximiliana-gyűjteményben.

végzett ő Magyarországbán, azt mutatják : 1. az itt járó német követek, főleg Andrea da Burgo jelentései a magyarországi németgyűleletről¹ ; 2. az 1525. évi országgyűléseknek a németek ellen szóló végzései ; 3. Ferdinánd követeinek az 1526-iki királyválasztás előtt a magyar rendekhez intézett beszédének az a részlete, a mely így hangzik : »Igyekezni fog Ő Felsége, hogy a gyűlés, mely az emberek rosszakarata és mesterkedései által a németek és magyarok közt gyökeret vert, kölcsönös és atyafiúi szeretetté váljék.«² Ezt a nagy akadályt, az akkor immár évszázados gyűlöletet nem sikerült Ferdinánd trónja elől elhárítania Máriának.

A Habsburgok magyarországi pártjának megalakítása se volt Mária királyné műve. 1463-ban tökéletesen biztosítják Frigyes vagy Miksa királyságát Magyarországon — már legalább is írásban. Mégis Mátyás halála után a tapasztalat megmutatta, hogy bármilyen tartalmú írás is kevés arra, hogy a Habsburgok magyar királysága megvalósuljon, ha egyúttal nincs egy Habsburg-párt is az országban. Mikor 1490-ben az 1463-iki szerződés ellenére is meghiusult a Habsburgok királysága Magyarországon, Miksa a keserű tapasztalatból azonnal levonta a jövőre szóló gyakorlati tanulságot : nem papirosbiztosítékokra, hanem olyan emberekre van szükség, a kik a Habsburgokat akarják látni a magyar trónon. Nem is volt túlságosan nehéz neki ilyen embereket találnia : mindazok, a kik nem voltak részesei az Ulászlót megválasztó szövetkezésnek, azonnal Miksa pártjára állottak. Így Corvin János és összes hívei,³ Both András gráci kapitány,⁴ a Bánffyak, a Kanizsayak,⁵ György rácz despota, a Kishorváthyak, a Beriszlók⁶ és még sokan mások egymásután »választották meg és ismerték el«⁷ Miksát magyar királynak. Így alakult meg Ulászló választása után Miksa buzgólkodására hazánkban a Habsburg-párt, de a hozzája való tartozás egyelőre »felségsértésnek« tekintetett. Az 1491-iki pozsonyi békének a Habsburgokra nézve épen az volt a fontossága, hogy Miksa pártjára nézve megszüntette a »nota«-t és ezt a pártot nyilvánosan törvényesnek ismerte el. A magyarországi Habsburg-pártnak megalapítása és szervezése tehát nem Mária királyné, hanem Miksa császár munkája és érdeme volt.

¹ Főleg 1523 és 1524-ből. Házi, udvari és állami levéltár. Correspondenz.

² Jászay, A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. 322. l.

³ Kraus, Maximilians I. Beziehungen zu Sigmund von Tirol. 34—38. l.

⁴ 1490 decz. 8-i oklevele a Házi, udvari és állami levéltárban.

⁵ 1490 szept. 28-i oklevelük a Házi, udvari és állami levéltárban.

⁶ 1490 nov. 1-i oklevelük ugyanott.

⁷ Elegimus et acceptavimus, mondja az 1490 nov. 1-i oklevél.

Nem jelenti Mária szerepének csökkentését, hogy a magyaroknak a németekkel való kibékítését végre nem hajtotta és a Habsburg-pártot hazánkban meg nem alakította, mert hiszen mindig szem előtt kell tartanunk, hogy 16 éves korában jött Magyarországra és 22 éves korában már el is távozott innét. Olyan időszak ez az emberi életnek, a melyben csak elvétve kerülnek olyan egyéniségek, a kik maguk az urai az összes tetteiknek. Ortway is mindig kiemeli Bornemisza János budai várnagy és pozsonyi ispán nagy szerepét Mária mellett, anélkül azonban, hogy összeköttetésük fontosságát és annak egyes tényeit keresné. Pedig sok jel mutat arra, hogy Mária magyarországi tartózkodása idején benne kell látnunk a Habsburg-pártnak fejét Magyarországon. E szerepre juttatta Bornemiszát az, hogy három uralkodót élt túl: Mátyást, Ulászlót és Lajost, mindig a Habsburgok érdekeit szolgálva. Maga Ferdinánd ismeri el mindezt 1526 szept. 24-iki oklevelében és e napi adományát e szavakkal okolja meg: pro cumulativissimis meritis.¹ 1519-től kezdve soha nem Mária, hanem mindig Bornemisza az, a kit Szapolyai pártja minden áron el akar távolítani a király mellől, a mi világosan mutatja nekünk az ő nagy fontosságát. Mellette Mária szereplésének jelentőségét abban látjuk, hogy a magyar trónra törekvő Habsburgok közül ő tényleg bírta a magyar trónt és állandó összeköttetésben állott testvéreivel, noha a magyar országgyűlések állandóan a legnagyobb bizalmatlansággal nézték az itt tartózkodó német követeket és eltávolításukat mindig követelték.

Hogy Magyarországon való tartózkodása alatt nem ő volt a Habsburg-párt középpontja, az teljesen bizonyos abból, hogy az itteni Habsburg-pártiak állandóan Ferdinándhoz fordulnak: Szalkay László² egri püspök, Szathmáry György primás,³ Erdődy Simon zágrábi püspök⁴ Erdődy Péter,⁵ Brodarics István⁶ (hogy csak a nagyokat említsük) minden kérelmüket közvetlenül Ferdinándhoz intézik. Még a Habsburg-párt se növekedett Mária magyarországi tartózkodása alatt és elég az 1525-iki országgyűlések eseményeire s az 1526-iki királyválasztásokra utalnunk, hogy láthassuk, mennyivel nagyobb volt ekkor a Habsburg-ellenes párt a Habsburgok pártjánál.

Az a nagy szerep, melyet a szerző Máriának követel, tényleg

¹ Házi, udvari és állami levéltár. Privilegia Ferdinandi.

² 1523 szept. 24-i levele Ferdinándhoz ugyanazon levéltárban, Hungarica Conv. D. j. a.

³ 1523 decz. 3-i levele u. o.

⁴ 1524 ápr. 5-i levele u. o.

⁵ 1524 ápr. 7-i levele u. o.

⁶ 1524 máj. 3-i levele u. o.

nem is tárul szemünk elé a műnek azon részében, a mely Mária magyarországi tartózkodásával foglalkozik, sőt a könyv első felében mintha épen az ő személye szorulna kissé háttérbe az országos események mellett. Ez a jelenség igen érthető. Mária magyarországi tartózkodásának idejéből nincsenek olyan bőven adataink, hogy ő lehetne az elbeszélés középpontja. Ennek megfelelően dolgozik az író is: igen érdekes és részletes korképet ad II. Lajos koráról, a melybe — a mennyire lehet — bele van rajzolva a királyné szerepe is, a mely eljárás különben teljesen megfelel annak az aránynak, a mely fennáll az országra és Máriára vonatkozólag ránk maradt adatok között.

Eléggé nem méltányolható szorgalommal gyűjt össze Ortway minden adatot, hogy hősnőjét és férjét, II. Lajost jellemezhesse. A mit e fejezetben (V. fej. 61—69. l.) találunk és látunk, az adja legjellemzőbb képét a szerző dolgozómódjának. Előtte nem marad jelentéktelen és észrevétlen a legkisebb feljegyzés se, a mely megvilágítja a tárgyat, a melyről ír és a mit csak írásba foglaltak Máriára és Lajosra nézve, a mennyiben az ránk maradt, talán az utolsó betűig megvan e fejezetben. E jellemrajzokhoz csak egy megjegyzést legyen szabad fűzni: alighanem némi euphemismussal vannak megírva. Ha olyan adat kerül, a mely nem mindenben kedvező a jellemrajzra nézve, a szerző inkább a forrás hitelességét vonja kétségbe, mint hősnőjének minden kifogás nélküli voltát. Főleg ez a sorsuk Marino Sanuto feljegyzéseinek. Lehet, hogy e kivonatok kissé az indulat hatása alatt mondanak kellemetlenségeket Máriáról, de mivel Szerémi egy-két dolgot hasonló stílusban traktál, aligha lehet egyszerűen a rosszakarát szüleményeinek tartani őket. Hiszen maga Ortway is minden fenntartás nélkül elfogadja ugyanezen forrás adatait Lajosra nézve. Ugyanez a fejezet egy más tekintetben is megmutatja az olvasónak, hogy ez ismertetés azon szava, mely a szerző pontosságát emeli ki, a valóságban mit jelent. Nem kevesebb, mint teljes négy oldalon vannak felsorolva Máriának *a)* festett arcképei, *b)* szoborművei, *c)* relief-arcképei, *d)* metszett arcképei (82—86. l.). A ki ezt a felsorolást megnézi a könyvben, ismét megismerheti az egészet.

Mária németalföldi működése szervesen hozzátartozik ugyan az ő életrajzához, de a hazai történelem szempontjából kétségtelenül kevésbé jelentőséges, azért legyen szabad e részről röviden annyit megemlíteni, hogy a munka ezen részét is ugyanaz a pontosság jellemzi, a mi Mária Magyarországon eltöltött életének tárgyalását. A szerző a helyszínen is igyekezett mindazt összegyűjteni, a mi a királyné németalföldi tartózkodására vonatkozik és így kimerítő leírását kapjuk Mária németalföldi szereplésének. E tekintetben is beváltja szerző a könyve elején tett azon ígéretét,

hogy »egy összefoglaló, Mária életműködésének összességét feltüntetni akaró« műnek megírására vállalkozott.

Mária életrajzának elbeszéléséhez írt Bevezetés e szavakkal végződik: »Minden e műben mutatkozó fogyatékoságot mentsen a kegyes olvasó bírálataiban szándékom nemessége és lelkesedésem tisztasága«. Ez ismertetés elégszer hangsúlyozta, hogy fogyatékoságról nincsen szó a munkában, ellenben örömmel ismeri el, hogy e könyvben tényleg megvan a lelkesedés tisztasága. Úgy érezzük, hogy a hősnő közt és köztünk olvasók közt csakugyan ott áll a szerző, a ki élénk gonddal vigyáz arra, hogy mi is mindig ugyanolyannak lássuk hősnőjét, mint ő, a ki mindenben csak a jót keresve és látva, hangyaszorgalommal szedi össze az adatokat, hogy minden állítását igazolja előttünk. Hogy ennek daczára a szerző a legnagyobb mértékben megőrzi a történetíró objectivitását, arról minden olvasó meggyőződhetik.

Nem volna teljes ez az ismertetés, ha befejezésül meg nem jegyeznénk, hogy a művészettörténeti vonatkozások iránt különös figyelmet mutató munka pazarul van díszítve a legszebb képekkel.

Szabó Dezső.

Karácsonyi János: Magyarország egyháztörténete főbb vonásokban 970-től 1900-ig. Nagyvárad, 1915. 499 l. (Második kiadás.)

Karácsonyi János jelen munkája első kiadásához (1906) írt előszavában azt mondta, hogy munkájával égető hiányon akar segíteni, mivel nincs könyv, mely az újabb történetírás eredményeire támaszkodva tájékoztatná Magyarország művelt közönségét hazánk egyháztörténetéről. Negyven év óta nem jelent meg magyar egyháztörténet. Balicsnak különben jeles könyve nem teljes, Lányinak Knauztól átdolgozott műve pedig már megjelenésekor sem igen ütötte meg a mértéket, különben is 1866-ban jelent meg. S hogy ez a hiány tényleg mennyire égető volt, mutatja, hogy az első kiadás ezer példánya 9 év alatt teljesen elfogyott. S igazán sajnálatos, hogy a szerzőnek ez a panasa, a mennyiben egy nagyobb egyháztörténetre vonatkozott, most, a második kiadás megjelenésekor is jogosult. Pedig irodalmunknak ez a hiánya alig érthető. Szükség, sürgős szükség volna ilyen munkára; nagy és hálás közönségre találna, a ki megírná. Igaz, hogy egyháztörténetünk emlékei nincsenek még oly mértékben összegyűjtve, kiadva és részletekben feldolgozva, hogy az előmunkálatok lehetővé tennék oly magyar egyháztörténelem megírását, a mely például Hauck munkájával vetekedhetnék, de hogy nálunk is meg lehet írni egyháztörténelmünknek legalább egyes tekintélyesebb feje-

zeteit, és pedig tudományosan, azt megmutatta, hogy csak egy példát említsünk, a nagyérdemű Fraknoi Vilmos Magyarország és az apostoli szentszék összeköttetéseiről szóló szép munkájával. Tehát nem volna talán lehetetlen Magyarország teljes egyháztörténetét megírni, mondjuk pl. a Balics művének terjedelmében, felhasználva a történetírás újabb eredményeit. Igaz, ehhez igen nagy munkabírás és munkakedv, meg oly hatalmas tudás volna szükséges, a mely egy tanulmányokban eltöltött életet tételez fel. Karácsonyi Jánosban azonban ezek a feltételek megvannak, s annál jobban sajnáljuk, hogy könyve második kiadásában megtartotta az elsőnek szűk kereteit.

A terjedelemmel együtt megmaradt a könyv szerencsés beosztása is. Egyháztörténelmünket négy korszakra tagolja; a megtérés kora (970—1074); a magyar nemzet mint a katolikus vallás követője és oltalmazója (1074—1526); a katolikus és protestans vallás küzdelme (1526—1711); az államnak az egyházakhoz való különböző viszonya. A korszakok anyagát — természetesen az első kivételével — szakaszokban tárgyalja. A szakaszok az országos vallásügyi állapotokkal, Magyarország és az apostoli szék összeköttetésével, a szerzetesrendekkel, az iskolákkal és hit-tudománnyal, a ker. katolikus papság helyzetével (jogok, kötelességek, előléptetés, jövedelem, fegyelem), az istentisztelettel és egyházi fegyelemmel, a görög és örmény szertartású katolikusokkal foglalkoznak. A két utolsó korszakban külön szakasz van szentelve a nem katolikus felekezetek nevezetesebb belső eseményeinek.

Ezekben a keretekben dolgozza fel szerző óriási anyagát, gondosan megválogatva mindenütt a legfontosabbat, úgy hogy alig van egyháztörténelmünknek jelentékenyebb kérdése, melyre könyvétől rövid, de első tájékozódásra elégséges választ ne kapnánk. A könyvnek aránylag csekély terjedelme s így az egyes kérdéseknek szentelhető tér szűk volta magával hozza persze azt is, hogy néha túl röviden kénytelen szólni olyasmiről, a miről már első tájékozódásban is többet óhajtanánk tudni. Így a 46. lapon azt mondja, hogy Zsigmond király a János-lovagokat elnyomta és csaknem megsemmisítette. Kár volt hozzá nem tenni, hogy ez a Palisnai János vránai perjel lázadásával áll kapcsolatban. A templomosokról meg (73. l.) — miután néhány házukat megemlíti — azt mondja, hogy Magyarországon nem sokan voltak és semmi jelebbet dolgot nem műveltek. Úgy véljük, hogy szereplésük a mohi pusztai csatában elég jeles ahhoz, hogy meg lehessen említeni. Általában jelezniünk kell, hogy szerzőnek csekély tere mellett is gondja van arra, hogy az egyes szerzetesrendeknek legalább főbb házait megemlítsse. Kár, hogy — úgy látszik éppen helyszűke

miatt — ezek a felsorolások nem mindenütt teljesek, mint épen a templomosoknál, János-lovagoknál. Jelen viszonyaink közt ugyan nem is lehetne mindenütt teljes felsorolást adni, s bizonyos, hogy egy jövődő, nagyobb teredelmű magyar egyháztörténelemnek egyik első feltétele oly monasteriologia megírása, a mely nem csupán az eddigi kutatások eredményeit dolgozza fel, hanem úttörő munkára vállalkozik oly területeken is, és ezek jelentékenyen nagyok, a melyeken jóformán csak az első lépéseknél tartunk. Hisz az augustinus remeték és kanonokok, dominikánusok (Ferrarius derék, de régi, s Pfeiffer igen jó, de csak a legelső kort felölelő munkájától eltekintve), prémontreiek, különböző ferenczrendűek, pálosok stb. története még csak nagyon kevésbé képezte tudományos kutatás tárgyát.

Igy van ez egyébként nemcsak itt, hanem sok más területen is. Épen ezért, ha fentebb panaszkodtunk szerző túlságos szűkszávisága miatt, ez legelső sorban azért volt, mert ő maga is, s még ebben az aránylag kisterjedelmű munkában is, akárhány helyen úttörő munkát végzett, s így, ha ő szűkszávis, ez kétszeres baj nekünk, mert máshonnan akárhányszor egyáltalán nem szerezhettünk bővebb felvilágosítást. Hisz hányszor kell a szerzőnek kizárólag a saját előmunkálataira támaszkodnia, mert más nincs, vagy számba se vehető. Épen a Karácsonyi János munkájának kiváló tulajdonai még erősebben felkeltik bennünk a vágyat egy ugyanily lelkiismeretesen megírt, de terjedelmesebb, bővebb egyháztörténet után. Csakhogy persze az is szükséges, hogy addig is, míg az meglesz, végezzük el lehetőleg az alapvető munkát, kútfők, okleveles és egyéb adatok összegyűjtését és monographikus feldolgozását.

A szűk terjedelem megtartása mellett is azt tapasztaljuk, hogy szerző munkájának e második kiadásába több oly adatot felvett, a mely az elsőből hiányzott, nagyrészt olyanokat, a melyeket a kutatás 1906 óta hozott napvilágra. Egyik-másik kérdésben pedig azóta megváltoztatta álláspontját, illetve új eredményre jutott. Minthogy ezeket a bővítéseket és változtatásokat Lukcsics József dr. a Katholikus Szemlében (1915. áprilisi füzet, 447 l.) írt ismeretében már felsorolta, mi csak utalunk erre.

Bővült a könyvhöz függelékként csatolt jegyzéke az egyháztörténetre vonatkozó fontosabb kútfőforrásoknak és műveknek. Ebben helyet találtak a szakirodalomnak az első kiadás óta megjelent főbb termékei. Ez a kis bibliographia nagyon hasznos lesz különösen azon egyetemi és theologiai hallgatónak, a kik magyar egyháztörténelemmel bővebben óhajtanak foglalkozni. Azt hisszük, az összeállítás részben ezt a célt is akarta szolgálni. Megvalljuk azonban, nem mindig értjük, hogy szerzőt a bibliographia összeállításában mily szempontok vezették? Általában a

kiválasztás igen helyes, de feltűnik, hogy míg meglehetősen csekély érdekű művek és cikkek is szerepelnek benne, hiányzik pl. a Smičiklas-féle Codex, Péterffy (Sacra concilia), Batthyányi (Leges eccl.) stb., oly könyvek, melyek részben bizonyára már elavultak, de ma sem nélkülözhetők, a mint hogy szerző a jegyzetekben idézi is őket. Különben is a jegyzetekben sok oly műre és cikkekre hivatkozik, a mely az összeállításból hiányzik, úgy hogy a jegyzetek idézetei teljesebb bibliographiát adnak. Mi Karácsonyi János helyébe okvetlenül felvettük volna az összeállításban a szerző néhány újabban megjelent értékes dolgozatát (Ki koholta a Sylvester-bullát?, Világbolondító Tomkó János, Az argyasi püspökség), a melyek a maguk kérdésében korszakalkotók. Igaz, mindez meg van a jegyzetek közt, de egy-két lapnyi bővítés a bibliographián nagyon megkönnyítette volna a jövő fiatal egyház-történet-kutatóinak a tájékozódást.

Mindenképen nagyon értékes gyarapodása a könyvnek, hogy a szerző jegyzeteket csatolt hozzá, a mi az első kiadásban hiányzott. Kár, hogy ezek egy csoportban, folytatólagosan számozva — és elég rosszul számozva — a könyv végére kerültek. Lehet, hogy nyomdatechnikai szempontból így kényelmesebb, de az általános szokás és saját tapasztalatunk azt mondja, hogy a lap alján való jegyzetelés viszont az olvasónak kellemesebb s megkönnyíti a jegyzetek használatát.

Még két nagyon helyes újítást hoz a második kiadás. Az egyik a pontos névmutató, a melyben igazán csak keresve lehet hibát, helyesebben hiányt találni, a másik, hogy a lapok szélén vezérszavak jelölik a tárgyalt anyagot. A könyv könnyű használatát mindkettő nagyon előmozdítja.

Nem mondhatjuk ugyanezt a formában történt változásról. A kicsiny alakú és vaskos kötet sem külsőleg szépek, sem praktikusnak nem mondható. Az ilyen alakú könyv már rövid használat után is elveszti alakját, szétesik, különösen, ha ily súlyos papírra van nyomva. Hát még egy kézikönyv, a melyre tanulónak, tanárnak, szakembernek és érdeklődőnek nap-nap után szüksége van. Azt hisszük, az előreláthatólag szükségessé váló harmadik kiadásnál helyesebb lenne visszatérni a régi alakhoz.

A nyomdai kiállítás különben is több kifogás alá esik. Elég sok a sajtóhiba, a melyek közül egyik-másik nem szakembernek valóban zavaró. E helyen is megemlítjük, hogy a jegyzetek számozásában bosszantóan sok a hiba, egyik-másik szám teljesen elmaradt vagy elcserélődött.

Ezeket csupán a bizonyára nem soká késő harmadik kiadás számára jegyezzük meg; magán a könyv értékén ezek a kis szép-

ség hibák nem változtathatnak. Ezt az értéket különben mi jóformán fel sem tudjuk becsülni. Egyrészt, mert a könyvhöz komoly tárgyi kifogás nem férhet, másrészt, mert hiányzik az érték mértéke, nincs, a mivel összehasonlíthassuk. Nagy hálával vettük, úgy hiszem mindnyájan, a kiket a magyar egyháztörténet többé-kevésbé érdekel, ezt a második kiadást, a melynek praktikus sikere, elterjedése, már a hasznos újításoknál fogva is, bizonynyal még nagyobb lesz, mint volt az elsőé, s csak azt óhajtanánk, bár venné magára az illustris szerző a forrón óhajtott nagyobb magyar egyháztörténelem megírásának dicsőséges munkáját. Mert ez a munka és ez az író egymásnak termettek.

Patek Ferencz.

Aleksa Ivić: Istorija Srba u Ugarskoj od pada Smedereva do seobe pod Carnoievicem (1459—1690). Zagreb 1914. 8, 284 i.
(A magyarországi szerbek története Szmederevo bukásától a Csernoevics-féle bevándorlásig.)

A XV—XVII. századi magyar történelmi források a magyar földön való rácz csapatok tevékenységéről igen gyakran számolnak be. Akár az északi Magyarországról, Erdélyről vagy a déli részekről, akár Mátyás és Ulászló királyok és lengyelek között lefolyt csatákról, az erdélyi fejedelmekkel való harcokról vagy a török betörésekről van szó, a rácz csapatok mindenütt számottevő szerepet játszanak. Az akkori magyar történetírók mint Bonfinius, Istvánffi, Szerémi György, Verancsics, Forgách, Décsi János, Illésházy, Szamosközy stb., a magyar és az erdélyi országgyűlés aktái, az oklevélgyűjtemények majdnem minden oldalon említést tesznek rácz harcosokról és vezéreikről. A fentebbi mű szerzője az ismert anyag mellett a különféle levéltárakból új és igen bő anyagot használt fel s az adatokat genetikus összeköttetésbe hozván, sikerült irodalmi egységet alkotott: a magyarországi szerbek XV—XVII. századbéli történetét.

Ivics műve a középkori szerb állami élet bukását tárja elénk. A szerb despotatus nem saját hibái folytán bukott meg, nem természetes halállal (megöregedés avagy belső egészségtelen állapot következtében) halt meg, hanem erőszakkal megfojtották a törökök. De valami szívósság és életerő megmaradt a szerb nemzetben. Ezen erő azonban nem a hazai földön érvényesült, hanem Magyarországra való kivándorlások folytán leginkább a törökök ellen vívott harcokban nyilvánult meg és pedig a magyar zászló alatt. Azért ellentétben a folytonosan forrongó és a török uralom ellen lázadó Montenegróval szemben, a hol nagyobb kivándorlások nem észlelhetők, a leigázott Szerbia egészen a XIX.

századig nyugodt maradt. A mi erő, büszkeség és a harcra való kedv a szerb nemzetben megvolt, mindaz a szomszédos Magyarországba menekült, melyhez a byzanci hatalom hanyatlása óta már a Nemanyicsok országát erős kötelékek fűzték, melytől a fuldokló despotatus félszázadon át segítségét kapott és végleges megmentését is várta, a hol nemcsak menedéket, hanem új hazát is kaptak nemcsak a gyéren menekülők, hanem a szerbek százezrei is! A mai szerb királyság azonban teljesen elfelejtette, hogy a szerb nemzet mivel tartozik a századokon át vendégszeretetet nyújtó Magyarországnak...

Különbéle időkben a magyarok különféle módon fogadták a rácز menekülőket. Azon magyar uralkodók, a kik a törökök ellen folytatandó harcban főfeladatukat látták, igen szívesen fogadták a szerbeket s bizonyos politikai befolyásban is részesítették őket, sőt Mátyás király a száműzött dynastáknak despotai czímet is adományozott. A nyugodtabb időkben azonban s azon királyok alatt, a kiknek nem volt harci ambíciójuk, a szerb harcosok beözönlése olykor valódi kellemetlenséget jelentett az állami közegek számára.

Ivics könyve behatóan tárgyalja a szerémségi despoták, a Jaksicsok (Magyarországon 1464—1542) és Belmuzsevis († 1051) korszakát, a Brankovicsok despoti címének a szlapon Beriszlókra való átvitelét, a szerbek részvételét a Dózsa-féle lázadásban, Bakics Pál († 1537) és testvérei megérkezését, Nenad János (»a Fekete Ember«) feltűnését a mohácsi vész után († 1527), Bozsics Radics († 1528), Balentics István († 1534), Ovczarevics, Cserepovics szereplését. Részletesen le vannak írva a magyarországi szerb mágánások rokon- és házassági kötelékei a moldva és oláh fejedelmekkel; kimutatja, hogy a mai Bálintitt bárók Balentics István előkelő szerb mágánás ivadékai, hogy továbbá számos magyar főúri család női ágon a szerb Bakicsok, Jaksicsok, Ovczarevicsek és Cserepovicsektől származik. Az író igen részletesen leírja a XVI—XVII. századbeli erdélyi forrongások tarka képét, Deli-Markó, zalánkeményi Rácз György (akkor még számos szerb főnök minden más vezetéknév helyett egyszerűen a »rácз« szót használja) és Temesvári Száva actióját, a szerb kereskedők és a görögkeleti egyház életét. Könyvét a törököknek Magyarországból való kiveretésével és új rácз családok beözönlésével Csernoevics Arzén ipeki patriarka vezetése alatt fejezi be.

A magyar történetírás számára Ivics könyve mindenesetre sok érdekes és új adatot nyújt. De a szerb történetírás számára ez a mű még sokkal többet jelent, miután a szerbeknek úgyszólván nincsenek munkáik, melyek a szerb despotátus bukásától (1459) a XVIII. századig terjedő korszakot tárgyalják. **Dr. Sufflay Milán.**

Győrffy István: A feketekőrös-völgyi magyarság települése. Az erdélyi magyarság eredete. Budapest, 1914. 102 lap, 11 térképpel és több ábrával.

Győrffy István: Dél-Bihar népesedési és nemzetiségi viszonyai negyedfélszáz év óta. Budapest, 1915. 37 lap, egy statiszt. táblázat-melléklettel. Mindkettő különlenyomat a *Földrajzi Közlemények* 1913., illetőleg 1915. évf.-ból. (Kempfner S. bizománya, IV. Múzeum-körút 21.)

A múlt század hetvenes éveiben Szathmáry György és Szabó Endre egy »Hunyadi-Album« cz. évkönyvet adtak ki.

A vidék történetének kellő ismerete nélkül, elhamarkodott következtetések, rossz megfigyelések és téves általánosítások alapján egy tételt állítottak fel e könyvben: a magyarság eloláhosodását. Ez a tévedés csodálatos gyorsan meggyökeresedett a közönség hitében; a napisajtó, tankönyvek s a szépirodalom azóta mint igazságot hirdetik, hogy a magyarságnak nemcsak hódító ereje nincs már saját országában, de még ellenálló képessége sem: nagy tömegekben szakad el törzsétől, s olvad be egy kisebb kulturájú idegen fajba: az oláhba.

E bl hit ellen Jancsó Benedek szólalt fel először, kimutatván az eloláhosodási elmélet egész alaptalanságát; agitatójára az Országos Magyar Szövetség 1909-ben külön vitaestélyeken tárgyalta ezt a kérdést, s épen e vitákon derült ki, hogy mennyire görcsösen ragaszkodik nemcsak a nagy közönség, hanem a szaktudomány is ehhez a jóhiszemű tévedéshez, mely azonban kishitűséget keltve, a nemzet önmagában való hitét őrli. Jancsó nyomain Ajtay József és e sorok írója támadták hirlapokban és röpiratokban ezt a szerencsétlen elméletet.

»Eloláhosodásról, beolvadásról és beolvasztásról általánosságban nem is lehet beszélni. A hazai oláh nem egységes ethnikumú nép, s ellenálló vagy beolvasztó ereje is vidékenként különböző. Míg alapos részlettanulmányok az egyes vidékek néptörténetét nem tisztázzák, addig az eloláhosodás kérdését világosan nem látjuk.«¹

Végre megjelent az első alapos részlettanulmány; szerzője nagy utánjárással, széleskörű történelmi, nyelvészeti, föld- és néprajzi kutatások alapján mutatja be a feketekőrösmelléki magyar nyelvszigetet Dél-Biharban, és a mit a múlt és jelen lelkiismeretes kritikai vizsgálatával, oklevelekből és helyszíni tanulmányozásból megállapít, igazolása annak, a mit Erdélyre vonatkozólag vitattunk: háborús dúlások sok helyről kipusztí-

¹ Gagy J. beszéde. Orsz. Magy. Szövetség 1909. 2. sz.

tották a magyarságot, másunnan jobb megélhetési helyre költözött el s földje a helyére települő oláh kezébe került, de maga a magyar ember csak ott oláhosodott el szórványosan, a hol erőszakkal katholizáltatván, református egyházi szervezettől megfosztották. •

A vizsgált területen ma a Fekete-Körös felső völgyén 10, az alsón 6 községben laknak magyarok: Belényes, Rézbánya, Vaskóh, Köröstárkány, Kisnyégerfalva, Városienes, Körösjánosfalva, Belényessonkolyos, Belényesújlak, Magyarremete; Gyanta, Tenke, Bélfenyér, Kisháza, Tenkeszéplak és Magyarcséke. E községek nagy része magát székely eredetűnek, s Erdélyből kitelepítettnek tartja. Györffy a helynevek alapján megállapítja a már Karácsonyi Jánostól nagyjában kijelölt egykori gyepek vonalát, melyek Erdély birtokbavétele előtt védték a honfoglaló magyarság országát. A gyepevonal nyomait mutatják az egész Fekete-Körös völgyén a helynevek. A gyepek őrei pedig a besenyő-székelyek voltak, legalább a Körösök mentén mindenfelé megtaláljuk nyomaikat; de húzódtott utánuk a magyarság is a folyók völgyén felfelé, át a hegység másik oldalára, s mikor I. István király korában a gyepeket messze keletre tolták ki az új foglalás biztosítására, benépesítették a gyepeülvét: Erdély nyugati felét.

Györffy tehát megfordítja az eddigi tételt, hogy e vidék Erdélyből nyerte volna magyar lakosságát; szerinte a határőrző szolgálatból felszabadult magyar és elmagyarosodott besenyő-székely egy része húzódtott át Erdély völgyeibe, ezért egyezik a nyelvjárás, népszokás, építkezés a Felső-Körösök mellett megmaradt magyarságéval. Az üresen maradt hegygerinczekre húzódtott azután fel a Balkánról beszállingózó pásztorkodó oláh. Nincs itt terünk részletesen ismertetni a szerző bizonyítékait, melyek olyan szigorú logikával sorakoznak, hogy nehéz volna elképzelni olyan ellenérvelést, mely hypothesisét megdőntené vagy csak megingatná is.

Kevesebb bizalmam van azon fejtegetéséhez, hogy a gyepeket olaszok készítették. Az egész Árpád-kori olasz beköltözésre vonatkozólag figyelemre méltó Auner Mihály legújabbban a Tört. Társulatban bemutatott tanulmánya, melyben részletesen kimutatja, hogy az olaszoknak nevezett bevándorlók vallonok és francziák voltak, a mit már Csánki is észrevett. De Szt. István előtt készült gyepeknél semmiféle nyugati telepesre nem gondolhatunk.

A tárgyalt terület lakosságának eredetét tisztába hozva, az egyes községek tárgyalására tér át a szerző. Itt már nem kell hypothesisekkel dolgoznia; az Országos Levéltár sok felhasználatlan összeírását lelkiismeretesen áttanulmányozva és a

helyszínen szerzett adataival egybevetve, mutatja be a vidék újkori történetét. Az alsó völgy magyarságát a török-tatár portyázók jórészt kipusztították, helyökbe oláhok jönnek. A török korszak után összeírják a lakosságot : az összeíró bizottságok nem ismerve a nép nyelvét, a különben is csak keresztneveket használó oláhságot jórészt magyar vezetékszókkal látják el. A vidék földesura, a nagyváradai róm. kath. püspök megkezdi a katholizálást, a gör. kel. oláhból gör. kath. lesz, a kálvinista magyar a zaklatás elől kiköltözik, s az egykori magyar református falvakban magyar nevű görög katolikus oláhságot találunk. Nem önként kínálkozik tehát felületes szemléletre az a feltevés, hogy a magyarság eloláhosodott?

De Györffy nem felületes szemlélő ; nagy tudása erős kritikai érzékkel és becsületes szókimondással társul. A mint a nyelvészet terén nem hitt Böszörményinek, a történelemben sem vezetetti félre magát Acsádi és Balogh Pál tévedéseitől. A 16 község minden egyes családjának utána jár : mikor került abba a községbe, honnan ; vagy őslakó-e, hol a telke, hol a földje ; pontos térképeket rajzol az egyes községekről, melyeken világos áttekinthetőséggel ábrázolja az egyes nemzetségek és családok térfoglalását, birtokállományát, terjeszkedési vonalát. Idézi a régi okleveleket, s az új kataszteri nyilvántartást, nyomozza a községek neveinek változásait, s megrója a katonai térképek osztrák felvevőit, s a magyar Törzskönyv-bizottságot, melynek munkája ellen különben az ország más részeire vonatkozólag is sok kifogás tehető. Nem elégszik meg holt statisztikai adatokkal, hanem a nemzetiségi számarány legkisebb hullámzásánál is utánanéző, hogy mi okozta azt : ipartelepek felállítása ? kivándorlás ? beköltözés ? az iskola kulturmunkája ?

Legyen szabad itt rámutatnom statisztikai fejtegetéseiben két apróbb tévedésre : Köröstárkányon a statisztikai táblázat 29 oláhot mutat ki (51. lap), a tárgyalás során azt írja, hogy »Tárkányban ma nincs egyetlen oláh sem«. (64. lap.) »Gyantán 1910-ben 22% az oláh ; vallásra nézve . . . gör. keleti 24%, gör. kath. 2%, tehát az oláhok 4%-a már magyar anyanyelvűnek vallotta magát.« Itt egy kis hiba van a számításban, mert a dolog úgy áll, hogy Gyanta község lakosságának 22%-a oláh nyelvű, de 26%-a tartozik a két oláh egyházhoz ; a 4% különbség nem az oláhok, hanem az összes lakosság 4%-a, vagyis a községbeli oláhság 15.39%-a, a mi kissé szebben fest. Egy kis hiba akad a neveknél is : a magyaros hangzásúak közt sorolja fel a Kola, Komán, Mayláth familiát, pedig ezek alighanem még balkáni eredetűek, s a Mayláth-név azért még nem lett magyar hangzású, mert a család egyes ágai elmagyarosodtak.

Tárgyalásait néhány megszívlelendő indítvánnyal végzi, de ezek fejtegetése nem tartozik folyóiratunk tárgykörébe, reméljük azonban, hogy a napisajtóban találkozunk majd velök, s még inkább reméljük, hogy ez az első szó ezen a helyen nem lesz utolsó Győrffyról, mert tőle várjuk ilyen részlettanulmányok során azt az égetően szükséges nagy munkát: az oláh incolatus kérdésének végleges megoldását, a mende-mondák, jóhiszemű tévedések és rosszhiszemű ferdítések végleges elhallgattatását. Ennek a két részlettanulmánynak sikere hivatás-szerű kötelességül rója ezt rá.

Gagyí Jenő.

Lukcsics Pál: Schwartner Márton élete és tudományos jelentősége. Veszprém, 1914. Egyházmegyei könyvnyomda. 8°, 163 l.

A budapesti egyetem kegyeletes kötelességet teljesített, midőn a Schwartner-jutalomra épen az alapító életrajzát és méltatását tűzte ki pályatétel gyanánt. Úgy tudjuk, hogy jelen dolgozat erre a pályázatra készült, s ezt meg is nyerte; meg is érdemelte, mert tárgyát a kiadott és kiadatlan források igen lelkiismeretes és szorgalmas felhasználásával meglehetősen tekintélyes terjedelemben dolgozta fel, külön életrajzát nyújtva Schwartnernek, mint a milyennel bírnak akárhányan azok közül, a kik nála nagyobbak voltak. A feladat nem volt igen hálás, hisz Schwartner élete bármily munkás és elismerésre méltó különben, nem igen mutat jellegzetes vonásokat. Nem volt teremtő szellem, a kitől új eszmék áradnak szét, de a Hume-, Schlöser- és Gatterer-iskolának tevékeny és becsületes tanítványa, a ki a felszívott gondolatokat addig műveletlen területeken alkalmazza. Diplomaticája és Statisticája Magyarországon úttörő. Utóbbi munkája támadásokat vált ki az erősebben nemzeti szellemű íróink részéről, s e támadások némelyike bizony objective is megokolt, úgy hogy egészben véve Schwartner — bár szerző erősen igyekszik védeni — nem tartozik tudomány-történetünk legrokonszenvesebb alakjai közé. Az író mégis közel tudja hozzánk hozni alakját, s ebben nagy segítségére vannak Schwartnernak a mellékletben közölt levelei, melyek alapján nyílt és kedélyes jellemet mutatnak. Mindent összevéve, Veszprém áldozatkész biboros-püspöke elismeréseméltó munka kiadásának terheit vállalta e műben. — Szerző fiatal voltának tudható be a kiforratlan, sok helyen zavaros stílus. Az érthetőség rovására van a sok sajtóhiba is.

P.

Karl von Cserny: Deutsch-ungarische Beziehungen. Mit einem Vorworte des Königlich ungarischen Ministerpräsidenten *grafen Stefan Tisza*. Leipzig. (Verlag von Johann Ambrosius Barth.) 1915. 31 oldal. Ára 50 Pfennig.

Cserny Károly neve nem ismeretlen a hazai történettudósok előtt. Egyike ő azon magyar politikusoknak, kik nemcsak a történelmi hagyományok ápolását; megőrzését és érvényesítését tartják kötelességüknek, de magának a történelmi tudománynak, intézeteknek és intézményeknek messzemenő istápolását is a magyar állam elsőrendű feladatának tekintik. Hiszen az országos levéltár újraképzését is egy tartalmas parlamenti beszéddel sürgette meg, mely felszólalását annak idején folyóiratunk is kellőképen méltatta.

Ezen kis munkájában is magas történelmi szempontokból tárgyalja a magyar-német viszonyt, bárha szem előtt tartva a kérdés aktuális politikai vonatkozásait és a szélesebb német olvasókört, melynek a füzet szánva van, e viszonynak történelmi fejlődését nem nyújtja, de nem is nyújthatja. Kiindulási pontul megállapítja a mai nagy világháború történelembölcseleti tanulságait: úgy a kizárólag egyoldalú művelődéstörténeti alapra helyezhető, mint a materialistikus történeti iskola csődjét, mely iskolák szélső irányaikban a nemzet politikai eleven erőinek világtörténeti tevékenységét tagadásba veszik.

A politikai történelem ezen apologiájával kapcsolatban leszámol egy jelenséggel, melyet ellenségeink oly szívesen állítanak oda mint a magyarság politikai lelkiismeretének egyik jellemző sociálpszichológiai tünetéjét, leszámol az úgynevezett »németgyűlölettel«. Ezen az első pillanatra tényleg létezni látszott gyűlöletnek tárgyát szabatosan határozza meg a német nyelv és elnémetesítés köntöse alatt Magyarország államisége, nemzeti integritása és nemzeti jellege ellen irányult abszolutizmusnak. A munka praktikus politikai irányát, olvasóközönségét tekintve, czélszerűbb és okosabb átmenetet keresve sem lehetett volna találni történelmi fejtegetéseihez, a német-magyar barátság történeti indokolásához.

Classikus idézettel kezdi történelmi megállapításait. Emlékünkbe vési Palaczký bánatos sóhaját, mit jelentett a magyar nemzeti állam megalapítása Európa történetében, mily végzetes csapás volt ez az egész szlávra. Ezen tényt még a magyar történettudósoknak sem mindegyike méltatta eléggé, de kétszeresen helye volt *ebben* a munkában, hiszen a németek érthető okokból könnyen hajlandók a turán magyarság megletelezését

az indogermán művelődés egyik csapásának tekinteni, a mi a szintén idézett Dümmler szavaiból is kiérezhető.

Különben régi történetünk eseményeinél nem időzik tovább, hanem áttér a legújabb korszak idevágó vonatkozásaira. Idézi Kossuth Lajos 1848. június 12-iki beszédét. Méltatja az 1867-iki kiegyezés fontosságát az osztrák-németekre, gróf Andrássy semlegességi politikáját az 1870-iki német-francia háború alatt, a Hohenwarth-kabinet megbuktatását és természetesen a német szövetség megkötését. Érdekesen fejtegeti, hogy e szövetséget sem osztrák-német, sem szláv államférfiú nem hozhatta létre, hanem csak *magyar*. Idézi Bismarck levelét Schweinitzhez 1874-ből és a budapesti német consulhelyetteshez 1883-ból, Vilmos császár 1897-iki budapesti felköszöntőjét. Tehát német tudósokkal, államférfiakkal biznyítja a németeknek, hogy az egységes, erős magyar nemzeti állam a németységnek is létérdeke. Lelkesen, gondosan megírott kis füzet, melynek hatása, ha kellő számban kerül forgalomba Németországban, mindenesetre a művelt, elfogulatlan közönség előtt nem fog elmaradni.

Szerzőnek, kinek úgy látszik a kedve és tehetsége is megvan, mondhatnánk, majdnem kötelessége volna, hogy a magyar-német összeköttetések történetét szélesebb történelmi alapon, német nyelven ismertetné a németországi közönséggel. Együtt omlik a két nemzet vére és a vér folyók meg is teremtenék a két nemzet szilárd barátságát. A történelmi igazság megismerése azonban még jobban megacélozhatja azt és megteremtheti a történelmi igazságnak megfelelő megértő és tettekben is megnyilvánuló rokonszenvet a szélesebb német néprétegekben is, épen az igazság és az igazságot hirdető betű hatalmánál fogva.

—y u—

Petrik Géza: Magyar könyvészet 1901—1910. Az 1901—1910. években megjelent magyar könyvek, hírlapok és folyóiratok, atlaszok és térképek összeállítása. Tudományos szak- és tárgymutatóval. I—IV. füzet. Budapest, 1915. Ára füzetenként 3 korona.

A magyar tudományos körökben a »Petrik« szinte olyan fogalomná lett, mint a »Szinyei«. Nehezen indult bibliographiai irodalmunk két legbuzgóbb, fáradhatatlan munkása bámulatraméltó szorgalmával méltán megérdemelte azt az erkölcsi elismerést, hogy a kutatók kénytelenek minduntalan az ő műveikhez fordulni és a könyvtárak közönsége minduntalan az ő neveiket hangoztatja.

Még csak két éve, hogy Petrik az 1886. és 1900. közti irodalom feldolgozásának második kötetét közrebocsátotta és

immár új vállalkozása indul meg: az 1900—1910. évek irodalma, egy korszak, a melyhez fogható a termelés nagyságát illetőleg irodalmunkban még nem volt. A könyvészet szerkesztőjét ez a gazdag termelés nagy nehézségek elé állítja, de nagy nehézségekkel küzd a kutató is, ha ebben a rengetegben keres valamit, a miért érthető örömmel fogadjuk a munka megindulását. Különösen örülünk annak, hogy Petrik könyvészetében a tudományos folyóiratok cikkeit is felvette. Így legalább egy-egy folyóirat tíz évfolyamának értekezéseit egy helyen nézhetjük át. Hogy ez milyen könnyebbség, utalunk az Archaeologiai Értesítő, a Budapesti Szemle vagy az Ethnographia példájára.

A kor, a melyet a szerző feldolgoz, a modern magyar irodalom, a tudományos kutatás terén a mélyebben szántó, részleteket feldolgozó, módszeres vizsgálódás kora, a mely sok régi felfogást megdöntött, a mely tehát a tudomány mai állása szempontjából a jövő évek kutatóira a legfontosabb. Valószínű tehát, hogy ez lesz szerzőnek legtöbbet használt munkája.

A szép kiállítású munkát a M. Tud. Akadémia támogatásával a Magyar Könyvkereskedők Egyesülete adja ki. Kapható a szerzőnél (II., Donáti-utca 49).

Folyóiratszemle.

A Cél. Szeptember. — *Czirbusz Géza: Albánia és az albánok.* Albánia leírása föld- és néprajzi szempontból; az albán kérdés tárgyalásánál rövid történelmet is ad.

Akadémiai Értesítő. Aug.—szept. *Eber László: Báró Nyáry Jenő t. t. emlékezete.* A magyar archaeologia gyermekkorának jellemzéséből kiindulva ismerteti báró Nyáry Jenő archaeologiai kutatásait és irodalmi munkásságát, behatóbban különösen pilini és aggteleki ásatásait méltányolva. — *Ferenczi Zoltán: Petőfinek egy ismeretlen költeménytöredéke.* A töredék 14 sor, feleségéhez írta 1848-ban valamely távolléte alkalmából. — *Corpus Tacticorum Graecorum.* Vári Rezső tervezete és indítvány. Figyelmébe ajánljuk azonban az Akadémiának, hogy ez nem egyedül philologiai, hanem első sorban hadtörténelmi feladat. Ha tehát egy ilyen teljességre törekvő vállalatot megindít, abból Damaskusi Apollodoros Poliorketikája, Polyainos Stratagemataja, Hyginus: Liber de munitionibus castrorum-a, Vegetius (ámbár kitűnő modern kiadása van) és Heron Poliorketikája sem hiányozhat. Még fontosabb azonban, hogy a mennyiben szerzőik e munkákat képekkel kísérték, e képek facsimiléi és szakszerű magyarázatai is közöltessenek. — *Az ázsiai-törökországi ásatások.* Hekler Antal emlékiratban fejtette ki egy a kisázsiai Törökország területén megindítandó ásatás tervét, a melynek célja régi görög városok emlékeinek feltárása volna. Erről mondják el véleményüket Láng Nándor, Darkó Jenő, Ortway Tivadar és Eber László. Véleményük szerint az ásatásra első sorban Olba és Meriamlik kilikiai városok volnának alkalmasak. Berzeviczy Albert ily értelemben tett felterjesztést a miniszternek. — *Finály*

Gábor: *Mestrianæ pannoniai község helye*. A helység helyét Zalalövő közelébe teszi — *Rexa Dezső: Faust a magyar színpadon*. Végigtekint a Faust-thema különböző feldolgozásainak megjelenésén. 1729. márcz. 31-én adtak már egy Faust-comédiát Eszterházy Imre hercegprimás udvaránál Pozsonyban. Az első magyar Faust-szöveg 1818-ban jelent meg.

Október. *Czebe Gyula: A veszprémvölgyi oklevél görög szövegének hitele*. Az 1109-iki átírás szövege hangtani, alaktani, lexikologiai, mondattani és phrasaeologiai sajátágaival délitáliai-szicíliai sajátságokat mutat. Szerző szerint azonban ez a szöveg a latinhoz alkalmazott átdolgozása az eredetinek. E szerint Szent István ezen oklevelének szövege sem maradt fenn eredeti alakjában. — *Emödy László: Kazinczy Ferencz estje*. 1831-iki utazásait és halála körülményeit tárgyalja. — *Rexa Dezső: Vörösmarty stipendiuma*. 1815/16 Vörösmarty folyamodott a Jettin József által alapított 55 ösztöndíj egyikére, de nem kapta meg, ámbár első eminens volt. — *Viszota Gyula: Tóth Kálmán akadémiai tagsága*. 1861-ben választott meg, de Pálffy Móríc katonai kormányzó megválasztását nem hagyta helyben, mert politikai vétség miatt el volt ítélve. Az ügy Pálffyval való ellentétből keletkezett, a miért Tóth a Bolond Miskában parodizálta az altábornagy intézkedéseit és ezért katonai bíróság elé került. — *Hellebrant Árpád: Bugát Pál levelei Toldy Ferenczhez*. Legérdekesebbek az 1831-iek; a koleráról, az orvosi viszonyokról, Bugát tudományos működéséről és az irodalmi körökről tartalmaznak becses adatokat.

Alkotmány. 1915. 261. szám. *Pető Sándor. Háborús irodalom* címmel Mayer Eduard: England című munkáját ismerteti. U. o. *Mosony Lipót. Az örmények helyzete a világháborúban*. Az örmények helyzetéről a világháborúban ír, s a főbb eseményeket ismerteti. — 264. szám. *Mauks Ernő. Románia megteremtője* címmel Cuza Sándor életpályáját, gyors emelkedését bukásáig tárgyalja. — 265. szám. *Kacziány Géza. Magyarország 200 év előtt*. (Egy angol hölgy megvilágításában) Lady Worsley Montagu Mary, a konstantinápolyi angol követ neje, elkísérvén férjét Konstantinápolyba, utazás alatt szerzett benyomásait leveleiben közzétette. Kacziány Géza e levelekből azokat ismerteti, melyekben Magyarországnak tett megfigyeléseit írja le. — 268. szám. *Mauks Ernő. Varsó eleste 1794-ben*. Visszapillantás a város multjának legtragikusabb napjára, a város elestére. — 280. szám. *(ib.) Széchenyi tragikum*a. Friedreich Széchenyiről szóló művének II. kötetét ismertetve, azt rajzolja rövid vonásokban, hogy mikép állítja elének szerző Széchenyi alakját 1840-től 1860-ig.

Archaeologiai Értesítő. XXXV. 1915. 1—2. Nagy Gézának a folyóirat másfél éven át volt szerkesztőjének halálával *Varjú Elemér* vette át a folyóiratot. Az elhunyt elődre való emlékezés lendületes szavai nyitják meg az új évfolyamot, a mely egyúttal alakjában is előnyös változáson ment át. — *Bartucz Lajos dr.* a régészet és a néprajz studiumában nagyobb helyet kíván a faji anthropológiának juttatni; tanulmányához a szerkesztő hozzáfűzi, hogy az A. É. ezentúl készséggel átengedi hasábjait minden olyan embernek dolgozat számára, a mely nem jelenkori, hazai anthropologiai feladatok megoldását tűzi ki céljául. — *Ifj. Krecsmárik Endre*, a ki a békésszarvasi őskori leletekben gazdag vidékét immár évek sora óta szervesen kutatja, ezúttal is bőséges leletleírásokkal szolgál. »Tekintettel arra, hogy a békésszarvasi őstelep keramikája... közeli rokonságot mutat az Aranka mentén feltárt neolithkori telepekkel

s mert a fém teljes hiánya s a világosan észlelt zsugorított temetkezési szokás is erre mutat, a békésszarvasi őstelep neolithkori kultúrával bírónak tekinthető...» — *Téglás Istvánnak*, a Torda melletti Potaissa fáradhatlan revellálójának posthumus cikke egy sorozattal onnan kikerült római feliratot és domborművet mutat be. Historiailag fontos közülök Mevius Surusnak, a Septimius Severus császár által Potaissába áthelyezett ötödik makedóniai légio parancsnokának emlékkőtöröredéke, valamint az a kő, a melyet az itáliai I. legio egyik potaissai katonája állított. — *Supka Géza dr. »A nagy-szentmihályi kincs revisiója.«* című tanulmányában a nevezett kincsen levő vésetek olvasásával foglalkozik s az eddigi runa-elmélettel szemben a középpázsiai ótörök betüvetés alapján fejti meg a felírásokat, a mely munkálat ma, a Radloff-féle török-szójárási szótár befejezte után, több sikerrel kecsegtető feladat, semmint annak előtte. Ezen első sorban régészeti (mert epigraphiai) s csak másodsorban nyelvészeti kísérlet művészettörténeti eredménye az, hogy a kincs — a melynek bolgár-török tulajdonosait már Nagy Géza megállapította — felmenőleg a keleti (altái-vidék) ótörökség produktuma s így kiindulópontja az ótörök synkretistikus művészet revellálásának. — *Felvinczi Takács Zoltán dr. »A belső ázsiai népek művészetének alapformáiról«* értekezik. »Eros meggyőződés — úgymond —, hogy a hunok érdekesebb, fontosabb művelődéstörténeti hivatást töltöttek be, mint a minőt ma nekik tulajdonítani mernek. Alapvető mestereik pedig a kinajak kellett hogy legyenek. Művészeti tevékenységük felismeréséhez tehát indirekt út vezet — az autochton kínai emlékeken át...» — *A krahói Czartoryski-képtár olasz képeit* ismerteti *Gerevich Tibor dr.* A jelen első közlemény során megállapított mesterek: Pietro Lorenzetti, Simone Martini követője, Giovonni di Paolo, Stefano di Giovanni (Sassetta), Neroccio di Bartolomeo Landi, Taddeo Gaddi, Benozzo Gozzoli, Amico di Sandro, Lorenzo di Credi tanítványa, Andrea del Sarto, Allegretto Nuzi. A tanulmány bevezetéseül programmatikus megállapítások szolgálnak, a melyek a művészettudománynak a képtárakhoz való viszonyát s az itt felmerülő kívánalmakat tárgyazzák. — *Divald Kornél* egy első közleményben a *bárfiai Szent Egyed-templom eredete* (első megemlítése az épületnek: IV. Béla királynak 1247. november 7-ikén kelt oklevelében) után kutat. — *Zoltai Lajos Debreczen városi múzeumának tizenstendős évfordulója* alkalmából hosszabb beszámolót ad ez intézményről. — A »Vegyes közlések« sorában: *Nagy Géza* posthumus cikke a *berczeli szkíta leletről*, *Supka Géza* Bretschneider, *Notices of the mediaeval geogr. and hist. of Central- and Western Asia* cz. művéből ismerteti a XIII. és XIV. századi kínai krónikáknak a magyarokról szóló részeit (v. ö. Századok, 1890, 44—48). — A »Szemle« rovatban *Réthy Lászlóról* (bőséges irodalmi ismertetéssel), *Pintér Sándorról*, *Puky Józsefről* és *Justus Brinckmannról* olvasunk nekrológusokat.

Az Újság. 1915. 251. szám. *Bloh Henrick: II Vilmos, a békécsászár* címmel a császárnak a béke fenntartására irányuló törekvéseiről ír. — 265. szám. *Szádeczky Lajos: Az új lengyel kormányzás székhelye: Kielce.* A régi püspöki palota gazdag történeti nevezetességeit, freskóit írja le. — 266. szám. *Elek Artur: A képgyűjtő Esterházyak.* Meller Simon: »Az Esterházy-képtár története« című legújabb munkájának ismertetése. — 267. szám. *Váradi Antal: Bocskai Pesten (1605).* Bocskai Pestre jött ez évben, hogy Mehemed nagyvezérrel találkozzék. Vele jött Bocatius János, kassai polgár-

mester, e látogatás történetírója. Bocatius leírásából ismerteti szerző, milyen volt Pest a XVII. század elején. — 274. szám. *Takáts Sándor: Csáky szalmája* címmel Csáky Lászlóról ír jellemző adatokat. Komárom és Zólyom megyéknek főispánja volt, kedvelt embere a bécsi udvarnak. III. Ferdinánd király egyik fiának volt a keresztapja. Tanult, olvasott ember volt, jeles tréfájú, játszi vitéz ember hírében állott. — 289. szám. *Pereszlényi Pál. Kossuth Lajos iparpolitikai jegyzetei.* Gelléri Mór 1880-ban az »iparügyi napi kérdései« című munkáját megküldte Kossuth Lajosnak. Ebbe Kossuth jegyzeteket írt, melyekből szerző mutatóványokat közöl.

Budapesti Hírlap. 1915. 257. szám. *Szádeczky K. Lajos. Lengyel városok történelmi emlékei.* Grodno orosz-lengyelországi város magyar vonatkozású történeti emlékeit ismerteti, különösen virágzású fénykorát, melyet a magyar származású lengyel király Báthory István alatt élt, a kinek kedvelt tartózkodási helye volt az általa épített pompás várkastély, melyben fényes udvart tartott. — 270. szám. *Pekár Gyula: Tóth báró brigadéros: a Dardanellák első meg-erősítője 1770—1779.* A magyar származású Tóth Ferencz francia tábornok, rövid életrajza. Atyja Tóth András, Rákóczi hű szolgája, Bercsényi segédtsíjtje volt. Fia már Franciaországban született. Sztambulba kerülő 1770-ben Musztafa szultán magához hívatta, s a Dardanella-védelem parancsnokává nevezte ki. A szorossal együtt rábizzák a török főváros védelmét. Ügyességével föltartóztatta az orosz flottát és megmentette a török fővárost. Az elkövetkező béke biztosította Sztambult. Ezután megkezdte a Dardanella-védelem jövő szervezését. — 280. szám. *Szádeczky K. Lajos: Polock elfoglalása 1579-ben.* Azon hadjáratot írja le, melyet Báthory István, az erdélyi fejedelemből lett lengyel király indított III. Iván Vasziljevics muszka czár ellen, melynek legérdekesebb részlete volt Polock ostroma és elfoglalása.

Budapesti Szemle. 1915. szeptember. *Kéki Lajos: Baksay Sándor.* Életének s irodalmi működésének szép méltatása. — *Dékány István: A német háború és a philosophusok.* Arra az eredményre jut, hogy a háborúval kapcsolatban a német philosophia pozitív tanokat egyelőre nem termelt.

1915. október. *Thallóczy Lajos: Mátyás király bosnyák politikája.* Mutatóvány Thallóczy »A jajczai bánság története« című munkájából. — *Takáts Sándor: Zrinyi Miklós ismeretlen levelei.* Zrinyi kiterjedt levelezésének eddig ismeretlen példányai kerültek napvilágra. Célja felszabadítani az országot a török járom alól. Nehéz dolog volt ez, mert az udvar mindenképen azon volt, hogy a törökkel békességben maradjon. A magyar főurak akarva, nem akarva az udvar politikáját követik. Eszterházy Miklós, Draskovich János, Forgách Zsigmond, Pálffy Pál mind ellenségei a töröknek, de az udvarnak ellenszegülni nem mernek. Pedig a török gyengeségének ismétetlen jelét adta. Nem csoda tehát, ha Batthyány Ádám s Zrinyi Miklós mégis verték a törököt. A Zrinyi s Batthyány-család barátsága régi keletű. Zrinyi György fiait, Miklóst és Pétert, Batthyány Ferencz gyámsága alá rendelte; e derék férfiú 1625-ben bekövetkezett halála után a Zrinyi-fiúk nevelését özvegye, Lobkovitz Poppel Eva grófné végzi legnagyobb odaadással. Hogy mennyire csüggték a Zrinyi-fiúk nevelőanyjukon, hozzá intézett levelekből olvashatjuk. E Poppel Evához s Batthyány Ádámmal írt levelek kapcsán Széchy sok téves adata kerül napfényre.

Cultura Creștină. 1915. 14. sz. Z. Pop: *Cele mai vechi urme de creștinism la Dunărea de jos.* Felsorolja a kereszténységnek az Al-Duna mellékén való terjedésére található adatokat (a nicăai zsinatig) és elméleteket. Véggövetkeztetése: a IV. században több alduna melléki város püspöki székhelyként szerepel, de e püspököknek nagyon kevés hívők van; a városok lakosságának nagy része nem vette fel a kereszténységet.

Egyetemes Philologiai Közlöny. 1915. október. Heinrich Gusztáv: Bruno Altaner: *Dietrich von Bern in der neueren Literatur.* — Váczy János: U. Szabó Gyula: *Trencsényi Csák Máté a magyar drámai s epikus költészetben* című művet ismerteti. — Vértessy Jenő: Baksay Sándorral emlékezik meg, főleg műveit méltatja.

Egyházi Közlöny. 1915. évf. 21. és 22. sz. Huber Lipót: *A vérvád és vérgyilkosságok története* cz. sorozatában a tiszaezslári vérvádról szól. — 28—29. sz. Melichár Kálmán: *Azesztergomi hercegprimás egyházi és közjogi kiváltságai* cz. tanulmánya első részében a primás egyházi kiváltságait ismerteti. — 30—31. sz. Melichár Kálmán folytatólag a hercegprimás közjogi kiváltságait sorolja föl. — 36. sz. Vaszary Kolos nekrológja. — 40. sz. f. n. a beuroni palimpsestus intézetét ismerteti. A sigmaringeni porosz kerületben fekvő beuroni benczskolostorban P. Koegel Rafael kezdeményezésére egy intézet alakult, melynek célja a palimpsestusok olvashatóná tétele s közlése. Az intézet a Koegel-módszer szerint végzett kutatások eredményét a Spicilegium Palimpsestorum cz. vállalatban adja ki. Elsősorban theologiai tartalmú szövegeket fog közölni, de nem hanyagolja el a történelmi kiadványokat sem. Az intézet magánosok és könyvtárak palimpsestusait is földolgozza és gyűjteménye keretében saját költségén kiadja. A Spicilegium első kötete a szentgalleni Codex 193., mely arlesi Szent Caesarius homiliáit tartalmazza.

Eperjesi Lapok. 1915. 38—40. sz. J. Dabrowski: *Lengyel legiók.* A világháború első lengyel legiójának, a Pilsudski csapatának részletes története megalakulásától 1914 karácsonyáig; ekkor volt legvéresebb csatájuk: a lowczówkai. Aug. 6-án átlépték az orosz-lengyel határt, jórészt ócska Werndl-puskával felfegyverezve, 12-én bevonultak 110 km-es menetelés után Kielcébe. Itt értesültek róla, hogy a lengyel legfőbb nemzeti bizottság légiókat szervez, s az ő szabad csapatukat I. ezrednek kebelezték be a légióba. A Pilsudski-ezred haditényei, az egyes őrzáratok bravurjai előkelő helyet foglalkoztatnak a nagy háború részletes történetének megírásakor.

Erzsébetfalvai Közlöny. 27—32. szám. Leitner Pál. *A 32-es ezred történetéből.* Befejező közlemény. Adatok 1876-tól a jelen háborúig.

Ethnographia. 1915. I. f. Mészáros Gyula: *A nagyszentmiklósi kincs rovásos feliratainak megfejtése* A gót rúnáknak, majd görög betűknek nézett jegyeket ötörök rovásjegyekkel vetette össze s azt találta, hogy leginkább a Jenisszei vidéki változatnak felelnek meg, nyelvileg az uigur dialektussal egyező szöveget adnak. Egy edényen görög felirat van. Megállapítja, hogy az edények a Tisza és Olt között készültek a VI. század második felében. — Báró Nyáry Albert XVII. sz. *kuruzslások szövegét,* — Varju Elemér: XVII. század *Balászáro rigmusokat* közöl.

II—III. f. Harsányi István: *Adalékok a magyar népszokások történetéhez.* Az 1756. évi győri ág. ev. instructio keretében adalékokat nyújt a hazai népszokások történetéhez: Balászlás, Gergelyjárás

tót divatját, mesemondást kauenziót, comoediát tiltó egyházi rendeleteket ismertet. — *Jakubovich Emil XVIII. századi éjjeli vigyázók éneke* szövegét mutatja be újabb párhuzam kíséretében. — *Harsányi és Gulyás. A kurucz költészet forrásai* czímen folytatják Thaly kurucz balladáinak hitelességét bizonyító polemiájukat (III. rész). A süveggel hordott domb analógiáit fejtegetik. Riedl és Tolnai támadásaival szemben kimutatják, hogy az Esztergom megvételéről szóló kurucz ballada egyik motívuma népies eredetű és beregi kurucz írhatta. — Az Irodalom rovatban: *Szüveget nyitó bokréta* XVIII. századi dalgyűjtemény kritikai ismertetése.

Fiumei Estilap. 1915. (Különlenyomat) *Graf Károly Ottó: Dalmát történelmi töredékek* Sertonaco Anticano: »Frammenti Istoric della Guerra in Dalmacia« cz. 1649-ben Velenczében megjelent könyve alapján ismerteti a Dalmáciában 1645—6-ban lefolyt török-velenczei hadjáratot, melyben a velenczei sereg vezére báró Degenfeld volt; serege jórészt horvát és erdélyi zsoldosokból állt. A győzelmes hadjáratban Velencze visszaszerezte Dalmácia török kézre került várait és városait.

Gazetta Transilvaniei. 1915. 64. sz. *Lupaş János: Pribegia prin Ardeal a Mitropolitului Varlaam al Ungrova a chiei 1679—1680.* A Kantakuzéno Serbántól az érseki székről letett Varlaam metropolita egy ideig Erdélyben vándorol. Lupaş megállapítja, hogy Apaffy fejedelmet is meglátogatta Gyulafehérvárott.

Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. XXVII. évf. 1. és 2. f.: *Jelenić Julian »Ljetopis fra Nikole Lasvanina«* czímen közli Lasvanin Miklós ferenczrendi szerzetesnek horvát nyelvű, boszniai cyrill írású annalesét, mely az 1653—1750. évek boszniai nevezetes eseményeit nyújtja, továbbá »Bosna captiva« című latin nyelvű krónikáját, mely Mátyás királynak boszniai hadakozását és az országnak török kézre jutását beszéli el. — *Dr. Truhelka Ciro: Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni* czímen behatóan ismerteti Boszniának agrárviszonyait a török hódoltság korában újabb kutatások eredményeivel kiegészítve azt, a mit »Die geschichtliche Grundlage der bosnischen Agrarfrage« (Sarajevo 1911.) című művében nyújtott.

Gömör-Kishont (Rimaszombat) 1915. 39—40. sz. *S. Szabó József: Néhány lap Jolsva történetéből.* A vasbányáiról egykor híres kis bányaváros reformációkorabeli történetét ismerteti a jolsvai és csetneki levéltárakban tett kutatásai alapján. A város jegyzőkönyvei 1551 óta megvannak, legrégibb irat III. Endre 1299. évi privilegiálisa. Első protestáns papjának eddig Fabritius Györgyöt tartották, azonban a jegyzőkönyv szerint már 1566-ban itt működött Medici Miklós. A r. kath. egyház 1673-ban alakult meg újra s első plébánosa Horváthovics György volt.

Historische Zeitschrift 3. F. 18 Bd. 2. Heft. (1915.) Két munka van ismertetve, a mely az 1813. évi Napoleon elleni háborút tárgyalja. Az elsőnek írója Ö. Christe főhadnagy, a cs. és kir. hadi levéltár aktáinak alapján írta meg könyvét (Österreichs Beitritt zur Koalition), a másikat (Leipzig 1813) *Pflugh-Hartlung* porosz és angollevéltári adatok alapján írta meg. — *Valentin* ismerteti *Dr. W. Schüssler: Die nationale Politik der österreichischen Abgeordneten im Frankfurter Parlament* cz. munkáját.

3. F. 18 Bd. 3. Heft. (1915.) *Ludwig Bergsträsser: »Die diplomatischen Kämpfe vor Kriegausbruch«.* Megkísérti megírni a most tom-

boló világháború kitérését megelőzőtt diplomáciai küzdelmek történetét és pedig majdnem kizárólag az egyes hadviselő államok részéről könyvekben kiadott hivatalos okmányok, levelek, jelentések alapján. A felhasznált hivatalos kiadványok: a német fehérkönyv, angol kékkönyv, francia sárgakönyv, belga szürkekönyv, orosz narancssárga könyv, osztrák-magyar vöröskönyv, szerb kékkönyv. A mint látszik, az összeállítás — természetszerűleg — nem egészen teljes. Anyagát öt fejezetben tárgyalja: 1. Vorbemerkung über das Material und seine Behandlung. 2. Vom Attentat bis zur ungenügenden Antwort Serbiens. 3. Bis zur Erklärung des Krieges an Serbien. 4. Bis zur deutschen und französischen Mobilmachung. 5. Englands Entscheidung für den Krieg. A terjedelmes dolgozat még az óriási háborús irodalomban is feltűnést kelthet, a történészek körében már csak azért is, mert itt a történeti módszernek egy igen érdekes kísérletével állunk szemben, a mint különben a szerző is szükségesnek tart az első fejezetben tárgyalni.

Komáromi Ujság 1915. szám. *Alapi Gyula*: *Ki volt az »Aranyember«?* Arról ír, hogy Jókai regényének hőse élt-e valóságban Komáromban. Az »Aranyember« Levetinczi Timár Mihály nem volt más, mint Domonkos János dúsgazdag gabonakereskedő, több vármegye táblabírája. — 37. szám. *Rovács Albin*: *Komárom pusztulása, 1848. szept. 17.* A komáromi nagy tűzvészről ír a városi levéltár adatai nyomán.

Közlemények Szepes Vármegye Multjából. VI. évfolyam. 1914. 3—4. szám. *Dr. Szelényi Odön* folytatja Genersich János életrajzát s főképp bécsi theologiai tanársága idejét vázolja, részletesen kitérve irodalmi munkássága ismertetésére. — *Dr. Bruckner Győző* folytatja a Lengyelországnak elzáróított városok oklevélgyűjteményét és ez alkalommal Szepesszombat levéltárából mutat be több érdekes művelődéstörténeti vonatkozású oklevelet. — *Dr. E. L. Petzval József* a híres szepesi származású matematikust mint humoristát mutatja be. — *Bal Jeromos* Csáky István grófnak 1662-ben kelt végrendeletét közli a szepesi káptalan levéltárában lévő eredeti alapján. E végrendeletéről azt mondja Deák Farkas, e nagy szerepet játszott főúr életrajzírója, hogy ez »egyike a legszebbeknek, melyet valaha írtak«. Igen becses és jellemző e végrendelet úgy kultúrtörténeti, mint pedig a Csáky-család történetét, vagyoni és birtokviszonyait, a megyében való szereplését érintő vonatkozásainál fogva. — *Máriássy Odön* szemelvényeket közöl Máriássy Farkas magánlevéltárából, melyek a XVIII-ik századból valók s főleg szerződésekben állanak. Érdekes egy urasági kertész conventióss szerződése, mely kerti leltárt foglal magában. Ebből látjuk, hogy a XVIII-ik században milyen virágok és kerti dísznövények voltak divatosak a Szepességen. — *Dr. Divéky Adorján* két levelet közöl a varsói Krasiński-könyvtárból, melyben Zsigmond Ágost lengyel király azzal a kéréssel fordul 1554-ben Szulejmán szultánhoz, hogy a budai basa ne károsítsa Lubló és a szepesi városok lakosait. — *Kemény Lajos* egy Thurzó Györgyre (1508) vonatkozó adatot közöl, *dr. Hajnóci Iván* pedig Répás birtok 1319-iki határjárását adja.

Magyar Középiskola. 1915. évf. 7—8. sz. *Sörös Pongrácz*: *Vaszary Kolos.* Az elhunyt biboros kegyeletes hangú nekrológja.

Magyar Kultura. 1915. évf. 11. sz. *Bölcskey Odön*: *A főpapok jótehetsége a hadügy terén cz. tanulmányának* harmadik közleményében a főpapságnak a honvédelem terén kifejtett mű-

ködését ismerteti 1444-től 1552-ig. — 12. sz. *Bölcskey Ödön* folytatja a főpapság hadügyi áldozatainak ismertetését a legújabb korig. — 13—14. sz. *Dőry Ferencz Velics Lászlónak »Vázlatok a magyar jezsuiták multjából«* cz. művét ismertetve, megállapítja, hogy Velics vázlatos története rövidsége mellett is tiszta áttekintést nyújt a jezsuiták magyarországi működéséről. — *Zákonyi Mihály* elismeréssel szól *Erdélyi László »Magyar művelődéstörténet«* cz. munkájáról. — 17. sz. *Dőry Ferencz: Tóth Tihamér: A magyarországi kath. egyház joga vagyonához és a szekularizáció* cz. tanulmányát ismertetve helyesli a szerzőnek az egyház vagyonjogáról szóló tetteit és a bizonyítás menetét, de rámutat a munka több fogyatkozására is, melyek onnét erednek, hogy csak részben dolgozik eredeti forrásokból, többször hamisnak bizonyult oklevelekre és elavult tekintélyű szerzőkre hivatkozik.

Magyar Nyelv. XI. 7. füz. *Melich János: Csetnek helység* nevét, mely »pajzost, fegyverneket, csatlóst« jelent, egy ó-tót személynévből származtatja. — *Pais Dezső: Csiga* czímszó alatt a Csigó, Csigoló, Csigla neveket fejtegeti. A csigla szerinte kerítést, sövényt, gyeptűt, körsánczot is jelenthetett; ide tartozik a krónikásainkból ismeretes Chiglamező, Chigladmező és Chigle is.

Magyar Nyelvőr. 44. évf. 7. füz. *Wertner Mór: Névmagyarázatok.* Az Ákos név eredetileg, a XII—XV. században sohasem azonos Achatius, Acacius névvel, ezzel csak később vették egyenlőnek. Bonfiniusban előfordul a Primarius Aladarius név; ezt Heltai félreértette, mikor méltóságnévnek fordította. Helyesen a. m. Aladár nevű főúr, a ki pedig nem más, mint a Gutkeled nemzetségbeli III. Várdai Aladár. A zalamegyei Alibánfa neve Olivant személynévből ered. Pozsony megye régi helynevei közt előforduló Aybas a mai Terling, s valószínűleg a német Eibe; tiszafa szóra vezethető vissza. Az ugyancsak pozsonymegyei Cseklész cseklýe; tör, hurok szóra vezethető vissza; a helység vadászok telepe volt, innen mai német neve is Lan(d)schütz. Következnek az Eber; vadkan szóval összetett nevek: Ebergény, Ebergöc, Eberhard, Eberwein, Eberlin. — *R. Prikkel Márián: Baksaméta.* Eddig ez az Apor Péter Metamorphosisában előforduló szó nem volt kellően megmagyarázva. A cikkipró kideríti, hogy ez nem más, mint az olasz bassameta, basso a meta nevű fafúvhangszer neve.

Magyarország. 247. 254. szám. *Kacziány Géza: Kossuth widdini levele.* Befejező részét adja Kossuth levelének jegyzetekkel. — 273., 275., 289. szám. *Szemere Bertalan: Görgei Arthur.* Politikai jellemrajz a magyar szabadságharcból. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Kacziány Géza. Szermerének »Gr. Ludwig Batthyány, Arthur Görgei, Ludwig Kossuth« címmel Hamburgban 1853-ban megjelent művének Görgeiről szóló részét fordította le s jegyzetekkel látja el.

Magyar Paedagogia. 1915. október. *Szelényi Ödön: Kvacsala J. A. Comenius* című művét ismerteti.

Nagykőrösi Hirlap. 12—16., 19—26. szám. *Benkó Imre: Az utolsó nemesi fölkelés és Nagykőrös.* 1809-ben Pest vármegye a törvény intézkedése alapján összeíratta az insurrectio céljaira a kebelében lakó nemeseket. Ez összeírásból állítja össze Nagykovács városára vonatkozó adatokat, melyek a város egyes családjainak akkori viszonyairól érdekes képet nyújtanak.

Népművelés. 1915. 5. füzet. *Bárczy Gusztávné: Mária Terézia leveleiből.* A nagy királynő leveleinek Münchenben megjelent

5 kötetes gyűjteményéből a Miksa főherceghez intézett 1774. évi levelet közli magyar fordításban.

6. füz. *Binét Stefánia: Szibéria*. Szibéria gazdasági és kulturális helyzetének rövid áttekintése.

Neues Pester Journal. 270. szám. *Singer Arthur: Julie von Krüdener*. A Világban (lásd alább) megjelent cikk fordítása.

Numizmatikai Közlöny. 1915. I. füzet. *Dr. Réthy László: XIV. Lajos kőrmöczi érme* cím alatt a közös pénzügyi levéltár egy okmányát közli, melyben arról értesíti a pénzverde a csász. kamarát, hogy a kurucok rendeletére készítendő 200 db. francia aranyat nem verték ki. — *Gohl Ödön: A dunaszekcsői barbárpénzlelet-et ismerteti tanulságos verés-technikai, típus-rokonsági magyarázatokkal* s arra az eredményre jut, hogy ezen pénzeket a lehely vidékén verték és forgatták. — *Neubauer Zoltán: A »Szepesti Takarékpénztár« szükségbankói cz.* alatt 10, 20 és 30 kros szükségbankókat közöl, melyeket a takarékpénztár az aprópénz hiányának enyhítésére 1849-ben adott ki. — *Gróf Dessewffy Miklós: Újabb adatok a koisztabákus pénzek csoportjához* címen három új változatát közli e barbár néptörzs pénzeinek. — *Gohl Ödön: Háborús emlékek II.* közleménye folytatja a jelenlegi világháború magyar vonatkozású éremszerű emlékeinek felsorolását.

II. füz. *Dr. Harsányi Pál: Adatok a C. N. H. III. kötetéhez III. közl.-ben I. Ferd. pénzeiből* ad egy sorozatot nagyrésztben a M. N. Múz. gyűjteményéből. — *Szablya János: Modern érmek a »Kéve« müncheni kiállításán* címen Zutt R. A. tanár műveit méltatja s a Szent István csatahajó negatív technikával készített emlékérmét mutatja be. Egy másik cikkében *A »Kéve« művészegyesület hadiérme cz.* alatt ugyancsak Zutt tanárnak egyik művét ismerteti. — *Gohl Ödön: Háborús emlékek III.* közl. a XIII. évf. 4. és a XV. évf. I. füzetében megjelent összeállítását folytatja. — *Leszih Andor: A miskolci kalapos-czéh bárczái cz.* alatt 14-es és 18-as értékjelzésű háromszögletes kalapformájú pléh-bárczákat ismertet. — *Gohl Ödön: Gróf Dessewffy Miklós barbárpénzei IV.* részéhez kapcsolt fontos észrevételeket s tudományos megjegyzéseket. A csendben gyűjtögető főúr nagy szolgálatot tesz a hazai numizmatikának, mikor gazdag gyűjteményét katalógusa révén mindenki számára hozzáférhetővé teszi. — *»Különfélék«* rovatában *Gróf Dessewffy Miklós*, a barbár pénzeknél előforduló s jegyképen szereplő állatformák egy fáját, a típusul szolgáló görög pénz feliratára vezeti vissza. — Ugyancsak e rovatban *Gohl Ödön: Pár szó a barbárpénzek mellékjegyeiről* címen azt hangsúlyozza, hogy e pénzekben bizonyos alakok fokozatos romlása mutatható ki. E romlás folytán az állati alakok domború tömegei átváltoznak a lapka síkjából kiemelkedő vonalakká és pontokká. Így változott ezen érmek bikát ábrázoló mellékjegye is az eredeti görög felirat betűire emlékeztető alakká.

Nyugat. 17. szám. *Halász Imre: Széll Kálmánról*. Az elhunyt államférfi pályáját adja elő részletesen. — *Feleky Géza: Krivošein*. Működésével kapcsolatban vázolja Oroszország belső átalakulását az utolsó évtizedben, a belső gyarmatosítást s a politikai viszonyokat: Witte, Sztolypin és Krivošein békés törekvéseit. — *Felvinczi Takács Zoltán: Négy fal között a sivatagban*. Nagy elismeréssel ír Stein Aurél munkásságáról, a ki a hún átvonulások nyomait kutatja Ázsiában. Főlemli némely hazai népvándorlások ásatásainak rokonságát az ázsiai emlékekkel.

18. sz. *Feleky Géza*: *Az orosz agrárreform*. Az előbbi közlemény-nyel függ össze. Az agrárreform 1902-ben kezdődött s bámulatos gyorsan ment végbe. Elmondja a történeti előzményeket s vázolja az orosz jobbágy sorsát, mely egészen másként alakult ki, mint a nyugati országokban.

19. sz. *Feleky Géza*: *Az orosz agrárreform*. Második közlemény. Ismerteti az orosz mirt, a földközösséget, történelmileg és gazdaságilag. Trepov 1905-ben erőszakkal szüntette meg ez intézményt. — A »Figyelő« cz. rovatban Franyó Zoltán ismerteti Aage Madelung hadinaplóját.

Ország Világ. 15. szám. *Markó Miklós*: *A kik a legtöbb katonát adták*. A bonyhádi Perczel-család egykori és jelenlegi katonáit mutatja be. Huszonegy tényleges katonatagja van a családnak, csaknem mindannyian tisztí és főtisztí rangban. — 18. szám. *Markó Miklós*: *A négyes huszárok és Simonyi őbester*. Az ezred keletkezését, Simonyi pályafutását és hadi tetteit ismerteti. — 20. szám. *Markó Miklós*: *A nádor-huszárok* címmel a 12-es nádor-huszárezred történetét és hőstetteit, az ezred szereplését a francziák ellen és az 1848/49-iki szabadságharcban írja meg. — 24. szám. *Markó Miklós*: *A Komárom és Nyitra vármegyei 12. cs. és kir. gyalogezred* címmel a több mint 200 éves ezred történetének legfontosabb mozzanatait adja.

30—31. szám. *Markó Miklós*: *Egy ismeretlen török-magyar hadimúzeum*. A fraknoi vár története, az Esterházy-nemzettség hadtörténelmi gyűjteménye és a fraknoi kincstár ismertetése. — 32. szám. *Markó Miklós*: *A magyar Versailles*. A világhírű sopronmegyei eszterházai kastély keletkezésének és fénykorának rövid története. A kastély nagyszerű kertjének és fáczánosának leírása. — 33. szám. *Markó Miklós*: *A Marczibányi-alapítványok emlékezete*. A Császárfürdő, a M. Tud. Akadémia és a Ludovika-Akadémia, valamint a budai Irgalmas-rendház 1815. alapításának rövid története.

Pester Lloyd. 250. szám. *Charmatz Richard*: *Tegetthof*. A tengernagy jellemzése. — 252. szám. *Lothar Rudolf*: *Das Kausalgesetz der Weltgeschichte*. Kemmerich Miksának 1914-ben megjelent munkáját ismerteti. — 277. szám. *Marczali Henrik*: *Geschichtliches vom Kriegsschauplatze*. A Galicziában és a szomszéd tartományokban folytatott magyar hadjáratok ismertetése III. Bélától a XIV. századig. Míg az Árpádok politikájának személyes és dinasztikus jellege volt, addig a XIV. században a lengyelekkel kapcsolatban a háborúk célja a kereszténységet és kultúrát a tatárok hatalma és velők szövetséges litvánokkal szemben megvédelmezni. Sorra veszi Przemysl, Wladimir (Lodomeria), Kiew, a litvánok, Brest, Belz és Drohobycz körüli ütközeteket. — 280. szám. *Charmatz Richard*: *Wallenstein*, ismertető tanulmány Huch Richard hasonló című Lipsceben megjelent munkájáról. — 286. szám. *Bachrach Jacques*: *Nach Bismarck*. Delbrück historikusnak »Bismarcks Erbe« című munkájáról írt tanulmányt. Delbrück munkájában a jelenlegi német politikának érintkezési pontjait Bismarckéval vizsgálja. A kancellár alakját erős vonásokkal domborítja ki. Tőle kiindulva a jelen világ eseményeit a belőlök kifolyó, szükséges következményeivel együtt kritikailag méltatja. Az 1866-iki háború előzményeire, valamint a békekötésre nézve érdekes, kevésbé ismert epizódokat mond el.

Pesti Hírlap. 247. szám. (v. s.): *Egy francia trónkövetelő kurlawi székhelye*. A comte de L'Isle név alatt bujdosó XVIII. Lajos

francia király változatos sorsáról ír, kinek I. Pál csár Mittaut ajánlta fel székhelyül, melyet a megváltozott viszonyok miatt később el kellett hagynia. I. Sándor csár trónralépte után ismét visszahívta Mittaut, míg Napoleon bukása után 1818-ban elfoglalhatta őseinek trónját. — 254. szám. *Bellaagh Aladár: Vaszary bíboros nyolcz elődje a primási s az esztergomi érseki széken.* Azon primásokat sorolja fel, a kik természetes haláluk előtt szüntek meg primások és esztergomi érsekek lenni.

Pesti Napló. 1915. 255. szám. *Pataki József: A magyar színészet történetéből.* Mutatvány szerzőnek a magyar színészet történetéről szóló, sajtó alatt levő pályanyertes munkájából. E részlet Felvinczy Györggyel foglalkozik. — 276. szám. *Pataki József: Pest-Buda régi játékszineiről.* Budapest régi színészetének története Kelemen László felléptétől 1819-ig. Kelemen a budai Várszínházban kezdte meg működését, majd a pesti Rondellában játszott. Bukása után a pesti Hacker-féle ház nagytermében tartottak színielőadásokat. — 289. szám. *Szent Ilona.* Száz éves fordulója annak, hogy Napoleon Sz. Ilona-szigetén kikötött. A cikk Napoleon ottani életmódját ismerteti, s néhány nyilatkozatát közli a háborúról, Angliáról és Oroszországról.

Protestáns Szemle. 1915. 7. füzet. *Nagy Béla: »Bismarck keresztyénisége.* Bismarck jellemének ereje és tisztasága éppen olyan dicsekedése nemzetének, mint az ő politikájának eredményei. E jellemre és annak fejlődésére a keresztyén vallás is befolyással volt, s cikkíró éppen e vallás hatását vizsgálja. B. jellemére s egész egyéniségére.

Religio. 1915. évf. 5. sz. *Radványi József* a lipcsei Vorderasiatische Bibliothek egyik kiadványát ismerteti, melyben *Ungnad »Babylonische Briefe aus der Zeit der Hammurapi-Dynastie»* cz. alatt átírásban és fordításban közli a Hamurabi-dinasztia idejéből származó, 1913-ig már szétszórtnak s eredeti írásjegyekben közzétett, 270 levélből álló levélananyagot, mely élénk világot vet a kor közigazgatási és társadalmi életére. — 6. sz. *Mátrai Győző* részletesen ismerteti *Haiczl Kálmánnak a garamszentbenedeki apátság történetéről* írott könyvét. — 7. sz. *Mester János* azon alkalomból, hogy az oxfordi egyetem 1914-ben megünnepelte Rogerius Baco születésének het száz esztendő évfordulóját, *Rogerius Baco* életrajzát és tudományos pályáját ismerteti. — *Hadzsega Gyula »Pázmány az orthodoxokról»* cz. alatt Pázmánynak a görög keleti hitelvekről szóló nyilatkozatait állítja össze. — 8. sz. *Mester János Rogerius Bacoról* szóló tanulmányát folytatva, Baco egyéniségét és az utókorra gyakorolt hatását ismerteti.

Románul 1915. 18. sz. *Lupaş János: Câteva date privitoare la fostul director al scoalelor româneşti din Ardeal: Rodu Tempea.* A XIX. század elején szervezni kezdik Erdélyben a görög keleti egyház tanügyét; a görög keleti iskolák részére tanfelügyelőt — akkori szóval: igazgatót — neveztek ki. Ilyen volt az összeférhetetlen természetű Hainesz György, volt barczasági esperes, majd Tempea Radu; ez utóbbira vonatkozó három levelet tartalmaz a közlemény. — 101. sz. *Lupaş János: Pentru ce a trebuit să plece Gheorghe Lazar din Ardeal?* Lazar György, Oláhország közoktatásügyének megindítója, azért vándorolt ki Erdélyből, mert nem tudott megférti Moga püspökkel és tanártarsaival, kiket bántott szellemi fennsőbbisége és erős nemzetiségi érzése. — 84. sz. *Alexandru Vacarescu: Icoane din viciata poporului român din Bihor 1700—1748.* A nagyapja összeállításából

közli a bihari oláh papok jegyzékét. — 144. 145. sz. *Gagyí Jenő*: a Tört. Szemlében 1915. II. sz. *Román-oroszl összeköttetések története* címén megjelent cikkének fordítását közli.

Temesvári Hírlap. 164. 173. szám. *Ligeti Sámuel*: *Nemzeti hadrendszervünk.* 1. A honfoglalás korában. 2. Az Árpádok korában. A magyar nemzet hadügyének vázlatos története külföldi források alapján. — 217. szám. *Marczali Henrik*. *Nándorfejérvárról.* Belgrád története.

Theologiai Szaklap. 1915. 3—4. szám. *Dr. Zsilinszky Mihály*: »Visszapillantás a hazai ev. egyháznak XVI. századbeli zsinataira. Értekező rámutatván e századbeli katolicizmusnak fogatkozásaira, azt a kérdést veti fel, hogy mi volt az oka annak, hogy a protestantizmus ilyen viszonyok között sem birkózhatott meg a katolicizmussal? E kérdésre felvilágosításul ismerteti az egyháznak e századbeli zsinatai történetét.

Turul. 1915 1/2. sz. *Thallóczy Lajos*: *A bosnyák-hercegovinai »bey« címéről.* Történelmi és közjogi szempontból foglalkozik a kérdéssel. A »bey« cím nem jelentett ugyan soha európai értelemben vett nemességet, de azért mégis örökölhető volt s úgy a török, mint az osztrák közigazgatás elismerte: tehát különleges, történetileg kialakult rendet jelentett s jelent ma is. Az értekezés a bosnyák-hercegovinai nevezetesebb bey-családok betűrendes lajstromával végződik. — *Csoma József*: *Lovagrendkereszték a magyar heraldirákában.* A középkori magyar családi címerekben előforduló ú. n. egyvonású talpas keresztekre hívja fel a figyelmet, a mely a középkorban virágzó lovagrendek, különösen a János-rend jelvénye volt. — *Kállay Ubúl*: *Kupán krónikája.* A Képes Krónika szerzőjéül Szent László király udvari papját, Kupánt állapítja meg, ki a krónikát 1088—1095 között írta. A krónikát ez alapon Kupán-krónikának nevezi. — *Kis Bálint*: *A magyarcsesztvei Miske-család.* A család nevét illetőleg megállapítja, hogy a Myske keresztnévből származott. Összeállítja a család genealogiáját s kimutatja előnevük eredetét. — *Hóman Bálint*: *Csák Máté állítólagos pénzverése és egy »trieri« oklevél.* Megállapítja, hogy Csák Máté nem veretett pénzt és a föltevés alapjául szolgált 1300. évi oklevél nem trencsényi, hanem trieri. — *Wertner Mór*: *A Kondé család.* A pókatelki Kondé család nevének eredetét magyarázza s a család középkori genealogiáját állítja össze. — *Rexa Dezső*: *Emlékezetre méltó dolgok könyvecskéje.* A Rexa család csejthei levéltárának családtörténeti adatokat tartalmazó kéziratos könyvecskéjét ismerteti, a mely a Palásthy és Rexa családok történetére vonatkozó érdekes adatokat tartalmaz a XVIII. és XIX. századból. — *Nagy Géza*, *Bunyitay Vincze és id. báró Dániel Gábor* nekrológjain kívül a következő munkákat ismerteti a füzet: *Baranyai Béla*: *Somogy vármegye nemes családai*; *Éble Gábor*: *A gróf Károlyi család leszármazása a leányági ivadékok feltűntetésével*; *Semigotha*. Weimarer historisch-genealogisches Taschenbuch des jehudäischen Ursprunges, II. Jahrgang; *Hauptmann Felix*: *Wappenkunde*; *Ewald Wilhelm*: *Siegelkunde*; *Zimmermann Max*: *Das Eiserne Kreuz*.

Udvarhelyi Híradó. 38. szám. *Dóczy Lajos*. *Régi írásokból.* *Ellenségvárás hajdan.* Rákóczi Ferencz 1657 febr. 20-án kelt intő levele Udvarhelyszék rendieihez, melyben készülődésre inti a tatárok betörése ellen. — *Bartsay Ákos* Gyulafehérváron 1657 jan. 13-án kelt levele, melyben a lakosságot inti, hogy tartózkodjék a mulatságoktól, s könyörgésekkel segítsék fejedelmüket

az ellenség ellen való fegyver fogásában. — 39. szám. *Dóczy Lajos. Levél a pogány török rabságból.* Az 1657 okt. 22-én tartott szamosújvári gyűlés végzéseiből közöl részletet, melyben a tatár rabságban sínlódó rabok váltságdíjának egybegyűjtését határozta.

Új Idők. 40. sz. *Zempléni Gyuláné: A nők divata a XIX. században.* A múlt évszázad első feléből való divatokról szól. Két áramlatot állapít meg: az angol divatot s a nemzeti viselethez való visszatérést, mely német eredetű.

Unirea 1915. 2. sz. *Z. Pächian: Decretul lui Vladislav II. din 1494.* A révkörtvélyesi (Mármaros m.) g. kel. monostor priorja II. Ulászlótól a konstantinápolyi patriarcha 1391. évi szabadalomlevelének megerősítését kérte; ezt meg is kapta, de a záradékban említett »archiepiscopus de Transylvania«, kinek alárendeli a priort, hosszas vitákra adott okot. A Maior Péter, Hintz, Mihályi olvasásával szemben Batthyányi Ignác »de Transalpinia«-nak olvassa a döntő szót, újabb időben a történetirodalom azonban visszatért a Maiorék olvasásmódjára, s elfogadta a Bunea és Jorga álláspontját, hogy ez a rejtélyes főpap az erdélyi kath. püspök, kit a kancellária irt hibásan érseknek. A nevezetes oklevelet eddig csak az Országos Levéltárban levő újkori másolatból ismertük, Pächian most megtalálta a pozsonyi káptalan levéltárában az eredeti oklevelet, melyben világosan »de Thransylvania« olvasható. Pächian két okból nem fogadja el a Bunea elméletét: 1. az erdélyi kath. püspököt soha nem nevezték érseknek, ellenben megállapított és biztos helye és címe volt a magyar egyház hierarchiájában, tehát kancelláriai hibára nem gondolhatunk; 2. Mármaros az egri egyházmegyébe tartozott, tehát — ha a király mindenáron kath. püspök fennhatósága alá akarta helyezni a mármarosi g. keletieket, az egri püspök alá rendelte volna, s nem az idegen erdélyi alá. A kérdéses »archiepiscopus« tehát csakis erdélyi kel. kolostori püspök lehet, s ilyen új, idegen ritusú püspökség címénél a kir. kancellária is könnyebben tévedhetett. A vádi püspökséget épen ezen időben alapította István moldvai vajda, ki Ulászló királylyal igen barátságos viszonyban élt ezidőtájt.

8—12. sz. *Z. Pächian: Activitatea politică a Românilor ardeleni din anul 1790.* A nagyváradi g. kath. püspöki levéltárban megtalálta az értekező a »Supplex libellus Valachorum« keletkezését megelőző levelezést. Megállapítható ez eddig ismeretlen adatokból, hogy a mozgalom megindító Para János naszdói g. kath. vikárius és Pap László hunyadi alispán voltak, az egésznek mozzatója pedig Darabanth Ignác, a nagyváradi g. kath. püspök.

33. sz. *Z. Pächian: Atitudinea lui Ioan Bob față de Supplex Libellus in dieta Chuj.* Barnutz Simon 1848-i balázsfalvi beszédében Bob püspökről azt mondta, hogy a Supplex libellus Valachorum-ot az 1791 június 21-i országgyűlési tárgyaláson »foetus quorundam inquietorum spirituum«-nak bélyegezte; ez a vád a Papin Ilarion munkájába belekerülván, lassankint hitté vált. Ezt a tévhitet czáfolgatja az értekező.

Uránia. Szeptember. — *Lakos Béla: Anatolián keresztül.* Anatolia föld- és néprajzi leírását adja, történelmi kitérésekkel. — *Szelényi Ödön: Paedagogiai törekvések Magyarországon.* 1770-től 1848-ig ismerteti részletesen e kor paedagogiai munkásságát, a tankönyveket általában mellőzi s az önállóan megjelent munkákra fekteti a főszűlyt. — *Cholnoky Jenő: Venezia.* Velence alapítását és jelentőségét mondja el, ravasz politikáját a középkorban s meg-

állapítja, hogy mint kikötőváros többé nem számít. — *A Könyvszemle* rovat a többi közt ismerteti Ujhelyi Péternek a »Magyar Könyvtár«-ban megjelent, *Hadsevegünk megalakulása és bölcsőköre* cz. munkáját s a »Magyar Adria-Könyvtár« cz. új vállalat füzetei közül a következőket: Gonda Béla: *A tengerelattjáró hajók*, Szabó László: *Magyar Balázs Veglia-szigeti hadjárata* (1480), Cholnoky Jenő: *A Földközi tenger és kiködei*, Márki Sándor: *Magyar uralom az Adrián*.

Október. — *Marót Károly*: *A »vasharczos« őseiről*. A mostanában divatba jött vassal borított faszobrok eredetét magyarázza s a régi népek áldozati és fogadalmi vastuskóiban keresi. De a fejlődést semmi átmenettel nem teszi valószínűvé. — *Nagy József*: *Egy philosophus külső élete*. Malebranche Nicolas életrajza és jellemzése. — *Kardos Lajos*: *Petőfi kapitánya*. Köztudomású, hogy Petőfi kora ifjúkori katonáskodásakor emberséges kapitány alatt szolgált. Remollay Gusztáv egy elfelejtett feljegyzése szerint e tiszt neve Illés György volt, a ki több ízben nagy örömmel kereste fel volt közlegényét, az akkor már híres költőt. — *Zsoldos Benő*: *Háborús dolgok 1815-ből*. Apróságok a »Magyar Kurir« 1815-iki évfolyamából: Lengyelországról, Napoleonról, Berthier herczeg öngyilkosságáról stb.

Vasárnapi Ujság. 35. szám. *A balti németek*. A német lovagrend hódításairól szól s a német kultúra nyomairól Kurlandban. — *A német fejedelmek*. Európa legtöbb uralkodócsaládjá német eredetű. Nemcsak az újonnan megalakult Balkán- királyságok, mint a görög, román, bolgár, hanem a nagy európai államok sok trónján is német származású uralkodó ül. Így az angolon és az oroszokon is. — *Francia gúnyképek az angolokra*. Francia torzképeket közöl VII. Edward királyról, kivált a búr háború idejéből. — *A háború napjai*. Folytatólagos rovat.

36. sz. *A háború és az időjárás*. A történelem tanúsága szerint a nagy csaták idején sok az eső. A meteorologia talán meg fogja találni az okát. — *A háború napjai*. Folytatólagos rovat.

37—40. sz. *A háború napjai*. Folytatólagos rovat.

41. sz. *Zrinyi Mihlós a hadviselésről*. A költő Zrinyi »Tábori kis tracta« cz. munkájából jegyzi ki az író és hadvezér elveit egy zsoldos sereg fizetésére és ellátására, mely tanácsok ritka belátásra vallanak. — *A háború napjai*. Folytatólagos rovat.

Világ. 270. szám. *Singer Arthur*: *Krüdener Julia*. (A szent szövetség századik évfordulójára.) A szent szövetség tulajdonképen megteremtőjének évfordulóját adja.

Westungarischer Grenzbote. 1915. 14842—43. sz. *r. Burg Korlátkó*. A vár története. — 14849—51. szám. *r. Die Burg Drégely*. A drégelyi vár története.

Tárcza.

Magyar történetkutatás Konstantinápolyban.

Szeptember 26-án kegyeletes ünnepet ült Győr városa : leleplezte a négy év előtt elhunyt *Karácson Imre* sikerült szoborművét, a mely virágokkal díszített talapzaton domborműben örökítette meg történetkutatásunk ez önfeláldozó vértanuját, a mint szobájában, a melynek ablakából az Aranyszarvra nyílik szép kilátás, török írásokra hajolva betűzi a török-magyar érintkezések nagy fáradsággal kiásott emlékeit. A szoborleleplezés ünnepsége nagy fénynyel folyt le s rajta Társulatunk is képviselve volt elnökünk és ügyvezető alelnökünk személyével. A város az ünnepség alkalmával Karácson Imre emlékére Társulatunknál 200 koronás alapítványt is helyezett el.

Folyóiratunk már megemlékezett Karácson nagy érdemeiről ¹ s a mikor most emlékét néhány szóban megújítjuk, ezt nem azért tesszük, hogy az ő személyével foglalkozzunk, hanem hogy a szövetségi kapcsok folytán újra actualissá vált magyar-török érintkezés lépéseiről, a mennyiben ezek a történetkutatásra vonatkoznak, közönségünket informáljuk s az úgy jelentőségére felhívjuk a figyelmet.

Mínhogy a Törökországban II. Abdul Hamid detronizálásáig uralkodott autokrata rendszer csak hivatalos történetírást engedett meg, a törökök a módszeres kutatás elveit még nem ismerik és nem alkalmazzák. Ebből következik levéltáraik elhanyagolt állapota. E levéltárak csak raktárak, a melyek a régi anyag elhelyezésére szolgálnak csupán, a nélkül hogy megóvásukkal is foglalkoznának, vagy anyagukat bizonyos csoportok szerint rendeznék. Sőt e levéltárak mindaddig, míg Karácson előtt meg nem nyíltak, sem idegen, sem török kutatók részére nem igen voltak hozzáférhetők.

Hogy a török levéltárak ajtait a magyar kutatás nyitotta meg, arra II. Rákóczi Ferencz hamvainak hazaszállítása adta meg az alkalmat. Az akkor kiadott császári irádé ugyanis az emigratióra vonatkozó adatok, sőt általában a magyar-török érintkezés adatainak felkutatását is megengedte.

¹ Thallóczy Lajos : Bucsú dr. Karácson Imrétől. Századok 1911. 464. j.

Igy került Karácson Imre Konstantinápolyba, a hol nagy nehezen kieszközölt engedélyekkel lassankint egymás után megnyíltak előtte a különböző állami levéltárak. Fűtetlen, nedves, sötét és piszkos helyiségekben dolgozott ott négy éven át olyan anyagban, a mely sem tárgy, sem kor szerint rendezve nem volt. Ott szerezte azt a vérmérgezést is, mely sírba vitte.

Ennek a négyévi munkásságnak az eredménye nemcsak az a két kötet okmány, a melynek anyagát ez idő alatt gyűjtötte össze. Munkássága és a konstantinápolyi kutatás szempontjából igen jelentős a negatív eredmény is. Thallóczy Lajos, Karácson pártfogója és kutatásainak irányítója, az elhunyt tudós hagyatékában megmaradt kéziratok anyag, a »*Török-magyar oklevéltár 1533—1789.*« közrebocsátásakor a kötet előszavában már méltatta ezt az eredményt, lenyomatva Karácsonnak a miniszterelnökséghez intézett jelentéseit is.¹

E jelentésekből itt csak azt említjük meg, hogy Karácson több gyűjteményt átkutatott, a nélkül hogy bennük a magyar történettel legkevésbé is összefüggő darabokat talált volna. A mennyiben egy-két ilyen okmány mégis akadt, azok már megjelentek az említett Török-magyar oklevéltárban. Ezekben tehát a magyar történetkutatásnak nincs többé semmi keresni valója. Ilyenek :

1. A *Khazine-i evrak*, a rejsz-effendik (a régi külügy-ministerek) levéltára, a melyből azonban hiányoznak a XVIII. század közepe előtti okmányok.

2. Az *orthodox patriarcha levéltára Phanárban.*

3. A *régi Szeráj könyvtára.*

Az általa közzétett anyag nagyobbik része a következő levéltárakból való :

1. A *Diván-i humájun* levéltára.

2. A *Topkapu Szeráj* levéltára. Itt találta meg a Rákóczi-emigratio okmányait is.²

3. A *Defterkane* irattára.

4. Az *Evkáf-ministerium* kisebb és nagyobb levéltára.

5. A *pénzügyministerium* levéltára.

Ez utóbbiak közül utolsó jelentése szerint főképp az Evkáf-ministerium nagyobbik levéltára és a pénzügyminis-

¹ Török-magyar oklevéltár 1533—1789. A konstantinápolyi levéltárakban gyűjtötte és magyarra fordította néhai Karácson Imre. A m. kir. miniszterelnökség megbízásából szerkesztették Thallóczy Lajos, Kracsma János, Székfi Gyula. Budapest, Stephaneum, 1914.

² A Rákóczi-emigratio török okmányai. 1717—1803. A konstantinápolyi levéltárakból összegyűjtötte és fordította dr. Karácson Imre. Budapest, 1911.

terium levéltára azok, a melyekben nem volt még módjában tüzetesebben kutatni.

Ha a levéltárakban nem dolgozhatott, a mecsetek könyvtárait kutatgatta. Ezekből hét ismeretlen magyar vonatkozású mű tartalmát ismertette a Századok 1908. évi folyamában.¹ Ezek :

1. *Gázevát-i szultán Szulejmán khán* (Szulejmán szultán harczi.) Iratott 1574. A magyar eseményeket Szulejmán második hadjáratával kezdi.

2. *Dsevahir-ül-menákib* (Az erények gyöngyei); 1591-ből való. Szokoli Musztafa budai pasa életrajza.

3. *Sejkh Mohammed ibn Hasszán* a XVII. század második feléből származó földrajzi műve : *Dsihannüma-i Evropa* Magyarország részletes leírásával.

4. *Áhmed-ül-Sehir : Tárikh-i Fázil Áhmed pasa.* Tárgyalja Köprülü Áhmed 1663—1664-iki hadjárait.

5. *Szejaretnáme-i Serif pasa.* Serif pasa naplószerű följegyzései az 1739. évi belgrádi békealkudozásokról és az 1740—1741. években a török államtanácsban tárgyalt fontosabb ügyekről.

6. *Khulászet-ül-defátir.* A XVII. század első éveiben készült a defterkháne defterei alapján. Tartalmazza a magyarországi vilájetek pontos leírását a tisztviselők javadalmazásának feltüntetésével.

7. *Tevfik Rágib* műve : *Dürer-el-buhur* (Tengerek gyöngyei), leírásokkal az 1737—1739-iki háborúból.

Ezen kutatásainak eredményeiből most rendez sajtó alá a M. Tud. Akadémia történelmi bizottsága egy kötetet.

Karácson halálával ez az összeköttes Konstantinápoly — sajnós — megszakadt. Mielőtt ismét helyre lehetett volna állítani, kitört a balkáni háború. Így csak 1914 nyarán, közvetlenül a világháború kitörése előtt lehetett csak a kutatást újra megindítani. *Mosony Lipót*, a kinek a munkát folytatnia kellett, 1914 július 30-án ért Konstantinápolyba. Őt a keleti nyelvekről az esztergomi theologiai főiskolán tartott előadásai és kétévi időzése Jeruzsálemben, a hol az osztrák-magyar zarándokház igazgatója volt, jelölték ki e feladatra.

Az utat azonban újra kellett törni. Karácson kutatásai nyomán az ő és Thallóczy Lajos útbaigazításával nagy levéltári rendezés indult meg és egy történelmi társulat, helyesebben bizottság is alakítottatott a török történet feldolgozására. Mikor Mosony Konstantinápolyba ért, már csak a bizottság

¹ Századok, 1908. 79., 455. és 651. l.

volt meg, a levéltári rendezés abbanmaradt és a levéltárak újra bezárultak. Ezek a nehézségek elhúzódtak a jelen év tavaszáig, a mikor *Brusszali Tahir bej* nevezték ki a császári levéltár igazgatójává. Ily körülmények közt Mosony munkálkodásának első évét egészen elfoglalta az előkészítés. Egyelőre be kellett érnie a mecseti könyvtárakkal, a hol azonban már járt nyomokon haladt, és az időközben kiadott török anyaggal, a mely nálunk még ismeretlen s a melyet szorgalmasan fordítgatott.

Igy lefordította *Nisandzsi Szeidi bej* Szulejmán idejében készült gyűjteményét az Oszmán uralkodóház törvényeiről, a melyet *Arif bej*, a török történelmi társulat folyóiratában adott ki függelékképen 1911-ben (a török szöveg 72 nyomtatott oldal).

Fordított ezenkívül 129 nálunk még ismeretlen magyar vonatkozású okmányt, a melyek az 1680—1685. évek eseményeire vonatkoznak, *Grzegorzewski* török okmánygyűjteményéből.¹

A levéltárak közül egyelőre csak az *Evkaif* levéltárhoz juthatott, a hol néhány magyar vonatkozású alapító-levelet talált.

Figyelme kutatásai közben különösen a török okmánygyűjteményekre irányult, a melyekben ugyan az anyagot nem tartalmi, hanem stilistikai szempontok szerint válogatták össze, a melyekbe mindazonáltal nevezetesebb okmányokat szerettek felvenni. Egy ilyet sikerült is megszereznie. A kézirat *Kücsük Szaid pasa* hagyatékából került a könyvkereskedőhöz és *Rámi pasa* gyűjteményét tartalmazza. *Rámi pasa* II. Musztafa (1695—1703) idejében nagyvezér volt és életét — ámbár 1707-ben Rodostóban száműzetésben halt meg — majdnem végig a külügyi hivatalban töltötte; így módjában volt nevezetes okmányokhoz hozzájutni, a melyeket *Dzsáfer* effendivel másoltatott. E gyűjteményben kilencz eddig ismeretlen magyar vonatkozású okmány is van. Ugyancsak *Kücsük Szaid pasa* hagyatékából vett Mosony két curiosumot is: 1800 körül Bécsben tanult török tisztek ott készült hadászati munkáit.

A köztünk és a török nemzet közt fennálló szövetségi viszony a jövőben bizonyára megkönnyíti kutatásainkat

¹ Jan bej Grzegorzewski: A török állami okmánynaplókából összegyűjtött, a magyarországi hadjáratra és Bécs ostromára vonatkozó okmányok gyűjteménye. Kiadta a lengyel tudományos társaság Lembergben. Nyomatott Konstantinápolyban, Muktar bej nyomdájában, 1909.

Konstantinápolyban. Ideje azonban, hogy figyelmünk fokozottabb mértékben forduljon Törökország és a Balkán felé. E tekintetben valóságos szerencsétlenség a jövő tudományos generatio nevelésére, hogy ép e fontos időben az egyetemen a török nyelvészet tanszéke üres és a Balkán története tanszékének felállítása is késik. Pedig az itt reánk váró feladatokat még e tanszékek betöltésével sem fogjuk megoldani; ha nem akarunk e téren hátramaradni, vagy csak a felszínen szántani, a rokon szakok és segédtanerők bevonásával egy Balkántörténeti intézet szervezése volna szükséges.

Nyílt levél a szerkesztőhöz.¹

A nagysztrák közjogászok epigonjai közül, azt hiszem, nem egynek az növesztette meg érdemetlenül hírnevét és önbizalmát, hogy legnagyobb államférfiaink vitatkoznak velük, olyan emberek, kiknek ők saruit sem méltók megoldani. Többnyire meddő vitatkozás helyett jobb volna a magyar történelmet egyáltalán nem, vagy csak hiányosan ismerő doctrinairek ellen néhány világos történeti adatra épített visszautasítás. Tekintettel arra, hogy közjogászaink mindig csak a Corpus Jurisra támaszkodva a történeti anyag összegyűjtését teljesen elhanyagolták, új és meg nem támadható érvek közlése csak levéltári kutatások alapján történhetik. Különösen áll ez a közigazgatás történetéből vehető érvekre. De hogy egyébként is minő gyöngyöket lehet még kihalászni a levéltárakból, annak bizonyítéka Csekey István tagtársunknak a Századok ez évi 7—8. számában közölt vitatkozó cikkében egy meglehetősen eldugott adat (382. l. 2. jegyzet). Az abban rejlő pompás érvet bizonyára még sokan fogják felhasználni.

Csekey cikke az elsők közé tartozik, mely a közigazgatás történetéből vett adatokra támaszkodva száll szembe a mindenáron centralista elmélkedőkkel. Sajnos azonban, nem lehet szó nélkül hagyni egy alapos tévedését, melyet ellenfelei bizonyára ki fognak aknázni ellene és mivel az általánosítás könnyű, talán a magyar közjogászok alapossága ellen is.

Nem akarok arról szólni, hogy összefüggésben van-e az 1760-ban szervezett államtanács (Staatsrat) a korábbi, főleg külügyi dolgokban tanácsadó testületekkel, melyekről Csekey a 373—74. lapokon emlékezik meg. Ez felfogás dolga. Az államtanácsról azonban azt állítja Cs.: »A magyar alkot-

¹ Eckhart Ferencztől kaptuk az alábbi nyílt levelet, a melyet a formalitások elhagyásával egész terjedelmében közlünk. *Szerk.*

mány erről az intézményről mit sem tud, bár kétségtelen, hogy *tényleg* a külügyek mellett, melyek hatáskörének fő-részt tették ki, a magyar, cseh és erdélyi kanczellária előterjesztéseit is ott találjuk tanácskozásai körében . . .» (376. l.) Később meg: »Az újabb kutatásokból pedig kétségkívül kitűnt, hogy az államtanácsban lehetetlen pusztán külügyi szervet látni, mert bizony tárgyaltak abban magyar belső ügyeket is«. (378. l.)

Ezzel szemben meg kell állapítani azt a *közismert* tényt, hogy a Haus-, Hof- und Staatskanzlei felállítása (1742) óta a külügyek vezetése szigorúan el volt választva a belügyektől. A külügyeket Kaunitz, az államkancellár erős keze igazgatta.

A belügyeket intéző kormányiszékek vezetésében azonban Mária Terézia uralkodása első két évtizedében hiányzott az egységesség és a hatáskörök elválasztása. A Directorium in publicis et cameralibus nem felelt meg a hozzá fűzött vára-kozásnak és 1760 körül felbomlóban volt, az örökös tartománnyok belügyeit az egyesített cseh-osztrák kanczellária intézte, a magyarországiakat meg a magyar, az erdélyi és az illyr-bánsági kanczelláriák. A pénz- és hitelügy vezetésében a Banco-Deputatio és az udvari kamara osztozkodtak. Bizonyos önállósággal rendelkezett ügyei intézésében a Commerz-Directorium, továbbá a magyar kamara és az erdélyi thesaurarius, hogy ne is szóljunk a különböző bizottságokról. A királyné és legfőbb tanácsadója, Kaunitz, belátták, hogy az igazgatás számos ága keresztezi egymást, nincs egység, rendszeresség a *belügyeket intéző* kormányiszékek vezetésében.¹ Ezen egységesség érdekében szervezte Kaunitz az államtanácsot, *mely soha, sem szervezésekor, sem később a külügyekkel nem foglalkozott.* Egy Kaunitz csak nem akart maga mellé tanácsadó testületet szervezni.

Az államtanács tehát oly tanácsadó testület volt, mely a belügyekben a kormányiszékek felterjesztéseire hozandó legfelsőbb elhatározásokra tett javaslatot. A magyar és az erdélyi kanczellária és közvetve a magyar kamara felterjesztései ép úgy tárgyai voltak tanácskozásainak, mint az osztrák kormányiszékekéi. A Haus-, Hof- und Staatskanzlei dolgai azonban sohasem kerültek az államtanács elé.

Kár az is, hogy Cs. a királyi hatalom »átruházott és korlátozott természetére« hivatkozik »állami létünk bölcsőjétől« (380. l.) kezdve. Ezt a be nem bizonyítható állítást, azt hiszem,

¹ Hock-Bidermann: Der österreichische Staatsrath 1760—1848. Wien 1879. 7—8.

történeiszek közöl senki sem hiszi el neki. Annál kevésbbé fogják elhinni ellenfelei. Ez azonban szintén felfogás dolga.

A Századoknak és igazságnak véltem szolgálatot tenni ezzel az észrevétellel. Egyébként Cs. cikkének intentiójával és az eredményével bizonyára mindnyájan egyetértünk.

Soraim közlését kérve, maradok stb.

Eckhart Ferencz.

A Gellért-legenda kérdéséhez.

Müller Frigyesnek a Századok legutóbbi számában megjelent újabb fejtegetéseit azzal a benyomással tettem le kezemből, hogy meddő és időtrábló fáradság volna másodsor is tüzetes bírálat tárgyává tennem azt az erőszakos elméletet, melyet szerzőnk a nagyobb legenda keletkezéséről s egy elveszett Szent Gellért-életrajzról magának kigondolt. Nyilvánvaló, hogy ellenvetéseim hatás nélkül pattannának vissza arról az irigylésreméltó önbizalomról,¹ melylyel szerzőnk a maga »napnál világosabb« bizonyítékaihoz ragaszkodik. Nem zavarom hát tovább hitében, hanem egyszerűen rábízom az ügyet azokra, a kik a mi legendánk kérdéseivel most vagy a jövőben foglalkozni szándékoznak. Döntsek el, menyiben van igazam, mikor a szóbanforgó elmélet most is épen olyan zavarosnak tartom, mint e cikk megjelenése előtt.

De kritikai gondolkodásunk mai színvonalán talán fölösleges is szerzőnknek újból elmondott vagy kevés szerencsével máshonnan kölcsönzött² érveire, a legenda-műfaj tipikus vonásairól mondott szavaim szélsőségbe vitelére,³ egy rövid jegyzet alakjá-

¹ Jellemző erre előbbi dolgozatának második függeléke, melyben »Szent István korának egyik legfontosabb kútfőjét mentette meg«. Minő alapossággal, mindjárt láttam a cikk elolvasásakor s azóta Erdélyi László is kiemelte (l. Tört. Szemle, 1914. 530).

² Semmi sem áll távolabb tőlem, mint Karácsonyi János tudományos érdemeinek s Szent Gellért életéről és műveiről több, mint egy negyedszázaddal ezelőtt írt ifjúkori munkája általános értékének kisebbitése. Az sem tartozik a dologra, hogy mióta van meg ez a mű könyvtáramban s hogy az alaposág minő mértékével tanulmányoztam át, midőn a Gellért-legenda vizsgálatához fogtam. Annyit azonban elárulhatok ellenfelemnek, hogy a Karácsonyi művéből idézett kilencz érv kettő kivételével (*f.* és *h.*) teljesen téves, a miről saját maga is meggyőződhetik, ha pl. a »Chanadiensis« és »Morosinensis« elnevezésekről fennmaradt adatainknak, a szóbanforgó egyháztörténeti kérdéseknek stb. pontosabban utánanézés vagy megfontolja, hogy szabad-e az *e)* alatt felhozott bizonyítékkal az én álláspontom ellen érvelni? A fent említett két érvnek pedig bizonyára maga Müller sem fog döntő jelentőséget tulajdonítani.

³ A *Deliberation*nak az a helye azonban, melylyel Müller Szent Gellért egyéni írói felfogását bizonyítani akarja, éppen egy közéletű középkori irodalmi motívum. Hamarjában csak a kisebb

ban tett, a főszöveg érvelésével össze sem függő szövegjavítási kísérletemnek¹ az egész okoskodás kiindulópontjául való erőszakos megtételére, a nagy legenda 10. fejezetében fennmaradt Csanád-monda folkloristáink figyelmére méltó lélektani elemzésére,² a *famulus* és *minister* szavaknak³ vagy a nagy legenda 9. fejezete 11. s k. sorainak képtelen értelmezésére, a »sanctus« jelző hiányával és előfordultával folytatott játékra stb. egyébbel is válaszolnom, minthogy egyszerűen figyelmeztetem a tárgyhoz értő olvasót e helyekre. Non ragionam di lor, ma guarda e passa!

Minthogy azonban a Gellért-legenda kérdése ismét szóba került, legyen szabad egyúttal búcsut vennem szerzőnktől azon az

Szent István-legenda, a Vita S. Salabergae és a Toursi Gergely által írt Szent Márton-életrajz előszavait idézem.

¹ Nem tehetek róla, ha Müller semmi áron sem akarja nekem elhinni, hogy a szóbanforgó helyen szövegromlás történt. A velenzei kézirat azonban, melynek szövegét cikkem megírása óta szereztem meg, föltevésemet megerősíti. Ugyane kézirat — mint alkalmilag megjegyzem — egy másik szövegjavításomat (510. l., 3. jegyz.) szó szerint igazolja.

² E helyért tulajdonképen hálás lehetnék a szerzőnek. Mikor ahelyett, hogy egyszerűen elismerné az Oroszlánosról szóló történetet olyan etymologikus mondának, aminő a középkori irodalomban ezrével ákad, nagy furfanggal magyarázza, mint »emelkedik az oroszán tanácsadó szerepére« s hogy nem a monda keletkezett a valóság alapján, hanem megfordítva Csanád cselekedeteit befolyásolták előtte ismeretes mondái motívumok: jobb példával nem illusztrálhatta volna azt, a mit előző cikkemben »raffináltan naiv« okoskodásnak neveztem.

³ Hogy ezek az elnevezések nemcsak szolgát, hanem olykor igen előkelő egyházi vagy világi személyt is jelölhetnek, botsorság volna tagadnom. Sőt szívesen szolgálók szerzőnknek külön példák-
kal, így Fejérből (IX. 7. 643), hol Róbert püspök »minister Wespri-
miensis ecclesiae« néven említették vagy Szent Columban életrajzá-
ból, hol Chagnoald, későbbi püspök, nemcsak többször fordul elő *minister*
névvel, de a 28. fejezetben a mi esetünkhöz egészen hasonló körülmények között szerepel egy párbeszédben. De hiszen a *servus* szó is magában szolgát jelent, míg *servus servorum dei* kapcsolatban a római pápa címzése. Ehhez hasonlóan a Du Cange-nál olvasható *minister ecclesiae, altaris* stb. kifejezésekből — a milyenekért elég lett volna Müllernek Szent István legendáihoz fordulnia — a mi esetünkre következtetést vonni épen olyan eljárás, mintha valaki az *Ur szolgája* kifejezésre való hivatkozással akarná bizonyítani, hogy nyelvünkben a *szolga* egyházi személyt jelent. Egyébként a *minister* szót pár sorral előbb, a 6. fejezet végén használta a kis legenda szerzője világosan *szolga* értelemben. Vagy talán azok a *ministerek*, a kik a hanyag kocsist megkorbácsolták, szintén presbyterek és vir literatusok lehettek? Végül nem találja furcsának Müller, hogy a nagy legendában *magister*nek nevezett Valtért a kivonat készítő épen megfordítva *minister*nek nevezné? Annak a középkori betűhöz való ragaszkodásnak, melyet szerzőnk oly sokat emleget, ez igen különös esete volna.

egyetlen ponton is, melyben eddig, mint jelen cikkében írja, egy nézetem voltunk. Talán nem veszi tőlem rossz néven, ha őszintén megvallom, hogy első sorban Bűdinger és Pauler társaságának örültem, mikor arra az eredményre jutottam, hogy a nagy legenda keletkezése, illetőleg a kis legenda szövegének túlnyomóan költött részletekkel való kibővítése a második elevatio hatásának tulajdonítható. De bármilyen kitűnő alkalom is egy ilyen esemény az átdolgozás keletkezésére — önkénytelenül is arra fogunk gondolni, hogy amint maga a szent díszesebb sírhelyet és templomot kapott, úgy érezhették szükségét annak, hogy régi, egyszerű életrajzát is díszesebb alakba öltöztessék, — mégis a nagy legendának a Canaparius-féle Szent Adalbert-legendával való tüzetesebb összehasonlítása s a két műnek egy Kaindl által észre nem vett rokon részlete arra a nézetre indít, hogy a legenda-átdolgozásnak már a Kézai-féle krónika keletkezése, tehát 1282—85 előtt keletkezett történnie. Nem részletezhettem itt a dolgot s csak annyit említek, hogy az illető hely Szent Gellértnek a vértanúság előtti álma, mely Gaudentiusnak hasonló körülmények között történt visiójához — a többi, magukban véve még keveset mondó egyezéseket is figyelembe véve — feltűnő módon hasonlít.

Madzsar Imre.

Nyilatkozat.

Téglás Gábor úr a Századok f. é. 425. lapján ezt írja: »Ezt az eljárást... kendi Finály Gábor dr. úr a Századok 1914. évf. 521. l. »idegen tollakkal való ékeskedés«-nek minősíti» — úgy érte, hogy a római felirat közlése volna az »i. t. v. é.«. Téglás Gábor úr téved: nem a római felirat közlése az, hanem a kendőzött *plagium*, a melyet az idézett helyen közölt mutatvány Téglás Gábor úr kivételével mindenkinek megmutatott.

Budapest, 1915 október 11.

Dr. Finály Gábor.

Hivatalos értesítő.

A Magyar Történelmi Társulat 1915. október hó 14-én d. u. 5 órakor tartott ig. vál. ülésének jegyzőkönyve.

Jelen vannak: dr. Thallóczy Lajos elnök, dr. Csánki Dezső, dr. Fejérfpataky László alelnökök, dr. Áldásy Antal, dr. Angyal Dávid, Fest Aladár, dr. Gárdonyi Albert, dr. Gombos Albin, dr. Hóman Bálint, dr. Illés József, dr. Lukács József, dr. Madzsar Imre, dr. Ortvay Tivadar, Soós Elemér, dr. Szabó Dezső, dr. Szentpétery Imre, dr. Závodszy Levente vál. tagok és dr. Domanovszky Sándor mint jegyző.

Dr. Thallóczy Lajos elnök az ülést megnyitva, a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Angyal Dávid és dr. Illés József vál. tagokat kéri fel.

45. Dr. Thallóczy Lajos elnök bejelenti, hogy ő cs. és kir. Fensége Károly Ferencz József főherczeg 600 K alapítványnyal a társulat alapítói sorába lép és indítványozza, hogy ő Fenségének ez alkalomból üdvözlő távirat küldessék.

A választmány ő cs. és kir. Fenségét alapító tagjai sorába iktatja és örömmel hozzájárul az indítványhoz.

46. Alapító tagokul ajánlatnak még: Ferencz Salvator főherczeg ő cs. és kir. Fensége, Bécs 400 K; gr. Szögyény-Marich László aranygyapjas vitéz, v. b. t. t., stb. Csór (Fejér m.) 200 K; Győr városa (néhai Karácson Imre emlékére) 200 K; Csiktusnádi Betegh István dr. birtokos, Semmering 200 K; gr. Somsich József cs. és kir. követ, Csór (Fejér m.) 200 K; Csernefalvi Kozmutza Kornél katonai posta- és távirdaigazgató, Sarajevo 200 K; valamennyit aj. Thallóczy Lajos elnök; gr. Mikes János püspök, Szombathely 200 K; aj. Kollányi Ferencz.

Evdíjas r. tagokul ajánlatnak 1914-től: dr. Kraszczenits Gyula tb. főszolgabíró, Vágújhely, aj. Iványi Béla; 1915-től: Algya Sándor m. kir. honvédalezredes, Bécs; Barkóczy-Klopsch Béla m. kir. honvédőrnagy, Bécs; Ottubay Károly cs. és kir. vezérkari kapitány Bécs, mindhármát aj. Thallóczy Lajos elnök; a debreczeni tud.-egyetem történelmi seminariuma, aj. Csánki Dezső alelnök; dr. Juhász Kálmán r. k. lelkész, Bécs, aj. Szentkláray Jenő; butkai Viczmándy Tamás műszaki főtanácsos, Budapest; dr. Várady Ödön ügyvéd, Nagyvárad; dr. Schmidt Tibolt m. nemz. múz. segéd-őr; Haák Ede plébános, Szászkabánya; a munkácsi áll. tanítóképző-intézet, mind az ötöt ajánlja Gagyai Jenő; dr. Pfeiffer Miklós hittud. főisk. tanár, Kassa, aj. Domanovszky Sándor; Jurenák József földbirtokos, Budapest; Barta Zsigmond egyet. hallgató, Nyitra, mindkettőt aj. Tóth László; Bakódi Antal k. r. tanárjelölt, Budapest; Gregorich Izidor dr. k. r. tanár, Sátoraljaújhely; Hant Géza k. r. tanárjelölt, Budapest; Dénis Béla k. r. papnövendék, Kecskemét; Körössy István bölcsészethallgató, Budapest; mind az ötöt aj. Csaba Jenő; 1916-tól: Samariay Lelkes Nándor József, aj. herczeg Odescalchi Arthur; M. Nemzeti Múzeum néprajzi osztálya, aj. Gagyai Jenő. — Megválasztatnak.

47. Gagyai Jenő r. tag bemutatja Eckhart Ferencz vál. tag értekezését: »*A közös vámterület történetéhez.*«

48. Jegyző előterjeszti a május hó 1-től szeptember hó 30-ig terjedő pénztári kimutatást. E szerint összes bevétel a postatakarékpénztárban: 9.736 K 73 fill.; összes kiadás a postatakarékpénztárban 7.427 K 61 fill.; pénzmaradvány a postatakarékpénztárban szept. 30-án: 2.309 K 12 fill.; a P. H. E. T. E.-nél folyószámlakövetelésünk: 20.634 K 46 fill.; összesen rendelkezésünkre állott szept. 30-án: 22.943 K 58 fill. Ebből azonban 3.710 K 38 fill. alapítványi természetű. — Tudomásul szolgál.

Az elnöki széket dr. Csánki Dezső ügyvezető alelnök veszi át.

49. Dr. Csánki Dezső alelnök tájékoztatja az igazgató-választmányt a Társulat anyagi helyzetéről és javasolja, hogy a Társulat a harmadik hadikölcsönre 7.000 K értékű 6 $\frac{1}{2}$ -os zárolt kötvényt jegyezzen. — Az igazgató-választmány felhatalmazza az elnökséget, hogy a harmadik hadikölcsönre 7.000 K értékű 6 $\frac{1}{2}$ -os zárolt kötvényt jegyezzen.

50. Az ügyvezető alelnök bejelenti, hogy Török Bertalan 250 K-ás hagyománya fölvehető s a kormány alapító-level bemutatását

kéri. — Az igazgató-választmány megbízza az elnökséget, hogy ez irányban a szükséges lépéseket tegye.

51. Az ügyvezető alelnök bejelenti, hogy Bunyitay Vincze hagyatékát nyolcz oldalági örökös perrel támadta meg. A nagyvárad kir. járásbírósa ezért utasítja dr. Karácsonyi János végrendeleti végrehajtót, hogy a hagyatékot a per eldőltségéig ne ossza szét. — Tudomásul szolgál.

52. A Bács-Bodrog vármegyei történelmi társulat jún. 27-iki közgyűlésére Társulatunkat is meghívta Zomborba. A Társulatot a közgyűlésen dr. Margalits Ede képviselte. — Tudomásul szolgál.

53. Az ügyvezető alelnök jelenti, hogy okt. 3-án Karácson Imre emlékének leleplezésénél a Társulatot az elnök és ügyvezető alelnök képviselték. — Tudomásul szolgál.

54. A prágai egyetemi könyvtár kérelemmel fordult a Társulathoz, hogy összes kiadványait ajándékkép küldje meg. — A választmány úgy határoz, hogy a miből sok van, megküldhető.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Thallóczy Lajos, elnök.

Dr. Domanovszky Sándor, jegyző.

Hitelesítjük: *Dr. Angyal Dávid*, *Dr. Illés József*.

Történelmi realismus és fejlődésszemlélet.

(Néhány megjegyzés a régi és új módszer vitás kérdéseiről.)

Ha modern történelmi művet veszünk kezünkbe, nem egyen meglepődve fogjuk tapasztalni, hogy az az irány, melynek jellegzetes vonásait tükröző felületein tisztán láthatjuk, már nem hasonlít ahhoz, melyet a classicus hagyományokon épülő történelemírás a XIX. század első felében ismer, s melyet iskolás hagyományunkban nagyjában még ma is megőrzünk. Tükröző lapjai sokfélébbek ; végighúzódik rajtuk a megélhetés gondjának rajza, nemcsak az államformák kaleidoszkopiája ; a társadalom belső structurájának bonczolása, nemcsak régiségtanszerű chablonok ; nagy eszmeforradalmak collectiv ismertetése, nemcsak egyéniségrajzok ; világharcok, gazdagságárasztó gyarmatok és vámkérdésekért, nemcsak szomszédos csetepaték és számos mozzanat, mely az érdeklődés irányainak hirtelen megsokasodásáról tesz tanuságot.

A történelemírás módszertana is nagy válságon ment keresztül, mely hozott sok világosságot, de sok kétséget is. Akadtak természettudományoskodók, akadtak velük szemben polemikus vitatói a régi értékeknek, akadtak áltörténészek, a kik a történelmi módszert kényelmes köpönyegül használták hiányos abstractiókból induló szempontjaik takarására. Végül akadtak történelemírók, a kik mit sem törődve forrongással, polemival, buzgón kutattak a régi alapon, teoria- és methodika-mentes empirismussal.

Midőn egy tudomány hasonló válságon megy át, midőn nem elég a régi megszokott praxis, hanem új »módszer« s methodikai fejtegetések szükségesek, midőn nem egy történelemíró, elég Lamprecht, Breysig, Lindner, Ed. Meyer példájára hivatkoznunk, már nem vág in medias res történelmi themája tárgyalásába, hanem előrebocsátani szükségesnek tart egy »elméleti bevezetést«, történetphilosophiai, avagy épen »anthropologiai« constructiót, mintegy hitvallást nyújtának módszerüket illetőleg. *Mert* már támadók vannak, szükséges védekezni. És ezek a vázlatok már elűtnek azoktól a polemia-

mentes egyszerű megállapításoktól, a melyeknek módszertani kiélezettségük csekély, csupán vázlatos ismertetései bizonyos gyakorlatból ismert irányoknak, minő már Rankénél, Free-mannál stb. található ; bővebb útjelzések, Lord Acton történeti szemléje, Bernheimé, Seignobosé sem sokkal iránykutatóbbak.

1. A tudomány válságon ment át s keresnünk kell, vajjon a régi stadiumába jutott-e vissza, avagy új irányba csapott. Figyelnünk kell mozdulataira, vajjon a régi funkciót végzi-e, avagy újat. Vajjon nagyobbodott-e a szerepe, avagy megszűkölt, elsekélyesedett. A történelem mivoltáról, fajairól valóban kevésse gondolkodunk igen gyakran. Minő viszonyba jut a többi tudományokkal ? Hiszen nem is egy, hanem több, szélesen és merészen differenciálódott tudományágról van szó, a genetikus tudományok összességéről. Vannak még kapcsolatok, melyek bizonyos összefüggéseket takarnak. Az irodalomtörténet például előtérbe helyezi az irodalmi jelenségek aesthetikai értékbírálatát, s kevésse merül fel kifejező élénkséggel az a tény, hogy a művelődéstörténelemnek egy fejezete s nem más. Vannak azonban genetikus tudományok, minők a biologia, geologia. Minő szoros itt a kapcsolat ? Nem fattyúhajtásai-e a történelmi módszernek, szerkesztés részei-e történelmi világnézetünknek ? Hasonló kérdések annál élénkebben sürgetik, hogy mélyedjünk bele újból és újból a történelem culturalis szerepének megoldásába, mintegy tudománypolitikai szemlét tartsunk e téren is, mint szomszéd területeken. A természettudományok hangosan hallatják szavukat, tudásukat világnézetük deklarálják s követelik jogaikat. A történelem szintén kénytelen érezni e quasi tudománykülpolitikai kérdés súlyát s így meg kell oldani oly problémákat is, melyek a saját területén belül talán nem volnának oly sürgősek és jelentősek.

Foglalkozni kell mindenekelőtt, midőn a történelem értékét vizsgáljuk, annak pontos megállapításával, mi a jelenlegi történelmi irány alaptónusa. Hogy e kérdést, a jelen szemléletét kellő felelettel megoldjuk, természetesen nem elegendő kizárólag a jelenre irányoznunk tekintetünket, hanem a mult fejlődéssel összehasonlítva vizsgáljuk azt. Történelemírói hivatásunk állandóan követeli, hogy a jelent a multból magyarázzuk. Ha vázlatosan is, megkísérelünk, — ezúttal a legteljesebb általánosságban — kiemelni a történelem eredetére és alapvető változásaira vonatkozó tényeket, hogy ez alapon döntsünk a jelen irányváltozásainak mivoltát és értékét illetőleg.

I.

2. Régi ismeret az, hogy a történelem lassan differentiálódik ki a vallásos mythos, eme ősphilosophiaszerű chaos köréből. A vallás foglalkozik a világkeletkezés problémájával mindenekelőtt. Ennél azonban fontosabb a közelmúlt. E téren a történelmi érdeklődés kútfeje a *törzstudat*, az ősi leszármazás különféle hagyománya. Látjuk, hogy az ősi mondai, tehát még kritikátlan történelmi érdeklődésben már kezdetben két érdeklődési gócpont van: az egyik a világkeletkezés egyetemes (universalis) problémája, a másik pedig teljesen *particularis* jelentőségű.

E két problemakör: az universalis és particularis csakhamar differentiálódik. Az universalis problemakör — hangsúlyozzuk, hogy ez is általában a genetikus tudományok tárgya — csakhamar elszakad a particularistól. Mivel az előbbi sokkal tovább marad a mythikus-vallásos témák körében, lassan feledjük, hogy ez a történelem tárgyához tartozik. Sokáig várnia kell, míg majdan felkarolja az universalis problémát is egy tudományág, de akkor a kapcsolat már oly laza, hogy senki a kettő összetartozására nem gondol; az e téren adódó problemsor a természettudományok tárgya lesz és nem a történelemé: a biológiáé és geológiáé. A módszerek azonosságát vizsgálva azonban világos előttünk a kapcsolat s ma már akad nem egy hivatott geologus (*Joh. Walther*), ki a maga tárgyáról mint kifejezetten »történeti tudományról« beszél.

Nem szándékozunk a történelem tudományának fejlődését a részletekbe követni, egyes módszertani jelentős sarkpontot azonban, mivel témánknek megvilágítására szolgál, kiemelünk. A történelem, azaz, a mit szorosabban annak tekintünk, a particularis problémából alakul ki. Olyannyira természetes ez ma már, hogy egy methodologus, *Monod*, egyenesen a történelmi módszer sajátosságának tartja azt, hogy a történelem, saját szakkifejezésével, »particularizál«, míg a többi tudomány nem.

Jelentős mozzanat az, a midőn a történelem kiválik az ős vallásos-mythikus tudománychaosból. Mint *R. Fester*¹ mondja, a történelem tudománya kétszer saecularizálódik, egyszer már az ókorban, egyszer ismét csak a késői újkor folyamán. A midőn az okfejtés szabályos módjai közé tar-

¹ Die Säkularisation der Historie (előadás az 1908-iki internationalis történelmi congressuson). Hist. Vierteljahrschr. 1909.

tozott a történeti oksorozat kútfejét istenek, hősoszok tetteiben keresni, a történelem nem tekinthető tudománynak. Thukydidesnél erről már nincsen szó. A midőn a particularis problemakörben egyedül földi létünk tényezőit látjuk, megkapjuk fővonásaiban mindazt, a mit mi tudományos történelemnek tekintünk.

Ez irány azonban nem állandó. A történeti fejlődés megfigyelése, szem előtt kell tartanunk, ritkán önálló. Az érdeklődésnek kútfeje voltakép nem történeti, hanem valami heterogén. A középkorban a vallásos világnézet támasza, de az még Bossuetnél is, mélyen az újkorban. A renaissance korában a retorika hullámaiban merül el. Majd igen sokáig a didaktika standardjai útján érvényesül; a XIX. században sincs máskép, a mikor a classicus hagyományok alapján tűnik fel mellőzhetetlennek a történelem idealizálása, melyről alább szólunk. És végül kell-e hangoztatnunk, hogy a történelem mennyire kiterjedtté válik gyakorlati szempontok igazolására; az azután egyre megy a methodologia szempontjából, hogy egy középkori fejedelmi család keres általa tekintélyt magának visszavezetvén őseit Caesarra vagy Aeneasra, avagy a társadalompolitikai agitatio véli kötelességének kimutatni, hogy a történetben minden lényegében osztályharczok útján érthető csupán, avagy a termelési eszközök revolutionálják állandóan a régi rendet. A lényeg egy marad: önálló történelmi megismerés, önálló történeti érdeklődés csak idegen területeken keletkező hullámok között merül fel egy-egy pillanatra, s *önálló ismeret célul még nem jelentkezik.*

3. Valóban művelődéstörténeti jelentőségű érdekes kérdés volna annak felkutatása és részletekben való nyomozása, hogy a történelmi érdeklődés miként hullámzik az egyes korokban. Sajnos, a történelem irodalmának története még synthetikus és összehasonlító alapon oly kevésbé tárgyalatott, hogy kevés kilátásunk lehet e problema mielőbbi megoldására; az eddigi kutatások jobbára egyes kútfőírók munkájának hasznavehetőségére irányultak és nem azok felfogásmódjának összehasonlítására.

Általánosságban azt tapasztaljuk, hogy a történelmi érdeklődés *a társadalmi milieu nagy megváltozásai* alkalmából ébred új lendületre. Ha a nemzetet nagy katasztrófák érik, nem csodálkozunk egy Herodotos érdeklődésén, sem Sallustiusén, Tacitusén, avagy Polybiosén. A gyors változatokban lefolyt esemény a szemlélőt ép úgy érdekli, mint a résztvevőt, Thukydidest, Caesart, vagy Macchiavel-

lit. De korántsem ezek a történelmi érdeklődés kizárólagos és elsőrangú előmozdítói. Nem kevésbé fontos az elmélyedő reflexió sem, melyet tevékenységre serkent egy *nagy körülönség látása*. A történelem és történetphilosophia nagy körülönségeken indul meg. Egy bizonyos koron belül a változások oly homogéneknek látszhatnak, hogy kisebb árnyalatkülönségek nem tűnnek fel súlyos és érdekes problémák gyanánt. Nagy forradalmak azok, a melyek új érdeklődéshullámok szülei. Az első nagy lényegesnek tartott körülönség a keresztény és pogány világ a középkori phantasiában, mely összehasonlító kísérletekre sarkal. Ilyen a renaissance, melynek figyelme az ókor imádatáig emelkedik s mely lényeges hatással volt történelmi tudományunk fejlődésére: a megszülető classica-philologia adott először lelkesedést, indítékot az ókor idealizáló felfogására.

A jelen szeret törekvései igazolásánál a multa hivatkozni, így a reformatio is, de csaknem minden reform-alkotás. Ilyenkor nagy segítségül szolgál a hajlékony történelem, melynek rengetegében bizonyítékok pro. igaz, contra is, tömegével találhatók, a mi, sajnos, csak a történelemnek polemikus elemekkel való telítésére szokott vezetni. A pártküzdelem még is fenntartja a történelmi érdeklődést, ha idegen, nem tudományos czélokra szolgál is.

Avagy emlékezzünk végül a XIX. század közepére. A történelem valósággal *historia militans*sá lett. Osztályküzdelmek felkutatása rég letűnt évezredekben is csak azt a czélt szolgálta, hogy egy forradalmi osztályellentétet ében tartson. Ismét forradalom az, mely a történelem segítségül vételével igazolni akarja a maga álláspontját, mely szerinte igazolható, kevésbé véén észre, hogy a történelem — kellő abstractiók mellett — alig szokott valaha ellentmondani bizonyításoknak.

A történelem tudományos kialakulására csak az újkor folyamán nyílik tér. Hatással volt reá úgy a rationalismus, mint a nagy társadalmi átalakulások kora az utolsó másfél században. Nagy frontváltoztatásokon át, midőn érezzük, hogy régi culturánk alapjait sorban elhagyjuk — a propaganda nyelvén egyszersmindenkorra, a historiai tapasztalatok szerint csak részben, vagy rövid időre — azaz nagy szellemi forradalmaknál merül fel különös élénkséggel a »modern« fogalma. Akkor, midőn új romok árán új valóságot teremtünk, leszünk érzékenyek a régivel, elmulttal szemben s ha hiányosan fogjuk is fel a multat, ingert érzünk a leggyakrabban korösszehasonlításokra s e korösszehasonlítás

történelmi ismeretünk elsőrangú alapja. Sajátságos, hogy oly korokban, midőn felépíteni készülnek egy új világot, lépnek viszonyba a multtal, melynek testébe belevágnak, mely azonban őket megihleti.

Montesquieu egy rationalista légkörben lesz historicus s ez által szűnik meg egyszersmind túlzó lenni. A francia forradalom felé vezető úton, a történetietlen gondolkodás századában is kimutatható e jelenség. J. Kaerst¹ észreveszi a lényegét: »egy nagy *emelkedő szellemi mozgalom tudatát*, a mely haladó mozgalomba állítva érzi magát a modern culturemberiség. Ez a tudat képezi a »modernnek« sajátságos jellegét. Magasabb történeti élet érzelmé hatja át az embereket; átélnek új történeti valóságot«.

Mi szokott az új forradalmi, avagy csupán átmeneti korszakban bekövetkezni? Mindenekelőtt elégtelenség a régi szempontokkal. Új valóságok gondolatban való anticipálása arra bírja az átmeneti korok embereit, hogy hamarosan újból reconstruálják a multat azon új eszmék szerint, melyet magukban hordanak, melyek csupán keletkezően vannak. Ugyanebből a pszichológiai állapotból következnek tehát a történelemnek, mint tudományos egészes, hirtelen új és merész vázlatokkal való helyettesítése. Mindez tehát az átmeneti korszakok sui generis eredményei gyanánt fogható fel.

Nézetünk szerint ma szintén átmeneti korban élünk. Ebből magyarázzuk a történelmi nézőpontok mai megváltozását is. Bár az új szempontok nem mindig állják meg a kritikát, úgy látjuk, minden korban így van az. Meg kell különböztetnünk e szempontokban kísérletező, quasi anticipáló korokat a történelmi tudományos elmélyedés, a reflexio korától, s így mindig hullámozást látunk az elnagyolt, de új szempontokkal telített és az elmélyedő, szilárdan empirista történelmi reconstructio kora közt.

A *reflexio* kora a forradalmi idők agitációs, tehát merész hozzávetéseken és sejtelmeken épülő történelmét *kritikai* alapokon kezdi újjáépíteni. Ám új korösszehasonlítások és szempontokon épülve szükségkép mássá lesz, a történet nagy vetítőernyőjét, jelenkori tudatunkat² máshová állítottuk s így az eredmény is megváltozik. Mondhatnók, más értékelés emeli ki az eddig rejtett anyagot a feledékeny-

¹ Studien zur Entwicklung und Bedeutung der universalgeschichtlichen Anschauung. I. Historische Zeitschr. 106. k. (1911.) 479. l.

² V. ö. az alább mondottakat, továbbá : A művelődéstörténelem problémájához, Századok, 1913.

ség leple alól, más »ideologia« talaján nő is ki újból. Gazdagabb és színesebb lesz, avagy talán sorvadtabb és szürkébb az új talajban gyökeret verő növény, minden esetre azonban a történelem által felkarolt ismeretanyag és módszer megváltozik.

A rationalismus hatása a történelmi tudományra, úgy mint maga a rationalismus, kettős téren keresendő; a rationalismus egyrésztől szemben találja magával a régít, melyet megsemmisíteni igyekszik; ebben áll kritikai oldala. Másrésztől azonban maga is ideálokat teremt, s ebben áll értéktermelő, felépítő, pozitív jelentése. Ez utóbbi mozzanat az főkép, mely karöltve dolgozott a humanisticus hagyományokkal a történelmi felfogás átalakításán, melynek új irányát idealismus néven állítunk szembe a mai-val, melyet realismusnak nevezünk. A történelem anyagát megrostálták és pedig egyoldalúan, s a fejlődésnek szerintük értékes mozzanataival foglalkoztak: nemzetek culturalis fénypontjaival. Ebből eredt azonban az az egyenetlen felfogás is, mely egyes korokat a maga egészében — gondoljunk csak a »hellenismusra« — a háttérbe állít.¹ Mondhatnók, hogy az érdeklődés iránya a történelmi idealismushoz nem tudományos, hanem gyakorlati, didaktikai, miután a történelemben ideálokat keres és az ősidők óta hangoztatott és elkoptatott historia magistra vitae felfogásban nyugszik meg.

A mily mértékben szorítjuk háttérbe a történet való képét, szögleteiségeivel, kezdetlegességeivel, babonáival és gyarló kísérleteivel és a nyers struggle-ból pl., mely a történet életharczain végigvonúl, magasan idealizált nemes, hősies harczokat teremtünk, oly mértékben közeledünk a történelmi idealismushoz, mely nem a tudomány saját logikailag helyes iránya, hanem a didaktikai szempont kiterjedése felé vezet. Két érték-kategória vezet ez idealismusban: a nemzet, mely a cultura alkotója és hordozója; az állam,² mely a culturnemzet organisatora. Minő érték az állam! Olvassuk Rankét bármely lapon, s igazolva látjuk annak domináló jelentőségét. Ugyanily értékelési alapon áll azonban a Rankeanusoktól eléggé távoleső sok más kutató is. Seeley markánsan fejezi ki: individuals are important in history

¹ V. ö. Kaerst i. m. 492. l. A rationalismus »a történeti jelenségeket lényegében csak annyiban engedi érvényesülni, amennyiben benső tartalmuk észbeli ideáljaiknak megfelel«.

² V. ö. A Ranke-féle történelemfelfogás és történelmi irodalmunk cz. fejtegetésünket. Magy. Paed. 1909.

in proportion, not to their intrinsic merit, but to their relation to the State, s e tételre tanulságos fejtegetésben tárul elénk könyvében ama tény, hogy az angol gyarmatbirodalom meghódítása nem az állam műve, hanem az angol társadalom iniciatívájából ered, azaz egyes egyének szervező munkájának eredménye. Az idealizált érték-kategória, az állam, végre Seeleynél is észrevétlen ellentmondást hoz művébe. Iskolás történelmünk hűen megőrzi az idealizált constructiókat. Az államkormányzás ügyes-bajos dolgát, utat kereső tapogatózásait nagy államférfiak bölcs concepcióira vezetjük vissza gyakran ott is, a hol tudatoságról nincs szó stb. stb. A didaktika évszázadokon annyira áthatotta a történelemírást, hogy ma gyakran megrettenünk a történelmi realismus termékein, holott egyelőre nem kell ebben mást látnunk, mint a minden szokatlannal velejáró különbségérzelem reflexiótlan felpattanását. Olvassunk *Ferrero*-ból fejezeteket, s nem találjuk többé az idealizált Rómát.

II.

4. Ép a történelmi idealismus sajátos értékelmélete, mondhatnók értékchablonjai hívják fel a figyelmet, hogy a történelem több, mint a történeti élet evidens módon elhatározó mozzanatainak leírása. Hogy mely mozzanat, jelenség, esemény »lényeges«, elhatározó, döntő, az idealisticus felfogás nagymértékben evidensnek tekintette. Már pedig e téren a legbonyolultabb elméletek egész sorozatával találkozunk.¹ A történész a maga intellectualis munkájáról főképp két *negatív jelentőségű kritikai irányelvben* volt tájékozva: az egyik az objectivitas elve, mely voltaképpen az emotionalis elem tulajdonképeni kizárását jelentette, a másik a »Sich selbstausslöschchen«, az egyéniség elhallgattatásának elve,² mely nem más, mint a superindividualis értékű ismeret követelménye. Abban azonban a jelen században beállott ismeretelméleti fordulatig alig kutatunk elég mélyen, hogy

¹ V. ö.: *Goldfriedrich*: Die historische Ideenlehre in Deutschland. Ein Beitrag zur Geschichte der Geisteswissenschaften, vornehmlich der Geschichtswissenschaft und ihrer Methoden im 18. und 19. Jahrhundert. Berlin, 1902. 22—247. l.

² Ez a polemikus irodalomban annyiszor fölmerült szállóige ma jelszóvá lett; eredetileg Rankétól származik és korántsem kiélezett, egyoldalú értelemben. Midőn az angol forradalom tárgyalásába fog, mondja: »Ich wünschte mein Sein gleichsam ausslöschchen und nur die Dinge reden, die mächtigen Kräfte erscheinen zu lassen.«

a történész ismerő levékenysége önálló, de mily formalis functiók révén történik.

A jelenkorig állandónak mutatkozott a történelem egy hű kísérőtársának mellőzése, távoltartása: a történetphilosophiának degradálása. A historicus szakember mit sem akart és akar ma is tudni történetphilosophiáról. Jelen fejtegetésünkben, melyben a történelemnek a cultura rendszerében való helyzetére is következtetéseket vonunk és megállapítani törekszünk, mennyi igaz azokból a szüntelen felhangzó vádakból, melyek szerint a történelmi tudomány nem valódi tudomány (Barth, Ostwald), hogy nevelésünkre (Spencer), világnézetünkre (Nietzsche) értéke, jelentősége, jogos befolyása nincs, meg kívánjuk oldani azt a kérdést is, hogy jogos-e a számos történész methodikájában kifejezett álláspont a történelemphilosophiával szemben, helyes logikai alapból indokolható-e elítélő véleményük egyáltalán minden történetphilosophiával szemben. Annyival inkább szükségesnek tartjuk e kérdés felszínén tartását, a mennyiben a jelenkor egyik divatos áramlata: a történetphilosophiai dilettantismus és egy indokoltan szükséges történelemphilosophia között különbséget gyakran alig van módunkban észrevenni.

A történetphilosophia ellenzői a leggyakrabban egyszerűsmind a szaktudomány hivatott képviselői. Nézetünk szerint álláspontjuk javarészből helyes. Egy körülményt azonban ki kell emelnünk, a mely már a problema föltevésénél alapvető fontosságú, ama körülményt ugyanis, hogy — a történetphilosophiai dilettantismusról nem is szólván — több önálló tudomány szerepel e néven, melyek *sem tárgyukban, sem módszerükben, sem jelentőségükben nem azonosak*. Több történelemíró álláspontja az egyikre van irányozva és sajnos, gyakran indokolatlanul belevonják a másikat is s ezért ama kritikai álláspontot egészében nem is helyeselhetjük.

Voltaképen háromféle történetphilosophiáról beszélhetünk. Az elsőről, a történetphilosophiai dilettantismusról itt nincs mit mondanunk. Népszerű történelmi művek nem csupán a tudomány, hanem a népszerűsítés szempontjából bírálandók el; e téren in concreto lehet helyes, sőt szükséges és gyakorlatilag jogosult az illető történetphilosophiai fejtegetés, de a tudománynak nem tartozik szoros értelemben promovens tárgyköréhez. A második az a történetphilosophia, melyet közönséges értelemben annak szoktunk tekinteni.

Evtizedek óta feltűnő sajátságos jelenség, mely a mai történelemírás fejlődésére nem csekély hatással van, hogy

a történelmi művekkel párhuzamosan jelentkeznek oly vizsgálatok, melyek bár a történelem megszokott tárgyára vonatkoznak, mégsem nevezik magukat történelminek, hanem történetphilosophiaiinak, avagy újabban történelemelméletinek. Ez a magában eléggé felöltő jelenség korántsem egyformán világos úgy történeti, mint logikai alapjára nézve. A történeti alapot talán megtaláljuk abban, hogy állandóan szükségesnek érezték oly történelmi fejtegetést, mely inkább a történet egészére irányult, s azt rendszeren egy sajátos ideologia alapúl vételével építették fel; példa rá Hegel, a kinek nem kicsiny hatása volt a gyakorlati történelemírásra, így Burckhardra, Comte, a ki viszont — bár kerülő utakon — Lamprecht felfogásmódjára volt befolyással. Ezek a széleskörű universalis vizsgálatok elvükben, módszerükben (nem ugyan az illető kutató tudatára nézve) mégsem mondhatók másnak, — bármennyire paradoxnak látszik is állításunk — mint *specializált* történelmi vizsgálatnak. Hegel ugyan maga nem mondja, hogy módszer tekintetében külön történetphilosophiáról beszélünk, s nem is világos, miért tekintjük művét specialisan történetphilosophiaiinak. Műve egyenesen így kezdődik: »Jelen előadásaim tárgya nem más, mint philosophiai világtörténelem; azaz nem általános elmélkedések róla, — a melyeket belőle meríthetnénk és tartalmából példakép idézhetnénk, hanem ez maga a világtörténelem.«¹ Idők folyamán azonban belemagyaráztak más intentiókat, melyek ellen legelső mondatában tiltakozik. *Es ist die Weltgeschichte selbst*, mondja, s ezzel kifejez egy jellemző tudatállapotot, mely tagadja a *specializálás* látszatát is; tudata, intentiója más.

Comte, Hegel, Lamprecht, alapjában egyformán nem másról beszélnek mint egy zárt művelődéstörténeti kérdésről: a psychogenetikai fejlődés egyes phasisairól. Egy meghatározott problémát választanak ki a történelem területéből: s annak alakulását kísérik végig a történelmen. Az illető kutatónak, philosophusnak vagy álmodozónak ugyan más a tudata saját munkáját illetőleg. A midőn hypothesiseket alkotnak, a midőn specializálnak, egyszersmind *egyetlen*, nagy, lehetséges történeti problémának vélik a magukét, úgy vélik, minden annak hatása alatt jó létre, minden amaz egyből magyarázható; ők tehát az *egész* történeti fejlődést vélik felkarolni és megvilágítani.

Nem valami philosophiai rendszer construáltatik tehát

¹ Philos. der Geschichte, kiadta Brunstäd (1907). 33. l.

a történelem alapján, hanem fordítva, egy rendszerből fakadó abstractio nyomán reconstruálják a történeti fejlődést, melynek eredménye tehát *de jure* nem lehet más, mint egy sajátságos fajú történelem. Midőn történetphilosophiára gondolunk, leggyakrabban ilyen, sajátos ideologia alapján meginduló »egyetemes« fejlődésvizsgálatra gondolunk.

Mivel az ily történetphilosophiai művek igen is szűk abstractiókból indulnak ki, *ez abstractiók észrevétlen a történeti arányok meghamisítására, egyes tényezők egyoldalú kiemelésére vagy elhallgattatására vezetnek.* Voltaképp helyesbíteni óhajtják a történeti fejlődésre vonatkozó ismeretünk »alapjait« — gondoljunk arra, hogyan vezet le Comte Ágoston mindent a »három stadium« ideológiájából, a mythikus, metaphysikai és positiv gondolkodásmódból.¹ Hogy egy concret példában lássuk a történelem viszonyát a történetphilosophiához, vizsgáljuk meg Lamprecht történetphilosophiájának egy érdekes sarkpontját.

5. Lamprecht ama törekvést: egy a priori érvényes ideologia alapján magyarázni a történeti eseményeket, a logikai »subsumptióra« alapítja. »Typismus«, »conventionalismus« oly általános áramlatok, melyeknek meghódol az egyes, a singularis, a különszerű, bárhol és bármikor, t. i. a megfelelő históriai stadiumban, akár Németországról, akár Japánról van szó. »A culturkorszakok, mondja, legfelső fogalmak a jelenségek *kivétel nélküli* subsumálására«. A történelem így apriori ismereteket szerezhet. Következtethet tehát úgy, mint egy geometer: a háromszög belső szögei két derékszöget alkotnak; két derékszöget alkotnak tehát a hegyes, avagy tompaszögű háromszögek is. Ugyanígy könnyű következtetni Lamprecht szerint a történelemben is; nem kell megismernünk a maga páratlan gazdagságában fellépő eleven történeti életet, a maga sajátos változataival, állami és egyházi intézményeivel, társadalmi structuralis különbségeivel, hanem egyszerűen »subsumálhatunk«, mint a logikában, subsumálhat a német, de a japán történelemíró is ugyanazon chablon szerint. Subsumálhat egy Goethét, Augustinust, Macchiavellit, Pittet, Böcklint, hiszen Lamprecht egy tényezőt tett úrrá a történet fölött: *a pszichikai élet bizonyos formaelemeit*, melyek souverain hatalommal nyomják reá

¹ V. ö. Pauler Gy. két cikkét a Századok 1871 és 73. évf.-ban: A positivismus hatása a történelemírára (Akad. székfoglaló); Comte A. és a történelem.

hatalmukat mindarra, a mi a történetben, a schemáknak megfelelő korban jelentkeznek.

6. Tanulságos e pontban a kitérés, a nagy emberek szerepének elméletére. Lamprecht markáns, merész; szembehelyezi magát a régi történetfelfogással. Bármilyen téves nyomon is jár történelemelmélete, megérdemlik a figyelmet ép tévedései. Mert characteristicusak. Mert a tévedés fölismerése maga gyakran elsőrangú forrása az igazság megközelítésének; mert a tévedés az a tisztító processus, melyből az igazság átlátszóbb fénynyel derül ki. Hogyan fogja fel Lamprecht a nagy emberek hatáskörét a történetben? Egyszerűen túlmegy a hősök, a representatív man-ek közkeletű fogalmán.

Elégge megerősödött az a tan, melyet Emerson »Az emberi szellem képviselői« című essay-iben domborított ki: a kort jelképezik egyes egyének, kik a kort alakítják, kik annak szellemét tükröztetik, annak törekvéseit hordozzák. Ez a magában nem épen jelentéktelen felfogás nem ment egyoldalúságoktól. A nagy ember voltaképp sohasem korát, korának tudatát, korának törekvéseit képviseli, hanem *a maga ideológiáját, a maga spontaneitását. A nagy ember épen az, a ki a leginkább singularis a maga korában*, a legkevésbé tipikus, a legkevésbé fejezi ki a collectivumot, az átlagot, ő a legeredetibb, a legsajátosabb. Leghelyesebb a régi felfogáshoz térnünk vissza, azonban korántsem azért, mert mereven ragaszkodnánk a régihez, a megszokotthoz, hanem azért, mert itt is csak egy methodikai követelményt kell végigkísérnünk útjában, a történelmi *sui generis* megismerés alapelvét: a singularizálást, mely singularizálja a collectivumot, az egyest; mely ellentétben az általánosítással, a történetben mindent korhoz kapcsol, korból magyaráz, és nem abstract emberekkel operál, nem »homo Europeus, Linné« gyanánt fog fel egyéniségeket, hanem a sajátost, a külön-szerűt keresi. Általánosít a statisztika, a legtöbb természet-tudomány, a történet elvileg nem.

Az ellenkező felfogás a nagy embereket illetőleg hihetőleg onnan ered, hogy a nagy ember tudata egyszersmind korának legtudatosabb, legérzőbb, legvehemensebb psychéje és benne nagyított arányokban láthatjuk meg, kifejezettebben, élő egészben, a legnyiltabban — mert a nagy ember egyszersmind a legmerészebb is — a kor számos rejtett vagy félve nyilvánított tendenciáit. Voltaire nélkül is sokan gondolkoztak volna, mint Voltaire, a XVIII. században. Ő azonban hangosabb, találóbb, markánsabb a kis embernél.

A nagy ember gyakran csupán nagyító, melyen át másokat is láthatunk, nem csupán magát, másokat élesebben, behatóbban. Ennyiben repraesentans, de csak ennyiben. Elsősorban tehát a nagy embert nézzük, Luthert és nem követőit, Cromwell-t és nem az independenseket, első sorban őket, mert kifejezők. A nagy ember psychographiája e szerint *heuristikus jelentőségű*, mely mélyen kifejezett singularitása daczára is tisztábban fejezi ki a collectivitásra jellemző tüneteket. Napoleon így képviselője is saját kora rendkívüli átmenetiségének, labilitásának, az új és régi politikai világnézet küzdelmének; de egyszersmind kifejezője és elsősorban képviselője önmagának és nem másoknak. Minő keveset mond az, ha Bismarckban az átlag-németség egyesülési vágyát látjuk. Avagy lehet-e Széchenyit, őt a nagy, mély historiai unicumot, a köznemesi magyarság vagy az arisztokratia »repraesentánsának« fogni fel?

És Lamprecht? Szerinte nagy ember nincs és nem lehet; egyszerűen subsumálnunk kell őt kora psychostructurájának. Beethoven nem egy eredeti, zenei őslélek megnyilatkozása, nem egy hasonló formában soha nem adódó zenei teremtménye, kinek psychikai eredetisége kétségtelen. »Er machte die Musik,« mondja Lamprecht, erst völlig zu dem, was sie in einem Zeitalter des Subjectivismus *sein muss*: zu einer Kunst des Ausdruckes innersten Lebens.« Minő egyszerű! Lamprecht a »subjectivismus« korából megjósol egy Beethoven-t, a kinek ama korban »subjectivistává« kellett lennie. És ez minden avagy ez a lényeg? Szándékosan választjuk a fentebbi példát, mert Lamprecht itt ugyancsak ingó talajra lépett: végre is minden zene subjectiv. Lamprecht »culturtörténeti« módszere tehát logikai operatiók (subsumptio) téves alkalmazására vezetett. (Igy számol be Lamprecht a maga módszeréről, a mely tan szerencsére sokkal rosszabb, mint a tényleges történetírói gyakorlatában követett módszer.)

Az így megconstruált történelem áltörténelem, az így megindított történetphilosophia logikai lehetetlenség. Egészen természetesen következik hasonló esetekből a történetphilosophia megvetése, mely történészeknél tapasztalható. Helyesen érezzük, hogy így a történeti fejlődést megismernünk nem lehet, hogy így *a priori tényező-kategoriák, izolált korok mechanikus részekre bontják a »történeti« fejlődés életteljes és elvileg correlativ egészét.*

A történetphilosophia helyettesíteni próbálván az empirikus történelmi kutatást »elvekkel«, »korszakos« felosztások-

kal, logikai subsumptióval, idegen módszerekkel, *ellentétben* van a történelmi szabadkutatás, empirismus képviselőivel. Miért törekedjünk a részletekbe merülni (»ins Detail hin-abzusteigen«) »unser Selbst auslöschen«, beleélni magunkat a történelmi korszakok színes, singularis világába, ha előttünk vannak kényelmes kormeghatározások, pszichikai formachablonok?

Helyesen sejtí meg minden historicus, hogy a történelmet ily történetfilozófiával megegyeztetni lehetetlenség; helyesen látja, hogy e történetfilozófia *logikai* értéke a történelemmel szemben csekély.

Van azonban e kérdésnek másik, gyakorlati oldala. A történetfilozóphus is végezhet a kellő helyen szükséges functiót, bár nem szabad annak súlypontját egybeült keresnünk. A történetfilozófia útján sejtő indítékok, pillanatnyi fénysugarak hatolhatnak a gyakorlati történelemírás mezejére. Véletlen alkalom meglepő összehasonlításokra nem egyszer nyílt már a történetfilozófiai vizsgálódások *közben* is. A történetfilozófia feladata e szerint semmikép sem nagyobb, mint bizonyos indítékok nyújtása, ám azon constructiók *verifikálása* már nem ott, hanem a szélesen empiricus történelmi vizsgálódások útján történhet. Tulajdonképeni történelmi kiindulás nem kereshető tehát logikailag, de *jure* csak gyakorlatilag, de facto, kedvező esetben, ad hoc, történetfilozófiai, a priori összefüggés meglátásokban, hanem a töredékes »forrásokból« kiinduló empirismusban. A történetfilozófia tehát sohasem lehet befejezett tudománykör, mert csupán a kezdetre nézve van szerepköre. A súlypont sohasem a történetfilozófiában van, hanem a történelemben, azaz a történetfilozófia maga sohasem más; mint megsejtő *anticipálása bizonyos később történelmileg megvizsgálendő igazságoknak*. A történetfilozófia nem befejezése a történelmi kutatásnak, hanem bevezető, rudimentalis korszaka. A kidolgozás teljessége csak az empiricus történelem feladata lehet. A történetfilozófia *de jure* tehát csupán propaedeuticus értékű s a szaktörténészt már nem érdekli.

7. Módszertani fejtegetésekben legfőbb feladatunk mindekelőtt helyes distinctiókhoz jutni, majd miután megállapítottunk methodikailag különálló problemacsoportokat, megmérni igyekezzünk, hogy minő jelentőség jut ama probléma megoldására hivatott tudományoknak. Fejtegetéseink során, miután a diletantismus birodalmába tartozó »történetfilozóphiát« mindenekelőtt kiselejteztük, oda jutottunk, hogy

a második fajú történetphilosophiát már jelentősebbnek tarthattunk, megállapítván functiója mivoltát: anticipatív kutatásokban található feladata; negative pedig kijelöltük, hogy történeti igazságok verifikálása keretében *nem* történhetik, lévén az a szoros értelemben vett történelmi empirismus feladata.

Egy lépéssel még tovább kell mennünk a distinctiók terén, midőn kijelöljük ama harmadik problemacsoportot, melyet sokáig szintén történelemphilosophiának hirdettünk. Történelemphilosophiai vizsgálatok vonatkozhatnak ugyanis a történelmi módszerre — módszerre nem annak *technikai* értelmében, hanem iránytűző, alapvető, felfogásbeli sajátosságára nézve. Beszélhetünk egyéni felfogásmódokról, pl. a Rankeanus felfogásmódról, a Leipzigi iskoláéról stb., a melyek eredeti, mély különbségeket jeleznek és methodikai szempontból igen jelentősek. Mivel itt a történelmi megismerés módjáról van szó, helyes e problemacsoportot nem történetphilosophiának, hanem történelmi ismerettannak nevezni. E téren igen sokáig tévedéseken alapuló terminológiával dolgoztunk. Bernheim pl. megkülönbözteti a történetphilosophia materialis és formalis »részét«. Ez a beállítás tökéletesen rudimentalis, sőt lényeges tévedésekre vezet.

Nem egy tudomány két részéről van itt szó, hanem két teljesen különböző tárgyú, valamint jelentőségű tudományágról, a melyek annyiban mutatnak közös vonást, hogy egyikük sem önálló. A »materialis« történetphilosophiát »anticipatív« történetphilosophiának neveztük; mivel ez történeti problémákat tárgyal a történelem tárgyköréből, voltaképp a történelem egyik részének mondható.

A formalis »rész« ellenben nem a történelem tárgyára, hanem felfogásmódjára vonatkozik: leghelyesebb, ha történelmi ismerettan vagy történelem-elmélet néven különböztetjük meg az előbbtől.¹ Mivel ez ismerettani kérdést tárgyal, voltaképp nem a történelem, hanem az ismerettan (normatív szempontból a logika) részének mondható.

Jelentőség dolgában ez utóbbi korántsem mérhető össze az anticipatív történetphilosophiával. Ez propaedeu-

¹ Történet és történelem különböző jelentést repraesentálnak. Amaz a történeti fejlődést, magát a realis folyamatokat foglalja egybe, emez a róla való vizsgálatot, tudományágat jelenti. Így lehet történet- és történelemphilosophiáról beszélni (a német nyelvben azonban mindkettő csak Geschichtsphilosophie lehet). E nyelvbeli distinctió azonban a név hasonlósága folytán nehéz, s így helyesebb a formalis történelemphilosophiát történelmi ismerettannak nevezni.

tikus, azaz alapvető. A történeti ismerettan — gyakorlatilag lehet ugyan háttérbe szoruló — logikailag mégis alapvető, nem időbelileg előzi meg a kutatást, hanem az képezi a logikai priust. Történelmi ismeret akkor lehet csak helyes, ha a felfogásmódja kifogástalan logikai tekintetben. A tulajdonképeni verifikálás tehát csak itt történhet. A történelmi empirizmus a mellőzhetetlen kezdet, a megindulás, a forrásokból emelkedő ismeretek gazdag tára. Felfogásmódjuk, oksági egybefűzésük azonban csak »történelmi« alapon, azaz sui generis singularizáló módon történtik. E felfogásmód alkotja, formálja tehát a történeti ismereteket. E felfogásmód miveljáról az ismerettan ad számot, a történelem pedig *alkalmazza* a gyakorlatban.

A singularitas kérdésével kapcsolatban sok gyakorlati kérdés felmerült újabban. Szilárd logikai megindulással azonban ezek sorra megoldódtak. Nem beszélünk tehát már történeti törvényekről. A történéssznek nem szükséges ezek jogosságáról sem igent, sem nemet mondani; egyszerűen kijelentheti, hogy a törvény (természeti, azaz causalis törvény) fogalma egy disparát tudománykörben fordulhat elő, mely általánosításon épül fel; evvel pedig a történelemírónak, a kinek felfogásmódja elvileg a singularizálás, nincs dolga.

Maradt fenn mégis néhány homályos kérdés, mely még mindig igen nagy zavart okoz a methodikában, ha a gyakorlatban nem is mindig annyit. Ilyen mindenekelőtt az okság kérdése, a történelmi causalitas.

8. *A történelmi okság* sajátos természetére már rámutattunk (Századok, 1913), a midőn logikai alapvetésében helyesnek találtuk két singularis, tehát a történet folyamán több példányban nem található jelenség kapcsolását. Midőn két singularis jelenség, tehát unicumok kapcsolatát keressük, nincs szó két általános fajfogalom kapcsolatáról, melynek kifejezője általános »természet törvény« néven ismeretes. Itt az oksági kapcsolódásnak sajátos más faja szerepel, melyet egyelőre megkülönböztetésül *concret-relatio* névvel jelölünk. *A történelem* e felfogás alapján *singularis jelenségekkel foglalkozik s azokat concret-relatio útján kapcsolja egybe*.

E megállapítások a történelmi methodikában korántsem történnnek kellő logikai kiélezettséggel. Gyakran a legkülönbözőbb fogalmak zavarják a problema nyugodt kifejlését, így a »véletlen« népszerű fogalmának felkarolása. Közel fekszik az alkalom problémánk során ennek összevetésére a »történelmi« oksággal.

A történelemben minden jelenség eredője számos, azaz helyesebben végtelen oksorozatnak, tényezőnek, azaz más-kép kifejezve minden jelenség saját »történelmi helyzetének« — a közgazdaságtan nyelvén, a conjuncturának — *a szükségsszerű* következménye. A szükségsszerűség itt azonban nem más, mint egy logikai követelmény, azaz *egy logikai ideálnak kifejezése*, a mely tehát annyit jelent, hogy az adott tényezők közül, melyek a jelenséget létrehozzák, számításba veendő valamennyi. Ám a történelemben végtelen számú tényező különböztethető meg, s így annak gyakorlati keresztülvitele szükségkép bizonyos torzításokat fog mutatni. A gyakorlat megalkudik a szükséggel és az elméleti követelményekkel s úgy fog nyilatkozni, hogy bizonyos tényezőket »elhanyagolhatóknak«, alsóbbrendűeknek fog declarálni.

Ez a módszertani lépés azonban legtöbbszor öntudatlan marad. Nem a kiselejtezt tényezőket vesszük számításba, hanem a felkaroltakat, a lényegeseket, a döntőket s ezekkel foglalkozunk, bizonyos gyakorlat után ezekre irányul önkéntelen a figyelmünk.

A *történelemíró is abstrahál tehát*; nem írja le a jelenség-complexumot »úgy a mint van«, a hogy pl. a Rankeanus véli; a tények közt válogat, selectál. E selectiót tanácsosnak tartjuk megkülönböztetni más értékelő actusoktól.¹ E téren a történelemíró hasonló helyzetben van a physikussal, sőt általában a conditionalismus kénytelen mindenütt ezeket a következményeket levonni. Az »exact« matematikai formulák is megalkuvások eredményei.

Jellemzően fejti ki Verworn conditionális módszeréről szólván a physikai álláspontot Zemplén Gy.: »mit művelnek, úgymond, az exact tudományok? Kiválasztanak a sok feltételből néhányat s azokat számokkal jellemzik és már most igyekeznek a számok között olyan kapcsolatokat összeállítani, melyek a jelenséghez lehetőleg (sic) hozzásimulnak. Ámde ennek az eljárásnak épen az a célja, hogy a valóságban végtelen sok feltétel számát végecssé reducálva, a tudományos feldolgozást lehetővé teszi. *Nem is állítja a physikus*, hogy az elméletben szereplő mennyiségek azonosak valamennyi mennyiség sajátjaival, csak azt, hogy sikerült a jelenséghez oly *kereteket készíteni*, melyek segítségével — véges számú feltétel tekintetbevételével — *közelítő leírását tudja adni a valóságban végtelen sok feltételtől függő jelenségnek*«. ²

¹ V. ö. Értékelés a történelemben, cz. fejtegetésünk, M. Paed. 1913.

² Filoz. Társ. Közl. 1912. évf.

Szükséges volt tehát megkülönböztetnünk az elméleti követelményt a gyakorlati eljárás *compromissus* természetétől. Látjuk e téren a tudományok általában hasonló helyzetben vannak.

Hibás dolog azonban e helyen hangsúlyozni a történelmi »véletlent«. A véletlen nem az oksági kapcsolat egy faja, hanem annak kerek tagadása. Újabban a véletlen fogalmával kapcsolatban egész irodalom kezd foglalkozni.¹ Belőle a historicust kevés, sokkal kevesebb érinti, mint H. Berr véli. A véletlen itt is, mint egyebütt, egy logikai ideál megalkuvása a gyakorlattal. A gyakorlati szemlélő a *conjunctura* változását, a hirtelen előszökkenő tényezőket nem elméleti, hanem gyakorlati szempontból nézi, s midőn valamit a véletlen szerepkörével magyaráz, ezzel voltaképp elutasít magától közelebbi oksági meggondolásokat, a feltételek »végtelen számának« szemügyre vételét. Az ok valahol megvan, keresésére azonban nem indul.

Ez a gondolkozásnak azonban tudományelőtti és nem tudományos stadiumát jelenti. Ha a véletlen szerepét hangsúlyozzuk, úgy voltaképp kizárjuk a tudományos gondolkodást egy jogosan követelt területéről. Az elméleti követelmény a szükségszerűség kimutatása felé ösztökéli, ez elől a történelmet elzárni módszertelenség. Vegyük például *Ed. Mayer* egy nyilatkozatát: ² »a való élet minden egyes részletjelensége, de épen így minden történelmi esemény végtelen sok tényezőnek egyetlen időpontban való összehatása által keletkezik; az okorok eme időbeli egybeesését és kereszteződését nevezzük — véletlennek; *a véletlen*³ tehát az a mozzanat, mely minden tapasztalati tényen

¹ V. ö. Henri Berr (a *Revue de synthèse historique* nagyérdemű kiadója 1900-tól) legújabb művében: *La théorie du hasard. La synthèse en histoire*, 55—68. lk. *Bibl. de philosophie contemporaine*, 1911.

² *Geschichte d. Alterl.* I. 1. H. 3. kiad. 1910. 184. l.

³ A »véletlen«, *Ed. Meyer* szerint, »teljesen világos, a tapasztalatból adott fogalom és pusztán álkövetkeztetés az, ha úgy véljük, hogy ellentmondásban van az okság követelményeivel.« Hasonló nyilatkozatok, melyek ismerettani szempontból nem állják meg a helyüket, csak azt bizonyítják, hogy a történész igen sokszor, mihelyt saját *methodikájáról* kezd nyilatkozni, ha egyébként kellő logikai és ismerettani szakismeretei nincsenek, megszűnik szakember lenni. Nézetem szerint az újabb, tömegével fellépő vitás kérdések onnan keletkeztek, hogy a történelmi módszer bírálói egynek és egybevágónak vélték a történeti módszert a történészeknek arról adott nyilatkozataival. Ellenkezőleg, számos esetben kifejezetten tapasztaljuk, hogy a történelmi módszer szilárdabb alapon nyugszik,

uralkodik.» Maga ez a nyilatkozat helyes alapon indul meg, mely conditionalismus néven ismert. Helytelen és gyökeresen téves a történelmet a véletlenek birodalmába és egy tudományelőtti stadiumban lévő gondolkodás teréer utasítani.

Ebből, illetve hasonló alapon keletkezik aztán az oly felfogás, minő P. Barthé, mely szerint a történelem nem tudomány, csak előkészület hozzá (*»vorwissenschaftlich«*), azaz tudományos tárgyalás a történelmi *után* következik. A »véletlen« nem megoldása tudományos causalis kapcsolásnak, hanem mellőzése. Habár enyhébb magyarázattal úgy foghatjuk fel, hogy a véletlen fogalma nem áll szemben a szükségyszerű causalitással, hanem a causalis kapcsolatok magyarázatának ideiglenes *felfüggesztését* jelentené s ez alapon ez a módszertani lépés, mint átmeneti állapot, némileg indokolható; voltaképp ugyanoda jutunk, a hova előbb: a történelem csak nyers anyagot szolgáltat, a tudományos feldolgozás teljességét más tudományok körében éri el.

A véletlenről szóló Ed. Meyer-féle felfogás, valamint Bernheimnek tana a történelemphilosophia materialis és formalis »részéről«, melyet például idéztünk jelesebb methodikusaink műveiből, azt mutatják, hogy a történelem, mint jelentős tudományág, csak veszélyes ingadozásokkal képes felfogásmódját s annak jogosultságát igazolni a tudományok rendszerében. Tudományágak azonban ma nem maradnak csupán elméleti kérdések forrásai, hanem alakítani és irányítani iparkodnak a culturember tudatát, életnézetét és világ-felfogását. A genetikus tudományok feladata a maguk részéről is közreműködni ebben és megalapítani a genetikus felfogást azon szilárd methodikai alapon, mely tudományos rendszeréből következik.

Vizsgálván a »művelődéstörténelem« mivoltát, arra az eredményre jutottunk, hogy a művelődéstörténelem mindenekelőtt elvonatkozik a jelenkor tudatformáitól, a mi azonban csak úgy lehetséges, hogy úgy a mult korszakok, valamint a jelenkor tudatformáit (sajátos, egyes korokra jellemző functióit) összehasonlítva, *egymásra vonatkoztatva* vizsgálja. Egy ismerettanilag alapvető lépés annak felismerése, hogy a történelemíró elméje — tartalmazván a jelenkor tudat-

mint egyes történészekről hirdetett módszertani elvek, minden esetre megnyugtató tudományágunk belső értékére nézve. Más azonban ennek elismertetése is. A történelemírói módszert a praxisból ismerjük meg tehát, azaz korántsem tarthatjuk kielégítőnek a történelemíróktól adott methodikát. Methodikájuk jobb, mint azt maguk igazolni is képesek.

formáit — lényegesen közreműködik a múlt felfogásának alakításában. A jelenkori tudat tükrözőfelülete az, a mire a historicus a mult eseményeit vetíti. Így a mult események a jelenkor tudatállapotában fognak jelentkezni; a szerint, a mint e tudatállapot csupán egy tükrözőfelülettel rendelkezik, a történelmi eseményeket csak annyiban fogjuk ismerni, a mint azt ezen egy tükrözőfelület mutatja. A többiek »lényegtelenek«, azaz elhanyagoltak fognak maradni, történelmi tudományunk tehát egyoldalú lesz.

E hasonlat, ez érzékleti kép könnyen vezet annak megállapítására, hogy a historikus tudata quasi tükrözőfelület, minél többoldalú legyen, legyen képes minél többféle irányból jövő sugarakat felfogni és magában egyesítve megőrizni. A tükör formájától, tehát a jelenkori tudatállapottól, függeni fog a benne tükröződő kép. Egyszersmind következik ebből, hogy jelenkori tudatállapotunk foglalná magában mindig eredeti sajátzerűségeket, sohasem fogja visszatükröztetni a mult fejlődését, »a mint volt«, hanem saját formájához képest *átalakítja*. *Történelmi realizmusról tehát abszolút értelemben nem beszélhetünk*, csak ez ideál többé-kevésbé lehető megközelítéséről. A történelem ismeretana azt tanítja, hogy a történet egy felfogó közegen át jut hozzánk: saját korunk tudatsajátosságain keresztül. Történelmi ismeret tehát egy composituma mult és jelen tudatformáknak, két folyam egyesülése, mely különböző alkatrészeket hozván magával, egyesülésük után nemcsak könnyen felismerhető keveredést, hanem nehezen analízálható kémiai összetéelt eredményez.

Szabad legyen ez alkalommal ismét *Ed. Meyer* fejtegetéseire térnünk vissza, kit újból idézünk, hogy lássuk azt, miként ingadozik állandóan egy különben kiválóan képzett historikus a methodologiai fejtegetésekben és miként nyújt bőséges kritikára alkalmat azok részéről, a kik akár egyszerűen megismerkedni akarnak a történelmi módszer mibenlétével, akár kiközösíteni óhajtanák a valóban tudományos módszerek sorából. *Ed. Meyer* a fentebb ismertetett általános ismerettani problémát korántsem minősíti alapvető jelentőségűnek. Felismeri azt, hogy a történetíró tudatformái változhatnak a historiai tények felfogásán. Szerinte azonban ez csupán arra vonatkozik, hogy mit tartunk mi következményekben gazdagnak, hathatósnak (wirksam). A történelemíró felfogása (i. m. 201. l.) »függ a jelenkor uralkodó tendenciáitól. Ítéletünk folyton változik arra nézve, hogy minek vannak jelentős következ-

ményei . . . Jede Verschiebung in der Auffassung des Wirk-samen affiziert das Ereignis selbst». A mi egyik kutató szá-mára »mérvadó« ok, azt a másik csak mellékes kísérőjelen-ségnek minősíti. Az azonban korántsem az okok keresésé-ben, a nyomós tényezők felismerésében nyilvánul meg egyedül és nem is e problémából indul ki eredetileg, mint Ed. Meyernél látjuk, hanem a történelem ismeretnának egészen sajátos alapját képezi. Szerinte a jelen tudatformáitól egyszerűen szabadulhatunk. »Minden történelmi felfogás és tárgyalás, mondja (u. o. 205. l.), a jelenkorból indul ki, an-nak feltételei és nézetei alatt áll; a történelmi kritikának feladata ez alól emancipálni magunkat, a multat a saját feltételei, nézetei, anyagi állapotából kiindulva fogni fel.« Ez a felfogás, ha nem is minden ízében téves, mégis két-értelmű. Nézetünk szerint sem a jelen tudatformákba való nyers beillesztés nem helyes, — történelmi anachronismus volna a történelem ilyen felfogása, — sem a multban való elmerülés. A súlypont sem egyiken, sem másikon, hanem a kettő simultán együttlétén és összehasonlításán nyugszik, azaz, ha belemerülünk a múltba, elveszítjük a jelent, s ha a jelenből nem lépünk ki, nem találjuk meg a mult igazi sajátosságait. Ellenkezőleg folytonos együtttartásra, össze-hasonlításra van szükség, a mult nélkül nem látjuk a jelen, a jelen nélkül a mult sajátosságait. A látszat, igaz, a mellett van, hogy elsősorban saját jelenünket ismerjük. Közelebbi megtekintés azonban azt mutatja, hogy a korösszehason-lítás, jelen és mult együttes vizsgálata, oly mértékben növeli saját jelenünk történelmi ismeretét és megértését, hogy eredeti ismereteink nélküle csaknem semmiséknek bizonyul-nak. Szem előtt kell tehát tartanunk azon módszertani elvet, hogy történelmi kutatásunk tulajdonképeni tárgya sohasem egy izolált kor, — a jelentől nem is izolálhatjuk — hanem egy *correlatio*.

9. Ez alapon juthatunk jelen tételünk, állításunk köze-lebbi körvonalozásához. Jelenkori tudatunk, mely egyszers-mind tükrözőfelületül szolgál, sokkal kevésbbé dogmatikus, mint előző századoké. Sokkal nagyobb e tudatállapot variabi-litása, laza rendszertelensége, tehát nagyobb számú érték-eszmével fordul a mult felé, hogysem annak egyes, külön-félébbnél különfélébb jelenségeit, mint eléggé lényegeseket, fel-ne fogná. Előző történetfilosófiáinkban gyakran találunk oly fejtegetésekre, melyek annak megállapítására törekedtek, hogy mi a valóban lényeges a történelemben, mi a történet »hordozója«, »célja«, »eszméje«, »hajtóereje«. Mindezek a

fogalmak, *bármiféle* feleletet adjunk is reájuk, érdekesebbekké tesznek bizonyos folyamatokat, állam, termelés-technikai eszközt vagy egyebet, más folyamatokat ellenkezőleg érdektelenné. Így bizonyos várakozási irányokkal lépünk a történet elé, mely állapotnak eredménye mindig történelemírói egyoldalúság lesz.

Jelen korunkban mindez lassan megváltozott. Egyik jellemző tünetül említhetjük azt a tényt, hogy ma már elismert philosophiai rendszerek nincsenek, nincsen tehát oly értékrendszer sem, mely praeconcepta opinio-ként állana a történelemmel szemben. Bergson egyenesen rámutat az ily rendszer gyakorlati mozzanatára, melyet csak egy intellectualisticus szempont kíván meg.

Másik jelenség az, hogy korunk tudása kevésbbé fogalmi, azaz sokkal inkább szemléletes. Mivel magunk is gyors fejlődésben vagyunk és e fejlődést oly intensiv tudatossággal kísérjük nyomon, mint eleddig soha, mondhatjuk, jelen évtizedeink történetmódszertani sajátosságául: egy sui generis fejlődésszemlélet irányítja mindazon kutatásokat, a melyeket jelen korunk sugall. E fejlődésszemlélet volta-képeni alapja, a mit már kiemeltünk, egy ellentét régi és modern között. Valahányszor ily ellentét felmerül, megszorodik azon szempontok száma, a melyet a mult felé fordítunk. Valahányszor a kor belső stabilitása megszűnik annyiban, hogy dogmatismusról már nem beszélhetni, növekedik a historiai érdeklődés. Ama tudatfunctió, avagy mondhatjuk, művelődéstörténeti mozzanat, culturalis vívmány, melyet mint új mozzanatot, fejlődésszemléletnek nevezünk, kapcsolatban van egyrészt azon felfogással, mely mindent genetikus folyamatosságban fog fel. A kicsiny hatások lassú felhalmozódásáról, a collectiv jelenségek apró erőinek összegyűjtődéséről és nagygyánövekedéséről ma más fogalmunk van, mint ezelőtt (genetismus).

A fejlődésszemlélet másrésztől összefüggésben áll azon történelemírói fejlettebb állásponttal, melyet történelmi realismusnak nevezünk és szembeállítottunk a történelmi idealismussal, mely bizonyos megállapított értékeszmékből indult ki. Ez értékeszmék tana a történeti »tényezők« vitájában domborodott ki. Olyasfélekép állott a dolog, mint az idealistikus rendszerek kategóriáinál: Kantnál tizenkét értelmi kategória szolgál az értelmi felfogás alapjául. Lotze a legnagyobb fáradtsággal próbálta meg a történeti tényezők kategorizálását. A történelmi viták, melyek e kategóriák megállapítására irányultak, meddőknek bizonyultak. A tör-

ténelem, mint tudomány, nem kíván értékeszméket, érdeklődésirányokat, tényező-elősorolást, mert a történeti fejlődés egész világát sokkal inkább szakadatlan correlációkban folyónak, distinctiók s a priori megállapítások nélkül valónak fogja fel. Állításunk, mely szerint a történelmi realismus az utolsó évtizedekben jelentékenyen, sőt szembeszökően növekedett, annyit jelent tehát, hogy nem elértünk ugyan, de megközelítettünk egy ideált, *quantitative és qualitative*. Növekedett az az érzékeny felület, melyet a mult sokfélesége felé fordítottunk és növekedett ama folytonos reflexio, melynek segítségével számon tartottuk azokat a reflexiók torzításokat, melyek a felfogó tudatállapot korbeli sajátosságaiból szükségszerűleg keletkeztek.

Már a mult század utolsó harmadában élesen felöltő volt e mozgalom. *Burckhardt* határozottan kiemelendőnek tartja, hogy a XIX. század történeti érzéke (*Befähigung für das historische Studium*) szemmeláthatólag finomodott. Régebbi korokban, mondja nem régen kiadott történetphilosophájában (*Weltgeschichtliche Betrachtungen* cz. a. 1905. 213. l.), egy vagy néhány szemponttal rendelkeztek, nemzeti- vagy csak vallásival. A középkor alig tekintette az egész ókort másnak, mint egyszerűen egy vad pogányság tévelygéseinek. Ma megindult a mult értékelésének megváltoztatása (*grosse Generalrevision*), mely ismereteinket szolidabb alpra fektette. *Burckhardt* azonban kevésbbé gondol e változás pszichikai, mint inkább külső alapjaira. A sajtótermékek »ubiquitása«, a forrásokhoz való utazás könnyűsége, az államok közömbössége a levéltári közlések terén, a történelmi ismeretek szétáradására féltékeny hatalmak, pl. felekezeti-ség gyöngülése a főtenyezők (i. m. 13–15. l.) abban, hogy célunkúl »távolabbi korok és országok curiosumainak részletes ismerete helyébe az emberiség összképének postulatuma lépett«. Jelen culturánk lényeges jellemzője az, hogy elért egy sokoldalú történeti érzéket (*einen hohen Grad von Allempfänglichkeit*).

Korántsem szabad e téren mindent a historiai anyag és feldolgozás nagyobb arányainak tudnunk be. Történelmi ismeretünk két forrásból táplálkozik: a mult maradványai és hagyományaiból és a jelen szemléletéből. *Burckhardt* rámutat arra, hogy a francia forradalom gazdag képsorozatának szemlélete minő termékenyítő befolyással volt a historiai érzékenységre, a szellemi és politikai megrázkódások kapcsolatainak felismerésére. A XIX. század első felének történelmi szemlélője alapvető korkülönbséget érez a maga

kora és régebbi korok között. Ily különbséglátás nevelési történelmi érzékét és érdeklődését. Historiai anyagul szolgál tehát a jelen, gyakran nagyobb mértékben, mint a múlt, elég arra gondolnunk, hogy az interpretálásnál *analogiás következtetések* játsszák a főszerepet, a mely analogiák és hozzávetőleges megállapítások a jelenkor ismeretének tárházából folynak.

Az első jelenség, mely e téren, a historicus szempontjainak bőségét és tudatosságát illetőleg előttünk áll, s mely a problémák tiszta felfogását elősegíti, abból magyarázható, hogy *növekedett korunk tapasztalata önmagáról*, eredményeképp azon elmélyedésnek, reflexiónak, mely bennünket foglalkoztatott. Mivel tudatosabbakká lettek a magunk ideáljaink, kevésbé törekszünk azokat a múltba átvinni, supponálni azokat távoleső korokban. Kevésbé idealizáljuk a múltat, mert jobban ismerjük, mi a miénk. Jobban felismerjük a kezdetlegest, a töredékest, a differentiatlant.

Tágabb korösszehasonlításokkal rendelkezünk, extensívebb szemlélettel, fokozódó specializálás mellett is. Közelítünk, ha talán lassabban is, egy »synthetikus« vizsgálati módhoz, mely egész korokat állít egymás mellé, hogy hosszasan elnyúló, térben és időben kiterjedt jelenségtömeget vizsgáljunk nagy, korszakos különbségek meglátására törekedve. Ily különbséglátásokban megedzve mondhatnók, quasi történelmi »valóságérzékünk« növekedett.

10. A geneticus tudománykör minden oldalról való felépítésében azonban nemcsak egyedül a szoros értelemben vett történelem vett részt. Ama nagy munkamegosztásban, mely a XIX. századbeli culturának sajátossága, ott volt a történelem mellett az ethnographia és sociologia, sőt a psychologia is. Viszonyuk, logikai összefüggésük nem határozott ma sem. A munka közös érintkezőpontjai azonban eléggé számosaknak mutatkoztak.

Végül a természettudomány sem volt hatás nélkül a történelemre. Sajátos és a tudományok történetében nem ritka jelenség, hogy egyik tudományág módszerét átveszi egy másik, majd megerősödve visszahat ugyanazon módszer arra, a honnan eredetileg kiindult volt. A történelmi tudományok területéből volt ismeretes a *nem recurráló jelenség-változás*. A történelem az idő fogalmában fejezi ki az események oly változását, mely egy irányban kapcsolódik, melynek tényezői egy irányban terelődnek össze, visszafelé sohasem. A culturalis differentiálódás, melynek kifejezője volt régebben a népszerű fogalom: a haladás, egy-

irányú és nem recurráló mozgást jelentett. Visszafelé haladni a történetben e szerint nem lehet, csupán »elmaradni«. A természettudományok csakhamar átvették e fogalmat. Alkalmas thema volt hozzá a sejt, melynek élete, miután egyszer megoszlás útján keletkezett, élettörténété lett; az organismus, melynek sajátos változásai megszakítatlanul egy irányban történnek, halál felé; a nemzedékek sora, melyeknek egymásután következő egyedei visszafordíthatatlan sorrendben szervezeti átalakuláson mennek át, s az öröklődés, avagy talán a variabilitas folytán más és más alapon kezdik pályafutásukat, más környezetben, más erőkkel. A biologia a sejt, illetőleg szerves egyed élettörténete lesz: történeti tudomány, mely az idő perspectivájában lát mindent.

Ugyancsak a biologia az, mely visszaadja a történelemnek előbb kölcsönvett módszerét, mely most kissé természet-tudományivá halványítva — természetesen a történelem értékelése szerint halványítva — most egy erősebb, munkaedzettebb módszert nyújt: a »fejlődés« gondolatával gazdagabb történelmi módszert. Rankénál a fejlődés helyett csupán »elmozdulásokat« látunk a történelemben. A fejlődés fogalma ennél gazdagabb, *egységet* és cooperativ mozgást, »szerves« változást jelent, olyasvalamit, a mire a gondolkodó *Seeley* egyelőre más szót nem talál a történelmi szó-készletben, csak egyet: »tendency«. Az ily változás részei nem különálló mechanicus erők, hanem kölcsönhatásban élő változasegész részei. A fejlődés fogalmából veszünk bizonyos embriologiai szempontokat: a fejlődés kezdetét, a milieu-componens számbavételét, a csoportéletet s más hasonlót. Tőle veszünk bizonyos érzéket periodusok megragadásához, belőle vesszük az uralkodó »történelmi véletlenszerűség« helyett a szigorúbb »szükségszerűség« logikáját. Tőle veszünk végre önálló problema-tagozást: külön *fejlődéssorok* kikapcsolását a specializáló kutatás számára.

A classica philologia hatásából megtartotta a történet a szigorú »eruditio« hagyományát, s most e kettő, tág eruditio — a mi a történelemben voltaképp nem más, mint empirismus¹ — és egy fejlődés egész végignyomozása új és termékenyebb történelmi módszer alapjai.

Lamprecht és iskolája kissé más alapokon látja nyugodni a történelem módszer-reformját. Mindenekelőtt számos a

¹ Hiába tünteti fel más értéknek, pl. H. Berr, La synthèse historique, Paris, 1911. Alcan.

példa, melyek igazolják természettudományi módszereink sikerét, nem kell tehát visszariadni azok alkalmazásától. A statisztika pl. tömegjelenségeket visz a történelem színpadára, mely addig alig ismert más tömegjelenséget, mint a harcz tömegtragédiáját. Számadatokkal, méretekkel lesz tehát a történelem gazdagabbá, avagy inkább pontosabbá, de nem egyszer színtelenebbé, s a mit nyerünk conventionalis méretekben, — a méretek alapkiindulása természetesen mindenütt conventionalis — a mely nem mindig jár együtt a történelemben szereplő valóságos erők pontosabb meghatározásával, nem ritkán elveszítjük a jellemzés halványabb voltában, elveszítjük az előadás szemléletességében. Ám még mindig nyereség a történelemre s annak tudományos megbízhatóságára nézve.

Végül kell, hogy nagy hatással legyen a történelemre a psychologia. Még a multról kevésbé beszélhetünk. Eddigi psychológiánk túlnyomólag oly jelenségeket analysált, melyek a történetkutatót kevésbé érdeklik. Hogy négy associációs eset van, nem érdekel, hanem az adott korban lefolyó concret associatiós eset, ha ugyan fontos. Lamprecht ugyan ajánlja Lipps, Wundt, sőt ugyanúgy talán Titchener fejtegetéseit, mint a történelemre rendkívül jelentős új, termékenyítő, gazdagító forrást, s kevésbé méltatja figyelemre, hogy psychologiai ismerete a történelemírónak van eredetileg, hazulról, olyan, mely kevésbé systematikus ugyan, de nem is abstract, s nem látszik ismerni Dilthey tanításának mibenlétét. Az élmény a maga egyetlenségében egy egyetlen körülményösszesség — conjunctura — végeredménye; hiába analysáljuk, nem jutunk közelébb. Magunk szemlélése rávezet a magunk psychographiájához, avagy mondjuk ideológiájához, tudattartalmunkat tetszés szerint bő vizsgálat alá vehetjük magunk. Tehát a történelemíró ép úgy nem kénytelen használni psychologiai rendszert kutatásában, mint nem kénytelen nyelvtant elővenni, hogy az anyanyelvén szöveget megértse.

Más eljárásmódra van tehát szükség. A nyelvtan tudatossá teheti a beszélt nyelvet, a psychologia tudatosabbá a magunk élményeit. Itt azonban *mások* élményeivel foglalkozunk, azokat el kell képzelnünk, magunkban megteremtünk, beleélünk, *beleérezzünk magunkat*. S ez nem gyermekkorunktól fogva gyakorolt mindennapi foglalkozásunk? Lamprecht csak Wundt, Lipps, Münsterberg stb. rendszereinek ismerete után értett meg egy kútforrást, mémoires-t, N. Károly vagy az angol parlament korából származó

kútforrást? Történelmi módszereink, történelmi gondolkodásmódunk, »érzékünk« tökéletesedésének feltétele egy tökéletesebb, finomodottabb beleérzés. Épen ez az azonban, a mit kevésbé iskolázással érhetünk el, mint bármi mást. A helyes beleélésnek, mint pszichológiai actusnak feltétele abban áll, minél több és mélyebb analog élményt találjunk tudatunkban, melyek a tanulmányozott élményhez lehetőleg közel állanak.

Dilthey nagyon helyesen mutatott rá arra, hogy a történezsnek mit sem kell tudnia egy analystszó, systematizáló és képzetatomokkal dolgozó pszichológiáról. Sikertült igazolnia, hogy az élmény sohasem magában, hanem csak egy széleskörű élményösszefüggésben,¹ lelki conjuncturából kiindulva érthető meg.

Dilthey azonban nem világította meg a történelmi feladatot. A történelem ismerettanából önként következik, hogy jelen psychéinkből következtetünk a multa, viszont a mult psychék befolyásával alakítjuk jelen tudatunkat, lévén mindegyikünk történeti környezetének gyermeke. Tehát sokkal kevésbé a pszichologia mestere a történelemírónak, mint fordítva.

Dilthey egy concret tudatösszefüggésre gondol, melyből mint egészből magyarázható a rész, mely mindig csak correlativ rész lehet, az élmény. Elméletében, mely rendkívül fontos a pszichologia és történelem viszonyának helyes megértésére nézve, mégsem úgy szerepel az élményösszefüggés, mint a mely *csak történetileg érthető* alakulat.

A pszichologia és történelem viszonyára nézve ép ellenkező véleményen vagyunk, mint Lamprecht, a ki a történelemírót a ma meglevő analytikus systematikára utalja. Történelem és pszichologia ily módon kapcsolatban nincsenek és nem lehetnek.

Láttuk a történelem tudományának sajátos culturalis helyzetét. Minden kormozgató áramlat befolyással van reá; számos tudomány, az egy pszichologia kivételével, módszertani rokonságban, vagy hatással van reá. Másrészt maga is sajátosan reagál a történet megannyi frontváltkozásánál. A történelem mint tudomány együtt él a korrallal, tőle el nem választható, tisztán elméletivé nem izolálható, mert maga nem más, mint két kor tudatának correlativ érintkezése. Mégis számos gondolkodó akadt, kik a történelem culturalis jelentőségét tagadták.

¹ V. ö. Kornis Gy. Dilthey történelemelmélete. Tört. Szemle. 1912.

III.

Abból a tényből indultunk ki, hogy a történelem, mint tudomány jelentékenyen fejlődött az újabb időkben, s jelen korszakát, általános módszertani irányát illetőleg genetismus szóval jellemezzük a leghelyesebben, szembeállítva pedig a mult fejlődés idealizáló irányával, polemikusan történelmi realismus névvel jelölhetjük tudományágunk jelenlegi phasisát. E változás főokait az értékelési irányok jelentős megnövekedésében találtuk; egyszersmind a módszer szempontjából tudatosabb, egy helyesebb történelmi ismeret-tan alapján áll — egyelőre inkább gyakorlatban, mint a történelemíróktól hirdetett methodikában.

II. Kétségen kívül áll, hogy tudományunk jelen fejlődési foka az előzőkkel szemben feltétlen értékesebbnek mondható. Sajátságos tehát, hogy mégis ugyane korban hirdeti számos gondolkodó, hogy a történelmi megismerésnek, mint alapnak, nincs és jogosan nem is lehet befolyása élet- és világnézetünkre. Bár a genetismus, mint magyarázó elv, mélyen behatolt a természettudományok structurájába (geologia, biologia), mégis a sui generis történelmi tudományt világnézetünkre nézve közömbösnek, meddőnek mondják.

Minél jobban differentiálódnak az egyes tudományok, annál actualisabb és jelentősebb kérdéssé válik az, hogy *mit jelent* egy tudomány a művelődés egészére nézve, hogy minő functiója van abban az össz munkában, a mit culturának nevezünk. Ha a culturát nem tekintjük önczélnak, hanem az ember szolgálatában álló hatalmas eszköznek, melylyel legfőbb célját a leghelyesebb úton elérheti, ha a cultura a leghatalmasabb cselekvő factor maga, úgy a cultura egyes tényezőinek benső összefüggését és egymáshoz való viszonyát kutatnunk első feladatunk.

Culturánk maga is eszköz egy magasabb ethikai cél, eszme megvalósítására. Az a számos út, melyet az egyes tudományok járnak meg, mind egyazon irány felé összpontosul. Tudományágaink, a historia is, egy-egy jelentős tényezőként lépnek fel. Kérdéssé vált az utolsó évtizedekben, minő szerepe van culturánkban a geneticus tudományok összességének, *minő functiója van a történelmi gondolkodásnak*.

A midőn a tudományok még kevésbé differentiálódtak el egymástól, a midőn a problémák munkamegosztásos elkülönítése még nem történt meg, kérdés tárgyává nem tétetett, hogy a tudományok ezen ős-chaosa jelentős-e, vagy nem. Mióta azonban differentiált tudományrészek vannak,

s mióta ezek mindegyike lehetőleg maga iparkodott az összes problémák megoldására lényegesen közreműködni, azóta állandó tünetté vált a határok kérdése, a módszerek vitája és a tudományágak egymásközi versenye, sőt vádaskodása. Innen van, hogy a XIX. század művelődéstörténete telve van » módszertani« vitákkal, philosophiában, természet- és történettudományokban egyaránt. A XIX. század e módszerkérdései voltaképp tehát a tudományágak culturalis jelentőségének kérdését jelentik, tehát sokkal egyetemesebb horderejűek, mint a korábbi csupán »technikai« kérdések, melyek régebben módszertani vitákként jelentkeztek.

Mit ér a történelmi gondolkodás? Először és a legkifejezettebben Nietzsche vetette fel egy igen figyelemre-méltó munkájában.¹ Egy nagyon jellemző psychologiai adatból indul ki. Szerinte az embert az különbözteti meg a többi lénytől, hogy historiai gondolkozásra képes, mindenekelőtt emlékszik multjára. Bergson fejezi ki újabban : az emberi psyché úgyszólván egész multját magában hordozza s így e mult nélkül meg sem érthető. Nietzsche valósággal két elemre tagolja szét az ember öntudatát ; két elem lakozik és uralkodik benne, egy történeti és egy történelmietlen, s úgy találja, hogy a cselekvő ember feledi egész multját. Az alkotó elem mindig a történelmietlen lehet. Az alkotás pillanatában a történelmi gondolkodást leveti, mint nyügöt, mely korlátozza őt, s benne a cselekvő elem egyedül a történelmietlen. A cselekvő ember történelmi horizonja megszűkül, eltűnik s csak egyet, a megvalósítandót látja maga előtt. Er vergisst das Meiste, um Eins zu tun ; er ist ungerrecht gegen Das, was hinter ihm liegt, und kennt nur Ein Recht : das Recht dessen, was jetzt werden soll.²

A történelmi gondolkodás így nem alkotó elem a culturában,³ hanem hátráltató, gátja minden cselekvésnek. Nietzsche tehát tiltakozik a magistra vitae historia ellen ; nem tagadja talán hogy tanítómesterünk, de úgy véli, hiába tanít. A tanítvány otthagya az alkotó cselekvés első percében. Unsere Schätzung des Historischen ist nur ein occidentalisches Vorurteil . . .

A történeti cselekvés hordozói tehát nem gondolnak a történelemre. A cselekvésvágy e szerint történeti gondol-

¹ Unzeitgemässe Betrachtungen. II. St. »Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben.« 2. kiad. 1893. 101—206.

² Unzeitgemässe Betr. 112. l.

³ I. h. die unhistorische Atmosphäre, in der jedes grosse schichtliche Ereignis entstanden ist . . .

kodás nélkül indul meg. A történelem a néma, jelentőség nélküli reflexió szerepét játszsza.

Úgy találjuk, hogy a történelmi életnézet tagadói egy pillantást sem vetettek korunk társadalompsychéjének egyes jellemző mozzanataira. Ellenkezőleg úgy találjuk, hogy vannak bizonyos elméletek, melyek a mai embernek életszükségletei, melyek a történetről, a saját multjával való viszonyáról szólnak; ma, különösen a jelen félszázadban, a mióta a XVIII. század alapjában naturalista embere, ki a l'homme machine formájában képzelt embert és társadalmat, a XIX. század végére lassan alakult homo historicussá; ma, midőn *minden téren* kevésbé hiszünk mechanizmusban, előreláthatóságban, anticipációkban természettörvények alapján, sem egy merev intellectualismusban. Ellenkezőleg, előttünk játszódtott le az említett irány drámája a XIX. században: a természettudományokban dominálóvá lettek az organikus tudományágak, Comte-ot kiszorította a világnézetünkben Spencer. A jogtudományból kiszorultak a naiv »szerződési« elméletek és hosszú vita keletkezett: a rationalis jogalkotó elme intellectualismusa a döntő-e, vagy a néplélek organismusa a maga ösztöneivel. A philosophiában is uralkodó, legalább ez idő szerint mint feltűnő jelenség: Bergson és ma már tudatosan *rendszeretlen*, intuitióról tanító philosophiája. Rendszeretlen, mert akar azzá lenni: a rendszer még az intellectualismus uralmát jelentené. Az intellectus pedig azon ismerő tehetségünk, — tanítja — mely főleg a gyakorlati életszükségletek számára van teremtve. Ott vannak a »homályosnak« mondott — mert az intellectualismus idegen szempontjából megítélt — ösztönök, melyek külön, önálló organikus értékek az ő philosophiája szerint. Nagy forradalmat jelentő tanítás az övé, ha más jelentősége nem volna is, mindenesetre élenken symptomatikusnak mondható.

És közelebb minden téren a történelmi megismeréshez! A psychologia felhagyott (Dilthey) a tudatnak oly felfogásával, mely szerint az merő lelki atomokból, egységekből áll s mely szerint azok változatlanul associálhatók s emlékezetben őrizhetők.¹ A psychologia ma a legenergikusabb lépésekkel közeledik a történelmi tudományokhoz.

Philosophiában, jogban, természettudományokban, psychologiában, de a gyakorlati életben is egyaránt megtalálható ugyanazon irányú változás. Hétköznapi gondolkodásunkban

¹ V. ö. Kornis Gyula: Dilthey történelemelmélete. Tört. Szemle. 1912. A kérdés lényege még nincs fölvetve Diltheynél.

is vannak elemek, melyek felszínre hozva és elmélyítve sajátos fajú történetphilosophiáknak mondhatók; történetphilosophiák, melyek nem önállóan, az egyéni vagy köztudat világosabb régióiba fölemelkedők; külön vélemény-complexumot nem alkotnak, melyekről bármikor biztos felelettel adózunk; mégis életnézetünkbe kapcsolódva ott élnek, marandó alapok módjára. Ezeknek az egyénekből sommázódó és oda visszaható történetphilosophiáknak bizonyos típusai csaknem állandóak minden korban. Mert minden korban valamint viszonyban érezzük magunkat a multtal.

A legsajátosabbak, egyszersmind a legegyszerűbbek azok a nézetek, melyek saját régiségünkkel függnek össze. Tanulmányos elemezni minden kor ideológiáját e pontban, s tanulmányos a psychographikus maradványokat¹ megfigyelni e szempontból. Gyakran feltűnő az a tudatjelenség, hogy nem szeretjük az újat az újdonsúltság formájába öltöztetni. Mi az újat a régiből elemezzük elő, az új intézményről, melyet ma alkotunk, szeretjük hinni, hogy alapja voltaképen régi, s mi csak a végső simítást adtuk hozzá. Állandó ez a történetben, ha még oly különböző formákban nyilvánul is. Akár arról van szó, hogy a naiv krónikás egy középkori fejedelmi család eredetét viszi vissza egyenesen Caesarra, avagy Romulusra, sőt Aeneasra s így a család ősrégtől fogva van, akár arról van szó, midőn egy-egy kutató azt véli, hogy a királyi hitlevél már az első királynál szerepel; akár azt véli a scholasticus tudomány képviselője, hogy a scholasticus igazság minden eleme már Aristotelesben megvan, akár azt, hogy a megújított dogmatételek, mint a reformatio korában kevésbé kételkednek benne, már az őskeresztényi időkben szószerint megvoltak — mindezek egyugyanazon történetphilosophia gyümölcsei, mely szerint minden voltaképp ősrégi és amaz ősrégi mysticumból valami él bennünk, maradt együtt velünk, bennünk, századokon keresztül.

A XVIII. század a történetietlen gondolkozás százada, a merev, túlzó és romboló rationalismus kora, melynek legkedveltebb foglalkozása megtagadni a tisztes hagyományokat, melyeket örökölt. Legelső kibontakozása az a skepticismus, mely korlátokat nem ismer mindjárt első képviselőjénél, Bayle-nél. »Már nem a XVII. század és még nem a XVIII. század: a skepticismus időpontja két hit korszaka

¹ Így nevezzük a történelem egy jelentős adattárát, melyről eddig nem emlékezett meg a methodologia. V. ö. Dékány: A kútfő-tanulmányozás és jelentősége. 1913.

között», írja róla Faguet.¹ E század sem marad azonban a tagadásnál; épít a régiek helyébe új hiedelmeket, új élet- és világnézetet. »Rémülve látom, írja Fontenelle, mint uralkodik körülöttem mindenütt meggyőződés.«

A midőn a későbbi politikai és társadalmi új alkotások megkezdődnek, már elfeledték Bayle egy jellemző vallomását e század szelleméről: »Minden század úgy viselkedik, mintha ő volna az emberiség első százada«. Miközben így látszik cselekedni és gondolkozni, miközben tagadni kezdi a multat, lép annak befolyása alá s gyakran, midőn új valóságot teremtenek, így kiáltanak fel: vissza, a multhoz!

Rousseau, miközben az emberiség új korszakának: a jogegyenlőségnek uralmát teremti meg, kimutatja, hogy az emberek közti egyenlőség egy ősi kor tulajdona, azaz nem új törekvés, csak visszaköveteljük a multat, melyről megfelekezünk. A francia forradalom azután elfeledi Rousseau elméletét, törekvéseit magába szívta és úgy viselkedett, »mintha ő volna az emberiség első százada«. Egy új berendezkedés eredetileg a multra való hivatkozásból indul ki.

A régiség tudata velejár a történeti emberrel; nemcsak el nem hagyja őt tetteiben, hanem egyenesen melléje szegődik és vele végezteti alkotó munkáját. A régiség tudata tehát a cselekvő factorok egyike, egy erősen számbaveendő tényező. A történetben cselekvő embernek, mondjuk a Nietzschehívőkkel szemben, egyik motivuma állandóan ama tudat, melyet saját régiségéről ápol magában.

Nem szabad azt hinnünk, hogy ez a tudat bizonyos aristokratikus hangulatú, dispositiójú osztályok vagy csoportok sajátossága; nem szabad azt vélnünk, hogy ez a tan, avagy homályos sejtés privilegiumok által szorosan együvé forrasztott emberekben fejlődött ki. Megvan az ősnémet városokban helybenmaradt, ott meggyökerezett polgári családok tagjaiban, de megvan a kikötők gyorsan változó népében is. Mindenütt őriznek bizonyos tudatot a múltról, mindenütt, habár nem egyformán, ha nem is messze századokig, de legalább néhány emberöltővel visszafelé gondolatunkat bekapcsoljuk a régiség homályába burkolt multba és cselekvésünknek nem egyszer irányt adó lökés származik eredményül. Azt mondhatnók, a megkötöttség a mult által forradalmi cselekvényekben, mint contrastthas jelentkezik. A régiség tudata ott van mindenütt, a hol új sarjad. Bizonyos szellemi alaptóke, mely elődeinkhez köt és a melyet

egykönnyen le nem rázhatunk, a maga felfogásbeli sajátosságával ott van, a hol a tagadás, az ellentétbelépés vált czéllá. Azt látjuk, a régiség tudata csak ritkán válik érezhetővé, akkor ugyanis, a mikor — kivételesen — hiányzik.

Mikor tehát egy forradalom megújhodást szomjazó elemei fognak alkotó munkához, akkor is megjelenik tudatukban a multnak egy-egy silhouette-je. Midőn az angol parlament egy királyt űz el a trónról, kinek érdekében ellenséges seregek készülnek betörni s már a szigetállam partjait érik, komoly és nyugodt fejtegetések indulnak meg a detronisatio történeti előzményeiről. Midőn a XIX. században egyes proletárelemek új csoportosulásról kezdenek álmodni, az egyesülés apostola egy harczi riadó elé sző egy hosszú fejtegetést a proletár osztályharczok régiségéről, a praecedensekről; új mozgalmat irányítván be a történelem eseményteljes lapjaira, beszélnek oly osztályharczról, mely öröktől fogva van; ugyanakkor és ugyanezzel egy közgazdász-philosophus kénytelen tehát egy perczre historikussá lenni, a ki régmúlt időkről alkot merész speculativ-történeti constructiókat egy manifestumban és beleviszi a régiség elemét az új tömegekbe.

Végül egy jellemző eset szintén: a világtörténet egy nagy compromissumát kötve meg 1867-ben, melyben új alakulást, a történet egy páratlanul álló államkapcsolatát létesítik; ugyanakkor beszélnek a legtöbbet a régi magyar közjogról és jogfolytonosságról, azaz a jog régiségéről, és egy új alakulást egy régi mutua defensióból philosophál ki egy nagy elme.

A történet embere, látjuk, sohasem szereti azt hinni magáról, hogy rögtönöz. A rögtönzöttség tudata elől menekül, csaknem szabályként mondható, a régiség felé, annál inkább is, mert a historia szerencsére rugékony anyagnak szokott bizonyulni, melyből látszólag könnyen kaphatjuk azt, a mit akarunk. Bárminő a kor, esetleg oly korszak, a midőn egy ancien régime-től szabadulni óhajtunk, nem hiányzik a történelemmel való benső foglalkozás. Ha reactio következik a forradalomra, a helyébe állónak első dolga egy még ősbibb jogállapotra hivatkozni. Minden új alkotás kész felismerni magában valami visszatérést egy régire, esetleg az őstermészetesség szokásjogához. A reactio fegyvere ismét nem más, mint egy régibb állapotra való hivatkozás, — a régiség tudata lényegesen befolyik a történeti fejleményekbe bármely korszakban egyaránt. Nevezhetjük e sajátos ideológiát, a mely alapjában hiedelem és naiv törekvés, és a szoros historiai kritikát nem állja meg, azok törekvésének

mintájára, a kik jogosulatlan módon genealogiákat próbálnak bevinni a történeti folyamatokba. Nevezhetjük ez irányt, e népies történetphilosophiát *genealogismusnak*. Úgy találunk, hogy egy ily történelmi érdeklődés — mert még ismeretnek nem mondhatjuk — igen gyakran közreműködik mint realis tényező gondolkozásunkban, kicsiny, mint nagy tetteiben. A történelmi ismeret megléte vagy hiánya, íme, korántsem közömbös életnézetünkre nézve.

Nietzsche nem arról szól, hogy a történelmi életnézetnek van több fejlődési phasisa, holott arról kell beszélünk. A naiv genealogismus, melyről az imént szóltunk, a legkezdetlegesebb phasis, mely csupán kiindulópont lehet, oly stadium az, melyet a helyes és elmélyedő historiai kritika még nem érintett. Reflexiótlan és dogmaticus, vallásként jelentkező és fanatikus. Inspirál merész tettekre, de mélyebb kapcsolatokat nem ismer. Történeti újító, de nem egy sui generis történelmi tudomány tényei alapján építő.

Nietzsche mégis jelentékeny gondolatot fejez ki. A történelemnek szerinte három faja van: a monumentalis, az antiquarius és kritikai.

Az első »azoké, a kik tevékenyek, hatalmasok, a kik nagy harczokat küzdenek meg, azoké, a kik mintaképre, tanítóra, vigaszt nyújtóra szorulnak és nem találnak reájuk társaik között, sem a jelenben«. Ezeket nevezhetjük a fentebbiek alapján a történeti idealismus képviselőinek. Idealizálják a multat, mert nem a jelenre fordítják a figyelmüket; a jelentől elvonatkoznak, kapcsolatot a jelen és mult között nem keresnek s nem találnak. A magasztosat keresik, a hősieket, a nagy tanítómestert és a múltban megtalálják sorra, mert maguk idealizálták azzá! Saját értékeszméik szerint vannak megalkotva. A történelmi értékelés és megismerés retrospectiv hatásait nem ismerik s így megtalálják — magukból kiindulva — a nagy alkotókat, egyéneket, a nagy intézményeket, collectivumot, mind a maguk értékeszméinek, legalább jórészben, megfelelőleg. Az államélet idealizálója hypostazálta az államot, megtalálván a történelem bármely mozzanatában, nemcsak korszakában.

A történelem rugékony atmosphaerájában könnyű épen értékeszméket megtalálni, mert keressük; mert saját eszméinket oly könnyen vihetjük bele. Egyének és korok retrospectiv átélésénél, újraélésénél magunkból indulunk ki, érzékleti jeleket a magunk tudatállapotának analogiájára értelmezzünk, idegen psyché symptomáit, mint üres formákat, legnagyobbbrészben a magunk élményeiből töltjük tele tar-

talommal. A történelmi idealizmus képviselője e téren következetesen anachronisálja a történet széles mezejét a maga tartalmával, gondolat-, érzelem- és akaratvilágával, s mivel értékeket keres, az analog következtetések lejtős pályáján felhalmozva constatálja a történelemben saját értékeszméit. Innen van, hogy e történelmet jogosan didaktikainak mondhattuk. Nietzsche ez irányt, a multat idealizáló irányt, mely csodálatosan magasztos, monumentális arányokban látja a történelmi fejlődést, egyszersmind olyannak rajzolja, mint a mely a jelentől elfordul, mert magasztos ideáljait nem itt, hanem csak régmúlt korokban találja meg.¹ Nietzsche helyesen mutat rá arra, hogy hiú törekvés a multat így utánzásra méltónak és utánozhatónak, egy »másodszor lehetségesnek« tartani. A történelmi idealizáló módszerre nézve pedig való tényeket említ: »nagy részletek elfelejtetnek, mellőztetnek, a mult továbbhalad, mint szürke, megszakítás nélküli özőn, melyből csak egyes feldíszített tények emelkednek ki, mint szigetek«.² Nietzsche sorra veszi a másik két irányt is, melyet veszedelmes tünetekként mutat fel a társadalom testén. A történelem azonban bárminő fejlődési fokon álljon is, mint culturtényező szerinte nem lehet jelentős.

A történelem tudományos jelentőségét azonban nem lehet megérteni, ha annak itt-ott esetleg eltévedő praxisát figyeljük meg. A tudomány logikai ideáljának értéke dönt, nem pedig a gyakorlat, a mely végre is olykor a társadalom érdekei szerint igazodik. A történelmi tanulmányokba mélyedő elme, mint látjuk, sohasem marad a genealogismus álláspontján, a mely a történeti novum archaizálásában merül ki. Új történelemphilosophia alapjai rakódnak le benne, a midőn korok lényeges különbségeit figyelni képes, észreveszi az újat a régiben. Azt fogja mondani egy újabb sociologussal, Kiddel: »az átlagos embernek sokkal nehezebb, mintsem gondolnók fogalmat szerezni arról, hogy jelen társadalmunk fővonásai a világtörténetben egészen sajátosságok; hogy oly intézmények, melyek mindennapi életünk és nemzeti létünk szükséges részeinek látszanak, teljesen újak és kivételesek; s hogy az állandóság külső látszata alatt azok most is gyors változáson és fejlődésen mennek át«. Hajlandók vagyunk azt képzelni, hogy intézményeink »mindig léteztek s a dolgok rendjéhez tartozik, hogy mindig is létezzenek«.³ Oly

¹ Unzeitgem. Betr. 119. l.

² I. m. 122 l. Helyesen mondja: Die monumentale Historie täusch durch Analogien.

³ Társadalmi evolutio. Akad. 121. l.

félhistorikus elmék, minő Kidd, mégis csakhamar a genealogismus kezdetleges ösvényére térnek vissza. Kidd fenti álláspontja daczára kimutatni törekszik egy modern lelkiállapotnak, avagy egy tudatos iránynak, az altruismusnak ősrégiségét, mely már időszámításunk első századában megvolt. A »mindig« szót a historicus voltaképp nem ismeri; csak panta rei-eket lát és kifinomodott historiai tapintóérzéke megsejti azonnal, vagy kimutatja a történeti korokban fellépő novumot. Gyakran nehéz szabadulni a régiségkutató hajlamunktól, a genealogismustól és nem egyszer, midőn tiltakozunk intézmény-genealogiák ellen, ugyanakkor magunk is készítünk egyet: mutatja, mily mélyen gyökerezik bennünk egy genealogistikus tudat.

A historikusnak egy lépés, a multba való beleélés nem elég. Tegyük fel, beleélte magát; egy elmúlt korszakkal foglalkozott állandóan, melyben otthon érzi magát. Végigéli gondolatban a mult emberiség milieujét, gondolatait, akaratvilágát, céljait, eszményeit. Tehetsége volt ehhez, jó historikussá vált. Elmúlt feltételek által építve újra saját jelen tudatát, újra eszmélnie kell. Most ismét a jelen új annyiban, a mennyiben visszahelyezvén magát a multba, eltávolodott a jelentől. Így a jelen és a múlt két világ lesz előtte, melyet összehasonlítva vizsgál s csak e összehasonlítás útján látja meg a jelen és múlt novumait. Látni fog most már korszakos különbségeket, új alakulásokat, melyek a két kort elválasztják. Látunk a modern korban új embereket, új vágyakkal, heves küzdelmeket új ideálokkal. Csak így válhat egy előrehaladottabb történetphilosophiai iskola képviselőjévé mélyebb ismeretei, nagy különbség-látásai alapján. Ily evolutio útján juthat oly világnézethez, melynek *historismus* a neve.

Nietzsche szerint ez is fölöslege, henye eltartottja a modern culturának, mert nem látja át a lényeges különbséget az előbbi és a historismus között. Pedig van lényeges értékbeli különbség köztük. Társadalompsychologiai factum mind a kettő. A genealogismus mindig oly helyzetben tűnik fel, mint már rámutattunk, midőn új mozgalom bevezetésére kell jogalapot kimutatni. Ezáltal tagadhatatlanul hathatós társadalompolitikai ideologia gyanánt szerepel, mely a maga népies tanaival erős visszhangot tud kelteni az elmékben. A régihez ragaszkodunk! — vélik; ugyanakkor új alapokat raknak le.

A historikus meglátja a novumot. Analog esetek tudásából igazolni képes azt, mennyire kifejezhetetlen új alkotás

származik mindenkor a régi nyomán. A jelent, mint novumot a múlttal szemben, tanítja felismerni és értékelni. E historismus vezet egyedül a jelen helyesebb történeti megértéséhez és értékeléséhez. Nem állhat meg tehát az a felfogás, mely a historismusban is csak jogosulatlan conservativismust lát. A historikus az, ki egyedül képes alapvető különbségeket felismerni és magyarázni, úgy retrospective a múlt korszakaiban, mint prospective a jövőben. A historikus az, a ki a novumot tágabb alapjaiból képes igazolni is.

A historikus fejlődése azonban gyakran nem állt meg e ponton, hanem továbbhaladt a tudományos constatación ösvényéről a jövő bizonyos értékelésére. Mint tényt kell megállapítanunk, hogy a historismus továbbvitele többször nem tud logikus maradni s a történeti tudatot odáig fejlesztette, hogy a múlttal sokat foglalkozván, a jövőt értékelő szempontjait, új impulsusok iránt való érzékét elvesztette s csak negatív értékelésre képes a jövővel szemben. A múltba való beleélés annyira megerősödhet, hogy csak a múltat ismerjük már igazában, a múltban ismerünk fel minden emberileg értékes törekvést helyesnek, a jövő gondolatban való anticipatiója pedig megszűnik. Cselekvőképességet, helyesebben ingert új alkotásokra, új irányoknak elfogadására nem érzünk, érvényesülni új alapokon nem akarunk, iniciatívánk már csak régi keretekben ébred újra, fejlődésünk nyitott könyvét lezárjuk. Ez a szellemi dispositio ismét új történetphilosophia aequivalense, mely javarészt szülőoka mindazon támadásoknak, melyek a historismust eddig méltatlanul érték. E történetphilosophia a *retrospectiv idealismus*, melynek alapjai annyival inkább elő vannak készítve bennünk, mert az egyéni fejlődés úgyszólván ellenállhatatlanul magával hozza azt. Midőn a múltban van minden érték, ideál, a jelen má nem elég fontos tere a jövőbe való építésnek. Ifjú éveink benyomásai, értékeszméi természetesen megörögzene bennünk, historismusunk tehát helyet enged egy conservativ életnézetnek, melynek tudatos kifejlődése a retrospectiv idealismus. E két irány tehát ellentétes, s az a vád, mely ez utóbbit illeti, nem éri a historismust.

Végül még egy irány nyomozható jelen társadalmi tudatunkban, mely szintén tudatossá fejlesztve, új történetphilosophiának mondható. Az előbbivel gyakran ellenhatásként, máskor önálló alapokon keletkezik oly életnézet, mely a múltban semmi értéket sem lát. A naiv genealogismus is, a retrospectiv idealismus is foglalkozik a múlt ideáljaival, ez gyakran meddően, az, hogy egy új jövőt építsen fel, gon-

dolatban. Mások ismét a multtal foglalkoznak, de csak azért, hogy a multban felkeressék a jelen összes baját s hogy igazolják, hogy a multban sohasem találhatunk ideált, hanem csak szenvedéseket és sikertelen fáradozásokat. Ez irányt nevezhetjük *retrospectív skepticismusnak*, mely kevésbé közömbös, mint az előbbi; gyakran ép oly fanatikus, mint a genealogismus. A jelen bajait gyógyítva, a mult mulasztásaiként fogja fel azokat; mint egy újabb író éles körvonalakban mutat e típusra: »the man who struck at the misery inflicted by traditional authority believed no dogma so firmly as that of the folly of their ancestors« (Shaw).

A historismus egészséges valóságérzéke, korismerete sohasem azonosítható sem egy retrospectiv idealista vak conservativismusával, sem egy retrospectiv skepticista mérész radicalismusával, sem a genealogista naiv építő buzgalomával. Mind a hárommal szemben a historismus azt hangoztathatja, a mit egy századdal előbb, de Maistre oly jellemzően mondott az emigránsoknak: »Az első könyv, melyhez folyamodni tessék, a naptár«.

Úgy látjuk, a történelem valóban nagyon sajátos tudományág. Értékeszméi, melyek egyre újabb és újabb jelenségcsoportok felkarolására, meglátására késztetik, egyre szaporodnak, s korról-korra variálódnak. Események causális egybekapcsolásának, az okok kiemelésének módja egyre változik. Beleérzésünk gyarapodhat vagy csökkenhet, a mint kritikai, átmeneti vagy építő, dogmaticus korban élünk. A történelem tudománya mindig a korban él. De egyszersmind ama kor tudatának integrans részét képezi. Egy elvi correlatio jelen és mult tudata között sohasem szűnik meg, sőt sajátos, tipikus tudatállapotok, történetphilosophiák keletkeznek, melyek a jelen, mult és jövő egyes mozzanatait accentuálják. Így mondhatjuk, a történelmi módszer, történelmi életfelfogás, történelmi érzék tagadóival és bírálóival szemben, hogy a történelem, mint tudomány maga a kor, életének kifejezése, mely jelentőségben nem, csak formákban változhat.

Dr. Dékány István.

A Nándorfejérvár név jelentéséről.

Ismeretes, hogy a magyarok a XIV., XV. és XVI-ik században saját nyelvükön a mai szerb Belgrádot Nándorfejérvár vagy Nándorfejérvárnak nevezték s csak elvétve fordul elő a Landorfejérvár, illetőleg Lándorfejérvár változat is. A mennyire könnyű ezt a tényt megállapítani, olyanmire nehéz megfejteti e név jelentését, jobban mondván a Nandor vagy Nándor (Landor vagy Lándor) jelzőnek a jelentését; mert a név másik része, azaz Fejérvár, nem okoz semmi nehézséget, lévén az csak a szerb Beogradnak magyar fordítása.¹

Ennek a Nandor vagy Nándor (Landor vagy Lándor) jelzőnek jelentését eddig tudtommal két magyar tudós próbálta megfejteti, t. i. Melich János, ismert nyelvész, a ki több dolgozatában foglalkozott a magyar nyelvben előforduló szláv jövevényszavakkal, továbbá Eckhart Ferencz, a bécsi cs. és kir. közös pénzügyministerium levéltárának tisztviselője; ² véleményem szerint azonban egyikük sem ért el pozitív és elfogadható eredményt. Elhatároztam tehát, hogy jelen cikkemben közlétegyem az én véleményemet erről a kérdésről, hátha a magam részéről is hozzájárulhatnék ahhoz, hogy e kérdésben végleges és általánosan elismert eredményre juthassunk.

Mindenekelőtt azonban szükségesnek látom röviden közölni az említett két tudós idevonatkozó vizsgálódásainak eredményét. Melich Nándorfejérvár jelentését akképen igyekszik megfejteti, hogy *Nándorfejérvárt Görögfejérvárnak* veszi. Érvei ezek:

»a) Gardezi a többiek közt arról értesít, hogy (körülbelül) Etelközben, a magyarok szomszédságában élt egy nép, a mely a byzanciak közül való volt és keresztény volt s a melyet nandarnak (nender, nendez) neveznek.

¹ L. horvát nyelven írt dolgozatomat a délszláv akadémia »Rad« című kiadványában. 208. k. 101—136. old. (Zagreb, 1915).

² V. ö. *Melich*, Nándorfejérvár (Magyar Nyelv 1909. 165—167., 367—369. old. és *Eckhardt*, Nándorfejérvár (u. o. 311—313. old.).

b) Latin emlékeinkben Belgrádnak Alba Graeca neve is előfordul. Ez az elnevezés a város történetéből igen szépen megokolható.«

Eckhart pedig azt tartja, hogy Nándorfejevárral s ezt a következőképen igyekszik kimutatni :

»a) Hazai emlékeinkben Belgrádnak előbb Alba Bulgariae volt a neve (legrégebb adat Anonymusban ; változat : Alba Bulgarica oklevelekben a XII-ik századból) — míg Alba Graeca Bonfiniben fordul elő először.

b) Az okleveleinkben gyakran előforduló Nandor helyneveket nem lehet a görögökkel kapcsolatba hozni, mert nincs tudomásuk görög telepésekről, görög eredetű lakosságról. Az az egy-két görög nevű hely (Geregmezev, Gereg-egyháza) feltétlenül vallási különbséget jelöl.

c) Minthogy hazánknak volt bolgár lakossága, »bolgár« helynevünk azonban nincs, »Nandor« annyit jelent, mint »bolgár«. Gardézi adatában nandar, ha ugyan fel lehet egyáltalában használni egy oly különböző módon olvasható szót, elszlávosodott keresztény bolgárt jelent. Ezen okok alapján *Nándorfejevár* tulajdonképen *Bolgárfejevár*.«

Már cikkem bevezetésében említettem, hogy Melich és Eckhart következtetései negativek. Mint dolgozataikból kitűnik, főtámasztékuk egy, a perzsa Gardéziben előforduló homályos, sőt egyenesen rejtélyes adat, holott Gardézi művét Kr. u. 1051. vagy 1052-ben írta,¹ tehát mintegy kétszáz évvel meghaladva a kort, a melyről ír ; amellet Melich néhány magyar kútfő (oklevél és krónika) alapján bizonyítékok nélkül azt a magyarázatot adja, hogy a latin Alba Graeca, illetve a német Griechisch-Weissenburg egyértelmű a magyar Nándorfejevárral, Eckhart viszont egyszerűen azonosítja a latin Alba Bulgaricát a magyar Nándorfejevárral, tehát körülbelül úgy, a hogy Székesfejevárnak horvát neve Stolni Biograd vagy német neve Stuhl-weissenburg, nemcsak ma, hanem már a XV-ik század kútforrásaiban is. De a Melich—Eckhart-elmélet mindkét praemissája nem áll : az első egyáltalában nincs bebizonyítva vagy legalább is több mint kétes, a másik pedig teljesen ellentmond az említett magyar kútfőkben előforduló adatoknak. Ezt az állításomat következőképen bizonyítom :

Kuun Gézának a Gardézi művének néhány szemelvényét tartalmazó kiadáshoz írt előszavából és commentar-

¹ L. magyar honfoglalás kútfői, 148. old.

jából megtudjuk, hogy a nandarokra (nenderek, nendezekre) vonatkozó ugyanazt az adatot El-Bekri spanyol-arab írónál is találjuk, a ki Kr. u. 1094-ben halt meg.¹ Ez az egybevágóság abból ered, hogy mindkét író Dsaihani samanida emirnek (élt Kr. u. 900 körül) egy régebbi, ma már elveszett művéből merítették adataikat.² Meg kell azonban mindjárt jegyezni, hogy Gardézinek, illetve El Bekrinek a mai napig csak egy-egy teljesebb kézírata ismeretes, melyek közül az egyik Oxfordban a »Bodleian library«-ben (Cod. Ouseley 240), a másik pedig Konstantinápolyban az Oszmán-mecset könyvtárában őriztetik.³ Tudjuk, hogy ezen arab szövegek tudósításai igen bizonytalanok, főképen azért, mert az arab íróknál épen a *nevek* oly elferdített és eltorzított alakban jutottak hozzánk, hogy alig ismerünk rájuk.⁴ Melich és Eckhart dolgozataiból például azt látjuk, hogy a Nándorfejérvár elnevezéssel kapcsolatba hozandó név olvasása ilyen változatokat mutat: Kuunnál csak *egy* helyen áll nender, *három* helyen pedig egymásután nendez, Marquart pedig mind a három helyén *nandart* olvas. A Kuun- és a Marquart-féle fordítás egybevetéséből rögtön kitűnik, hogy Kuun nagy óvatossággal és elővigyázattal járt el, a mit Marquartól nem lehet mondani. Ezt bizonyos mértékben maga Melich is elismeri, a mikor Marquart könyvéről azt mondja, hogy »nagy apparátussal, de kevesebb kritikával írt mű«. Kuun fordításának és olvasásának nagyobb megbízhatóságát igazolja főképen az, hogy *Bartold* orosz orientalista, a ki még Kuun és Marquart előtt adta ki Gardézi eredeti arab szövegét és orosz fordítását (melyről Kuun úgy látszik, nem tud, mert sehol sem említi), mind a négy helyen *nendert* olvas.⁵ De sokkal fontosabb és fejtegetéseinkre nézve döntő jelentőségű, hogy Kuun commentar-

¹ U. o. 149—150., 169., 196. old.

² Ibn Roszteh is (azelőtt tévesen Ibn Daszta), a ki 913 előtt írt, Dsajhaniból merített. L. u. o. 141—150. old. és *Marquart*, Osteurop. u. ostasiat. Streifzüge, XXXI. old.

³ L. *Marquart*, u. o. XXIX. old. *Kuun*, Gardezi szövege a magyarokról. »Akad. Értesítő« V. (1894), 223. — Gardezi oxfordi kéziratáról Marquart azt mondja, hogy »sehr schlecht geschrieben«.

⁴ Így magának Gardézinek nevét Kuun így írja: *Gurdezi*, Bartold orosz orientalista: *Gardizi*, Niederle: *Kardizi*, Melich: *Gardezi*. En a Gardézi nevet használok jelen cikkemben az egyöntetűség kedvéért.

⁵ Бартольдъ, Отчет о поѣздѣ въ среднюю Азію съ научною цѣлю. 1893—1894. г. г. Петербургъ 1897. (Записки импер. акад. наукъ. VIII. Série. По историко-филолог. отдѣлу. Tom. I. nr. 4.), 78. ol. s. köv., különösen 122.

jában határozottan kiemeli, hogy El-Bekri nender, nendez helyett *antit* ír,¹ sőt egyenesen arra utal, hogy Gardézinél nender, nendez helyett *benedi*, illetve *venedi* olvasandó. Ehhez képest nemcsak kétség fér a Marquart-féle nandar olvasáshoz, de a nender, nendez olvasás is egyaránt megbízhatatlan annál is inkább, mert egyedülálló és eldöntetlen.

De eltekintve Kuun commentarjától, Melich magya is elismeri, hogy a »nender vagy nendez-ből sokkal nehezebb volna a magyarázat«.

De Melich ehhez a bizonytalan névhez hozzáfűz még egy messzemenő combinatiót: hogy a magyarok hajdan Etelközben (a IX-ik század vége felé) a byzanci görögöket nandaroknak nevezték. Hogy ezt a következtetést helyesen elbírálhassuk, még egyszer szemügyre kell vennünk, mit is mond tulajdonképen Gardézi? Minthogy Melich nem közölte a nenderekre vonatkozó teljes adatot, hanem csak azt, a mit Marquart idézett, közölni fogom alább az egész vonatkozó részt és pedig Kuun magyar fordításában, mert csak így módon érhetünk el teljes sikert.² Gardézi ugyanis azt írja:

»A bolgárok és eszegelek tartománya közt, a kik szintén bolgárok, van a magyarok határa. A magyar törökfajú nép. Fejedelmeik 20.000 lovassal (állnak ki). Fejedelmöket Kendeh-nek nevezik és 'ez nagyobbik királyuk neve (címe). A ki az ügyeket intézi, azt dsilának nevezik. A magyarok azt teszik, a mit a dsila parancsol. A magyaroknak lapályaik vannak, szénatermő s termékeny helyekben bővelkedők. Tartományuk kiterjedése hosszában és szélességben száz négyzet-parasangát teszen. Ez a tartomány a Fekete-tengerrel határos, a honnan a Dsaihun folyó³ ezen tengerbe folyik és ők e folyam ármentében laknak. Tél idején, ki a Dsaihuntól távolabb lakik, közelébe huzódik és az egész telet ott tölti, halászáttal foglalkozva s élelmöket illetéknépen szerzik meg. És ez a folyam az, mely tőlük balkézre esik. A szlávok közelében van egy nép, mely a görögök közül való és keresztény, ezeket nendereknek nevezik.⁴ Ezek a magyaroknál számosabbak ugyan, de gyengébbek. A mi ezt a két

¹ M. H. K. 169. és 196. old.

² A szöveg alatt idézem Kuun jegyzeteit.

³ »Dsaihun alatt Gurdezi a Dnepert s nem a Don folyót érti. a melynél tudvalevőleg előbbi nagyobb«.

⁴ »El-Bekrinél anti. Nender h. benedi, ill. venedi olvasandó«.

folyót illeti, az egyiket Itilnek, a másikat Dubának nevezik. A mikor a magyarok a folyam partján tartózkodnak, szemtől-szemben látják a nendezeket (így). A nendezek (lakta földnél) lejjebb,¹ a folyam partján egy magas hegy emelkedik, víz ered ezen hegy oldalán és ezen hegy mögött egy keresztény nép lakik, melyet mordatinak (?)² neveznek s ezek és a nendezek (így) közt tíz napi járóföld terjed. Ez egy nagyszámú nép, s ruházatjok az arabokéhoz hasonlít, úgy a turbán-szerű főveg, mint az ing és a mellvértre nézve. Kereskedéssel és földműveléssel foglalkoznak, szállóik is vannak. Földjükön víz folyik, s csatornáik nincsenek. Mondják, hogy számuk a rumokénál nagyobb. Külön nemzetiségűek. Leginkább az arabokkal kereskednek. Az a folyó, a mely a magyaroktól jobbra esik, a szláv területtel határos, s onnan a kazarok tartományába folyik, s az ezen két folyamnál nagyobb.³

Gardézinek ezen teljes szövege után indulva, a nandarakra vagy nenderekre (nendezekre) vonatkozó adat egészen másképen áll előttünk. Kísérjük meg mindennek előtt meghatározni ezen nandarak vagy nenderek lakóhelyét. A Dsajhun folyó Kuun, Marquart és Pauler⁴ egyező véleménye szerint a Dnyeper, az Itil pedig Pauler véleménye szerint a Don.

Ehhez képest Gardézi ezen adatában nincs szó Etelközről, hanem a magyarok régebbi hazájáról, Lebediáról, vagyis a Don és Dnyeper közötti vidékről van szó.⁵ A nandarak vagy nenderek lakta földnél lejjebb emelkedő »magas hegy« alatt Thúry szerint, kire Kuun is hivatkozik, »azt kell értenünk, mely a Dnyeszter forrásától délkeleti irányban, a Dnyepernek legkeletibb kanyarulatáig, Jekaterinoszláv városáig húzódik.«⁶ Azt a »keresztény népet«, a melyet Gardézi *mordat*-nak (Bartold szerint *mardat*) nevez, Kuun és vele Pauler is,⁷ *mordv*-nak magyarázza, ez pedig ismert

¹ »A venedik vagy antok már Jordanis szerint is a Dneszter és a Dneper közt említettnek«.

² »A mordva népnév finn-ugoros többes alakja.«

³ »Ez a Volga folyó, mely tudvalevőleg úgy a Dnepernél, mint a Dunánál nagyobb.«

⁴ Pauler : A magyar nemzet története szent Istvánig. Budapest, 1900. 135. old.

⁵ V. ö. Pauler u. o. 9—20.

⁶ Thúry : A magyarok eredete, őshazája és vándorlásai (»Századok« 1896. 802. old).

⁷ Pauler : »A magyar nemzet története« 13. old.

finn-ugor néptörzs.¹ De emellett kétségtelenül nagyon fontos Paulernek éppen erre az adatra vonatkozó véleménye. Pauler azt mondja: »Volt vélemény, hogy Ibn Roszteh leírása nem vonatkozik Lebediára, hanem Etelközre (p. o. Rösler, Romanische Studien 157. l., Vámbéri, Magyarok eredete 136. l.), s ennél fogva aztán a két határfolyót is más-másképen magyarázzák. Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy Ibn Roszteh a magyarok oly fejedelmét, minő Árpád lett Etelközben, nem, hanem csak a gyulát és kendét (karkhánt) ismeri, hogy, elbeszéléséből kivehetőleg, a magyarokat még a kozárok közvetlen szomszédjainak képzei, a besenyőket pedig a kozároktól valahová keletre helyezi: csak Lebediára gondolhatunk. A XI. századbeli Gurdézi, ki aligha merített tisztán Dsaihani művéből, hanem mint a keleti írónál szokás, más adatokat is megválogatás nélkül beletoldott, csak zavarossá teszi a dolgot, ámbár abból, hogy a besenyőket a kozároktól északkeletre helyezi, szintén Lebediára vonhatunk következtetést: de teljesen eldőnti a kérdést Dsaiháni harmadik epitomatora, El-Bekri, ki a magyarok földjének közelében, hogy ne mondjam szomszédságában a Kaukázust említi (M. H. K. 195. l.), itt tehát csak Lebediáról lehet szó. A két határfolyó se lehet más, mint a Dnyeper és Don. A Gurdézi által említett Itil ennél fogva a Don, a Duba=Dnieper, a minek megfelel az is, hogy — Perzsiából a magyarok felé tekintve — balra eső folyó, melyen túl a nendezek, El-Bekrinél: antok (M. H. K. 196. l.) laknak, a Dnyeper; a jobbra eső pedig, mely a szláv területtel határos és onnan a kozárok tartományába folyik, a Don.«²

Ezen magyarázat ellen, a mely Kuun, Thúry és Pauler hivatott tudósoktól származik, alig lehet indokolt kifogást találni, de ha nem is elégítene ki minket teljesen, az az egy bizonyos, hogy a nandarok, nenderek (nendezek) *minden kétséget kizáróan a Duna torkolatától messzebb északkeletre, a Dnyeper jobb partján laktak, de nem a Fekete-tenger mellett is.*

Elégé ismeretes tény, hogy a római birodalomnak ezeken a vidékeken sohasem volt tartós birtoka, úgyszintén a görög-byzanci birodalomnak sem a IX. században, — a Krimi félszigeten fekvő Cherson városán kívül,³ —

¹ V. ö. Zeuss: Die Deutschen und die Nachbarstämme. München 1837., 688—691. — Müllenhoff: Deutsche Altertumskunde. Vol. II. Berlín 1906., 71., 75., 399. old.

² Pauler: »A magy. nemzet tört.« 134—135. old. (32. jegyzet).

³ Ismeretes a Szt. Kelemen pápa ereklyéinek Szt. Konstantin-Cyrrill által történt megtalálásáról szóló legendából. V. ö. *Pastrnek*:

sőt politikai területe még a VIII. század elejétől kezdve csak a Balkán-hegységtől délre kezdődött, a mióta a Dunától délre a bolgár állam szervezkedett, melynek területén ebben az időben a turáni bolgárokon és a nagyszámú szlávokon kívül elvétve is alig akadt itt-ott görög telep, s épen úgy, jobban mondva, még kevésbé a Duna torkolatától észak-keletre elterülő vidéken; legalább az ismert történeti kút-főkben ezeken a vidékeken nyomukat se találjuk a görögöknek.

Történetileg tehát épenséggel lehetetlen állítani, hogy a IX. században a Dnyeper jobb partján bármiféle görögök laktak volna. Ezzel szemben pedig áll a már régóta beigazolt tény, hogy ott még az V. századtól kezdve sűrűn laktak szlávok. Ezekről Kasiodoros elveszett műve, illetőleg az V. század második felében élt Ablavius nyomán azt mondja Jordanis (551.), hogy nyugatiakra vagy szlávokra és keletiekre vagy antokra oszlottak. Ezeket az utóbbiakat Jordanis határozottan a Dnyeszter és a Dnyeper közé helyezi.¹ Prokopius azonban (550 körül), a ki szintén nyugati szlávokat és keleti antokat különböztet meg, feljegyezi, hogy az *antok a Donig terjednek*.² A byzanci kút-főkben 650 után nem történik ugyan említés az antokról, de ez nem azt jelenti, hogy már akkor nem voltak, hanem ennek oka főképen abban keresendő, hogy a byzanci görögöknek, a mióta a bolgár állam keletkezett, nem volt többé alkalmuk velök érintkezni. Hogy a Dnyeper és a Duna torkolata között azontúl, sőt egészen a X. század közepéig is, épen *antok*

Dějiny slovanských apoštolů Cyrilla a Methoda. Prága 1902., 54., 173. old. («Херсонъ»). Ma romok Szabasztopol közelében.

¹ *Jordanis* Getica (edit. Mommsen, 62—63. old.). «Introrsus illis Dacia est, ad coronae speciem arduis Alpibus emunita, iuxta quorum sinistram latus, qui in aquilone vergit, ab ortu Vistulae fluminis per immensa spatia Venetharum natio populosa consedit. Quorum nomina licet nunc per varias familias et loca mutantur, principaliter tamen *Sclaveni* et *Antes* nominantur. Sclaveni a civitate Novietunense et loco qui appellatur Mursiano (= mocsár a Duna torkolatánál) usque ad Danastrum et in boream Viscia tenus commorantur: hi paludes silvasque pro civitatibus habent. *Antes* vero, qui sunt eorum fortissimi, qua Ponticum mare curvatur, a Danastro extenduntur usque ad Danaprum, quae flumina multis mansionibus ab invicem absunt». Hogy a «lacus Mursianus» egy mocsár a Duna torkolata közelében (nem pedig a régi római Mursa, vagyis a mai Eszék körül), nagy valószínűséggel kifejtette. Кулаковский: Гдѣ начинается территория Славянъ по Иордану? (Журналъ мин. народ. просвѣщенія. 1905. март (часть CCCLVIII. Pétervár 1905.)

² *Procopius* De bello Gotico I. III. cz. 14.; IV., 4. καὶ αὐτῶν

laknak, azt arab-perzsa utazók útleírásaiból tudjuk.¹ Így az egykorú Istakhri (élt 950 körül) azt írja, hogy »az oroszok három törzsből állanak«; az egyiknek (nyilván a tulajdonképeni oroszoknak) Kiev (Kujaba) a fővárosa, a másikkal a neve *Szlávia* (= szlávok), a harmadiké Artania (= antok). Az »artania« törzs »a kozárok és nagy-bolgárok között, a kik „Rumával“ (byzanci császársággal) északra határosak«, él.² Hogy ez az »artania« törzs azonos az antokkal, egészen bizonyos, sőt Istakhrin kívül vannak még más keleti írók is, a kik ezt megerősítik.³

Ezen tényállás mellett lehet-e a IX. században a Dnyeper jobb partján egyáltalában helye nandar vagy nender (nendez) nevű byzanci *görögöknek*? Ennek valószínűtlenségét fokozza az, hogy ugyancsak tudva van, hogy azokon a vidékeken, a mikor a magyarok Lebediában, illetőleg Etelközben laktak, *keresztények nem voltak s nem is lehettek*; nem gondolok itt szórványos esetekre, hanem »a magyaroknál számosabb«, egész nemzetre gondolok. Hogy ebből a szempontból mennyit ér Gardézi adata, abból is kitűnik, hogy Gardézi ugyanezen a helyen a finn-ugor mordvákat is keresztényeknek mondja, ez pedig, magától értetődően, teljes lehetetlenség.⁴ Ennélfogva Gardézi adatainak nincs valami különösebb jelentősége, mert a nandar vagy nender (nendez) név bizonytalanságán felül az egész tudósítás arab utazóknak gondolkodás és kritika nélkül papírra vetett mende-mondája. Ezért Gardézi nandarjai vagy nenderjei (nendезеи) nem is lehetnek byzanci görögök, hanem El-Bekri leírásából következtetve, valószínűleg a nyilván elferdített névvel illetett keleti szláv *antok*. Ebből következik, hogy Melich, illetve Eckhart első praemissája nem áll, vagy legalább is annyira ingatag és bizonytalan, hogy semmi esetre

(t. i. Uturgura Maiotistól keletre Tanaisig) καθύπερθεν ἐς βορρᾶν ἀνεμὼν ἔδνη τὰ Ἄντων ἀμετοῦ ὄρουται.

¹ V. ö. erre vonatkozólag *Niederle*: Antove (Vès. č. spol. náuk, tř. hist. 1909., 1—12. old. és Трушевский: Анти (Ἄνται, Antes) »Записки научного товариства имени Шевченка«. Vol. XXI. (1898), 1—16.

² Гаркави: Сказанія мусульманскихъ писателей о Славянахъ и Русскихъ. Pétervár 1870., 193. old. — Isztakhrinek ez a helye nem fordúl elő Kuunnál (o. c. 221—246.).

³ Részletes kifejtést l. *Niederle* o. c. Jellemző, hogy Theophylaktus Simokatta byzanci krónikás valamennyi kéziratában Ἄντων van (így az edit. bonn. 323.) a vatikánit kivéve, melyben Ἀντων van (ennek megfelelően az edit. de Boor is, 293.).

⁴ A kereszténység itt csak az oroszok megtérítésével 988 körül jelentkezik.

sem vehetjük s nem is szabad vennünk további következtetésünk kiindulópontjául. Ha pedig Melich, illetve Eckhart továbbra is ragaszkodnak hozzá, akkor mindenekelőtt igyekezzenek tárgyilagos bizonyítékokat felhozni arra nézve, hogy a IX. században a Dnyeper jobb partján valóban laktak bármiféle keresztény görögök (vagy bolgárok), továbbá igyekezzenek megvilágítani azt a körülményt, hogy lehet az, hogy a nandar vagy nender (nendez) névnek különben sehol és soha nyoma sincs. Úgyszintén arra nézve is szeretnénk magyarázatot hallani, hogyan adhatták a magyarok a IX. században lebediai rövid tartózkodásuk alatt a görögöknek, illetve a bolgároknak a nandarok vagy nenderek (nendezek) nevét, holott már régóta léteztek az erős és szervezett byzanczi-görög és bolgár *államok*, a melyekkel ők közvetlenül érintkeztek, sőt háborúskodtak (893-ban Szimeon fejedelemmel, épen Byzancz kívánságára), s a mikor egészen bizonyosan tudjuk, hogy a magyar »görög« elnevezés szláv eredetű szó.¹ Végül kérdem, mire alapítsuk és mivel erősítsük meg azt a meggyőződésünket, hogy a magyarok a nandar vagy nender (nendez) elnevezést, értve alatta a görögöket, illetőleg a bolgárokat, a IX. század vége felé magukkal hozták Lebediából vagy Etelközből s azt — legalább a népnyelvben — az egész középkoron át ily értelemben használták, mikor történeti kútfők után azt tartjuk és csak azt tarthatjuk, hogy az Alba Bulgariae (Bulgarica) elnevezés a legszorosabb összefüggésben áll Belgrádnak *politikai birtoklásával a bolgárok*, a Nandoralba, Albanandor, Nándorfejevárv elnevezés pedig ezen város politikai birtoklásával a *magyarok* részéről. Mi biztosíthatja tehát legalább megközelítőleg a további megbízható következtetéseink feltétlenül szükséges continuitását annak eldöntésére, hogy a nandar vagy nender (nendez) elnevezés csakugyan görögöt, illetőleg bolgárt jelent, mert Melichnek az az állítása, hogy »ezt Nándorfejevárv őrizte meg számunkra«, nem jelent semmit, mert hiszen épen ezt kell *bebizonyítani*. Ime mindezt előbb meg kell állapítani és kifejtetni, s a míg ez meg nem történt, Melich, illetőleg Eckhart első praemissáját bebizonyítottak nem vehetjük.

Már most áttérhetünk mindkét tudós másik praemissájára.

Mindenekelőtt fel kell sorolnunk néhány főbb mozzanatot a mai Belgrád politikai történetéből 1521-ig.

¹ Miklosich-Wagner : Die slavischen Elemente im Magyarischen. Wien 1884., 77. old.

Első ismeretes urai Kr. e. a III. század vége felé a kelta skordiszkok voltak, de biztosan feltehető, hogy nem találtak lakosságot nélkül. A skordiszkok a *Singidunum* (Σιγγιδουνον, Σιγγιδουνον) nevet adták neki, s később Moesia római provincia legfontosabb katonai helyeinek egyike lett, s ilyennek találjuk a középkor elején. Az V. század derekán 441 körül a húnok foglalják el, utánuk a keleti gótok (505-ben), 535 körül Justinianus császár visszaszerzi a római (byzanczi) császárságnak, de csak rövid időre, mert a VI. század vége felé avarok és szlávok foglalják el, a kiknek kezéből a VIII. század végén a frankok veszik át (a szomszédos Szerémmel és a pannon Horvátországgal együtt), míg végül legkésőbb 929 körül a *bolgárok* birtokába kerül, s ott is marad megszakítás nélkül egészen 1018-ig. A VII. század elején még előfordul Σιγγιδών, Σιγγιδών neve (utoljára 601-ben), de azután teljesen eltűnik. Konstantinos Porphyrogenitus már 950 körül Βελόγραδον, Βελάγραδα, Βελέγραδα szláv néven ismeri, a mely ha előbb nem, de körülbelül a VIII. században egész biztosan kiszorította a régebbi nevet.¹ Épen az a tény, hogy ezen névváltozásnál a szláv hangtani szabályoknak megfelelő bármilyen változtatban (mint pl. Nona-Nin, Siscia-Sisak, Ναισούς-Niš) nem a régebbi Singidunum, hanem az új lakosság által adott név vétetett át, bizonyítja a régi római lakosság teljes pusztulását s a szláv elem túlsúlyát. Szláv kútfőkben a mai Belgrád először II. Joann Asên bolgár czár oklevelében fordul elő (1230 körül) Бѣлградъ, valamivel későbbi szerb kútfőkben pedig Бѣлградъ, Бѣлн градъ alakban.² Az 1018. évtől kezdve tovább a XI. századon

¹ *Constantinus Porph.* edit. bonn. pag. 153. Így írnak a későbbi byzanczi írók is: a XII. században *Kinnamos* (Βελεγράδα, Βελεγράδων l. edit. bonn. 10., 214., 240. old.) és *Niketas Homiates* Βελεγράδων, Βελάγραδα, Βελέγραδα l. edit. bonn. 133., 166., 347. old.), a XV. században *Laonikos Chalkondyles* (Μπελογράδος πόλεως, ἐπὶ Μπελογράδῃ τὴν Παύλων πόλιν l. edit. bonn. 246., 247., 416., 417., 555. old.) és *Dukas Mihály* (Πελογράδω πόλις Σερβίας edit. bonn. 210. old.).

² A mai »Beograd« nevet először *Szerémi György* (Georgius Sirmiensis) két thrák (= szerb) nyelvű idézetében találтам: »Gjur-gju pope, što to nami sramotu čini, no ako Ugrimi ne trebujе Beio-grad, trebujе caru« (Mon. Hung. hist. Script. Vol. I., 95. old.) és: »Qui esset nunc in ciuitate v stōni Beograd, id est in Alba Regalia« (o. c. pag. 387—388.). A *Biograd* név tudtommal először a különben olasz nyelven írt ragusai oklevelekben fordul elő; így 1430-ban: »in *Biograd* die Sclavonia« (*Jorga*: Notes et extraits. Vol. II. 276. old.) és 1441-ben: »Sotto *Biograd*« (*Jorga* o. c. II. 381.). — A horvát íróknál a XVI. századból előfordul ez a név: *Donji* vagy *Dolnji*

át és még a XII. században is Belgrád byzanczi stratégia és állandó byzanczi helyőrség székhelye volt; kivételt csak a magyarok időnkénti foglalásai tesznek a byzanczi császárság ellen viselt háborúban, így 1071., 1127. és 1183—1185-ben. A XIII. század elején azonban a görög-byzanczi császári hatalom örökre eltűnt Belgrádból; ezentúl viaskodnak érte a magyarokkal bolgárok és szerbek, de a város mégis nagybárra magyar uralom alatt állott. Az 1201—1284 közötti időben túlnyomóan *magyar* volt, kivéve a különben meghatározhatatlan időtartamot 1230 körül, a mikor ismét *bolgár* volt. 1284-től 1319-ig *szerb* volt és pedig először 1284-től 1316-ig István Dragutin király alatt, ki IV. Kún László magyar király sógora és hűbérese volt, 1316-tól 1319-ig pedig II. István Uroš király alatt. Innen kezdve egészen 1403-ig megszakítás nélkül *magyar*,¹ 1403-tól 1427-ig *szerb*,² 1427-től kezdve pedig a török foglalásig, vagyis 1521-ig *magyar*. Ebből látjuk, hogy a középkori Belgrád (jelen értekezésünk szempontjából) politikai hovatartozása tekintetében három korszakon ment át; e három korszak sorrendje: bolgár, görög byzanczi és magyar (illetőleg időnként szerb).

Ezen korszakoknak megfelelően Belgrádnak a szláv Belgrad, Beligrad (ferdített alakban Belgradum, Bellagrada, Belegrada, Bellegraua) elnevezése mellett három idegen neve is van, a mely tulajdonképen az eredeti név fordítása, azzal a módosítással mégis, hogy bizonyos jelzővel ellátva használták. Ezek az elnevezések: *a)* Alba Bulgariae (Bulgaria), *b)* Alba Nandor, Nandor Alba, castrum Nandor, Nandorfejevár és *c)* Kriechisch-Weissenburg, Alba Graeca.

Belgrad vagy *Biograd*; így *Karnarutić* (1584 előtt): »Slavni Belgrad vase«; *Hanibal Lucić* († 1553): *Belgrad*; *Mavro Vetranic* († 1576): »Slavni *Biograd*«. *Vramec* († 1587) Belgrádot »*Doleni Belgrad*«-nak nevezi (edit. Klaić, 35., 48., 54. old.), *Tomašić* krónikás (1562 körül) »Belgradum« (Arkiv IX. 24.), *fra Šimun Glavić* (Zára vidékéről 1550 körül) »slavni *Biograd*«. V. ö. délszláv akadémia »*Rječnik*« szótára, s. v. *Biograd*.

¹ Egyes írók azon állítása, hogy Belgrád István Dušan cár és Lázár fejedelem birtokában volt, a maig ismert kútfőkből nem mutatható ki. István Dušan cár korára vonatkozólag l. Марковић: Одношја између Српје и Угарске (1331—1355), Летописе Мат. Срп., Ујвидек 1903. 22., 48—49., 77. — Marković kifejezetten elismeri, hogy Dušan cár nem foglalta el Belgrádot is. — Lázár fejedelemre vonatkozólag l. Руварац: О кнезу Лазару. Ујвидек, 1887., 208—212. oldal.

² Zsigmond király Lazarević István deszpótának, mint hűbéresének, engedte át.

Vizsgáljuk meg már most ezeket az elnevezéseket időrend-történeti szempontból, vagyis állapítsuk meg, mikor jelentkeznek a rendelkezésünkre álló kútfőkben s minő politikai viszonyok között?

Már fentebb kiemeltük, hogy Belgrád 829-től 1018-ig, tehát százkilenczven évig vagy csaknem két századon át a bolgárok hatalmában volt. Egészen természetes, hogy csak ezen korszakban keletkezhetett az *Alba Bulgariae* (Bulgarica) elnevezés. Ez kétségtelenül az eredeti Belgrád név fordítása, a melyhez a többi Alba nevű helységtől megkülönböztetésül a »bolgár« jelzőt fűzték, akarván ezzel nemcsak azt jelezni, hogy kié, hanem azt is, hogy ez az Alba hol, mely államban, illetve országban van.

De itt jól kell megjegyezni azt a ténykörülmenyt, hogy a mai északi Szerbia Belgráddal együtt a nyugati népeknél Bulgaria (Bulgaricae regnum) néven szerepelt 1018 után is, a mikor a szabad bolgár állam megszűnése után bolgár kézről a görög-byzanczi fennhatóság alá került. Ekképen tehát a bolgár *nemzeti* név ezeken a vidékeken, legalább a nyugati népeknél, továbbra is élt, bár nem foglalta már magában a politikai államhatalom hasonlónevű fogalmát. Így a Lietbert cambraii püspök szentföldi zarándokútjának ismeretlen leírója 1054-ből azt írja, hogy a zarándokok »át-haladván a pannon (magyar) határon, óriási pusztaságra akadtak, melyet »deserta Bulgariae'-nek¹ hívnak«. Aachení Albert, az első kereszteshadjárat történetírója, a ki művét a XII. század első felében írta, azt mondja: »Hic (sc. Walterus cognomento Senzauehor) itaque... usque ad *Belegrauam ciuitatem Bulgarorum* profectus est transiens Maleuillam (= Zimony), ubi terminantur fines regni Ungarorum«,² aztán folytatja »fugitiuus siluas *Bulgarorum* per octo dies exsuperans ad ciuitatem ditissimam, quae vocatur *Niczh* (= Nis), in medio *Bulgarorum regno*, secessit«.³

Ekkehard († 1125.) német krónikás és apát meg azt írja: »Ab ingressu quippe vel *prima ciuitate Bulgariae* (ez

¹ Marković: Putovanje po balkanskom poluotoku za srednjega vijeka (Délszláv akad. »Rad« 42. k.), Zagreb 1878., 14—15. old.

² Rački: Documenta, 465. old.

³ O. c. 466. Más helyen *aachení Albert* Belgrádról azt írja »in uilla Belegraue *Bulgarorum hospitio* (o. c. 469). Épen így ír az első kereszteshadjárat második történetírója is, *tyrusi Vilmos* (1170 körül), t. i., hogy Walter átkelven a Száván, »*Bulgarorum fines attingit*« (Marković, o. c. 20.), Belgrádot pedig »*Bellagraua Bulgariae oppidum*«-nak nevezi (o. c. 24.).

Belgrád) usque ad sedem *Alexii* (sc. imperatoris), semper nobis eius pacifici *nuncii* occurrebant.«¹ Ez az adat azt bizonyítja, hogy bár akkoriban tudták Belgrádnak Alexius császár birodalmához való tartozását, mégis *bolgár* városnak nevezték. Jellemző *Odo de Deogilo* (Eude de Deuil, †1162.) francia krónikás feljegyzése is, a ki a második keresztes hadjáratról írva, a melyben maga is résztvett, s így 1147-ben Magyarországon és Belgrádban is volt, azt mondja: »Deinde Bogaria in ingressu castrum attolit, quod Bellagrava dicitur *Bogarensis*, respectu cuiusdam quae in Hungaria est eiusdem nominis civitatis«.² Odo de Deogilo tehát kifejezetten mondja, hogy Belgrádnak »*Bellegrava Bo(l)garensis*« a neve, megkülönböztetésül egy azonos nevű várostól, a mely Magyarországon van. Ezekben a szavakban a XII. századból származó határozott bizonyítékunk van arra, hogy a »*Bo(l)garensis* (= *Bulgariae* vagy *Bulgaria*) jelző valamely azonos nevű magyarországi várostól való megkülönböztetés kedvéért használtatik, ez a város pedig valószínűleg a középkori latin oklevelekben előforduló *Alba Julia* (Gyulafejérvár), — a melyet Malaterra Gaufred szicíliai író 1099-ben Bellegrátának³ nevez, — bár nincs kizárva az se, hogy e város alatt *Alba Regiát* (Regalis), Székesfejérvárt kell érteni.

Mégis első sorban a magyar kútforrások kell hogy érdekeljenek minket. Keletkezése szerint a legrégebb adat (tudtommal) az »*Adnotationes chronologice in codice missali seculi XII-i*« között előforduló feljegyzés, a mely, ha nem is egykorú, de mindenesetre még a XII. századból származik. Ez a feljegyzés így hangzik: »1068. ciuitas Bulgarorum a rege Salamone capitur rursusque ab isdem Bulgaris et

¹ *Ekkehardus Uragensis*: Hierosolymita. Bó magyarázatokkal kiadta *Hagenmayer*. Tübingen 1877., 232. old.

² *Mon. Germ. hist., Scriptorum XXVI.* (Hannover 1882.), 62. old. (»Ex Odonis de Deogilo libro de via sancti sepulchri a Ludovico VII. Francorum rege suscepta«). — Akkor, 1147-ben, Otto freisingeni püspök is volt Magyarországon, melynek *határaitól* írva a »*Gesta Friderici imperatoris*« egybek között ezt is mondja: »Attingitur (sc. Hungaria) ab oriente, ubi Sowa famosus fluvius Danubio recipitur, Bulgaria...« (edit. Waitz in usum scholarum. Hannover 1884., 40. old.).

³ *Rački*: Documenta 478. — A románok ma is Belgradunak hívják. L. »*A magyar korona országainak helységnévtára*« 1892., 1160. old.: Gyula-Fehérvár (Karlsburg, *Belgrád*). Így e városnak mind a három középkori elnevezése a mai napig fennmaradt: *Alba Julia*, *Belgrad* és *Gyulafehérvár*. V. ö. még *Szamota*: Régi utazások. Budapest 1891. (»Ólcsó Könyvtár« 175. old.).

Grecis dolo recipitur.«¹ Ez a feljegyzés Belgrádnak Salamon király által 1071-ben történt elfoglalására vonatkozik; ebben tehát Belgrádnak »*civitas Bulgarorum*« a neve. Ismeretes, hogy III. Béla király jegyzője, Anonymus, 1200 körül írt krónikája »De egressu Arpad« című XLI. fejezetében a magyarok (árpádkori) támadásairól ír Belgrád ellen, a melyet két helyen *Alba Bulgaria*nek, egy helyen pedig csupán *Alba civitas*nak² nevez. *Oklevelekben* Belgrád csak a XIII. század első felében szerepel először. IX. Gergely pápa ugyanis 1232 április 12-én így ír: »Cenadiensi (= csanádi) episcopo: »dolemus non modicum et turbamur, quod... *Albe* et Brandusii (= Braničevo) *Bulgarorum* episcopi, nulli nisi pontifici Romano subiecti, iamdiu ab unitate Romane ecclesie declinantes...«³ Ezen időtájt Belgrád az ujjaszületett bolgár birodalomban volt, s így érthető, hogy annak püspöke is a bolgár görög-keleti egyházhoz tartozott.⁴ A város tehát *Albának* (*Bulgarorum*) neveztetik. IV. Miklós pápa 1290 augusztus 1-én legátusának, az eugubinumi püspöknek ezt írja: Fide digna relatione didicimus, quod in terra, que *Alba Bulgarica* litteraliter nuncupatur, ecclesia quedam episcopalis existit, que per quendam *scismaticum*, qui iamdudum in eam per quorundam nobilium scismaticorum partium illarum potentiam intrusus extitit, detinetur.«⁵ A belgrádi katolikus püspökség nemsokára ezután felújított, s III. Endre király 1294. évi oklevelében már említettik »Benedictus episcopus *Albae Bulgaricae*«,⁶ ép így a király anyjának, Morosini Tomasina hercegnőnek, Pozsegán, 1295 november 8-án kiadott oklevelében is: »B(enedictus) episcopus *Albe Bulgarice*«. Az 1316. évben azonban Belgrád II. István Uroš szerb király hatalmába került. Alig lehet kétség az iránt, hogy ez alkalommal a

¹ *Mátyás Florianus*: *Fontes domestici*. Vol. III. Leipzig 1884., 209. old.

² O. c., vol. II. Leipzig 1883., 34–35. old.

³ *Theiner*: *Mon. Hung. hist.*, vol. I., 103. old.

⁴ Belgrád 1019-től kezdve az ochridai érsek alá tartozó gör. kel. püspök székhelye volt II. Basilius császár rendeletéből: »καὶ τὸν ἐπίσκοπον Βελεγράδων εἰς αὐτὰ τὰ Βελέγραδα... (V. ö. Поваковић: *Охридска архиепископија у почетку XI. века*. »Глас« кр. срп. акад., vol. 75. Belgrád 1908., különlenyomat 42. old.).

⁵ *Theiner* o. c. 366. old. Ebből látható, hogy a belgrádi gör. kel. püspökség az első magyar uralom alatt is megmaradt. V. ö. még: Голушинский; *Краткий очеркъ истории православныхъ церквей*, Москва 1871., 68–69., 96–97., 471–472. old.

⁶ *Wenzel*: *Cod. dipl. Arpad*. X., 141.

⁷ O. c. 186.

belgrádi katolikus püspökség ne szenvedett volna megszakítást. Ujbóli felújítása tehát feltételezhető, a mikor a város 1319-ben I. Károly magyar király uralma alá került.

Es csakugyan már 1320 július 2-án XXII. János pápa III. Szép Frigyes királyt értesíti, hogy Károly leverte a »szakadárokat és hitetleneket«, hatalma alá vetve a »regnum Macedonie«-t s ezért kéri, hogy a katolikus hit terjesztésében támogassa.¹ Két évvel később, 1322 októberben így ír a pápa: »Olim siquidem *Albensis* ecclesia, in qua capitulum aliquot non existit cleroque caret et populo christiano, quamque carissimus in Christo filius noster Carolus, rex Ungarie illustris, tanquam zelator fidei orthodoxe divina sibi auxiliante clementia de infidelium manibus nuper eripuit, per obitum bone memorie Martini episcopi *Albensis* pastoris solatio destituta, nos de celeri et salubri provisione ipsius *Albensis* ecclesie...«, új püspökké *András* dominikánust² tette meg. I. Károly királyhoz és *András* püspökhöz intézett levelében pedig a pápa a belgrádi püspökséget »*Albensis* ecclesia in *Ungaria*«-nak nevezi, ez pedig azt jelenti, hogy a magyar egyházszervezetthez tartozott. Ezért is a királyi okleveleken aláírt főpapok között találjuk a belgrádi püspököt is; így I. Károly király 1332 november 11-én kelt oklevelében olvassuk: »Paulo de *Bulgaria Albensi* (episcopo).«³ Ez különben az *utolsó* eset, hogy Belgrád magyar történeti emlékekben *Alba de Bulgaria* (a mi nem más, mint a korábbi *Alba Bulgarica*, *Bulgariae*) néven említettetik.

Ezekből az adatokból teljes bizonyossággal megállapítható, hogy Belgrádnak a magyarországi latinságban (talán már a magyar állam keletkezése óta) egészen a XIV. század első feléig csak »*Alba Bulgarica* (*Bulgariae*) volt a neve; az *Alba Graeca* vagy *Alba Nandor*, *Nandor Alba*, *Nándorfejérvár* elnevezésnek nyoma sincs.

De csaknem egyidejűleg, a mikor utoljára fordul elő az *Alba de Bulgaria* (= *Bulgarica*, *Bulgariae*) elnevezés, találkozunk először a *Nandor* elnevezéssel. I. Károly király 1332 augusztus 31-én kelt oklevelében a többi egyházi méltóságok között szerepel ez is: »Paulo de *Alba Nandor*«,⁴ azután még 1334 június 2-án »fratre Paulo *Albensis* de Nan-

¹ *Theiner*: Mon. Hung. hist. I., 470.

² O. c. 484.

³ O. c. 484., 485., 486., 487.

⁴ *Zala vármegye története*. Oklevéltár. Vol. I. Budapest 1886., 270. old.

dor»¹ 1334 augusztus 14-én »fratris Pauli de Nandurfeyewar»² 1334 augusztus 26. és 28-án »Paulo Albensi de Nandur»³ 1336 április 25-én »Paulo Albensi de Nandor»⁴ 1336 május 29-én »fratris Pauli de castro Nandur»⁵ I. Lajos pedig 1347 június 31-én kelt oklevélben »scismatici Racienses in *Nandur Feyruar*»⁶ descendissent», 1354 június 30-án,⁷ valamint ugyanezen év július 6. és 16-án »in *Alba Nandur*» keltez.⁸ Ezen időtől kezdve, vagyis a XIV. század második felétől tovább egészen a XVIII. századig ezen elnevezés számtalan oklevélben szerepel, a melyeknek felsorolása itt mellőzhető.⁹ Lényeges azonban az a tény, hogy ebben az egész időközben, vagyis a XIV. század második felétől egészen a XVII. századig sohasem találkoztunk többé az *Alba Bulgariae* (Bulgaria) elnevezéssel, az *Alba Graeca* elnevezésnek pedig a tisztán magyar történeti emlékekben még ebben az időszakban sincs nyoma.¹⁰ Bizonyos átmenetnek tekinthetjük az 1358 körül keletkezett ú. n. »*Chronicon pictum Vindobonense*» (bécsi képes krónika) idevonatkozó adatait. A krónikás a magyaroknak Belgrád elleni hadjáratairól (1071.) írva először, azt mondja: »Bisseni per Albam Bulgari(c)am uenientes transnatauerunt flumen Zaua», s mert »rex autem et dux imposuerunt crimen tradicionis *Albe Bulgarice*», ezért »decreuerunt Albam traditricem obsideri oportere et expugnari»; aztán tovább folytatja:

¹ *Smičiklas*: Cod. dipl., vol. X. pag. 26.

² O. c. pag. 169.; ugyanezen adat, de más oklevélben *Nagynál* is. Cod. Andeg. III., 78.

³ *Codex dipl. patrius* (Hazai okmánytár). Vol. III. Győr 1866. 122. old.

⁴ *Zala vármegye története* I., 285., 289.

⁵ O. c. 317.

⁶ *Nagy*: Cod. dipl. Andeg. III. 296.

⁷ *Nagy Imre*: Sopron vármegye története. Oklevéltár. Vol. I. Sopron 1889., 199. old.

⁸ *Varju*: Oklevéltár a Bánffy-család történetéhez. Vol. I. Budapest 1908., 198. old.

⁹ *Varju*, o. c. 199. és gróf Zichy-család okmánytára. Vol. II., Pest 1872., 571. old.

¹⁰ Rendeteg adatot tartalmaz a *Thallóczy—Áldassy-féle*: »A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára» (1198—1526). Budapest 1907. (L. tárgymutató s. v. Nándor-Fejérvár). Jellemző, hogy az *Alba Graeca* név egyáltalában nem fordul elő. A XVII. századra vonatkozólag sok adat fordul elő a magyar főuraknak a »*Történelmi tár*» című folyóirat 1878—1911. évi folyamataiban közölt leveleiben. (L. tárgymutatókban Nándor-Fejérvár alatt). A XVIII. századtól tovább a *Belgrád* elnevezés kerül használatba.

»Jnde castra mouentes descenderunt circa flumen Zaua in directo *Nandorfeirwar*«. ¹ Itt felemlíthetjük *Mügelin Henrik* ugyanezen időtájt írott krónikáját is, a mely az ugyanezen korból való *latin nyelvű* magyar krónikáknak körülírással készült német nyelvű átdolgozása. A XXXVI. fejezetben Belgrádnak 1071-ben történt megvívását írja le s »*Weyssenpurg in Pulgrein*»-nak nevezi, a mi nem egyéb, mint a latin Alba Bulgariae (Bulgarica). ²

Mügelin adatával kapcsolatosan áttérhetünk a harmadik, vagyis a *Kriechisch* (*Griechisch*) *Weissenburg*, *Alba Graeca* elnevezésre. Belgrád német nevét legelőször *Ansbert* osztrák clericusnál (1187—1196 körül) találjuk, a ki részt vett a harmadik keresztes hadjáratban s azt le is írta. Azt írja: »Festum ipsorum apostolorum (sc. Petri et Pauli) inibi, id est litore Sowe celebrauimus in ciuitate semidiruta *Wizzenburch* dicta, que et *Belgradum* dicitur». ³ Ansbert tehát Belgrád német nevének csak régebbi alakját, »*Wizzenburchot*« említi, de a *Kriechisch* (*Griechisch*) jelzöt nem teszi hozzá. A mennyire megállapíthattam, ez a jelző csak a XV., XVI. és XVII. században használtatik és pedig mindig és következetesen csak a *német* nyelvű emlékekben. Első ízben akadtam rája Zsigmond császár 1427. évi okleveleiben, a melyeket az 1427 szeptember s 1428 február közötti időben, Belgrádban való hosszabb tartózkodása alatt adott ki. ⁴ De sokkal fontosabb az, a mit egyik történeti költeményében a württembergi Beheim Michael (*1416., †1474.) mond, a ki V. László király szolgálatában állott:

Gen *ueier* war in dy uanknis do,
Kriechischen Weissenpurg also
 hat es in teutsch den namen. ⁵

Beheim tehát kifejezetten megmondja, hogy a németek így hívják Belgrádot, ez pedig annál fontosabb, mert

¹ Mindenesetre jellemző, hogy Thuróczy János, a XV. század magyar krónikása határozottan kiemeli: »Castrum Nandoralbense inter concursus potentium amnium Danubii et Zaua situat, quod abolito aevo Taurinum, *nostros autem per seniores Alba Bulgarica vocatum extitisse perhibetur*«. (Schwandtner Script. rer. Hung., I. 234.).

² *Mátyás Florianus*, o. c. II., 173—174.

³ *Kovachich*: Sammlung kleiner noch ungedruckter Stücke. Buda 1805., 60.

⁴ *Fontes rer. Austr. Script.* Vol. V., 19—20.

⁵ L. Regesta imperii. Vol. XI. 2. Innsbruck 1900., (*Altmann*: Urkunden Kaiser Sigmunds), 64—71. old. *Deutsche Reichstagsakten*. Vol. VIII., Gotha 1887., 74. és Vol. X. Gotha 1906., 66.

ezt az elnevezést közvetlenül az általa szintén ismert magyar elnevezéssel (*ueier war*) kapcsolja össze.

A XV. század második feléből származó »cillii krónika« is következetesen »*Griechisch* (néhány kéziratok : *Kriechisch*) *Weissenburgot* ír,¹ ép így a szlovén Kuripešič Benedek² is 1531-ben (*Kriechisch Weissenburg*³ s végül számtalan oklevél és irat a XV., XVI. és XVII. századból. Ezen német elnevezésnek felel meg a latin *Alba Graeca*. De ez a név nem található a XV. század előtti semmiféle kútforrásban (oklevél, író), minél fogva nyilván a német Kriechisch Weissenburg egyszerű latin fordítása, sőt azt mondanám, hogy inkább irodalmi jelenség. Ismeri és használja műveiben Aeneas Silvius⁴ († 1464.) s tőle vette át Bonfini,⁵ az olasz

¹ *Quellen u. Forschungen zur vaterländischen Geschichte*, Literatur und Kunst. Wien 1849., 37. old. *Karajan* cikke: Zehn Gedichte Michael Beheim's zur Geschichte Oesterreichs und Ungarns. Beheim az 51. és 54. oldalon így is említi: »vor Crieichisch Weissenpurge«, »Crieichisch Weissenpurck«.

² *Die Chronik der Grafen von Cilli* edit. Krones, Graz 1883. Zweiter Teil, pag. 93., 117., 118., 119., 121., 122., 133., 134., 155.

³ *Benedikt Curipeschitz Itinerarium*. Lamberg—Schwarzenberg grófnő kiadása. Innsbruck 1910., 19., 35.

⁴ *Thallóczy—Hodinka: A horvát véghelyek oklevéltára*. Vol. I. (1490—1527.). Budapest 1903., pag. 36., 37., 41., 51., 63., 64., 67. (jegyz.), 83., 95., 209., 210.

⁵ *Aeneas Silvius Opera omnia*. Basel 1551., 785. old.: »Vlricum Ciliae comitem apud *Albam Graecam*, quam uocant alii *Albam*, occisum accepisti. Aeneas Silvius levele Alfons aragoniai királyhoz.

Bonfinii Rerum Hungaricarum decades, edit. Zsámboky (Sambucus), Frankfurt 1584. Több helyen, így dec. II. 1., 3. (pag. 209.): »Quippe Bossi ac Bulgari, qui inferiorem Mysiam et Danubii ostia accolunt, traiecto Sauo ad *Taurunium*, quam *Albam Graecam* nunc vocant, in Syrimium...« *Alba Graeca* vagy csak *Alba* még a 210., 211. és 427. old.; a 445. oldalon (dec. III. 1., 5.) az áll: »Vladislao legati foedus obtulerunt et pro eius obside *Albam Graecam*, quam *Belgradum* nunc dicunt...«; 488. old. (dec. III. 1., 8.): »Turcam ad *Albam Graecam*, quam *Belgradum* nunc dicunt...«; 489. és 491. old.: »urbs *Albana* Turcarum manibus liberata«. Említésre méltó, hogy az összes olasz diplomaták, a mikor a XV. század második felében Magyarországból Belgrádról írtak, mindig és következetesen *Belgradonak* nevezik. (V. ö. *Nagy—Nyáry: Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából 1458—1490*. 4. vol. Budapest 1875.—1878.) Hogy Bonfini Aeneas Silviusból merített, v. ö. *Helmér: Bonfiniusnak mint történetírónak jellemzése és műve kútforrások kimutatása és bírálati méltatása*. Budapest 1876., nevezetesen 78—86. old. *Szerémi György* (Georgius Sirmiensis 1490—1552.) »*Epistola de perditione regni Hungariae*« (Mon. Hung. hist. Script. Vol. I. Pest 1857. edit Wenzel) című művében csak *Nándor Albát* említ, l. 1., 2., 4., 8., 9., 13., 16., 17., 18., 55., 56., 110., 111., 57., 76., 89., 90., 93., 94., 95., 96., 98., 101., 103., 107., 110., 111.,

születésű humanista, a magyar történelemről írt könyvébe. A Griechisch (Kriechisch) Weissenburg tehát tisztán *német* elnevezés; helyesen mondja Kiepert: »das Abendland hielt noch lange an der Gewohnheit fest, die Länder der Balkanhalbinsel als griechisch zu bezeichnen«, ¹ az én véleményem szerint ennél a keleti (görög) egyháznak is jut bizonyos szerepe. Az *Alba Graeca* elnevezés tehát nem eredeti, hanem a Kriechisch Weissenburg névnek latin fordítása, aequivalense, a melyet a magyarországi latinság oklevelekben *sohasem* használt, a magyarországi íróknál (Bonfini, Verancsics) pedig csak a XV. század második felében s a XVI. században fordúl elő.

Az ekkép rendszeresen összegyűjtött adatok kétségtelenül és világosan igazolják, hogy Melich, illetve Eckhart elméletének második praemissája sem helyes, vagyis Melich azon állítása, hogy: »Csakis a magyarországi latinságban fordúl elő az *Alba Graeca*, a német Griechisch Wizenburch, Griechisch Weissenburg név azonban csakis úgy érthető, ha elfogadjuk, hogy *Nandorfejevár* tulajdonkép annyit jelent, mint *Görögfejevár*«, vagy Eckhart conclusiója: »Ha meggondoljuk még, hogy krónikáink és okleveleink az *Alba Bulgariae* és Albanandor (Nandoralba) neveket oly sűrűen és váltakozva használják, úgy feltevésünk, hogy *Nandorfejevár* = *Bolgárfejevár*, Melichénél sokkal valószínűbbnek látszik« — csak subjectiv következtetések, a melyeket a kútforrások tényleges tanúsága nem támogat.

Ezzel elérkeztünk fejtegetéseink legfontosabb részéhez, vagyis a *Nandor* szó magyarázásához.

Már Eckhart igen helyesen jegyezte meg, hogy az »a ki a *Nandor* szó jelentését akarja magyarázni, nem szorítkozhatik pusztán *Nandorfejevár* magyarázására«. És valóban a már eddig összegyűjtött és hozzáférhető anyagból kimutathatjuk azt, hogy a középkori Magyarországon, az ország különböző részeiben, sok *Nandor*, *Nandur* nevű hely létezett. Megtoldva egynéhánynyal az Eckhart által összegyűjtött adatokat, ma nagyjában a következőkről van biztos tudomásunk:

a) *piscina Nandurtou* »circa aquam, que vocatur

112., 113., 142., 161., 252., 399. old.; a 102. oldalon pedig *Nandor-Feierwart* ír. A ragusai *Tübero* († 1527), a ki hosszabb ideig Magyarországon tartózkodott, azt mondja: »Taurunum, nunc *Nandoralbam* incolae dicunt« vagy »Taurunum, *Nandoralbam* aetas nostra appellat. (*Schwandtner*: Script. rer. Hung. II. 225., 377., 378.).

¹ Idézet: *Egli*, Nomina Geographica, pag. 97.

Tiza, cum ipso fluuio Tiza», 1075 ;¹ — *piscina Nandurtow* »in comitatu Chongradiensi«, 1344.² Itt tehát Nandor (Nándor)-tó nevű tiszamenti halászhelyről (a mai Szegednél) van szó ;

b) *Nandurfeulde* possessio »in comitatu de Baranya«, 1355 ;³ — Nandorfeld, Pest megyében, 1400., 1434., 1437.⁴ Ez tehát földet, birtokot jelent ;

c) *Nandurlaka* az erdélyi (gyulafejevári) püspök »possessio«-ja, Lándor (románul : Nándra) Alsó-Fehér megyében, 1357.⁵ Itt meg a *Nandur* telepet, szállást, lakot jelent ;

d) possessio *Nandor* Hunyad megyében, ma Nándor (románul : Nandru) 1330.,⁶ — possessio utraque *Nandord* Somogy megyében, ma Landord pusztá, 1413. ;⁷ possessio *Nandor* Szerém megyében, 1417.,⁸ — possessio *Nandor* a vármegye megjelölése nélkül 1283. ;⁹ — possessio *Nandord* a Balaton mellett, 1358., 1414.¹⁰ Ezek földbirtokok, puszták ;

e) villa *Nandor* Nógrád megyében, ma Nándor, 1278., 1336., 1439. ;¹² — villa *Nandurt*, a vármegye megjelölése nélkül, 1276. ;¹² — villa *Nandurdi*, 1368. ;¹³ — due ville *Nandor*, illetve populi de Nandur Komárom

¹ *Knauz* : Monumenta eccl. Strigoniensis. Vol. I. (979—1273.). Esztergom 1874., 56. old.

² *Nagy* : Cod. dipl. Andegav. Vol. IV., 461. — A bakonybéli Szt. Benedek-rendi kolostorra vonatkozólag vannak 1037., 1086. és 1246-ból keltezett oklevelek, a melyek azonban későbbi hamisítványok, s ezekben említés történik ezen »piscina Nandor in Tyzia«-ról. V. ö. *Sörös* : A bakonybéli apátság története. Budapest 1903. (A pannonthalmi Szt.-Benedek-rend története. Vol. VIII.), 28., 54., 269—270., 365., 558. old. Egyéb a könyv 219. és köv. old.

³ *Nagy* : Cod. dipl. Andeg. VI., 398—399.

⁴ *Csánki* : Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Vol. I. Budapest 1890., 32. old.

⁵ *Zimmermann—Werner* : Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Vol. II. Nagy-Szeben 1897., 141., 142. old.

⁶ *Csánki* : o. c. V. 114—115. old.

⁷ *Csánki* : o. c. II., 631. old.

⁸ *Csánki* : o. c. II., 250. old.

⁹ *Wenzel* : Cod. dipl. Arpad. IX., 360. old.

¹⁰ *Erdélyi* : A tihanyi apátság története. Vol. I. (1055—1701.) Budapest 1908., 558., 634. old. (A pannonthalmi Szent Benedek-rend tört. Vol. X.).

¹¹ *Csánki* : o. c. I., 104. old.

¹² *Wenzel* : o. c. IX., 153. old.

¹³ *Sörös* : A bakonybéli apátság tört., 364. old.

megyében,¹ ma külső és belső Lándor-puszták Komárom mellett. Ezek Nandor (Nandurt, Nandurdi) nevű falvak.²

De ez a név a már felsorolt eseteken kívül ma is él: *Nándor* Fehér megyében; *Nándor-Válya* (románul: Valea-Nandrului) Hunyad megyében; *Nándorhegye* Krassó-Szörény megyében; *Nándorliget* Gömör megyében.

Az itt felsorolt adatokból, — a melyek *Csánkinak* a középkori Magyarország topographiáját ismertető classicus munkájának befejezése után minden bizonynyal még szaporodni fognak — világosan látjuk, hogy Nandor vagy Nandur, Nandurt, Nandurdi nevű helyek már a XI. század (1075) óta léteztek Magyarországon. Ez a beigazolt tény mindenestre azt bizonyítja, hogy a *nandor* szó már a középkorban általánosan ismert és használt szó lehetett és hogy általánosabb jelentése van, vagyis nem függ össze *csupán* Nándorfejérvárral. Különös figyelmet érdemelnek a Nandortó, Nandorlaka és Nandorföld elnevezések, mert épen ezek utalnak arra, hogy a nandor jelzővel közelebbről meghatároztak bizonyos tavat, lakot vagy földet, vagyis a »nandor« jelző olyasvalamit jelent, a mi nem minden tóra, lakra vagy földre illik.³

¹ *Csánki*: o. c. III., 558. old.

² V. ö. A magyar korona országainak helységnévtára, 1402. old. — A Krassó-Szörény-megyei Nándorhegye név mellett szerepel a Ferdinandsberg mai német elnevezés is. Ha e helység újabb eredetű (XVIII., XIX. sz.) s nevét a német telepesektől nyerte, akkor a Nándorhegye csak ennek *modern* magyar fordítása. Ha azonban *régi*, akkor a német név az ősi *Nandor* rossz fordítása (Nándor = Ferdinand).

³ Egyetlen egy adatot találtam arra vonatkozólag, mintha a Nandor a XIV. században férfi személynév volna. Az 1334 júl. 15-én kelt oklevélben (Nagy: Cod. dipl. Andegav. III., 88.) olvassuk: »Nos comes Paulus iudex curie . . . damus pro memoria, quod . . . Johannes filius Salamonis filii Ekch filii Elek in quindenis nativitatis beati Johannis Baptiste ad nostram personaliter accedens presenciam contra Ladislaum et Fabianum filios Johannis filii Laurencii filii Pauli in figura nostri iudicii proposuit eo modo, quod prior avus istius ipsius scilicet Elek et avus ipsorum *Ladislai et Fabiani Nandor* ab uno patre videlicet ex Farkasio procreati extitissent«. E szavakból világosan kitűnik, hogy ezt a Nandort különben Laurentiusnak hívták, tehát a Nandor csak pótnév. De ha nem is volna az, a középkorban gyakran találkozunk oly nevekkal, a melyek személyi s egyúttal helynevek is. Így: *Guta*, *Gutha* férfinév (1239. Wenzel VII., 68 — 1248. o. c. II., 207. — 1255. o. c. II. 257.) és *Gutha*, *Gwtha* falu (villa) (1262. o. c. VIII. 34.); *Pardan* férfinév (1270. o. c. VIII. 333.) és *Pardan* föld (terra) (1263. o. c. VIII. 82.); *Zaka* férfi név

Verancsics Antal útleírásában (1553.), a ki keletre utazása alkalmával néhány napig Belgrádban időzött, van egy hely, a melyet Melich felemlít ugyan, de nem szentel neki nagyobb figyelmet.

Verancsics ugyanis ezt írja : »De Belgradi nominibus dicere non omittam. Albam Graecam appellavere veteres, credo a Graecis conditoribus, qui ea loca initio tenuerunt, quod e Strabone etiam in VII. cognosci licet, qui Dacis has regiones, quae olim Moesiae appellabantur, dicit fuisse propinquas; ne et successam nationem Graecis ritibus et religioni addictam, Rascianam scilicet, commemorem et aliud de Graecorum imperio, quod latissime fines olim protulerat. Romani postea Taurinum vocavere, ut in Ptolomaeo et in aliis geographis videre est, cuius rei ratio non omnino facile reddi potest. *Hungari Nandor-Albam nominant a vicino colle latiore quam altiore, vitibus consito, qui mons vulgo Nandor-hegye etiam nunc appellatur.* Ab indigenis, qui sermone Illyrico, utuntur, slavni vocatur Biograd, hoc est gloriosum sive famosum, a virtute militum ducumque, qui in praesidio eius succissivis temporibus manserunt ab amisso Zmiderovio et Rascianorum imperio. Iam postremi scriptores Belgradum nominant a vicinitate Illyricae dictionis Biograd. Ubi notandum est, quod hae nationes Illyricae ut plurimum sedes suorum principum hoc nomine solitae erant olim insignire, ut de hoc Belgrado, de Alba-Regali, de Alba-Giula in Transsylvania et de Alba-Nezter arce ad Tyram flumen sita videmus, quae omnes dicuntur aliquando sedes fuisse principum. Sed Belgrado insula est opposita amoena satis et aptissima rebus gerendis.«¹

(1211. o. c. I. 110., 112.) és *Zaka* birtok (possessio) (1194. o. c. I. 57.). Végül az 1251. és 1256-iki oklevelekben a pozsegi káptalannál említették »Zagrab una cum Briccio«, mint földbirtokos (*Smičiklas*; Cod. dipl. IV. 477.; V. 46.). — Hasonló hangzású személynév előfordúl ugyan egy 1086. évből való oklevélben »Nandir eques« (l. Melich: Szlav jöv. szav. II. 148. old.), véleményem szerint azonban e név a »nandor« szóval értelmi kapcsolatba nem hozható. Mint-hogy a nandor jelzőt ott találjuk az 1075-ből kimutatható *Nandurtou névnél*, arra pedig egyetlen egy példát sem hozhatunk fel, hogy valamely tő nevének jelzőjeként személynév szerepelne, majdnem biztosan levonhatjuk azt a következtetést, hogy a nandor nem jelenthet személynévet.

¹ Mon. Hung. hist., Scriptores. Vol. II., 297—298. old.

E töredékben legfontosabbak Verancsics azon szavai, melyekkel egy *tényt* állapít meg, azaz hogy Belgrád közvetlen közelében van egy *hegy*, »a mely magasabb, mint a milyen széles, szőlővesszővel fedett s a melynek népies neve most is *Nandorhegye*«. Így most már Nandortó, Nandorföld, Nandorlakán kívül ismerjük még Nandorhegyét is. Ez az elnevezés annyira összhangzásban van a fentebb közölt adatokkal, sőt ma is van egy Nándorhegye nevű helység Krassó-Szörény megyében, Karánsebes mellett, hogy helyességében egy pillanatig sem kételkedhetünk. De Verancsics többi szavaiból világosan kitűnik, hogy ő mind a három ismert elnevezésről elmélkedett, vagyis nemcsak az Alba Graecá-ról, a melyet régi írónál talált, valamint a Biograd szláv elnevezéséről, a melyet annak történetéből igyekszik megmagyarázni, hanem elmélkedett a Nandorfejevári elnevezésről is. Több mint valószínű, hogy Verancsics e név keletkezése felől tudakozódva megtudta — természetesen magyaroktól — hogy a város neve a szomszédos hegytől származik, a melyet még az ő korában a magyarok Nandorhegyének neveztek. Minthogy akkor még (1553.) friss emlékezetben lehetett a Nándorfejevári névről szóló hagyomány, az akkori magyarok bizonyára ismerték a város nevének eredetét, még pedig sokkal helyesebben, mint a hogy ez a későbbi korban lehetséges volt, a mikor a Nandorfejevári elnevezés mindinkább háttérbe szorult s végül is teljesen eltűnt a Belgrád elnevezéssel szemben. Nem látok ezért okot arra, hogy Verancsics értesítése miért ne legyen megbízható, vagyis hogy Nandorfejevári nevét valamikor csakugyan a szomszédos hegytől kapta, a melynek még 1553-ban ez volt a neve, s a melyet Verancsics szőlővesszővel benőve látott. Magától értetik, hogy maguk a szerbek ezt a hegyet ezen, vagy ehhez hasonló néven nem nevezhették. A ki azonban ismeri Belgrádot, Verancsics szavai után könnyen rájöhet arra, hogy ez a magasságánál szélesebb hegy a *Vračar*, a mely ma részben be van építve, részben pedig ma is szőlő és csupasz mező.¹ Bogić a Vračart így írja le: »A Vračar hegy és nagy mező Belgrád fölött kelet, dél és nyugat felé a következő községek határáig terjed: kelet felé Višnjica, Mirijevo és Mali Mokri Lugig, dél felé Veliki Mokri Lug és Kumodražig, nyugat felé Banjica és Topčiderig. A Vračaron

¹ Itt nem szabad a Kalemegdánra gondolni, mert az magának Nándorfejevárnak alkotó része, tehát nem lehet a Verancsics által említett »szomszédos« hegy.

nincs erdő ; ezért rajta mindig nagy szél van, s kevés eső jut reá, minek következtében nem is terem rajta minden, kivéve a szőlőt, a mi sok van és jó is szokott lenni.»¹

Most vetődik fel a legfontosabb kérdés : mit jelent a *nandor* szó ? A fenti adatokból kétségtelenül az következik, hogy olyasvalamit kell jelentenie, a mi a természetben van, s a mi az utána elnevezett helyekkel bizonyos összefüggésben van. Közelfekvő feltevés tehát az, hogy növénynévvel állunk szemben, mert hogy személynév nem lehet, az egészen bizonyos. Utóbbi esetben vagy valamely védőszent, vagy egy ismertebb egyéniség nevééről lehetne szó. Az ismert történeti emlékekben azonban erre nézve semmi adatunk nincsen. Minthogy a helynevek elnevezésénél a környékbeli növényzet mindenkor fontos szerepet játszott, további fejtegetéseink kiindulópontjául azt a feltevést vesszük, hogy a *nandor* (nándor) szó növénynevet jelent.

Ebben megerősít minket Borbás Vinczének »A Balaton partmellékének botanikai néprajza« című cikkében, a »Földrajzi Közlemények« 1894. évi XXII. folyamának 71. oldalán található adat, mely szerint a Balaton partmellékén előforduló növények között felemlíti a *nándorfüvet* is. Szerinte ez a név a nádráfű névnek átformálódása. A »nádra« szó, a mely már a XVI. században (Magy. Nyelv.-tört. Szótár II. 709. és 913. old.) fordul elő, Miklossich szerint szláv eredetű szó, s jelentése : anyaméh. Nincs ugyan bizonyítékunk arra, hogy a régi »nádra« szó mellett annak magyaros »nandor« alakja már akkor is használatos lett volna, de erre következtetést enged a Gömör-megyei *Nandrás* helység neve (1346-ban : Nandraz, 1427-ben : Nwdrus),² a mely a »nandor« szóval nyilvánvalóan a legszorosabb összefüggésben van. Figyelemreméltó e tekintetben az 1289-ben először előforduló *András* név átformálódása is, melynek változatai : Andorjás (1336) és Andor (1377).³ Ezen biztos adatokkal támogatott analogia igazolni látszik azt a feltevésünket, hogy a »nádra« szláv eredetű jövevényszó mellett ennek magyaros »nandor« alakja már a középkorban is használatos lehetett ; az említett növénynév és a vele kapcsolatba hozandó »Nándorhegy« (mai Vračar-hegy) név közötti

¹ *Bogić* : Опис врачарскота срезца. Тласник ерп. уч. гр. Vol. 19. Belgrád 1866., 120. old.

² *Csánki* : Magyarország tört. földrajza a Hunyadiak korában. Vol. I. Budapest 1890., 142. old.

³ *Gombocz—Melich* : Magyar etymologiai szótár, 91. old. s. v. András.

összefüggés valószínűsége pedig ki fog tűnni további fejtegetéseim során.

A nádra (nándor) fű Borbás szerint *glechoma*, vagy közelebről meghatározva, *glechoma hederacea* L., a melynek más magyar vidékeken ismertebb neve: repkény, katonapetrezselyem és földi borostyán. A németek (egyéb helyi elnevezésen kívül) általában Gundelrebe-nek nevezik. Dr. Šulek Bogoszláv délszláv növénynévtárában¹ 30 horvát-szerb-szlovén nevet közöl e növényről, köztük ezeket: *dobričanica*, *dobričevica*, *kopitnjak*, *mjesečnjak*, *povijač*, *samobajka*, *ognjenčec*, *prisadno zelje*. Ennek a növénynek, a mely különösen lejtős helyeken, néhol másfél méterre is kúszik a földön, kékszínű virága van, réteken, mezőkön, erdőkben és hegyeken Magyarországon, Horvátországban és Szerbiában nagy csoportokban mindenütt a szabad természetben nő. Nagyon valószínű, és a népies helyelnevezésnek is megfelelő, hogy a Belgrád mellett levő hegy ezen növény után kaphatta a magyaroktól a Nandor vagy Nándorhegye nevet, mint a hogy valószínűleg a többi említett hely, mint Nándortó, Nándorföld és Nándorlaka is ettől a növénytől kapta nevét. A hegy után pedig, a melynek még Verancsics idejében is ez volt a neve, kapta a szomszédos város is a Nándorfejérvár nevet, nyilván megkülönböztetésül a Székesfejérvár és Gyulafejérvár városok nevétől.

Már fentebb mondtuk, hogy a magyar »Nándorhegye« a szerb *Vračar*, a mely ezen a néven (tudtommal) a történelemben először a XVI. század vége felé jelentkezik.² Igen valószínű, hogy a Vračar-hegy sűrűn be volt növe az említett növénynyel.³ De a »dobričava trava« vagy »samobajka« (nándorfű) növénynek a népeletben mai nap is jelentősebb szerepe van, a mi érthetővé teszi azt, hogy utána nevet adhattak valamely helynek. Egész Horvátországban, sőt Zágráb közelében is az egyszerű nép mint gyógynövényt gyűjti és tüdőbetegségek ellen használja.⁴ Boszniában a paraszt-

¹ Šulek: Jugoslavenski imenik bilja. Zagreb 1879., 521. old.

² 1594. vagy 1595.: »Съжгоше мошти свѣтаго Сави архимєпскопу српскаго. Синанъ паша изъ манастира Милешеве одне оу ковчѣгу позлаштену и съжгоше на Врачару внише Бєлградѣ«. (Сполєник кр. срп. акад. Vol. VIII. (Belgrád 1890.) 127. old. Ugyanez változatban »... на Врачарєко внише Бєлградѣ (143. old.), ... на Врачарєку (147. old.).

³ Hogy Belgrád környékén is, melyhez a Vračar is tartozik, elfordúl, l. Pančić: Флора у околици Бєотрагєкој, Belgrád 1888., 366—367. a »dobričica«, »samobajka« növény leírásánál.

⁴ Hivc Dragutin, a zágrábi egyetemi fűvészkert asszisztensének közlése.

asszonyok még ma is a *szülés* megkönnyítésére használják, babonás hittel varázs- és gyógyerőt tulajdonítva neki. A belga-francia *Lalangue Iván* varasdi vármegyei orvos 1776-ban Zágrábban megjelent »Medicina ruralis«, vagy »Vračtva ladanjska za potreboću mužev i siromakov horvatskoga orsaga« című könyvének 301. oldalán azt olvassuk: »Kopitnjak trava, drugač mesečnjak diački Haedera terrestris, nemški Gundelrebenkraut, raste po vrtu je *hasnovita*« (A kopitnjak, másképp mesečnjak, deákül Hedera terrestris, németül Gundelrebenkraut nevű fű... *hasznos*), tehát gyógyfű. A Höfer és Kronfeld által Bécsben 1889-ben kiadott »Die Volksnamen der niederösterreichischen Pflanzen« című műben ezt találjuk (79. old.): »... das Kräutlein gilt für heil- und zauberkräftig.«¹ Miličević a szerb paraszt életmódjáról (Život Srba seljaka) írott egyik közleményében a következő varázslatot írja le: »Ha a bőr megrepedezik és hámlik, a varázsno seprőt vesz és a házból kifelé lóbálva ezt mondja: »Gyulladj ki korpamező! Mivel oltunk el? Hideg vízzel és zöld fűvel«. Ezt háromszor kell ismételni, naponta háromszor. Mikor a varázslást befejezte, »dobričevica« (nándor) fűvet vesz, meggyújtja s égve vízbe téve, eloltja. Ezt a fűvet daganatokra rakják...«² Hogy a nándorfű a magyaroknál is gyógyhatású növényként ismeretes, arról is biztos tudomásunk van,³ de alig is lehetne kétségbe vonni, hogy a kevésbbé művelt nép manapság is kuruzslásra és varázslatokra használja. Igen természetes, hogy ez a kuruzslás és varázslás visszanyúlik a legrégibb időkbe, hisz ismeretes, hogy fenséges vallások is tönkremehetnek és tönkre is mentek, de a babonás hit századokon át szívós életet él.

Az előadottakból láthatjuk, hogy a »dobričevica« (nándorfű) Szerbiában a nép szemében ma is gyógyhatású növény, a melylyel varázslatokat végeznek (vračarije). A Vračar-hegy kétségtelenül szoros összefüggésben van a *vračati*, *vračanje*, *vrač* szókkal.

¹ *Dragendorff*: Die Heilpflanzen der verschiedenen Völker und Zeiten (Stuttgart 1898.) 573. old.: »*Gundelrebe*, Gundermann — Europa, Asien. Bei Lungencatarrh, Asthma, Blasenleiden, Hautkrankheiten, als Confortativum etc. verwendet«. *Guttman*: Medizinische Terminologie. Berlin 1909., 468. old.: *Glechoma bederaceum*... gemeine Gundelrebe, Erdepheu... liefert Herba Hederae terrestris.

² *Списки етнографски зборник* изгaje срп. краљ. Акад. Vol. I. (Belgrád 1894.), 266. old.

³ *Révai Nagy Lexicon*, VIII. köt. Budapest 1913., 567. old. s. v. *Glechoma*: »... Sokféle bajnak *orvossága* volt«.

Daničić e szöveget így magyarázza: *БРАЧЕКАНИЕ* curatio; *БРАЧЕКАТИ* curare; *БРАЧЕКАСКИ* medicatus; *БРАЧЕНИЕ* curatio; *БРАЧЬ* medicus; *БРАЧЬКА* medicina; *БРАЧЬТВО* curatio;¹ ennél különösen az a fontos, hogy ezek a szók a középkori szerb emlékekben fordulnak elő. Ehhez képest a Vračar vagy Vračarevo (sc. brdo = hegy) nyilván attól kapta nevét, hogy volt rajta »vračenje«-ra (gyógyításra) való növény, vagy hogy ott lehetett találni »vračenje«-t (gyógyulást). Ime arra a következtetésre jutunk, hogy a magyar Nándorhegye végül mégis csak bizonyos vonatkozásban van a Vračar névvel. Ismeretes, hogy a magyarok, a mikor csak lehetséges volt, szerették az országuk területén előforduló idegen földrajzi neveket megmagyarosítani. Nem lehetetlen tehát, hogy a Nándorfejérvár is merő fordítása a Vračar, Vračarevo (brdo)-nak; a magyarok ugyanis a nándor nevű gyógynövénynek a *nevét*, a szerbek pedig a növény gyógyító *tulajdonságát* vették az elnevezés alapjául.

Már említettük, hogy Belgrád már a rómaiak ideje óta (mint Singidunum) mindig elsősorban fontos katonai hely volt. *Bogić* azt mondja: »A Vračar az Avala alatt Belgrád felé emelkedik és mintha csak teremtvé volna hadsereg elszáncolására és táborozására. Ezért is mindig táboroztak rajta hadseregek, a melyek innen támadták a várost és a belgrádi várat.«² Bogićnak ez az állítása egészen helytálló s a pozitív történelmi bizonyítékokkal egyező.³ Igen valószínű tehát, hogy a Vračarnak a magyar katonák adták először a Nándorhegye nevet, s azután a *Fejérvár* névhez is hozzácsatolták a *Nándor* jelzőt, mert Belgrádnak a magyar uralom egyetlen korszakában sem volt magyar polgársága, hanem csak magyar helyőrsége. Ezért teljesen logikus és természetes, hogy a katonák a városnak, melyben tartózkodtak, magyar nevet is adtak.

Az én véleményem tehát az, hogy a Nándorfejérvár elnevezésnek értelme: *vračari*, de semmikép se *görög* vagy *bolgár Fejérvár*.
Šišić Nándor.

¹ *Daničić*: Рјечник из књижевних старина српских. Vol. I., Belgrád, 157—158. old.

² *Bogić* o. c. Гласник срп. учен. др. XIX. 120.

³ Belgrád első ostroma, melyről 1319 után van tudomásunk, 1440-ben történt. Erről *Klajić* (Povjest Hrvata, II. k. 2. Zagreb 1901., 176. old.) azt mondja: »Murat fogadta (I. Ulászló) követét, Pétert, a Vračaron a sátor alatt Belgrád valamennyi ostrománál (1440., 1456., 1521., 1688., 1690., 1717., 1789.) Vračarnak mindig fontos hadászati szerep jut. (L. *Protić*: Одломци из историје Београда. Чулићева годишњица. V—X., Belgrád 1883—1888.).

Történeti irodalom.

Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia.

Collegerunt et digesserunt *Dr. Ludovicus de Thallóczy, Dr. Constantinus Jireček et Dr. Emilianus de Šufflay.* — Vol. I. (a. 344-1343 tabulamque geogr. contin.) — Vindob. 1913. Typ. A. Holzhausen. — I-XXXVIII, 1-292, 4°.

Nagynevű történetírónk, Fraknói V. püspök írta 1876-ban e folyóiratban, hogy »az újabb magyar történetírásnak ... egyik árnyoldala, hogy nem fordít kellő figyelmet azon országok történeti publicatióira, melyekkel Magyarország *érintkezésben és összeköttetésben állott*«.

Közel 40 év előtt írta e szavakat érdemes történettudósunk, bizonyára nem másért, mint hogy a jövőben e mulasztás pótlására buzdítson. S ha végigtekintünk történetirodalmunk azóta megjelent termékein, meg kell állapítanunk, hogy ez idő történetírói nemzedéke megfogadta a jóakarató tanácsot s közönségünknek a történettudomány iránt több felől egyre növekvőnek észlelt közömbössége daczára tőle telhetőleg *segíteni* iparkodott e hiányon.

Meggyőződéseim szerint nekünk mindenekelőtt és első sorban az egykor hazánkhoz tartozott s azóta részint önállóvá lett (Szerbia-Rascia, Románia és az oláh fejedelemség: Moldva-Havaselve), részint Ausztriához csatolt (Galiczia és Lodóméria, Dalmácia) országok és tartományok történeti termékeit kell figyelemmel kísérnünk, sőt ezek multját magunknak is tanulmányoznunk.

Azt vélem, e tekintetben részünkről legtöbbet Thallóczy L. tett. Bulgáriát és Boszniát érdeklő tanulmányain kívül csak az általa kezdeményezett és megindított »Magyarország mellék-tartományainak oklevéltára« cz. sorozatot hozom fel.

Abban az emlékiratban, a melyben a M. T. Akadémiát e mindenesetre hézagpótló gyűjtemény kiadására felkérte, fel volt említve az immár jobbára meg is jelent oklevéltárakon kívül az albánok multjára vonatkozó iratokat felölelő »albán codex« is, melyet Jireček Konstantinnal, a mai társszerkesztők egyikével közösen készítettek volna.

Igaz ugyan, hogy az albánoklakta terület nem tartozott Magyarországhoz; nem voltunk védnökei, mint teszem Szerbiának, a melyről IV. Béla 1264-ben kifejezetten hangsúlyozza, hogy a magyar király joghatóságához (*jurisdictionem nostram*) tartozott. Sőt az albánok még csak közvetlen szomszédaink sem voltak. Az ő történetükből bennünket szorosan véve csak a Kasztrióta György kora érdekel azon szövetségnél fogva, melyet Hunyadi Jánossal kötött a Murad szultán ellen való együttműködésre nézve. Ezen körülménynél fogva az albánok története minket harmadsorban érdekelhet csak. Az albánok történeti codexe tehát nem is foglalhatott helyet az említett sorozatban és Thallóczy is — bár fölemlítette a kiadandó okmánytárak sorának a végén — sorozaton kívül, önállóan tervezte a kiadását. Egészen helyesen jelent meg tehát mostan teljesen függetlenül.

Mind a mellett, hogy az albánok nem voltak szomszédaink s összeköttetésünk csak rövid ideig tartott, mégis örvendenünk lehet és kell, hogy ez a kiadvány létrejött és épen magyar kezdeményezésre. Történetíróink tehát nemcsak figyelemmel kísérik már az idegen publicatiókat, hanem tőlük telhetőleg részt is vesznek bennök.

Az albán okmánytár eszméje Thallóczytól ered s az ő érdeme, hogy meg is indult. Ő ugyan főképen Boszniára vonatkozó okmányokat gyűjtött s ez a gyűjteménye készen is van. Ezen munkálkodva dolgozott a zárai és a raguzai levéltárakban, ismételten is bejárta a dalmát városokat, volt Montenegroban, beutazta az albán területet is, ismeri Nápoly, Velence és Róma levéltárait, többször járt Spanyolországban, a hol tudtommal különösen a barcellonai állami levéltárban talált épen Skander bégre vonatkozó sok ismeretlen anyagot, tehát a mű 3-ik és 4-ik köteteibe tartozó iratokat.

Jireček Konstantint, a bécsi Seminar für osteurop. Geschichte vezetőjét, a kit Thallóczynak már említett emlékiratának a benyújtását megelőzően sikerült egy albán okmánytár közös elkészítésére megnyernie, nem kell a Századok közönségének bemutatnom, bár, sajnos, az ő tanulmányait még a néhai Pesty által adott ismertetéseken kívül nálunk nem méltatták olyan figyelemre, mint szükséges lett volna. Roppant nyelvismerete, a szláv philológiában való jártassága, a délszláv: bulgár, szerb és a görög történeti források hosszú éveken át folytatott tanulmányozása és ezekben való otthonossága hivatottá tették, hogy egész sereg balkán történeti apróbb forrástanulmányon, értékezésen kívül megírhatta a bulgárok és a szerbek legjobb összefoglaló történeteit. Mindezen munkálataiban a tárgy és a reá-

vonatkozó források és a legaprólékosabb adatok teljes ismerete, ezekkel való tökéletes tisztábanléte, az adatok gondos és lelkiismeretes mérlegelése, a történeti szempontok helyes beállítása és minden oldalról való megvilágítása, ítéleteinek alapos és objectiv volta vezető tudóssá tévék a balkáni népek történetének kutatói és feldolgozói sorában. Évtizedeken át évenként hosszabb időt töltött a raguzai levéltárban, a melynek ma kétségtelenül a legjobb ismerője, de dolgozott Velenczében, sőt, ha jól tudom, megfordult Nápolyban és egyéb olasz városokban, valamint Spanyolországban is.

Akkora képesség olyan készütséggel párosulva, mint az övék, szinte kijelölte őket az igen széleskörű olvasottságot igénylő albán okmánytár megalkotására. Mind a mellett bölcs dolog volt harmadikul Šufflay Milánt venni magukhoz, a ki a dalmátországi magánoklevélről írt monographiájával, az arbei ikerlevélről publikált tanulmányával igazolta, hogy a horvát, a dalmát és a szerb okleveleknek is ismerője. Irodalmi munkássága még nem oly nagy ugyan, mint az előbbieké, de munkabírása vetekszik velök, s míg Thallóczy roppant széles körre terjeszti ki kutatásait és munkásságát, Jireček és Šufflay csaknem kizárólag a balkáni népek történeténél maradnak. Így aztán, egymást kiegészítve, hárman megbirkózhattak azon, egyes ember erejét meghaladó nehézségekkel, melyeket Albánia sajátságos helyzete támaszt az albán okmánytár összeállítása elé úgy a kutatást, mint a feldolgozást illetőleg.

A munka címe: *Acta . . . Albaniae* megtevesztheti a közjogászt, a mennyiben Albánián országot értve, területet, népet és főhatalmat vél e névben összefoglaltnak. Ám Albánia alatt csak az albánoklakta földrajzi terület értendő, mely soha saját főhatalom alatt nem állott. És ebből a körülményből, hogy t. i. az albánok sohasem alkottak országot, Albánia országul sohasem szerepelt, — *historia Albaniam nunquam in unum corpus redactam novit*, mondja az előszó, — következik az első nehézség, mert mint Šufflay írja: *omnis, quae ad regionem hanc medio aevo spectat materia, aliud non est, nisi vividiores lassioresve reflexus externi* azaz az albánoknak tulajdonképen nincsenek is okmányaik, annál kevésbbé, mert hiszen a legújabb időig írásuk sem volt, következőleg levéltáraik sem voltak. A mi írásos történeti emléküek lehet, az csak az egyes albán törzseknek vagy családoknak a külhatalommal fenntartott összeköttetéseiről szóló, tehát csak külföldi vonatkozások írott bizonyosságai lehetnek, a melyek csak külföldön keresendők. Mondja is az előszó, hogy: *perpauca* (t. i. csak a 144., 179., 180., 181., 188., 192., 240. és 246. sz. durazzói okmányok, mert res

rarissima est, ubi de documentis agitur patriis) dantur acta, quae in Albania ipsa essent confecta. Ennélfogva méltán ámul az ember, hogy a szerkesztők 1479-ig, a gyűjtemény záró évéig mégis 4 negyedréti kötetre való okmányt voltak képesek összeszedni. Joggal kíváncsiskodhatunk tehát, hogy mi minden lehet ebben a hatalmas okmánygyűjteményben, mely egy országnak is becsületére válnék. Erről a tárgyról egyelőre csak az előszó végén találunk s ott is igen rövid tájékoztatást (III. De edendi ratione. P. XII. de materie in tomos dispositione pauca).

Az I. kötet 1343-ig terjed, s mivel az első okmány 344-ből való, épen ezer esztendő t ölel föl. 1—835 oklevél lévén benne, nem is 1—1 drb jut minden esztendőre.

A II. kötet 1407-ig nyúlik, azaz már csak 64 évet foglal magában.

A III. és IV. kötet 1479-ig folyik s így a kettő együtt 72 (átlag 36) évet foglal össze. Ebből látható, hogy az albánok történeti emlékeinek a súlypontja az 1343 utáni időre esik. Ez a 136 esztendő kor eseménydúsabb, mint az előbbi ezer esztendő együttvéve. Amaz 3 kötetre való anyagot nyújt, ezé az ezer esztendő pedig belefért az 1-sőbe, a mely ennél fogva soványabb, szegényebb, de az összeállítása nehezebb, mint az előbbieké együttesen.

Ezeknek a tartalmáról az említett dispositióról szóló 8 sor mindössze annyit árul el, hogy a szerkesztők a II-ik kötetben Albániának Dušan Istvántól történt (1343) meghódításától Velence alá való jutásáig (1407 vagy 1421) terjedő okmányokat adják, szóval a szerb kort. Mivel pedig a szerbeknek maguknak is alig vannak okmányaik s a mi van is, mind ismeretes, e részről alig várhatunk új anyagot. Előre is tudhatjuk tehát, hogy a kötet tartalma jórészt velencei és olasz levéltárakból való leend.

A III. és IV. kötet tartalma, a mennyiben ezek Albanensium contra Turcas dimicationem duce G. Kastriota continebunt, tulajdonképen a leghíresebb albánnak, Kastriota Györgynek a korára és működésére vonatkozó anyagot nyújtja. Ennek nagy és legérdekesebb, eddig ismeretlen részét értesülésem szerint Thallóczy L. a barcellonai állami levéltárban találta és gyűjtötte össze. Jogos érdeklődéssel várjuk tehát e 3 kötet mielőbbi megjelenését is.

Rövidesen összefoglalva az előbb mondottakat, teljesen áll Šufflay idézett mondása, hogy per pauca omnino periodi hujus (1479, tehát az 1—4. kötetre való anyag) dantur acta in Albania ipsa confecta. Materiae molem documenta efficiunt auctoritatum *exterarum* cum Albaniae factoribus producta. Ennek a csak kül-

földön megőrzött és fennmaradt albán okleveles anyagnak eddig még ismeretlen része, *moles materiae in lucem adhuc non prolatae e tabulariis Vaticani, Venetiis, Neapoli, Ragusii sumpta est*, azaz a szerkesztőknek Berlintől Nápolyig, Ragusától Barcellonáig kellett kutatniok, míg ezt az anyagot összehordhatták.

Másfelől a már kiadott s az okmánytárban csak kivonatosan közölt darabok annyifelé vannak elszórva, in *omnem ventum disiecta*, hogy kutatásaik mellett valósággal egész könyvtárra való irodalmat kellett átvenniök. Az albán okmánytár összeállításának első főnehezését tehát a szerteheverő anyag felkutatása és összehordása alkotta. Teljesen igaza van ugyanis Šufflaynak, a mikor azt mondja, hogy *ad Albaniae res gestas indagandas... opus est amplissimae eruditionis gradu*, annál is inkább, mert a másik nehézség, mely a felkutatott anyag megszerkesztését illeti, nem kisebb. Erre Jireček azon régebbi mondása világít rá, hogy az albán területen gränzten die 3 grossen Gebiete der mittelalterlichen Urkundensprachen aneinander: das lateinische, griechische und slavische.

Említettem, hogy a gyűjteményben belföldi darab alig van. Šufflay szerint a fentjelzett 8 durazzói oklevelen kívül csak *epistolae principum Albanensium saec. XIV et XV.* számíthatók ide. Mivel azonban az albán nyelv hangjait egyetlen más nyelv betűivel sem lehetett visszaadni, albán írás pedig nem volt, albán nyelven sem saját, sem más betűkkel írott darabok nem léteznek, hanem az összes iratoknál a 3 említett, éppen itt határos nyelv (a latin mellett később olasz is) és írás volt használatos. Az albán okmánytár szerkesztőjének tehát — ha az albánt nem is, — de e 3 nyelvet és írást *diplomatico-palaeographice* teljesen ismernie kell, sőt még akkor is küzdeni fog az írás *localis* nehézségeivel, legalább a közös pénzügyminisztériumi levéltárban levő néhány XVI. századi cyrillbetűs, tiszta írású albán oklevél kibetűzése ugyancsak próbára teszi még a szláv *palaeographiában* jártas ember türelmét is.

Az előttem fekvő I. kötetet, mint az előszó tartalmából és aláírásából látható, teljesen Šufflay szerkesztette. Ennek az összeállítása a legnehezebb. Igaz, hogy a benne foglalt 835 oklevél közül csak 240 eddig is ismeretlen közl itt először s ezért teljes szövegét adja (az 1-ső a 160. számú) és ezeket a velencei, vatikáni, nápolyi és raguzai levéltárból szedvén, összegyűjtésük aránylag nem nagy fáradságba került, de annál több munkát adott a már ismert anyagnak, pedig 595 ilyen, a megrostálása. Ennek az oka pedig nemcsak az, hogy *omnia jam publici juris facta in omnem ventum disiecta jacent*, hanem az is, hogy 16 hamis (†-el jelölve) van közte, 87 elveszettről (*-al jelölve) pedig

csak másokban van szó. Mindezeket összekeresgélni, a hamisakat és a valódiakat ellenkező vélemények ellenére is okadatoltan meghatározni nem kis munkát igényel.

Sufflay előszavában beszámol arról, mit, miért és honnét vett és a mint férfiasan, önérzetesen hangsúlyozta, hogy nullam majoris momenti quaestionem sub iudice relinquimus, egyúttal őszintén bevallja: *excepta illa de exarchatu Tessalonicensi, in qua non sumus ita versati, ut firmum faciamus iudicium.*

A 3 pontú (ált. megjegyz., az anyag, a közlés módja) előszó (I—XII. l.) után felsorolja azon műveket (XIII—XVII) s külön azon tud. folyóiratokat (XVII—XVIII. l.), melyek már előtte közöltek albánokra vonatkozó okmányokat. Majd az okmányok (1—835. drb időrendi felsorolása után (XIX—XXXVIII. l.) reátér az anyagra. Az időrendi összeállításban a még sehol nem közölt, tehát itt először megjelenő okmányok (240 drb, az első [160. sz.] 1224-ből) kivonatai dült betűkkel szedvék. E szerint van a 835 drb irat között:

16 hamis,

87 elveszett, továbbá

240 eddig nem ismert és

585 már közölt, vagyis 2 ismertre 1 nem ismert esik. A valószínűságon azonban nem egészen így áll a dolog, mert pl. az első 159 drb már ismert anyag, s csak a 160. sz.-tól fogva kezd váltakozni a kettő, még pedig csoportosan: pl. a 392—408-ig, 561—569., 763—775. stb. ismeretlenek.

Az 1082-ben kelt 67. sz. oklevél, melyben Komnen Elek császár szabad kereskedést enged a velenczeieknek Romániában (20. l.), csupa egyházi ügyben kiadott oklevelek vannak (1—66. sz.) a 334. évtől kezdve. A sort az Illyricum püspökeinek szóló s reájok vonatkozó iratok kivonatai nyitják meg. A 4-ik drb a thessalonikai (salonichii) érsek gyanús kiváltsága Illyricum püspökeinek az ordinatiójáról. Ezzel benne is vagyunk a gyanús és kétes okmányok sorában és elérkeztünk azokhoz a pörökhöz és vitákhoz, a melyek a thessalonikai és az ochridai (Justiniana prima), az antivári és a diocliai, majd a spalatói és a raguzai érsekek egyháztartományainak a meghatározása körül folytak. Ezek az érsekségek nem albán területen fekvén, e sok írótól tárgyalt pöreik is csak annyiban tartoznak az albánokhoz, a mennyiben az Illyrica provinciában vagy Prevalitana regionban, tehát albánlakta területen feküdt durazzói (Dyrrhachium, először 431-ben) és scodrai (először 591-ben) püspökségekre is igényt tartottak. S mivel e metropoliták mindegyike jogainak a védelmére korábbi oklevelekre hivatkozott, a pörök egész sora

keletkezett. S mert ez oklevelek nem mindig gyanútlanok, lassanként egész irodalmuk támadt. Így a salonichii okleveleiről egész vitairódlom van (röviden, de jól összefoglalva M. Faber: Das Recht D. Erzb. v. Antivari . . . KL. 8, l. 1. j.), melyben Šufflay még nem tudott állást foglalni. Jó magam is említettem ez oklevelek néhányát a szerb tört. forrásairól írott tudori értekezésemben s Karácsonyi is felvette őket a hamis és hibás keltű oklevelek sorozatába. Šufflay hamisnak tartja az 50. számút, melyben először van szó a raguzai érsek joghatóságának kiterjesztéséről, valamint a 63. számút, melyben II. Sándor pápa Péter diocliai és antivarii érseknek palliumot küldött, a 65. számút, melyben VII. Gergely ugyancsak palliumot adott a raguzainak, a 77. számút, melyben II. Paschalis a raguzai és a 81. számút, melyben II. Kalixt viszont az antivarii érsek suffragan-püspökeit sorolja fel s végül a 82. számút, a melyben ugyanazon Kalixt a raguzai metropolia püspökségeit számlálja fel, ellenben valódinak tartja a 60. számút, melyben VIII. Benedek 1022-ben a raguzai területét megszabta. Mindezek az itt idézett hamis iratok az antivarii és a raguzai (Epidaurum) érsekségek között talán az 1022-ben kiadott VIII. Benedek-féle hivatolt oklevél következtében kitört, majd 1251-ben újból kifakadt s 1255-ben pápai rendelettel (236. sz.) megszüntetett joghatósági pörnek az első darabjai, melyekhez a 83—236. sz. között ugyanez ügyre vonatkozó 44 drb csatlakozik. E hatalmaskodási pörökben és a reájuk vonatkozó okiratokban eligazodni is nem csekély feladat, annál inkább végleges rendet teremteni. A legtöbbje, pl. az 50., a 60., a 63., a 65. sz. oklevelek a Si pastores ovium szavakkal kezdődnek jelölül, hogy egy formuláról készültek, mégis megesik az a hihetetlen dolog, hogy a II. Kalixt nevében kelt 81. és 82. sz. bullákban, melyek elsőjében a per a diocliai, másikában a raguzai metropolia suffraganeusait határozza meg, mindkettő alá néhány ugyanazon püspökséget — drivasti, buduai, pulati — rendeli. A legtöbbje rossz másolatban maradt fenn, a 60-nak és 77-nek megvan ugyan az eredetije, de nem kifogástalan: pl. a 77-ről írja Šufflay: *excepta forma hujus bullae exteriori nihil est, quod dubium de ejus fide augeat*. Megfoghatatlan tehát, hogy a legújabb időkig a legtöbb író hitelesnek tartotta őket. Csak a 63. számút hozom fel, melyről Šufflay azt írja: A Baronio usque ad Milaš nemo erat, qui hujus bullae fidem in dubium vocaret. Unus omnium Hodinka de bulla hac concipit, argumentis tamen non fulcit suspicionem.

Ezek az egyházi pörök láthatólag tisztán és teljesen az egyháztörténet körébe vágnak, még pedig első sorban a dalmát egyháztörténet feladata e még ma sem tisztázott kérdéseket rend-

szeresen feldolgozni. Šufflay ugyan nem dalmata, nem is egyházi férfiú, pedig e feladat mindenekfelett reájuk tartoznék, mégis kétségtelenül ő volna a leghivatottabb reá. Ismeri a kérdések összes elágazásait a teljes irodalommal. Minden idevágó oklevélnek kivonatolt szövege alatt valóságos monographiáját adja: pl. a 29., 32., 42., 47., 48., 50., 57., 58., 60., 63., 64., 68., 76., 77., 113. stb. Ezekből meglátszik, hogy a forrásokúl felsorolt szerzőkön kívül a legkülönbélebb íróktól mindenféle folyóiratban elszórt megbeszéléseket és hozzászólásokat töviről-hegyire tanulmányozni fogja, az albán codex e kötetét annál kevésbé fogja nélkülözhetni, mert e szerzőket így együtt csak nagyon jól felszerelt könyvtárban találhatja meg. Šufflaynak volt bátorsága, hogy a 60. számú irat hitelességének a védelmére keljen, pedig hát usque ad hoc tempus omnes, qui de hac bulla disse-ruerunt, köztük jó magam és Karácsonyi is, eandem ejusdem generis ac nro 50 esse arbitrantur, e converso viri de re diploma-tica optime meriti, Sickel, Pflug-Harttung, Diekamp, eandem 1 de 6 Benedicti VIII. bullis *authenticis* esse existimant *excepto* Bresslau. Rendkívül becses, eddig nem ismert két adalékot is közöl (214., 215. sz.) a raguzai és az antivarii érsekek ezen később újból megindult pörére vonatkozólag, melynek 1255-ben tör-tént megszakítását kiemeli. Feltűnőnek vélem azonban azt az eljárását, hogy a salonichii gyűjtemény 15 darabját hitelesként adja, bár maga mondja, hogy non sumus ita versati, ut firmum faciamus iudicium. S a mennyiben felvette a Justiniana prima és az ochridai érsekségekre és suffraganeusaira vonatkozó 32., 42., 69., 70., 71., 72., 74., 78., 79. sz. darabokat, helyénvaló lett volna talán e két érsekség suffraganeusainak a jegyzékéből (Gelzer : B. Z. I. 245. s köv. ll., a kit egyébként idéz is) közölni az albán püspökségeket, melyekre ezek a görög szertartású érseki székek is igényt tartottak. Szintűgy nem ártott volna talán a pápai kamarának a vatikáni és az olasz állami levéltárban őrzött irataiból a díjjegyzékek (taxa) adatait és az annaták, valamint a servitiumok sorozataiból fölvenni a durazzói és a scodrai püs-pökségekre vonatkozó tételeket.

Tekintettel az 56. és a 129. sz. iratokra, bizonyosan maga Šufflay sajnálta legjobban, hogy a római birodalomnak nyugati és keleti félre való megosztásáról nincsenek hivatalos okleveles adatok, mert ezekből látván, hogy az albánoklakta terület volta-képen a keletrómai császárság határain belül esett, melyre a byzanci görögök ez alapon mindenha igényt tartottak, még ért-hetőbbé válik, miért van a 241. számig oly kevés világi vonat-kozású irat. A 253. sz. okiratból tudjuk meg, hogy az albán

királyságot (regnum Albaniae) — bár nem az egészet — 1267-ben Balduin konstantinápolyi latin császár Anjou Károly szicíliai királynak adományozta. Ennélfogva ez idő óta az albánokra vonatkozó iratok a nápolyi Anjou-regestakötetekben találhatóak (tomi I. materies *uberrima* ex archivio Neapolitano desumpta est — írja az előszó). Ezeket a regesztákat, melyeket már a XVII. században kivonatolt Carlo de Lellis, majd 1873 előtt a berlini Hopf készített belőlük jegyzeteket, utána pedig az orosz Makušev másolt le 520 darabot (köztük 210 albán vonatkozásút), időközben többször is megdézsmálták, úgy hogy a sok eltűnt darabnak csakis ezen kivonatai és másolatai maradtak meg. Sajnos, Šufflay sem Lellis jegyzeteit, sem Makušev másolatait nem használhatta. Mindössze Hopf kivonataihoz juthatott hozzá, ezek pedig nemcsak zavarosak, hanem sokszor olvashatatlanok is. Ennélfogva a gyűjtemény nem teljes. Mindenesetre mérhetlenül hasznosabbak lettek volna e német-latin szavakkal kevert kivonatoknál Makušev másolatai, de ki tudja, megkerülnek-e még ezek valaha!

Az albán területet I. Károlytól II. Károly örökölte, a ki 1294 aug. 13. másodszülöttjének, Fülöp tarantói hercegnek adományozta (523. sz.), ez meg 1311 ápr. 28. fivérének, Róbertnek engedte át (597. sz.), Róbert pedig 1332 decz. 17. nagybátyjának, Jánosnak adta tovább.

Úgy látszik azonban (456., 468., 508. sz.), hogy a Palaeologok nemcsak fenntartották a jogait, hanem Albánia délkeleti részét Krojával együtt birtokolták is, míg az északkeleti rész a szerbek befolyása alá került (509., 510., 511., 547., 588.). Ez végül kiszorítja a délkeleti részből is a görögöket s Dušan István 1333-ban már Albánia királyának címezi magát (764. sz.), mely címet először a doge adta 1308-ban (Milutin) Uros szerb királynak (594. sz.). 1343-ban már Dušan erősíti meg a Krojaiak részére őseinek, Komnen Manuelnek és Lascarisnak a kiváltságleveleit (834. sz.). Ezzel végződik a kötet.

A Durazzót székhelyül bíró nápolyi Anjouk birtokrészének sorsát a kötet róluk szóló utolsó darabja (824. sz.) nem fejezi be. Albániába való bejutásuk az albánok részéről is ellenállással találkozott. Legalább a 279., 280., 289., 294. és 305. sz. albán túszookról szólnak, majd pedig mikor a görögök 1274-ben ostrom alá vették Durazzót (330., 332. s már előbb a 282. sz.), albán foglyokat visznek Brindisibe (338., 342., 354., 387., 396., 416., 433., 454. stb. sz.).

E foglyok meg is vannak nevezve. Ezen kívül a nápolyi fejedelmek több, névszerint megnevezett albánnak adományokat adtak (563., 736. sz.). Néhány pápai oklevélben (648., 649.,

650. sz.) és egy pár Anjou kiváltság- és szerződéslevélben (pl. 333. sz.) is vannak akkor élt albánok névszerint fölemlítve.

A mai albánok tudvalevőleg a Skumbi-folyó által elválasztott *geg* és *toszk* = 2 törzsre oszlanak. Mindkettőnek 3—3 = 6 nemzetsége van, ú. m.: *geg*, *lek* és *dukagyin* (= *geg*) és a *toszk*, *lab* és *csam* (= *toszk*). A *dukagyin* nemzetségnek, mint a *lek*nek is, 7 zászlaja van: ú. m.: *sala*, *sosi*, *pulti* (e 3 az ó-*dukagyin*), *merdita*, *puka*, *zsuba e lezsés* és *kshodha* (e 4 az új-*dukagyin*). A *lek* zászlai: *gruda*, *hoti*, *skolli*, *kastrati*, *kelmani* (klementi), *recs e lohe* és *kozliku*. A *geg*-nemzetség zászlai a városok voltak. A *toszk*-törzs zászlai fel vannak oszlatva.

Mindezekről a zászló-, nemzetség-, törzs-beosztásról a kötetben még nincsen szó, csak családok és generációk vannak, jelölve, hogy 1343 előtt ez elnevezések még nem léteztek. A klementi-zászló fekete ruhát visel, állítólag Kasztriota halála felett érzett gyásza jelölve. Tehát még így is csak Kasztriota idejéig nyúlunk fel az emlékezetük.

Dr. Hodinka Antal.

Párkányi Dezső: Magyar orvosok és orvostudomány a XVII. században. Székesfehérvár 1913, VII. 312 l.

Ha szabad panaszkodnunk a természettudományok történetének fetűnő mellőzése miatt, akkor mint ezzel szervesen összefüggő, okbeli, vagy ha úgy tetszik, okozati jelenséget feltétlenül meg kell róni a medicina multjának elhanyagoltságát is. A história nyilván a czéhbeli orvosok számára hagyta ezt a hálás szép terrenumot, odaát pedig megfélekedtek róla, úgy hogy jelenleg, az alkalmi közleményeket nem számítva, Magyar-Kossa, Nékám és Győry tanulmányain kívül nincs is hivatott művelője a medicina történetének. A feles számú folyóirat, tudományos társulat egyike sem tudja adoptálni ezt az irányt, hogy érdeklődést keltsen, gárdát neveljen, előmunkálatokat gyűjtsön a jövő számára. Ilyen körülmények között érdeklődéssel, örömmel fogadunk minden kísérletet a kétségtelenül nehéz téren, még akkor is, ha célját nem éri el teljes mértékben.

Párkányi vaskos könyve a medicina jól differenciált korszakával foglalkozik: a felfedezések eredményei már jól érvényesülnek, a gyakorlati természettudomány találmányai sűrűn szerepelnek, mind megannyi tényező a modern haladás felé. Hálás feladat lenne kimutatni, miképen részesednek hazánk XVII. sz. orvosai a megújulás munkájában. De ennek kimutatására a középkorig visszamenő képet adni felesleges munka, merész vállalkozás akkor, ha a sötétnek mondott középkor vagy a XVII. sz. anyagát mindenáron a modern ember szemével, az

új orvostudomány kritikájával akarjuk mérni. Érthető így, hogy szerzőnk sem lát a középkorban mást, mint »jóhiszemű kuruzslást, babonaságot, néhány véletlen folytán felfedezett füvet«. (21.) A ki így ítéli a középkor orvostudományát, az meg nem értette annak szellemét, nem méltányolja a primitív eszközökkel elért tagadhatatlan sikereket, és azt a lassú, de következetes haladást, mely végre is meghozta a nagy reformokat. A ki ilyen ferdén, a mai meg nem értett sikerek, módszerek kritikájával méri a középkort, hamis képet kap a XVII. sz. gyógyászatáról, helytelen az ítélete is, főleg akkor, ha maga sem tud eligazodni az orvostudomány útvesztőjében. Így jár a szerző is, mert pl. sárgalázjárványt említ nálunk az Árpádok korában, holott ez csak Kolumbus óta ismeretes, a kikötővárosokban nagy ritkán felmerülő betegség, nálunk teljesen ismeretlen. Anachronismus ekkor a lues említése is, vagy Szent János (talán Vitus) táncza, mely nálunk epidemikusan sohasem lépett fel. (3. l.) Vaskos botlás a chininről beszélni Sydenham korában (38. l.), mert akkor még a china-kéreg használata is alig kezdett terjedni. Fourcroy és Toussaint kísérletei csak S. halála után fél-századdal kezdik keresni az alkaloidákat, de valóban csak 1820-ban sikerült izolálni a chinint, a mit a gyakorlat még később vett át, tehát a XVII—XVIII. századot a »chinin roppant használatával« jellemezni nem szabad (38. l.), hiszen a fenn magasztalt Pax Corporis sem rendeli még a chinakérget sem.

Mert szerzőnk nem tud beleilleszkedni a tárgyalt korba, helytelen kritikával kíséri az egyes gyógyanyagokat is, pl. a szívcsontok (ossicula cordis) és szarvaskönnye (lacrymae cervi, os lacrymale) felől elejtett csufolódás, a babona emlegetése (163—166. l.) hibás. A mai anatomia elismeri mind a kettőt, tehát a megfigyelés jó volt, bár a mai pharmacologia nem tulajdonít a csontoknak alyan gyógyhatást mint akkor. De talán megérjük még azt is. Mert lehet gúnyolódni a XVII. század undorító (?) állati készítményein, de a modern organo-opothe rapia eredményei azt mutatják, hogy a régi elmélet alapján helyes volt, hiszen tisztultabb alakban bár, de győzelmesen visszatért. A fecskefiakból égetett szén mint carbo animalis, a terra sigillata mint alumina hydrica, bolus alba, a csontokból kivont phosphatok újra szerepelnek.

Kifogásolni kell a szerző magyarázó jegyzeteit, melyekkel az egyes szerek hatását kíséri, pl. (178—243. l.) az illatos eczet alkalmazásában téved, ha azt hiszi, hogy e gyógyhatást csak az eczet adta. Egyenrangú, sőt fontosabb tényező benne a fel-szabadult aetheres olaj. Az aqua destillata is nagyon szerepel, többféle alakban alkalmazták, mint ma, tehát nem volt is-

meretlen. Az ajánlott Ung. Comitissae nem volt higanyos ke-
nőcs, hanem zink-tannát, mely a legújabb korban is haszná-
latos.

A materia medica terén elkövetett botlások, bármi sűrűn
ismétlődnek is, még megbocsáthatók, mert a laikus igenis téved,
ha az orvosi szótár és a lexikon cserben hagyja, de annál inkább
kifogásolható a könyv vezető motivuma, a rendszer, melynek
megalkotásához anatomia, pharmacologia már nem szükséges.
Nem szólunk a felesleges politikai korrajzról (39—120. l.), mely-
nek egyetlen szála sem fűződik a XVII. század orvosaihoz, de
igenis kiemeljük az orvosokat classifikáló felosztást, mint cu-
riosumot. Voltak, olvassuk, a 138. l. i. kiváló tudású orvosok,
2. rendes tudású, 3. kevésbé tanult, 3. b. (nem orvosok, de több-
kevesebb tudás alapján mégis gyógyítanak, 4. műkedvelő or-
vosok, 5. kuruzslók, 6. házi gyógyszereket ajánlók, 7. borbély-
orvosok. Számon kívül szerepelnek a tábori orvosok. E szerint
a XVII. század orvosai kilencz kasztra oszlanak, melynek páriái
a seborvosok, vulgo borbélyok. Quanta species! mondaná Phae-
drus rókája. A fejedelmek és királyok orvosai természetesen első
osztályba kerülnek, nem a tudásuk, hanem talán az előkelő
környezet okáért. Így lesz lumenné pl. Rulandus (a Stercora
et urinae rendszerezője), bár csak fertályfejedelem, Bethlen István,
orvosa volt, rövid időre. Egyenrangúak velük a külföldi egyete-
mek tanárai, még akkor is, ha az orvosi tudomány teljes mel-
lőzésével pl. matematikát tanítanak, mint a bártfai Henisch,
vagy a pozsonyi Moller, a ki históriát és methaphysikát ad elő,
de »kiváló orvos« címet kap szerzőnk jóvoltából. A rendes or-
vosok tudása, folytatja tovább, egyforma, de tanultságuk nem
egyenlő, szerencsájük meg épen különböző, ezek a főurak ud-
varában kapnak helyet (140. l.). Melyik kasztba tartoztak a be-
nem osztott városi orvosok, miképen alakult ki a 3—7 osztály,
egyelőre nem tudni, de elég az, hogy pl. Wéber patikus a Janus
bifrons szerzője, és Buchholz az exuláns pap a második sorba
kerülnek, bár orvosok egyáltalában nem voltak.

Ilyen logikai csapongás után jön az új meglepetés (151—283.
l.), mely Melius Herbariumát és Pariz-Pápai Pax Corporisát
párhuzamosan, összehasonlítón tárgyalja, »mint a XVII. szá-
zadi orvosok általános tudásának tükrét«, ilyen érveléssel: »mi-
vel (Páriz) művét nem orvosok számára írta, így az csak nép-
szerű orvosi tudományt tartalmaz, nem emelkedik felül az or-
vosok általános tudásán, tehát a rendes orvosi tudás summája-
ként tekinthető!« Baculus in angulo — ergo pluit!

Meliust és Pariz-Pápaít látszólag csak 122 év választja
el, de a korkülönbőség tulajdonképen sokkal nagyobb. Vessünk

számot azzal, hogy Melius könyve félbenmaradt, minden esetre csonka, posthumus munka, typusa a régi Herbariumnak, mely inkább linguistikai mint természettudományi alkotás, magasból, távolból tolmácsolja a görög, latin szerzők szavait, abszolút tekintélyét, de még ezt sem adja közvetlenül, hanem ugyancsak ócska források alapján. Melius 2 évét töltött ugyan Wittembergában, de nyilván inkább theológiával foglalkozott, a medicinában nem graduált, Peucerus, Andernachus hallgatására sok ideje nem lehetett. Talán Melanchthon kedveért eljár mesterének előadásaira, meghallgatni Nikander Alexipharmakáit. Ez a 630 sornyi didaktikus költemény (Kr. e. 150) az ellenmérgek elméletét tartalmazza, de még Empedokles, tehát ugyancsak régi mester nyomán. Ez volt Melanchthon kedves szerzője, szelme érthetőleg kihatót Meliusra is. Mégis tegyük fel, hogy Melius eközben némi orvosi ismereteket szerzett vagy legalább hajlamot a természettudomány iránt, miként akkori mestere Luther kívánta, de szakképzett orvossá még kora szellemében sem lett. Ha számbavesszük forrásait, a Herbariumban, Plinius és Galenus mellett még Matthiolus (1554). Tragus (1529 esetleg 1551. kiad.), Lonicerus (1551) könyveire szokott hivatkozni. Mindezeket még Wittembergában szerezte vagy ismerte, kortársainak újabb orvosbotanikai könyveit már nem idézi, tehát művét még vagy odakint, vagy debreczeni tartózkodása első éveiben írta. Tudjuk pl., hogy Mathiolust mint újtót, a görög auctorok tekintélyével ő maga czáfolja, tehát ez a kritériuma az ő világnézetének, az igazi korhatár közte és Páriz között. Főtámasza, Lonicerus könyve szintén nem korszerű eredeti alkotás, hanem Kube elavult Herbariumának kiadása, a Hortus sanitatus színvonalán, melylyel Lonicerus második könyve is szakított. Meliusnak magának külön orvosi nézetei, megfigyelései nincsenek. Jóhiszeműleg »kommendál» úgy mint a többi herbarista, azért észrevételei pl. a lidércznyomás, agaricus albus, catananche amatoria-ról becses kortörténeti adalékok, de az orvostudományt nem érintik.

Ezt tudva, Melius könyvét külön kell tárgyalni, még Beythe, Frankovith-tal való párhuzama is aggályos; talán összemérhető forrásaival, vagy a korabeli más herbaristákkal, de semmi esetre sem Páriz-Pápaival. Azt mondhatjuk, hogy a Pax Corporis külön műfaj, minden esetre elég eredeti alkotás, mely a hasonló célú német könyvek: Mich. Pabst: Hausbuch (I. kiad. Leipzig 1592) — Marie Eleonora: Granat Apfel (I. kiad. Augsburg 1600) és Gufer: Medicina domestica (Augsburg 1668) sikerein indul meg. Külső beosztását Gualth. Rivius — Ryff (1602) könyvéről vette, de tulajdonképen egyiket sem követi. A hazai viszonyok-

hoz alkalmazkodik, mint Bauhinus tanítványa gondot fordít a növényi, itthontermő, jól ismert szerekre, de már összetett szereit, noha feladata szerint »kevés patikabélit« ajánl, a német, tehát nem svájci vagy osztrák gyógyszerkönyvek alapján rendeli, jelélül annak, hogy első impressióit még a helvetiai assessorság sem törülte el. Általában népies hangon tárgyalja egyszerű háziszereit, nehezen kapható, exotikus, vagy erős hatású anyagot, melylyel a tanulatlan nép kárt tehetne magában, alig ír elő. Tagadhatatlan, hogy van néhány szer, előírás, Pariz-Pápai-ban is, a mi megfelel Beythének, de ez korántsem párhuzamul való egyezés, mert jó részük ma is joggal szerepel, másfelől Pariz-Pápai és más herbaristák ma is tekintélyek a nép körében. Pariz, a ki maga gyógyszerészként is működött, jól ismerte kora szakirodalmát. Az egyszerű és összetett praeparatumok végtelen sorát, melyekből gonddal szedegette a falusiak számára való orvosságokat. Ennek a közönségnek felfogásához alkalmazta a maga anatómiai, élettani magyarázatait: »nem akarom úgymond a tudósok értelmeket megfogni, nem is azoknak írom könyvemet, hanem igyefogyott szegényeknek.« Így alkalmazta Pariz »az élő és holt mestereket«, a kik adott esetben ugyancsak rendeltek ilyen primitív szereket, de nem annyira maguk, mint inkább a hívő, ezt áhító nép kedvéért. Különben ők is azt tartották: »Remedium anceps, melius quam nihil.«

Nem időzhetünk tovább Pariz könyve jellemzésénél. Megfelelt erre Pariz maga, de kétségtelen, hogy a Pax Corporisból szerzője tudását, kora tudományának színvonalát megítélni nem lehet és nem szabad. Népszerű orvosi munka akart ez lenni, a milyen sok íródott azóta és ma is terem, de tudományos documentumnak egyik sem készült, ilyen céljuk nem volt, nem is lehet. Ki hiszi el pl., hogy a Pax Corporis sok kiadását a medicusok kapkodták el kézikönyvvül, a mi önként folyik a szerző fejtegetéseiből? Mert ha igaz, hogy Pariz könyve kora orvosi tudományának summája, akkor Juhász Máté, Perlitz, Nedeliczi-Váli Mihály, vagy Csapó a XVIII. század, Szentmiklóssy, Veszelszky és a többiek a XIX. század nézeteit tolmácsolják, már pedig ezek ellen még a kilenczedik kasztba sorozott borbélyok is tiltakoztak.

Ne vesztegessünk több szót Párkányi tételeinek czáfolására. Említsük azt, hogy e vaskos kötet egyetlen új nevet, adatot nem tud a medicina történetéből, hogy kimerítette ugyan Demkót, de Weszprémiből, mivel latinul van, semmit sem tanult, az előszóban kifejtett hangzatos ígéretekben semmit sem váltott be, az új rendszerből pedig csak annyit, hogy helyenkint önmagát is czáfolja. Példa erre a sebészek működéséről szóló (9. és 287. l.) kifejtett részletek.

Föltéve, hogy a szerző népszerűsíteni akarta medicinánk történetének egyik érdekes fejezetét s curiosumot keresve, önkritikára nem törekedett, ez esetben elérte a célját, mert könyvét a laikusok figyelemmel forgathatják. De tudományos célra még segédforrásként sem ajánlom.

Ernyey József.

Baumgartner Alán : A kerczi apátság a középkorban. Budapest, Stephaneum, 1915. 8°, 122 l.

A magyarországi szerzetesrendek történetének megírása körül még igen sok a tennivaló. Nem lehet elég gyakran rámutatnunk arra, hogy egy magyar monasteriologia, magyar egyház-történet és végeredményben egy nagy alapokon nyugvó magyar történelem megírásához szükséges feltétel egyes szerzetesrendjeink történetének monographicus feldolgozása. Ennek a feladatnak a megoldása első sorban az illető rendek tagjaira várna. Itt persze nagyon is számbaveendő akadály, hogy egy-egy nagyobb multú szerzet történetének megírása már csak anyagi szempontból is hatalmas áldozatokat követelne az egyes rendektől, de Istennek hála, épen ebben az irányban tiszteletreméltó áldozatkészség, a multnak szép megbecsülése nyilatkozik meg s a nagy feladatok lassankint megtalálják a megfelelő munkásokat is. Csak a pannonhalmi benedekrendiek hatalmas rendtörténetére, vagy a cisterciek multjával foglalkozó munkákra kell utalnunk. A benczések legkiválóbbjai állottak össze erre a munkára, a cistercieknél azonban jóformán az egész feladatot egy ember vállalta és végezte becsülettel, Békefi Remig. Hihetetlen szorgalommal, becsületességgel és szeretettel írta meg a legnagyobb cisterci apátságok történetét, jóformán többet végezve, mint a mennyi emberileg lehetséges volt. A mit pedig még az ő óriási munkabírása sem bír el, azt fiatalabb rendtársaira és tanítványaira bízta, a kiknek munkáján mindenütt meglátszik az ő gondos vezető keze. Így a magyar cisterci rendtörténet meglehetősen számú dolgozattal szaporodott. Ezek közül nem mindegyik egyforma értékű; van közöttük határozottan gyenge is, hisz nem minden tanítvány méltó a mesterhez. De kivétel nélkül szolgálatot tettek a magyar egyháztörténetnek.

Baumgartner műve határozottan a jobbak közé tartozik. A XIII. század legelején alapított s már 1494-ben eltörölt kerczi apátsággal foglalkozik, a melyről csak igen kevés adatunk maradt, bár úgy látszik, az eddig ismerteken kívül is lehetne még néhányat találni az erdélyi százsz levéltárakban. A kevés számú kiadott emléket szerző szorgalmasan és következtetéseiben óvatosan használta fel, ismeri és használja továbbá az apátsággal

foglalkozó — egyébként meglehetősen kicsiny — irodalmat is. Így az apátság multjáról a viszonyokhoz képest teljes és megbízható képet nyújt, a melyben persze új vonás nem igen van, hisz új anyaggal nem tudja meglevő ismereteinket bővíteni. Itt-ott egy új nézet s egészben a tárgy összefüggő és formában is kellemes feldolgozása az, a mi a régebbi munkákhoz képest haladást jelöl. Szerző levéltári kutatásokat, úgy látszik, nem folytatott, bár egyik-másik helyen hivatkozik levéltári adatokra. Ezeket azonban úgy látszik (ez az idézetekből nem állapítható meg bizonyosan) Reschner és Reissenberger különben becsületesen idézett munkáiból ismerheti. Mindenesetre kíváncsok volna, ha — mint igéri is — kutatásait kiterjesztené a számbajövő főbb levéltárak anyagára, hogy tervbe vett nagyobb munkája a lehetőségig teljes történetét nyujtana az apátságnak.

A munka az apátság történetén kívül egy rövid fejezetben foglalkozik még a brassói cistercita apáczákkal is, a kiknek házat tévesen mint férfikolostort emlegette egyik-másik írónk. Egy másik, hosszabb fejezetben pedig az apátsági templomnak s a mellette épült monostornak még meglevő romjait ismerteti s azok alapján a hagyományos cisterci építkezési stílus s a szabályokban előírt épületbeosztás segítségével megkísérli rekonstruálni az apátság régi képét. Ezt a fejezetet néhány ügyes photographikus felvétel kíséri, a melyekből azt a benyomást nyerjük, hogy e romok megőrzésre igazán érdemes műemlékeink közé tartoznak.

Külön dicséretet érdemel a könyv stílusa. Doktori dissertatióink közül kiválik egyenletes, nyugodt, túlzásoktól tartózkodó, világos előadási módjával. Valóban nem mutat arra, hogy írója kezdő. Ennek megfelelően a könyv kiállítása gondos és csinos. Nélkülözzük azonban a felhasznált munkák összefoglaló felsorolását. Igaz, hogy ez, sajnos, nálunk általában nem szokásos.

Várjuk a szerzőtől, hogy el fogja végezni a megígért levéltári kutatásokat az apátság multjára vonatkozólag s azok eredményeit közölni fogja.

Patek Ferencz.

Gorzó Gellért: Rádai Ráday Pál. Budapest, 1915. Athenaeum. 8°. 200 l. Ára 5 kor.

Az író szempontjait előszavában fejti ki. Elmondja, hogy Ráday főjelentősége nem az irodalom, hanem a politika terén van; de munkája Rádayt, mint író-tárgyalja. Sorra veszi magyar és latin műveit s mindegyikről külön-külön elmondja a munka történetét, kéziratait, kiadásait s végül méltatja. Az

író maga is érzi, hogy e módszer árt műve folyamatosságának s esztétikai formájának, de mindezt feláldozza az áttekinthetőség kedvéért.

Nem értünk egyet e szempontokkal. Valami féltő óvatosság nyilatkozik meg benne a mű áttekinthető voltaért, a mit pedig meg lehet óvni művészebb forma mellett is. Szívesen vettük volna azt is, ha Gorzó kissé szélesebb keretet adva munkájának, bemutatja nekünk az egész Ráday Pált. Szerettük volna, mert műve arról győz meg, hogy a feladatot nagyon szépen tudta volna megoldani.

Gorzó nem tartozik azon életírók közé, a kik hőüket erőnek erejével meg akarják nagyítani. Irodalmi jelentőségét nem becsüli túl. Valóban Ráday Pál nem nagy, de tehetséges író s érdekes alakja a magyar irodalomtörténet olyan korának, mely igazán nem volt gazdag tehetségekben. Világosan láthatók a szálak, melyek előzőivel és követőivel összefűzik. A rávonatkozó irodalom — melyet Gorzó könyve függelékében közöl — nem gazdag ma sem. Négyesy László életrajzzal ellátott kiadása, Ferenczi Sári és Pruzsinszky Pál tanulmánya után (hogy csak a legfontosabbakat említsük) is maradt mondanivalója a könyv írójának.

A mit első sorban dicsérnünk kell benne, az a nagy philologiai készség s a fáradhatatlan szorgalom, melylyel a könyvhöz szükséges anyagot összeszedte. Áttanulmányozta a Ráday-család irattárát, a mely tömérdek kisebb-nagyobb új adattal szolgált, gondosan összehasonlította Ráday munkáinak összes megtalálható kéziratait és kiadásait. Fáradozásának jelentős eredménye Ráday Pál néhány szerelmes versének felfedezése is (a melyeket ugyan már közzétett az *Irodalomtörténeti Közleményekben*). Ferenczi Sárral ellentétben a *Lelki hódolást* eredeti munkának tartja, melyet Ráday először maga írt meg latinul. Figyelmét a legkisebb adat sem kerülte el s e könyv átlapozása után világosan áll előttünk Ráday Pál teljes irodalmi munkássága.

Az embert illetőleg csak annyit tárgyal, a mennyi a munkák megértéséhez szükséges. Azonban Ráday alakja így is kidomborodik. Csak a politikai rész tárgyalásánál nem eléggé kritikus. Négyesy mellé állva védelmezi Ráday jó magyar voltát Ferenczi Sárral szemben, a ki szerint Ráday meggyőződése aligha nyugodott erős alapon. Hajlandók vagyunk Ferenczi Sárinál is szigorúbban ítélni. Mert az, hogy Ráday Pál visszatért a császár hűségére, menthető; de hogy a *Descriptio* megírására kapható volt, az már olyan jellembeli gyöngeség, a mi súlyosan esik a mérlegbe.

Külön kiemelést érdemel Ráday imádságainak méltatása. Gorzó itt az egész magyar imádság-irodalom fejlődését adja a források teljes ismeretével s a vallásos lélek mély és költői megértésével, melyet még emel a stilus ereje és tömörsége. A ki ilyen írói képességeket mutat, annál ismételten sajnáljuk, hogy a compositio művészi voltát szándékosan elhanyagolta.

Nem mulaszthatjuk el megemlíteni a könyv külső pompáját sem. A tárgyhoz méltó előkelő köntösben jelent meg néhány sikerült kép- és íráshasonmással, a melyek a könyvnek némi hangulatot adnak és a melyért a szerző Takács Menyhért jászóvári apát bőkezűségének mond köszönetet.

Vértesy Jenő.

Borcsiszky Béla: A politikai változások befolyása Magyarországi kereskedelmi útjaira a XIV—XV. században. Egy vázlattal. Budapest. 1914. 31 l.

Magyarország kereskedelmi összeköttetéseinek történetében a legfontosabb kérdés, miként volt lehetséges a középkorban, a mikor a világkereskedelem elsőrendű tömegfogyasztási cikkei a keleti fűszerek voltak, hogy a keleti országokkal való közlekedés hazánkat teljesen elkerülte. Ennek a kérdésnek a tárgyalásával kezdi szerző a dolgozatát, a melynek célja a magyarországi úthálózat megállapítása a XIV. és XV. században. Egyszerűen egymás mellé állítja a két felfogást, a régebbit, a mely adatok hiányában rationalistikus alapon feltételezte a Magyarországon áthaladó összeköttetést és az újabbat, a mely Heyd, Csánki és Meltzl munkáin alapszik és azt tagadja. A döntő argumentum, hogy az erdélyi szász kereskedők, a kik a kelettel való összeköttetés lebonyolítói lehettek volna, a keleti árukat maguk is Velenczéből és Budáról hozták.

Ennek az alakulásnak Magyarország gazdasági fejlődésére végzetes következményei voltak, a melynek sem okai, sem hatásai még kellőképen nem világítottak meg. Az egyik ok, a mely a keresztes hadak útjáról s a Duna természetes közlekedési vonaláról a figyelmet elterelte, kétségtelenül az volt, hogy Amalfi és Velence kereskedői még a honfoglalással egy időben olyan kiváltságokat szereztek maguknak Konstantinápoly piacán, a mely őket a helyzet uraivá tette és más európai országok kereskedőit onnan távol tartott. A másik okot meg Magyarország árpád-kori kereskedelmének passivitásában kell keresnünk. Mire nálunk a viszonyok annyira fejlődtek, hogy valamelyes kereskedelem indulhatott volna meg s a kereskedelmi kérdések rendezése az idegen, elsősorban német kereskedőnek kellő biztonságot

nyújtott volna, elállotta a fejlődést Bécs árúmegállító joga. A balkáni hódítások nem jártak komoly gazdasági következményekkel, csak Nagy Lajos imperialistikus politikája teremtett élénkebb forgalmat ebben az irányban és Lengyelország felé is. Ezt a hatást a szerző erősebben hangsúlyozhatta volna, a mint hogy érdekes lett volna a Nagy Lajos és különösen a Zsigmond-korabeli politika gyakori változásait részleteikben is feltárni.

Szerző igen szorgalmas munkájában azonban nem a politikai viszonyok változására helyezte a főszűlyt, hanem az úthálózat megállapítására. A politikai viszonyok alakulásáról szűly fejezete csak mintegy bevezetés ehhez a munkához, s e tekintetben főfeladatának éppen annak kidomborítását tartotta, hogy a keleti út nem vezetett hazánkön át. A középkori úthálózat megállapítása még mindig sok akadályba ütközik. Szerző a vámhelyeket kutatta s ezek összekötésével Bél és Lipszky segítségével iparkodott az utakat megrajzolni abban a vázlatban, melyet értekezéséhez mellékel. Bizony még így is sok helyt nélkülözöte a pozitívabb alapot és egész utakat vagy egyes utak nagyobb szakaszait, mint bizonytalanokat, kénytelen volt kipontozni. Ezek az összeállítások még kétségtelenül kiegészítésre szorulan : nincs meg benne pl. a Lublóról Késmárkon át Lőcsére vezető, vagy a Szokolczáról Pozsonyba vezető útvonal, de azért a lelkiismeretes összeállítás igen jó, áttekinthető beosztásával megérdemli elismerésünket és jó szolgálatokat fog tenni mindazoknak, a kik középkori közlekedési és kereskedelmi viszonyainkkal foglalkoznak.

—y

Éble Gábor : A szamosujvári Verzár-család. Budapest. (Franklin T.) 1915. 4° 1—74. l.

A hazai családtörténet régi munkása a tekintélyes levéltárakkal rendelkező főnemes családaink után sokkal szerényebb, de a maga körében éppen nem jelentéktelen multú család történetét elevenítette fel jelen művében. Tárgya a már megmagyarosodott örmények meglepítőjének és Szamosujvár alapítójának, Verzár Oxendiusz püspök családjának a leszármazása s már e körülmény megérdemli, hogy figyelemre méltassuk.

A szerző a tájékoztató bevezetésben helyesen felemlíti, hogy az armalista Verzár-család neve elé csupán megkülönböztetésül tette a szamosujvári jelzőt. Majd a család történetének tárgyalásánál helyes kiinduló pontul az örmények betelepítéséből indul ki és rövid tájékoztatás után méltatja Verzár Oxendiusz »aladai püspök és az erdélyországi örmények apostoli vicariusának« jelentőségét és fáradozásait népének meglepítése érdeké-

ben. Helyes érzékkel felismerte, hogy az örmények, mint római katolikusok könnyebben boldogulnak s ezért az egyházba vezette át őket. Tudta jól, hogy tömörülve jelentősebb erőt képviselnek s ezért 1696-ban I. Lipótot arra kérte, hogy egy kincstári birtokot engedjen át települő helyül az örményeknek : Szamosújvárt vagy Görgény-Szent-Imrét.

Fáradozásait a következő évben megzavarta a tatárok beütése, mely alkalommal a jámbor püspök fegyverrel kezében vezette népét az ellenség ellen. Bár népe megmenekült, ő maga fogságba esett és csak három év múltán, a karlóczai béke után szabadult ki a rabságból. — 1700-ban az örményeknek ideiglenes szabadságlevelet szerzett, melynek alapján a szamosújvári uradalom egy részét 25.000 frton megvásárolták s új helyüket először Gerlának, majd Armenopolis-nak nevezték.

Az új helyen csakhamar megindult az ipari élet. Már 1770-ban szorgosan dolgoznak a tímárok. A Rákóczi-szabadságharcz a békés fejlődést egy időre megakasztja, de ennek végeztével a püspök újra az udvarhoz fordul, hogy az örmények kereskedelmének és iparának szabadságát biztosítsa. A kiváltságlevél azonban késett s csak a lelkes apostolnak 1715-ben bekövetkezett halála után 11 évvel, 1726-ban adta meg III. Károly.

Az örmények az új hazában szépen gyarapodtak. A hétéves háború idején egyszerre 32 család kapott nemességet, köztük a Verzár-család is. Verzár Márton szamosújvári kereskedőt részint szépnagybátyja, Verzár Oxendiusz püspök, továbbá Lukács esperes és a maga érdemeiért Mária Terézia 1760 okt. 7-én Bécsben kelt armálisával a magyar nemességre emelte s vele együtt feleségét és gyermekeit. Ugyanazon a napon nemesítette meg Verzár György gyermekeit is, Jánost és Pétert, szintén szamosújvári kereskedőket és a kiskorú Oxendiuszt, a ki később szintén papi pályára lépett. Ez az ág azonban kihalt s így a mai nemzedék Mártontól származott.

Az armális leírása után a család szereplő tagjait ismerteti röviden a szerző. Helyesen teszi, hogy csupán a családtagok regisztrálására szorítkozik ott, a hol nincs érdemes mondani-
valója. — Röviden megismerjük a család tagjait, kik szerepeltek a papi s orvosi pályán, mely utóbbinak kilenczet adott a család. A jótékonságnak áldozott Verzár Mária, a ki a szamosújvári szegények házára s az árvák részére jelentős alapítványt tett. Ennek testvére, Verzár Márton — a kék Verzár — a család érdekes alakja, a ki mint szamosújvári, majd aradi kereskedő és nagybérlő a szorgos örmény fajnak igazi képviselője. — A sort V. Béla zárja be, a ki családja részére a szamosújvári előnevet kérelmezte.

A munkát okleveles függelék és részletes név- és tárgymutató és négy leszármazási tábla fejezi be. A mű díszes kiállítása a Franklin Társulatot, a családtörténet pedig a szerzőt dicséri s méltó a híres püspök nevéhez, a kinek emlékét Szamosújvárott szoborral örökíti meg hálás népe. yl.

Temesváry János: Erdély választott püspökei. (1618—1695.).

Második rész. (1663—1695.) Szamosújvár, 1914. 8° 122. l.

»Választott« püspökök (episcopi electi) Erdély főpásztorai e korban, mert kir. kineveztetésüket nem erősítette meg a szentszék s így *mint erdélyi püspökök* nélkülözték a püspöki consecrátiót. Ezek életrajzát írta meg a szerző. Közzétett második füzet¹ a következő erdélyi püspökök biographiáját tartalmazza:

Tolnay Ferencz (1663—1666). Csaknem összes történetíróinknál a reá vonatkozó oklevelek hibás olvasása miatt a kétségkívül téves *Tolnay* vagy *Tolnay* néven szerepel. Mint vasvári (szombathelyi) kanonokkal találkozunk vele először. Rövid időközben türjei, vasvári préposttá, jáki apáttá, 1654-ben szendrői püspökké és kir. tanácsossá, 1663-ban erdélyi püspökké lett. Ez utóbbiak azonban pusztá címek voltak e korban. A püspöki birtokok világi kézre kerültek.

Szenttamásy Máté (1667—1676). 1653-ban csornai prépost, majd korbáviai cz. püspök, végre I. Lipót erdélyi püspökké nevezi. A szentszék azonban a királynak történelmi érzékre valló, gondosan kidolgozott memoranduma ellenére is vonakodott Szenttamásyt püspöki székében confirmálni. Ezért mindvégig Csornán élt. Sokoldalú, üdvös főpapi működése mellett a közélet terén is tevékeny részt vett. Mint az irodalom és művészetek lelkes barátja, ezeket is örömmel istápolta. (Az ő áldozatkészségének köszönhetik Ágoston Péter jezsuita és Gallya Mihály pázmánita műveik megjelenését.)

Mokcsai *Mokcsay András* (1676—1679). Az egri egyházmegye papjainak sorából emelkedett az erdélyi egyházmegye élére. Papsága tizedik évében (1649) bejut az egri káptalanba s mint ennek tagja idővel püspöki helynökként működik. 1676-ban elnyerte az erdélyi püspöki címet. Két évvel azelőtt kapta a leleszi prépostságot, azért mint »választott« püspök is Leleszen tartózkodott.

Sebestyén András (1679—1683). Életét, pozsonyi kanonokká történt kineveztetéséig (1667) homály fedi. Több egyházi állást viselt, míg végre az erdélyi püspöki címet és a leleszi pré-

¹ Az első füzet ismertetését l. »Századok« 1914, 67.

postság javadalmát elnyerte. Nagy szerepet játszott a Thököly-fölkelés idején. Ő vezette I. Lipót és Thököly között a béketárgyalásokat, később Thököly jobbkeze volt.

Kada István (1685—1695). Első működése az erdélyi egyházmegye területére esik. Innét Nyitrára kerül kanonoknak. Káptalani székét később az esztergomi káptalan egy stallumával cserélte fel. 1685-ben erdélyi püspökké lett. Öt év múlva püspökké szentelték, de nem az erdélyi egyházmegye, hanem az augusztopolisi püspökség címére. Ezentúl mint az agg Széchényi primás segédpüspöke működik. Meghalt 1695-ben. Vele sírba szállott Erdély utolsó »választott« püspöke. Erdély u. i. másfél századig tartó különválás után ismét a magyar király jogára alá került s ezóta Róma nem tagadta meg az erdélyi püspökök megerősítését.

Elismerés illeti a szerzőt ez életrajzi adatok felkutatásáért. Eddig jobbra ismeretlenek voltak, a publikált biographiai vázlatok pedig hemzsegték a tévedésektől. Munkája értékét emeli a függetlenségként hozzácsatolt »okmánytár«. Meggyőző arról, a mit bevezető soraiban mond: E főpapok »tetteikkel jogot szereztek arra, hogy ismertetésükkel emléküket az utókor is megörökítse«.

Mohl Adolf: Horvátok bevándorlása 1533-ban. Budapest. 1915. Szent István Társulat.

Csak nemrég emelte ki avatott toll e helyütt (Századok. 1915. 546—49. l.) az oly irányú részlettanulmányok jelentőségét, melyek valamely terület népesedési és nemzetiségi alakulatait a történelem szempontjából teszik vizsgálódás tárgyává. Az ily irányú tanulmányoknak a történetírón kívül nagy hasznát látja a politikus is, ha a nemzetiségi kérdés kialakulásának mélyére tekint. Örölnünk kell tehát ez irányban folytatott vizsgálódásoknak, ha azok komoly tudás és alapos kutatás gyümölcsei.

A jelen kis monographiáról a tárgyválasztás kitünősége daczára is lehetetlen teljes elismeréssel szólnunk. Célja volt a régi, 1776 előtti, győri egyházmegye területére özönlött horvátok bevándorlásának idejét és egyéb körülményeit felderíteni. A szerzőt elismerés illeti meg, a miért egyházmegyéjének történetét ilyen új, a népesség hullámmzése és nemzetiség eloszlása szempontjából vizsgálta. Azonban hálás, de igen nehéz feladatot nem oldotta meg teljesen. Hibái egyrészt adatainak hézagosságából, másrészt a módszer hiányából következnek. Nem használja fel a levéltári anyagot, pedig ennek ismerete nélkül erről

a kérdésről írni nem lehet; másodkézből és elavult, nem tudományos forrásokból merít. Kevés anyagát is rendszer nélkül dolgozva fel, meglehetősen zavarossá válik. Így csak néhány megállapításának vehetjük hasznát. A horvátok a tenger mellékről jöttek, minden valószínűség szerint 1533-ban és a győri egyházmegyének kb. 200 községét özönlötték el.

Reméljük, hogy a szerző szélesebb alapokra fektetve kutatásait, nagyobb módszerességgel felfegyverkezve, újra kidolgozza e tárgyat és akkor majd nagyobb elismeréssel szólhatunk munkájáról.

T. L.

Gregorich Izidor: Társadalom és művelődés Nagy Lajos életrajzaiban. Kolozsvár. 1915. 67.

Szerző két forrás alapján dolgozik. Ezek Küküllei és János minorita krónikái. Ismertetve a forrásokat, különösen Kükülleivel szemben elismeri azokat a kifogásokat, a melyeket Küküllei bírálói az ő műve ellen emeltek. E kifogásokat azonban csak a politikai történet szempontjából tartja igazoltaknak. »Megváltozik — írja — azonban nézetünk, midőn nem az eseményeket, hanem a bennük rejlő állami és társadalmi életet vesszük szemügyre. E tekintetben a két életrajz igazi kincsesbányának mutatkozik, melyet még eddig nem igen vettek figyelembe. Mindkettő, de különösen Küküllei műve az, mely mintha nem is életrajz, hanem művelődéstörténet volna, melyben kifejezésre jutnak Nagy Lajos korának társadalmi viszonyai, felfogása, politikai, vallási, szellemi és gazdasági élete.« (7. l.) Mi e tekintetben nem értünk egyet a szerzővel és egész értekezését céljatevesztettnek tartjuk. Két politikai eseményeket elbeszélő életrajzszerű kútfőből egy kor művelődéstörténetét rekonstruálni nem lehet. Nagyon különösen fest, ha szerző ezekből akarja megállapítani a Nagy Lajos korabeli államterületet. Hiszen ennek egészen másnemű kútfői vannak! Avagy pl. a kor gazdasági élete és pénzügye Küküllei alapján! Nem tagadhatjuk el, hogy a szerző szorgalommal dolgozott, de értekezésének a hibás tárgyválasztás miatt nincs semmi eredménye.

Folyóiratszemle.

A 61. Október. — *Wlassics Tibor: A világtörténelem oksági törvénye.* Kemmerich »Das Kausalgesetz der Weltgeschichte cz. művét ismerteti. E munka 1913-ban jelent meg s kilátásba helyezi a világháborút, Németország hegemoniáját és Anglia bukását. A világháborúban az egoizmus és az altruizmus kiegyenlítését keresi. —

k—J.: *Németek és magyarok*. Rövid elismerő ismertetése Cserny Károly »Deutsch-ungarische Beziehungen« cz. könyvének.

Adalékok Zemplénvármegye történetéhez. XXI. évf. 1915. 1., 2., 3. szám. — A három füzet legjelentékenyebb részét folytatásos cikkek töltik meg. *Thuránszky László* az I-ső és a II-ik füzetben folytatja a thurapataikai és komjáttnai Thuránszky-család történetét öt oklevélhasonmással. — A szerkesztő, *Dongó Gy. Géza* mind a három füzetben tovább rendez lenyomatokat három oklevéltárból, a Sztáray-codexből, az egri egyházmegye kiadványából: Zemplén, Zempléni levelek, Zempléni közokiratok, Zempléni beiratkozottak váltakozó címek alatt. — A megye topológiájához ismét három sorozatban adja adatait. — Mivel azonban ezt még kevesli, megtoldja Benczédi Székely István Világkrónikájával, sőt a 2. füzetben újra lenyomatja még a regécsi uradalom 1632-iki rendtartását is az abaújmegyei Történelmi Közleményekből. — Három füzetben találkozunk Zemplén megye 1707-iki palétás helyeivel. — *Gagyhy Károly* folytatja közléseit az olaszliszka ref. egyház leveles ládájából, *Kemény Lajos* pedig Kassa városának levéltárából a zempléni vonatkozó iratokat. — *Csomor Lajos* dr. a 2. füzetben ír a sárospataki ref. collegium 1724—25-iki bajairól s a 3-ikban a reá vonatkozó okleveleket adja. — A szerkesztő Kossuth Lajos 1828-iki zempléni prókátortársait állította össze. — E történelmi adatokat a jelen eseményei tarkítják, mint a megye hódoló felirata *Thuránszky Lászlótól* és *Dókus Gyula* alispáni jelentése, a melyből a szerkesztő az oroszok betörésére, pusztítására, a hadiszolgáltatásokra s a megyének a háborúval kapcsolatos intézkedéseire vonatkozó részt közli.

A levéltári közlemények között már majdnem félszázadik folytatást is találhatunk. Java része jól ismert publikált dolog. A jelen világháború adataiból kapjuk Frigyes és József főherczegeknek a leveleit a megyéhez s a megye üdvözlő iratát küzdő fiaihoz. — Tárca, csarnok (?), vegyesek, szerkesztői posta és családtörténet egészíti ki a füzeteket. E legutóbbi részben (2—3. füzet) olvashatjuk a *Wiczmándy-család* történetének ismertetését, a melyből borzadva láthatja a türelmes olvasó, hová ragadja a szerkesztő urat a név-etymologia merész paripája. — A 2. füzet tárczarovatában kapjuk Hubay Kálmán emlékbeszédét melyet Babocsay Izsák tarczali emléktáblájának leleplezése alkalmából tartott.

Az Adalékok szerkesztésére nézve már többször megtettük megjegyzéseinket. Fogamatja nincsen s csak csodáljuk a vármegye bőkezűségét, hogy akkor áldoz nagy összegeket ily érdemetlen kiadványra, a mikor az egész ország a megyebeli orosz dúlások sebeinek beheglesztésére gyűjt.

A Hét. 42. sz. — *Fodor Gyula* : *A zászló*. Lelkes hangon írt cikkek a zászló történelmi jelentőségéről s az új közös címről és zászlóról. — 43. sz. *Lengyel Ernő* : *A bolgárok*. Elmefuttatás, melyben a bolgárok turáni voltát vitatja.

Akadémiai Értesítő. November. *Viszota Gyula* : *Széchenyi félbenmaradt javaslata a selyemtenyésztségről*. A kormány a XVIII. század óta törekedett nálunk a selyemtenyésztsést előmozdítani. A termelt gubókat a Hoffmann és Fiai bécsi czég váltotta be. A negyvenes években azonban hanyatlás mutatkozott. 1845 február 20-ikán a kancellár felszólította Széchenyit, hogy mondjon véleményt a kérdéstről. Sz. bele is fogott egy elaboratumba, a mely azonban csonka maradt. Ezt közli Viszota. Az 1846 szeptember 20-ikán sürgetésre beküldött válaszirat nem maradt fenn. Sz. különben abban

nem javasolt újítást s a dolog a régiben is maradt. — *Rexa Dezső*: *Horváth István irodalmi munkásságához*. Rexa Fehér megye levéltárából közöl több okmányt, a melyek H. »Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás védelmeztetések a nemzeti nyelv ügyében« cz. könyvére vonatkoznak, többek közt H. levelét, a melyvel munkájának 300 példányát a megyének megküldte, a megye határozatát, hogy a munkát a megyéknek megküldi s a küldeményhez csatolt kísérő-levelet és Gömör, Hont, Szabolcs, Torna, Nyitra és Ung megyék köszönő leveleit. Gömör és Szabolcs megye 100—100 példányt is rendel a műből. Nyitra főispánja pedig táblabíróvá nevezte ki Horváth Istvánt. — *Hellebrant Árpád*: *Henszlmann Imre levelei Toldy Ferenczhez*. A levelek 1853-ból Londonból és 1857—1860-ból Párisból keltek. Szó esik bennök többek közt Henszlmann »Théorie des proportions appliquées dans l'architecture stb.« cz. munkájának kiadásáról, a Thierryvel való összeköttetésről, másolásokról a párisi gyűjteményekben, különösen Nicolaus de Mirabilibus Liber analogiarum astronomiae-jének lemásolásáról, a francia akadémia épülete terveinek megszerzéséről stb.

Alkotmány. 1915. 313—314. szám. *h. g.*: *Az első bolgár-szerb háború* (1885 november). Az akkori háború leírása, mely Szerbia legyőzésével végződött.

Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde. 1915. V. *Roth*: *Die siebenbürgisch-sächsische Kunst in der magyarischen Forschung* (I. közl.). Az anyagot következőleg csoportosítja: építéset, szobrászat, festéset, műipar. A magyar kutatók előbb a műemlékeket vették számba, a feldolgozás azután következett. A M. Tud. Akadémia archaeologiai bizottságának megbízásából 1869-ben Storno Ferencz utazta be Erdélyt, ugyanazon évben a vajdahunyadi vár restaurálásával megbízott Schulz Ferencz műépítész is tanulmányutat tett Erdélyben, jelentéseik az Archaeologiai Értesítő 1869., illetőleg 1870. évfolyamában jelentek meg. Tíz év múlva Henszlmann Imre járta be Brassó, Segesvár és Nagyszeben vidékét, jelentését még azon évben szintén az Arch. Ért. közölte. Figyelmét különösen a tornyokra fordította. A két első uti leveleinek több állítását már id. Teutsch püspök czáfolgatta. (Arch. Ért. 1872.) Hosszú szünet után Gyárfás Tihamér a Brassóban 1911 óta kiadott Batthyáneum cz. folyóiratában foglalkozik behatóbban a szász művészettörténelemmel. Cikkeik az értekező egyenkint ismerteti. A Beöthy-féle Művészetek történetében Divald Kornél írta le Erdély műemlékeit. Ez általános leírások után áttér a szerző az egyes művészeti ágak irodalmára; Kövály, Henszlmann, Bunyitay, Möller, Gerece, Halaváts-nak a szász templomokról megjelent dolgozatait részletesen ismertette és bírálva. — *Rudolf Hörler*: *Die mundartliche Kunstdichtung der siebenbürger Sachsen*. Kellő történeti áttekintés után tárgyalja az erdélyi szász nyelvű műköltészetet; ennek legrégibb verses-emlékei 1679-ben jelentek meg Nagyszebenben: Franck Bálint szász comes Ovidius-sententia fordításai, a könyv azonban egy példányban sem ismeretes, valamint az az 1781-ben megjelent naptár sem, melyben a tél dicséretéről jelent meg egy szász dal. Az első eredetiben megjelent szász nyelvű könyv 1801-ből való, az egész szász irodalom tárgyalása tehát csak alig halad meg egy évszázadot. Kiváló képviselői a lírában: Kästner Viktor, Rösler János Károly, Melas Henrik, a Petőfi-fordító, Ernst Frigyes és Thullner Ernő, Römer, Schuller, Schuster, Meyndt, Platz Helén stb. Első prózai maradvány Seivert Jánostól az Enekek énekének fordítása (megj. az Ungarisches Magazin 1787. évf.-ban); kiválóbb írók:

Schullerus Adolf, Herfurth s az előbbinek testvére, Schullerus Anna, ki egyúttal legjelesebb drámaírójuk, ki mellett Litschel, Plattner és Lienert említendők. — *Fr. Deutsch: Sächsische Hexenprozesse.* A 8 boszorkányper közül 7 Szászkezdén folyt 1695—1700-ban, az utolsó 1753-ban Sálban; a részletes vallatási jegyzőkönyvekben jórészt ugyanazok a tanúk szerepelnek, a vád is meglehetősen egyforma, a perek szomorú emlékei a kínokkal való vallatásnak. Azonban néprajzi szempontból sok érdekeset nyújtanak.

Az Ujság. 1915. 298. szám. *Takáts Sándor: A vitélő madarak.* A XVI. és XVII. században a népnek a darumadarak iránti szeretetét írja le. — 300. szám. *Szádeczky K. Lajos: Magyar emlékek Krakóban.* A lengyel királyok siremlékeit ismerteti kapcsolatban magyar vonatkozásokkal. — 303. szám. *Marczali Henrik: A pragmatica sanctio új megvilágításban.* A Budapesti Szemle novemberi füzetéből átvett cikk, melyben Bernatzik Edmund: »Neues über die pragmatische Sanction« című munkájával polemizál. — 326. szám. *Váradi Antal: Régi városrészek.* (Budavár száz év előtti képe.) Tárczaszerűen vázlatos képét adja Budának.

Biserica și Scoala (Arad). 1915. 37—39. szám. *Lupaș János* közli a szász egyetem levéltárában talált leltárt *Brankovics Száva* püspök papi köntöseiről és egyéb ingóságairól, melyeket Apafi fejedelem a főpapi széketől megfosztott egyházfő nagyszebeni lakásán 1680. július 9-ikén elkoboztatott. Érdekes adat, hogy Brankovicsnak 1674 óta lakása volt Nagyszebenben Graffius János házában, s a bizottság itt teljes felszerelésű nyomdát talált 14 zsák nyomtatvánnyal együtt; így a Brankovics ellen emelt egyik vád, hogy nem gondoskodott nyomdáról egyházi könyvek kiadására, elesik.

Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe sud orientale. 1915. 8—9. szám. Az ismertetésekből magyar vonatkozásúak: C. Auner: *Metropolia de Baia* (a moldovabányai kath. püspökség története, megjelent a Revista Catolicăban), C. Karalevskij: *Bernardo Quirini, episcop de Argeș* (Revista Catolică) és *Pușcariu—Lupaș—Mateiu—Dragomir: Contribuțiuni istorice privitoare la trecutul Românilor de pe pământul crăiesc* (Nagyszeben, 1913). A vaskos kötet czáfóla felelet G. Müller: *Die ursprüngliche Rechtslage der Rumänen im siebenbürgischen Sachsenlande* című könyvére.

Egyházi Közlöny. 1915. évf. 43. és 44. szám. *Fallenbüchl Ferencz* a bajorországi *scheyerni benczés kolostor magyar mondai hagyományait* ismerteti; szerinte Szent Istvánt ott keresztelték meg és ott esküdött meg Gizellával.

Hadtörténelmi Közlemények. 1915. 1—2. szám. *Thurzó Kálmán: Fogarasi Nádasdy Ferencz gróf tábornagy, a katonai Mária Terézia-rend nagykeresztése. 1709—1783.* (Pályadíjat nyert munka.) A tavaly hősi halált halt szerző, ki mint activ honvédszázados végezte az egyetemet, nem érthette meg nagy művének megjelenését. Egy nagy katona pályáját rajzolja nagy szeretettel, alapos hadtörténelmi tudással. Nádasdy tábornagy életrajza a Mária Terézia korabeli háborúk hadi krónikája, a magyar huszárság tetteiről szerzett óda. Katonai karrierja szédületes gyors: az 1708. vagy 1709-ben született ifjú a hasonló nevű lovassági tábornoknak harmadik feleségétől Schrittenbach Róza grófnőtől származó fia, kinek gyermekkoráról semmit sem tudunk, már 1727-ben a Splényi-huszárezred

kapitánya, 1731-ben Olaszországba kerül, hol az 1733—1735-iki örökösödési háborúban már mint őrnagy a vitézi tettek egész sorozatában tűnik ki. 28 éves korában alezredes, négy hónap múlva már ezredesnek nevezik ki, a Dessewffy-huszárezred parancsnokává. Az osztrák örökösödési háborút 1741-ben mint tábornok kezdi meg az északnyugati hadseregnél; Morvaországtól a Rajna balpartjáig végigverekedik magyar huszáraival és horvát gyalogosaival Európán. 1744 január 22-én megkapja altábornagyi kinevezését s két hét múlva nőül veszi Rottal Mária Maximiliana grófnőt. A mézes-hetekből a második sziléziai háború ragadja ki s midőn ezt a drezdai béke 1745 karácsonyán bevégezi, a fiatal férjet és apát a királynő Olaszországba rendeli vissza. — *Wertner Mór: Magyar segítőcsapat a göllheimi csatában.* Habsburgi Rudolf nem tudta a német császári trónt fának, Albertnek biztosítani; a választófejedelmek Nassaui Adolfot emelték a trónra, ki azonban hamar népszerűtlenné lett roppant kapzsisága miatt. Albert éveken át szervezte pártját ellene, s III. Endre magyar királyt is, ki 1296-ban vejévé lett, megnyerte segítőül. A Nassaui Adolf elleni háborút véglegesen éppen III. Endre közreműködésével állapították meg az elégedetlenek 1298-ban a bécsi gyűlésen, melynek megtartására ürügyül III. Endre leányának II. Venczel cseh király fiával való eljegyzése szolgált. Az egykorú osztrák krónikás szerint oly sok kísérte Endrét, hogy a városban el sem lehetett mind helyezni. A pár hét múlva megkezdődött hadjáratban német krónikások szerint 600 magyar és kún lovas vett részt s oly bátrak és gyorsak voltak, hogy nem akadt olyan folyó, melyen úszva vagy lovagolva át ne tudtak volna kelni. Az egyes résztvevőkről, valamint haditetteikről a külföldi krónikások nem szólnak; a Wertner hazai oklevelekből 14 magyar vitéz szereplését ismerteti s megállapítja Demeter pozsonyi főispán egy okleveléből, hogy a hadjárat 1298 febr. 22. után kevéssel kezdődött, a hadoszlás időpontját pedig az egri káptalan egy oklevelé alapján ugyanezen évi szeptember második felére teszi. A hadjáratot bevégező göllheimi ütközet tudvalevőleg Albert teljes győzelmével végződött, Nassaui Adolf maga is elesett. — *Takáts Sándor: Erdődi Pálffy Tamás (1534—1581.)* A török hódoltság korának buzgó kutatója egy újabb elfelejtett magyar hős főkapitányt mutat be, a nagynevű Pálffy Miklós hadvezér testvérét. 1534-ben született, gondos nevelés után ő is felcspar végbeli vitéznek s megkezdí 18 éves korában a harczot, hogy három évtized alatt holtáig ki ne szakadjon a kard kezéből. Vitézi pályáját az egerszegi várban kezdte, Győrben folytatta, majd Lévára került. A szécsényi csatában török fogságba esik s négy évig raboskodik Konstantinápolyban. 1565-ben kiszabadul valahogy s folytatja a vitézkedést Győrről, innen Lévára küldik, 1571-ben a beszterczebányai várat bízzák rá, honnan rövid idő múlva Lévára teszik vissza. 1573-ban a legveszedelmesebb végház: Palota főkapitányságát vállalja el s tartja haláláig. Itt éli vitézi élete legfényesebb, de legmondterheltebb napjait, éveit; mint annyi más vitéz tisztára, elkölti saját vagyonát a rábízott vár megtartására s a rettegett törökverő hős semmiféle sürgetésre ki nem tudja csikarni háttralékait, a maga és vitézei zsoldját az örökös pénztelenséggel küzdő udvartól, mely hálából özvegyét, Nyáry Sárát siet a bérben bírt palotai javakból kitenni, ellenben 7111 frt háttralékövetelését soha meg nem fizette. — *Komáromy András: Perényi Miklós egri várparancsnok.* (I.) Főúri családaink közül legelsőnek a Perényiek ragadták fel a Pro Libertate-zászlót s ott küzdött alatta

a család csaknem minden fegyverfogható tagja. Miklós, Ferencz bárónak és Kornis Krisztinának fia, mint hajdúezredes kezdi meg szolgálatát Bercsényi alatt; 1704 utolsó napján a fejedelem dandárnokká lépteti elő s Bercsényi Nyitrára küldi; itt részt vesz Heister seregének szétverésében, majd Trencsén ostromában, őszre Szolnokra kerül parancsnoknak a Vak Bottyán hadtestéhez, a következő évben a fegyverszünetet otthon tölti pusztuló gazdasága rendezésével. Ujra kitörvén a harcra, a Vág és Morva mentén verekedik, őrzi a puchai szorost, segít Ocskaynak felverni Beczkót, majd Bajmócra vár parancsnoka. Részt vesz a szerencsétlen trencsényi csatában, hol Czelder Orbánnal három óra hosszat feltartóztatja az üldözőket s megakadályozza a magyar sereg teljes szétverését. Innen Egerbe vonul s onnan nyugtalanítja a Duna-vonalat és veri fel Szeged mellett a rácokat. Télire a Szepességre kerül s Lőcse parancsnokságát veszi át. Az apróbb kurucz diadalok nem tudták feltartóztatni a romlást, mind szűkebb térre szorúl a nemzeti hadsereg. Perényi 1709 ápr. 27-én átveszi az egri vár főkapitányságát s itt küzd a pestis és embereinek szökése ellen, ujonczotat, új csapatokat képez ki, rabokat cserél ki, a várat erősítetteti s közben elragadja a halál második feleségét is és hazamegy harmadféléve nem látott nagyszöllősi udvarába. — *Kropf Lajos: Francia adatok az 1664. évi szentgotthárdi csatához.* (I.) A British Museum egy francia kéziratából (Relations des voyages faits en Allemagne, Hongrie et Italie dans les années 1664 et 1665.) közli a szentgotthárdi ütközet előzményeire és magára a csatára vonatkozó leírást. Az író valószínűleg de Brissac herceg káplánja volt, ki a francia segédsapattal került hazánkba. Az 1533 lapos vaskos kötetből kb. 100 lap magyar tárgyú. — *Závodszy Levente: Sobieski litvánjai a kurucz Trencsén megyében.* A litvánok sehogy sem voltak megelégedve azzal, hogy Sobieski János a Habsburgokkal szövetséget kötött a török ellen. Maga Sobieski is Thökölyvel rokonszenvezett s ki is jelentette a kurucz követeknek, hogy a magyarok ellen nem fog hadakozni, csakis a törököt támadja. Thököly kuruczai ezalatt a labancz Trencsén megyét addig pusztították, míg a megye előbb salva gvardiát kért Thökölytől, majd nyíltan a kuruczokhoz csatlakozott s a felkelt nemesség Eszterházy nádor helyett a Thököly zászlai alá gyűlt. Ekkorra azonban a török sereg bécsi vereségével eldőlt a küzdelem, s a félezer főnyi insurgents, kiket Závodszy jórészt névszerint felsorolt, már nem sokat lendíthetett a szabadságharc ügyén. A litván sereg a király ismételt parancsára nagy kelletlenül megindult Magyarországra felé, hogy a már a Csallóközben járó lengyel haddal egyesüljön. Vezérök: Sapieha Kázmér biztatta a magyarokat, hogy ellenségeskedés nélkül fog átvonulni, de Pongrácz Ferencz kapitány zabolátlan fiai 30 hírszerző lovassal felverték Sapieha szekereit s a zsákmánynyal megszöktek. Bosszúból a litvánok olyan dúlást vittek véghez a Vág völgyön, hogy a cseh kancellár is megsokallotta. A két tűz közé került megye erre kénytelen volt a labanczokhoz állni. — *Halaváts Gyula: Doborka vára és a Nagyszében környéki templomerődök.* A kelneki (Hadtört. Közl. XII. évf.) és szászorbai (u. o. XIV. évf.) parasztvár után a szerző a doborkait mutatja be leírásban és képekben, ennek építését is Zsigmond korára teszi. Ismerteti azonkívül az alczinai, újegyházi, holczmányi, vízaknai, keresztényszigeti, nagydisznódi és kisselyki szász templomerődöket. Az érdekes tanulmányt 19 kép díszíti. — Az állandó rovatok is igen tartalmasak. Tárcaiban *Gyalókey Jenő* közöl adatokat *Palotai Frimont János gróf*

élettörténetéhez Bihar vármegye levéltárából ; a vitéz katona 1823 január 31-én kapta meg a magyar indigenátust. — *Dékáni Kálmán gy. Teleki Sámuel* kancellár fegyvergyűjteményének 1805. évi leltárát adja ki ; hogy hol az eredeti, azt nem mondja meg. — *A Hadtörténelmi Apróságokat Sebestyén József, Kemény Lajos, Relkovič Neda, Lukinich Imre, Daróczy Zoltán és Z. L. írták.* — *A Hadtörténelmi Irodalom a Századok* 1915. 1—6. számát és *A Nagy Háború írásban és képből* eddig megjelent füzetét ismerteti. — *Az Okmánytárban Kárfy Odön* közöl három iratot az Országos Levéltár limbusából. — A 300 lapos kötet irodalmi részét a *Magyar hadiszabályzatok gyűjteménye* fejezi be ; itt *Tóth Zoltán* folytatja a *magyar lovasság 1722. évi regulamentumát* és *Szendrei János* a *Khevenhüller-féle hadi utasítást.* (IX. közl.)

Közművelődés. 39—41. szám. *Temesváry János* : A gyulafehérvári gymnasium jezsuita igazgatói. (1716—1772).

Magyar Hirlap. 1915. 308. szám. *Andrássy Gyula gróf* : *Szemle a világháborúról.* Az utolsó négy hét eseményeit mondja el.

Magyar Kultúra. 1915. évf. 21. szám. *Juhász Kálmán Temesváry János* : *Erdély választott püspökei* című könyvét ismerteti. — 22. szám. *Szilgyay Dénes* : *Egy magyar hírhirdető a Pombal-féle egyházüldözés rémnapjaiból* (I.). Fáy Dávid (1722—1767) magyar jezsuita missionarius emlékezetét eleveníti föl a kalocsai érseki könyvtár egy latin kézírata alapján, melyben P. Eckhardt Anzelm részletesen ismerteti a lissaboni börtönben elhalt rendtársának viszontagságos életpályáját.

Magyar Nyelv. XI. évf. 8. füzet. *Gombocz Zoltán* : *Árpád-kori török személynevek* című tanulmányát folytatja. Következnek a méltóságnevekből keletkezett személynevek : Aba és származékai (Abád, Abaj, Abos, Abony), Apa (Apád, Apagy, Apony), Alap (Alattján, Oluptulma, Alpra). — *Jakubovich Emil* : *Régi magyar női nevek* jegyzékét folytatja, Flóristól Küne-ig. — 9. füzet. *Jakubovich E.* a *Neste* női névről kimutatja, hogy nem Anastasia származéka, ez csak Molnár Albert óta meglévő azonosítás ; hanem a Nest női név származéka, mely a nyest állatnévvel azonos. — *Takáts Sándor* : *Török szófejtések* címen rámutat Németh Gyula a »Budai basák levelezése« függelékében megjelent szójegyzékének hibáira, melyek főképen onnan származtak, hogy a hazai török intézményeket nem a hazai történeti emlékekből magyarázta. A helyre igazítások becses nyelvi és történeti tanulssággal szolgálnak. — *Simai Odön* az *Osztrák* népnév származását mutatja ki. Régebben az országnév mindig Austria, a népnév austriai ; majd Ostria és óstriai, Osztria és ósztriai ; Farkasfalvi Farkas Ferencznek 1808-ban megjelent könyvében : Napoleon élete, fordul elő először az osztrák szó, melyből csakhamar az Osztrákország név fejlődött. — *Tolnai Vilmos* a középkori *vassulyom* nevű hadi eszközt mutatja be. — *Jakubovich E.* *Régi magyar női nevek* Laska-tól Violá-ig.

Magyar Nyelvőr. 44. évf. 8. szám. *Wesztner Mór* : *Névmagyarázatok* címmel a Fakó, Fokos, Filemeng, Fiú, Gegus nevekről értekezik.

Magyarország. 1915. 296., 303., 310., 317., 324., 331. szám. *Szemere Bertalan* : *Görgei Árhur.* Fordította : Kacziány Géza. Szemere műve fordításának folytatása.

Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. XXXVI. Bd. (1915) 1. Heft. 1848 októ-

ber 6-án Latour gróf hadügyminiszter megöletésének hírére az osztrák Reichstag egy tiz tagból álló állandó bizottmányt választott, a melynek feladata lett volna Bécs nyugalját és biztonságát biztosítani. Ez a bizottság, a melyben a tagok száma folyton változott, de a melyben alig volt néhány tag, a ki végig hajlandó lett volna az óriási felelősséget viselni, 1848 október 31-ig működött s ezen idő alatt Bécsben tulajdonképen a végrehajtó hatalmat képviselte. Nagy jelentősége daczára eddig alig lehetett tiszta képet alkotni arról, hogy tulajdonképen milyen kérdések foglalkoztatták a bizottságot, mivel jegyzőkönyve császári kézre került s azóta nem lehet hozzáférni, lehetséges, hogy el is vészett. *Hugo Traub* most »*Die Reichstagspermanenz im Oktober 1848*« Helfert báró hagyatékából két hivatalos iratot közöl, a Reichstag iratait lefoglaló bizottság jegyzőkönyvét és Fuchs vizsgálóbíró jelentését, melyek közül az első a bizottság iratai közül 80-ból, az utóbbi mintegy háromszor annyiból ád regestákat. Ezek fontosak első sorban a bizottság történetére nézve, de találunk köztük sok adatot a bizottság és a magyar sereg összeköttetésére vonatkozólag is. — A Századok 1914 júniusi számában megemlékeztünk már Voinovitch gróf »*Les Angevins à Raguse*« című, a *Revue des questions historiques* 1913 április—júliusi füzetében megjelent cikkéről. Ehhez ad most új adalékot *M. Rothbart* »*Zur Geschichte Ragusas im 14. Jahrhundert*« címen. Egy aragoniai követjelentés szerint az első uralkodó, a ki a nápolyi francia foglyok kiváltása felett a köztársasággal alkuba bocsátkozott, Durazzói Károly volt, a ki a foglyokban veszedelmes ellenségeit akarta kézrekeríteni. — *Wretschko* beszámol *Timon*: »*Die Entwicklung und Bedeutung des öffentlich rechtlichen Begriffs der heiligen Krone in der ungarischen Verfassung*« és *F. Schiller* »*Das erste ungarische Gesetzbuch und das deutsche Recht*« cz. dolgozatokról. Mindkettő a Brunner-émlékkönyvben jelent meg. (Festschrift Heinrich Brunner zum siebzigsten Geburtstag dargebracht von Schülern und Verehrern.)

Népművelés. 1915. 7—8. szám. *Rózsa Dezső*: *A nemzetek filozófiája és a világháború Wundt megvilágításában.* »*Die Nationen und ihre Philosophie*« című munkáját ismerteti, mely szerint tudományban, művészetben és bölcséletben minden nép kifejezésre juttatja sajátos jellegét s e jelleget törekszik Wundt megállapítani. A háborútól a szenvedélyek megtisztulását s az emberiség megnevelését várja. — *Migray József*: *Népek, nemzetek és kultúrák.* A néptől a nemzetig terjedő fejlődési folyamatot elemzi. — 9. szám. *Migray József*: *Népek, nemzetek és kultúrák.* A mai gazdaságpolitikai gondolkozásból vezeti le a háborút s az iskola jövő feladatául hirdeti a gondolkozás megváltoztatását.

Neues Pester Journal. 1915. 292. szám. *Palóczy L.*: 500 *Jahre Hohenzollern.* A német császári dynastia jubileuma alakalmából a legrégebb uralkodócsalád tömör története. — 294. szám. *P-r J.*: *Die ungarische Korrespondenz der Opfer Paschas.* Takács Sándor: A budasi basák magyar levelezéseinek ismertetése.

Nyugat. 20. szám. *Felvinczi Takács Zoltán*: *Az Esterházy-képtár története.* Meller Simon ily című könyvét ismerteti sok méltánylással, csak kissé hidegnek találja. — 21. szám. *Feleky Géza*: *India és a világháború.* Röviden vázolja az európai hódításokat Nagy Sándor óta, részletesebben ismerteti Napoleon keleti törekvéseit, majd az angolok indiai hódítását s állásfoglalását Chamberlain politikájáig.

Pester Lloyd. 1915. 312. szám. *Lázár Leo: Der Irrsinn der Romanow.* Dr. Cabanés párisi író »Fous-couronné« című munkájának ismertetése, melyben a szerző nagymennyiségű naplók és emlékiratok alapján kimutatja, hogy a Romanowok többé-kevésbé örültek voltak. A Romanowok fellépte előtt, már abban az időben, midőn a moszkvai nagyhercegek Ruriknak leszármazottjai voltak, az ő ereikben is már örültség cseppje lüktetett.

Pesti Napló. 1915. 318. szám. *Pröhle Vilmos: Török-magyar barátkozás II. Lipót korában.* III. Szelim szultán 1790-ben követtséget küldött II. Frigyes Vilmos porosz királyhoz. E követtség vezetője Ahmed Azmi efendi volt, ki utazásáról, tapasztalatairól emlékiratot készített. Szerző e Szeifáretnáméból Magyarországra vonatkozó részt közli.

Pressburger Zeitung. 1915. 1. szám. *Pelikhán Károly: Pozsony im Jahre 1814.* A »K. k. priv. Pressburger Zeitung« 1814. évfolyamából Pozsonyra vonatkozó adatok.

Protestáns Szemle. 1915. 8. füzet. *Nagy Béla: Bismarck heresztysége.* Szerző tanulmánya e második részében részleteiben elemezi Bismarck vallását s megvizsgálja, hogy e nagy férfiú politikai életében miként igazolta keresztény hitét és érzületét.

Romanul. 1915. 160. szám. *V. Goldis* ismerteti *T. V. Păcățian: Carlea de aur* című munkáját, melynek VIII. és befejező kötete most hagyta el a sajtót. Az első kötetet 16 éve kezdette a szerző, s 1903-ban a bukaresti akadémiához nyújtotta be pályázatra; a díjat ugyan nem nyerte el, de a bíráló-bizottság »harci zászló«-nak nevezte a művet. Az »Aranykönyv« minden kötete 45—50 ív terjedelmű, kezdődik Jozest püspöknek állítólagos nemzetiségi küzdelmével I. Rákóczi György alatt s végződik az 1910. évi képviselőválasztásokkal. 250 évről közöl tehát a szerző jórészt nyers anyagot, aktákat, memorandumokat, leveleket, újságközleményeket, beszédeket, melyek együttvéve az erdélyi oláhság politikai küzdelmeinek képét nyújtánák. Nemcsak a tárgyalás, hanem a közlött anyag sem mindenütt megbízható, ezt a bíráló is elismeri; az ügyészség már régebben rájött erre, midőn több kötetét elkobozta. Tizenhat év óriási munkája, a szerző kitartása elismerést érdemelne, annál sajnálatosabb, hogy a nagy elfoglaltság a tendentiosus művet a magyarellenes irány kátéjává teszi. Az utószó szerint 8000 koronát ráfizetett a szerző e műre; valóban nemesebb célra fordíthatta volna ezt is, a szellemi munkát is az egy földön élő, egymásra utalt fajok közti ellenségeskedés szításánál. — 177. szám. *I. Popa: Evroul căpitan Ivan Goşa.* A szelistyei születésű, Ravaruszkánál hősi halált halt fiatal százados életrajza és hadi tetteinek leírása, közölve a kitüntetéseire vonatkozó eredeti hivatalos iratokat. — 181. és 182. szám. *Antrax: Pagini vechi.* Townson Róbert angol természettudós »Travels in Hungary« című művében (megj. Londonban 1793-ban) meglehetősen kedvezőtlen képet rajzol a magyarországi oláh népről, melylyel hazánkban tett utazása közben ismerkedett meg. A cikkíró azt bizonyíttatja, hogy az angol tudóst Born könyve befolyásolta. (Megjelent Vilnában, francia fordításban 1790-ben Párisban »Voyage mineralogique en Hongrie et en Transylvanie« címmel.) — 184. és 185. szám. *Aminirin dinainte si după războiul din 1877—1878.* Nelidof orosz követnek a Revue des deux Mondes-ban megjelent emlékiratainak ismertetése; kulisszatitkok az orosz-török háború idejéből a keleti kérdésre vonatkozólag. — 196. szám. *Darabanth:*

Vitejia ervilor noştri la Ivangorod. Egy résztvevő részletes leírása Ivangorod 1915. július 13-iki ostromáról és elfoglalásáról, melyben oroszlanrészre volt a jórészt erdélyi oláhokból álló 50. gyalogezrednek. — 206. szám. *Kell József* hadnagy, az aradi 33. gyalogezrednek az olasz harcztéren vívott hősi harczait írja le.

Sajóvidék. 1915. 18—20. szám. *Kuhárszky László: A czéhek Magyarországon.* A czéhek keletkezését, fejlődését, megszűnését röviden ismerteti a Katholikus Szemle nyomán.

Telegraful Român. 1915. húsvéti száma. *Lupás I.: Odăjdiile mitropolitului Sava Brancovici.* Az erdélyi Liber Regius egy 1684-ből való collatiója alapján, melyben Apafi a Brankovics Szávától elvett papi köntösöket a gyulafehérvári kolostornak adományozza, azt következteti a szerző, hogy Brankovics metropolita főpapi méltóságától való megfosztatása után (1680. július 2.) még élt néhány évig Nagyszebenben s valószínű, hogy ott is van eltemetve.

Transilvania. 1915. 1—6. sz. *V. Motogna: Contribuții la istoria Românilor din Valea Rodnei.* A Nagy-Szamos felső folyásának vidékét hívták már az Árpádok korában Radna-völgynek; e vidék történetét ismerteti ősidóktól I. Mátyás koráig a szerző. Végigmegy a bronzkoron az archeológiai leletek vezetése mellett, foglalkozik dákokkal, rómaiakkal, germánokkal, szlávokkal, avarokkal, s aztán úgy találja, hogy az a majdnem egy századnyi időköz, mely az avarok megsemmisítésétől a magyarok bejöveteléig tartott, viszonylag békés korszak volt, melyben kifejlődhetett az oláhok politikai szervezete: a kenézség és vajdaság. A nevek szláv eredetűek, de speciális oláh functiókat jelölnek. A magyarok bejövetelőkkor az oláhokat több fejedelemségre oszolvá találták, élükön vajdákkal és kenézekkel. Egy ilyen fejedelemségnek, hihetőleg a szomszédos Máramarosnak alkotta egy részét a Radna-völgy. A Radna-völgy kenézeit pedig említi egy 1623 évbéli oklevél. Igazán meggyőző bizonyíték a 650 évvel azelőtti állapotokra ez az oklevél! Besztercze neve a legrégibb oklevelekben »Bistricia« oláh alakban fordul elő s nem szász vagy magyar nevén, ez is az oláhok őslakosságát bizonyítja. A szerző azonban elfelejt, hogy Besztercze oláh neve *Bisztricza* (kiejtés szerint) s e kérdéses város nem így, hanem említett latin képzős szláv alakjában szerepel. Ez őstörténeti bukdácsolás után a Radna-völgy különböző eladományozásait ismerteti: a királynéknak, majd a beszterczei szászoknak. Hunyadi Jánost itt következtetesen »Huniade«-nek írja, nem tudom, milyen alapon? Talán ez is valami őstörténeti bizonyíték? Oláhul nincs, annyi bizonyos. — *J. Martian: Contribuiri la toponimia Ardealului.* A Küküllő folyó nevének eredetével foglalkozik. Szerinte szó szerint megfelel ez a név az oláh Târnava névnek, mely szlávul tövist jelentett. Eredete a gót *Kukul*, ebből lett a magyar Küküllő, ebből a szász Kockel. Jegyzetben megemlíti minden czáfolás nélkül, hogy nem fogadható el a magyar kőkeny = a hún »kak« etymológiája.

Új Idők. 43. sz. *Modern hadieszközök régi időkben.* A repülőgépet és bűvárhajót Leonardo da Vinci kísérlete meg, a kézigránát a XVI. századból való, a katapultá és ballista az aknavetőők ősei. A régi sáncz és akna leírása. — 47. sz. *Zempléni Gyuláné: Férjiah divatja a XIX. században.* A férfi divat forradalma néhány évvel megelőzi a francia forradalmat. Képek kíséretében magyarázza a mult század első évtizedeinek divatját.

Uránia. November. — *Kárffy Ödön: Petrarca és a magyarok.* Petrarca három levelét ismerteti. Az elsőben Róbert barátot, Endre királyfi magyar nevelőjét gyalázza, a másodikban Endre meggyilkolását sirajta el, a harmadikban Nagy Lajos bosszuló hadjárata miatt kesereg. — *T. A.: Háború és időjárás.* Történelmi példákkal igazolja, hogy milyen sokszor befolyásolja, sőt vezetéssé teheti az időjárás a hadjáratok sorsát. — *Könyvszemle.* Elismeréssel ír a Magyar Könyvtár újabb háborús füzeteiről: *Molnár Viktor: A vöröskereszt című művéről, A világháború naplójáról,* ellenben nem sokat érőnek ítéli *Baden-Powel: Egy angol altábornagy kémkedése cz. önvallomásait.* — *Bányai János: Egy régi gazdasági szakmunkánkról.* Teschedik Sámuel 1800-ban megjelent gazdasági munkáját ismerteti.

Városi Szemle. 1915. 9/10. *Wildner Ödön: A német városi bürokrácia a középkorban.* Karl Bücher »Das städtische Beamten-tum im Mittelalter« című munkáját ismerteti, a mely munkából a középkori hivatali szervezet fejlettsége tűnik elő.

Vasárnapi Ujság. 42. sz. *Orosz forradalom?* A forradalom nehéz dolog, mert kis katonai csapatok nagy tömegeket tartanak féken, melyeknek ritkán van egységes akarata, mint a történelmi példák igazolják. — *A háború napjai.* Folytatólagos rovat. — 43. sz. *A háború aktái.* Német Alfréd *Diplomáciai okmányok cz.* könyvének ismertetése. — *A háború napjai.* Folytatólagos rovat. — 44—5. sz. *A háború napjai.* Folytatólagos rovat. 46. — sz. *Lüttich multjából.* A lüttichiek mindig mint izgága nép voltak ismeretesek. Uralkodói jogokat élvező püspökeik erőszakoskodásaiból idéz példákat. — *A háború napjai.* Folytatólagos rovat.

Vjesnik hrv. arheologoškoga društva. Az új sorozat XIII. köt. 1913—1914. *Šišić Nándor »Genealoški priloki o hrvatskoj narodnoj dinastiji«* (Geneal. adalékok a horvát nemzeti uralkodócsaládról) cz. vizsgálat alá veszi Trpimir, Zdeslav és Mutimir (kb. 850—914.) vérségi kapcsát, bizonyítani igyekszik, hogy a Konst. Porphir. császár által említett Porin horváth archon személyével kapcsolatba hozott események legnagyobb részt Branimir fejedelem (kb. 879—892.) korába esnek; majd, főleg a 976-ban elhalt Ilona királynénak, (II. Kresimir) Mihály kir. özvegyének és (Držislav) István kir. anyjának Szalonában feltalált sírfelírata alapján e két királynak (apa—fiú, kb. 949—995.) vérségi viszonyát és IV. Kresimir Péter (kb. 1058—1070.) származását és rokonságát bonczolja. Függelékül közli a horvát uralkodók időrendjét (fejedelmek: 1. Višeslav kb. 800—810? 2. Borna [Πορρά?] kb. 810, † 821.—, 3. Ladislav 821—830 (?).— 4. Mislav 839—840 előtt és után (830?—845?)— 5. Trpimir 850 előtt—863, 864. (845?—863.)— 6. Domagoj 863—864., † 876— 7. Iljko 876—878.— 8. Zdeslav 878., † 879.— 9. Branimir (Βρανιμιρ) 879—892 előttig.— 10. Mutimir 892, † 914. előtt. 11. Tomislav 914 (még fejedelem); királyok: 1. Tomislav 924., † 928 után.— 2. II. Trpimir 928. után—935 (?).— 3. I. Krešimir 935 (?)—945.— 4. Miroslav 945—949.— II. Kresimir Mihály 949., † 970. előtt.— 6. Držislav István 970. el., † 995. körül.— 7. Svetoslav kb. 995—1000.— 8. III. Kresimir 1000., † 1030. ut. és Gojslav 1000—1019. ut., társuralkodók.— 9. II. István 1030. ut., † 1058. el.— 10. IV. Kresimir Péter 1058. el., † 1073.— 11. Slavić 1073—1075.— 12. Zvonimir Demeter 1076—1089.— 13. III. István 1089—1091.— 14. Péter (Slavić u. őcsse?) 1091., † 1097.) és Trpimir utódainak gen. tábláját. Ez sokban eltér Karácsonyi táblájától. (Század. 1915. 139. lap.) Šišić szerint a leszármazás ez:

I. Trpimir 850—863/864.

Péter	Zdeslav 878—879.	Mutimir 892., 895., † 914. el.
Tomislav 914., 924—928. † 928 ut.	II. Trpimir 928. ut. — 935. (?)	
	I. Kresimir 935. (?) † 945.	
Miroslav 945., † 949.	II. Kresimir Mihály 949., † 970. el. fel. Ilona † 975.	
	Držislav István 970 körül. † 995. körül, fel. N. a zárai Madii nemzetiségből.	
Svetoslav	III. Kresimir (Suronja)	Gojslav
995. kör. — 1000.	1000., † 1030. ut.	1000—1019. ut.
II. István. 1030. ut., † 1058. el.	fel. Orseolo Hicela (1006. körül).	
IV. Kresimir Péter 1058. el. — 1073.	N. (fivér) † 1073 előtt.	
	III. István 1089—1091.	

Végül Farlati zágrábi kézírataiból helyreigazító jegyzetekre kitérve közli a *Catalogus ducum et regum Dalmacie et Croatiae* (651—1100) cz. késői, Šišić megállapítása szerint a XVIII. századból származó compilatiót. — Szabó György »*Orahovičke gradine*« cz. a régi Kőrös megyében feküdt Rahlcza (ma Orahovica, Verőcze vm.) helységben fennmaradt várromokat ismerteti s közli főbb vonásaiban a helység történetét is első említésétől (1228) a legújabb időkig. — Ugyancsak Sz. Gy. ismerteti »*Spomenici kotara Krapina i Zlatar*« cz. e két varazsdmegyei járás praehistorikus, római és középkori emlékeit, főleg épületmaradványait, helységenként. Terjedelmesebben tárgyalja a nemesi udvarházakat és a nemességet, de leginkább az egyházi műemlékeket. — *Brunšmid Antal* »*Antikni figurálni bronsani predmeti u hrv. nar. muzeju u Zagrebu*« cz. a zágrábi horvát nemzeti múzeum bronz szoborműveit ismerteti. — Ugyanő »*méhány horv.-szlavonországi tömeges pénzelet*« gyűjtőcím alatt három (római, magyar és nyugateurópai pénzeket napvilágra hozó) leletet ismertet. A magyar pénzeket (XIV. sz. 2. fele, I. Lajos, Mária és Zsigmond kora) a jurgjevaci jár. Hampovica községében találták. — *Barlé János* »*Stari portal zagrebačke prostočne crkve*« (a zágrábi székes egyh. régi főkapuja) cz. az érseki levéltárból a Vinkovich Benedek püspök († 1642. XII. 2.) végrendeletének végrehajtására vonatkozó iratokból arra hoz fel adatot, hogy a püspök 1640-ben Miller Kozma »Burger und Stanitzer in Gurfeld in Crain« lakó kőfaragónak a főkapu helyreállítására megbízást adván, a főkaput a jáki templom kapujának mintájára kívánta megújíttatni (ad instar portae abbatiæ de Dyak reformanda). — Szabó György *Smičiklas Taderól* közöl megemlékezést, ugyanő teszi közzé a műemlékek o. bizottságának 1912—1913-ról szóló jelentését. — *A könyvszemle* rovatban Hoffiller Viktor »*az etrusk nyelv tanulmánya, kül. tekintettel a zágrábi múmiák göngyöleire*« cz. hosszabb cikkében az etrusk-magyar-finn nyelvrokonságot vitató Martha művét csak a múmia-szövegek olvasására való tekintettel ismerteti. — A kötet hátralévő részét bő, de leginkább csak a cikkek címét közlő folyóirat-és könyvszemle tölti be.

Zalai Közlöny. 1915. 87., 88. B. J. *Főgimnáziumunk rövid története.* A Batthyány Lajos nádor által alapított s 1765-ben megnyitott nagykanizsai főgymnasium történetének vázlata.

Tárcza.

Hunyadi a »fehér lovag«.

Egy konstanci kereshetőnek 1457. ápr. 4-én kelt, a Századokban (1901.) közölt levele Hunyadiról érdekes elnevezést hozott forgalomba, mely abban az időben (1901—1902.) nagy feltűnést keltett. Ez az elnevezés a »conte Bianch alias Hudianus«.¹ A »Bianch« szó ismeretlen volt, s többféleképpen igyekeztek megfejteni. *B(istricense) Janch*-hal, mert Hunyadi beszterczei örökös gróf volt²; »Bianco« *fehér* szóval, mert nyugaton Hunyadit »fehér lovag«-nak nevezték. (Ezt mutatják a felhozott példák: »Chevalier Blanc de Valaigne«, »withe Knight«, »Jehan le Blanc«.)³ Dudás Gyula viszont *Szibiani Jankkal* (<Sibianco<Bianco)= Erdélyi János-sal, tehát nem »fehér«⁴ és végül »Beli Junak«-kal, a délszláv »vitéz gyerekekkel«.⁵ De egyik nézet sem győzött a másikon.

Midőn Hunyadi ifjúságának történetével foglalkoztam, találtam néhány oly adatot, melyek a kérdést más oldalról világítják meg, sőt el is döntenek. — Ismeretes, hogy Hunyadi elei oláhok (valachok, vlachok, blachok) voltak és hogy az oklevelek magát Hunyadi Jánost is Oláh-nak nevezik,⁶ ugyanakkor, a mikor már a Hunyadi nevet is használta: »Johannes, dictus *Olah*, filius condam Woyk de Hunyad, aule nostre miles«. Ez a kis mondat magában foglalja megfejtésünk összes adatait: Johannes (Wawrin: Jehan), Olah (Bianch, le Blanc), miles (Chevalier, Knight), Hunyadi (Bianch alias Hudianus). Egyébként a megfejtésnél egyelőre a »miles«-t, lovagot, figyelmen kívül hagyhatjuk, hasonlóképen a Hunyadi nevet is és csak a »Johannes Olah«-ot

¹ »Et per via de rasone e concluso, che se debia mozare la testa al signore filiolo de bona memoria del conte Bianch alias Hudianus, che occise el dicto signore de Cilii, et cossi e stato facto . . .« Századok 1901. 180—181. II.

² Ugyanott jegyzetben.

³ Századok 1901. 265. I. L. L.-tól.

⁴ Századok 1901. 360—361. I.

⁵ Századok 1902. 181—182. I. Erdújhelyi Menyhértől.

⁶ Országos levéltár: Dl. 12574, 12707, 13088.

veszszük figyelembe. Erről három XV. századbéli feljegyzésünk van és hogy még többet mondjunk, mind a három olasz írótól, kik közül az egyik Hunyadi János katonája volt ugyanabban az időben, mikor Wawrin is megemlékezik róla ; a másik kettő Mátyás udvarában humanista.

Az első, Andreas Pannonius az 1460-as években így ír : »... Johanne de Huniad, quem lingua Italica *Zohanne biancho* vulgarizat« ;¹ a másik Galeottus, Mátyás atyjáról emlékeztén, megjegyzi : »... eius genitor *Johannes, quem Itali Blanchum* nuncupant ...« ;² végre mintegy Galeottus megerősítéséül Carbónál : »Pervenit ut arbitrator ad aures vestras *Jani* illius parentis eius fama« szavaknál ezt olvashatjuk a szélén Janus-ról : »*Janus blanchus (blachus)*«.³ Hogy ez a *blachus, blanchus* egyenlő a *vlachus, olachus*-szal, azt, úgy hiszem, senki sem tagadhatja, főleg ha bizonyoságul az Országos Levéltár két Hunyadi-oklevelének megfelelő helyeit közöljük Hunyadi nevét illetőleg. Ilyenek : »*Johannes dictus Olah*, filius condam Woyk de Hunyad, aule nostre miles ;« »Ideo nos praefatum *Johannem Olah* de rehibitione huiusmodi summae ... certum reddere volentes ;« »praefato *Johanni Olah ac alteri Johanni fratri ipsius Johannis Olah carnali*«.⁴ »Et insuper idem *Johannes Olah*« ; »... ipsum *Johannem Olah*« ; »... praefato *Johanni Olah* et per eum praefato alteri Johanni fratri suo carnali«.⁵ Más kifejezéssel ugyanezt írta Hunyadiról Aeneas Sylvius is : »Dacus hic, (nunc Valachos appellant) origine fuit«.⁶

Kérdés, mint lett e *vlachus, blachus, blanchus*ból *biancho*, mint Andreas Pannonius írja »quem lingua Italica *Zohanne biancho* vulgarizat.« Csak az olasz nyelvnek egy hangváltakozását (consonans-sonans közötti helyzetben l ~ i) kell ismernünk. Blanka az olaszban *Bianca*, Slavonia = *Siavonia* a német blond = *bióndo*, a latin clamare = *chiamare*, ép úgy clavis = *chiave*, sőt a franczia blanche = *bianco*. Talán több példát fölösleges is felhozni. Az utolsó (blanche = bianco) teljesen azonos a *blanchus* = *biancho*-val. A *biancho*-ból népetymológiával *bianc*ó-t (fehér) csinálni a legkönnyebb ; ezt azután a franczia és az angol is a maga eredeti

¹ Irod. Tört. Emlékek I. 193. 1.

² Irod. Tört. Emlékek II. 225. 1.

³ Toldi : *Analecta Monumenta* I. 172. 1. Carbo és Zsigmond püspök dialogusa.

⁴ Dl. 12574.

⁵ Dl. 12707.

⁶ Aeneas Sylvius : *Historia Bohemiae*.

»fehér« szavával vette át : blanche, withe. Wawrin még nem »fehér lovag«-ról ír, hiszen : »Jehan le Blanc«¹ egyenlő az oklevél adatával : Johannes Olah. Az aulae miles és a későbbi nagy hadvezér a nyugati népeknél mint chevalier, Knight lett ismeretes, mit összekapcsoltak az eredetileg *oláhot* jelentő blanch-bianch szóval. A »bianco« jelzőt megerősíthette még az a Hunyadiról ismeretes adat, hogy rendesen fehér lovon szállt hadba,² talán fehér öltözetben is. Kemény pl. a szentimrei csata előtt azért cserélt Hunyadival lovat és fegyverzetet, mert a törökök ismerték Hunyadi fehér lovát és fehérén csillogó, drága öltözetét. Így lett általánossá a »fehér lovag« elnevezés.

Osztwald F. Arisztid.

Oláh Miklós győri kanonoksága.

Tudjuk, hogy a mohácsi veszedelem után Mária királyné győri kanonoksággal is gyarapította Oláh Miklós jövedelmét. A győri káptalan azonban vonakodott Oláhot a kanonokságba beiktatni. Mária királyné most büntetéssel fenyegette a káptalant, ha Oláhot a kanonokságba be nem vezeti. (Jászay: A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után, 92—93. l., vagy Ortway: Mária királyné, 239. l.).

Oláh különféle följegyzéseiben, leveleiben sohasem emlékezik meg győri kanonokságáról, azért azt lehetett következtetni, hogy Mária királyné rendelkezései fogamat nélkül maradtak. (V. ö. Ötven év Oláh Miklós életéből cz. dolgozatom, Kath. Szemle, 1903. 334. l.) A valóság azonban az, hogy Oláh megkapta a kanonokságot. Sztachovics Remig néhai pannonthalmi levéltáros a győri káptalani levéltárban lévő, a káptalanra vonatkozó Liber vitae, II. 7. lapról a következő bejegyzéseket írta ki :

1528. Benedicto presbytero Alemanno pro hebdomada in horis pro domino Nicolao Olah existente post dominicam Cantate solvimus denarios 25.

In vigilia Ascensionis Domini Umerneig (?) presbyter fuit astans pro domino Olah, solvimus den. 2.

Horanti pro domino Nicolao Olah bina vice solvimus florenum $\frac{1}{2}$.

Pro eodem choratori bina vice solvimus den. 8.

¹ Századok 1894. 679. l. Kropf: Jean de Wawrin krón.-ja.

² Bleyer: Beheim Mihály élete. Hunyadi meghagyta, vezessék elő fehér lovát, a krónikás szerint »ete ueierlot!« Ezt a lovat Beheim szerint Hunyadi Törökországból kapta és párja sehol sem volt.

In septimana oranti magistri Nicolai Olah dedimus den. 25.

Subdiacono pro eodem in eadem hebdomada dedimus den. 12.

Dominico die ante festum Sancti Mathei apostoli ex mandato dominorum de capitulo domino Nicolao Olah custodi Albensi obtulimus munera, vina bona, panes, avenam, fructus, den. 75.

Dominico die post Decollationis cuidam coratori pro magistro Nicolao Olah solvimus den. 7.

Oláh tehát megkapta a javadalmat, s mivel a káptalan székhelyén nem tartózkodván, kanonoki kötelességének személyesen nem tehetett eleget, maga helyett egy német papot tartott, vagy legalább bízott meg, hogy helyette a karimádságot végezze, az ünnepélyes istentiszteletnél szolgáljon, illetve másokkal helyettesítette magát a kóruson. Így azután a káptalan kiszolgáltatta Oláh illetményeit, megadta helyetteseinek a szokásos díjakat. **Srs.**

A Gellért-legenda kérdéséhez.

Madzsar legutolsó fejtegetései annyira megjegyzésszerűek, a legfontosabb problémákat annyira mellőzik, hogy gyümölcsöző tárgyalás alapját nem képezhetik. Tehát én is »rábízom az ügyet azokra, a kik a mi legendánk kérdéseivel most vagy a jövőben foglalkozni szándékoznak«.

A személyeskedés terére nem akarom Madzsart követni. Csak arra mutatok rá, hogy annak tárgyát nem ezúttal bírált második dolgozatomból veszi — nyilvánvalóan azért, mert nem igen talált —, hanem megint kezdő dolgozatom kisiklásaira hivatkozik (1. jegyzet), melyeket pedig őszintén és nyíltan már elismertem. Ez ízlés dolga. **Müller Frigyes.**

Lehoczky Tivadar †. (1830 okt. 5. — 1915 nov. 25.)

Társulatunkat ismét súlyos csapás érte. Legrégibb oszlopaink egyike dült ki Lehoczky Tivadar elhunytával. Az ifjabb nemzedék már kevésbé ismerte a nyolczvanöt éves öreg urat, a ki lankadatlan irodalmi munkásság után az utolsó húsz évben már csak ritkán lépett új dolgozatokkal a nyilvánosság elé.

A nagy nemzeti küzdelem idejében lépett gyermekorból a meglett emberek, a harcosok közé nemzeti szabadságunk szent ügye védelmére. 1848 júniusában egyenesen jogi vizgájáról ment el honvéd-tüzérnek és ott harczolt a budaméri, kassai, szegedi,

temesvári és lugosi ütközetekben. A háborúban szerezte első férfiúi tapasztalatait s ez az iskola, úgy látszik, mély nyomot hagyott gondolkodásában. Ámbár tudományos munkásságában, ha régi várainkkal szívesen is foglalkozott, nem kereste a hadi vonatkozásokat; gyermekeit azonban katonai pályára nevelte s élete alkonyán megérte még a nagy világrengető vihart, amikor fiai és vejei a családi tűzhelytől távol vették fel a harcot a nemzet számos ellensége ellen, amikor az orosz invasio már-már az ő tartózkodása helyét, Munkácsot is fenyegette, úgy hogy az is a haditerületbe esett bele. De az Isteni gondviselés még megengedte érnie, hogy lássa a vidék felszabadulását s az oroszok vereséges visszavonulását.

Kegyeletes nemzeti érzése és fogékony lelke hódították meg a tudománynak is. A szabadságharc után visszatért tanulmányait folytatni, majd közpályára lépett s 1865 óta a volt Rákóczi-birtokoknak: a munkácsi és a bereg-szentmiklósi hitbizományi uradalmaknak ügyésze volt. Az ötvenes és hatvanas években azonban még alig mutathatta ki valaki jobban hazaszeretét, mint ha a nemzeti múlt emlékeivel foglalkozott. Így lett az ügyvédből történethívár és régész. Amikor társulatunk 1867-ben megalakult, Lehoczky buzgalmát már számos irodalmi közleménye dicsérte és az első választmány tagjai sorába őt is megválasztották. Azóta állandóan tagja volt igazgató-választmányunknak negyvenkilencz éven át.

Minekutána folyóiratunk megindult, tíz éven át nem volt évfolyama, amelyben becses közleményei hiányoznának. A Századok mellett több becses közleménye jelent meg a Történelmi Tárban is. A nyolczvanas évek óta azonban tudományos értekezéseivel leginkább az Archaeologiai Értesítőt szerencséseltette.

Különös előszeretettel foglalkozott régi művelődésünk elszórt emlékeivel — és sok érdekes gazdaságtörténeti emlékre hívta fel a figyelmet, de lassanként kutatásait kizárólag az archaeologia körére korlátozta. Tervszerű ásatásokat rendezett Bereg, Ung, Ugocsa és Torna megyék területén s a régi leletek egész sorait dolgozta föl. Nagyobb összefoglaló munkákat azonban csak szűkebb kutatási körére, Bereg megyére vonatkozólag publikált. Ilyenek Bereg vármegye monographiája három kötetben (Ungvár 1881—1882.), Adatok hazánk archaeológiájához, különös tekintettel Bereg vármegyére és környékére (Munkács 1892.), Bereg megye és a munkácsi vár 1848/49-ben (Munkács 1899.). E nagyobb munkák mellett azonban a szakfolyóiratokban megjelent számtalan értekezései tanuskodnak sokoldalúságáról és eleven tolláról.

Két nagy nemzeti küzdelem emlékeivel és egy szokatlanul hosszú munkás élet szép érdemeivel tért meg őseihez.

A MAGYAR TÖRTÉNETI IRODALOM 1914-BEN

ÖSSZEÁLLÍTOTTA
HELLEBRANT ÁRPÁD

MELLÉKLET A »SZÁZADOK« 1915. ÉVI FOLYAMÁHOZ

BUDAPEST
AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. NYOMÁSA
1915

Budapest, az Athenaeum r.-t. könyvnyomdája.

Harmadszor gyűjtöm össze a történetre vonatkozó irodalmat, s nyújtom az 1914. év repertoriumát. Az anyag beosztásánál a múlt évi csoportosítást tartottam meg ; s ez állandó lesz ez alakban. A csoportokon belül, az idén is, úgy mint tavaly, az egy tárgyra vagy személyre vonatkozó irodalmat egy jelszó alá foglaltam. Az anyag a következő csoportokba van osztva :

I. Világtörténet.

1. Történetírás és történetelmélet. 1—17.
2. Segédtudományok. 18—19.
3. Összefoglaló munkák. 20—32.
4. Őskor. 33.
5. Keleti népek ókori története. 34—48.
6. Görög történet. 49—67.
7. Római történet. 63—76.
8. Népvándorlás kora. 77—82.
9. A középkor és újkor története országok szerint rendezve. 83—245.
10. Egyháztörténet. 246—265.
11. Művelődéstörténet. 266—276.
12. Életrajzok. 277—283.

II. Magyar történet.

1. Történetírás. 284—310.
2. Történet általában (politika, nemzetgazdaság mellőzésével). 311—330.
3. Részletes történet 1301-ig. 331—357.
4. 1301—1526. 358—389.
5. 1527—1711. 390—507.
6. 1712—1849. 508—624.
7. 1850-től napjainkig. 625—687.
8. Művelődéstörténet. 688—806.
9. Egyháztörténet. 807—883.
10. Hadtörténet. 884—946.
11. Megyék, városok stb. 947—1078.

12. Genealogia. Családtörténet. 1079—1189.
13. Régészet. 1190—1248.
14. Éremtan. 1249—1280.
15. Diplomatika, címertan, pecséttan, kortan. 1281—1310.

Rövidítések magyarázata. Helykimélés szempontjából a lapok és folyóiratok címeit rövidítve adjuk. M. = magyar. Sz. = Szemle, Ért. = Értesítő, Füz. = füzetek stb. Egyéb rövidítések a következők:

- Adal. Z. V. T. = Adalékok Zemplén vm. történetéhez.
 Alkotm. = Alkotmány.
 Az Ujs. = Az Ujság.
 B. H. = Budapesti Hírlap.
 Bullet. de l'Inst. = Bulletin de l'Institut pour l'Étude de l'Europe Sud-oriental.
 E. Ph. K. = Egyetemes Philologiai Közlöny.
 Gen. Füz. = Genealogiai Füzetek.
 Kereszt. Magv. = Keresztény Magvető.
 Közl. Sz. vm. m. = Közlemények Szepes vm. multjából.
 Letopis = Letopis Srpske Matice.
 M—g = Magyarország.
 M. H. = Magyar Hírlap.
 P. H. = Pesti Hírlap.
 P. N. = Pesti Napló.
 Tört. Közl. A. T. vm. m. = Történeti Közlemények Abauj-Torna vm. és Kassa multjából.
 Vas. Ujs. = Vasárnapi Ujság.
 Vjesnik = Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva.

I. Világtörténet.

1. Történetírás és történetelmélet.

- V. ö. 102. 279. 283.
1. *Darko, E.* Die letzten Geschichtsschreiber von Byzanz. — *Ism. Bullet. d'Inst.* 2 sz.
 2. *Dékány Kálmán.* A történelemről. Marosvásárh. Kemény Zs. Társ. 1914. évkönyve. 51—63. l.
 3. *Dékány István.* A történelemfilozófia tanításai. *Uj Élet* VII. 727—745. l.
 4. *Du Bois Reymond.* Művelődéstörténet és tudomány. Ford. Kukuljevics J. — *Ism. th. Nemz. Kultúra* 247—249. l.
 5. *Fogarasi Béla.* A történeti ész kritikájáról. *Uj Élet* VI. köt. 340—351. l. 440—458. l.
 6. *Grundriss der Geschichtswissenschaft.* I. Bd. 2. Abt. Urkundenlehre. 1913. — *Ism. M. Zsidó Sz.* 143—145. l.
 7. *Historikus.* 1914. Világtörténelmi jegyzetek. *Uj Élet* VII. 689—701. l.
 8. *Hornyánszky Gyula.* Carlyle. M. Figy. IV. köt. 220—227. l.
 9. *Karácsonyi János.* A történeti tévedések keletkezése és hatása. (Toma : *Élet és irodalom* 129—132. l.)
 10. *Kemmerich, Max.* Das Kausalgesetz der Weltgeschichte. 2 köt. 1913—14. — *Ism. Galamb Sándor.* Husz. Száz. 30. köt. 126—129. l.
 11. *Kornis Gyula.* Történelem és pszichológia. Budapest, 1914. Hornyánszky-ny. (8-r. 117 l.) 3 K.
 12. *Krónikások, Középkori* — Szerk. *Gombos F. A.* 12—14. köt. 1912. *Ism. Márki Sándor.* Századok 52—55. l.
 13. *Lechner Tibor.* Korszellem és történettudomány. 1913. — *Ism. Századok* 136. l.
 14. *Lindner, Th.* Geschichtsphilosophie. 1912. — *Ism. Niklai Péter.* Tört. Sz. 381—384. l.
 15. *Márki Sándor.* Történet és történetírás. (Olcsó Könyvtár 1742—45. sz.) Budapest, 1914. Franklin t. (16-r. 138 l.)
 16. *Márki Sándor.* A történelem mérlegén. *M. Kultura* II. 177—189. l.
 17. *Negrussi, L.* Pamu Györgyről. (Convorl. liter. 1910.) — *Ism. Gagyí Jenő.* Tört. Sz. 150. l.

2. Segédtudományok.

- V. ö. 39, 84.
18. *Roman.* Manuel de sigillographie française, Paris, 1912. — *Ism. H. Turul* 141. l.
 19. *Ackermann Kálmán.* A háború története. *M. Kultura* II. 357—362. 496—500. l.

3. Összefoglaló munkák.

20. *Bartók György*. Reneszánsz és reformáció. Prot. Sz. 11—24. l.
21. *Buchner, Eberhard*. Das Neueste von gestern. 1—5. 1912—13. —
Ism. *Ix. Kath. Sz.* 376—382., 482—496. l. — *Wertheimer Emanuel*.
P. Lloyd. 21. sz.
22. *Földes Béla*. Marx-Engels levelezése az európai politikáról.
Bp. Sz. 160. köt. 405—426. l.
23. *Kassowitz T. B.* Szellemi áramlatok a XVI. század derekán.
1912. — Ism. *Hómann Bálint*. Tört. Sz. 277—279. l.
24. *Kravjánszky Miksa Mór*. Tanulmányok a zsarnokölés tanának
történetéhez. Nagyvárad, 1914. Szt. László-ny. (8-r. 153 l. 2 l.)
25. *Lupas, Joan*. Istoria universală în ultima jumătate a vea-
cului al XIX-lea. Transilvania 206—214. l.
26. *Nagy Miklós*. A nemzeti államok kialakulása és a nemzeti-
ségi kérdés. Tört. Sz. 1—45. l.
27. *Nyáry Albert br.* A XIX. század uralkodóinak tragédiái. A Cél
755—767. l.
28. *Sarason D.* Das Jahr 1913. Ein Gesamtbild der Kulturent-
wicklung. 1913. — Ism. *Némethy Ernő*. Kath. Sz. 711—714. l.
1914. világháború. 29. *Angyal Dávid*. A világháború okai. Bp. Sz.
160. köt. 343—378. l.
- 30. *Marczali Henrik*. A világháború történeti megvilágítás-
ban. Bp. Sz. 160. köt. 379—396. l.
- 31. *Szegh Dezső*. Az európai konfliktus diplomatiai és tör-
ténelmi háttere. Kath. Sz. 733—748. l.
- 32. A világháború képes krónikája. 1—12. füz. Budapest,
1914. (8-r. 1—192. l.) Egy füzet 24 f.

4. Őskor.

33. *Tallgren, A. M.* A keletoroszországi bronzkorszakról. Arch.
Ért. 73—83. l.

5. Keleti népek ókori története.

34. *Monceaux, Paul*. Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne.
T. IV. 1912. — Ism. *Révay József*. Tört. Sz. 107—112. l.
35. *Varga Zsigmond*. Sumir régészeti tanulmányok. Arch. Ért.
203—221. l.
- BABYLONIA. 36. *Prinz, H.* Der Dolchstab im alten Babylonien.
Ism. *Bella Lajos*. Arch. Ért. 49. l.
37. *Schmidt, Hubert*. Zum altbabylonischen Dolchstab. Ism. *Bella
Lajos*. Arch. Ért. 50—52. l.
- EGYIPTOM. 38. *Mahler Ede*. Az ókori egyiptomi nevelés. M. Ped-
agogia. 1. sz.
39. *Mahler Ede*. Adalék az egyiptomi ó-birodalom chronológiájá-
hoz. Arch. Ért. 83—89. l.

40. *Revillout, Eugène*. Les origines égyptiennes du droit civil romain. 1912. — *Ism. Blau Lajos*. »Észrevételek a zsidó joghoz és történet-hez« címmel. *M. Zsidó Sz.* 185—189. l.
41. *San Nicolo, M.* Aegyptisches Vereinswesen zur Zeit der Ptole-mäer u. Römer. I. 1913. — *Ism. M. Zsidó Sz.* 60—62. l.
42. *Schubert, W.* Ein Jahrtausend am Nil. Briefe aus dem Altertum, verdeutscht. 1913. — *Ism. Blau Lajos*. *M. Zsidó Sz.* 132—137. l.
- KINA.** 43. *Heyking, Elisabeth* Tschun. Eine Geschichte aus dem Vorfrühling Chinas. 1914. — *Ism. Singer F. J. P. Lloyd*. 132. sz.
- MESOPOTAMIA.** 44. *Cholnoky Jenő*. Mi köze a tudománynak Mesopo-támiához. *A Cél*. Aug. füz.
45. *Kmoskó Mihály*. Az a-ga-dé-i dynastia és a sémi uralom kezdete Mesopotámiában. *Tört. Sz.* 321—345. l.
- ZSIDÓK.** 46. *Anneler, Hedwig*. Zur Geschichte der Juden von Ele-phantine. 1912. — *Ism. M. Zsidó Sz.* 248—250. l.
47. *Elbogen, I.* Der jüdische Gottesdienst in seiner geschichtlichen Entwicklung. 1913. — *Ism. Blau Lajos*. *M. Zsidó Sz.* 300—302. l.
48. *Radványi József*. Juda és Izrael királyainak kronológiája. *Egyh. Közl.* 25—29. sz.

6. Görög történet.

49. *Roscher, W. H.* Die Tessarakontaden stb. 1909. — *Ism. Hein-lein István*. *Tört. Sz.* 410. l.
50. *Baumgarten, F., Poland, F., Wagner, R.*, Die hellenistisch-römi-sche Kultur. 1912. — *Ism. M. Zsidó Sz.* 148—151. l.
51. *Delbrück, H.* Warum hat das klassische Altertum keine Repräsen-tativverfassungen gekannt? 1914. — *Ism. Nemény Vilmos*. *Husz. Száz.* 30. köt. 158—161. l.
52. *Ferguson, S. W.* The Althenian Phraties. 1910. — *Ism. Hein-lein István*. *Tört. Sz.* 292. l.
53. *Gardner A. E.* A régi Athén. *Ford. Schmidt M.* 1911. — *Ism. Darkó Jenő*. *Századok* 333—335. l.
54. *Gercke-Norden*. Einleitung in die Altertumswissenschaft. III. Bd. 2. Aufl. 1914. — *Ism. M. Zsidó Sz.* 246—248. l.
55. *Heinlein, Stefan*. Der wirtschaftliche Niedergang Ioniens und der ionische Aufstand. *Ung. Rundschau* 677—714. l.
56. *Láng Margit*. Pergamoni ásatások. *Tört. Sz.* 630—632. l.
57. *Minns, E. H.* Scythians and Greeks. 1913. — *Ism. F. Takács Zoltán*. *Arch. Ért.* 399—401. l. és *Nyugat* II. 336—338. l.
58. *Sebestyén Károly*. Hellas és Róma. *Új Élet* VI. köt. 409—415. l.
59. *Swoboda, H.* Studien zur Verfassung Boiotiens. 1910. — *Ism. Heinlein István*. *Tört. Sz.* 293. l.
60. *Timár Sándor*. Linck felfogása Flavius Josephus tanulságáról. *Közművelődés* 23., 36., 37. sz.
61. *Vajda Ernő*. Minos palotája. *Élet* 3 sz.
62. *Wilamowitz-Möllendorf, U.* u. *Niese, B.* Staat u. Gesellschaft der Griechen u. Römer. Berlin, 1910. — *Ism. Láng Margit*. *Tört. Sz.* 104—107. l.

7. Római történet.

63. *Barth, C.* Römische Charakterköpfe. 1913. — Ism. *Schmidt Márton*. E. Ph. K. 306. l.
64. *Birth, Theodor.* Römische Charakterköpfe. 1913. — Ism. *Schmidt Márton*. E. Ph. K. 229. l.
65. *Bódiss Jusztin.* A kereszténység legrégebb nyomai a római íróknál. Adalék Tacitus és ifjabb Plinius értelmezéséhez. Pannonhalmi főisk. 1913/14. értes. 202—288. l.
66. *Ferrero.* A caesarok hitvesei. 1913. — Ism. Sz. Gy. Uránia 91. l.
67. *Ferrero.* Róma nagysága. 1913. — Ism. *Mezey Gyula*. A Cél 155. l.
68. *Ferrero.* Róma nagyságáról stb. — *Boross László*. Római nemesség, tökések, drágaság, adósságok és korrupció. Jegyzetek Ferrero művéhez. Nyugat I. 402—410. l.
69. Forma partium Imperii Romani intra fines Regni Hungariae. Invenit *Gabriel Finály*. 1911. — Ism. *Halász Viktor*. Ung. Rundschau 189—191. l.
70. *Gabnay Ferencz* (Hathalmi). A római hajviselet fejlődéstörténete. (Képpel.) Vas. Ujs. 13. sz.
71. *Schjött, P. O.* Die Herkunft der Etrusker. 1910. — Ism. *Heinlein István*. Tört. Sz. 292. l.
72. *Szalay Béla*. Bölények Rómában. (Kulturkép az antik Rómából.) Uránia 79—82. l.
- (**Konstantin.**) 73. *Fischer-Colbrie Á.* A kereszt császárja. — Ism. *Tóttössy Miklós*. Kath. Sz. 91. l. — *Erdőssy Gyula*. M. Kult. 139. l.
- 74. *Sípos István*. A Nagy Konstantin-jubileum irodalmából. Religio 634—643. l.
75. *Téglás Gábor*. Dácia megdülésének története. 1913. — Ism. *Finály Gábor*. Századok 520—522. l.
76. *Téglás Gábor*. Decebal végső menedékhelye s a Traianus-oszlop képei. (Kivonat.) Akad. Ért. 519—525. l.

8. Népvándorlás kora.

77. *Arnold, T. W.* The preaching of Islam. 1913. — Ism. *Golziher Ignác*. Tört. Sz. 384—386. l.
78. *Feist, Sigmund.* Kultur, Ausbreitung u. Herkunft der Indogermanen. 1913. — Ism. *Benigny Gyula*. E. Ph. K. 307—309. l.
79. *Feist, Sigmund.* Indogermanen u. Germanen. 1914. — Ism. *sch. j.* E. Ph. K. 324. l.
80. *Golziher Ignác*. Előadások az iszlámról. 1912. — Ism. *Osztern Salamon Pál*. Tört. Sz. 112—119. l.
81. *Lukinich Imre*. Az avar-görög háborúk történetéhez. Tört. Sz. 46—60. 161—190. l.
82. *Reitemeyer, Else.* Die Städtegründungen der Araber im Islam. 1912. — Ism. M. Zsidó Sz. 160—162. l.

9. Középkor és újkor története országok szerint rendezve.

- ALBANIA.** 83. Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia. 1913. — Ism. *Jorga N.* Bullet. de l'Inst. 87. l.
84. *Hb.* Albánia címere. Turul 87. l.
85. *Jireček, Constantin.* Die Lage und Vergangenheit der Stadt Durazzo in Albanien. Ung. Rundschau 387—399. l.
- ANGOLORSZÁG.** 86. *Ehrenstein Albert.* Napoleon über England und Russland. P. Lloyd 240. sz.
87. Lord Nelson és a felesége. Egy érdekes levélgyűjtemény. Világ 145. sz.
88. *Macaulay, William Pitt.* Ford. Kállay Béni. (Olcsó Könyvtár, 1729—31. sz.) Budapest, 1914. Franklin-T. (16-r. 104 l.) 60 f.
- AUSZTRIA.** 89. *Boross László.* A Habsburg-monarchia. Husz. Száz. 30. köt. 151—170. 310.—323. l.
90. *Charmatz, R.* Geschichte der auswärtigen Politik Österreichs im 19. Jahrhundert. 1914. — Ism. *Eder Pál.* Korr. Bl. d. Ver. f. sieb. Landesk. 119. l. — M. Figy. III. 292—297. l.
91. Dva dokumenta iz dubrovačke i poljičke republike. Priopcio Nikola Zvonimir Bjelovučić. Starine 34. köt. 59—63. l.
92. *F. E. Kossuth Lajos* a bécsi márcziusi eseményekről. P. H. 60. sz.
93. *Fournier, August.* Die Geheimpolizei auf dem wiener Kongress. 1913. — Ism. *Molden Ernő.* Ung. Rundschau 207—210. l. és Tört. Sz. 284—288. l.
94. Geschichte der Kämpfe Österreichs. — Ism. *Pj.* Hadtört. Közl. 144—147. l.
95. *Gründorf v. Zebegény.* Memoiren eines österr. Generalstäblers 1832—1866. — Ism. *Molnár Lajos.* Ung. Rundschau 448—452. l.
96. Habsburg-tragédiák. Világ 151. sz.
97. *Hesse, Hans.* Hohenems. Mult és Jövő 135—137. l. (A zsidó hitközség története.)
98. *Huszár Imre.* Az 1798-iki bécsi ribillio. M. Figy. I. 138—155. l.
99. *Jelavić, Vjekoslav.* Iz prepiske Nikole Bourdina, franceskoga residenta u Dubrovniku. Starine 34. köt. 1—56. l.
- (*Metternich.*) 100. *B.-né.* Zichy-Metternich grófné emlékiratai. Alkot. 88. sz.
- 101. *Bleyer Jakab.* Metternich és Zichy Julia grófnő. Tört. Sz. 371—375. l.
- V. ö. 178. 221.
102. *Krejčík, Ad.* . Prolegomena : T. J. Pešina Mars Moravicus II. 1914. — Ism. *γ—f.* Századok 737. l.
103. Mitteilungen des k. u. k. Kriegsarchivs. VI. köt. — Ism. *Pj.* Hadtört. Közl. 143. l.
104. *Münz, S.* Erinnerungen an den österreichisch-ungarischen Botschafter Marius Freiherrn v. Pasetti. P. Lloyd 188. sz.
105. *Pawłowski Bronisław.* Adatok Ausztria politikájához az 1831-iki lengyel felkelés idején. 1911. — Ism. *Divéky Adorján.* Tört. Sz. 149. l.
106. *Rosenberg, A.* Beiträge zur Geschichte der Juden in Steiermark. 1914. — Ism. *Blau Lajos.* M. Zsidó Sz. 302—304. l.

107. *Schönholz, Friedr. Ant.* Traditionen zur Charakteristik Österreichs. 1914. — *Ism. Weber Arthur.* Századok 132—135. l.
- 107a. *Šegvić, Kerubin.* Poljud. Réznica domaće italijanske umjetnosti. Vjesnik 1—40. l.
108. *Steed, H. W.* The Hapsburg monarchy. 1913. — *Ism. Matlekovits Sándor.* Bp. Sz. 158. köt. 454—464. l. — *Haraszi Zoltán.* P. H. 169. sz.
- 108a. *Strohal, Rudolf.* Odluke veprinačkog suda od god. 1589—1591. Vjesnik 117—154. l.
109. *Vándor Iván.* Egy királynő levelei. B. H. 28. sz. (Mária Lujza.)
110. *Vay Sándor.* Régi bécsi szalonok. A Cél 36—41. l.
111. *Weber Arthur.* Arcképek a bécsi kongresszusról. (Egykorú emlékiratok alapján.) M. Figy. I. 271—294. l.
112. *Wertheimer, Eduard.* Zur Geschichte des 13. März 1848. (Nach ungedruckten Aufzeichnungen.) N. Fr. Presse 17797. sz.
113. *Wertner Mór.* Megjegyzések a Habsburgok nemzedékrendjéhez. 1. Albert királyunk egybekelésének ideje. 2. Albert király öregebb leánya születésének ideje. 3. Mikor halt meg Eleonora császárné? 4. Károly steyer herceg elhalálzásának éve. Tört. Sz. 267—274. l.
- BALKÁN.** 114. *Bichigean, Vasile.* Isidor Jeşan: Secta paterenă în Balcani şi Dacia-Traiană împreună cu istoria Balcanului până la ocuparea lui definitivă prin Osmani. Unirea 2—9. sz.
115. *Jorga, N.* Istoria statelor balcanice în epoca modernă. 1913. — *Ism. Clopotel I.* Transilvania 147—152. l.
116. *Kristóf György.* Kemény Zsigmond a keleti kérdésről. M. Figy. III. 175—184. l.
117. *Molden Ernő.* Adalék a keleti kérdés történetéhez. Tört. Sz. 562—575. l.
— V. ö. 178.
- BELGIUM.** 118. *Sebes Gyula.* Belgium. (Történetének vázlata a legrégibb időktől napjainkig.) Uránia 463—469. l.
- BESSARABIA.** 119. *Theodorian-Carada, M.* Răpirea Basarabiei. — *Ism. Gagyí Jenő.* Tört. Sz. 310. l.
- BOLGÁRORSZÁG.** 120. *Nagy Géza.* Az eszegel bolgárok neve. Századok 76—78. l.
- BOSZNIA.** 121. *Kállay Béni* kiadatlan emlékirata Bosznia annexiójáról. Kiadja Wertheimer Ede. Tört. Sz. 257—266. l.
— Ugyanaz németül. Ung. Rundschau 425—434. l. — *Ism. Bullet. de l'Institut.* 4. sz.
122. *Réz Mihály.* Bosznia közjogi helyzete. Bp. Sz. 158. köt. 355—372. l. 159. köt. 66—80. l.
123. *Thallóczy, Ludwig.* Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter. 1913. — *Ism. B. K. P. Lloyd* 64. sz.
- BYZANC.** 124. *Chalandon, Ferdinand.* Les Comnènes 1912. — *Ism. Miskolczy Gyula.* Századok 616—620. l.
V. ö. 1.

- CSEHORSZÁG.** 125. Landtagsverhandlungen (die böhmischen) vom J. 1526 bis auf die Neuzeit. Herausg. v. K. Krofta. IX. 1910. — Ism. *Ernyey József*. Tört. Sz. 581—585. l.
- DÁNIA.** 126. B. Az 1864-iki dán hadjárat félszázados évfordulója. Alkotm. 88. sz.
127. *Szekeres Jenő*. Dánia katasztrófája 1864-ben. Az Ujs. 37. sz.
128. *Tonelli Sándor*. A dán háború. M. Figy. I. 191—196. l.
- DÉLAMERIKA.** 129. *Posnansky, Arthur*. Eine prähistorische Metropole in Süd-Amerika. 1914. — Ism. N. G. Arch. Ért. 401—411. l.
- EGYESÜLT-ÁLLAMOK.** 130. *Houtte, H. Van*. Észak-Amerikának Ausztriával való kereskedelmi összeköttetései. (Americ. Hist. Rev. 1911.) — Ism. *Lukács Károly*. Tört. Sz. 306. l.
131. *Pivány, Eugène*. Hungarians in the american civil war. 1913. — Ism. *Halász Imre*. Nyugat I. 839—850. l. — *Márki Sándor*. Tört. Sz. 595—598. l. — *F. S. Századok* 136. l.
132. *Schiff Péter*. Az Unió kialakulása és összeütközése Mexikóval. Uránia 429—433. l.
- EGYPTOM.** 133. *Kmoskó Mihály*. Egyiptom a törökök alatt. Élet 50. sz.
- FRANCZIAORSZÁG.** 134. *Adorján Andor*. A császárság. 2 köt. Budapest, 1914. Singer és Wolfner. (8-r. 191, 189 l.) 10 K. — Ism. *H. P. Lloyd* 52. sz. — *Uj Idők* I. 214. l. és II. 376—379. l.
135. *B. G. Farsangi udvari élet a második császárság idejében*. Alkotm. 16. sz.
136. *Bánóczy Endre*. A francia protestantismus küzdelmeiből. Nagykőrösi Hirl. 30—35. sz.
- (**Francia forradalom.**) 137. *Barthou*, Mirabeau. 1913. — Ism. Világ 61. sz.
- 138. *Farkas Pál*. A francia forradalom. 1913. — Ism. *Márki Sándor*. Századok 128—131. l.
- 139. *Freimark, H. Robespierre*. Wiesbaden, 1913. — Ism. *Bloch Henrik*. P. Lloyd 117. sz.
- 140. *Nagy Olivér (Eöttevényi)*. A forradalmi Páris. B. H. 13. sz. (Lenôtre G. munkájának ismertetése.)
- 141. *Vay Sándor*. 1789. Julius. A Cél 718—723. l.
- (**Mária Antonia.**) 142. *B. H.* Die Korrespondenz einer Königin. N. Pest. Journ. 164. sz. (Mária Antoinette levelei gr. Fersen A.-hoz.)
- 143. *Bihari László*. Mária Antónia. Kecskem. Napló 31. sz.
- 144. *Fuhrmann, J.* Die Korrespondenz einer Königin. N. Pest. Journ. 164. sz. (Die Briefe d. Königin an den Grafen Axel Fersen u. seine Briefe an sie.) Mária Antoinette levelei.
- 145. *Révész Andor*. Marie Antoinette és Barnave levelezése. Uj Idők I. 96—98. l.
- 146. *Révész Andor*. Marie Antoinette lovagja. Uj Idők I. 304—306. l.
- 147. *Wertheimer Ede*. Mária Antónia királynénak állítólagos levelei. Tört. Sz. 576—578. l. (Heidenstam : Marie Antoinette, Fersen et Barnave című műve ismertetése.)
148. *Fülöpp Cyrill*. Királyi hercegnő a kolostorban. 1911. — Ism. *Lukács Károly*. Tört. Sz. 592—594. l. (XV. Lajos és Leszczyńska Mária leányáról.)
149. Der Hof Ludwigs XIV. Nach den Denkwürdigkeiten des Herzogs Saint-Simon. Herausg. v. W. Weigand. — Ism. *Eisler M. J.* P. Lloyd 40. sz.

- (*Josefine.*) 150. *Bloch, Heinrich.* Die Kaiserin Josephine. P. Lloyd 125. sz.
- 151. *Bloch Henrik.* Jozefina császárné utolsó évei. Az Ujs. 125. sz.
- 152. *Haydn, I.* Josefine, Gemahlin Napoleons. Pressb. Ztg. 146—147. sz.
- 153. Josephine császárné utolsó napjai. P. N. 126. sz.
- 154. Kaiserin Josephine. N. Pest. Journ. 125. sz.
- (1870—1871.) 155. *Csiky Kálmán.* Hadi tudósító levelek az 1870—1871-iki német-francia háború színteréről. Budapest, 1914. (8-r. 103 l.) 2 K 40 f.
- 156. *Diplomata.* Szedán, 1870. szeptember 2. Uj Nemzedék 34. sz. — *Lakatos László.* P. N. 19. sz. — *B. H.* (Zum 2. September.) P. Lloyd 213. sz.
- 157. Az első békekísérletek 1870-ben. B. H. 273. sz.
- 158. *König György.* Páris ostroma 1870—71-ben. Vas. Ujs. 39—40. sz.
- 159. Krónikás apróságok az 1870/71-iki német-francia háborúból. Uránia 410—414. l.
- 160. (*Md.*) Páris ostroma. B. H. 224., 229., 230. sz.
- 161. *Pruzsinszky Pál.* Háborús dolgok. (Visszatekintés az 1870—71-iki német-francia mérkőzésre.) Uránia 424—427. 468—470. l.
- 162. *Sarcey Francisque.* Páris ostroma. Benyomások és élmények. Budapest, 1914. Singer és Wolfner. (8-r. 243 l.) 2 K. — *Ism. Szabó Gábor.* Uránia 408—410. l.
- 163. *Strasser, Josef.* Die Belagerung von Paris. P. Lloyd 235. sz.
- 164. A szedáni csata. 1870. szeptember 1. Vas. Ujs. 35. sz.
165. *Lantos, Helene.* Königin Margot. P. Lloyd 166. sz.
166. *László Zoltán.* Az orléáni szűz. (Maleyssie könyve.) Alkotm. 95. sz.
167. *Montalembert,* Lettres de — à la Comtesse Sophie d'Apponyi. Publiées par Mme la Comtesse Louis Apponyi. Revue d. deux Mondes. 1913. nov. 1. — *Ism. Gesztesi Gyula.* M. Figy. I. 211—221. l. — *Wertheimer Ede.* P. Lloyd. 57. reg. sz.
- (*Napoleon.*) 168. *Historikus.* A száműzött Napoleonidák és VII. Pius. P. H. 182. sz.
- 169. *Huttkay Lipót.* Napoleon régi magyar irodalma. Az Ujs. 116. sz.
- 170. *Masson.* Napoleon et sa famille. Vol. VII. — *Ism. Md.* B. H. 175. sz.
- 171. *Morawetz v. Moranow, Karl.* Napoleon in Fontainebleau. 1814. P. Lloyd 74. sz.
- 172. Napoleon lemondása, Élet 21. sz.
- 173. Napoleon Szent Ilona szigetén. Élet 6. sz.
- 174. P. Napoleon. Besztercebánya és vid. 1—39. sz. (Eleje a múlt évi decemberi számban.)
- 175. *Rezek Román.* Régi Napoleon-irodalmunk. Modern Szemle 140. l.
- 176. *Seress László.* Napoleon. 4 köt. Budapest, 1914. Singer és Wolfner. (8-r. 190, 190, 183, 1881.) 20 K. — *Ism. H. P. Lloyd*

70. sz. — *C. Hét* 10. sz. — *Uj Idők* I. 683. l. — *N. Pest. Journ.* 62. sz. — *Világ* 64. sz. — *ly. Uránia* 451. l.
- 177. *Seress László*. Bonaparte. 1—2. (Forradalom és császárság. A francia forradalom és Napoleon.) Budapest, 1914. Singer és Wolfner. (8-r. 189, 189 l.) à 1 K 60 f.
- 178. *Seress László*. Napoleon és Metternich alkuja a Balkán fölöstásáról. *M. Figy.* I. 57—67. l.
- 179. *Szini Gyula*. Napoleon szerelmei. (Modern Könyvtár. 396—397. sz.) Budapest, 1914. Athenaeum. (8-r. 48 l.) 40 f.
- 180. *Vértes József*. Intim dolgok Napoleon életéből. Budapest, 1914. Lampel R. (8-r. VII, 159 l.) 2 K.
- 181. *Zsoldos Benő*. Napoleon-karikaturák. *Uj Idők* I. 23. l.
- V. ö. 152. 514. 573. 584.
182. *Nyáry Albert* br. Egy magyar hölgy Lajos Fülöp udvarában. *A Cél* 647—652. l.
183. *Pethő Sándor*. A II-ik császárság bukásának előzményei. *Uj Nemzedék* 37. sz.
- (Pompadour.) 184. *Csillag Kálmán*. Pompadour. *Uj Idők* I. 474—476. l.
- 185. *Prels, Max*. Der Tod der Marquise. (Madame Pompadours 150-ster Todestag.) *P. Lloyd* 96. sz.
186. *Seress, Ladislaus*. Lucile Desmoulins-Duplessis. *N. Pest. Journ.* 7. sz.
187. *Seress, Ladislaus*. Der Herzog von Reichstadt in der Poesie. *N. Pest. Journ.* 65. sz.
188. *Vay Sándor*. A Second empire drámáiról. *A Cél* 581—587. l.
189. *Zuboly*. A világszép császárné. *Uj Idők* I. 1. sz.
- V. ö. 194. 198. 262.
- FRANK BIRODALOM.** 190. *Stöhr Géza K. János*. Nagy Károly császár. 814—1914. *Alkotm.* 39. sz.
- LENGYELORSZÁG.** 191. *Janák Viktor*. A lengyelek jellemvonásai és történeti szerepe az újkorban. *Eger* 16—18. sz.
192. *Zych, W.* A hűbéreseik részvételének kérdése a Jagellók választásában. 1911. — *Ism. Divéký Adorján*. *Tört. Sz.* 142. l.
- MEXIKÓ.** V. ö. 130.
- MONTENEGRO.** 192a. *Ivić, dr. Aleksa*. Pisma črnogorskich poglavica iz druge polovine XVIII. stoletja. *Vjesnik* 224—235. l.
- NÉMETALFÖLD.** 193. *Paull Aranka*. A hollandiak gyarmatosításának története. Kolozsvári Marianum nevelőintéz. 1913/14. értes. 21—45. l.
- NÉMETORSZÁG.** 194. *Albin, Pierre*. L'Allemagne et la France en Europe (1885—1894). — *Ism. Szemere Leó*. *N. Pest. Journ.* 92. sz.
195. *Bleyer, Jakob*. Friedrich Schlegel am Bundestage in Frankfurt. Ungedruckte Briefe Friedrich und Dorothea Schlegels nebst amtlichen Berichten und Denkschriften aus den Jahren 1815 bis 1817. *Ung. Rundschau* 118—159. 327—358. l. (Eleje a múlt évi folyamban.) V. ö. 202.

196. *Buchner, M.* Die Entstehung des trierischen Erzkanzleramtes. 1911. — *Ism. Aldásy Antal.* Tört. Sz. 140. 1.
197. *Dragendorff, H.* Westdeutschland zur Römerzeit. Leipzig, 1912. — *Ism. Csermelyi Sándor.* E. Ph. K. 232. 1.
198. *Fleischer, Hanns.* Die deutschen Befreiungskriege. Vortrag, gehalten anlässlich der . . . Jahrhundertfeier der deutschen Befreiungskriege. Hermannstadt. 1914. Krafft. (8-r. 38 l.)
199. *Freisingi Ottó.* I. Frigyes császár tettei. (Ottonis episcopi Freisingensis gesta Friderici I. imperatoris.) Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Gombos F. Albin. (Középkori Krónikások. XV—XVI.) Budapest, 1914. Athenaeum. (8-r. 220 l.) 7 K.
200. *Gerdes.* Geschichte des deutschen Bauernstandes. 1910. — *Ism. Seltmann Rezső.* Tört. Sz. 403—406. 1.
201. *Hauck, D. A.* Deutschland u. die päpstliche Weltherrschaft. 1912. — *Ism. Balanyi György.* Tört. Sz. 279—282. 1.
202. *Kleimayer, Hugo v.* Zu Jakob Bleyers »Friedrich Schlegel am Bundestage in Frankfurt«. Ztsch. öster. Gymn. 961—979. 1.
203. *Palóczy, L.* Die Fürsten von Wied. N. Pest. Journ. 36. sz.
204. *Rácz Gyula.* A német világhatalmi politika gazdasági alapjai. Új Élet VII. 701—727. 1.
205. *Reiner Ede.* Bismarck és Freycinet. Az Ujs. 138. sz.
206. *Szilveszter.* A Hohenzollernek. Vas. Ujs. 40. sz.
207. *Wlassics Gyula.* A német világpolitika és Bülow. Bp. Sz. 160. köt. 321—342. 1.
- V. ö. 12. 155—164.
- NORVÉGIA.** 208. *Szeheres Jenő.* A százéves Norvégia. Az Ujs. 124. sz.
- OLASZORSZÁG.** 209. *Jordan, E.* Les origines de la domination Angvine en Italie. 1909. — *Ism. Aldásy Antal.* Tört. Sz. 396—398. 1.
210. *Miske Kálmán B.* Néhány szó Észak-Olaszországban tett tanulmányutamról és az olaszországi befolyásról praehistorikus provinciáinkkal szemben. Arch. Ért. 285—303. 1.
211. *Miskolczy István.* Anjou Károly. 1913. — *Ism. Balogh Albin.* Kath. Sz. 336. 1. — *Patek Ferencz.* Századok. 628—630. 1.
212. *Noack, Frithjof.* Zur Entstehung des Adelsfideikommisses in Unteritalien. — *Ism. Csepela Lajos.* Kath. Sz. 913. 1.
213. *Romier, L.* Les institutions françaises en Piemont sous Henri II. 1911. — *Ism. Holub József.* Tört. Sz. 144. 1.
214. *Zsoldos Benő.* Garibaldi és Nino Costa. Orsz.-Világ. 5. sz. V. ö. 388.
- OROSZORSZÁG.** 215. *Divéky Adorján.* A görög-katholikusok sorsa Oroszországban. Kath. Sz. 670—684. 1. (Külön is 8-r. 17 l.)
216. *Huszár Imre.* Ignatjev P. M. gróf emlékirataiból. M. Figy. IV. köt. 104—114. 1.
217. *K. K.* Oroszországról, Miklós cázárról s az ő elődeiről. (Szemelvények a történelem lapjairól.) Nyirvidék. 75—81. sz.
218. *Leonow, R.* Geheime Dokumente der russischen Orientpolitik. 1914. — *Ism. Radó Sámuel.* P. Lloyd 191. sz.

219. Materialji po archeologii Kavkaza. VIII. — Ism. *Munkácsy Mihály*. Arch. Ért. 44—49. l.
220. Nagy Péter czár Párisban. P. H. 327. sz.
221. *Pingaud, L.* Alexandre Ier et Metternich. Revue d'hist. diplom. 161—177. l.
222. *Pogány József*. Bakunin. 1814—1914. Népszava. 127—128. sz.
223. *Rihmer István*: Az orosz lovasság a mandzsuriai háborúban 1904—1905. évben. M. Katonai Közl. 2. sz.
224. *Sréter István*. A salinpui és tafansöui ütközetek jelentősége a mukdeni csatában. M. Katonai Közl. 2. sz.
225. *Uebersberger, Hans*. Russlands Orientpolitik. stb. I. 1913. — Ism. *Molden Ernő*. Tört. Sz. 562—575. l.
- ROMÁNIA.** 226. *Bogdam, Joan*. Documentele lui Ștefan cel Mare. 2 köt. Bucuresti, 1913. — Ism. *Dragomir Silviu*. Luceafarul. 120—122. l.
- V. ö. 386.
227. *Radó, Samuel*. König Carol und der Zar. P. Lloyd. 256. sz.
228. *Sebes Gyula*. Hohenzollern Károly trónfoglalása Romániában. Uránia. 420—424. l.
229. *Ursu, Ioan*. Istoria României dela 1856. Transilvania 214—216. l.
- SPANYOLORSZÁG.** 230. *Bloch Henrik*. A spanyol Bourbonok családi viszálya. Az Ujs. 18. sz.
- SZERBIA.** 231. *Andreev, V. A.* Serbskij ieromonach sofronij Mladonovci u Rossii. 1721. 1760. 1781. Moskva, 1912. — Ism. *Radović Nikola*. Letopis Matice Srpske. Knj. 297. 112—116. l.
232. *Balla Antal*. Szerbia. Uránia 457—462. l.
233. Belgrád ostromának jelenete egy XVIII. száz. szablya-pengén. Arch. Ért. 444. l.
234. *Jireček, K.* Geschichte der Serben. I. 1911. — Ism. *Ivanić József*. Tört. Sz. 282—284. l.
235. *Jovanović, Slobodan*. Ustavobranitelji i njihova blada. (1838—1858.) Beograd, 1912. — Ism. *Radonić Jovan*. Letopis 298. knj. 66—72. l.
236. A Karagyorgyevics-dinasztia őse. Világ. 175. sz.
237. A Karagyorgyevicsok. Vas. Ujs. 33. sz.
238. *Marczali Henrik*. Nándorfejérvárról. Vas. Ujs. 50. sz.
239. *Marczali, Heinrich*. Vor Belgrad 1788—1789. P. Lloyd 257. sz.
240. *Omer Feridoun*. Belgrádi török emlékek. 1. Damad Ali Pasa nagyvezir sírköve 1741. — 2. Hadsi Besir Aga belgrádi kútjának fölírtos márványtáblája Temesváron. 1741. Arch. Ért. 132—138. l.
- 240a. *Stanojević, St.* Borba za nezavisnost katoličke crkve u nemaničkoj državi. Beograd, 1912. — Ism. dr. Ivić Aleksa. Vjesnik 306—308. l.
241. *V. B.* Királygyilkos szerb hagyomány. P. H. 245. sz.
- TÖRÖKORSZÁG.** 242. *Djuvara, T. G.* Cents projets de portage de Turquie. 1914. — Ism. P. Lloyd 64. sz.
243. *Donado da Lezze*. Historia Turchesca. (1300—1511.) Publ. de dr I. Ursu, 1909. — Ism. *Kropf Lajos*. Tört. Sz. 398—403. l.

244. *Gibbon*. Konstantinápoly eleste 1453-ban. Fordította Bozóky Alajos. (Olcsó Könyvtár 1732—33. sz.) Budapest, 1914. Franklin T. (16-r. 82 l.) 40 f.
245. *M—gy*. Törökország és az ukrainai kérdés történelmi vonatkozásai. A Cél 848—851. l.

10. Egyháztörténet.

246. *Balla Antal*. A jezsuiták paraguayi állama. Uránia 60—65. l.
247. *Brem, Ernst*. Papst Gregor IX. bis zum Beginn seines Pontifikats. 1911. — Ism. *Balanyi György*. Kath. Sz. 444—446. l.
248. *Ciuhandu, Gh.* Lucrări de Românism în vechia biserică a Românilor. Revista teol. 217—232. l.
249. *Constant, G.* Les éveques Henriens. — Ism. *Holub J.* Tört. Sz. 609. l.
250. *Gálfi Lőrincz*. A történelem Jézusa. Kolozsv. unitár. kollég. 1913/14. értes. 14—29. l.
251. *Kirch, Conradus*. Enchiridion fontium historiae ecclesiasticae antiquae. 1914. — Ism. *Sipos István*. Kath. Sz. 909—911. l.
252. *Kőhegyi József*. IX. Leó pápa pozsonyi útja. Kath. Nevelés 203. l.
253. *Loesche György*. Kálvin hatása és a kálvinizmus Európa keleti országaiban. Ford. S. Szabó József. 1912. — Ism. *Thury Etele*. Tört. Sz. 123—130. l.
254. *Maitz Ede*. A hitoktatás a kereszténység első négy századában. Egyháztörténeti és katechetikatörténeti értekezés. Szombathely, 1914. Egyházm. ny. (8-r. IV., 172 l.)
255. *Musztjánovics Emil*. A keleti egyház elszakadásának rövid története és az Unió akadályai. Gör. Kath. Sz. 32. 33. sz.
256. *Nektarios*. Μελέτη ιστορική περί τῶν αἰτίων τοῦ σχίσματος I. Athén, 1911. — Ism. *Hadzsega Gyula*. Kath. Sz. 656. l.
257. *Pastor*. Geschichte der Päpste. 1—5. Bd. — Ism. *Komárik István*. Magy. Kultura. 367—369. l.
258. *Révay József*. Ókeresztény symbolumok. Tört. Sz. 346—370. 481—516. l.
259. *Révész Imre*. Az óegyház történetéből. (Szemle irodalmának egyes újabb termékei fölött.) Prot. Sz. 245—271. l.
260. *Révész Imre*. Kálvin-rágalmak. Prot. Sz. 37—60. l.
261. *Sarreira, R.* Adatok a portugál vallásszabadság történetéhez. M. Kultura 301—304. l.
262. *Scriban*. Lipsa concordatului dintre biserică și stat în Franca. Revista Teol. 49—52. l.
263. *Stöhr Géza*. A thráciai bolgárok egyházi uniótörekvéseinek kezdete. Kath. Sz. 807—823. l.
264. *Streit, Carolus*. Atlas Hierarchicus. 1913. — Ism. *Liebner János*. Magy. Kultura II. 155—157. l.
265. *Turchányi Tihamér*. Malachias jóvendölései a pápákról. P. H. 203. sz.

11. Művelődéstörténet.

266. *Crawford, R.* The King's Evil. 1911. — *Ism. Kropf Lajos.* Tört. Sz. 119—122. l. — *Balogh Albin* megjegyzése. U. o. 451. l. — *Kropf Lajos* válasza. U. o. 633. l.
267. *Czirbusz Géza.* A nemzetek műveltségi rangfokozata. B. H. 127. sz.
268. *Erdélyi László.* Társadalom és művelődés a történelemben. (Torma : Élet és irodalom 95—98. l.)
269. *Flögel, K. Fr.* Geschichte des Grotesk-Komischen. 1914. — *Ism. gr. Ethnogr.* 168—171. l.
270. *Forster Gyula br.* Az új franczia törvény a történelmi emlékek védelméről. Arch. Ért. 247—262. l.
271. *Huber Lipót.* A vérvád történetének vázlata. Egyh. Közl. 1—31. sz. (Eleje a múlt évi folyamban.)
272. *Macdonell, A. A.* The early history of Caste. 1914. — *Ism. Husz. Száz.* 30. köt. 155. l.
273. *Marczali Henrik.* Hogyan dolgozik a kulturhistorikus? Uj Élet febr. 105—125. l.
274. *Nicolescu, Alexandru.* Chestia călindariului. Cultura creștina 17—20. l.
275. *Preuss, K. Th.* Die geistige Kultur der Naturvölker. 1914. — *Ism. Róheim Géza.* Ethnogr. 171—173. l.
276. *Sebestyén Sándor.* A primitív népek zenéje. Bölcsészeti doktori értekezés. Budapest, Attila-ny. 1914. (8-r. 67, 1 l.)

12. Életrajzok.

277. *Grisar, H.* Luther. 1911—12. — *Ism. Sipos István.* Religio 586—591. l.
278. *Jansen, Dr. Max.* Jakob Fugger der Reiche. — *Ism. Relković Neda.* Századok 626—628. l.
279. *Károlyi Árpád.* Emlékezésed Huber Alfonz felett. 1912. — *Ism. Tört. Sz.* 274—275. l.
280. *Luttor Ferencz. X. Pius.* Alkotm. 201. sz.
281. *X. Pius pápa.* 1835—1914. Vas. Ujs. 35. sz.
282. *Rácz, Ludwig.* Luthersche Reliquien in Ungarn. Ung. Rundschau 759—768. l.
283. *Rácz Lajos.* Claparéde Sándor. 1858—1913. Akad. Ért. 45—59. l.

II. Magyar történet.

1. Történetírás.

- V. ö. 325. 341. 400. 465. 484. 507.
284. *Boga Alajos.* Székelyföld történetírója a XVII. században. (Kolozsvári értekezések a magyar művelődéstörténet köréből. 5.) Kolozsvár. (8-r. 81 l.)

285. *Dąbrowski, Jan.* Średniowieczne kroniki węgierski w swietle ostatnich badań. (Krakkói cs. k. gymn. 1914. értes.) (Külön is. 8-r. 31 l.)
286. *Darkó Jenő.* Bölcs Leó Taktikájának hitelessége magyar történeti szempontból. (Kivonat.) Akad. Ért. 553—568. l.
287. *Gagyi Jenő. Lukács Károly.* Magyar történet idegennyelvű folyóiratokban. Tört. Sz. 313. l.
288. *Gárdonyi.* Hattyuffy Dezső. (Nekr.) Arch. Ért. 432. l. — Turul 137. l.
289. Gerecze Péter. (Nekr.) Arch. Ért. 433—435. l.
290. *Hain Gáspár* krónikája. 1910—13. — *Ism. Iványi Béla.* Századok 135. l.
291. *Hellebrant Árpád.* A magyar történeti irodalom 1913-ban. Budapest, 1914. (8-r. 78 l.) (A Századok melléklete.)
292. *Kacziány Géza.* A magyar memoire-irodalom. Új sorozat. Könyvtári Sz. 7—16. 43—47. l.
293. *Karácsonyi János.* Borovszky Samu emlékezete. (A M. T. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. XVI. köt. 13. sz.) Budapest, 1914. Akadémia. (8-r. 16 l.) 40 f.
294. *Lakos Béla.* Heltai Gáspár és kora. 1913. — *Ism. R. I.* Erd. Múz. 61—63. l. és Ref. Sz. 11. sz. — *Lakos* megjegyzése. Erd. Múz. 131. l. és Ref. Sz. 26. sz. — *R. I.* válasza. Erd. Múz. 179. l. és Ref. Sz. 26. sz.
- 294a. *Lukcsics Pál.* Schwartner Márton élete és tudományos jelentősége. Veszprém, 1914. Egyh. ny. (8-r. 163 l.)
295. *Lukinich Imre.* Magyar történelmi bibliográfia. Könyvtári Sz. 3—6. l. — *Hómann Bálint* és *Szabó Ervin* hozzászólása. U. o. 39—43. l.
296. Nyáry Jenő br. 1836—1914. (Nekr.) Századok 651—653. l. Arch. Ért. 281—284. l. — Turul 137. l.
297. *Ortway Tivadar.* Hampel József. (Kivonat.) Akad. Ért. 91—97. l.
298. *Pelz Béla.* A Magyar Történelmi Tár és a Történelmi Tár tartalommutatója. Budapest, 1914. Akadémia. (8-r. 152 l.) 3 K.
299. Pulszky Ferencz emlékezete. Arch. Ért. 438. l.
300. Smičiklas Tádé. (Nekr.) Századok 653. l.
301. *Sörös Pongrácz.* Forgách Ferencz. 1913. — *Ism. Századok* 66. l.
302. *Sörös Pongrácz.* Forgách Ferencz kortörténelmének pécsi kézirata. Pannonhalmi főisk. 1913/14. évkönyve. 125—135. l.
303. *Szalay László.* Magyarország története. Függelék a VI. köt.-hez. 1914. (8-r. 12 l.) — *Ism. Századok* 517. l.
304. *Szekfű Gyula.* Két historiografus Castaldo erdélyi seregében. Századok 17—33. l. — *Ism. Bullet. de l'Inst.* 3. sz.
305. *Szelényi Ödön.* Genersich János. 1761—1823. Közl. Sz. vm. m. 31—73. l.

306. *Szentkláray Jenő*. Debreczeni Bárány Ágoston élete és munkái. Emlékezés Dél-Magyarország első magyar történetírójáról. (Értekezések a történeti tudományok köréből. 23. köt. 8.) Budapest, 1914. Akadémia. (8-r. 107 l.) 2 K 50 f. — *Ism. Gálos Rezső*. Irod. tört. Közl. 487—489. l.
307. *Szilveszter Ferencz*. Cserei Mihály. (Péter: Székelyföld I. III—II9. l.)
- 307a. *T. Casper Helths* sächsische Abstammung. Korbl. d. Ver. f. sieb. Landesk. 6—7. sz.
308. *Tóth László*. Palma Károly Ferencz élete és munkái. (Rózsahegy-i főgymn. 1913/14. értes. 5—18. l.) — *Ism. d. Bp. Sz.* 159. köt. 480. l.
309. *Wengraf, Alice*. Aus den Denkwürdigkeiten der Helene Kottanerin, 1439—1440. Ung. Rundschau 434—441. l.
310. *Wertner, Moritz*. Glossen zu Michael Beheims historischen Gesängen. Ung. Rundschau 841—871. l.

2. Történet általában.

311. *Andrássy Gy. gr.* A magyar állam fennmaradásának ... okai. 3-ik köt. — *Ism. R. Kiss István*. Századok 214—221. l.
312. *Bangha Béla*. Jellemrajzok a kath. egyház életéből. 2. kiad. 1. köt. Tudósok, írók és művészek. 2. köt. Államférfiak. 3. köt. Hadvezérek, katonák. Budapest, 1914. Mária-kongregáció. (Magyarországi vonatkozásúak a 2. köt.-ben: Galanthai Eszterházy Miklós gróf, Magyarország nádora, 3. köt.-ből: Hunyadi János, hadvezér, Magyarország kormányzója; császári és szitnyai Koháry István gróf, országbíró, költő és hadvezér.) 4. köt. Egyháziak, szerzetesek. (Panaszi Pázmány Péter, bíboros, esztergomi érsek.) — A 3—4. köt. *ism. Kath. Sz.* 855. l.
313. *Benedek Elek*. Nagy magyarok élete. 2. kiad. 1. Attila. Árpád. Szent István. Szent László. Könyves Kálmán. IV. Béla. 2. Nagy Lajos. Hunyadi János. Mátyás király. 10. Széchenyi István. 11. Wesselényi Miklós. Fáy András. 12. Vörösmarty Mihály. Bolyay Farkas. Jósika Miklós. br. Batthyány Lajos gr. Kemény Zsigmond br. Budapest, 1914. Athenaeum. (8-r. 136, 152, 180, 111, 144 l.)
314. *Botto, Julius*. Krátka historia slovákov. Turčiansky Sv. Martin, 1914. (8-r. 2 lev., 96 l.) 1 K.
315. *Fábián Ferencz*. Föderativ Ausztria — föderativ Magyarország. P. H. 84. sz.
316. *Garbolczi. G.* Napról-napra. Debrecz. Prot. Lap 28. 29. — 39. 41. 42. 45. 47. 48. 50. 51. sz.

317. *Hollós István*. A magyar faj jövője. Nemz. Kultura 139—143. l.
318. *Karácsonyi János*. A moldvai csángók eredete. Századok 545—561. l. (Külön is megjelent. 8-r. 19 l.)
319. *Karácsonyi János*. Kik voltak s mikor jöttek hazánkba a bőszi örmények vagy izmaeliták. 1913. — *Ism. Istvánfi G.* Arch. Ert. 52—54. l.
320. *Kiss Mihály*. A magyar államiság uralmának symbolumai s azok gondozása. Bars 4., 5. sz.
321. *Kiss Sándor*. A magyarság kilátásai a fajok létharczában. Nemz. Kultura 125—135. l. és Népnével. Közl. 31. évf. 18. 19. sz.
322. *Láng L. br.* A statisztika története. 1913. — *Ism. Erdélyi Alajos*. Századok 223—227. l. — *Kovács Gábor*. Közgazd. Sz. 51. köt. 1—13. l. — *Jehlicska Ferencz*. Religio 375—379. l.
- 322a. *Laszowski, E.* Prilog za povijest Vlahu u Dalmaciji, Vjesnik 318. l.
323. *Molnár Viktor*. Magyar imperialismus. Uránia 145—149. l.
324. *Palóczy Edgár*. Albán telepek Magyarországon. P. H. 132. sz.
325. *Péter János*. A Székelyföld és székely nagyjaink. I. köt. Kézdivásárhely, 1914. Turóczi J. (8-r. 250 l.) (Tartalmából megemlítendő : Zsögön Zoltán : Apor Péter életrajza. Biró Lajos : Bod Péter. Gajzágó Lenke : Cserei Jánosné. Szilveszter Ferencz : Cserei Mihály. Péter János : Fogarasy Mihály. Szilveszter Ferencz : Mikes Kelemen. Szentmártoni Kálmán : Orbán Balázs.)
326. *Pituk Béla*. A magyarok vagy az oláhok laknak-e régibb idő óta az országban? P. H. 28. sz.
327. *Polónyi Géza*. A királykoronázás Magyarországon. Új Nemzedék 3—4.
328. *Szádeczky Lajos*. A székelyek eredete. Székely Nép 2. sz. és Kolozsv. Sz. 1. sz.
329. *Takáts Sándor*. Régi magyar asszonyok. (Az Élet könyvei.) Budapest, 1914. (8-r. 341 l.) — *Ism. d. f. Magy Kultura 277. l.* — *Prónai Lajos*. M. Középisk. 167. l. — *Saskeőy Béla*. Kereszt. Tanító 10. sz. — Vas. Ujs. 7. sz.
330. *Tamás Károly*. Történelmi felolvasások. 1. Történet, történelem. 2. A magyarság jövője. 3. Magyar, német, román érdekközösség. Besztercze, Botschar T. ny. 1914. (8-r. 85 l.)

3. Részletes történet 1301-ig.

V. ö. 286. 313. 319. 867.

331. *Bódiss Jusztin*. Szent István, a honmentő és második honalapító. Egyházi beszéd. A bécsi kapuczinus templomban 1914. aug. 30. Wien, 1914. (8-r.)

- 331a. *Cuk, Juraj*. Pripadnost nekih ugarskih županija hrvatskome kraljevstvu u XII. i XIII. vijeku. Vjesnik 155—195. l.
- 331b. *Czimer Károly*. Az Árpád-házi királyok várjobbágysai. Szeged, 1914. (8-r. 54 l.) — *Ism. Hómann Bálint*. Hadtört. Közl. 662—664. l.
- 331c. *Czimer Károly*. Az Árpád-házi királyok apródjai. 1912. — *Ism. Hómann Bálint*. Hadtört. Közl. 660—662. l.
332. *Daykó Jenő*. A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánczi íróknál. 1910. — *Ism. Miskolczi Gyula*. Tört. Sz. 387—396. l.
333. *Domanovszky, Alexander*. Zur Frage der Thronfolge im Zeitalter der Árpáden. Ung. Rundschau 538—567. l.
334. *Erdélyi László*. Árpádkori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései. Tört. Sz. 517—561. l.
335. *Erdélyi László*. Anonymus korának társadalmi viszonyai. Tört. Sz. 191—211. l. — *Tagányi Károly*. Válasza. U. o. 435—451. l.
336. *Frollo, J.* Istoria sf. Elisabeta de Ungaria. Revista Catol. 1—2. sz.
337. *Horn Emil*. Szent Erzsébet befolyása a társadalomra. Ford. Walter Gyula. Esztergom, 1914. Laiszky-ny. (8-r. 149 l.) 3 K.
338. *Karl Lajos*. Veszprémi boldog Helén élete. Kath. Sz. 765—768. l.
339. *Lovas Elemér*. Árpád-házi B. Margit és kora. (Kolozsvári értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből. 4. sz.) Pápa, 1913. Hajnóczky Á. (8-r. 181 l.) 3 K.
340. *Lovas Elemér*. Mit jelent nekünk Árpád-házi »Szent Margit?« A Cél 48—51. l.
341. *Madzsar, Emerich*. Die Legende des heiligen Gerhard. Ung. Rundschau 288—298. l.
342. *Marmorstein Artúr*. Új adatok a kazárok történetéhez. E. Ph. K. 148—152. l.
343. *Mauks Ernő*. Az Árpádok kihalásáról. P. H. 64. sz.
344. *Moravcsik Gyula*. A csodaszarvas mondája a bizánczi íróknál. E. Ph. K. 280—292. 333—338. l.
345. *Nagy Géza*. Trónöröklés az Árpádok alatt. Turul 19—25. l.
346. *Némethy Lajos*. Hol született Árpád-házi Boldog Margit? Kath. Sz. 615—618. l.
347. *Papp Imre*. A királynői hatalom az Árpádok korában. Szentgyörgyi kath. főgymn. 1913/14. értes. 3—34. l.
- 347a. *Páthy János*. Bánk bán kora. Kecskem. Katona J.-kör 1905—12. évkönyve 53—60. l.
348. *Pongrácz, Alexander*. Urgeschichte der Magyaren. 1912. — *Ism. D. S. Századok* 518—520. l.
349. *Prohászka Ottokár*. Szent István király alakja 1914-ben. Élet 36. sz.
350. 1—6. Katona Bánk bánjának történeti háttére. P. H. 93. sz.

351. *Sas Andor*. Görres és a magyar hunmonda. E. Ph. K. 152—154. l.
352. *Szabó László*. Az Árpád-kori magyar építőművészet. (8-r.) — Ism. *Petrík Albert*. Építő Ipar 4. sz.
353. *Tarján Kristóf*. A szolgáló népek. (Szent István korától az arany bulláig.) Dévai áll. főreálisk. 1913/14. értes. 3—43. l.
354. *Vámbéry Ármin*. A magyarság bölcsőjénél. A magyar-török rokonság kezdete és fejlődése. Budapest, 1914. Athenaeum. (8-r. 223 l.) 3 K.
355. Vérbulcsu mondai hitele. Ethnogr. 341. l.
356. *Wertner Mór*. Kihaltak-e az Árpádok 1301-ben? Turul 26—42. 55—62. 109—127. l.
357. Zempléni közokiratok a Zichy-kódexben. Árpád-koriak 1280—1293. Közli *Dongó Gy. Géza*. Adal. Z. V. T. 210—217. l.

4. 1302—1526.

- V. ö. 309. 310. 312. 313. 697. 705. 722. 723. 754. 843. 850. 912. 1049.
358. *Angyal Dávid*. Die diplomatische Vorbereitung der Schlacht v. Várna. — Ism. *Bullet. de l'Inst.* 2. sz.
359. *Bartha József*. Újabb vélemények a Toldi-mondáról. (Toma : Élet és irodalom 258—265. l.) — Ism. *Heinrich Gusztáv*. E. Ph. K. 234—236. l.
360. *Dabrowski, Jan*. Elżbieta Łókietskowa. (Sprawozdan. Akad. Umiej. w Krakowie. 1913. 7. sz.) Ism. *Divéky Adorján*. Tört. Sz. 606. l.
361. *Divéky Adorján*. Egy krakói adat. Közl. Sz. vm. m. 92—95. l. (1512. nov. 27. kelt oklevelet közöl. Ebben a krakói tanács felszólítja Brenndorfer Pál lőcsei polgárt, hogy Behr Gáspár krakói polgárral szemben való tartozásának tegyen eleget.)
362. *Divéky Adorján*. Zsigmond lengyel herceg II. Ulászló udvarában. Századok 449—463. 562—576. l. (Külön is megjelent. 8-r. 32 l.)
363. *Divéky, Adrian v.* Prinz Sigmund v. Polen am Hofe Wladyslaws II. Ung. Rundschau 775—810. l.
364. *Fraknoi Vilmos*. Wenzel király megválasztása 1301-ben. Századok 81—88. l.
365. *Fraknoi, Wilhelm*. Wenzels Wahl zum König von Ungarn. (1301.) — Ung. Rundschau 532—537. l.
366. *Horvat, Karlo Pl.* Prilozi za hrvatsku povijest iz arhiva rimskih. Starine 34. köt. 64—172. l. (1463—1607.)
- (Hunyadiak.) 367. Beatrix (Aragoniai) magyar királyné életére vonatkozó okiratok. Gerevich Tibor és Jakubovich Emil közreműködésével közli *Berzeviczy Albert*. (Magyar Történelmi

- emlékek. I. oszt. 39. köt.) Budapest, Akadémia, 1914. (8-r. LXVII, 544 l.) 15 K. — Ism. *Marczali H.* P. Lloyd 116. sz. — *Loserth.* Hist. Ztschr. 17. köt. 669. l.
- 368. *Berzeviczy, A.* Beatrix de Aragon. 1912. — Ism. *Pekár Gyula.* Tört. Sz. 152. l.
- 369. *F. I. id.* Mátyás király Gömörben. Vas. Ujs. 23. sz.
- 370. *Fraknói Vilmos.* Hunyadi János származása és a vajdahunyadi freskók. Turul 53—55. l.
- 371. *Fraknói Vilmos.* Mátyás király és a Hohenzollernek diplomáciai érintkezése. Tört. Sz. 61—99. 212—256. l. (Külön is megjelent. 8-r. 84 l.)
- 372. *Fraknói Vilmos.* Mátyás törekvései a császári trónra. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XXIII. köt. 9. sz.) Budapest. 1914. Akadémia. (8-r. 86 l.) 2 K.
- 373. *Kemény Lajos.* Mátyás király lakodalma és Kassa. Tört. Közl. A. T. vm. m. IV. 176. l.
- V. ö. 312. 313. 912.
374. *K. I. A* macsói bánság története. P. H. 308. sz. (1521-ig.)
375. *R. Kiss István.* Az első magyar közjog. Századok 291—302. 353—369. l.
376. *Knoll István.* Társadalmi és rendi tanácskozás az Anjoukorban. (Történeti értekezések. 9. sz.) Budapest, 1914. Otthonny. (8-r. 56 l.)
377. *Milleker Bódog.* Dél-Magyarország középkori földrajza. II. fele. Temesvár, 1914. Csanádegyh.-ny. (8-r. 113—271. l.)
378. *Milleker Bódog.* A törököknek első betörései Dél-Magyarországba Zsigmond és Albert király idejében és Keve és Krassó vármegyék megszűnése. 1393—1439. Temesvár, 1914. Csanádegyh.-ny. (8-r. 42 l.)
379. *Ortway Tivadar.* Mária, II. Lajos magyar király neje. (1505—1558.) Magyar Történeti Életrajzok. Budapest, 1914. Athenaeum. (8-r. 458 l.) 16 K.
380. *Ortway Tivadar.* Habsburgi Mária és férje, II. Lajos magyar király katolikus igazhívóságának kérdése. 1913. — Ism. *Takáts György.* M. Középisk. 496. l.
381. *Ortway, Theodor.* Die Schlacht von Mohács, ihre Ursachen und Folgen. Ung. Rundschau 592—636. l.
382. *Szabó Dezső.* A pozsonyi béke. 1491. nov. 7. Századok 383—403. l.
383. *Szabó Dezső.* Rákosnak hívták-e Magyarországon az országgyűlést? Századok 760—766. l.
384. *Teutsch, Fr.* Der Erbvertrag zwischen Wladislaus II. und Maximilian I. 1491. Korr. Bl. Ver. Siebenb. Landesk. 105—107. l.

385. *Thallóczy, Lajos*. Frammenti relativi alla storia dei paesi situati all'Adria. (Archeografo triestino. Vol. VII. fasc. Ser. III. [Külön is. Trieste, 1914. 8-r. 85 l.])
386. *Ursu, I.* Alianța lui Ștefan cel Mare cu Ungaria. Telegraf. Roman. 48—50. sz.
- V. ö. 226.
387. *Ursu, I.* Bătălia de pe Câmpul Panii 1479. Revista pentru istorie stb. 1913.
388. *Vajda György*. Utazás Rómába 1494-ben. P. H. 40. sz. (János, bártfai káplán utazásáról.)
389. *Wertner Mór*. Egy ismeretlen székely ispán. Turul 129. l.

5. 1526—1711.

- V. ö. 294. 301—304. 307. 308. 312. 366. 688. 692. 693. 701. 706. 707. 730. 734. 738. 748. 785. 791. 796. 843. 851. 852. 862. 897. 902. 915. 939. 942. 943. 995. 1061.
390. *Arday Pál*. Rákóczy Zsigmond fejedelem választásához. Erd. Múz. 127. l.
- (*Basta.*) 391. *Basta György*. ...levelezése és iratai. Közli Veress Endre. 2 köt. 1909—13. — Ism. *Gárdonyi Albert*. Századok 321—327. l. — *Veress É.* válasza u. o. 650. l.
- 392. *Basta György* hadvezér 1603-iki főjelentése és erdélyi kancelláriájának formula-könyve. Kiadta Veress Endre. Pótlékul a M. T. Akadémia »Basta György hadvezér levelezése és iratai«. cz. kiadványához. Budapest, 1914. Athenaeum. (8-r. 63 l.) 2 K.
- (*Bethlen G.*) 393. Bethlen-kiállítások Kolozsvárt. Századok 156. l.
- 394. *m. k.* »A szent békességnek factori.« Prot. Egyh. Isk. Lap 34. sz. (Bethlen Gábor levele Illésházy Gáspárhoz. 1619. szept. 12.)
- 395. *Makkai Ernő*. Bethlen Gábor emlékezete. Kolozsvári ref. kolleg. 1913/14. értes. 31—38. l.
- 396. *Makkai Ernő*. Bethlen Gábor országalkotó politikája. Erd. Múz. 1—20. 65—91. 145—167. l. (Külön is megjelent 4-r. 72 l.)
- 397. *Pelz Béla*. A hainburgi béketárgyalások. 1621. jan. 25.-től ápr. 22.-ig. Századok 477—498. 577—596. l. (Külön is megjelent 8-r. 43 l.)
- 398. *Révész Imre*. Bethlen Gábor, a kálvinista fejedelem. Prot. Sz. 339—358. l.
- 399. *Révész Imre*. Bethlen Gábor mint az események embere és mint esemény. (Részlet a felolvasásából.) Függetl. Székelység 12. sz.
400. *Biró Venczel*. II. Apafi Mihály naplójának eredetije. Erd. Múz. 42—47. l.

401. Dobó (Ruszkai) Ferencznek 1602. évi végrendeletéből. (Töredék.) Közl. *Dongó Gy. Géza*. Adal. Z. V. T. 132—136. l.
402. *Dongó Gy. Géza*. Gombosfalvi Gombos János hatalmaskodása 1637-ben. Adal. Z. V. T. 91. l.
403. *Dongó Gy. Géza*. Magyar rabok és rabnők török-tatár fogásában. Adal. Z. V. T. 62—64. 160—171. 263—266. l.
404. *Dongó Gy. Géza*. Pénteknap szerencsái a »szerencsi király«-nak. Adal. Z. V. T. 186—189. l. (Bocskai.)
- (*Dósa Gy.*) 405. *Balogh György (Vasadi)*. Az 1514-iki parasztlázadás. Uránia 207—214. l.
- 406. *Csizmadia Sándor*. A nagy magyar parasztforradalom. Dósa György. (Világosság-könyvtár 1. sz.) Budapest, 1914. Népszava. (8-r. 176 l.) 1 K.
- 407. *Márki Sándor*. Dósa György. 1913. — *Ism. Marczinkó F.* Uránia 243. l. — *B. L.* Hét 8. sz. — *Pető Sándor*. Új Nemzedék 21. 22. sz. és Elet 14. sz. — *—rácz.* Kath. Sz. 425. l. — *yl.* Hadtört. Közl. 307. l. — *Zuboly*. Vas. Ujs. 20. sz. — *Auner Mihály*. Korr. Bl. Ver. sieb. Landeskr. 138—143. l. — *Nemz. Isk.* 37. sz. — *p. N.* Pest. Journ. 14. sz.
- 408. *Márki Sándor*. A magyar parasztháború 1514-ben. Hadtört. Közl. 167—189. 386—402. 556—572. l.
- 409. *Nos.* Az 1514-iki husvét. Polit. Hetiszemle 15. sz. és Temesv. Hírl. 86. sz.
- 410. *Somló Ferencz*. Dózsa György emléke. P. H. 46. sz.
- 411. *Trostler József*. Dósa György a XVII. század német irodalmában. — Rövid ism. Irodalomtört. 223. l.
412. *Evetovits János*. A bács megyei főispánok beiktatása Bácsban. (A török hódoltság után.) Bács megye. 1. sz. Eleje az 1913. 51. sz.-ban.
413. *Fest Sándor*. Sydnam Poyntz angol katona kalandjai Magyarországon. (1626.) Tört. Sz. 100—103. l.
414. *Fest, Alex.* Die Erzählung Türkisch Spy (1687—93.) über Ungarn. Ung. Rundschau 441—445. l.
415. *Goldschmiedt Kálmán*. A trónörökösödés kérdése az 1687—1688-iki országgyűlésen. (Történeti értekezések 7. sz.) Budapest, 1914. Neuwald-ny. (8-r. 47 l.)
416. *Hodos, N.* Corespondența diplomatică și rapoarte consulare franceze 1603—1824. (Harmuzaki-gyűjtemény XVI. köt.) — *Ism. Bullet. de l'Institut.* 4. sz.
417. *Holub József*. Reinhold Lubenau utazásai Magyarországon a XVI. század végén. Vas. Ujs. 11. sz.
418. *Homonnai Betti*. Veér Judit életrajza. Budapest, 1914. Pesti ny. r.-t. (8-r. 63 l.)
419. *Jelavić, Vjekoslav*. Pismo zagrebačkoga biskupa i horvatskoga bana Josipa Draškovića kardinala Karlu Lorenskomu iz Beča 21. marta 1569. Starine 34. köt. 57. l.

420. III. Károly király pártját fogja Rákóczi Júliának 1712-ben. Ford. *Dongó Gy. Géza*. Adal. Z. V. T. 59—62. l.
421. *Kemény Lajos*. Valami nemes ülés felől. Tört. Közl. Abauj-Torna vm. mult. IV. 177—178. l. — (Czeczey Péter levele Szabó Imréhez. Nádasd. 1562. 19. Mart.)
422. *Keréghyártó Elek*. Zrinyi Ilona emlékezete. Népnevelő 8. sz.
423. *Krnić, Bogoljub*. Ivan Pastor Zagrepčanin, politički agent kralja Ferdinanda I. Rad jugosl. Akad. Knj. 201. 67—174. l.
424. *Kujáni Gábor*. Brodarics István szereplése János király oldalán. Századok 34—51. 106—125. l.
425. (1. Lipót korához.) 425. *Guillot, G. Léopold I.* Les Hongrois, les Turcs. — Ism. *Lukács Károly*. Tört. Sz. 152—155. l.
- 426. Rozgoni Lakatos János suplikatiója. (1694.) Közli K. L. Tört. Közl. A. T. vm. m. IV. 180. l.
427. *Löcsey Mária*. Báthori Zsófia. 1628—1680. Életrajzi vázlat. (Történeti értekezések 8. sz.) Budapest, 1914. Neuwald utóda ny. (8-r. 47 l.)
428. *Lukinich Imre*. A kuruczkor költészetéhez. Századok 78. l.
429. *Lupaș, Joan*. Principele ardelean Acațiu Barcsai și Mitropolitul Sava Brancovici. (1658—1661.) — Ism. *Gagyí Jenő*. Századok 732. l. — *Dragomir S.* Transilvania 29. l. — *Stoica E.* Luceafarul 26. l. — *Junior*. Revista Teol. 94. l.
430. *Mohl Antal*. Győr eleste és visszavétele. 1594—1598. (Dióhéjban.) Győr, 1914. Egyh. ny. (8-r. 49, 1 l.) 40 f. — Ism. *Lám Frigyes*. M. Középisk. 368—370. l. — *Velics László*. M. Kultura 279. l.
431. *Mikes legutolsó levele*. Közli *Kulcsár Gyula*. M. Paizs 15. sz.
432. Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium. Vol. XXXV. Monumenta habsburgica regni Croatiae, Dalmatiae Slavoniae. Vol. I. Habsburški spomenici kraljevine Hrvatske. Dalmacije i Slavonije. Uredio *Emilij Laszowski*. Knj. I. od godine 1526. do godine 1530. U Zagrebu, 1914. Jugosl. Akad. (8-r. VIII., 529, 1 l.)
433. *Gróf Nádasdy Ferencz és gr. Zrinyi Miklós levele*. Közli *Noszlopy Tivadar*. Orsz. Világ 19. sz.
434. *Novák Béla*. A szentgotthárdi csata. Szombathelyi Ujs. 89. sz.
435. Oklevéltár, Török-magyar —. 1533—1789. A konstantinápolyi levéltárakban gyűjtötte és magyarra fordította néhai *Karácson Imre*. Szerkesztették *Thallóczy Lajos, Krccsmárik János, Szekfű Gyula*. Fraknói Vilmos alapjából kiadta a Szt. István Társ. tudom. és irod. osztálya. Budapest, Stephaneum. 1914. (8-r. 416 l.) 8 K. — Ism. *Lukács József*. Kath. Sz. 907—909. l.
436. *Ötvös Lajos*. Az 1637—38. évi országgyűlés. Budapest, 1914. Stephaneum. (8-r. 45 l.)
- (Pázmány.) 437. *Dudek János*. Pázmány Péter politikai és kulturális működése. Alkotm. 133. sz.
- 438. *K. Kovács Gyula*. Pázmány Péter. B. H. 199. sz.

- 439. *Tóttössy Mihlós*. Pázmány Péter és a 30 éves háború. Alkotm. 327. sz.
- V. ö. 312.
- 440. *Payr Sándor*. Protestáns volt-e Nádasdy Tamás? Prot. Sz. 408—423. 475—489. l.
- 441. II. *Petrőczy István* és *Révay Erzsébet* levelei. Közli H. Ösvény 41—51. 183—192. l. (Eleje a mult évi folyamában.)
- 442. Rácztámadás 200 év előtt. Nagykőrösi Hirl. 59—61. sz. (Balla G. Nagykőrösi Krónikából közli a leírást.)
- (Rákóczi.) 443. *Andrássy Gyula gr.* A száműzött Rákóczi. (Olcsó Könyvtár 1750—51. sz.) Budapest, 1914. Franklin T. (16-r. 60 l.) 40 f. — Lásd Husz. Száz. 30. köt. 685. l.
- 444. *Ballagi Aladár*. »A száműzött Rákóczi« (kivonat). Akad. Ért. 412—429. l. és M—g. 118—120. sz.
- 445. »Ballagi Aladár — a Rákóczi-gyalázó könyvről«. M—g. 62. sz.
- 446. *Brisits Frigyes*. Szent Ágoston és Rákóczi Ferencz vallomásai. Pécs, 1914. (8-r. 72 l.) — Ism. Közműveltség 248—252. l.
- 447. b. s. Hol nyugszik Rákóczi szíve? P. H. 121. sz.
- 448. *Egy radikális*. A radikálizmus és a Szekfű-ügy. (Különvélemény.) Új Nemzedék 16. sz.
- 449. *Hannibal Kristóf*. II. Rákóczi Ferencz és a huszti országgyűlés. Nagyág 14. sz.
- 450. *Hengelmüller*. Franz Rákóczi II. 1913. — Ism. *Wertheimer Ede*. N. Fr. Presse 17751. sz. — *Jorga N.* Bulletin stb. 211. l.
- 451. *Hevesy Andor*. Rákóczi Ferencz Franciaországban. Vas. Újs. 23—25. sz.
- 452. *Hitter Mihlós*. Rákóczi életéből. Czeglédi Ujs. 20—21. sz.
- 453. Hogyan élt Párisban II. Rákóczi Ferencz? Szombathelyi Ujs. 83—84. sz. (Giay Károly közli gr. Erdődy László és Lajos levelét atyjokhoz. Páris, 1717. jan. 22.)
- 454. *Horváth Dezső*. A bujdosó Rákóczi. Petrozsény és vid. 21. sz.
- 455. *I. B.* A Rákóczi-mozgalmak után kegyelmet kapott szepesi kurucok névsora. Közl. Sz. vm. m. 101. l.
- 456. Igazságot Szekfű Gyulának! Győr, 1914. Wolf Gy. (8-r. 30 l.) 40 f.
- 457. *Kalmár Antal*. Rákóczi kalózfejedelemsége. M—g. 129. sz.
- 458. A kirablott és elárult Rákóczi. (»Nemzeti munka« a fejedelem száműzése után. Osztrák udvari kémek Rodostóban.) M—g. 76. sz.
- 459. *Lakatos László*. Szekfű és a radikálizmus. Szociálpolit. Sz. 214—218. l.
- 460. *Landauer Béla*. Miért ragaszkodott Rákóczi a fejedelem-séghez? (Részlet.) Alkotm. 111. sz.
- 461. *Leval, André*. Une poésie française en l'honneur de François Rákóczi Réimprimée. Budapest, 1914. Ranschburg. (8-r. 13 l.) — Rövid ism. Z. B. Irodalomtört. 440. l.
- 462. *Márki Sándor*. A száműzött Rákóczi. Bp. Sz. 158. köt. 161—179. l.
- 463. *Márki Sándor*. Rákóczi-ról és Thalyról. (A Szekfű-könyv bírálata.) M—g. 77. sz.
- 464. *Márki Sándor*. A Rákóczi-kultusz kifejlődése. M—g. 88. sz.

- 465. *Márki Sándor*. Gróf Gyulai Ferencz naplója Rákócziról. Hunyadm. tört. társ. 22. évkönyve 6—17. l.
- 466. *Márki, Alexander*. Ein russisch-ungarisches Bündnis im Jahre 1707. Ung. Rundschau 165—177. l.
- 467. *Myskovszky Ernő*. II. Rákóczi Ferencz nagysárosi várkastélya. Vas. Ujs. 15. sz.
- 468. *Peisner, Ignaz*. Rákóczi im Exil. Ung. Rundschau 413—425. l.
- 469. Rákóczi arcképe. (Kortársak feljegyzései Rákócziról.) Új Nemzedék 15. sz.
- 470. Rákóczi rágalmaozói osztrák kémek voltak. (A fejedelem szíve Franciaországban.) M—g. 73. sz. (Chélardművéről.)
- 471. *Schöner Ferencz*. Munkáctól Rodostóig. II. Rákóczi Ferencz élete. Budapest, 1914. Szt. István T. (8-r.) 60 f.
- 472. *Schöpfung Aladár*. Disputa. Nyugat I. 500—502. l. — *Szilágyi Géza*. U. o. 502—504. l. — Thaly Kálmán revíziója. Nyugat I. 183—189. l. (Szekfű könyvéről.)
- 473. *Somogyi Vilmos*. A nagy száműzött. Erzsébetfalvai Közl. 24—26. sz.
- 474. *Syrion*. A Hôtel de Transsylvanie. Hét 14. sz.
- 475. *Szederkényi Nándor*. Rákóczi neve s emléke a nép között. M—g. 101. sz.
- 476. *Szekfű Gyula*. A száműzött Rákóczi. 1913. — *Ism. Domonovszky Sándor*. M. Figy. I. 374—384. l. — *Márki Sándor*. Élet 13. sz. — *Halász Imre*. Nyugat I. 588—599. l. — *L. G. Gy.* Irodalomtört. 138. l. — *P. I.* »A tudomány szabadsága.« U. o. 345. l. — *Laczkó Géza*. Husz. Száz. 30. köt. 533—538. l. — *Marczinkó Ferencz*. Uránia 89. l. — *Pethő Sándor*. Új Nemzedék 13. sz. — *Radnai Oszkár*. A Cél 390—393. l. — *ri*. Prot. Sz. 301—304. l. — *Thallóczy levele*. P. Lloyd 74. sz. — *Sz. L.* A Szekfű-ügy halálára. Hét 30. sz. — *M. Figyelő* II. 62. l. — *C. F. Siebenb.* Deutsch. Tagbl. 12299. 12300. sz. — *Bertalan Vincze*. »Rákóczi Ferencz dicső emléke és a magyar tanítóság.« Tanító 14. sz. — *Lévai Órálló* 23—25. sz. — *K. Stolle Leóné*. Nyirvidék 38. sz. Vas. Ujs. 5. sz. — *Irod. tört.* Közl. 382. l. — *ó*. Vágvölgyi Lap 16. sz. — *Kumlik Emil*. Pressb. Ztg. 161. reg. sz. — *Mánya Ferencz*. Székely Ujs. 41. sz.
- 477. *Szekfű Gyula*. Felelet a száműzött Rákóczi dolgában. Akad. Ért. 251—260. l. (Külön is megjelent 8-r. 12 l.) 50 l. — *Nagybán Ferencz*. Szekfű felelete. Alkot. 83. sz.
- 478. *Szekfű Gyula*. Újabb válasz bírálóimnak. Tört. Sz. 452—480. l. (Külön is. Budapest, 1914. Szerző. 8-r. 31 l.) 40 f. — *Márki Sándor*. Tört. Sz. 634. l. — *Szekfű Gy.* Megjegyzések. U. o. 635—637. l. — *Sz. L.* A Szekfű-ügy halála. Hét 22. sz.
- 479. *Takács József*. Rákóczi emléke. Czeglédi Ujs. 19. sz.
- 480. Történetírók, egyet. tanárok, főiskolai történettanárok nyilatkozata. Tört. Sz. 424—429. l. (Közl. a B. H. és Az Ujs. ápr. 29. számából.)

- 481. *Túri Béla*. Szekfű pszichológiája. Alkotm. 88. sz.
- 482. *Z. I.* A Slovensky Týždeník Szekfű könyvéről. A Cél 378—380. l.
- 483. *Z. V. II.* Rákóczi Ferencz és Eszterházy Pál. (Két kiadattal okmány a fejedelem jellemrajzához.) P. N. 150. sz.
- 484. *Simonfi János*. Rosnyai Dávid naptári feljegyzései. Erd. Múz. 108—126. l.
- 485. *Sonleithner István*. I. Rákóczi György kapcsolata az oláh vajdákkal. Bölcsészettudományi értekezés. Budapest, 1914. Franklin-ny. (8-r. 32 l.)
- 486. *Takáts Sándor*. Csonkabég és Czunkenberg. (Képpel.) Vas. Ujs. 15. sz.
- 487. *Takáts Sándor*. A komáromiak csatája 1583-ban. Komáromi Ujs. 34. sz.
- 488. *Takáts Sándor*. A lázadó. B. H. 165. sz. (Kollonits Szigfrid.)
- 489. *Takáts Sándor*. Batthyányné Svetkovics Kata. Az Ujs. 85. sz.
- 490. *Takáts Sándor*. Thúry György lantosa. B. H. 85. sz. (Alistáli Márton.)
- 491. *Takáts Sándor*. Török rabok szabadulása. Vas. Ujs. 3. sz.
- 492. *Takáts Sándor*. Nádasdy Tamás házassága. Vas. Ujs. 10. sz.
- 493. *Takáts Sándor*. Egy XVI. századi alispán. Az Ujs. 305. sz. (Bejczy Gergely vasvármegyei alispánról.)
- (Thököly.) 494. *Bruckner Győző*. Gróf Thököly Imre késmárki udvartartása. Közl. Sz. vm. m. 1—30. l.
- 495. *Kosári István*. Thököly a francia irodalomban. Budapest, VI. ker. főgymn. 1913/14. értes. 10—63. l.
- 496. *Kuncz Aladár*. Thököly a francia irodalomban. — *Ism. Halász Imre*. Nyugat II. 187—189. l.
- 497. *Ursu*. Din influențele politice europene asupra istoriei noastre. Moise-Vodé. 1529—1530. — *Ism. Bullet. de l'Inst.* 2. sz.
- 498. *Veress Endre*. Mikor lett protestáns? Berzeviczy Márton? Századok 149—154. l. — *Erdélyi Alajos*. Válasza. U. o. 350. l.
- 499. *Vucetic, A.* Un' escursione di Pietro Zrini in Dalmazia nel 1654. (Nuovo Archivio Veneto 1913 jul.—sept.) — Rövid *ism. J. N. Bulletin stb.* 72. l.
- 500. *Závodszy Levente*. Gróf Thurzó Imre wittenbergi utazása 1615-ben. Budapest, VII. ker. (István-u.) főgymn. 1913/14. értes. 3—9. l.
- 501. Zemplén vármegye követi utasítása 1606-ból. Közli *Dongó Gy. Géza*. Adal. Z. V. T. 19—21. l.
- (Zrinyi M.) 502. *Haller Jenő*. Milyen vallású volt a Zrinyiász hőse? P. H. 127. sz.
- 503. *Mihóczy Rezső*. Zrinyi és Montecuccoli polemiája. Budapest, 1914. (8-r. 51 l.) — *Ism. Hadtört. Közl.* 482. l.
- 504. *Takáts Sándor*. Zrinyi Miklós a rágalmozóiról. B. H. 135. sz.
- 505. *Weber Arthur*. Der Tod des Dichters Zrinyi. Ung. Rundschau 186—189. l.

506. *Zsinka Ferencz.* Losonczi Bánffy Dénes és kora. (Életrajzi vázlat.) (Történeti értekezések 4. sz.) Budapest, 1914. Merkantil-ny. (8-r. 72 l.)
507. *Zsögön Zoltán.* Apor Péter életrajza. (Péter : A Székelyföld I. köt. 3—5. l.)

6. 1712—1849.

- V. ö. 305. 306. 313. 415. 703. 718. 760. 765. 766. 812. 825. 874. 886. 892. 914. 1058.
508. *Apponyi, Rodolphe.* Journal du comte —. 1. 2. 1913. — *Ism. Gányi Bertalan.* Századok 221—223. l. — *Élet* 17. sz. — *Gesztesi Gyula.* »Forradalmak között« címme! M. Figy. II. 125—133. l. — A III. köt. *ism. Wertheimer E. P. Lloyd* 161. sz. — P. Napló 304. sz.
509. *Bánk Ernő.* A szabad kir. városok kérdése az 1843—44. országgyűlésen. Bölcsészetdoktori értekezés. Budapest, 1914. Bichler-ny. (8-r. 48 l.)
510. *Dragomir, Silviu.* Curtea din Viena și mișcarea politică a Românilor din Ardeal in anii 1791—1792. Transilvania 7—12. l. *Ism. Bullet. de l'Inst. I.*
511. *Dragomir, S.* Încercări de înțelegere între Români și Ungari. Luceafarul 2. sz.
512. *Ferenczi Sándor.* Barcsay Ábrahám halálának napjáról. Erd. Múz. 57—60 l.
513. *Gerő, Edmund.* Eine artige Stadt. N. Pest. Journ. 131. sz. (Fischer J. V. 1802-iki magyarországi utazásáról.)
514. *Gesztesi Gyula.* 1814. A Napoleon-kultusz Magyarországon. M. Figy. III. köt. 185—198. l.
- (Görgei.) 515. *Görgei tábornok* levelei Doleschall Gábor orvoshoz. Visegrád, 1884. júl. 30.; 1886. aug. 12.; 1886. okt. 31. Közli *Xantus Jánosné.* Temesv. Hirl. 195. sz.
- 516. *Görgei Albert.* Görgeiek a vármegye és a haza szolgálataiban. Közl. Sz. vm. m. 86—88. l.
- 517. *Lovik Károly.* Görgei. M. Figy. I. 7—16. l.
- 518. *Réz Mihály.* Görgei Arthur. M. Figy. IV. köt. 133—136. l.
- 519. *Voinovich Géza.* Görgei és az irodalom. Bp. Sz. 158. köt. 239—275. 387—418. l. Részlet belőle. Akad. Ért. 205—208. l.
520. *Hangay Oktáv.* Bismarck herczeg első utazása magyar földön. Erdély 2. sz.
521. *Horvat, Karlo Pl.* Zapisci od 1752—1759. Ivana Josipovića, Župnika križevačkoga. Prilozi za povijest hrvatsku u XVIII. vijeku iz »liber memorabilium« Župe križevačke. Starine 34. köt. 305—365. l.
- (II. József korához.) 522. Anno 1788. Fő Tisztelendő Virág Mihály ur a Duna mellyéki Püspök ezen könyörgést írta és

- prédikáltatta a Török Háború alkalmatosságával. Közli y—y. Prot. Egyh. Isk. Lap 34. sz.
- 523. *II. József* válogatott levelei. Ford. Supka Géza. 1913. — Ism. *Nagy Péter*. M. Kult. 230. l. — *Luitor Ferencz*. U. o. 374. l. — Világ 28. sz. (Részletek a levelekből.)
- 524. *Agoston Péter*. Egy koronás forradalmár. Népszava 63. sz. (II. József.)
- (**Kossuth Lajos.**) 525. *Bányai Károly*. Kossuth és a lengyelek 1848—49-ben. (Falkovszki Gyula visszaemlékezéseiből.) Az Ujs. 22. sz.
- 526. *Csécsey Imre*. Kossuth Lajos külpolitikája. Uj Nemzedék 14. sz.
- 527. *Divéky Adorján*. Kossuth és a hatvanharmadiki lengyel fölkelés. Vas. Ujs. 9. sz.
- 528. *F. E.* Kossuth Lajos Philadelphiában. Budapest 46. sz.
- 529. *Feleky László*. Kossuth Lajos nemzetiségi politikája. M. Figy. I. 177—181. l.
- 530. *Gárdonyi Albert*. A Kossuth-fiuk fogsága. Világ 306. sz.
- 531. A hivatalnok Kossuth. P. H. 71. sz. (Két levele.)
- 532. *K. A.* Visszaemlékezés Kossuth Lajos halálára. P. N. 68. sz.
- 533. *Kossuth Lajos* ismeretlen leveleiből. Közli *Pásztor Árpád*. M. Figy. I. 426—432. l. II. 386—391. l.
- 534. *Kossuth Lajos* és Teleki László ismeretlen levelei. Közli *Pásztor Árpád*. Uj Idők I. 193. l.
- 535. Kossuth Lajos a szabadkőművesek között. Világ 28. sz.
- 536. *Kropf Lajos*. Kossuth Lajos és a szent korona. Tört. Sz. 370—380. l.
- 537. *Milotay István*. A Kossuthok földjén. Uj Nemzedék 16. sz.
- 538. *Paál Jób*. A Kossuth-gyermekek gyámsága. Vas. Ujs. 23. sz.
- 539. *Pompéry Aurél*. Kossuth Lajos 1837—39-iki hűtlenségi perének története. 1913. — Ism. *Lukinich Imre*. Századok 62—64. l.
- 540. A szabadkőművesek és Kossuth Lajos. A Cél 136—138. l.
541. *Lambros, Sp. P.* Σελίδες ἐκ τῆς ἱστορίας τοῦ ἐν Οὐγγαρίᾳ καὶ Αὐστρίᾳ μακεδονικοῦ ἐλληνισμοῦ. 1912. — Ism. *Czebe Gyula*. Tört. Sz. 588—592. l.
542. *Marczali Henrik*. Gróf Zichy Károly levelezése 1809-ben O'Donnell József pénzügyministerrel. Hadtört. Közl. 51—75. l.
- (**Mária Terézia.**) 543. Briefe der Kaiserin Maria Theresia. Herausg. v. W. Fred. — Ism. *Müller-Guttenbrunn Adam*. Siebenb. Deutsch. Tageblatt 12247. sz. — Világ 59. sz. »Nagyasszony címmel.«
- 544. Ein Brief der Kaiserin-Königin Maria Theresia. Pressb. Ztg. 105. sz.
- 545. *Fabó Bertalan*. Mária Terézia-legendák. Az Ujs. 46. sz.
- 546. *Luitor Ferencz*. Mária Terézia halála és a római kuria. Nézeteltérések a bécsi udvar és a vatikán között a »Capella Papale«-ra vonatkozólag. (A Szt. Istv. Társ. . . . felolvasó üléseiből. 89. sz.) Budapest, 1914. Szt. Istv. Társ. (8-r. 55, 1 l.) 1 K 60 f.
- 547. *Marczali, Heinrich*. Vitam et sanguinem. P. Lloyd 11. sz. (Az 1741. szept. 11-iki jelenet pszichológiai oldaláról ír.)

- 548. *Müller-Guttenbrunn, Adam*. Maria Theresia als Erzieherin. Siebenb. Deutsch. Tagbl. 12247. sz.
- V. ö. 695.
- (**Martinovics**.) 549. *Bresztovszky Ernő*. Vértanuk csontjai. Népszava 116. sz.
- 550. *Cs. I. Martinovics*. P. N. 22. sz.
- 551. *Ignotus*. Martinovicsék. Világ 138. sz.
- 552. Martinovics sírja és a vérmező. P. H. 19. sz.
- 553. *Pogány József*. Martinovics és a magyar intellektuel forradalom. Szocializmus VIII. 1. sz.
- 554. *Polónius*. A föltámadt Martinovics. Hét 23. sz.
- 555. *Rózsa Ignác*. Martinovics és társai. 1913. — *Ism. B. L.* Irodalomtört. 286. l.
- 556. *Schröder Béla*. A jakobinusok agnoszkálása. M—g. 141. sz.
- 557. Tizenhat vadgesztenyefa. (Martinovics és társainak sírja.) Új Idők I. 253. l.
- 558. *Váradi Antal*. Martinovics. Az Ujs. 47. sz.
- 559. *Váradi, Anton*. Der Graf Gorani. (Aus dem Leben Martinovits' des Verschwörers.) N. Pest. Journ. 119. sz.
- 560. *Várady Zsigmond*. Martinovics Ignác. (Természet és Társadalom. 9.) Budapest, 1914. Politzer. (8-r. 84 l.) 60 f.
- 561. Véres évfordulón (1795 május 20). M—g. 121. sz.
- 562. *Zuboly*. Egy véres nap krónikái. (Hirlapi tudósítások Martinovics és társai kivégeztetéséről.) M—g. 120. sz.
- 563. *Martonfalvy Elek*. Egy zseniális kalandor a XVIII-ik századból. Pápa és vid. 14. 15. sz. (Klement János Mihály.)
- 564. *Minay Lajos*. Egy redemptiós levél. Uránia márcz. (1751.)
- 565. *Miskolczy István*. Bajtay J. Antal. Budapest, 1914. Élet-ny. (8-r. 134, 1 l.)
- (**Nemesi felkelés**.) 566. *Dongó Gy. Géza*. Kazinczy Ferencz »Punyi« lova 1809-ben. Adal. Z. V. T. 94. l.
- 567. *Goldberger Izidor*. Az utolsó nemesi felkelés és a zsidók. M. Zsidó Sz. 125—128. l.
- 568. *Goldberger Izidor*. Az utolsó nemesi felkelés és a zempléni zsidók. Adal. Z. V. T. 32—34. l.
- 569. *Radványi Miklós*. Insurrectio. Vágvölgy. Lap. 40. 42. sz.
- 570. *Nyáry Albert br.* Haynau. B. H. 49. sz.
- 571. *Old Reporter*. A fejtelen asszony. (Egy érdekes régi okmány.) Új Idők II. 156—158. l. (Tullio Demeterné felségfolyamodványa 1773-ból.)
- 572. *Palatinus József*. A vértanú Sigray gróf. Békésm. Függetlenség 58. sz.
- 573. *Palóczi, Edgar*. Napoleon in Ungarn. Ung. Rundschau 210—213. l.
- 574. *P—r, J.* Revolutionär und Prinzenerzieher. (Zum hundertsten Geburtstage Hyacinth Rónays.) N. P. Journ. 112. sz.
- (**Pragmatica Sanctio**.) 575. *Csekey István*. A pragmatika szankció. B. H. 140. sz. *Pettkó Béla* válasza. U. o. 141. sz. — *Móricz Károly* Tájékoztatása. U. o. 150. sz.
- 576. *Csekey István*. A pragmatika sanctio irott eredetijéről. P. H. 132. sz.

- 577. Habsburg-leányág a magyar trónon. (A kétszázéves női örökösödés.) Új Nemzedék 16. sz.
- 578. *M. H.* A practica sanctio és Erdélyország pecsétje. Századok 244. l.
- 579. *Móricz Károly.* A practica szankció. B. H. 138. és 150. sz.
- 580. *Nos.* A Practica Sanctio eredetije. Polit. Hetiszemle 24. sz.
- 581. A Practica Sanctio eredeti okmányának megtalálása. 1. *M. F.* Az Országos Levéltár munkája. 2. *Kalmár Antal.* Hol vannak a Practica Sanctiók? P. H. 135. sz.
- 582. *Réz Mihály.* A királyi ház törvényei. M. Figy. II. 332—346. 409—424. l.
- 583. *Schiller, Felix.* Die österreichischen Hausgesetze und das ungarische Staatsrecht. Ung. Rundschau 1—40. l. — *Turba G.* Megjegyzése. U. o. 499—501. l.
- 584. *Schuy Gilbert.* Bacsányi János és I. Napoleon 1809. proclamatiója a magyarokhoz. (Történeti értekezések 5. sz.) Budapest, 1914. Stephaneum. (8-r. 101, 1 l.)
- 585. *Seni, Valeriu.* Contribuțiuni la istoria legăturilor Moldovei cu orașul Bistrița din Ardeal. Transilvania 446—455. l.
- (Szabadságharcz.) 586. *Alter, Wilhelm.* Die auswärtige Politik d. ungarischen Revolution 1848/1849. Berlin, 1912. — *Ism. Szociálpolit.* Sz. 36—38. l.
- 587. *Beretzky György* emlékiratából. 1913. — *Ism. Z. Századok* 632. l.
- 588. *Bernstein Béla.* Zsidó hősök a magyar szabadságharcban. Mult és Jövő 468—470. l.
- 589. *Csányi Lászlónak* újabb 12 levele. Közli *Borbély György.* Magy. Pajzs 28. sz.
- 590. *Erdős Ernő.* A köztársasági eszme és az 1848—49-iki hírlapok. Budapest, 1914. Bichler-ny. (8-r. 35 l.)
- 591. *F. E.* Egy szabadsághős özvegye. Budapest, 34. sz. (Gaál László.)
- 592. *Figyelmesy ezredes* emlékiratai. Az eredeti angol kéziratból fordította és jegyzetekkel ellátta Kacziány Géza. M—g. 84—144. sz.
- 593. *Garay Antal.* Párisi és hazai forradalmi emlékeim. 1848—1849. Gyoma, Kner I. 1914. (8-r. 174 l.) 5 K.
- 594. *Gárdos Dezső.* Tanárokról és tanítókról az 1848—49-iki szabadságharcban. Nemz. Iskola 52. sz.
- 595. *Gersić, Gige.* Posle pedecet godina. (Uspomene i refleksije o srpskom pokretu g. 1848. Zemun, 1912. — *Ism. Radonić Jovan.* Letopis. Knj. 297. 116—122. l.)
- 596. *Hendel Ödön.* Egy magyar szabadsághős ünneplése Palermóban. (Tüköry Lajos.) (Képpel.) Vas. Ujs. 3. sz.
- 597. *J. Júlía.* Az aradi vértanúk emlékezete. 1848-iki szabadságharcz története nyomán összeállította: —. Czegléd, 1914. Sebők-ny. (8-r. 16 l.) 50 f.

- 598. *K. A.* Hogyan tárgyalták 1848-ban a főrendek a sajtótörvényt? P. N. 49. sz.
- 599. *Kálal, Karol.* Slovenská revolúcia. Ružomberok, 1914. J. G. Filipču. (8-r. 45 l.)
- 600. *Kuné Gyula.* Egy szabadságharcos emlékiratai. 1913. — *Ism. y—e.* Századok 337. l.
- 601. Keszthelyi levél 1848-ról. M. Paizs 14. sz. — Novák Mihály. Válasz a »Keszthelyi levél«-re. M—g. 15. sz.
- 602. *Kőrösy László.* Id. Tirts Rezső szabadságharczainkban. Esztergom és Vid. 27. 28. sz.
- 603. *Kumlik, Emil.* Als die Russen in Pressburg waren. Pressb. Ztg. 250. sz.
- 604. *Lázár Vilmos* levele Matolai Eteléhez 1848-ban. Közli *Dongó Gy. Géza.* Adal. Z. V. T. 92—94. l.
- 605. *Matolai Etele.* Első találkozásunk az orosz csapatokkal 1849. június 19-én. Felsőmagyarorsz. Hirl. 51—53. sz.
- 606. *Oláh Gyula.* A nehéz idők kezdete. Vas. Ujs. 21. sz.
- 607. Az oroszok beregmegyei szereplése 1849-ben. Bereg 52. sz.
- 608. *Pázmándy Dénes.* Hogy hozták be a muszkát 1849-ben. M—g. 134. sz.
- 609. *Pázmándy Dénes.* A varsói konvenció és előzményei. M—g. 152. sz.
- 610. *Péter János.* Gábor Áron. (Péter: Székelyföld I. 219—225. l.)
- 611. *Somogyi Gyula.* A nagysallói csata emléke. A Tengerpart 90. sz.
- 612. *Somogyi Gyula.* Bem, Simonyi és Kemény. A Tengerpart 17. sz.
- 613. *Sztrajanu, M.* Rolul lui Simion Bărnuțiu în 1848. Luceafărul 287—292. 326—332. l.
- 614. *Szkunzevics Kornél.* Epizódok a magyar hadjáratból. (I.) Iszakov Viszaljievics Miklós emlékiratai. Tört. Sz. 610—629. l. — V. ö. 511.
- (*Széchenyi István.*) 615. *Apáthy István.* Széchenyi István és a nemzeti sajtóságok az emberi továbbfejlődés szempontjából. M. Társtud. Sz. 1912. decz. (Külön is 8-r. 20 l.)
- 616. *Csernoch* beszéde Széchenyiről. Alkotm. 98. sz.
- 617. *Friedreich. I.* Gróf Széchenyi István élete. I. köt. (1791—1840) Budapest 1915 évszámmal. Szt. István t. (8-r. VIII, 440, 1 l.) 10 kor. — *Ism. Népmvelő* 42. sz.
- 618. *Gaál Jenő.* Széchenyi és Kölcsey a nemzeti érzésről. M. Társtud. Sz. 173—183. l.
- 619. Széchenyi eszmevilága. II. köt. Apáthy István, Imre Sándor, Pauler Ákos, Zsilinszky Mihály, Márki Sándor és Gaál Jenő tanulmányai. (Kultura és Tudomány. 12. köt.) Budapest, 1914. Franklin T. (8-r. 142 l.) 1 K 60 f. — *Ism. Komlós Aladár.* Husz. Száz. 30. köt. 837. l.
- 620. Gróf Széchenyi István naplói. Akad. Ért. 129. l. — V. ö. 313. 934.

621. *Szopek Ervin Lóránd*. Az 1805-ik évi magyar országgyűlés története. Budapest, 1914. Élet-ny. (8-r. 50 l.) 2 K.
 622. *Váczy János*. A nemzeti felbuzdulás. (1790.) Századok 257—276. 370—382. l.
 623. *Váczy János*. Kazinczy a szabadelvű és demokrata eszmék szolgálatában. Irodalomtört. 145—161. l.
 624. *Váczy János*. Az 1790. utáni visszahatás és Kazinczy. Bp. Sz. 157. köt. 161—186. l.

7. 1850-től napjainkig.

- V. ö. 116. 712. 772. 914. 930.
 (Andrássy.) 625. *Pethő Sándor*. Az idősebb Andrássy. Uj Nemzedék 4. sz.
 — 626. *Wertheimer (M.) E.* Gróf Andrássy Gyula élete. 1—3. köt. 1912—13. — Ism. *Pethő Sándor*. Századok 55—62. l.
 — 627. *Wertheimer, E.* Graf Julius Andrássy. 2. 3. Bd. — Ism. Ködderitz. Mitteil a. d. histor. Liter. 2. füz.
 — 628. *Wlassics, Jules de*. La politique étrangère du Cte Andrássy. Revue de Hongrie XIII. N° 1. 19—46. l.
 629. *Beretzky Endre*. 1861. márczius 15-ike a kolozsvári ref. kollégiumban. Kolozsvári ref. kollégium 1913/14. értes. 48—53. l.
 630. *Bismarck* Magyarországról. Világ 144. sz. (Feleségéhez írt 4 levél 1852-ből. Ford. Haimann Hugó.)
 631. *Bodor Zsigmond*. Horn Ede emlékezete. Izr. Magy. Irod. Társ. Évkönyve 196—212. l.
 632. *Böhm Károly* élete és művei. 1913. — Ism. Márki Sándor. Századok 327—332. l.
 (Deák F.) 633. *Lábán Antal*. Deák Ferencz a panslavismusról 1843-ban. M. Figy. II. 22—27. l.
 — 634. *Nyáry Albert br.* A Deák Ferencz gyűrűje. A Cél 102—107. l.
 — 635. *Vértes István*. Deák Ferencz és a vármegye. P. H. 154. sz.
 636. *Dóczy, Ludwig*. Zur Genesis des Bündnisses. N. Pest. Journ. 259. sz. (Német szövetségről.)
 (Emigratio.) 637. *Farkas Emőd*. Az emigráció titkos okmányai. (Gr. Teleki László iratai.) P. H. 21. sz.
 — 638. *Pompéry Aurél*. Adalékok az emigratio történetéhez. Századok 161—173. 277—290. l.
 639. Emlékezés Rudolf trónörökösről. Budapest 28. sz.
 (Eötvös.) 640. *Abrányi Kornél*. Bárá Eötvös József jövődölése. Világ 316. sz.
 — 641. *Apponyi Albert gr.* Eötvös József báró. Nemz. Nőnevelés. 5—15. l.
 — 642. *Beöthy, Zoltán v.* Baron Eötvös als Redner. Ung. Rundschau 93—100. l.
 — 643. *Berzeviczy Albert*. Bárá Eötvös József és a nemzetiségi kérdés. Bp. Sz. 158. köt. 321—329. l.

- 644. *Berzeviczy, Albert v.* Baron Josef Eötvös als Kulturpolitiker. Ung. Rundschau 78—93. l.
- 645. *Berzeviczy, Albert v.* Baron Josef Eötvös und die Nationalitätenfragen. P. Lloyd 106. esti sz.
- 646. *Berzeviczy, Albert de.* Le baron Joseph Eötvös et la question des Nationalités. Revue de Hongrie XIII. 407—415. l.
- 647. *Büchler Sándor.* Eötvös József báró és a magyar zsidóság. 1913. — Rövid ism. Mult és Jövő 57. l.
- 648. *Görög Imre.* Eötvös József báró mint államférfi. Tanár-egyl. Közl. 47. évf. 194—207. l.
- 649. *Horváth Ferencz.* Megnyitó beszéd. Karczagi ref. főgim. 1913/14. értes. 3—14. l. (Báró Eötvös Józsefről.)
- 650. *Jánosi Engel Róbert.* Báró Eötvös József és a magyar zsidóság emancipációja. Izr. Magy. Irod. Társ. Évkönyv 7—27. l.
- 651. *Józan Miklós.* Eötvös, a gondolkozó. Kereszt. Magvető 156—168. l.
- 652. *Lázár Béla.* Br. Eötvös József művészipolitikája. Művészet 12—27. l.
- 653. *Lupas János.* Saguna András és Eötvös József. Világ 46. sz.
- 654. *Molnár Vilmos.* Báró Eötvös József és a demokrácia. Udvarhelyi Népnevelés 44—46. 55—56. 82—85. l. (Eleje a mult évi folyamban.)
- 655. *Pap Illés.* Báró Eötvös József. Ünnepi beszéd. Szolnok, 1914. Faragó S. ny. (8-r. 16 l.)
- 656. *Pap Mózes.* Emlékezés br. Eötvös Józsefről. (Székelyudvarhelyi unit. főgymn. 1913/14. értes. 37—42. l.)
- 657. *Solymossy Sándor.* Báró Eötvös József emlékezete. Magy. Iparoktatás XVIII. 231—234. l.
- (Báró Kemény Zsigmond.) 658. *Berzeviczy Albert.* Megemlékezés báró Kemény Zsigmondról. Bp. Sz. 157. köt. 321—331. l.
- 659. *Galamb Sándor.* Kemény Zsigmond történeti és politikai eszméi. Husz. Száz. 30. köt. 738—753. l.
- 660. *Londesz Elek.* Kemény Zsigmond és a Pesti Napló. P. N. 34. sz.
- 661. *Papp Ferencz.* Br. Kemény Zsigmond mint kir. táblai s kormányiszéki kancellista. Irod. tört. Közl. 129—140. l.
- 662. *Rákosi Jenő.* Kemény Zsigmondról. Bp. Sz. 157. köt. 345—350. l. és B. H. 35. sz.
- V. ö. 313.
- 663. *Gálos Rezső.* Az ötvenes évekből. Uránia 318—321. l. (Ormos Zsigmond önéletrajzából részletek.)
- 664. *Gribble, Francis.* The life of emperor Francis Joseph. London, 1914. Eveleigh Noth, 1914. (8-r. XX, 363 l.)

665. *Halász Imre*. Egy letűnt nemzedék. — *Ism. Pethő Sándor*. (Toma : Élet és Irodalom 434—446. l.).
- (**Kossuth F.**) 666. *Kossuth Ferencz és Tivadar* levelei Eberhardt tábornokhoz. Közli Huttkey Lipót. B. H. 127. sz.
- 667. *Jászi Oszkár*. Kossuth Ferencz. (1841—1914.) Husz. Száz. 30. köt. 793—796. l.
- 668. *Marczali Henrik*. Kossuth Ferencz. (1841—1914.) Bp. Sz. 158. köt. 452—454. l.
- 669. *Szatmári Mór*. Kossuth Ferenczről. M—g. 124. sz.
- 670. *Simontsits Elemér*. Kossuth Ferencz. M. Figy. II. 329—332. l.
- 671. Kossuth Ferencz 1841—1914. P. H. 122. sz. — Vas. Ujs. 22. sz. — Hét 21. sz.
672. *Londesz Elek*. Salamon Ferencz és a »Husvéti cikkek«. P. N. 88. sz.
673. *Majanovich, Theodor v. Graf Ferdinand Zichy*. Innsbruck, 1913. (8-r. VII, 91 l.) — *Ism. ms. Kath. Sz.* 662. l.
674. *Moldován Gergely*. Saguna András. Bp. Sz. 159. köt. 215—264. 383—433. l.
675. *Nadányi Emil*. Parlamenti küzdelmeink 1904—1913. Budapest, 1914. Benkő Gy. (8-r. 267 l.) 3 K. — *Ism. F. L. M. Figy.* I. 480—482. l.
676. *Nadányi Emil*. A fuzió története. B. H. 127. sz.
677. *Pethő Sándor*. Szögyény-Marich László. Új Nemzedék 27. sz.
678. *Puscariu*. Notițe despre întâmplările contemporane. 1913. — *Ism. Lupaș I. Transilvania* 68. l.
- (**Szalay László.**) 679. *Angyal Dávid*. Szalay László emlékezete születése 100. évfordulója alkalmából. (A M. T. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. XVI. 11.) Budapest, 1914. Akadémia. (8-r. 73 l.) 1 K 50 f. — *Ism. y—r. Századok* 509—511. l.
- 680. *Angyal Dávid*. Szalay László. Bp. Sz. 157. köt. 1—22. 187—228. l.
- 681. *Szalay László* levelei. Kiadta br. Szalay Gábor. 1913. — *Ism. d.* Bp. Sz. 157. köt. 462—464. l. — *Závodszy Levente*. Századok 512—517. l. — *Váczy János*. E. Ph. K. 292—295. l. — V. ö. 303.
682. *Wertheimer, Eduard v.* Zur Geschichte der ungarischen Alt-konservativen. Ung. Rundschau 52—78. l.
- (**Teleki L.**) 683. *Kacziány Géza*. Öngyilkos volt-e Teleki László gróf? M—g. 41. sz.
- 684. *Kalmár Antal*. Öngyilkos volt-e Teleki László? M—g. 88. sz.
- 685. *Kun Andor*. Teleki László titkos iratai. P. N. 23. sz.
- 686. *Pázmándy Dénes*. Gróf Teleki László. Új Nemzedék 6. sz. — V. ö. 534.
687. *Wilson, L. M.* Some Hungarian patriots in Iowa. 1913. — *Ism. Pivány Jenő*. Tört. Sz. 429—434. l.

8. Művelődéstörténet.

- V. ö. 362. 363. 383. 402. 416. 872. 971.
- (Adó.) 688. *Biloveszky József*. Adalékok a rézpénz és adózás történetéhez II. Rákóczi Ferencz korában. (1703—1711.) Veszprémi kegyr. főgymn. 1913/14. értés. 3—46. l. (Külön is megjelent 8-r. 46 l.)
- 689. *Goldberger Izidor*. Zsidók adófelszólamlása 1695-ben. M. Zsidó Sz. 215—219. l.
690. *Alapi Gyula*. Bűbájosok és boszorkányok Komárom vármegyében. Komárom, 1914. Jókai-ny. (8-r. IV, 61 l.) 1 K 20 f.
691. *Balogh István*. A székelyek jogtörténelmének rövid vázlata. Székely Nép 17—19. 21—22. 24—29. sz.
- (Bányászat.) 692. *Eckhart Ferencz*. A főbányagrófi hivatal szervezése. Századok 197—213. l.
- 693. *Eckhart, Franz*. Die Errichtung des Oberstkammergrafenamtes in Ungarn im 16. Jahrhundert. Ung. Rundschau 567—586. l.
- 693a. *Baranyay József*. A nagymegyeri boszorkányok. Komárom 51. l.
694. *Biás István ifj.* Récsei Boér Sámuel temetésén jelen voltak névsora és a temetési szertartás rövid leírása 1752 jún. 2. Gen. Füz. 36. l.
695. Bőngészet Komárom város levéltárában. (Gregorits Gábor följegyzéseiből.) Komár. Lapok 59. sz. (Szt. Anna templomról. Mária Terézia 1783-iki rendelete, melylyel a mell- és vállfüzők hordását eltiltja. 1783-iki rendelet, melylyel a botbüntetés mellőzését rendeli. 1783-iki rendelet, mely szerint a földrengés alkalmából ájtatosságok tartassanak. 1783-iki rendelet szerint a prot. lelkészek keresztelést, esketést, temetést végezhetnek, de a díjakat a kath. plébánosnak át kell adni. 1783-iki rendelete a zsidókat illetőleg.)
696. *Czobor Alfréd*. Vadászati szabályok 1839-ből. Tört. Közl. A. T. vm. m. IV. 174—176. l.
697. *Divéky Adorján*. Zsigmond lengyel herceg budai számadásai. (1500—1502, 1505. [Magy. Tört. Tár. XXVI. köt.]) Budapest, 1914. Akadémia. (8-r. VI., 200 l.) — *Ism. I. B. Századok* 428. l.
698. *Feleky Géza*. A művelődéstörténeti múzeum problémája és a Fővárosi Múzeum. Városi Szemle 42—99. l. (Külön is megjelent 8-r. 62 l.) 2 K 40 f.
699. *Fest Aladár*. Halászat és állattenyésztés a középkori Fiumében. Századok 657—673. l.
- (Földbirtok.) 700. *Ágoston Péter*. A magyarországi nagybirtok története. — *Ism. Czóbel Ernő*. Szabadgondolat jan. — *Lippay Zoltán*. A kiskirályok Magyarországa. Nyugat I. 203—211. l.

- 701. Pelejtej Geröcz Márton birtokpöre 1581-ben. Közli Dongó Gy. Géza. Adal. Z. V. T. 163—166. l.
- 702. T., Fr. Zur sächsischen Agrargeschichte. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 124—126. l. Kisch G. megjegyzése. U. o. 132—134. l.
- V. ö. 822. 827. 888.
- 703. Gosztonyi Gizella. Hogyan szórakoztak nálunk a XVIII. század első felében? Pozsonyi áll. fels. leányisk. 1913/14. értes. 3—11. l.
- 704. Grujić, Radoslav M. Gradja za kulturnu istoriju Slavonije. Starine 34. köt. 172—304. l.
- 705. Gulyás Károly. Művelődéstörténeti emlék a XV. századból. M. Könyvsz. 161—163. l. (Beroaldus Fülöp Gyulai Fülöphöz. 1496.)
- 705a. Gundrum, Fran. Zavjet plemića iz sv. Helene od god. 1787. Vjesnik 315. l.
- 706. Hegylátó tisztek utasítása. Kassa, 1702. Közli Kemény Lajos. Tört. Közl. A.-T. vm. m. IV. 182—184. l.
- 707. Holub József. A budai könyvtár állapota a XVI. század végén. M. Könyvsz. 95. l.
- 707a. Horvat, Rudolf. K pogrebnim troškovima u Varaždinu god. 1713. Vjesnik 320. l.
- (Ipar.) 708. Duray Kálmán. A váci czéhek. 1912. — Ism. Századok 227. l.
- 709. Duray Kálmán. A budai és pesti kőműves-, kőfaragó- és ács-czéhek. Budapest, 1914. Stephaneum. (8-r. 89 l.)
- 710. Földényi Mihály id. A felvidéki kovácsok karácsonya 1706-ban. Felsőmagyarorsz. 1. sz.
- 711. A gálszécsi vargáknak királyi czéhlevele 1633-ból. Közli Dongó Gy. Géza. Adal. Z. V. T. 79. l.
- 712. Gelléri Mór. Hetven év a magyar ipar történetéből. 1912. — Ism. Gárdonyi Albert. Századok 335. l.
- 713. Kemény Lajos. Kassai portörök czéhszabályai. (Iparosok olvasótára. XX. 7—8. sz.) Budapest, 1914. Lampel R.
- 713a. Kolander, Zlatko. Artikuluši mladencev iliti detičev plemenitoga ceha mesarskoga varaša koprivničkoga z horvackem jezikom rastolnačeni. Vjesnik 310—313. l.
- 714. Könyvkötő-nyugta 1567-ből. Közli Holub József. M. Könyvsz. 163. l.
- 715. Kurucz József. A győri ipartestület ... története. — Ism. G. A. Századok. 635. l.
- 716. Pitkó János. Válasz Bruckner Győzőnek »Szepesváralja ipartörténete a czéhintézmény korában« című értekezéséhez fűzött észrevételeire. Közl. Sz. vm. m. 103. l.
- 717. Rajha Géza. A kolozsvári szabó-czéh története a 15—17. században. 1913. — Ism. Századok 227. l.

- 718. *Schiel, Johannes*. Ein Kronstädter Bürger vor 100 Jahren. Lebensgeschichte des Schuhmachers —. 1750—1830. Von ihm selbst erzählt, herausgegeben von seinem Urenkel Gustav Schiel. Kronstadt, 1912. Schneider és Feminger-ny. (8-r. 88 l.)
- 719. *Szádeczky Lajos* Iparfejlődés és a czéhek története. 1913. — *Ism. yr. Századok*. 126—128. l.
- 720. *Karsay Aladár*. Néhány szó a városok fejlődéséről. Vágvölgyi Lap 4. sz.
- 721. *Kemény Lajos*. Királyi audientiák. Kassai Hir. 66. sz. (1561-iki Huszár Gál-ra vonatkozik. — 1677: Kassaiak a census stb. miatt való zaklatás ügyében.)
- (Kereskedelem.) 722. *Borsiczky Béla*. Magyarország legnevezetesebb kereskedelmi útvonalai a XIV. és XV. században. Fölldr. Közl. 301—307. l.
- 723. *Borsiczky Béla*. A politikai változások befolyása Magyarországon kereskedelmi útjaira a XIV—XV. században. Budapest, 1914. Fritz-ny. (8-r. 31 l.)
- 724. *Csippék, Johann*. Beiträge zur Geschichte der oberungarischen »Olajkár«-en d. i. hausierenden Arzneimittel-Verkäufer. Anzeiger d. ethnog. Abt. d. ung. Nat. Mus. 254—279. l.
- 725. *Jickeli, Otto Fritz*. Probleme unserer Wirtschaftsgeschichte. 1. Der Welthandel der Siebenbürger Sachsen. Die Karpathen. VII. 1. f. é. 6—10. l. — 2. Unser wirtschaftlicher Niedergang. U. o. 211—214. l.
- 726. *Jickeli, O. F.* Industrie und Handel der Siebenbürger Sachsen. Hermannstadt, (1914.) Krafft. (8-r. 29 l.) — *Ism. Jekelius, Erich*. Die Karpathen 7. I. 383. l.
- 727. *Haraszi Károly*. A magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem a múlt század első felében. Könyvt. Sz. 76—81. 105—114. 139—144. l.
- 728. *Kerekes György*. A kassai kereskedők életéből. Harmadfélszázad. 1687—1913. Kassa. — *Ism. dr. rf. Keresk. Szakokt.* 22. évf. 147. l.
- 729. *Kováts, Franz*. Handelsverbindungen zwischen Köln u. Pressburg im Spätmittelalter. (Mitteilg. a. d. Stadtarch. v. Köln 35.) 1914. — *Ism. y—r. Századok* 426—428. l.
- 730. *Lukinich Emre*. Egy erdélyi kereskedelmi társaság terve 1703-ból. Századok 464—476. l.
- 730a. *Laszowski, E.* Progon vještica u Turopolju. Vjesnik 196—208. l.
- 731. *Lukinich Imre*. Könyvárak száz év előtt. Könyvtári Sz. 122. l. — *Sylvester*. Némi adalék magyar könyvek árához. U. o. 154—156. l.
- 732. *Móricz Pál*. A Rickl nagykalmár-dinasztia. (Egy 140 esztendő debreczeni czég történetéből.) Élet 19. sz. és M—g. 58. sz.

- 733. Zemplén vármegye vásári díjszabása 1795-ből. Közli *Dongó Gy. Géza*. Adal. Z. V. T. 153. l.
- 734. *Kocáb Frigyes*. Gazdasági életünk a XVI. század második felében. Bölcsészetdoktori értekezés. Budapest, 1913. Bichler-ny. (8-r. 116. l.)
- 735. *Lechner Jenő*. Tanulmányok a lengyelországi és felsőmagyarországi renaissance építésről. 1913. — Ism. Divéky Adorján. Századok 622—625. l.
- 736. *Lövy Ferencz*. Erdélyi vérvád 1825-ben. M. Zsidó Sz. 209—215. l.
- (Megye.) 737. *Czirbusz Géza*. Néhány magyarországi megye elnevezése. Magyarorsz. Kárpát-egyl. Évkönyve. 40. köt. 27—34. l.
- 738. *Fekete Lajos*. A vármegyei tisztikar a XVI—XVII. században. Budapest, 1914. Attila-ny. (8-r. 92 l.)
- 739. *Halász Imre*. A közigazgatási eszmék fejlődése Magyarországon. Nyugat II. 4—14. 79—89. 134—153. l.
- 740. *Osváth Gyula*. A magyar vármegyei szervezet 1608-ig. Jogtörténeti tanulmány. Budapest, 1914. Franklin T. (8-r. 170 l., 10 l.) 5 K.
- 741. *Rábel László*. Az ősi megyék. Szatmár és Vid. 12—13. sz.
- 742. *Rényi József*. A törvényhatósági intézmény történeti fejlődése. (A magyar municipális rendszer 1848-ig, illetőleg 1867 utáni napjainkig.) Kath. Sz. 468—481. 558—581. l. (Külön is megjelent 8-r. 39 l.)
- 743. *Zoltán Vilmos*. A régi vármegyéből. Politikai és művelődéstörténeti képek. (Hasznos olvasmányok. [Iparosok olvasótára. XX. évf. 2. sz.]) Budapest, 1914. (8-r. 48 l.) 60 f
- 744. *Moisil, C.* Din trecutul culturii române în ținutul Năsăndului. — Ism. Bullet. de l'Inst. I. füz.
- 745. *Müller, Georg*. Die ursprüngliche Rechtslage der Rumänen im Siebenbürger Sachsenlande. 1912. — Ism. *Nistor J.* Mitteil. d. Inst. f. Österr. Gesch. 35. köt. 177—182. l. — *Puşcariu, Lupaş, Dragomir*: Contribuţiuni istorice privitoare la trecutul Românilor p. pămîntul craiesc. Bullet. de l'Inst. 3. sz. — *Kaindl*. Histor. Vierteljahrsschrift. XVII. 3.
- 746. *Németh János*. Hany Istók. Kapuvári áll. polg. isk. 1913/14. értes. 3—21. l.
- 746a. *Noršič, Vjekoslav*. Dva priloga za povjest naših toplica. Vjesnik 54—59. l.
- (Oktatásügy.) 747. *Angyal Dávid*. Fegyelmi vizsgálat a löcsei gymnasium tanárai ellen Ferencz király korában. Közl. Sz. vm. m. 89—92. l.
- 748. *Apafi Mihály* fejedelemnek deákokat pártfogó levele 1687-ből. Közli *ifj. Dongó Gy. Géza*. Adal. Z. V. T. 82. l.
- 749. *Bányai Károly*. Magyarok a krakói egyetemen. Az Ujs. 88. sz.

- 750. *Benkóczy Emil*. Adatok a magyar iparoktatás történetéhez. M. Iparoktatás XVIII. 449—458. 489—494. 1.
- 751. *Császár Mihály*. Az Academia Istropolitana, Mátyás király pozsonyi egyeteme oklevéltárral. (Tanulmányok nemzeti művelődésünk történetéhez.) Pozsony, 1914. Drotleff. (8-r. 141 l.) 3 K.
- 752. *Ellend József*. A sárospataki főiskola egy évszázaddal ezelőtt. Századok 597—612. 609—714. 1.
- 752a. *Horvat, Rudolf*. Djački štipendij godine 1550. Vjesnik 317. 1.
- 752b. *Horvat, Rudolf*. Popravak zagrebačke gimnazije god. 1695. Vjesnik 308. 1.
- 753. *Kiss Albin*. A pécsi gimnázium története. (Pécsi cziszt. főgim. 1913/14. értes. 1—189. l.)
- 753a. *Klaić, Vjekoslav*. Dva priloga za povjest Isusovaca u Zagrebu. Vjesnik 51—53. 1.
- 754. *Lakatos Dénes*. A székesfehérvári cziszterczita rendi katolikus főgimnázium száz éves története. (Az intézet 1913/14. értes. 3—207. l.)
- 755. *Lénárt József*. Emlékek a régi kollégiumi életből. (M. Vásárh. ref. kollég. 1913/14. értes. [Külön is 8-r. 56 l.])
- 756. *Lukcsics Pál*. Adalék a budapesti egyetem történetéhez. M. Paed. 167. 1.
- 757. *Lukinich Imre*. Bethlen István és Bethlen Péter külföldi iskoláztatása. 1913. — Ism. Századok 431. 1.
- 758. *Márki Sándor*. Bethlentől Eötvösig. Tanáregyl. Közl. 47. évf. 313—316. 1.
- 759. *Nagy Béla*. Az egri főgimnázium története. 1776—1914. (Egri cziszt. főgim. 1913/14. értes. 1—271. l.)
- 760. *Pallmann Péter*. A magyar piaristák II. József uralkodása alatt. Kolozsvár, 1914. Stief-ny. (8-r. 199 l.) — Ism. *Lukcsics József*. M. Kultúra II. 492. 1.
- 761. Az 1777-iki Ratio educationis. Ford. Friml Aladár. 1913. — Ism. *Erdélyi László*. M. Középisk. 34—40. 1. — *Viszota Gyula*. B. Sz. 159. köt. 316—318. 1. — *Acsay Antal*. Religio 192—195. 1. — *Bárány Gerő*. Uránia 136. 1. — *i. s. M. Paed.* 237. 1. — *Lukcsics József*. Kath. Sz. 100. 1. — *Rácz Lajos*. Sárosp. Ref. Lap 10. sz. — *Székely István*. Tan. Egyl. Közl. 47. köt. 490. 1.
- 762. *Sădean, A.* Apostolatul primilor profesori ai preparandiei noastre. Transilvania 3. sz.
- 763. *Szlávik Ferencz*. A csíkszeredai főgimnázium története. (Péter: Székelyföld I. 26—33. 1.)
- 764. *Szylaba Emil*. A pozsonyi kir. kath. főgimnáziumnak Árpádházi dicsőséges Szent Erzsébetről nevezett Erzsébetkirályné-emléktemploma. (Pozsonyi k. kath. főgim. 1913/14. értes. 3—36. 1. Külön is megjelent 8-r. 36 l.)

- 765. Úspechy maďarov za vlády Leopolda II. v Prospech ich Školstva. Domácnost a Škola 102—107. 143—148. 1.
- 766. *Végh János*. A német nyelv a sárospataki főiskolában II. József alatt. M. Paed. 146—161. 1.
- 767. *Werner Adolf*. A bajai főgimnázium története. (Bajai cist. főgim. 1913/14. értes. 3—77. 1.)
- V. ö. 837.
- 768. *Palóczy Edgár*. Pomáz felé a Dunán. (Pest-budai arisztokraták mulatsága 1789-ben.) P. H. 70. sz.
- (Pénz.) 769. *Hóman Bálint*. A középkori magyar pénztörténet bibliographiája. (1597—1913.) Közgazd. Sz. 51. köt. 328—338. 1.
- 770. *Juckel Gyula*. Valutánk történetéből. Keresk. Szakoktatás. 22. évf. 360—366. 1.
- 771. *Rácz Lajos*. Montesquieu utazása Magyarországon. Akad. Ért. 168—177. 1.
- 772. *Radonić, Jovan*. Politicki i kulturni razvoj moderne Hrvastke. Letopis Matice Srpske. 297. knj. 40—64. 1. 268. knj. 18—41. 1.
- 773. Régi malmok. (Képpel.) Vas. Ujs. 9. sz.
- (Rendjel.) 774. Az egyetlen magyar rendjel megalapítása. P. H. 82. sz.
- 775. *Hannibal Kristóf*. A katonai Mária Terézia rend. Nagyág 20. sz.
- 776. *Hlb*. A másfél százados Szent István-rend. (Képpel.) Vas. Ujs. 19. sz.
- 777. *Pilch Jenő*. A katonai Mária Terézia-rend. A Hadsereg 15. sz.
- (Sajtó.) 778. *Baranyay József*. A komáromi sajtó történeti repertórium. Komár. Ujs. 27. sz.
- 779. *Baranyay József*. A komáromi nyomdászat és a komáromi sajtó története. Budapest, 1914. Nagel O. (8-r. 2. lev., 192 l.) 2 K. (Megjelent előbb a Komár. Ujs. 6—8. 18. 21—23. sz.)
- 780. *Gárdonyi Albert*. Az első budai nyomda terve az 1686. évi visszafoglalás után. Könyvt. Sz. 145. 1.
- 781. *Hajnóczy Iván*. A 300 éves lőcsei nyomda. Közl. Sz. vm. m. 74—82. 1.
- 782. *Haraszi Károly*. A pesti titkos szerb sajtó leleplezése 1842-ben. M. Figy. II. 134—152. 1.
- 782a. *Horvat, Rudolf*. Zemaljska potpora Vitezovičevoj tiskari u Zagrebu, god. 1695. Vjesnik 309. 1.
- 783. *Pichler, Alois H.* Entstehung der Pressburger Zeitung. 1913. — Ism. S. M. Könyvsz. 171. 1.
- 784. *Tarnai, Johann*. Zur Geschichte des ungarischen Pressrechts. F. S. Ung. Rundschau 191—202. 1.
- V. ö. 660.
- 784a. *Strohal, Rudolf*. Jedna matica krštenik glagolicom pisana iz Vrhovaca kraj krašića. Vjesnik 209—215. 1.

785. *Suciu, Petru*. Câteva legi împotriva injurăturilor, aduse de dietele ardeleni în veacul XVII. *Cultura Crestina* 223—225. l.
- (Szabadkőművesség.) 786. A szabadkőművesség eredete. *Magy. Kultúra* II. köt. 63—80. l.
- 787. Régi magyar könyv a szabadkőművességről. *Világ* 34. sz. (Kassán 1792-ben megjelent mű ismertetése.)
- V. ö. 535. 540.
788. *Szalay Imre*. Kultúrházainkról. *Múz. Könyvt. Ért.* 200. l.
789. *Takáts Sándor*. A magyar solymászat. Bp. Sz. 159. köt. 321—338. l.
- (Társadalom.) 790. *Marczali Henrik*. Társadalmunk történeti fejlődése gazdasági alapon. Bp. Sz. 158. köt. 1—23. 180—192. 343—354. l.
- 791. *Vadnai Olga*. Magyar társadalmi és családi élet a XVII. század végén. Turócszentmárton, 1914. Magyar-ny. (8-r. 78 l.)
- V. ö. 331a. 334. 335. 337. 353. 376. 981.
- (Telepítés.) 792. *Bodor Antal*. Délmagyarországi telepítések története és hatása a mai közállapotokra. Budapest, 1914. Stephaneum. (8-r. 65, 7 l.) 2 K.
- 792a. *Deželić, Velimir*. Osnova grofa Erdődjia o naseljivanju Nijemaca u Hrvatskoj g. 1814. *Vjesnik* 317. l.
- 793. *Haltenberger Mihály*. Szepes vármegye települési és gazdasági földrajza. Szepes Hírnök 19. sz.
- 794. *Vonház István*. A szatmármegyei német telepítésről. Századok 303—320. 404—415. 499—508. l. (Külön is megjelent 41 l.)
- V. ö. 1037.
795. *Teutsch, Fr.* Zur Vorgeschichte des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. *Korr. Bl. Ver. Sieb. Landesk.* 124—132. l.
- (Végrendelet.) V. ö. 1091. 1101. 1139. 1174. 1180. 1183.
796. *Weiss, Leo*. Beiträge zur Geschichte der mittelalterlichen Stadtwirtschaft in Ungarn. *Vierteljahrschrift f. Social. u. Wirtschaftsgesch.* 1914. IV. 549—566. l.
- (Viselet.) 796a. *Relković Neda*. Női viselet a kuruczkorban. *Nemz. nőnevelés* 356—358. l.
- 797. *Zuboly*. Magyar-szalon-viselet. (Képpel.) *Vas. Ujs.* 7. sz.
- (Zsidók.) 798. *Anka János*. A zsidók Magyarországon. *Alkot.* 88. sz.
- 799. *Bernstein Béla*. A zsidók története Szombathelyen. (1687—1909.) — 1914.
- 800. *Bernstein Béla*. A zsidók története Vas megyében. *M. Zsidó Sz.* 17—49. 105—121. 265—279. l. Eleje a múlt évi folyamban.

- 801. *Fürst Aladár*. A legelső zsidó katonasegélyző-egyesület Magyarországon. Mult és Jövő 466. l. (Kismarton. 1848.)
- 802. *Goldberger Izidor*. Hegyaljai zsidók szövetkezése 1764-ben. Adal. Z. v. t. 249—251. l.
- 803. *Goldberger Izidor*. A tatai zsidó bíró választása. Mult és Jövő 423—425. l.
- 804. *Goldberger Izidor*. A tatai zsidóság szervezete a XIX. század elején. Tata-Tóváros 3—5. sz. — A tatai uradalom szerződéses viszonyban volt a zsidó hitközséggel a XVIII. században. U. o. 12. sz.
- 805. *Löwinger Adolf*. A szegedi zsidó hitközség története. Mult és jövő 32—38. l.
- 806. *Mandl Bernát*. A szeniczai zsidók történetéhez. Izr. Magy. Irod. Társ. Évkönyv 212—224. l.
- V. ö. 567. 568. 647. 650. 689. 695.

9. Egyháztörténet.

- V. ö. 336—341. 346. 522. 546. 760.
- 807. Acta et decreta synodi dioecessanae Transilvaniensis. 1913. — Ism. *Hanuy Ferencz*. Egyh. Közl. 18. sz.
- 808. *Adorján Károly*. A nagyszombati prépostság. Közművelődés 25—28. sz.
- 809. *Aron, Nicolau*. Monografia bisericilor, școalelor și reuniunilor române din Făgăras. — Ism. *Dragomir Silviu*. Revista Teol. 23. l.
- 810. *Auner, C.* Episcopia Milcovici. Revista Catolica 10. sz.
- 811. *Auner, C.* Episcopia catolică a Argeșului. Revista Catolica 3. sz.
- 812. *Avramovici, Popa Joan*. Relațiile bisericești ale Românilor din Ardeal cu Rusia în veacul XVIII. (Nagyszombati román paedag.-theolog. intéz. 1913/14. értés. 3—55. l.)
- 813. *Bálán, I.* Biblia de Blaj. Cultura Crestina 5—10. sz.
- 814. *Békefi Remig.* A ciszterci rend története Magyarországon. Budapest, I. ker. Szt. Imre főgym. 1913/14. értés. 1—28. l.
- 815. *Beöthy Zsolt*. Király püspök. — beszéde a komáromi szobor leleplezésénél. B. H. 133. sz.
- V. ö. 848. 868a.
- 816. *Biró Venczel*. A római katolikusok helyzete és hitélete Erdélyben a jezsuiták első betelepülése idején. (1579—1588-ig.) Kolozsvári kegyr. főgim. 1913/14. értés. 3—25. l.
- 817. *Borbély István*. A magyar unitárius egyház hitelvei a XVI. században. Forrástanulmány. Kolozsvár, 1914. Egyesült-ny. (8-r. 83 l.)
- 818. *Bösendorfer, Josip*. Parba radi osječke carine među opatijom u Cikadoru i porodicom korogji. Starine 34. köt. 366—378. l.

819. *Bruckner Győző*. A szepesváraljai zsinat. Történelmi tanulmány. Nyiregyháza, 1914. Jóba-ny. (8-r. 40 l.) 1 K.
820. *Bruckner Győző*. Egy szepesi prépost a XVI. században. Ösvény 26—40. 88—100. l.
821. *Ciuhandu, Gh.* Lucrări de românisim în vechia biserică a Românilor. Revista Teolog. 217—232. l.
822. *Dongó Gy. Géza*. Adatok a liszkai ref. egyháznak XVI. századi birtoktörténetéhez. Adal. Z. V. T. 48—54. l.
823. *Doumergue, Émile*. La Hongrie Calviniste. 1912. — *Ism. Rácz Lajos*. D. Lit. Ztg. 28. sz. 1753. hasáb.
824. *Dragomir, Silviu*. O nouă mărturie istorica privitoare la mitropolia Bălgradului. Transilvania 99—102. l.
825. *Dragomir, Silviu*. Relațiile bisericești ale Romanilor din Ardeal cu Rusia în veacul XVIII. Nagyszeben ort. roman. instit. pedog.-teol. 1913/14. értes. 3—55. l. — *Ism. I. N. Bullet. de l'Institut*. 110. l.
826. Egyháztörténeti adatok. 3. Lázár István levele Agh István püspökhöz. Kereszt. Magvető 119. l. — Agh István ajánló levele Lázár István részére. U. o. 237. l.
827. *Erdélyi László*. Az egyházi vagyion eredete stb. 1913. — *Ism. Pfeiffer Miklós*. Századok 620—622. l. — *Tauber Sándor*. Religio 481—483. l.
828. *Filitti, J. C.* Din archivele Vaticanului. Évêché de Milcov. Évêché d'Argeș. Évêché de Severina. Évêché de Sereeth. Évêché de Baia ou »de Moldavie«. Évêché de Bacau. Revista Catol. 3. sz. (Magyar papok kinevezéséről, püspökké szenteléséről.) — *Ism. Jorga N. Bullet. de l'Inst.* 148—161. és 196—207. l.
829. *Gannett, William C.* Francis David. Founder and Martyr of unitarianism in Hungary. London, 1914. (8-r. 62 l.) — *Ism. ör. Kereszt. Magv.* 311. l.
830. *Gruia*. Episcopul unit al Aradului Joanichie Martinovici 1710—1721. Revista teol. 290—295. l.
831. *Gruia*. Unirea Bihorului din 1737 nu e adeverită încă. Revista teol. 33—38. l.
832. *Gruia*. Mitropolia Ardealului sau a Bălgradului anterioară lui Mihaiu Viteazul. Revista Teolog. 190—193. 251—261. l.
833. *Haiczl Kálmán*. A garamszentbenedeki apátság története. 1913. — *Ism. Divald Kornél*. Egyh. Közl. 17. sz. — *Patek Ferencz*. Századok 733—735. l. — *Anka János*. Alkotm. 70. sz. — *Srs. Kath. Sz.* 547. l. — *Sörös Pongrácz*. M. Kultura 323—325. l. — *Élet* 8. sz.
834. *Haraly Béla*. Az erdélyi püspökség visszaállításának kétszáz-éves évfordulója. Gyulafehérvári r. k. főgim. 1913/14. értes. 7—12. l.

835. *Harsányi Pál.* A gyomai református egyház története. Mezőtúr, 1914. (8-r. 53, 1 l.) 50 f. — Ism. y—s. Debr. Prot. Lap 31. sz.
836. *Holub József.* Javítás a veszprémi püspökök sorozatához. Turul 87 l.
837. *Kétszery Lajos.* A piaristák Szigeten a XVIII. században. Máramaroszigeti kath. főgym. 1913/14. értes. 3—50. l.
838. *Komárik István.* Jézus-társasága visszaállításának 100 éves évfordulója (1814. aug. 7.) alkalmából írt emléklapok a kalocsai ifjúságnak szánva. Kalocsai érs. főgim. 1913/14. értes. 3—61. l.
839. *Komárik István.* 1914. aug. 7. (A visszaállított Jézus-társaságának százéves jubileuma.) Magy. Kultura II. 4—25. l.
840. *Liszkay Sámuel.* Adatok a s.-a.-ujhelyi ref. egyház történetéhez. Adal. Z. V. T. 223—233. l.
841. *Loesche, György.* Kálvin hatása. stb. Ford. S. Szabó József. 1912. — Ism. *Rácz Lajos.* D. Lit. Ztg. 28. sz. 1753. hasáb.
842. *Lupas, Ioan.* Un ordinal guvernului ardelean contra lui Gregoriu Maior. Gazeta Transilv. husvéti szám.
843. *Makay Sándor.* A magyarországi reformáció története 1538-ig. Bölcsészettudományi értekezés. Budapest, 1914. Globus. (8-r. 53, 2 l.)
844. *Mária királynénak, II. Lajos özvegyének levele a garamszentbenedeki apátság ügyében.* Trencsénvárm. Múz. Egly. Értes. 135—137. l.
845. *Migia, Arion.* Un vechiu document referitor la originea episcopului Atanasie Anghel. Cultura Crestina 517—522. l.
846. *Mikulik József.* A gömöri ág. hitv. evang. esperesség története. 1520—1741. Közl. Kovács Sándor. Theol. Szaklap 43—73. 146—154. 193—227. l.
847. *Molnár Imre.* Az első magyarországi protestánsellenes királyi rendelet kérdéséhez. Századok 245. l. (1524.)
848. *Mórocz Emilián.* Király József, pécsi püspök emlékezete. Komáromi Benedekr. főgim. 1913/14. értes. 3—18. l.
849. *Nagy Béni.* A Marianus Ferencesek 1790-től az 1822-iki nemzeti zsinatig. (Felolvasások a Szt. István Társ. tud. és irod. osztály üléseiből. 87. sz.) Budapest, 1914. Szt. István Társ. (8-r. 50 l.) 1 K 20 f.
850. *Obál Béla.* Az egyház és a városok a reformáció előtt. Tört. Közl. A.-T. vm. m. IV. 129—144. 185—210. l. (Külön is megjelent. 8-r. 104 l.)
851. *Păclișanu, Zenovie.* Din istoria bisericească a Maramarășului. Cultura Crestina 229—238. l.
852. *Păclișanu, Zenovie.* Rezidat-au vlădici români în Alba-Julia înainte de Mihai Viteazul? Cultura Crestina 65—70. l. —

- Raspuns d. Nicolae Jorga. U. o. 172—176. l. — *Bullet. de l'Inst.* 2. sz.
853. *Pál Mátyás.* 1848-as egyházi mozgalmak hazánkban. Religio 59—81. l.
854. A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. XII. 1912. — *Ism. Lukácsics József.* Kath. Sz. 421—424. l. — *Karácsonyi János.* Századok 416—422. l. — *Bartha József.* M. Kultura 365—368. l. — *Sipos István.* Religio 586. l. — *B. Sz. L.* Turul 91. l.
855. *Patek F.* A magyarországi templarius rendtartomány felbomlása. 1912. — *Ism. Molnár Lajos.* Ung. Rundschau 202—206. l.
856. *Petres Kálmán.* A pásztói apátság legrégibb emléke. Köz-művelődés (Gy.-Fehérv.) 10—12. sz.
857. *Pfeiffer, Nic.* Die ungarische Dominikanerprovinz. 1913. — *Ism. Karácsonyi János.* Századok 332. l. — *Lukácsics József.* Tört. Sz. 579—581. l. — *Patek Ferencz.* Ung. Rundschau 714—718. l. — *Bünnger.* Ztschr. f. Kirchengesch. 35. köt. 2. füz.
858. *Pokoly, Josef.* Die Rede des Christian Schesaeus auf der Synode in Birthälm. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 96—101. l.
859. Pokus slovenskej ev. a. v. Osady v Iloku o nadobudnutie Pozemku pod chrám. Domácnost a škola 8—14. l.
860. *Pop, Stefan.* Hirosonia a doua alui Atanasie e încă controversă. Unirea 7—9. sz. — *Paclisanu, Zenovie:* Hirotonirea a doua alui Atanasie Anghel e »necontroversa«. U. o. 14—15. sz.
861. *Preda, Joan A.* Constituția bisericei gr.-ov. române din Ungaria și Transilvania sau Statutul organic comentat și cu concluzele și normele referitoare integrit. Sibiu, 1914.
862. *Pruzsinszky Pál.* Hitünk hősei a 16. században. (Házi Kincstár. 14.) Budapest, 1914. Hornyánszky. V. (8-r. VIII., 1891.) 3 K.
863. *Radu, Jacob.* Istoria vicariatului greco-catolic al Hațegului. — *Ism. Dragomir Silviu.* Revista Teol. 25—27. l. — *Rațiu Joan.* Unirea 39. sz.
864. *Radu, Jacob.* Biserica Sf. Uniri din Tâmpăhaza—Ujfalu. (8-r.) — *Ism. T. Luceafarul* 277. l.
865. *Révész Imre.* A tudományos egyháztörténetírás. I. 1913. — *Ism. Kristóf György.* Századok 523. l.
866. *Révész Kálmán.* A legelső magyar református lelkészegyesület. Debr. Prot. Lap 46. sz. (Aszalóvidéki ref. prédikátorok értekező egylete.)
867. *Sasínek, Fr. V.* Biskupství z doby sv. Štefana. Slov. Pohľady 445—456. l.
868. *Sinay, Nicolaus.* Praelectiones publicae in historiam ecclesiasticam seculi XVI. reformationem ecclesiarum per Hungariam et Transylvaniam . . . adumbrantes. Debreczini, 1911. — *Ism. Rácz Lajos.* D. Lit. Ztg. 28. sz. 1753. hasáb.
- 868a. *Sörös Pongrácz.* Király József pécsi püspök halálának bejelentése. Komárom 50. l.

869. *Strohal, Rudolf*. Bilješke kaptola riječkoga iz 16. vijeka. *Starine* 34. köt. 379—409. l.
870. *Szabó, Eugen v.* Ein neues griechisch-katholisches Bistum in Ungarn und die ungarländischen Rumänen. *Ung. Rundschau* 100—118. l. (Külön is.) — *Ism. Nicolescu Alex.* *Cultura Crestina* 98—106. 141—151. 203—207. l. — *J. N. Bullt. de l'Inst.* 71. l.
871. *Szarka Gyula*. Váczi domokos konvent története. 1912. — *Ism. Patek Ferencz.* *Tört. Sz.* 406. l.
872. *Szely Lajos*. Az 1171. évi bakonybéli összeírás és I. András győri püspöksége. Győr, 1914. Egyházm. ny. (8-r. 37 l.) 80 f.
873. Szemelvények Olaszliszka ref. egyházának leveles almáriomából. Közl. *Gagyi Károly*. *Adal. Z. V. T.* 140—144. 233—237. l.
874. *Tăşiedan, Ştefan*. Din viaţa şi activitatea primului episcop sufragan român din Oradea-mare Meleţie Kováts. (1748—1775.) *Cultura Crestina* 259—270. 302—310. l.
875. *Temesváry János*. Ki volt első papnöveldénk alapítója. *Közművelődés* 47. sz. (Gyulafehérvári papnöveldéről.)
876. *Temesváry János*. Erdély választott püspökei. (1618—1695.) II. rész. (1660—1695.) Szamosujvári áll. főgim. 1913/14. értes. 3—122. l. (Külön is.) — *Ism. Lukács József.* *Kath. Sz.* 102. l. — *Századok* 67. l.
877. *Velics László*. Vázlatok a magyar jezsuiták multjából. III. füzet. (1690—1773.) Budapest, 1914. Szt. István T. (8-r. 132 l.) 1 K 50 f. — *Ism. Csóka Lajos.* *M. Középisk.* 365—368. l. — *Lukács József.* *Kath. Sz.* 659. l. — *Patek Ferencz.* *Tört. Sz.* 585—588. l. — *Sz. I. Alkotm.* 58. sz. — *Timár Kálmán.* *Irodalomtört.* 439. l.
878. Voltak-e a magyarok a görög-keleti egyház hívei a X. században? *i. Tört. Sz.* 315—320. l.
879. *Zoltai Lajos*. Hol feküdt az Ohati apátság? (Válasz a Századok 1905. évi folyamában megjelent ellenvéleményre.) *Debr. Múz.* 1913. jelentés 31—43. l.
880. *Zoványi Jenő*. Ágensválasztás 1762—1763-ban. (Korrajz a XVIII század magyar protestantizmusának egyházi életéből.) *Prot. Sz.* 79—91. 151—168. 220—239. l.
881. *Zoványi Jenő*. A magyarországi protestantizmus történetének jelenlegi állása. *Prot. Sz.* 305—322. l.
882. *Zsigovits Béla*. A papi nőtlenység (coelibatus) története Magyarországon. Budapest, 1914. Élet-ny. (8-r. 155, 1 l.)
883. *Zsilinszky Mihály*. Az országos egyházi alapok és alapítványok kérdéséhez. *Evang. Őrálló* 2—4. sz. (Külön is megjelent. Rákosliget, Boros-ny. 1914. 8-r. 28 l.) 60 f.

10. Hadtörténet.

- V. ö. 358. 387. 407. 429. 433. 441. 487. 503. 522. 566—569. 587. 588. 592. 596. 597. 600. 602. 603. 605. 606. 607. 608. 610. 611. 612. 614.
884. *Bal Jeromos*. Szepes vára. 1913. — *Ism. Pp.* Hadtört. Közl. 480. 1.
- 884a. *Bojničič, I.* Izvješća o kretnjama turske vojske uz hrvatsku granicu u drugoj polovici XVI. vijeka. *Vjesnik* 60—102. 1.
885. Bokros Tűzet tsinálnyi. Közli *Szendrei János*. Hadtört. Közl. 500. 1.
886. *ch.* Vitéz járőr. Hadtört. Közl. 141. 1. (Ritopek falunál 1788-ban történt kisebb harcokról.)
887. *ch.* Kordás Mihály huszár, zászlóvivő vitéz tettei. Hadtört. Közl. 301—303. 1.
888. *Demkó Kálmán*. Felsőmagyarországi várak és várbirtokok a XVI. században. Hadtört. Közl. 210—233. 423—441. 573—638. 1.
889. *Dézsai Lajos*. Wathay Ferencz. Századok 1—16. 1.
890. *Dongó Gy. Géza*. Egykorú adatok Tokaj várának 1606. évi hadtörténetéhez. *Adal. Z. V. T.* 159. 1.
891. *Dongó Gy. Géza*. Sárospatak várának és városának helyrajza 1759-ből. *Adal. Z. V. T.* 81. 173—175. 269—273. 1.
892. *Dormándy Géza*. Magyar csapatok az 1813. évi drezdai csatában. Hadtört. Közl. 76—113. 262—281. 442—457. 1.
893. Az érsekújvári kapitányságban 1620-ban összeírt hadak. Közli *Szendrei János*. Hadtört. Közl. 155—158. 1.
894. *Gabányi János*. Fejérváry M. Katonai Közl. 5. sz.
895. *Giesl, Oskar*. Estandartenträger Ladislaus Skultéty. Einundachtzig Jahre im k. u. k. österr.-ungar. Militärdienst. *Der Welt ältester Soldat*. — *Ism. Vas. Ujs.* 4. sz. — V. ö. 940.
896. *Görgey György* kapitány jelentése ezredéhez török fogságából. Közli *Görgey Albert*. Hadtört. Közl. 639—653. 1.
897. *Gyalokay Jenő*. A szászfenesi ütközet. (1660. május 22.) Hadtört. Közl. 34—50. 1.
898. *Házi Jenő*. Detrekő vára a középkorban. Hadtört. Közl. 190—209. 363—385. 503—527. 1.
- 898a. *Horvat, Rudolf*. Otkup hrvatskih gradova od vojne dužnosti god. 1696. *Vjesnik* 309. 1.
899. *Iványi Béla*. Adatok az eperjesi ágyúöntőház és puskaormalom középkori történetéhez. Hadtört. Közl. 311—328. 484—495. 665—679. 1.
900. *Kárffy Ödön*. Megbizottak jelentése Árva vára állapotáról. (1557. okt. 24.) Hadtört. Közl. 148—155. 1.

901. Katonai esküminták 1677-ből. Közli *Lukinich Imre*. Hadtört. Közl. 474—476. l.
902. *Kemény Lajos*. Adalékok Kassa 1706-iki ostromához. Hadtört. Közl. 135—141. l.
903. A Khevenhüller-féle hadi utasítás. Közli *Szendrei János*. Hadtört. Közl. 164. 333. 498. 683—686. l. (Eleje a mult évi folyamban.)
904. *Kropf Lajos*. Adalék az 1523. évi török portyázás történetéhez. Hadtört. Közl. 130—132. l.
905. *Kropf Lajos*. A régi magyar szekérvár. Hadtört. Közl. 297—299. l.
906. *Kropf Lajos*. Zarobotana. Hadtört. Közl. 471—473. l.
907. *Lippay Balázs*. Bocskay főkapitánya Kassa városához. Közli *Kemény Lajos*. Hadtört. Közl. 473. l. (1604.)
908. Magyar hadiszabályzatok gyűjteménye. 1. A magyar lovaság regulamentuma 1722. Közli *Tóth Zoltán*. Hadtört. Közl. 160—164. 329—332. 496—498. 680—683. l.
909. Magyar katonai irodalom. A Hadsereg 6. sz. Hehs Aladár. U. o. 10—12. sz.
910. *Markó Miklós*. A kassai 34-es gyalogezred jubileuma. (Az 1864. évi dániai háború félszázados évfordulója.) Felsőmagyarország 28. sz. és Budapest, 28. sz.
911. *Mayerhoffer Eberhard*. Tankönyv a hadtörténelem tanulmányozásához. Ford. P. Bozóky Gyula. 1913. — Ism. Cs. Hadtört. Közl. 305—307. l.
912. *Miskolczi Gyula*. Hunyadi János török hadjáratai. Budapest, 1914. Franklin-ny. (A Hadtört. Közl. XIV. évf.-ból különnyomat.)
913. A német hadak beszállásolása Zemplénben 1662-ben. Közli *Thuránszky László*. Adal. Z. V. T. 21—23. l.
914. *Nicolescu, Alexandru*. Românii în trecutul monarchiei. Cultura Crestina 238—243. l.
915. *Nyáry Albert br.* Adatok a XVII. század végének hadtörténetéhez. Uránia 384—388. l.
916. Ő. Évfordulót ünneplő magyar ezredek. 19. sz. magy. gyalogezred. Hadtört. Közl. 123.—129. l. — 2. Artur Connaughti herczeg nevét viselő 4. sz. huszárezred. U. o. 292—296. l. — 3. II. Vilmos . . . 6. sz. huszárezred. U. o. 465—470. l.
917. *Olchváry Ödön*. Néhány szó a magyar hadtörténetírás nehézségeiről. A Hadsereg 17. sz.
918. *Paál Jób*. A százasztendős Mollináry-ezred. Vas. Ujs. 19. sz.
919. *Patai József*. Bibliai hadi törvények. Mult és Jövő 471—473. l.
920. *Pfeffer, Rudolf*. Geschichte des k. u. k. Infanterieregiments Frh. Kray No. 67. I. Bd. — Ism. T. K. Hadtört. Közl. 304. l.
921. *Piffl, Hugo*. Das Pressburger Hausregiment in Dänemark. Pressb. Ztg. 25. reg. sz.

922. *Pilch Jenő*. Hadtörténelmi naptár. »A Hadsereg« évkönyve, 1914. 98—120. l.
923. *Pilch Jenő*. A síniai kolostor védelmezése a 2-ik számú székelly határőrezred által 1788. márczius 24-én. Hadtört. Közl. 114—123. l.
924. *Relković Nêda*. Bakabánya hadi költségei. 1683—1696-ig. Hadtört. Közl. 132—135. l.
925. *Schlieffen, Graf*. Gesammelte Schriften. — Ism. *Boross László*. Nyugat II. 271—274. l.
926. *Seemann Gábor*. Hazánk középkori várkútjai. (Iparosok olvasó tára XX. 7—8. sz.) Budapest, 1914. Lampel R.
927. *Soós Elemér*. Eger vár-város története, hadi és műleírása. I. füz. Eger, érs. lyc. ny. 1914. (8-r. 34 l.) — Ism. *N. T. K.* Hadtört. Közl. 309. l. — *Leskó József*. Egri egyh. Közl. 8. sz.
928. *Soós Elemér*. A tokaji vár története, hadi és műleírása. A Hadtört. Közl. 1913-ban megjelent munkának bőv. kiadása, Adal. Z. V. T. 40—48. 97—123. l. (Külön is megjelent. S. A. Újhely. 1914. 8-r. 35 l.)
929. *Sörös Pongrácz*. Pellérdi Péter levele Báthory Zsigmondnak Szinán basán aratott győzelméről. Pannonhalmi főisk. 1913/14. évkönyve 136—156. l.
- 929a. *Strohal, Rudolf*. Nekoliko čirilskih isprava o dopisivanju turskih begova sa hrvatskim komandantina vojske. Vjesnik 45—50. l.
930. *Széchenyi Jenő gróf* följegyzései az 1859. évi olasz hadjáratból. Közli *Palatinus József*. Hadtört. Közl. 654—659. l.
931. *Szily Jenő*. Egy régi magyar huszár. B. H. 79. sz. (Nagyszigethi Szily Antalról.)
932. *T. K.* A wippachi huszáremlék. Hadtört. Közl. 476. l. (Rostás Pál 5. huszárezred, közhuszár. 1813. okt. 3.)
933. *Takáts Sándor*. Thengöldi Bornemissza János. Hadtört. Közl. 1—33. 234—262. 403—422. 528—555. l.
934. *N. Thurzó Kálmán*. Gróf Széchenyi István szerepe a lipcsei csatában. (1813. okt. 16—19.) Hadtört. Közl. 335—362. l.
935. *Thurzó Kálmán* (Noszticzi). 1876—1914. (Nekr.) Hadtört. Közl. 689. l. Századok 766. l.
936. A történet legnagyobb háborúi. Vas. Ujs. 33. sz.
937. *Váczy János*. Kazinczy Lajos. Adal. Z. V. T. 237—246. l.
938. *Vajda Béla*. Zsidó várvédők. Mult és Jövő. 563—565. l.
939. *Vajticzky Emánuel*. Evlia Cselebi feljegyzései a magyarok harczmodoráról és katonai jelleméről. Hadtört. Közl. 282—292. 458—465. l.
940. A világ legöregebb huszárja. Vas. Ujs. 4. sz. (Skultéty László.) V. ö. 895.

941. *Weisz Miksa*. Zsidó katonákról. Mult és Jövő 457—460. 527—529. l.
942. *Wesselényi Ferencz* nádor patens levele Barkóczy István katonáihoz. Közli *Sebestyén József*. Hadtört. Közl. 299—301. l
943. *Wesselényi Ferencz* nádornak futólevele 1663-ból, melyben tudósítja a felsőmagyarországi tizenkét vármegyét a török és tatár hadak mozdulatairól. Közli *Dongó Gyárfás Géza*. Hadtört. Közl. 158. l.
944. *Ye*. A magyarság legrégibb harcrai az oroszokkal. Uránia 381—384. l.
945. *Zoltay István* szendrői kapitány levele. Közli *Kemény Lajos*. Hadtört. Közl. 297. l. (1566. febr. 27.)
946. *Zoltán Vilmos*. A negyvenkettősök ősei. Élet 51. sz.

11. Megyék, városok stb.

- (*Abauj-Torna.*) 947. Abauj és Torna vármegye történelmi monographiája. II. Kassa, 1914. Vitéz. (8-r. 160 l.) 2 K 20 f.
- 948. *Kemény Lajos*. Abauj-Torna vármegye története. 1527—1648. Tört. Közl. A.-T. vm. m. IV. 145—160. 211—226. l. — V. ö. 1287.
- (*Alczina.*) V. ö. 1208.
- (*Almakerék.*) 949. *Römer, Stef.* Aus der Vergangenheit und Gegenwart der Gemeinde Malmkrog. Landwirtschaftl. Blätter 20. sz. — Lásd Korr. Bl. Ver. sieb. Landesl. 128. l. — *Éber L.* megjegyzése. U. o. 137. l.
- (*Alsóhelbény.*) V. ö. 1269.
- (*Arad.*) 950. Arad vármegye és Arad monographiája. III. köt. 1-ső fele, 1-ső része. 1912. — Ism. *Prohászka János*. M. Nyelvőr 319—321. l. — P. Lloyd 40. sz. — V. ö. 762. 830.
- (*Argyas.*) V. ö. 811. 828.
- (*Árva vm.*) 951. Árvamegyei Almanach. 1912. — Ism. *W. S.* Századok 633. l. — V. ö. 900.
- (*Bács vm.*) V. ö. 411.
- (*Baja.*) V. ö. 767.
- (*Bajmóc.*) 952. *Csányi Károly*. A bajmóczi vár. Pálffy János gróf kastélyai és műkincsei. Mérnökegyl. Közl. 2. sz.
- (*Bakabánya.*) V. ö. 924.
- (*Bakonybél.*) V. ö. 872.
- (*Balaton.*) 953. *Egan Lajos id.* A Balaton őskoráról. Szombathelyi Ujs. 90. sz.
- 954. *Makay Béla*. A Balaton és vidéke a történelmi korban. I. 1913. — Ism. *Holub József*. Századok 725—732. l.
- (*Bálványosvár.*) 955. *Zajzon Sándor*. Bálványosvár. (Péter : Székelyföld I. 106—110. l.)

- (Báncza.) 956. Két érdekes helységnév. 1. Báncza. 2. Bezedek. *Historikus*. M. Nyelvőr 328. l.
- (Bártfa.) 957. *Vajda György*. Bártfa krónikája. (A tanulóifjúság használatára. Bártfai áll. gim. 1913/14. értes. 3—16. l.)
- (Békés vm.) 958. *Szeghalmi Gyula*. Geológiai és történelmi reflexiók Békés vármegye praehistorikájához. *Nemz. Kult.* 89—93. l.
- (Bereg vm.) V. ö. 607.
- (Besztercze.) V. ö. 585.
- (Bezedek.) V. ö. 956.
- (Bihar.) V. ö. 831.
- (Bodrogkeresztúr.) V. ö. 1054.
- (Boksán.) 959. *Gaşpar, Mihail*. Date monografice referitoare la comuna Bocşa—Montană. Caransebes, tipogr. diecez. 1914 (8-r. 24 l.)
- (Bonyha.) V. ö. 1253.
- (Brassó.) V. ö. 718. 1266.
- (Budapest.) 960. *Ábrányi Kornél*. Budapest kerületei és képviselői 1848-tól máig. P. N. 88. sz.
- 961. *Barczen Gyula*. Budapest felméréseiről. *Városi Sz.* 3—4. sz.
- 962. *Bárczy, Étienne de*. Quarante années de l'histoire de Budapest. *Revue de Hongrie* XIV. vol. 12—33. l.
- 963. *Báthory István*. A Nemzeti Színház építésének és lebontásának története. *Mérnökegyl. Közl.* 23. sz.
- 964. A belvárosi templom katakombái. (Egy vértanu anyjának a sírja.) *Uj Idők* I. 69. l. (Vécsey Amália gr.)
- 965. *Czirbusz Géza*. Pest keletkezése. P. H. 150. sz.
- 966. *Engel Emil* és *Bartha László*. A budapesti tőzsde története 1864—1914. 2 köt. Budapest, 1914. Benkő Gy. (8-r. 307, 355. III l.) 14 K.
- 967. *Friedreich Endre*. A budapesti piarista-telek története Budap. kegyr. főgim. 1913/14. értes. 3—77. l. (Külön is megjelent. 8-r. 77 l.)
- 968. *Gárdonyi Albert*. A főváros egyesítésére vonatkozó okmányok gyűjteménye. 1913. — *Ism. Niklai Péter*. Századok 613—616. l.
- 969. *Gombocz Endre*. A budapesti botanikus kert története. (1770—1866.) Budapest, 1914. (8-r. 180+15. l.) — *Ism. Ernyey József*. Századok 721—725. l.
- 970. *Holzträger, Fritz*. Budapest. Die Karpathen. 7. 497—507. l.
- 971. *Iván Ede*. Régi fürdők Pest-Budán. Vas. Ujs. 4. sz.
- 972. *Kézdy Vásárhelyi Géza*. A Buda-Esztergom vidéki magyarság és Buda város nevének eredetéről. Budapest, 1914. Pallas (8-r. 38 l.)
- 973. *Kremmer Dezső*. A fővárosi színművészet multja. *Uj Élet*. Febr.
- 974. *Lábán Antal*. A pesti nagy árvíz 1838-ban. *Uj Idők* I. 361. l.
- 975. A Negyvenéves Budapest. (Városi Sz. VII. 10—12. sz.) — *Ism. Bálint Aladár*. Nyugat I. 721—723. l.

- 976. *Lorenz Antal*. A középkori Budavára. Vas. Ujs. 21. sz.
- 977. *Paál Jób*. A mikor a Lánchíd megszületett. Vas. Ujs. 5. sz.
- 978. *Palóczy Edgár*. A régi Pest télen. (Pest Biedermeier napjairól.) P. H. 28. sz.
- 979. *Peisner Ignác*. Szociális kérdések a régi Budapesten. M. Figy. III. 127—135. l.
- 980. A pesti főtemplom. (A Belváros rendezése alkalmából.) P. H. 87. sz.
- 981. *Somlay Károly*. A belvárosi ferenczrendi templom. P. H. 100. sz.
- 982. *Spiegler Gyula Sámuel*. Adalékok Budapest Józsefváros, Ferencváros és Kőbánya történetéhez. Budapest, Fráter és Társa. (8-r. 20 l.)
- 983. Tabán és Óbuda legrégibb háza. Az Ujs. 110. sz.
- 984. *Tábori Kornél*. Óreg budai házak. Új Idők 9. sz.
- 985. *Vadász Ede*. »Zsidó utcák«, »Zsidó terek« Budapest. M. Zsidó Sz. 171—173. l.
- 986. *Váradi Antal*. A régi lüvöldöző-ház. Az Ujs. 23. sz.
- 987. *Váradi Antal*. Az első vashíd. Az Ujs. 56. sz. (A Lánchídról.)
- 988. *Váradi Antal*. Pest visszavétele. (1605-ben.) Az Ujs. 77. sz.
- 989. *Váradi Antal*. A várkastély kápolnája. (A régi Buda történetéből.) Az Ujs. 102. sz.
- 990. *Váradi Antal*. Insula leporum. (Pest régiségeiből.) Az Ujs. 129.
- 991. *Váradi Antal*. A stokvájdlí. (Képek a régi Pestről.) Az Ujs. 139. sz.
- 992. *Váradi Antal*. A keresztesek Pest alatt. (A város régi krónikájából.) Az Ujs. 296. sz.
- 993. *Váradi Antal*. Ágyúzzák Pestet. (A város régi krónikájából.) Budapest 116. sz. (Az 1542-iki ágyúzásról.)
- 994. *Váradi Antal*. Budavára palotái. P. H. 150. sz.
- 995. *Váradi, Anton*. Wie das alte Pest gelebt hat. N. Pest. Journ. 24. sz.
- 996. *Vértes József*. A pest-budai hajóhíd és állóhíd. P. H. 40. sz.
- 997. *Viharos*. A Lánchíd. Az Ujs. 27. sz.
- V. ö. 709. 756. 780. 782. 1271.
(Csákgigorbó.) V. ö. 1196.
(Csanád vm.) V. ö. 1079.
(Csapó.) V. ö. 1260.
- (Csejte.) 998. *Krascsenitz Gyula*. Csejte és környéke. Vágújhely, 1914. Horovitz-ny. (8-r. 32 l.)
- (Csík vm.) 999. *Antal Áron*. Csík vármegye története. (Péter: Székelyföld I. 6—18. l.)
- 1000. *Görög. I.* Csík, Gyergyó és Székely eredete. Gyergyó-szentmiklós, 1914. (8-r.)
- (Csíkszereda.) 1001. *Kémenes Antal*. Csíkszereda eredete. Csíki Lapok 27. sz.
- 1002. *Szlávik Ferencz*. Csíkszereda története. (Péter: Székelyföld I. 19—25. l.)
- V. ö. 763.

- (Czikádor.) V. ö. 818.
 (Debreczen.) V. ö. 732. 1275.
 (Debrő.) 1003. *Pásztor József*. A debrői altemplom. Egri egyházm.
 Közl. 12—20. sz.
 (Detrekő.) 1004. *Š.*, *J. Plavecký* zámok. Slov. Pohľady 253—254. l.
 — V. ö. 898.
 (Déva.) V. ö. 1244.
 (Doroszló.) V. ö. 1206.
 (Eger.) V. ö. 759. 927. 1295.
 (Eperjes.) V. ö. 899. 1213.
 (Erdély.) 1005. *Fontes rerum Transylvanicarum*. Erdélyi történelmi források. 4. köt. *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia*. — Akták és levelek Erdély és Magyarország Moldovával és Havasalföldével való viszonyához. Gyűjtötte és közrebocsátja *Veress Endre*. I. köt. 1468—1590. Kolozsvár, 1914. (8-r. XII, 342 l.) 10 K. — Az 1—2. köt. ism. *Marczinkó Ferencz*. M. Paed. 304—306. l. — A 2—3. köt. ism. *Karácsonyi János*. Századok 719. l. — *Balanyi György*. Alkotm. 123. sz. — *Szittyay Dénes*. M. Kultura 223—225. l. — *Loserth J.* Hist. Ztschr. 113. köt. 672—674. l. és Ztschr. öst. Gymn. 626—628. 766—767. l. — 1—3. köt. ism. *R. I. Ref. Sz.* 32. sz. — *Jorga N.* Bullet. de l'Inst. 19—21. l. és 219—232. l.
 — 1006. *Hollós István*. Kik voltak Erdélyország őslakói? P. H. 110. sz.
 — 1007. *Szádeczky Lajos*. Erdély őslakói. Erdély 1. sz.
 — V. ö. 390—400. 404. 424. 427. 429. 484. 485. 506. 507. 510. 511. 578. 585. 613. 702. 725. 726. 730. 736. 745. 748. 795. 807. 808. 812. 816. 817. 824. 825. 832. 834. 842. 861. 876. 897. 929.
 (Erősd.) V. ö. 1225. 1228.
 (Érsekujvár.) V. ö. 893.
 (Eszék.) V. ö. 818.
 (Esztergom.) 1008. *Meno*. Ostrihom. (Istrogranum. Istropolis. Strigonium. — Gran—Esztergom.) Slov. Pohľady 192—195. l.
 — V. ö. 972.
 (Fadd.) 1009. *Sebestyén Károly*. A régi Fadd története. Tolnamegy. Közl. 12—13. sz.
 (Fejér vm.) V. ö. 1087.
 (Felek.) V. ö. 1208.
 (Fiume.) 1010. *Gigante, Silvino*. Brandelli d'antica vita fiumana. (Annuario del circolo letterario di Fiume, 1914. 48—55. l.)
 — V. ö. 699. 869. 1278.
 (Fogarás.) V. ö. 809. 1083.
 (Gálszécs.) V. ö. 711.
 (Garamszentbenedek.) V. ö. 833. 844.
 (Göcsej.) 1011. *Gönczy Ferencz*. Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár, 1914.

- (8-r. 690 l.) 25 K. — Ism. *Bán Aladár*. Bp. Sz. 159. köt. 155 — 158. l. — *kj.* B. H. 127. sz.
- (Gömör.) V. ö. 816.
- (Gyergyó.) 1012. *Kölönte Béla*. Gyergyó története. (Péter : Székelyföld I. 77—90. l.)
- 1013. *Szádeczky Lajos*. A Gyergyó név eredete. Erdély 5. sz.
- V. ö. 1000.
- (Győr.) V. ö. 429. 715.
- (Gyulafehérvár.) V. ö. 824. 832. 875. 876.
- (Háromszék vm.) 1014. *Csutak Vilmos*. Háromszék vármegye története. (Péter : Székelyföld I. 91—99. l.)
- (Hátszeg.) V. ö. 863.
- (Hetés.) V. ö. 1010.
- (Hódmezővásárhely.) 1015. *Szalay József*. Hódmező-Vásárhely képe. B. H. 84. sz.
- (Holczmány.) V. ö. 1208.
- (Horvátország.) V. ö. 366. 419. 432.
- (Hunyad vm.) V. ö. 1214.
- (Huszt.) V. ö. 449.
- (Jagnjedovac.) 1015a. *Horvat, Rudolf*. Kako je postalo selo Jagnjedovac? Vjesnik 319. l.
- (Jánosszállás.) V. ö. 1220.
- (Kakaslomnicz.) 1016. *Gréb Gyula*. Pótlás »A kakaslomnicziak néhány vészes napja« című cikkhez. Közl. Sz. vm. m. 102. l.
- (Kalocsa.) V. ö. 1294.
- (Kassa.) 1017. *Kerekes György*. Kassa mint hűbérúr. (Iparosok olvasótára XX. 7—8. sz.) Budapest, 1914. Lampel R.
- 1018. *Révész Kálmán*. Kassa a szepesváraljai zsinaton. Tört. Közl. A.-T. vm. m. IV. 227—229. l.
- V. ö. 706. 713. 721. 728. 902. 907. 910. 1230. 1259.
- (Kecskemét.) 1018a. *Kada Elek*. Városunk őstörténetéből. Kecskeméti Katona J. Kör 1905—12. évkönyve 93—118. l.
- (Kelebia.) V. ö. 1193.
- (Kenézlő.) V. ö. 1263. 1264.
- (Kenyérmező.) V. ö. 387.
- (Késmárk.) V. ö. 494.
- (Keve vm.) V. ö. 378.
- (Kézdivásárhely.) 1019. *Erőss József*. Kézdivásárhely. (Péter : Székelyföld I. 100—105. l.)
- (Kisgút.) V. ö. 1247.
- (Kismarton.) V. ö. 801.
- (Kőhalom.) 1020. *Müller, Heinrich*. Zur Geschichte des Repser Stuhles. Archiv d. Ver. f. siebenb. Landesk. 39. Bd. 249—476. l.
- Ism. T. Bullet. de l'Inst. 238. l.
- (Kolozsvár.) V. ö. 629. 717.
- (Komárom.) 1021. *Alapi Gyula*. A komáromi kultúrház. Múz. Könyvt. Ért. 1—15. l.
- 1022. *Bella Lajos*. A komáromi múzeum praehistorikus osztálya. (Adatok megyénk őskorához.) Komár. Újs. 14. sz.
- V. ö. 487. 690. 695. 778. 779. 1190.

- (Komárom vm.) 1022a. Komárom vármegye levéltárának középkori oklevelei. 1276. 1280, 1280 aug. 27. 1294. jul. 6. 1301. jul. 6. Közli *Alapi Gyula*. Komárom 44—49. l.
- 1022b. *Szabó Dénes (Edelényi)*. Komárom vármegye népessége. 1715—1910. Komárom 19—33. l.
- (Koprivnica.) 1022c. *Horvat, Rudolf*. Koprivničke listine XVI. vijeka. Vjesnik 265—301. l.
- V. ö. 713a.
- (Kőrös vm.) V. ö. 521.
- (Krassó vm.) V. ö. 378.
- (Kricsova.) V. ö. 1261.
- (Kyrch.) 1023. *Müller, H.* Wo lag die terra Olacorum de Kyrch (Kirtz)? Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 126. l.
- (Lippa.) V. ö. 1246.
- (Lőcse.) V. ö. 290. 747. 781.
- (Máramarossziget.) V. ö. 837. 851.
- (Marosvásárhely.) 1024. *Molnár Gábor*. A marosvásárhelyi kir. tábla elnökeiről 1754-től 1848-ig. Székely Napló 108—111. sz.
- V. ö. 755.
- (Mátételek.) V. ö. 1205.
- (Medgyes.) 1025. *Graeser, Daniel*. Daniel Graeser. Bürgermeister der Stadt und des Stuhles Mediasch. Siebenb. Deutsch. Tagblatt 12185—90. sz.
- (Mende.) V. ö. 1271.
- (Micskepuszta.) V. ö. 1216.
- (Milko.) V. ö. 810. 828.
- (Miskolcz.) V. ö. 1274.
- (Mošćenica.) 1026. *Kadlec, Karel*. Iz istorije općine Mošćenica. Kao uvod u analizu statuta mošćenickoga. Rad jugosl. Akad. 203. knj. 128—134. l.
- (Nagydisznód.) V. ö. 1209.
- (Nagyenyed.) V. ö. 1237. 1249.
- (Nagyút.) V. ö. 1247.
- (Nagymegyer.) V. ö. 693a.
- (Nagysalló.) V. ö. 611.
- (Nagysáros.) V. ö. 467.
- (Nagyszeben.) 1027. *Kimakovicz, M. v.* Studien zur Baugeschichte der ev. Stadtpfarrkirche in Hermannstadt. Archiv d. Ver. siebenb. Landesk. 39. Bd. 477—508. l.
- V. ö. 808.
- (Naszód.) V. ö. 744.
- (Nérapatas.) 1028. *Popoviciu, Vasilie*. Monografia comunei Pătaș (Nerapatas). Sol, graiu, credință și obiceiuri locale. Caransebes, 1914. tipogr. diecez. (8-r. 101, 2 l.) 1 K 60 f.
- (Nógrád vm.) V. ö. 1303.
- (Nyitra vm.) V. ö. 1088.
- (Ohat.) V. ö. 879.
- (Olaszliszka.) V. ö. 822. 873.
- (Oltszakadát.) V. ö. 1208.

- (Pannonhalma.) 1028a. *Sörös Pongrácz*. Pannonhalma contra Matkovich. Komárom 34—43. l.
— V. ö. 854.
- (Pápa.) 1029. *Kis Ernő*. Beszélgetés Pápa multjáról. Pápai Hirl. 13. sz.
(Pásztó.) V. ö. 856.
- (Pécs.) 1030. *Cserkúti Adolf*. Az első pécsi zsidók. Pécs, 1914. (8-r. 27 l.) — Ism. Levéltár. Lapja. 26 l.
— V. ö. 753. 815. 848.
- (Perjámos.) V. ö. 1238.
- (Poljica.) 1030a. *Klaić, Vjekoslav*. Prilog za povjest Poljica u XV. stoljeću. Vjesnik 40—44. l.
- (Pozsega.) 1030b. *Kempf, Julije*. Popis duša grada Pozege od godine 1781. Vjesnik 316. l.
- (Pozsony.) 1031. *Brand-Vrabély S.* Aus Alt-Pressburg. Pressb. Ztg. 65. sz. (Vrabély K. postaigazgató 1848. elfogatásáról.)
— 1032. *Franz, A. R.* Pressburg als Kunststadt. Pozsony, 1914 Drotleff. (8-r. 11 l.) 40 f.
— V. ö. 252. 603. 729. 751. 764. 783. 921.
- (Rohoncz.) 1033. *Bernstein Béla*. Egy régi hitközség emlékeiből. Mult és Jövő 85—89. 202—205. l.
- (Romosz.) 1034. *Amlacher, A.* Rumes. 1912. — Ism. *Veress Endre*. Erd. Múz. 64. l.
1035. *Téglás Gábor*. A régi Szászvárosszék szász telepeseinek utolsó maradványai Romoson. Népr. Ért. 130—132. l.
- (Samobor.) 1035a. *Noršić, Vjekoslav*. Odnosaji općine Samobor godine 1774. Vjesnik 216—223. l.
- (Sárkány.) 1036. *Wolff, Theobald*. Unsere sächsischen Gemeinden. 9. Schirkonyen. Die Karpathen. 7. 455—462. l.
- (Sárköz.) 1037. *Tóth Károly*. Sárköz multjából. Tolnai Ref. Lapja 3. 6. 8. 9. 10. sz.
- (Sáros vm.) 1038. *Fekete Gyula (Nagyiványi.)* Látogatásom Sárosmegye váraiban. Zemplén 35. sz.
- (Sárospatak.) 1039. Sárospatak városnak régi szabadalomlevelei. Közli *Dongó Gy. Géza*. Adal. Z. V. T. 56. 180—183. l.
— V. ö. 752. 766. 891.
- (Sátoraljaujhely.) 1040. Sátoralja-Újhely város törvényei a XVII. évszázban. Közli *Dongó Gy. Géza*. Adal. Z. V. T. 77. 166—169. 258—263. l.
— V. ö. 840.
- (Somorja.) 1041. *Reininger László*. Adatok Somorja történetéhez. (Városi bíraskodás.) Csallóközi Lapok 23. sz.
- (Soroksár.) 1042. *Hollós Sándor*. Iskolánk missiója Soroksár nagyközség rövid történetével kapcsolatban. Soroksári polg. isk. 1913/14. értes. 8—14. l.
- (Szabolcs vm.) V. ö. 1215.
- (Szakcs.) V. ö. 1272.

- (Szakolcza.) 1043. *Oslay Ferencz*. Szakolcza az Árpád- és Anjoukorban. (Szakolczai főgim. 1913/14. értes. Külön is megjelent 15 l.)
- (Szászfenes.) V. ö. 897. 1253.
- (Szászvárosszék.) V. ö. 1035.
- (Szatmár vm.) V. ö. 794.
- (Szeged.) V. ö. 805.
- (Székelyföld.) V. ö. 284. 325. 691.
- (Székesfehérvár.) V. ö. 754. 1229. 1280.
- (Szenicz.) V. ö. 806.
- (Szentés.) 1043a. *Sima László*. Szentés város története. I. kötet. Szentés, 1914. Vajda ny. (8-r. 548, 6 l.)
- (Szentgotthárd.) V. ö. 433.
- (Szepes.) 1044. *Iványi Béla*. A Jerney-féle kéziratgyűjtemény szepesi vonatkozású iratai. Közl. Sz. vm. m. 95—98. l.
- V. ö. 793. 820. 884. 1082. 1268. 1276.
- (Szepesváralja.) V. ö. 716. 819. 1020.
- (Szigliget.) 1045. Szigliget. Tapolczai Lapok. 7. sz.
- (Szlavonia.) 1046. Magyarország melléktartományainak oklevéltára. III. köt. Alsószlavóniai okmánytár. 1244—1710. Szerk. *Thallóczy L.* és *Horváth S.* — *Ism. Radonić Jovan*. Letopis knj. 297. 108—112. l. és *Bullet. de l'Inst.* 58. l.
- V. ö. 704.
- (Szombathely.) V. ö. 799.
- (Szucság.) 1047. *Berde Béla*. A kolozsmegyei Szucság község története. Budapest, 1914. Athenaeum. (8-r. 22 l.)
- (Tászköztető.) V. ö. 1218. 1219.
- (Tata.) 1048. *Dornyay Béla*. A százéves »ujhegyi« kőkereszt. Tata-Tóvárosi Hírl. 2. sz.
- 1049. *Rédei Miklós*. Adalékok Tata történetéhez. 14. Még egyszer Deodatus. Tata-Tóvárosi Híradó 7. sz. — 16. 17. Néhány részlet az Anjouk korából. 1. Csór Tamás. U. o. 24. sz. — 2. Lackfyak s a sanseverói grófság. U. o. 25. sz. — 18. István nádor birtokában. U. o. 26. sz.
- V. ö. 803. 804.
- (Temes vm.) 1050. *Ortvay Tivadar*. Temes vármegye és Temesvár város története a legrégibb időktől a jelenkorig. Pesty Frigyes irodalmi hagyatékának felhasználásával. I. köt. Első könyv: Őskor. Második könyv: Régibb középkor a római hódítástól a magyar királyság megalapításáig. Budapest, 1914. Akadémia. (8-r. 248 l.)
- 1051. *Wettel, F.* Biographische Skizzen, Beiträge zur Geschichte des Temeser Banates. 2. Aufl. (Deutschbanater Volksbücher. VI.) Temesvár, Súdung. Buchdr. 1914. (8-r. 182, 1 l.) 1 K 75 f.
- (Temesvár.) 1052. *Farkasfalvi Kornél*. Temesvári Kalauz. Temesvár sz. kir. város és környéke rövid ismertetése. Temesvár, 1914. Uhrmann-ny. (8-r. 95 l.) 50 f.

- (Tiszolcz.) 1053. Tisovec a Minulosti. Domáčnost a Škola 22—25. 57—59. 92.—95. 116—121. 185—189. 213—215. l.
- (Tokaj.) 1054. Tokajt és Bodrogkeresztúrt Rákócziéknak adomá-nyozza a király 1647-ben. (Töredék.) Ford. *Dongó Gy. Géza*. Adal. Z. V. T. 274. l.
- V. ö. 890. 928.
- (Tolna vm.) 1055. *Kovách Aladár*. Tolna vármegye székhelyének és székházának története. Tolnavárm. Közműv. egyll. 1913. évkönyve 54—76. l.
- V. ö. 1291.
- (Tompaháza-Ujfalú.) V. ö. 864.
- (Torda.) 1056. *Harmath Domokos*. A tordai országgyűlések. Ara-nyosvidék 6. sz. (1288-tól 1797-ig.)
- V. ö. 1245.
- (Trencsén.) 1057. *Iványi Béla*. Vázlatok Trencsén város multjá-ból. Trencsénvárm. Múz. Egyll. Ért. 138—166. l.
- (Trencsén vm.) V. ö. 1194. 1281. 1305.
- (Ujlak.) V. ö. 859.
- (Turopolja.) 1057a. *Dezelić, Velimir*. Dva govora turopoljska g. 1790. Vjesnik 302—306. l.
- V. ö. 730a.
- (Ung.) 1058. *Horovitz Mór*. Az ungi zsidók 1848—49-ben. Határ-széki Ujs. 12. 13. sz.
- (Vác.) V. ö. 708. 871.
- (Vág folyó.) 1059. *Radványi Miklós*. Néhány adat a Vág-folyó törté-netéhez. Vág völgyi Lap 20. sz.
- (Vágsziklás.) V. ö. 1231.
- (Vajdahunyad.) 1060. *Divald Kornél*. Vajdahunyad vára. M. Kultura II. 265—268. l.
- V. ö. 1201. 1221.
- (Varazsd.) V. ö. 707a.
- (Várfalva.) V. ö. 1217. 1233.
- (Vas vm.) V. ö. 493. 800.
- (Veszprém.) 1061. *Erdélyi Gyula*. Veszprém város története 1913. — *Ism. Tóth Zoltán*. Századok 735—737. l. — *Zsinka Ferencz*. Hadtört. Közl. 480—482. l. — *Perényi József*. Veszpr. Hirl. 6. sz.
- V. ö. 836.
- (Vrhovac.) V. ö. 784a.
- (Zágráb.) 1061a. *Schwarz, Gavro*. Iz starina Zagrebačke izra-elske općine. Vjesnik 102—116. l.
- V. ö. 422. 752a. 752b. 753a. 782a.
- (Zalaszentgrót.) 1062. *Mező Ferencz*. Deák Ferencz viszonya Zalaszentgróthoz. Zalaszentgrót, 1914. Nagy Sándor. (8-r. 181.)
- (Zemplén vm.) 1063. Alkalmi feliratok és beszédek Zemplén vár-megye jegyzőkönyveiben, Közl. *Spisovszky Imre*. Adal. Z. V. T. 86—88. 183. 280—282. l.
- 1064. *Dongó Gy. Géza*. Zempléni regeszták a »Formulae Solen-nes Styli« könyvében. Adal. Z. V. T. 14—18. 129—131. l.

- 1065. *Dongó Gy. Géza*. Zemplén az egri »Memoria Dignitatum« lapjain. Adal. Z. V. T. 13. l.
- 1066. *Dongó Gy. Géza*. Caraffa beleköt Zemplén önkormányzatába 1687-ben. Adal. Z. V. T. 54. l.
- 1067. *Dongó Gy. Géza*. Zemplén vármegyének közjogi álláspontja 1789-ben. Adal. Z. V. T. 65—77. 177—180. 277—280. l.
- 1068. *Dongó Gy. Géza*. A zempléni templomok állapotáról és javadalmairól szóló püspöki jelentés 1700-ból Adal. Z. V. T. 154—158. l.
- 1069. *Dongó Gy. Géza ifj.* Zemplén a »Hármas Kis Tükör«-ben. Adal. Z. V. T. 190. l.
- 1070. *Dongó Gy. Géza*. Adatok Zemplén vármegye népességi statisztikájából. Adal. Z. V. T. 276. l.
- 1071. *Dongó Gy. Géza*. Zemplén a »Codex Diplomaticus Hungariae« lapjain. (1201—1300.) Adal. Z. V. T. 194—209. l.
- 1072. *Dongó Gy. Géza*. Zempléni levelek a »Codex Diplomaticus Patrius Hungariae« köteteiben. U. o. 217—219. l.
- 1073. *Dongó Gy. Géza*. Adatok Zemplén vármegye topológiájához. Adal. Z. V. T. 30. 150—153. 246—249. l.
- 1074. *Nagy Gyula*. Zemplén vármegye új községnevei. Adal. Z. V. T. 3—10. l.
- 1075. *Thuránszky László*. Zempléni adatok Lehotzky »Stemmatographiá«-jában. Adal. Z. V. T. 136—139. 252—255. l.
- 1076. Zempléni vonatkozású iratok Kassa város levéltárában. (1515—1648.) Közli *Kemény Lajos*. Adal. Z. V. T. 124—126. l.
- 1077. Zemplén a Sztáray-kódexben. Közli *Dongó Gy. Géza*. Adal. Z. V. T. 10—13. 127—129. 220—223. l.
- V. ö. 357. 501. 568. 733. 913. 1081.
- (Zimony.) 1077a. *Ilesić, Fr. B.* Hacquetov opis putovanja u Zemun. Vjesnik 313—315. l.
- (Zsámbék.) V. ö. 1200. 1248.
- (Zsolna.) 1078. *Radványi Miklós*. Szt. István temploma Zsolnán. Vágvölgyi Lapok 6. sz.

12. Genealogia. Családtörténet.

- 1079. *Barna J. és Sümeghy D.* Nemes családok Csanád vármegyében. Makó Gaál-ny. (4-r. VIII. 241 l.) — Ism. *Daróczy Zoltán*. Turul 138. l.
- 1080. *Benkő Imre*. Jobbágy reversalisok. Családtört. Jegyz. 153—155. l.
- 1081. *Dongó Gy. Géza*. Zemplén vármegye nemeseinek mutatókönyvéből. Adal. Z. V. T. 83—85. 171—173. 266—269. l.
- 1082. *Förster Jenő*. Szepesi nemések más vármegyékben. (1809.) Közl. Sz. vm. m. 83—85. l.

1083. *Iványi Béla*. Fogaras vidéke nemeseinek összeírása 1637-ben. Turul 88. 1.
- 1083a. *Kempelen Béla*. Magyar nemes családok. 8. kötet. Noéh-Quival. Budapest, Grill. 1914. (8-r. VII, 456 l.) 20 K.
1084. *Miskolczy-Simon János*. A magyar nemesség. Komárom, 1914. Spitzer-ny. (8-r. 28 l.)
1085. *Miskolczy-Simon János*. A magyar nemesség. Levéltár. Lapja 29—35. 1.
1086. *Nemény Vilmos*. A Semigótha II. kiadása. M. H. 10. sz.
1087. *Rexa Dezső*. Fejérvármegye ősi nemesei. Székesfehérvár 1. sz.
1088. *Romhányi János*. Nemesség igazolás Nyitra vármegyében 1754—55-ben. Levéltár. Lapja 6—14. 35—43. 1.
- (Adorján.) V. ö. 1283.
- (Ágh.) V. ö. 826.
- (Agmánd.) 1089. *Jakubovich Emil*. Az Agmánd-nemzettség teljesebb neve és egy ismeretlen ága. Turul 43—45. 1.
- (Álgya.) V. ö. 1283.
- (Alistáli.) V. ö. 490.
- (Altmann.) V. ö. 1283.
- (Andrássy.) V. ö. 625—628.
- (Apor.) V. ö. 325. 507.
- (Apostol.) 1090. *Benkő Imre*. Az Apostol-család. Családtört. Lapok 1. sz.
- (Apponyi.) V. ö. 167. 508.
- (Aradi.) 1091. Arady Katalin özv. Szent-Kiriák Györgyné végrendelete. (1785.) Közli *íj. H. K.* Családtört. Jegyz. 127—128. 1.
- (Aranyossy.) 1092. *Alapi Gyula*. Az aranyosi Aranyossy-család. Levéltár. Lapja 1—5. 1. (Külön is megjelent 4-r. 8 l.)
- (Asztalos.) 1093. *Benkő Imre*. Családtörténet. Asztalos. Családtört. jegyz. 225. 1.
- (Baáti.) V. ö. 1283.
- (Bacsák.) 1094. *Bacsák Gyula*. Családtörténet. Bacsák (benefai) Családtört. Jegyz. 1—4. 1.
- (Bacsányi.) V. ö. 584.
- (Bajtai.) V. ö. 565.
- (Balassa.) 1095. *Daróczy Zoltán*. Családtörténet. Balassa. Családtört. Jegyz. 97—108. 1.
- (Bálinth.) 1096. *K. J.* A szelniczei Bálinth-család. Gen. Füz. 4—8. 1.
- (Balogh.) 1097. *Kovách Aladár*. Béri Balogh Ádám származása és családja, valamint birtokviszonyai Tolna vármegyében. (Adalék Tolna vármegye multjához.) Tolnavármegye 13—16. sz.
- (Bánffy.) V. ö. 506.
- (Barcsai.) V. ö. 429. 512.
- (Barkóczy.) V. ö. 942.

- (Barkassy.) 1098. *Magasházy Béla*. Családtörténet. Barkassy alias Munkácsy. Családtört. Jegyz. 5. l.
- {Báthory.) V. ö. 427. 929.
- {Bátsmegyei.) V. ö. 1283.
- {Batthyány.) V. ö. 313. 489.
- {Bejczy.) V. ö. 493.
- (Bereczky.) 1099. *Bereczky László*. Családtörténet. Bereczky. Családtört. Jegyz. 65—67. l.
- (Bernáth.) 1100. *Barabásy István*. A bernáthfalvi Bernáth-család biharmegyei ága. Gen. Füz. 23—29. l.
- (Berthóty.) 1101. Berthóty Dorottya végrendelete. (1601.) Közli *Mocsáry István*. Családtört. Jegyz. 96. l.
- {Berzeviczy.) V. ö. 498.
- {Bethlen.) V. ö. 393—399. 757.
- {Bíró.) V. ö. 1283.
- {Bod.) V. ö. 325.
- (Bodó.) 1102. *Biás István* *ifj.* Sárdi Simén György feljegyzése a szenterzsébeti Bodó és Szakáts-család leszármazásáról. 1762. Gen. Füz. 38. l.
- {Boér.) V. ö. 694.
- {Bolyay.) V. ö. 313.
- {Bornemissza.) V. ö. 933.
- (Botgál.) 1103. *Csoma József*. Családtörténet. Botgál. Családtört. Jegyz. 161. l.
- {Bottán.) V. ö. 1304.
- {Brankovics.) V. ö. 429.
- {Brodarics.) V. ö. 424.
- {Bulcsesdi.) V. ö. 1307.
- {Cserei.) V. ö. 325.
- {Chernel.) 1104. *Vay Sándor*. Régi magyar nemesek. P. H. 163. sz.
- {Csepreghy.) V. ö. 1307.
- {Csizmazia.) V. ö. 1188.
- {Czeper.) V. ö. 1109.
- (Damó.) 1105. *H. K. ifj.* Adatok a lisznyói Damó-család leszármazásához. Családtört. Jegyz. 256. l.
- {Dancsfi.) 1106. *Wertner Mór*. A szerdahelyi Dancsfi-, Derzsfi- s Imrefi-családok közös leszármazása. Családtört. Jegyz. 238—240. l.
- {Dávid.) V. ö. 829.
- {Deák.) V. ö. 633—635.
- (Dely.) 1107. *Makay Dezső*. Családtörténet. Dely. (Issebori.) Családtört. Jegyz. 129—132. l.
- {Derzsfi.) V. ö. 1106.
- (Dienes.) 1108. *Szűcs Lajos (tunyogi)*. Családtörténet. Dienes (szilágyszegi). Családtört. Jegyz. 161. l.
- {Dobó.) V. ö. 401.
- (Draskóczy.) 1109. *Csoma József*. Családtörténet. Draskóczy. (draskóczy) alias Czeper. Családtört. Jegyz. 6. l.

- (Draskovic.) 1109a. *Matijć, T.* Iz mladik dana Janka Draškovića. Vjesnik 236—264. l.
— V. ö. 419.
- (Dubraviczky.) 1110. *Benkő Imre.* A Dubraviczky-család története. Turul 70—82. 93—109. l.
- (Eötvös.) V. ö. 640—657.
- (Erdey.) 1111. *K. B.* Az Erdey-család czímerlevele. Családtört. Lapok 2. sz.
- (Eszterházy.) V. ö. 312. 483.
- (Fáji.) 1112. *Ferenczi Sándor.* Fáji János naplójának családtörténeti adatai. Gen. Füz. 10—14. 29—31. l.
- (Faragó.) V. ö. 1146.
- (Fáy.) 1113. *Kemény Lajos.* A Fáyak genealogiájához. Tört. Közl. A. T. vm. m. IV. 230. l.
— V. ö. 313.
- (Fejérváry.) V. ö. 894.
- (Figyelmessy.) V. ö. 592.
- (Fogarassy.) V. ö. 325.
- (Fórxán.) 1114. *Zombory Géza.* Családtörténet. Fórxán. Családtört. Jegyz. 163—165. l.
- (Frangepán.) 1115. A Frangepán-család oklevéltára. II. köt. 1913.
— Ism. *Szentpétery Imre.* Századok 715—719. l.
- 1116. *Barabás Samu.* Két hamis Frangepán-oklevél. Századok 674—696. l. (Külön is megjelent. 8-r. 25 l.)
- 1117. *Thallóczy, Ludwig v.* Die geschichtliche Bedeutung der Familie Frangepan. Ung. Rundschau 257—288. l. — Ism. *Jorga N.* Bullet. de l'Inst. 141. l.
- (Gaal.) V. ö. 591.
- (Gábor.) V. ö. 610.
- (Galgóczy.) V. ö. 1145.
- (Géczy.) 1118. *Géczy Endre Jenő.* A felsőgéczi, garamszeghi és farkasfalvi Géczy-család. Családtört. Lapok 2. sz.
- (Gellért.) V. ö. 1283.
- (Gerenday-Tóth.) 1119. A Gerenday-Tóth-család. Családtört. Lapok 2. sz.
- (Gerőcz.) V. ö. 701.
- (Gombos.) V. ö. 402.
- (Gosztony.) 1120. *Mocsáry István.* Családtörténet. Gosztony (gosztonyi, krencsi és kövesszarvi). Családtört. Jegyz. 33—36. l. — *Sárközy Imre.* Pótlék a Gosztony-család leszármazásához. U. o. 192. l.
- (Görgei.) V. ö. 515—519. 896.
- (Grassalkovich.) 1121. A Grassalkovichok. M. H. 7. sz.
- (Gyárfás.) 1122. *Csoma József.* Családtörténet. Gyárfás. Családtört. Jegyz. 104. l.
- (Gyulai.) 1123. *S. Gyulai Rikárd.* Családtörténeti adatok a S.

- Gyulai-család levéltárából. Gen. Füz. 8—10. 32—34. l. (Eleje a múlt évi folyamban.)
 — V. ö. 465.
- (Haláchy.) 1124. *Romhányi János*. A Haláchy-család czímeres nemes-levele 1507-ből. Levéltár. Lapja 46. l.
- (Halász.) 1125. *Halász Bálint*. Családtörténet. Halász (dabasi és gyóni). Családtört. Jegyz. 37—49. l.
- (Héderváry.) 1126. *Závodszy Levente*. Válasz a »Héder-nemzet-ség eredete« cz. cikkekre. Turul 45. l.
- (Heltai.) V. ö. 307a.
- (Horn.) V. ö. 631.
- (Horváth-Bugarin.) 1127. *Mocsáry István*. Családtörténet. Horváth-Bugarin (brezoviczai) alias Milojkovics. Családtört. Jegyz. 105. l.
- (Hradnai Holy.) 1128. *Wertner Mór*. Újabb adalékok Hradnai Holy Pál ismeretéhez. Turul 85. l.
- (Illyési.) 1129. *Báthory István* . . . kidei Illyési Gáspárt . . . nemesíti. Az okmányt közli *Temesváry János*. Gen. Füz. 15. l.
- (Imrefi.) V. ö. 1106.
- (Jelenfi.) V. ö. 1283.
- (Jeszenszky.) 1130. *Miskolczy-Simon János*. A kisjeszeni Jeszenszky-család nógrádi ágazatai. Levéltár. Lapja 43—46. l.
- (Jósa.) 1131. *Jósa János* . . . A Jósa-család története. 1913. — Ism. *K. Századok* 423—426. l.
- (Jósika.) V. ö. 313.
- (Justh.) 1132. *Wertner Mór*. A neczpáli Justh-családnév eredete. Családtört. Jegyz. 123—126. l.
- (Kandó.) 1133. *Hazslinszky Rezső*. A sztrégovai és egerfarnasi Kandók. Családtört. Lapok 2. sz.
- (Károlyi.) 1134. *Éble Gábor*. A gr. Károlyi-család leszármazása. 1913. — Ism. *Hömann Bálint*. Századok 429—431. l. — *Zuboly*. Új Nemzedék 25. sz.
- (Káthai.) V. ö. 1310.
- (Kattra.) V. ö. 1283.
- (Kazinczy.) V. ö. 623. 624. 937.
- (Kelleő.) 1135. *Csoma József*. Kelleő (árokszállási). Családtört. Jegyz. 50. l.
- (Kemény.) V. ö. 313. 612. 658—662.
- (Kenessey.) 1136. *Kenessey Pongrácz*. Családtörténet. Kenessey (kenesei). Családtört. Jegyz. 133—151. l.
- 1137. *H. K. ifj.* Családtörténet. Kenessey (karátföldi). Családtört. Jegyz. 225. l.
- (Képes.) 1138. *Benkő Imre*. Családtörténet. Képes alias Szabó. Családtört. Jegyz. 166. l.
- (Király.) V. ö. 815. 848.
- (Klement.) V. ö. 563.

- (Koháry.) V. ö. 312.
 (Kollonits.) V. ö. 488.
 (Kolozsváry.) 1139. Kolozsváry Gergelyné végrendelete. (1573.) Közli *Kemény Lajos*. Tört. Közl. A.-T. vm. m. IV. 178—180. l.
 (Koptsány.) 1140. *Benkó Imre*. Családtörténet. Koptsány. Családtört. Jegyz. 8—10. l.
 (Korogyi.) V. ö. 818.
 (Kossuth.) 1141. Kossuth Lajos, családtörténeti vonatkozású, ismeretlen levele. (1880.) Közli *Rédeky István*. Családtört. Jegyz. 179—182. l.
 — V. ö. 525 — 540. 666—671.
 (Kovács.) 1142. *Miskolczy-Simon János*. Családtörténet. Kovách alias Ujvárossy. Családtört. Jegyz. 227. l.
 (Kovácsy.) 1143. *Kovácsy Sándor*. Családtörténet. Kovácsy (hadadi). Családtört. Jegyz. 68. l.
 (Kövér.) 1144. Gyergyószentmiklósi Kövér-család. Családtört. Lapok 1. sz.
 (Kövi.) V. ö. 1283.
 (Kromholtz.) 1145. *Rédeky István*. Családtörténet. Kromholtz alias Galgóczy. Családtört. Jegyz. 70. l.
 (Kubovich.) V. ö. 1283.
 (Lakatos.) V. ö. 426.
 (Lázár.) V. ö. 826.
 (Lippay.) V. ö. 907.
 (Lipthay.) 1146. *Csoma József*. Családtörténet. Lipthay alias Faragó. Családtört. Jegyz. 167. l.
 (Majthényi.) 1147. *Szerémi és Ernyei József*. A Majthényiak és a felvidék. — *Ism. br. Nyáry Albert*. A Cél 231—233. l.
 (Martinovich.) V. ö. 549—562.
 (Mátéffy.) 1148. *Mátéffy Sándor*. Családtörténet. Mátéffy. Családtört. Jegyz. 72—84. l.
 (Mészöly.) 1149. *Benkó Imre*. Családtörténet. Mészöly (sárbogárdi). Családtört. Jegyz. 106—122. l. (Külön is megjelent. 8-r. 19 l.)
 (Mikes.) V. ö. 325.
 (Mikola.) V. ö. 1307.
 (Mikszáth.) 1150. *Miskolczy-Simon János*. A Mikszáth-család története. Levéltár. Lapja 14—19. l. (Külön is megjelent. 4-r. 8 l.) és Az Ujs. 71. sz.
 (Milojkovics.) — V. ö. 1127.
 (Miskolczy-Simon.) 1151. *Miskolczy-Simon János*. Miskolczy-Simon-család története. 1913. — *Ism.* Családtört. Lapok 1. sz.
 (Mohos.) 1152. *Benkó Imre*. Mohos. Családtört. Jegyz. 52. l.
 (Molnár.) 1153. *Csatay Gyula*. Családtörténet. Molnár (vajkai). Családtört. Jegyz. 85—87. l.
 (Munkácsy.) V. ö. 1098.

- (Nádasdy.) V. ö. 433. 440. 492.
- (Nagy.) 1154. *Rédeky István*. Családtörténet. Nagy (berzétei). Családtört. Jegyz. 200. l.
- (Orbán.) V. ö. 325. 1283.
- (Ormos.) V. ö. 663.
- (Ostffy.) 1155. *Magyar Elek*. Dicsőséges magyarokról. (Egy nagy nemzetség leveles-ládájából.) M—g. 331. sz. (Ostffy-család.)
- (Pap.) 1156. *Miskolczy-Simon János*. A komáromi Pap-család. Családtört. Lapok 1. sz.
— V. ö. 1283. 1307.
- (Papp.) 1157. *H. K. ifj. Papp* (tyuskai). Családtört. Jegyz. 51. l.
- (Pázmándy.) 1157a. *Szabó Dénes (Edelényi)*. A Pázmándy család leveles ládájából. Komárom 55. l.
- (Pázmány.) 1158. *Vargha Zoltán (görzsönyi)*. Adalék a panaszai Pázmány-család leányági leszármazóinak történetéhez. Családtört. Jegyz. 216—224. l.
— V. ö. 312. 437—439.
- (Pellérdi.) V. ö. 929.
- (Peörnie.) 1159. *A. Gy. Martosi Peörnie* (Pörnye) Péter armális levele 1620. Levéltár. Lapja 20. l.
- (Péter.) 1160. *Vargha Zoltán*. Családtörténet. Péter (jászkiséri). Családtört. jegyz. 228—234. l.
- (Petőcz.) 1161. *Bacsák Gyula*. Családtörténet. Petőcz. Családtört. Jegyz. 167—171. l.
- (Petrőczy.) V. ö. 441.
- (Pintér.) 1162. *Dongó Gy. Géza*. A Legényei Pintér-család a királyi könyvben 1721-ből. Adal. Z. V. T. 34—40. 145—150. l.
- (Platthy.) 1163. *Miskolczy-Simon János*. Adatok a nagypalugyai és turóczi vidéki Platthy-család leszármazásához. Családtört. Jegyz. 90. l.
- (Pongrácz.) 1164. *Pongrácz Jenő br.* A zentmiklósi és óvári Pongrácz-nemzetség leszármazási táblázata 1230. évtől 1914. évig. Eredeti okmányok, családi törzskönyv és egyéb hiteles adatok alapján. Budapest, 1914. Hedvig-ny. (2-r. 10 lev., 9 geneal. tábla.)
— 1165. *Wertner Mór*. Megjegyzések a szentmiklósi és óvári Pongrácz-család nemzedékrendjéhez. Családtört. Jegyz. 175—179. l.
- (Püspök.) V. ö. 1283.
- (Rákóczi.) V. ö. 390. 420. 443—483. 485. 1054.
- (Révay.) V. ö. 441.
- (Rhorer.) 1166. *H. K. ifj.* Családtörténet. Rhorer (küllői). Családtört. Jegyz. 88. l.
- (Rónay.) V. ö. 574.
- (Rozgonyi.) V. ö. 484.
- (Saáry.) 1167. *H. K. ifj.* Saáry (vámosi) családra adatok. Családtört. Jegyz. 64. l.

- (Sacellár.) V. ö. 1283.
 (Salamon.) V. ö. 672.
 (Sándor.) 1168. *Sándor Imre*. A csíkszentmihályi Sándor-család levéltára. I. köt. 1539—1758. Kolozsvár, Stief-ny. 1914. (8-r. XXIII, 367 l.) — Ism. *Lukinich Imre*. Turul 96. l.
 (Semjén.) 1169. *Kis Bálint (baczkamadarasi)*. Az erdélyi székely családok genealogiájából. 1. A Semjének vagy Tuzsoniak. Családtört. Jegyz. 193—199. l.
 (Sigray.) V. ö. 572.
 (Simonyi.) V. ö. 612. |
 (Skultéty.) V. ö. 895—940.
 (Spindler.) V. ö. 1283.
 (Strauber.) V. ö. 1283.
 (Svastits.) 1170. *H. K. ifj.* Családtörténet. Svastits (bocsári). Családtört. Jegyz. 172—174. l.
 (Szabó.) V. ö. 1138.
 (Szakáts.) V. ö. 1102.
 (Széchenyi.) V. ö. 313. 615—620. 934.
 (Széchenyi-Szabó.) 1171. *Miskolczy-Simon János*. A Széchenyi-Szabó-család. Turul 62—70. l. (Külön is megjelent 11 l.)
 (Szegedyek.) 1172. *Kemény Lajos*. A mezőszegedi Szegedyek. Tört. Közl. A-T. vm. m. IV. 161—164. l.
 (Székely.) V. ö. 1307.
 (Szily.) V. ö. 931.
 (Szirmay.) 1173. *Dongó Gy. Géza*. Nemzedékrendi adatok a Szirmay András családágazatához. Adal. Z. V. T. 185. 282. l.
 (Szögyény-Marich.) V. ö. 677.
 (Szondy.) 1174. Szondy Zsuzsanna, előbb Kenessey Istvánné, utóbb gr. Castiglioni Eudemiussné végrendelete. (1752.) Közli *Kenessey Pongrácz* Családtört. Jegyz. 241—255. l.
 (Teleki.) V. ö. 526. 683—686.
 (Thököly.) V. ö. 494—496.
 (Thurzó.) V. ö. 500.
 (Tibold.) 1175. *H. K. ifj.* Családtörténet. Tibold (tibold-daróczi). Családtört. Jegyz. 10—18. l.
 (Tirts.) V. ö. 602.
 (Torkos.) 1176. *H. K. ifj.* Családtörténet. Torkos (ócsai). Családtört. Jegyz. 201—214. l.
 (Tornyos.) 1177. *Miskolczy-Simon János*. A Tornyos-család. Családtört. Lapok 2. sz.
 (Turchányi.) 1178. *Turchányi Ödön*. Családtörténet. Turchányi (turcsányi és teresztényfalvi). Családtört. Jegyz. 19—23. 53—60. l.
 (Tuzsoni.) V. ö. 1169.
 (Tüköry.) V. ö. 596.

- (Ujvárossy.) V. ö. 1142.
 (Váczy.) 1179. *Csoma József*. Családtörténet. Váczy. Családtört. Jegyz. 152. l.
 (Vámosy.) 1180. Vámosy István végrendelete. (1661.) Közli *Mocsáry István*. Családtört. Jegyz. 156—158. 189—191. l.
 (Várady.) 1181. *Benkó Imre*. Családtörténet. Várady. Családtört. Jegyz. 89. l.
 — 1182. *B. Sz. L.* Várady Mihály családkönyve. Turul 86. l.
 (Vay.) 1183. Vay Ádám végrendelete. (1707.) Közli *Mocsáry István*. Családtört. Jegyz. 28—30. l.
 (Veér.) V. ö. 418.
 (Vékey.) 1184. *Dongó Gy. Géza*. Adatok a Vékey-család nemzedékrendjéhez. Adal. Z. V. T. 284. l.
 (Vermes.) 1185. *Vermes Samu*. Családtörténet. Vermes (budafalvi). Családtört. Jegyz. 235—237. l.
 (Vörösmarty.) V. ö. 313.
 (Wathay.) V. ö. 889.
 (Wesselényi.) V. ö. 313. 942.
 (Zemplényi.) 1186. *Benkó Imre*. A Zemplényi-család. Családtört. Lapok 2. sz.
 (Zichy.) 1187. *Major Zsigmond*. A Zichy-nemzetségről. Közli *Dongó Gy. Géza*. Adal. Z. V. T. 89—91. l.
 — V. ö. 542. 673.
 (Zilahy.) 1188. *Benkó Imre*. Családtörténet. Zilahy (zilahi), alias Csizmadia. Családtört. Jegyz. 215. l.
 (Zimmermann.) 1189. *Zimmermann, Karl*. Familienchronik der Nyirvárer Zimmermann. Szombathely, 1914. Gábríel-ny. (4-r. 24 l. I. geneal. tábla.)
 (Zoltay.) V. ö. 945.
 (Zrinyi.) V. ö. 422. 433. 499. 502—505.

13. Régészet.

- V. ö. 210. 240. 1024.
 1190. *Alapi Gyula*. A komáromi görög-keleti templom faragott műkincsei. Arch. Ért. 119—132. l.
 1190a. *Alapi Gyula*. Brigetio. (Okori történeti tanulmány.) Komárom 1—18. l.
 1191. *Bella Lajos*. A soproni római üveg pohár. Vas. Ujs. 19. sz.
 1192. *Bella Lajos*. Torzrajzos római párkányos téglá. Múz. Könyvt. Ért. 63. l.
 1193. *Bibó-Bige György*. A kelebiai pusztai (Szabadka) templom-ásatás. Arch. Ért. 58. l.
 1194. *Brancsik, K.* Ueber die Ergebnisse unserer Grabungen, wie auch über prähistorische Zufallsfunde im Comitate. Trencsénvárm. Múz. Egyt. Ért. 22—36. l.

1195. *Buday Árpád*. Római felirattan. Kolozsvár. 1914. Szerző. (8-r. XI, 420 l.) 14 K. — *Ism. Findly Gábor*. E. Ph. K. 295—297. l. — *Alföldy András*. Arch. Ért. 430. l.
1196. *Buday Árpád*. Római ház maradványai Csákgigorbón. Dolgoz. Erd. Múz. Rég.-tár. 45—66. l.
1197. *Buday Árpád*. Porolyssumból. Dolgoz. az Erd. Múz. rég.-árból 67—108. l.
1198. *Bünker Rajnárd*. A hasfalvi bronztárgy. Múz. Könyvt. Ért. 105—113. l.
1199. *Csermely Sándor*. Erdélyi imaszőnyeg az Erdélyi Nemzeti Múzeumban. Dolgoz. Erd. Múz. rég.-tár. 2. sz.
1200. *Divald, Cornelius*. Altertümer von Zsámbék. Ung. Rundschau 586—591. l.
1201. *e—r*. A vajdahunyadi vár építési korai. Arch. Ért. 243—246. l.
1203. A Fejérváry-gyűjtemény őskori és egyéb magyarországi tárgyai. Arch. Ért. 444—447. l.
1204. *Forster Gyula br.* Magyarország műemlékei. 1913. — *Ism. s—n*. Bp. Sz. 158. köt. 312—315. l.
1205. *Frey Imre*. Mátételkei bronzlelet. Arch. Ért. 269. l.
1206. *Gaiszt Béla*. A doroszlói honfoglaláskori sírlelet. Bács-Bodrog vm. Tört. Társ. Évkönyve 30. évf. 29. l.
1207. *Gárdonyi*. A magyarországi halmok kérdéséhez. Arch. Ért. 381—398. l.
1208. *Halaváts Gyula*. Az alczinai, holczmányi, oltszakadati és feleki románkori templomok. Arch. Ért. 374—380. l.
1209. *Halaváts Gyula*. A nagydisznódi ágost. ev. templom. Arch. Ért. 232—240. l.
1210. *Hekler Antal*. Római emlékek a Nemzeti Múzeum régiség-tárában. Vas. Ujs. 17. sz.
1211. *Hetcon, George*. Columna lui Trăian. Belényesi gör. kath. főgim. 1913/14. értes. XXV—XLVI. l.
1212. *Hoffmann Edith*. Harpokrates-szobrocskák a N. Múzeumban. Arch. Ért. 221—232. l.
1213. *Janácsék József*. Régészeti tarlózások Eperjesen. Arch. Ért. 63—66. 265—269. l.
1214. *János Béla*. Római emlékek Hunyad vármegyében. (Arch. Ért. 1912.) — *Ism. Ferenczy Sándor*. Hunyadm. Tört. Társulat 22. évkönyve 60. l.
1215. *Jósa András*. Honfoglaláskori emlékek Szabolcsban. Arch. Ért. 169—184. 303—340. l. (Külön is megjelent. 8-r. 57 l.)
1216. *Jósa András*. Honfoglaláskori temető Micskepusztán. Múz. Könyvt. Ért. 201—206. l.
1217. *Jósika Aladár br.* Árpádkori sírok Várfalván. Dolgoz. Erd. Múz. rég.-tárból 121—124. l.

1218. *Kémenes Antal*. Tászkotetői leletről. Arch. Ért. 110—119. l.
1219. *Kovács István*. A tászoktetői sziklakarczolatok. Dolgoz. Erd. Múz. rég.-tárból 229—276. l.
1220. *Kovács István*. A jánoszállási jázyg temető. Dolgoz. Erd. Múz. rég.-tárból 109—120. l.
1221. *Kővári Ernő*. A vajdahunyadi róm. kath. templom középkori szentélye. Dolgoz. Erd. Múz. rég.-tár. 2. sz.
1222. *Krátky Ukazatel* kollekciój otdjela imeni A. T. Likacseva. 1905. — Ism. *Munkácsy Mihály*. Arch. Ért. 145—149. l.
1223. *Kurucz János*. Római nyomok a pannoniai Duna-Limes balpartján. Komárom, 1914. Jókai-ny. (8-r. 82 l.)
1224. *Kuszhó István*. A Vasvári kápolna oltárképe. (Plébánia-templom Vasvári Pál eleste helye közelében.) Magy. Paizs 29. 30. sz.
1225. *L. F.* Az erődsi ásátások. Arch. Ért. 151—153. l.
— V. ö. 1228.
1226. *Láng Margit*. Római ásátások. Tört. Sz. 156—158. l.
1227. *Láng Margit*. Kerekidomú terracotta-épület Cumae-ból. Arch. Ért. 344—350. l.
1228. *László Ferencz*. Ásátások az erődsi őstelepen. Dolgoz. az Erd. Múz. rég.-tárból. 2. sz.
— V. ö. 1225.
1229. *Marosi Arnold*. A székesfehérvári múzeum honfoglalás- és Árpád-kori régiségei. Arch. Ért. 60—63. l.
1230. *Mihalik József*. A kassai szent Erzsébet-templom. I. 1912.
— Ism. *Gerevich Tibor*. Arch. Ért. 424—430. l.
1231. *Otrok Mihály*. A vágsziklasi ásátások. Trencsén várm. Múz. Egl. Ért. 70—76. l.
1232. *Pósta Béla*. A benei bronzhydra. Dolgoz. az Erd. Múz. rég.-tárból. 17—44. l.
1233. *Roska Márton*. Árpád-kori temető Várfalván. Dolgoz. Erd. Múz. rég.-tárból 125—187. l.
1234. *Roska Márton*. Branovitz-i típusú bögrék Dömsödről. Dolgoz. Erd. Múz. rég.-tárból. 2. sz.
1235. *Roska Márton*. A zsinégdíszes agyagművesség nyomai Magyarországon. Dolgoz. Erd. Múz. rég.-tárból. 2. sz.
1236. *Roska Márton*. Újabb adatok Magyarország palaeolithikumához. Dolgoz. Erd. Múz. rég.-tárból 1—12. l.
1237. *Roska Márton*. Újabb skytha-leletek Nagyenyedről. Dolgoz. az Erd. Múz. rég.-tárból 13—16. l.
1238. *Roska Márton*. Ásátás a perjámosi sánczhalmon. Múz. Könyvt. Ért. 73—104. l.
1239. *Stadler Endre*. Akvinkumi helytartók. B. H. 88. sz.
1240. *Supka Géza*. Motivumvándorlás a korábbi középkorban. Arch. Ért. 1—19. 88—110. 184—205. l. (Külön is megj.)
1241. *Szekula Jenő*. Az aquincumi nő. Világ 37. sz.

1242. *Téglás Gábor*. Coelestis virgo jelentősége Dácsiában. Arch. Ért. 350—354. l.
1243. *Téglás Gábor*. A legio XIII. gemina jelvényét mutató bronz-táblatöredék. Múz. Könyvt. Ért. 206—208. l.
1244. *Téglás Gábor*. A rómaiak bányagyarmata és kettős bányája Déva határában. Bányász.-Kohász. Lap. 58. köt. 554—562. l.
1245. *Téglás István*. Réz- és bronzbalták Torda vidékéről. Arch. Ért. 56—58. l.
1246. Török sírkövek Lippáról a délmagyarországi múzeumban. Omer Feridoun átírása és jegyzetei után. Arch. Ért. 24—29. l.
1247. *Z. L.* Ásatások a nagy- és kisgúti templomhelyeken. Debrecz. Múz. 1913. jelentés 49—53. l.
1248. Zsámbéki római kocsi. Arch. Ért. 150. l.

14. Éremtan.

1249. *Bodrogi János*. A nagyenyedi Bethlen-kollégium éremgyűjteményének története. Numiz. Közl. 134—138. l.
1250. *Dessewffy Miklós gr.* Néhány szó a ... Vioixvox ... felíratú pénzekről. Numiz. Közl. 47—52. l.
1251. *Dessewffy Miklós*. Egyfejes B I A T E C kiadatlan bélyegváltozata. U. o. 108. l.
1252. *Dessewffy Miklós gr.* Felvidéki barbárpénzeink egy csoportja. Numiz. Közl. 121—123. l.
1253. *Ferenczi Sándor*. A bonyhai és szászfenesi éremleletek. Dolgoz. Érd. Múz. rég.-tárból 188—192. l.
1254. *Gasparetz Géza Elemér*. Rozsda és patina az érmeiken. Numiz. Közl. 9—13. l.
1255. *G—n.* A gandí éremkiállítás. Numiz. Közl. 15. l.
1256. *G—n.* Ismeretlen emlékérmek. Numiz. Közl. 117. l. (Az 1893. kőszegi hadgyakorlatok alkalmából véselt ezüstérem.)
1257. *Gohl Ödön*. Éremleletek Numiz. Közl. 17—22. l. — *Leszlik Andor*. U. o. 24—27. l.
1258. *Gohl*. Egy gróf Sztáray-féle utalvány. Numiz. Közl. 67. l.
1259. *Gohl Ödön*. Kassai közmunkajegyek. Numiz. Közl. 68—70. l.
1260. *Gohl Ödön*. A csapói éremlelet. Numiz. Közl. 70. l.
1261. *Gohl Ödön*. A kricsovai barbárpénzlelet. Numiz. Közl. 131—134. l.
1262. *Gohl Ödön*. Háborus emlékek. Numiz. Közl. 141—143. l.
1263. *Gohl Ödön*. A kenézlii honfoglaláskori lelet éremmellékletei. Numiz. Közl. 144. l.
1264. *Harsányi Pál*. A kenézlii lelet olasz érmei. Arch. Ért. 340—344. l.

1265. *Harsányi Pál*. Pénzhamisítóműhely maradványai. Numiz. Közl. 13. l.
1266. *Harsányi Pál*. A brassói aranyéremlelet. Numiz. Közl. 23. l.
1267. *Harsányi Pál*. Adatok a C. N. H. III. kötetéhez. Numiz. Közl. 41—46. 80—107. l.
1268. *Horváth Adolf*. Szepes vármegye érmei. Numiz. Közl. 123—131. l.
1269. *Jeszzenszky Géza*. Az alsóhelbényi éremlelet töredékéről. Numiz. Közl. 52—66. l.
1270. *Kemény Lajos*. Egy pénzhamisító a XVIII. században. Numiz. Közl. 138—141. l.
1271. *Kerekes Pál*. A budai és mendei római éremleletek. Numiz. Közl. 71. l.
1272. *Kerekes Pál*. A szakcsi római éremlelet. Numiz. Közl. 145. l.
1273. *Kozma László*. A múzeumunkba került robotjegyek. Bács-Bodrog vm. Tört. Társ. évkönyve 30. évf. 7—11. l.
1274. *Leszik Andor*. Miskolcz érmei. Numiz. Közl. 108—113. l.
1275. *Nagy József*. Debreczen érmei. Numiz. Közl. 1—9. l.
1276. *Neubauer Zoltán*. Vármegyénk emlékérmek. Szepesi Hírnök 5. sz.
1277. Numismatikai adattár. Numiz. Közl. melléklete. 41—52. l.
1278. *Smoquina Marius*. Fiume város éremgyűjteménye. Numiz. Közl. 14. l.
1279. *Tokajiné Borbély Ella*. Hans Schwegerle plakettjei. Numiz. Közl. 113—116. l.
1280. *Wertheim Pál*. A művészi érmek és Székesfehérvár érmei. Székesfehérvári Hírl. 16—20. 24. sz.

15. Diplomatika. Czimertan. Pecséttan. Kortan.

- V. ö. 1111. 1116. 1124. 1129. 1159.
1281. *Brancsik Károly*. Némely érdekes trencsénvármegyei pecsétről. Trencsénm. Múz. Egyl. értesítője 84—88. l.
1282. *b*. Újabb czímereslevelek a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában. Turul 130—132. l.
1283. Czímerleírások. (1. Adorján. 2. Álgya, másképen Pap. 3. Alttman. 4. Baasi. 5. Bátsmegyei. 6. Biró. 7. Gellért. 8. Kattrá. 9. Püspök. 10. Sacelláry.) Családtört. Lapok 1. sz. — (10. Biró. 11. Jelenfi. 12. Kőri. 13. Kubovich. 14. Orbán. 15. Spindler. 16. Stauber.) U. o. 2. sz.
1284. Családi levéltárak a Magyar Nemzeti Múzeumban. Családtört. Lapok 2. sz.
1285. A császári és királyi hadi levéltár. A Hadsereg 19—20. sz.
1286. *Csoma József*. A magyar heraldika korszakai. 1913. — Ism. *Szentpétery Imre*. Századok 64—66. l. —y. Turul 49. l.

1287. *Czobor Alfréd*. Abauj vármegyében kihirdetett címeres nemeslevelek. (1564—1711). Tört. Közl. A.-T. vm. m. IV. 164—173. l.
1288. *Eckhart Ferencz*. Hiteles helyeink eredete és jelentősége. (Kivonat.) Akad. Ért. 41—45. l.
1289. *Eckhart, Franz*. Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter. Mitteilg. d. Inst. f. österr. Gesch. IX. Ergänzb. 2. Hft. (Külön is megjelent. 8-r.) — Ism. *Holub József*. Turul 139—141. l.
1290. *H. Családi levéltárak a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában*. Turul 132. l.
1291. *Holub József*. Tolna vármegye pecsétje. Turul 82—85. l.
1292. *Gárdonyi Albert*. A királyi titkos kancellária eredete és kialakulása Magyarországon. Századok 89—106. 174—196. l. (Külön is megjelent. 8-r. 43 l.)
1293. *Hajnal István*. IV. Béla király kancelláriájáról. Turul 1—19. l. (Külön is megjelent. 21 l.)
1294. *H. K. ifj.* Armálisok és nemesi bizonyítványok a kalocsai főkapitány levéltárában. (1747—1855.) Családtört. Jegyz. 159. l.
1295. *H. K. ifj.* Armálisok és nemesi bizonyítványok az egri kapitány levéltárában. Családtört. Jegyz. 24—28. 61—62. 91—95. l.
1296. Jahrbuch d. k. k. herald. Gesellsch. Adler. N. F. 23. 24. Bd. — Ism. *H.* Turul 141. l.
1297. *Kárffy Ödön*. Két régi oklevélhamisító. Családtört. Jegyz. 183—188. l. (Marossy János, Miklóssy Ferencz.)
1298. *Kárffy Ödön*. Egy ismeretlen armális. Családtört. Jegyz. 63. l.
1299. *Kempelen Béla*. Magyar nemes családok címerei. I. Áron-Balássovich. Budapest, 1914. Kilián Fr. (4-r. 8 lev., 64 l.) 8 K.
1300. Magyarország címeres könyve. I. 1913. — *lyi.* Gen. Füz. 39. l. — Családtört. Lapok 1. 2. sz. — Levéltár. Lap. 23—26. l.
1301. *Miskolczy-Simon János*. I. Rákóczi György levéltárnokának nemeslevele. Levéltár. Lapja 20. l.
1302. *Molnár Viktor*. Régi pecsétek gipszbe öntése. Arch. Ért. 447. l.
1303. *M. S. J.* Hamisítványok Nógrádmegye levéltárában. Turul 127—129. l.
1304. *M. S. J.* Az 1647. évi Bottyán címerlevél szerzői. Levéltár. Lapja 50. l.
1305. *Pázmány Lajos*. Trencsén vármegye levéltárában őrzött címeres nemeslevelek. Trencsénvárm. Múz. Egl. Ért. 94—134. l.
1306. *Rexa Dezső*. Az első magyar címereskönyv terve. Könyvtári Sz. 178. l.

1307. *Sándor Imre*. Kolozsvár címeres emlékei. 37. Székely László címere. 1692. — 38. Bulcsesdi Sára címere. 1698. — 39. Befejezetlen síremlék XVII. század. — 40. XVII. századbeli töredék. Gen. Fü. 1—4. l. — 41. Mikola László címeres plaquetje. 1700. — 42. T. Csepreghy Mihály síremléke. 1704. — 43. Szathmári Pap János címere. 1707. U. o. 17—22. l.
1308. *Szentpétery Imre*. A királyi titkos kancellária történetéhez. Századok 440—445. l.
1309. *Varró István*. Gazdasági archivumok. Közgazd. Sz. 52. köt. 483—525. l.
1310. Zsigmond király Káthai Lászlónak címert adományoz 1418. jan. 5. Az okmányt közli *Dongó Gyárfás Géza*. Gen. Fü. 34—36. l.

